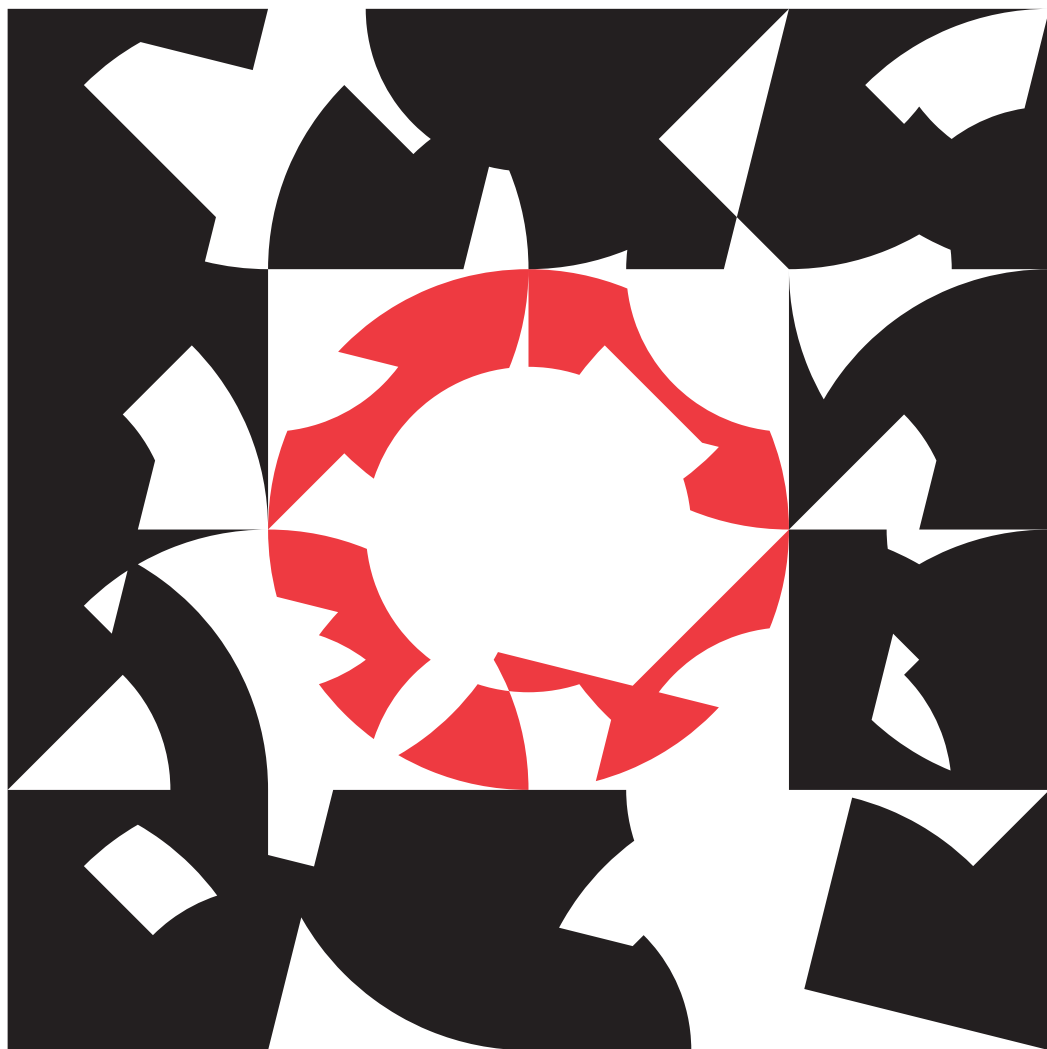

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2018/1

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

32. évfolyam, 1. szám
Volume 32, Number 1
2018

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Beköszöntő

Editorial

BARTA Györgyi: főszerkesztő, kutató professzor emerita; MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; barta@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5340-2095>

Györgyi BARTA: editor-in-chief, research professor emerita; Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; barta@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5340-2095>

Jó évet zárt a Tér és Társadalom 2017-ben!

Időben megjelent mind a négy szám. Ez azt mutatja, hogy van érdeklődés a Tér és Társadalom iránt, a szerzők részéről is, akik elegendő számban küldik a tanulmányaikat (átlagosan hetente érkezik egy-egy kézirat a szerkesztőségünkbe), és az olvasók részéről is, akiknek száma nem csökkent az elmúlt években, és akik szerzői minőségükben gyakran hivatkoznak a Tét-ben megjelent tanulmányokra. (Az MTMT-adatbázis alapján – 2018. január közepi állapot szerint – 187, a folyóiratban valaha megjelent cikkekre 299 hivatkozás történt 2017-ben.) Egyre többen érdeklődnek a tematikus lapszám készítése iránt, a múlt évben 10 pályázat érkezett be. Szintén sikernek számít a mai világban, hogy évről évre meg tudjuk győzni szponzorainkat, főleg pályázatokon, hogy finanszírozzák a folyóirat megjelenését. Mert hogy az előfizetői díjak a költségeink 4-5%-át fedezik csak. A Tét minőségének hazai elismerését jelenti, hogy az MTA több tudományos bizottsága 2017-ben is „A” kategóriába sorolta a lapot, és folyóiratunk immár megjelenik nemzetközi adatbázisban is: 2017-ben bekerültünk a Web of Science adatbázis Emerging Sources Citation Indexébe (http://wokinfo.com/products_tools/multidisciplinary/esci/).

Ezeket az eredményeket sokan, sok munkát végezve rakták össze. Először is a szerzők: a folyóirat szerkesztőségébe 74 kézirat érkezett a múlt évben. Igen gondos szűréssel, amit elsősorban a lektoraink – a hosszú névsor e szám végén olvasható – tudományosan megalapozott, felelősségteljes véleményére támaszkodva végez a szerkesztőség. Ezt a munkát egészíti ki a szerkesztés (a tanulmányok előzetes formai és tartalmi megfelelésének vizsgálata, a nyelvi lektorálás, az olvasószerkesztés és a tördelés) hosszú folyamata, amelynek során – folyamatosan kommunikálva a szerzőkkel – igyekszünk kijavítani a hibákat, pótolni a hiányosságokat. Végül is, egy-egy szám előállításában legalább félszáz kollégánk vesz részt.

Az elmúlt októberi szerkesztőbizottsági gyűlésünkön megfogalmaztuk ez évi terveinket. Fenntartjuk, ami jól működik, vagyis a továbbiakban is négy számot

tervezünk, folytatjuk az anonim lektorálási gyakorlatunkat, és reméljük, hogy a 2017/4. számban meghirdetett pályázatunk a 2018-as tematikus lapszámra megint sikeres lesz. A Tét honlapját frissítettük ez év elején, amely nemcsak vizuális megújulást jelent, hanem a szerzői kéziratbeküldés egyszerűsítését és a lektorálási folyamat jobb áttekinthetőségét is szolgálja. A folyóirat biztonságosabb finanszírozását segíti az MTA lényegesen megnövelt, a folyóiratot kiadó MTA KRTK költségvetésébe beépülő támogatási kerete, a Nemzeti Kulturális Alapnál 2017-ben három évre elnyert támogatás, valamint a Magyar Regionális Tudományi Társaság támogatása. A Tét-hez kapcsolódó tavalyi események között szomorúakat is találunk: az év végén elhunyt a szerkesztőbizottság tagja, Peter Meusburger, akiről ebben a lapszámban olvasható megemlékezés.

Sokszínű, aktuális, színvonalas tudományos folyóiratot kívánunk kiadni, ezt a célunkat az egész „szakmánk” – intézeti és egyetemi kutatók, oktatók, tervezők, diákok, írók és olvasók – összefogásával tudjuk csak megvalósítani.

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Felzárkózás és/vagy távolságtartó követés? A visegrádi országok térségeinek fejlődéséről

Catching up and/or following at a distance? On the prospect of the regions of the Visegrad countries

LENGYEL IMRE, KOTOSZ BALÁZS

LENGYEL Imre: egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; ilengyel@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9225-5320>

KOTOSZ Balázs: főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; kotosz@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0277-9228>

KULCSSZAVAK: felzárkózás; NUTS3 területegységek; gazdasági növekedés

ABSZTRAKT: Az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott a négy visegrádi ország (V4), Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia. Az itt élők nagy reményeket fűztek a csatlakozáshoz, a vérmesebb elvárások szerint pár éven belül életszínvonaluk felzárkózhat a fejlett nyugati tagállamokéhoz. A „felzárkózás”, „közeledés”, „utolérés”, egy bizonyos felfogásban „konvergencia” sokrétű és sokféle értelmezésben használt fogalmak, vágyott célként egy-másfél évszázada fogalmazódnak meg a kevésbé fejlett országokban, térségekben. Az Európai Unió regionális politikájának is egyik fő célja a kevésbé fejlett régiók fejlődésének felgyorsítása és felzárkóztatásuk a tagállamok átlagához.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy e négy, közepesen fejlett, hasonló történelmi múlttal és társadalmi-gazdasági szerkezettel rendelkező poszt szocialista ország térségeinek mennyire volt sikeres a felzárkózása az Európai Unió korábbi tagállamainak átlagához 2000 és 2014 között. A felzárkózás főbb jellemzőinek vizsgálatához a NUTS3-as területi szintet vesszük alapul. Alapvető kérdésünk, hogy megfigyelhető-e felzárkózás, ha igen, akkor e területi szinten hasonló vagy nagyon eltérő mértékű volt? Az egy lakosra jutó, vásárlóerő-paritáson számolt bruttó hazai termék (GDP) alakulását elemezzük, a felzárkózás mértékében megfigyelhető egyenlőtlenségeket pedig az entropián alapuló Theil-indexek segítségével vizsgáljuk. A megyék felzárkózását befolyásoló tényezők közül kettőt elemzünk részletesen: az országos folyamatok hatását, illetve a megye legnagyobb városának – mint potenciális agglomerációs előnnyel rendelkező településnek – lehetséges szerepét.

Imre LENGYEL: professor, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; ilengyel@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9225-5320>

Balázs KOTOSZ: associate professor, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; kotosz@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0277-9228>

KEYWORDS: catching up; NUTS3 regions; economic growth

ABSTRACT: The four Visegrad countries, the Czech Republic, Poland, Hungary, and Slovakia acceded to the European Union in 2004. Their inhabitants had high hopes of the accession, and according to more eager expectations, their standard of living could have caught up with that of the developed Western members within a few years. “Catching up”, “rapprochement” and “convergence” are multi-layered concepts used in various interpretations, but in less developed countries and regions they have been desired aims for around the last one and a half centuries. It is also one of the key objectives of European Union regional policy to accelerate the development of less developed regions and bring them up to level with the rest of the member states.

In our study we examine the success of the catching-up process of this four, historically and socio-economically similar, moderately developed post-socialist countries between 2000 and 2014. We take the NUTS3 level as the basis of examination. Our key question is whether there was an observable process of catching up and, if yes, was it similar or significantly different for the different counties. We analyze GDP per capita trends in Purchasing Power Standard, and we study catching up inequalities with the help of entropy based Theil indexes. We provide a detailed analysis of two influencing factors, namely national processes and the possible role of the counties' largest cities as beneficiaries of potential agglomeration economies.

Based on the data, catching up is evident in the case of all four countries, although along two different trajectories. While the Czech and Hungarian economies halted between 2006 and 2008, the Slovakian and Polish economies developed relatively steadily throughout. In terms of achieved level and catching up, we categorized four county types. The county development is determined by the country effect and the role of national economic policies and institutions, including regional policy and regional development. The dynamic and high-level development of capital regions, especially in the case of Warsaw and Bratislava, is outstanding, while Budapest and its region, and Prague to some extent have stagnated in the past years.

The population of the counties, and of their largest city in particular, is closely linked to the pace of catching up and the achieved level. All of the metropolitan regions reached a high level, but they strongly varied in terms of extent. In case of counties having a town of fewer than about 100 thousand inhabitants, both the achieved level and the extent of catching up correlated with the size of their largest city, presumably exploiting localization agglomeration economies. The role of settlement network is evident in the success of catching up, like in the case of the Polish polycentric settlement system, while in Hungary the “second-tier” towns were too small to provide a seat for the global corporates.

Bevezetés

A „felzárkózás” többértelmű kifejezés, a társadalmi felzárkózás mellett a gazdasági felzárkózás kifejezés is régóta elfogadottá vált (Dedák 2000; Fleischer 2015; Halmai 2014, 2016; Kertész 2014; Török 2006). A gazdasági felzárkózás a kevésbé fejlett, alacsony és közepes jövedelmű országok, térségek dinamikus gazdasági növekedését jelenti, a fejlettnek tekintett célországokhoz, célrégiókhoz valami-

féle közeledést, konvergenciát, legjobb esetben utolérést. Többféle módon értékelhető ez a közeledés, a leggyakrabban az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) alakulásával szokás mérni, pl. az Európai Unió gyakorlatában is. Egy ország GDP-je térségei GDP-jének összege. Így egy ország növekedését, felzárkózását térségeinek gazdasági teljesítménye egyértelműen meghatározza, és vizsgálható, hogy az egyes térségek mennyiben járultak hozzá az országos GDP-hez, elősegítették-e vagy visszahúzták-e annak növekedését. Megjegyezzük, hogy a GDP alkalmazását sokan bírálják, mivel egyoldalúan a megtermelt jövedelemre koncentrál, holott a helyi lakosság „jóllétét” egyéb tényezők is lényegesen befolyásolhatják (Morrison 2014; Stiglitz et al. 2010).

A régiók, térségek gazdasági növekedésének igen bőséges a szakirodalma (Abreu 2014; Benedek, Kocziszky 2017; Capello, Nijkamp 2009; Koppány 2017; Kotosz 2016; Le Gallo, Fingleton 2014; Maier, Trippel 2009; McCann 2013). A hagyományos keynesi és neoklasszikus irányzatokon túl az újabb megközelítések már a térgazdaságot is integrálják magyarázataikba, példaként említhetjük a Romer-féle endogén növekedésméletet, Lundvall elméletét az innovációs rendszerekről, Krugman új gazdaságföldrajzát, avagy újabban az evolúciós gazdaságföldrajzot (Acs, Sanders 2014; Elekes 2016; Varga 2009). Ezeknél az irányzatoknál egyre inkább előtérbe kerül a térbeli külső méretgazdaságosság, az agglomerációs előnyök, azaz az agglomerációs externáliák szerepe (Capello 2015; Lengyel I. 2010; Varga 2016): az egy iparágon belül megfigyelhető lokalizációs agglomerációs előnyöké, illetve a több iparág/üzletág közötti szinergián alapuló urbanizációs agglomerációs előnyöké, amelyek egy nagyváros és vonzáskörzete gazdasági fejlődését dinamizálhatják (Czaller 2016; Lengyel B., Szanyi 2011; Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015).

Tanulmányunkban a négy visegrádi ország (V4) – Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia – NUTS3-as területi egységeinek felzárkózására jellemző vonásokat vizsgáljuk 2000 és 2014 között. Csehországban 14 „kraje”, Lengyelországban 72 „podregiony”, Szlovákiában 8 „kraje”, míg Magyarországon a 19 megye és a főváros alkotja a NUTS3-as területi szintet (EU 2015). Mivel a régió kifejezés Magyarországon a NUTS2-es szintet jelöli, ezért a NUTS3-as területi egységekre e tanulmányban mind a négy ország esetében a megye elnevezést használjuk. A nagyvárosokat (pl. fővárosokat) vonzáskörzetükkel összevontan kezeljük, és az egyszerűség kedvéért ezeket a térségeket is megyéknek nevezzük.

A gazdasági felzárkózást a megyék egy lakosra jutó, vásárlóerő-paritáson (PPP) számolt GDP-adatával elemeztük, átvéve a régiók fejlettségének mérésére alkalmazott európai uniós gyakorlatot. Azt vizsgáltuk, hogy a visegrádi országok megyéinek egy lakosra jutó GDP-je hogyan alakult az Európai Unió (a legutóbbi csatlakozások előtti) 15 tagállamának (EU15) átlagához viszonyítva. Ugyan a felzárkózás mérésekor az Európai Unión belül a 28 tagállam átlagát szokás alapul venni, mi azért választottuk a régi 15 tagállam átlagát, mert a visegrádi országok csatlakozásakor a fejlettekhez való közeledés volt az egyik cél.

Vizsgáljuk, hogy a megyék felzárkózása hasonló ütemű volt-e, avagy eltérő fejlődési típusok figyelhetők-e meg. Ugyancsak a kutatás kérdései között szerepelt, hogy mennyire függ az ország felzárkózásától vagy a városok nagyságától a térségek felzárkózása, valamint hogy milyen helyzetben vannak a magyar megyék a másik három ország megyéihez képest. Habár a felzárkózás sikeressége megalapozottan csak több évtized után ítéltethető meg, mégis úgy véljük, hogy az elmúlt másfél évtized elegendő információt ad a térbeli folyamatok értékeléséhez.

Tanulmányunkban először bemutatjuk az adatbázist, valamint az entrópián alapuló Theil-indexet, amelyet a megyék felzárkózásában megfigyelhető egyenlőtlenségek vizsgálatára alkalmaztunk. Majd a visegrádi országok és megyék felzárkózásának jellemzőit és típusait tekintjük át 2000-től 2014-ig, különös tekintettel a magyar megyékre. A felzárkózásnak sok dimenziója van, ebben a tanulmányban, a folyamatok bemutatásán túl, két háttértényező – az országok hatásának és a városnagyságnak, illetve az agglomerációs előnyöknek – lehetséges szerepére térünk ki.

Adatbázis és módszertan

A GDP módszertanáról, a felhasznált adatok gyűjtéséről és összegzéséről, értékeléséről régóta folynak viták, nemcsak makrogazdaságok, hanem térségek esetében is (Dusek, Kiss 2008). Főleg a 2008-as válság után került előtérbe, hogy a bruttó hazai termék által megragadott termelés helyett inkább a jövedelmet, a fogyasztást és a vagyont kellene vizsgálni, amelyek utalnak a lakosság „jólletére” (Stiglitz et al. 2010). De kísérleteztek különböző komplex mutatók kidolgozásával is, mint például a boldogságindex és a humán fejlődés indexének (human development index) kidolgozásával, avagy a régiók jólétének mérésével (OECD 2016).

A GDP megmaradt alapmutatónak az Európai Unióban, de módosult a nemzeti számlák összeállításának módszertana. 2014 őszétől mindegyik tagállamban az ESA2010 (European System of Accounts – a nemzeti számlák európai rendszere) váltotta fel a korábbi ESA95-öt. Az ESA2010 összhangban áll az ENSZ által alkalmazott nemzetiszámla-módszertannal, az SNA2008-cal. Megjegyezzük, hogy az Eurostat – 2016 decemberében – közreadta minden tagállamra az új módszertan szerint újraszámolt GDP-adatokat, 1995-ig visszamenőleg.

A GDP országon belüli területi egységekre történő kiszámítása összetett feladat, inkább csak becslésnek tekinthető – egyes gazdasági tevékenységek problematikus térségekhez rendelése, az adatgyűjtés gondjai stb. miatt. A GDP nemzetközi összehasonlítása további nehézségeket vet fel, főleg a különböző pénznemek átváltási problémái miatt. Ennek kezelésére általában a vásárlóerő-paritást (PPP: Purchasing Power Parity) alkalmazzák, amely kiküszöböli az egyes tagállamok árszínvonalában mutatkozó különbségek hatásait. A vásárló-

erő-paritás alapján adódó vásárlóerő-egység (PPS: Purchasing Power Standard) pedig az átszámítási alapként felhasznált pénznem. A PPP-alapú GDP-adatok főleg az egyes országokban, régiókban élő lakosok életszínvonalának keresztmetzeti összehasonlítására alkalmasak, azt mutatva, hogy egy adott évben a megszerzett jövedelemből mennyi terméket és szolgáltatást lehet vásárolni. Elemzésünkben amerikai dollárban (USD) megadott, ESA2010 alapján összeállított GDP-adatokat használunk.

Régiókra és megyékre területi árindexet ritkán közölnek a hivatalos statisztikák, így mi is az országok PPS-ben megadott GDP-adataiból indulunk ki ahhoz, hogy az országok megyéire a folyó áras GDP-adatokat vásárlóerő-egységre (PPS) számoljuk át (a KSH STADAT 7.3.2. tábláját felhasználva). Ezek az adatok csak becslések – mivel az egyes megyék gazdasági szerkezete és fogyasztási szokásai eltérően alakulhatnak –, de úgy véljük, hogy a felzárkózási sajátosságok bemutatására megfelelőek. Megjegyezzük, hogy az Eurostat a NUTS2-es régiók vásárlóerő-egységben közölt GDP-jét is hasonló módon számolja ki.

Vizsgálatunk időtávját az ESA2010 szerint újrászámolt GDP-adatok elérhetősége behatárolta, mivel a négy ország megyéire egységesen csak 2000-ig vannak meg visszamenőleg ezek az adatok (cseh és szlovák megyei adatok 1995-ig). Az egyes országok statisztikai hivatalának online adatbázisából gyűjtöttük össze a 2000 és 2014 közötti megyei, nemzeti valutában mért GDP- és lakónépesség-adatokat. Magyarország esetében a KSH STADAT 6.3.1.1. táblázatát vettük figyelembe. Ezeket – az ESA2010 szerint összegzett – folyó áras megyei adatokat az ország PPS-ben közölt fajlagos adatai alapján konvertáltuk PPS-értékekre.

Az EU-s összehasonlító regionális vizsgálatoknál, illetve a regionális politika célterületeinél általában a régiókat (a NUTS2-es szintet) veszik alapul, az Eurostat nyilvános adatbázisa is elsősorban ilyen jellegű információkat tartalmaz. A kelet-közép-európai országokban – véleményünk szerint – a gazdaság valós térbeli szerkezetéhez a NUTS3-as megyei szint közelebb áll, mint a NUTS2-es regionális szint. Ennek felismerése abban is visszatükröződik, hogy a 2014–2020-as intelligens szakosodási stratégiák Magyarországon a megyékre lettek kidolgozva. Az eltérő történelmi, társadalmi és közigazgatási háttér miatt a NUTS2-es szint nemcsak túl heterogén, de a négy országban eltérő nagyságú is. Például a 2011-es népszámlálás szerint Lengyelországban a 16 NUTS2-es régió (vajdaság) átlagos népessége 2 407 ezer fő, míg Csehországban csak 1 315 ezer fő, Magyarországon 1 429 ezer fő és Szlovákiában 1 358 ezer fő. A NUTS3-as területi egységek átlagos lakónépessége viszont nagyjából hasonló a négy országban: Csehországban 751 ezer fő, Lengyelországban 535 ezer fő, Magyarországon 500 ezer fő és Szlovákiában 680 ezer fő. A megyék döntő többségében csak egy nagyobb város található, ahol a megye gazdasági potenciálja is koncentrálódik. Megjegyezzük, hogy az Eurostat is a NUTS3-as területi szintet veszi alapul a nagyvárosi és nem nagyvárosi, de városi térségek elkülönítéséhez (EU 2016).

Három országban 2000 és 2014 között nem változott lényegesen a NUTS3-as területi beosztás, csupán Lengyelországban módosították azt, ott viszont több-

ször is. Vizsgálatunkban a 2015-től érvényes lengyel területi beosztást vettük alapul, 2000-ig visszamenőleg, amely 72 NUTS3-as egységet tartalmaz. Mind a négy országban a fővárosok különálló egységet alkotnak, melyeket együtt kezelünk a vonzaskörzetük megyéivel, mivel gazdasági szempontból többnyire összefüggő térséget alkotnak. Például Budapesten és vonzaskörzetében él a Közép-magyarországi régió lakosságának 86%-a, Pest megye lakosainak 67%-a (Tóth 2014). Lengyelországban 7 nagyvárost és a vonzaskörzetüket jelentő szomszédos megyéket vontuk össze (Lengyel I. 2016b, 2017; Nowicki 2012). Az így létrejött 99 területi egység átlagos lakosságszáma 650 ezer fő, a legkisebb megye 190 ezer fős (Świecki), míg a legnagyobb 3 340 ezer fős (Varsó és vonzaskörzete). 12 megye lakosságszáma haladja meg az 1 millió főt, amelyek között 10 területi egység összevont nagyvárosi térség.

Országokként a vizsgált területi egységek:

- Csehországban 13 megye (köztük Prága+: Praha és Středočeský),
- Lengyelországban az eredeti 72 megyéből 60 egységet alkottunk (köztük Varsó+: Miasto Warszawa, Warszawski-wschodni és Warszawski-zachodni; Łódź+: Miasto Łódź és Łódzki; Kraków+: Miasto Kraków és Krakowski; Katowicki+: Katowicki, Bytomski, Gliwicki, Sosnowiecki és Tyski; Poznań+: Miasto Poznań és Poznański; Szczecin+: Miasto Szczecin és Szczeciński; Wrocław+: Miasto Wrocław és Wrocławski; Gdańsk+: Gdańsk és Trójmiejski),
- Magyarországon 19 megye (köztük Budapest+: Budapest és Pest),
- Szlovákiában 7 megye (köztük Pozsony+: Bratislavský és Trnavský).

A felzárkózásban megfigyelhető hasonlóságok és egyenlőtlenségek vizsgálatára a Theil-indexet választottuk, egyrészt felbonthatósága, másrészt relatív mutatókra való alkalmazhatósága miatt. A Theil-index az általánosított entrópiaindex speciális esete, formulája n területi egység esetében (Dusek, Kotosz, 2016; Lengyel B., Szakálné Kanó 2013):

$$T = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left[\frac{y_i}{\bar{y}} \ln \left(\frac{y_i}{\bar{y}} \right) \right],$$

ahol a nevezőkben \bar{y} átlaga szerepel. A mutató értékkészlete az alapformula szerint a $[0; \ln n]$ intervallum, amely $\ln n$ -nel osztva a $[0; 1]$ intervallumra normalizálható. 0 értéket akkor vesz fel, ha nincsenek egyenlőtlenségek, a maximumot pedig akkor, ha a vizsgált jelenség egyetlen területi egységre koncentrálódik. Az index a példánkban szereplő egy főre jutó mutatók alapján súlyozással számítható ki. Az így kapott mutató már közvetlenül nem értelmezhető, de nagyobb értéke nagyobb egyenlőtlenségekre utal (Major, Nemes Nagy 1999).

A Theil-index – az entrópia típusú mutatókhoz hasonlóan – felbontható. Az index értéke egyenlő a részsokaságokon belüli egyenlőtlenségek súlyozott átlagának és a részsokaságok közti egyenlőtlenségek összegével. Egy ország fejlődési viszonyaiban meglévő egyenlőtlenség felbontható az egyes régiókon belüli és azok közti egyenlőtlenségek összegére, vagy példánkban a visegrádi országok megyéi közti eltérések az országokon belüli és az országok közti egyenlőtlenségek összegére. A felbontás során kapott arányok százalékos for-

mában értelmezhetőek. A sokaságot m részsokaságra osztva, és bevezetve az i -edik részsokaságnak az értékösszegeből való részesedésére az s_i illetve a részsokaságok Theil-indexére a T_{Ti} jelölést:

$$T = \sum_{i=1}^m s_i T_{Ti} + \sum_{i=1}^m s_i \ln \frac{\bar{y}_i}{\bar{y}}.$$

A formula lényegében a részsokaságok Theil-indexeiből súlyozott első tagból, illetve a részsokaságok átlagaiból számított Theil-indexet jelentő második tagból áll. Előállítási módjából látszik, hogy további szintekre bontása is lehetséges (Dusek, Kotosz 2016).

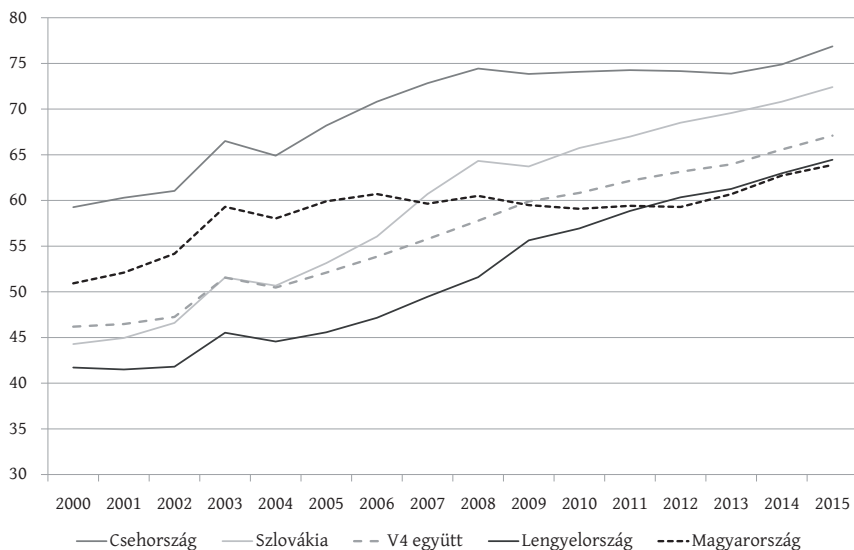
Néhány esetben két változó közti kapcsolat stabilitásának tesztelésére a Chow-tesztet használtuk (Chow 1960). Ez a teszt a strukturális törés hiányának nullhipotézisét teszteli, és a teljes mintára felírt regresszió hibatagjait hasonlítja össze a két részre vágott mintára felírt regressziók hibatagaival. A hibatagok négyzetösszegei alapján készített próbafüggvény a nullhipotézis fennállása esetén F-eloszlást követ. A teszt feltételezi a töréspont ismeretét, ezért minden lehetséges töréspontra (példánkban városméretre) elvégeztük a tesztet, és a továbbiakban azt a megfigyelést tekintettük töréspontnak, ahol szignifikáns törés mutatkozott és a legalacsonyabb empirikus szignifikanciaszinten.

A tanulmány további részében először a felzárkózás országos és megyei adatait ismertetjük, részletesen bemutatva a magyar megyék helyzetét. Majd a felzárkózás megyei egyenlőtlenségeinek entrópián alapuló felbontására és a megye legnagyobb városának a térség felzárkózásában kirajzolódó potenciális hatására térünk ki.

A visegrádi országok és megyéik felzárkózásáról

A V4-országok 2000–2015 közötti felzárkózásában eleinte hasonló sajátosságok figyelhetők meg, amelyek főleg az előcsatlakozási folyamatoknak, a külföldi tőke beáramlásának és a 2004-es csatlakozásnak tulajdoníthatók (Csaba 2014; Farkas 2017; Fábián, Pogátsa 2016; Káposzta, Nagy 2015; Lengyel B., Szakálné Kanó 2014). A 2008-as válság után a szlovák és lengyel gazdaság felzárkózása egyenletes maradt, míg a magyar és cseh gazdaság 2012-ig lényegében stagnált és csak 2013-tól vált dinamikusabbá, ettől az időtől kezdve mind a négy ország hasonló ütemben közeledik az EU15 átlagához (1. ábra). Az ezredfordulón 18 százalékpont volt a V4-országokon belül a fejlettebbek és a kevésbé fejlettek közötti eltérés, amely 2006-ra 24 százalékpontra nőtt, ez a rés 2009-től fokozatosan csökkent 12 százalékpontra, azaz napjainkban közeledés figyelhető meg a négy ország között. Természetesen az EU15 esetében „ingadozó átlagról” van szó, egyes korábbi tagállamok gyengülő teljesítménye (görög, portugál, spanyol stb.) a 2008-as válság után lehúzta ezt az átlagot mint viszonyítási alapot.

1. ábra: A V4-országok egy főre jutó GDP-je, vásárlóerő-paritás alapján (PPS, USD), EU15 = 100%
 GDP per capita of V4 countries, PPS (USD), percent (EU15=100)

Adatok forrása: KSH STADAT 7.3.2. és 7.1.2. táblázatok (letöltés: 2017. január 13.).

Kétféle fejlődési pálya figyelhető meg: a szlovák és a lengyel gazdaság együtt mozgott, miként nagyjából a cseh és a magyar is. A hasonlóság ellenére a cseh és a magyar gazdaság teljesítménye között jelentős különbség van, 2004-ig csak 8 százalékpont volt az eltérés, de ezt követően megugrott, 2010-ben 15 százalékpont, majd 2013-tól lecsökkent 13 százalékpont. A 2008–2009-es válság is eltérően érintette a négy országot: míg a lengyel és szlovák gazdaság felzárkózása mindvégig szinte egyenletes ütemű volt, addig a cseh és a magyar gazdaság megtorpant, 2008 és 2013 között nem volt közeledés, sőt, Magyarországon már 2006-tól sem. A magyar gazdaságot 2007-ben érte utol és hagyta el egyre gyorsuló ütemben a szlovák, míg a lengyel 2011-ben érte utol, és azóta együtt mozog vele.

Az elmúlt másfél évtizedben az EU15-átlaghoz képest a V4-országok a 2000-es 46%-os szintről 67%-ra emelkedtek, azaz 21 százalékpont volt együttes felzárkózásuk. Az országok közül Szlovákia volt a legdinamikusabb (28 százalékpont) és Magyarország a leglassúbb (13 százalékpont) (1. táblázat). 2015-ben Csehország 77%-on, Szlovákia 74%-on, Lengyelország 65%-on és Magyarország 64%-on állt. Másfél évtized alatt a V4 összesített GDP-je (PPS-ben) az EU15 GDP-jéhez viszonyítva 7,9%-ról 10,7%-ra nőtt, tehát a felzárkózás ellenére továbbra is csak az EU15-nek kis részét, mintegy tizedét teszi ki a V4-országok gazdasági kibocsátása. A V4-országok átlagában nyilván a lengyel gazdaság túlsúlya érvényesül, hiszen a visegrádi országok lakosságának közel 60%-a Lengyelországban él.

1. táblázat: A V4-országokban az egy főre jutó GDP és százalékpontos változása, vásárlóerő-paritás alapján (PPS, USD), EU15 = 100%
GDP per capita in PPS (USD), per cent (EU15=100) and change of percentage points

Ország	2000	2007	2010	2015	2007-2000	2015-2010	2015-2000
Csehország	59,3	72,8	74,1	76,9	13,6	2,8	17,6
Lengyelország	41,7	49,5	56,9	64,5	7,8	7,5	22,7
Magyarország	50,9	59,7	59,1	63,9	8,7	4,8	13,0
Szlovákia	44,3	60,7	65,7	72,4	16,4	6,7	28,1
V4 együtt	46,2	55,8	60,8	67,1	9,6	6,3	20,9

Adatok forrása: KSH STADAT 7.3.2. és 7.1.2. táblázatok (letöltés: 2017. január 13.).

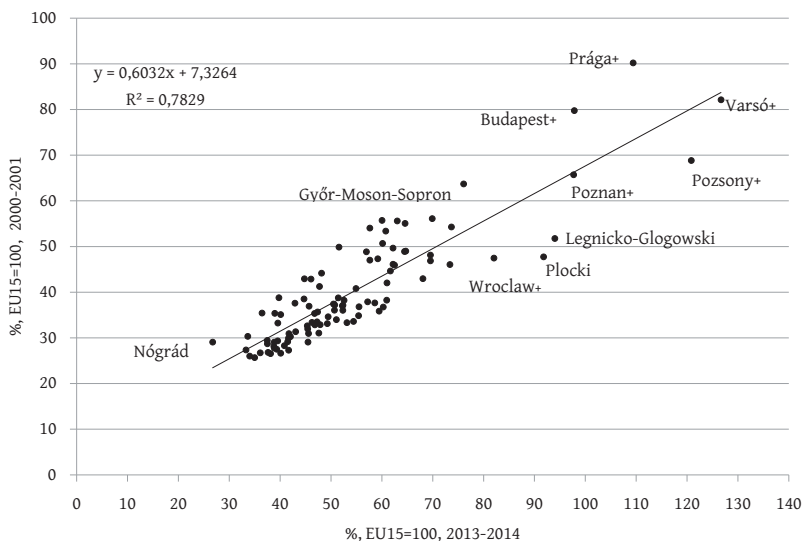
Megjegyezzük, hogy az EU15 lakossága 2000 és 2015 között 376,4 millió fő-ről 401,6 millió főre (6,7%-kal) nőtt, eközben a V4-országokban 64,3 millió fő-ről 63,8 millió főre csökkent, azaz lényegében nem változott (Magyarországon lényegesen csökkent a lakónépesség száma, míg a másik három országban kissé nőtt vagy stagnált). A V4-országok lakónépessége az EU15-höz képest 17,1%-ról 15,9%-ra csökkent, így a V4-nek az EU-n belül sem a gazdasági, sem a népességi súlya nem számottevő.

A 99 megye felzárkózásának bemutatásához – az éves ingadozások miatt – induló időszaknak két év, 2000 és 2001 átlagát vettük, míg záró időszaknak 2013 és 2014 átlagát. Az induló időszakban 46% volt a megyék átlaga az EU15-höz képest, míg a záró időszakban 65%, nyilván összhangban a V4-országok átlagával. A két időszak adatai közötti kapcsolat viszonylag szoros ($R^2=0,7829$, a lineáris korreláció: 0,885), tehát a kevésbé fejlett megyék átlagos felzárkózása nem volt lényegesen gyorsabb, mint a korábban is fejlettebbeké (2. ábra).

Amíg 2000-2001-ben egyik megye sem érte el az EU15 átlagát, addig 2013-2014-ben már három nagyvárosi térség is jóval meghaladta azt (lásd a Mellékletet). Varsó és térsége 126,7%-ot ért el (44,5 százalékpontot javítva), Pozsony és térsége 120,8%-ot (52,0 százalékpontot javítva), Prága és térsége 109,4%-ot (19,2 százalékpontot javítva), őket követi Budapest és vonzáskörzete 97,8%-kal (18,1 százalékpontot javítva). Az Európai Unióban „fejlettségi küszöbnek” tekintett 75%-ot (említettük, hogy ez a vizsgálat nem az EU28, hanem az EU15 átlagához viszonyít) 9 megye haladta meg 2013-2014-ben, a négy fővárosi térségen kívül négy lengyel (Poznań és térsége 97,7%, Legnicko-Głogowski 94,0%, Płocki 91,8%, Wrocław és térsége 82,0%) és egy magyar megye (Győr-Moson-Sopron 76,1%), az utóbbiak főleg ipari jellegű térségek (Lux 2017). Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy mind a felzárkózás mértékét, mind az elért szintet illetően a fővárosi térségek állnak az élen. Budapesten kívül a másik három főváros meghaladja az EU15 átlagát és versenyképességük is kiemelkedő (Lengyel I. 2016a; Lengyel, Rechnitzer 2013).

A két időszak között – a felzárkózást százalékpontban mérve – Pozsony és Varsó térsége áll az élen, őket követi 14 lengyel, 2 szlovák és 2 cseh megye (egyikük Prága és térsége, lásd a Mellékletet). A magyar megyék háttérbe szorultak, mindegyik a 19 százalékpontos átlag alatt található, a 99 megye közötti

2. ábra: A megyék egy lakosra jutó GDP-je (USD) az EU15 %-ában 2013-2014-ben és 2000-2001-ben
GDP per capita of counties, PPS (USD), percent, (EU15=100) in 2000-2001 and 2013-2014

rangsorban legjobb helyen Budapest és térsége szerepel (az említett 18,1 százalékpontos felzárkózással a 23. helyen), Komárom-Esztergom (17,0 százalékpont, 25. hely), majd Győr-Moson-Sopron (12,4 százalékpont, 55. hely).

A 99 megye között a felzárkózást tekintve az utolsó 18 helyen 15 magyar megye szerepel, csak 2 cseh és 1 lengyel megye került közéjük (lásd a Mellékletet). Legfeljebb 4 százalékpontos javulást ért el az utolsó 10 megye, amelyből 8 magyar és 2 cseh. Az utolsó helyen Nógrád található, az egyetlen megye a 99 között, ahol nemhogy felzárkózás nem történt, hanem 2,3 százalékpontos visszaesés következett be. Nógrád előtt szerepel Baranya és Békés (1-1 százalékpontos felzárkózás), majd Karlovarský és Veszprém (1,7-1,9 százalékpontos javulás), Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg (3,3-3,3 százalékpontos javulás), Somogy és Liberecký (3,6-3,6 százalékpontos javulás), valamint Zala (4 százalékpontos javulás).

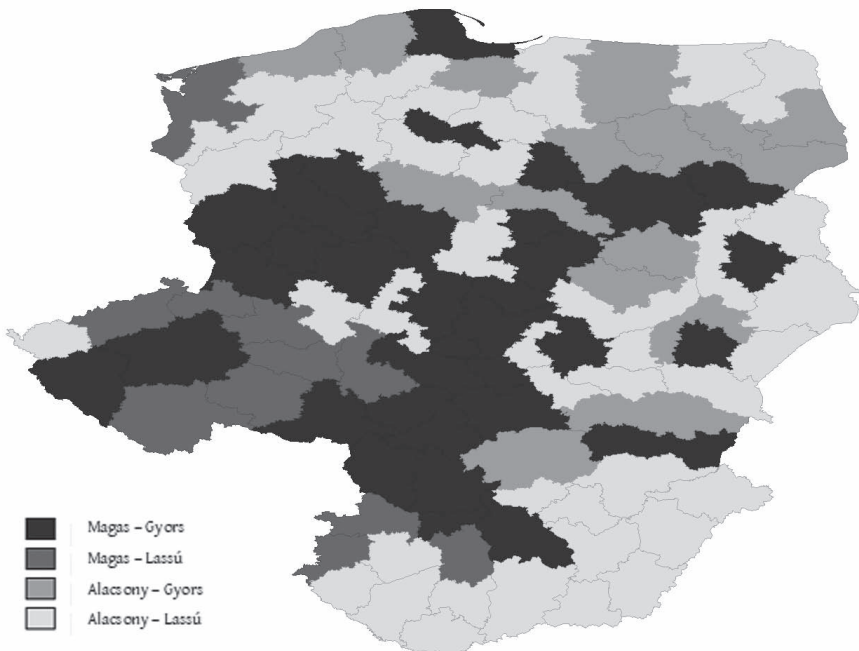
A megyéket aszerint tipizáltuk, hogy a 2013-2014-es értékek mediánjához (a rangsorban 50. helyen lévő 50,7% fölötti magas vagy alatta lévő alacsony helyzetű), illetve a felzárkózás mértékének mediánjához (13,1 százalékpont, efölött gyors vagy alatta lassú felzárkózás) képest hol helyezkednek el (3. ábra, Melléklet). Az átlagoshoz képest magasabb értéket elérő és gyorsan felzárkózó megyék között a négy ország fővárosi térségein kívül 22 lengyel, 3 cseh, 4 szlovák és 1 magyar (Komárom-Esztergom) megye található. Az átlagoshoz képest magasabb értéket elérő, de lassan felzárkózó megyék közé 7 cseh, 3 magyar (Győr-Moson-Sopron, Vas és Fejér) és 1 lengyel megye került. Az átlagos szint alatti, de gyorsan felzárkózó megyék között 13 lengyel és 1 szlovák megye szere-

pel. Az átlagos szint alatti és lassan felzárkózó megyék csoportját 1 cseh, 14 magyar és 24 lengyel megye alkotja. Azaz a magyar megyék több mint kétharmada, a lengyeleknek kb. 40%-a tartozik a kevésbé fejlett és lassan felzárkózó térségek közé, míg a cseh megyék közül csak egy, és nincs közöttük egyetlen szlovák sem.

A megyék négy típusának térbeli elhelyezkedésénél megfigyelhető a földrajzi közelség, az elérhetőség szerepe és kirajzolódik a centrum-periféria viszonyrendszer (3. ábra). A magas értéket elérő (magas-gyors és magas-lassú) megyék többsége a Prága központú köríven belül található, valószínűleg Bajorország és Alsó-Ausztria földrajzi közelsége, illetve a történelmi előzmények miatt (Hardi 2012). A kevésbé fejlett megyék (alacsony-gyors és alacsony-lassú) egy külső köríven helyezkednek el, amely északnyugaton a volt keletnémet tartományoktól indul és Magyarország délnyugati, szlovén és horvát határán végződik. Ezt a centrum-periféria mintát kissé módosítják a lengyel nagyvárosi térségek (és Kassa), illetve a sziléziai megyék. Kijelenthető, hogy a fejlett német és osztrák térségekhez való közelség mellett a településrendszer, a térszerkezet is befolyásolja a felzárkózást, amelyben élen járnak a policentrikus lengyel településhálózatban kulcsszerepet betöltő nagyvárosi térségek (Egri, Tánczos 2015; Kuttor 2010; Mezei, Schmidt 2013; Rechnitzer 2016; Szabó, Farkas 2014).

A magyar megyék EU15 átlagához viszonyított másfél évtized alatti felzárkózását tekintve Komárom-Esztergom (23,0 százalékpont), a fővárosi térség (21,7

3. ábra: A megyék típusai a felzárkózás jellege szerint
Types of counties by their catching-up character

százalékpont) és Győr-Moson-Sopron (18,5 százalékpont) áll az élen, legalább 15 százalékpontot javítva helyzetén (2. táblázat). A többi megye 2–12 százalékpontos felzárkózást ért el, kivéve Nógrádot, ahol 1,3 százalékpont visszaesés történt. 2012-től mindegyik megye felzárkózása elindult újra, kiemelkedő mértékben a külföldi érdekltségű feldolgozóiparral rendelkező Győr-Moson-Sopron és Fejér megyében, majd ezeket követi Borsod-Abaúj-Zemplén, Bács-Kiskun és Vas megye, míg a többi megye felzárkózása visszafogott maradt (Nagy 2016).

Szembetűnő a főváros térségének 2007 utáni stagnálása (2015-ben sem érte el a 2007-es szintet), valamint a vidéki „tudásközpontok”, a nagy egyetemekkel és kutatóintézetekkel rendelkező városok, a „növekedési pólusok” megyéinek (Hajdú-Bihar, Csongrád, Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Veszprém) gyenge teljesítménye. A 2015-ös adatok alapján 13 megye nem éri el az EU15 50%-át, ami azt is jelenti, hogy az életszínvonal ezekben a megyékben a legalacsonyabb Európában. Kérdés, hogy Budapest és vonzáskörzetének stagnáló felzárkózása egyedi vagy általános nagyvárosi jelenség.

2. táblázat: Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritás alapján (PPS, USD),
százalék (EU15=100) és százalékpontos változás
GDP per capita of Hungarian counties, PPS (USD), percent (EU15=100)
and change of percentage points

Megyék	2000	2007	2012	2015	2007–2000	2015–2007	2015–2012	2015–2000
Budapest+	77,1	98,9	96,4	98,8	21,8	-0,1	2,4	21,7
Győr-Moson-Sopron	66,2	67,2	68,2	84,7	1,0	17,5	16,5	18,5
Fejér	58,2	56,8	55,4	66,5	-1,4	9,7	11,1	8,3
Komárom-Esztergom	41,7	64,8	59,8	64,7	23,1	-0,1	4,9	23,0
Vas	55,8	53,6	55,5	61,8	-2,2	8,2	6,3	6,0
Zala	43,7	47,8	50,3	52,7	4,1	4,9	2,5	9,0
Bács-Kiskun	36,7	38,9	41,7	48,5	2,2	9,6	6,9	11,8
Tolna	41,9	40,8	46,2	47,7	-1,1	6,9	1,5	5,8
Csongrád	42,9	43,1	44,5	47,1	0,2	4,0	2,6	4,2
Veszprém	42,6	44,1	42,2	46,6	1,5	2,5	4,4	4,0
Hajdú-Bihar	37,5	42,3	44,5	46,0	4,8	3,7	1,5	8,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	33,0	39,1	36,6	45,2	6,0	6,1	8,6	12,2
Heves	36,1	42,4	38,7	44,5	6,3	2,1	5,8	8,4
Jász-Nagykun-Szolnok	34,1	37,9	38,3	41,2	3,8	3,3	2,9	7,1
Baranya	38,5	41,9	39,2	40,5	3,4	-1,4	1,3	2,0
Somogy	35,1	37,0	37,6	39,5	1,9	2,5	1,9	4,4
Békés	35,2	34,9	34,1	37,3	-0,3	2,4	3,2	2,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	29,8	31,8	32,6	34,7	2,0	2,9	2,1	4,9
Nógrád	28,5	27,2	26,1	27,1	-1,3	-0,1	1,0	-1,3
Ország	50,8	59,5	59,3	64,1	8,7	4,6	4,7	13,3

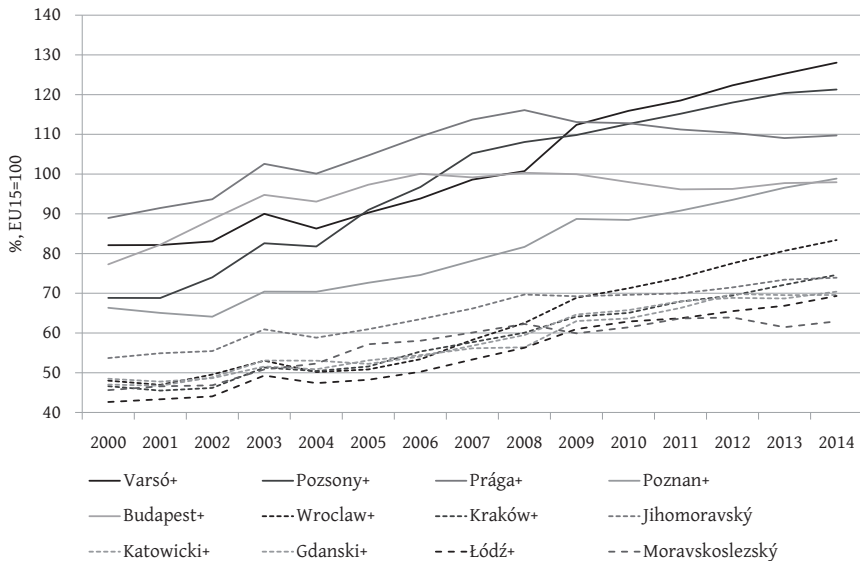
Megjegyzés: a megyék sorrendje a 2015-ös adat szerinti.

Adatok forrása: KSH Stadat 6.3.1.2. és 7.3.2. táblázatok (letöltés: 2017. május 22.).

A V4-országok legalább egymillió lakosságú 12 térségének felzárkózásánál két típus figyelhető meg (4. ábra). Amíg a 7 lengyel nagyvárosi térség és Pozsony felzárkózása viszonylag egyenletes ütemű, addig a 3 cseh (Prága+, Jihomoravský és Moravskoslezský) térség, valamint Budapest térsége 2006-2008 körül visszaesik, avagy lelassul a felzárkózásuk. Főleg Budapest és térségének visszaesése és stagnálása látványos: míg 2002-ben majdnem utolérte a régióban vezető Prágát, addig 2006-tól egyre jobban leszakad az élen járó fővárosi térségektől (már Poznań+ is lehagyta), ugyan Prágához hasonló pályán fejlődik, csak jóval alacsonyabb szinten.

A nagyvárosi térségek felzárkózása összhangban áll országaik fejlődési pályáival. Az adatok alapján a V4-országok mindegyikénél az elmúlt másfél évtizedben megfigyelhető a felzárkózás az EU15 átlagához, és csökkentek az országok közötti különbségek is. Az is látható, hogy mindegyik országban a népesebb megyék, főleg a fővárosok és térségeik felzárkózása gyors és kiemelkedő. Ami kirívó, hogy a magyar gazdaság kedvező pozícióból indulva hamar megtorpant, közel egy évtizedig „távolságot tartott”, és csak 2013-tól lendült meg újra a felzárkózása. Látványosan lelassult Budapest és térségének fejlődése, egyre inkább leszakad a másik három fővárostól, és egyéb nagyvárosok is kezdi utolérni. Az is kiderült, hogy a megyék között az alacsony szintről induló és lassan felzárkózó megyék csoportjában szerepel 14 magyar megye, amelyek másfél évtized alatt a jelentős EU-támogatások ellenére is legfeljebb 4 százalékpontot közeledtek az EU15 átlagához. A 99 megyéből Nógrád megye az egyetlen

4. ábra: Az egy főre jutó GDP (PPS, USD) változása a legalább egymillió lakosú megyékben
GDP per capita of counties, at least one million inhabitants (PPS, USD), percent (EU15=100)

a V4-országokban, amely a korábbi kedvezőtlen helyzetéhez képest is rosszabb helyzetbe került.

Az országok esetében két fejlődési pálya rajzolódik ki: a cseh és a magyar, illetve a lengyel és a szlovák hasonló jelleget mutat. Alapvető kérdés, hogy egy-egy megye képes-e az országos trendektől eltérő pályán mozogni, továbbá hogy a négy ország megyéi között a felzárkózás során megfigyelhető egyenlőtlenségek csökkentek-e. Ugyancsak felmerülő kérdés, hogy a nagyvárosi térségek felzárkózása automatikus-e, azaz a globális versenyhez szükséges kritikus tömeg elegendő-e az agglomerációs előnyök megjelenéséhez, ezáltal a dinamikusabb felzárkózáshoz.

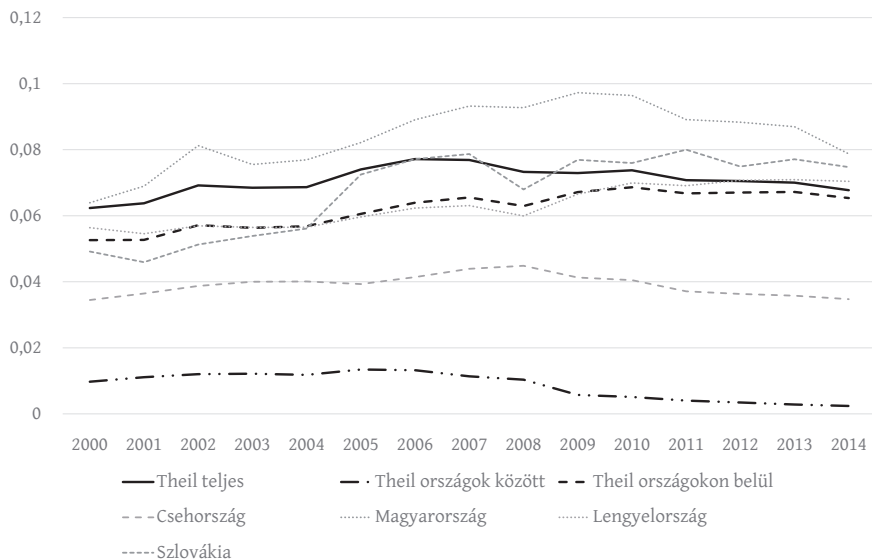
Az ország és a megyék legnagyobb városának hatása a megyék felzárkózására

A visegrádi országok történelmi, társadalmi-gazdasági hasonlóságai mellett jelentős eltérések is megfigyelhetők térségeik felzárkózásában. Habár mindegyik ország az EU támogatásaiból jelentős összegeket kapott, e támogatások eltérő módon hatottak térségeik felzárkózására, nyilván attól is függően, mennyire volt hatékony regionális politikájuk a kevésbé fejlett térségek fejlődésének elősegítésére (Nemes Nagy, Szabó 2016; Rechnitzer, Smahó 2011). A 2008–2009-es válságra is eltérő módon reagáltak az országok; kérdés, hogy a megyék fejlődési pályái el tudtak-e térni országaik felzárkózási folyamataitól.

A teljes Theil-index azt jelzi, hogy a V4-országok 99 megyéjét együtt nézve a felzárkózás mértékében lévő különbségek 2000-től 2006-ig növekedtek, majd lassú mérséklődés következett be (5. ábra). Mindvégig Magyarországon volt a legnagyobb az eltérés, míg Csehországban a legalacsonyabb. A tetőzés Csehországban 2008-ban, Magyarországon 2009-ben történt, ettől kezdve folyamatosan mérséklődtek a felzárkózás mértékének országon belüli különbségei. Szlovákiában 2007 óta, Lengyelországban pedig 2009 óta stagnálnak az egyenlőtlenségek. Csehországban 2014-re a 2000-es évek elejének szintjére csökkentek a különbségek, a többi országban a 2000-es évhez képest lényegesen magasabb szinten maradtak. A 2008-as válság előtti gyors felzárkózás mindegyik országban együtt járt a területi különbségek növekedésével, de a válság utáni visszafogott fejlődés már kissé mérsékelte a területi egyenlőtlenségeket.

A teljes Theil-indexnek a 2007-ig tartó növekedés utáni enyhe csökkenése elsősorban az országok közti különbségek mérséklődésének köszönhető (5. ábra). Amíg 2000-ben az egyenlőtlenségek 16%-a országok közötti egyenlőtlenségre vezethető vissza, ez 2014-ben lecsökkent 3,5%-ra. Az országokon belüli egyenlőtlenségek összességében nőnek, ami főleg a lengyel és szlovák területi egyenlőtlenségek növekedésének tudható be. Mindkét ország felzárkózása gyors és egyenletes, de ez együtt jár a területi különbségek növekedésével, a nagyvárosi

5. ábra: A Theil-index alakulása és felbontása
Theil index and its decomposition

Megjegyzés: a Theil-index mértékegység nélküli, a függőleges tengelyen ezért nem szerepel mértékegység.

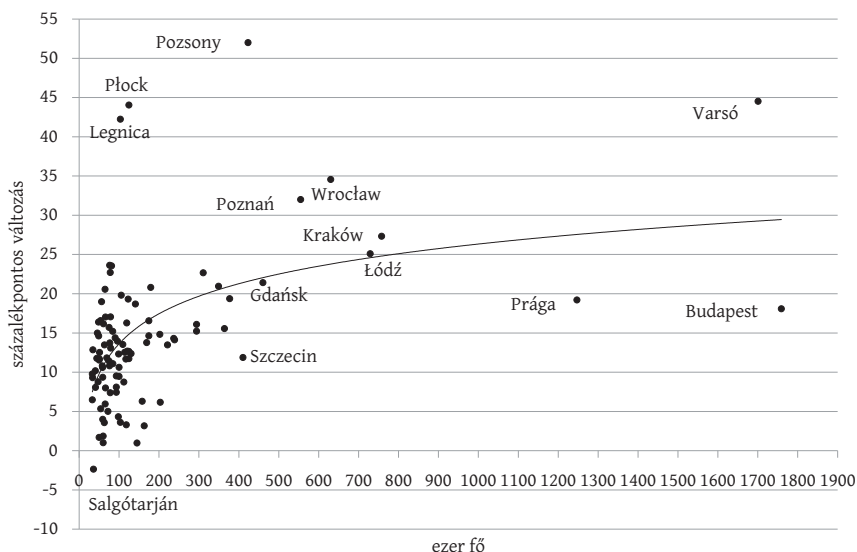
térségek gazdasági növekedése erőteljesebb és a periferikus, főleg rurális jellemű térségek felzárkózása jóval lassúbb.

A visegrádi országokban is főleg a megyék legnagyobb településén, általában a megyeszékhelyként funkcionáló városban koncentrálódnak a dinamikus növekedést, felzárkózást lehetővé tevő innovatív tényezők, a minőségi humán munkaerő, a nagyvállalati központok stb. (Csomós 2011). A megyék felzárkózása és legnagyobb városuk lakónépessége között érdekes kapcsolat mutatható ki (6. ábra, Melléklet). A legalább félmillióssal rendelkező megyék mindegyike minimum 18 százalékpontot javított helyzetén (Budapest az alsó határon szerepel), a legalább 300 ezer lakossal rendelkezők is legalább 15 százalékpontot (kivéve Szczecint). A kisebb várossal rendelkező megyék felzárkózásában jelentős szóródás figyelhető meg, van néhány kivétel ezek között is (Płock és Legnica), de a döntő többség 5-18 százalékpontot javított helyzetén (Salgótarján és Pécs a negatív kivétel). Úgy tűnik, hogy a megyék felzárkózásának motorjai a nagyvárosok, amelyek a globális versenyben kritikus tömeget elérő „kapuvárosok”. Magyarországon a stagnáló gazdaságú Budapesten kívül nincs igazán jelentős nagyváros (2015-ben Debrecen 203 ezer, Szeged 163 ezer, Miskolc 158 ezer, Pécs 145 ezer fős volt), ami az ország dinamikus és fenntartható fejlődését is megnehezítheti.

A megye legnagyobb városának népessége és a megye felzárkózása közti nemlineáris kapcsolat vizsgálható a töréspont szempontjából is, a minden le-

6. ábra: Az egy főre jutó GDP változása 2000–2001 és 2013–2014 között
(EU15 átlagához viszonyítva, PPS, százalékpont) és a
megye legnagyobb városának lakónépessége (ezer fő, 2011)

*Change of GDP per capita of counties between 2013–2014 and 2000–2001, PPS (USD),
percentage point (EU15=100) and the population of the biggest town of counties*

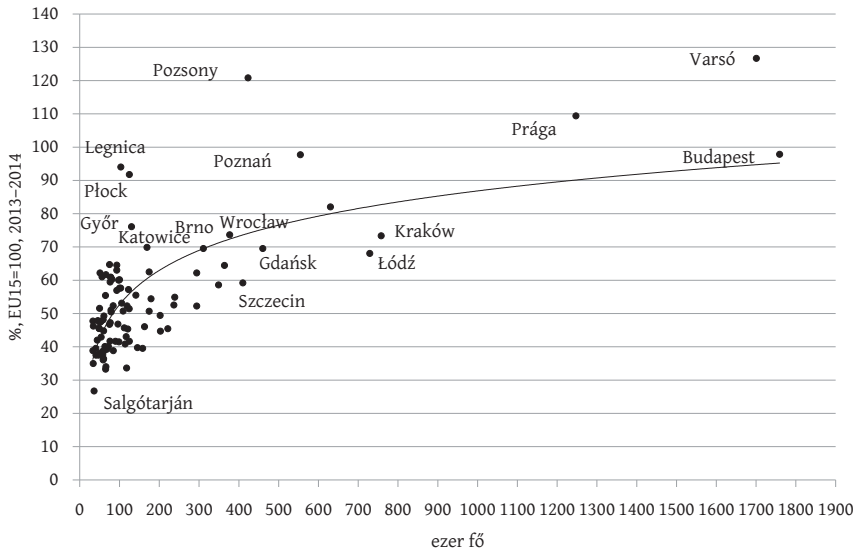
Megjegyzés: az átlagos felzárkózás 19 százalékpont, a medián 13,1 százalékpont.

hetséges településméretet figyelembe vevő Chow-tesztek azt mutatták, hogy 93 ezer fős városméretnél rajzolódik ki legtisztábban a töréspont. Ennél kisebb népességű város esetében a nagyobb városméret magasabb felzárkózási ütemmel jár együtt (1000 főnként 0,14 százalékponttal), míg 93 ezer fő felett nem mutatkozik szignifikáns kapcsolat (1000 főnként 0,01 százalékpont).

Nemcsak a felzárkózás mértékében, hanem 2013–2014-ben az EU15 átlagához mért szintet tekintve is a nagyvárosokkal rendelkező megyék állnak az élen (7. ábra, Melléklet). A legalább félmillióssal rendelkező megyék mindegyike minimum 70%-on áll, a legalább 300 ezres várossal rendelkezők pedig minimum 60%-on. A kisebb városi lakossággal rendelkező megyék erősen szóródnak 35–65% között, és megfigyelhető néhány kivétel (Legnica, Plock, Győr és Salgótarján).

A legnagyobb város népessége és a megye 2013–2014-ben elért, az EU15-höz viszonyított egy főre jutó GDP-pozíciója közti nemlineáris kapcsolatot szintén megvizsgáltuk Chow-tesztek segítségével. A tesztek azt mutatták, hogy 100 ezer fős városméretnél rajzolódik ki legtisztábban a töréspont. A 100 ezer főnél kisebb városok esetében a nagyobb városméret magasabb relatív fejlettségi szinttel jár együtt (1000 főnként 0,26 százalékpont), míg 100 ezer fő felett nem mutatkozik szignifikáns kapcsolat (1000 főnként 0,04 százalékpont). Mind a felzárkózást, mind az elért pozíciót tekintve Nógrád megye áll a legrosszabb helyen a 99 megye között.

7. ábra: Az egy főre jutó GDP az EU15%-ában (2013–2014, PPS) és a megye legnagyobb városának lakónépessége (ezer fő, 2011)
 GDP per capita of counties in 2013–2014, PPS (USD), percent (EU15=100) and the population of the biggest town of counties

Megjegyzés: a megyék átlaga 65%, a medián 50,7%.

A fenti eredmények együttesen azt jelzik, hogy a megye legnagyobb városának nagysága egyaránt fontos a felzárkózás és a vizsgált időszak végére elért fejlettség szempontjából. A 100 ezer fő alatti városok esetében a megye felzárkózásának mértéke és fejlettsége is szoros kapcsolatban áll a városméréttel, valószínűleg a lokalizációs agglomerációs előnyök érvényesüléséhez szükséges iparági kritikus tömeg a meghatározó tényező. A 100 ezer fő feletti legnagyobb város esetén viszont a város mérete már nem jár további pozitív hatással, nagy a szóródás, egyéb tényezők válnak fontossá, például az országhatás vagy az urbanizációs agglomerációs előnyöket kiaknázó városfejlesztés. A fővárosok mind a négy országban kiemelkednek, de csak Lengyelországban figyelhetők meg olyan további nagyvárosok (az ún. „second-tier cities”), amelyek térségi növekedési pólusként dinamikus felzárkózást képesek gerjeszteni.

Összegzés

Tanulmányunkban a visegrádi országok megyéinek az EU15 tagállamának átlagához viszonyított felzárkózását vizsgáltuk 2000 és 2014 között a vásárlóerő-paritás alapján megadott egy főre jutó GDP-t véve alapul. Megfigyelhető mind a

négy ország felzárkózása, habár két eltérő pálya mentén: a cseh és a magyar gazdaság megtorpant 2006–2008 között, míg a szlovák és a lengyel mindvégig viszonylag ütemesen fejlődött. A 99 megyéből 98 esetében érzékelhető a felzárkózás, egyedül Nógrád megye helyzete romlott. A megyék fejlődése eltérő módon alakult, de a Theil-index alapján meghatározó az országhatás, az országos gazdaságpolitikák és intézmények szerepe, elsősorban a területi politika és területfejlesztés hatékonysága. Kiemelkedő a fővárosi térségek dinamikus és magas szintet elérő teljesítménye, Varsó, Pozsony és Prága már utolérte az EU15-öt, azaz felzárkózott, míg Budapest és térsége már egy ideje ugyan együtt mozog az EU15-átlaggal, de tartja a (lemaradást jelentő) távolságot.

A megyék lakónépessége, főleg legnagyobb városuk lakosságszáma szoros kapcsolatban áll a felzárkózás gyorsaságával és az elért pozícióval. A nagyvárosi térségek mindegyike magas egy főre jutó GDP-szintet ért el, de felzárkózásuk mértékében erősen szóródnak. Ezekben a nagyvárosi térségekben koncentrálódik a térségen jóval túlnyúló üzleti és intézményi szféra, de ezek gazdasági és üzleti hatásai, az urbanizációs agglomerációs előnyök eltérő erősséggel érvényesülnek. A kisebb várossal rendelkező megyéknél mind az elért fejlettségi szint, mind a felzárkózás mértéke összefügg legnagyobb városuk nagyságával. Megfigyelhető a településhálózat szerepe a felzárkózás sikerességében, főleg a lengyel policentrikus településrendszer esetében, míg Magyarországon a városok túl kicsik ahhoz, hogy a globális vállalati versenyben résztvevőknek székhelyet biztosítsanak.

Az elért fejlettségi szintet és a felzárkózást tekintve a visegrádi országok megyéinek négy típusát különítettük el. A magyar megyék közül Budapest és térsége, valamint Komárom-Esztergom került a magas szinten lévő és gyorsan felzárkózó megyék típusába, további három feldolgozóipari megye (Győr-Ménfőcsanak-Sopron, Vas és Fejér) a magas szinten lévő, de lassan felzárkózó típusba, míg a többi magyar megye az alacsony szintet elérők és lassan felzárkózók közé tartozik. A felzárkózást tekintve a 99 megye közül az utolsó 18 helyen 15 magyar megye szerepel, csak két cseh és egy lengyel megye került közéjük.

Magyarországon szembevetve a főváros térségének „távolságtartása”: évek óta nem képes meghaladni az EU15 átlagát, miközben a másik három főváros dinamikus növekszik és országuk fejlődését is húzzák maguk után. De a nagyobb városokkal rendelkező megyék (Baranya, Csongrád, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén) felzárkózása is igen visszafogott, holott ezek megyeszékhelyei koncentrálik a regionális hatókörű közszolgáltatásokat nyújtó intézményeket (pl. az egészségügyben), a vidéki felsőoktatást és részben ehhez kapcsolódva a K+F-intézményeket, azaz a szokásosan elvárt fejlődési alaptényezőket. Az is látható, hogy a 2012 utáni országos felzárkózás elsősorban azoknak a megyéknek köszönhető, amelyekben külföldi érdekeltségű feldolgozóipar működik. Alig érzékelhető a jelentős EU-s területfejlesztési források hatása a magyar megyék felzárkózásában, főleg a célterületként kijelölt elmaradott megyék esetében, ami nemcsak a településszerkezetre és a közismert makrogazdasági problémákra (pl. külső eladósodásra) vezethető vissza, ha-

nem véleményünk szerint egyértelműen a területfejlesztési politikák hiányosságaira is.

Irodalom

- Abreu, M. (2014): Neoclassical regional growth models. In: Fischer, M., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional science*. Springer Reference, Heidelberg, 169–191. <http://doi.org/cjv7>
- Acs, Z., Sanders, M. (2014): Endogenous growth theory and regional extensions. In: Fischer, M., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional science*. Springer Reference, Heidelberg, 193–211. <http://doi.org/cjv8>
- Benedek J., Kocziszky Gy. (2017): Területi polarizáció és konvergencia a visegrádi országokban. *Magyar Tudomány*, 3., 261–272.
- Capello, R. (2015): *Regional economics*. 2nd edition. Routledge, London, New York
- Capello, R., Nijkamp, P. (2009): Introduction: regional growth and development theories in the twenty-first century – recent theoretical advances and future challenges. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, 1–16. <http://doi.org/cjv9>
- Csaba L. (2014): *Európai közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Csomós Gy. (2011): A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom*, 3., 129–140.
- Chow, G. C. (1960): Tests of equality between sets of coefficients in two linear regressions. *Econometrica*, 3., 591–605.
- Czaller L. (2016): Agglomeráció, regionális növekedés és konvergencia. *Területi Statisztika*, 3., 275–300.
- Dedák I. (2000): A gazdasági felzárkózás növekedésméleti összefüggései. *Közgazdasági Szemle*, 6., 411–430.
- Dusek T., Kiss J. (2008): A regionális GDP értelmezésének és használatának problémái. *Területi Statisztika*, 3., 264–280.
- Dusek T., Kotosz B. (2016): *Területi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Egri, Z., Tanczos, T. (2015): Spatial layers and spatial structure in Central and Eastern Europe. *Regional Statistics*, 2., 34–61. <http://doi.org/cjwb>
- Elekes Z. (2016): A regionális növekedés új tényezői az evolúciós gazdaságföldrajzi kutatásokban. *Közgazdasági Szemle*, 3., 307–329. <http://doi.org/b97k>
- EU (2015): *Regions in the European Union. Nomenclature of territorial units for statistics NUTS 2013/EU-28*. Eurostat, Luxembourg
- EU (2016): *Urban Europe. Statistics on cities, towns and suburbs*. Eurostat, Luxembourg
- Farkas B. (2017): *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fábián A., Pogátsa Z. (szerk.) (2016): *Az európai kohéziós politika gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fleischer T. (2015): A felzárkózásról: A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont szemináriuma. *Tér és Társadalom*, 2., 157–171. <http://doi.org/bxjc>
- Halmai P. (2014): Krízis és növekedés az Európai Unióban: Európai modell, strukturális reformok. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Halmai P. (2016): Reál- és nominális konvergencia. Európai konvergenciafolyamatok, krízis, felzárkózás. *Közgazdaság: tudományos füzetek*, 3., 159–170.
- Hardi T. (2012): *Duna-stratégia és területi fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kertész K. (2014): A nemzetgazdasági és a regionális konvergencia mérése az EU-ban. *Közgazdasági Szemle*, 12., 1444–1462.
- Káposzta, J., Nagy, H. (2015): Status report about the progress of the Visegrad countries in relation to Europe 2020 targets. *European Spatial Research and Policy*, 1., 81–99. <http://doi.org/cjwd>
- Koppány K. (2017): *Makrogazdasági és regionális hatáselemzés multiplikátor modellekkel*. Széchenyi István Egyetem, Győr

- Kotosz B. (2016): A konvergencia területisége és lokális mérési lehetőségei: módszertani áttekintés. *Területi Statisztika*, 2., 139–157. <http://doi.org/cjwc>
- Kuttor D. (2010): A gazdasági-politikai átmenet regionális hatásainak vizsgálata a visegrádi országokban 1995-től 2006-ig. *Tér és Társadalom*, 4., 249–265.
- Le Gallo, J., Fingleton, B. (2014): Regional growth and convergence empirics. In: Fischer, M., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional science*. Springer Reference, Heidelberg, 291–315. <http://doi.org/cjwf>
- Lengyel, B., Szakálné Kanó, I. (2013): Related variety and regional growth in Hungary: towards a transition economic approach. *Regional Statistics*, 3., 98–116. <http://doi.org/b97r>
- Lengyel, B., Szakálné Kanó, I. (2014): Regional economic growth in Hungary 1998–2005: What does really matter in clusters? *Acta Oeconomica*, 3., 257–285. <http://doi.org/b97s>
- Lengyel B., Szanyi M. (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle*, 10., 858–876.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel, I. (2016a): Competitiveness of metropolitan regions in Visegrad counties. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 223., 357–362. <http://doi.org/cjwg>
- Lengyel I. (2016b): A kutatás-fejlesztés és a versenyképesség térbeli összefüggései a visegrádi országokban. *Tér és Társadalom*, 4., 71–87. <http://doi.org/cjwh>
- Lengyel, I. (2017): Competitive and uncompetitive regions in transition economies: the case of the Visegrad post-socialist countries. In: Huggins, R., Thompson, P. (eds.): *Handbook of regions and competitiveness. Contemporary theories and perspectives on economic development*. Edward Elgar, Cheltenham, 398–415. <http://doi.org/cjwj>
- Lengyel, I., Rechnitzer, J. (2013): Drivers of regional competitiveness in the Central European countries. *Transition Studies Review*, 3., 421–435. <http://doi.org/bssx>
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Maier, G., Trippel, M. (2009): Location/allocation of regional growth. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, 53–65. <http://doi.org/cjwk>
- Major K., Nemes Nagy J. (1999): Területi jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes években. *Statisztikai Szemle*, 6., 397–421.
- McCann, P. (2013): *Modern urban and regional economics*. Oxford University Press, Oxford
- Mezei C., Schmidt A. (2013): A lengyel regionális politika és intézményei. *Tér és Társadalom*, 3., 109–125.
- Morrison, P. S. (2014): The measurement of regional growth and well-being. In: Fischer, M., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional science*. Springer Reference, Heidelberg, 277–289. <http://doi.org/cjwm>
- Nagy B. (2016): A magyar feldolgozóipar átalakulása 2008 és 2013 között: újraiparosodás vagy térbeli átrendeződés. In: Lengyel I., Nagy B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása*. JATEPress Kiadó, Szeged, 45–61.
- Nemes Nagy J., Szabó P. (2016): Európa modern egységesülése és tagozódása. *Tér és Társadalom*, 4., 17–35. <http://doi.org/cjwn>
- Nowicki, M. (ed.) (2012): *The investment attractiveness of the regions and sub-regions of Poland*. The Gdansk Institute for Market Economics, Gdansk
- OECD (2016): *OECD Regional well-being. A user's guide*. OECD, Paris
- Rechnitzer J. (2016): Elmozdulások és törésvonalak Kelet-Közép-Európa térszerkezetében. *Tér és Társadalom*, 4., 36–53. <http://doi.org/cdtr>
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Stiglitz, J. E., Sen, A., Fitoussi, J. P. (2010): A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről. *Statisztikai Szemle*, 3., 305–320.
- Szabó P., Farkas M. (2014): Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. *Tér és Társadalom*, 2., 64–86.
- Török Á. (2006): Elmaradottság, felzárkózás és innováció az Európán kívüli, nem OECD országokban. *Közgazdasági Szemle*, 11., 1005–1022.
- Tóth G. (2014): Az agglomerációk, településgyűttek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 3., 289–300.

- Varga A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Varga A. (2016): *Regionális fejlesztéspolitikai hatáselemzés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vas Zs., Lengyel I., Szakálné Kanó I. (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom*, 3., 49–72. <http://doi.org/bckc>

Melléklet: A megyék 2013–2014-es egy főre jutó GDP értéke (magas, alacsony),
százalék (PPS, EU15=100) és változása 2000–2001-hez képest (gyors, lassú),
százalékpont (PPS, EU15=100)
GDP per capita of counties in 2013–2014 (high, low),
percent (PPS, EU15=100) and change from 2000–2001 to 2013–2014 (quick, slow),
percentage point (PPS, EU15=100)

Megye	Magas*	Gyors*	Megye	Magas	Lassú*
Pozsony+	120,8	52,0	Vysočina	62,2	12,5
Varsó+	126,7	44,5	Győr-Moson-Sopron	76,1	12,4
Plocki	91,8	44,1	Szczecin+	59,2	11,9
Legnicko-Glogowski	94,0	42,3	Olomoucký	57,6	10,6
Wroclaw+	82,0	34,6	Královéhradecký	64,6	9,5
Poznan+	97,7	32,0	Pardubický	60,1	9,5
Kraków+	73,4	27,3	Ústecký	57,0	8,1
Łódź+	68,1	25,1	Jihočeský	63,0	7,4
Piotrkowski	59,5	23,6	Vas	60,8	7,4
Žilinský	60,3	23,5	Fejér	60,0	4,3
Nitriansky	61,0	22,7	Liberecký	57,6	3,6
Katowicki+	69,5	22,7			
Gdanski+	69,5	21,4			
Lubelskie	58,6	20,9			
Rzeszowski	54,4	20,8			
Leszczynski	55,4	20,6			
Kaliski	53,1	19,8			
Jihomoravský	73,7	19,4			
Opolski	57,2	19,3			
Prága+	109,4	19,2			
Trenčiansky	61,0	19,0			
Rybnicki	55,5	18,7			
Budapest+	97,8	18,1			
Siedlecki	51,1	17,1			
Komárom-Esztergom	61,7	17,0			
Bielski	62,5	16,5			
Zielonogórski	52,3	16,3			
Moravskoslezský	62,2	16,1			
Zlínský	64,7	15,7			
Bydgosko-Torunski	64,5	15,6			
Jeleniogórski	52,4	15,2			
Czestochowski	52,6	14,3			
Košický	54,9	14,1			
Plzeňský	69,9	13,8			

Megye	Alacsony*	Gyors	Megye	Alacsony	Lassú
Ostrołęcko-siedlecki	47,6	16,6	Swiecki	46,2	12,8
Skierniewicki	45,5	16,4	Walbrzyski	45,3	12,7
Starogardzki	49,3	16,2	Gorzowski	51,4	12,7
Bialostocki	52,2	15,2	Tarnowski	40,8	12,5
Ciechanowsko-płocki	47,9	15,0	Grudziadzki	41,5	12,3
Kielecki	49,5	14,8	Suwalski	39,3	11,8
Olsztynski	50,7	14,6	Sieradzki	42,0	11,8
Tarnobrzewski	45,6	14,6	Elblaski	41,7	11,7
Prešovský	41,7	14,4	Oswiecimski	47,4	11,7
Slupski	46,8	14,0	Wlodelawski	43,0	11,7
Koninski	47,3	13,7	Pulawski	38,1	11,5
Koszalinski	50,7	13,5	Pilski	46,8	11,4
Radomski	45,4	13,5	Nowosadecki	38,9	11,1
Lomzynski	40,1	13,5	Bialski	37,6	10,8
Banskobystrický	50,5	13,1	Inowroclawski	41,7	10,8
			Nyski	38,8	10,6
			Chojnicki	39,5	10,2
			Sandomiersko-jedrzejowski	38,8	9,8
			Elcki	36,1	9,4
			Nowotarski	35,0	9,3
			Krosnienski	37,5	8,8
			Bács-Kiskun	45,7	8,8
			Szczecinecko-pyrzycki	37,5	8,1
			Chelmsko-zamojski	34,0	8,0
			Tolna	47,7	6,5
			Borsod-Abaúj-Zemplén	39,6	6,3
			Hajdú-Bihar	44,7	6,2
			Przemyski	33,3	6,0
			Heves	42,9	5,3
			Jász-Nagykun-Szolnok	40,1	5,0
			Zala	48,1	4,0
			Somogy	39,0	3,6
			Szabolcs-Szatmár-Bereg	33,6	3,3
			Csongrád	46,1	3,2
			Veszprém	44,8	1,9
			Karlovarský	51,6	1,7
			Békés	36,4	1,0
			Baranya	39,8	1,0
			Nógrád	26,7	-2,3

* A típusokat a megyék EU15 átlagához mért adatainak (%) mediánja feletti (magas) vagy alatti (alacsony) érték, illetve a felzárkózás mediánja (százalékpont-változás 2000–2001 és 2013–2014 között) feletti (gyors) vagy alatti (lassú) érték szerint alakítottuk ki.

Magyarország és a globális közlekedési tér

Hungary and the global transportation area

ERDŐSI FERENC

ERDŐSI Ferenc: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; erdosi@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9793-8112>

KULCSSZAVAK: globális közlekedési tér; tengerhajózás; kikötőelérhetőség; Magyarország; Budapest; légi közlekedés

ABSZTRAKT: A nyitott gazdaságú országok számára fontos, hogy mennyire képesek integrálódni a világ gazdaságba és az azt kiszolgáló globális közlekedési rendszerbe. A távoli kontinensekkel folytatott kereskedelemről (a megfelelő peremfeltételek mellett) a komparatív előnyök kihasználása révén extra haszon származhat. Magyarország gazdasága már a 20. században is igen erősen az európai exportra orientált volt. Az utóbbi évtizedekben végbement szerkezetváltás növelte a távoli (főként kelet-ázsiai) beszerzési piacok jelentőségét. Ezért a magyar gazdaság működése szempontjából sem közömbös, hogy mennyire képes bekapcsolódni a globális áruszállítás rendszerébe, melynek meghatározó eszköze (Oroszország nagy része és Közép-Ázsia kivételével) csak a tengerhajózás lehet.

A különféle opciókat vizsgálva a szerző áttekintést ad a hátrányos tenger nélküli helyzet enyhítését szolgáló korábbi magyar Duna-tengerhajózásról és „mélytengeri” hajózásról, megszűnésük okairól és következményeiről, továbbá a korunkbeli (szállítástechnológiai korszakváltás által is befolyásolt) kikötőválasztás lehetőségeiről. A tanulmány bemutatja a hazai tengerhajózás szükségességéről, a nemzeti flottához való ragaszkodásról vallott különböző nézeteket. Miért és hogyan ütköztek egymással az ágazati (a hajózási szakembergárda és a – kisebb tengeri hajók fogadására alkalmas – csepeli kikötő által képviselt) parciális érdekek a nemzetgazdaságinak minősített érdekekkel a fennmaradás versus megszüntetés dilemmájában? A korábbi megszüntetést kényszer szülte „kváziracionális” opciónak értékeli a szerző, mivel a konténerhajók vásárlásához szükséges tőke hiánya volt a meghatározó tényező a döntéskor. A mai gazdaságossági számítások tükrében már több érv szól a külföldi hajózási társaságokkal való szállíttatás mellett.

Kedvezőbb helyzetben van Magyarország a globális légi közlekedési tér eléréséhez. A nemzeti légitársaság (MALÉV) megszűnése ellenére Budapestről közvetlen távolsági járatokkal több desztináció érhető el, mint a környező nyugat- és kelet-balkáni országok fővárosaiból. Viszont a regionális hub szerepét továbbra is Bécs (és részben Prága) tölti be.

A jövőben az Isztria-közi kikötők szerepe Magyarország külkereskedelme számára erősödik, viszont a direkt globális légi vonalak száma számottevően nem növekszik.

Ferenc ERDŐSI: research professor emeritus, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; erdosi@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9793-8112>

KEYWORDS: global transportation area; maritime shipping; port accessibility; Hungary; Budapest; air transport

ABSTRACT: For the Hungarian economy, the extent in which it can be involved in the global sea shipping system is important. Trade with distant continents (within the appropriate conditions) can generate profit thanks to comparative advantages. Hungary's economy was already highly oriented towards European exports even in the 20th century. The restructuring of the last decades, furthermore, increased the importance of distant (mainly East Asian) procurement markets. Therefore, considering that maritime shipping (except for most of Russia and Central Asia) may be the only means of transport to these place, the extent in which it can integrate into the global freight system can be a key factor.

Looking at the various options, the author gives an overview of the former history of Danube maritime shipping and deep-sea shipping, the causes and consequences of their disappearance, and the contemporary novel options for selecting a harbor (emerged thanks to transport technology innovations).

The article also presents opinions about the necessity of domestic shipping and of a national fleet. It describes how and why the dilemma around survival versus elimination represented the collision of the interests of shipping professional and the port of Csepel (to accommodate smaller maritime vessels) with the alleged interests of the national economy.

The author considers the earlier termination as a "quasi-rational" option because the primary factor in decision-making was the lack of capital needed to purchase container ships. In light of contemporary economic calculations, however, now there are several arguments for shipping with foreign companies.

Hungary, nevertheless, is in a better position to reach a global aviation space. In spite of the disappearance of the national airline (MALÉV), Budapest has several direct routes to the main cities of neighboring Western and Eastern Balkan countries. However, the role of the regional hub remains in Vienna (and partly in Prague).

In the future, the nearby ports of Istria will increase Hungary's foreign trade, but the number of direct global air routes will not increase significantly.

In Hungarian foreign trade and tourism, the weight of global relations is growing, but its share from goods and passenger transport and logistics (with the highest competition) will only be modest (through complementary and traffic management activities).

Bevezetés

Elméletileg globális közlekedési tér alatt a glóbusz történelmi korszakonként változó kiterjedésű és szerkezetű közlekedési hálózata által lefedett, elérhető területét és légterét értjük, melyen belül különböző forgalmi intenzitású útvonalakon történik a kontinensek közötti és kontinenseken belüli (világ)kereskedelem, valamint személyforgalom (Erdősi 2010a). Lényegében a szakirodalomban gyakran használt közlekedési tér („egységes európai közlekedési tér” – European Commission 2001) legmagasabb fokozatáról van szó. E terminus technicus azonban az ismert angol és német szakirodalomban ritkán bukkan fel.

Képletesen akár háromlábú székhöz is hasonlítható a globális gazdaság szerkezete (Erdősi 2005c). Három „lába”, azaz erőközpontja (Európa, Észak-Amerika, Kelet-Ázsia) között áramlik (egyre erősebb irányokbeli különbségekkel) a tengeri kereskedelemben részt vevő áruk (értékben) mintegy 85%-a. E

„fősodor” az északi félteke kontinensei között abroncsszerű alakzatot öltve magába foglalja a három (Csendes-, Indiai- és Atlanti-) óceánt, valamint a Vörös-tengert és a Földközi-tengert hosszában átszelő hajózási világútvonalat a közbeiktató Szuzei- és a Panama-csatornával együtt. (A tisztán tengeri főútvonalhoz kapcsolódva alárendelt jelentőségű, 1-3%-nyi a transzeurázsiai és az Észak-Amerikát átszelő szárazföldi korridorokkal kiegészülő kombinált globális szállítási rendszer – Erdősi 2010b.) A globális légi közlekedés térszerkezetére az erőközpontok közötti forgalom szuperintenzitása ugyancsak jellemző, ám a légtér ma már politikai okok miatt alig korlátozott használatából adódóan a tengerhajózáshoz képest jóval több vonalválozaton közlekednek az interkontinentális légi járatok (Erdősi 2010a).

Cikkünkben egyrészt azt szeretnénk bemutatni, hogy a mai *Magyarország számára milyen lehetőségek léteznek a globális tengeri árukereskedelemben való bekapcsolódáshoz* (melynek fontosságát már Kossuth is kénytelen volt hangsúlyozni – „Tengerre magyar”! – Erdősi 2005b), másrészt rövid elemzést adunk „a tengerentúli” világrészekkel létező légi (személy)közlekedési kapcsolatokról.

A globális áruszállításba való bekapcsolódás problémái

A tengerentúli világ súlya külkereskedelmünkben

Magyarország külkereskedelmének és állampolgárai külföldi utazásainak túlnyomó része hagyományosan intraeurópai. (Még az 1945–1989 közötti időszakot sem tekinthetjük kivételnek, mert a nagy arányban a Szovjetunió felé orientálódott export a birodalom európai régióiban hasznosult, ahogyan az importárunk többsége is az Uráltól nyugatra levő országrészből származott.) Mindemellett érdemes számba venni, hogy az Európán kívüli (azaz praktikusán a globális) világgal folytatott tengeri kereskedelem milyen méreteket öltött a különböző viszonylatokban.

A külkereskedelem kontinensek szerinti megoszlásának időbeli változása (értékalapon) a Magyar Statisztikai Évkönyv évfolyamaiból követhető nyomon (1. táblázat). Európa súlya a magyar külkereskedelemben évtizedek óta nagyjából változatlan; a rendszerváltás után kissé erősödött, viszont az utóbbi időkben közelebb áll az 1980. évihez, mint az 1995. évihez. Miközben Európa részaránya állandónak bizonyult, a globális külkereskedelem földrajzi megoszlásában jelentős eltolódások mentek végbe. Az importból csaknem megkétszereződött Ázsia részaránya (kínai áruinvázió!), Amerikáé viszont megfeleződött (többek között a braziliai szója és az észak-amerikai műszaki berendezések, gépjárművek visszafogottsága okán), Afrika pedig marginalizálódott. A kivitelből az ázsiai és afrikai piac részaránya még mindig nem érte el az 1980. évi szintet

1. táblázat: Magyarország külkereskedelmének megoszlása világrészek szerint, 1980–2015
(Ft-érték alapján)

The distribution of Hungary's foreign trade by continents between 1980–2015 (in HUF)

Világrészek	1980		1995		2015	
	Behozatal, %	Kivitel, %	Behozatal, %	Kivitel, %	Behozatal, %	Kivitel, %
Európa	84,7	86,7	87,4	88,2	84,3	87,7
Ázsia	6,6	7,3	6,7	4,5	12,9	5,7
Afrika	1,6	3,3	1,0	1,0	0,1	1,1
Amerika	6,5	2,6	4,9	3,9	2,7	5,0
Ausztrália és Óceánia	0,5	0,1	0,0	0,2	0,0	0,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1980, 1995 és 2015. évfolyamai.

(amikor ipari berendezéseket, járműveket nagy számban szállított Magyarországra a műszakilag elmaradott országokba), viszont az amerikai értékesítési piac pozíciója tartósan erősödő irányzatú (1. táblázat).

Értékalapon tehát a teljes magyar külkereskedelem 14%-a jut a többi világrészre (beleértve az ázsiai FÁK-államokat is). Ebből a 14%-ból a közúti és vasúti szállítás becslésünk szerint legfeljebb 3-5%-kal részesedik. (Szibériából az olaj és a gáz csővezetéken érkezik.) Mindezeket figyelembe véve a „tengerentúli világrészekre” értékben a teljes magyar tengeri külkereskedelemnek maximum a 9-11%-a jut.

Ezek az adatok azonban a szállítási feladatok számszerű értékeléséhez használhatatlanok, mivel e szempontból a szállítmányok tömege (súlya) és részben egyedi mérete a meghatározó. A gazdasági szerkezet- és szállítási technológiaváltás nyomán a külkereskedelem árutömege az utóbbi 30-40 évben nem csupán az Európán belüli viszonylatokban lett lényegesen kisebb (hogy csak az egykori tekintélyes ukrainai, illetve lengyelországi vasérc-, feketeszén- és koksziport töredékére csökkenésére, a timföld- és egyes vegyipari alapanyag-kivitelünk megszűnésére utaljunk), hanem globálisan is. Az Európán kívüli külkereskedelem áruszerkezete ma lényegesen különbözik a korábbiaktól, alig vannak jelen az importban a nagy súlyú ömlesztett áruk, ahogyan exportunkból is hiányoznak, viszont jóval több lett mindkét irányban a (magasabb fajlagos értékű) general cargo (azaz gépkocsik, gépi berendezések) és még inkább a konténerizált áru (a ruházati cikkektől az értékesebb műanyagokon és háztartási, illetve audiovizuális készülékeken, számítógépeken, autóalkatrészekeken keresztül a gyógyszerekig). Azonban az értékaránytól még mindig eltérőek lehetnek a magyar globális külkereskedelem tonnasúlyarányai, melyekkel a közlekedési módoknak számolniuk kell.

Az Európán belüli (kiváltképpen a kelet-közép-, közép- és nyugat-európai) országokkal folytatott árucserében meghatározó a vasúti és a közúti közlekedés (még a személyközlekedés tekintélyes része is szárazföldön áramlik). Ezzel

szemben a többi világrésszel folytatott árucseré szinte kizárólag a tengerhajózásra kénytelen hagyatkozni. A hazai gazdasági igényekkel többé-kevésbé harmonizáló mindenkori külgazdaság-politika erősen befolyásolja, hogy az Európán kívüli világrésszeknek milyen a súlya a külkereskedelmen belül. Az utóbbi időben a kormány meghirdette a keleti nyitást, majd a dél felé fordulást, ezzel felértékelődtek az ázsiai (különösen a kelet-ázsiai) és szorosabbá válhatnak az afrikai kapcsolatok.

Becslések szerint a tengerhajózásra századunk elején évi átlagban mintegy 120-140 ezer TEU konténeres áru és a mintegy 250-300 ezer tonna nem konténerizált export- és importáru egytizedének szállítása várt. A tengeren behozott áruk bő háromnegyede Kelet-Ázsiából, gyenge egytizede Amerikából származott, míg a más kontinensekre kivitt áruk közel 2/6-át Amerikában, 3/6-át Kelet- és Dél-Ázsiában, 1/6-át a Közel-Keleten és Afrikában rakják ki (János 2008). Azóta a konténerizált áruk kerültek túlsúlyba főként a kínai forgalom felutása következtében.

Törekvések a tengerhajózásra

Modern kori gazdaságtörténetünk során az Európán kívüli világ súlya Magyarország külgazdasági kapcsolati rendszerében a tengeri kapu szerepet betöltő kikötők elérhetőségétől függően is változott.

A Monarchia keretei között Fiume előnyben részesítése mellett a tengeri kereskedelem jelentős része (a távoli világrésszekkel való kereskedelemhez több járatváltozatot kínáló) Trieszten keresztül áramlott. (A 20. század elején az Európán belüli áruszállítást is nagyobb arányban szolgálta a magyar tengerhajózás – pl. a Nyugat-Európába és Olaszország déli tartományaiba történt gabona- és fakivitellel.) A korabeli forgalmi statisztikákból (Fiume hajó- és áruforgalma... 1915) tudhatóan az osztrák és a magyar kikötőből néhány menetrendszerű teherhajójárat Dél-Ázsiát érintve Kelet-Ázsiába is közlekedett. A két világháború közötti, tengerpart nélküli maradék Magyarország jóval kisebb méretű külkereskedelmében a tengerentúli viszonylatok már szerény részarányal szerepeltek (Erdősi 2000).

Az 1948 utáni évtizedekben ugyan a szovjet tömbhöz, a KGST-hez tartozás nyomta rá a bélyegét a külgazdaságra, azonban a szocializmussal kacérkodó harmadik világbeli (ázsiai és afrikai) országok segítése is megmutatkozott a külkereskedelemben. Miután a szocialista tervgazdaság nem volt igazán szállítási költség-érzékeny, alacsony fajlagos értékű „kapcsolt” áruk – pl. szíriai cement, egyiptomi sör – is megjelentek az állami üzletekben (a szerző egykori személyes tapasztalatai).

Ugyan a távoli világrésszekkel folytatott kereskedelem nagyobb részét külföldi hajózási társaságok igénybevételével oldottuk meg, az akkori kormányzat igyekezett az export- és importáruk minél nagyobb részét magyar állami tulaj-

donban levő hajókkal szállítani. Magyarország már az 1930-as évektől úttörője volt a Duna-tengerjáró hajók gyártásának, valamint e különleges (kettős funkciójú) vízi járművekkel a Csepeli Szabadkikötő és a Fekete-tenger/Mediterráneum között folytatott közvetlen szállításoknak. E hagyományt folytatva került sor folyam-tengerjáró flottánk nagyszabású fejlesztésére és működési területének kiterjesztésére a Közel-Keleten és Észak-Afrikában (Magyar tengerhajózás 1945 után é.n.). Az 1100–1300 tonnás hajók számára a közlekedést megkönnyítették az al-dunai szakaszon az 1970–1980-as években épült román-jugoszláv vízi erőművek gátjai, melyeknek még Újvidéknél is érezhető volt a visszaduzzasztó hatása. A vízállás szabályozásával biztonságossá vált a hajózás a vaskapui szakaszon. (E „Duna-szauruszok” kedvezőtlen környezeti hatásaitól természetesen nem tekinthetünk el – Erdősi 2008a.) Az al-dunai duzzasztás ellenére a folyam magyarországi szakaszán egyes években az alacsony vízállás miatt hónapokig szünetelt e szállítási mód, mely egyébként a Duna-torkolati átrakást feleslegessé téve kitűnt a hatékonyságával.

Néhány „mélytengeri” fuvarokra (Bulgáriában és Lengyelországban) épült MAHART tengeri hajó a távoli világrészeken beszerzett, illetve oda küldött áruk „saját rezsiben” történt szállítására adott lehetőséget. Mindezekre figyelemmel Mizik (1995) úgy látta, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben a magyar tengerhajózás fontos gazdasági „küldetésének” tett eleget:

- a Dunán, a recipiens, valamint más tengereken és részben a világóceánon közlekedve ellátta a tengeri export-import szállításaink 18–20%-át;
- kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere révén a politikai elzárkózás kényszerű évtizedeiben állandó összekötő kapocs, továbbá fontos devizatermelő és devizakímélő szerepet is betöltött.

Szállítási/logisztikai technológiaváltás vagy önkényes kormányzati döntés? (A magyar Duna-tengerhajózás megszüntetésének okai)

A Duna-tengerhajózás lassú leépülése már az 1970–1980-as évek fordulóján megkezdődött, és a rendszerváltás idejére lényegében befejeződött. Csak mutatóban maradt pár hajó magyar lobogó alatt az 1990-es években, a többit megvették európai és kelet-ázsiai társaságok (Fáy 1995).

Szakmai körökben máig nem tisztázott teljesen, hogy e nemzeti szemszögből akár drámainak is érzékelhető folyamat a szállítási technológiaváltás kényszeréből adódó szükségszerű változtatás, avagy elszármazott, kellőképpen nem átgondolt kormányzati döntés következménye volt-e. (A felszámolás késői szakaszában a korrupció lehetősége is felmerült – a hajók eladásából származó bevételek sorsának homályosságából adódóan.)

A fő okot minden bizonnyal az innovatív megoldás átvételével való sikertelen próbálkozásban kell keresni. Az 1980-as években a vízi szállításban már elterjedt az arra alkalmas különféle darabárukat könnyen mozgatható nagy

konténerekben elhelyező technológia, ami lényegesen lerövidítette a rakodás idejét és csökkentette költségét. További (ugyancsak költségcsökkentéssel járó) előnye, hogy a konténeres szállítmány indítópontja és célállomása (desztinációja) közötti forgalomban részt vevő aktorok száma lecsökken, mert kiiktatódnak a szállítmányozók (két jogi személy): a külkereskedő közvetlen partnerévé a tengerhajózási társaság vált, nincs szükség már olyan közvetítőkre, akik átveszik a konténerizált áruszállítási lánc megszervezésének szerteágazó feladatát (Stopford 2013).

Magyarország a Dunának köszönhetően bekapcsolódhatott a négy szocialista ország által már 1976-ban alapított INTERLIGHTER társaság szervezésében működtetett folyami-tengeri bárkahordozó kombinált áruszállításba. A Dunán darabáru-szállítmányt, majd konténereket gyűjtő és szétosztó bárkákat a torkolatnál nagy befogadóképességű (szovjet) anyahajók vették fel, majd ezekkel megrakodva eljutottak Hátsó-Indiába, ahol a Mekong és az Irrawaddy torkolatában folyóvízre bocsátották a bárkákat. Kirakodás után a folyami kikötőkben importáruval megrakott bárkákat az anyahajó visszahozta a Dunára, hogy a szállítási ciklus újratekődjön. A vietnami, kambodzsai és mianmari háború azonban megpecsételte ennek a hatékony interkontinentális szolgáltatásnak a sorsát (Erdősi 2007a).

Ilyen előzmények után Magyarország az 1980-as évek elején elsőként használta a dunai vízi utat tengerentúli viszonylatokban konténerek fuvarozásához. Paradox módon e progresszív lépést az eladósodott ország végletekig erőltetett exportja kényszerítette ki. (A Közel-Keletre konténerekben juttatták el a feldolgozott mezőgazdasági termékeket.) A szovjet SDP hajózási társaság közreműködésével a magyar kikötőkből 600–800 tonnás bárkákkal 300–400 TEU konténert vitettek le Izmailba, ahol azokat átemelték tengeri hajókra. Ez a megoldás akkor a társaság alacsony tarifái miatt gazdaságosabbnak bizonyult, mint az adriai kikötőkön keresztül folytatott szárazföldi-tengeri szállítás (Erdősi 2008a).

Magyarország azonban gyakorlatilag nem csupán a Fekete-tenger, hanem az Ausztria és Németország felé irányuló hagyományos nemzetközi folyamhajózást is alacsony szintre csökkentette. (Érvként időnként még azt is felhozták, hogy a klímaváltozás miatt egyre hosszabb a hajók teljes kapacitással történő közlekedését a kisalföldi zátonyos Duna-szakaszon lehetetlenné tevő alacsony vízállás. A bősi erőmű megépítése óta az alvízi szakasról szólnak a kritikák.)

A konténerszállítás gazdaságtalansága a Duna-Majna(-Rajna)-csatornán

Magyarországon is nagy várakozás előzte meg a Duna-Majna-Rajna-csatorna megépítését. A belvízi hajózás szakemberei abban reménykedtek, hogy az új vízi úton fuvarozzák a konténereket Rotterdamba, azonban erre alig került sor, mert hiányoztak a kiegészítő feltételek.

Az 1992-ben megnyitott mesterséges németországi vízi út korántsem felelt meg a (házánkban is) hozzá fűződő reményeknek (BR online 2008). Nem a medrével és rengeteg szűk zsilipjével van igazán baj. Az összesen közel félszáz zsilip ugyan a hajózás időigényét (14 napra) és ezzel a költségeit is növeli – ezzel eleve számolnia kellett a magyar belvízi fuvarozóknak, illetve a szállítatónak –, hanem a vízi úton való hajózás műszaki korlátjaival. Ömlesztett áruk és a fedélzet fölé csak bizonyos magasságig emelkedő általános áruk (pl. járművek) szállításának nincs különösebb akadálya a maximum 1350 tonnás szabványmeretű („Európa”) hajókkal.

Amikor a csatornát tervezték (az 1960-as évek végén) a konténerszállítás még marginális feladatnak tűnt. Azonban az időközben végbement struktúraváltás következtében az 1990-es évekre kiderült, hogy éppen a konténerszállítás iránt van igazán igény, ha árban versenyképes a szárazföldi szállítással. Ahhoz, hogy a rentabilitás követelményének a szállító megfeleljen, a konténereket a belvízi hajókon egymás fölött három sorban kell felhalmozni. Így az egy konténerre jutó szállítási költségét meghaladhatja a szolgáltatás ára. Azonban a hidak alacsony pályája csak maximum 2 szinten teszi lehetővé a konténerek elhelyezését. Ezért csak abban az esetben érdemes a magasabb fuvardíjat megfizetni, ha kifejezetten nagy értékű árut tartalmaznak az „acél-dobozok”, azaz elbírják a magasabb szállítási költséget. Más esetekben viszont a hajók ideális kapacitásának 66,6%-os kihasználtsága csak folyamatos ráfizetés mellett tette volna lehetővé a konténerszállítást. A transeurópai vízi út legfontosabb (korszakos jelentőségűnek szánt) elemének tervezésekor egyoldalúan magára a csatorna nyomvonalára, zsiliprendszerére és mederparamétereire összpontosult a figyelem, viszont nem voltak eléggé körültekintőek a prognosztizálható szállításgazdasági tényezőkkel kapcsolatban. Persze ha időben gondolkat a „háromemeletes” konténerszállítási követelményre, akkor sem biztos, hogy az érdekelt vasutakat és közútkezelőket kötelezni lehetett volna hídjaik szerkezetének megemelésére (Bayerischer Landtag 2008).

Ugyancsak nehezíti a Nyugat-Európával összekötő új vízi út használatát Magyarország részéről, hogy nagyon kevés használható önjáró hajó áll rendelkezésre. Az 1990-es évektől elmaradtak a MAHART tervezett vízijármű-beruházásai, és a mai kisebb magáncégek sem képesek beruházni a zsilipekhez méretezett korszerű hajóállományba. (A csatorna alkalmatlan a korábban szovjet kezdeményezésre elterjedt több bárkás tolóhajózásra.)

Ezért az északi-tengeri megakikötőcsaládba (Range) történő csoportos konténerszállításra igazából a vasút a legalkalmasabb. Már az 1990-es évek óta a Sopronból és Budapestről indított irányvonatok képesek a menetidő 2-3 napra csökkentésére. Működtetőiktől függően többször is változott az induló és célállomásuk (Logisztikai Egyeztető Fórum 2008).

Több tenger nélküli kelet-közép európai országgal szemben *Magyarország ma alig képes a Duna menti fekvésből adódó előnyt kihasználni a folyamhajózás révén, mely lehetőséget adna a tengeri hajók által látogatott torkolati kikötők (Galac,*

Tulcea, illetve a torkolatközei Konstanca) elérésére, átrakással a kombinált vízi szállításra. A szlovákiai komáromi és pozsonyi, az ausztriai kremsi kikötőnek a Duna-torkolati, ellenkező irányban a Duna-Majna-Rajna vízi út révén a rotterdami kikötővel is van kapcsolata. (Még Csehország is kihasználja az Elba vízi utat Hamburg elérésére, főként konténerszállító önjáró uszályok közlekedtetésével – Erdősi 2008a.)

Háborús helyzetekben a tranzitországokon áthaladásnak a Duna és a Rajna nemzetközi vízi úton drasztikus korlátjai lehetnek. (A második világháború alatt a semleges Svájc kénytelen volt leállítani a Rajna-hajózást, ahogyan a délszláv háború alatt és a hídroncsok eltávolítása előtt a szerbiai Duna-szakaszon sem volt lehetőség tranzitra.) Ezen túlmenően a békebeli egyéb rossz tapasztalatok vezettek a 2000. évi CMNI (Egyezmény a belvízi árufuvarozási szerződésről) nemzetközi megállapodás létrehozásához, amelyben a Duna Bizottságon, a Duna-Majna-Rajna-csatornával kapcsolatosan ugyancsak kompetens Rajna Bizottságon kívül az ENSZ is szerepet vállalt (CMNI, Deutsche Gesellschaft für Transportrecht é.n.; Európai Parlament é.n.). A felek megegyeztek abban, hogy ezt az egyezményt kell alkalmazni minden olyan belvízi hajózási szerződésre, amely esetben az áru és berakási kikötője két olyan államban van, melyek közül legalább az egyik az egyezményben szereplő szerződő fél – függetlenül a fuvarozást végző hajó, illetve a feladó vagy a címzett nemzeti hovatartozásától (Valkár 2000).

Hamvába dőlt kísérletek a magyar tengerhajózás újjáélesztésére

A MAHART az 1970–1980-as évektől néhány tengeri hajójával transzatlanti, kelet-ázsiai és afrikai fuvarokat is végzett. Bár a gazdasági koncepció értelmében a tengeri szállításnál elsőbbséget élvezett a hazai társaság, a feladatok 4/5-ét részben technikai, részben szolgáltatásszerkezeti okok miatt csak külföldi társaságok tudták ellátni (A MAHART története é.n.).

A konténerizáció előrehaladtával e hajók kihasználtsága oly mértékben romlott, hogy döntés született eladásukról. A magyar tengerhajózásnak a 2000. októberi kormányhatározattal szentesített megszüntetéséről megoszlottak a vélemények. A hajózási szakemberek szerint ez nemzetgazdasági szempontból erősen kifogásolható döntés volt, mivel

- a magyar külkereskedelem kiszolgáltatottá vált a külföldi társaságoknak, akik ezzel visszaélve túl drágán hajlandók szállítani,
- értelmetlenné teszi a fiúmei kikötőfejlesztéshez nyújtott magyar állami hozzájárulást, amelynek az volt a célja, hogy a magyar hajóknak ne kelljen várakozniuk a kikötőhelyen kívül, jobb műszaki feltételek mellett végezzék a rakodást, így gyorsabban eljusson az áru a feladótól a megrendelőig.

A magyar hajózási szektor akkori álláspontja szerint a magyar gazdaság elemi érdeke a korábbi hibás döntés korrigálása. Ezért a tengereken való ma-

gyar jelenlét újbóli megteremtése érdekében az eredményesen működő külföldi tengerhajózási társaságok tapasztalatainak, módszereinek átvételére alapozva a mindenkor magyar közlekedési kormányzatnak bátorítani kell a magyar tengerhajózási tevékenység újraindítására irányuló vállalkozói kezdeményezéseket, és ki kell dolgozni a tengerhez való kijutással, a tengeri kikötői és hajózási szolgáltatások igénybevételével, továbbá mindezek fejlesztésével kapcsolatos stratégiai részkérdéseket.

A kormányzat viszont azt a véleményt képviselte, hogy gazdaságunk erős külkereskedelmi irányultsága miatt magyar szempontból a tengerhajózás természetesen fontos közlekedési alágazat, azonban magához a tengerhajózási tevékenység gyakorlásához nem fűződik különösebb nemzetgazdasági érdek.

Formálisan ugyan akár a tengerhajózás újraéledése első megnyilvánulásának is elkönnyvelhető lenne az a mozzanat, hogy 2002-ben a MAHART állományába került két 4500 tonnás tengeri áruszállító hajó (a Pannon Star és a multifunkcionális, de alapvetően konténerszállításra használható Pannon Sun – <http://www.hajoregiszter.hu>). Mindkét hajót az orosz államadósság törlesztése fejében adta át az orosz kormány. Egy korábbi kötelezettsége alapján a MAHART-nak a hajókat el kellett volna adnia és a kapott összeg 60%-át a kincstárba be kellett volna fizetnie. Azonban a kilátásba helyezett váratlanul nagyon alacsony eladási árra tekintettel a MAHART állami hozzájárulással üzemeltetni kezdte a Seatrade Kft.-t, hogy a szolgáltatásokból megfelelő bevételre tegyen szert, ebből fizethesse ki a kincstárnak a tartozását (Gyüre 2001). A MAHART-keretektől teljesen függetlenül 2000-től megkezdte működését egy új magyar tengerhajózási társaság, a Fluvius Hajózási és Szállítmányozási Kft. is. Három, part menti hajózásra épített kisebb hajójával az Északi- és Fekete-tenger közötti vonalakon végzett szolgáltatásokat: évente mintegy 70 ezer tonna árut fuvarozott (Bloomberg 2017).

Magyarország a csatlakozás óta kénytelen volt igazodni az EU egységes tengerhajózási politikája szellemében kialakított szabályozásokhoz, felügyeleti és ellenőrzési kötelezettségekhez; kötelező tehát a közösségi tengeri jogharmonizáció (Valkár 2000). Az új helyzetben bármely, unión belüli vállalkozás magyar lobogó alá helyezhet tengeri hajókat és annak ellenére, hogy Magyarországnak ténylegesen nincs sem tengeri hajója, sem tengerpartja, elvileg a folyam-tengerjáró hajók is magyar (pl. dunai) kikötőben érkezhettek az unió területére.

Végso soron tehát amikor a teheráru-logisztikában korszakos technológiaként elterjedt a konténerizáció és egyidejűleg gazdasági szerkezetünk módosulása folytán külkereskedelmünkben már kisebb szerepe volt az ömlesztett tömegáruknak, kormányzati szinten gazdaságtalannak találtatott a konténerszállításra nem alkalmas Duna-tengerjáró, később pedig a mélytengeri hajóink üzemeltetése is. Fokozatosan leépült a MAHART tengerhajózási részlege, és Duna-tengerjáró hajók híján megszűnt az átrakás nélküli közvetlen tengeri szállítás lehetősége is. A külföldi társaságokra való rászorultság erősödése miatt távolsági külkereskedelmünk egyik legfontosabb kérdése lett a legmegfelelőbb tengeri

kikötő(k) megválasztása immár a költséghatékonyság figyelembevételével is (<http://www.hajoregiszter.hu>).

Kikötőkiválasztási opciók

Az Osztrák–Magyar Monarchia idején az Adriai-tenger Magyarországhoz tartozó, kb. 190 km hosszú tengerpartján Fiumének 1873-tól (azaz a Budapesttel összekötő vasút elkészülte után) a tengeri kapuszerep ellátása tekintetében nem volt igazi alternatívája. Az osztrák Trieszt jobbra kiegészítő funkciót látott el (ahová Bécsből már 1857 óta vezetett vasút – Erdősi 2000).

Trianon után a drámai mértékben elsorvadt tengeri külkereskedelem továbbra is kénytelen volt az Isztria környéki (immár Olaszországhoz tartozó) két kikötőt igénybe venni tekintélyes olasz/jugoszláv vasúti tranzit-, kikötőhasználati és egyéb díjak fejében.

Az 1945 és 1989 közötti időszakban a parti országokkal kialakult aktuális politikai viszony meglehetősen ellentmondásosan döntötte el, hogy mely kikötőket részesíti előnyben Magyarország. Amikor 1949 és 1954 között Jugoszlávia ellenségnek számított, csak marginális forgalmat keltett hazánk Fiumében. Trieszt szerepe pedig azért vált jelentéktelenné, mert oda a délszláv állam nyugati szegletén keresztül vezetett a vasút. Az akkori kényszerhelyzetben félre kellett tenni a józan („földrajzi”) gazdaságossági szempontú megfontolást, így néhány évig főként a lengyel kikötőkön keresztül kereskedett Magyarország a tengerentúlal. (Még kereskedelmi flottánk anyakikötője is Gdynia lett – Erdősi 1995.)

A Jugoszláviával való politikai viszony normalizálódása után viszont ismét felértékelődtek az Isztria közeli kikötők. Ugyanakkor az 1970–80-as években megtöbbszöröződött külkereskedelemhez nélkülözhetetlenné váltak olyan viszonylatú interkontinentális járatok, melyeket (kellő gyakorisággal) a nyugat-európai „kapitalista” országok kikötőiből indítottak. Kezdetben Rotterdam volt a meghatározó az északi-tengeri kikötők közül, azonban az NSZK (a Bundesbahn által adott fuvarkedvezményekkel és más állami beavatkozásokkal) képes volt Hamburg, majd Bréma felé terelni nemcsak a transzatlanti, hanem a más irányú távolsági forgalom egy részét is. Mi több, nem csupán a konténerforgalmat, hanem még ömlesztett áru fogadását is felvállalva. (Pl. a Murmanszkból érkező apatitot és az afrikai foszfátot is az Elba-torkolat közeli kikötőóriásiban rakták Magyarországra indított vasúti szerelvényekre.) Később a másik jelentős átrakó kikötő Antwerpen lett (János 2008).

A rendszerváltás után jó ideig az északi-tengeri kikötők súlya (az Adriához képest háromszoros távolságuk, az elérhetőségüket lehetővé tevő tranzitvasutak és autópályák zsúfoltsága, a kikötők szolgáltatási kapacitásának csúcsra járatása ellenére) tovább növekedett; részben a rászorultság okán (a délszláv háború egy ideig nehezítette, bizonytalanná tette az adriai kikötők használatát),

részben a jóval korszerűbb atlanti megakikötők rendkívül széles spektrumú, vonzó viszonylatkínálatának a következtében.

Korunkban a nemzeti jövedelem közel 80%-át realizáló külkereskedelem túlnyomó része Európán belül szárazföldi közlekedési pályákon áramlik. Ezt erősíti, hogy a megjelenő multinacionális cégek messze többsége az előállított termékeik döntő többségét Európán belül értékesíti (Samsung, Sony, autógyárak – a Suzuki kivételével).

Viszont a domináns importból adódóan ma már *a tengeri külkereskedelem túlnyomó része nem a közelebbi beltengereken, hanem az óceánokat átszelő vonalakon összpontosul, egyfelől az Ázsia (főként Kína), másfelől az Észak-Amerika által keltett forgalommal. Az interkontinentális szállítások fő eszközei a transznacionális társaságok (jobbára több tízezer tonnás) hajói* (Erdősi 2006b). Az óceánjárók közvetlen járatokkal kivitelezett üzemeltetésére azonban csak a megfelelő mélységű és befogadóképességű, részben pedig a hordképesség-kapacitás megfelelő kihasználtságát biztosító forgalmak kikötők alkalmasak. Magyarországon számára földrajzi paradoxon, hogy a logisztikai szempontból leghatékonyabb kikötők (Le Havre, Antwerpen, Rotterdam, Amszterdam, Hamburg) a legtávolabbiak, ezért csak az Ibériai-félsziget megkerülésével (másfélezer km-rel hosszabb vízi út árán) érhetők el (Erdősi 2006a). E Range-kikötők logisztikai értéke nem csupán abban van, hogy belőlük többszörös viszonylatban van lehetőség az átrakás nélküli szállításra, hanem az is óriási előnyük, hogy jóval gyakrabban indulnak a járatok, rövidebb ideig tartózkodnak a konténerek a kikötőben, rövidebb a várakozási idő. Vonzerejük további elemei közé tartozik szolgáltatásaik magas fokú megbízhatósága, a szállítmánnyal és konténerrel való felelős bánásmód, a magas fokú szervezettség (Erdősi 2004).

Földrajzilag formálisan előnyös opciónak kínálkoznak a közelebbi beltengeri (adriai és fekete-tengeri) kikötők, azonban a szürreális (monopolista) árképzés következtében nincs vagy alig van különbség a Kína-Európa viszonylatban a Hamburgban és az észak-adriai kikötőkben lehorgonyzó (azonos társasághoz tartozó) hajók fuvardíja között. Ugyan a szakági közvélemény folyamatosan hangsúlyozza, hogy a Range-kikötők már bedugultak, kapacitásuk már a jelenlegi forgalomhoz sem elég, ennek ellenére a sekély tengeri területek feltöltésével, a kikötőhelyek és a hozzájuk vezető csatornák mélyítésével biztosítják szolgáltatásaik folyamatosságát.

Az árbeli kiegyenlítetttség, a magas szintű szolgáltatások, valamint nem utolsósorban a kifejezetten nagy méretű és merülésű hajókkal kivitelezett járatok indítására és fogadására való felkészültségük további olyan vonzerőt biztosítanak a holland/belga és német kikötőóriásoknak, amelyet az adriai kikötők többféle módon igyekeznek ellensúlyozni.

- A hub-and-spoke (forgalom-összevonó és -szétosztó csomópontokra alapozó) logisztikai rendszer alkalmazásával felkínált 2–4 nappal rövidebb szállítási idővel. (A Földközi-tenger valamelyik csomóponti kikötőjében kisebb, ún. feeder hajókra átrakással hamarabb jut el a konténer az ad-

riai célkikötőbe, ami a sürgős vagy a szállítási időre érzékeny áruk esetében az átrakási költséget többszörösen felülmúló előnyt jelent.)

- A kikötők bővítésével, műszaki fejlesztésével, hogy a versenyképességhez elegendő nagyságú hajókat tudjon befogadni és kiszolgálni.
- A kikötőt tápláló hinterlandbeli közlekedési pályák kapacitásának bővítésével, hogy a nagy hajók számára is a gazdaságos üzemelés érdekében elegendő tömegű rakomány álljon rendelkezésre (Erdősi 2017b).

A gazdasági szerkezetváltás eredményeként *ma már Magyarország számára a kikötőkben a konténerterminálok a legfontosabbak. A konténeresáru-dominancia mellett a kikötőválasztáskor az eljutási időnek kitüntetett szerepe lenne.* Viszont a szállítás teljes (a szállítmányt küldőtől a címzettig felmerülő fuvar- és egyéb szolgáltatási) költségét a tengeri kereskedelem logisztika-gazdaságtana csak a negyedik helyen szerepelteti (Bray 2015). Következésképpen önmagában az árúnak a megrendelőhöz eljuttatási költsége nem meghatározó. A szállíttató hajlandó többet fizetni, ha a szállítmánya kellő időben és ép állapotban megérkezik a vevőjéhez.

Az előbbieken vázolt követelménycsomag fontosabb elemeinek elemzésekor kiderül, hogy az Adrián az ömlesztettáru- és olajszállító nagy hajók fogadásához ugyan Fiume, Koper és Trieszt egyes részlegeiben mély víz áll rendelkezésre, a konténerterminálok mindhárom kikötőben egyelőre a közepes vagy annál némileg nagyobb (5000–7000 TEU) konténerhajókat tudják befogadni. Azonban még ezeket is csak akkor érdemes rendszeresen közlekedtetni kontinensek közötti viszonylatokban, ha biztosított a megfelelő kikötői forgalom, aminek nem csupán a hazai hinterland kiterjedése és tengeri külkereskedelmének fajlagos intenzitása, hanem a tranzit is a generálója.

A szárazföldi piac területi bővítésének a vasúti és közúti hálózat fejlettsége, teljesítőképessége, valamint a más tengerpartok vonzása szab határokat. A folyamatban levő fejlesztések alapján a legnagyobb konténerterminál-kapacitásra már közép-távon is a fiumei kikötőkomplexum tesz szert. Ezzel szemben a hinterlanddal összekötő vasúti kapacitása éppen Fiume (Rijeka) számára a legproblematicusabb, mivel a 19. századi rendkívül extenzív vonalvezetésű és sok helyen rossz állapotban levő pálya – már az 1990-es évek elején tervezett – rekonstrukciója érdemileg még el sem kezdődött. A kikötői és a vasúti kapacitás közötti diszkrépancia beláthatatlan ideig visszafoghatja Horvátország messze legjelentősebb kikötőjének forgalmát, de különösen a nemzetközi konténertranzitot, mivel a Magyarországgal összekötő autópályán csak a kifejezetten nagy értékű konténeres áruk szállítása gazdaságos.

Koper viszont képes volt kihasználni a Magyarországgal 2001-ben létrejött, a fiumeinél nagyobb kapacitású közvetlen vasúti összeköttetésből származó előnyt, melyhez még az igényektől alig elmaradó folyamatos kikötői műszaki fejlesztés és hatékony szervezés is társul. A szlovén kikötő ezért meg tudta szerezni Fiume Kárpát-medencei piacának jelentős részét és ezzel a konténerforgalomban nemcsak Fiumét, hanem Triesztet is felülmúlta.

Mindhárom Isztria közeli kikötő interkontinentális forgalmában még mindig meghatározó a közvetett hub-and-spoke rendszer. (Az ennek kulcselemeit képező csomóponti átrakó – transshipment – kikötők közé tartozik Taranto, Cagliari, Pireusz, Asdód, Port Szaid és Málta, de főként az Európai Közösség kezdeményezésére Calabria partján létesített Gioia Tauro.) Azonban az utóbbi időkben már számos közvetlen (egyelőre még többségükben európai és amerikai, ám egyre nagyobb számban kínai, tajvani társaságok által üzemeltetett) távol-keleti járat is növeli a kikötők forgalmát (Erdősi 2017b).

Nincs kizárva, hogy a jövőben Magyarország számára tovább növekszik az adriai kikötők szerepe az északi-tengeriekkel szemben. Azaz a gazdaságossági számításoknál a „természetes” földrajzi távolság ismét előtérbe kerül a logisztikai és az egyelőre még torzított költségtávolsággal szemben. Következésképpen a globális közlekedési térbe bekapcsolódásunkhoz nagyobb lehetőség nyílik a hagyományos tengeri kapuinkon keresztül.

A légi közlekedés szerepe a globális személyközlekedési kapcsolatainkban

Amíg a tengeri hajók a globális gazdaságba, a világkereskedelembé való bekapcsolódás, addig a légi járatok elsősorban személyek, alárendelten nagy értékű áruk távoli térségekbe eljuttatásának fő eszközei. A külföldi kikötőkre utalt tengerhajózással szemben előnyt jelent, hogy a leghosszabb légi járatok működtetésére alkalmas nagy repülőgépek indítására és fogadására hazai (fővárosi) repülőtérre kerülhet sor.

MALÉV-évtizedek

A nemzetközi légi kapcsolatokat irányát, viszonyait, forgalmi intenzitását a korábbi társadalmi rendszerben sokáig a nagypolitika döntötte el, de a késői „Kádár-korszakban” már a szolgáltatások gazdaságossága is erős szempontnak bizonyult. Ennek megfelelően a MALÉV is igyekezett a tényleges igényekhez közelíteni európai hálózatának alakításakor. Azonban a szocialista országok többségének légitársaságaival szemben a magyarnak nem voltak az interkontinentális távolsági közlekedésre alkalmas repülőgépei, ezért Amerikába, Fekete-Afrikába, a Távol-Keletre stb. prágai, bécsi, frankfurti, moszkvai átszállással juthattak el a Magyarországról induló és az ide tartó utasok (Varga 2012). Közvetlenül a rendszerváltás előtt, majd után néhány éven belül a szolgáltatásai iránt az utasok részéről megnyilvánuló erős kereslet-növekedés hatására látványosan bővült a MALÉV nemzetközi hálózata (Erdősi 2005a). Az utasállomány összetétele az utazás célja tekintetében az 1950–1960-as évektől alaposan megváltozott. Egykor kormányzati tisztviselők, állami külkeres-

kedők, nyugati üzletemberek és magáncélból utazó magasabb jövedelmű személyek alkották az utasok messze többségét, de az 1990-es évektől már a (fogyasztói társadalom által keltett) tömeges turizmus generálja a magyarországi nemzetközi légi forgalom túlnyomó részét. Leegyszerűsítve: a turizmus a globális folyamatoknak, a globalizmusnak ugyan csupán a „szoft” alkotója, míg a légi „hivatásforgalom” (a professzionális tevékenyek által generált forgalom) az érdemi („hard”) összetevője, de mégis a szabadidő eltöltésével kapcsolatos nemzetközi mozgások keltik a legnagyobb forgalmat.

Magyarország zászlós légitársasága az 1990-es években a szovjet gyártmányú (gazdaságtalanul üzemeltethető és erősen környezetterhelő) gépállomány nyugati gyártmányokkal való lecserélésével (Erdősi 2008b, 2008c) egy időben kiszélesítette a kétszintű piacterületet:

- a közepes hatósugarú (főként B737) gépekkel szinte teljes körű európai hálózaton szolgáltatott, de ugyanezekkel a gépekkel elérte az észak-afrikai, közel-keleti, törökországi tengerparti tömegturizmus központjait is,
- míg két nagy hatótávolságú B767-es gép beszerzésével lehetővé vált néhány évig észak-amerikai, karibi és távol-keleti közvetlen járatok közlekedtetése (2. táblázat).

A menetrendszerű New York-i és torontói járatok főként az amerikai magyarok hazalátogatását, kisebb mértékben magyarországi utasok kiutazását voltak hivatva szolgálni. Bár 2000-ben 320 ezer utasa volt a MALÉV e két vonalának, a gépek magas bérleti díja e viszonylatokat is gazdaságtalanná tette a nem megfelelő ülőhely-kihasználás miatt (<http://www.malev.hu>). (Az egykori nemzeti légitársaság csődbe jutásának további okaival e helyen nem foglalkozunk.)

Századunk elején Ferihegy tengerentúli forgalmából csak 30-40%-kal részesedett a MALÉV (<http://www.malev.hu>), a többit nyugati légitársaságok keltették (charterjáratokat észak-afrikai légitársaságok is közlekedtettek – MALÉV Timetable 2004).

2. táblázat: A MALÉV járataival közvetlenül elért Európán kívüli repülőterek 2004-ben
Non-European airports directly accessible by MALÉV flights in 2004

Ázsia-Közel-Kelet		Észak-Afrika		Észak-Amerika és Fekete-Afrika	
menetrendszerű járatokkal	charter-járatokkal	menetrendszerű járatokkal	charter-járatokkal	menetrendszerű járatokkal	charter-járatokkal
Peking*	Sendai	Kairó	Tenerife	New York	Dominika
Bejrút	Bangkok	Tenerife	Agadir	Toronto	Nairobi
Damaszkusz	Bodrum	Tripoli	Marrakesh		
Tel-Aviv	Dalaman		Monastir		
	Antalya		Djerba		
	Larnaka		Sharm el Sheik		
	Akaba		Hurghada		
Összesen 4	Összesen 9	Összesen 3	Összesen 7	Összesen 2	Összesen 2

* Ülőhelymegosztással a Hainan Airlines üzemeltette.

Forrás: Erdősi (2005a).

A MALÉV utáni időszak

A MALÉV kiesése 2012-től csak átmenetileg okozott gondokat a magyarországi vonatkozású nemzetközi légi forgalomban, mivel

- rövid időn belül teret nyertek a Liszt Ferenc repülőtérén a maximum közepes távolságokra eljutást lehetővé tevő diszkont-légitársaságok,
- míg a nagy távolságú interkontinentális utazásokhoz a kiépült autópálya-hálózaton rövid időn belül elérhető Bécs-Schwechat nyújtott bő kínálatot,
- továbbá megjelent Budapesten néhány közel- és távol-keleti légitársaság is interkontinentális kínálatával. Ennek köszönhetően a magyar főváros az utasforgalomban megőrizte pozícióját a többi környékbeli fővárossal szemben (3. táblázat).

Már az 1990-es évektől többször is felbukkant a magyar közlekedéspolitikában az a bátoratlan törekvés, hogy Budapest nemzetközi légi közlekedési csomóponttá váljon a Kárpát-medence tágabb térségében (Tóth 2000). Ennek azonban azért nincsen realitása, mert a tőle mindössze (nettó) 20 perces repüléssel elérhető Bécs (Schwechat) már betölti nem csupán intraeurópai, hanem világrészek közötti viszonylatokban is az átszállóhely szerepkört. (Budapest még Délkelet-Európa és Kelet-Európa nyugati régiói számára sem tudná a csomópont, vagy éppen a gateway szerepet betölteni, mivel a már 2016-ban hétszer nagyobb forgalmú Isztambul a legjobb úton van afelé, hogy a nyugat-európai megarepülőterekkel összevethető kapacitású és nagy-térségi jelentőségű, több millió transzferutassal rendelkező légikikötővé váljon – Erdősi 2017a).

3. táblázat: Budapest és a szomszédos fővárosok Európán túli légi közlekedési kapcsolatának intenzitása (személyforgalom, 2015)

Air traffic intensity of Budapest and neighbor country capitals with non-European destinations (passenger traffic, 2015)

Főváros	Mediterráneum		Kaukázus és Közép-Ázsia		Perzsa-öböl		Dél- és Kelet-Ázsia		Fekete-Afrika		Észak-Amerika	
	M	Ch	M	Ch	M	Ch	M	Ch	M	Ch	M	Ch
Budapest	10	16	2	–	3	–	1	3	–	4	2	–
Bécs	33	12	2	–	6	1	10	4	1	–	7	3
Prága	12	23	1	2	3	3	4	–	–	2	2	4
Belgrád	9	10	–	–	4	–	–	–	–	–	1	–
Bukarest	11	12	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–
Zágráb	2	4	–	–	1	1	1	1	–	–	2	–
Ljubljana	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pozsony	2	12	–	–	2	1	–	–	–	–	–	–

M – menetrendszerű, Ch – charterjáratokkal elért desztinációk.

Forrás: Az egyes repülőterek honlapjainak adataiból számította a szerző. A számértékek a közreműködő légitársaságok számával súlyozott célrepülőterek számát jelentik.

Budapest az Ausztriával kiegészített Kelet-Közép-Európában mind a forgalom méretében, mind az egységnyi lakosra jutó utasszámban ugyan Bécs és Prága után a harmadik helyet foglalja el a környező országok fővárosai között, azonban az átszálló utasok arányában messze elmarad az osztrák és a cseh főváros repülőtereitől. (Pedig a háborús események miatt egy ideig a Nyugat-Balkán forgalmából is részesedett.) Mindamelllett Bécs elszívó hatása a legkifejezettebben újabban az alig félórás autózással elérhető pozsonyi repülőtéren érvényesül, viszont a távolabbi Budapesten csak lassítani képes a még mindig dinamikus forgalomnövekedést.

Az összehasonlító vizsgálatba bevont kelet-közép-európai fővárosi repülőterek forgalmának földrajzi orientáció szerinti szerkezete (különösen a legnagyobb távolságú légi összeköttetésekben) nem független a repülőterek nagyságától, forgalmi volumenük alakulásától (3. és 4. táblázat), illetve attól, hogy mennyire jelent vonzó piacot az adott főváros (és országa) az utazási igényeket kiszolgáló, túlnyomóan külföldi légitársaságok számára.

2016-ban a Liszt Ferenc repülőtér teljes (kereskedelmi és egyéb) utasforgalmának mindössze 9,1%-át tették ki az Európán kívüli területekre kiutazók és az azokról érkezők (KSH 2017 adataiból számítva). Az első három célterület Izrael, Törökország és az Egyesült Arab Emírségek alapvetően a turizmusnak köszönheték előkelő helyezésüket.

A tágabb értelemben vett (a Kanári-szigeteket és Madeirát, másfelől a Vörös-tenger északi részének partvidékét is magába foglaló) Mediterráneum alapvetően tengeri üdülési, turisztikai funkciót tölt be Európa, így Magyaror-

4. táblázat: Budapest és a szomszédos fővárosi repülőterek forgalmának alakulása
Air traffic between Budapest and neighbor country capitals

Év	Budapest		Bécs		Prága		Belgrád	
	utas, M fő	cargo, 1000 t	utas, M fő	cargo, 1000 t	utas, M fő	cargo, 1000 t	utas, M fő	cargo, 1000 t
2001	4,6	45			6,1	30	1,5	6,4
2005			15,9	180	10,8	48	2,0	7,7
2010	8,2	83	19,7	232	11,6	58	2,7	7,4
2015	10,3	95	22,7	290	12,0	51	4,8	13,1

Év	Bukarest		Zágráb		Ljubljana		Pozsony	
	utas, M fő	cargo, 1000 t	utas, M fő	cargo, 1000 t	utas, M fő	cargo, 1000 t	utas, M fő	cargo, 1000 t
1997							0,285	1,6
2000			11,0	7	1,0	12	0,283	2,8
2005	3,0	17	1,6	13	1,2	12	1,937	5,1
2010	4,9	71	2,1	8	1,4	17	1,665	17,7
2015	9,3	97	2,6	9	1,4	19	1,560	21,1

Forrás: Erdősi (2007b), valamint egyes repülőterek honlapjai és néhány publikáció adatai alapján.

szág számára is. Ezért a globális gazdasági kapcsolatok értékelésekor kevés figyelmet érdemel. (E viszonylatokban Budapestet hamarosan utoléri Bukarest.)

A globális gazdaságba bekapcsolódás mértékét a távolabbi világrészekkel, nagyrégiókkal való összeköttetések erőssége jelzi igazán (Erdősi 2008b). Ha eltekintünk a részben a turizmus által keltett és nagyrészt még a közepes távolsági kategórián belüli kakázusi célrepülőterektől, a „keleti nyitás” meghirdetése óta Magyarország számára nagy relevanciája igazán a Perzsa-öböl térsége elérhetőségének van. Az ottani, világviszonylatban a legsikeresebbek közé tartozó gazdag arab országok főként versenyző légitársaságai (Emirates, flydubai, Qatar Airways, Etihad) nem kevés agresszivitással erősen benyomultak az európai piacra, jelen vannak a 3. táblázatban szereplő repülőtereken is (Erdősi 2017c). Budapest azonban az öbölbeli megarepülőterekkel való kapcsolatok intenzitásában nem jeleskedik (Belgrád felülmúlja, Bukarest utolérte), míg a többmilliárd lelket számláló Dél- és Kelet-Ázsia rendszeres elérését lehetővé tevő menetrendi közlekedési kapcsolatok terén csak Bécsből és Prágából marad el (Peking, Szöul, Bangkok és Phuket repülőtereire szorítkozóan). A magyar fővárosnak ugyan a „dél felé fordulás” külgazdasági irányzata szempontjából nem közömbös, hogy Fekete-Afrika négy célrepülőterével (Mombasa, Viktória Falls, Zanzibár, Zöld-foki-szigetek) is van kapcsolata, igaz, hogy csupán az idényszerű és korlátozott számú charterjáratok révén. (E helyzetet nem összehasonlítható Bécs, melynek egyetlen, ám menetrendszerű afrikai légi kapcsolata van, az addisz-abebai.) Nehezen elfogadható, hogy Észak-Amerika eléréséhez a forgalmi feltételek a Liszt Ferenc repülőtéren csupán Zágrábbal megegyezők (melyet Torontóval két társaság járatai kötnek össze).

A környező országokban (nem egyszer erős külföldi tőkerészesedéssel) működnek a rendszerváltás előtti néven (valódi vagy bizonyos értelemben) nemzetinek nyilvánított társaságok. E körülmény nem kedvez a magyar országimáznak. A MALÉV megszűnése óta nem létezik Magyarországra utaló nevű érdemleges társaság. A Budapesten bejegyzett diszkonttársaság, a Wizz Air az utasforgalom méretében ugyan kiemelkedik a többiek közül, azonban üzletpolitikai megfontolásból kizárólag A320 és A321 gépekből álló flottájával a maximum középtávú szolgáltatásokra szakosodott (<https://wizzair.com>). (Kelet felé Dubaj a legtávolabbi célállomása.) Az interkontinentális forgalmat hordozó légitársaságok indító és célrepülőter-választása sok esetben meglehetősen esetleges – számos motiváció által befolyásolt – szubjektív döntés eredménye. A kereslethez képest előállt túlkínálat miatt a nagy távolsági szolgáltatók keresik a piaci réseket. Szerencsés esetben hosszú évekig működnek a kiválasztott vonalon, de nem szokatlan a piachoz való túl rugalmas alkalmazkodás, azaz a néhány évenkénti desztinációváltás – sok utas bosszúságára.

Budapest erőssége a légiáru-szállítás. E téren még Prágát is megelőzi, részben a globális kereskedelemben mind fontosabb távol-keleti kapcsolatok száma tekintetében, részben pedig az unikális észak-amerikai kapcsolat működtetésével. (Kontraszt: Belgrádnak, Bukarestnek és Pozsonynak nincs egyetlen menetrendi vagy akár csak charter szintű kapcsolata sem a vizsgált világrészekkel.)

Bécs forgalma (290 ezer tonna 2014-ben – <http://www.vienna-airport.com>) ugyan kb. háromszorosa a budapestinek (98 ezer tonna), azonban térkapcsolati rendszere szűkebb. 2016-ban 12 társaság végzett rendszeresen légiáru-szállítási szolgáltatást a Liszt Ferenc repülőtérén, melyek az alkalmi fuvarokat végzőkkel együtt 41 célrepülőtérrel létesítettek kapcsolatot. Ezek többsége ugyan európai, azonban az utasszállító gépek rakterében szállított (ún. belly) cargoval együtt számítva a teljes forgalom több mint a felét Ázsia (elsősorban) Kína keltette exportőrként, de vásárlóként is.

És a jövő? (Néhány feltételezés a globális közlekedési kapcsolatok alakulásáról)

A tengerentúli világrészekkel való külkereskedelem szállítási feladatainak tömegét

- a gazdasági szerkezet és az energiagazdálkodás további korszerűsödése, az agrárágazat exportképessége,
- a külgazdaság-politika és a legnagyobb távoli partnerországok reagálása, továbbá földrészek szerinti orientációja és
- az importárak lakossági fogyasztása, a hazai ipari termékek importáru-tartalmának mértéke együttesen határozhatja meg.

Feltételezhető, hogy a magyarországi lakossági importáru-fogyasztásban India, Banglades, Vietnam részaránya Kínával szemben növekszik, de összességében Ázsia jelentősége középtávon nem változik lényegesen. A jelenlegihez képest nagyobb súlyt képviselhet a jövőben a Szahara alatti Afrika (Nigéria, Ghána, Elefántcsontpart stb.) és Latin-Amerika immár nem csupán trópusi élvezeti cikkek és gyümölcsök, hanem egyszerűbb háztartási cikkek exportjával is. Az Egyesült Államok esetlegesen kevésbé nyitott politikája azt eredményezheti, hogy a magas technológia és a speciális termékek importja jelentősebb forrásterületévé válhat Izrael és Japán, de akár Dél-Korea is.

Esély van arra, hogy a magyar agrárgazdaság fejlődése lehetővé teszi nem csupán a gabonaexport növelését (részben segélyprogram-keretekben) a klímaváltozás által leginkább sújtott Száhel-övezetbe, hanem minőségi hústermékek és zöldségkonzervek jóval tömegesebb megjelenését is Kelet-Ázsiától a Közel-Keletig (a piactérület népességének vallási összetételéhez igazodva). A személygépkocsi-piac túlnyomóan ugyan még európai fókuszú, de a jövőben az ázsiai piac mellett megjelenhet Afrika is – az olcsóbb (Suzuki) gyártmányok iránti igényével. A gépipari termékek, szerszámgépek, berendezések globális forgalmában nem várható jelentős növekedés, mivel e tekintetben Magyarország továbbra is Európára orientált marad.

Nagy a valószínűsége annak, hogy a külkereskedelmi (és tranzit)árak konténerizáltsága a jövőben még nagyobb arányokat ölt (elsősorban ázsiai viszonylatokban).

A kelet-mediterrán és dél-adriai kikötők (pl. Szaloniki, Bar) jelentősége növekedhet az Isztria közeli kikötőkkel szemben, ha Kína valóban kiépíti az áruinvázióját szolgáló, a Kárpát-medencébe tartó nagy teljesítményű vasúti pályáját. Addig viszont Koper szerepe tovább növekszik a súlyos hinterland-közlekedési gondokkal küszködő Fiuméhez és az Alpok-térségre orientált Trieszthez képest. Ha pedig túllépve a beltengeri opciókon európai dimenziókban gondolkodunk, a gazdaságossági számításoknál ismét előtérbe kerülhet a „természetes” földrajzi távolság a logisztikai és az egyelőre még torzított gazdasági távolsággal szemben. Ebben az esetben a még mindig domináns északi-tengeri kikötők jelentősen veszítenek szerepükből, és nagyobb lehetőség nyílik a globális közlekedési térbe bekapcsolódáshoz a hagyományos közeli tengeri kapukon keresztül.

Sok bizonytalan tényező befolyásolhatja a távoli világrészek felé irányuló légi személyszállítás irányát és méretét.

- A terrorcselekményektől fenyegetett országok köre szélesedik, olyan országokra is kiterjedhet, melyek ma még ettől mentesnek mutatkoznak. Az utasok többségét képező turisták érzékenyen reagálnak a biztonságukat veszélyeztető valamennyi atrocitásra. Feltételezhető, hogy a hazai közönség által keltett turisztikai célú globális légi forgalom még akkor sem növekszik a korábbi tempóban, ha a repülés biztonsága javul, és a potenciális utasok fizetőképessége nem romlik lényegesen. Egyre többen lehetnek azok, akik a szárazföldön elérhető belföldi és közép-európai nyaralóhelyeket, turisztikai centrumokat látogatják.
- Ugyan az olaj világpiaci ára a kínálatúlsúlyos kereskedelembe alacsony, de a jövőben a kerozin magasabb ára (a piaci egyensúly bekövetkezése, majd a környezeti externáliák érvényesítése nyomán) a repülőjegyek árát is drágítani képes mértékben növekedhet. Természetesen nem rövid távú és nem lineáris változásra, hanem hosszú távú és erős amplitúdókkal izgalmassá váló folyamatra gondolunk.

Összefoglalás

Külpiacbővítés, illetve versenyképesség érdekében a nem gyarmattartó Magyarország sem mondhatott le a világkereskedelemből való bekapcsolódásból eredő haszonról.

A világtengerhez hozzáférés feltételeinek változásához igazodó mindenkor gazdaság-, illetve közlekedéspolitika döntötte el, hogy a kontinensek közötti áru- és személyszállításra berendezkedik-e Magyarország roppant költséges kereskedelmi flotta és tengeri kikötői infrastruktúra létesítésével, avagy idegen szolgáltatókkal végezteti-e a feladatot.

Ugyan a dualizmus idején a magyar külkereskedelem bő 80%-a Európán belüli (és jobbra vasúton kivitelezett) volt – Ausztria túlsúlyával –, a magyar

kormányok a gazdasági függetlenség elősegítése érdekében arra törekedtek, hogy mennél több viszonylatban nemzeti lobogót viselő hajók álljanak rendelkezésre – nem kevés állami támogatás árán. 1913-ban Fiuméből 66 kikötőbe közlekedtek menetrendszerű járatok. A magyar lobogó alatt – még Brazíliába is – közlekedők aránya 26 és 30% között mozgott (Erdősi 2017b). A Dél- és Kelet-Ázsia, Észak- és Latin-Amerika piacai felé történő nyitásból a kortársak (Büchelen 1896; Tessner 1913) szerint az ország felülértékelhetetlenül sokat profitált.

A két világháború közötti Fiume nélküli Magyarország alaposan megcsappant külkereskedelmével kapcsolatos tengeri szállításra a nagyfokú alkalmazkodás volt jellemző, mind technológiában (a Duna-tengerjáró hajók forgalomba állításával), mind az idegen tengerhajózási társaságok fokozottabb igénybevételével. Az 1945 utáni gyökeres politikai változás ellenére a tengerhajózásban a korábbi modus vivendi az 1960–1970-es évekig tartott – kiegészülve néhány mélytengeri hajó üzemeltetésével. A magyar flotta akkor főként a Földközi-tenger déli és keleti partvidékével folytatott tömegáru-kereskedelmet szolgáltatta – a szovjet blokk által előnyben részesített politikai céloknak alárendelve.

Már a folyami bárkahordozó mélytengeri hajózás is visszavetette a Duna-tengerjáró hajózást, de igazából feleslegessé az egész szállítástechnológiát forradalmasító konténerizáció tette. Magyarország nem tudta lecserélni hagyományos hajóparkját konténerhajókra, míg a Felső-Dunán az átgondolatlan víziútfejlesztések tették gazdaságtalanná a konténerszállítást.

A rendszerváltás utáni súlyos visszaeséskor leginkább a tengerentúli piacokat veszítette el a magyar gazdaság, miközben Nyugat-Európa részaránya átmenetileg magasra szökött. Azonban Kelet-Ázsia harmadik globális gazdasági erőközponttá válásával (árudömpingjével) együtt járt az eurázsiai szárazföldi, tengeri és légi kapcsolatok jelentőségének növekedése. Az e viszonylatban megsokszorozódott tengeri és légi szállítási feladatokból Magyarország azonban csak marginális szerepet volt képes vállalni.

A magyarországi újraiparosítás sajátos szerkezete (az összeszerelő ipar erős pozíciója) már új fejezetet nyitott a globális szállítás módjának alakulásában a konténeres áru és a general cargo arányának erős növekedésével. A globális kombinált szállításba bekapcsolódáshoz Magyarország esélyei azonban gyengék. Azon túlmenően, hogy magyar tengerhajózás és interkontinentális légi szolgáltatás már nem létezik, még a kikötőkbe tartó konténervonatok üzemeltetői is külföldi cégek.

Végkövetkeztetésünk

Magyarország számára mind a külkereskedelem, mind a turizmus terén az interkontinentális/globális viszonylatok súlya növekvőben van, azonban az itt

felmerülő áru- és személyszállításból (a keményebbé váló versenyfeltételekkel is számolva) a magyar közlekedés/logisztika csak szerény mértékben (kiegészítő, illetve forgalomszervező tevékenységgel) lesz képes részt venni.

Irodalom

- A MAHART története. <http://www.mahartpassnave.hu/en/mahart/about-us/history> (Letöltés: 2017. január 28.)
- Bayerischer Landtag (2008): *Schriftliche Anfrage des Abgeordneten Eike Hallitzky vom 10. April 2008*. http://www.bayern.landtag.de/www/ElanTextAblage_WP15/Drucksachen/Schriftliche%20Anfragen/15_0010975.pdf (Letöltés: 2016. december 28.)
- Bloomberg (2017): *Fluvius Hajózási és Szállítmányozási Kft. Company Overview*. <https://www.bloomberg.com/research/stocks/private/snapshot.asp?privcapId=262303305> (Letöltés: 2017. január 9.)
- BR online (2008): *Rhein-Main-Donau-Kanal. Güterverkehr zwischen Prognosen und Realität*. <https://www.br.de/nachrichten/rhein-main-donau-kanal-116.html> (Letöltés: 2011. június 8.)
- Bray, J. (2015): *Economics of sea transport and international trade*. Institute Chartered Shipbrokers, Smith, London
- Büchelen, A. (1896): *Die Adriahäfen und ihre Verbindungen mit dem Hinterlande*. Stolz, Wien
- CMNI, Deutsche Gesellschaft für Transportrecht. www.transportrecht.org/dokumente/CMNI.pdf (Letöltés: 2017. január 10.)
- Erdősi F. (1995): *Ágazati és regionális kommunikációföldrajz. II. A tengeri közlekedés földrajza*. Egyetemi jegyzet, JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs
- Erdősi F. (2000): *A közlekedés fejlődésének területpolitikai vonatkozásai és hatása a területekre és településekre Magyarországon 1944-ig*. OKTK, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Erdősi F. (2004): *Európa közlekedése és a regionális fejlődés*. Második bővített kiadás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Erdősi F. (2005a): *Magyarország közlekedési és távközlési földrajza*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Erdősi F. (2005b): *Tengerre magyar – de hol? Tranzit*, 7., 32–34.
- Erdősi F. (2005c): *A világ távközlési forgalmának főbb térségi jellemzői*. *Magyar Távközlés*, 5–6., 36–46.
- Erdősi F. (2006a): *A kínai árudömping tengeri szállítási infrastruktúrái*. *Navigátor*, 9., 26–32.
- Erdősi F. (2006b): *Globalizáció és a világrészek közötti óriás áruszállító eszközök*. *A Földrajz Tanítása*, 5., 9–14.
- Erdősi F. (2007a): *Van-e jövője a belvízi közlekedésnek Kelet-Európában? A technológiai, gazdasági, környezeti kihívások és a lehetséges válaszok*. *Tér és Társadalom*, 4., 39–56.
- Erdősi F. (2007b): *Kelet-Európa országainak légi közlekedése*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Erdősi F. (2008a): *Kelet-Európa országainak vízi közlekedése*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Erdősi F. (2008b): *Felzárkózás, lépéstartás vagy leszakadás? A légi közlekedés fejlődésének alapvető problémái és területi különbségei Kelet-Európában I*. *Közlekedéstudományi Szemle*, 1., 16–32.
- Erdősi F. (2008c): *Felzárkózás, lépéstartás vagy leszakadás? A légi közlekedés fejlődésének alapvető problémái és területi különbségei Kelet-Európában II*. *Közlekedéstudományi Szemle*, 2., 33–43.
- Erdősi F. (2010a): *Közlekedésföldrajz*. In: Tóth J. (szerk.): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, 483–512. (Akadémiai Kézikönyvek)
- Erdősi F. (2010b): *Világtengerek*. In: Tóth J. (szerk.): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1325–1568. (Akadémiai Kézikönyvek)
- Erdősi F. (2017a): *Szinergiacsászárak vagy szauruszok? A globális légi közlekedés giga-fordítórangjai a Közel-Keleten*. *Közlekedéstudományi Szemle*, 3., 1–7. <http://doi.org/cjmd>
- Erdősi F. (2017b): *Az Isztria melletti kikötők közötti verseny*. Kézirat. MTA KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztály, Pécs

- Erdősi F. (2017c): *A Közel-Kelet közlekedése*. Publikon, Pécs
- Európai Parlament (é.n.): *Tengeri szállítás: stratégiai megközelítés*. http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/hu/displayFtu.html?ftuld=FTU_5.6.11.html (Letöltés: 2016. november 18.)
- European Commission (2011): *White paper. European transport policy for 2010: time to decide*. COM(2001) 370 final. Brüsszel
- Fáy A. (1995): 100 éves a Mahart. *Közlekedéstudományi Szemle*, 8., 282–284.
- Fiume hajó- és áruforgalma az 1913. évben. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 54. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1915
- Gyüre J. (szerk.) (2001): Megfeneklett a magyar tengerhajózás. *Gazdaság*, július 20.
- János Á. (2008): *A Maersk és a Kárpát-medence kikötői*. Kézirat. PTE Közgazdasági Kar, Pécs
- KSH (2017): *STADAT - 4.6.16. Budapest Liszt Ferenc Nemzetközi Repülőtér forgalma országonként*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_odmj001.html (Letöltés: 2017. február 9.)
- Logisztikai Egyeztető Fórum (2008): *Logisztikai körkép*. <http://www.scmonitor.hu/archivum/2008/2008-junius-logisztikai-korkep> (Letöltés: 2016. december 11.)
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1980–2015. évfolyamai*. KSH, Budapest
- Magyar tengerhajózás 1945 után*. <http://www.magyarorszagvizen.hu/szemelyhajozas/magyar-tengerhajozas-1945-utan> (Letöltés: 2016. december 12.)
- MALÉV Timetable 2004*.
- Mizik K. (1995): A Duna-tengerhajózási tevékenység múltja, jelene és jövője. *Közlekedéstudományi Szemle*, 8., 290–293.
- Stopford, M. (2013): *Maritime economics*. Routledge, London, New York
- Tessner, M. (1913): *Der Außenhandel Österreich-Ungarn von 1867 bis 1913*. Köln
- Tóth K. (2000): Ferihegy új regionális pozícióra tör. (Új magyar légügyi stratégia.) *Napi Gazdaság*, április 27.
- Valkár I. (2000): A vízi közlekedés jogi szabályozásának EU-csatlakozással kapcsolatos kérdései. *Közlekedéstudományi Szemle*, 9., 340–346.
- Varga G. G. (2012): *A MALÉV-sztori*. XXI. Század Kiadó, Budapest
- <http://www.hajoregiszter.hu> (Letöltés: 2017. január 9.)
- <http://www.malev.hu> (Letöltés: 2017. február 16.)
- <http://www.vienna-airport.com> (Letöltés: 2017. március 9.)
- <https://wizzair.com> (Letöltés: 2017. február 13.)

Átalakuló pártállam és egyenlőtlen túlfűtöttség Kínában a globális válság idején

The transforming party state and uneven overheating in China during the global crisis

CSANÁDI MÁRIA, GYURIS FERENC

CSANÁDI Mária: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; csanadi.maria@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1609-3542>

GYURIS Ferenc: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; gyurisf@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-3373-8453>

KULCSSZAVAK: átalakulás; beruházás; Kína; pártállam; túlfűtöttség; válság

ABSZTRAKT: Ebben a cikkben azt vizsgáljuk, hogy az átalakuló kínai pártállami rendszerben a beruházások dinamikája szempontjából milyen rendszerszerű következményei vannak a külső sokkhatáshoz alkalmazkodó állami beavatkozásnak. Elméleti alapon (még e kutatást megelőzően) megfogalmazott hipotéziseinket – az összehasonlítható interaktív pártállami modell (IPS) értelmezési keretére támaszkodva – az 1990-es évek végétől statisztikailag igazoljuk. A beruházások túlfutása a kínai pártállamnak is állandó jellemzője, amelyet a párt, az állam és a gazdaság döntéshozói közötti függőségi és érdekérvényesítési viszonyokból kialakuló pártállami hatalmi háló léte és működése, valamint az abban keletkező szerkezeti motivációk okoznak. A pártállami hatalmi háló elemeinek, kapcsolódási és működési elveinek térben, időben és különböző aggregációs szinteken önhasonló jellege miatt a beruházások túlfutása különböző helyeken és időszakokban, valamint eltérő léptékekben is kimutatható.

A beruházási kilengések gyakorisága a háló által leképezett hatalmi eloszlás aktuális sajátosságainak függvénye. Megállapítjuk, hogy a pártállami háló sokkhatáshoz történő alkalmazkodása a rendszerszerű magatartások intenzitását, ezzel együtt a gazdasági túlfűtöttség mértékét is növeli, utóbbi pedig a háló aktuális szerkezete által leképezett hatalmi viszonyok sajátosságaihoz igazodik. Empirikusan igazoljuk, hogy a decentralizált kínai hatalmi hálóban a lokális hatalom túlzott mértékű beruházása az országosénál intenzívebb. Eredményeink szerint a túlfűtöttség egyenlőtlen térbeli intenzitása az állami beavatkozás térbeli és tulajdonbeli prioritásai szerint alakul; a túlfűtöttség mértékének időszakos kilengései és a háló aktivitásának átmeneti növekedései (vagyis a háló zsugorodásának lassulása) összefüggenek; a beruházások kilengéseiben, azok felfutásaiban és lecsengéseiben pedig a különböző tulajdonformájú vállalatok eltérő magatartásformái fedezhetők fel.

Mária CSANÁDI: research adviser, Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; csanadi.maria@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1609-3542>

Ferenc GYURIS: assistant professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University (ELTE); Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; gyurisf@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-3373-8453>

KEYWORDS: China; crisis; investment; overheating; party state; transformation

ABSTRACT: In this paper, we scrutinize the systemic consequences of state intervention triggered by external shocks in the transforming Chinese economy. Our analysis focuses on the period before and after the global crisis. We regard the analysis of investment dynamics in China as a new opportunity to empirically test the applicability of the system paradigm defined in Csanádi's Interactive Party-State (IPS) model been developed since the 1970s. It describes the power network produced by the institutionalized entanglement of political and economic decisions in communist systems, its individual components, overall structure, the connecting and operating principles and the structural background of the network's different dynamics of operation and transformation.

First, we point out that overinvestment is an outcome of the party-state power consisting of relations of dependency and interest promotion between party, state and economic decision-makers and the emerging structural motivations within the network. The investments fluctuation is the network's internal mechanism to reproduce itself. Second, the model also explains that both the units and the connecting and operating principles of the power network are fractal-like, that is, they are self-similar in space, time and at various levels of aggregation. In consequence, overinvestment occurs at different locations, in different time periods, and at different scales. Both features are general characteristics of communist systems, and thus, of the Chinese party-state.

Besides theoretically deriving both theses from the above model, we also prove them statistically. As we underline, the frequency of investment swings is a function of the power distribution's specificities presented by the party-state network. Overinvestment temporarily increases during external shocks and adapts to the differences of power distribution manifesting in the structure of the network. We present empirically that in the decentralized power network of the Chinese party-state overinvestment by local governments is more intensive than at the national level. We also reveal that the party-state network's adaptation to external shocks intensifies the system-characteristic behavior of the actors and thereby the level of economic overheating. The intensity of economic overheating is uneven in space and corresponds to the regional and ownership type priorities of state intervention. It is the strongest in regions and enterprise ownership types preferred by state intervention. We prove statistically that these features of the Chinese party-state system prevail during economic transformation, and that they also get more intensified during external shocks, for market actors adapt to priorities of resource allocation within the network. We also scrutinize the transformation of the party-state network, that is, its retreat (contraction), both in absolute (compared to previous dates) and relative terms (compared to the sphere outside the network). Here we point out that temporary fluctuations of economic overheating interrelate with the temporary expansions and contractions of the network. We also reveal that the swings of investment, both ups, and downs, hide various patterns of behavior for different enterprise ownership types.

Bevezetés

A kommunista pártállamok beruházási dinamikája e rendszerek keletkezése óta alapvető problémakörnek számít a tudományos kutatásokban. A „tervszerű,

arányos fejlődés” sokat hangoztatott ideológiai elvével (Nagy 1954; Sztálin 1953) szemben álló valóságot, a beruházások ciklikus vagy szabálytalan fluktuációját és okait tudományos körökben sem volt egyszerű értelmezni. Széles körű vita alakult ki arról, hogy a tapasztalt fluktuáció valóban ciklikus-e (ismétlődő, szabályos, előrelátható) vagy sem (Mihályi 1992; Wiles 1982), és hogy a fluktuációt külső vagy belső tényezők okozzák, vagyis az rendszerfüggő-e (Mihályi 1992). A beruházások fluktuációját elemző „korai” tanulmányok az 1960–1980-as évekbeli kelet-európai és szovjet pártállami rendszerekkel foglalkoztak, és egyfelől az úgynevezett tervutasításos, másfelől a reformidőszakra fókuszáltak (Bajt 1971; Bauer 1978, 1987; Bródy 1969; Chavance 1987; Goldmann 1965; Ickes 1986; Kornai 1981; Soós 1975, 1986, 1987, 1989; Zou 1993).

Mindkét időszakra a kutatók egyetértettek a túlberuházás létében, valamint annak permanens voltában. Kimondva vagy kimondatlanul a gazdaság túlfutótt-ságének permanens okát az intézményrendszer sajátos működésében látták: az állami döntéshozás hierarchikus berendezkedésében (Bauer), a paternalista állam preferenciáiban (Kornai), a hiány és a beruházási ciklus dinamikus kölcsönhatásában (Zou), amelyeket közvetlenül a társadalmi tervező optimalizálásra törekvő döntései hoznak létre. Ezen okok véleményük szerint továbbélik a reformidőszak vegyes intézményi rendszerében is (Soós). A rendszerszerű okok tartósságát részben rendszerszintű jellemzőkre – az állami vállalatok puha költségvetési korlátjára (Kornai) vagy a profitmotiváció hiányára (Soós) – vezették vissza. Az okok között továbbá olyan tényezőket is azonosítottak, mint a folytonos gazdasági növekedés kommunista ideológiából következő türelmetlen hajszolása (Soós, Kornai), illetve olyan rendszerfüggetlen emberi vonásokat, mint általában az intézménnyel való azonosulás, a növekedés és a hatalom vágyának természetes „állati ösztöne” mind a vállalatvezetők, mind az irányítók részéről (Kornai). A rendszerbeli, ideológiai és emberi sajátosságok mobilizálására szolgáltak a folyamatos aktivizáló kampányok (Soós) a vállalatokkal közvetlen és közvetett kapcsolatban levő társadalmi szervezetek bevonásával. Bajt szerint a kilengések gyakoriságának csökkenését a tervezők idővel halmozódó szabályozási tapasztalatai tették lehetővé. Ehhez hasonló Soós vélekedése, amikor a beruházási ciklusok fennmaradását a reformok inkonzisztenciájának tulajdonítja.

A fenti koncepciók, néhány kivételtől eltekintve (Chavance 1987), nem terjedtek ki az ázsiai pártállami rendszerek beruházási dinamikájának összehasonlító elemzésére. Nem születtek publikációk arról sem, hogy mennyiben hasonlóak vagy eltérőek a kelet-ázsiai pártállami rendszerek átalakulásának beruházási dinamikái, és ezek milyen rendszerbeli okokra vezethetők vissza.¹ A Kelet-Európához kapcsolódó elméletek, ezen belül Kornai elméletei, azonban jelentős hatással voltak a Kínával foglalkozó nyugati és kínai kutatókra. Az ő elemzéseik a kínai pártállam növekedéséről és beruházásainak „túlfutásáról” – a kínai gazdasági növekedés és átalakulás felgyorsulásával egy időben – az 1990-es évek elejétől születtek.² A nyugati szerzők esetében e tanulmányok a kínai gazdasági fejlődés különböző szakaszait ölelik fel (Ahuja, Nabar 2012; Brandt, Rawski 2008; Chang et al. 2015; Imai

1994, 1996; Oppers 1997; Zou 1991). Rendszerszerű megközelítéseikben keverednek a piaci szempontú elemek a kelet-európai pártállami rendszerek elemzéséből átvett kategóriákkal. A beruházási ciklusok létét nemcsak a tervutasításos rendszerre (Naughton 1987), hanem a reformidőszakra is kimutatják (Imai 1994, 1996). A beruházások túlfutásának okát a szelektív gazdaságpolitikában, valamint a központi és helyi intézmények ezt követő vagy megerősítő magatartásában és ösztönző eszközeiben látják. Ezek jellemzője az állami tulajdonú vállalatok preferálása a magántulajdonban lévőkkel szemben, a nagyvállalatoké a kicsikkel szemben, a nehéziparé a könnyűiparral szemben, az iparé a mezőgazdasággal szemben, a városi területeké a vidékiekkel szemben, és – a kínai pártállam decentralizált jellegéből fakadóan – a helyi beruházásoké a központiakkal szemben. A szerzők felróják az állami beruházások nagy arányát, a bürokratikus alkumechanizmusok jelenlétét, a gyenge pénzügyi elszámoltathatóság fennmaradását és a bankhitelek költségvetési preferenciákhoz hasonló szelektív odaítélését a piaci koordináció előrehaladása dacára. Mivel azonban az egyes beruházási ciklusok okait sok esetben aktuális piaci és gazdaságpolitikai összetevők szerint értékelik, nem térnek ki arra, hogy ezek a sajátosságok miért maradnak fenn, és nem találnak közös rendszerszerű magyarázatot az ismétlődésekben sem.

A Kínában dolgozó szerzők inkább a túlzott beruházási tevékenység következményeire, a folyamatosan jelen levőnek tekintett túlkapacitásra és alulhasznosításra fókuszálnak. Ezeket a Kínai Népköztársaságban égetően aktuális problémákat – a nyugati elemzőkhöz hasonlóan – összefüggésbe hozzák a túlzott beruházással, a politikai ciklusokkal, a helyi kormányzatok politikailag érzékeny magatartásával (a pozíciók birtoklásának időtartamához kötődő teljesítménykényszerrel és a helyi protekcionizmussal), az olcsó erőforrásokkal, a helyi kormányzati garanciavállalással, továbbá a nagy állami vállalatok preferálásával. Mind az állandónak tekintett túlkapacitás jelenségeinek, mind a megoldásoknak az okait gazdaságpolitikai intézkedésekben látják: a piacosításban, a kormányzati ösztönzők átalakításában, a kereslet növelésében és az erőforrások optimálisabb allokációjában. Összességében mindkét csoport írásaiban megjelennek a rendszerszerű elemek, de sem a kritizált jelenségek, sem a megszüntetésükre javasolt törekvések ismételt kudarcának rendszerspecifikus okait nem vizsgálják.

A továbbiakban e kérdések rendszerbeli hátterére és annak kínai specifikumaira világítunk rá, majd rátérünk a túlberuházás és túlfűtöttség fogalmának operacionálizálására és számszerű bemutatására országos, valamint tartományi szinten.

A beruházások „túlfutásának” szerkezeti és dinamikai háttere a pártállamokban

A kínai beruházások dinamikájának vizsgálatát új lehetőségnek tekintjük a hetvenes évek óta finomított rendszerparadigma (Csanádi 1995, 1997, 2006, 2014,

2016a; Csanádi, Lai 2003; Csanádi, Lai, Gyuris 2009) empirikus tesztelésére.³ Ezt a rendszerparadigmát az interaktív pártállami modell (IPS) képezi le (Csanádi 1995), amely a kommunista rendszerek hatalmi hálójának elemeit, kapcsolódási és működési elveit, szerkezetét, ezek eltéréseit, valamint működésének és átalakulásának eltérő dinamikáját írja le. Az IPS-modell pártállami rendszerként értelmezi a párt, az állam és a gazdaság szereplői közötti intézményesült és informális függőségi és érdekérvényesítési viszonyokból kialakult politikailag monopolizált hatalmi hálót. Ez a háló a pártból kiindulva, annak hatalmi eszközeivel lefedi (integrálja) a párton kívüli döntéseket a pozíciók, a tevékenységek és a szervezeti egységek struktúráján, valamint az egyéni párttagokon keresztül (Csanádi 1997). A modell az előbbieket segítségével megfogalmazza a kommunista rendszerek általános vonásait, amelyek az egyes pártállami rendszerek összehasonlítását közös alapra helyezik. Rámutat továbbá azokra a rendszerspecifikus jellemzőkre, amelyek a pártállami rendszerek különböző változatainak eltérő szerkezetét, valamint változatos működési és átalakulási dinamikáját értelmezhetővé teszik. A kínai rendszert ezek alapján a pártállami rendszerek egyik átalakulófélben lévő, decentralizált változatának tekintjük, és nem a mainstream irodalomban gyakorta felbukkanó – zömében kapitalista rendszert feltételező – számtalan rendszerparadigma⁴ valamelyikébe soroljuk (Csanádi 2016b).

Az interaktív dinamikus összehasonlító modellünk rendszerparadigmatikus gondolatmenetre, értelmezésre épül, így bizonyos fogalmak használatában hasonlóságot mutat például a Kornai (1999, 2016) által definiált rendszerparadigmával. Ugyanakkor alapelveiben, felépítésében és dinamikájában is eltér attól, valamint az ott felvázolt, a bürokratikus és a piaci koordináció koncepciójára (Kornai 1983) építő oksági modelltől (Kornai 1993, 380–385.). Kornai rendszerparadigmájától eltérően ugyanis a hatalmi háló működését alapvető tényezőnek tekintjük (Csanádi 1997). Ebben a kontextusban értelmezzük a kommunista párt politikai entitásból politikailag monopolizált rendszerre történő fejlődését; a párt, az állam és a gazdaság döntéshozói közötti függőségi és érdekérvényesítési hálót; a pártnak az összes alszférát – így a gazdaságot is – intézményesen integráló funkcióját; a hatalmi háló politikailag monopolizált jellegét, valamint térben, időben és különböző aggregációs szinteken önhasonló tulajdonságait; a politikailag monopolizált háló meghatározó szerepét az erőforráselosztásban és a politikailag racionális gazdasági magatartásban; továbbá a költségvetés puhaságának politikailag racionális, szelektív mivoltát. Kornai rendszerparadigmájának számos fontos megállapítását (pl. puha költségvetési korlát, hiány, a szereplők motivációjának háttere) ugyanakkor felhasználjuk és a pártállami háló működése szempontjából újraértelmezzük.⁵

Az 1970-es évek óta végzett, összehasonlító empirikus esettanulmányokra épített munkáinkban megállapítottuk, hogy a kommunista pártállamok általános tulajdonságai közé tartozik a szereplők politikailag racionális gazdasági magatartása. Ez egyaránt jelenti az erőforrások szelektíven puha (a hatalmi hálóban erősebben beágyazott szereplőket preferáló) elosztását, valamint az erő-

forrásokért folyamodás jellegzetességeit (beruházási, készletezési, növekedési, kapcsolatteremtési hajsza). Ez a strukturális magatartás az, amely a költségvetési korlát szelektív puhaságát és a beruházások szelektív túlfutását, az ezek hatására alkalmanként fellépő erőforráshiányt és vele a háló újratermelődési korlátainak keményedését, a pártállami kohézió időszakonkénti gyengülését, valamint az állami beavatkozás alkalmankénti felerősödését is előidézi. Tehát a beruházások túlfutása is a kommunista pártállami rendszerek egyik általános jellemzője.⁶

A beruházások fluktuációját a háló szerkezeti és a benne szereplők magatartásbeli sajátosságaiból következő rendszerdinamika részének tekintjük, és a hatalmi háló újratermelődéisének folyamatához, ennek időszakos pulzálásához kötjük. A hálóban az egyes szereplők egyszerre tartanak kézben függőségi szálakat, valamint foglyai maguk is az ilyen szálaknak. Mint a szálakat kézbentartók, egyszerre képesek és kényszerülnek is beavatkozni a politikailag monopolizált háló működésébe hatalmi és alkupozícióik fenntartása érdekében. Mint a függőségi szálak által fogvatartottak, egyszerre kiszolgáltatottak és érdekelttek abban, hogy alkalmazkodjanak a függőségi szálakon közvetített elvárásokhoz alkupozícióik megtartása és erőforrások vonzása érdekében. Képesség és kényszer, kiszolgáltatottság és érdek együttesen hozza létre a szereplők politikailag racionális gazdasági magatartását az alkupozíció fenntartása érdekében. Ez a mechanizmus, illetve strukturális motiváció okozza az állandó késztetést a beavatkozásra és a forrásokért folyamodásra, továbbá biztosítja a pártállami háló kohézióját és újratermelődését.

E kettős pozícióban a szereplők a szálak kézbentartóiként erőforráselvonó és -elosztó képességgel, míg a szálak fogvatartottjaiként erőforrásvonzó, illetve a beavatkozásoknak ellenálló képességgel rendelkeznek. Ezen egymásra is ható képességek együttes mértéke alkotja az adott szereplő alkupozíciójának újratermelési korlátait. A politikailag racionális magatartás mindkét szerepben megjelenik. Érvényesül egyrészt a (költségvetési, banki, központi vagy helyi) erőforráselosztás szelekciós szempontjaiban, ahol a nagy, állami tulajdonban lévő, politikai és állami kapcsolatokat halmozó vállalatok a privilegiáltak. Ennek a politikailag racionális szelekciónak a következtében a szereplők költségvetési korlátja, illetve a hatalmi háló kontextusában kialakult alkupozícióik újratermelési korlátai nem általában puhák (Kornai 1981), hanem szelektíven: a preferált szereplőké „puhább”, mint a többieké. A politikailag racionális gazdasági magatartás ugyanakkor megjelenik a szereplők másik, „fogvatartotti” szerepében is: a szelekcióhoz való alkalmazkodás érdekében állandósul a készletezés, a beruházási hajsza és a kapcsolatteremtési hajsza – vagyis mindaz, ami az állandó beruházási nyomás strukturális hátterét alkotja, és a beruházások túlfutását előidézi. Ez a strukturális motiváció vezet alkalmanként az egész rendszer újratermelődéisének keményedő korlátaihoz – a relatív hiányhoz –, amely a háló kohézióját lazítja, a beruházások fluktuációját előidézi, és ismétlődő beavatkozásra késztet.

Az IPS-modell értelmezésében a háló által megtestesített hatalmi szerkezet térben, időben és különböző aggregációs szinteken önhasonló. A rá jellemző kapcsolódási és működési elvek, valamint szerkezeti motivációk – ezek következményeként pedig a beruházások túlfutása és a gazdasági túlfűtöttség is – megtalálhatóak bármelyik pártállamban (akár a múlt század harmincas éveiben a Szovjetunióban, akár jelenleg Észak-Koreában), egy országon belül akármelyik tartományban, vagy akármelyik állami vállalat esetében, sőt akár egy nemzetközi integráció (a KGST) szintjén is (Csanádi 2006).

Míg a háló tartósságát és az erőforráskorlátokba ütközés (hiány) ismétlődését az általános, önhasonló szerkezeti sajátosságok okozzák, a túlfutás és az erőforráskorlátba ütközés eltérő gyakorisága a háló hatalmi eloszlásának sajátosságaitól, ezen belül az erőforrások elosztásának és elvonásának szerkezetbeli képességétől függ. Ha a hatalmi háló és vele az erőforráselvonás, illetve az erőforráselosztás képessége a hatalmi szerkezetben centralizált (miként az 1950-es években a legtöbb pártállamban, Romániában 1990-ig, Észak-Koreában pedig jelenleg is), akkor a hatalmi háló újratermelődése ritkán ütközik keményedő korlátokba. Amennyiben az erőforráselosztás és -elvonás képessége a hatalmi szerkezetben relatíve decentralizált, ahogy az Kínában Mao decentralizációs kampányai és az ezeket intézményesen felerősítő, hálón belüli decentralizáló reformok hatására bekövetkezett,⁷ a hatalmi háló újratermelődése gyakrabban ütközik keményedő korlátokba.

A hatalmi háló szerkezetétől nemcsak a korlátokba ütközés gyakorisága, s vele a beruházások fluktuációjának sűrűsége függ, hanem az is, hogy a beruházások felgyorsulása melyik aggregációs szinten milyen erősséggel jelentkezik. Centralizált hatalmi szerkezet esetén a beruházások ütemének gyorsulása elsősorban felsőbb aggregációs szinten jelentkezik, míg decentralizáltabb hálóban a beruházások gyorsulása és túlfutása a lokális szinteken is hangsúlyosabbá válik. Ez a szerkezeti sajátosság a hatalmi hálóban nemcsak a hálón belüli decentralizáló reformok, hanem a rendszerátalakulás – vagyis a háló fokozatos visszahúzódása (a háló abszolút zsugorodása) és a hálón kívüli szféra terjeszkedése (a háló relatív zsugorodása) – ellenére is érvényesül.

A beruházások rendszerszerű túlfutása alkalmanként „kilenghet”, ha kívülről sokkhatás éri a rendszert. Megközelítésünk szerint a túlfutás amplitúdója, illetve a gazdasági túlfűtöttség mértéke ilyenkor azért növekszik, mert a sokkhatásra a rendszer intenzívebb állami beavatkozással reagál, hogy a hatalmi hálónak a sokkhatás következtében meggyengült kohézióját új erőforrások elosztása révén megerősítse (Csanádi 2014).

Cikkünkben arra keressük a választ, hogyan alakul a beruházás dinamikája egy adott hatalmi eloszlású pártállami szerkezetben a rendszerátalakulás folyamatának adott szakaszában, külső sokkhatás és az arra reagáló központi beavatkozás esetén. Hogyan befolyásolja a beruházás dinamikáját és térbeli jellegzetességeit a szelektív erőforráselosztás, az eltérő tulajdoni háttérű alanyok magatartása, és milyen rendszerdinamikai következményei vannak az ő

egymásra hatásuknak? Az elméleti bevezetőben megfogalmazott gondolatok érvényességét az átalakulófélben lévő, decentralizált hatalmi szerkezetű kínai pártállami rendszeren fogjuk számszerűen tesztelni.

A túlfutás és a túlfűtöttség mértékének gyakorlati mérése

Az átalakuló kínai hatalmi háló működését és a beruházások fluktuációját olyan időszak részeként vizsgáljuk, amikor három külső sokkhatás is érte a kínai gazdaságot: a kelet-ázsiai válság, a WTO-ba történt belépés és a 2008-ban kibontakozó globális válság. A cikkben a globális válság okozta sokkra fókuszálunk, mivel egyelőre ezt az időszakot vizsgáltuk meg behatóan. Adatbázisunk döntően a Kínai Statisztikai Hivatal országos évkönyveiben (China Statistical Yearbook) közölt országos és tartományi statisztikákra épül.⁸

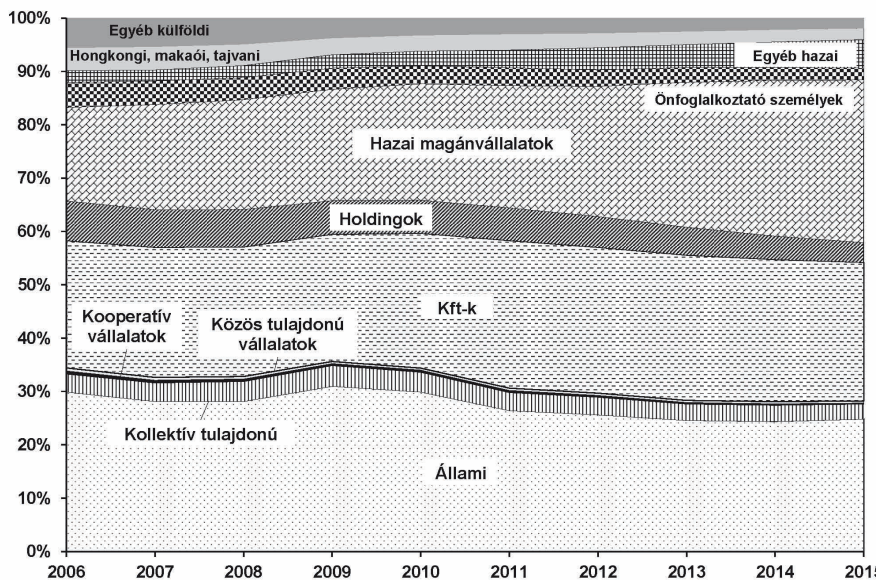
A beruházások túlfutásának mértékét relatív kategóriaként, valamely más mutató dinamikájához képest értelmezzük. Számszerűsítésére többféle elvi lehetőség kínálkozik. Elméletileg mérhető a túlberuházás következménye: a *túlkapacitás*, vagyis a tényleges kihasználtságnál nagyobb kapacitás; a *túltermelés*, tehát a valós eladásokat meghaladó termelés; valamint az eladás és a készletek viszonya. Lehet a túlfutás mértékének közvetlen dinamikus mutatója is,⁹ például a beruházások és a GDP dinamikájának viszonya. Mi ez utóbbit választottuk. (Elviekben a közvetett méréseknek is lenne értelme, de a kínai gazdaság esetében a teljes kapacitásra, valamint a készletre vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre.)

A két mutató közül hol a beruházások, hol a GDP növekedése haladja meg a másikat. Az első esetet nevezzük a beruházások túlfutásának, a különbség pedig a túlfutás amplitúdóját, vagyis a gazdaság túlfűtöttségének mértékét jelzi.¹⁰ A második esetet a beruházási aktivitás lassulásaként, a gazdaság hűléseként értelmezzük, a két mutató különbségét pedig a hűlés mértékeként. A beruházások dinamikáját (és így a túlfűtöttség mértékét) a hálón belüli és a hálón kívüli vállalatok beruházásainak figyelembevételével számítjuk. Utóbbiak jelentősége az átalakulás előrehaladásával (a háló abszolút és relatív zsugorodásával) megnő.

A háló dinamikáját is megpróbáljuk számszerűsíteni. A háló létének közvetlen jeleként kezeljük azokat a vállalatokat, amelyek a háló szálaihoz pozíció és tevékenység alapján, valamint szervezeti szempontból közvetlenül kötődnek. A Kínai Statisztikai Hivatal tulajdonforma szerint 11 vállalatípusot különböztet meg, amelyek közül az állami, a kollektív tulajdonú, a kooperatív és a közös tulajdonú vállalatokat soroljuk ebbe a csoportba, a többi hálón kívülinek tekintjük. Számos vállalati adattáblában ugyanakkor nem közlik mind a 11 típus értékeit, köztük több olyan kategóriát sem, amelyek erősen kötődnek a pártállami háléhoz. Az állami vállalatok adatai ugyanakkor minden esetben önállóan

1. ábra: Az állóeszköz-beruházások százalékos megoszlása vállalati tulajdonformák szerint Kínában (2006–2015)

The distribution of investment in fixed assets by enterprise ownership types in China (2006–2015)

Adatok forrása: CSY (2016).

szerepelnek. Ráadásul a hálón belül a beruházások döntő többsége az állami vállalatokhoz kötődik (1. ábra). A számításainkban ezért az állami beruházások adatait elemezzük, amelyeket a háló létének robusztus indikátoraiként is értelmezzük. Ezek változása markánsan utalhat a háló dinamikájára, időszakos kiterjedésére és visszahúzódására a hálón belüli szereplők aktivitásának hatására.

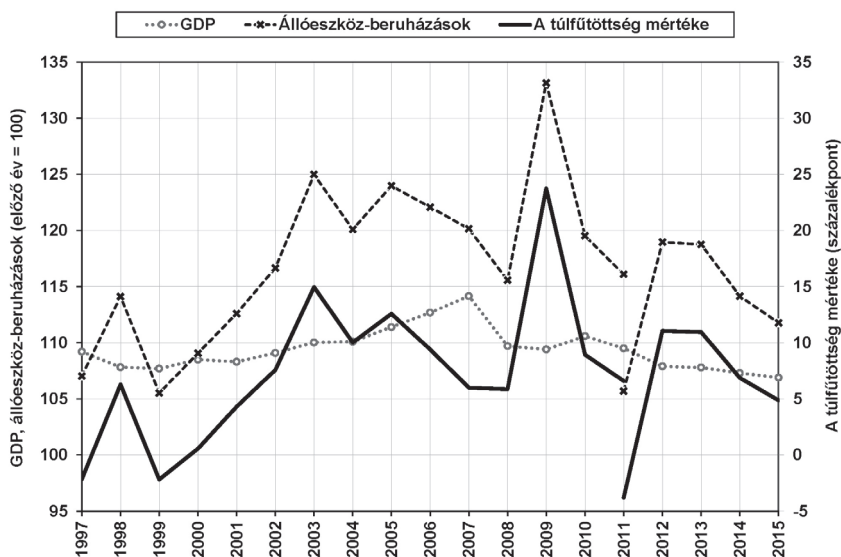
A gazdaság másik jelentős szegmensében azok a vállalatok találhatók, amelyek a háló befolyásától kevésbé vagy intézményesen nem függenek. Ezt tekintjük a hálón kívüli szférának: a hazai magánvállalatokat, a kft.-ket, a holdingokat, a külföldi vállalatokat (amelyen belül a statisztika megkülönbözteti egyrészt a hongkongi, makaói, tajvani gyökerű, másrészt az egyéb illetőségű külföldi vállalatokat, vegyesvállalatokat), az önfoglalkoztató személyeket, valamint az egyéb, összességében rendkívül szerény súlyú nem állami vállalatokat. Elemzésünkben a hálón kívüli és azon belüli vállalatok beruházási ütemének egymáshoz viszonyított változása jelzi a háló aktuális összehúzódását vagy kiterjedését, s vele a gazdasági alszféra átalakulásának változó dinamikáját.

Vizsgálati eredmények

Első lépésben a beruházások túlfutásának (a gazdaság túlfűtöttségének) mérésére törekedtünk. Ennek érdekében az állóeszköz-beruházások és a bruttó hazai termék éves növekedésének alakulását vetettük össze az 1997-től 2015-ig tartó időszakban, amelynek során a már említett három külső „sokkhatás” érte a kínai gazdaságot: az ázsiai válság (1997–1999), a WTO-ba való belépés (2002) és a globális válság (2008–2010). Mindegyik esemény rendkívül erős állami beavatkozást váltott ki (Wong 2011; Yuan 2015). Ebben az időszakban a központi és a helyi költségvetési kiadások, valamint a beruházási célú hitelek kihelyezése egyaránt gyors növekedésnek indult. Erőteljes beruházásélénkítő intézkedéseket hoztak, amelyek jelentős külföldi tőkebeáramláshoz, valamint a pénzügyi tartalékok erőteljes igénybevételéhez vezettek. Mindez 1998-ban, 2003-ban és 2009-ben a beruházások hirtelen növekedésével járt együtt, mégpedig úgy, hogy a GDP-növekedés üteme eközben nem nőtt jelentősen (sőt 1998-ban és 2009-ben csökkent) (2. ábra), tehát túlfűtöttség alakult ki.¹¹

2. ábra: A GDP és az állóeszköz-beruházások évenkénti változása Kínában reálértéken, valamint a gazdasági túlfűtöttség mértéke (a beruházások és a GDP éves növekedésének különbsége) százalékpontban (1997–2015)

Annual change of GDP and investment in fixed assets at constant prices and the intensity of economic overheating (the difference between annual growth rates of investment and GDP) in China in percentage points (1997–2015)

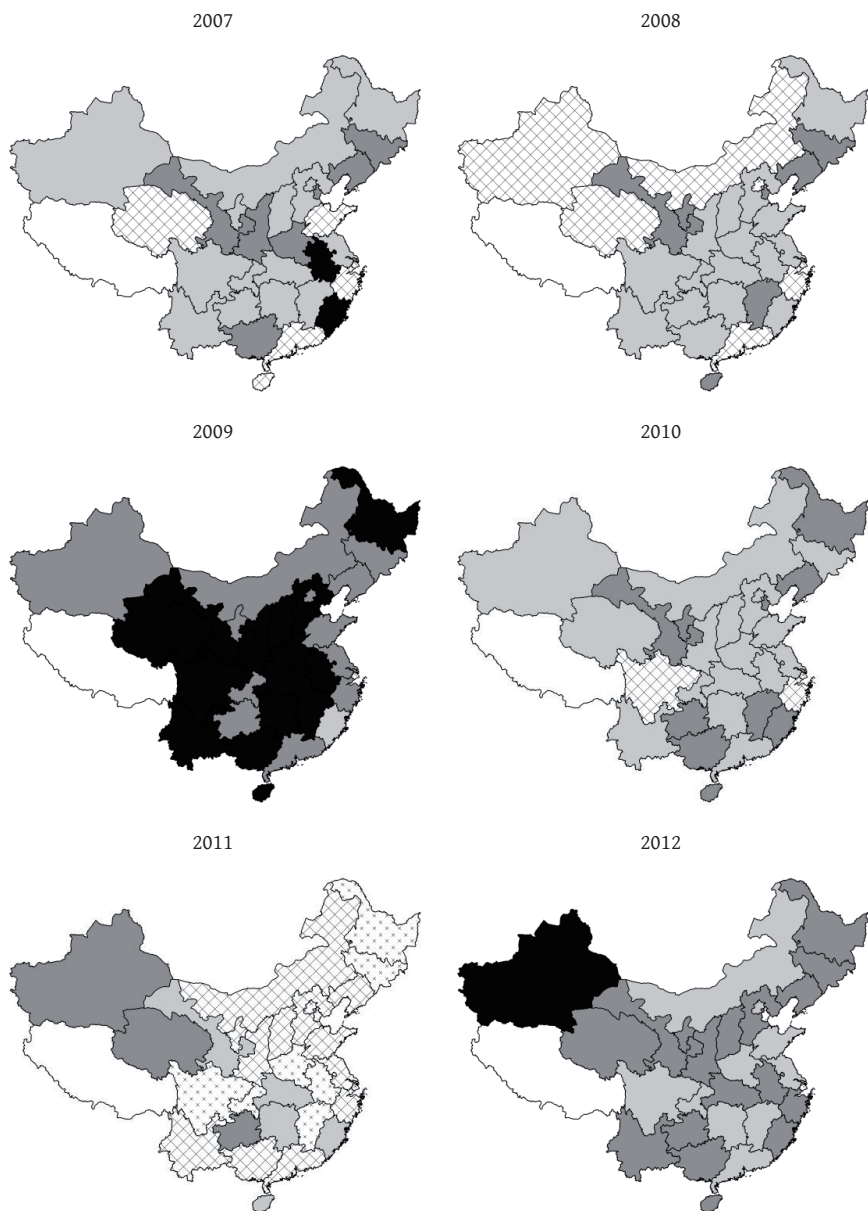
Megjegyzés: A 2011-es „szakadás” a beruházási adatok számbavételi módszertanának változásából fakad. A görbe 2011-ig a régi, 2011-től az új módszertan szerint rögzített adatokra épül.
Adatok forrása: CSY (2006, 2016).

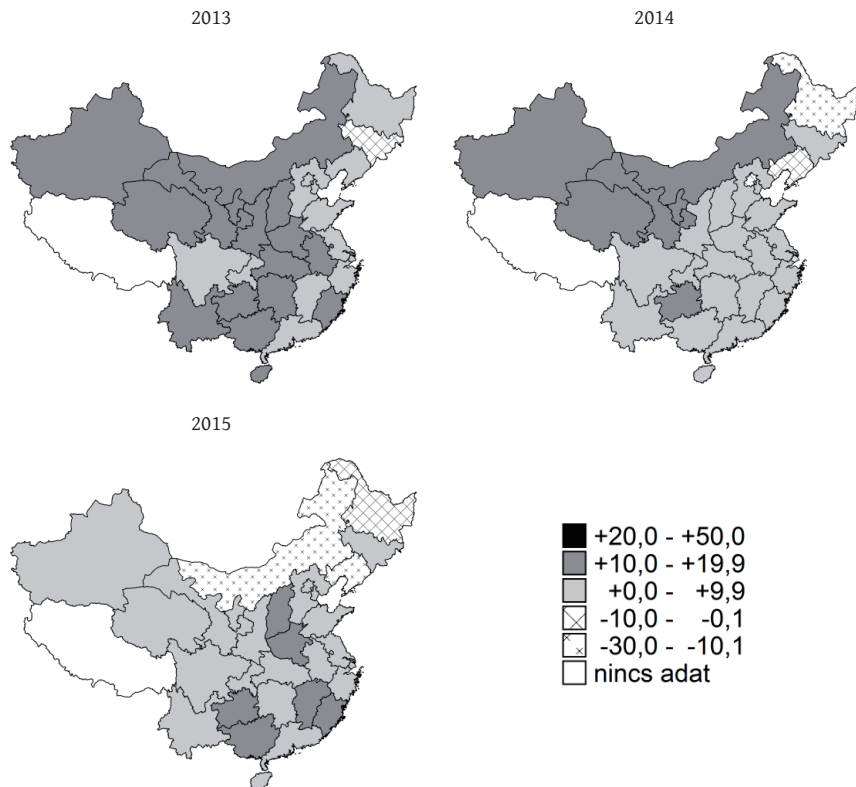
Mint az a 2. ábrán látható, az állóeszköz-beruházások és a GDP növekedésének különbsége 1997 és 2015 között lényegében folyamatosan pozitív volt, vagyis a gazdaság túlfűtöttsége folyamatosan jellemző az átalakuló kínai pártállami rendszer dinamikájára. Ez alól mindössze az 1997-es és az 1999-es esztendő jelent egyértelmű kivételt. (2011-ben – az akkor kivezetett régi számbavételi módszertan adatai alapján – szintén nem beszélhettünk a gazdaság túlfűtöttségéről.) Az új módszertan adatai szerint, tehát 5 millió jüan felett, azonban igen.) Ezek a tények összhangban vannak az IPS-modell megállapításaival, amelyek szerint a túlfűtöttség Kínában is a rendszer strukturális – állandó – sajátossága.¹² Az ábra azt is illusztrálja, hogy sokkhatások esetén a túlfűtöttség mértéke megnő, mivel ilyenkor intenzívebbé válhat a rendszerszerű – politikailag racionális – gazdasági magatartás az elosztásban, a forrásvonzásban és a beruházásban. Ez utóbbiak következtében felerősödik a növekedési hajszra, a beruházások felívelnek, a túlfűtöttség amplitúdója növekszik (Csanádi 1997, 2006, 2014).

A fenti folyamatok akkor kezdenek lecsengeni, amikor a rendszer újratermelődéskéne erőforráskorlátai keményednek – hiány alakul ki –, vagyis lecsökken a rendszerbe jutó erőforrás mennyisége. Tartományi szinten is megvizsgáltuk a túlfűtöttség mértékét és időbeli alakulását 2007-től, a globális válság előtti utolsó esztendőától 2015-ig. Az eredményeket mutató térképsorozatból (3. ábra) kitűnik, hogy a túlfűtöttség az elméleti állításainknak megfelelően folyamatosan jellemző nemcsak a kínai nemzetgazdaságra, hanem az ország tartományainak döntő többségére is, tehát a rendszer dinamikájának általános – önhasonló –, aggregációs szinttől független vonásáról van szó. Azokban az esztendőekben, amikor országos szinten gazdasági túlfűtöttség volt jellemző, a statisztikai adatok szerint 30 tartomány¹³ közül 23–29-ben (jellemzően 27–29-ben) ugyanez volt a helyzet.

Megállapítható továbbá, hogy a túlfűtöttség mértékének térbeli képe is változik időben, ami tükrözi az állami beavatkozás hatását a válság idején, valamint annak térbeli preferenciáit. Míg a válság elmélyülése előtt a túlfűtöttségnek nem volt markáns regionális mintázata, 2009-ben – a krízisre adott állami reakció, a 4000 milliárd jüan értékű állami élénkítő csomag idején – igen. Ekkor az erőforrások allokációjának fő kedvezményezettjei a középső és a nyugati tartományok voltak, ezért a túlfűtöttség mértéke is ezekben volt a legnagyobb. Ugyanakkor a – válság előtt az ország gazdasági növekedésének fő motorját képező, a kínai export döntő részét adó – tengerparti térségben a túlfűtöttség szerényebb méreteket öltött. Az élénkítő csomag lecsengésével, 2010-re, a gazdasági túlfűtöttség markáns térbeli mintázata újból „leépült”. A túlfűtöttség dinamikájának sajátos vonása nyilvánul meg ugyanakkor abban, hogy nemcsak a térbeli koncentráció, hanem a lecsengés eltérő, a preferált tartományokban lassabb üteme is tükrözi az elosztás preferenciáit. 2012–2013-ban, országosan újból növekvő – és megint inkább a nyugati és középső tartományokban mutatózó – túlfűtöttség lassú lecsengése a különböző országrészekben szintén eltérő

3. ábra: A túlfűtöttség mértéke (az állóeszköz-beruházások és a GDP növekedési ütemének különbsége) Kína tartományaiban évenként, reálértéken, százalékpontban (2007–2015)
Overheating intensity (the difference of fixed asset investment and GDP growth rates) in Chinese provinces at constant prices, in percentage points (2007–2015)

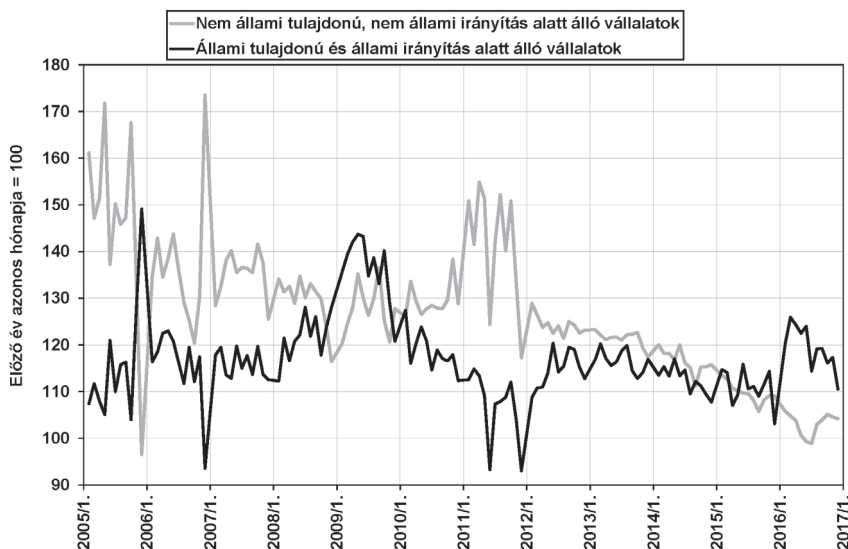
Adatok forrása: CSY (2007–2016).

ütemben haladt: a keletebbi zónában gyorsabban, a többi térségben, különösen a tekintélyes bányászati profillal rendelkező és az állami beruházások által erősen preferált nyugati, északnyugati területeken lassabban. Jellemző, hogy míg a keleti tengerparti térségben egyetlen tartomány (Fujian) kivételével 2013-ra már mindenhol 10 százalékpont alá süllyedt a túlfűtöttség mértéke, sok belső tartományban ugyanez csak 2014-ben, a nyugati-északnyugati, döntően bányászati zónában (Xinjiang, Qinghai, Gansu, Ningxia, Észak-Mongólia) pedig csak 2015-ben következett be.

A túlfűtöttség mértékének térbeli és időbeli jellegzetességei azt az elméleti állításunkat is alátámasztják, hogy a beruházások túlfutásának és a gazdasági túlfűtöttségnek a mértéke a beavatkozások preferenciái szerint eltérően alakul, és ez a szelektivitás a túlfűtöttség lecsengésekor is érvényesül. Az újratermelési korlát keménysége, illetve puhasága követi az elosztási preferenciákat. Ez a sajátosság nemcsak térben, hanem vállalati tulajdöntípusok szerint is kimutatható. Ebből a szempontból fontos összefüggéseket tár föl az állami és a nem állami beruházások országos szintű ütemét mutató 4. ábra, különösen a túlfű-

4. ábra: Az állami tulajdonú és állami irányítás alatt álló, valamint a többi vállalat beruházásainak változása Kínában, havonként, a megelőző év azonos hónapjához mérten (2005. január–2016. december)

Investment growth rate by state-owned and state-controlled, and non-state owned, non-state controlled enterprises (monthly data compared to corresponding month of the previous year) (January 2005–December 2016)

Adatok forrás: NBSC (é. n.).

töttség mértékének változásaival (2. ábra) összefüggésben. Azt láthatjuk, hogy a 2009-es élénkítő csomag előtt az állami tulajdonú és állami irányítás alatt álló vállalatok beruházásai lassabban nőttek, mint a többi vállalatéi. Ebben az időben – az élénkítő csomag alkalmazása előtt – az állami beruházások túlfutásának mértéke alacsonyabb volt, mint alatta és utána. A 2. ábrán látható országos gazdasági túlfűtöttséghez tehát ekkoriban a hálón belüli rész kevésbé járult hozzá. A 2009-es élénkítő csomag révén megugró gazdasági túlfűtöttség ugyanakkor a hálón belül jelentkezett erősebben, azon kívül gyengébben.¹⁴

A beruházási dinamika 2011-ben bekövetkezett lassulásáért alapvetően a hálón belüli szféra volt a felelős, ahol abban az évben minimálisra csökkent, sőt egyes hónapokban megszűnt a túlfutás, miközben a hálón kívüli vállalatok beruházásai megugrottak. Az országos túlfűtöttség 2012–2013-as emelkedése a pártállami hálón belüli vállalatok beruházási ütemének újabb növekedéséből következett, míg a következő évek „lecsengése” a hálón kívül és belül egyaránt jelentős volt. Az, hogy a beruházási ütem kezdetben valamelyest nagyobb mértékben esett vissza a hálón kívül, azt jelezheti, hogy a beavatkozások által nem preferált vállalatok gyorsabban reagáltak a visszafogásra. (Figyelemre méltó, hogy 2016-ban a hálózathoz köthető beruházások mértéke újból megugrott, miközben a hálón kívülieké a megelőző évekhez hasonlóan lassan, de stabilan to-

vább csökkent. Ennek részletes elemzésére ugyanakkor csak a 2016-os ágazati és területi adatsorok publikálását követően nyílhat majd lehetőség.)

A fent leírt trendeket a pártállami átalakulás dinamikája szempontjából is értelmezhetjük. A grafikon alátámasztja azt a feltételezést, hogy amikor nagyobb mennyiségű erőforrás áramlik a gazdaságba, felerősödik a rendszerre jellemző – a nagy állami vállalatokat kedvezményező – szelekció az elosztásban. Ez a tulajdoni preferencia, amely a 2008-ban bevezetett, döntően 2009-ben megvalósuló élénkítő csomagban is megjelent, az állami beruházások dinamikája alapján a háló aktivitását, illetve kiterjedését, vagyis a gazdasági átalakulás lassulását vonta maga után. A kiterjedés 2010-ig tartott, majd a beruházási hullám ezt követő lecsengése a háló visszahúzódását, vagyis az átalakulás felgyorsulását is jelezte. A hálóbeli vállalatok beruházásainak növekedése 2012-ben újra felgyorsult, de már nem haladta meg a többi vállalat beruházásainak növekedési ütemét, sőt többnyire – kismértékben – elmaradt attól. Ekkor tehát a nem állami szféra beruházásai gyorsabb ütemben nőttek a hálóiéinál (relatív zsugorodás), vagyis az átalakulás tovább gyorsult, egészen 2015-ig, amikor a háló az egyéb vállalatok beruházásaihoz képest újra elkezdett kiterjedni, előbb igen szerény mértékben, majd 2016-ban rendkívül markánsan.

Az a tény, hogy a gazdasági túlfűtöttség mértékének 2009-es megugrásakor a pártállami háló beruházása átmenetileg erősebben megemelkedik, igazolja az állami beavatkozás (az élénkítő csomag) hivatalosan is kinyilvánított tulajdoni preferenciájának érvényesülését. Más szóval az átalakulás lelassulása és felgyorsulása a különböző – kevésbé vagy jobban preferált – tulajdonformájú vállalatok beruházásainál eltérően jelentkezik. 2010 vége és 2012 eleje között – a beruházások központi visszafogásának hatására – az állami beruházások növekedése jelentősen lelassult, néhány hónapban pedig csökkenés következett be, miközben a nem állami beruházások növekedése átmenetileg fokozódott.

Utóbbi tendencia – feltételezésünk szerint – több tényezőtől is fakadhat. Egyrészt abból, hogy az állami beruházások által preferált térségek (döntően a középső és a nyugati országrészben) és vállalati tulajdonformák (különösen a pártállami hálózhoz tartozó vállalatok) inputigénye az állami beruházások visszafogásának idején is magas maradt, a nem állami vállalatok pedig – kis időbeli eltolódással – ennek hatására hajtottak végre pótlólagos beruházásokat. Ez azt jelentheti, hogy a nem állami beruházások – az állami beruházások csökkenésére reagálva – végeredményben kompenzálják a túlfűtöttség lecsengését, együttmozgásukkal pedig növelik a túlfűtöttség amplitúdóját, különösen az állami beruházások által egyébként preferált térségekben és vállalattípusoknál.¹⁵

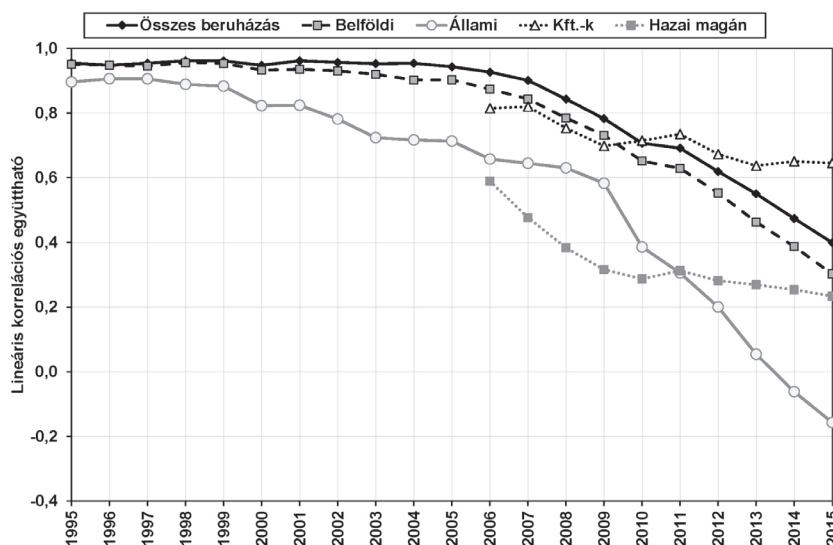
Másik lehetőség, hogy az állam által preferált területek beruházásainak lecsengésekor a nem állami vállalatok visszatérnek korábbi beruházási preferenciáikhoz, és ez képeződik le a 4. ábra országos adataiban. A fenti két feltételezés helytállóságát, valamint esetleges egyéb mechanizmusok jelenlétét ugyanakkor csak vállalati szintű adatok elemzésével, kutatásunk későbbi fázisában lehet majd megfelelően feltárni.

A beruházások fluktuációjának makroszintű jelensége mögött a különböző tulajdoni háttérű vállalatok eltérő magatartása húzódik. Ennek vizsgálatára vállalatípusonként külön-külön – Gyuris (2015) korábbi elemzéseit időben folytatva – Pearson-féle lineáris korrelációkat számítottunk a tartományok egy főre jutó GDP-je, valamint egy főre vetített állóeszköz-beruházásaik között (5. ábra). A számításokkal azt kívántuk megállapítani, mennyiben figyelhető meg az egyes vállalatípusoknál az a globális válság előtti nemzetgazdasági trend, hogy a kínai állam az országos növekedés felszórólása végett aránytalanul nagymértékben összpontosította saját beruházásait – és „terelte” a többi szereplőjét is – a legfejlettebb tengerparti tartományokba (Meng 2003; Nemeskéri 2003). Kiemelten figyeltünk az állami vállalatok, a kft.-k és a hazai magánvállalatok magatartásának elemzésére, mivel, ahogy az 1. ábra mutatta, ezek adják az összes beruházás döntő hányadát (a 2000-es évek közepén több mint 70, 2015-ben több mint 80%-át).

Az eredmények azt mutatják, hogy a 2000-es évek közepéig valamennyi fontosabb szereplő erőteljesen a fejlettebb tartományokba összpontosította beruházásait. Ez alól az állami vállalatok sem jelentettek érdemi kivételt. Ugyan az ő esetükben – az ezredforduló után, a nyugati országrészek felzárkóztatására indított állami programok hatására (Goodman 2004) – lassan megindult a beru-

5. ábra: A különböző tulajdoni háttérű állóeszköz-beruházások egy főre jutó értékének a GDP/fő mutatóval való lineáris korrelációs együtthatója Kínában, tartományi szinten (1995–2015)

Linear correlation coefficient of per capita investment by various enterprise ownership types and per capita GDP in Chinese provinces (1995–2015)

Adatok forrása: CSY (1996–2016).

házások szélsőséges térbeli elosztásának „olvadása”, 2009-ig nem történt markáns változás.¹⁶ Az élénkítő csomag kezdetétől viszont az állami vállalatok beruházási stratégiája gyorsuló ütemben és trendszerűen mozdult el a kevésbé fejlett területek irányába. 2014 óta pedig, ha szerény mértékben is, a beruházási stratégia már jobban preferálja az elmaradottabb területeket a fejlettekkel szemben.¹⁷ Mindeközben a többi meghatározó szereplő közül a hazai magánvállalatok beruházásai 2006, a kft.-k beruházásai pedig 2007 után kisebb mértékben elmozdultak a fejlett térségek egyoldalú preferálásától, de az ő beruházási stratégiájuk továbbra is inkább a fejlett térségekre összpontosít (a kft.-ké különösen erősen).

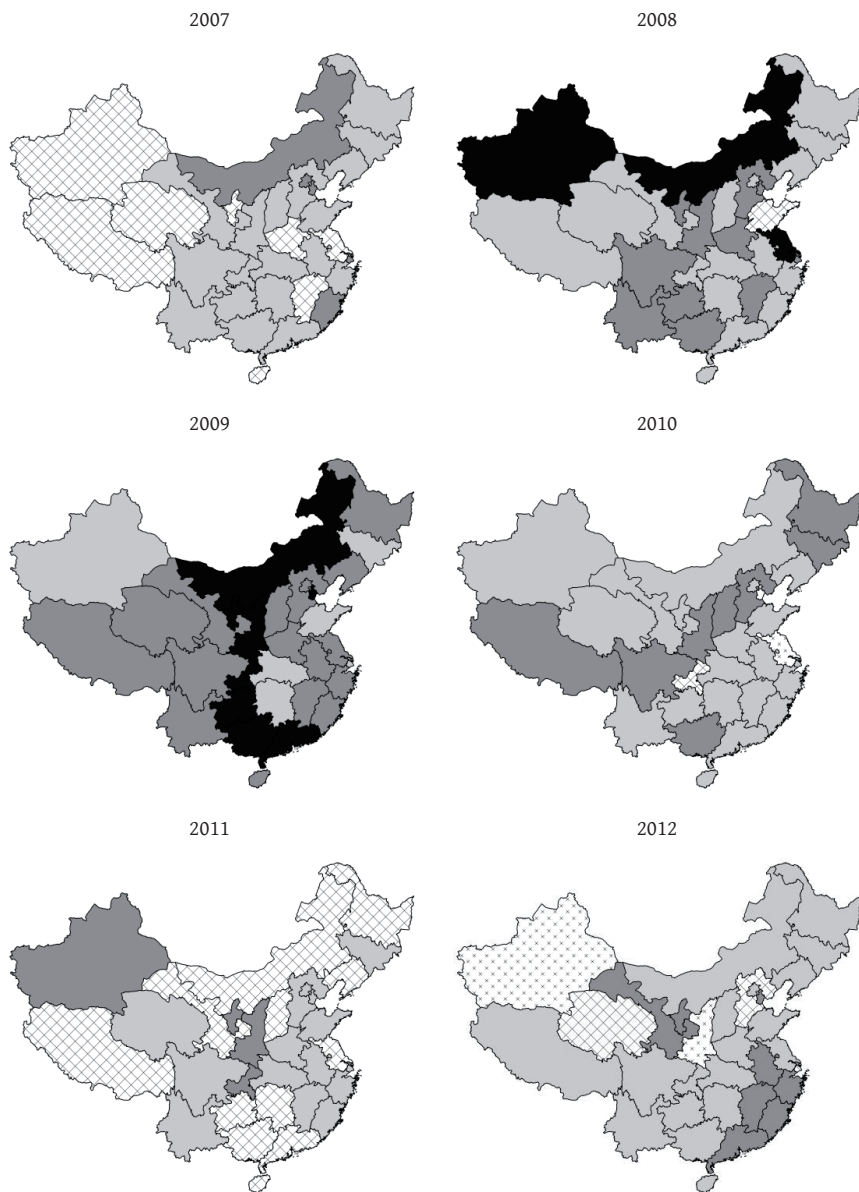
Összességében azt mondhatjuk, hogy az átalakulás folyamata rövid távon nem egyirányú, illetve a különböző vállalatípusoknál nem azonos sebességű. Háttérben hol a háló relatív és abszolút zsugorodásának időbeli váltakozása, hol a relatív és az abszolút zsugorodás egyidejű jelenléte rejlik. Ezek a sajátosságok a háló belső szelekciós mechanizmusa következtében a beruházások fluktuációjának és a túlfűtöttség mértékének általános dinamikájával, valamint a különböző vállalatípusok eltérő vállalati magatartásával függenek össze. A háló azonban az alkalmi és átmeneti kiterjedések idején is jellemzően visszaszorul relatív értelemben (az összes beruházás növekedési üteméhez képest), a privát szféra beruházásainak önmagukhoz és a háléhoz képest is gyorsuló kiterjedése révén. Jellemző, hogy az állami beruházások értéke kisebb fluktuációkkal 1980 óta végig a GDP 15–22%-a között mozgott. Az egyéb beruházások megfelelő értéke a GDP-hez viszonyítva ugyanakkor gyorsuló ütemben növekedett, az 1980-as 3,6%-ról 2000-ig 16,3%-ra, a globális válság 2008-as kitöréséig 38,9%-ra, majd egy újabb jelentős gyorsulással 2015-ig 61,6%-ra (Gyuris 2015). (Az értékek az adott évben indult, valamint a korábbi években kezdődött, de áthúzódó beruházásokat is tartalmazzák.)

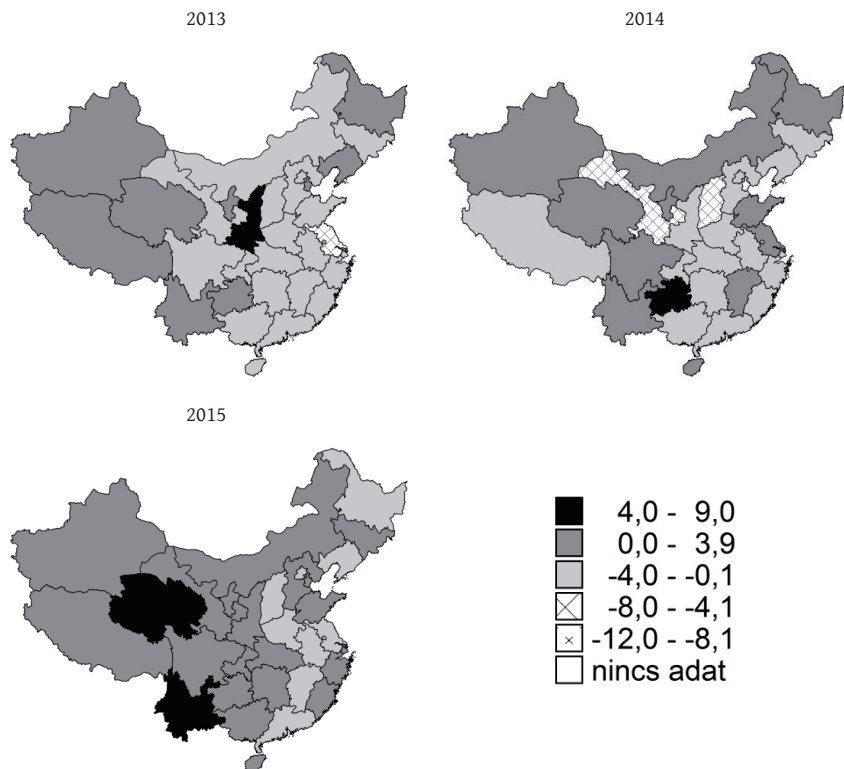
A háló fokozatos zsugorodása során a hatalmi háló önhasonló működésének sajátosságai nem változnak. Ugyanezt a túlfűtöttséggel összefüggő időszakos lüktetést és az élénkítő csomag térbeli és tulajdonbeli preferenciájának hatását tapasztalhatjuk tartományi szinten is a háló szempontjából (6. ábra). Bár az alapséma ebben az esetben is az állami vállalatok fokozatos visszaszorulása az összes beruházáson belül, a tartományi tendenciák erősen követik az országos folyamatokat. Amikor országosan csökkent az állami beruházások aránya (leginkább 2007-ben és 2010–2011-ben), a 31 tartomány közül 23–27-ben ugyanez történt. Ellenben az állami beruházások nemzetgazdasági súlyának növekedésekor (2009-ben, illetve kismértékben 2015-ben) 22–25 tartományban ezzel megegyező irányú változás következett be, a legerősebb növekedéssel a belső országrész államilag preferált térségeiben.

A korábban rögzített eredményekkel összevetve ez azt jelenti, hogy 2009-ben – amikor a túlfűtöttség amplitúdójának növekedése (2. ábra), a tartományok zömére való kiterjedése (3. ábra), valamint az országos gazdaságpolitika által preferált térségekben való különösen erős fokozódása (3. ábra) volt jel-

6. ábra: Az állami vállalatok részesedésének változása az adott tartomány összes állóeszköz-beruházásából az előző évhez képest Kínában, százalékpontban (2007–2015)

Annual changes of state-owned enterprises' share of total investment in fixed assets in Chinese provinces, in percentage points (2007–2015)

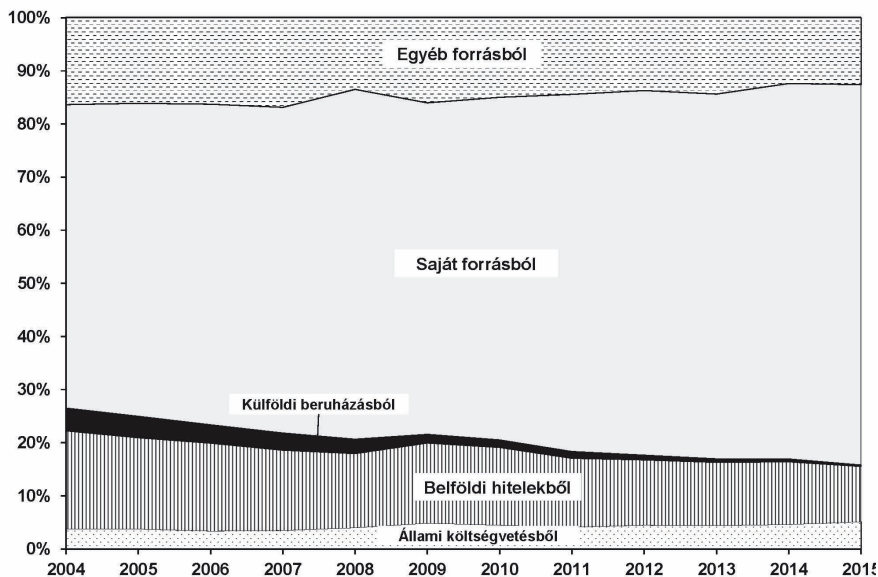

Adatok forrása: CSY (2007–2016).

lemző – a pártállami háló beruházásai átmenetileg nagyobb ütemben nőttek, mint a hálón kívüli vállalatokéi (1. és 4. ábra). Ugyanebben az évben a háló átmenetileg jelentősen kiterjedt a tartományok többségében is, leginkább a preferált és a gazdaságilag erősebben túlfűtött középső tartományokban (6. ábra). 2010-ben már csak a középső tartományoknál nőtt a háló az előző évhez képest, vagyis a korábban preferált területek és tulajdontípusok esetében a beruházások túlfutása lassabban csengett le 2011-ben. A beruházások központi visszafogásakor már csak három középső és egy nyugati tartománynál, majd 2012-ben a keleti, 2013-ban pedig újra a nyugati tartományokban terjedt ki a háló. Vagyis ez esetben azt láthatjuk, hogy a preferenciák késleltetik a háló visszahúzóását.

A háló tendenciaszerű zsugorodása a beruházások forrás szerinti megoszlásában is tetten érhető: a saját forrásból eszközölt beruházások aránya a belöldi hitelből és az állami költségvetésből végrehajtott beruházásokat messze meghaladva az elmúlt tíz esztendőben folyamatosan növekedett, ami szintén a hálón kívüli szféra további terjeszkedését, a háló relatív és abszolút visszahúzóását jelzi az átalakulás folyamatában (7. ábra).

7. ábra: Az állóeszköz-beruházások forrás szerinti szerkezetének alakulása Kínában (2004–2015)
Investment in fixed assets by sources of funding in China (2004–2015)

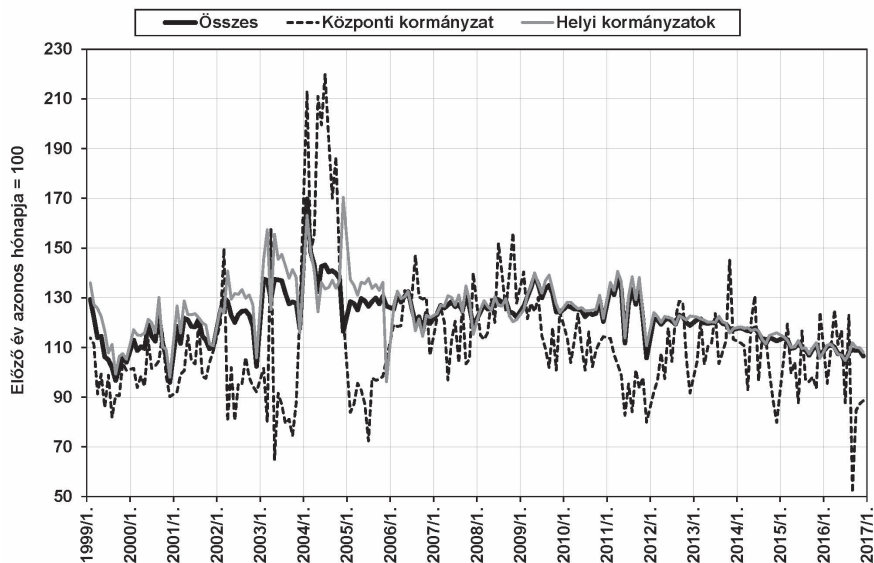
Adatok forrása: CSY (2016).

Megállapítható az is, hogy – a háló országos szinten folyamatosan zajló abszolút és relatív visszahúzódnása mellett – a decentralizált hatalmi szerkezet tovább erősödik, a hálón belüli decentralizáló reformok, valamint a hálón kívüli szféra lokális terjeszkedése következtében. A központi kormányzat csökkenő beruházási részesedésének dinamikáját mutatja a központi és lokális kormányzatok beruházási értékének növekedési üteme. A központosító szándékú 1994-es adóreform (Csanádi, Lai 2003) ellenére az ezredforduló óta folyamatosan nő a lokális kormányzati beruházások súlya, illetve nagyobb azok növekedési üteme. Ennek eredményeként a központi kormányzat beruházásainak részaránya az 1998-as 30,8%-ról 2008-ra 11,2%-ra csökkent, 2016-ra pedig – a trend felgyorsulásával – 4,2%-ra.

A 8. ábra pedig azt mutatja, hogy szemben a 2004-es időszakkal, amikor a központi állami beruházások túlfutása okozta a gazdaság túlfűtöttségét, 2009-től 2012-ig éppen a központi állam próbálja a túlfűtöttséget visszafogni a központi beruházások lassításával, a bankok hitelezéseinek szigorúbb szabályozásával, kötelező tőkeemeléssel és egyéb szabályozók szigorításával (Csanádi 2014). Az intézkedések azonban a decentralizált pártállami háló következtében jórészt csak a központi beruházásoknál hatnak (2011 és 2012 hónapjaiban a 8. ábrán), miáltal a központ forráselosztó képessége visszaszorul a lokális szintek javára.

8. ábra: A központi kormányzat és a helyi kormányzatok által végrehajtott állóeszköz-beruházások, továbbá az összes beruházás értékének változása Kínában, havi bontásban, az előző év megfelelő hónapjához viszonyítva (1999. január–2016. december)

Growth rate of investment in fixed assets by the central government, investment in fixed assets by local governments, and the total investment in fixed assets in China; monthly values compared to corresponding month of the previous year (January 1999–December 2016)

Adatok forrása: NBSC (é. n.).

Összefoglalás

A beruházások és a gazdasági túlfűtöttség dinamikáját az átalakuló kínai pártállami rendszerben vizsgáltuk egy összehasonlító pártállami modell keretében értelmezve. Rámutattunk arra, hogy a beruházások túlfutását, valamint a gazdaság ebből fakadó túlfűtöttségét a párt, az állam és a gazdaság döntéshozói közötti függőségi és érdekérvényesítési viszonyokból alakult pártállami hatalmi háló, illetve az abban keletkező szerkezeti motivációk okozzák. Ezért a pártállamokban a túlfűtöttség állandó jellegzetesség. Ez az összefüggés rendszerszerű, a háló sajátja, ezért a háló abszolút és relatív visszahúzódasától – a gazdasági rendszer fokozatos átalakulásától – függetlenül is érvényesül. Ez az általános sajátosság a pártállamok önhasonló hatalmi szerkezete következtében a kínai pártállami rendszer egészében és annak különböző aggregációs szintjein is kimutatható.

Megállapítottuk, hogy a fenti sajátosságok – a hálót érő külső megrázkódtatás (globális válság) hatására – az erőteljesebb állami beavatkozások következtében intenzívebbé válnak, időszakosan megnő a túlfűtöttség amplitúdója. A túlfűtöttség időszakos „kilengése” az országos szinttel egy időben tartományi szinten is megjelenik. A kínai decentralizált hatalmi hálóban a kilengés amplitúdója tartományi szinten az országosnál nagyobb, a legnagyobb amplitúdó az államilag preferált területeken (tartományokban) figyelhető meg. Bemutattuk azt is, hogy a beruházások, illetve a túlfűtöttség kilengésének és lecsengésének, valamint a háló kiterjedésének és zsugorodásának dinamikája összefügg: a túlfűtöttség átmeneti kilengése esetén a háló – mind országos, mind tartományi szinten – átmenetileg kiterjed, legerősebben a preferált területeken. Sőt, az átalakuló kínai gazdaságban a túlfűtöttség amplitúdója azért is megnő, mert a hálón kívüli szféra igazodik a háló preferenciáihoz (mind területi értelemben, mind a vállalati tulajdontípusok szempontjából).

A túlfűtöttség lanyhulásával a háló abszolút és/vagy relatív értelemben zsugorodik, mind országos, mind tartományi szinten. A lecsengés azonban differenciált: a decentralizált hatalmi eloszlás következtében a túlfűtöttség lanyhulása, valamint a háló zsugorodása a helyi kormányzatok beruházásai esetén lassabb, mint a központi beruházásoknál. A folyamatosan decentralizálódó kínai hatalmi szerkezet következtében ugyanis a beruházások központi visszafogása kevésbé befolyásolja a lokális beruházások túlfutását, a helyi kormányok eladósodását és vele az önhasonló szerkezet belső motivációit. Ezen felül a túlfűtöttség lanyhulása, valamint a háló zsugorodása lassúbb a preferált térségekben.

Hasonló differenciálódás tapasztalható vállalati tulajdonformák szerint is. Az átalakulási folyamat során ugyanis a hálózhoz tartozó és az azon kívüli vállalatok mind túlfűtöttség, mind annak lecsengése esetén eltérően viselkednek. A túlfűtöttség időszakában a legnagyobb beruházási súllyal bíró hálón kívüli vállalatok beruházásai is valamelyest az államilag preferált területek irányába tolódnak el, de sokkal kisebb mértékben, mint a hálón belüli vállalatokéi. Lecsengéskor ez az eltolódás a hálón kívüli vállalatoknál véget ér, vagy akár visszarendeződés történik a korábban általuk preferált (jellemzően fejlettebb) tartományokba, míg a hálózhoz tartozó vállalatok efféle visszarendeződő magatartást kevésbé vagy egyáltalán nem mutatnak. A globális válságot kompenzáló beavatkozások által okozott rövid távú pulzálás ellenére hosszú távon a háló abszolút és relatív zsugorodása, tehát az átalakulás folyamata országos és tartományi szinten is megfigyelhető.

Jegyzetek

- 1 Ugyanez jórészt érvényes azokra a területi szemléletű munkákra is, amelyek különösen város-vidék vonatkozásban mutattak rá a kelet-európai pártállami beruházások aránytalan és

- növekvő egyenlőtlenséget generáló elosztására (Barta 2002; Beluszky 1999; Meusburger 1997; Nemes Nagy 1987; Szelényi 1990; Vági 1982). A néhány kivételre, tehát a kelet-európai és a kínai szocialista pártállami rendszerek területi egyenlőtlenségi folyamatait összevető munkára példaként említhető Frolic (1976) és Gyuris (2014).
- 2 A Kínában dolgozó kutatók vonatkozó publikációit kínai kolléganőnk, Wang Wanjun (Nanjing University of Finance and Economics) segítségével igyekeztünk áttekinteni a kilencvenes évek közepétől napjainkig.
 - 3 Ebből a megközelítésből az is következik, hogy az állami beavatkozásokat, valamint a beruházások túlfutását a pártállamok rendszerbeli szabályszerűségének tekintjük, nem pedig gazdaságpolitikai vagy egyéb természetű „anomáliának”.
 - 4 Ilyenek például: fejlesztő állam, államkapitalizmus, szocialista piacgazdaság, feltörekvő rendszer, hibrid rendszer, változatos (variegated) kapitalizmus, polimorf állam, töredezett (fragmented) autoritarianizmus, központosított fejlesztő autokrácia, instrumentális fejlesztő állam, klientúraépítő állam.
 - 5 Bár az IPS-modell – a legelső változatai óta – mindvégig a rendszerparadigma gondolatára épült, ezt a fogalmat csak Kornai cikkeinek megjelenése után alkalmaztuk először, hogy megvilágítsuk az ő, valamint az IPS-modell közötti szemléletbeli, tartalmi eltérést.
 - 6 Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kommunista pártállamokon kívül máshol – így akár a globális gazdasági centrumhoz tartozó kapitalista országokban – időszakonként ne volna kimutatható túlberuházás, valamint ebből fakadóan felesleges kapacitások létrejötte. Míg azonban ott ezek általában nem tartanak ki néhány évnél tovább (jellemzően válságok előtt és alatt), a kommunista pártállamokban tartós, a rendszer „normál” működéséhez tartozó jellemvonásnak számítanak.
 - 7 A pártállam hatalmi szerkezetének főbb típusairól, valamint az újratermelődés és az átalakulás dinamikájának ezekre jellemző sajátosságairól, ehhez kapcsolódóan pedig a kínai pártállam hatalmi-szerkezeti és intézménytörténeti specifikumairól részletesen lásd Csanádi (2006, 2016a).
 - 8 A kínai (gazdaság)statisztikai adatok megbízhatóságát részletesebben elemzi Jordán (2009).
 - 9 Példának hozzuk Borio (2012) pénzügyi ciklusokról szóló elméletét és gyakorlati számításait, amelyekben a hitelek fluktuációjának mértékét a sokéves átlaghoz viszonyítja.
 - 10 A túlfűtöttség fogalmának – bár használata több szakmában és a szakmai közbeszédben is elterjedt – nincs egyetlen, általánosan elfogadott számszerűsítési módszere. Mi az említett egyszerű mutatót használjuk a tanulmányban.
 - 11 Megjegyezzük, hogy a Kínai Statisztikai Hivatal 2011-ben módszertani változtatást hajtott végre a beruházási adatok gyűjtésében: míg korábban minden 500 000 jüan feletti beruházást figyelembe vettek, 2011 után már csak az 5 millió jüant meghaladókat. Ez – a mindkét módszerrel közzétett 2010-es adatok szerint – a korábban számba vett teljes beruházástömeg 9,5%-át zárta ki az összeírásból, ami arra utal, hogy a váltás előtti és utáni időszak adatai, kellő körültekintéssel, fő vonalakban összevethetők.
 - 12 Ehhez hasonló strukturális és motivációs sajátosságra sem az EU egészében, sem az eurózónában, sem az EU nyugat-európai tagállamaiban, sem az USA-ban nem következtethetünk a beruházási és a GDP-adatok (valamint a túlfűtöttség ezekből számított mértéke) alapján. (Az Eurostat 2005–2016-os, valamint a US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis 1990–2016-os adataiból előállított számítási eredményeket a szerzők kérésre rendelkezésre bocsátják.)
 - 13 Tibetre nem közlik a beruházások árindexének éves változását a Kínai Statisztikai Hivatal évkönyvei, így a beruházások reálnövekedésének, valamint a beruházási többlet értékének pontos kiszámítása nem lehetséges.
 - 14 A 4. ábra a beruházások nominálértéken számolt növekedését mutatja, mivel a reálértékre való átszámoláshoz szükséges havi beruházási árindexek értéke a Kínai Statisztikai Hivatal honlapján nem érhető el. A grafikon funkciója ugyanakkor az, hogy az állami és a nem állami beruházások növekedésének egymáshoz viszonyított dinamikáját tükrözze, vagyis adott időpontra mutassa a két görbe egymáshoz illeszkedő pozícióját. Ez az elvárás a nominálértéken számolt adatokkal is teljesül.

- 15 Ezt a feltételezésünket támasztja alá számszerűen Liu és Spiegel (2017), akik cikkükben azt bizonyítják, hogy a kötelező banki tartalékarányok felemelésekor, az állami vállalatoknak nyújtott hivatalos, költségvetésen belüli („on-budget”) hitel beszűkülésével növekszik a magánvállalatok számára nyújtott árnyékbankrendszer jellegű és költségvetésen kívüli („off-budget”) típusú finanszírozás.
- 16 Egyedüli kivételnek a hazai magánvállalatok számítottak, amelyek beruházásai – elsősorban a közlekedési és távközlési fejlesztések eredményeire, a tengerparthoz relatíve közelebb eső középső tartományok javuló elérhetőségére reagálva – már a válság előtt is egyre kevésbé koncentráltak a legfejlettebb tartományokban (igaz, a fejlettebb térségek így is előtérben maradtak).
- 17 A kínai vezetés ugyanis ettől reméli a hazai fogyasztópiac bővítését, a kínai termékek iránti nemzetközi kereslet csökkenésének ellensúlyozását, egyben a rendkívül nagymértékű regionális fejlettségi egyenlőtlenségekkel fűződő társadalmi és politikai feszültségek kezelését, enyhítését (Gyuris 2015).

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük Laki Mihály, Madarász Aladár, Soós Károly Attila és Voszka Éva hasznos koncepcionális észrevételeit, valamint Wang Wanjun szakmai segítségét. A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K 115932 és PD 121127 számú pályázatainak támogatásával készült.

Irodalom

- Ahuja, A., Nabar, M. (2012): Investment-led growth in China: Global spillovers. *IMF Working Paper*, WP/12/267. https://www.imf.org/~media/Websites/IMF/imported-full-text-pdf/external/pubs/ft/wp/2012/_wp12267.ashx (Letöltés: 2017. június 2.)
- Bajt, A. (1971): Investment cycles in socialist economies: A review article. *Journal of Economic Literature*, 1., 53–63.
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Bauer T. (1978): Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. A reform előtti tervgazdaságok esete. *Gazdaság*, 4., 57–75.
- Bauer T. (1987): Ciklusok helyett válság? *Közgazdasági Szemle*, 12., 1409–1434.
- Beluszky P. (1999): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Borio, C. (2012): The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? *BIS Working Papers*, 395. <http://www.bis.org/publ/work395.pdf> (Letöltés: 2017. október 15.)
- Brandt, L., Rawski, T. G. (2008): China's great economic transformation. In: Brandt, L., Rawski, T. G. (eds.): *China's great economic transformation*. Cambridge University Press, New York, 1–26.
- Bródy A. (1969): Cycles and equilibrium. *European Economic Review*, 2., 307–313. <http://doi.org/c4gqx5>
- Chang, C., Chen, K., Waggoner, D. F., Zha, T. (2015): Trends and cycles in China's macroeconomy. *NBER Working Paper*, 21244. <http://www.nber.org/papers/w21244> (Letöltés: 2017. június 2.)
- Chavance, B. (ed.) (1987): *Régulation cycles et crises dans les économies socialistes*. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
- Csanádi M. (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins, MTA KTI, Budapest
- Csanádi M. (1997): *Party-states and their legacies in post-communist transformation*. Edward Elgar, Cheltenham

- Csanádi, M. (2006): *Self-consuming evolutions. A model on the structure, self-reproduction, self-destruction and transformation of party-states, tested on the Romanian, Hungarian and Chinese cases*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Csanádi M. (2014): Állami beavatkozás, lokális eladósodás, túlfűtöttség és ezek rendszerbeli okai a globális válság alatt Kínában. *Tér és Társadalom*, 1., 113–129.
- Csanádi, M. (2016a): Varieties of communist system transformation and their common systemic grounds: A comparative study of China and East European countries. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 4., 385–412. <http://doi.org/cjxv>
- Csanádi, M. (2016b): China in between varieties of capitalism and communism. *KTI/IE Discussion Papers*, MT-DP 2016/4. <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1604.pdf> (Letöltés: 2017. október 24.)
- Csanádi, M., Lai, H. (2003): Transformation of the Chinese party-state on national, prefecture and county levels. *KTI/IE Discussion Papers*, MT-DP – 2003/11. <http://www.mtakti.hu/doc/dp/dp/mtdp0311.pdf> (Letöltés: 2017. június 16.)
- Csanádi M., Lai, H., Gyuris F. (2009): A világválság és hatása a rendszer átalakulására Kínában. *Közgazdasági Szemle*, 9., 814–834.
- CSY (1996–2016): *Chinese Statistical Yearbook*. A Kínai Statisztikai Hivatal (National Bureau of Statistics of China) évkönyvei. <http://www.stats.gov.cn/english/Statisticaldata/AnnualData/> (Letöltés: 2017. június 10.)
- Frolic, B. M. (1976): Noncomparative communism: Chinese and Soviet urbanization. In: Field, M. G. (ed.): *Social consequences of modernization in communist societies*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 149–161.
- Goldmann, J. (1965): Short and long term variations in the growth rate and the model of functioning of a socialist economy. *Czechoslovak Economic Papers*, 5., 34–46.
- Goodman, D. S. (2004): The campaign to “Open up the West”: National, provincial level and local perspectives. *The China Quarterly*, 178., 317–334. <http://doi.org/btpxks>
- Gyuris, F. (2014): *The political discourse of spatial disparities. Geographical inequalities between science and propaganda*. Springer, Cham <http://doi.org/cjxw>
- Gyuris F. (2015): Területi egyenlőtlenségek és a beruházások földrajzi eloszlása az átmenet Kínájában. In: Salát G. (szerk.): *Kínai dőm – kínai valóság*. Typotex, Budapest, 42–64.
- Ickes, B. W. (1986): Cyclical fluctuations in centrally planned economies: A critique of the literature. *Soviet Studies*, 1., 36–52. <http://doi.org/fbvqv7>
- Imai, H. (1994): China’s endogenous investment cycle. *Journal of Comparative Economics*, 2., 188–216. <http://doi.org/cjrbss>
- Imai, H. (1996): Explaining China’s business cycles. *The Developing Economies*, 2., 154–185. <http://doi.org/c9b4s5>
- Jordán Gy. (2009): A kínai statisztika megbízhatóságáról. *Statisztikai Szemle*, 1., 63–82.
- Kornai, J. (1981): Some properties of the Eastern European growth pattern. *World Development*, 9–10., 965–970. <http://doi.org/c4b768>
- Kornai J. (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 9., 1025–1038.
- Kornai J. (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest
- Kornai J. (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 585–599.
- Kornai J. (2016): Még egyszer a „rendszerparadigmáról”: Tisztázás és kiegészítések a posztiszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*, 10., 1074–1119. <http://doi.org/cjxz>
- Liu, Z., Spiegel, M. M. (2017): Reserve requirements as a Chinese macro policy tool. Federal Reserve Bank of San Francisco, *FRBSF Economic Letter*, 2017-15. <http://www.frbsf.org/economic-research/publications/economic-letter/2017/may/reserve-requirements-as-chinese-macro-policy-tool/> (Letöltés: 2017. június 2.)
- Meng, G. (2003): *The theory and practice of free economic zones: A case study of Tianjin, People’s Republic of China*. Peter Lang, Frankfurt am Main
- Meusburger, P. (1997): Spatial and social inequality in communist countries and in the first period of the transformation process to a market economy: the example of Hungary. *Geographical Review of Japan (Ser. B)*, 70., 126–143.
- Mihályi, P. (1992): *Socialist investment cycles: Analysis in retrospect*. Kluwer, Dordrecht <http://doi.org/brbw6h>

- Nagy T. (1954): A népgazdaság tervszerű (arányos) fejlődésének törvénye. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, 3., 201–225.
- Naughton, B. (1987): Macroeconomic policy and response in the Chinese economy: The impact of the reform process. *Comparative Economics*, 3., 334–353. <http://doi.org/bbp9cx>
- NBSC (é.n.) *Statistical Database*. A Kínai Statisztikai Hivatal (National Bureau of Statistics of China) online adatbázisa. <http://data.stats.gov.cn/english/>. (Letöltés: 2017. június 10.)
- Nemes Nagy J. (1987): *Regionális folyamatok a nyolcvanas évek első felében*. Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, Budapest (Tervgazdasági Közlemények; 18.)
- Nemeskéri Zs. (2003): *A régiók fejlődése és konvergenciája Kínában*. PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, Pécs
- Oppers, S. E. (1997): Macroeconomic cycles in China. *Working Paper of the International Monetary Fund*, WP/97/135. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp97135.pdf> (Letöltés: 2017. június 2.)
- Soós, K. A. (1975): Causes of investment fluctuations in the Hungarian economy. *Eastern European Economics*, 2., 25–36. <http://doi.org/cjx2>
- Soós K. A. (1986): *Terv, kampány, pénz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Soós, K. A. (1987): Informal pressures, mobilization, and campaigns in the management of centrally planned economies. *Economics of Planning*, 1., 39–48.
- Soós, K. A. (1989): Regular investment cycles or irregular investment fluctuations under central planning? In: Frateschi, C. (ed.): *Fluctuations and cycles in socialist economies*. Avebury, Aldershot, 61–83.
- Szelényi I. (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek: tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sztálin, J. V. (1953): *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Wiles, P. (1982): Are there any communist economic cycles? *The ACES Bulletin*, 2., 1–20.
- Wong, C. (2011): The fiscal stimulus programme and public governance issues in China. *OECD Journal on Budgeting*, 3., 1–21. <http://doi.org/dkf824>
- Yuan, Y. (2015): Looking back 14 years after accession: Case of China. Felszólalás a Third China Round Table on WTO Accessions c. rendezvényen Dusanbében (Tádzsikisztán), 2015. június 2. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/Session2YuanYuanPostAccessionLookingback14yearafter.pdf (Letöltés: 2017. június 19.)
- Zou, H. (1991): Socialist economic growth and political investment cycles. *World Bank Working Paper Series*, WPS 615. <http://documents.worldbank.org/curated/en/530501468774869575/pdf/multi0page.pdf> (Letöltés: 2017. június 2.)
- Zou, H. (1993): A note on the Bauer-Kornai investment cycle theory. *China Economic Review*, 1., 75–81. <http://doi.org/c628fm>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

„A mai világban minden a kapcsolatokon, az ismeretségen múlik”: Külföldi befektetők telephelyválasztási döntéseinek jellemzői Kárpátalján az informális etnikai kapcsolatok tükrében

“Nowadays everything depends on relationships and acquaintance”: Location decisions of foreign investors in Transcarpathia in the light of informal ethnic relations

KOVÁLY KATALIN

KOVÁLY Katalin: fiatal kutató, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; kovaly.katalin@csfk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8554-6816>

KULCSSZAVAK: Kárpátalja; külföldi befektetés; informális etnikai kapcsolatok; kapcsolati tőke

ABSZTRAKT: Kárpátalja kedvező geopolitikai elhelyezkedése, az EU közelsége, a rendelkezésre álló olcsó és képzett munkaerő kedvező feltételeket kínál a külföldi beruházók számára. 2016-ban csaknem 630 külföldi érdekeltségű vállalkozás képviseltette magát a megyében, melyek működő tőkéje több mint 50 országból származott. A külföldi tőkebefektetéseket azonban korántsem lehet egységesen kezelni, különbözőek lehetnek a telephelyválasztás motivációi. Jelen vizsgálat az informális kapcsolatrendszerekre és annak gazdasági hatásaira próbál meg rávilágítani, különös tekintettel a kapcsolatok etnikai szempontjaira. A kutatás során kvantitatív és kvalitatív módszerekkel kíséreltem meg feltárni azt, hogy az egyes nemzetekhez köthető külföldi befektetők milyen tényezők befolyásolták kárpátaljai telephelyválasztásuk során, és milyen szerepet játszanak az informális etnikai kapcsolatok ebben a folyamatban. Fő adatforrásként a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivataltól megszerzett cégregiszter szolgált, illetve a mélyinterjú elemzések, melyek a Kárpátalján működő külföldi érdekeltségű vállalatok képviselőivel, a kárpátaljai gazdasági élet kulcsszereplőivel készültek.

Azt a következtetést vontam le, hogy a Kárpátalján működő külföldi vállalatok létesítésében és működésében az informális kapcsolati hálók alapvetően fontos szerepet játszottak, a különböző nemzetiségű beruházók telephelyválasztási motivációi azonban eltérőek. Míg a magyar befektetők általában nyelvi-etnikai alapon döntöttek vállalatuk

székhelyének kiválasztásakor és leginkább a magyar kisebbség által lakott területeken jelentek meg, addig a más nemzetiségű beruházók főként a gazdasági szempontból előnyösebb helyzetű településekbe települtek.

Katalin KOVÁLY: junior research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; kovaly.katalin@csfk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8554-6816>

KEYWORDS: Transcarpathia; foreign investment; informal ethnic relations; social capital

ABSTRACT: Although after the onset of the armed conflict in Donbas in 2014, FDI inflows in Ukraine (as well as in Transcarpathia) drastically declined, Transcarpathia is still an attractive region to foreign investors. In 2016, almost 630 companies with foreign interests were active in the oblast ("county"), with capital coming from more than 50 countries. This number shows that the favorable geographical location of Transcarpathia, the highly-skilled and cheap labor force and the low energy prices might counterbalance the significant economic risks foreign companies face in Ukraine. However, foreign investments cannot be treated uniformly. Each investor can prefer different economic sectors and the motivation of the location choices also differ. We can identify numerous factors influencing the location of business investments from wages and tax incentives to the informal personal contacts and networks. The present study attempts to highlight the role of the latter, that is, the system of informal relationships and its economic impacts and, in particular, their ethnic aspect.

The main goal of the research is to find out how social capital (most notably, including contacts and networks) is organized on an ethnic basis and how it influences foreign entrepreneurs investing in Transcarpathia in their decision about the location of their business. It also discusses the role of informal contacts and networks in company launching and business management decisions. The study focuses on Hungarian, Russian, Romanian and Slovak investors.

The main data source was the company register obtained from the Transcarpathian Statistical Office, which, besides the company name, also lists the company locations' exact address and the foreign investors' country of origin. Clarifying the database made it possible to map the geographical locations of the business premises used by foreign investors. Besides the quantitative analysis, the research also included twenty in-depth interviews with foreign entrepreneurs investing in Transcarpathia, managing directors of companies with foreign interests, heads of customs offices, members of Transcarpathian economic organizations and local representatives.

Based on the results of the investigation I argue that informal contacts and networks played a key role in the establishment and running of foreign companies operating in Transcarpathia. However, behind the motivation of location decision, considerable diversity exists among different ethnic groups of investors. Hungarian investors' decisions are usually based on the linguistic-ethnic basis when choosing their location, thus prefer areas inhabited by the Hungarian minority. The main reasons behind this phenomenon are the exploitation of existing Hungarian-Hungarian relations and the linguistic-cultural similarities. In contrast, non-Hungarian investors tend to take into consideration economic and commercial aspects, thus launched a business in economically more prosperous settlements. This can be explained by two factors: on the one hand, these communities are less numerous than Hungarians in Transcarpathia, and because their relationship with their mother country is less active, it is more difficult to establish and cultivate contacts. On the other hand – in the case of Russian and Slovakian investors – there was no need for intermediary people of the same nationality, due to the proximity both in terms of language and business attitude.

Bevezetés

Számos nemzetközi kutatás bizonyítja, hogy a társadalmi (és ezen belül a kapcsolati) tőke a vállalkozások egyik alapvető erőforrása (Kovály, Čermáková 2016; Light, Dana 2013; Light, Gold, 2000; Perreault et al. 2007), melynek kihasználásával az egyes vállalati szereplők gazdasági előnyökre tehetnek szert, leginkább az úgynevezett tranzakciós költségek¹ csökkentésével, a gyorsabb információáramlással és ügyintézésével. Mindennek azonban negatív hozadéka is lehet. Ugyanis a zárt rendszerben működő etnikai közösségek (enkklávésodás) kizárhatják magukat a más társadalmi csoportokkal való kooperációból, csökkentve a gazdasági együttműködés esélyeit. Ezzel egyidejűleg csökken a más etnikumok tulajdonában lévő információkhoz és javakhoz (társadalmi tőkéhez) való hozzáférés (Portes, Landolt 1996), a nyelvi, kulturális ismeretek hiányában pedig hátrányba kerülhetnek a többi piaci szereplő versenyében (Borjas 1999).

Jelen kutatás a kapcsolati tőke egy speciális elemére, az informális etnikai kapcsolatokra koncentrál a Kárpátalján működő külföldi vállalkozások példáján. Azt vizsgálom, hogy az informális kapcsolati hálóknak milyen szerepük van a vállalkozói tevékenységek hatékonyságában, illetve hogy a meglévő társadalmi (kapcsolati) tőkét milyen mértékben használják ki a különböző országokból érkezett külföldi befektetők.

A kutatás három fő kérdése:

- Mi motiválja a külföldi befektetőket arra, hogy Kárpátalján fektessék be tőkéjüket?
- Milyen szerepet játszik az etnikai alapon szerveződő kapcsolati tőke a Kárpátalján befektető külföldi vállalatok telephelyválasztásában?
- Milyen hatással vannak az informális etnikai kapcsolatok a külföldi vállalkozások alakulására Kárpátalján?

Fő adatforrásként a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivaltaltól kapott cég-regiszter, illetve a külföldi beruházókkal és a kárpátaljai gazdasági élet kulcsszereplőivel készített mintegy 20 interjú szolgált.

A kapcsolati tőke szerepe a vállalkozásokban

A társadalmi tőke és a kapcsolati tőke fogalma

A társadalmi tőke fogalmának különböző szemléletű megközelítése, társadalomra gyakorolt hatása és társadalmi-gazdasági szerepe a jelenlegi tudományos diskurzusok gyakori tárgyát képezi. A társadalmi tőke fogalmának bevezetése Bourdieu nevéhez fűződik, aki átlépve a közgazdaságtan tőkefogalmán, kulturális, szimbolikus és társadalmi tőkéről beszélt. Megközelítésében a társadalmi tőke olyan

erőforrások összessége, mely bizonyos csoporthoz való tartozáshoz kötődik, és amelyeket az egyes szereplők a kapcsolati hálók kialakításának céljából hasznosítanak (Bourdieu 1983). Bourdieu (1983) szerint az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága azon kapcsolati hálók kiterjedésétől függ, melyeket ténylegesen mozgósítani tud. A későbbiekben a társadalmi tőke fogalma Coleman munkássága révén vált széles körűen ismertté, aki olyan cselekvést elősegítő erőforrásként határozta meg azt, mely az egyes szereplők közötti kapcsolatok struktúráján belül jelenik meg, és e struktúráján belül megkönnyíti a cselekvést (Coleman 1988). Bourdieu és Coleman tehát a társadalmi tőkére mint magánvagyonra tekintett, habár Colemannál már megjelenik a közjószágjelleg is. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a társadalmi tőke bizonyos fajtái már nemcsak azok körében hasznosulnak, akik létrehozzák azokat, hanem az egész közösségben is, mivel a közösség tagjait nem lehet teljesen kizárni a hasznosulásból (Sik 2012). Putnam (1993a, 1993b) szerint a társadalmi tőke egyértelműen olyan közjószág, mely kötelékekből, bizalomból, kölcsönösségből, szolidaritásból és intézményekből áll össze, és amelyek átvihetők egyik társadalmi környezetből a másikba. „A társadalmi (kapcsolati) tőke legfontosabb tétele Putnam szerint az, hogy a kapcsolathálóknak értékük van, amit a belőlük fakadó bizalom, reciprocitás, információ és együttműködés hoz létre” (Putnam 2000, idézi Gödri 2010, 40.). Fukuyama (1997) a bizalmat tartotta a társadalmi tőke fő indikátorának, és két fontos összetevőt emelt ki meghatározása során: az együttműködést és a mozgósítást. Szerinte ugyanis csak akkor beszélhetünk felhasználható és bővíthető erőforrásról (azaz társadalmi tőkéről), ha a társadalmi kapcsolatban életre hívjuk és mozgósítjuk a társadalmi normákat a kölcsönösen előnyös együttműködés céljából. Bourdieu és Coleman tehát a társadalmi tőke legfontosabb szerepét az egyéni boldogulásban, az individuumok fejlődésében látta, míg Putnam és Fukuyama a társadalmi-gazdasági előrehaladás fontos elemének tekintette. Lin szerint (2001) a társadalmi tőke olyan beruházást jelent a társadalmi kapcsolatokba, mely a piacon térül majd meg és melynek várható hozama meghaladja a beruházás költségeit.

A társadalmi tőke meghatározására szerteágazó definíciók léteznek, viszont mindegyik meghatározás központi elemeként a kapcsolati hálók jelennek meg, és kiemelik a bizalom fontosságát (Perreault et al. 2007), valamint azt, hogy a társadalmi tőke megléte – a társadalmi hálózatokban vagy egyéb társadalmi struktúrákban való tagság révén – elérhető előnyöket, hasznokat jelent (Portes, Sensenbrenner 1998). Vitatott, hogy a társadalmi csoportokon belül e kapcsolati hálók teremtik-e meg a bizalom alapját, vagy éppen fordítva, az utóbbi megléte vezet-e a kapcsolatháló kialakulásához. Azonban bárhogya is legyen, a nemzetközi szakirodalomban konszenzus van a téren, hogy a kapcsolati hálók a társadalmi tőke központi elemét képezik. „A személyes kapcsolatokba ágyazódott, illetve rajtuk keresztül elérhető erőforrások pedig a társadalmi tőke azon részét képezik, melyet kapcsolati tőkének nevezünk” (Gödri 2010, 42.). Kapcsolati tőkét jelenthetnek a rokoni, baráti, ismerősi stb. kapcsolatok, vagy akár egy szervezetbeli tagság is (Gödri 2010).

A nemzetközi szakirodalom széleskörűen foglalkozik a társadalmi tőke szerepével és annak hatásaival a vállalkozások terén is. Számos kutatás támasztja alá, hogy a megfelelő társadalmi tőkével rendelkező közösségek gyorsabb gazdasági növekedést, hatékonyabb üzleti kapcsolatokat hoznak létre (Putnam 2007). Light és Dana (2013) szerint a társadalmi tőke gazdasági szerepe abban rejlik, hogy az egyén milyen kapcsolatokkal rendelkezik, milyen mértékben képes mozgósítani azt és milyen erőforrásokat ér el ez által.

Ukrajna esetében a társadalmi tőke meglétére úgy tekintenek, mint amely eszköz lehet az intézményi válság leküzdésében és amelynek közvetítő szerepe elengedhetetlen az állam és a civil társadalom közötti párbeszéd kialakításában (Sereda 2013). Meg kell azonban említenünk, hogy Ukrajnában a társadalmi tőke fejlettségi szintje igen alacsony, ami a kiterjedt korrupcióval, a demokrácia fejletlenségével és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével magyarázható (Drozdova 2013; Levchuk 2011; Sereda 2013). Ukrajnában (csakúgy, mint a legtöbb posztoszocialista országban, így Kárpátalján is) létezik egy speciális társadalmi tőkefajta, mely nem etnikumspecifikus és főként nem bizalmi alapú, hanem többnyire kényszeren alapuló szívességsere-rendszer. Ez a formális intézmények működésébe is mélyen beágyazódott, előjelét tekintve inkább negatív, és a korrupció alapját képezi (Åberg, 2000). Az ilyen piaci körülmények között működni kénytelen vállalkozásoknál a kapcsolati tőke szerepe még inkább felértékelődik.

Az etnikai alapú kapcsolati tőke szerepe a gazdaságban

Az etnikai alapú társadalmi tőke azon erőforrások összességét jelenti, melyet egy bizonyos etnikai csoporthoz való tartozás révén nyerhet el valaki, és amely a csoport minden tagja számára elérhető, így az egész közösség élvezheti az ezzel járó előnyöket (Coleman 1988; Giorgas 2000; Gödri 2008; Light, Gold 2000; Light, Karageorgis 1994). Ide tartoznak a különböző információk és kapcsolatok, a készségek, a kölcsönös szolidaritás, a bizalom, valamint a közös tradíciókon és tapasztalaton alapuló más tulajdonságok (Light, Gold 2000).

A kapcsolati tőke etnikai vállalkozásokban betöltött szerepével kapcsolatos vizsgálatok évtizedek óta szerves részét képezik a tudományos diskurzusoknak, különös figyelemmel a kapcsolati tőke szerepére a vállalkozások indításában és vezetésében (Edwards et al. 2016; Gedajlovic et al. 2013; Kovály, Čermáková 2016; Light, Dana 2013; Shi, Shepherd, Schmidts 2015). Számos gazdaságpolitikai elemzés foglalkozik az etnikai sokszínűség és a gazdasági növekedés korrelációjával, illetve azzal, hogy az egyes területeken élő etnikai csoportok nyelvi, kulturális és társadalmi viszonyai hogyan befolyásolják adott térség gazdasági tevékenységét (Csata 2015). Ez lehet negatív hatású, amikor a túlzottan zárt közösségekben az együttműködő magatartás helyett opportunista, önjáró magatartás alakul ki, melyek emelik a tranzakciós költségeket, és lehet a gazdaság egészére nézve pozitív hatású, növelve a kreativitást, az innovatív gondolko-

dásmódot, a társadalmi lojalitást (Csata 2015). Az Orbán, Szántó (2005) szerzőpáros szerint az etnikai alapú kapcsolati tőke legfontosabb gazdasági szerepe a tranzakciós költségek csökkentésében rejlik. Ugyanis a megfelelő kapcsolati tőkével nem rendelkező közösségekben a tárgyalások, az alkuk, a szerződések megkötése és ellenőrzése, valamint a megfelelő információk beszerzése jelentős tranzakciós költségekkel járnak. Ezzel szemben azokon a csoportokon belül, ahol az informális kapcsolati hálókön, illetve a bizalmi kapcsolatokon keresztül a bonyolult bürokratikus lépések vagy a különböző munkafolyamatok ellenőrzése – az ezzel járó idő- és pénzügyi ráfordítások révén – minimalizálható, jelentős mértékben csökkennek a tranzakciós költségek, ami gazdasági előnyt nyújt a folyamat szereplőinek.

A posztoszocialista országok közösségei adaptív módon, a szűkös és korlátozottan hozzáférhető erőforrásokat megtanulták hatékonyan, kreatívan kiaknázni (Grabher, Stark 1996; Sik, Wellman 1999). A kapcsolati tőkének a kapitalista országokban működő vállalkozásoknál is nagy jelentősége van, azonban a kommunizmus és a posztkommunizmus alatt (növekvő bizonytalanság, új problémák, új lehetőségek) szerepük még fontosabbá vált (Sik, Wellman 1999). A posztkommunista országokban a vállalatindítás során a legfőbb erőforrást a családi, rokoni, baráti kapcsolatok jelentik (Bálint 2008; Czako et al. 1995; Sik, Wellman 1999). Egy olyan súlyos társadalmi-gazdasági problémákkal küzdő, korrupcióval átszőtt, oligarchák uralta országban, mint Ukrajna, a kapcsolati tőke szerepe még inkább felértékelődik. Tökéletlenül működő piaci feltételek mellett a kapcsolati tőke hasznossága abban rejlik, hogy a vállalkozónak mások ismereteiből származik haszna (olcsó és megbízható információszerzés, gyorsabb és hatékonyabb üzleti lépések stb.) (Fafchamps, Minten 2002).

Kárpátalja mint befektetési terület

Társadalmi-gazdasági helyzetkép

Kárpátalja megye (Закарпатська область), mely Ukrajna délnyugati periferiáján terül el, kis területe ellenére négy országgal is szomszédos. A 20. századi történelem viharos korszakában Kárpátalján több politikai hatalomváltás történt, melynek következményeként határai is gyakran változtak (Fedinec 2002). Múltjából, geopolitikai helyzetéből adódóan különleges helyet foglal el az ukrán régiók sorában, ugyanis egy soknemzetiségű, multikulturális térség fejlődött ki, ahol az ukrán többség mellett elsősorban magyarok szélesítik az etnikai palettát, de jelentős számban élnek itt románok, oroszok és szlovákok is.²

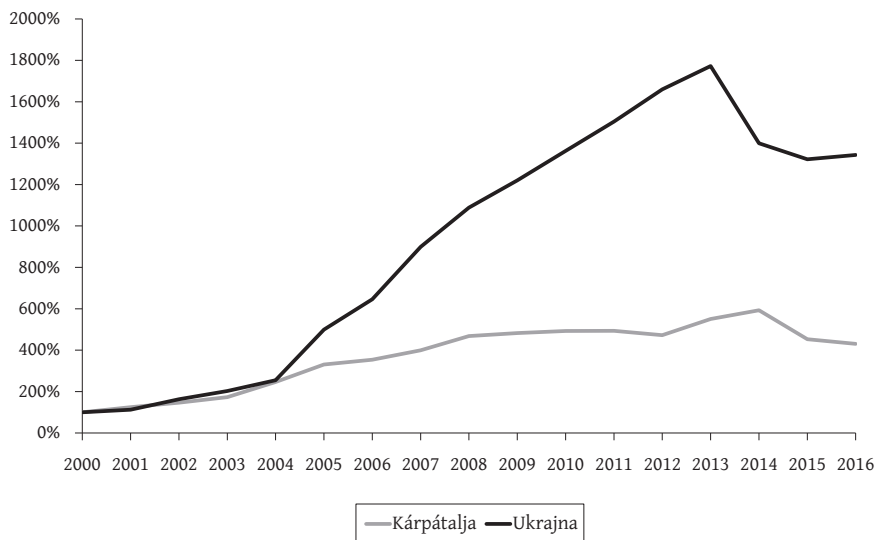
Kárpátalja gazdaságilag az egyik legelmaradottabb régiónak számít Ukrajnán belül, infrastruktúrája rendkívül korszerűtlen, annak ellenére, hogy az V. páneu-

rópai közlekedési folyosó mezsgyéjén fekszik.³ A megye gazdasági potenciálja korlátozott, legfontosabb természeti kincsei erdősegei és a balneológiai adottságai, az ipari termelés súlya nem számottevő. A szovjet időszakban dinamikusan fejlődő gazdasági ágazatai (mezőgazdaság, faipar) a rendszerváltás éveiben erősen redukálódtak, a kolhozok, az állami üzemek tönkrementek. Mindez a munkanélküliség jelentős növekedésével járt. A gazdasági recesszió után, a 2000-es évek elején a megye gazdasági életében pozitív változások történtek, nagyrészt a Kárpátaljai szabad gazdasági övezet (KSZGÖ) által nyújtott vám- és adókedvezményeknek köszönhetően, melyek számos külföldi vállalat megtelepedését is elősegítették a térségben (Kovály 2010). Noha a legtöbb külföldi cég barnamezős beruházásként érkezett Kárpátaljára, megjelenésük nemcsak infrastrukturális fejlesztésekkel járt, de számos munkahelyet is teremtett a megyében. Azonban a KSZGÖ kedvezményeit 2005-ben váratlanul megszüntették (Kovály 2010), ami több vállalat bezárását eredményezte. A 2014-ben kirobbant kelet-ukrán fegyveres konfliktus miatt újabb kedvezőtlen időszak vette kezdetét. A donbaszi harcok kirobbanása óta a katonai sorozások hat hulláma zajlott le, miközben 2014-ben a GDP 7%-ot, 2015-ben pedig több mint 10%-ot zuhant. Noha 2016-ban némi emelkedés (2%) volt tapasztalható, a gazdaság növekedési üteme messze elmarad a válság előtti értékektől. Az inflációs ráta – régen nem látott méreteket öltve – 2014-ben 24,9%, 2015-ben 43%, 2016-ban pedig 12% volt, az élelmiszerárak megszokszorozódtak, a bérek és nyugdíjak viszont alig (8-10%-kal) emelkedtek. Az Ukrán Statisztikai Hivatal 2017. október 1-jei adatai alapján Kárpátalján az egyhavi átlagfizetés 6138 hrivnya (kb. 62 000 Ft), ami kissé elmarad az ukrainai átlagtól (69 400 Ft). Kárpátalján 2017 közepén a munkanélküliségi arány a hivatalos adatok alapján 10,3%-ot tett ki, amely némileg magasabb az ukrainai átlagnál (10%). Ki kell azonban emelnünk, hogy Kárpátalján (csakúgy, mint egész Ukrajnában) elsősorban a rejtett munkanélküliség a fő probléma, ugyanis a munkanélküliek valós aránya a legóvatosabb becslések szerint is a fentebb említett érték három-négyszerese. A munkanélküliség, a gazdasági mélyrepülés és a katonai behívóktól való félelem tovább erősítette az egyébként is aktív mobilitási jellemzőkkel rendelkező kárpátaljai lakosság migrációs hajlandóságát (Tátrai, Erőss, Kovály 2016). Az egyre fokozódó elvándorlás új kihívások elé állítja a kárpátaljai munkaerőpiacot, különösen érzékenyen érintette például az iskolákat, az óvodákat vagy az egészségügyi intézményeket, amelyek dolgozói tömegével hagyják el az országot (Kovály, Erőss, Tátrai 2017). A kutatás során azonban az is kiderült, hogy már nemcsak a fentebb említett szektorokban vannak betöltetlen állások, hanem a legtöbb üzem, cég, vállalkozás is súlyos munkaerőhiánnyal küzd.

Befektetések Kárpátalján

A Szovjetunió felbomlása és Ukrajna függetlenné válása óta Kárpátalja gazdaságába változó volumenű külföldi működő tőke érkezett. A kilencvenes években –

1. ábra: A külföldi tőkebefektetések alakulása Ukrajnában és Kárpátalján (2000 = 100%)
 The development of foreign direct investment in Ukraine and Transcarpathia (2000 = 100%)

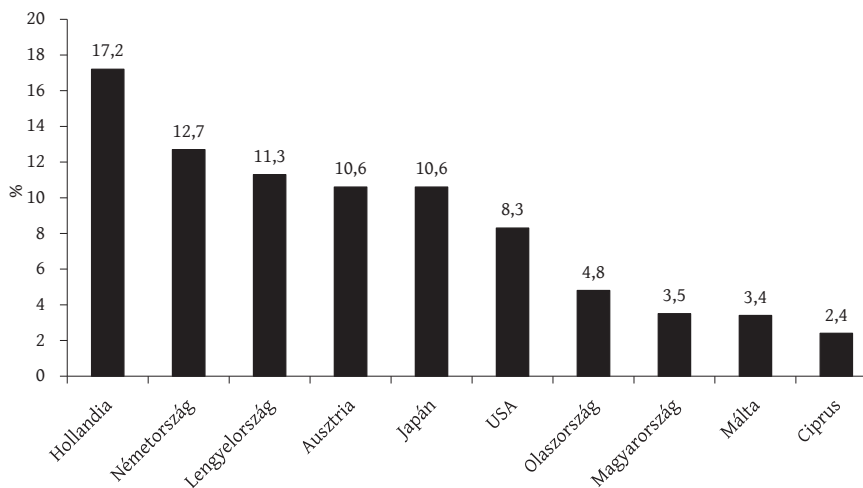
Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

kedvező földrajzi elhelyezkedése ellenére – a megye csekély mértékű külföldi tőkét vonzott az ipar ágazatába, elsősorban a politikai és jogi bizonytalanságoknak, valamint a korrupciónak tulajdoníthatóan. A turisztikai ágazat korszerűtlen állapota és a turisztikai szakemberek hiánya miatt (Imre 2014) a kiterjedt erdőségek és az értékes termálfvízforrás sem vonzották a befektetőket. A 2000-es évek elején a dinamikus növekedés főleg a már említett kedvező vámügyi eljárásokkal és az ukrán kormány befektetéseket ösztönző politikájával függött össze. A 2009-es világgazdasági válság hatására a működőtőke-befektetések növekedési dinamikája némileg visszaesett, ám mindvégig növekedést mutatott. A 2014-ben kirobbant kelet-ukrán konfliktus hatására viszont a külföldi tőke valósággal elmenekült Ukrajnából, így Kárpátaljáról is (1. ábra), melynek következtében több külföldi érdekeltségű vállalat vonult ki vagy állította le részlegesen működését a megyében.⁴

Az Ukrajna gazdaságába befektetett külföldi tőkeállomány alapján 2016-ban Kárpátalja a 13. helyet foglalta el az ország 24 megyéje között (<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/> 2016). A befektetett külföldi tőke 79%-a az iparban összpontosult, a szállítás, raktározás és futárszolgálati tevékenység (6,8%), az ingatlankereskedelem (5,8%), a vendéglátó ipar (3,7%) valamint a kis- és nagykereskedelem (2,7%) részesedése szerény mértékű volt. A csaknem 50 országból származó befektetők között 10 ország tette ki az összbefektetések több mint 80%-át. A Kárpátaljára befektető országok listáján az elmúlt évek során nem volt nagy változás, egyedül Ciprus részesedése növekszik évről évre⁵ (2. ábra).

2016-ban a megyében 630 külföldi érdekeltségű vállalkozás működött, leginkább kis- és középvállalkozások formájában. A legtöbb külföldi érdekeltségű

2. ábra: A legfontosabb befektető országok Kárpátalján
The most important investing countries of Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

vállalkozást még a 2000-es évek elején – a KSZGÖ működése idején – hozták létre, jelentős részük az olcsó munkaerőt használta fel, főleg az exportra termelő könnyűipari (cipő- és ruhaipar), autóipari, valamint feldolgozóipari ágazatokban.

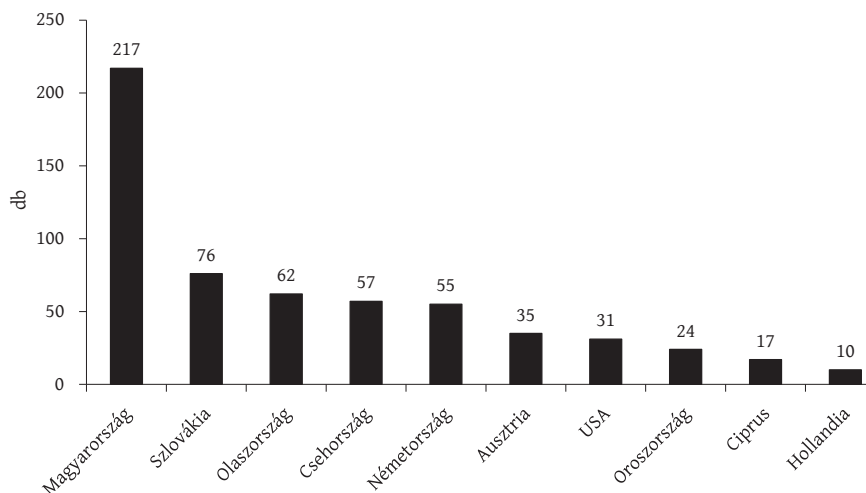
Kárpátalja egyik legfontosabb versenyelőnye az EU-s határokhoz való közelsége, mely az olcsó munkaerő és energiaárak mellett alacsony logisztikai költségeket is jelent a külföldi befektetők számára. Meg kell azonban jegyezni, hogy a határátkelés nehézségei – melyek mind a személy-, mind az áruforgalmat érintik – csökkentik a térség külföldi működő tőkét vonzó erejét. Interjúalanyaim elmondása szerint a bonyolult és bürokratikus vámügyi eljárások, a sokszor órákig tartó sorban állások a határátkelés során, az eltérő szabályozások negatívan befolyásolják a külföldi befektetések kárpátaljai (vagy ukrainai) megtelepedését.⁶ Nem kedvez a külföldi vállalatok létesítésének Ukrajna instabil gazdasági-politikai helyzete sem, melyet az ukrán–orosz háború tovább rontott. A politikai-jogi bizonytalanság kedvezőtlen befektetői környezetet teremt, melyet a térségre (és egész Ukrajnára) jellemző oligarchák uralta zárt monopóliumrendszer is negatívan befolyásol (Ludvig 2008). A külföldi befektetők elmondták, hogy a kiterjedt bürokrácia, a kaotikus és folyton változó adórendszer, valamint a mindent átszövő korrupció okozta ukrainai vállalkozásuk legfőbb nehézségeit a vállalatindítás és a vállalatvezetés során (A4, A5, A13, A14, A19 – a kódokkal jelölt interjúalanyok adatait lásd a Mellékletben). Mindezek ellenére „a külföldiek számára ez egy vonzó régió, mert olcsó a munkaerő és alacsonyak az előállítási költségek, a dollár árfolyama a hrivnyához viszonyítva pedig igen kedvező. Természetesen van rizikó, de a kedvező gazdasági feltételek miatt kockáztatnak.” (A8)

Az etnikai alapú társadalmi (kapcsolati) tőke szerepe Kárpátalján a külföldi befektetések tükrében

Kárpátalján (és Ukrajnában) a külföldi befektetők a hazaitól (általában a nyugat-európaiaktól) jelentősen eltérő, leginkább kedvezőtlennek nevezhető gazdasági környezetbe kerülnek (jogi, politikai, gazdasági bizonytalanság, korrupció, a nyelvismeret hiánya stb.), ami nehezíti a vállalatindítást és vállalatvezetést (A8, A13, A21). Ebben a bizonytalan befektetési környezetben fontos szerep jut a vállalkozók informális, személyes kapcsolatainak, melyek – adatközlőink szerint – Kárpátalján a legtöbb esetben nyelvi-etnikai alapon szerveződnek. Mivel a kárpátaljai etnikai csoportok sorában a magyarok, a szlovákok, az oroszok és a románok alkotnak kisebb-nagyobb közösségeket, ezért ezekhez az etnikumokhoz köthető külföldi befektetéseket vizsgáltam meg tüzetesebben.⁷ Mind a négy etnikumhoz köthető vállalkozások esetében kvantitatív (kárpátaljai cégregiszter) és kvalitatív (interjúk) elemzést is végeztem.

Kárpátalja egyik legfőbb külkereskedelmi partnere Magyarország (Ludvig 2003) – az áruforgalmat és a külföldi vállalkozások számát tekintve (3. ábra). Az ukrán megyébe befektetett külföldi működő tőke állományából Magyarország azonban csupán 3,5%-kal részesedik (2. ábra), ami arra enged következtetni, hogy a magyar tulajdonban lévő cégek többsége kis- és középvállalat. Az 1990-es években a magyarországi tőke nagyobb része round-tripping FDI⁸ volt: a kárpátaljai magyar (vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező) gazdasági szereplők tőkéjüket Magyarországon fektették be, majd ezt a tőkét áramoltatták vissza, amely magyar beruházásként jelent meg a kárpátaljai statisztikákban (Imre

3. ábra: A külföldi érdekeltségű vállalkozások száma Kárpátalján 2015-ben
The number of foreign-owned enterprises in Transcarpathia in 2015

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

2014, 116.). A tőke ilyen fajta visszaszivárogtatásával kihasználhatóvá váltak a külföldi érdekeltségű vállalkozások számára nyújtott ukrán vám- és adókedvezmények (csakúgy, mint a fentebb már taglalt ciprusi vállalkozások esetében). A statisztikailag magyarként nyilvántartott, ám valójában ukrán tőke ma is képviselteti magát Kárpátalján, ám a KSZGÖ vám- és adókedvezményeinek megszűnése után (2005) arányuk jelentősen lecsökkent. Az ukrán gazdaság 2000-es évekbeli megszilárdulásával, a schengeni határőrizeti rendszer bevezetésével helyüket folyamatosan átvették a tényleges magyar befektetők (Imre 2012). A teljes egészében magyar tulajdonban lévő vállalatok mellett a kárpátaljai magyar gazdasági szereplőkre támaszkodva számos ukrán-magyar vegyesvállalat is létrejött a megyében, amelyekbe partnerként a kárpátaljai magyar kisebbség tagjait vonták be (Ludvig 2008).

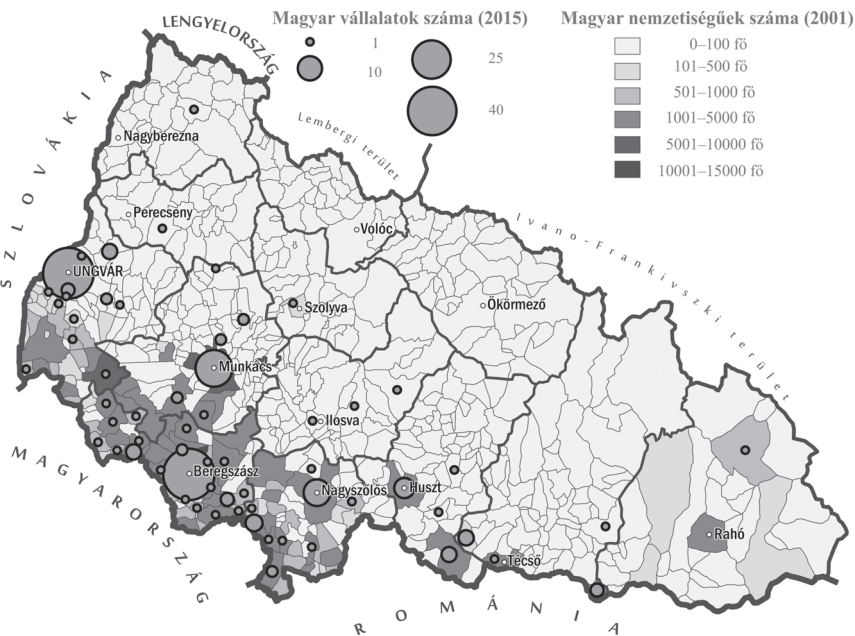
A mintegy 150 ezer fős kárpátaljai magyar kisebbség mindig is szoros kapcsolatokat ápol az anyaországgal. A különböző történelmi időkben kialakult üzleti és baráti kapcsolatokat a határok változásával, a különböző politikai berendezkedésekkel, a határátkelés szigorításával sem szűntek meg. A magyar-magyar határon átfelőlő kapcsolatok igen széles skálán mozognak, a diplomáciai együttműködésektől a jól működő formális és informális gazdasági kooperációkig (Kovály 2012). A magyar állampolgárság 2010-ben bevezetett könnyített megadásával pedig a határátkelés is könnyebbé vált, ugyanis az állampolgársággal járó magyar útlevél megszerzésével az ukrán (többnyire kárpátaljai) állampolgároknak már nincs szükségük vízumra.

A Kárpátalján működő magyarországi érdekeltségű vállalkozások területi megoszlásáról elmondható, hogy többségük nem az infrastruktúráisan fejlettebb és a munkaerőpiaci szempontból előnyösebb nagyvárosokat preferálta. A magyar befektetők sokkal inkább az ukrán-magyar határ mentén élő, magyar közösségek által lakott településeken létesítettek vegyes- vagy leányvállalatokat (4. ábra). Ezt a megállapítást erősítették meg a magyar érdekeltségű vállalkozások képviselőivel készített interjúk is.

A megkérdezett magyarországi befektetők elmondták, hogy a határhoz való földrajzi közelség mellett a közös nyelv, a kulturális és mentalitásbeli hasonlóság is fontos szerepet játszott abban, hogy Ukrajnán belül Kárpátalját választották telephelyként. Szintén fontos kiemelni, hogy magyarországi adatközlőim csaknem mindegyike korábbi üzleti, rokoni, vagy baráti magyar-magyar kapcsolataira támaszkodva kezdte el vállalkozását Kárpátalján.

Interjúalanyainknál arra is rákérdeztem, hogy szerepet játszik-e az etnikai hovatartozás üzleti partnereik, beosztottjaik kiválasztásánál. A válaszok alapján elmondható, hogy míg a munkások kiválasztásánál – a mikrovállalkozásokat leszámítva – ez nem volt szignifikáns, addig az üzlettársak, közvetlen munkatársak kijelölésénél a magyar nemzetiségűeket preferálták. Sőt, a megkérdezett magyarországi befektetők mindegyike magyar nemzetiségű „jobbkezeket” (jogász, könyvelő, ügyvezető) választott, akik a vállalatindításban és a későbbi vállalatvezetésben is segítséget nyújtottak. Ez egyértelműen a közös nyelv, a

4. ábra: A magyarországi érdekeltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Hungarian-owned enterprises in Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

kulturális hasonlóság meglétével magyarázható, illetve azzal, hogy jobban megbíznak a magyar etnikumúakban. „A magyarok természetesen a magyarokat keresik meg. Pl. a Bereg Kábel Ilosván felépítette az üzemét, de a vezetőit mind innen [Beregszászáról] vitték át oda, akik tudnak magyarul. Mert hát magyarul kommunikálnak a magyar partnerrel. A kisebb vezetők mind magyarok, mert hát ők tudnak magyarul. Meg jobban is bíznak bennük.” (A1)

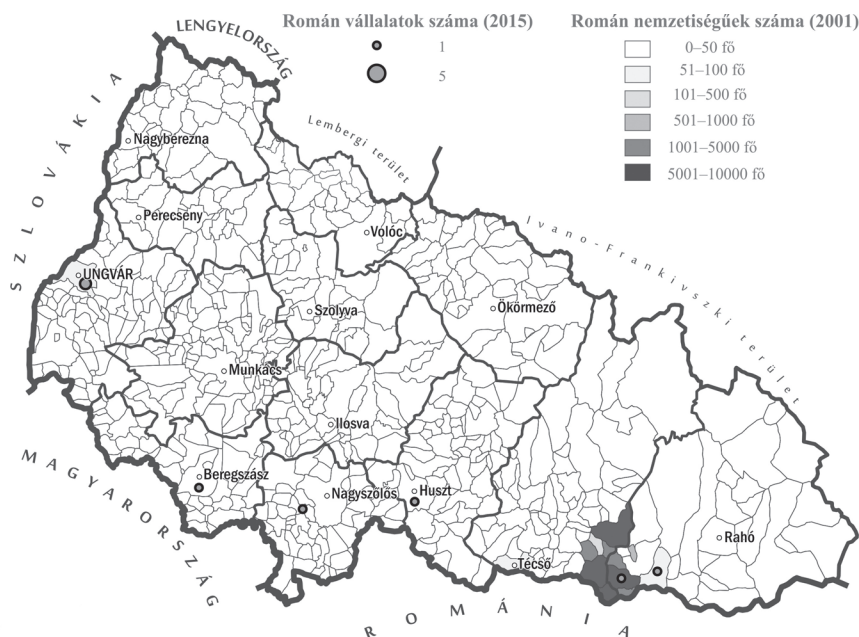
Az informális gazdasági kapcsolatok fontosságát támasztja alá az a megállapítás is, mely szerint a magyarországi befektetők a kárpátaljai vállalatindítás során megkeresik ugyan a hivatalos magyar gazdasági szervezeteket (pl. Kárpátaljai Magyar Vállalkozók Szövetsége, Magyar Nemzeti Kereskedőház), de ez a kapcsolatfelvétel is leginkább a már meglévő informális baráti vagy üzleti kapcsolatokra támaszkodva történik.

A második legnépesebb kárpátaljai kisebbség a román. A 2001-es népszámlálási adatok alapján a lakosság 2,6%-át alkotják, akik többnyire az ukrán–román határ mentén, a técsői és a rahói járás néhány településén koncentrálódnak (Molnár, Molnár D. 2005). Annak ellenére, hogy a 32 ezres kárpátaljai román közösség tagjai erős nemzeti és politikai öntudattal rendelkeznek, valamint aktív társadalmi-kulturális életet élnek Ukrajnán belül (Szerhiyenko 2013), az anyaországgal való kapcsolatuk jóval lazább, mint például a magyar kisebbség Ma-

gyarországhoz fűződő viszonya (A17). Mindez azzal is összefüggésbe hozható, hogy az I. világháború utáni határváltozás miatt a határátkelés bonyolulttá vált, a Tisza menti határ kettéosztotta a román közösséget, amely így alig tudott érintkezni egymással. Jelenleg is korlátozottak a határátkelési lehetőségek,⁹ vízumkényszer akadályozza az együttműködések kialakítását. A két ország közötti határon átnyúló kooperációk – a számos hivatalos keretmegállapodás ellenére – a gyakorlatban nem túl intenzívek (Cheipes 2010).

Noha a Kárpátalján tevékenykedő román érdekeltségű vállalkozások száma csekély, vizsgálatom szempontjából fontos megállapítás, hogy a román nemzetiségű befektetők számára az etnikai kapcsolatok nem játszottak nagy szerepet (A15, A16, A17). Interjúalanyaim elmondása szerint a román–román határon túli kapcsolatok nem szignifikánsak, a román befektetők nem informális-etnikai kapcsolataikra támaszkodva alakították ki telephelyeiket. Annak ellenére, hogy a román nyelv – a magyarhoz hasonlóan – nem áll közel az ukránhoz, a román üzletemberek ukrainai románok segítségével próbálták meg boldogulni Kárpátalján. Mindezt jól szemlélteti az 5. ábrán feltüntetett román érdekeltségű vállalkozások területi elhelyezkedése Kárpátalján belül, mely nem a román etnikum által lakott területeken koncentrálódik, hanem elsősorban a fejlettebb

5. ábra: A romániai érdekeltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Romanian-owned enterprises in Transcarpathia

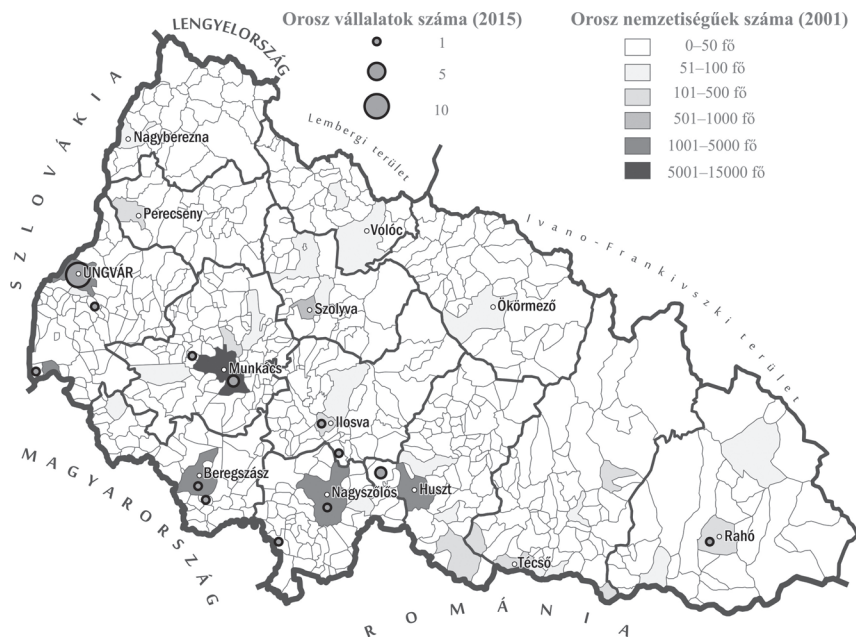
Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

infrastruktúrával és kedvezőbb munkaerőpiaci lehetőségekkel rendelkező nagyobb városokban.

A kvantitatív és kvalitatív elemzések alapján az orosz etnikumhoz köthető vállalkozók – a románokhoz hasonlóan – a főbb munkaerőpiaci csomópontok és a meglévő infrastruktúra alapján választanak telephelyet (6. ábra). Ez akár egybe is eshet a Kárpátalján élő, orosz nemzetiségű személyek lakhelyével,¹⁰ azonban a két nemzet közös történelmi múltjára és az ebből adódó nyelvi-kulturális, illetve mentalitásbeli hasonlóságokra alapozva feltételezhető, hogy a Kárpátaljára érkező orosz befektetők otthonosan mozognak a megyében, nem szorulnak kárpátaljai orosz partner segítségére.

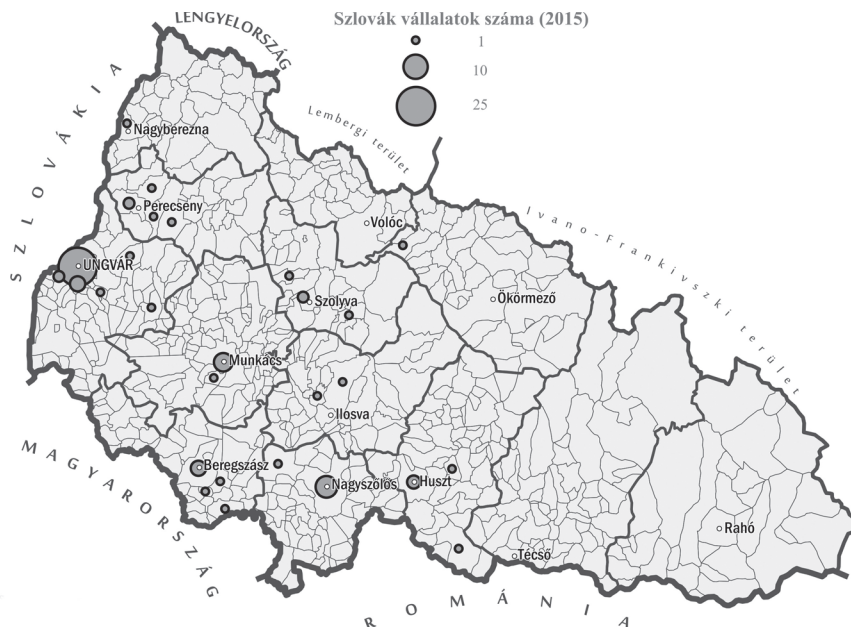
Ami a szlovák érdekltségű külföldi vállalatokat illeti, szintén az állapítható meg, hogy a románokhoz és az oroszokhoz hasonlóan leginkább a kedvezőbb vállalati feltételeket kínáló nagyvárosokban koncentrálódnak (7. ábra), és nem a szlovák–ukrán határvidéken, az ukrainai szlovák kisebbség által lakott területeken. Hozzá kell tenni, hogy a magyar és a román nyelvvel ellentétben a szlovák befektetők jól boldogulnak az ukrán nyelv megértésével, elmondásuk szerint esetükben a nyelv nem okoz nehézségeket (A8, A9, A13). Azt is meg kell jegyezni, hogy egy kárpátaljai magyar vagy román etnikumú személytől eltérően szlovák nemzetiségű gazdasági partnert jóval nehezebb találni,

6. ábra: Az oroszországi érdekltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Russian-owned enterprises in Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

7. ábra: A szlovákiai érdekeltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Slovakian-owned enterprises in Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

ugyanis a szlovák kisebbség területi koncentrációja lényegesen kisebb, számarányuk elenyésző Kárpátalja népességén belül (a kárpátaljai lakosság 0,5%-a). „Én szlovákul beszélek, az ügyvezetőm meg ukránul, általában skype-on tárgyalunk. Ez nem jelent gondot, értjük egymást. Ha valamit nem értek, kikövetkeztetem, de alapvetően nincs ezzel gond.” (A13)

A kutatás szempontjából fontos megjegyezni adatközlőim azon (többnyire egybehangzó) véleményét is, mely szerint a legtöbb külföldi befektető, etnikumtól függetlenül, informális kapcsolati hálózatokon keresztül érkezik Kárpátaljára, általában a már meglévő baráti/rokonai információs csatornákon át tájékozódik az ukrainai piaci feltételekről, a vállalatindítás és a vállalatvezetés körülményeiről (A3, A5, A11, A12, A18).

Összefoglalás

Jelen kutatásban arra kerestem a választ, hogy az etnikai alapon szerveződő kapcsolati tőke hogyan befolyásolja a Kárpátalján befektető külföldi vállalkozókat telephelyválasztásuk során, különös figyelmet fordítva a magyar, orosz, ro-

mán és szlovák beruházókra. Vizsgálatomban kitértem arra is, hogy az informális kapcsolati hálók milyen szerepet játszanak a vállalatindítás és a vállalatvezetés során.

Noha a 2014-ben kirobbant kelet-ukrán fegyveres konfliktus után a Kárpátaljára érkező külföldi befektetések volumenében visszaesés volt tapasztalható, a megye ma is vonzó térségnek számít a külföldi működő tőke számára. A jelentős gazdasági kockázat ellenére Kárpátalja kedvező földrajzi elhelyezkedése, a szakképzett és olcsó munkaerőforrás, az energia alacsony ára termelési előnyt jelent a külföldi vállalatoknak.

A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy a Kárpátalján tevékenykedő külföldi érdekeltségű vállalatok létrehozásában, fejlődésében és működésében (telephelyválasztás, hivatali ügyintézés, üzleti partnerek kiválasztása) a legfontosabb szerepet a vállalkozók személyes kapcsolatai játszották. Az információáramlás, a tapasztalatcsere informális hálózatokon keresztül, az egyes társadalmi csoportokon belül létrejövő közvetett kapcsolatok útján zajlott. A telephelyválasztás motivációjában azonban jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes nemzetekhez köthető befektetők körében. Míg a nem magyar befektetők általában az infrastrukturális fejlettséget értékelték és a főbb munkaerőpiaci csomópontokba telepítették telephelyeiket, addig a magyar befektetők többnyire a magyarok lakta területeken jelentek meg. Mindez már önmagában is igazolja az informális kapcsolatok fontosságát a telephelyválasztás során, és rámutat arra is, hogy ezen informális kapcsolatok legtöbbször nem a véletlenszerűség alapján formálódnak. A Kárpátalján befektető külföldi vállalatok képviselőivel és a kárpátaljai gazdasági élet kulcsszereplőivel készített interjúk eredményei megerősítik a kutatás azon hipotézisét, mely szerint a magyarországi befektetők elsőként a kárpátaljai magyarokkal keresik az üzleti együttműködések lehetőségeit. Ennek legfőbb okai a már meglévő magyar-magyar kapcsolatok kihasználásában, a nyelvi-kulturális hasonlóságokban keresendők.

Habár a román, szlovák és orosz befektetők is a már meglévő informális baráti, rokoni vagy üzleti kapcsolataikra támaszkodva döntöttek a kárpátaljai telephelyválasztás során, továbbá ezen informális kapcsolatok segítették őket ukrainai vállalatuk létrehozásában és működtetésében, az ő esetükben az etnikai kapcsolatok nem játszottak fontos szerepet a vállalati döntésekben. Ennek okai egyrészt abban keresendők, hogy e közösségek – szemben a magyarokkal – kisebb létszámú etnikai csoportot képviselnek Kárpátalján, valamint az anyaországgal való kapcsolatuk sem túl aktív, így a kapcsolatfelvétel is nehezebbé válik. Másrészt az oroszok és a szlovákok esetében a nyelvi közelség miatt nem volt szükség azonos nemzetiségű közvetítő személyekre.

Noha a kapcsolati tőke kihasználásával a vállalati szereplők piaci előnyökhöz juthatnak, a kapcsolati tőke negatívan is befolyásolhatja gazdasági tevékenységüket. Így például a Kárpátalján befektető magyarországi vállalatok létrehozása talán gyorsabban és könnyebben zajlik a magyar-magyar kapcsolata-

tok kiaknázása révén, mint a más országokhoz köthető vállalatoké, azonban ezzel együtt csökken az ukrán (és más) piaci szereplőkkel való kooperáció lehetősége, így a gazdasági lehetőségek is beszűkülnek. Továbbá az ukrainai befektetési környezethez való alkalmazkodás és a piaci feltételek megismerése is nehezebbé válik, ami gazdasági hátrányt jelenthet a Kárpátalján (Ukrajnában) működő más nemzetiségű vállalatokkal szemben.

Jegyzetek

- 1 Tranzakciós költségeken azokat a kiadásokat értjük, amelyek egy adott ügylet lebonyolításakor merülnek fel (adminisztrációs díjak, banki átutalás költségei, információk beszerzésének költségei, ügynök jutalécai stb.).
- 2 Ukrajnában legutóbb 2001-ben tartottak népszámlálást, ezért Kárpátalja nemzetiségi összetételének vázolásánál csupán ezen elavult statisztikai forrásokra tudunk támaszkodni. Ez alapján Kárpátalja népességének 80,5%-át az ukrán nemzetiségűek alkotják. A legnagyobb számú kisebbséget a magyarok képezik (a lakosság 12,1%-a), majd őket követik a románok (2,6%), az oroszok (2,5%), a romák (1,1%), a szlovákok (0,5%) és az egyéb nemzetiségűek (0,7%) (ukrcensus.gov.ua).
- 3 Ez a folyosó köti össze az Adriai-tenger nagyobb kikötővárosait Lemberggel (Lvivvel), ahol a Berlinből kiinduló és Kijev felé tartó III. folyosóval találkozik. Ezen kívül a Pozsonyból induló és Ungvárig tartó V. páneurópai elágazás révén is kapcsolódik az európai közlekedési folyosó vérkeringésébe, melynek egyik kulcsfontosságú összetevője a Csap–Záhony nemzetközi határátkelőhely (Imre 2008).
- 4 Mivel Kárpátalján a külföldi cégek túlnyomó részben exportra és nem a belső ukrán piacra termelnek, a kezdeti megtorpanás után a legtöbb kis- és középvállalat folytatta tevékenységét.
- 5 Mindez leginkább fiktív vállalatok létrehozásával és az adókedvezmények kihasználásával hozható összefüggésbe, melynek során feltehetőleg korábban kimenekített orosz és ukrán tőkéket csatornáztak vissza az ukrainai gazdaságba, amely ciprusi tőkeként jelent meg a statisztikákban. Ez az úgynevezett round-tripping jelenség (Imre 2014).
- 6 Mindez összhangban áll Imre Gabriella 2010-ben végzett kérdőíves kutatásának eredményeivel, amelyet a Kárpátalján befektető magyarországi vállalatok képviselőivel készített (Imre 2014).
- 7 Noha a Kárpátalján befektető 10 legfontosabb ország közé a felsorolt etnikumhoz köthetők közül csak Magyarország sorolható, a vállalkozások számát tekintve már árnyaltabb a kép (3. ábra). A legnagyobb befektetők – jórészt a nyugat-európai országok – nagyvállalatokkal képviseltetik magukat a megyében, sok esetben ukrainai ügyvezető/igazgató megbízásával.
- 8 Foreign direct investment (külföldi közvetlen tőkeberuházás): a nemzetközi tőkeáramlások egy típusa, melynek során az egyik országban székhellyel rendelkező vállalat egy másik ország vállalatában tartós gazdasági érdekeltséget szerez (International Monetary Fund 1993).
- 9 Az ukrán–román határ kárpátaljai szakaszán mindössze egy nemzetközi határátkelőhely üzemel Nevetlenfalu (Ukrajna) és Halmi (Románia) között. Ezen kívül a 2007-ben nyílt Aknaszlatina–Máramarosziget közúti határátkelő működik.
- 10 A kárpátaljai lakosság 2,5%-át alkotó orosz kisebbség leginkább a nagyvárosokban (Ungváron, Munkácson) él.

Irodalom

- Åberg, M. (2000): Putnam's social capital theory goes east: A case study of western Ukraine and L'viv. *Europe-Asia Studies*, 2., 295–317. <http://doi.org/cdmp9r>
- Bálint Gy. (2008): *Foglalkoztatási stratégiák Hargita megyében*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Borjas, G. I. (1999): *Heaven's door: Immigration policy and the American economy*. Princeton University Press, Princeton
- Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Kreckel, R. (Hrsg.). *Soziale Ungleichheiten*. Schwartz, Göttingen, 183–198.
- Cheipes, O. (2010): Ukrayinsko-rumunske transzkordonne spivrobitnitstvo: zdobutki ta perspektivi rozvitku. In: Vaschuk, F. et al. (ed.): *Rumunsko-ukrayinski vidnosini. Istoriya ta suchasnisth*. Satu Mare, 220–224.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94., 95–120. <http://doi.org/dhsnn8>
- Czakó Á., Kuczi T., Lengyel Gy., Vajda Á. (1995): A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 4., 399–419.
- Csata, Zs. (2015): Ethnicity and economy. A research agenda for Transylvania. *Transylvanian Society*, Special issue 3., 9–24.
- Drozdova, A. (2013): Sotsialniy kapital v konteksti rozvitku hromadianskoho suspilstva (Соціальний капітал в контексті розвитку громадянського суспільства). *Politichnyi Menedzhment*, 2., 70–79.
- Edwards, P., Ram, M., Jones, T., Doldor, S. (2016): New migrant businesses and their workers: developing, but not transforming the ethnic economy. *Ethnic and Racial Studies*, 9., 1587–1617. <http://doi.org/cj3d>
- Fafchamps, M., Minten, B. (2002): Returns to social network capital among traders. *Oxford Economic Papers*, 2., 173–206. <http://doi.org/c69jk2>
- Fedinec Cs. (2002): *Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944*. Fórum Intézet, Liliom Aurum Könyvkiadó, Galánta, Dunaszerdahely
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Gedajlovic, E., Honig, B., Moore, C. B., Payne, G. T., Wright, M. (2013): Social capital and entrepreneurship: A schema and research agenda. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 3., 455–478. <http://doi.org/bhrv>
- Giorgas, D. (2000): *Social capital within ethnic communities*. Sociological sites/sights, TASA 2000 Conference, Adelaide: Flinders University, december 6–8. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.201.3581&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés: 2017. május 10.)
- Grabher G., Stark D. (1996): A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztsozialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, 9., 745–769.
- Gödri I. (2008): Bevándorlók munkaerő-piaci integrációját meghatározó tényezők Magyarországon — a kapcsolati erőforrások szerepe. *Statistikai Szemle*, 6., 534–563.
- Gödri I. (2010): *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest (Kutatási jelentések; 2010/2.)
- Imre G. (2008): Kárpátalja: híd vagy periféria? http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2007_06.pdf (Letöltés: 2017. május 10.)
- Imre G. (2012): *A kárpátaljai magyar tőkebefektetések sajátosságainak vizsgálata a magyar–ukrán határtárság társadalmi-gazdasági folyamatainak tükrében*. Doktori értekezés, Széchenyi István Egyetem, Győr
- Imre G. (2014): Új szakaszba léptek a magyar tőkebefektetések Kárpátalján? *Tér és Társadalom*, 3., 110–125.
- International Monetary Fund (1993): *Balance of payments manual*.
- Kovály, K. (2010): Transzkordonne spivrobitnitstvo Zakarpattya ta perspektivi yoho rozvitku (Транскордонне співробітництво Закарпаття та перспективи його розвитку). In: Olyinik, E. (ed.): *Heohrafiya i turizm*. Alterpress, Kijev, 97–102.

- Kovály K. (2012): Határok és határregiók. Az ukrán–magyar határszakasz. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 16. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 198–213.
- Kovály, K., Čermáková, D. (2016): The role of social capital in economic life of the Ukrainian entrepreneurs in Czechia. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 2., 135–144. <http://doi.org/cj3f>
- Kovály K., Erőss Á., Tátrai P. (2017): „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2., 1–20. <http://doi.org/cj3g>
- Levchuk, M. (2011): Sotsialniy kapital ta zdorovia naselenia v Ukraini (Соціальний капітал та здоров'я населення в Україні). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1., 47–56.
- Light, I. H., Dana, L. P. (2013): Boundaries of social capital in entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 3., 603–624. <http://doi.org/cj3h>
- Light, I. H., Gold, S. J. (2000): *Ethnic economies*. Academic Press, San Diego
- Light, I. H., Karageorgis S. (1994): The ethnic economy. In: Neil, J. (ed.): *Handbook of economy and sociology*. Princeton University Press, Princeton, 647–671.
- Lin, N. (2001): *Social capital. A theory of social structure and action*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/2bv>
- Ludvig, Zs. (2003): *Hungarian-Ukrainian cross-border co-operation with special regard to Carpathian Euroregion*. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.469.6275&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés: 2017. május 10.)
- Ludvig, Zs. (2008): Hungarian-Ukrainian economic relations: overview of the past one and half decade. *EU Working Papers*, 3., Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, 30–52.
- Molnár J., Molnár D. I. (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Tanszakköztára, Ungvár
- Orbán A., Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2., 55–70.
- Perreault, C., Brenner, C., Menzies, V. T., Filion, J. L., Ramangalahy, C. (2007): Social capital and ethnic business performance: Entrepreneurs from four ethnic group in Canada. *International Journal of Business and Globalisation*, 2., 145–160. <http://doi.org/fhng8b>
- Portes, A., Landolt, P. (1996): The downside of social capital. *The American Prospect*, 26., 18–22.
- Portes, A., Sensenbrenner, J. (1998): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In.: Lengyel Gy., Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula, Budapest, 281–317.
- Putnam, R. D. (1993a): *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton
- Putnam, R. D. (1993b): Social capital and public life. *The American Prospect*, 4., 36–42.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster, New York
- Putnam, R. D. (2007): E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. *Scandinavian Political Studies*, 2., 137–174. <http://doi.org/dp6d4z>
- Sereda, Y. (2013): Sotsialniy kapital v Ukraini ta insih krainah Yevropi (Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту). *Ukrayinskiy Socium*, 4., 81–97.
- Shi, H., Shepherd, D. M., Schmidts, T. (2015): Social capital in entrepreneurial family businesses: the role of trust. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, 6., 814–841. <http://doi.org/cj3j>
- Sik, E., Wellman, B. (1999): Network capital in capitalist, communist and post-communist countries In: Wellman, B. (ed.): *Networks in the global village*, Westview Press, Boulder, Oxford, 225–255.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE TáTK, Eötvös Kiadó, Budapest
- Szerhiyenko, T. (2013): Rumunskia natsionalna menshina Zakarpattia v konteksti rozvitku ukrayinsko-rumunskih vzyayemin (1991–2003). *Istoriya*, 2/31.
- Tátrai P., Erőss Á., Kovály K. (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 3., 82–110. <https://doi.org/b53q>
<http://www.ukrcensus.gov.ua/> (Letöltés: 2016. december 20.)
<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/> (Letöltés: 2017. május 10.)

Melléklet: Az adatközlők alapinformációi
Information on the interviewees

Azo- no- sító	Név	Kor	Nemzeti- ség	Vállalati tőke érde- keltsége	Tevékeny- ség kez- dete (év)	Foglalkoz- tatottak száma	Interjú- készítés helye	Interjúké- szítés nyelve	Foglalkozás, gaz- dasági ágazat
A1	Vilmos	57	magyar	-	-	-	Bereg- szász	magyar	vámhivatali munkatárs
A2	Ernő	42	magyar	-	-	-	Bereg- szász	magyar	hivatalvezető
A3	Márton	33	magyar	-	-	-	Bereg- szász	magyar	vállalkozói szer- vezet tagja
A4	Árpád	78	magyar	amerikai	1997	570	Bereg- szász	magyar	befektető: ruha- ipar, faipar, szol- gáltatás
A5	László	52	magyar	magyar	2005	120	Bereg- szász	magyar	befektető: ruha- ipar
A6	Jaroszláv	43	ukrán	-	-	-	Nagy- szőlős	ukrán	vámhivatali munkatárs
A7	Miklós	58	magyar	-	-	-	Nagy- szőlős	magyar	vállalkozói szer- vezet tagja
A8	Vitalij	37	ukrán	szlovák	2006	540	Nagy- szőlős	ukrán	vállalatvezető: ruhaipar
A9	Darinka	39	szlovák	szlovák	2005	23	Nagy- szőlős	angol	befektető: keres- kedelem
A10	Barna	40	magyar	olasz	2006	140	Munkács	magyar	vállalatvezető: ruhaipar
A11	Oszkár	58	magyar	-	-	-	Ungvár	magyar	hivatalvezető
A12	Attila	28	magyar	-	-	-	Ungvár	magyar	irodavezető
A13	Mirkó	45	szlovák	szlovák	2004	70	Ungvár	ukrán	befektető: ruha- ipar
A14	János	51	magyar	magyar	2013	10	Ungvár	magyar	befektető. szol- gáltatás
A15	Maria	38	román	román	2006	8	Técső	angol	vállalatvezető: kereskedelem
A16	Marcel	42	román	román	2004	14	Técső	angol	befektető: ven- déglátás
A17	Mihail	40	ukrán	-	-	-	Técső	ukrán	hivatalvezető
A18	Lajos	63	magyar	-	-	-	Tiszapé- terfalva	magyar	vállalkozói szer- vezet tagja
A19	Pál	52	magyar	magyar, német	2005	180	Nagybé- gány	magyar	befektető: ruha- ipar
A20	Márta	64	magyar	magyar	2002	12	Viháros	magyar	befektető: ven- déglátás

Város és nagyvállalat együttműködése hírnevük alakításában: Győr és az Audi Hungaria Zrt.

City and a company cooperation in reputation management: Győr city and the Audi Hungaria

JAKAB PETRA, KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA

JAKAB Petra: doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; idegenforgalmi referens, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala; 9021 Győr, Városház tér 1.; jakab.petra@gyor-ph.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2228-4211>

KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI Márta: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Vezetéstudományi és Szervezeti Kommunikáció Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; kszm@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5248-7752>

KULCSSZAVAK: PR; városmarketing; hírnévmenedzsment; szervezeti kommunikáció

ABSZTRAKT: Ahogy a fogyasztási javak piacán versenyfutás zajlik a fogyasztókért, úgy versenyeznek a harmadik évezred városai a lakosokért, a befektetőkért, a nagyvállalatokért, a turistákért. E versenyfutásban nagy fegyvertény a város imázsa, jó hírneve, reputációja, ezek tudatos alakítása. Győr, a dinamikusan fejlődő város gazdasága többszöri modellváltás után az autópárra épül, fő pillére a városban telephelyet alapító, jelentős nemzetközi nagyvállalat, az Audi Hungaria Zrt.

A kutatás célja, hogy a PR, a városmarketing, a városi és vállalati hírnévkutatás közös metszeteként új aspektusban világítson rá a közös térben levő gazdasági és önkormányzati szektor még hatékonyabb együttműködési lehetőségeire.

A tanulmányból a vállalat és város hírnévépítési folyamatáról, ezek közös mozzanatairól adunk képet, amely – az elméleten túl – a gyakorlatban is hasznosítható információkat nyújt. A hírnevelemek, a hírnév alakításának folyamatvizsgálata során azt mutatjuk be, hogyan tud együttműködésük során egy nagyvállalat és a neki otthont adó város hírnevük stratégiai alakításában szinergiákat felmutatni, ezáltal a területi tőkét erősíteni.

Petra JAKAB: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University; tourism consultant, City Hall of Győr; Városház tér 1., H-9021 Győr, Hungary; jakab.petra@gyor-ph.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2228-4211>

Márta KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI: associate professor, Department of Leadership and Organisational Communication, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; kszm@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5248-7752>

KEYWORDS: PR; city-marketing; reputation management; corporate communication

ABSTRACT: Because on the market of the consumer goods there is a race for customers, 21st-century cities compete for inhabitants, tourists, investors and international companies. In this competition, a huge scale of city marketing tools is available from among which the city's image and good reputation and its conscious framing are one of the most important ones.

The economy of the dynamically developing Győr experienced several system changes: it had transformed from a commercial city into an industrial one and, nowadays, it has been transformed into a dynamically developing center. Today Győr is the sixth biggest city in Hungary, home of more than 130 thousand inhabitants. It is the center of the Kisalföld region, the county seat of Győr-Ménfőcsanak-Sopron County. It is an episcopal seat, a city rich with history. It is the third richest city of monuments in Hungary, home of the Champions League winner women handball team of Győri Audi ETO KC and also a university city. These are undoubted facts about it, which, in the second decade of the 2000s, are declared by the slogan "Future is being built in Győr!".

The city's economy is based – after several model changes – on the car manufacturing industry. Its main leg is the Audi Hungaria Zrt., and other important contributors are the suppliers connecting organically to it. Therefore, no wonder that economic prosperity has their mark not only in economic indices but also in the city's image and in the identity of inhabitants. The blooming economical background has its positive effects on the near zero unemployment rates and on fully booked accommodation facilities. On the other hand, it also needs new, qualified workforce, and on weekends and in periods with lower business intensity it could serve more leisure tourists. In attracting young, high-educated inhabitants, Audi Hungaria's reputation serves the city's needs. But, are there any tourists willing to visit a destination with a strong industrial reputation? In order to attract leisure tourists, how should the city balance being Hungary's third richest settlement on monuments and being the Hungarian citadel of car manufacturing?

Nowadays in Hungary, there are more and more cities focusing on managing their reputation, but we cannot find another city like Győr, who is working so closely with their stakeholders in order to build and maintain its positive outlook.

Bevezetés

Győr, a dinamikusan fejlődő város gazdasága többszöri modellváltás után az autópárra épül, ennek fő pillére a városban letelepedett nemzetközi nagyvállalata, az Audi Hungaria Zrt., jelentős támpillérei pedig a hozzá szervesen kapcsolódó beszállító cégek. Így nem csoda, ha a város jelene, a gazdasági prosperitás nemcsak gazdasági mutatószámokban, hanem a város arculatában, lakosainak identitásában is intenzíven jelen van (Jakab 2014, 2016a, 2016b).

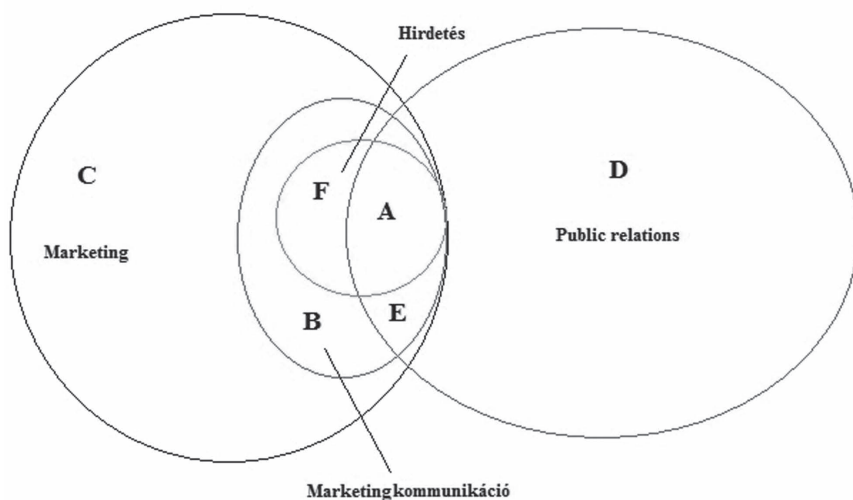
A tanulmány célja, hogy a PR, a városmarketing, a városi és vállalati hírnév kutatás közös metszeteként egy mások által még nem kutatott aspektusban világítson rá a gazdasági szféra és az önkormányzati szektor még hatékonyabb együttműködési lehetőségeire. A hírnévelemek, a hírnév alakításának folyamatvizsgálata eredményeképp feltárjuk, hogyan tud együttműködésük során egy nagyvállalat és a neki otthont adó város hírnevük stratégiai alakításában szinergiákat felmutatni, ezáltal a területi tőkét erősíteni. A 2011 óta érvényben lévő marketingkommunikációs együttműködés, „A jövő Győrben épül!” intézményesülését, annak hatását vizsgáljuk.

Elméleti háttér

Míg a városokban leginkább városmarketing-tevékenységről vagy desztinációmenedzsmentről beszélünk, amikor egy adott település népszerűsítéséről van szó, addig a vállalatokban a PR tudományterületéhez tartozó hírnévépítési tevékenység figyelhető meg – főként ott, ahol nem egy adott termék, hanem egy konkrét vállalat márkázásán, népszerűsítésén dolgoznak a szakemberek. Fontos tisztáznunk ezért a két tudományterület, a marketing és a PR viszonyát (Kotler, Mindak 1991), bővebben kitérve a városmarketingre és a hírnévépítésre.

Az 1980-as évekig a marketing és a public relations céljainak és tevékenységének különbözőségét vallották: a marketing alapvetően a piaccal, míg a PR egy szervezet nyilvánosságával, közönségével foglalkozott, a fogyasztók és az ügyfelek kivételével. Az 1980-as évektől kezdve, a reklámköltségek emelkedése miatt a vállalatok a reklámozás alternatív formáit keresve, az eladások növelése érdekében a fogyasztói és márkahűség kialakításának lehetőségeit kezdték feltárni. A marketing public relations (MPR) eszközeit használva az új termékek és szolgáltatások piacra vitelekor a híreknek és eseményeknek egyre nagyobb publicitást generáltak, azaz a public relations eszközeit használták marketing-célokra. Az MPR különbözik a szervezeten belüli public relations tevékenységtől. A CPR, azaz a corporate public relations (szervezeti PR) a szervezet stakeholdereivel (alkalmazottak, befektetők, kormányzat, média stb.) való kommunikációt

1. ábra: A marketing és a public relations funkciói és ezek átfedései
Functions of marketing and public relations and their overlapping areas

A jelölések értelmezése: A: szervezeti hirdetési tevékenység; B: direkt marketing és eladásösztönzés; C: disztribúció; D: CPR, azaz a szervezeti public relations; E: marketing public relations; F: tömegmédia-hirdetések.

Forrás: Cornelissen 2011, 20.

jelenti. Az 1. ábra a marketing és PR tevékenységeit szemlélteti, rávilágítva a két terület közös funkcióira, valamint a CPR és MPR közötti különbségekre.

Városmarketing

A városmarketing a harmadik évezred városainak versenye a lakosokért, befektetőkért, hazai és nemzetközi nagyvállalatokért, turistákért. Tartalmát tekintve olyan tevékenység, mely a város piaci pozicionálásán túl a különböző igénycsoportok érdekeinek felmérését, az igényeiknek megfelelő cselekvési terv felállítását és végrehajtását jelenti. Célja a polgároknak, a régió lakóinak, az ide látogatóknak (turisták) és a gazdasági szektor szereplőinek (befektetők) az elégedettsége, melyek elérésére különböző eszközök állnak rendelkezésre.

A városmarketing fogalmát kutatásunk szempontjából Enyedi György (1995, 2.) megfogalmazásában találtuk a legátfogóbbnak: „A városmarketing a gazdaság bővülését szolgáló várospolitikai dimenzió egyik legfontosabb és a marketing szempontjából egy sajátos eszköze, hiszen a város egy sajátos áru, egyidejűleg adjuk el számos vásárlónak, a vonzásra kiszemelt célcsoportoknak, különböző célokra, ám mégsem kerül más tulajdonába. Számukra szükséges megjeleníteni a város arculatát. Többnyire gazdasági telephelyet kínálunk, de egyúttal a hely történelmét is, a helyhez kapcsolódó értékeket és érzelmeket, a helyi társadalmat is, szokásaival és kultúrájával.”

Az adott hely versenyképességét vonzerejének termékké alakítása és márkázása teremti meg. Mindennek kulcsa a desztináció kommunikációja, hiszen a helyzetnek és alkalomnak megfelelő hangsúlyokkal, a célcsoportnak megfelelő üzenetekkel jelentős mértékben elősegíthetjük, hogy a desztináció mint márka egyre népszerűbb és keresettebb legyen (Piskóti 2012; Piskóti et al. 2002).

A hírnév és építőelemei

A PR fejlődésével – főként a vállalati termékverseny kiéleződése miatt – felértékelődött a hírnév menedzselése, az elmúlt évtizedekben számos külföldi és hazai szakember foglalkozott vele (Konczosné Szombathelyi 2013a, 2013b, 2013c).

A hírnév mint fogalom mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban egyértelműen a public relations területéhez kötődik. Az angol reputation jelentéséből egyszerűen reputációnak is fordított fogalomnak számos definíciója létezik (Whetten 1997). Fombrun (1996) definíciója jól összegzi a vállalati hírnév különböző értelmezéseit. Eszerint a vállalati hírnév a cég múltbeli tevékenységének és eredményeinek kollektív reprezentációja, amely leírja a cég azon képességét, hogy értékes eredményt adjon a stakeholdereinek. Azt méri, hogy milyen a cég relatív megítélése egyrészt a belső (munkatársak), másrészt a külső (stakeholderek) viszonylatban. Olyan általános elképzelés, amelyet egy cég-

ról stakeholderei, érdekcsoportjai vélnek, továbbá annak észlelése, hogy egy vállalat képességei mennyire tudnak találkozni stakeholdereinek az elvárásaival. A vállalat hírnevét általános becslésként definiáljuk, amelyet a vállalat összetevői eredményeznek, azaz a vállalat nevére való tisztán affektív (indulati) vagy emocionális reakciók (Fombrun 1996, 37.).

A hírnév vizsgálatához fontos látnunk, hogyan épül fel. Roper és Fill (2012) a hírnév létrejöttének folyamatában a hírnév építőköveinek az identitást, az imázst, a személyiséget és a kommunikációt tekinti.

A szervezeti hírnév kiinduló eleme a *szervezeti személyiség*. Ezt néha a vállalat karakterének is mondják, mert a cég alapvető természetére vonatkozik.

Ezt követi a *szervezeti identitás* vagy *márka*: ilyennek akarja a vállalat, hogy lássák, így mutatja magát a belső és a külső partnereinek; így különbözteti meg és pozicionálja magát egy szervezet más szervezetekhez képest (Albert, Whetten 1985).

A *szervezeti imázs* azt mutatja, ahogyan különböző csoportok érzékelik, értelmezik a vállalatot, ahogyan a szervezet mutatja magát a külvilág, a nyilvánosság felé, különös tekintettel a vizuális eszközökre (Bromley 2001). Az imázs nem a vállalatnál van, hanem azoknál, akik érzékelik a vállalatot. A stakeholderekben a vállalatról kialakuló képet számos összetevő adja, de alapvetően az értékek, hiedelmek és attitűdök befolyásolják (Fazekas, Harsányi 2000; Nyárády, Szeles 2011).

A *szervezeti hírnév* kollektív fogalom, amely magában foglalja a stakeholderek véleményét a szervezetről, annak identitásáról, imázsáról. Nagyon fontos szem előtt tartani, hogy egy szervezet hírneve nemcsak a fogyasztók, hanem az összes érintett csoport nézetén alapul.

A *szervezeti kommunikáció* vagy vállalati kommunikáció teszi lehetővé az előbbi négy építőköckö kapcsolódását. Azt támogatja, hogy a hírnév fejlett és tartós legyen.

Vállalati, szervezeti kommunikáció

A vállalati kommunikáció iránt a kutatók érdeklődése az 1960–70-es években kezdett kibontakozni a reklám, a piac kutatásával párhuzamosan, ami magával vonta a marketingkommunikáció és a PR önálló kutatási területté válását. Az 1980-as évektől a marketingkommunikáció és a PR közeledéséből megszületett az (integrált) vállalati kommunikáció (Cornelissen 2011). A vállalati kommunikáció a vállalat valamennyi külső és belső célcsoporttal bármely szintéren folytatott interakciója (Ablonczyné Mihályka, Tompos 2017; Borgulya 2010).

A vállalati kommunikáció Fombrun és van Riel (2004) szerint három fő területre osztható:

- menedzsmentkommunikáció, amely a vállalat vezetésének szintjén zajlik a célcsoportokkal;

- marketingkommunikáció, amely a termékek, szolgáltatások értékesítését, a márkaismertséget szolgálja;
- szervezeti kommunikáció, amely középpontjában a vállalat egésze áll, és magában foglalja a PR-t, a külső kapcsolatokat, a befektetői kapcsolatokat, a vállalat hirdetéseit stb. (Borgulya 2014).

Borgulya (2010) hangsúlyozza, hogy a PR ma kettős értelmezésben használatos, egyrészt a kommunikációmenedzsment része, másrészt a marketingmix, a piaci kommunikáció elemét képezik eszközei. A vállalati kommunikáció és a PR tehát sajátosan összefüggő fogalmak, a különböző PR-orientált, marketing-orientált és integrált vállalati kommunikációs, valamint mikro-, mezo- és makroelméleti modellek különböző szemszögből tekintik e sajátos viszonyt.

A jellemző PR-kommunikációs eszközök közül a kutatásunk során imázsfilmeket, honlapokat, imázsbroúrakat, éves jelentéseket, valamint látogatóközpontokat elemeztünk.

A triple helix modell és gyakorlati megvalósulása Győrben

A triple helix modell a kormányzat (helyi önkormányzat), a gazdaság és az egyetem együttműködését írja le, a részt vevő szereplők egymás közötti kapcsolatait helyezi előtérbe. Ez a három szereplő a tudásalapú területi fejlődés, a területi tőke alapja egy térségben (Etzkowitz, Leydesdorff 2000; Leydesdorff 2012; Rechnitzer 2016). A modell szereplői közötti kapcsolatok lényege nem azok számszerű alakulása, hanem a létrejövő szinergiák, innováció miatt fontos (Etzkowitz 2003). A triple helix modell kiterjesztése a quadruple helix, melyben az előbbi három elem mellett a társadalmi közeg képviselőjében szerepet kap a civil szféra. A quintuple helix ötödik elemként a természeti és épített környezetet is figyelembe veszi (Józsa 2017).

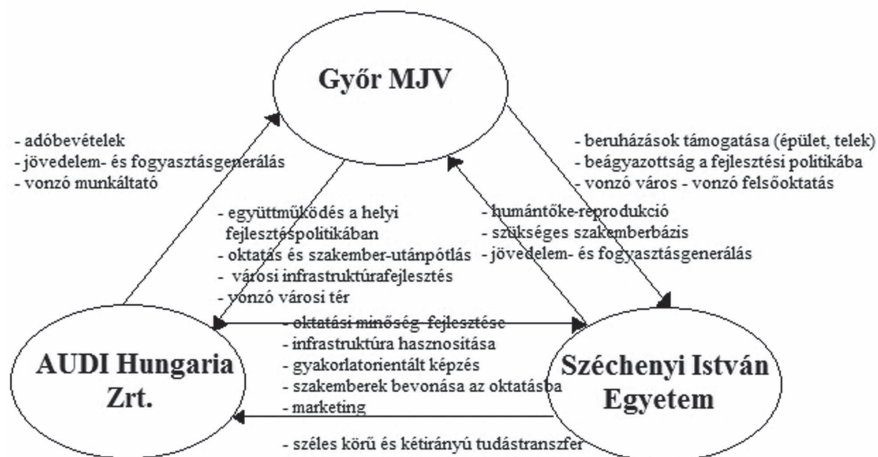
Győrben a triple helix modell a gyakorlatban az 1990-es évektől kezdett megvalósulni, az önkormányzat, a betelepült nagyvállalatok és a munkaerő képzését megfelelően biztosító oktatási intézményrendszer együttműködésével.

Rechnitzer (2016) is egyetért azzal, hogy a modell spontán intézményesülése megtörtént. 2011-ben egy marketingkommunikációs együttműködés keretében deklarálták az együttműködést. „A jövő Győrben épül!” szlogen használata mellett kötelezte el magát három partner: a Széchenyi István Egyetem (oktatás), az Audi Hungaria (gazdaság) és Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata (kormányzat). A modell tartalmi megvalósulását Rechnitzer (2016) alapján szemléltetjük (2. ábra).

A három szereplő között számos két- vagy többoldalú együttműködés valósul meg, többek között:

- vállalkozó egyetem: közvélemény-kutatások, lakossági felmérések elvégzése önkormányzati megbízás keretében, az Audi Hungaria reputációkutatásának lefolytatása a vállalat megbízásának keretében,

2. ábra: Az egyetem, a gazdaság és a város együttműködésének győri modellje
The Győr-model based on the relationship between university, industry and government

Forrás: Rechnitzer 2016, 245.

- inkubátorház,
- tudományos park (Mobilis Interaktív Kiállítási Központ),
- saját kar alapítása az egyetemen,
- közös megjelenések a három partner által képviselt szektornak megfelelően szakmai vásárokon, kiállításokon: Automotive kiállítás, Educatio kiállítás, Hungexpo Utazás kiállítás,
- közös megjelenés kiadványokban,
- közös logóhasználat (arcuati eszközökön, kampányokban stb.),
- győri járműipari életpályamodell.

Hipotézisek és módszerek

A tanulmányban a következő hipotéziseket vizsgáljuk:

- H1: Győr város (pozitív) hírnevének (ki)alakulásában szerepet játszik az Audi Hungaria.
- H2: A feleknek a kommunikáció és hírnévmenedzsment területén vállalt együttműködése érzékelhető.

E hipotézisek tesztelésére egyrészt tartalomelemzéssel vizsgálunk 2011 után létrejött vállalati és önkormányzati kommunikációs termékeket. Babbie (2003) alapján a tartalomelemzés a rögzített emberi kommunikációk tanulmányozása. A tartalomelemzésre a PR és a marketingkommunikáció legtöbb eszköze kiválóan megfelel. A tartalomelemzés előnye, hogy hosszabb időszak alatt

lezajló események elemzését is lehetővé teszi. A tartalomelemzőnek nincs esélye beavatkozásra, így nem befolyásolhatja az elemzés tárgyát (Berelson 1952; Krippendorff 1995).

A vállalati és önkormányzati kommunikációs termékeken belül a 2011–2015 között kiadott PR- és marketingkommunikációs anyagok közül megjelenés és kategória szerint rétegzett mintavétellel az 1. táblázatban szereplő almintákat elemeztük.

1. táblázat: Tartalomelemzéssel megvizsgált PR- és marketingkommunikációs anyagok
PR and marketing communication publications examined with content analysis

<i>Elemzési egység</i>	<i>Audi Hungaria</i>	<i>Győr város</i>
Print	Imázsbrosúra 2015	Imázskiadvány, 2011–2017
Film	Hivatalos imázsfilm	Hivatalos imázsfilm
Honlap	www.audi.hu	www.gyor.hu
Látogatóközpont	Audi Hungaria látogatóközpont	Látogatóközpont, Tourinform-iroda

A látogatóközpontok esetében kvalitatív terepkutatásról, megfigyelésről beszélünk. Ennek során számokká nem egykönnyen redukálható eredmények születnek. E módszer erőssége, hogy a kutató átfogó betekintéshez jut nem csupán a látható környezetbe, hanem részt is tud venni az ott zajló kontextusokban, esetünkben például egy gyárlátogatáson, így bevonódhat a tanulmányozandó világba (Babbie 2003).

Kérdőíves és félig strukturált mélyinterjúk felmérést három célcsoport körében végeztünk, a városmarketing-szakirodalom klasszikus három célcsoportos felosztását – befektetők, turisták, városlakók – követve. A primer adatgyűjtés módszere a személyesen lekérdezett félig strukturált interjú volt a befektetői és a turisztikai célcsoport körében. A főként autóipari beszállító cégek közül 46-nak a képviselője, míg a turisztikai szektorból 61 települést képviselő turisztikai szakértők, egyben győri turisták válaszoltak a kérdésekre. A győri lakosság megkérdezése online formában, a typeform.com internetes kérdőívszerkesztő és -kitöltő felület felhasználásával készült 2016. augusztus és szeptember hónapokban, mellyel 340 győri és Győr környéki lakos véleménye vált ismertté.

A szakértői mélyinterjúk kutatást alkalmazva az általunk vizsgált szervezetekben a kommunikációért és marketingért felelős szervezeti egységek vezetőinek véleményét tártuk fel 2016–2017 telén. Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatalának városmarketing és programszervezési főosztályvezetője válaszolt az önkormányzati kommunikáció tevékenységére, céljaira, eszközeire vonatkozóan, míg a nagyvállalat részéről az Audi Hungaria Vállalati Kommunikáció és Kormánykapcsolatok Osztályának kommunikációs vezetője volt az interjúalanyunk.

Ahhoz, hogy egységes és ismételt alkalmazásuk lehetővé tegye az adatok összehasonlítását, a félig strukturált interjú formáját választottuk. Az interjúk során a téma szempontjából nagyobb jelentőségű kérdéseket és válaszokat kódoltuk (Seidman 2002).

Az empirikus vizsgálatok eredményei

A primer kutatás előtt a Győr város társadalmáról rendelkezésre álló, főleg helyi kutatásokat (Csizmadia 2008; Honvári 2014; Páthy 2014; Rechnitzer 2016; Rechnitzer, Tamándl 2014) szintetizáltuk.

2. táblázat: Az Audi Hungaria és Győr város összefonódása közös projekteken keresztül
Cooperation of the Audi Hungaria and the city of Győr through common projects

<i>Az együttműködés alanya</i>	<i>Audi Hungaria</i>	<i>Győr város</i>
<i>A kultúra szponzorálása</i>		
Győri Balett	Az intézmény főtámogatója (anyagi támogatás + autó)	A kulturális intézmény fenntartója
Győri Filharmonikus Zenekar	Az intézmény támogatója (anyagi támogatás + autó)	A kulturális intézmény fenntartója
Kulturális események: a Nyárzáró Koncert főszponzora	A koncert főtámogatója (anyagi támogatás, kiemelt vizuális megjelenés)	Az esemény főszervezője
<i>A sport szponzorálása</i>		
Győri AUDI ETO KC	Az egyesület névadó főszponzora, elnökségi tagok, erőteljes megjelenés	Az egyesület másik névadó főszponzora, elnökségi tagok, erőteljes megjelenés
ETO FC Győr tao-támogatása	tao-támogatás	Jelentős fenntartási támogatás
Audi Aréna névadó szponzori támogatása	Névadó főszponzor 10 évre kötött szerződés alapján, erőteljes helyszíni megjelenés	Építtető, fenntartó
Barátság Sportpark: kültéri fitnesspark	Főszponzor	Tulajdonos
<i>Egészségügyi ellátás</i>		
Petz Aladár Megyei Oktató Kórház	Egyszeri anyagi adományok, autó	Városi támogatások
Háziorvosi szolgálat	Autó	Fenntartó
<i>A civil szféra adományai</i>		
Gézengúz Alapítvány (többek között)	Egyszeri anyagi adományok	–
Önkéntesnap	A vállalat munkatársainak természetbeni, a vállalat anyagi támogatása	–
Árvízsegítség	Egyszeri anyagi támogatás	Önkormányzati intézmények, szervezetek feladatkörükben segítség, civil segítség
<i>Turisztikai együttműködés</i>		
Győr-kártya, látogatóközpontok együttműködése	Csatlakozás a turisztikai együttműködésekhez	Turisztikai projektek koordinálása, a vállalat bevonásával

<i>A városi oktatási rendszerhez való kapcsolódás</i>		
Kéttannyelvű bölcsőde, óvoda, általános és középiskola	Saját bölcsőde, óvoda és általános, valamint középiskola üzemeltetése alapítványon keresztül	Óvodák fenntartója, a középiskolai oktatás és az intézményrendszer támogatója
Duális képzés	Aktív részvétel	Partneri kapcsolatok elősegítése
Széchenyi István Egyetem: Audi Hungaria Kar	Aktív együttműködés a SZE-vel	Aktív együttműködés a SZE-vel
Mobilis Interaktív Kiállítási Központ	Szponzoráció	Tulajdonos, fenntartó a SZE mellett
Győri járműipari életpályamodell	Jelentős szereplő	Fenntartó
<i>A rendőrség támogatása</i>		
Rendőrség	Autó	Jelentős támogatás
<i>Városi nagyesemények támogatása</i>		
EYOF (European Youth Olympic Festival – 2017)	A rendezvény főtámogatója, mely az egész nemzetközi multisportesemény arculatát meghatározta, egyben tovább mélyítette a két szereplő kapcsolatát	Rendező város, szervezőbizottság, anyagi források biztosítója saját költségvetésből, valamint állami támogatásból
<i>Gazdasági együttműködés</i>		
Geotermikus erőmű	Tárustulajdonos	Tárustulajdonos
Péri Nemzetközi Repülőtér	Tárustulajdonos	Tárustulajdonos
<i>Városarculati együttműködés</i>		
Kiadványok, honlap, rendezvények stb.	Egymás kölcsönös megjelenítése	Egymás kölcsönös megjelenítése

Forrás: Győr MJV PH és az Audi Hungaria információi alapján saját szerkesztés.

A vállalat a bemutatott háttérinformációk szerint szorosan beágyazódott a város társadalmába, közös projekteken keresztül összefonódik annak sport-, kulturális, gazdasági életével, mindennapjaival. A 2. táblázat a konkrét közös projekteket, kezdeményezéseket szemlélteti, melyeket Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata és az Audi Hungaria együttesen valósítanak meg.

Szakértői mélyinterjúk

A szakértői mélyinterjúk során megkérdezett városi és vállalati kommunikációs vezetők véleménye szerint a vizsgált szereplők kölcsönösen hozzájárulnak az együttes hírnévépítéshez, ezt a szervezeti kommunikáció eszköztárának felhasználásával teszik. Nézeteik szerint mindkét szervezet reputációja egyértelműen pozitív, és a város megítélésében nagyon fontos szerepet játszik az Audi Hungariáról alkotott vélemény (3. táblázat).

3. táblázat: A szakértői mélyinterjúkban kapott legfontosabb válaszok összessége
Summary of deep interview outcomes

A mélyinterjúkban érintett fontosabb területek	Audi Hungaria	Győr város
Stratégiai célok	- Prémium kategóriás termékek gyártása, - Jelentős munkáltató, - CSR-tevékenység.	- Élhető város, - Vonzó turisztikai desztináció, - Prosperáló gazdasági telep-hely.
Egymás megjelenítése a stratégiai kommunikációban	- Fontos szerep a városnak, - Szlogenekben is megnyilvánul, - Stratégiai kommunikáció eszközeiben számos alkalommal.	- Büszkén hangsúlyozza a város gazdasági erejét, - Ennek zászlóshajója az Audi Hungaria.
Példák:	- CSR, - Írott és online kommunikáció, - Közös szlogen, - Rendezvények.	- CSR, - Írott és online kommunikáció, - Közös szlogen, - Rendezvények.
Felhívják-e a látogatók figyelmét a gyár/város felkeresésére?	- A honlapon, - A látogatóközpontban személyes ajánlással.	- A látogatóközpontban, - Kiadványokban (pl. leporelló, Győr-mappa), - A honlapon.
A látogatóközpont hozzájárulása a város turizmusához	- Addicionális nevezetesség, programlehetőség	- Turisztikai kínálati elem
Szervezeti szintű és munkaközi együttműködés	- Kiváló	- Kiváló

Kérdőíves felmérés

A turisták, a turisztikai szakemberek Győrrel kapcsolatos asszociációiban egyértelműen az Audi Hungaria volt a domináns: a megkérdezettek többsége az első három között említette az Audit. A Győrrel azonosított híres emberek, látványosságok, intézmények között is megkérdőjelezhetetlennek bizonyult az Audi Hungaria vezető pozíciója (4. táblázat) (Jakab 2015; Jakab, Konczosné 2016c).

A befektetői szektor megkérdezett képviselőinek Likert-skálán felvett állításai szerint is szerepet játszik a város megítélésében a vállalatról alkotott kép. A kölcsönhatás fordított irányban szintén fennáll a többség véleménye szerint, bár kevésbé egyértelműen (Jakab, Konczosné 2016a, 2016b).

A lakossági kutatás válaszadóinak (N=340, n=327) döntő többsége (94,5%) szerint az Audi Hungaria hírneve hatással van Győr megítélésére, és fordított irányban is ugyanennyien vélekednek így. A Győr pozitív megítélésével egyetértők úgy vélik, hogy a város megítélésében szerepet játszik az Audi Hungariáról alkotott vélemény (5. táblázat).

4. táblázat: A szereplők hírnevének és azok kölcsönhatásának megítélése
Assessment of the actors' reputation and their interaction

Értékelés	Az Audi Hungaria hírneve pozitív	Győr város megítélése pozitív	Győr megítélésében szerepet játszik az Audi Hungariáról al- kotott vélemény	Az Audi Hungaria megítélésében szere- pet játszik a Győrről alkotott vélemény
1 – egyáltalán nem ért egyet	0,0	0,0	6,5	12,5
2	0,0	3,1	2,8	7,3
3	12,7	12,1	21,9	37,4
4	35,8	33,3	37,5	27,2
5 – teljes mér- téken egyetért	51,5	51,5	30,3	15,6
Összesen	n=61	n=60	n=58	n=58

Forrás: turisztikai kérdőíves lekérdezés alapján saját szerkesztés.

5. táblázat: Összefüggés Győr pozitív megítélése és az Audi Hungariának
a város megítélésében játszott szerepe között
Cross-table of Győr city's and Audi Hungaria's positive reputation

		Győr város megítélésében szerepet játszik az Audi Hungariáról alkotott vélemény				
		Egyáltalán nem ért egyet	2	3	4	Teljes mér- téken egyetért
Győr pozitív megítélése	Egyáltalán nem ért egyet	1	0	0	0	1
	3	0	1	1	2	7
	4	6	6	22	67	128
	Teljes mérték- ben egyetért	7	3	26	63	188
	Összesen	14	10	49	132	324

Forrás: lakossági lekérdezés eredményei alapján saját szerkesztés.

A kommunikációs eszközök tartalomelemzése

A mintába kiválasztott *print* eszközök közül a győri imázskiadvány a város sokszínűségét, hírnevének markáns elemeit mutatja be, melyben az innováció, a gazdaság nevesített, kiemelt képviselője az Audi Hungaria. A vállalatról, termékeiről készült képek illusztrációként is megjelennek. A vállalati imázsbrosúra, mely korábban éves jelentésként a cég eredményeire is koncentrált,

2015-től a számszerű adatok háttérbe szorításával a vállalatot helyezi el a társadalomban, bepillantást nyújtva az adott év történéseibe. Mindkét írásos anyag olvasásakor egyértelmű utalásokat, kapcsolatokat fedezhet fel az olvasó a város és a vállalat között, ami erősíti hírnévbeli kapcsolatukat.

A vizsgált szereplők *imázsfilmei* ugyanazon cég termékei, ami magyarázza a hasonló stílus és képi megjelenítések alkalmazását. A vállalati film szinte felében a társadalmi felelősségvállalás jegyében támogatott győri intézményeket, valamint győri és helyi emberekről készült színes, kellemes hangulatú jeleneteket láthatunk, ami bizonyítja, a cég otthon érzi magát Győrben, szervesen beágyazott annak társadalmába. Győr város imázsfilme, ahogyan az imázskiadvány is, a város sokszínűségét hivatott megjeleníteni, melynek a gazdaság, az ipar is része. A filmben az Audi Hungaria mint a város gazdaságának vezető vállalata szerepel. Megállapíthatjuk, hogy a szervezeti kommunikáció e szegmensében is intenzív, a stakeholderek számára egyértelmű a kapcsolat a két szereplő között.

A mintába választott *honlapok* a www.audi.hu, valamint a www.gyor.hu. Mindkét felületen találunk releváns tartalmat a másik szervezetről. A vállalat gazdag szabadidős lehetőségeket kínáló városként, kirándulócélpontként utal Győrre, a turisztikai információkat a gyárlátogatást tervező vendégeik, egyben fontos stakeholdereik tájékoztatására szerepelteti a honlapon. Emellett számos helyen, főként az oldalra feltöltött hírekben érezhető a szoros kapcsolat a város és a vállalat között. A www.gyor.hu felületén két helyen, a turistáknak, látogatóknak szánt információk között fedezhető fel információ az Audi Hungaria látogatóközpontjáról, emellett a város gazdaságát, az innovációt bemutató aloldal leírásában az imázskiadvány szövege szerepel, melyben a négykarikás gyár képviseli nevesítve a járműipart. A két szereplő hivatalos online platformján is számos egymásra hivatkozás tanúskodik az intenzív kapcsolatáról.

A várost vagy a vállalatot személyesen felkeresők is tapasztalhatják az egymásra utalásokat, hiszen mind a belvárosi turisztikai *látogatóközpontban*, mind az Audi Hungaria látogatóközpontjában kézzel fogható a két szereplő összefonódása. A gyárlátogatásra érkezőket nemcsak a kihelyezett prospektusok vagy a vezetés nyitányaként lejátszott audis imázsfilm ösztönzi a város turisztikai szépségeinek felfedezésére, hanem a látogatóközpont dolgozói is ajánlják Győr behatóbb megismerését. A városi látogatóközpontba információs céllal főként belföldi és külföldi turisták érkeznek, akik megtekintik a városról készült interaktív kiállítást, melyben az innovációfalon a városi gazdaság képviselőjeként az Audi Hungariáról láthatnak információkat. Emellett a Tourinform-irodában érdeklődhetnek a gyárlátogatás felől, továbbá a földszinti shopban audis ajándéktárgyak értékesítése is folyik.

Következtetések és összegzés

A kutatás a triple helix modell két szereplőjét, a várost és a vállalatot, kettejük együttműködését elemezte. A hírnévépítés folyamatát tanulmányozva nem az egyes szereplők hírnevének meghatározása állt kutatásunk középpontjában, hanem annak vizsgálata, hogy a szervezeti kommunikáció segítségével hogyan támogatják egymást a felek a hírnévmenedzsmentben, elősegítve ezzel egy közös pozitív hírnév kialakulását, ami Győr város mint lakóhely, mint turisztikai desztináció és mint telephely népszerűségét és területi tőkét növeli.

Az előzetes kutatás során elemzett városi és vállalati források szerint Győr város hírneve pozitív, és ennek kialakulásában a kutatás során kapott eredményekből – lakossági, turisztikai, befektetői stakeholderi lekérdezés, valamint szakértői mélyinterjúk – arra következtethetünk, hogy ennek (ki)alakulásában szerepet játszik az Audi Hungaria. Ezért a H1 hipotézist igazoltnak tekintjük.

A lefolytatott vizsgálat eredményeit áttekintve arra a következtetésre jutunk, hogy mind Győr város, mind az Audi Hungaria tudatosan folytat szervezeti kommunikációs tevékenységet hírneve alakításában; mindkét fél tudatosan törekszik a másik megjelenítésére, tervszerűen együttműködik a két szervezet; ennek eredményeit a stakeholderek is érzékelik. Az Audi Hungaria és Győr város között létrejött marketingkommunikációs együttműködés, „A jövő Győrben épül!” jegyében kölcsönösen és tudatosan törekednek a partnert megjeleníteni, a kooperáció tartalmaz. A kommunikációs és marketingeszközök tartalomelemzésének eredményeiből az a fő következtetés vonható le, hogy az Audi Hungaria és Győr város általt együttműködése egyértelműen érzékelhető, így a H2-es hipotézist is elfogadjuk.

A területi tőke vizsgálata a városok, régiók fejlődése, ennek tudatos útke-resése szempontjából kiemelten fontos. A kutatás lehetséges folytatásaként a triple helix modell harmadik tényezőjével, az akadémiai szféra képviselőjével, Győr esetében a Széchenyi István Egyetem bekapcsolásával lehet tovább vizsgálni a hatásmodellt. Magyarország Győrhöz hasonló vidéki nagyvárosaiban, innovációs, oktatási és gazdasági központjaiban a közelmúltban születtek tanulmányok az egyetem és a vállalatok kapcsolatáról marketingkommunikációs aspektusban: a Pécsi Tudományegyetemen (Deés 2011), valamint a Szegedi Tudományegyetemen (Imreh-Tóth 2014). A kutatás további kiterjesztésére a quadruple helix modell ad lehetőséget.

Irodalom

- Ablonczyné Mihályka L., Tompos A. (2017): Vállalati belső kommunikáció vizsgálata: esettanulmányok Győr-Moson-Sopron megyéből. In: Borgulya Á., Konczosné Szombathelyi M. (szerk.): *Vállalati kommunikációmenedzsment: tanulmánykötet*. L'Harmattan Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 67–78.

- Albert, S., Whetten, D. (1985): Organizational identity. In: Staw, B. M. (ed.): *Research in organizational behavior*. JAI Press, Greenwich, 263–295.
- Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás módszertana*. Balassi Kiadó, Budapest
- Berelson, B. (1952): *Content analysis*. New York, Free Press
- Borgulya Istvánné Vető Á. Á. (2010): *Kommunikációmenedzsment a vállalati értéktéremtésben*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Borgulya Istvánné Vető Á. Á. (2014): *Kulturális távolságok*. Typotex Kiadó, Budapest
- Bromley, D. B. (2001): Relationship between personal and corporate reputation. *European Journal of Marketing*, 3–4., 316–334. <http://doi.org/ff3bqv>
- Cornelissen, J. (2011): *Corporate communication: A guide to theory and practice*. Sage, London
- Csizmadia Z. (2008): Az AUDI Hungaria Motor Kft. Győr város gazdasági és társadalmi életében játszott szerepének megítélése. Kutatási jelentés. Kézirat, MTA RKK NYUTI, SZE, Győr
- Deés Sz. (2011): *Egyetemi tudománymarketing. A harmadik generációs egyetem szemlélete és kommunikációja*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. http://ktk.pte.hu/sites/default/files/mellekletek/2014/05/Dees%20Szilvia_disszertacio.pdf (Letöltés: 2017. március 2.)
- Enyedi Gy. (1995): Városverseny, várospolitika, városmarketing. *Tér és Társadalom*, 1–2., 1–3.
- Etzkowitz, H. (2003): Innovation in innovation: the triple helix of university-industry-government relations. *Social Science Information*, 3., 293–337. <http://doi.org/bqkmct>
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000): The dynamics of innovation: from national systems and „mode 2” to a triple helix of university-industry-government relations. *Research Policy*, 2., 109–123. <http://doi.org/ckvg76>
- Fazekas I., Harsányi D. (2000): *Marketingkommunikáció*. Szókratész Külgazdasági Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fombrun, C. J. (1996): *Reputation: Realizing the value from the corporate image*. Harvard Business School Press, Boston
- Fombrun, C. J., Van Riel, C. B. M. (2004): *Fame and fortune. How successful companies build winning reputations*. Pearson, Upper Saddle River, Oxford
- Honvári J. (szerk.) (2014): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr
- Imreh-Tóth M. (2014): *Egyetemek vállalkozásoktatásának lehetséges szerepe a vállalkozóvá válás elősegítésében*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2219/1/Disszertacio_ITM.pdf (Letöltés: 2017. március 2.)
- Jakab P. (2014): Győr, városmarketing a gyakorlatban. In: Tózsá I. (szerk.): *Turizmus és településmarketing*. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék, Budapest, 159–168.
- Jakab P. (2015): *Die Auswirkung der AHM auf den Tourismus von Győr*. XIX. Apáczai-napok Nemzetközi Tudományos Konferencia, Győr, 2015. október 21–22.
- Jakab P. (2016a): City and company reputation in a tourism point of view. *Management of Organizations: Systematic Research*, 76., 61–73. <http://doi.org/ckc6>
- Jakab P. (2016b): Kölcsönhatás vizsgálata a városi hírnév és a vállalati hírnév között. In: Juhász Gy., Korcsmáros E., Huszárik E. (szerk.): *Korszerű szemlélet a tudományban és az oktatásban*. Nemzetközi Tudományos Konferencia – Tanulmánykötet. Selye János Egyetem, Komárno, 139–157.
- Jakab P., Konczosné Szombathelyi M. (2016a): Hatásvizsgálat a városi hírnév és a vállalati hírnév között: Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása Győr város reputációjára. *Gradus*, 1., 397–403.
- Jakab P., Konczosné Szombathelyi M. (2016b): Hatásvizsgálat a városi hírnév és a vállalati hírnév között (Győr városa és az Audi Hungaria Motor Kft. egymásra gyakorolt hatása). In: Lőrincz I. (szerk.): XIX. Apáczai-napok Nemzetközi Tudományos Konferencia. Gondolkodási struktúrák és kreativitás. Tanulmánykötet. Győr, 546–553.
- Jakab P., Konczosné Szombathelyi M. (2016c): Kölcsönhatás vizsgálata a városi hírnév és a vállalati hírnév között turisztikai aspektusban. In: Vágány J., Fenyvesi É. (szerk.): *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok*. On-line tanulmánykötet 2. Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest. 40–56.
- Józsa V. (2017): *A vállalati beágyazódás helyi szinten három magyar nagyváros példáján*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő
- Konczosné Szombathelyi M. (2013a): A hírnév értéke, a reputáció mérhetősége. In: Király É. (szerk.): *Kiterjesztett marketing*. BGF, Budapest, 504–516.

- Konczosné Szombathelyi M. (2013b): A hírnév és menedzselése. In: Tompos A., Ablonczyné Mihályka L. (szerk.): *Növekedés és egyensúly*. Széchenyi István Egyetem, Győr. 1–11.
- Konczosné Szombathelyi M. (2013c): *A vállalati hírnév fogalma, menedzsmenje, mérhetősége*. Előtanulmány reputációkutatáshoz, kézirat. Győr
- Kotler, P., Mindak, W. (1991): Marketing and public relations. In: Harris, T. L. (ed.): *The marketer's guide to public relations*. Wiley, 41–42.
- Krippendorff, K. (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest
- Leydesdorff, L. (2012): *The triple helix of university-industry-government relations*. <https://core.ac.uk/download/pdf/11888706.pdf> (Letöltés: 2017. február 21.)
- Nyárády G., Szeles P. (2011): *Public relations I-II*. Perfekt Kiadó, Budapest
- Páthy Á. (2014): A társadalmi szervezet belső területi sajátosságai. A győri városrészek és lakóövezetek társadalmi tagozódása. In: Csizmadia Z., Tóth P. (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr. 45–68. (A győri járműipari körzet, mint a térségi fejlesztés új irányai és eszköze c. kutatás monográfiái; 4.)
- Piskóti I. (2012): *Régió- és településmarketing. Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Piskóti I., Dankó L., Schupler, H., Büdy L. (2002): *Régió és településmarketing*. KJK Kerszöv, Budapest
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben*. A Győr-kód. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rechnitzer J., Tamándi L. (2014): *A győri járműipari körzet, mint a térség új iránya és eszköze*. Széchenyi István Egyetem, Győr
- Roper, S., Fill, C. (2012): *Corporate Reputation*. Pearson, Harlow, New York
- Seidman, I. (2002): *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Whetten, D. (1997): Part II: Where do reputations come from? Theory development and the study of corporate reputation. *Corporate Reputation Review*, 1., 25–34. <http://doi.org/fw5jqj>

Energiafelhasználás és gazdasági növekedés a visegrádi négyekben: abszolút vagy relatív szétválás?

Energy use and economic growth in the Visegrád Four countries: absolute or relative decoupling?

SZLÁVIK JÁNOS, SEBESTYÉNNÉ SZÉP TEKLA

SZLÁVIK János: egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar; 3300 Eger, Eszterházy tér 1.; szlavik.janos@uni-eszterhazy.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8273-9794>

SEBESTYÉNNÉ SZÉP Tekla: egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; regtekla@uni-miskolc.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9985-1881>

KULCSSZAVAK: energiafelhasználás; gazdasági növekedés; szétválás; ökológiai lábnyom

ABSZTRAKT: A rendszerváltást követően a visegrádi négyek gazdaságának energaintenzitása csökkenő tendenciát mutat. Hosszú távon ezen országok gazdaságai az energia csökkenő vagy csökkenő növekedési ütemű felhasználása mellett fejlődhetnek, ami hozzájárul a gazdasági és környezeti fenntarthatósághoz és közvetve a környezeti terhelés csökkenéséhez. A technológiai fejlődés, a gazdasági struktúra változása lehetővé teszi, hogy a termelés és a lakosság igényeinek a kielégítése kevésbé energaintenzív módon történjen.

Tanulmányunkban kétféle szétválási tényező számításával vizsgáljuk a visegrádi négyekben (Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország) a végső energiafelhasználás és a gazdasági növekedés (erőforrás-)szétválását 1990 és 2015 között. Következtetéseket vonunk le a hatásszétválásról, felhasználva a vizsgált országok ökológiai lábnyomát és biokapacitását. Az elemzésben kiemelt figyelmet szentelünk azon időszakoknak, melyek során a gazdaság recesszióba került.

Eredményeink szerint a rendszerváltást követő mintegy két és fél évtized során többségben voltak azok az évek, amikor megvalósult az erőforrás-szétválás abszolút vagy relatív formája. Ugyanakkor a 2009–2013-as időszak strukturális törésként értelmezhető, ezekben az években a vizsgált országokban a gazdasági növekedés és az energiafelhasználás szétválása nem valósult meg. Ebben a periódusban a gyenge negatív, az erős negatív és az expanzív negatív irányú szétválásra találunk példát. Elemzésünk alapján kijelenthető, hogy a szétválás nem egy állandósult folyamat, akár másfél évtizednyi szétválást követően is megfordulhat a pozitív tendencia. Az ökológiai lábnyomok elemzéséből arra következtethetünk, hogy az energiatermelést vizsgálva a termelésszétválás mellett érzékelhető hatásszétválás is.

János SZLÁVIK: professor, Faculty of Economics and Social Sciences, Eszterházy Károly University; Eszterházy tér 1., H-3300 Eger, Hungary; szlavik.janos@uni-eszterhazy.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8273-9794>

Tekla SEBESTYÉNNÉ SZÉP: senior lecturer, Institute of World and Regional Economics, Faculty of Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; regtekla@uni-miskolc.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9985-1881>

KEYWORDS: energy consumption; economic growth; decoupling; ecological footprint

ABSTRACT: A core question and main objective of sustainability theory is to maintain economic activity with decreasing resource use and environmental impact. The greatest challenge of the current century is to shift toward the green, low-carbon economy and to use resources more effectively.

After the regime change, energy intensity significantly improved in the Visegrád Four countries. In the long run, economic development can go together with decreasing energy contributing to economic and environmental sustainability and, indirectly, to the reduction of environmental impact. Technological development and economic structure changes allow production to meet people's needs in a less energy-intensive way.

In this study, we applied two different decoupling indicators to examine the delinking of the energy consumption from economic growth and the decoupling of natural resource use from economic growth (or resource decoupling) in the Visegrád Four countries (Poland, Czechia, Slovakia and Hungary) during the 1990–2015 period. In light of these results, we draw conclusions about impact decoupling (i.e. decoupling environmental impacts from economic growth) using ecological footprint and biocapacity data. The paper pays special attention to the economies' recession years. Our decoupling effect estimations are optimistic: these economies performed absolute or relative decoupling during a significant part of the considered period. However, we consider the 2009–2013 intervals a structural break, because in these years we did not detect decoupling and only found weak negative, strong negative and expansive negative decoupling. This suggests that decoupling does not become a permanent process: even after one and half decades (such as for Poland between 1994 and 2009), the positive tendency can turn around. The analysis of the ecological footprint also shows that examining energy consumption reveals not only resource decoupling but also impact decoupling.

The decoupling process is an important sign for decision makers of a country to assess the effectiveness of their environmental policy. There are many devices allowing delinking energy consumption from economic growth including industrial production restructuring and supporting energy efficiency and saving policies.

Bevezetés

A fenntartható fejlődés témájának egyik központi kérdése és célja, hogy a gazdasági fejlődés csökkenő mértékű erőforrás-felhasználás és környezeti terhelés mellett valósuljon meg. Századunk egyik legnagyobb kihívása az alacsony karbonintenzitású, az erőforrásokat hatékonyan használó zöld gazdaság felé történő elmozdulás. Az UNEP (2011) adatai szerint ha a fogyasztás jelenlegi – fenntarthatatlan – szintje nem változik, akkor 2050-ig háromszorosára nőhet az erőforrás-felhasználás a világon. Ezt figyelembe véve a szétválásra törekvés szerepe kulcsfontosságú lehet a fenntartható gazdálkodás megvalósításában.

A szétválás (decoupling) mint környezeti célkitűzés számos stratégiában (pl. OECD 2002) megjelenik. Az OECD (2002) megfogalmazása szerint a szétválás nem más, mint a gazdaság hajtóerői (gazdasági növekedés, GDP-növekedés) és a

környezeti terhelés közötti kapcsolat megszakítása. A környezeti terhelés a szennyezésen túl kapcsolódhat az energiaforrások, egyéb természeti erőforrások (kiemelten a víz és a föld) felhasználásához, ez alapján megkülönböztetünk erőforrás- és hatásszétválást (UNEP 2011). A szétválás nagysága szerint lehet relatív (gyenge) és abszolút (erős). Előbbi akkor áll fenn, ha az adott környezeti paraméter növekedési rátája alacsonyabb, mint a gazdasági indikátoré (ez általában a GDP). Az abszolút szétválás igen ritka, ebben az esetben az erőforrás-termelékenység növekedési rátája meghaladja a gazdasági növekedés ütemét (Kerekes 2007).

Globális szinten az UNEP 2007-ben megalapította az IRP-t (International Resource Panel), mely 2011-es jelentésében összefoglalta a szétválás elméleti hátterét és módszertanát. Az Európai Unió pedig az Európa 2020 dokumentumban (Európai Bizottság 2010) – amelynek előzménynek tekinthető a Lisszaboni stratégia (Európai Bizottság 2005), illetve az Európai Unió fenntartható fejlődés stratégiája (Európai Bizottság 2001) – a gazdaság zöldítése mellett foglalt állást, melyet alacsonyabb környezeti terheléssel és az erőforrások hatékonyabb felhasználásával kíván elérni.

Tanulmányunkban kétféle szétválási tényező kiszámításával vizsgáljuk a visegrádi négyekben (Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország) a végső energiafelhasználás és a gazdasági növekedés (erőforrás-)szétválását 1990 és 2015 között. Az elemzés öt részre osztható: a bevezetést követően összefoglaljuk a témában végzett elméleti és empirikus kutatások legfontosabb eredményeit. A módszertani áttekintés tartalmazza a számításokhoz alkalmazott képleteket, továbbá az értelmezés metodikáját. Az eredmények fejezetben értékeljük az erőforrás- és hatásszétválást, felhasználva a vizsgált országok ökológiai lábnyomát és biokapacitását. A konklúzió tartalmazza legfontosabb következtetéseinket.

Elméleti háttér

Az erőforrás-termelékenység és a hatékonyságnövelés gondolata a 19. század közepén (pl. Jevons 1866) is megjelenik. Úttörő munkának számít Weizsäcker, Lovins és Lovins (1997) tanulmánya, mely amellezt érvel, hogy a rendelkezésre álló technológiák mellett az erőforrás-termelékenység megnégyesírizhető lenne. Szintén szorosan kapcsolódik a szétválás elméletéhez az ökohatékonyság kérdésköre, mely magában foglalja az anyag- és energaintenzitás, továbbá a hulladék és az emisszió csökkentését, az újrahaznosítást, a megújuló energiaforrások fokozottabb felhasználását, a termékek élettartamának növelését, illetve a dematerializációt (Huppes, Ishikawa 2009; Tóthné Szita 2007). Az ökohatékonyság mértékét vizsgálja tanulmányában Szigeti, Tóth, Szabó (2017), az ökológiai lábnyom és a gazdasági növekedés szétválásából következtetve az ökohatékonyság mértékére.

A gazdasági növekedés és a környezeti terhelés szétválására vonatkozó tanulmányok több szempontból csoportosíthatóak (1. táblázat). Egy részük a klímaváltozással összefüggésben az emissziót helyezi a középpontba, másik részük pedig az energiafelhasználást. Találunk egy országról szóló (pl. Grand 2016), egy országcsoportot felölelő (pl. Wang et al. 2013), továbbá globális elemzést is (pl. Bithas, Kalimeris 2013; Csereklyei, Stern 2015). Nemcsak a teljes nemzetgazdaságra vonatkozó, de a szektorális elemzések (pl. Andreoni, Galmarini 2012) is egyre gyakoribbak. A legtöbb számítás igazolja a szétválást (elsősorban a relatív szétválást), de nem beszélhetünk egy állandósult folyamatról. Szabó (2006) példaként hozza fel, hogy a települési hulladék és a közlekedési eredetű szennyezőanyag-kibocsátás a legtöbb OECD-országban még gyenge szétválást sem mutat.

Az elmúlt évek kutatásai közül kiemelkedik Bithas, Kalimeris (2013), továbbá Grand (2016) tanulmánya. Az előbbi vizsgálatának középpontjában a világ energiatermelése, illetve annak szerkezete áll. A tanulmány a fosszilis energiaforrásokból (szén, kőolaj, földgáz) származó primerenergia-termelés és a globális, egy főre jutó GDP esetleges szétválását vizsgálja a 20. század elejétől. Munkájuk jelentős újítása, hogy fajlagos adatokkal dolgoznak, illetve az energia felhasználása helyett annak termelésére fókuszálnak. Érvelésük szerint indikátorokkal kifejezhető az, hogy a gazdaság által megtermelt javak felhasználása humán célokra történik, továbbá így számba vehető a világ demográfiai trendjeinek hatása a szétválásra.

A nemzetgazdasági szintű vizsgálatok jellemzően a gazdaság teljesítményét leíró GDP-t és egy környezetileg fontos változó alakulását viszonyítják egymáshoz (Szabó 2006), ugyanakkor ez utóbbiakra nemcsak a gazdasági növekedésért elsődlegesen felelős gazdasági szervezetek vannak hatással, hanem egyéb szektorok is, mint például a közlekedés vagy a háztartások. Tehát úgy tűnhet, hogy ezek az indikátorok eltérő gazdasági szereplőkre, illetve eltérő struktúrájú tevékenységekre vonatkoznak, vagyis az összevetés koncepcionálisan hibás (bár a gazdasági növekedés és a háztartások, illetve a közlekedési szektor energiafelhasználása közötti erős korrelációs kapcsolat vitathatatlan). Azonban ez az elmentmondás csak látszólagos. Mind a Világbank (World Bank 1992), mind az UNEP (2011) amellett érvel, hogy az emberiség jóléte a természeti erőforrásokon alapul, így az energián, a vízbázisokon, termőföldön és egyéb nyersanyagokon. Ugyanakkor a gazdasági növekedés ezen erőforrások mind intenzívebb felhasználását idézi elő, komoly környezeti terhelést okozva. Vagyis az erőforrások, illetve az erőforrás-felhasználás biztosítja elméleti szinten a kapcsolatot a gazdasági teljesítmény és a környezeti terhelés között. Az említett kiadványok értelmezése szerint „a természeti értékeket mint anyagi erőforrásokat célzottan használják fel az emberi tevékenységekhez valamilyen gazdasági érték előállítására” (UNEP 2011, 2.). Ez indokolja például Kína elemzésénél a GDP és primer energiafelhasználás összevetését (UNEP 2011, 113.). Jelen tanulmánynak nem célja a szétválás elméleti megalapozottságának a vizsgálata, hanem a meglévő gyakorlat (1. táblázat) alapján az elemzések kiterjesztése a visegrádi négyekre.

1. táblázat: A szétválás hivatkozott szakirodalmának rövid összefoglalása
Summary of the cited decoupling literature

Publikáció	Vizsgált indikátorok	Területegység és időtartam	Alkalmazott módszertan	Eredmény
Szigeti et al. (2017)	Ökológiai lábnyom, GDP (PPP)	2009, 154 ország	Pearson-féle korrelációs együttható, eloszlásdiagram, R^2	vegyes eredmények
Grand (2016)	Emisszió (CO_2 -egyenérték), GDP (millió \$AR, 1993-as árakon)	1990–2012, Argentína	szétválási tényező (OECD, UNEP), D_{es} , D_t	vegyes eredmények
Lin, Beidari, Lewis (2015)	szén-dioxid-kibocsátás (tonna), GDP (USD, 2005. évi árakon)	1990–2012, Dél-afrikai Köztársaság	szétválási tényező (OECD, UNEP)	vegyes eredmények
Csereklyei, Stern (2015)	egy főre eső globális energiafelhasználás (J), egy főre jutó reál GDP (PPP, US\$, 1971. évi árakon)	1971–2010, globális vizsgálat	ökonometriai módszer	relatív szétválás
Bithas, Kallimeris (2013)	energiatermelés (exajoule), GDP/fő (1990, nemzetközi Geary-Khamis \$)	1900–2009, globális vizsgálat	szétválási tényező (UNEP)	időszakos relatív szétválás
Andreoni, Galmarini (2012)	szén-dioxid kibocsátás (tonna), energiafelhasználás (toe), GDP (milliárd EUR, 2000. évi árakon), szektorális adatok	1998–2006, Olaszország	indexdekompozíciós elemzés	az emisszió esetében relatív szétválás
Wang et al. (2013)	primer energiafelhasználás (toe), kén-dioxid-kibocsátás (tonna), hazai kitermelés (DEU, tonna), GDP (US\$, 2000. évi árakon)	2000–2007, Kína, Oroszország, Japán, USA	szétválási tényező (OECD, UNEP), IPAT-formula	vegyes eredmények
Zhang, Wang (2013)	villamosenergia felhasználás (Mtce), GDP (milliárd yuan, 1978-as árakon)	1991–2009, Kína	indexdekompozíciós elemzés	vegyes eredmények
UNEP (2011)	átfogó vizsgálat, több tématerület: emisszió, olajforrások, energia, víz és szennyvíz, szilárd hulladék, föld, biodiverzitás; politikai ajánlások	Németország, Dél-afrikai Köztársaság, Kína, Japán	szétválási tényező (UNEP)	vegyes eredmények
Mulder, de Groot (2004)	energiafelhasználás (10 ipari al-szektorra; ktoe), gazdasági növekedés (%)	1970–1997, 14 OECD-tagország	indexdekompozíciós elemzés	vegyes eredmények
OECD (2002)	31 tényező (környezeti indikátorok és szektorális adatok), GDP (PPP, 1995. évi árakon)	1990–1999, OECD-tagországok	szétválási tényező (OECD)	vegyes eredmények

Grand (2016) jelentős hozzájárulását a téma szakirodalmához elsősorban az általa kidolgozott összefoglaló táblázat adja (a későbbiekben ezt részletesen bemutatjuk), mely az eredmények értelmezését segíti elő, és olyan lehetséges eseteket is bemutat, melyek korábban kimaradtak az elemzésekből és az értékelésekből.

A szétválás mérésének nincs általánosan elfogadott és egységes módszertana (1. táblázat). A leggyakrabban az OECD (2002) és az UNEP (2011) által kidolgozott képletet (illetve a szétválási tényezőt) alkalmazzák (a későbbiekben ezeket részletesen bemutatjuk). Az ezredfordulót követően több olyan tanulmány született (pl. Csereklyei, Stern 2015), amely ökonometriai számításokkal vizsgálja a jelenséget. Emellett jellemzőek a különböző indexdekompozíciós módszerek (pl. Mulder, de Groot 2004; Zhang, Wang 2013), melyek módszertanukat tekintve rokon vonásokat mutatnak a Nemes Nagy (2005) által használt shift-share elemzéssel (mindkét esetben a számítás célja egy aggregált adat tényezőkre bontása).

Módszertan

Jelen tanulmány célja elsősorban az energiafelhasználás és a gazdasági növekedés közötti (erőforrás)szétválás elemzése. Az eredmények tükrében következtetéseket vonunk le a hatásszétválásról, felhasználva a vizsgált országok ökológiai lábnyomát és biokapacitását. Az erőforrásszétválást az említett indikátorok növekedési rátájával mérjük:

$$e = \frac{EC_t - EC_0}{EC_0} = \frac{EC_t}{EC_0} - 1,$$

ahol e az energiafelhasználás növekedési üteme, EC az energiafelhasználás, t a tárgyidőszak, 0 a bázisidőszak.

$$g = \frac{GDP_t - GDP_0}{GDP_0} = \frac{GDP_t}{GDP_0} - 1,$$

ahol g a gazdasági növekedés rátája, a GDP a gazdasági növekedés, t a tárgyidőszak, 0 a bázisidőszak.

A szétválás tanulmányozásához az energaintenzitás növekedési ütemét számszerűsítjük:

$$i = \frac{\left(\frac{EC_t}{GDP_t}\right) - \left(\frac{EC_0}{GDP_0}\right)}{\frac{EC_0}{GDP_0}} = \frac{EC_t}{GDP_t} \cdot \frac{GDP_0}{EC_0} - 1.$$

A szétválást kétféle indikátorral mérjük. Módszertani tekintetben úttörő az OECD 2002-es kiadványa, mely a szétválási tényezőt az alábbiak szerint határozza meg (OECD 2002, 19.):

$$\text{szétválási arány} = \frac{EP_t/DF_t}{EP_0/DF_0},$$

ahol EP a környezeti hatás (environmental pressure), DF a hatótényező (driving force), t a tárgyidőszak, 0 a bázisidőszak. Ez alapján a szétválási tényező:

$$\text{szétválási tényező} = 1 - \text{szétválási arány} = 1 - \frac{EP_t/DF_t}{EP_0/DF_0}.$$

Lássuk be (visszatérve az energaintenzitás növekedési ütemére), hogy a szétválási tényező $= -i$. A továbbiakban – a jobb követhetőség érdekében – a szétválási tényezőt D_0 -val jelöljük. Amennyiben $D_0 > 0$, akkor a két vizsgált tényező alakulása elválik egymástól (vagyis csökken az energaintenzitás), teljesül a szétválás. D_0 maximumértéke 1. Ha $D_0 \leq 0$, akkor nem valósul meg a szétválás, nő az energaintenzitás.

Egyszerűsége miatt ezt a mutatót számos tanulmányban használják, de itt hívnánk fel a figyelmet a mutató korlátaira. Értékéből abban az esetben lehet következtetni a szétválásra, ha az energaintenzitás csökken. Olyan eset is előfordulhat, amikor az intenzitás nem csökken, de a gazdaság nő, vagy csökken ugyan az energaintenzitás, de azon okból, hogy a gazdasági növekedés stagnál vagy hanyatlak (Grand 2016).

A következő, UNEP (2011) által kidolgozott szétválási indikátor már további értelmezésekre is lehetőséget ad, de az említett problémát ez sem képes orvosolni. Grand (2016) alapján a D_ε szétválási tényező levezetése (az előző egyenlet jobb oldala) a következők szerint is történhet. Az energiafelhasználás t tárgyidőszakban az alábbiak szerint írható le:

$$EC_t = GDP_t * \left(\frac{EC_t}{GDP_t} \right).$$

Feltételezve, hogy a GDP növekedési rátája g , az energaintenzitás esetében ez i , így az előző egyenlet az alábbiak szerint írható át:

$$EC_t = GDP_0 * (1 + g) * \left(\frac{EC_0}{GDP_0} \right) * (1 + i).$$

Az energiafelhasználás változásának üteme így:

$$e = \frac{EC_t - EC_0}{EC_0} = \frac{EC_t}{EC_0} - 1 = \frac{GDP_0 * (1 + g) * \left(\frac{EC_0}{GDP_0} \right) * (1 + i)}{GDP_0 * \left(\frac{EC_0}{GDP_0} \right)} - 1 = (1 + g) * (1 + i) - 1 = g + i + g * i.$$

Vagyis:

$$D_\varepsilon = \frac{e}{g} = \frac{g + i + g * i}{g}.$$

A lehetséges eredmények értelmezését segíti az 2. táblázat, mely 13 különböző esetet összegez. A továbbiakban ezeket mutatjuk be részletesen.

A legrosszabb eset, ha $i > 0$, vagyis a gazdaság energaintenzitása nő, vagyis nincsen szétválás. Ennek három fokozata van: expanzív negatív szétválás, gyenge negatív szétválás és erős negatív szétválás (1., 9. és 11. eset). Az első esetben mind az energiafelhasználás, mind a gazdaság növekedési rátája pozitív, az energiafelhasználás növekedési üteme meghaladja a gazdaság bővülését.

2. táblázat: A szétválást mérő indikátorok lehetséges esetei
Possible cases of decoupling indicators

Eset	e	g	i	$D_0 = -i$	$D_e = e/g = (g+i+g*i)/g$
1.	>0	>0	>0	<0 nincs szétválás	>1 expanzív negatív szétválás
2.	$e=g>0$	>0	$=0$	$=0$ nincs szétválás	$=1$ expanzív összetartás
3.	>0	>0	<0	>0 szétválás	$>0, i > -g/(1+g); <1$ gyenge szétválás
4.	$=0$	>0	<0	>0 szétválás	$=0, i = -g/(1+g)$ nem értelmezhető
5.	<0	>0	<0	>0 szétválás	$<0, i < -g/(1+g)$ erős szétválás
6.	$e=i>0$	$=0$	>0	<0 nincs szétválás	$\rightarrow +\infty$ nem értelmezhető
7.	$e=g=i=0$	$=0$	$=0$	$=0$ nincs szétválás	határozatlan, nem értelmezhető
8.	$e=i<0$	$=0$	<0	>0 szétválás	$\rightarrow -\infty$ nem értelmezhető
9.	<0	<0	>0	<0 nincs szétválás	$>0, i < -g/(1+g); <1$ gyenge, negatív szétválás
10.	$=0$	<0	>0	<0 nincs szétválás	$=0, i = -g/(1+g)$ nem értelmezhető
11.	>0	<0	>0	<0 nincs szétválás	$<0, i > -g/(1+g)$ erős negatív szétválás
12.	$e=g<0$	<0	$=0$	$=0$ nincs szétválás	$=1$ recesszív összetartás
13.	<0	<0	<0	>0 szétválás	>1 recesszív szétválás

Megjegyzés: világosszürke szín jelöli azokat az eseteket, amikor a gazdaság stagnál; sötétszürke szín pedig azokat, amikor recesszióban van.

Forrás: Grand (2016, 653.) alapján saját szerkesztés.

A kilencedik esetben ezek csökkennek (de az energiafelhasználás kisebb mértékben, mint a gazdaság), a tizenegyedik eset, ha a recesszió ellenére nő az energiafelhasználás. A 2., 7. és a 12. esetben az energiafelhasználás és a gazdaság növekedési rátája megegyezik (bár a változás iránya esetenként más-más), egyik esetben sem valósul meg a szétválás. A gyakorlatban a statisztikai adatgyűjtés és adatszolgáltatás sajátosságai miatt ez nagyon ritkán fordulhat elő.

Megvalósul a szétválás, bár mértéke gyenge a 3. esetben. Ekkor az energiafelhasználás és a gazdaság növekedési rátája pozitív, de az energaintenzitás változásának üteme csökkenő (tipikusan ez a relatív szétválás). Abszolút vagy erős szétválást mutat az 5. eset, amikor bár prosperál a gazdaság, az energiafelhasználás mégis csökken (így az intenzitás is). A 13. esetben a gazdaság recesszióban van, az energiafelhasználás is csökken, recesszív (rejtett) szétválásról beszélhetünk. A 4. és 10. esetben az energiafelhasználás változásának üteme, a 6. és 8. esetben a gazdaság növekedési rátája nulla, egyik esetben sem értelmezhető a D_e , csak a D_0 . Ez alapján szétválásról csak a 4. és 8. esetben beszélhetünk, a 6. és a 10. esetekben nem.

Grand (2016) az egyes esetek értelmezésénél különbséget tesz a gazdasági növekedés szempontjából. Amennyiben a gazdaság növekedési rátája csökkenő (tehát recesszióban van az adott ország), akkor megfordul az eddigi értelmezés. Ilyen esetekben a relatív szétválás jobb, mint az abszolút, hiszen az energaintenzitás mindkét esetben nő, de az előbbi esetben (9. eset) kevésbé, mint az utóbbiban (11. eset). Ha a gazdaság zsugorodik, akkor a legkevésbé rossz eset a recesszív szétválás (13. eset): ekkor mind az energaintenzitás, mind a gazdaság csökken, az előbbi nagyobb mértékben, így az energaintenzitás is csökken.

Számításainkhoz az Eurostat (2016) és a Világbank (World Bank 2016) adatbázisát használjuk fel. Az 1990–2015 között eltelt két és fél évtizedet vizsgáljuk. A vizsgálat tárgyát földrajzi értelemben Csehország – az ábrákon CZ –, Szlovákia – SK –, Lengyelország – PL – és Magyarország – HU – képezi, vagyis a visegrádi együttműködés (V4) országai.

Az elemzett két fő indikátorunk a végső energiafelhasználás és a gazdasági növekedés. Előbbi indikátor a végső fogyasztó részére a fogyasztás helyéig elszállított energiát jelenti, minden energiafelhasználási célt ideértve. (Az adatok forrása az Eurostat; mértékegysége 1000 toe.) A vásárlóerő-paritásos, 2011-es árakon mért GDP-t (az adatok forrása a Világbank; mértékegysége a nemzetközi dollár) használjuk elemzésünkben, az adatok összehasonlíthatósága érdekében. Itt jegyeznénk meg, hogy elemzésünk meghatározó részét az erőforrás-szétválás teszi ki. Az energiafelhasználás szerkezetét, továbbá azt, hogy ez importból vagy hazai bázisból valósul-e meg, csak korlátozottan vesszük figyelembe.

Mivel a komplex környezeti hatás számszerűsítésére a vizsgált régióban nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatsorok, így az ökológiai lábnyomot felhasználva követjük nyomon a hatásszétválást. Az ökológiai lábnyom azt fejezi ki, hogy „egy adott emberi társadalomnak milyen mennyiségű földre és vízre van szüksége az általa elfogyasztott anyagi javak előállításához és a megtermelt hulladék elnyeléséhez adott technológia mellett. Más szavakkal a felhasznált környezet »mennyiségét« méri és hasonlítja össze azzal, hogy mennyi áll a rendelkezésre” (ez utóbbit a biokapacitás definiálja) (Global Footprint Network 2016). (Az adatok forrása a Global Footprint Network 2016; mértékegysége a globális földhektár.)

Többen felhívják a figyelmet arra (így Sorrell 2010), hogy a szétválás irodalma döntően a fenntarthatóság szempontjából elfogadhatatlan gazdasági növekedésre fókuszál. Véleményünk szerint azonban a szétválás alapvető kiindulópontja, hogy miként lehet az egyes országokban folyó gazdasági tevékenységeket (melyek nagyrészt energiafelhasználással járnak) elválasztani a pótlólagos energiafelhasználástól. Az előbbi mérésére mind a mai napig a GDP a legalkalmasabb, ez az, amely a gazdasági tevékenységeket a legalaposabban számba veszi, tekintet nélkül arra, hogy az az adott nemzet állampolgárainak jóléte szempontjából pozitív vagy negatív volt (hasonlóan érvel Szendi 2016). Ez alapján a gazdasági növekedés és az energiafelhasználás közötti kapcsolat vizsgálata képet adhat a fenntartható gazdálkodás felé való elmozdulásról, illetve az attól való távolodásról. Több fenntarthatósági indikátor (pl. ISEW, GPI) is a GDP-re alapoz (Szlávik 2013). Továbbá számításainkban olyan eseteket is vizsgálunk, amikor a gazdaság recesszióba került, ami megoldást jelenthet a jelzett konfliktus feloldására.

Eredmények

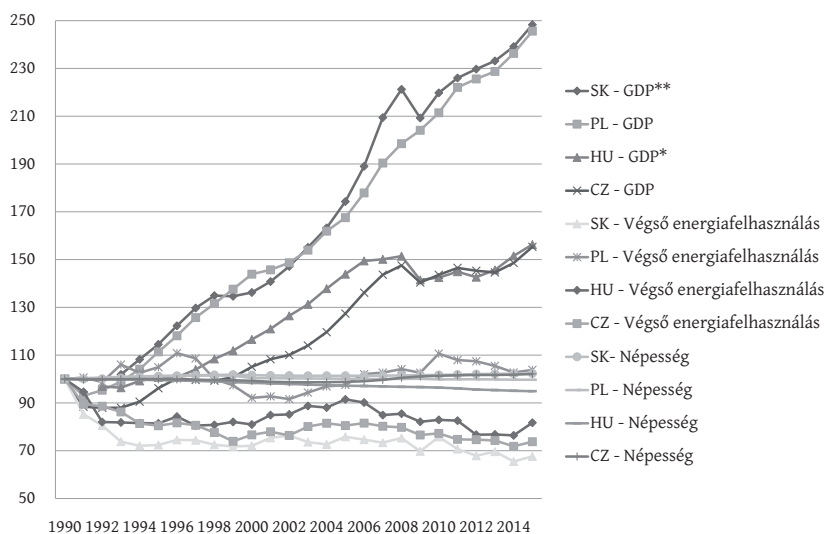
Minden ágazat, minden gazdasági szektor (primer, szekunder, terciér) energiatenzitása jelentősen eltér egymástól (lévén, hogy eltérő energiaszerkezettel rendelkeznek). A gazdasági struktúra és az energiafelhasználás között erős a kapcsolat (Judson, Schmalensee, Stoker 1999). Ezáltal egy ország energiatenzitását két tényező befolyásolja: az egyes szektorok részaránya a nemzetgazdaságban, illetve ezek energiahatékonysága. Nyilvánvaló, ha a kis energiatenzitású iparágak aránya jelentős a nemzetgazdaságban, és növekedésük gyors, akkor az energiatenzitás csökkenni fog (Schultz 2005).

A rendszerváltást követően a visegrádi négyekben erőteljesen csökkent az energiafelhasználás (és javult a gazdaságok energiatenzitása), melynek fő oka az egyes szektorok energiahatékonyságának növekedése volt (intenzitási hatás; amely a technológiai fejlődésnek, illetve a termelékenység javulásának köszönhető). A strukturális hatás (vagyis a gazdasági szektorok közötti átrendeződés) elsősorban a kezdeti években érezte a hatását, de ha az azóta eltelt több mint két évtizedet vizsgáljuk, kijelenthető, hogy jelentősége messze elmarad az intenzitási hatástól (Sebestyén Szép 2012).

Az 1. ábra a leírt folyamatokat tükrözi. A gazdasági növekedés ellenére Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon erőteljesen csökkent az energiafel-

1. ábra: A GDP (vásárlóerő-paritás, konstans 2011-es árakon), a végső energiafelhasználás (toe) és a népesség alakulása a visegrádi négyekben (1990–2015, 1990=100%)

The trends of GDP (purchasing power parity, 2011 prices), final energy consumption (toe) and population in Visegrád countries (1990–2015, 1990=100%)

Megjegyzés: * bázisév: 1991, ** bázisév: 1992.

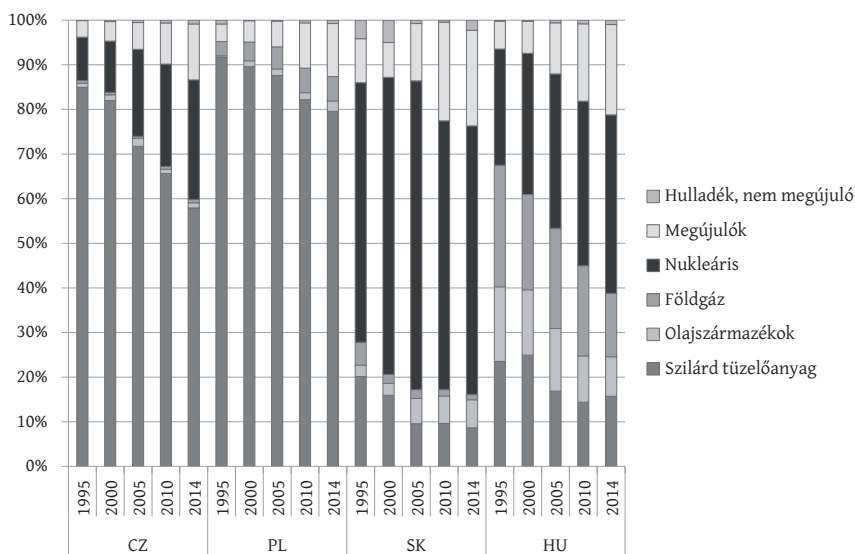
Adatok forrása: World Bank (2016).

használás, javult a nemzetgazdaságok energaintenzitása, miközben a népességszám számottevően nem változott (Csehországban és Szlovákiában kis mértékben nőtt, Magyarországon csökkent). Kivételt az utolsó két vizsgált év jelent Magyarországon. Ekkor részben a választásokra tekintő gazdaságpolitika, részben az uniós források intenzív lehívása, az újonnan kiépült járműipari kapacitások, illetve az állami rezsicsökkentési program hatásaként újból növekedésnek indult a végső energiafelhasználás (lásd bővebben Sebestyén Szép 2018). Lengyelországban a mutató nagyjából közelít a rendszerváltás körüli szinthez, melynek elsősorban a háztartási, a közlekedési és a szolgáltató szektor növekvő energiaigénye az oka (csökkenés tulajdonképpen csak az ipari szektorban ment végbe).

Az energiafelhasználás szerkezetében is jelentős változások mentek végbe (2. ábra). A vizsgált időszakban – köszönhetően az európai uniós célkitűzéseknek – jelentősen nőtt a megújulókat részesedése a primerenergia-felhasználásban, elsősorban a szén és olaj rovására. A fenntarthatóság szempontjából óriási jelentősége van annak, hogy megújuló vagy nem megújuló energiaforrásokat használunk, illetve hogy a szétválás melyik energiaforrás esetében valósul meg. Ez a választás mind az ökológiai lábnyom, mind a biokapacitás szempontjából meghatározó, amire a későbbiekben részletesen kitérünk.

Az abszolút adatokat vizsgálva kijelenthető, hogy a szilárd tüzelőanyagokból származó energiafelhasználás jelentősen csökkent a visegrádi négyek-

2. ábra: A primerenergia-felhasználás forrás szerinti alakulása a visegrádi négyekben (1995–2014, %)
Primary energy consumption by source in the Visegrád countries (1995–2014, %)

Adatok forrása: Európai Bizottság (2016).

ben, ami főleg a kiöregedett szénérőművek bezárásának köszönhető. A megépített új erőművek elsősorban a régieket helyettesítik, és nem az igénynövekedés volt a fő oka a beruházásoknak (Stróbl 2013). A szilárd tüzelőanyagok részaránya szignifikánsan csökkent Csehországban és Lengyelországban, viszont Magyarországon és Szlovákiában a kezdeti visszaesés után a stagnálás jelei tapasztalhatók. A földgáz-, illetve olajtüzelésű erőművek által előállított villamos- és hőenergia jelentősége alacsonynak mondható Csehországban, azonban Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon még mindig komoly szerepet játszanak az energiaellátásban. A képet jelentősen árnyalja Kékes és Lipcsei (2015) elemzése, miszerint az elmúlt évtizedre általánosan jellemző, hogy a jó hatásfokú, újonnan épített kombinált ciklusú erőművek többsége igen alacsony kihasználtsággal üzemel vagy kihasználatlanul áll. A prognózisok szerint a jövőben szerepük csökkenése várható, melyet kismértékben ellensúlyozhat a közlekedés (elsősorban a szállítási igények és a gépkocsihilansát bővülése miatti) növekvő kőolajszármazék-felhasználása (GKI Energiakutató Kft. 2016).

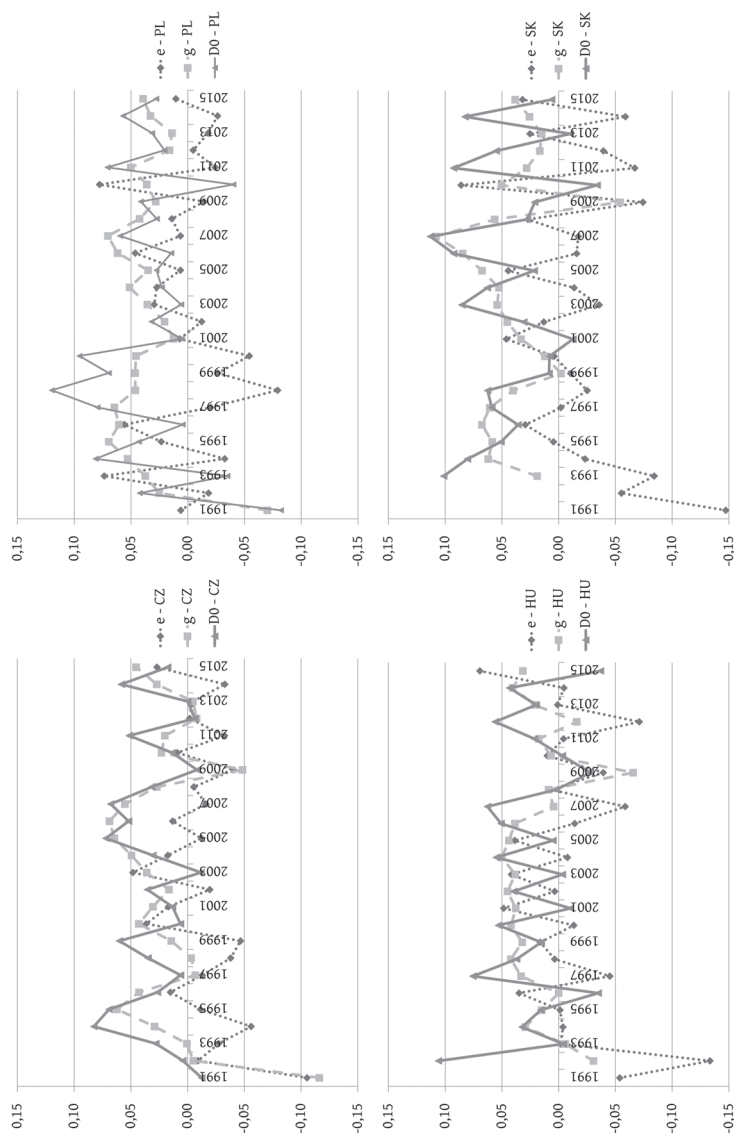
Amennyiben a gazdasági növekedés három lehetséges esete (gazdasági növekedés, stagnálás és recesszió) alapján elemezzük a kapott eredményeket (3. táblázat, 3. ábra), akkor Lengyelország önálló csoportot alkot, hiszen az 1991-es évet leszámítva a gazdasági növekedés rátája mindig pozitív volt. 1991-ben a gazdaság hanyatlása mellett is nőtt – átmenetileg – az energiafelhasználás (11. eset) rontva a gazdaság energaintenzitását, ami erős, negatív irányú szétválásként (tehát valójában összetartásként) értelmezhető. A gazdaságilag prosperáló években mindössze két olyan évet találunk, amikor nem valósul meg a szétválás (1. eset): 1993-ban és 2010-ben az energiafelhasználás a gazdaság bővülését meghaladó ütemben nőtt, az energaintenzitás fokozódott, ami expanzív, negatív irányú szétválást (ez a legrosszabb opció) eredményezett. A fennmaradó időszakban az abszolút és relatív szétválás esetei váltják egymást, az előbbi többször valósul meg, mint az utóbbi. A megvalósuló szétválást támasztja alá korábbi kutatásunk (Sebestyén Szép 2013), melyben az energiafelhasználás és a gazdasági növekedés oksági kapcsolatát elemeztük Kelet-Közép-Európában, 1990–2009 között. Az eredmények szerint Lengyelországban nem mutatható ki közvetlen, oksági kapcsolat (grangeri értelemben vett kauzalitás) a két változó között.

3. táblázat: A szétválás megvalósult esetei a vizsgált országokban (1990–2015)
The realized cases of decoupling in the examined countries (1990–2015)

	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15
CZ	9	13	5	5	5	3	13	13	5	3	3	5	1	3	5	3	5	5	9	3	5	13	11	5	3
HU		13	9	5	5	1	5	3	3	5	1	3	1	5	3	5	5	3	9	1	5	13	1	3	1
PL	11	5	1	5	3	3	5	5	5	5	3	5	3	3	3	3	3	3	5	1	5	5	5	5	3
SK			5	5	3	3	5	5	13	3	1	3	5	5	3	5	5	3	13	1	5	5	1	5	3

Megjegyzés: világosszürke szín jelöli a szétválás kevésbé ideális esetét; sötétszürke szín pedig azt, amikor nem valósul meg a szétválás. Az esetek számozását lásd a 2. táblázatban.

3. ábra: Az energiafelhasználás (e), a gazdasági növekedési ráta (g) és a szétválási tényező (D_0) a visegrádi négyekben (1990–2015)
The trends of energy consumption (e), economic growth rate (g) and decoupling factor (D_0) in Visegrád countries (1990–2015)

Adatok forrása: Eurostat (2016), World Bank (2016).

Csehország gazdasága erősen függ a világgazdasági ciklusoktól, hiszen 1991, 1992, 1997, 1998, 2009, 2012 és 2013 években az ország recesszióba került, és bár (2013 kivételével) az energiafelhasználás változásának üteme is csökkent, mégsem valósult meg abszolút vagy relatív szétválás. 1991-ben és 2009-ben (9. eset) a gazdaság növekedési rátájának csökkenése kismértékben, de meghaladta az energiafelhasználás visszaesését, ez a gyenge, negatív irányú szétválás esete. 2013-ban (13. eset) a gazdaság visszaesése ellenére nőtt az ország energiafelhasználása (így az energaintenzitás is), ami erős, negatív irányú szétválást eredményezett. 1992, 1997, 1998 és 2012 években (13. eset) a szétválás recesszív: az energiafelhasználás a gazdasági visszaesést meghaladóan csökken. 2003-ban a szétválás expanzív negatív (1. eset), az energaintenzitás értéke romlik. Lengyelországhoz hasonlóan a fennmaradó időszakban (17 év) az abszolút és relatív szétválás esetei váltják egymást, bár az előbbi többször valósul meg, mint az utóbbi.

Magyarországon a vizsgálatba bevont 24 évből 14 mutatja az abszolút (8 db) vagy a relatív (6 db) szétválást. 8 olyan évet találunk, amikor nő a gazdaság energaintenzitása (3 év során a gazdasági visszaesés ellenére is): 1996, 2001, 2003, 2010, 2013 és 2015 években expanzív, negatív irányú a szétválás; 1993-ban és 2009-ben gyenge, negatív irányú. 1992-ben és 2012-ben a kevésbé rossznak mondható 13. eset valósul meg (recesszív szétválás).

Szlovákia esetében a 23 évből 18 során a szétválás megtörtént (11 abszolút eset és 7 relatív). 3 évben (2001, 2010 és 2013) a szétválás expanzív negatív irányú, 1999-ben és 2009-ben a szétválás recesszív (13. eset), vagyis az energiafelhasználás visszaesése meghaladja a gazdaság zsugorodásának mértékét, így javul az energaintenzitás.

Az előbbieken az erőforrás-szétválás elemzését végeztük el a visegrádi együttműködés négy országában. Elméletünk szerint az erőforrás-szétválás eredményeinek a hatásszétválásban is tükröződnie kell, ezt a továbbiakban az ökológiai lábnyom elemzésével közelítjük.

A Global Footprint Network (2016) adatai szerint a szén-dioxid-kibocsátás a teljes ökológiai lábnyom több mint felét teszi ki a vizsgált országok mindegyikében, mely megállapítás a globális klímahatás szempontjából rendkívül fontos és szoros összefüggésben van az energiamixszel. A teljes energiatermelésen belül kiemelt hatással bír a fosszilis és a megújuló erőforrások arányának változása, az egyes energiahordozók karbonlábnyoma ugyanis nagyon különböző. Egy kWh-ra vetített szén-dioxid-kibocsátás – egy egységnek véve a naperőmű karbonlábnyomát –, kevesebb mint 50%-os terheléssel bír a vízerőmű és 15%-kal a szél erőmű esetében. Ugyanakkor a szén erőművek és az olajtüzelésű erőművek szén-dioxid-terhelése a megújuló napenergiához képest több mint tízszeres, a gáztüzelésű erőművek pedig hétszeres. Az atomerőművek szén-dioxid-terhelése igen pozitív, megegyezik a szél erőművekével. (Ugyanakkor az atomerőművek komplex fenntarthatósági terhelése valószínűsíthetően lényegesen nagyobb, mint a megújuló energiáké. Az atomerőműveket csupán a szén-dioxid-kibocsátás kedvező volta miatt nevezhetik zöldenergia-termelőknek.)

A fentiekből következően egy ország ökológiai lábnyomának alakulását nagymértékben befolyásolja az, hogy milyen az energiaszerkezet és az milyen dinamikával változik a növekedési és a szerkezeti hatást tekintve. Európa karbonlábnyoma (Global Footprint Network 2016) az 1990 utáni két évtizedben 22%-kal csökkent. Ezen belül közel 20%-kal csökkent az energiával kapcsolatos szén-dioxid-kibocsátás is, amelyet azonban ellensúlyozott a közlekedés növekvő kibocsátása (mely a vizsgált időszakban több mint 20%-kal nőtt). A közlekedési ágazatot kivéve minden szektorban szén-dioxid-kibocsátáscsökkenés következett be.

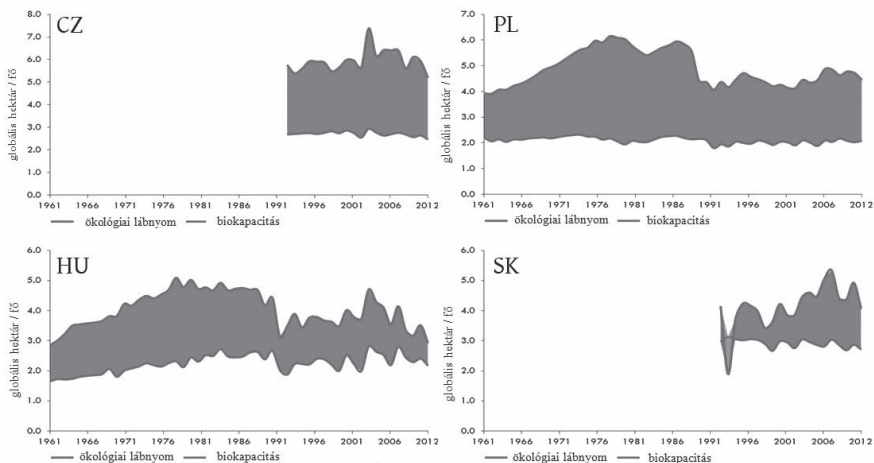
A továbbiakban áttekintjük, hogyan alakult az általunk vizsgált négy országban az ökológiai lábnyom, illetve a biokapacitás (4. ábra).

Az Európai Unió 28 országára számított ökológiai lábnyom 2010-ben közel 5 globális hektár volt. A vizsgált 4 országból Csehország ökotérhelése a legnagyobb, 6 globális hektár (egy lakosra vetítve), a legalacsonyabb az ökológiai terhelés Magyarországon volt (~ 3,5 gha). Lengyelország és Szlovákia ökológiai lábnyoma közel azonos (~ 5 gha).

Vizsgáljuk meg ezeket az adatokat az energiatermeléssel és a szétválással összefüggésben! Mivel ezek az adatok a teljes gazdasági és társadalmi hatást tükrözik, csupán közelítéseink lehetnek az energiatermelésre vonatkozóan. A pontos kép felvázolásához további kutatások szükségesek.

A primerenergia-felhasználás forrás szerinti alakulását a 2. ábra mutatja. Mivel Lengyelországban még mindig 80% a szilárd tüzelőanyagok aránya és a

4. ábra: Az ökológiai lábnyom és a biokapacitás alakulása a visegrádi négyekben (1960–2012, globális hektár)
Ecological footprint and biocapacity in Visegrád countries (1960–2012, global hectare)

Adatok forrása: Global Footprint Network (2016).

karbonterhelés is igen nagy, valószínűsíthetően ez a hatás az egyik okozója a fejlettségénél nagyobb ökológiai lábnyomnak.

Csehország európai uniós átlagot meghaladó ökológiai lábnyoma a viszonylag magas fejlettségi szintje mellett magyarázható a még mindig magas szilárdtüzelőanyag-felhasználási arányból is. Ugyanakkor pozitív tendencia, hogy a tüzelőanyag dinamikus fajtakiváltása megújuló energiákkal, illetve atomenergiával folyamatos a vizsgált időszakban.

Magyarország ökológiai lábnyoma a rendszerváltás után a nehézipar összeomlásával és a szénfelhasználás csökkenésével összefüggésben érzékelhetően javult. Pozitívan hat a megújuló energiaforrások részarányának növekedése és a viszonylag jelentős nukleáris kapacitás is. Amennyiben azonban a tervezett Paks 2 beruházás úgy lép be, hogy még működnek a jelenlegi blokkok, az akkora nukleárisenergia-többletkínálatot fog jelenteni, amely korlátozza a megújuló energianövekedés termelését (annak ellenére, hogy a nukleáris energianövekedés csökkenti a karbonlábnyomot). A karbonlábnyom által determinált ökológiai karbonlábnyom-elemzés mellett egyre inkább szükség van egy komplex fenntarthatósági versenyképességi, ezen belül regionális fenntarthatósági elemzésre. Lengyel (2016) megújított regionális versenyképességi piramismodellje is azt mutatja, hogy az energiaszektor fenntarthatósági elemzése feltételezi a gazdasági szerkezet, a regionális elérhetőség és infrastruktúra, a foglalkoztatottság stb. elemeket. Addig ugyanis, amíg egy gigaerőmű (pl. atomerőmű) a centrumot erősíti, a megújuló erőforrások fejlesztése a helyi erőforrások felhasználását segítheti, csökkentve a regionális egyenlőtlenségeket.

Szlovákia viszonylag magas ökológiai lábnyoma az energiaszerkezetével önmagában nem magyarázható: az alacsony szilárdtüzelőanyag-felhasználási arány és a magas nukleáris, illetve megújuló energiaszektorszerű felhasználás alacsonyabb ökológiai lábnyomot indokolnának. Az eltérés okainak feltárása további kutatást igényel.

Az ökológiai lábnyomok elemzése azt mutatja, hogy az erőforrás-elemzésre alapozva célszerű megkísérelni hatáselemzést is, hiszen a fenntarthatóság felé mutató kérdésekre csak így lesz remény választ találni.

Konklúzió

A rendszerváltást követően a visegrádi négyek gazdaságának energaintenzitása csökkenő tendenciát mutat, ami optimizmusra adhat okot. Hosszú távon megvalósulhat ezen országok gazdaságainak fejlődése az energia csökkenő vagy csökkenő ütemű felhasználása mellett, ami hozzájárul a gazdasági és környezeti fenntarthatósághoz. A technológiai fejlődés, a gazdasági struktúra változása lehetővé teszi, hogy a lakosság igényeinek a kielégítése, a termelés kevésbé energaintenzív módon történjen.

A négy visegrádi országban a szétválás vizsgálata során a következő főbb megállapításokat tettük:

1. A rendszerváltást követő két és fél évtized során döntően többségben voltak azok az évek, amikor megvalósult az erőforrás-szétválás abszolút vagy relatív formája.
2. A rendszerváltást követő években (1990–1993), továbbá a 2008–2009-es gazdasági világválság eredményeként 2009 és 2013 között a vizsgált országokban a gazdasági növekedés és az energiafelhasználás szétválása nem valósult meg: gyenge negatív, erős negatív és expanzív negatív irányú szétválásra találunk példát.
3. A 2009–2013-as időszak strukturális törésként is értelmezhető.
4. A szétválás nem állandósult folyamat, akár másfél évtizednyi (lásd Lengyelország, 1994–2009) szétválást követően is megfordulhat a pozitív tendencia.
5. Az ökológiai lábnyom elemzéséből levonható az a következtetés, hogy az energiatermelést vizsgálva a termelésszétválás mellett érzékelhető hatásszétválás is.

A szétválás folyamatának vizsgálata fontos visszajelzés az adott ország döntéshozói számára a környezetpolitika hatásosságáról. Az energiafelhasználás és a gazdasági növekedés szétválasztásának lehetséges eszközei közé tartozik egyrészt az ipari termelés újrastrukturálása, másrészt az energiahatékonyság, illetve az energiamegtakarítás ösztönzése (pl. energiahatékonysági szabványok előírásával).

Irodalom

- Andreoni, V., Galmarini, S. (2012): Decoupling economic growth from carbon-dioxide emissions: a decomposition analysis of Italian energy consumption. *Energy*, 44., 682–691. <http://doi.org/f393ww>
- Bithas, K., Kalimeris, P. (2013): Re-estimating the decoupling effect: Is there an actual transition towards a less-energy intensive economy? *Energy*, 51., 78–84. <http://doi.org/f4tndz>
- Csereklyei, Zs., Stern, D. I. (2015): Global energy use: decoupling or convergence. *Energy Economics*, 51., 633–641. <http://doi.org/ckcw>
- Európai Bizottság (2001): *Strategy for sustainable development*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV%3A128117> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Európai Bizottság (2005): *Lisbon strategy for growth and jobs*. http://ec.europa.eu/archives/growthandjobs_2009/ (Letöltés: 2016. december 15.)
- Európai Bizottság (2010): *EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Eurostat (2016): *Database*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (Letöltés: 2016. december 15.)
- GKI Energiakutató Kft. (2016): A magyar gazdaság és az energiaszektor helyzete, kilátásai 2020-ig. *Energiapolitikai Füzetek*, 34.
- Global Footprint Network (2016): *National footprint accounts*. <http://www.footprintnetwork.org/resources/data/> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Grand, M. C. (2016): Carbon emissions targets and decoupling indicators. *Ecological Indicators*, 67., 649–656. <http://doi.org/f9dx58>

- Huppes, G., Ishikawa, M. (2009): Eco-efficiency guiding micro-level actions towards sustainability: Ten basic steps for analysis. *Ecological Economics*, 6., 1687–1700. <http://doi.org/c6hshb>
- Jevons, W. S. (1866): *The coal question; An inquiry concerning the progress of the nation, and the probable exhaustion of our coal-mines*. 2nd edition. Macmillan and Co., London http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=317&Itemid=27 (Letöltés: 2016. december 15.)
- Judson, R. A., Schmalensee, R., Stoker, T. M. (1999): Economic development and the structure of the demand for commercial energy. *The Energy Journal*, 2., 29–57. <http://doi.org/cbskqp>
- Kékes M., Lipcsei G. (2015): Magyarország energiaellátás-biztonságának számszerűsítése az S/D index segítségével. *Magyar Energetika*, 2., 39–43.
- Kerekes S. (2007): *A környezetgazdaságtan alapjai*. AULA Kiadó, Budapest
- Lengyel I. (2016): A kutatás-fejlesztés és versenyképesség térbeli összefüggései a visegrádi országokban. *Tér és Társadalom*, 4., 71–88. <http://doi.org/cjwh>
- Lin, S., Beidari, M., Lewis, C. (2015): Energy consumption trends and decoupling effects between carbon dioxide and gross domestic product in South Africa. *Aerosol and Air Quality Research*, 15., 2676–2687. <http://doi.org/ckcx>
- Mulder, P., de Groot, H. L. F. (2004): Decoupling economic growth and energy use. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 2004-005/3. <http://papers.tinbergen.nl/04005.pdf> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- OECD (2002): *Indicators to measure decoupling of environmental pressure from economic growth*.
- Sebestyénné Szép, T. (2012): Eight methods for decomposing the aggregate energy intensity of economic structure with special regard to the industrial sector. *IAEE European Conference, Venice* <http://www.iaee.org/en/publications/proceedingssearch.aspx> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Sebestyénné Szép T. (2013): *Az energia gazdasági szerepének vizsgálata Kelet-Közép-Európában, 1990 és 2009 között*. PhD értekezés. Miskolci Egyetem, Vállalkozásmélet és -gyakorlat Doktori Iskola <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=11036&lang=HU> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Sebestyénné Szép T. (2018): A hatósági árcsökkentés lakossági energiafelhasználásra gyakorolt hatásának vizsgálata indexdekompozícióval. *Közgazdasági Szemle*, 2., 185–205. <http://doi.org/ckpq>
- Schultz Gy. (2005): Az ipari szerkezet átalakulása és az energiafogyasztás Kínában. *BME OMIKK Energiaellátás, energiatakarékosság világszerte*, 5., 22–29.
- Sorrell, S. (2010): Energy, economic growth and environmental sustainability: five propositions. *Sustainability*, 2., 1784–1809. <http://doi.org/c9qrw4>
- Stróbl A. (2013): Építsünk vagy kereskedjünk? *Energiagazdálkodás*, 4., 2–5.
- Szabó E. (2006): A környezetterhelés és a gazdasági fejlődés szétválása. *Területi Statisztika*, 4., 393–410.
- Szendi, D. (2016): Territorial differences of the life quality, as a complex indicator in Germany and Hungary. *Deturope. Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 2., 23–34.
- Szigeti, C., Tóth, G., Szabó, D. R. (2017): Decoupling – shifts in ecological footprint intensity of nations in the last decade. *Ecological Indicators*, 72., 111–117. <http://doi.org/f9xb5x>
- Szlávik J. (2013): *Fenntartható gazdálkodás*. CompLex Kiadó, Budapest
- Tóthné Szita K. (2007): Az ökohatékonyság növelésének trendjei. *Magyar Tudomány*, 9., 1176–1179.
- UNEP (2011): *Decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth*. http://www.unep.org/resourcepanel/decoupling/files/pdf/decoupling_report_english.pdf (Letöltés: 2016. december 15.)
- Wang, H., Hashimoto, S., Yue, Q., Moriguchi, Y., Lu, Z. (2013): Decoupling analysis of four selected countries. *Journal of Industrial Ecology*, 4., 618–629. <http://doi.org/ckcz>
- Weizsäcker, E. U., Lovins, A. B., Lovins, L. H. (1997): *Factor four. Doubling wealth, halving resource use*. Earthscan, London. <http://www.ima.kth.se/im/3c1395/Pdf/FactorFour.pdf> (Letöltés: 2016. december 15.)
- World Bank (1992): *World development report. Development and the environment*. <http://documents.worldbank.org/curated/en/995041468323374213/pdf/105170REPLACEMENT0WDRO1992.pdf> (Letöltés: 2016. december 15.)
- World Bank (2016): *Database*. <http://data.worldbank.org/> (Letöltés: 2016. december 15.)
- Zhang, M., Wang, W. (2013): Decoupling analysis of electricity consumption from economic growth in China. *Journal of Energy in Southern Africa*, 2., 57–66.

János Jelenések könyve: a modern magyar környezeti irodalom születése

Revelation to John: the birth of modern Hungarian environmental literature

RÁCZ LAJOS

RÁCZ Lajos: egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar;
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.; raczl@jgypk.szte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2606-1616>

KULCSSZAVAK: környezeti irodalom; éghajlatváltozás; kis jégkorszak

ABSZTRAKT: Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényében egy kisebb-fajta éghajlati-környezeti apokalipszis történetének első másfél évét beszéli el. 2019 tavaszán előbb Izlandon, majd Itáliában is sorra kitörnek a vulkánok és elkezdődik egy globális léptékű lehűlés, alkalmazkodásra kényszerítve a kortárs társadalmakat. A regény cselekménye Izlandon kezdődik, de a történet földrajzi fókusza valójában Budapest, és leginkább a Svábhegy, a legújabb kori magyar elit lakóhelye. A regénynek több főszereplője is van: Mátrai Ágoston, a későn házasodó karrierdiplomata, az ex-étteremtulajdonos úrgazdag Labancz Győző, vagy Radák Zoltán miniszterelnök, akit a sámánista merénylők a soha meg nem valósult jelenkori magyar felvirágzás mártírjává tesznek. Rövid írásomban annak a bizonyítására tettem kísérletet, hogy a természeti környezet, esetünkben az éghajlatváltozás ugyanolyan aktív és meghatározó szereplője a cselekmény alakulásának, mint a regény szereplői. A szögyakoriség vizsgálatával és tartalom-elemzéssel azt kíséreltem meg bizonyítani, hogy Térey János verses regénye illeszkedik abba az 1980-as években induló nemzetközi irodalmi áramlatba, amelyet környezeti irodalomnak neveznek. A környezeti irodalom koncepciójának első kidolgozója, Cheryll Burgess Glotfelty a természeti környezetre nem az emberi cselekvést elszenvedő statikus háttérként tekintett, hanem mint a holisztikusan szemlélhető és interaktív módon működő humán ökoszisztéma egyik főszereplőjére. Ugyanakkor Térey folytat egy, a magyar irodalomban hosszú idő óta létező hagyományt is a természeti környezethez való viszony értelmezését illetően. Ennek a környezeti irodalmi tradíciónak fontos mérőföldkövei voltak Petőfi Sándor Tisza című költeménye, amely a folyószabályozások korának optimista programverse, vagy Madách Imre Az ember tragédiájában az Eszki-mó szín víziója, amely elképesztően és korszerűen pesszimista jövőkép volt a 19. század derekán. Következtetésem szerint Térey János verses regénye tekinthető a (poszt)modern magyar környezeti irodalom első, remélhetően úttörő vállalkozásának.

Lajos RÁCZ: professor, Juhász Gyula Faculty of Education, University of Szeged; Boldogasszony sgt. 6., H-6725 Szeged, Hungary; raczl@jgypk.szte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2606-1616>

KEYWORDS: environmental literature; climate change; Little Ice Age

ABSTRACT: János Térey's poem-novel, "The Smallest Ice Age", recounts the first one and a half years history of a minor climatic-environmental apocalypse. In the spring of 2019, volcanoes erupt, first in Iceland, later in Italy and then a global scale cooling begins, forcing contemporary societies into adaptation. The plot starts on Iceland, but the geographical focus is Budapest, and mostly Svábhegy in fact, the residential area of the contemporary Hungarian elite. The novel has more main characters, like Ágoston Mátrai, the late married career diplomat, the ex-restaurant owner upstart Győző Labancz, or the prime minister Zoltán Raddák, who the shamanist assassins made the martyr of the never fulfilled contemporary Hungarian prosperity.

In my short study, I try to demonstrate and verify that climate change and the physical environment are just as active and determining characteristics of the plot as the human characters. With the method of word frequency and the content analysis, I tried to prove that the poem fits into an international literary current, called environmental literature, launched in the 1980s. Cheryll Burgess Glotfelyt, the elaborator of the concept, did not consider the physical environment as the static background enduring human action, but as one of the main agents of the human ecosystem, which latter, in turn, can be contemplated holistically and function in an interactive manner.

Térey, however, also follows a tradition existing for a long time in Hungarian literature, that is, the interpretation of relationships to the physical environment. The Hungarian environmental-literary tradition had important milestones, like the poem of Sándor Petőfi's Tisza, one of the optimistic program poems of the age of water regulation, or the pessimistic vision of the Eskimo scene in Imre Madách's Tragedy of Man, an astonishingly contemporary vision from the 19th century. I consider János Térey's poem novel as the first representation of the (post)modern Hungarian environmental literature, which I hope will have many followers.

Magyarország, 2019 tavasza, az ország miniszterelnöke, a szociáldemokrata Raddák Zoltán (akinek érdemes visszafelé is elolvasni a vezetéknévét) a jobbközéppel kötött nagyköztársaság támogatásával megnyerte a 2018-as választásokat. A miniszterelnök

(...) ideálprogramja az elhajlásoktól mentes
Kultúrköztársaság, amelyben vezető
Értelmiségiek, tudósok, közgazdászok a miniszterek.
Tehát – eltérően a múltbeli gyakorlattól –
Nem pártmameluk senkiháziak. (Térey 2015, 121.)

Minden jel szerint véget ért az ezeréves történelmi pechszeria, és a 35 éves, selyemfényű Aston Martinját vezető sármos miniszterelnök példás gyorsasággal átformálta a magyar közéletet, egy év kormányzás után úgy látja:

A nyugati fejlődés főáramába visszatértünk.
A botránybaloldal és a vezérdemokrácia után
Visszaadtam a nemzetnek az öntudatát. (Térey 2015, 390.)

De az ezeréves történelmi pechszeria nem ért véget, és 2019 tavaszán előbb Izlandon, majd az Itáliai-félszigeten egymást követően, egymás hatását felerősítve kitörnek a tűzhányók, amelynek következtében globális lehűlés kezdődik. Térey János verses regénye ennek a jégkorszaknak az első másfél évét beszéli el, szereplői pedig legfőképpen a magyar (politikai, gazdasági és tudományos) elit tagjai.

A Legkisebb Jégkorszak 2015-ös megjelenése óta nagyszámú kritika jelent meg (Bencsik 2015; Földényi 2015; Pogrányi 2016; Radnóti 2015; Varga 2016; Zsolnai 2016), ám ezek az írások érdemben nem foglalkoztak a verses regény

környezeti vonatkozásaival. Varga Melinda (2016) ismertetésében úgy fogalmaz, hogy „A költő a környezeti katasztrófát keretként használja a jelenlegi magyar társadalmi helyzetkép bemutatására.” Radnóti Sándor (2015) szerint Térey „Nagy költői energiákat mozgósított a hó, a fagy, a hosszú tél ábrázolására. Nyilvánvaló, hogy ez metaforikusan is értendő, amennyiben Magyarország – és egész Európa – befagyott. De a lírai jelkép széles epikus megalapozást kap, hatalmas tájleírásokat, a természeti erők hatásos fölidézését és okszerű magyarázatát.” Azt gondolom, a jeles irodalmárok a természeti környezet regénybeli szerepének értelmezésében tévednek. Meggyőződésem szerint A Legkisebb Jégkorszak aktív szereplője a természeti környezet, amely nemcsak meghatározza a cselekmény irányát, de folyamatosan mozgásban is marad, alakítja a történet/történelem menetét, beavatkozik a szereplők életébe, meghatározza a Földön, esetünkben és általában véve Európában, különösen Magyarországon, a leginkább pedig a Svábhegyen az ember által tartósan birtokba vehető és élhető világnak a határait, az antroposzféra kiterjedését és belső struktúráját.

A természeti környezet az irodalom régi színtere és szereplője: a Gilgames-eposz egyik főszereplője, Enkidu a vadonból érkezett Uruk városába, Odüsszeusz egy évtizedig bolyongott a tengeren, keresve az Ithakába vezető utat, az őszö-vetségi hagyomány szerint pedig az emberek bűneit Isten rendre természeti katasztrófákkal büntetette. A természeti környezet irodalmi ábrázolása különösen alkalmas a kódolt kommunikációra az író és az olvasó között. Nem véletlen, hogy a szovjet-orosz irodalomban a környezeti konfliktusok jelentették az első lehetőséget a diktatórikus rendszer elleni tiltakozásra.¹ A természeti környezet irodalmi megjelenésének értelmezésére irányuló szándék ugyanakkor a magyar irodalomtörténetben (legjobb tudomásom szerint) még nem jelent meg. Ment-ségére szolgál a honi irodalomkritikának, hogy globálisan is viszonylag új gondolati áramlatról van szó. A környezeti vagy ökológiai irodalomról (environmental literature vagy literary ecology) való gondolkodás, az ökokritika (ecocritics) az 1980-as évek második felében jelent meg az Egyesült Államok akadémiai-egye-temi világában (Glotfelty, Fromm 1996). Az alapító anya Cheryll Burgess Glotfelty volt, aki az amerikai irodalomban Henry David Thoreau munkásságától Edward Abbey színre lépéséig azt vizsgálta, milyen módon jelent meg a természeti kör-nyezet az amerikai és a világirodalomban.² Annak, hogy a természet az amerikai irodalomkritika fontos kérdésévé vált, részint sajátosan amerikai, részint pedig globális okai voltak. A 19. századi alapítású ökológia eredendően a biológia szubdiszciplinájaként jelent meg,³ amelynek művelői az ökoszisztémákban élő állati és növényi életközösségek belső viszonyait vizsgálták, illetve kapcsolatukat a fizikai környezetükkel. Az ökológiai gondolkodás eskalációját egy ameri-kai tengerbiológus, ökológus és újságíró, Rachel Carson 1962-ben megjelent könyve, a *Silent Spring* indította el (magyar nyelven: Carson 1994). Rachel Carson az amerikai tudományos élet meghatározó tradícióját követte, amikor a „general reader” (az átlagos olvasó) számára is közérthető módon írt a környezet-szennyezés ökológiai, egészségügyi és társadalmi hatásairól. Az Egyesült

Államokban, ahol az amerikai nemzet születése szorosan egybekapcsolódott a természeti környezet átalakításával, ez a gondolat rendkívüli hatást gyakorolt a hétköznapi gondolkodásra, a politikai életre és a tudományos diskurzusra egyaránt. Abban, hogy az 1960-as évektől az ökológiai problémák globális kérdéssé váltak, fontos szerepet játszott az is, hogy a második világháború után kibontakozó példátlan gazdasági növekedés következtében az emberiség olyan erőforrások mozgósítására vált képessé, amekkorával korábban csak a természeti erők rendelkeztek. Az ökológiai gondolkodás globalizációja az 1960-as évek végétől elvezetett az ökológiai mozgalmak színre lépéséhez, a környezetpolitikai gondolkodás és intézményrendszer kialakulásához, ráadásul arra sarkalta a legkülönbözőbb tudományok művelőit, hogy reflektáljanak az ember és a természeti környezet közötti új viszonyrendszerre és az ebből származó konfliktusokra. Az 1970–80-as években jelent meg a környezettörténet, a környezetfilozófia, a környezetszociológia, a környezet-gazdaságtan, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Fontos szemléletbeni változás volt, hogy az új tudományterületek művelői a természeti környezetet az emberi társadalommal egyenrangú dinamikus rendszerként értelmezték. Cheryll Burgess Glotfelty fellépésének⁴ és az ökokritika megjelenésének ez volt a társadalmi és tudománytörténeti háttere. A környezeti irodalommal foglalkozó amerikai kutatók 1992-ben létrehozták az Association for the Study of Literature and Environment-et (ASLE: www.asle.org), amelynek a hozzáférhető nyilvántartás szerint jelenleg az Egyesült Államokban mintegy 900 tagja van. A társaság megjelentett egy folyóiratot is Interdisciplinary Studies in Literature and the Environment (ISLE: www.asle.org/research-write/isle-journal/) címen. Az ökokritika tevékenységi területének meghatározását illetően nincs teljes konszenzus a szakirodalomban, de alapvetően háromféle felfogás erősödött meg. Az ökokritika művelőinek egy csoportja úgy tartja, hogy elsősorban azt kell vizsgálni, a természeti környezet miként jelenik meg az irodalmi szövegekben, a másik felfogás szerint az ember-természet együttélés során felmerülő morális kérdésekre kell koncentrálni, végül a környezeti aktivista irányultságú irodalmárok szerint annak az elemzése a legfontosabb, hogy a környezeti problémák miként jelennek meg az irodalomban. Az ökokritika az amerikai irodalomtudomány nem meghatározó, de fontos irányzata, amely kiterjedt hálózatot hozott létre az akadémiai-egyetemi világban.

A természeti környezet ábrázolása a magyar irodalom minden korszakában jelen volt, az ábrázolás kontextusát ugyanakkor jobbra a korszak, a modern világban legfőképpen a tudományos gondolkodás határozta meg. Petőfi Sándor Tisza című költeménye (amennyiben eltekintünk a „pór menyecske” költőre gyakorolt hipnotikus hatásától) a folyószabályozások korának optimista programverse, amelynek különösen hatásos a paradox argumentációja. Madách Imre Az ember tragédiájában az Eszkimó szín víziója elképesztően és korszerűen pesszimista. Madách 1860-ban fejezte be a Tragédiát, és az Eszkimó színben Lucifer pontosan felmondja azokat a tudományos téziseket, amelyek az amerikai George Perkins Marsh Man and Nature című, 1864-ben megjelent nagy je-

lentőségű tudományos szintézisének a konklúziói. Marsh szerint az ember kettős természetű, természeti lény és kultúrahordozó egyszerre, a környezeti konfliktusok jó részét pedig ennek a kettős természetnek a konfliktusa, illetve negligálása okozza. Lucifer interpretációjában: „Mindég az állat első bennetek, / És csak midőn ezt el bírád csitítani, / Esmél az ember, hogy nagy-gőgösen / Megvesse azt, mi első lényege” (Madách 1971, 157.). Marsh víziója szerint „Az emberi beavatkozás a Föld felszínét oly mértékben elpusztítja és tönkreteszi, hogy az csaknem a Holdhoz válik hasonlónak” (Marsh 1965, 42.). Madách sem kevésbé pesszimista, a tizennegyedik szín vigasztalan képe: „Hóval és jéggel borított hegyes, fátalan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között” (Madách 1971, 153.). Lucifer pedig így invitálja a pusztulás határán egyensúlyozó emberiség világába Ádámot: „E vérgolyó napod. / Lábunk alatt a föld egyenlítője. / A tudomány nem győzött végétén.” (Madách 1971, 154.). Amihez Térey János víziója nagyon hasonlatos: „nap fénykorongja, mint egy rézvörös / Krampuszarc, ringott az égen” (Térey 2015, 246.).

Térey János könyve, ami a tudományos kontextus aktualitását illeti, méltó párja Petőfi tájverseinek és Madách Az ember tragédiájának. A tétel, amelynek a bizonyítására kísérletet teszek az, hogy Térey a természeti környezetet aktív és tevékeny szereplőként kezeli verses regényében, ráadásul egy természeti katasztrófa tesztjét is lefuttatja számunkra, akik az előtörténet gyanakvó részesei vagyunk.

A bizonyítás első lépéseként szógyakorisági vizsgálatot végeztem a regény szövegén,⁵ azokra a szavakra szűkítve a kört, amelyek a természeti környezet öntörvényű működése szempontjából relevánsak és nagyobb számban fordultak elő a szövegben. A kiválasztott szavak a következők voltak: vulkán (41 említés), fagy (59), jég (140), hó (302) és tél (62). A regény szövegének olvasása során azt tapasztaltam, hogy valamilyen környezeti változás vagy körülmény rendre beleavatkozott a történet menetébe, a környezeti szereplő folyamatosan játékban maradt a cselekmény teljes hosszában. Ilyen módon a természeti környezetet tekinthetjük a regény egyik főszereplőjének, ami azért sem zavaró, mert Térey regényének több főszereplője is van. Ezek a főszereplők korunk hősei: Mátrai Ágoston, a későn házasodó karrierdiplomata, az ex-étteremtulajdonos újgazdag Labancz Győző, akinek a rosszulletei időalagutakat nyitnak a 20. századi magyar történelem irányába, vagy éppen Radák Zoltán miniszterelnök, akit a sámanista merénylők a soha meg nem valósult modern kori magyar felvirágzás mártírjává tesznek. Van egy fontos mellékszereplője is a regénynek, akiről mindenképpen említést kell tennem: Dolina Iván főmeteorológus, aki a televízió egyenes adásában kelt a tudományos megismerés védelmére:

„Maga meg mit idegeskedik?”, fordult

Az asztrológushoz, aki fölugrott és nekiesett Dolinának,

Szabályosan összeverekedtek a képernyőn. (Térey 2015, 36.)

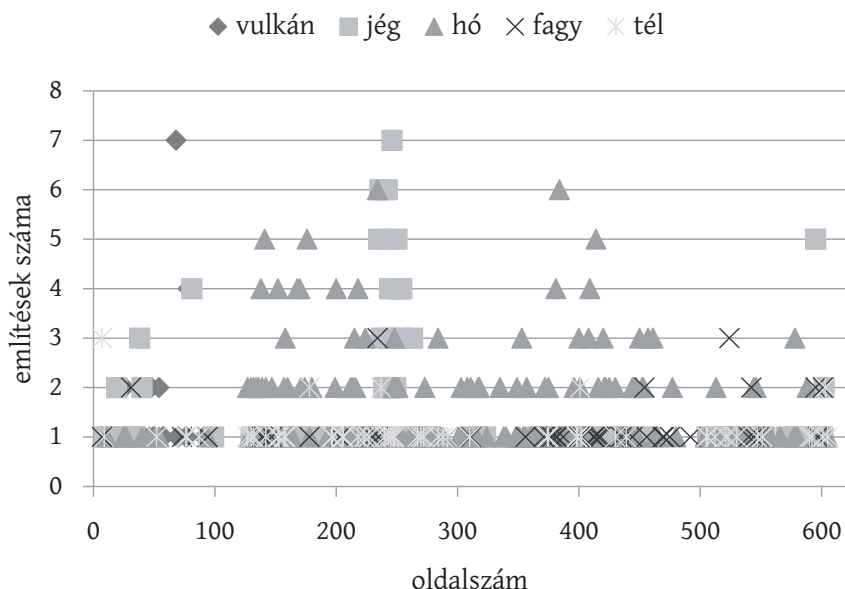
Ha valaki elolvasta a kötet végi köszönetnyilvánítást, akkor nem volt nehéz beazonosítani, hogy Dolina Iván valójában Dunkel Zoltán alteregója, aki korábban az Országos Meteorológiai Szolgálat főigazgatója és a regény szaklektora

is volt. Ritka kegyelem a természettudományok művelői számára a regényhőssé válás, Dunkel Zoltán számára megadatott, amiért őszintén irigylem.

De nézzük a bizonyítást! Az 1. ábra az éghajlatváltozás szempontjából releváns öt kifejezés időbeni eloszlását mutatja a szövegtestben. Első látásra is szembetűnő, hogy a 609 oldalas verses regényben a klímaváltozás valamely jellemzője folyamatosan jelen van, gyakran többszöri említéssel és többféle vonatkozásban.

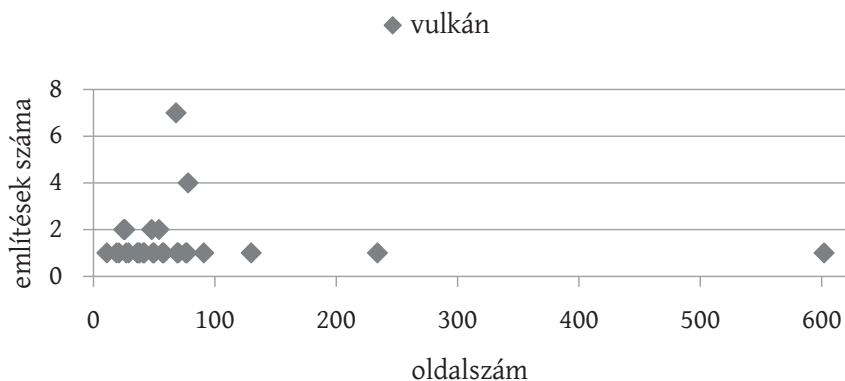
Amint azt a vulkánok említési gyakoriságát ábrázoló 2. ábra mutatja, a vulkánkitörések indítják el a legkisebb jégkorszakot,⁶ előbb az izlandiak, amelyekhez némi késéssel csatlakoznak az itáliai vulkánok is, felforgatva a kortársak életének a földrajzi-éghajlati kereteit. Dicséretes módon Térey János nemcsak szakértőt kért fel, de tanulmányozandó a vulkánok működését, elutazott Izlandra is. A szakirodalmi ismereteknek és a terepen gyűjtött tapasztalatoknak köszönhetően szakmai szempontból is igen meggyőző az izlandi vulkánok kitörésének bemutatása. Ugyanakkor meglepő kihívás lehet a dokumentumfilmek által kondicionált olvasók számára a regény szövege alapján létrehozni a belső mozt. A fizikai világ részletes szöveges interpretációja bizonyosan nem fog kivésni az irodalomból, de a modern prózában nem számít széles körben használt megoldásnak.

1. ábra: Az éghajlati változásra utaló öt kifejezés (vulkán, jég, hó, fagy és tél) említéseinek eloszlása Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényének szövegében
The distribution of five expressions implying climatic change (volcano, ice, snow, frost, and winter) in the text of the poem-novel of *The Smallest Ice Age* by János Térey

2. ábra: A vulkán említésének eloszlása Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényének szövegében

The distribution of references to the volcano in the text of the poem-novel of The Smallest Ice Age by János Térey

A Kárpát-medence geológiai szerkezetének vulkanológiai szempontból fontos sajátossága a Balaton-felvidéktől a Székelyföldre húzódó belső-kárpáti vulkáni ív, amelynek legkeletibb tagja, a Hargita néhány tízezer éve még aktív lehetett.⁷ De Térey János életre keltette a Balaton-felvidék hárommillió éves tűzhányóit is A magyar vulkándalban, amelyet előadásra javaslok a földrajzos szakesteken szabad művészi interpretációban:

Levendulás Tihanyunkban

Lefegyverzőn kedves arcú

Szürkemarhák kémlelik

Az elektromos kerítés

Mögül, ahogy fölfortyan és

Újra buzog a mágikus

Erőmező! Olvadt kőzet

Maradékra nyomul egyre

Fölfelé csak fölfelé!

Perzselt fűvű Tihanyunkban

Félelemtől torz pofájú,

Eszeveszett szürkemarhák

Döntik le karámjukat. (Térey 2015, 69.)

A vulkánkitörések tartós klímaváltozást indítanak el, az időjárás egyre hidegebbre fordul, és elkezdődik a legkisebb jégkorszak, nem minden előzmény nélkül. Önmagában véve a jégkorszak egy földtörténeti terminus, amely azokat az időszakokat jelöli, amikor a Föld pólusait jégsapka borította. Ha ezt a meghatározást elfogadjuk, akkor jelenleg is egy jégkorszakban élünk, amely a Föld történetének nem gyakori állapota, a teljes, geológiai eszközökkel megismerhető időtartam alig több mint tíz százalékát teszi ki. A kis jégkorszak fogalma a

20. század derekán jelent meg a szakirodalomban, és manapság a 14. században kezdődő és a 19/20. fordulójáig tartó globális lehűlést értik rajta (részletesebben lásd Rácz 2016). A „kis” jelző a két és fél millió éves pleisztocén „nagy” jégkorszakától való megkülönböztetést szolgálja, illetve arra utal, hogy a klímaváltozás geológiai léptékben mérsékelt erejű volt, hiszen a pleisztocén jégkorszak 2-3°C-os lehűlésével szemben a kis jégkorszak idején még a legkritikusabb években sem haladta meg a lehűlés éves hemiszférikus átlagban a 0,6-0,8°C-ot. A Térey János által teremtett legkisebb jégkorszak ebbe a glaciológiai kontextusba illeszkedik, és jégkorszakhoz illően hidegnek kell lennie. A hideg nagyságáról leggyakrabban a fagyeseemények tanúskodnak a regény szövegében (3. ábra).

Az, hogy a Duna vagy az Adria Dubrovniknál befagy, történelmi léptékben nem számít kivételes eseménynek, hiszen a nagyobbik kis jégkorszak hidegebb periódusaiban a késő középkor és az újkor idején erre számos alkalommal sor került.⁸ A -20°C-os fagy rendkívüli ugyan, de minden téli hónapban lehet ilyen minimumokkal számolni, esetenként még november végén és március elején is.⁹ A regény „proxy” információi azonban arra utalnak, hogy már nem csak a szokásos szélsőértékek ismétlődtek a szokottnál gyakrabban, hiszen:

Megálltak a kapualjban, és haboztak.

Egyelőre nem merték kidugni az orrukat:

Féltek, nehogy leborotválja a szél.

„Megint olyan hideg van, hogy belefagy

Az ember szájába a nyál. (Térey 2015, 378.)

Máshol kislányok fújtak a szabadban szappanbuborékokat,

Amelyek azonnal tündöklő gömbökké fagytak. (Térey 2015, 413.)

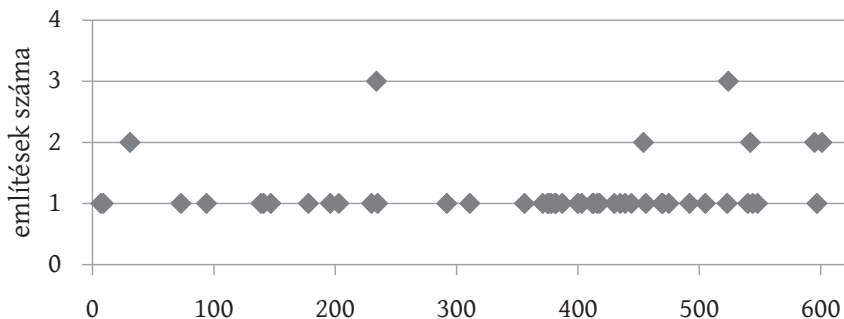
A lábosból kiöntött, forrásban levő víz

Még a levegőben, földet érés előtt jéggé dermedt. (Térey 2015, 412.)

3. ábra: A fagy említésének eloszlása Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényének szövegében

The distribution of references to the frost events in the text of the poem-novel of The Smallest Ice Age by János Térey

◆ fagy

A szélsőségesre forduló időjárás egyre magasabbra emelte a túlélési küszöböt a budapesti ökoszisztéma minden élőlénye számára:

Látta, fagyott verebek és szarkák

Teteme hever a völgy legalján. Több száz vagy ezer. (Térey 2015, 382.)

Az ítéletidő átvonulása százaz

Nagyságrendben emberéletet követelt

(Autóbaleset, gyorsajtás, némi sebességmámor,

Jeges út vagy a gumik gyalázatos állapota...).

Hajléktalanok fagytak halálra, haltak éhen; (Térey 2015, 387.)

A fagyos időjárásnak ugyanakkor figyelemreméltó geopolitikai következményei is mutatkoztak:

Befagyott a magyarság,

S ami különösen fáj nekik:

Egybefagyott féltékeny szomszédaival;

Osztotva szlovén, horvát és osztrák,

Sőt szlovák, szerb, román és ukrán

Társaival, mi több: majdnem egész

Európával a közös hóhalálzásban...

Unikális sorsa közös mederbe került. (Térey 2015, 524.)

Az erősödő lehűlés következtében egyre nagyobb vízfelszínnek váltottak halmazállapotot, a folyamat különösen felerősödött a regény második harmadának elején, amikor 60 oldalon belül 75 alkalommal szerepelt valamilyen klimatikus kontextusban a jég kifejezés (4. ábra).

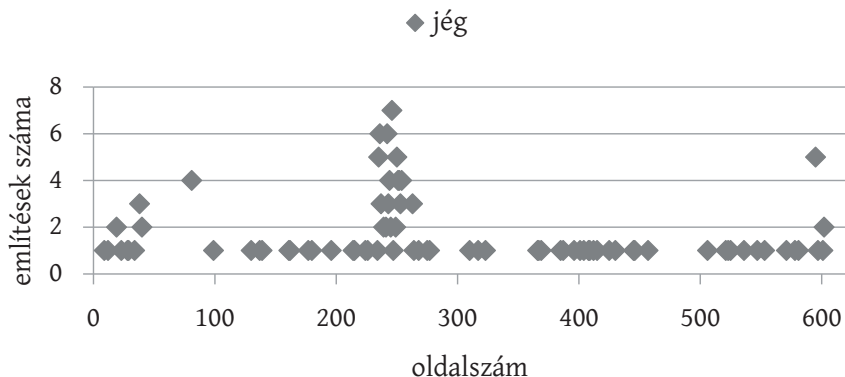
Novemberben, pár emberöltőnyi szünet után

Újra jégvár keletkezett a Dunán. (Térey 2015, 241.)

Ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor 56 év telt el, hiszen 2019 novemberét megelőzően a Duna utoljára 1963-ban fagyott át. A Duna szabályozása

4. ábra: A jég említésének eloszlása Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényének szövegében

The distribution of references to the ice events in the text of the poem-novel of The Smallest Ice Age by János Térey

előtt, a kis jégkorszak idején a folyó zajlása általános jelenség volt, a 19. századi megfigyelések szerint 28 esztendőből egyben maradt csak ki, a befagyásra pedig átlagban minden második-harmadik évben sor került (részletesebben lásd Lászlóffy 1934, Tőry 1952). A Duna-hidak megépüléséig a jéghíd a Duna két partja közötti közlekedés fontos segítője volt, a jég állékonyságát szalmával javították, a közlekedést pedig a biztonságos jégsáv éjszakai kivilágításával. A 21. század életménytársadalma számára azonban a befagyott Duna már nem létfontosságú közlekedési lehetőség (arra ott vannak a hidak, vagy a jégtörő hajók), hanem lehetőség az extrém sportok egy szokatlan válfajának gyakorlásához, a mesterséges rianás keltéséhez a befagyott Duna jegén. Labancz „Győző életének bűnös öröme / A jéggel való szenvedélyes játéka volt.” (Térey 2015, 250.).

Győző lélegzet-visszafojtva figyelte:

A csákányt a jégbe vágva

Egy több másodpercig tartó,

Távolba szaladó repedéshang volt hallható,

Utána azonnal hajszálvékony

Fekete csík jelent meg a jégen.

És egy gyönyörű, több kilométerre elnyúló,

Parttal párhuzamos rianássá tágult.

Egészen elképesztő látvány volt,

Ahogy a több négyzetkilométeres jégtábla

Távolodik attól a táblától,

Amelyen jégbe gyökerezett lábbal Győző áll.

Megpróbált föllátni, de az ingó jégen

Tompa puffanással előreesett. (Térey 2015, 253-254.)

Szibéria Magyarországra költözését nem volt könnyű a budapestieknek sem elviselni, sem pedig feldolgozni, persze a trauma nem előzmények nélküli, így a lelki kárenyhítés eszközei is adottak voltak.

A Legkisebb Jégkorszak legelső telén

Budapest lakossága ámokfutva élt;

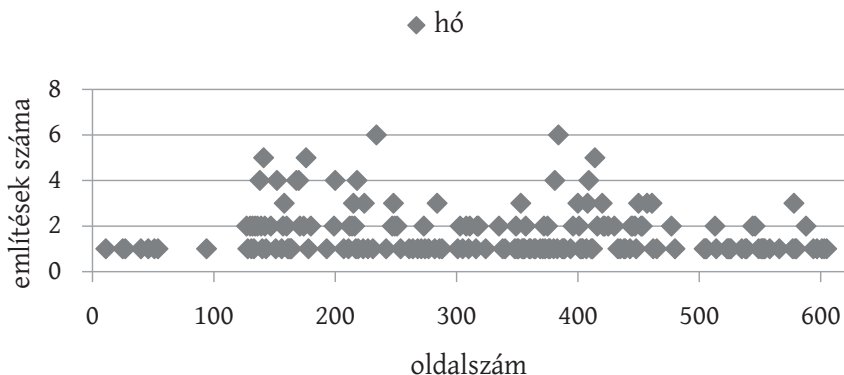
S hétvégén diszkotékákat látogatott,

Őrjöngeni. Nem félni. És felejteni. (Térey 2015, 521.)

A Kárpát-medencében a csapadék mennyiségének, időbeni eloszlásának és halmazállapotának változása sokkal megbízhatóbb és erőteljesebb indikátora az éghajlatváltozásnak, mint a hőmérsékletváltozás. Némi egyszerűsítéssel felmelegedés idején csökken a csapadék mennyisége, a nyári félév egyre szárazabbá válik, télen pedig a csapadék egyre inkább eső formájában hullik. Lehűlés alkalmával nő a csapadék mennyisége, a téli csapadék pedig növekvő mértékben hó. A legkisebb jégkorszak idején a budapestiek úgy érezték magukat, „Mintha egy alsó-ausztriai falucskába csöppentek volna” (Térey 2015, 215.), ahol „Esett megint a hó oroszos nekibuzdulással” (Térey 2015, 284.). Amennyiben a tartós havazás Magyarországon szóba kerül, akkor földrajzilag ez az asszociációs kör hívódik be. Oroszországról kézenfekvő Szibériára asszociálni, Ausztria inkább a

5. ábra: A hó említésének eloszlása Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényének szövegében

*The distribution of references to the snow in the text of the poem-novel of
The Smallest Ice Age by János Térey*

wellness vonatkozásában jut eszünkbe, bár történetileg azért Kufstein árnyalja ezt a képet.

A legkisebb jégkorszak magyarországi történeteiben a legnagyobb gyakorisággal megjelenő környezeti tényező a hó (5. ábra), amely megnehezíti a közlekedést, előretolja a természeti környezet határait, az embereket pedig beszorítja az épített környezet fűthető részébe, ahol azonban „lassan falon át is érezni a hószagot” (Térey 2015, 168.). A vaddisznók pedig, az emberek világának visszavonulását követve és a hideg által szorongatva megjelentek a budai utcákon.¹⁰ A túlélés, akár egy háborúban, személyes üggyé vált:

A járókelők éjjel elképedve bámultak egymásra:

Az utcán valóságos hóhegyek

Tornyosultak. És virradatra megszűnt

Az átjárás a közvetlen szomszédok között is. (Térey 2015, 127.)

De nemcsak a felszíni közlekedés áll le, hanem a légi is „Ferihegy nem indít és nem fogad” (Térey 2015, 388.). „Tisztára a Hoth bolygó, komolyan, már csak / A birodalmi lépegetőket hiányolom, gondolta Kőnig Attila író, a budai Fácán vendéglő udvarán (Térey 2015, 200.).

A tél időbeni kiterjedése és időjárási profilja – a csapadék mellett – a másik meghatározó indikátora a Duna-medence éghajlati változásainak. Lehűlés idején a hideg és havas időjárás meghatározza a téli félév (októbertől márciusig) nagyobb részének környezeti állapotát. Térey János víziója megrendítően apokaliptikus (6. ábra):

Utoljára vetettek a magvetők.

Utoljára aratnak az aratók,

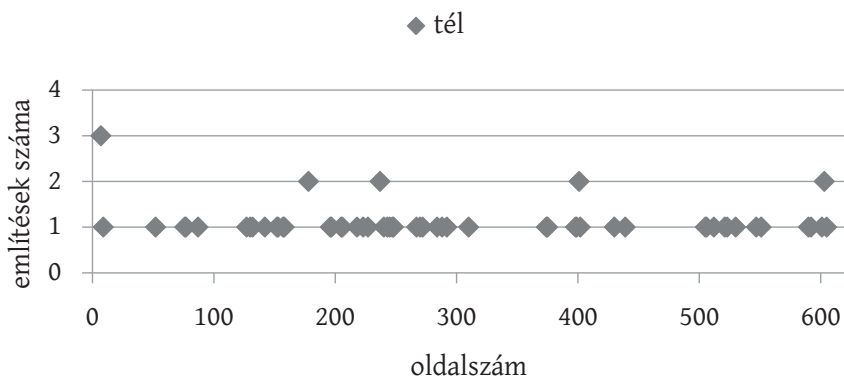
És ősszel lesz az utolsó szüret.

Aztán jön a vulkánkollektíva ajándéka,

A műsoron kívüli tél: (Térey 2015, 76.)

6. ábra: A tél említésének eloszlása Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényének szövegében

The distribution of references to the winter in the text of the poem-novel of The Smallest Ice Age by János Térey

Ami történik, azonban nem előzmények nélküli a történeti emlékezet perspektívájában:

A Margit-sziget szabályosan körbefagyott,

Mint a középkor telein, amikor gyakran

Zárta körül a jég az akkor még a nyulakról elnevezett szigetet. (Térey 2015, 243.)

A tradicionális kor emberének eszközei és lehetőségei korlátozottabb, alkalmazkodóképessége azonban nagyságrendekkel jobb volt összevetve a jelenkorral. A legkisebb jégkorszak által előidéztet éghajlati-környezeti változások a modern kor technikai eszközeinek a hatékonyságát nyesték vissza, amelyekre a modern ember élete, és ilyen formán a túlélése is alapozva van. A történet vége ugyanakkor nem egyértelműen pesszimista (de mindenképpen optimistább, mint Madáché), hiszen:

A Legkisebb Jégkorszak második ősze ragyogó volt.

A hírek szerint a gabona szerte a kontinensen

Megfulladt a hó alatt. „Idén így jártunk,

De nem lesz mindig ugyanez, barátaim!

Főleg a teleink bizonyulnak majd zordabbnak az eddigieknél”,

Nyilatkozta egy uniós agrárbiztos.

Nem fagytak el a szőlőfürtök a tőkén;

Legalábbis nem mindenhol. (Térey 2015, 601.)

Reményeim szerint sikerült bizonyítanom, hogy Térey János verses regényében a természeti környezet nem közömbös díszlet az események háttérében, hanem a cselekmény irányát meghatározó szereplő. Ilyen módon A Legkisebb Jégkorszak tekinthető a modern magyar környezeti irodalom első, remélhetően úttörő regényének. Amennyiben Térey János úgy határoz, hogy megírja az Egy kicsit nagyobb jégkorszak, mint az előző munkacímű regényét, ezúton szeretném jelezni, hogy a téma elkötelezett szakértője vagyok.

Jegyzetek

- 1 A hruscsovi korszak olvadása nyomán a szovjet újságíró-társadalomban összegyűlt az a kritikus tömeg, hogy a szovjet médiában megjelenjenek a rendszert óvatosan bíráló nézetek, amire a környezeti konfliktusok kérdése különösen alkalmas volt. A környezetvédelem szakmai jellege a cenzúrával szemben is védelmet jelentett, hiszen a „kommunista attitűd” részének tekintették a természeti értékek megőrzésére való törekvést. Igen fontos volt a szovjet írók szerepe a környezetvédelem közbeszédének alakításában. Leonyid Leonov a hruscsovi olvadás idején írta az Orosz erdő című regényét. Valentyin Raszputyin már a Brezsnjev-érában jelentette meg az Isten veled, Matyora című regényét, amelyben a szerző egy folyó szigetén épült város lakóinak sikertelen erőfeszítéseiről ír, akiknek a települése egy vízi erőmű építése során pusztul el.
- 2 Egy rövid áttekintés az amerikai környezeti gondolkodás evolúciójáról magyar nyelven: Rácz (2006).
- 3 Az ökológia tudományterületét elsőként Ernst Haeckel határozta meg 1866-ban. Haeckel az ökológiai elnevezést két görög szó összeillesztésével hozta létre, amelyek az oikosz (lakóhely) és a logosz (tudomány) voltak. Juhász-Nagy Pál (1986) szellemes meghatározása szerint az ökológia azzal foglalkozik, hogy miért nem élhetnek az élőlények bárhol, bármikor, bármekkora számban a Földön.
- 4 Cheryll Burgess Glotfelty volt az első, aki elfogadtatta az amerikai akadémiai-egyetemi világgal a környezeti irodalom létjogosultságát, és ugyancsak elsőként kapott egyetemi tanári státuszt mint „Professor of Literature and Environment” a Nevadai Egyetemen. Cheryll Burgess Glotfelty elérhetősége és életrajza a következő webcímen található: www.unr.edu/english/people/cheryll-glotfelty.
- 5 A regény lapjait beszkennelem, a szövegen karakterfelismerő programot futtattam le. Mivel nem az eredeti gépiratot használtam, ezért lehetséges, hogy néhány kifejezést nem fedeztem fel, és a valós említésszám az általam kigyűjtöttnél magasabb, de jelentős eltérés nagy valószínűség szerint nincs.
- 6 A globális léptékű lehűlés egyik lehetséges oka a vulkántevékenység, mivel a kitörések nyomán jelentős mennyiségű kén-dioxid és aeroszol kerül be a felső légkörbe. A kitörés nagyságától függően a vulkáni fátol évekig leárnyékolhatja a Földet, és ezzel párhuzamosan megemeli a sztratoszféra hőmérsékletét, módosítva a felső légkörben végbemenő folyamatokat. Ugyanakkor a vulkánkitörések csak rövidebb távon képesek éghajlati változásokat előidézni. Néhány év, legfeljebb egy évtized nyomán a vulkáni por és hamu kiüleszik a légkörből, s ha nem kap utánpótlást, akkor megszűnik az éghajlatmódosító hatás.
- 7 A Balaton-felvidék vulkánjainak aktív időszaka 3 millió éve lezárult, az Északi-középhegység vulkánjai (Börzsöny, Cserhát, Mátra és Zempléni-hegység) 15 millió évesek, ám a székelyföldi Hargita 30 ezer éve még mindig valószínűség szerint aktív volt (minderről részletesen: Harangi et al. 2016).
- 8 A Duna-befagyásokról részletesen: Rácz (2014). A Duna és az Adria befagyásáról egyaránt közöl forrásrészleteket Réthly Antal mindhárom forrásgyűjteménye (Réthly 1963, 1970, 1998).
- 9 A hőmérsékleti szélső értékekről lehet tájékozódni az Országos Meteorológiai Szolgálat honlapján: http://www.met.hu/eghajlat/magyarorszag_eghajlata/homersekketi_szeloertekek/Magyarorszag/index.php és a Wikipédián: hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorszag_homersekketi_rekordjainak_listaja.
- 10 A vaddisznó a magyar (környezet)történeti hagyományban igen ellentmondásos megítélés alá esik. Ökológiai szempontból a vaddisznók a magyarországi természetes fauna azon túlélői, amelyek viszonylag sikeresen alkalmazkodtak életterük folyamatos csökkenéséhez. Ez a viszonylagos siker jelentékeny mértékben annak volt köszönhető, hogy a háziasított sertések okán történetileg be- és kijárásuk volt az emberek világába, az antropológiába. A tradicionális világban a határban legelő kondához rendre odacsapódtak a vaddisznók és árnyalták a háziasított sertések genetikai állományát. Ráadásul a vaddisznók közül némelyek spontán módon háziasítottak magukat, és annak minden kockázatával identitást váltottak. A magyar történeti ikonográfiában azonban a vad-disznó alattomos gyilkosként is szerepet kapott, aki Imre herceg és Zrínyi Miklós életét kioltotta.

Irodalom

- Bencsik O. (2015): Magyar „provokatív fehér”: társadalmi jelenségek időjárási jelentésekkel magyarázva. <http://tiszatajonline.hu/?p=87413> (Letöltés: 2017. május 7.)
- Carson, R. (1994): *Néma tavasz*. Katalizátor Kiadó, Budapest
- Földényi F. L. (2015): Befagyott lelkek. *Magyar Narancs*, 43. <http://magyarnarancs.hu/konyv/befagyott-lelkek-96914/> (Letöltés: 2017. május 7.)
- Glottfelty, C., Fromm, H. (1996): *The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology*. University of Georgia Press, Athens
- Harangi Sz., Lukács R., Schmitt A.K., Dunkl I., Molnár K., Kiss B., Seghedi I., Novothny Á., Molnár M. (2016): Constraints on the timing of quaternary volcanism and duration of magma residence at Ciomadul volcano, East-Central Europe, from combined U–Th/He and U–Th zircon geochronology. *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, 301., 66–80. <http://doi.org/f7k8bj>
- Juhász-Nagy P. (1986): *Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lászlóffy W. (1934): Folyó jégviszonyai különös tekintettel a magyar Dunára. *Vízügyi Közlemények*, 3., 1–127.
- Madách I. (1971): *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Marsh, G. P. (1965): *Man and nature. Or physical geography as modified by human actions*. The Harvard University Press, Cambridge
- Pogrányi P. (2016): Térey János: A Legkisebb Jégkorszak. *Tiszatáj*, 11. <http://tiszatajonline.hu/?p=103863> (Letöltés: 2017. május 7.)
- Rácz L. (2006): Az amerikai környezetértörténeti kutatás genealógiája. In: Kiss A., Mezősi G., Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 581–592.
- Rácz L. (2014): A Duna jégjárása és a pest-budai hajóhíd. In: Horváth G. K. (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Balassi Kiadó, Budapest, 247–282.
- Rácz L. (2016): Mi a kis jégkorszak? *Történeti Földrajzi Közlemények*, 4., 15–46.
- Radnóti S. (2015): *Most tél van és csend és hó és...* <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5812/terey-janos-a-legkisebb-jegkorszak/> (Letöltés: 2017. május 7.)
- Réthy A. (1963): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Réthy A. (1970): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Réthy A. (1998): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801-1900-ig*. 1–2. kötet. OMSZ, Budapest
- Térey J. (2015): *A Legkisebb Jégkorszak*. Jelenkor Kiadó, Budapest
- Tőry K. (1952): *A Duna és szabályozása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Varga M. (2016): *Jégkorszak Székelyföldön*. <https://www.irodalmijelen.hu/2016-apr-19-1553/jegkorszak-szekelyfoldon> (Letöltés: 2017. május 7.)
- Zsolnai Gy. (2016): *Térey János: A Legkisebb Jégkorszak*. <http://www.kortaronline.hu/archivum/2016/01/terey-zsolnai.html> (Letöltés: 2017. május 7.)

TÉNYKÉP / REPORTS

Vásárlói csoportok a Balaton kiemelt üdülőkörzet piachelyeinek példáján

Examining customer groups through the example of Balaton Resort Area marketplaces

NEZDEI CSILLA, ALPEK B. LEVENTE

NEZDEI Csilla: projektasszisztens, Somogy Megyei Önkormányzati Hivatal; 7400 Kaposvár, Fő utca 10.; nezdei.csilla@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6742-1211>

ALPEK B. Levente: adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. C/V/4.; alpeklevante@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9637-3693>

KULCSSZAVAK: Balaton kiemelt üdülőkörzet; piachelyek; vásárlói attitűdök

ABSZTRAKT: Napjaink felgyorsult világában számottevő igény jelentkezik megfelelő kapcsolódási lehetőségeket nyújtó szolgáltatásokra: ezek színterei lehetnek az elmúlt években gyarapodó számú (helyi termelői) piacok, amelyek teret biztosíthatnak közösségi tevékenységeknek is. A Balaton kiemelt üdülőkörzet szerepét növeli turisztikai potenciálja, hisz a térség a rekreációs lehetőségek széles körét biztosítja.

A tanulmány célja a Balaton kiemelt üdülőkörzet piachelyein megjelenő személyek csoportjának vizsgálata, amelynek alapját egy 2016-ban végzett, közel egy éven át folytatott empirikus felmérés képezi. A szezonálitáshoz igazodva három alkalommal került sor komplex kérdőíves vizsgálatra a térség hét piachelyén, amely kitért – többek között – a helyszínnel, az áruk minőségi-mennyiségi jegyeivel, a szolgáltatások színvonalával való elégedettség értékelésére is.

Az elemzés faktor- és klaszteranalízis alkalmazásával folyt. A faktoranalízissel öt fogyasztói attitűdöt sikerült meghatározni. Az élmény-, választék-, minőség-, ár-, illetve termékorientáció alapján klaszteranalízissel négy vásárlói csoport azonosítására került sor. A kalandkeresők számára a piaci hangulat és a termék egyedi ismérvei jelentik a piachelyszínek felkeresésének motivációját. Az ároptimalizálónál egyedül az ár-érték arány a meghatározó. A kínálat megszállottjainak az árucikkek megfelelő minősége, választéka és egyedisége együttes elvárást jelent. A klasszikus piacozók a hagyományos értékeket hangsúlyozzák (termékminőség, választék, ár, a helyi árusítók helyzetbe hozása).

A bemutatott vevői szempontok elősegíthetik a piachelyek fejlesztési irányainak kialakítását, a friss vagy egyedi termékek értékesítési láncainak újragondolását. A ka-pott megállapítások hasznosak lehetnek úgy a piachelyek és a térségi turizmus fejlesztésében érdekelteknek, mint a szakembereknek és a téma iránt érdeklődőknek.

Csilla NEZDEI: project assistant, Somogy County Government; Fő utca 10., H-7400 Kaposvár, Hungary; nezdei.csilla@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6742-1211>

B. Levente ALPEK: lecturer, Department of Human Geography and Urban Studies, Institute of Geography, Faculty of Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6. C/V/4., H-7624 Pécs, Hungary; alpeklevente@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9637-3693>

KEYWORDS: Balaton Resort Area; marketplaces; consumers' attitudes

ABSTRACT: Nowadays, people have an increasing demand for physical and mental recreation because of their stressful lifestyle. Among other opportunities, farmers' markets play such roles as new types of marketplaces. The Balaton Resort Area – one of the most important Hungarian touristic regions – offers many recreational possibilities and the continuously increasing population maintains a high demand for social relationships, nature and local values. The marketplaces also present such form of entertainment.

This research is based on a face-to-face survey made in 2016, focusing on consumers' and operators' approaches. To study seasonal differences, we conducted the survey three times: in May, July and September. Based on the answers of marketplaces operators we selected seven markets on seven different settlements as measure points representing the possible social and economic regional differences. The operators' answers helped us to avoid unilateral approaches. The consumers' survey asked for the most important demographic, social and economic attributes of the respondents as age, gender, residence, transportation form, consumers' motivations, purchased product types, satisfaction with several services or development need.

We evaluated responders' answers with factor analysis and cluster analysis. The former generated five consumer attitude categories (experience-oriented, selection-oriented, quality-oriented, price-oriented and product-oriented). The four clusters generated by cluster analysis are based on these five attitude types. The adventure seekers valued the market atmosphere and the uniqueness of products as the most important factors to visit the marketplaces. The price optimizers thought only about monetary value. The supply-addicts considered product quality, selection and exclusiveness. Finally, classic market visitors represented the more common market-visiting reasons (e.g. quality and price of products or supporting local producers).

The results present consumers' motivations and can act as the basis of future marketplace developments. Rethinking the selling points of fresh or individual products, the supply chains can become shorter, making the social and economic relationships even more effective. The conclusions can be useful for those who are interested in marketplace and tourism development – not only professionals but also inquiring readers.

Bevezetés és célkitűzés

Felgyorsult világunkban a társadalom tagjainak egyre erőteljesebb az igénye a változatos fizikai és mentális megújulás lehetősége iránt. A rekreációra számos hazai és külföldi lehetőség adódik, a kínálat a keresletre reagálva mennyiségében és minőségében is szélesedhet. A közgazdaságtan fogyasztói, vásárlói keresletre és motivációra vonatkozó felmérései (GfK Hungária 2016a, 2016b) rávilágítanak arra, hogy az élelmiszer-vásárlási és kikapcsolódási lehetőségek között – a nyugat-európai és USA-beli példákhoz hasonlóan – hazánkban is megjelent a helyi termelői piac, mind termékallokációs, mind rekreációs célokkal. A piachely mint kikapcsolódási lehetőség különösen fontos szereppel bír a turisztikai szempontból kiemelkedő Balaton kiemelt üdülőkörzet esetében,

amely sokszínűsége és vendégvonzó képessége révén széles lehetőséget kínál a piac utóbbi funkciójának kiteljesedéséhez. A helyi termelői piacon túl a térségben működő további piactípusok a helyi lakosok találkozási pontjaként közösségi, rekreációs szerepet tölthetnek be, hozzájárulva erősödő közösségi kohéziójukhoz.

A Balaton kiemelt üdülőkörzet (BKÜ) növekvő számú ideiglenes népessége, állandó lakossága előbbieket mellett az évtizedek folyamán előtérbe helyezte az élelmiszerellátás kérdését. A térségre ható élelmiszergazdasági konfliktusok napjainkig kimutatható sajátosságai, valamint a kormányzati politika támogató hozzáállása ráirányítja a figyelmet a közvetlen értékesítési csatornákra, köztük a piachelyekre. A szezonálisan eltérő kereslet-kínálat, az idegenforgalomból eredően a különböző társadalmi-gazdasági jegyekkel leírható népesség megjelenése felveti a kérdést: vajon a hagyományos piacok, a termelői piacok és a vásárcsarnokok vásárlói között tapasztalhatók-e eltérések? Amennyiben elkülöníthetők vásárlói csoportok, úgy azok milyen jellemzőkkel, vásárlási szokásokkal írhatók le? A tanulmány célkitűzése a Magyarország turisztikai vendégéjszakáinak mintegy 20-25%-át generáló Balaton kiemelt üdülőkörzet piacainak vásárlószempontú elemzése, különös tekintettel a piactípusok regionális jellemzőinek megfogalmazására.

Kutatástörténet

A vásárlói csoportok meghatározása, jellemző vonásaiknak és piaci viselkedésüknek a leírása segítséget nyújt a termék marketingfolyamatában részt vevők számára az egyes fogyasztói elvárások megismerésében, amellyel a kereslet-kínálat a valós helyi feltételekhez igazítható. A fogyasztói, illetve vásárlói csoportok kialakulásában erőteljes szerepe van azoknak a trendeknek, amelyek évről évre módosítják az emberek árucikkkel, szolgáltatásokkal kapcsolatos elvárásait. A legújabb fogyasztói magatartástrendek közé sorolhatók a természetközeli, a hagyományokat kereső, a magas minőségi követelményeket előtérbe helyező nézőpontok, amelyek a hazai vásárlói gyakorlatban is megjelennek (Lehota 2004; Szakály, Szente, Széles 2008; Törőcsik 2006, 2011). Az egyik legrégebbi áruvásárlási helyszínként fennmaradt piachelyek az elmúlt néhány év fogyasztói trendjeihez igazodóan át-, illetve felértékelődtek. A piachelyek a hagyományos vásárlói „vadászmezőt” fejezik ki (Törőcsik 2007), amelyek kínálatuk alapján tematikusan differenciálódtak (Benedek, Fertő 2015). Az élelmiszerek értékesítési csatornái között a piacok aránya elmarad ugyan a cash and carry, a hiper-, szupermarketek és a kiskereskedelmi üzletek mögött (Sikos T. 2013), azonban stabil budapesti jelentőségük és látogatottságuk (GfK Hungária 2016c) jelzi a fogyasztói tudatosság megjelenését. A termékek közül kiemelkedő az ökoélelmiszerek köre, amelyek eladása 41,4%-ban piachelyi értékesítéssel történik (Szente 2004, 2006). A termékválasztásban kiemelt szere-

pe van az egészségvédelemnek, a megbízhatóságnak és az ellenőrzöttségnek is (Szente, Szakály, Széles 2011).

Nemzetközi összehasonlításban számos tanulmány foglalkozik a fogyasztói csoportok vizsgálatával; az általános, életstílushoz kötött (Törőcsik 2007; Trigg 2001), az egyedi piaci termékekkel kapcsolatos tárgykörökkel, terület- vagy értékesítési helyszín-specifikusan (Hunt 2007; Payne 2002; Wolf, Spittler, Ahern 2005). Törőcsik (2007) 2003-ban 4000 fős felmérésben az új fogyasztói trendekhez igazodó hazai életstíluscsoportokat definiálta: az élettempó és gondolkodásmód alapján elkülönített kilenc csoport térbeli mintázatát nagymértékben befolyásolja a vevői motiváció, amely lehet a termékvásárlás vagy a szabadidő eltöltésének egyfajta módozata is.

Országosan az Agrárgazdasági Kutató Intézet piachelyi felméréseinek eredményei mutatták be a hazai piachelyek fogyasztói csoportjait. Klaszterelemzésük öt fogyasztói szegmenst állapított meg: a piacellenesek, az elhatárolódók, az élménykeresők, a termékcentrikusok és a piacimádók kategóriáit. A piacellenesek kis elemszámú csoportját az inaktív és alacsony gazdasági státuszú, legidősebb, kevésbé magas iskolai végzettségű személyek jelentették. Az elhatárolódók a legfiatalabb átlagos életkorú csoportot adták, ahol a nők aránya kiemelkedően magas volt. Ide sorolták a jellemzően városi lakhelyű, aktív, döntően egyedülállókat, akik a piacellenesekkel hasonló, de mérsékeltabb ellenérzést mutattak a piaci vásárlással szemben. Az élménykeresők esetében a férfiak aránya meghaladta a nőké, a legmagasabb gazdasági státusszal párhuzamosan. A termékcentrikusok a termék minőségi tulajdonságait értékelték, míg a piacimádók körében a háttérváltozók a termelői piacok nemzetközi viszonylatban rögzített fogyasztói csoportjaihoz hasonultak (diplomás, párkapcsolatban élő, gazdaságilag aktív, fővárosi lakhely) (Szabó, Juhász 2013).

Hámori és Horváth (2010) vizsgálata szerint a magyar termékeket negatívan megítélő, azokat a kedvező élelmiszerbiztonság miatt pozitívnak minősítő, az azok iránt elfogult, valamint a magyar termék nyomon követhetőségéből eredő nehézségek miatt negatív értékítéletű fogyasztói csoport van jelen. A második, biztonságosságot előnyben részesítő csoport tagjai számára lényeges a termék származási helye, motivációikat a biztonság mellett a hagyományos termékek iránti kereslet jelentette. Lehota (2004) az élelmiszer-fogyasztásra vonatkozó csoportspecifikus megközelítésével, Szakály (2004) a funkcionális élelmiszereket, továbbá a jó ár-érték arányt kiemelve példázza a fogyasztókban élő eltérő motivációkat. A Nyugat-Dunántúlon végzett felmérés felhívja a figyelmet az árak mellett az élelmiszer-biztonság, az egészséges életmód, a minőségi nem tartós árucikkek, valamint az organikus szemlélet növekvő súlyára (Huszka, Polereczki 2008, Rekettye 1999).

A fogyasztóorientált elemzések mellett a tanulmány területi fókusza miatt szükséges figyelembe venni a Balaton térség társadalomföldrajzából származó egyediségeit. A térség népességszáma a mintegy negyedmillió fős állandó lakosság mellett – különösen a nyári hónapokban – akár az egymillió főt is meg-

közelítheti, ami a kereskedelem számára is számos kihívást formál. A legnagyobb gondot a mindössze szezonálisan elérhető termékvételi helyszínnek, a helyiek számára magas árszint és a kínálat szűkossége jelenti (Oláh 2002).

A korábbi kutatási eredményeket figyelembe véve a termék minőségi jegyei, árszintje és egyedisége a Balaton kiemelt üdülőkörzet piacainak fogyasztóira egyaránt hatást gyakorolhatnak. A különböző fogyasztói csoportok létezését a népesség fluktuációja tovább erősítheti, egyben feltárhatja az egyedi jegyeket, hozzájárulhat a (helyi) piacok célirányosabb fejlesztésének kialakításához. A megelőző kutatások egy-egy településre vagy az országra irányultak, így egy sokszínű belső konfliktussal tagolt térségben érdekes sajátosságokat állapíthatunk meg.

Módszerek

A felhasznált szekunder források között a szakirodalmi előzmények áttekintésén túl helyet kaptak a Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal által nyilvántartott piachelyi adatbázisok, lehetővé téve az elmúlt öt-hat évben a helyszínnek változásainak megfigyelését. Az elektronikus felületek elemzése biztosította az egyes helységeken működő piacok országos nyilvántartásának térségi pontosítását.

A piacműködtetőkkel készült félig strukturált interjúk ismertették, pontosították az egyes piachelyek adatait. A kérdések kiterjedtek az üzemenlési kezeletre, a működés időtartamára, típusára, a megjelenő terméktípusokra s a helyszín megközelíthetőségére. A helyszíni szemléket követően kerültek kiválasztásra a mintavételi pontok.

Az üdülőkörzet hét településén három kategóriára (hagyományos piac, helyi termelői piac, vásárcsarnok) fókuszált a vizsgálat; előbbi esetében három, a termelői piactól és a vásárcsarnoktól két-két helyszínen. Fonyód, Siófok, Tihany, Balatonfüred és Keszthely szolgált a parti, Tapolca és Káptalanföldi a háttértelepülések reprezentálására.

A primer felmérés keretében kiemelt szereppel bírt egy, a piachelyeken folytatott, mintegy egy éven át tartó komplex kérdőíves felmérés, 454 kérdőívet feldolgozva. Az egyes piachelyek lehető legteljesebb körű felmérése, illetve az adatfelvételzés időbeliségének piaci és térségi szezonálitáshoz alkalmazkodása kiemelt figyelmet kapott (egy tavaszi, egy nyári és egy őszi adatfelvétel).

A kérdőív a piac látogatóinak demográfiai paraméterein túl kitért a fogyasztás főbb tényezőinek vizsgálatára (időbeliség, költési szokás, termékösör), a piac elérhetőségére, a piactolás módjára, motivációira (különösen a környezettudatosságra), preferenciáira. További fontos szempont volt a piac mint a „közöségi érintkezés tere”.

A fogyasztói vélekedéseket, attitűdtípusokat faktoranalízissel tártuk fel. A vizsgálat e részébe (amelyet a cikk további részében elemzünk) azon kérdőíve-

ket vontuk be, amelyekben a piaccal kapcsolatos vélekedések kérdései közül valamennyire válaszoltak (104 fő). A 104 fő közül a legtöbbet Tapolcán (41 fő), Fonyódon (27 fő), Keszthelyen (17 fő) értük el; Siófokon, Káptalantótin, Tihanyban és Balatonfüreden 10 fő alatti válaszadó került be ebbe az elemzésbe. A mintában az átlagéletkor 59,55 év (13,05 éves szórással – a megkérdezettek 53,9%-a nyugdíjas). A férfiak átlagéletkora magasabb, a válaszadók mintegy kétharmada nő. A felsőfokú végzettségűek részaránya mindkét nemnél többszörösen meghaladja az országos átlagot. A nők között a férfiakhoz viszonyítva közel ötszörös az egyedülállók részaránya, amiben meghatározó szerepet játszik a nők születéskor várható magasabb élettartama (a nők csoportjának mintegy 12,5%-a özvegy). A piaci vásárlóközönség jelentős része városi lakos, ami részben összefüggésbe hozható a községekben jellemző kertgazdaság és egyéb önellátó gazdálkodás jelenlétével. Szembetűnő, hogy a vizsgált helyszíneken az egyéb településről érkezők aránya elérte az 50%-ot, amely tény feltételezi a piacok környező településekre kiterjedő vonzáskörzetét (1. táblázat).

A vizsgált piactárgyatok között azonosítható csoport a helyi, nyugdíjas korú, főként özvegy nők (a megkérdezettek 7,8%-a), míg az alkalmazottak 32,7%-ot képviselnek. A minta egészét tekintve az egy főre eső jövedelem közel 27%-a 75–125 ezer Ft közötti, amelyet szorosan követ közel azonos rátával a 75 ezer Ft alatt és 150 ezer Ft felett keresők csoportja.

A változók elemzésre való alkalmasságának biztosítását követően 18 változót vontunk be a vizsgálatba, 1-től 5-ig terjedő skálán mérve a vásárlók piaccal kapcsolatos vélekedésének összetevőit (az 1-es a megadott állítás ellenzését, az 5-ös a teljes egyetértést jelentette meg). A 18 változó 4 dimenzió mentén vizsgálta a vá-

1. táblázat: A minta megoszlása nemek, életkor, legmagasabb iskolai végzettség, családi állapot és lakhely szerint

Sample distribution according to gender, age, highest level of education, marital status and residence

Mutató	Megoszlás
Nem (%)	Férfi (30,10%), nő (69,90%)
Életkor	Átlag 59,55 év, szórás 13,05 év
Legmagasabb iskolai végzettség	Alapfokú (12,50%), középfokú (40,63%), felsőfokú (43,75%), nincs adat (3,13%)
Családi állapot	Egyedülálló, elvált, özvegy (21,39%), párkapcsolatban él (házas, élettársi kapcsolat) (78,61%)
Lakhely	Budapest (10,58%), egyéb város (69,23%), község (19,23%), nincs adat (0,96%)
A piacnak helyet adó településen lakik	Igen (49,04%) nem (50,00%), nincs adat (0,96%)
Foglalkozási státusz	Alkalmazott (32,69%), álláskereső (0,96%), vállalkozó (10,58%), nyugdíjas (53,85%), nincs adat (1,92%)
Jövedelem	75 ezer Ft alatt (16,35%), 75–125 ezer Ft között (26,92%), 125–150 ezer Ft között (8,65%), 150 ezer Ft felett (16,35%), nincs adat (31,73%)

sárlók piaccal kapcsolatos vélekedését: a piac helyszíne (parkolási lehetőségek, biztonság, közösségítő-jelleg), a termékportfólió minőségi jegyei (minőség, megbízhatóság, csomagolás, eredet, választék, ár és ár-érték arány), árusokkal kapcsolatos vélekedések (a kiszolgálás minősége, segítőkészség) és környezettudatosság. A faktoranalízis futtatását megelőzően megvizsgáltuk a változók elemzésbe vonásra való alkalmasságát. A Bartlett-teszt (Khi-négyzet: 1341,585, szabadságfok: 153, szignifikancia < 0,05), illetve a Kaiser–Meyer–Olkin-mutató (értéke: 0,815) alapján a változók alkalmasak a faktoranalízis elvégzésére.

A faktorextrakciós módszerek közül a főkomponens-elemzést alkalmaztuk. A faktorok számát tekintve a négy- és ötfaktoros megoldások merültek fel releváns lehetőségként (figyelembe véve a Kaiser-kritériumot, a sajátértékek megfelelőségét és a magyarázott varianciahányadot), amelyek közül – tekintettel a kapott változók értelmezhetőségére – az ötfaktoros változatot fogadtuk el. A faktorok rotálása varimax módszerrel történt, figyelembe véve, hogy a jelen vizsgálat szempontjából kiemelt cél volt a faktorok megfelelő szétválasztása és jó értelmezhetősége.

A faktorokra alapozva a vásárlók körét klaszteranalízissel vizsgáltuk: a Ward-eljárás négyzetes euklideszi távolság alkalmazásával határoltuk el az egyes csoportokat. Az eljárás kiválasztásában fontos szempont volt, hogy valamennyi változó metrikus skálán mért, nincsenek kiugró eseti értékek és a faktorok sem korrelálnak egymással. A vizsgálat e részében fontos cél volt a minél homogénebb csoportok képzése. A klaszterszám meghatározása és ellenőrzése során a koefficiensek, illetve a csoportok megfelelő elemszámának vizsgálata mellett a Calinski–Harabasz- (pszeudo-F) és a Duda–Hart-index értékeit is kiszámítottuk (2. táblázat).

Az elemzés során a 7, az 5, illetve a 4 klaszteres megoldás került be a lehetséges változatok közé, majd főként az értelmezhetőség és az egyes klaszterekbe tartozó esetszám alapján a négyklaszteres változatot választottuk (a két- és három-klaszteres megoldásokkal szemben a négyklaszteres megoldásnál jelenik meg először, hogy a vizsgált fogyasztói csoportok köre az összes vizsgált változó mentén szignifikánsan különbözik). A 4–7 klaszteres megoldások mindegyikében körvonalazódik három határozott csoport, amelyek elemszáma egyik esetben sem módosul, a klaszterszám növelésével a negyedik klaszter differenciálódik. Ennek

2. táblázat: A Calinski–Harabasz- (pszeudo-F) és a Duda–Hart-index értékei
The values of Calinski–Harabas and Duda–Hart indices

Klaszterszám	Calinski–Harbasz pszeudo-F	Duda–Hart-index	
		Indexérték	Pszeudo T-négyzet
3	17,9001	0,6546	26,9116
4	19,20826	0,6887	13,1073
5	20,01658	0,6799	8,9461
6	20,35229	0,5659	14,5755
7	21,12304	0,6986	7,7673
8	22,31717	0,6036	9,1954

megfelelően a hétklaszteres megoldás – tekintettel a mintaelemszámba – elaprózott (ötelemű klasztereket is tartalmaz), míg a hatklaszteres változat kizárása a Calinski–Harabasz- (pseudo-F) és a Duda–Hart-index értékei alapján történt. Az öt- és négyklaszteres megoldás csoportjai közötti különbség az alábbiakban bemutatott „klasszikus piacozók” két altípusának a megjelenése. A klaszterek jellemzése és az egyes háttérváltozók közötti összefüggések vizsgálata (a klasztercentroidok, átlagok összehasonlítása) varianciaanalízissel és kereszttábla-elemzéssel történt.

A vizsgálat során a kérdőívek rögzítését, kiértékelését, ábrázolását, illetve a statisztikai elemzéseket MS Excel 2016, ArcMap 9.3, R, illetve SPSS 22.0 szoftverrel végeztük.

Eredmények

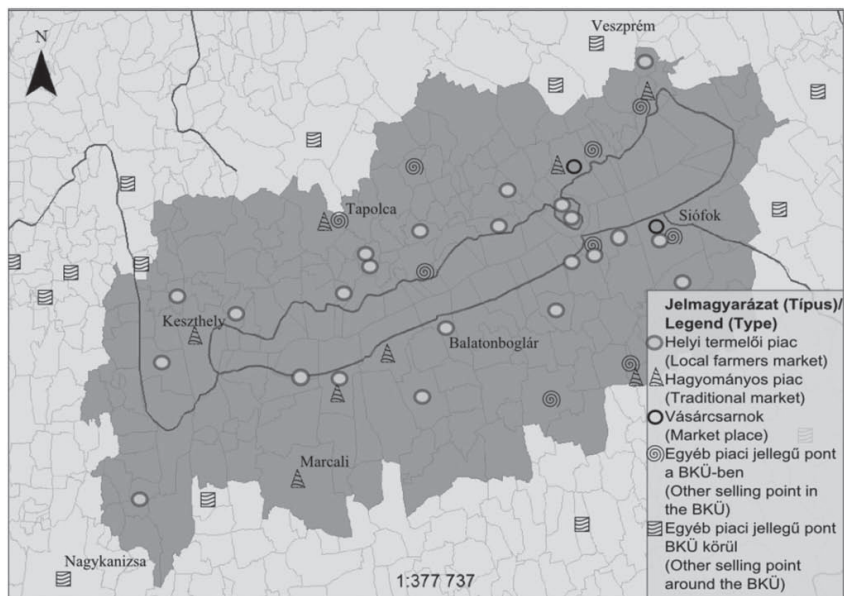
A vizsgált piachelyek általános jellemzői

Az üdülőkörzet népességnövekedése a 20. századi kezdetleges élelmiszervásárlási lehetőségek után számos közvetlen értékesítési ponttal bővült (Somogy Megyei Levéltár IV. 418. a.). A 2015–2016-os adatok szerint egyaránt megtaláljuk a kis termelői létszámú, kezdetleges és a több évtizedes múltú vásárokat, piacokat és vásárcsarnokokat (1. ábra). A kevés termelővel működők döntően az aktuális trendek hatására nyertek teret az elmúlt években (mint a helyi termelői piac, a rövid ellátási láncok altípusa).

A tanulmány hagyományos piacait a fonyódi, a keszthelyi és a tapolcai helyszínek képviselték. Fonyód mintegy 5000 fős lakossága a belvárosi piacot minden szerdán és szombaton keresheti fel, amelyet magyarok és külföldiek is látogatnak (a felmérésben a külföldi vásárlókat nem vizsgáltuk). Termékkínálatában a friss áruk, házi tejtermékek, pékáruk, kézműves termékek (lekvár, szörp, méz stb.) meghatározók, amelyet a használt áruk és az iparcikkek bővítenek. Keszthely központi piaca heti kétszer kínál gazdag választékot friss és szezonális termék beszerzésére (zöldség-gyümölcs, kertészeti termék, virág, palánta stb.). A vásártéri üzletek kiegészítik az őstermelőknél nem kapható árucikkeket. A közel 20 000 fő állandó lakosnak a piac viszont csak egy a különféle értékesítési formák közül. A tapolcai piac központi fekvése kedden és pénteken inkább a városi és szűkebb városkörnyéki lakosok megjelenésének kedvez. A parkolási nehézségeket a kedvező tömegközlekedés kompenzálja. A termelői árukon (zöldség-gyümölcs, tojás, méz, lekvár stb.) felül számos iparcikket találunk; a piac hátrányát a hétköznapi piacnap okozza.

A termelői piacok domináns térségi szereplője Káptalantóti és Tihany (községek, lakosság: 470, illetve 1383 fő), szuburbán fekvéssel (Balatonfüred, illetve Tapolca szomszédságában), két-két piaccal. Kiterjedt vonzáskörzetük kis

1. ábra: Piachelyek a Balaton térségében (2016)
Marketplaces in the Balaton region (2016)

Forrás: NÉBIH-adatbázis és saját felmérés.

intenzitású. Káptalanfői piaci szomszédosak, különbségükre mindössze a standok külleme utal. A Liliomkert piac létét a helyi szerveződés, vidékfejlesztési cél (a termelőtől közvetlenül az asztalra) motiválta, ma turisztikai szerepű. Az élelmiszerek mellett gazdag régiség- és antiktárgyvásztéka; pihenőin baráti/családi körben tölthetünk fel. A tihanyi piacok nem komoly konkurensek hasonló termékkínálatuk ellenére, eltérő célcsoportjuk és elhelyezkedésük miatt. A tihanyi piacok eltérő miliője (hagyományos/modern) is érzékelhető.

A siófoki helyszínen a frissárukínálatot főképp a kereskedők biztosítják. A városperemi fekvés, a nagy parkoló a korát múlt külsővel és a szűk belső térrel valódi indokot adhat a fejlesztési igényre. A külvárosi balatonfüredi vásárcsarnok bő termékvásztékú, modern megjelenésű, kínálatáért a közelben élők mellett a környékbeli intézményekből látogatják. Mindkét példa hasonló fejlesztése javasolt, habár a déli part „fővárosának” lakossága közel kétszerese északi parti társának (Nezdei 2017).

Fogyasztói attitűdök az üdülőkörzet piachelyein

A fogyasztók vélekedését vizsgáló 18 kérdéssel az üdülőkörzeti piacok látogatói csoportjában öt határozottan elkülönülő attitűdöt azonosítottunk, amelyek körét és kapcsolódó változóit a 3. táblázat összegzi.

3. táblázat: Az attitűdvizsgálatba vont változók és faktoraik, rotált faktorsúlymátrix
(a 0,5 feletti értékek jelölve)*Variables and factors of the attitude research, rotated factor weight matrix
(values over 0,5 are highlighted)*

Faktor	Állítások	Faktorok				
		F1	F2	F3	F4	F5
F1 (Élményori-entáció)	Elégedett a piac helyszínével	0,835	0,231	-0,082	0,146	-0,028
	A piac a „találkozás helye”, fórum is	0,808	-0,038	0,163	0,069	0,114
	A piaci árusok segítőkészek és rendszeretők	0,729	0,122	0,420	0,030	0,212
	Elégedett a piacon tapasztalt kiszolgálással	0,700	0,288	0,264	0,028	0,377
	A piacon biztonságban érzi magát	0,643	0,011	0,357	0,227	0,270
F2 (Választék-orientáció)	A gyümölcsök választéka bőséges	0,035	0,903	0,208	0,126	0,114
	A zöldségek választéka bőséges	0,073	0,898	0,229	0,151	0,094
	Az élelmiszerek választéka bőséges	0,185	0,605	-0,081	0,197	0,485
	A parkolóhelyek száma megfelelő	0,149	0,564	-0,030	0,251	-0,551
	A vásárlásnál fontos a környezettudatosság	0,334	0,474	0,353	0,065	0,045
F3 (Minőség-orientáció)	Ismeri a termékek eredetét	0,047	0,020	0,849	0,188	0,024
	A termékek eredetében megbízik	0,242	0,279	0,782	0,146	0,028
	A termékek minőségében megbízik	0,468	0,407	0,622	0,032	0,223
	Kiváló minőségű termékeket kínálnak eladásra	0,473	0,194	0,576	0,113	0,260
F4 (Árorientáció)	A termékek ára kedvező	0,078	0,121	0,151	0,923	0,114
	A termékek ár-érték aránya megfelelő	0,209	0,354	0,238	0,722	0,048
F5 (Termék-orientáció)	A nem élelmiszer termékek választéka bőséges	0,273	0,252	0,092	0,068	0,665
	A termékek csomagolása tetszetős	0,378	0,051	0,187	0,279	0,578
Magyarozott variancia (%)		41,46	12,06	7,62	6,37	5,86
Összesített varianciahányad (%)		73,37				

A vizsgált változók közül a környezettudatosság egyetlen faktor esetében sem érte el a 0,5-ös súlyt, így az orientációk jellemzésében a maradék 17 változó játszott szerepet.

Az első csoport (élményorientáció) attitűdjét meghatározó változók alapján e vásárlók szemében a piac elsődlegesen közösségi tér. Ennek két hangsúlyos eleme a piachely frekvenciája, megközelíthetősége és találkozási pontként történő értelmezése volt. A két komponens együttmozgása érthető, hiszen a közösségi jelleget elősegíti a piachely megfelelő rendelkezésre állása. A piaci milió viszont nem független az árusok és vásárlók hozzáállásától, a faktorban így magas súllyal jelent meg a megfelelő kiszolgálás és az árusok segítőkészsége, a megfelelő közbiztonsággal együttesen.

A második csoport (választékorientáció) jegyeit mutató vásárlók szerint meghatározó elem a bőséges, leginkább élelmiszerekre, zöldségekre és gyümölcsökre kiterjedő termékkínálat. Ezeket kiegészítik a megfelelő parkolási lehetőségek. A csoport tagjainál a piac mint a (háztáji) primőrök értékesítési helye fajsúlyos, ahová „könnyen le lehet ugrani a változatos árukínálatért”. A mögöttes motivációk között azonosítható a friss idényárak közvetlen termelőtől tör-

ténő beszerzésének igénye. Ezen orientációval rendelkező egyének számára a piaci vásárlás meghatározó.

Eltérő attitűdöt képvisel a minőséorientáció, amely faktorba főképp a termék eredetével és megbízhatóságával kapcsolatos változók kerültek. A csoportban az eredet egyfelől a megbízhatóság, másfelől az ismertség tekintetében tűnik ki. Az áru mint személyes termék fontos, összekapcsolódik az értékesítőt és a termelőt egy személyben megtestesítő piaci árus, illetve a háztáji és egyéb, az előállítótól közvetlenül vásárolt termékekhez kapcsolt jobb minőség képével. Az ilyen orientációt mutató személyek körében a piac a biztos és megbízható termékeket kínáló beszerzési csatorna. Mindezt igazolja a válaszadók kvalitatív értékelése, amely előtérbe helyezi a magyar, illetve a helyi terméket.

A fogyasztók körében kiemelt attitűd a megfelelő árszínvonal és ár-érték arány keresése, így a vizsgált piacokon külön faktor az áriorientáció. Az áriorientációval rendelkező vásárlók körében kiemelkedően magas faktorsúlyú a megfelelő ár, illetve az elfogadható ár-érték arány. Körükben a piac maga az „olcsó” és/vagy az „elfogadható árfekvésű” termékek értékesítési csatornája.

A vizsgálat által feltárt ötödik attitűdtípus a termékorientáció nevet kapta, amely különösen jellemzőnek bizonyult a párkapcsolatban, házasságban élők csoportjában (F-hányad 5,33; az F-próbához tartozó valószínűség szignifikanciaszintje 0,023). Ezen attitűddel rendelkezők a nem élelmiszer jellegű termékek bő választékára, illetve a szép csomagolásra helyezik a hangsúlyt. E vásárlók a piacra a kalandos, olykor egyedi termékek felkutatásának helyeként tekintenek, amelyen tetszetős antikvitások, ritkábban ízlésesen csomagolt áruk, akár ajándékok beszerzése lehetséges.

A fogyasztói csoportok vizsgálata piachelyek szerint

A definiált fogyasztói attitűdök felhasználásával a vizsgálatba bevont személyeket klaszteranalízissel négy csoportba soroltuk (4. táblázat).

A megkérdezettek piacról alkotott eltérő képét árnyalja, hogy a látogatói kör összetétele demográfiai, illetve más, a fogyasztásban releváns faktor alapján igencsak homogén (vö. 1. táblázat). A minta átlagéletkora közel 60 év, mindössze 13 éves szórással. Közel 70%-uk nő, iskolai végzettségük felső- (43%) vagy középfokú (29%). Családi állapotuk elsősorban házasság (62%) és legtöbbször városban él (81%). Utóbbi összefügg a vizsgált piacok fekvésével (csak Káptalantóti és Tihany községi jogállású, rátájuk alacsony), így a városi polgárok kiemelkedő jelenléte a véletlen betérők okán, valamint a helyi rendelkezésre állásból és a rendszeres vásárlók magasabb számából ered.

A városiak megjelenését erősíti a választék, mert e termékek jelentős részben a rurális terekben, házi kiskertekben közvetlenül előállítható primőrök. Ők a piacot autóval közelítik meg (56%), vásárlási céllal, amelyhez másodlagosan kötődhet a kikapcsolódás (az esetek 26%-ában). Ez igazolja, hogy átlagosan a piac

4. táblázat: Az azonosított fogyasztói csoportok jellemzői
The distribution of the identified consumer groups' attitude pattern, age and gender, with their averages

Fogyasztói attitűdök	Kalandkeresők (19%)	Ároptimalizálók (31%)	A kínálat megszállottjai (20%)	Klasszikus piac- látogatók (30%)
Élményorientáció	Jellemző (0,843)	Nem jellemző (-0,865)	Nem jellemző (-0,747)	Jellemző (0,855)
Választékorientáció	Nem jellemző (-0,619)	Nem jellemző (-0,65)	Jellemző (0,891)	Jellemző (0,466)
Minőségorientáció	Nem jellemző (-0,092)	Nem jellemző (-0,327)	Jellemző (0,474)	Jellemző (0,076)
Árorientáció	Nem jellemző (-0,618)	Jellemző (0,083)	Nem jellemző (-0,329)	Jellemző (0,536)
Termékorientáció	Jellemző (1,051)	Nem jellemző (-0,497)	Jellemző (0,513)	Nem jellemző (-0,513)
A teljes minta átlaga	0,00			
Átlagos életkor	56,6 év	60,2 év	58,9 év	59,4 év
Nő/férfi arány	2,3	4,3	2,0	1,4

még azok esetében sem elsődleges kikapcsolódás, akik egyébként élményorientációval jellemezhetők. A vásárlás ideje jellemzően 30 percnél kevesebb (45%) és csak a csoport negyedénél haladja meg az egy órát, azaz kevés a portéka alapos átnézésére és a hosszás időzésre irányuló – esetlegesen turisztikai jegyeket is hordozó – kereslet (bár ez a magatartás helyszínenként eltérhet). A vásárlás összege közel 75%-uknál 1–5000 Ft közé esik. Ezzel összefüggésben a vizsgálat feltárta, hogy az elköltött összegeket főként élelmiszerekre fordítják, ritka, hogy valaki a piacot nagybevásárlásra, egyéb cikkek beszerzésére keresse fel. Mindössze 15% vásárol rendszeresen ötnél többféle terméket, amelyből kettő jellemzően zöldség és gyümölcs.

A homogénnek ható vásárlóközönség piacról alkotott vélekedése alapján jelentősen különbözik, az attitűdmintázatok egyes elemei tükröződnek a klaszterekben. Különösen igaz ez az ároptimalizálók esetében, amely csoport analóg a kizárólagosan árorientációs szempontokat mutató, a csoport 30,7%-át adó egyénekével (4. táblázat). A vizsgált piacok nézetükben a megfizethető áruk beszerzési, illetve a megfelelő ár-érték arányú portékák értékesítési tere, így azok versenyelőnye a termékek alacsony árában (ritkábban az alku lehetőségében), vagy a magasabb, de biztos, még megfizethető minőségben érhető tetten. E fogyasztói körbe inkább idősebb és házasságban élő nők tartoznak, férfiakhoz viszonyított arányuk a többi csoporthoz képest kiugróan magas.

Szélesebb körű „elvárás” jelenítenek meg a „klasszikus piaclátogatók”, akik a piachelyen egyrészt a megfelelő árakat keresik, másrészt vélekedéseik között hangsúlyozzák a kiváló minőséget, a termékek megbízhatóságát, a megfelelő választékot és a sajátos piaci hangulatot. A csoport tagjai fontosnak tartják a személyes vásárlási élményt, ugyanakkor nem elhanyagolható tényező

számukra, hogy széles választékhoz (elsősorban az élelmiszerek terén) és optimális árú termékekhez jussanak. A piac számukra az „ismerős sarki zöldséges” egyfajta modern formáját reprezentálja. A klaszteranalízis során kitudt, hogy a klasszikus piacozók csoportja – ötklaszteres megoldás esetén – két szegmensre (a választékorientáció, illetve a minőségorientáció dominálta személyekre) oszlik. A továbbra is hangsúlyos élmény- és árorientáció mellett így előbbi alcsoportnál a szélesebb körű választék, míg utóbbinál a magasabb termékminőség játszik szerepet.

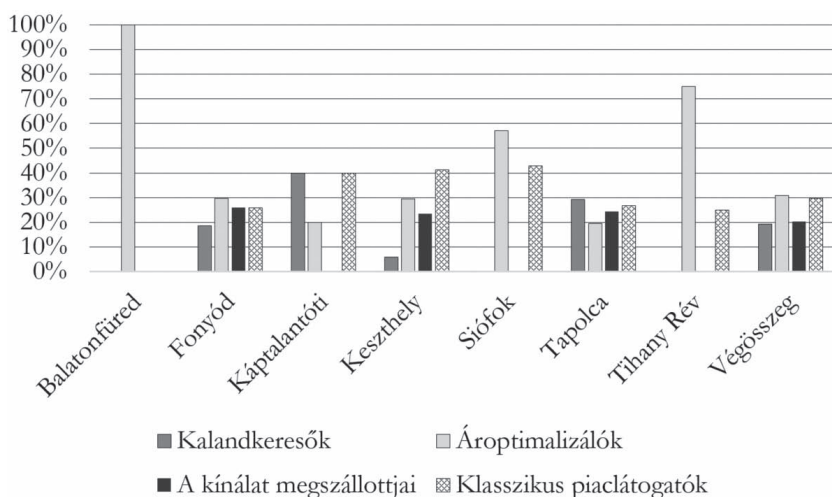
Kevésbé keresnek társas élményt „a kínálat megszállottjai”, akik a kínálatra irányuló attitűdöt mutatnak. Számukra a piac a napi és tartós fogyasztási cikkek széles kínálatával tűnik ki és kevésbé játszik szerepet vásárlási szokásaikban az ár.

A legkisebb részarányú, sajátos csoportot a „kalandkeresők” adják, figyelmüket az egyéb csoportok által jellemzően értékelt és keresett piaci termékek (zöldség, gyümölcs, egyéb élelmiszerek) választéka és minősége elkerüli: a piacra a nem élelmiszer jellegű termékek értékesítési helyeként néznek. Fontos számukra, hogy a közösség, a környezet megfelelő legyen, az árus segítőkészen és nyitottan álljon a vásárlóhoz. Ez a típus részben megjeleníti a piacra nem a hétköznapi vásárlások okán járó kíváncsi vásárlót, aki az egyedi, alkalmanként értékes tárgyak kínálatára iránt kimagaslóan érdeklődik.

A csoportok piaconkénti vizsgálatát az egyes helyszíneken nehezíti a mintaelemszám; Fonyód, Keszthely és Tapolca esetében árnyaltabb kép fogalmazható meg (2. ábra).

Keszthely piacáról a kalandkeresők csoportja szinte teljesen hiányzik, részarányuk Fonyód esetében sem éri el a 20%-ot, ami többek között a piacmű-

2. ábra: Az azonosított fogyasztói típusok piaconként
The identified consumer types by marketplaces

ködtető turisztikai célzatú reklámtevékenysége kapcsán kevésbé várt eredmény. Míg Keszthelyen a klasszikus piatlátogatók hányada kiemelkedő, addig Fonyód vásárlói köre homogén. Ezzel szemben Tapolcán a kalandkeresők a vásárlók közel harmadát, egyúttal a legnagyobb, mintában azonosított csoportját adják (az egyéb típusok szintén közel egyenletes megoszlása mellett), amely megállapítás összefüggésben áll az e helyszínen azonosított élményorientációs vélekedések (társas interakciók) szerepével. Ugyan a kapcsolódó vizsgálatok szignifikáns különbséget nem mutattak ki a piac helye és a fogyasztók csoportjai között, a kisebb mintájú piacokon a hagyományos funkcióval szorosabb kapcsolatban álló ároptimalizálók és a klasszikus piatlátogatók jelennek meg.

A fentiek fényében megállapítható, hogy bár a piacok vásárlói köre több szempontból jól meghatározható, piacról alkotott felfogásuk öt különböző orientációt rejt. A vizsgált helyek fejlesztésekor az egyéb társadalmi csoportok megszólítása mellett érdemes figyelmet fordítani a jelen lévő attitűdök kibontakozásának elősegítésére. A termelői piacok e térségi nézőpontjában is érvényesülhetne az „ahány ház, annyi szokás” mondás, hiszen számos egyedi változattal találkozhatunk. A fogyasztókban viszont közös a helyi, megbízható forrásból származó termék igénye, a termelő közvetlen támogatása.

Következtetések

Vizsgálatunk a Balaton kiemelt üdülőkörzet piacainak elemzésével feltárta az egyes helyszínek látogatókörének szerkezeti sajátosságait, piaci orientációit, attitűdjeit, csoportjait. A látogatói orientációk azonosítása faktoranalízissel, a piacokat értékelő 18 változó bevonásával, 104 fős mintán történt. Az élményorientáció esetében a közösségi tér lépett az első helyre, míg a választékorientációnál az élelmiszerek (zöldség, gyümölcs) bőséges választéka emelkedett ki. További típust képvisel a minőségorientáció (a termék minősége), az árorientáció (optimális ár-érték arány), illetve a termékorientáció (nem élelmiszer jellegű termékek).

Az attitűdök nyomán az elemzés orientációs mintázatokat azonosított. A legszélesebb csoportot a kizárólag árorientációjúak képezik. A települések vásárlói csoportjai közötti differenciák a helyszínek eltérő piactípusával és nyitva tartásuk időpontjával függenek össze. A vásárcsarnokok szerepe a termékalkalozásban mutatható ki; a hagyományos piacok előrevetítik a vevői motivációk sokszínűségét. A káptalanotóti termékkínálat egyedisége is biztosítja vásárlóinak körében a lényegesen nagyobb súllyal megjelenő közösségi és turisztikai funkció kiteljesedését. A tihanyi termelői piac változásai, valamint az alacsony elemszám miatt a mintázatok differenciálatlanok.

Az attitűdök alapján feltárt négy látogatói típus legnagyobb arányát (31%) az ároptimalizálók adják (olcsóbb, jobb ár-érték arányú termékek). Utóbbihoz

arányaiban közel áll a klasszikus piaclátogatók típusa (30%; ár, bőséges élelmiszerválaszték, megbízható minőség). A kalandkeresők (19%) a piac közösségítő-funkcióját, illetve a különleges termékek kínálatát részesítik előnyben. Végezetül a kínálat megszálottjai a termékek sokszínűségében látnak fantáziát. A csoportok piachely szerinti megoszlását értékelve Keszthelyen a kalandkeresők alacsonyabb rátáját (6%) a helyiek megjelenése okozza, egyben magyarázva a klasszikus piaclátogatók arányát (41%). Tapolcán előbbi érték közel egyharmados, míg a további három csoport megoszlása kiegyensúlyozott. A nagyobb mintaelemszámú piacok közül Fonyódon a csoportok részaránya kiegyenlítettőbb.

Összegezve a piacok vásárlói tapasztalatait, a helyszínek közül a helyi termelői piacok nevezhetők leginkább a Balaton térségben egyedieknek, amelyek a helyi termék/piac koncepcióit valóban képviselik, egyúttal a gasztronómiai térképen is megjelennek. A további értékesítési pontok vásárlói motivációi nem különböznek el az országos fogyasztói típusoktól. A balatoni üdülőkörzet és az általuk képviselt fogyasztói trendek teszik egyedivé az elemzett helyeket. A vizsgálat hozzájárul a Balaton régió piacainak célirányosabb fejlesztéséhez. Eredményei hasznosíthatók mindazoknak, akik az elemzett piachelyek fenntartásában, fejlesztésében érdekeltek, a helyszínek eladóinak és fogyasztóinak, illetve a témakör iránt érdeklődő laikusoknak és szakembereknek egyaránt.

Irodalom

- Benedek Zs., Fertő I. (2015): Miért választják a termelők a rövid ellátási láncokat? *Statistikai Szemle*, 6., 580–597.
- GfK Hungária (2016a): *Növekszik az egészségesnek tartott élelmiszerkategóriák fogyasztása*. <http://www.gfk.com/hu/insightok/press-release/gfk-novekszik-az-egeszsegesnek-tartott-elelmiszerkategoriak-fogyasztasa/> (Letöltés: 2017. március 30.)
- GfK Hungária (2016b): *Átfogó áttekintés a magyar élelmiszer-kiskereskedelemről*. <http://www.gfk.com/hu/insightok/news/gfk-black-friday-2016-november-25-kereskedelmi-analizisek/> (Letöltés: 2017. március 30.)
- GfK Hungária (2016c): *Változatlan a vásárlók kereskedelmi csatornákhöz való hűsége*. <http://www.gfk.com/hu/insightok/press-release/gfk-valtozatlan-a-vasarlok-kereskedelmi-csatornakhoz-valo-husege/> (Letöltés: 2017. február 15.)
- Hámori J., Horváth Á. (2010): A hazai élelmiszerek megítélésének és preferenciájának vizsgálata egy magyar és egy külföldi élelmiszer-üzletlánc vásárlói körében – 2. rész. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 1., 3–9.
- Hunt, A. R. (2007): Consumer interactions and influences on farmers' market vendors. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 1., 54–66. <http://doi.org/d9z2g2>
- Huszka P., Polreczki Zs. (2008): Alapélelmiszerek fogyasztása és vásárlása, valamint a döntést meghatározó tényezők vizsgálata a Nyugat-Dunántúlon. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 2–3., 13–18.
- Lehota J. (2004): Az élelmiszerfogyasztói magatartás hazai és nemzetközi trendjei. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 1–2., 7–13.
- Nezdei Cs. (2017): Piachelyi vonzáskörzetek sajátosságai a balatoni üdülőkörzetben. *Modern Geográfia*, 2., 1–20.

- Oláh M. (2002): *Akik állandóan ott élnek*. Fejlesztési koncepciót megalapozó kutatási zárótanulmány. Kézirat.
- Payne, T. (2002): U.S. farmers' markets 2000: A study of emerging trends. *Journal of Food Distribution Research*, 1., 173–175.
- Rekettye G. (1999): *Az ár a marketingben*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Sikos T. T. (szerk.) (2013): *A válság hatása a kiskereskedelemre*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő
- Somogy Megyei Levéltár IV. 418. a. *Lengyeltóti járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai*. Közigazgatási iratok. 1947.
- Szabó D., Juhász A. (2013): *A piacok jellemzői termelői és fogyasztói szemmel*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Szakály Z. (2004): Táplálkozásmarketing, egy új stratégia a magyar élelmiszer-gazdaságban. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 1–2., 31–44.
- Szakály Z., Sente V., Széles Gy. (2008): Fogyasztói trendek és stratégiák az öko-, a hagyományos és a funkcionális élelmiszerek piacán. In: Szűcs I., Farkasné Fekete M. (szerk.): *Hatékonyság a mezőgazdaságban*. Agroinform Kiadó, Budapest. 207–226.
- Sente V. (2004): Organikus élelmiszerek fogyasztási és vásárlási szokásainak vizsgálata Magyarországon. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 1–2., 101–106.
- Sente V. (2006): Tendenciák az ökoélelmiszerek fogyasztásában és értékesítésében. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 1., 31–36.
- Sente V., Szakály Z., Széles Gy. (2011): Ökoélelmiszerek megítélése Magyarországon – alakuló fogyasztói tudatosság? *Gazdálkodás*, 5., 512–517.
- Törőcsik M. (2006): *Fogyasztói magatartástrendek: Új fogyasztói csoportok*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Törőcsik M. (2007): *Vásárlói magatartás: Ember az élmény és a feladat között*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Törőcsik M. (2011): *Fogyasztói magatartás: Insight, trendek, vásárlók*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Trigg, A. B. (2001) Veblen, Bourdieu, and conspicuous consumption. *Journal of Economic Issues*, 1., 99–115. <http://doi.org/b9gc>
- Wolf, M. M., Spittler, A., Ahern, J. (2005): A profile of farmers' market consumers and the perceived advantages of produce sold at farmers' markets. *Journal of Food Distribution Research*, 1., 192–201.

A határon átívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére

The effects of cross-border cooperation programs on Vojvodina's regional development

RICZ ANDRÁS

RICZ András: elnök, kutatási programvezető, Regionális Tudományi Társaság; 24000 Subotica, Matije Korvina 9., Szerbia; riczandras@rcgroup.co; <https://orcid.org/0000-0001-9973-6015>

KULCSSZAVAK: Vajdaság; határon átnyúló együttműködések; területi fejlődés

ABSZTRAKT: A Vajdaság – Szerbia korlátozott autonómiával rendelkező északi tartománya – számára az európai uniós határon átnyúló programok lehetőséget teremtettek a 2000-es évek elején, hogy fejlesztési forrásokhoz jusson, amelyeket a köz- és a civil szféra szereplői használhatnak fel. Munkám célja, hogy e források területfejlesztésre gyakorolt hatását vizsgáljam. Elemeztem a községek fejlettségének változása és a fejlesztések közötti összefüggéseket, az együttműködések hátterét és minőségét, jellegét a program hétéves periódusában. Összességében a Vajdaság területi fejlődésére az uniós források nem hatottak pozitívan, a területi fejlődés nem gyorsult fel, a területi egységek fejlettségi szintjei alig változtak a programok befejezésekor.

András RICZ: president, research program leader, Regional Science Association; Matije Korvina 9., 24000 Subotica, Serbia; riczandras@rcgroup.co; <https://orcid.org/0000-0001-9973-6015>

KEYWORDS: Vojvodina; cross-border cooperations; regional development

ABSTRACT: The cross-border EU programs becoming available in the early 2000s presented an opportunity to Vojvodina, a northern Serbian province with limited autonomy, to allocate development funds for its governmental and civilian sectors. The aim of my paper is to evaluate the impact of these funds on regional development, by analyzing development level changes of certain municipalities, the volume of allocated funds and their interrelations.

Vojvodina is bordering with three EU Member States (Croatia, Hungary and Romania), and Serbia has options for cross-border cooperation with all of them, financed by the European Union. The Croatian program is in its second budgetary period, while the two others are in their third cycles. In the article, as the starting point of the research, I outline the development levels in Vojvodina municipalities. Moreover, I show the background of these co-operations, their program features and their co-operation quality, and I also present them as projects impacting regional development. Based on statistical data, I compare their development level with respect to allocated funds in the 2010–2014 period. In the research I focused on only the ten most successful municipalities in implementing EU programs based on the data and analysis, and I

argue, that the cross-border cooperation programs of the European Union had no positive impact on the regional development in Vojvodina. We can say that the development path of the bigger towns was broken in 2012, while the smaller ones experienced a slight increase. Accordingly, we cannot conclude that cross-border cooperation funds have caused considerable development; however, these EU funds present statistically relevant development alternatives to smaller settlements. In general, the EU funds did not affect the regional development of Vojvodina positively: territorial development stagnated, and the development level of certain territorial units did not exceed levels from the period before. In overall, the evaluation of the period between 2009 and 2014 has shown that the projects were not be able to offset the external, primarily political and economic impacts that determined the development path of the area.

Bevezetés

Az Európai Unió IPA (Instrument for Pre-accession Assistance) alapjának célja, hogy a csatlakozási folyamatban részt vevő országok felzárkóztatása felgyorsuljon. Szerbia szempontjából ennek az alapnak egyik prioritása az intézményépítés mellett a határon átnyúló programok támogatása volt a 2007–2013-as költségvetési periódusban. E programot megelőzte a Phare CBC, illetve az Interreg program, melyek keretében szintén lehetőség nyílt a határ menti fejlesztések uniós finanszírozására. Szerbia és ezen belül a korlátozott autonómiával rendelkező *Vajdaság Autonóm Tartomány* speciális helyzetben van: a tartományt három oldalról határolják uniós tagországok, amelyek jelentős befolyást gyakorolnak fejlődésére.

Az Európai Unió célja egyértelmű Szerbiában: az integrációs folyamat folytatása, amely magában foglalja, hogy Szerbia közelítsen a szomszédos területek fejlettségéhez, erősítse a kapcsolatrendszert a tagjelölt és az uniós országok állami szervei és lakosai között, csökkenjen a határok elválasztó funkciója.

A fennálló helyzetben Szerbia célja sem lehet más, mint az integrációs folyamat felgyorsítása, annak érdekében, hogy minél előbb az unió teljes jogú tagjává váljon, és ne zárványként létezzen Kelet-Európa térképén. 2015-ben Szerbia megkapta a teljes jogú tagjelölti státuszt, valamint megkezdte a csatlakozási folyamatot, és a 2015-ös év folyamán négy megnyitott fejezettel elkezdte a csatlakozási tárgyalásokat. 2016 és 2017 folyamán további hat fejezetet nyitottak meg, melyekből kettőt ideiglenesen lezártak, így 8 tárgyalási fejezet vált nyitottá a 35-ből. Szerbia uniós csatlakozását az uniós és szerbiai szakértők is 2020 és 2022 közé prognosztizálják, amely számos tényezőtől – a csatlakozási tárgyalások gyorsaságától, bonyolultságától, Koszovó kérdésének megoldásától, illetve a világpolitikai folyamatoktól – is függ.

Munkám része egy átfogó vizsgálatnak, mely azt elemzi, hogy az előcsatlakozási alapok határon átvívelő programjai segítették-e a Vajdaság területi fejlődését. Feltételezéseim szerint a Vajdaság területi fejlődésének kulcskérdése az uniós források hatékony lehívásában van, amely az integrációs folyamat során fog kiteljesedni. Az általam vizsgált 2007–2013-as uniós költségvetési periódus-

ban megvalósított határon átnyúló projektek ennek csak egy – de az egész folyamatban jelentős szerepet játszó – szegmensét jelentik.

A feltételezésem megerősítése/elvetése érdekében bemutatom a 2014-es évvel záródó költségvetési periódusok határon átívelő programjait, illetve összehasonlítom a rendelkezésre álló községi szintű, fejlettséget bizonyító statisztikai adatsorokat a közösségek uniós forrásokat felhasználó (abszorpció) képességével.

Határon átnyúló programok fejlesztésével, írásával és menedzselésével 2006 óta foglalkozom, és az elmúlt 10 év alatt több mint 25 projekt menedzselésében vettem részt. E projektek nagy része a magyar és a román határszakaszra vonatkozott, így rálátásom van a projektek végrehajtására, fenntarthatóságára és hosszú távú hatásaira. Mindhárom programterületen felhasználtam az elérhető statisztikákat, a hivatalos programértékeléseket, az elérhető tudományos és más publikációkat. Tanulmányomban röviden összefoglalom a téma irodalmát, elméleti hátterét, majd vázolom a Vajdaság határai mentén ez idáig lezajlott határon átnyúló programok eredményeit. Bemutatom a közösségek fejlettségi viszonyait és azokat az összefüggéseket, amelyek a közösségek fejlettsége és a külső forrásokat felszívó abszorpció készsége között van.

A határ, a határon átívelő együttműködések és ezek hatásainak mérése

A határmentiség, a határrégiók és a határon átnyúló együttműködések növekvő szerepét bizonyítja manapság a „bővülő Európában”, hogy jelenleg az EU területének közel felét a határrégiók vagy államhatárok által érintett térségek alkotják, a tagországok lakosságának pedig mintegy harmada él határrégiókban. Az Európai Unióban, mindenekelőtt a keleti bővítést követően meglehetősen általános sajátosság a határmentiség és a periferikus jelleg egybeesése (Baranyi 2014).

A határ funkcionálisan választ el eltérő politikai, intézményi rendszereket, s köt össze eltérő társadalmakat és közösségeket. Mindemellett a határokat permeabilitásuk, átjárhatóságuk szempontjából különböztethetjük meg. E funkciók jelenlétének eredményeként a határ lehet elválasztó (barrier), filter és híd vagy kapu szerepű (Kuttor, Ocskay 2015). A „nyitott” határ esetében a kontaktusfunkció a meghatározó.

Az államhatárok elvileg egy képzeletbeli vonalat jelentenek, bár a mai időkben egyre több esetben nemcsak képzeletbeli vonalként, hanem jól kiépített kerítésként (Kuttor, Ocskay 2015). Elméletben ez a vonal az, amely az államok területét egymástól elválasztja, ebből is látszik, hogy a határok az elválasztás és az összekötés ismérveit is magukon hordozzák (Rechnitzer 1999). A történelem folyamán egészen a rendszerváltás előtti időkig a határ politikailag meghúzott

vonalat, katonailag szigorúan védett területet jelentett két ország között, amely kifejezésre juttatja azt, hogy a modern társadalmak empirikus létének kereteit az állam jelöli ki és tartja össze.

A politikai földrajz keretén belül az országhatárok térbeli vizsgálata a vonalelmélet és a zónalelmélet alapján végezhető el. Az országhatár vonalnak tekinthető jogi és földrajzi tekintetben, ugyanakkor tartalmi vonatkozásban zónának, térbeli kiterjedéssel rendelkező fogalomnak minősül. A határterület, ha két ország közötti határról van szó, a politikai földrajzban 20–50 km széles sáv. Ez a sáv akár 100 km is lehet egy integráción belüli vizsgálódás esetében. A világrendszerek közötti határzóna mint pufferezóna pedig akár több ország területét is felölelheti. Mindezek alapján az országhatár mentén 20–50 km-es sáv között húzható meg a határtérség, attól függően, mi a vizsgálat célja (Böröcz 2002).

A határ menti kutatások egyik fontos kérdése a határ menti térség lehatárolása. E területet nem lehet egyértelműen 20–50 km-es határ menti zónának tekinteni, mert van, ahol keskenyebb és van, ahol szélesebb sáv ez a terület. Az a megoldás látszik áhél-keskenyebb és van, ahol szélesebb sávra, akár egy megye egész területére kidolgozzák és ezen eredmények alapján végzik el a pontos lehatárolást. Ha statisztikai-tervezési megközelítést alkalmazunk, akkor az uniós nómenklatúra szerint NUTS 3 területi egységeket sorolhatunk a határ menti térségek közé. Fontos szempont, hogy az uniós programok ezeket a területi egységeket használják a határ menti fejlesztési programok tervezése és végrehajtása során (Hardi, Hajdú, Mezei 2009).

A területi jelenségek, folyamatok összetettsége miatt szinte sohasem lehetséges, hogy az előfordulást, a térbeli elosztást egyértelműen meg lehessen határozni. A valós határok megvonása, lehatárolása nehéz feladat, ugyanis a határok elmosódottan jelennek meg és átmenetekből állnak. E tényből adódóan a kijelölt határ, amely egy kutatás alapját képezi, pontatlan lehet. Példaként említhető, hogy a területi kiegyenlítődésre vonatkozó számítások egymással ellentétes következtetéseket adtak eredményül akkor, amikor a különböző területi egységek alapján végezték el a számításokat. Emiatt célravezető a területi elterjedések térbeli vizsgálatánál, ha az több lépcsőben, fokozatosan, területi hipotézisek alapján történik.

A határon átnyúló kapcsolatokon azokat a jelenségeket értjük, amelyek magában a határtérségben történnek, és a határokon keresztül a térségben élők mindennapjait alakítják. Ezek az interakciók kapcsolatban lehetnek a munkavállalással, a lakóhelyválasztással, a szolgáltatások igénybevételével, de a közigazgatási ügyek intézésével is. A határok nyitottsága befolyásolja ezeket a jelenségeket, de alapján véve az interakciók mennyiségi és tematikus sűrűsége a meghatározó.

A határ menti együttműködés egyidős a határok kialakulásával. Magyarországon a trianoni határmódosítás után a kapcsolatok tovább éltek Ausztriával és Jugoszláviával is egészen a második világháború kezdetéig. Fennmaradt például a kettős birtokossági rendszer. A második világháború után, de főleg az

ötvenes években a kommunista vezetés lezárta a határokat. Ez a hermetikus lezárás csak a hatvanas években enyhült, folyamatosan egészen a rendszerváltásig, amikor is megnyíltak a határok (Hardi 2010).

Az, hogy egy adott terület az államhatár mellett fekszik, önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt a társadalmi-gazdasági fejlődésre, sőt, bizonyos esetekben kifejezetten előnyös is lehet. Trianon óta Magyarországon a határmentiség – kivéve talán a nyugati határszélet – általában elmaradottságot jelentett. Elsősorban azért, mert ezek a határ menti területek kevésbé integrálódtak az ország gazdasági vérkeringésébe, aminek számos, de elsősorban politikai oka volt. Másrészt, a határ mentének az elmúlt közel száz évben alig volt kapcsolata a határon túli – valamikor egy országhoz tartozó – szomszédos régióval.

Nyugat-Európa több országában alkalmaztak kedvezményeket a nemzetiségek lakta, gyengén fejlett térségek gazdasági felzárkóztatásában, juttattak pótlólagos forrásokat a kultúra és az oktatás támogatására (Horváth 2015). Ezzel szemben Kelet-Európában ellentétes folyamatoknak voltunk-vagyunk szemtanúi. Negatív diszkrimináció jellemzi a határ menti területek fejlesztését, Szerbiában is. A határok a nemzetpolitikában jelentős szerepet játszanak, kiemelten Magyarországon, ahol a szomszédos ország határterületein jelentős magyar kisebbség él.

A Vajdaságban mindhárom országhatár mentén lehetnének a jelenleginél is mélyebb kapcsolatok kialakítására, érvényesítve a komparatív előnyöket, megszüntetve a párhuzamos fejlesztéseket. Az erőforrások jobb kihasználásával gyorsabb fejlődési pályára állhatnának a közös határral elválasztott régiók is.

Már a Római szerződésben is megjelenik a gazdasági tényezők szabad áramlásának és a kiegyensúlyozott területi fejlődésnek az igénye, de a határ akkor még elválasztó vonalként manifesztálódott. Harminc évek kellett eltelnie, hogy az uniós politikák jelentős beavatkozásai eredményt érjenek el. Mindezek mellett a határtérségben lévő települések, városok hátrányos helyzetben voltak addig is a földrajzi elhelyezkedésük miatt. Ezt kompenzálva próbáltak kapcsolatokat kiépíteni a szomszédjaikkal, ami sok esetben jelentős kihívást jelentett (Pete 2014).

Nyugat-Európára a periferiális jelleg kevésbé jellemző, a határtérségek lemaradása kisebb, mint Kelet-Európában, ahol a perifériák perifériái találkoznak sok esetben egymással a határ két oldalán. A Vajdaság szempontjából, melyet négy ország is határol, a határkérdések megkülönböztetett figyelemmel bírnak minden szempontból. A tartomány szemszögéből a határmentiség és a periferiális jelleg a folyamatos leépülés eredménye, ami az elmúlt 100 év jugoszláv, majd szerb politikájának tulajdonítható. Az uniós források a határ menti periferiális térségek felzárkóztatásában játszhatnak jelentős szerepet, amennyiben sikerül e projekteket megfelelő módon megvalósítani, a forrásokat a hosszú távú célok érdekében felhasználni.

A határon átnyúló kapcsolatok célterületei a vállalkozások (Baranyi 2001), a vállalkozók és a gazdasági kamarák, illetve e szereplők együttműködésének erősítése. A gazdaságfejlesztésben, mint a területfejlesztés egy eszközében, így

jelentős szerepet játszanak a határon átívelő programok, főként, ha a meglévő kapcsolatrendszerek és az erre épülő együttműködések fejlesztését tűzik ki célul uniós források felhasználásával. A határrégiók akár a további európai uniós integráció előmozdításának motorjai lehetnek (Szabó 2005). A régiók közötti eredményes együttműködés feltételei között legfontosabb az infrastruktúra fejlesztése, amely a telekommunikáció terén ma már jórészt megvalósult. Annál nagyobb akadály a közutak, vasutak, határátkelőhelyek állapota, száma, a közlekedési eszközök, járatok sűrűsége. A külső európai határokon a határátkelők száma és kapacitása a kapcsolatépítést leginkább hátráltató tényező. A gazdasági együttműködést is jellemzően az elmaradott infrastruktúra, illetve a jogi akadályok befolyásolják kedvezőtlenül, elsősorban a külső határok mentén.

Az Európai Unió külső határait körülvevő nem tagállamok, amelyek egy része potenciális tagjelölt, balkáni államok sajátos csoportja. Esetükben külön európai előcsatlakozási források támogatják a határ menti együttműködések (jelenleg az IPA, a CBC, az SEE, míg korábban az Interreg IIIA és a CADSES). Ezek a központi támogatási eszközök igen hasznosak lehetnek az érintett területek felzárkóztatásában, ugyanakkor nem elégségesek, mivel elsődleges céljuk a háttérterésben élők kapcsolatrendszerének növelése, és csak másodlagos cél a leszakadó térségek fejlesztése. A helyi fejlesztési szakemberek szerint a szerb–magyar határ menti térség, más prosperáló európai határ menti övezethez hasonlóan, alkalmas lehetne a jól működő területfejlesztési együttműködés megteremtésére (Kovács 2012).

A területfejlesztési támogatások hatáselemzése előtt álló legnagyobb kihívás a megfelelő teljesítményindikátor létrehozása. Mivel a programok sokszínűek, emellett jellemző rájuk a komplexitás is, nem elég egy-egy statisztikai mérőszám a területi fejlődés mérésére, hanem több jellemző adatsort kell figyelembe venni (Fertő, Varga 2015).

A Vajdaság területén lezajlott uniós támogatási programok rövid összefoglalása

A Vajdaság valamikor Jugoszlávia egyik legfejlettebb térsége volt (Horváth, Hajdú 2010; Petak 2005), majd az ország szétesésével Szerbia vezető gazdasági területe lett. Mára viszont elvesztette ezt a pozícióját, a belgrádi régió már minden gazdasági mutatóban fejlettebbnek számít, mint ez a – valamikor jelentős mezőgazdasággal és élelmiszeriparral, valamint feldolgozóiparral rendelkező – tartomány.

Az elmúlt tíz évben folyamatosan nyíltak meg uniós támogatási források, amelyeket elsősorban az állami struktúrák, az önkormányzatok, állami és önkormányzati alapítású intézmények és kisebb mértékben civil szervezetek használtak fel.

Az Európai Unió által megnyitott támogatási programok közül a határon átvélő programok voltak legelőször elérhetőek, amelyekre a 2000. évi szerbiai rendszerváltás után lehetett pályázni. Az Európai Unió a 2003-as programozási évben nyújtott először lehetőséget a tartomány számára, hogy a Phare (Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies) CBC (Cross Border Cooperation) program keretében fejlesztési forrásokat hívjon le szomszédsági programok keretében. Majd pedig 2006-tól az Interreg programok segítségével további felzárkóztató támogatásokhoz jutottak a tartomány önkormányzatai, intézményei és civil szervezetei a Magyarországgal és Romániával közösen kiírt pályázatokon (Ric 2012).

A határ menti szerep, amely a Vajdaság községeinek hozzávetőlegesen 40%-ánál közvetlenül megjelenik, jelentős mértékben predesztinálja a területi fejlődést. Elsősorban azért, mert a szerb terület- és regionális fejlesztési stratégiák csak nagyon korlátozottan foglalkoznak a periferikus területekkel (Strategija regionalnog razvoja republike Srbije za period od 2007 do 2012 godine). Mindez igaz a Vajdaság esetében is, hiszen a regionális fejlesztési terv akciótervében egyáltalán nincs szó a Vajdaságról. Másodsorban a lakosság nemzeti összetétele (a nemzeti kisebbségek erőteljes jelenléte) sem serkenti a hivataltos politikát a térség fejlesztésére. A határon túli kapcsolatrendszerrel rendelkező önkormányzatok és más potenciális pályázók ezt felismerték, és már az első pályázati kiírásoktól kihasználták az uniós források adta lehetőségeket.

Fejlesztési szempontból a határ menti szerep kettős: egyrészt hátrányt okoz a hazai forrásokból finanszírozott fejlesztések elmaradása miatt, másrészt viszont lehetőséget ad az uniós források lehívására, amelyek célja a területi különbségek csökkentése. Jól bizonyítja ez azt is, hogy amit az adott állam fejlesztéspolitikája nem tud vagy nem akar megoldani, azt megteszi egy nyitottabb, haladóbb gondolkodású, demokratikusabb közösség, az Európai Unió, ezen az úton is építve az egységes Európát.

A 2007–2013-as uniós költségvetési periódus idején, az IPA határon átnyúló programjainak keretében vizsgált három programterületen (szerb–magyar, szerb–román és szerb–horvát) összesen nyolc pályázati kiírásra került sor. Szerb–magyar viszonylatban három alkalommal volt lehetőségük a pályázóknak projektterveket beadni, 2009-ben, 2011-ben, és 2012-ben. Az 1. prioritás az „infrastruktúra és környezet” nevet viselte, mely további két alprioritásra oszlott: infrastruktúra-fejlesztésre, melynek keretében a határon átnyúló, településeket összekötő útszakaszok építését, felújítását, valamint a határon átnyúló közlekedési útvonalak tervezését, a közösségi közlekedés összehangolását támogatták közös projektekben. A második alprioritás a „közös felelősségvállalás a környezetért” elnevezéssel kisebb léptékű vízgazdálkodási (ár- és belvízvédelem) tevékenységeket, valamint állategészségügyi monitoringot és a környezet minőségét javító tevékenységeket finanszírozott.

A 2. prioritás „gazdaság, oktatás és kultúra” elnevezéssel szintén két alprioritást foglalt magába. A gazdasági együttműködés, turizmus és kutatás-fejlesztés

tés keretében képzéseket és határon átnyúló üzleti partnerkeresést, határon átnyúló kulturális útvonalak létrehozását, kulturális örökségvédelmet, a régió terület- és ágazati fejlesztéséről szóló közös tanulmányok kidolgozását, valamint termékorientált közös kutatás-fejlesztést és innovációt célul kitűző projektet támogatott az Európai Unió.

Az oktatási és kulturális együttműködések alprioritásban oktatási együttműködések és emberek közötti együttműködések támogatottak.

A 3. prioritás a „technikai segítségnyújtás” volt. A program indikatív pénzügyi terve közel 34 millió euró uniós finanszírozással számolt, amelyhez 6 millió euró társfinanszírozás társult, így összesen a tervezett program költségvetése megközelítette a 40 millió eurót. Az első prioritásra a tervezett összeg 52%-át szánták, a második prioritásra 38%-át, a technikai segítségnyújtásra pedig 10%-át (Lazarević, Knežević, Božić 2011).

A három kiírásban több mint 750 projektterv érkezett be, amelyből az első körben 70, a második körben 67 pályázóval kötöttek támogatási szerződést, míg a harmadik körben 61 projektet választottak ki. A fennmaradt támogatási összeget a harmadik kör tartaléklistájára került projektjei között osztották szét (Prime Minister's Office 2015).

A román–szerb viszonylatban a két kiírás során mintegy ötszáz pályázatot adtak be, a két körben összesen 61 támogatási szerződést kötöttek meg. A program 3 prioritásból állt, amelyek további intézkedésekre oszlottak. A prioritások közül az első a gazdasági és társadalmi fejlődés elősegítése volt, mely magában foglalta a lokális és regionális üzleti és szociális infrastruktúra fejlesztését, a turisztikai szektor fejlesztését, kiemelve a határregiót, ahol a turisztikai desztináció fejlesztését, a kis- és középvállalati szektor fejlesztésének elősegítését, valamint a kutatás-fejlesztés és az innováció elősegítését tűzték ki célul. A második prioritás a környezetvédelem és az árvízi felkészültség növelése volt a határ menti környezetvédelmi problémákra adott válaszokkal, az árvizek elleni felkészülést elősegítő stratégiák kidolgozására és fejlesztésére, továbbá a környezeti veszélyekre figyelmeztető rendszerek kidolgozására vonatkozó projektek támogatásával. A harmadik prioritás az emberek közötti kapcsolatok fejlesztését tűzte ki célul, amely magában foglalta a civil szervezetek és a helyi közösségek közötti kapcsolatok fejlesztését, a helyi önkormányzatok humán szolgáltatásainak minőségi javítását, oktatási, kulturális és sportcsereprogramok finanszírozását, valamint a határregió szociális és kulturális integrációját.

A program indikatív költségvetése 23 millió euró volt, amelyből az Európai Unió támogatása közel 20 millió euró, a társfinanszírozás pedig 3,5 millió euró volt. Az első prioritásra a költségvetés 50%-át, a másodikra 26%-át, a harmadikra 14%-át, a technikai segítségnyújtásra pedig 10%-át tervezték (Romania–Serbia IPA Cross-Border Cooperation Programme Programming Document 2008).

A horvát–szerb viszonylatban a háborús időszakot követően hirdettek meg először együttműködési programot: kísérleti projektként a 2010-es első körben összesen 2,7 millió euróval támogattak 11 pályázatot, a 2012-ben meghirdetett

második körben pedig 5,6 millió euró forrás felhasználásával szintén 11 határ menti projekt megvalósítására került sor. 2015 májusában még egy harmadik pályázati kiírás is volt, e projektek végrehajtása még nem fejeződött be (Pejović et al. 2014). A program két prioritásból állt: az első a fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődés, a második pedig a technikai segítségnyújtás, vagyis a program megvalósítása. A fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődés prioritásnak három intézkedése volt: a gazdasági fejlődés, a környezetvédelem és az emberek közötti programok (Instrument pretpristupne pomoći (IPA) Prekogranični program Hrvatska–Srbija 2007–2013).

Ismerve a jogszabályi és tervezéspolitikai hátteret, bátran ki lehet jelteni, hogy ezek a támogatások jelen pillanatban az egyedüliek, amelyek jelentős külső fejlesztési forrásokat vonnak be a Vajdaság területi fejlesztésébe (Program razvoja Ap Vojvodine 2014–2020). Az infrastrukturális projektek végrehajtásával olyan fejlesztések valósulhattak meg, amelyeket az ország a saját erejéből csak nagyon sok év múlva tudott volna megoldani, elsősorban a periférikus jelleg miatt.

Ha összességében vizsgáljuk mindhárom határszakasz projekteit, megállapítható, hogy a határátkelők, a határokra vezető utak, a határ menti utak, a kerékpárutak tervezése és építése, a vasutak tervezése, a vízügyi beruházások mind olyan tevékenységek, amelyek elsősorban a határ szerbiai oldalán élők számára teszik könnyebbé a mindennapi életet, illetve további fejlesztéseket indukálnak. A jó megközelíthetőség, a turisztikai attrakcióként használható kerékpárutak több befektetést vonzanak a térségbe, új vállalkozások indulnak, új munkahelyek jönnek létre, ami a helyi lakosság számára életszínvonal-emelkedést jelent.

A vízügyi beruházásokat két részre lehet osztani: az egyik az árvizek és belvizek elleni védekezés, amely több esetben jelenti a fizikai védelmi rendszerek kiépítését, ezzel növelve az adott térség, valamint a lakosság biztonságát. A másik projektcsoporthoz a tiszta és biztonságos ivóvízzel való ellátást segíti a térségben. Ezek a fejlesztések a jövőbeni fejlődést hordozzák magukban, mivel a lakosság számára olyan kockázati forrásokat csökkentenek, amelyek évszázadok óta fennállnak.

A határ menti fejlesztési terveket előkészítő projektek talán még nagyobb jelentőségűek, mint az infrastrukturális fejlesztések. A tervezés során olyan dokumentumokat gyűjtöttek össze, melyeket a közeljövőben lehet majd felhasználni új uniós források lekötésére.

A programok által támogatott pályázatok közül csak azokat vizsgáltam, amelyek valamilyen módon a területfejlesztéssel vannak kapcsolatban, tehát az infrastrukturális, gazdasági-turisztikai, innovációs és környezetvédelmi nyertes és megvalósított pályázatokkal foglalkoztam. A gazdasági fejlődést elősegítő projektek elsődleges eredménye, hogy a vajdasági vállalkozások megismerték az uniós szabályozási, támogatási gyakorlatot, a specifikus működési környezetet, és új kapcsolatokat építettek ki a szomszéd országokkal, amelyekkel a jövőben együttműködve képesek lesznek működőtőke-beruházásokat a térségbe vonzani, ezzel is növelve a régió által kibocsátott összterméket.

A három határszakasz projektjeinek mélyfűrásszerű elemzése módot adott a magyar, a horvát és a román határszakasz lehetőségeinek, teljesítményének és jövőbeni megoldásaiknak összehasonlítására (Nezavisno Društvo Novinara Vojvodine 2015). Minden esetben a helyi kezdeményezések és a meglevő lehetőségek kihasználásáról van szó, alulról jövő kezdeményezésként, de azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy több esetben magyar–magyar kapcsolatról beszélhetünk, tehát a három országban élő magyar nemzetiségű emberek közötti együttműködésről, ami a határ menti programok indukálója lehet (Ricz 2016). A két nagyobb program (magyar és román) területileg jól kiegészíti egymást, mivel a magyar–szerb programterület nyertes projektjei jellemzően az északi határ menti sávot fedik le, a román projektek pedig a Tisza mentét és a Bánságot, ezek mellett a horvát program – területét és költségvetését figyelembe véve – csak kiegészítő lehet. Minden programban fellelhető a humán erőforrás-fejlesztés, amely a helyi kezdeményezések számára elsődleges, hiszen így tudnak egy fenntartható és önműködő rendszert kialakítani a későbbi források bevonásához, és így idővel remélhetően nem kell majd külső segítséget bevonni.

A projektek vizsgálatát summázva (Nađ et al. 2015) megállapítható, hogy azok sok esetben összefogást eredményeztek, és megalapozták a helyi közösségeken belül azokat a lehetőségeket, amelyeket kihasználva további fejlesztési források hívhatók le. A határ menti projektek célja a határon átívelő kapcsolatok erősítése és a periférikus területek fejlesztése. Szerbia számára megalapozzák a későbbiekben elérhetővé váló előcsatlakozási alapok támogatásának minél nagyobb lekötését, amiből a vajdasági magyarság is profitálhat, ha élni tud a felkínált lehetőségekkel (Ricz 2015).

Összefoglalva, a határ menti uniós finanszírozású programok jelentős hatással voltak azokra a pályázó szervezetekre, amelyek élni tudtak a lehetőséggel (sajnos ez kevés szervezetre volt jellemző). A projektek olyan fejlesztéseket eredményeztek, amelyek segítették a szervezetek kitérését a periférikus helyzetből. A projektek sikeres végrehajtása megmutatta, hogy melyek az életképes közösségek és a jó projektötletek, ezeket a későbbiekben tovább lehet fejleszteni. A megvalósított fejlesztések jó példával szolgáltak mások számára: el lehetett érni uniós forrásokat a Vajdaság fejlesztésére. A határon átívelő programok viszonylag kockázatmentes felkészülési lehetőséget nyújtottak a jövőbeni uniós források fogadására, kialakult egy tapasztalattal rendelkező szakmai réteg, amely a későbbiekben is végre tudja hajtani a jelentkező projektfeladatokat (Ricz 2012).

A közösségek fejlettsége a Vajdaságban

Ahhoz, hogy ki tudjuk mutatni a Vajdaságban az uniós programok hatását a területi fejlődésre, ismerni kell a társadalmi, gazdasági politikai viszonyrendszereket és az ezek összefüggéseinek eredményeként megvalósuló fejlődési folyamatokat.

Szerbia NUTS régióinak kialakítása hosszas vita után valósult meg. A jelenleg hatályos regionális fejlesztési törvény és a statisztikai területi egységek nomenklatúráját meghatározó kormányrendelet értelmében a Szerb Köztársaság két NUTS 1 régióra tagolódik: Észak-Szerbiára és Dél-Szerbiára. Észak-Szerbiát két NUTS 2 régió alkotja: a Vajdaság régió és a Belgrád régió, míg Dél-Szerbia szintén két NUTS 2 régióra tagolódik: Sumádia és Nyugat-Szerbia, valamint Dél- és Kelet-Szerbia régiókra. A törvény szerint Koszovó és Metóhia szintén NUTS 2 régióként szerepel, figyelmen kívül hagyva ezáltal Koszovó 2008 elején egyoldalúan kikiáltott függetlenségét. A Szerb Köztársaság területén 30 NUTS 3 régiót határoltak le (körzetek/térségek) (Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica).

A körzetek/térségek funkcionális területi egységek, a tervezés és regionális fejlesztéspolitikai végrehajtásának hordozói (Tripković 2003). A NUTS 3 régiónál alacsonyabb szintek a LAU 1 (községek¹) és a LAU 2 (települési szint) (1. ábra).

1. ábra: Szerbia statisztikai tervezési régiói
Statistical planning regions in Serbia

Jelmagyarázat: 1-7: Vajdaság; 8-19: Sumádia és Nyugat-Szerbia; 10-24: Dél- és Kelet-Szerbia; 25-29: Koszovó; számozás nélkül: Belgrád.

Forrás: Saját szerkesztés Republički Zavod za Statistiku (2011-2015) alapján.

A községek fejlettségi szintjét évente alapmutatók (a jövedelmek és nyugdíjak összessége az adott önkormányzat területén; a költségvetési jövedelem, kivéve a más kormányzati szervektől származó költségvetési bevétel összegét) és korrekciós mutatók (demográfiai növekedés vagy csökkenés; munkanélküliségi ráta, a lakosság iskolai végzettsége) alapján Szerbia Kormánya kormányrendelettel határozta meg 2014-ig. 2014-óta nem határozták meg a községek fejlettségi szintjét, azóta minden állami szerv ezt az utolsó, hivatalos fejlettséget mutató rangsort használja (Uredba o utvrđivanju metodologije za izračunavanje stepena razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave). A községeket fejlettségük szerint öt csoportba sorolhatjuk:

- 1. csoport: önkormányzatok, melyek fejlettségi szintje meghaladja a köztársasági átlagot,
- 2. csoport: önkormányzatok, melyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 80–100%-a,
- 3. csoport: önkormányzatok, melyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 60–80%-a,
- 4. csoport: önkormányzatok, melyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 50–60%-a,
- 5. csoport: önkormányzatok, melyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 50%-a alatti.

Fejletlen községek főként a déli területeken és a keleti határ mentén találhatók, de egyre több fejletlen község van a Vajdaság déli, délkeleti részén is. A szegénység mértékében szintén extrém eltérés tapasztalható a fejlett és a fejletlen régiók között: a fejlett területeken a szegényeknek csupán 8,5%-a él, míg 18,7%-uk található a fejletlen rurális területeken.

A községek fejlettségi mutatói a kutatómunkám fő alapadatai, mivel Szerbiában jelenleg csak ezek a mutatók állnak a kutatók rendelkezésére. Céлом annak vizsgálata, hogy a határon átvélő projektek által felhasznált fejlesztési források milyen területfejlesztési eredményeket hoztak, hogyan alakultak a községek (LAU 1) közötti fejlődésbeli különbségek elsősorban az elmaradott vagy leszakadófélben lévő községekben. A törvény szerint (Zakon o lokalnoj samoupravi) azon községek kaphatnak városi rangot, amelyek gazdasági, adminisztratív, földrajzi és kulturális központjai egy adott régiónak és 100 000 főnél több lakosuk van. A községi cím mind hatásköri, mind pedig pénzügyi szempontból hátrányosabb, mint ha városról lenne szó. A kutatómunka szempontjából az, hogy városról vagy községről beszélünk, a területi besorolást nem befolyásolja, csak a fejlettség szempontjából releváns.

A 2014-es besorolás alapján Vajdaság községei és városai az alábbi fejlettségi kategóriákba lettek besorolva.

- A köztársasági átlag feletti fejlettségűek: Szabadka, Újvidék, Magyarkanisza, Zenta, Versec, Verbász Pancsova, Palánka, Pecsince, Ópázova, Belcsény.
- A köztársasági átlag 80–100%-a közötti fejlettségűek: Apatin, Nagybecskerek, Ada, Topolya, Óbecse, Karlóca, Nagykikinda, Ruma, Zombor, Mitrovica, Temerin, Petrőc, Indija, Kula, Törökkanisza.

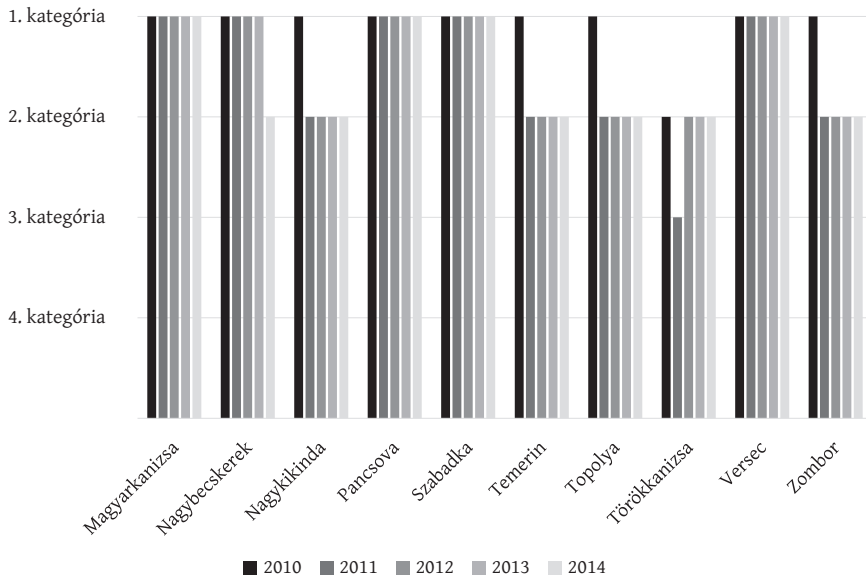
- A köztársasági átlag 60–80%-a közötti fejlettségűek: Alibunár, Bács, Fehértemplom, Kishegyes, Törökbecse, Hódság, Szenttamás, Magyar-csernye, Zsablya, Ürög, Antalfalva, Kevevára, Szécsány, Titel, Csóka, Zichyfalva, Sid, Begaszentgyörgy.
- A köztársasági átlag 60%-a alatt van a fejlettsége: Ópáva.

A fenti felsorolásban azon városokat (*Szabadka, Versec, Pancsova, Nagybecskerek, Nagykikinda, Zombor*) és községeket (*Magyarkanizsa, Topolya, Temerin, Törökkanizsa*) emeltem ki dőlt betűvel, amelyeket a későbbiekben részletesen vizsgálók.

E közigazgatási egységek fejlettségi szintjét 2010 és 2014 között vizsgáltam. Erre az időszakra álltak rendelkezésre adatok, illetve ekkor történt a fejlesztési projektek megvalósítása. Így bemutatható az, hogy milyen összefüggések vannak a projektek forrásainak lehívásában és sikeres megvalósításában, valamint a területi fejlődésben, ami véleményem szerint pozitív összefüggést kell, hogy mutasson: tehát azon községek, amelyek jelentős mértékben tudtak lehívni uniós forrásokat, fejlődési pályára álltak. Valamennyi mutatót csak azokban a községekben vettem figyelembe, amelyekben jelentős volt a lehívott projektek száma (legalább négy lezárt projekt a vizsgált periódusban). Újvidéket – mint tartományi székhelyvárost és jóval nagyobb fejlettségű és lakosságú települést – nem vettem figyelembe a vizsgálat során, mert jelentősen torzította volna a mintát.

A fejlettségi besorolásokból (2. ábra) megállapítható, hogy a 2010 és 2014 közötti országos fejlettségi besorolás alapján nem mutatható ki szignifikáns fej-

2. ábra: Vajdasági községek fejlettsége a hivatalos besorolás alapján (2010–2014)
Development level of the municipalities/towns according to the official classification (2010–2014)

lődés, sőt alapvetően visszaesés mutatkozik egyes kisebb községek fejlettségében. A nagyvárosok (Pancsova, Szabadka, Versec) tartják legmagasabb fejlettségi szintjüket. Nagybecskerek (annak ellenére, hogy folyamatosan csökken a munkanélküliek száma) mégis a második legfejlettebb csoportba esett vissza 2014-re, ahogyan Zombor is egy kategóriát visszaesett. Magyarkanizsa az egyetlen olyan kisváros, amely folyamatosan tartja pozícióját a legfejlettebbek csoportjában (Republički Zavod za Statistiku 2011–2016a, 2011–2016b).

Összevetve a fejlettségi mutatót az uniós források abszorpciójával, kijelenthető, hogy nem látható összefüggés az egyes községek fejlettsége és a megvalósított projektek nagyságrendje között, mivel az esetek felében nemhogy nőtt volna, hanem inkább csökkent a fejlettségi mutató, valamint szintén az esetek felében eleve a legfejlettebb csoportba tartozott a vizsgált település. Egyedüli fejlődés Törökanizsa esetében mutatható ki, amely 2011 után a harmadik kategóriából visszaküzdötte magát a másodikba. Ennek a nagyszámú nyertes projekt lehet az oka, mivel az adott periódusban az önkormányzati vezetők elmondása szerint nem volt más forrásból finanszírozott hasonló volumenű beruházás a község területén.

A kiválasztott városok és községek fejlettségi folyamatainak meghatározására az önkormányzati egységek költségvetéseinek bevételi és kiadási oldalát jellemző mutatókat használtam, amelyek jól szemléltetik, hogy milyen fejlettségű az adott település, mivel a bevétel nagy részét a helyi adók, a személyi jövedelemadó és a közintézmények (óvodák, iskolák, egészségügyi és szociális intézmények stb.) fenntartására átutalt köztársasági és tartományi transzferek képezik (Zakon o finansiranju lokalne samuprave). A kiadási oldal megmutatja, hogy az adott község megszorító vagy fejlesztési költségvetést tudott-e összeállítani egy-egy periódusra, ami alapján meg tudjuk állapítani fejlettségének szintjét, illetve időbeli változását. Mindkét mutató esetén jól definiálható trend mutatkozik: 2012-ig növekvő bevételek és kiadások, amely trend 2013-tól csökkenést mutat. Erőteljes ez a trendforduló a legmagasabb fejlettségi csoportba sorolt községek között, a fejletlenebb községek tartani tudták költségvetésük színvonalát vagy kismértékben növelték is azt, ami közvetlen kapcsolatban lehet az uniós források felhasználásával. Törökanizsa, Temerin és Topolya, valamint 2012-ig Magyarkanizsa és Nagyikinda, illetve a városok – Szabadka, Pancsova és Nagybecskerek – gyors növekedését viszont nem lehet csak a projektek megvalósításának köszönni, hanem egyéb gazdasági és politikai folyamatok is szerepet játszottak ebben. A törés egyik oka valószínűen a kormány megszorító és centralizációs politikája, amely az önkormányzatok költségvetését és jogköreit is csökkenti.

Meglátásom szerint egy területegység fejlettségét jól mutatja az építőipari beruházások volumene. Erre a mutatóra szintén megfelelő adatsorok találhatók a Szerb Statisztikai Intézet publikációiban, így ezeket is használtam a fejlettségi szintnek és változásának a meghatározásához. Ez a mutató tartalmazza mindazon építőipari beruházásokat, amelyeket a magán- és a község az adott év-

ben végzett (gazdasági és lakóingatlanokat egyaránt). Hasonlóképpen meg tudjuk becsülni egy-egy térség fejlettségének változását, ha a gazdasági beruházásokat vizsgáljuk meg. Ez a mutató a felépített gazdasági célú objektumok és a termelésbe állított hazai, valamint külföldről beszerzett berendezések értékét jelenti. Az építőipari beruházások és az összes beruházás is hozzávetőlegesen hasonló volumenű a községekben, 2009 után csökkenés, majd 2011 után változó növekedés következik; talán csak a 2014-es évre mutatható ki valamelyes növekedés, ami a jövő szempontjából a gazdasági felzárkózást jelenthet. Az európai uniós források nem jelennek meg jelentős arányban a térség fejlesztésében, ezért a hazai és világgazdasági folyamatok elnyomják azok hatásait a beruházási mutatókban. Minimális az a keretösszeg, amely az infrastrukturális projektek támogatására fordítható, még ha a programok teljes költségvetésének felénél nagyobb összegről is beszélünk.

Ha a munkaerőpiacot vizsgáljuk, akkor két fejlettségi mutatót érdemes figyelembe venni: az állandó munkaviszonyban lévő alkalmazottak, illetve a munkanélküliek számát. Elméletileg a két mutatónak egymással szoros összefüggésben kellene állnia: ahogyan a munkaviszonyban lévők száma változik, a munkanélküliek számának is hasonló nagyságrenddel kellene változnia, de ellenkező előjellel. A vizsgált mintában viszont Nagybecskerek kivételével párhuzamos folyamat zajlott: 2010 után csökkent a foglalkoztatottak száma, és ezzel egyidejűleg csökkent a munkanélküliek száma is. Ennek az együttmozgásnak az okai a gazdasági válság, a nyitottabb határokat eredményező uniós csatlakozási folyamat, valamint a magyar kisebbség számára megadott kettős állampolgárság által gerjesztett kivándorlási hullám. Utóbbi 2014-re érte el a tetőfokát, ekkor a foglalkoztatási ráta mellett a munkanélküliség is jelentősen csökkent, főleg a nagyobb településeken (Pancsova, Szabadka, Nagybecskerek, Zombor, Nagyikinda).

Előbbi mutatóhoz szorosan kapcsolódik a nettó átlagkereset alakulása, amely 2013-ig szignifikánsan növekszik, majd megtorpan, hogy 2014-re némely esetben csökkenjen vagy csak jóval kisebb mértékben növekedjen.

A vizsgált mutatók alapján összességében megállapítható, hogy a Vajdaság határon átívelő uniós forrásokat legnagyobb mértékben lehívó településeinek fejlettsége a vizsgált időszakban jelentősen nem változott, csak minimális növekedés volt tapasztalható.

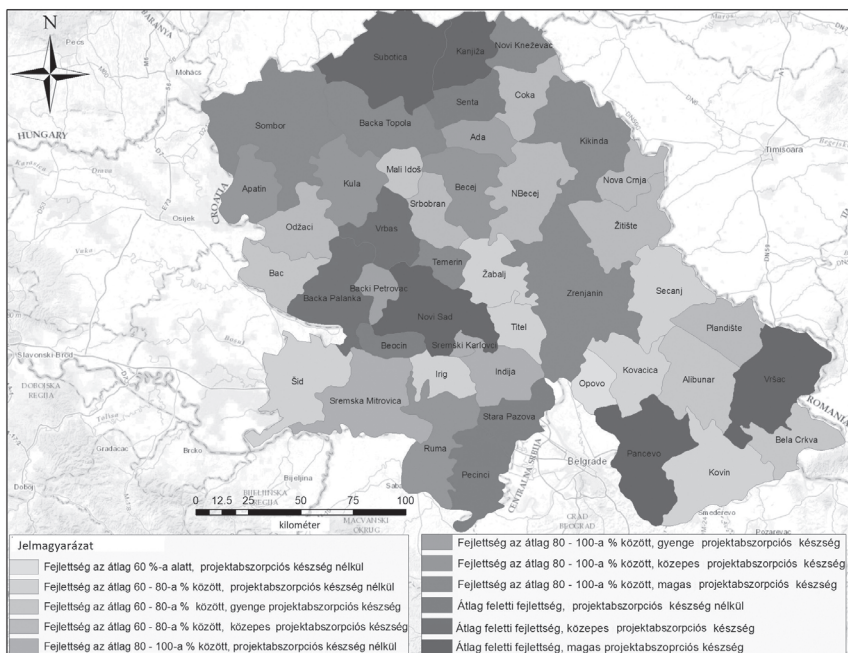
A projektabszorpciós készség (1. táblázat) és a fejlettség kombinálásával a vajdasági községeket/városokat 11 kategóriába lehet sorolni: a két véglet az átlag feletti fejlettségű város magas projektabszorpciós készséggel és a fejletlen település projektabszorpciós készség nélkül. Ezek térképi ábrázolása (3. ábra) szemlélteti, hogy földrajzilag hol vannak a jelentős támogatási csomópontok, melyek azok a térségek, amelyek folyamatosan leszakadóban vannak és az uniós források sem tudnak rajtuk segíteni. Továbbá az ábrán kirajzolódnak azok a helyek is, amelyek eredményesen ki tudták használni az elmúlt több mint 10 év határ menti programjaiban rejlő lehetőségeket, és azt a saját fejlődésük motorjává tudták tenni.

1. táblázat: Egyes vajdasági községek projekt abszorpciósi készsége
Project absorption capacity of certain municipalities in Vojvodina

Magas projektabszorpciósi készség	Magyarkanizsa, Törökkanizsa, Nagybecskerek, Újvidék, Pancsova, Szabadka, Topolya, Temerin, Versec, Nagyikinda, Zombor
Közepes projektabszorpciósi készség	Ada, Fehértemplom, Kishegyes, Alibunár, Bács, Petrőc, Csóka, Törökbecse, Zichyfalva
Gyenge projektabszorpciósi készség	Apatin, Palánka, Óbecse, Kúla, Magyarcsernye, Hódság, Ópáva, Ruma, Szenttamás, Verbász, Begaszentgyörgy
Projektabszorpciósi készség nélkül	Belcsény, Indija, Ürög, Antalfalva, Kevevára, Pecsince, Zenta, Szécsány, Mitrovica, Karlóca, Ópazova, Sid, Titel, Zsablya

A 3. ábra megerősíti az előző részek következtetéseit: a jelentős fejlettséggel rendelkező községek és városok tovább növelték előnyüket a többi településhez képest, és e települések voltak képesek a legtöbb projektet is megvalósítani a határon átnyúló támogatások közül. A határ menti települések jelentős előnyre tettek szert a többi településhez viszonyítva. Ez főleg a magyar és a horvát programra vonatkozik, míg a román program projektjeit elsősorban a nagyvárosok kötötték le, ott a közvetlen határ menti, kevésbé fejlett községek

3. ábra: A vajdasági községek és városok fejlettségének és projektabszorpciósi készségének viszonyrendszere
Relationship between the development level and the project absorption capacity of the municipalities and towns of Vojvodina

nem tudták kihasználni a programok által kínált esélyt. A Vajdaság észak-déli tengelyéhez kapcsolódóan jól kirajzolódik az összes határszakasztól távol eső, fejletlen községek által alkotott térség, amelynek gyenge projektabszorpció-s készsége van vagy semennyi sincs, és ehhez hasonlóan a dél-bánáti, jellemzően alacsony fejlettségű települések sem tudtak jelentős forrásokat lehívni az uniós alapokból. Kivételt képeznek a jelentős projektabszorpció-s kapacitással rendelkező nagyvárosok, Pancsova és Versec, amelyek vélhetően Belgrád közelségé-nek is köszönhetően tudnak ilyen eredményt elérni.

Összegzés

A Vajdaság területén a legnagyobb mértékben a nagyvárosok, Újvidék és Szabadka, illetve az egyéb nagy- és középvárosok tudták lehívni az európai uniós határ menti támogatások nagyobb részét, mind relatív, mind abszolút számokban mérve, illetve ezeken a területeken valósultak meg nagyobb számban a projektek. Mivel a vizsgált programok alapvető célja a határon átívelő hatás erősítése és a periferikus térségek lemaradásának csökkentése volt, a határ közvetlen közelében lévő térségek magasabb arányban tudták lehívni a támogatási forrásokat, következésképpen azok hatásai is jelentősebbek voltak az adott területre (ami kimutatható mind az infrastrukturális outputindikátorokban, mind pedig az ezeken alapuló társadalmi mutatókban). Több határ menti község (Magyarkanizsa, Törökanizsa, Szabadka, Zombor, Nagyikinda, Versec) is részt vett a projektek megvalósításában, jelentős mértékben hívva le forrásokat. Ha e községek fejlettségi mutatóit összevetjük a projekt előtti állapotokkal, akkor megállapítható, hogy kiugró fejlődés nem történt, így egyértelműen elvethető a bevezetésben tett feltételezés, miszerint a Vajdaság fejlődésének kulcskérdése az uniós források lehívásához fűződik. A nagyobb városok fejlődési pályája 2012-ben megtörni látszik, a kisebbek (Magyarkanizsa és Törökanizsa) viszont enyhe fejlődést mutatnak. A kisebb méretű települések számára tehát ezek a források fejlődési alternatívákat biztosítottak.

Összességében megállapítható, hogy az *Európai Unió határon átnyúló programjai nem voltak pozitív hatással a Vajdaság területi fejlődésére*. A 2007–2013 közötti időszak vizsgálata megmutatta, hogy a projektek nem tudták azokat a külső, elsősorban politikai és gazdasági hatásokat ellensúlyozni, amelyek meghatározták a terület fejlődési pályáját. A Vajdaság sohasem volt a szerbiai területfejlesztés fókuszában, periferiális térségként a közelmúltban Belgráddal szemben is elvesztette vezető szerepét. Az általam vizsgált három határon átívelő program sem adott kellő lendületet ahhoz, hogy egészséges és mérhető területi fejlődés bontakozzon ki. A megvalósított projektek megoldották egyes területek egyes problémáit, mint pl. határátkelők, határon átnyúló kerékpárutak, árvízvédelmi rendszerek építését, de ezek hosszú távú hatást nem eredményeztek,

illetve ezek még nem mérhetők. A határ menti területek periferikus jellege viszont nem változott jelentősen, annak ellenére, hogy a határ menti programok célja a leszakadás csökkentése lenne.

Az eddig megvalósult fejlesztések nem csökkentették a hátrányos helyzetű régiók leszakadását, inkább növelték a különbségeket. Természetesen a támogatott projektek jelentős hatást gyakoroltak egy-egy mikroközösség életére – legyen az helyi vagy községi/városi –, kiváló alkalmat teremtettek a későbbi együttműködések kialakítására. Mindezek ellenére állítom, hogy a jövő egyértelműen az uniós finanszírozásban van, mivel az elmúlt évek során a hazai fejlesztési források sokszorosa került így a rendszerbe, és az előcsatlakozási alapok tervezett támogatásai az eddigi támogatások sokszorosai. Viszont a következő programozási időszakban jobban kellene ügyelni a területi és az ágazati arányok megtartására, a források területileg egyenlőbb elosztására.

Jegyzet

- 1 A szerb közigazgatási rendszerben a község egy nagyobb települést és az általa vonzott kisebb településeket jelenti, hasonlóan a magyarországi járási rendszerhez. A községnek vannak önkormányzati funkciói, az egyes településeknek csak korlátozott jogköreik vannak.

Irodalom

- Baranyi B. (2001): A határ menti térség és a határon átnyúló kapcsolatok fejlődési esélyei. In: Baranyi B. (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. MTA RKK, Pécs, 338–368.
- Baranyi B. (2014): Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. *Deturope*. 2., 26–45.
- Böröcz J. (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika*, 47–48., 133–142.
- Fertő I., Varga Á. (2015), Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 1., 116–131. <http://doi.org/ckhh>
- Hardi T. (2010): Térségeink és városaink határon átnyúló kapcsolatrendszerének átalakulása a közelmúltban. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 291–304.
- Hardi T., Hajdú Z., Mezei I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA RKK, Győr, Pécs
- Horváth Gy. (2015): A kelet-közép-európai területfejlesztés megújításáról. In: Takács Z., Ricz A. (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka. 53–62.
- Horváth Gy., Hajdú Z. (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*. MTA RKK, Pécs, 9–24.
- Instrument prepristupne pomoći (IPA) Prekogranični program Hrvatska-Srbija 2007–2013*. Programski Dokument, 2008.
- Kovács A. D. (2012): Területfejlesztési kihívások a szerb-magyar határtérségben. In: Nyári D. (szerk.): *Kockázat-Konfliktus-Kihívás. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szegedi Egyetem, Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 417–428.

- Kuttor D., Ocskay Gy. (2015): A határok változó szerepe, határ menti kapcsolatok. In: Fábián A. (szerk.): *Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015.* Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron. 485–512.
- Lazarević, G., Knežević, I., Božić, R. (2011): *Prekogranična saradnja.* Evropski pokret u Srbiji. Beograd
- Nađ, I., Ric, A., Ribar, Đ., Nađ, M., (2015): *Spremnost i pripremljenost lokalnih samouprava AP Vojvodine za prijem is korišćenje razvojnih fondova Evropske Unije.* Prospero, Temerin, 30–43.
- Nezavisno Društvo Novinara Vojvodine (2015): *Evropa u Vojvodini. Pregled i analiza realizovanih projekata lokalnih samouprava na teritoriji AP Vojvodine finansiranih od strane EU u programskom periodu 2007–2013.* Novi Sad
- Pejović, A., Lazović, M., Mirić, O., Knežević, I. (2014): *IPA II. Instrument za pretprijetnu pomoć EU 2014–2020.* Friedrich Ebert Stiftung, Evropski pokret u Srbiji, Beograd
- Petak, Z. (2005): Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije. In: Fleck, H., Graovac I. (szerk.): *Dijalog povjesničara-istoričara.* Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb. 58–77.
- Pete M. (2014): Investigating the Role of Borders in the Transformation of Space in the Light of the European Union's Regional Policy. In: *Cross-Border Review Yearbook 2014.* Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest. 21–36.
- Prime Minister's Office (2015): *Hungary-Serbia IPA Cross Border Co-operation Programme, Project Catalog.* Budapest
- Program razvoja Ap Vojvodine 2014–2020.* Vlada Ap Vojvodine, Novi Sad, 2013.
- Rechnitzer J. (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárai M., Rechnitzer J., (szerk.): *Elvást és összeköt – a határ, Társadalmi-gazdasági változások az oszt-rák-magyar határ menti társágban.* MTA RKK, Pécs, Győr. 9–72.
- Republički Zavod za Statistiku (2011–2015): *Opštine i regioni u republici Srbiji 2011–2015.* Beograd
- Republički Zavod za Statistiku (2011–2016a): *Statistički godišnjak 2011–2016.* Beograd
- Republički Zavod za Statistiku (2011–2016b): *Statistički kalendar Srbije 2011–2016.* Beograd
- Ricz A. (2012): A határon átvélő programok hatásai Vajdaság területi fejlődésére – az ezeken alapuló területi együttműködések továbbfejlesztésének lehetőségei. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 90–103.
- Ricz A. (2015): Vajdasági magyar civil szervezetek és az európai uniós programok. In: Bodó B. (szerk.): *Erdélyi Magyar Civil Évkönyv.* Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 125–136.
- Ricz A. (2016): A határon átvélő európai uniós finanszírozású programok hatásai és területi dimenziói Vajdaságban. In: Gábrity Molnár I. (szerk.): *Kutatások sodrásában.* Magyarságtudató Tudományos Társaság, Szabadka, 167–180.
- Romania-Serbia IPA Cross-Border Cooperation Programme Programming Document*, 2008.
- Strategija regionalnog razvoja republike Srbije za period od 2007 do 2012 godine.* A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye 21/2007.
- Szabó Gy. (2005): A határ menti együttműködést elősegítő és akadályozó tényezők empirikus vizsgálatok tükrében. Baranyi B. (szerk.): *Közelítések. A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdasági regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén.* MTA RKK, Debrecen, 86–96.
- Tripković, M. (2003): Regionalizálódás Szerbiában, különös tekintettel a Vajdaság helyzetére *Tér és Társadalom*, 4., 117–155.
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica.* A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 109/2009, 46/2010.
- Uredba o utvrđivanju metodologije za izračunavanje stepena razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave.* A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 68/2011.
- Zakon o lokalnoj samoupravi.* A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 129/2007, 83/2014.
- Zakon o finansiranju lokalne samouprave.* A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 95/2015.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Jankó F. (szerk.) (2017): Éghajlat-Tudomány-Történetek. Beszélgetések a klímaváltozásról (Éghajlat Kiadó, Budapest, 175 o.)

CZIRFUSZ MÁRTON

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; czirfusz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5118-5661>

Az éghajlatváltozás kérdésköre, az éghajlatváltozás és a társadalom összefüggései számos tudományterület illetékességi körébe tartoznak, az elmúlt évtizedekben pedig megerősödtek a multidiszciplináris kutatások is. A Jankó Ferenc által szerkesztett kötet az éghajlatváltozás mint tudományos téma megjelenését, hangsúlybeli átalakulásait vizsgálja a magyar tudományos közegben, nyolc interjú segítségével, amelyeket Jankó Ferenc bevezetője és az éghajlatváltozás kérdését tágabb történeti összefüggésben vázoló tanulmánya keretez. A történeti előzmények ismertetésének a könyv végére helyezése elfogadható megoldás, mivel Jankó Ferenc tudománytörténeti összefoglalása nem kínál preconcepciókat, viszont a könyv elején segítette volna az olvasókat abban, hogy az interjúkban előforduló utalásokat jobban megértsék. Szintén érdemes lett volna bemutatni az interjúalanyok által képviselt korszakokat a tudománytörténeti tanulmányban: Jankó Ferenc némiképp egyedül hagyja az olvasót azzal a feladattal, hogy az 1950-es évektől kezdve az interjúk alapján rekonstruálja az éghajlatváltozás témájának tágabb társadalmi kontextusát.

A kötet interjúi az éghajlatváltozással kapcsolatos tudományos diskurzusok több évtizedét követik végig, több generációt szólaltatnak meg: az interjúalanyok legidősebbje, Czelnai Rudolf 1955-ben, a legfiatalabb Szépszó Gabriella 2003-ban szerezte meg meteorológus diplomáját. Így a klímaváltozás ügyének „modern kori” hazai történetét és annak nemzetközi kapcsolódásait tulajdonképpen az 1950-es évektől napjainkig lehet végigkísérni a kötet interjúinak se-

gítségével. Az interjúalanyok különböző szakterületeket képviselnek: a meteorológusokon-klimatológusokon kívül az ember-természet kapcsolatokat más nézőpontokból tárgyaló mezőgazdasági, erdészeti és környezet-gazdaságtani szakemberek is megszólalnak. Utóbbi interjúk esetében helyenként lehetett volna szigorúbban szerkeszteni a szövegeket: a Jolánkai Mártonnal készített interjúban a környezeti kérdések és az agrárium viszonya az elsődleges téma (a klímaváltozás kicsit alárendelve jelenik meg), a Mátyás Csabával készített interjú pedig sok helyütt inkább szól az erdészeti genetikáról és a növénynevelési kérdésekről, semmint az éghajlatváltozással való összefüggésekről. A kötet egészében alárendeltnek éreztem a társadalomtudományok szerepének elemzését (ez csak a Kerekes Sándorral készített interjúban kap lényegi szerepet): a társadalomtudományok szerepe véleményem szerint túlmutat azon, hogy a klímaváltozás tudománytörténetét megírja; a kötet így áttételesen erősíti azt a megközelítést, hogy a klímaváltozás témája a természettudományok majdnem kizárólagos felségterülete.

A recenzió további részében az interjúk tartalmi ismertetését négy olyan témakör alapján végzem el, amelyek számos beszélgetésben visszatérnek. Az első témakör foglalkozik az éghajlatváltozás kutatásának azon nemzetközi és hazai intézményeivel, amelyekben a tudományos eredmények formálódnak. Ezt követi a hazai kutatások nemzetközi kapcsolatainak bemutatása, amelyek a hazai klímaváltozás-kutatást és lehetőségeit is befolyásolják. A harmadik téma a kutatások módszertanának átalakulása, az utolsó pedig arra keresi a választ, hogy a megkérdezettek szerint kutatóként mi a szerepünk az éghajlatváltozás elleni társadalmi küzdelemben.

A klímaváltozással foglalkozó tudományos intézmények kialakítását és fenntartását fontos mérföldköveknek tartják a megkérdezett kutatók. Ilyen intézmények a légköri szén-dioxid-háttérmeréseket végző megfigyelőrendszerek (pl. Mauna Loa-obszervatórium az ötvenes évek végétől), a Meteorológiai Világszervezet éghajlati világkonferenciái (az elsőt 1979-ben rendezték), az 1992-es riói Környezet és Fejlődés Világkonferencia vagy a 2015-ös párizsi COP21 klímacsúcs. A klímaügy a tudományos intézményesüléssel párhuzamosan a politikában is intézményesült (ahogy Czelnai Rudolf alahúzza), bár egyes interjúalanyok inkább a nemzetközi intézmények politikától elválasztott tudományos igényét és kutatói szemléletformálását hangsúlyozzák (lásd pl. Bartholy Juditot az IPCC munkájáról vagy Jolánkai Márton a 2000-es évek magyarországi VAHAVA programjáról). A szakpolitikai intézményi háttér kutatásokat meghatározó szerepe leginkább a Lakatos Mónikával készített beszélgetésből rajzolódik ki, aki az interjúban az elmúlt 30 évet áttekintve mutatja be az OMSZ-ban az éghajlatkutatás szerepének hangsúlyeltolódásait és ezek összefüggéseit a tágabb szakpolitikai környezettel (pl. az EU-csatlakozás és az EU-s stratégiai programozás az éghajlatváltozást is prioritásként jelöli meg, ami érthető módon igényli a hazai éghajlatról való információkat; illetve a klímapolitikai döntéshozást hátráltatja, hogy az a Nemzeti Fejlesztési Minisztériumhoz tartozik, míg az OMSZ a Föld-

művelésügyi Minisztérium alá). A szakember-utánpótlás és a meteorológusképzés több interjúban visszatérő téma: Jankó Ferenc több kutatónál rákérdez a szakmai érdeklődést befolyásoló egyetemi évek tapasztalataira (pl. hogyan jelent meg az antropogén klímaváltozás témája az oktatásban különböző időszakokban, egyáltalán hogyan változtak a budapesti meteorológusképzés tartalmi hangsúlyai), vagy arra, hogy egyetemi oktatóként hogyan tudják befolyásolni azt, hogy a fiatal szakemberek alapos tudással és korszerű szemlélettel rendelkezzenek az éghajlatváltozásról.

A magyarországi éghajlatváltozás-kutatás nemzetközi beágyazottsága az ország és a hazai meteorológus szakma kis mérete ellenére hagyományosan jó. Réthly Antal a harmincas évektől képviselte Magyarországot a Meteorológiai Világszervezet (WMO) elődjében, a következő generációból Czelnai Rudolf a WMO főtitkárhelyettese volt 1982 és 1992 között. Az OMSZ együttműködése a nemzetközi szervezetekkel nemcsak intézményi, hanem személyes szálakon keresztül is történik (lásd a Lakatos Mónikával készített interjút). Szintén a személyes kapcsolatok határozták meg több esetben azt, hogy egyes kutatók módszertani vagy elméleti újításokat tanultak meg külföldi tanulmányútjaikon, és a tanultakat a magyarországi közegben alkalmazták és továbbfejlesztették (pl. Bartholy Judit és Szépszó Gabriella életpályája). A nemzetközi kutatási projektekbe való bekapcsolódások alapozták meg az ELTE Meteorológiai Tanszékén is a klímaváltozás kutatását az 1990-es évektől. Kirajzolódnak a beszélgetésekből a szakirodalmi tájékozódás földrajzi irányai: a német vonal, amely Probáld Ferenc városklimatológiai kutatásait határozta meg, vagy a szovjet Budyko munkássága, illetve a szovjet érdekszférához tartozásnak köszönhető alkalmazott kutatások (Lakatos Mónika első feladatainak egyike az OMSZ-ban – az 1980-as évek végén – a tengizi olajmezőkön dolgozók hőérzetét leíró bioklimatológiai index kidolgozása volt).

Részletgazdagok az interjúk az éghajlatváltozás kutatásának módszertanáról is: fontos megállapításokat olvashatunk arról, hogy miként és miért azokkal a módszertanokkal dolgoznak a kutatók, amelyekkel; hogyan változott a módszertani apparátus és jelenleg mit tartanak a kutatók a legfontosabb módszertani megoldandó feladatoknak. Így kibontakozik a légköri folyamatok matematikai eszközökkel való elemzésének főáramúvá válása, ami az ilyen tudású meteorológusokat helyezte a tudományos vizsgálatok élvonalába Magyarországon is. A nemzetközi klímaváltozás-kutatási módszertani eszköztár hazai alkalmazásában Bartholy Judit az 1990-es évek elején az ELTE Meteorológiai Tanszékén az egyesült államokbeli kutatásokba való bekapcsolódást emeli ki – amelynek nyomán elkészültek az első, klímaváltozással kapcsolatos magyarországi modellezések –, Szépszó Gabriella pedig a 2000-es évek közepén a Németországban kifejlesztett REMO regionális klímamodellt adaptálta Magyarországra. A leiskálázási módszertanok azt a kutatási kérdést is előtérbe helyezték, hogy miért nem ad jó eredményeket bizonyos térségekben a modell, és hogyan lehet ezt a problémát a magyarországi adatok alapján megoldani (azaz milyen speciális

adottságai vannak a magyarországi éghajlatnak, amelyet a máshol kialakított modellek nem tudtak kezelni). Többen kiemelték a megbízható, homogenizált, hosszú időtávot felölelő mérési adatbázis meglétét mint az éghajlatváltozás kutatásának szükséges előfeltételét, valamint a folyamatos reanalíziseket. Fontos megállapítás Szépszó Gabriellától a területi különbségek szempontjából, hogy az emberi tevékenységek hatásának becslésekor leegyszerűsítően, a globális vagy makroregionális átlagokkal számolnak, így a helyi társadalmi folyamatok, a helyi adaptáció lehetőségei még nem épültek be megfelelően a klímamodellekbe.

A módszertani részletek mellett a kutatómunka személyes attitűdjei is felsejlenek az interjúkból. Probáld Ferenc például a kutatómunkát heroikus küzdelemként mutatja be, amely egyrészt a kézi erővel, kockás lapokon vagy pauszpapírtérképeken az adatfeldolgozás nehézségeiben, másrészt a Változik-e éghajlatunk? kötet jegyzetlapokból való megírásának, leegyelésének fáradságos tevékenységében öltött testet. Szépszó Gabriella az erőforráshiány miatti szükségzerű generalistává válást hangsúlyozza (szemben a nagyobb külföldi műhelyekkel, ahol egy-egy kutató jóval kevesebb tématerület szakértője), valamint többen tartják károsnak a projektlogika alapján működő kutatásfinanszírozást, amely az éghajlatváltozás vizsgálatában is meghatározó jelenséggé vált az elmúlt évtizedekben.

A kötet interjúi gazdag empirikus anyagot kínálnak arról, hogy a megkérdezett kutatók milyen társadalmi szerepet képzelnek el maguk, illetve tágabban értelmezve a klímaváltozással foglalkozó kutatói közösség számára. Természetesen kutatói habitusoktól, szakterületektől függően a könyv beszélgetései sokféle válaszokat fogalmaznak meg. A legkevésbé beavatkozó szemléletmód az, amelyik a klímaváltozás (vagy általánosabban a légköri folyamatok) működésének megértését tartja fontosnak, ezt a kötetben Probáld Ferenc és Szépszó Gabriella képviseli – utóbbi például próbál nem azzal foglalkozni, hogy „rossz” jövőket lát a modellszámításokban, hanem keresi a fejlődési lehetőségeket. A közvélemény kiszolgálása és az ismeretterjesztés szintén több kutató által fontosnak tartott feladat, amelyet tudományos igényességgel szükséges végezni (Lakatos Mónika, Mátyás Csaba, Probáld Ferenc). Bár Kerekes Sándor megfogalmazása szerint a klímaügy mellé könnyen lehet társadalmi támogatottságot állítani, az egyes társadalmi csoportok különböző érdekeit az interjúalanyok többnyire figyelmen kívül hagyják. Így magam naivnak tartom azt az álláspontot, amely szerint a minőségi ismeretterjesztés nyomán a társadalom egésze immár felvilágosult módon támogatni fogja a klímaváltozás elleni küzdelmet. Ellenpéldaként említhető Czelnai Rudolf, aki némiképp szkeptikusan értékeli a párizsi klímacsúcs eredményeit – főleg a CFC-használat csökkentését előző montreali egyezményrel összehasonlítva. Az értéksemllegesnek elgondolt kutatómunka – mint a társadalmi változások eszköze – a szakpolitikai döntéshozatalban aktívabban részt vevő interjúalanyoknál jelent meg: Bartholy Judit például többek között az IPCC-ben végzett tudományos munka nyomán is bízik benne, hogy az antropogén klímaváltozás megállítása mint racionális célkitűzés

győzedelmeskedni fog; ezzel párhuzamosan örömteli, hogy Magyarországon végül az éghajlatváltozási modellszimulációk eredményei beépültek a hazai Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiába. A politikai döntéshozás befolyásolására Mátyás Csaba szerint a civil társadalmon keresztül vezet az út. A mitigáció és az adaptáció fontosságában általában egyetértettek a megkérdezettek: a mitigációon keresztül a klímaváltozás problematikája nem oldható meg, a társadalom alkalmazkodására is szükség van. Az alkalmazkodásban a különböző szakterületek számára különbözőek a tétetek: a társadalom alkalmazkodása számos részterületen és az ország bizonyos térségeiben gyorsabban megvalósítható, a fajok szelekciójának sebessége viszont bizonyosan elmarad adott területen a klímaváltozás sebességétől. A mitigáció és az adaptáció gazdasági összefüggéseiről Kerekes Sándor beszél részletesen: véleménye alapján a mitigáció ugyan igényel ráfordításokat, a technológiákkal, innovációkkal viszont megtakarítások érhethetők el – mindazonáltal szerinte a globális kapitalizmusban kétséges, hogy a klímaváltozás elleni küzdelemben ezek az intézkedések megvalósíthatók. A tudásunk gazdasági hasznosítása mellett (pl. Mátyás Csaba erdészeti példán vezeti le, hogy a kutatások hogyan szolgálták magyarországi erdőtelepítésekkel a szovjet faimport kiváltását) sok esetben kutatói szemléletváltásra is szükség van: Kerekes Sándor szerint például a klímaváltozás olyan externália, amelyet nem lehet a hagyományos közgazdaságtani eszközökkel kezelni. Összességében az interjúkból jól kirajzolódik a „Mi a teendő?” kérdésre adott különböző válaszok, viszont a kötet kevésbé tárja fel e kutatói habitusok okait: minden bizonnyal a családi háttérre és a személyes motivációkra való reflektál(tat)ás hozhatott volna további érdekes meglátásokat.

A Jankó Ferenc által szerkesztett kötet aktuális és hiánypótló. Illeszkedik az elmúlt évek azon hazai tudománytörténeti kezdeményezéseibe, amelyek egy-egy tudományterület neves képviselőivel készítették életútinterjúkat a kvalitatív társadalomtudományokban és a földrajztudományban. Módszertanilag előnyt jelentett, hogy az interjúk zömét készítő Jankó Ferenc, valamint az egy interjút készítő Pappné Vancsó Judit maguk is kutatói a klímaváltozás témájának, alapos szakmai ismeretekkel jól célzott és személyre szabott kérdéseket tudtak feltenni az interjúkban. Így egyrészt egy olvasmányos, változatos forrásdokumentum született meg. Másrészt az interjúk, valamint a befejező tanulmány pillanatnyi tudományképet is ad a klímaváltozás nemzetközi közegébe ágyazódó hazai kutatásokról és a kutatások történeti formálódásáról.

Beluszky P. (2014): Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? (Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 172 o.)

VÁRNAI IBOLYA

VÁRNAI Ibolya: PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola; 2100 Gödöllő, Páter Károly utca 1.; varnai.ibolya@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3535-6045>

Ibolya VÁRNAI: PhD student, Enyedi György Doctoral School of Regional Sciences; Szent István University, Páter Károly u. 1., H-2100 Gödöllő, Hungary; varnai.ibolya@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3535-6045>

Budapest hazánk fejlődésében betöltött szerepe megkérdőjelezhetetlen. Legyen szó a társadalmi, gazdasági, pénzügyi, kulturális vagy a politikai erőviszonyok vizsgálatáról, számos kiváló kötet, tanulmány jelent meg ez idáig, amelyek hazánk erőteljes főváros-központúságát helyezik előtérbe. Budapest pozíciójának megítélése nemzetgazdasági, illetve közép-európai szinten évtizedek óta a hazai tudományos élet meghatározó kutatási területei közé tartozik. A főváros ilyen mértékű növekedésének okait és előzményeit különböző tudományterületi megközelítésből taglalják a kutatók, de jelentős szakmai érdeklődésnek örvendő a centrumszerepet érdemben ellensúlyozó vidéki nagyvárosok hiányából fakadó következmények prognosztizálása is. Beluszky Pál könyve unikálisnak tekinthető a Budapest-kutatások terén; a történeti földrajz jeles képviselője ezúttal is átfogóan, nagy időtávot felölelően mutatja be a főváros fejlődését alakító folyamatokat, a munkásságára jellemző módon gazdagítva a mélyreható, sokrétű szakmai tudásanyaggal. A szerző megfontolt, kellő kritikai szemlélettel átitatott kérdésfeltevése újszerűen közelíti meg a témát. A könyv bevezető részében megfogalmazódik a főváros országunkban betöltött aránytalanul nagy súlyának gondolata: beszélhetünk e-valódi „vízfejű” fővárosról, s ha igen, mennyiben gátolja ez az ország egészének előrehaladását? A könyv továbbá arra keresi a választ, hogy a mai főváros tudatos „túlfejlesztés” eredményeként jött-e létre, vagy spontán folyamatok együttállása okozta-e a „túlfejlődést”.

Mint azt a szerző a bevezetésben kifejti, Budapest pozícionyerése – a köztudatba beivódott nézetekkel ellentétben – nem kizárólag a szocialista állambe rendezkedésből és a szovjet típusú fejlesztéspolitika törekvéseiből ered, a folyamat előzményei sokkal korábban gyökereznek. A főváros „vízfejű” válása még a trianoni békediktátum aláírását megelőzően elkezdődött, majd a drasztikus területelcsatolások következtében tovább fokozódott. A szerző nemcsak

történelmünk sorsfordító eseményeiben keresi Budapest fejlődésének-növekedésének okait, hanem rendkívül alaposan sorra veszi azokat a helyzeti energiákat is, amelyek közvetve vagy közvetlenül teret engedtek a torznak ható főváros-centrikusság kialakulásának. Megjegyzi, ezeknek a természetes adottságoknak az érvényesülése, kiaknázása mindvégig a társadalom és a gazdaság igényeinek függvényében történt.

A könyv első néhány fejezete Pest-Buda létrejöttének és fővárossá válásának folyamatát kíséri végig a honfoglalástól kezdve. A szerző korszakokra tagolja a több évszázados fejlődéstörténetet a legfontosabb mérőföldkövek alapján. A város virágzó középkori fejlődésének, az azt követő török hódoltság által elszenvedett veszteségeinek s későbbi újjáépítésének évszázadait teljességgel bemutató történelmi áttekintés nemcsak a hazai viszonyokat tárja fel, az Európában zajló események áttekintése révén egyúttal kontextualizálja is a hazai felvilágosodás és modernizáció során bekövetkező változásokat. A polgári forradalmat és szabadságharcot megelőző évtizedekben dinamikusan fejlődött Pest-Buda gazdasága (különösen a kereskedelem és az árucserre), megszilárdult az adminisztratív, kulturális és politikai intézményrendszer. A feudalizmus megszűnése, az ipari forradalom technikai vívmányai, a modern gyáripár és a vasúthálózat kiépülése, valamint a kedvező világ gazdasági helyzet megeremtetette az ország központ kiformálódásának feltételeit. Pest-Buda hazánk közlekedési, pénzügyi, kereskedelmi és ipari centrumává vált.

A kötet következő három nagy szerkezeti egysége részletesen taglalja a városfejlődés feltételeit és a korabeli fejlesztéspolitika hatásait. Az abszolutizmus időszaka megeremtetette a polgári és világvárosi fejlődés alapjait hazánkban. A szerző megállapítja, a dualizmus kora Pest-Buda fejlődése számára rendkívül kiváltságos helyzetet biztosított, amelynek hatására a főváros országon belüli és a nemzetközi településhálózatban betöltött szerepe strukturálisan átalakult. Kifejti továbbá, hogy a kiegyezést követően Magyarország korlátozottan, de visszakapta szuverenitását, az állami-társadalmi fejlesztéspolitikai elképzelések szinkronban álltak a potenciális energiákkal, amely tényezők dinamikus városnövekedést eredményeztek. Ebben az időszakban Budapest az ország versenytársak nélküli központjává vált; országos hatáskörű kulturális-oktatási, társadalmi, adminisztratív, pénzügyi, kereskedelmi és gyáripari szerepköre immáron hazánk államéletének és politikai központjának funkciójával egészült ki. A példátlan fejlődést a könyv írója nem csupán egy-egy konkrét okra vezeti vissza, hanem soktényezős feltételrendszerben mutatja be, hogyan bontakozott ki a különböző tényezők összekapcsolódása révén ez a folyamat. A korabeli fejlesztéspolitika Budapestet Bécs „társközpontjává” kívánta tenni, ezáltal növelve a magyar főváros, s egyben az ország súlyát a Monarchián belül. Ez a koncepció összhangban volt a magyar döntéshozók elképzeléseivel; a Balkán felé irányuló gazdasági-politikai expanzió keretében Budapest – a Balkán kapuja – „hídőállás szerepét” töltött be. Továbbá a közlekedéspolitika a sugaras vonalvezetésű vasúthálózat kiépítésével a főváros integrációs, „asszimilációs”

központtá válását támogatta. Az ipartámogatási törvénnyel, a polgári berendezkedéssel és a tőkés gazdálkodás jogi, pénzügyi feltételeinek megteremtésével Budapest az egységes nemzeti piac központja lett. Tekintve, hogy a gazdasági növekedés és a szellemi élet a fővárosban összpontosult, Budapest agglomerációs előnyei megkérdőjelezhetetlenek voltak. A dinamikus előrehaladás kedvezően hatott a malomipari innovációk megjelenésére, a műszaki tudományok fejlődésére. A főváros országon belüli vitathatatlan súlyát és jelentőségét az ellenpólusok hiánya erősítette. Beluszky Pál megítélése szerint az aránytalanságot ellensúlyozni tudó, kellő szerepkörrel rendelkező regionális központok fejlesztésének szükségessége korunkban továbbra is fennáll, az ebből fakadó hátrányok napjainkban is érződnek.

A modernizáció nemzetközi feltételei között említhető a 19. század közepén kezdődő európai agrárkonjunktúra. A közlekedési infrastruktúra kiépítésével Budapest bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe. Mivel a kiviteli cikkek döntő többségét az agrártermékek tették ki, a főváros élelmiszeripara is virágzásnak indult. A gazdaság világszintű fellendülése együtt járt a nemzetközi pénzfeleslegek felhalmozódásával. A külföldi tőke beáramlása az országba elősegítette a hazai bankrendszer és a pénzintézetek fejlődését, serkentően hatott a magyarországi beruházásokra. Az egymásra épülő folyamatok nemcsak a legnagyobb gyáripari koncentráció kialakulását eredményezték, a főváros kizárólagos országos politikai és államigazgatási központtá nőtte ki magát a dualizmus korában. Budapest tudományos-kulturális-művészeti élete meghatározta az egész ország szellemiségét, értékítéletét.

A főváros világvárossá válásának fontos következménye a népesség e négy évtizedben bekövetkező robbanásszerű gyarapodása. A könyvben ismertetett adatok szerint a kiegyezéstől 1910-ig terjedő periódusban a főváros lakossága 3,5-szeresére nőtt, amely főként a jelentős arányú bevándorlásnak köszönhető. A gyors ütemű növekedés szükségessé tette a városegysítést és a tudatos városfejlesztést. Pest, Buda és Óbuda 1872–73. évi közigazgatási egységesítése – ahogyan a szerző is kitér rá – új fejezetet nyitott Budapest életében. A városegysítéssel párhuzamosan városrendezési terv született a főváros jövőbeni (fizikai) fejlesztéséről, amely funkcionális-építészeti övezetekre osztotta Budapest területét. A koncepció előírányozta a tömör, nagyvárosias beépítést, a reprezentatív „terek” kialakítását, valamint a főváros szorosabb összeköttetését az elővárosokkal és a környező falvakkal. Az erőteljes lakásépítési hullám és a beépítések intenzitásának nagyfokú növekedése miatt a várostest horizontális és vertikális terjeszkedésnek indult. A Nagykörút és a mai Andrássy út kiépítésével, az Erzsébet híd és a Keleti pályaudvar megépülésével, valamint a városközpont, a lakóövezet, az ipari-közeledési övezet és a munkáskülváros épületállományának kialakításával a városszerkezet lényegesen átalakult. A főváros határait átlépve erőteljes agglomerálódás vette kezdetét. A kötet szerzője három szakaszát különönbözteti meg a folyamatnak 1850 és 1918 között. Az első fázisban a városellátó agrárgazdaság kibontakozása miatt a pesti oldal északi szektorában indult meg az

elővárosi fejlődés. Az 1870-től 1895-ig tartó második szakaszt elsősorban az elővárosi fejlődés kiterjedése és kiteljesedése határozta meg. A folyamat immáron Dél-Pestet is érintette, a korábbi földbirtokok felparcellázása kezdődött el a későbbi Kispesten és Erzsébetfalván is. A lakosság és az ipari tevékenység kitelepült a környező agglomerációs területekre, megjelent a napi ingázás mint új kapcsolatfajta. Ebben az időszakban csökkent az agrárfoglalkozásuk aránya, s nőtt a kisiparosok, gyári munkások aránya ezekben a falvakban. A századforduló környékén újabb lendületet adott az elővárosi közlekedés kiépítése. Megváltozott a peremközségek társadalmi összetétele, az 1900-as évektől a gyári, ipari foglalkoztatottak aránya lett a mérvadó. A peremkerületek az ipartelepítések vonzó célpontjaivá váltak, a rohamos népességnövekedés következtében a telepek, elővárosok egy része köz-igazgatási önállóságot kapott. A városellátó övezet egészen a Galga és Tápió mentéig terjedt, teret nyert a sajátos, specializált kertkultúra, a szabványosított tömegtermelés és a korszerűbb közlekedési eszközhasználat.

A trianoni békeszerződés aláírását követően alapjaiban átrendeződött hazánk közjogi, geopolitikai, gazdasági, társadalmi helyzete. Az ország területének kétharmadát a szomszédos országokhoz csatolták, a csonka ország népességszáma lecsökkent és gazdasága pótolhatatlan veszteséget szenvedett, ami tovább torzította Budapest országon belüli súlyát. A szerző ugyanakkor megjegyzi, az állami szuverenitás kiteljesedése lehetővé tette az önálló gazdaságpolitika kialakítását. Ebben az időszakban az állami politika a decentralizációs törekvések révén kívánta a vidéki városok nagyvárosi funkcióit bővíteni, ezáltal ellensúlyozni a főváros kizárólagos központi szerepköreit. Bár a főváros gyáripari termelése a töredékére esett vissza, országon belüli pozíciója hatványozódott a területvesztések következtében. A főváros növekedése elsősorban az elővárosokat és az agglomerációt érintette, ami csökkentette a belvárosi területek lakosságát. Az elő- és kertvárosok ipara fejlődésnek indult, felgyorsult ezeknek a településeknek az urbanizálódása.

Noha számos kritika fogalmazódik meg az államszocializmus fejlesztéspolitikájával szemben, a könyv írója igen körültekintően közelíti meg a korszak ideológiai-politikai tartalommal egyaránt átszőtt irányítási mechanizmusait. A fejezetet egy gondolatébresztő bevezetővel nyitja a szerző. Bár a szocialista rendszerben zajló folyamatok súlyos következményekkel, negatívumokkal jártak együtt, ebben az időszakban zajlott le a tradicionális agrártársadalomból a „modern” társadalomba való átmenet. A kötet külön szálakon vizsgálja meg, hogy a korabeli nemzetközi folyamatok, a korszakot fémjelző ideológia, államberendezkedés és politikai gyakorlat, valamint a konkrét településpolitikai lépések mennyiben befolyásolták a főváros fejlődési útját.

A második világháborút követő konszolidációs időszakban kezdetét vette az etatista hatalomgyakorlás, amely gyökeresen megváltoztatta a társadalom szerkezetét és a fejlődés feltételeit. Nyugat-Európa ezen évtizedeit a polgárosodás elterjedése (a demokratikus értékek és civil társadalom szerepének növekedése) jellemezte, míg hazánkban a szélsőségesen centralizált állami irányítás ezeket a folyamatokat csírájában elfojtotta, lerombolva a közép- és nagypolgári

értékrend alapjait. Beluszky Pál meglátása szerint a „természetes” világfolyamatok (demográfiai változás, iparosodás, foglalkozási átrétegződés) hazánkban sajátos körülmények között, torzulva zajlottak le. A politikai-gazdasági elit elmenekülése, a földosztás hatására átalakuló falusi osztályszerkezet, a zsidó népesség elhurcolása, a kitelepítések és a lakosságcserek Budapestet és az agglomerációját is közvetlenül érintették. Az 1948. év politikai eseményei, a baloldali, egalitárius eszmék térnyerése a gazdaság- és településfejlődésben is ideológiai fordulatot jelentettek. Politikai megfontolások hatására 1950 elején létrejött Nagy-Budapest, statisztikailag jelentősen megnövelve a főváros súlyát az országban. A szerző meggyőződése, hogy az államberendezkedés milyensége kétségtelenül támogatta Budapest példátlan hatalmi, igazgatási, irányítási szerepkörének megszilárdulását. A hatalom koncentrációja, monopolisztikus-diktatórikus jellege az 1960-as évek közepéig Budapest pozícióját erősítette. A könyv tanulságai szerint Budapest ipari túlsúlyáért nem egy vélt „kommunista összeesküvés” okolható, hanem az a gazdaságpolitika szülte növekedési kényszer és az erőltetett iparosítás reálfolyamataiból eredeztethető. A társadalomépítés és -irányítás szocialista modellje, a hozzá kapcsolódó fejlesztéspolitikai gyakorlat a településhálózat hierarchizálódását és az ország „alulurbanizáltságát” eredményezte. A terület- és gazdaságfejlesztési eszközök elosztását az elkövetkező években létrejövő háromszintű hatalmi központrendszer (főváros, megyeszékhely, tanácsszékhelyközség) határozta meg, ami a településállomány homogenizálódásához és a koncentrált fejlődéshez vezetett. A szerző megállapítja, hogy a szocializmus éveinek településpolitikai gyakorlata tudatos tervezés nélkül, átgondolt fejlesztéspolitikai koncepciók nélkül zajlott. Az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció (OTK) Budapestre nem fogalmazott meg konkrét fejlesztési célokat. Ezt az időszakot az ad hoc, részproblémákat enyhítő intézkedések, az eseti beavatkozások fémjelezték. Bár az ellenpólusvárosok kiemelt fejlesztésének szükségessége már ezekben az években megfogalmazódott, megvalósulására nem került sor. A „kádári konszolidáció” évtizedeiben azonban megváltozott a hatalom és a társadalom viszonya. A kötet írója szerint az 1960–70-es években a településpolitikában érezhetően előtérbe kerültek a helyi érdekek, nagyobb szerepet kaptak az egyének, családok és a települési közösségek. Az államszocializmus utolsó évtizedeinek változásai megteremtették a rendszerváltozás feltételeit (a tercier szektor aránynövekedése Budapest foglalkoztatási szerkezetében, a legális és féllegális magángazdálkodás fejlődése, a gazdasági nyitottság és az idegenforgalom növekedése stb.). A főváros munkaerőigénye elősegítette az agglomerálódást; a később meginduló infrastruktúrális beruházások elősegítették a szuburbanizáció kibontakozását.

Arra a kérdésre, hogy Budapest további növekedésének támogatása, funkcióinak bővítése helyénvaló-e, a szerző két fejlődési pályát vázol fel. A tágabb makrogazdasági környezetben betölteni kívánt szerepüktől, illetve az európai integrációban rendelkezésünkre álló lehetőségeinktől függően mindkét irány helyes döntésnek bizonyulhat. Abban az esetben, ha az Európai Unióval való

szorosabb együttműködést tűzzük ki célul és a közösség felé történő nyitottságot ösztönözzük, Budapestnek – Magyarország zászlóshajójaként – a kelet-közép-európai nagyvárosokkal kell felvennie a versenyt, ami előirányozza a főváros-orientált fejlesztéspolitikát. Ha azonban a nemzeti törekvéseket helyezzük előtérbe és kevésbé törekszünk az európai tagországok színpadán való aktív szerepvállalásra, a „vízfejet” ellensúlyozó regionális hazai központok, vidéki városok fejlesztésének elősegítése a kívánatos.

Zárszóként visszautalok a téma örök aktualitására, a vissza-visszatérő kutatási kérdésekre. Budapest helyzetének vizsgálata európai és magyarországi viszonylatban is megkerülhetetlen marad a hazai tudományos körökben. Korunk gyorsan változó gazdasági-politikai környezetében a főváros társadalmi-gazdasági szerepköreinek tudományos igényű, helytálló értékelése újszerű, komplexebb vizsgálati módszereket is kíván. A multi- és transzdiszciplináris eszközkészlet ugyanakkor nem nélkülözheti a történeti földrajz által nyújtott perspektívákat sem, így szívből ajánlom Beluszky Pál Budapest – Zászlóshajó vagy vízfej című kötetét a regionális tudományok művelői számára.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Illés Iván (1942–2017)

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: kutatóprofesszor, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; palne@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-6326>

Ilona PÁLNÉ KOVÁCS: research professor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies. Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; palne@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-6326>

A regionalisták „nagy nemzedékének” kiemelkedő egyénisége távozott közülünk 2017. szeptember 22-én. Illés Iván hosszú ideig szenvedett, számolni kellett az elkerülhetetlennel, mégis halála fájdalmas emberi és szakmai veszteség.

Illés Iván a regionális tudomány művelői között speciális helyet foglalt el, olyan missziót töltött be, amelyre mozgalmas, sikeres pályáján szerzett tapasztalatai alapján csak ő volt képes. Úgy ért el nemzetközileg elismert tudományos tekintélyt, hogy a kormányzati tapasztalatai nyomán szerzett pragmatikus tudásával a szakpolitikai döntéseket is segítette. Ezt a kettősséget sikeresen tartotta egyensúlyban az általa vezetett MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) történetének egy fontos periódusában is.

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett diplomája birtokában a területi tervezés fellelegvárának tekinthető Városépítési Tudományos és Tervező Intézetnél helyezkedett el, majd az Országos Tervhivatalban, illetve annak Tervgazdálkodási Intézetében dolgozott különböző vezetői beosztásokban. Közben tudományos ambícióit sem adta fel, egyetemi doktori értekezését 1967-ben, kandidátusi értekezését 1979-ben védte meg. Az ENSZ Fejlesztési Programja keretében főtanácsadói szerepe volt, ami egészen Afrikáig (Ghánáig) repítette. Ez a munka tanította meg igazán arra, hogy mindig mérlegelje az elvi elvárások és a gyakorlati lehetőségek közötti egyensúlyt. A közvetlen tervezői, szakpolitikai tanácsadói munkáját a tudománnyal 1991-ben cserélte fel, amikor Enyedi György hívására az MTA Regionális Kutatások Központjának főigazgatói tisztségét pályázta meg. Az RKK főigazgatójaként egyrészt folytatta Enyedi György tervét: az intézetet több telephelyes, multidiszciplináris, a nemzetközi porondon is megjelenő, igényes, innovatív tudományos műhelyként működtette, másrészt elindította s

jórészt személyesen vezette azokat az alkalmazott kutatási programokat, amelyek a következő évtizedben az RKK profiljában erős kontúrral voltak jelen. Illés Iván nemzetközi tapasztalatai és a tervezésben szerzett tudása, rutinja nagyon fontos volt abban, hogy érdemi és hatékony együttműködés alakult ki a kormányzó elit és az akkor még szűk, elsősorban az RKK-ra korlátozódó szakmai közösség között. Pedig Iván sosem volt simabeszédű diplomata. Kíméletlenül kritikus és őszinte volt, gyakran nem is kendőzte az indulatait, mert utálta a butaságot és a korlátozottságot. A konfrontációk ellenére azonban tudása, racionális érvei és emberi tisztessége mindig meggyőzőnek bizonyultak. Az intézet kollégái hálával tartoznak neki, hogy egy nagyon turbulens, kihívásokkal teli időszakban képes volt a kollektívát összetartani és sikeres munkára ösztönözni. Ugyanakkor tény az is, hogy ebben az időszakban a területi kutatások iránt felfokozott volt az érdeklődés, hiszen sem központi kormányzati, sem területi, helyi kormányzati szinten nem állt rendelkezésre az uniós kohéziós politikai alkalmazkodáshoz, felkészüléshez szükséges tudás. Az intézet kormányzati, önkormányzati megrendeléseit kölcsönös haszonnal jártak azon túl, hogy a működtetéshez szükséges forrásokhoz jelentősen hozzájárultak: egyrészt a kormányzati szereplők a szakpolitikai lépéseket, szabályozást előkészítő szakvélemények, fejlesztési koncepciók segítségével kiépíthettek egy stabil szakértői hátteret és ismeretanyagot, másrészt az RKK kutatói helyi tudáshoz, információkhoz, empíriához, kapcsolatrendszerekhez jutottak, megszerelve az elméleti tudás gyakorlatba átültetésének meglehetősen érzékeny, bonyolult képességét. Kétségtelen, hogy a kormányzati munka „kiszolgálása” a tanulás és a forrásszerzés mellett veszélyekkel is jár. Illés Iván rutinja, erkölcsi tartása, szilárd értékrendje azonban segített abban, hogy a kutatói kollektíva szakmai tartása, tudományos igényessége, presztízse nem csorbult. A mai tudománypolitikai kihívások tükrében ugyanakkor kétségtelen, hogy az alapkutatásokból származó módszertani, elméleti építkezés kisebb hangsúllyal érvényesült.

Illés Iván érdeme tehát nagyrészt, hogy az RKK országosan és nemzetközileg is a regionális tudományi szakma sokat foglalkoztatott, vezető műhelye lett, s az sem elhanyagolandó menedzseri erőfeszítést igényelt, hogy megőrizte az intézet pénzügyi stabilitását, sőt növelte méretét, jelenlétét az ország nagyvárosaiban, régióiban.

Az intézetirányítás Illés Iván számára nem volt igazán kedvelt tevékenység, talán ezért is bízott meg a kollégáiban, és folytatta az Enyedi idején kialakult decentralizált vezetési modell hagyományát. Olyan főigazgató volt, aki a kutatásokból is alaposan kivette a részét, és közben saját tudományos karrierjét sem adta fel. Amikor utódlásra alkalmas kollégát talált Horváth Gyula személyében, újra belevetette magát a területi tervezésbe és a tudományos kutatásokba.

1997 és 2000 között a német kormány megbízásából a Német Szövetségi Köztársaság Építési és Területfejlesztési Hivatalában dolgozott a kelet-közép-európai területfejlesztés szakértőjeként. MTA doktori címet 2002-ben szerzett. Több mint száz publikáció – köztük négy könyv – szerzője, melyek negyede idegen nyelven jelent meg. Imponálón átfogó tudás, és szintetizálóképesség jellemezte.

Munkái nagy hatással voltak a szakmájára, amit nemcsak a hivatkozások, hanem a folyamatos konferenciaszereplések, a külföldi kutatási konzorciumokba való meghívások is igazolnak. Irigylésre méltóan széles horizonton ismerte Európa, különösen a Kárpát-medence és a Balkán régióinak történelmét, gazdaságát, politikai, kormányzási összefüggéseit. Írásai rendkívül élvezetesek, lényeglátóak, problémaérzékenyek. Szakmai tekintélyét nemcsak az átfogó szemléletű tudás, hanem a gyakorlatban való hasznosíthatóság készsége alapozta meg, továbbá az a kritikai szellem, amely soha nem kötözte oda egyik divatos tudományos irányzat vagy nézet mellé sem. Ezért kacsintottunk cinkosan össze a regionalisták között megyepártiként, nem hódolva a regionalizmus divatjának. Közgazdászként viszont racionálisan képviselte a méretgazdaságosság szükségességét, tudva, hogy azt nem csak területi reformokkal, az uniós standardok szolgai másolásával lehet elérni. Feltétlen híve volt a határon túli regionális összefogásnak, amikor még nem állt mellette erős vagy inkább erőszakos kormányzati támogatás.

Illés Iván tanárként is sikeresnek bizonyult. 1974-től oktatott különböző egyetemeken, Budapesten és Miskolcon, 2004-től egyetemi tanárként, több doktori iskola oktatójaként. Diákjai, fiatal kollégái elméleti mélységét, sokszínűségét és pragmatikus meglátásait egyaránt tisztelték benne.

Illés Ivánról nem lehet megemlékezni emberi tulajdonságainak említése nélkül. Illés Iván a főigazgató, a professzor, a nemzetközi szaktekintély rendkívül szerény, közvetlen, kedves ember volt. Nem szerette a protokollt, viszont szeretett a kollégáival beszélgetni, anekdotázott, vicceket mesélt, és őszintén figyelt a kollégák emberi, személyes problémáira is. Kollégái szeretettel figyeltek rá, megbocsátották az esetenkénti szórakozottságot – hogy nem veszi fel a telefont, hogy nem szabad a keze ügyében hagyni fontos iratokat –, mert a lényeggel, a tudással, az emberséggel soha nem volt baj. Iván magánemberként is mintaként szolgált. Családja, felesége, imádott lánya sosem szorult háttérbe, együtt utaztak, gyakran együtt dolgoztak, és segítették egymást, amikor nagy volt a baj.

Visszavonulása nem egyik napról a másikra következett be. 2011-től emeritus professzorként sokszor segítette a munkánkat, képviselt bennünket nemzetközi projektekben, igyekezett a tudományos közéletben is helytállni. Aztán már nem tudott segíteni, hozzá kellett szokni, hogy nem számíthatunk rá. Illés Iván szeretetre méltó személyisége, bölcs rálátása, pragmatikus megközelítése hiányzik. Bár azok a témák, amelyeket művelt és azok az értékek, amelyeket képviselt, már egyáltalán nincsenek olyan frekvencián a szakpolitikában, a regionális kutatások, a független szakértők iránti igény a kormányzat részéről erősen megcsappant. Az RKK profilja is változik, a korábbi időszakban jellemző csapatmunka háttérbe szorul, felértékelődnek az elméleti és módszertani szempontból is szofisztikáltabb alap kutatások, új hangsúlyok, kutatási irányok jelennek meg. Amit azonban Iván az európai regionális folyamatokról, Európa régióiról, az uniós területi politikáról tudott és megírt, az a hazai regionális tudomány kiemelkedő teljesítménye, amelyet a fiatal utódok sem kerülhetnek meg.

Tegnap még hős volt – mától legenda Peter Meusburger professzor emlékezete

A hero yesterday – a legend today Commemorating professor Peter Meusburger

BOTTLIK ZSOLT

BOTTLIK Zsolt: egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c.; agria@gmx.net; <https://orcid.org/0000-0003-0337-5580>

Zsolt BOTTLIK: associate professor, Institute of Geography and Earth Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány P. sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; agria@gmx.net; <https://orcid.org/0000-0003-0337-5580>

A címben megfogalmazott gondolat jutott eszembe először 2017. december 19-én kora reggel, amikor hírt kaptunk arról, hogy egy nappal korábban Peter Meusburger professzor, az ELTE geográfus díszdoktora, a Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézetének egykori vezetője, majd professzor emeritusa, az egyetem korábbi rektorhelyettese elhunyt.

Az első megdöbbenésünk után mindannyian egyetértettünk abban, hogy az ELTE társadalomföldrajzosa a legbefolyásosabb külföldi támogatójukat vesztették el. Papíron külföldi, de számunkra nem idegen emberről van szó valójában, hiszen megannyi személyes történet, közös élmény, szakmai és baráti beszélgetés jutott eszünkbe, mivel nem csupán formális, hanem nagyon is élő kollegiális kapcsolat volt a professzor úr és a budapesti társadalomföldrajzi tanácsékek munkatársai között... Bár talán ez érvényes részben vagy egészben a magyar geográfus közösség több más, nem ELTE-s tagjára is.

Peter Meusburger egy kis ausztriai településen, a svájci határ mellett fekvő Lustenauban 1942. március 14-én született; ahogy egyszer említette, a magyar nemzeti ünnep előtt egy nappal. Az egyetemet Innsbruckban végezte, ahol tanulmányainak elvégzése után az oktatás mellett 1968-ban doktori címet szerzett, majd 1980-ban itt habilitált. Ezután került a Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézetének élére, ahol aktív éveinek zömét töltötte. Innen ment nyugdíjba és lett az egyetem professzor emeritusa.

Tudományos munkája során némiképp maga is annak tárgya volt, amikor a vorarlbergi tartományi kormány tanácsadójaként többek között arra kereste a vá-

laszt, hogy miért hagyja el a magasabban kvalifikált lakosság a kis alpesi tartományt. Fő kutatási területe a szociálgeográfia, ezen belül is a „Bildungsgeographie” volt (magyarul oktatásföldrajz vagy inkább „a tudás földrajza”). E kutatási terület diszciplináris elismerésében munkája során elévülhetetlen érdemeket szerzett – sokan őt tartják egyenesen az aldiszciplína németországi megalapítójának.

Munkásságához tartozik az oktatásföldrajz témakörében a magyarországi kérdések vizsgálata is. A rendszerváltástól vizsgálta a magyar gazdaság és társadalom illetően jellemzőit, és folyamatosan végzett egyéb kutatásokat is magyarországi témákban. Több ízben járt tanítványaival Magyarországon tanulmányutak és terepgyakorlatok során, és mindig szerét ejtette, hogy ilyenkor tudományos eredményeiről előadásokat tartson az ELTE-s hallgatónak. Az előadások utáni kötetlen beszélgetések sokunknak jelentettek inspiráló, maradandó szakmai élményt. Az általa szervezett, a fiatal kutatónemzedéket megcélzó, nemzetközi vonzású, rendszeres heidelbergi tudományos rendezvényeken – meghívására – minden alkalommal részt vettek az ELTE fiatal oktatói, doktoranduszai, doktorjelöltjei is. De mindig számíthattunk ötleteire, tanácsaira – szinte azonnal válaszolt az e-mailekre –, legyen szó egy ajánlólevélről, egy motivációs levél vagy egy egész ösztöndíj szövegének nyelvi korrektúrájáról... Talán ezért is lehetett 2010-től egyetemünk első, haláláig egyetlen geográfus díszdoktora. De hogy Peter Meusburger nemcsak az ELTE társadalom-földrajzosainak tiszteletét váltotta ki, az is bizonyítja, hogy a Magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagsággal és Lóczy Lajos-emlékéremmel tüntette ki. Emellett a Tér és Társadalom szerkesztőbizottságának is aktív tagja volt.

A munka mellett nagy jazzrajongó volt, feleségével táncolni járt és kötetlen, nem szigorúan szakmai beszélgetéseinknek az egykor szebb napokat megélt közép-európai labdarúgás ügyes-bajos dolgai is közös témái voltak. 2016 nyarán, amikor a magyar 11 legyőzte Bordeaux-ban az osztrák válogatottat, a sajnálkozó, csipkelődő e-mailemre, miszerint nem akartuk elrontani az estét, ennyit válaszolt: „Semmi gond, hiszen az osztrákok kiesésével ő még szoríthat a német csapatnak, és így nekünk sem érnek véget az izgalmak...” – Őt ismerve még az sem elképzelhetetlen, hogy épp ezért a magyar csapatnak szurkolt... De értünk, geográfusokért egészen biztosan.

Peter Meusburger széles körben, több szempontból tiszteletre méltó személyének megítélése már 2017. december 18-a előtt is egyértelmű volt, 2018. január 12-én a Heidelberg Neuenheim városrészében található St. Raphael templom gyászoló tömegében azonban végérvényesen biztossá vált számunkra is, hogy emlékét nagyon sokan még sokáig őrizni fogják...

Úgy hiszem, egyetérthetünk Gyuris Ferenc kollégánk, a professzor úr egykori doktoranduszának gondolataival: „sokunknak kötődnek hozzá olyan emlékei, amelyeket magyarországi perspektívából szuperlatívuszokban szoktunk megfogalmazni. Mostantól nehezebb lesz elmagyarázni másoknak, hogy ezeket a történeteket nem szoktuk kiszínezni, hanem ő tényleg egyedülálló jelenség volt a szó legnemesebb értelmében...”

Beszámoló az Enyedi György-emlékülésről

Report on the György Enyedi memorial conference

PÁGER BALÁZS

PÁGER Balázs: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; pagerb@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8061-1300>

Balázs PÁGER: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; pagerb@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8061-1300>

A hazai regionális tudomány megalapítójáról és első mesteréről, a magyar társadalomtudomány egyik meghatározó alakjáról, az öt éve elhunyt Enyedi György professzorról és szellemi örökségéről rendeztek emlékülést Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Nagytermében. Az eseményt az MTA IX. Osztálya, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, az MTA Regionális Tudományi Bizottsága, valamint a Magyar Regionális Tudományi Társaság közösen szervezte, 2017. november 22-én.

Ahogy azt Kovács Katalin (az MTA KRTK RKI igazgatója) levezető elnök bevezetőjében is vázolta, az emlékülés előadói Enyedi György tudományos munkásságát és szellemi hagyatékát tekintették át különböző aspektusokból.¹ Megnyitó beszédében Halmai Péter (az MTA levelező tagja, az MTA IX. Osztályának elnökhelyettese) Enyedi György alkotó munkáját méltatta. Hangsúlyozta, hogy ennek keretében olyan korszakos eredmények jöttek létre, amelyek a mai napig kiemelkedő fontosságúak a magyar regionális tudomány és a magyar társadalomtudomány számára. Enyedi György személyében nemcsak a regionális tudomány hazai meghonosítóját és az MTA Regionális Kutatások Központja alapító igazgatóját tisztelhattuk, hanem a magyar társadalomtudomány meghatározó kutatóját is, akinek művei nemzetközi szinten is komoly elismerésre tartottak számot. Kiváló tudományos szervező tevékenységének köszönhető a regionális tudomány elfogadtatása a hazai tudományos életben.

Enyedi professzor, bár „őszinte és okos” távolságot tartott a politikától, nem kérdőjelezte meg a politika szerepét a területi folyamatok befolyásolásában – ezekkel a szavakkal méltatta Pálné Kovács Ilona (az MTA levelező tagja, az MTA KRTK RKI kutatóprofesszora) Enyedi György jelentős közpolitikai öröksé-

gét. Enyedi György feladatának tekintette, hogy a regionális tudomány a rendszerváltást követően hozzájáruljon a magyar regionális politika kialakításához és a területi különbségek csökkentéséhez. A területfejlesztési politikában szociálisan érzékeny szemléletet képviselt, a falvak sorsát nem rendelte alá a városokénak, mindemellett az EU-csatlakozást megelőző időszakban a magyar városok versenyképességének javítására helyezte a hangsúlyt. Enyedi a sokszereplős, decentralizált kormányzás mellett érvelt, ugyanakkor felismerte, hogy a decentralizáció sikere a társadalmi tőkén múlik. A kormányzásról 1996-ban megfogalmazott gondolatai – a kelet-közép-európai nacionalizmus inkább kirekeszt, mint beolvasztana (Enyedi 1996), illetve az, hogy a decentralizált területirányítás a magyar etatista hagyományokkal nehezen fér össze, és a centralizációs törekvések újraéledése állandó (Enyedi 1996) – ma is érvényesek.

A regionális tudomány az elmúlt 30 év alatt sokat fejlődött, integrálódott a magyar társadalomtudományba. Ezt jól reprezentálja az intézményi keretrendszer, amelyben ma a tudományág működik: akadémiai tudományos bizottság, oktatási-képzési helyek, szakmai fórumok, tudományos bázisok, illetve a nemzetközi jelenlét (publikációkon, intézményi és szakmai kapcsolatokon keresztül). Ezeket a gondolatokat *Rechnitzer János* (elnök, MTA Regionális Tudományok Bizottsága;² egyetemi tanár, SZE; tudományos tanácsadó MTA KRTK RKI) vázolta, aki Enyedi szellemi örökségét a regionális tudomány mai helyzetének bemutatásával vázolta fel. A regionális tudomány interdiszciplináris jellegét hangsúlyozta: főbb kutatási irányai („iskolái”) változatos témákat dolgoznak fel, az elméleti kutatásoktól az alkalmazott tudomány körébe tartozó fejlesztéspolitikáig és területfejlesztésig. Az elméleti és módszertani kutatások elsőrendű céljai közé tartoznak a kezdetektől fogva, hogy válaszokat találjanak az aktuális társadalmi-gazdasági kérdésekre. Kiemelt kutatási program volt és maradt az ország társadalmi-gazdasági térszerkezetének, az új térszerveződési formáknak és együttműködéseknek vizsgálata, a területi tőke elemzése. A hazai regionális tudomány foglalkozik a jelen időszakban felmerülő belső és külső kihívásokkal, így a tudományos utánpótlás biztosításának kérdésével, az állam funkciójának változásával, a technológiai átalakulással, valamint a kohéziós politika 2020 után várható alakulásával. Ehhez folyamatosan megújuló szemléletre és új kutatási irányok kijelölésére van szükség, amelyhez nélkülözhetetlen muníciót ad tudományos örökségünk, Enyedi György munkássága.

„Enyedi György munkásságának nagy hatású szegmensét képezte az urbanizációs ciklusok vizsgálata, adaptációja a magyarországi viszonyokhoz” – vázolta *Beluszky Pál* (kutató professzor emeritus, MTA KRTK RKI), aki az alföldi mezővárosokat – mint az urbanizációs ciklusok egy „üdítő különcét” – mutatta be Enyedi munkásságán keresztül. Ezek a települések eltérő utat jártak be az urbanizációs ciklusokba illeszkedő városokhoz képest. Fejlődésük nem az iparosításhoz, hanem alapvetően a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódott, így lakosságuk jelentős részét az agrárium foglalkoztatta. Az agráralapú városok fejlődésében meghatározó szerepe volt a termelési ciklusoknak. A 19. századi gabonakonjunktúra hatá-

sa a mai napig jól látható bizonyos alföldi városok (korábban mezővárosok) esetében. A „szabályos” város és környéke relációhoz képest fordított volt a mezőváros és környezetének viszonya, mivel ebben az esetben a lakóhelyek voltak a városban és a „munkahelyek” a városon kívül. Szintén egyedi sajátossága volt ezeknek a városoknak falusias képük, építészetükben alig volt jelen a városi jelleg. E városok kialakulásában jelentős szerepe volt a török hódoltságnak, valamelyest védelmet nyújtottak az ott élőknek, sőt, az ezt követő időszakokban is a védelmező szerep tartotta meg a mezővárosokat. Az alföldi mezővárosok kialakulásának eredetére számos magyarázatot lehet találni: a természeti környezet sajátosságával, az elmaradottsággal és megkésettiséggel, a nomád életviszonyok továbbélésével vagy éppen a periferikus elhelyezkedéssel érvelnek a kutatók.

Korompai Attila (ny. egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem) Enyedi György tudományos pályafutásának korai szakaszát elevenítette fel – a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Földrajz Tanszékén, a Markos Györgyhöz köthető tudományos műhelyben. Előadásában kiemelte, hogy az 1950-es évektől kezdve ebből az iskolából indultak el a hazai regionális tudomány első kezdeményezői (a földrajz és a tervezés összekapcsolása), nemzetközi megjelenése (a Regional Science Association első hazai tagozatának megalapítása 1965-ben), illetve kutatói is. Enyedi György, aki az MTA Regionális Kutatások Központjának megalapítója volt, ennek az iskolának szellemi örökségét is tovább élte a kutatóintézet tudományos irányultságának kialakításában. Visszaemlékezéseiben méltatta Markos György munkásságát, akit a tudományosan megalapozott területfejlesztés első hazai úttörőjének tartott. A Markos-iskola szellemisége, kutatásmódszertani újításai komoly hatással voltak Enyedi György későbbi munkásságára, és annak hagyományait, illetve eredményeit továbbfejlesztve lett ez a szellemi örökség az Enyedi-iskola része.

Enyedi társadalomszemlélete a közgazdaságtan, a földrajz, a szociológia és a regionális tudomány „vonzáskörzetében” helyezkedett el – vezette be előadását *Timár Judit* (tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI). Enyedi György kutatásai a társadalom térbeli szerveződését vizsgálták. Társadalomszemléletét Enyedi maga így fogalmazta meg: „kutatói pályám során mindig a társadalom térbeli szervezetével foglalkoztam, kezdetben inkább a termelési oldalról, később a társadalom egész tevékenységére figyelve” (Enyedi, Vekerdi 1984, 697.). Az 1970-es, 1980-as években a falusi társadalom kérdéseire fókuszált, ekkor születtek publikációi a falusi életkörülmények területi típusairól Magyarországon, az elmaradott területekről, a szervezeti centralizáció kritikájáról. Később jelentek meg kutatási témái között a városi vizsgálatok, foglalkozott a szocialista urbanizációval, a városnövekedés okainak magyarázataival, a szocialista és kapitalista társadalmi rendszer összehasonlításával. Majd a 2000-es években kutatói érdeklődése a társadalom térbeliségének egészére kiterjedt, amelyben megjelent a multidiszciplinaritás, illetve az eltérő értékrendek és megközelítési módok ütköztetése is. Iskolateremtői nyitottsággal támogatta mindvégig az új megközelítési módokat, irányzatokat.

Lux Gábor (tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI) előadása Enyedi György kelet-közép-európai kutatásaival foglalkozott, amelyre a széles látókörűség volt jellemző. Ezt jól példázza a Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza című munkája (Enyedi 1978), amelyben a térség fejlesztési lehetőségeit társadalmi, környezeti és történeti szempontokból vizsgálta. Nem leíró jellegű ez a bemutatás, hanem elemzésében az okokat és okozatokat kereste, folyamatokat vázolt fel, gondolkodására a komplexitás és szintetizálás volt jellemző. Enyedi György kelet-közép-európai kutatásainak szellemisége továbbél a kelet-közép-európai regionális átalakulásról szóló könyvben (Lux, Horváth 2017), amely a Horváth Gyula és később Lux Gábor által vezetett kutatócsoport munkája. E kötetet is – hasonlóan Enyedi említett művéhez – a multidiszciplináris megközelítés jellemzi, a rendszerváltás utáni időszak gazdasági és társadalmi folyamatait, a területi fejlődési pályákat, valamint a városok, illetve a vidéki területek helyzetét elemmezve. A kötet eredményei újabb dilemmákat vetnek fel, amelyekre válaszokat a kelet-közép-európai térség regionális folyamatainak jövőbeli elemzése adhat.

Záró előadásként Nemes Nagy József (egyetemi tanár, ELTE) különböző (kutatói, szervezeti és kutatási) terekben vázolta fel a magyar regionális tudományt. A kutatói térről megállapította, hogy a regionális tudománynak viszonylag jelentős utánpótlása van. Ezeket a többnyire fiatal kutatókat egyre inkább a regionalista identitás jellemzi – a „területi kutatók” körén belül, míg az idősebb kutatók jobbra más társadalomtudományi vagy társadalomföldrajzi identitásúak. A regionális tudomány szervezeti terét a versenyviszonyok és a szervezetrendszer átalakulása jellemezte az elmúlt években. A kutatási témák tere pedig igen sokszínű, a kutatási súlypontok folyamatosan változnak. A három tér leképeződése megjelenik abban az örökségben, amelyet Enyedi hagyott a magyar regionális tudományra: a „multidiszciplináris tudáskészlet” (kutatói tér, kutatási témák tere), a „városközpontú világkép” (globális és belső polarizáció), valamint a „tradíció, modernizáció, posztmodernizáció” hármasa. Ez utóbbi alapján a területi kutatásokban a minőség a meghatározó; és kulcsfontosságú, hogy a (tágabban értelmezett társadalmi) tér továbbra is jelen legyen.

Az előadók Enyedi szellemi örökségét igen széles spektrumban mutatták be. Művei, munkássága, kutatói pályájának egyes szakaszai jól tükrözik azt a folyamatot, amely iskola- és tudományalapító minőségében teljesedett ki, és amelynek eredményeként ma jelentős helyet foglal el a magyar regionális tudomány. Csatári Bálintnak a Geográfus Hírlevélbe írt összefoglalója is hűen tükrözi, hogy Enyedi György öröksége mennyire átfogó, és személyisége mennyire egyedülálló volt e tudományos közösség számára (Csatári 2017). Horváth Gyula 2012-ben írt megemlékezésében így fogalmazott: „A regionális tudomány Enyedi professzor által elindított tudatos építkezése révén ma Magyarországon megvannak az intézményi és szellemi feltételei annak, hogy a (...) regionális tudomány önálló diszciplínaként fejlődjön a 21. században, és hozzájáruljon a magyar tudományosság európai versenyképességének erősítéséhez” (Horváth

2012, 1273.). A regionális tudomány kutatóinak feladata, hogy Enyedi György szellemi hagyatékát ápolják és továbbadják a következő generációknak, ez az örökség a hazai regionális tudomány további fejlődésének értékes forrása.

Jegyzet

- 1 Az előadások megtekinthetők itt: http://www.rkk.hu/hu/vezeto_hirek/enyedi-gyorgy-emlekules-budapest-2017-november-22.html
- 2 Az emlékülés időpontjában Rechnitzer János volt az MTA Regionális Tudományok Bizottságának elnöke. 2018-tól ezt a tisztséget Varga Attila (egyetemi tanár, PTE KTK) tölti be.

Irodalom

- Csatári B. (2017): „nőttön nő tiszta fénye...”. *Geográfus Hírlevél*, 48., 12–17. http://geography.hu/hirlevel/geografus-hirlevel-48_20171230.pdf (Letöltés: 2018. január 2.)
- Enyedi Gy. (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest (Ember–település–régió)
- Enyedi Gy., Vekerdi L. (1984): Beszélgetés Enyedi Györggyel. *Jelenkor: Irodalmi és művészeti folyóirat*, 7–8., 696–702.
- Horváth Gy. (2012): Megemlékezés: Enyedi György 1930–2012. *Magyar Tudomány*, 10., 1270–1273.
- Lux G., Horváth Gy. (ed.) (2017): *The Routledge handbook to regional development in Central and Eastern Europe*. Routledge, London, New York

Lektorok, 2017

Reviewers, 2017

2017-ben 81 lektorral dolgoztunk együtt, akik szakértelmükkel segítették a szerkesztőséget és a szerzőket abban, hogy a Tér és Társadalomban színvonalas tanulmányok jelenhessenek meg. Ezúton is köszönjük munkájukat!

2017-ben lektoraink voltak:

Bajmócy Zoltán	Hideg Éva	Németh Krisztina
Balogh Péter	Illés Anikó	Pálné Kovács Ilona
Barta Györgyi	Imre Gabriella	Pankucci Márta
Beluszky Pál	Ivanics Zsófia	Pénzes János
Borbély Sándor	Izsák Éva	Pósfai Zsuzsanna
Boros Lajos	Jankó Ferenc	Rácz Katalin
Czirfusz Márton	Jaschitz Mátyás	Rátz Tamara
Csatári Bálint	Jóna László	Rechnitzer János
Csizmadia Zoltán	Kerekes Sándor	Sági Mirjam
Deák András György	Keresztély Krisztina	Ságvári Bence
Dusek Tamás	Koós Bálint	Sik Endre
Elekes Tibor	Koszorú Lajos	Sikos T. Tamás
Erőss Ágnes	Kovács Nóra	Simonovits András
Fábián Attila	Kovács Zoltán	Szalkai Gábor
Farkas Jenő Zsolt	Kovai Cecília	Szunomár Ágnes
Fejős Zoltán	Kozma Tamás	Tagai Gergely
Fertő Imre	Kriszt Éva	Takács István
Fleischer Tamás	Kukely György	Takácsné György Katalin
Forray Katalin	Lendvay Márton	Timár Judit
G. Fekete Éva	Lux Gábor	Tóth Géza
Gál Zoltán	Mezei Cecília	Törőcsik Mária
Gerőcs Tamás	Mezei Katalin	Túry Gábor
Győri Róbert	Mihály Melinda	Vadas András
Hajdú Zoltán	Molnár Ernő	Váradi Monika Mária
Hajdu-Smahó Melinda	Nagy Erika	Varjú Viktor
Hamar Anna	Nagy Gábor	Virág Tünde
Hárs Ágnes	Nagy Zoltán	Zentai Violetta

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2018/1

Györgyi Barta	
Editorial	3
Articles	
Imre Lengyel, Balázs Kotosz	
Catching up and/or following at a distance? On the prospect of the regions of the Visegrad countries	5
Ferenc Erdősi	
Hungary and the global transportation area	27
Mária Csanádi, Ferenc Gyuris	
The transforming party state and uneven overheating in China during the global crisis	50
Outlook	
Katalin Kovály	
"Nowadays everything depends on relationships and acquaintance": Location decisions of foreign investors in Transcarpathia in the light of informal ethnic relations	77
Petra Jakab, Márta Konczosné Szombathelyi	
City and a company cooperation in reputation management: Győr city and the Audi Hungaria	97
János Szlávik, Tekla Sebestyén Szép	
Energy use and economic growth in the Visegrád Four countries: absolute or relative decoupling?	113
Lajos Rácz	
Revelation to John: the birth of modern Hungarian environmental literature	131
Reports	
Csilla Nezdei, Levente B. Alpek	
Examining customer groups through the example of Balaton Resort Area marketplaces	145
András Ricz	
The effects of cross-border cooperation programs on Vojvodina's regional development	161
Book reviews	
Márton Czirfusz	
Jankó F. (ed.) (2017): Éghajlat-Tudomány-Történetek. Beszélgetések a klímaváltozásról	181
Ibolya Várnai	
Beluszky P. (2014): Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?	186
Scientific life	
Ilona Pálné Kovács	
Iván Illés (1942–2017)	193
Zsolt Bottlik	
A hero yesterday – a legend today. Commemorating professor Peter Meusburger	196
Balázs Páger	
Report on the György Enyedi memorial conference	198
Reviewers, 2017	203

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2018/1

Barta Györgyi Beköszöntő	3
Tanulmányok	
Lengyel Imre, Kotosz Balázs Felzárkózás és/vagy távolságtartó követés? A visegrádi országok térségeinek fejlődéséről	5
Erdősi Ferenc Magyarország és a globális közlekedési tér	27
Csanádi Mária, Gyuris Ferenc Átalakuló pártállam és egyenlőtlen túlfűtöttség Kínában a globális válság idején	50
Kitekintés	
Kovály Katalin „A mai világban minden a kapcsolatokon, az ismeretségen múlik”: Külföldi befektetők telephelyválasztási döntéseinek jellemzői Kárpátalján az informális etnikai kapcsolatok tükrében	77
Jakab Petra, Konczosné Szombathelyi Márta Város és nagyvállalat együttműködése hírnevük alakításában: Győr és az Audi Hungaria Zrt.	97
Szlávik János, Sebestyén Szép Tekla Energiafelhasználás és gazdasági növekedés a visegrádi négyekben: abszolút vagy relatív szétválás?	113
Rácz Lajos János Jelenések könyve: a modern magyar környezeti irodalom születése	131
Ténykép	
Nezdei Csilla, Alpek B. Levente Vásárlói csoportok a Balaton kiemelt üdülőkörzet piachelyeinek példáján	145
Ricz András A határon átívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére	161
Könyvszemle	
Czirfusz Márton Jankó F. (szerk.) (2017): Éghajlat-Tudomány-Történetek. Beszélgetések a klímaváltozásról	181
Várnai Ibolya Beluszky P. (2014): Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?	186
Tudományos élet	
Pálné Kovács Ilona Illés Iván (1942–2017)	193
Bottlik Zsolt Tegnap még hős volt – mától legenda. Peter Meusburger professzor emlékezete	196
Páger Balázs Beszámoló az Enyedi György-emlékülésről	198
Lektorok, 2017	203

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2018/2

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

32. évfolyam, 2. szám
Volume 32, Number 2
2018

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A kulturális globalizáció földrajzi vonásai

The geographical dimensions of cultural globalisation

ILLÉS TAMÁS

ILLÉS Tamás: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

KULCSSZAVAK: globalizáció; kulturális globalizáció; hibriditás

ABSZTRAKT: A globalizáció fogalma a tudományos diskurzusnak és a társadalmi közbeszédnek is rendszeresen visszatérő eleme. Jóllehet az ad hoc használattal divatos szakkifejezéssé redukálódott, a globális léptékű folyamatok utóbbi évtizedekben tapasztalt kiterjedése a globalizáció és mögöttes tartalmainak kutatását indokolja. A hétköznapi gyakorlathoz hasonlóan a földrajztudomány globalizációs kutatásaiban korábban a gazdasági és a politikai aspektusok domináltak. Napjaink globalizációs folyamatai (diverzifikálódó kapcsolatok, áruvá válás, a globális folyamatokkal szembeni kitettség, tér-idő sűrűsödés) azonban a kultúrát „láthatóbbá” tették. Ezáltal a globalizáció kulturális dimenzióinak léte és vizsgálata olyannyira elfogadottá vált, hogy a globalizációs folyamatokat egyre többen kulturális tényezőknak tulajdonítják, megkérdőjelezve a gazdasági és politikai szempontok kizárólagos magyarázó erejét. A tanulmány a kulturális globalizáció – hazai szakirodalomban hiányzó – bemutatásával támpontokat nyújt a globális szintű, kulturális kölcsönhatásokról alkotott elméletek értelmezéséhez, majd a kulturális térbeli egyenlőtlenségek változását konceptualizáló három álláspont (konvergencia, differenciálódás, hibridizáció) kritikai elemzésére tesz kísérletet. A hibriditás koncepciójára építő harmadik álláspont – túllépve az utópisztikus és disztópikus jövőképek kettősségén – a kulturális identitások antiesszencialista megközelítésével újrakeretezheti a globális és lokális folyamatok értelmezését. A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása szerint a kulturális áramlások, illetve az azok termékeire, képeire és szimbólumaira adott válaszok is egyre összetettebb és összekapcsoltabb kulturális identitásokkal hozhatók összefüggésbe. Mindezek térségek és léptékek szerint differenciált vizsgálata nagy jelentőséggel bír a túláltalánosításokba torkolló globalizációs narratívák elkerüléséhez.

Tamás ILLÉS: PhD student, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

KEYWORDS: globalisation; cultural globalisation; hybridity

ABSTRACT: During the last few decades the notion of globalisation has become a cornerstone in the endeavour of capturing the 'spirit of the times' for academics, politicians and journalists alike. Because of its social embeddedness globalisation has been reduced to a buzzword. However, the spread of global processes underlines the need to investigate globalisation as well as the concomitant spatiotemporal transformations.

The cultural dimensions of globalisation were neglected until quite recently, yet widening, deepening and accelerating global interconnectedness have made processes of cultural reproduction more conspicuous. Moreover, through commodification, a strong interdependence has been evolving between culture and everyday consumption practices. An increasing number of human geographers (affected, too by the cultural turn in human geography) is directing its attention towards cultural aspects, challenging the exclusively explanatory role of political and economic considerations.

Yet a research gap still exists in Hungarian literature regarding not only specifically cultural, but also comprehensive studies on globalisation. In order to fill this lacuna, this study offers some insight into the interpretation of theories of cultural interactions at the global level as well as a critical analysis of the three distinctive approaches conceptualising the changes in cultural spatial inequalities: 'cultural convergence' envisioning a westernised global culture, 'cultural differentialism' involving the stubbornness of particular cultural roots, and 'hybridisation' resulting in a global *mélange*.

The paper attempts to grasp the prevailing discourses, key issues, and critiques based on a wide range of empirical findings. Hybridisation, informed by the anti-essentialist concept of hybridity, is becoming an increasingly popular concept among scholars. Although not offering a tangible way of understanding cultural identities, hybridity as a holistic interpretative perspective is particularly suited to investigating the fluidity of cultural processes.

This paper argues that cultural flows and the responses to their products, images and symbols are linked to increasingly complex and interconnected cultural identities with people from different places using different methods for their cultural reproduction. Furthermore, exploring the geographical dimensions of cultural globalisation, one must accept the necessity to measure against varying standards so that dichotomous grand theories and false generalisations can be avoided.

Bevezetés

A globalizáció napjainkban nemcsak a tudományos, hanem a hétköznapi közegben is az egyik legfelkapottabb kifejezéssé vált. Ennek következtében a globalizációt mint kifejezést a kiüresedés veszélye fenyegeti, így egyre problematikusabb kiigazodni a globalizációról szóló tudományos vitákban. Még nehezebb a dolgunk, amennyiben a globalizáció összetett világának csupán az egyik szelétét, a kulturális viszonyokat kívánjuk vizsgálat alá vonni, hiszen a globalizáció kultúrában tetten érhető következményei – szemben a gazdasági és politikai aspektusokkal – kevésbé nyilvánvalóak, és megjelenésük megannyi társadalmi szféra együttesének köszönhető. Ugyanakkor túlsúlyban vannak azok a narratívák, amelyekben a globális egyveretűség és a lokális identitás dichotómiájára leegyszerűsített küzdelemben a kultúra szolgáltatja a csatateret. Ezáltal a globalizáció érzelmektől túlfűtött, politikai síkra terelt kártékony vita szintjére süllyed, amellyel éppen a globalizáció összetettségének értelmezése sérül.

A kultúrát a társadalmi változás kapcsán gyakran állandó társadalmi kötőanyagként értékelik, amely a történelem során megszilárdult értékrendszerként tartja össze az adott térségek lakóit. Globális keretek között, a globalizáció dinamikus viszonyrendszerében viszont a kultúra állandó változóként történő konceptualizálása fenntarthatatlan. A tanulmány egyik fő célja a kulturális kölcsönhatások globalizációban történő elhelyezése, egyúttal statikus jellegük feloldása. E dinamikus megközelítés térbeli kontextusában fontos kérdés a kulturális mintázatokhoz kapcsolódó egyenlőtlenségek kimenetele.

Napjainkban a releváns nemzetközi irodalom mellett a hétköznapi tapasztalatai is arra engednek következtetni, hogy a kulturális folyamatok soha nem tapasztalt spektrumon mozognak, amelyek kutatása szükségeszerű és indokolt. A hazai társadalomföldrajzban és regionális tudományban nemcsak az álláspontok kritikai ismertetése hiányzik, hanem a globalizáció tudományos igényű kutatása is méltatlanul alulreprezentált. A munkák döntő többsége – összefüggésben a kulturális földrajz hazai elmaradottságával (Palaczkai 2016) – a globalizációt gazdasági meghatározottságú jelenségként definiálja (Bartke 1999; Bernek 2000; Farkas, Bernek 2002; Konczosné Szombathelyi 2003; Kurtán 2005; Mészáros 2007; Michalkó, Vizi 2005; Szirmai et al. 2003). Az elméleti megalapozottság hiányának is tulajdoníthatóan az eddig megjelent tanulmányok a globalizációt – mint a hagyományos megközelítésekkel nem elemezhető „új” folyamatok szinonimáját – rendszerint egy divatos szakkifejezés ad hoc használatára redukálják.

A hazai társadalomföldrajzi irodalom egyik legátfogóbb, kétkötetes globalizációs munkája (Cséfalvay 2004a, 2004b) a kultúra szegmensének számos elméleti megfontolását tartalmazza, viszont az inkább egyetemi tankönyvnek beillő műben hiányzanak a globalizációs narratívák kritikai megközelítései. Egy másik, a kulturális globalizáció kérdéskörét érdemben érintő tanulmányban (Boros, Pál 2010) a szerzők, noha elismerik a különböző hatótényezők összefonódását és egymásrataltságát, nem lépnek túl a konvergencia és divergencia kettősségének elméleti keretén. Jelen tanulmány a kulturális hibriditás bevezetésével javaslatot tesz a homogenizálódás és heterogenizálódás meddő vitájának áthidalásához, ami elősegítheti a globalizáció mélyebb és árnyaltabb értelmezését.

A kulturális globalizáció értelmezése

A globalizáció folyamatai – tágabb értelmezésben – a 16. század óta léteznek (Knox, Marston 2008). Annak ellenére, hogy a nagy földrajzi felfedezések hatására közel 400 éve rendelkezünk globális léptékű ismeretekkel, a globalizáció, globalizálódás, globalizmus fogalmak megjelenésére az 1960-as évekig kellett várni. 1961-ben a Webster's értelmező szótárban jelentek meg először a globali-

záció különféle értelmezései (Waters 1995), ezt követően drámai méretekben szélesedett a fogalom használata. Alighanem lehetetlen utólag lekövetni a rohamos terjedés okait, mindenesetre kétség nem férhet ahhoz, hogy a fogalom önmaga sikerhordozója volt (Robertson 1992).

Földrajzi szemszögből a globalizáció lényegi vonásai kiválóan megragadhatók a *tér-idő sűrűsödés* modelljében. David Harvey (1989) értelmezésében a sűrűsödés a kapitalizmus működésének logikájával magyarázható, dinamikája pedig annak időbeli kiterülésével áll összefüggésben. Jóllehet a koncepció a tökefelhalmozás társadalmi struktúrákat megváltoztató marxista ideológiáját hivatott igazolni, geográfus tanulmányokban előszeretettel használják a *tér-idő sűrűsödést* a globalizáció szemléletes bemutatására (Murray 2006). Anthony Giddens, a globalizációs vita egyik kulcsfigurája is a távolság szerepét hangsúlyozza a fogalom értelmezése kapcsán: „a globalizáció a világot átfogó társadalmi kapcsolatok intenzitásának növekedése, amely révén távoli helyek úgy kapcsolódnak össze egymással, hogy az egyik helyen bekövetkező eseményeket sok kilométernyi távolságban lejátszódó folyamatok befolyásolják, és viszont” (Giddens 1990, 64.). Kétségtelen, hogy a korábbi korokhoz képest világunk történései lényegesen felgyorsultak, a globális összeköttetések sokkal nagyobb volumenűek, valamint a korábbi kétoldalú sémákat felváltották az áru, a tőke és az információ nemzetállamokat átívelő multipoláris áramlásai.

A globalizáció tulajdonságainak részletezése kapcsán joggal merülhet fel a kérdés: miért címkézünk globalizációt ezekre a folyamatokra? Beszélhetünk-e egyáltalán globalizációról? A releváns szakirodalomban mind a helyeslő, mind az elutasító érvelésekre találhatunk példákat. Utóbbiakhoz sorolható Kenneth Waltz, a 20. századi nemzetközi kapcsolatok kutatásának prominens alakja, aki a globalizációban csupán az „1990-es évek egyik hóbortját” látja (Waltz 1999, 694.). Egyes vélekedések szerint a globális folyamatok jellegében a 20. század második felétől nem történtek olyan sarkalatos változások, amellyel az egyének egy új, poszt nemzetközi globális viszonyrendszerbe kerültek volna. Így a drámai, de körülhatárolt átalakulások (pl. a gazdasági liberalizmus és a demokrácia terjedése vagy az információs és kommunikációs technológiák robbanásszerű fejlődése) extrapolációjából csak egy tudományosnak tűnő holisztikus elmélet jött létre (Rosenberg 2005). A globalizációban kételkedő politikai szakértők továbbra is az állami szuverenitás mindent felülíró dominanciájában hisznek (Mittelman 2004).

A gazdasági aspektusokat szem előtt tartva is bőven találhatók olyan vélemények, amelyek szerint a globalizációval nincs új a nap alatt. Paul Hirst és szerzőtársai kötetükben kijelentik, hogy a világgazdaság nem globális, hanem az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok és Japán klasszikus triádjában, valamint a feltörekvő BRICS-országokban koncentrálódik (Hirst, Thompson, Bromley 1999). Sőt, véleményük szerint a jelenlegi világgazdaság – elsősorban a transznacionális vállalatok növekvő hatalmának tulajdoníthatóan – kevésbé számít nyitottnak az 1870 és 1914 közötti „elődjéhez” képest. Végül ontológiai

szempontból a globalizáció lehetséges, hogy nem több egy győztes elméleti paradigmánál; a realizmus alternatívájának keresésében „a fő jelölt erre a megítéltetésre a globalizáció koncepciója” lett az elméletalkotók szemében (Cerny 1996, 618.).

Jóllehet a kritikák megalapozottnak tűnhetnek, a globalizáció mély köztudati beágyazottsága a fogalom elfogadottságát nyomatékosítja, de definiálása csaknem lehetetlennek tűnik: „örjítően eufemisztikus szakszó, vággyal, fantáziával, félelemmel és vonzalommal terhelve – valamint intellektuális pontatlansággal arról, amit meg kellene határozzon” (Kraidy 2005, 39.). A jelenleg széles körben elterjedt globalizációdefiníciók nagyrészt nem tudományos igényrel születtek (Cséfalvay 2004a). Közös jellemzőjük, hogy többnyire egyetlen szegmessel kívánják megragadni a globalizáció teljes lényegét (jellemzően a nemzetköziesedés, a liberalizáció, az univerzalizálódás és a westernizáció kifejezéssel találkozhatunk). Mindezek következtében a globalizáció fogalma egy jól használható címke szintjére degradálódik, amelyet arra helyezünk, amire akarunk (Steger 2008).

A globalizáció kimeneteléről alkotott vélemények alapján három irányzat különíthető el: a (hiper)globalista, a szkeptikus és a transzformációs nézőpont (1. táblázat). A hiperglobalista táborhoz tartozók szerint a globalizáció elkerülhetetlen folyamat, amely globális társadalom, gazdaság és kultúra kialakulásához vezet. Ebben a folyamatban a fő ösztönző a gazdasági liberalizáció, amelynek hatására a jólét „felülről lecsurog” (Szántó 2009). A szkeptikusok a globalizációt csupán egy állomásnak tartják a sok közül az emberiség történetében, amely egyáltalán nem biztos, hogy a most kirajzolódó irányba halad, nem utolsósorban a nemzetállamok és a helyi kultúrák egyre erősebb védekező reakciói miatt. A harmadik nézőpont a globalizációt új feltételrendszerként értelmezi, amely gazdasági, társadalmi és kulturális transzformációk egész sorát hozza magával (Cséfalvay 2004a).

A globalizáció kulturális dimenzióinak értelmezése kapcsán is kirajzolódik a hiperglobalista, a szkeptikus, valamint a transzformációs álláspontok. Előbbiek szerint a sűrűsödő globális hálózatok, illetve a globalizálódó fogyasztói attitűdök növelik a kulturális egyöntetűséget. Ennek egyik változata a kulturális imperializmus, amely gyakran a túlzott általánosítás csapdájába esik, a globalizáció meghatározó szerepét túlértékeli, de a posztkolonialista viszonyok között is tetten érhető (Murray 2006). A szkeptikusok ezzel szemben a nemzeti kultúrák létjogosultsága, jövőbeli jelentősége mellett érvelnek, kiemelve a kulturális különbségek konzisztenciáját és a konfliktusokban játszott meghatározó szerepét. A transzformációs nézőpont szerint a helyek jelentősége miatt a globalizáció a kultúrák összekeveredését okozza, a folyamatos alkalmazkodás következtében az akkulturációs kölcsönhatások által új hibridek és hálózatok jönnek létre (Mackay 2004).

A jelenkori kulturális globalizáció elválaszthatatlan a globalizáció többi szférájától. Például a posztfordizmust együttesen jellemző aspektusok, mint a

1. táblázat: A globalizációs megközelítések legfontosabb jellemvonásai
The most important traits of the approaches of globalisation

Ismérvek	A globalizáció kimenetelének nézőpontjai		
	Hiperglobalista	Szkeptikus	Transzformációs
Mi történik?	A globális korszak beköszönte	Növekvő regionalizmus	Soha nem tapasztalt összekötöttség
Központi motívum	Globális kapitalizmus és globális kormányzás	Dekoncentráció	Magas intenzitású, hatósugarú és sebességű globalizáció
A folyamat mozgatórugói	Technológia, kapitalizmus és az emberi innovációkészség	Nemzetállamok és a piac	Modern erők együttes kölcsönhatása
A különbségek mintázata	A fejlettségi különbségek eltűnése a piaci hatások miatt	Centrum-periféria viszonyok, területi polarizáció	Új, komplex hálózatok és a hálózatokon kívül rekedt struktúrák
A globalizáció felfogása	Határok nélküli világ és tökéletes piacok	Regionalizáció, nemzetköziesedés és tökéletlen piacok	Tér-idő sűrűsödés, a kölcsönhatások léptékének megváltozása
A nemzetállamok szerepe	Jelentéktelen	Egyre erősödő	Megváltozó kormányzási formák
Kimenetel	Globális civilizáció	Neoimperializmus és a civilizációk összecsapása	Megjósolhatatlan

Forrás: Held et al. 1999, 10. nyomán saját szerkesztés.

szolgáltatások bővülése, a növekvő rugalmasság vagy a munkaerő feminizálódása a kultúra átalakulását is önmagukban foglalják olyannyira, hogy Stuart Hall véleménye szerint „amennyiben létezik posztfordizmus, akkor az inkább kulturális, mint gazdasági változás” (Hall 1996, 233.). A számítástechnika, a zene- és filmipar tanúsítják, hogy a materiális javak és technológiák világa a kulturális globalizáció jegyeiben bővelkedik. Ráadásul a kultúra már jelentős mértékben olyan tárgyasult termékekre képezhető le, amelyek megjeleníthetők a globális piacon (McEwan 2008).

A globális piacok terjedő hálózata, a kommunikáció és a közlekedés növekvő sebessége, a gazdaság és kultúra közötti metszéspontok gyarapodása miatt elkerülhetetlennek tűnik a kulturális különbségek radikális megváltozása (Boli, Lechner 2005). Ezeket a szakirodalom alapvetően három perspektíva mentén jellemzi: kulturális konvergencia vagy növekvő egyenlőség, kulturális differenciálódás vagy tartós különbségek és kulturális hibridizáció vagy folyamatos keveredés (Ritzer, Dean 2015). A következő részek e három álláspont elméleti megállapításait, hipotéziseit, valamint kritikáit mutatják be.

Kulturális homogenizáció és globális kultúra?

Miért küldenek az ausztráliai őslakosok egymásnak havat ábrázoló karácsonyi üdvözlőlapokat? Miért kerül általában a térképek középső-felső részére Nagy-Britannia és/vagy az Amerikai Egyesült Államok? Az ezekre a kérdésekre adható válaszok a *kulturális imperializmus* elméleti keretébe ágyazódnak. Pieterse (2009, 44.) szerint „a világ egységesebbé válik a nyugatról diktált technológiai, kereskedelmi és kulturális egyneműsítés által, amelyben a modernizáció a globalizációhoz kötve jelenik meg”. A nyugati kultúra kapitalizmusvezérelt terjedése a gyarmati kapcsolatokon keresztül ment végbe, azonban a 20. század második felében jelentkező dekolonizáció nem jelentette a kulturális imperializmus végét, hiszen a jelenlegi világrendszer irányításában legnagyobb szereppel rendelkező vállalatok, kormányok, szervezetek a gyarmatosítás időszakához hasonlóan ugyanazokban a térségekben összpontosulnak. Ehhez kapcsolódóan megállapítható, hogy a kulturális imperializmus már nem kötődik kizárólagosan a nemzetállamokhoz, hanem önállósult gazdasági és politikai folyamattá változott (Appadurai 1996).

A kulturális imperializmus hajtóerejét az utóbbi évtizedekben a transznacionális vállalatok adják, amelyek – legalábbis a kulturális homogenizáció teoretikusai szerint – túlnyomórészt az amerikai kultúra jegyeit viselik magukon (Friedman, T. L. 2005). A transznacionális vállalatok gazdasági és kulturális jelentőségének növekedésével párhuzamosan a fogyasztók kultúrája is homogénizálódik a globálisan egységesedő termékpalletta által. A fogyasztás nem pusztán a javak anyagi értékére, hanem azok szimbolikus tartalmára is reflektál. A fogyasztói kultúra többet jelent egyszerű fogyasztásnál, hiszen a fogyasztás aktusa egyre inkább az önkifejezés és az identitás kinyilatkoztatásának fő forrásává válik (Waters 1995).

George Ritzer először 1993-ban megjelent, nagy hatást kiváltó könyvében a McDonald's transznacionális vállalathoz köthető fogyasztói szokások vizsgálata alapján megalkotta a *mcdonaldizáció* kifejezést (Ritzer 2000). A többdimenziós folyamat alatt a McDonald's mindazon szervezeti, termelési és megjelenési módzatait értette, amelyek a globalizációt képviselik. A modell középpontjában a vállalat hatékonyságnövelő, egységesített működési struktúrája áll, amely a profitmaximalizálás érdekében a termelést és a fogyasztást standardizálja. A weberi racionalizálási elmélettel is összefüggésbe hozható mcdonaldizáció a helyi viszonyoktól független egységesülés mellett érvel (Axford 2013).

Fontos leszögezni, hogy a globalizáció nem csupán a kultúrára jelentős hatást gyakorló folyamattá, hanem a jelenkori kultúra központi lényegévé lépett elő (Robertson 1992). Az egyéni kinyilatkozások egyre inkább a globális léptéket célozzák, másrészt fogadóként az események értelmezése univerzálisabb szemüvegen keresztül történik, amely szabványosított asszociációk elterjedéséhez vezet. Az univerzalizmus égisze alatt összeolvadó jelentéstartalmak egy feltörekvő globális kozmopolita identitásból táplálkoznak (Friedman, J. 1999). A globális kul-

túra híveinek körében a világ „zsugorodásával”, illetve a hasonló információkhoz, javakhoz, kulturális termékekhez való hozzáféréssel eltűnnek a helyi különbségek, vagyis az életmódok és kultúrák homogenizálódnak (Szántó 2009).

A *Jihad vs McWorld* című kötetben Benjamin Barber (1995) amerikai politológus a globális kultúrát két oldalra osztja. Az egyiket képviseli a fogyasztásra építkező McWorld utópiája, a másik oldalon pedig a fundamentalista Jihad disztópiája jelenik meg. Azonban nem teljesen elkülönült entitásokról van szó, hiszen „a Jihad nem csak lázad a McWorld ellen, hanem elő is segíti annak terjedését, miközben a McWorld nemcsak veszélyezteteti, hanem újra is termeli a Jihadot” (Barber 1995, 5.). A szerző szerint a nemzetközi tőkeáramlások hatására lép kapcsolatba – egyszersmind konfliktusba – a bipoláris világ e két képviselője. A felosztás azonban némileg ellentmondásos, hiszen a McWorldöt gazdasági aspektusok szerint definiálja, a Jihadot viszont etnikai és vallási jegyek alapján. Barber mind a kapitalista, mind a fundamentalista világrész egységes mivoltából indul ki, ugyanakkor elveti további pólusok kialakulásának lehetőségét. Ráadásul jövőképében egységes, szekularizált fogyasztói társadalmat vizionál, mivel a helyi erőforrásokból táplálkozó Jihadnak nincs esélye a McWorld globális piaci mechanizmusaival szemben. A McWorld „a zsarnokság ijesztő formáit” hozza létre, amely a „láthatatlanul kényszerítő konzumerizmustól a kézzel fogható barbarizmusig” terjed (220.).

A globális kultúra valóságképzetének legjelentősebb forrása az utóbbi évtizedekben világméretűvé növekedő tömegmédia. Leslie Sklair (2006) szerint a tömegmédia által sugárzott kulturális hatásoknak való egyidejű kitettség végső soron az egész világot a McLuhan (1964) által vizionált *globális faluvá* változtatja. A nemzeti médiavállalatok globális konszernekkel szembeni folyamatos részesedéscsökkenése olyan méreteket öltött, hogy állami támogatások nélkül már aligha tudnának életben maradni. A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 1997-ben aláírt átfogó deregulációs keretrendszere felgyorsította a médiaipar trösztösödését és transznacionális vállalatokká történő átszervezését. Csökkent az állami szerepvállalás, nőtt a tőkekoncentráció, monopolhelyzetek épültek ki (Arsenault 2011). Jól jellemzi a folyamatot, hogy a globális tömegmédia legnagyobb öt vállalatának piaci részesedése duplájára növekedett az 1984 és 2005 közötti időszakban (Noam 2009).

A Földön jelenleg körülbelül 7000 nyelv létezik, de a mai folyamatok alapján 2100-ra 50-90%-os nyelvkihalást prognosztizálnak (Steger 2009). A pesszista forgatókönyvet támasztja alá az a tény, amely szerint a nyelvek több mint 60%-át kevesebb, mint 10 000 fő beszéli, körülbelül negyedét pedig kevesebb, mint 1000 fő (Murray 2006). Jóllehet még mindig a kínai mandarint ismerik a legtöbben (az angolul folyékonyan beszélők száma „csak” 760 millió fő), illetve Földünk jelenlegi népességszaporulata sem kedvez az angol nyelvnek, ennek ellenére az angol egyeduradalom „a falakra van írva”, mert a különböző társadalmi struktúrákat, intézményeket, berendezkedéseket hódítja meg, azok elsődleges, sőt kizárólagos nyelvává válik (Ankerl 2000). Az angol bizonyos szférákban

– mint például légi közlekedés, internet, pénzügy, informatika, nemzetközi tudományos folyóiratok – gyakorlatilag lingua franca. A brit kolonializmus öröksége, valamint az Egyesült Államok geopolitikai helyzete a biztosíték arra, hogy a közeljövőben is folytatódni fog az angol nyelv előretörése, a kultúra egyik fontos dimenziójának homogenizálódását szemlélítetve.

A homogén globális kultúra kritikái, avagy a globalizáció mint kulturális differenciálódás

Az első és talán legfontosabb ellenérv szerint a globális gazdaság, politika és kultúra ideája olyan világszintű entitást feltételez, amely nem létezik (Washbourne 2005). A nyugat kulturális imperializmusát valamelyest cáfolja, hogy a homogenizáló törekvések képzete csupán a gazdasági javak fogyasztásának korlátozott hatókörében érvényesül. Ráadásul az adott termékek fogyasztása egyre kevésbé kötelező jellegű, hiszen az egyének számára számtalan lehetőség kínálkozik a kulturális impulzusok tudatos megkerülésére (Waters 1995). A McDonald's terjeszkedésének hongkongi esete igazolja, hogy a gyorsétterem megjelenése nem váltotta fel a helyi gasztronómiát, csupán kiegészítette azt (Watson 2004). Egy másik példa az indiai tévénézési szokásokon keresztül érzékelteti a globális kultúra nézetének sebezhetőségét, ugyanis az indiai médiapiac hiába esett át jelentős deregulációs folyamatokon és kapcsolta össze a helyi nézőket távoli helyekkel, a közvetített képek inkább az indiaiak számára könnyebben emészthető Bollywoodra, mintsem Hollywoodra emlékeztetnek (Lechner 2009).

Másodszor, a nyugati kulturális imperializmus korlátlan erőzójának súlykolása minden bizonnyal túlzó, hiszen az évszázadok óta fennálló koloniális és posztkoloniális viszonyok ellenére a világ kulturális értelemben egyáltalán nem hasonlítható egy lapos felülethez. A kulturális imperializmus koncepciójának teoretikusai a globalizációnak meghatározó szerepet tulajdonítanak, így a globalizációban érintett folyamatokat túláltalánosítják. Az eredmény pedig egy olyan „nagy elmélet”, amely ellen a geográfusok (legalábbis a Vasfüggönyön túl) az 1980-as évek óta síkra szállnak (Tomlinson 1991).

Harmadszor, a globalizáció felfutásával párhuzamosan az egyes kultúrák közötti globális konfliktusok soha nem látott szintre emelkedtek. 1993-ban Samuel Huntington, a Harvard Egyetem Stratégiai Tanulmányok Intézetének igazgatója, széles vitát kiváltó publikációt tett közzé, amelyben amellett érvel, hogy a következő évtizedek globális politikáját a civilizációk összecsapása fogja meghatározni (Huntington 1993). Érvelése szerint a hidegháború végével a geopolitika keretei kitágulnak, a kétpólusú rendszer helyett a nemzeti identitások és a nemzetállamok megerősödésével új törésvonalak kialakulása várható. A civilizációk összecsapását a tanulmányt követően megjelenő kötetében átfogó

kulturális tézisre terjesztette ki, „mert a kultúra válik mérvadóvá, és a kulturális identitás az, ami a legátfogóbb tartalommal bír a legtöbb ember számára” (Huntington 2008, 14.), valamint a „hidegháború utáni világ összetartásának, széthúzásának és konfliktusainak szabályait a kultúra és a kulturális – végső szinten civilizációs – identitások alakítják” (15.). Huntington rendszerében tehát a kultúra a differenciálódás mozgatórugójaként jelenik meg.

Végül humanisztikus megközelítésben a termékek és szimbólumok globalizációjának lecsapódása egyénenként változhat. Például a globális metropoliszok egységesedő, felhőkarcolókkal tarkított látképéhez bizonyára másképp viszonyul egy bürokrata és egy hajléktalan koldus. További példaként – reflektálva a gyakran emlegetett turizmus homogenizálódására – említhető, hogy a napos tengerpartot ígérő turisztikai prospektusok általában elfedik a partoktól beljebb húzódó kínos társadalmi valóságot. Szintén érdekes példa az írországi Leixlip település: a világ egyik legmagasabb egy főre jutó FDI-értékével büszkélkedhet egy olyan nemzetállamban, amely a gazdasági globalizációnak erősen kitett. Mégis, a globalizáció nyerteseként a helyiek körében radikálisan emelkedett az ír nyelv használata, a helyi multinacionális cégek pedig olyan fesztiválokat támogatnak, amelyek a viking és gael ősök előtt tisztelgnek (van der Bly 2007). Leixlip egyúttal a Guinness őshazája, amely a globális terjeszkedés érdekében annyira ír kellett legyen, amennyire csak lehet.

Ash Amin (1997) tanulmányában úgy vélekedik, hogy a globalizáció az etnikai és kulturális különbségek ismételt megerősödéséhez vezetett. A ligatúrák megszűnésével az emberek nehezen találnak kapaszkodókat, ezért egyre jobban ragaszkodnak azokhoz a csoport-hovatartozásokhoz, amelyekben védelmet találnak. Az érintett csoportok gyakran visszatérnek felmenőik értékrendjéhez, vagy éppen új identitásokat alakítanak ki maguknak (Knox, Marston 2008). A kulturális áramlások aszimmetriája a periférián – önvédelmi reflexként – az autenticitás elemeit emeli újra a helyi köztudatba (Wallerstein 2010). Paradox módon a globalizáció nyit teret az ilyen követeléseknek, illetve a követelések nagyobb léptékű megjelenésének a médián és a kulturális hálózatokon keresztül.

Hibriditás és hibridizáció

A globalizációt bemutató legismertebb bestsellerek (Friedman, T. L. 1999; Fukuyama 2014) előszeretettel értékelik a globalizációt olyan folyamatként, amely végső soron mindent homogenizál. A frappáns megnevezések (cocakolonizáció, mcdo-naldizáció, hollywoodizáció) azonban egyoldalúak, ráadásul nagyobb szenzációt jelent a világ felosztása homogenizáló imperializmusra és militáns partikularizmusra, mint a globalizáció finomságainak elemzése. Ezzel szemben a szakirodalomban bővülőben van egy olyan irányzat, amely a szétválasztás helyett a kapcsolatokra, asszociációkra és hálózatokra helyezi a hangsúlyt (Murdoch 1997).

A globálisan kiterjesztett kulturális érintkezések értelmezésére számos fogalom született. A *transzkulturáció* élesen elkülönülő kulturális formák és gyakorlatok egymásba fonódását jelöli, amely során a kölcsönhatások aszimmetrikusak valamelyik csoport jelentősebb hatalmi helyzete miatt (Anderson 2010). A kultúrák abszorpciója helyett a kulturális mozaikot előtérbe helyező ideológia és politika legtöbbször a *multikulturalizmusban* ragadható meg (Werbner 2015). Ulf Hannerz (1992) *kreolizációs* nézőpontja a diverzitást és fluiditást a kulturális tetterő magjának tartja, egyúttal arra ösztönöz, hogy az összetettséget intellektuális kihívásként értelmezzük.

A kultúra antiesszencialista értelmezésének másik divatos – globalizációs vitákba illeszthető – koncepciója a *hibriditás*. A *hibridizáció* alap gondolata, hogy a kulturális globalizáció nemcsak a domináns kultúra másolatait hozza létre, hanem új formákat is eredményez (Faulconbridge, Beaverstock 2009). A hibriditás szakít a kulturális keveredés olvasztótégelyben és mozaikosságban kifejeződő eszményével, alapjaiban megkérdőjelezi a kulturális különbségek éles elválasztó határokon alapuló hierarchikus rendszerét (Niedermüller 1999). Jóllehet a hibriditás értelmezése területenként változik, számos interdiszciplinárisan megfogható jellemzővel is rendelkezik. A legfontosabb közös jellemvonás a határok feszegetése, legyen szó civilizációs, fizikai vagy éppen képzelt határokról (Axford 2013).

A hibriditás tudományos diskurzusban betöltött jelentősége az azt felépítő elemek integrálásában áll, hiszen olyan folyamatok megragadására is alkalmas, amelyek csupán egyetlen aspektusra vonatkoznak (például szinkretizmus a vallástudományban). Rögzített dichotómiákkal való szembenállása, illetve antiesszencializmusa révén sokkal inkább folyamatként értelmezhető (Whatmore 2002). A hibriditás nyújtja a legszélesebb interdiszciplináris értelmező keretet a kulturális keveredés leírására, amelynek során új és különböző entitások jönnek létre, magukba foglalva a – sokszor egymás között kibékíthetetlen – forráselemek jellemzőit (Mitchell 2005).

Maga a hibrid szó eredetileg – a spanyol *mestizaje* szinonimájaként – fajkeveredést jelentett, azonban az utóbbi évtizedekben számos tudományterület (nyelvészet, kulturális antropológia, kritikai irodalomtudomány) újraértelmezte azt. A fogalom újjáéledése Mihail Bakhtin filozófusnak és irodalomkritikusnak köszönhető, aki a nyelvi jelentések ambivalenciájának, illetve társadalmi-politikai beágyazottságának kiemelésére használta a hibriditást (Young 1995). A kulturális hibriditás eredetileg a gyarmatosítás előtti identitások szilárd határok nélküli állapotát ölelte fel, de a nyugati értelmiségiek sikeresen beillesztették a posztkoloniális narratívákba, így a fogalmat posztmodern és jövőorientált jegyekkel vértézték fel (Friedman, J. 1999).

Ez a kettőség jól megragadható Homi K. Bhabhánál, a posztkoloniális kritika egyik élenjáró képviselőjénél. Bhabha (1994) szerint a gyarmatosítás során kialakuló kulturális kölcsönhatások és identitások nem értelmezhetőek az „én és másik”, a „saját és idegen kultúra” statikus kettőseiben, hanem sokkal inkább egy folyamatról van szó, amelyben a diszkrimináció és az ellenállás be nem val-

lott belső meghasadást (splitting) idéz elő. Ennek köszönhetően „a kulturális újratermelődés nem ugyanazt a végterméket eredményezi, hanem valami mást, a hibridet” (Bhabha 1994, 159.).

A hibriditás gyarmati létrehozását Bhabha a Biblia indiai terjesztésével szemlélteti. A helyiek a tekintély e kifejeződését hitvilágukból adódóan kulturálisan félreértették, mivel úgy vélték, az angolok marhahúst fogyasztanak, ezért Isten ígéje nem jöhet az ő szájukból. Így a Biblia kinyomtatását és terjedését – eredetileg az angol nemzeti tekintélyt szimbolizálандó – az indiaiak nem az angolok közbenjárásának tulajdonították. A gyarmatosító hatalom jelképéből így lett a kulturális különbözős jele. Bhabha értelmezésében a hibriditás az autoritás jeléből a kulturális különbözőség jelébe való elcsúszást ragadja meg.

Bhabha amellettt érvel, hogy az egymással szemben álló kulturális identitások helyett manapság a hibrid identitások belső meghasadtága hozza létre a posztkoloniális társadalmak konfliktusait: „az elfogadás rendszerére építő autoritás nem tart tükröt az egyén felé, hanem egy meghasadt felületet nyújt az egyén, és megkettőződése, a hibrid számára” (162.). Ennek megfelelően a posztkoloniális helyzetben új kultúrafogalomra van szükség, amely nem az autochton és homogén nemzeti kultúra elképzeléseire támaszkodik. A kulturális sokféleség súlypontjának áthelyezése a kulturális különbözőségekre nyilvánvaló eltávolodást jelent a multikulturalizmustól, amellyel szemben a hibriditás fogalma alternatívaként szolgálhat. Bhabha határozottan elutasítja a kulturális sokféleség liberális követelményét, amelyben csupán az ellenőrzés és behatárolás egyik formáját látja (Buden et al. 2009).

A bakhtini gondolatokat a gyarmatosítás helyzetébe átemelve Bhabha arra a következtetésre jutott, hogy a hegemon koloniális diskurzus nyelvezete – kapcsolatba kerülve a gyarmatosított valósággal – aláaknázza saját hatalmi szimbólumait, ezáltal akaratlanul hibridizált tereket hoz létre. A kulturális hibriditás gondolata teszi lehetővé Bhabha számára, hogy kialakítsa a *harmadik tér* fogalmát, amely az ellenállás keretfeltételeit biztosítja (a harmadik tér nem posztkolonialista értelmezéseihez lásd Berki 2015). Az objektív vagy első tér, illetve az észlelt vagy második tér mellett a harmadik tér a bináris ellentéteken túllépő identitások tere. Ebben a hibridizáció következményeként létrehozott térben akadálytalanul kibontakozhatnak a posztkoloniális világ társadalmilag és kulturálisan termékeny képességei. Bhabha szerint a harmadik tér feltárásával „kikerülhetünk a polaritás politikájából, és átadhatjuk magunkat a bennünk lévő másságnak” (Bhabha 1994, 56.). A harmadik tér alkalmas lehet ilyen nagyra törő célok megvalósításához, ám a koncepciót kétségtelenül gyengíti, hogy a harmadik tér tulajdonképp nem létezik (Mitchell 1997).

A bhabhai alapok ellenére a hibriditás értelmezésében és alkalmazásában sincs tudományos konszenzus. Pnina Werbner (2015) véleménye szerint a hibriditás fogalmában nincs újdonság, hiszen a kultúrák sohasem különültek el teljesen egymástól, mindig is ki voltak téve külső hatásoknak, amelyek eleve hibridizálták a kultúrákat. Vagyis az elkülönült kulturális struktúrák egy koráb-

bi hibridizáció eredményeiként jöttek létre, és emiatt nem tekinthetők „tiszta forrásnak” (Canclini 1995, 25.). Hasonló elven nyugszik a hibridizációs ciklusok elmélete (Stross 1999), mely szerint a történelem során a heterogénebb formákból homogénebbekbe kerülünk, majd ezt követően újból heterogénebb állapotba, és így tovább. A köztes fázisban viszont nem lehetséges a teljes homogenitás elérése. Pieterse (1995) szerint amennyiben elfogadjuk, hogy a kultúrák mindig is hibridek voltak, akkor a hibridizáció nem több egyszerű tautológiánál.

A hibriditást kritizálók általános vélekedése szerint a koncepció elvonatkoztat azoktól a társadalmi kölcsönhatásoktól és gyakorlatoktól, amelyek tereket hoznak létre. Az absztrakt metaforaként való túlhasználat miatt a struktúrák túlbonyolításán kívül a hibriditás és a hozzá kapcsolódó elméletek (mint a harmadik tér) általában nem segítik új tudás előállítását (Mitchell 2005). Az erőltetett antiesszencializmus, amellyel a kultúra fluiditását, permeabilitását hangsúlyozzák, saját antiesszencialista esszencializmust hoz létre (Kompridis 2005). Ugyanakkor a fogalom fenntartásában többnyire harmadik világból származó, magasán képzett nyugati értelmiségiek érdekeltek, akik teljesen elszakadtak saját társadalmuk mindennapi valóságaitól, érdekeitől és problémáitól (Friedman, J. 2015).

A fenti kritikák értelmében megalapozott lenne azt gondolni, hogy a hibriditás diszkurzív konstrukció, viszont erre számos ellenpélda is felhozható. Néstor García Canclini (1995) a latin-amerikai modernitás visszasságait bemutató munkájában a hibriditást a mindennapi társadalmi valóság részeként jeleníti meg. Ezt szemlélteti Mexikó északnyugati részén, a határ közelében fekvő Tijuana esettanulmánya, amely az erőteljes migrációnak tulajdoníthatóan az egyik leggyorsabban növekvő és kulturálisan az egyik legheterogénebb mexikói város. A határon átnyúló munkahelyi ingázás, illetve a hirtelen bekövetkezett népességgrobbanással összefüggő kulturális sokszínűség új, egymással kereszteződő identitásokat hozott létre, ezáltal a személyek önazonosítása „attól függ, hogy a hétnek épp melyik napján kérdezik meg az illetőt” (Canclini 1995, 295.). Canclini véleménye szerint csakis a hibriditás segít megérteni Latin-Amerika modernitásának antagonizmusát, hiszen „sem az egyediség hangoztatása, sem a függőségi elméletek, sem a Latin-Amerika szürreális valóságát hangsúlyozó di-csóítések nem képesek hibrid kultúránkra magyarázatot adni” (6.). A szerző értelmezésében a hibridizáció a kulturális és a gazdasági modernizáció közötti ellentmondások kibékítését szolgáló folyamat.

Paul Gilroy (1995) a kulturális javak szempontjából közelíti meg a kérdést. Példaként hozza fel a hiphop zenei alkotóelemeit, amelyek Dél-Bronx társadalmi viszonyainak hibriditását tükrözik vissza. A hibriditás „különbségtőlről fogalom, mivel tagadja az idegen idegenségét és a más másságát” (322.). Hibridizációs folyamatok a posztmodern episztemológia előtt is kimutathatók, például Bartók Béla munkásságában. Bartók az eltérő földrajzi eredetű kulturális jegyek kereszteződésére – új hibrid formákra – figyelt fel a magyar népzene gyűjtése során

(Kompridis 2005). Tette mindezt egy olyan korban, amikor a nemzeti közgondolkodás hallani sem akart arról, hogy kultúrája esetleg „tisztátalan” lehet.

A globalizációs vitákban gyakran megfigyelhetjük a léptékek megkülönböztetésétől: egy bizonyos szinten tapasztalt folyamatokat hajlamosak a többi szinten is érvényesnek tartani. A hibridizációs forgatókönyv kapcsán jelenik meg talán a legtöbbször a lépték szerepe a globalizációs folyamatokban. Az 1990-es évek gyors technológiai újításainak hatására sokan a földrajz halálát prognosztizálták, a léptékek helyett egyetlen, hálózatalapú globális szintet javasolva (Castells 1996; O'Brien 1992). A későbbi évek folyamatai azonban nem a lépték megszűnését igazolták, hanem a szintek fokozódó összekapcsoltságát és egymásrautaltságát (Castree 2009), bár a globalizációról szóló diskurzusok kétségtelenül részt vettek a globális lépték megerősítésében (Berki 2017).

Az egyes szintek kölcsönösségéből adódóan a globális folyamatok is térben kiterjesztett lokális áramlásokként konceptualizálhatók (Latham 2002). Ezt a megközelítést követi a *glocalizáció* gondolata is, amely a globális és a lokális szintek közötti kapcsolódásokat tekinti kiindulópontnak (Robertson 1995; Swyngedouw 1997). A glocalizációhoz hasonló szofisztikált megközelítések helyett kézenfekvő a léptékproblémát egy offenzív, erőteljes globális szintre, illetve annak játékszóterére, a defenzív, erőtlen lokális szintre leegyszerűsíteni (Gibson-Graham 2002). Ezzel szemben a globalizáció és lokalizáció egymásba fonódása hibrid tereket hoz létre az integráció és differenciálódás kölcsönös jegyeivel (Dirlik 1999). Jóllehet a technológiai terjedés, a média és a fogyasztás mintázatai, illetve az ezeket keretbe foglaló transznacionális és multinacionális vállalatok globális kultúrát hoznak létre, ez nem helyettesíti a nemzeti és lokális kultúrákat, csupán a léptékek között keresztezi őket az adott társadalmi feltételek szerint (Washbourne 2005). Ebben az értelmezésben a helyi szereplők már nem az egyirányú kulturális áramlások passzív elszorítottjai, hanem a helyi sajátosságok tükröződése folytán a folyamatok immanens alakítói.

Összegzés

A globalizáció kulturális dimenzióiban nincsenek megkérdőjelezhetetlen igazságok. Valamilyen szinten minden relatív. Éppen ezért beszélhetünk inkább globalizációs vitákról, mint globalizációs tanulmányokról. A globalizáció rendkívül összetett folyamat, amelyben trivialis az egyes szférák és szereplők összefonódása és elválaszthatatlansága. Ezért is nehéz feladat egy bizonyos szempont – jelen esetben a kultúra – alapján globalizációról beszélni.

Napjainkban a világ kulturális térképe alapjaiban változik meg. Jóllehet a globalizáció kulturális értelemben hosszú évszázadokra – vagy a világvallások kialakulását tekintve hosszú évezredekre – nyúlik vissza, a jelenkori trendek

egészen új vonásokkal ruházták fel a folyamatokat. A korábbi egyirányú, gyarmati rendszerekbe burkolt kulturális áramlások helyett diverzifikálódtak a kapcsolatok, nőtt a kultúrák közötti érintkezési felület és a kulturális elemek globális folyamatokkal szembeni kitettsége. Ugyanakkor nemcsak, hogy megjelent a gazdasági értelemben vett kultúratermelés, hanem meghatározó szegmenssé is vált mind a gazdasági, mind a politikai életben.

Az egységes globális kultúra képzete – amely a kultúrák leradírozására tör – helyett a különböző léptékek szerint szükséges a globalizáció kulturális dimenzióit értelmezni. A globális léptékű folyamatok létezése vitathatatlan, de ezek a térben differenciáltan érvényesülnek, nem alakítanak ki egységes, integráló globális kultúrát. Vagyis a kultúrák keverednek, de ez a keverék nem szükségszerűen jelenti azt, hogy mind egyformák leszünk. A tanulmány egyik legfontosabb következtetése, hogy a homogenizáció és a heterogenizáció egyszerre, egymással összefüggésben játszódó folyamatok. A globális kulturális hatások és az ehhez kapcsolódó esettanulmányok egyaránt alátámasztják, hogy a két folyamatot együttesen szükséges értelmezni.

A szakirodalomban elterjedőben van egy harmadik irányzat, amely a hibridizációs folyamatokra hívja fel a figyelmet. A hibriditás sokféleképpen értelmezhető, a társadalmi valóságtól gyakran elrugaszkodó entitás, ennek ellenére a tudományos diskurzus a dichotómiákra építkező elméletek helyett egyre inkább ezt a szemléletmódot részesíti előnyben. A statikus végkimenetelhez kapcsolódó parttalan viták helyett a figyelem magára a folyamatra, a kultúra diverzifikálódására, fluid jellegére irányul. A hibriditás jelentősége épp ennek a megközelítésnek a népszerűsítésében rejlik, míg kritikai értéke az eleve adottnak vélt határok és osztályozások megkérdőjelezésében csúcsosodik ki. A társadalmi valóságban a hibriditás alkalmazásának mindaddig van értelme, amíg az emberek kevert kulturális jegyeikkel tisztában vannak, legyen szó akár posztkoloniális bhabhai meghasadtásról vagy Canclini-féle posztmodern identitáskeresésről.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával, valamint a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással (a projekt száma: 124291) valósult meg.

Irodalom

- Amin, A. (1997): Placing globalization. *Theory, Culture and Society*, 2., 123–137. <http://doi.org/ct2xsj>
 Anderson, J. (2010): *Understanding cultural geography. Places and traces*. Routledge, London

- Ankerl G. (2000): *Nyugat van, Kelet nincs: Értől az Óceánig*. Osiris, Budapest
- Appadurai, A. (1996): *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Arsenault, A. (2011): The structure and dynamics of communication business networks in an era of convergence: Mapping the global networks of the information business. In: Winseck, D., Jin, D. Y. (eds.): *The political economies of media. The transformation of the global media industries*. Bloomsbury Academic, London, New York, 101–121.
- Axford, B. (2013): *Theories of globalization*. Polity Press, Cambridge
- Barber, B. (1995): *Jihad vs McWorld*. Ballantine Books, New York
- Bartke I. (1999): A globalizáció regionális vetületei (A területi kutatások újabb szférái). *Tér és Társadalom*, 4., 1–16.
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <http://doi.org/bmnd>
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Berneke Á. (2000): A globális világ „új gazdaságföldrajza”. *Tér és Társadalom*, 4., 87–107.
- Bhabha, H. K. (1994): *The location of culture*. Routledge, London
- Boli, J., Lechner, F. (2005): *World culture, origins and consequences*. Blackwell, Malden
- Boros L., Pál V. (2010): A kulturális gazdaság globalizálódásának néhány földrajzi aspektusa. In: Mészáros R. et al.: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 249–277.
- Buden, B., Nowothny, S., Simon, S., Bery, A., Cronin, M. (2009): Cultural translation. An introduction to the problem, and responses. *Translation Studies*, 2., 196–219. <http://doi.org/df6d56>
- Canclini, N. G. (1995): *Hybrid cultures. strategies for entering and leaving modernity*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Castells, M. (1996): *The rise of the network society*. Blackwell, Oxford
- Castree, N. (2009): Place. connections and boundaries in an interdependent world. In: Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.): *Key concepts in geography*. Sage, Los Angeles, 153–173.
- Cerny, P. G. (1996): Globalization and other stories. The search for a new paradigm for international relations. *International Journal*, 4., 617–637. <http://doi.org/cnz3>
- Cséfalvay Z. (2004a): *Globalizáció 1.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Cséfalvay Z. (2004b): *Globalizáció 2.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Dirlik, A. (1999): Place-based imagination. Globalism and the politics of place. *Review (Fernand Braudel Center)*, 2., 151–187.
- Farkas P., Berneke Á. (2002): A világgazdasági globalizáció politikai földrajzi kérdései. A világgazdasági globalizáció. In: Berneke Á. (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 127–150.
- Faulconbridge, J. R., Beaverstock, J. V. (2009): Globalization. Interconnected worlds. In: Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.): *Key concepts in geography*. Sage, Los Angeles, 331–344.
- Friedman, J. (1999): The hybridization of roots and the abhorrence of the bush. In: Featherstone, M., Lash, S. (eds.): *Spaces of culture: City, nation, world*. Sage, London, 230–257. <http://doi.org/cnz4>
- Friedman, J. (2015): Global crises, the struggle for cultural identity and intellectual porkbarrelling. Cosmopolitans versus locals, ethnics and nationals in an era of de-hegemonization. In: Werbner, P., Modood, T. (eds.): *Debating cultural hybridity: Multicultural identities and the politics of anti-racism*. Zed Books, London, 70–89.
- Friedman, T. L. (1999): *The Lexus and the olive tree. Understanding globalization*. Farrar Straus Giroux, New York
- Friedman, T. L. (2005): *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története*. HVG Könyvek, Budapest
- Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Gibson-Graham, J. K. (2002): Beyond global vs. local. Economic politics outside the binary frame. In: Herod, A., Wright, M. W. (eds.): *Geographies of power: Placing scale*. Blackwell, Oxford, 25–60. <http://doi.org/dcgzmz>
- Giddens, A. (1990): *The consequences of modernity*. Polity Press, Cambridge

- Gilroy, P. (1995): *The Black Atlantic. Modernity and double-consciousness*. Harvard University Press, Cambridge
- Hall, S. (1996): The meaning of new times. In: Morley, D., Chan, K. H. (eds.): *Stuart Hall. Critical dialogues in cultural studies*. Routledge, London. 222–237.
- Hannerz, U. (1992): *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. Columbia University Press, New York
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell, Oxford
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999): *Global transformations. Politics, economics and culture*. Stanford University Press, Stanford
- Hirst, P., Thompson, G., Bromley, S. (1999): *Globalization in question: The international economy and the possibilities of governance*. Polity Press, Cambridge
- Huntington, S. P. (1993): The clash of civilisations? *Foreign Affairs*, 3., 22–49. <http://doi.org/bz4257>
- Huntington, S. P. (2008): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Knox, P. L., Marston, S. A. (2008): *Humangeographie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg
- Kompridis, N. (2005): Normativizing hybridity/neutralizing culture. *Political Theory*, 3., 318–343. <http://doi.org/ffcsdx>
- Konczosné Szombathelyi M. (2003): Globális világ, nyelvi és kulturális határok. *Tér és Társadalom*, 1., 117–129.
- Kraidy, M. M. (2005): *Hibridity, or the cultural logic of globalization*. Temple University Press, Philadelphia
- Kurtán L. (2005): A globalizált világról. In: Perczel Gy., Szabó Sz. (szerk.): *100 éve született Mendöl Tibor. Emlékkötet*. Trefort Kiadó, Budapest, 177–188.
- Latham, A. (2002): Rethorizing the scale of globalization: Topologies, actor-networks, and cosmopolitanism. In: Herod, A., Wright, M. W. (eds.): *Geographies of power: Placing scale*. Blackwell, Oxford, 115–145. <http://doi.org/d2r9z2>
- Lechner, F. J. (2009): *Globalization. The making of world society*. John Wiley & Sons, Chichester
- Mackay, H. (2004): The globalization of culture? In: Held, D. (ed.): *A globalizing world? Culture, economics, politics*. Routledge, London, 44–82.
- McEwan, C. (2008): Geography, culture and global change. In: Daniels, P., Bradshaw, M., Shaw, D., Sidaway, J. (eds.): *An introduction to human geography*. Pearson, Harlow, 273–288.
- McLuhan, M. (1964): *Understanding media: The extensions of man*. McGraw-Hill, New York
- Mészáros R. (2007): A globalizáció és földrajzi terei. In: Kovács Cs., Pál V. (szerk.): *A társadalmi földrajz világa. Becsei József professzor 70. születésnapjára*. SZTE Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 371–378.
- Michalkó G., Vizi I. (2005): A turizmus és a globalizáció kérdései. In: Michalkó G. (szerk.): *Turizmus-földrajz és humánökológia. Fejezetek a természet, a társadalom és az ember turizmushoz fűződő viszonyáról*. Kodolányi János Főiskola, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Székesfehérvár, Budapest, 84–100.
- Mitchell, K. (1997): Different diasporas and the hype of hybridity. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5., 533–553. <http://doi.org/dwgfz>
- Mitchell, K. (2005): Hybridity. In: Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D., Washbourne, N. (eds.): *Cultural geography: A critical dictionary of key concepts*. I. B. Tauris, London, 188–194.
- Mittelman, J. H. (2004): Globalization: An ascendant paradigm? In: O'Loughlin, J., Staeheli, L., Greenberg, E. (eds.): *Globalization and its outcomes*. The Guilford Press, New York, 25–45.
- Murdoch, J. (1997): Towards a geography of heterogenous associations. *Progress in Human Geography*, 3., 321–337. <http://doi.org/dph7tb>
- Murray, W. (2006): *Geographies of globalization*. Routledge, London
- Niedermüller P. (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosban. *Replika*, 38., 105–120.
- Noam, E. (2009): *Media ownership and concentration in America*. Oxford University Press, Oxford <http://doi.org/fbkhpb>
- O'Brien, R. (1992): *Global financial integration. The end of geography?* Pinter, London
- Palaczki B. (2016): A Maps of meaning hatása a kulturális földrajzra. *Tér és Társadalom*, 1., 3–17. <http://doi.org/cnz6>
- Pieterse, J. N. (1995): Globalization as hybridization. In: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.): *Global modernities*. Sage, London, 45–69. <http://doi.org/cnz7>

- Pieterse, J. N. (2009): *Globalization and culture. Global mélange*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham
- Ritzer, G. (2000): Globalization theory: Lessons from the exportation of McDonaldization and the new means of consumption. *American Studies*, 2-3., 97-118.
- Ritzer, G., Dean, P. (2015): *Globalization. A basic text*. John Wiley & Sons, Chichester
- Robertson, R. (1992): *Globalization. social theory and global culture*. Sage, London
- Robertson, R. (1995): Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. In: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.): *Global modernities*. Sage, London, 25-45. <http://doi.org/cnz8>
- Rosenberg, J. (2005): Globalization theory: A post mortem. *International Politics*, 1., 2-74. <http://doi.org/bf8t45>
- Sklair, L. (2006): Competing conceptions of globalization. In: Chase-Dunn, C., Babones, S. J. (eds.): *Global social change: Historical and comparative perspectives*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 59-79.
- Steger, M. (2009): *Globalization. A very short introduction*. Oxford University Press, Oxford
- Stross, B. (1999): The hybrid metaphor: From biology to culture. *The Journal of American Folklore*, 445., 254-267. <http://doi.org/ftgw99>
- Swyngedouw, E. (1997): Neither global nor local: glocalization and the politics of scale. In: Cox, K. (ed.): *Spaces of globalization*. Guilford Press, New York, 137-166.
- Szántó D. (2009): Globalizáció. In: Koppány J., Udvarhelyi É. T. (szerk.): *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. Artemisszió Alapítvány, Budapest, 3-16.
- Szirmai V., Baráth G., Molnár B., Szépvölgyi Á. (2003): Globalizáció és térségi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 3., 29-57.
- Tomlinson, J. (1991): *Cultural imperialism: A critical introduction*. Continuum, London
- van der Bly, M. C. E. (2007): Globalization and the rise of one heterogenous world culture: A microperspective of a global village. *International Journal of Comparative Sociology*, 2-3., 234-256. <http://doi.org/bsj57s>
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világtrendszer-elméletbe*. L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest
- Waltz, K. N. (1999): Globalization and governance. *Political Science and Politics*, 4., 693-700. <http://doi.org/cnz9>
- Washbourne, N. (2005): Globalisation/globality. In: Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D., Washbourne, N. (eds.): *Cultural geography: A critical dictionary of key concepts*. I. B. Tauris, London, 161-169.
- Waters, M. (1995): *Globalization*. Routledge, London
- Watson, J. L. (2004): McDonald's in Hong Kong. In: Lechner, F. J., Boli, J. (eds.): *The globalization reader*. Blackwell, Oxford, 125-132.
- Werbner, P. (2015): Introduction: The dialectics of cultural hybridity. In: Werbner, P., Modood, T. (eds.): *Debating cultural hybridity: Multicultural identities and the politics of anti-racism*. Zed Books, London, 1-26.
- Whatmore, S. (2002): *Hybrid geographies. Natures, cultures, spaces*. Sage, London
- Young, R. (1995): *Colonial desire. hybridity in theory, culture and race*. Routledge, London

Divergens térfelfogások a tértudományokban – hogyan tovább?

Diverging conceptions of space in the spatial disciplines – how to move on?

VARRÓ KRISZTINA

VARRÓ Krisztina: egyetemi adjunktus, Utrechti Egyetem, Földtudományi Kar, Társadalomföldrajzi és Területi Tervezési Tanszék; Pf. 80115, 3508 TC Utrecht, Hollandia; k.varro@uu.nl; <https://orcid.org/0000-0002-8735-2548>

KULCSSZAVAK: térfelfogás; ontológia; realizmus; társadalmi konstrukcionizmus; posztstrukturalizmus

ABSZTRAKT: A magyar tértudományi diskurzusból az utóbbi másfél évtizedben élénk vita bontakozott ki azok között, akik szerint a tér a valóság eleve, az emberi értelemadástól függetlenül jelen levő része, illetve azok között, akik szerint a tér alapvetően társadalmi konstrukció, tehát mindig az ember általi jelentésképzés, az emberi praxis által befolyásolt. Jelen tanulmány célja, hogy az e két nézőpont képviselői között kialakult, látszólag megfeneklett eszmecserét továbblendítse. E célból először áttekinti, hogy a magyar írásokban gyakran előkerülő pozitívizmus, illetve posztmodern címkék hogyan vesztek jelentőségükből a nyugati térelméleti vitákban mint az elhatárolódás eszközei, s hogyan vált ezzel párhuzamosan egyre elfogadottabbá a térelméleti pluralizmus. Másodszor, a tanulmány a divergens (különösen a realista és a nem realista) térfelfogások közötti dialógus nehézségeire fókuszál, s a diskurzus fogalma körüli félreértések példáján keresztül szemlélteti, hogy ezek hogyan küszöbölhetők ki (részben) nagyobb filozófiai tudatossággal. Számolva a térelméleti címkék tudománypolitikai jelentőségével és a filozófiai alapfeltevések közötti különbségek áthidalhatatlanságával végül úgy érvel, hogy az eddignél gyümölcsözőbb eszmecseréhez a „sajátunktól” eltérő megközelítésekkel szembeni nagyobb nyitottságra van szükség. Ez elősegíti a mélyebb (ön)reflexiót, valamint annak felismerését, hogy az egyes megközelítések meglátásai hogyan egészíthetik ki egymást.

Krisztina VARRÓ: assistant professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Geosciences, Utrecht University; P.O. Box 80115, NL-3508 TC Utrecht, The Netherlands; k.varro@uu.nl; <https://orcid.org/0000-0002-8735-2548>

KEYWORDS: conception of space; ontology; realism; social constructionism; poststructuralism

ABSTRACT: Following decades characterised by a lack of theoretical debates in Hungary, discussions about questions of spatial theory in the spatial disciplines have become increasingly enlivened in the past fifteen years. Broadly speaking, two main conceptions of space have

evolved: according to the first, space is a given aspect of reality that exists independently of human meaning-making; the second holds that space is fundamentally a social construction and thus always shaped by human interpretation and practices.

This article aims to advance the – largely stalled – debate by highlighting some aspects of the theoretical discussions in ‘Western’ scholarship. In particular, the paper provides an overview of how the labels of ‘positivist’ and ‘postmodernist’ – which frequently figure in Hungarian debates – have seen their role diminish as tools of demarcation in the ‘Western’ discourse, and how ontological pluralism has become widely accepted in spatial theory.

Second, the article focuses on the difficulties of establishing a dialogue between the proponents of diverging (in particular, realist and non-realist) conceptions of space. It is argued that the key problem lies in scholars often assessing ‘other’ approaches from their own philosophical assumptions. Misunderstandings around the notion of ‘discourse’ are discussed to illustrate the above-mentioned difficulties: while for realist-inclined scholars, discourse refers to language and its use, those aligning with non-realist (especially poststructuralist) perspectives regard discourse as an ontological field in which human practices are constituted.

The paper argues that these and similar difficulties could be overcome by a greater philosophical awareness and if opposing approaches were thus assessed not on the grounds of one’s own, but on the basis of their ontological and epistemological premises. Bearing in mind both that labeling of spatial theories is closely linked to the politics of science, and that the actual differences between diverging philosophical assumptions cannot really be overcome, the paper concludes by calling for a greater openness towards ‘other’ approaches. This openness can facilitate reflexivity and help recognizing ways in which different approaches might potentially complement each other. It is argued that developing such a more open and reflexive attitude is crucial to asserting the broader societal relevance of the spatial disciplines in Hungary and beyond.

Bevezetés

Az elmúlt tíz-tizenöt évben üdvözlendő módon oldódni kezdett a hazai tértudományok évtizedes „(társadalom)elméleti hiánya” (Timár 2003), s a térelmélettel és térszemlélettel foglalkozó írások nyomán filozófiai-konceptuális eszmecsere kezdett körvonalazódni, többek között e folyóirat hasábjain. Mi a tér és mennyiben függetleníthető(k annak bizonyos dimenziói, típusai) az emberi megismeréstől és térhasználatától? Van-e az embertől függetlenül létező és objektíven megismerhető tér s emellett léteznek társadalmilag konstruált terek, vagy minden tér társadalmi, mivel az sosem lehet független a megismerő és cselekvő emberi szubjektumtól? Tömören talán így összegezhetők a főbb kérdések, melyekről a tértudományok jó pár prominens művelője kifejtette véleményét, legutóbb Faragó (2012, 2013) konstruktivista ismeretelméletet propagáló cikkei nyomán. Azonban Faragó kijelentéseit a hozzászólók számos ponton kritikával illették (Dusek 2012; Erdősi 2014; Nemes Nagy 2014) s úgy tűnik, máris holtpontra jutott a vita.

E tanulmány úgy érvel, hogy a fenti vita továbblendítéséhez, illetve általánosabban a konstruktív tértudományi dialógushoz nagyobb „filozófiai tudatosság” szükséges, mely nagyobb (ön)reflexióra sarkall és segít feltárni, hogy az egymással ellentétes filozófiai álláspontot képviselő kutatók meglátásai hogyan egészíthetők ki egymást. Álláspontom kifejtéséhez először egy, a magyar (nyel-

vű)¹ szakirodalomban megjelenő térfelfogások közötti törésvonalra fókuszálók, majd rövid „nyugati”² kitekintés után párhuzamot vonok a nyugati és magyar viták között és konkrét példákkal szemléltetem a filozófiai tudatosság hiánya okozta félreértéseket. Teszem ezt bevallottan a „nem realista” (lásd később) állásponttal szimpatizálva, de megpróbálva a másként gondolkodók szemszögéből is tekinteni a fenti kérdéskörre.

Térfelfogások a magyar tértudományos diskurzusban

A térelméleti nézeteltérések magyar szakirodalombeli megjelenésének vázlatos – és bevallottan interpretatív – tárgyalásához alább egy „mélyen futó” filozófiai törésvonalat javaslok kiindulópontul venni, mégpedig 1. aközött a nézőpont között, amely szerint élesen elválasztható, sőt elválasztandó a szubjektumtól független (fizikai-természeti) valóság és az ember által konstruált társadalmi valóság, illetve 2. aközött, amely szerint ez a duális szemlélet megkérdőjelezhető. Az első nézőpontot osztó kutatókban közös, hogy feltételezik egy külső, objektíven megismerhető térbeli valóság létét, s lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartják az értékmentes tudományos elemzést. Beluszky (2009, 205.) szerint például a (társadalom)földrajz feladata „a »valóság« geográfia által vizsgált szegmense alapos, okadatolt állapotának, folyamatainak feltárása”, s a kutató bármilyen elkötelezettsége elvetendő, mert akkor „nem tükrözi »fénytörés nélkül« az »állapotokat«, folyamatokat – használjunk nagy szavakat: a valóságot –, [és] kevesebbet használ, mint egy higgadt elemzés.” Hasonló véleményt fogalmaz meg Nemes Nagy (2003), amikor különválasztja a reálfolyamatokra koncentráló térelméletet és térelemzést, illetve a „kívánatosra” fókuszáló társadalomelmélet-tervezés-társadalomirányítás vonalat. Míg előbbi kiindulópontja a tér s azt tölti meg „társadalmi tartalommal”, utóbbinál „a társadalmi tartalom mögé kerül a térbeli, területi szempont” (Nemes Nagy 2003, 5.). Ahogy másutt megjegyzi, bár minden térfogalom társadalmi konstrukció, de nem minden tér az (Nemes Nagy 2014). E dualista térfelfogás mellett érvel Erdősi (2014) is, mondván a természeti környezet az embertől függetlenül jött létre, tér az ember megjelenése előtt is volt és az ember kihalásával sem szűnik meg.

A fenti megközelítést, a létező „külső” világ és a szubjektíven megélt világ éles elválaszthatóságát többen elvetik, úgy érvelve, hogy a valóság leírásában mindig szükségszerűen benne van a megismerő (Faragó 2013), illetve a valóságról tett kijelentések alakítják magát a valóságot is (Varró 2004). Ahogy Czirfusz (2010) megjegyzi, az olyan értéksemlegesnek és objektívnek tűnő elemzési módszer, mint a faktoranalízis egy sor kutatói előfeltevésen alapuló absztrakciós lépésen alapul és valójában új tereket teremt. E szemszögből a tér nem adottság, nem „társadalmi tartalommal megtölthető” tartály (Nemes Nagy 2003), hanem politikai konstrukció (Faragó 2010). Vagy ahogy Faragó (2003, 21.)

fogalmaz: „mi emberek a térszemléletünknek megfelelően alakuló térkapcsolatainkkal és azok objektívációival hozzuk létre a térstruktúrákat.” A tér nem konténer voltát hangsúlyozva Faragó (2013) a „térbeli” helyett a „téri” jelző használatát javasolja. Az e megközelítéssel azonosuló kutatók szerint a tudományos igényű térelemzés sem a valóság objektív tükré, mert minden tudás adott szituációba ágyazottan és ha impliciten is, de értékválasztásokon nyugvó előzetes feltételezések alapján jön létre, tehát normatív (Faragó 2003; Timár 2003).

A magyar tértudományos diskurzustér fenti „felosztása” természetesen nagymértékben leegyszerűsítő, s csupán a térfelfogások divergenciájának „durva közelítését” adja; koránt sincs szó két könnyen lehatárolható, homogén kutatói tábor léteéről. A másodikként tárgyalt szemlélet elkötelezettjei közül a kritikai földrajz művelőinél például különösen hangsúlyosan és expliciten jelentkezik a tudástermelés normatív jellege, mivel ők kutatásaik révén a társadalmi elnyomás jelenségére, újratermelődési mechanizmusaira kívánnak rámutatni, illetve aktívan is elköteleződnek az elnyomás leküzdése mellett (Jelinek 2012; Timár 2003, 2009). Mégis, azt hiszem, nagyjából helytálló, hogy az első „táborba” sorolható kutatók hajlanak a(dott) tere(ke)t a valóság eleve, az emberi értelemadástól függetlenül jelen levő részeként, dimenziójaként tekinteni, míg a második csoportba tartozók ezt a felfogást problematikusnak tartják és nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ember általi jelentésképzés, az emberi praxis aspektusának.

Hogyan tehetőbbek építőbbé a fenti nézőpontok képviselői közti viták? E kérdés megválaszolásához először röviden áttekintem, hogy a magyar írásokban gyakran előkerülő pozitívizmus, illetve posztmodern címkék hogyan vesztettek jelentőségükből a nyugati vitákban mint az elhatárolódás eszközei, s hogyan vált ezzel párhuzamosan egyre elfogadottabbá a térelméleti pluralizmus, a *különböző* konstrukcionista alapokon nyugvó térszemléletek. Második lépésben a sokféle térfelfogás közötti dialógus nehézségeire szeretnék rávilágítani, avagy arra, hogy miért „nem értenek szót” egymással a tér (terek) konstruált voltáról eltérő nézeteket vallók.

A pozitívizmus-posztmodern ellentétén túl: térelméleti viták a pluralizmus jegyében

Az elmúlt másfél évtized magyar térelméleti vitáit figyelemmel követve szembetűnő, hogy a vita résztvevői a kezdetek óta gyakran állítják szembe a pozitívizmust a posztmodernnel. A fent bemutatott első (a szubjektumtól független valóság és az ember által konstruált társadalmi valóság szétválasztása mellett érvelő) nézőpont bírálata gyakran mint a pozitívizmus, a második (a fenti dualitást elvető) álláspont kritikája mint a posztmodern elvetése jelenik meg.

Faragó (2003, 36.) például Nemes Nagy (2003) tanulmányára reagálva helyteleníti abban „a természettudományoktól megkívánt objektivitásra, a hagyományos pozitívizmusra való törekvést, és annak magasabbrendűségébe vetett hitet”, s fogalmazza meg ezzel szemben posztpozitivistá álláspontját. Utóbbi egy későbbi cikkében (Faragó 2012) a pozitivista és a marxista térszemlélettel szemben definiálja, melyek – vélekedése szerint helytelenül – ragaszkodnak a fizikai-materiális terek és a szubjektív-mentális terek megkülönböztetéséhez. Ahogy fogalmaz, „a manapság leginkább elfogadható térfelfogás szerint nagyon sok tér(értelmezés) létezik, a különböző létezők sok különböző teret (mezőt) alkotnak” (Faragó 2012, 7., kiemelés az eredetiben). Válaszcikkében Nemes Nagy (2012) megjegyzi, hogy Faragó nézőpontját áthatják „a Nyugaton [...] domináns »posztmodern« térfelfogások fontos elemei, újdonságai [...] (a szerző erős szimpátiájától kísérve)” (90.), és ismételten hangsúlyozza, hogy „a tér nem azonos a társadalmi térrel” (92., kiemelés az eredetiben). A már említett, konstruktcionista felfogást taglaló, programadó tanulmányában Faragó (2013) maga is (ismét) a posztmodern irányzat(ok) közegeiben helyezi el a tér dologi természetét tagadó álláspontját: „a tér [...] mindig más létezésében és a megfigyelés során konstruálódik”, (20., kiemelés az eredetiben) és azt újra a „szcientista, empirista, pozitivista szemlélettel” szemben pozicionálja.

A pozitívizmus, illetve a posztmodern kritikája más szerzők íásaiban is megjelenik. Az előbbivel találkozhatunk például Timárnál (2009, 228.), aki a kritikai földrajz védelmében (Ben Aggert idézve) jegyzi meg, hogy a „kritikai társadalomelmélet a pozitívizmussal több kérdésben is szembehelyezkedve azt állítja, hogy »a tudás nem egyszerűen reflexiója egy 'kinti' inaktív világnak, hanem természettudósok és teoretikusok aktív konstrukciója«”. Ami a posztmodernt illeti, kritikusai azt túlságosan relativizáló (Erdősi 2014) és homályos (Dusek 2012) divatirányzatként vetették el (Probáld, Szabó 2005) a magyar tértudományos szakirodalomban.

A pozitivista és posztmodern térfelfogás szembeáll(ít)ása a magyar vitákban sok tekintetben a nyugati tértudományokban évtizedekkel ezelőtt kezdődő és mára nagyjából elcsitult vitákat idézi. Az 1990-es évekre Nyugaton szinte sértéssé vált valakit pozitivistának nevezni (Hoggart, Lees, Davies 2014), mára azonban árnyaltabbá vált az irányzat megítélése. Többen rámutattak, hogy „a” pozitívizmus/pozitivistá kutató helyett helyénvalóbb a pozitívisztikus, illetve a „statisztikai/kvantitatív módszerrel dolgozó” címke (Fotheringham 2006; Kitchin 2006) és hogy e módszerek is a kritikai földrajz szolgálatába állíthatók (Sheppard 2014). Ehhez az árnyaltabb képhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy bár az érintett kutatók fenntartják, hogy a megfigyelésből, mérésből való kiindulás és a kvantitatív módszertan biztosít tudományosan megalapozott eredményeket, ugyanakkor elismerik, hogy roppant nehéz, ha nem lehetetlen a pozitívizmus feltételezéseinek teljes mértékben eleget tevő kutatómunkát végezni (Fotheringham 2006; Sheppard 2014). Erre utaló megjegyzések a magyar szakirodalomban is találhatók: Nemes Nagy (2007) például a kvantitatív tér-

elemzési eszközök statisztikai jelentésének, tartalmának végiggondolására is kitér, Beluszky és Sikos pedig „szubjektív elemeket is igénylő döntéseket” (idézi Czirfusz 2010, 1.) említi a faktoranalízis kapcsán. Mindazonáltal a magyar kutatók – akárcsak nyugati kollégáik – általában közömbösek a „mély” filozófiai kérdések iránt és sokuknak vélhetőleg kevés fogalma van arról, hogy melyek is pontosan a pozitívizmus premisszái (vö. Fotheringham 2006).

A posztmodernért annak '80-as évekbeli kibontakozásakor Nyugaton sem sokan lelkesedtek; a többség az éppen aktuális divatnak tekintette és alig vett róla tudomást (Dear 1994). A marxista irányultságú kritikusok többek között azt vetették a posztmodern szellemében (illetve a más poszt- előtagú – posztstrukturalista, posztmarxista, posztkoloniális – irányzatok szellemében) írók szemére, hogy túlhangsúlyozzák a diszkurzivitás és az interpretáció dimenzióit és ezért képtelenek mélyrehatóan elemezni a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket (Imrie, Pinch, Boyle 1996; Martin 2001), illetve hogy aláássák a tudományos előrehaladásba és az azáltalai társadalmi haladásba vetett hitet (Bassett 1999; Sayer 1993). Ma azonban széles körben elfogadott a posztmodernre (posztmodernitásra) mint olyan szemléletmódra (állapotra) tekinteni, mely elismeri, hogy a modern totális igényű, rendszerező hajlama (mely pl. megnyilvánul a kronologikus történelemszemléletben is) sohasem megvalósítható illúzió (ilyen értelemben tehát sosem voltunk modernek), s mely nem próbál elhallgattatni (még ha tudattalanul is) a modern projektbe nem illő elemeket (l. Clarke 2006). E meghatározásból egyértelmű, hogy a posztmodern címke „alatt” igen sokféle és sokszor egymással vitázó megközelítés is megfér.

Ez igaz egyébként a posztmodernnel gyakran párhuzamosan, illetve annak szinonimájaként³ (lásd pl. Faragó 2013; Sayer 1993) használt posztstrukturalizmus címkére is, amelyet – a posztmodernnel ellentétben – gyakran használnak egyes kutatók ma is⁴ inspirációs forrásaik megnevezésére és saját munkájuk kategorizálására. Persze a posztstrukturalista eszmék szimpatizánsait összeköti, hogy – a strukturalizmussal ellentétben – a jelentések (identitások, intézmények, struktúrák) instabil voltát hangsúlyozzák és arra fókuszálnak, hogy hogyan rögzülhetnek azok mégis tartósan. Mégis, ezt sokféleképp teszik: míg a megközelítések zöme csupán emberi aktorokat vesz figyelembe, addig például a cselekvő-hálózat elmélet (lásd pl. Latour 2005) az emberi és nem emberi aktorok hálózataként értelmezi a struktúrákat. Ezt a posztstrukturalizmuson belüli elméleti pluralizmust egyre egyértelműbben tükrözi a magyar tértudományos szakirodalom is. Boros (2010) például többek között Foucault, Derrida és Deleuze munkáira támaszkodva mutatja be a diskurzuselemzés alkalmazási lehetőségét a településföldrajzban, Berki (2017) pedig a cselekvő-hálózat elmélet főbb premisszáit és társadalomföldrajzi alkalmazásának hozadékát tárgyalja.

Összességében a kortárs nyugati társadalomföldrajzban egyre inkább a térelméleti pluralizmus elfogadása lett a norma (Aitken, Valentine 2006; Merriman et al. 2012), ezzel párhuzamosan a térelméleti vitákban is meghaladtá vált többek között a pozitívizmus és a posztmodern/posztstrukturalizmus

éles szembeállítás. Az elméleti válaszvonalak összetettségét jól megvilágítja Dixon és Jones (2004) felosztása, mely az ontológia „rendezett”, illetve „kaotikus” és az episztemológia „objektív”, illetve „szubjektív” felfogása alapján különbözteti meg a kortárs társadalomföldrajzban fellelhető négy nagy irányzatot (1. táblázat).

A sémából kitűnik, hogy a pozitívizmus kritikája nemcsak a posztmodern talaján fogalmazható meg (s nem is csak onnan fogalmazódott meg), hanem a humanizmus vagy a kritikai realizmus oldaláról is. Egyik szembetűnő hiányossága a táblázatnak ugyanakkor – s ez rámutat a bináris osztályozás problémájára –, hogy nem helyezi el a különösen David Harvey munkássága révén a nyugati (marxista irányultságú) társadalomföldrajzban befolyásos történelmi-földrajzi materializmust. E kérdéskör messze túlmutat e tanulmány keretein, de ehelyütt hasznos megemlíteni a marxizmus, illetve a történelmi-földrajzi materializmus és az Andrew Sayer fémjelezte kritikai realizmus⁵ komplex viszonyáról szóló, a közelmúltban is élénken folyó vitákat (Brown, Fleetwood, Roberts 2002; Cox 2013; Pratt 2013).

Sayer és Harvey térfelfogásai között kétségtől felfedezhető némi párhuzam. Sayer (1984) szerint a tér adott, oksági erővel bíró természeti és társadalmi objektumok közti viszonyok által jön létre és nem redukálható ezen objektumokra. A tér jelentőségét („*how space makes a difference*”) a különböző objektumok közti partikuláris, esetlegesen (*contingent*) alakuló relációk határozzák meg. Harvey úgy vélekedik, hogy a tér (és az idő) nem abszolút és nem a folyamaton kívül helyezkedik el: a különféle fizikai, biológiai és társadalmi folyamatok sokféle teret és időt (téridőt) implikálnak, vagyis (és itt utal Lefebvre-re) saját terület és idejüket *termelik* (Harvey 1996, 53., kiemelés az eredetiben). Sayer és Harvey elutasítják tehát azt a pozitivist (pozitivistikus) premisszát, hogy az empirikus szabályosságok megfigyelése magyarázó erővel bír (többek közt) a térre vonatkozóan, és mindketten relacionális térfelfogást fogalmaznak meg.

Ugyanakkor nem elhanyagolható különbségek is vannak nézeteik között. Harvey kiindulópontja, hogy a kapitalizmust belső ellentétek feszítik; számára a kapitalizmus földrajza a vizsgálódás tárgya (Cox 2013). Még pontosabban szólva, premisszája az, hogy a tér ontológiailag szükségszerű a kapitalizmus túléléséhez (Castree 2002). Sayer szerint ezzel szemben nincs értelme ilyen magas absztrakciós szinten általános kijelentéseket tenni a térről: a tér ontológiailag a „kapitalizmuson túl” egy sor más folyamat által is konstituálódik, és konkrét

1. táblázat: A kortárs földrajz fő bináris ellentétpárjai és paradigmái
Key binaries and paradigms in contemporary geography

		Ontológia	
		Rendezett	Kaotikus
Episztemológia	Objektív	Pozitívizmus (<i>spatial science</i>)	Kritikai realizmus
	Szubjektív	Humanizmus	Posztstrukturálisizmus

Forrás: Dixon, Jones 2004, 383.

vizsgálódás mutathatja csak meg, hogy ezek hogyan jelennek meg egy adott kontextusban (a párhuzamok és ellentétek részletes tárgyalásáról lásd Castree 2002).

A fentiekből kitűnik az egyes irányzatok, megközelítések pontosabb jellemzésének szükségessége. Faragó (2013, 20.) bár szembehelyezkedni látszik a marxista és a realista álláspontokkal, utóbbiakat kissé elnagyoltan definiálja. Álláspontja, hogy a „fizikailag megjelenő teret is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódik”, meglepő hasonlóságot mutat a Harvey-féle térfelfogással. Azon megjegyzése pedig, hogy a tér „[m]indig a megfigyelés tárgyának és az alkalmazott módszereknek, eszközöknek megfelelően mutatja meg számunkra konkrét megjelenési formáját”, úgy tűnik, Sayer nézetére hajaz. Nem segíti továbbá a dialógust – amint azt Nemes Nagy (2012) szóná teszi – a címkék (bár burkoltan, de) dehonesztáló és differenciálatlan használata. Bár Faragó (2013, 25.) is megjegyzi, hogy jelentősen leegyszerűsítve csoportosít irányzatokat, a szcientista, empirista, pozitivist, realista, materialista és marxista megközelítések „egy kalap alá vétele” nem szerencsés. De nem az Nemes Nagy (2012, 92.) részéről annak sugalmazása sem, hogy Faragó és a téri valóságot alapvetően társadalmi konstrukciónak feltételezők „belegyönyöröd[nének] a »társadalomba«”, s az sem, amikor bibliai utaláshoz folyamodik („a Teremtés nem a Hetedik nappal kezdődött!”) a természet elsőbbségének alátámasztására.

Az egyes megközelítések pontosabb számbavétele, illetve saját szemléletünk előbbiekhöz való viszonyának mélyebb tárgyalása tehát mindenképp szükséges a térfelfogások közti eredményesebb dialógushoz. A precízebb fogalmazás rámutathat az elsőre ellentétesnek tűnő megközelítések, álláspontok közti egyezésekre is. Ez nem jelenti azonban, hogy lehetséges a vitázó nézőpontok közt valamiféle („végleges”) *megegyezés* – mindenekelőtt azért, mert a megközelítések közt gyakran áthidalhatatlan filozófiai ellentétek feszülnek. Tanulmányom következő fejezetében ezt a kérdéskört tárgyalom, a „társadalmi konstrukcionizmus” körüli vitákból kiindulva.

A térfelfogások közötti dialógus (filozófiai gyökerű) nehézségeiről

Bár Nyugaton a konstrukcionizmus⁶ mára a társadalomtudományi, illetve szűkebben a társadalomföldrajzi kutatások közös nevezőjévé vált, továbbra is képlekeny, szerteágazóan interpretált és sokat vitatott fogalom. Demeritt (2002) a természet társadalmi konstrukcióként való értelmezéséről szóló írásában Hacking (1999) nyomán a konstrukcionizmus két fő típusát különbözteti meg. Az első célja, hogy valamilyen hamis(nak vélt) képzetet megcáfoljon vagy rámutasson arra, hogy egyes magától értetődő képzetek korántsem természetese-
sek (*constructionism-as-refutation*). Az empiricizmus, pozitivizmus és kritikai

realizmus mellett elkötelezett kutatók (általában) elfogadják a konstrukcionizmus ezen felfogását, amely megfelel a Sayer (1997) által, „gyenge konstrukcionizmusnak” (*weak constructionism*) nevezett nézőpontnak. Eszerint az emberi tudás és a társadalmi intézmények társadalmilag konstruáltak, de a tudás a kutatótól függetlenül létező tárgyakra vonatkozik és bizonyos értelemben objektív (lehet). Ahogy Sayer (1997) megjegyzi, miután egy intézmény konkrét eszközökben és kapcsolatokban objektiválódott, már nem minden róla alkotott tudáskonstrukció állja meg a helyét a gyakorlatban. A konstrukcionizmus második fő típusa „filozofikusabb” (metafizikusabb) jellegű és a valóság vagy bizonyos entitások konstruált mivoltát feltételezi (*constructionism-as-philosophical-critique*). Ezt az „erős konstrukcionizmust” (*strong constructionism*) sokszor a posztmodernnel azonosítják, de – ahogy arról fentebb már volt szó – ez elfedi a szemléletmódok sokféleségét és sokszor divergens voltát. Demeritt (2002) szerint ide sorolhatók többek között a valóság (egyes elemeinek) diszkurzív konstrukcióját feltételező megközelítések (pl. Butler, Haraway), de Latour cselevő-hálózat elmélete is, mely a konstruálás folyamatjellegére és annak materiális aspektusaira kíván rávilágítani; utóbbi elmélet eszerint realista konstrukcionizmusnak mondható (Alvesson, Skoldberg 2009).

A hazai térelméleti vitákban Faragó (2013) konstruktivizmust propagáló, egyébként hiánypótló cikke a konstruktivista címke széles körben való elfogadottságát említi, de annak változatos jelentéstartalmaira és vitatott jellegére csak röviden utal. Bevallottan tömör személyes interpretációja inkább azt sugallja, hogy „a” konstruktivizmus évezredes gyökerekkel rendelkezik és relatíve egységes irányzat. Jóllehet említi az erős és gyenge konstrukcionista nézőpontok közti különbséget, azt talán mégsem hangsúlyozza kellően, hogy saját, az önszerveződést előtérbe helyező és számos inspirációs forrást szelektíven ötvöző álláspontja csupán egy a számtalan lehetséges konstrukcionista álláspont közül. Ez vélhetően részben annak tudható be, hogy Faragó tanulmánya ambiciózus: egyszerre próbálja a hazai tértudományok elmélethiányát pótolni és egy sajátos konstrukcionista értelmezési keretet felvázolni. Kritikusainak társadalmi térről való megjegyzéseit olvasva (Erdősi 2014; Nemes Nagy 2014) azonban kivehető, hogy ők is konstrukcionista, bár ők a konstrukcionizmus „gyenge változatát” tartják elfogadhatónak. Bár elsőre tehát úgy tűnik, hogy a magyar térelméleti viták a konstrukcionizmus és annak ellenzői között újultak ki, valójában nálunk is a konstrukcionizmus különféle értelmezései között húzódik a fő választvonalak.

Ezeknek a feloldhatatlan filozófiai jellegű választvonalaknak a tudatosítása elengedhetetlen a félreértések tisztázásához.

A konstrukcionista álláspontok közötti dialógus egyik fő akadály a hazai tértudományokban – akárcsak Nyugaton – az, hogy az álláspontok közti filozófiai választvonalokról (illetve azok áthidalhatatlanságáról) hajlamosak megfeledkezni a vita résztvevői. Ehhez hozzájárul az a szóhasználat is, mely azt sugallja, hogy a konstrukcionizmusnak „fokozatai” vannak, tehát hogy a különböző konstrukcionista szemléletek képviselői „csupán” abban nem értenek

egyed, hogy „milyen messzire mehetünk” a világ (egy-egy aspektusai) konstruált voltának feltételezésében. Ezt a felfogást erősíti az „erős” és a „gyenge” jelzők használata, illetve amikor a konstrukcionista megközelítéseket (állítólagos) radikalizmusuk foka szerint tárgyalják. Utóbbira példa Alvesson és Skoldberg (2009) áttekintése, melyben a konstrukcionista felfogás négy fokozatát különítik el. Az első fokozat a kritikai konstrukcionista szemlélet, melynek képviselői arra kívánnak rámutatni, hogy a valóság valamely természetesnek, magától értetődőnek tekintett aspektusa, része társadalmilag konstruált. A második fokozat a szociológiai konstrukcionizmus, mely szerint a társadalom széles körben osztott jelentéstársítások és konvenciók révén termelődik (újra) és ezért társadalmilag konstruáltnak tekinthető. A harmadik fokozat a tudáselmélet konstrukcionista felfogása, mely minden tudást társadalmi konstrukciónak tekint. Végül a konstrukcionizmus legradikálisabb megnyilvánulási formája az ontológiai konstrukcionizmus, amely azt feltételezi, hogy a valóság maga társadalmi konstrukció.

Bár a fenti kategorizálás nem haszontalan, azt a hamis benyomást erősíti, hogy a konstrukcionista megközelítések egy kontinuum mentén helyezkednek el. Valójában azonban eltérő filozófiai előfeltevéseken alapuló szemléletmódokról van szó. Ez nem csupán azt jelenti, hogy e megközelítések más ontológiai és episztemológiai premiszákra építenek, hanem (esetenként) azt is, hogy mást értenek ontológia és episztemológia alatt, illetve másképp kapcsolják össze a kettőt. Bár a magyar, térelmélettel foglalkozó szakirodalomban nem találkoztam az ontológia/lételemélet, episztemológia/ismeretelmélet fogalmak explicit definíciójával, azt hiszem, helytálló az a megállapítás, hogy a tanulmányokban általános a felfogás, miszerint az előbbi a „Mi létezik? Mi a valóság?”, az utóbbi pedig a „Mit tudhatunk a valóságról, a létezőről?” típusú kérdésekre ad választ. A kettő közül általában a második kap kitüntetett figyelmet: Benedek (2002) ismeretelméleti sokféleségről ír és Faragó (2013) cikkének címében is ismeretelmélet szerepel. Faragó továbbá úgy véli, hogy ugyanarról a létező entitásról, mondjuk egy városról különböznek egyes aktorok ismeretei, tudásai (Faragó 2013, 9.).

A fenti, impliciten általános érvényűnek tekintett ontológia- és episztemológiáfelfogás, mely szerint az ontológia logikailag megelőzi az episztemológiát, korántsem az egyedüli lehetséges felfogás, hanem azon realista irányzatok (pl. a pozitivizmus vagy a kritikai realizmus) sajátjai, melyek szerint 1. van egy világ (ontológia), amely 2. megismerhető (episztemológia). A realista beállítottságúak meggyőződése, hogy a valóság adatok formájában tárul a kutatók elé, és a megfigyeléseket – például a társadalmi tér pozitív autokorreláltságát (Nemes Nagy 2003, 2007) – rögzítő kutatói nyelvezet a valóság közvetlen és transzparens reprezentációja (Hoggart, Lees, Davies 2014). Ezzel szemben a posztstrukturalista perspektívák fókuszában a „létrejövés” (*becoming*), más szóval a (rögzültnek tűnő) identitások, intézmények, struktúrák, terek) létezés(ének) lehetőségfeltételei állnak. Számukra a megfigyelt valóság az episztemológia, a megismerési mód

függvénye. A fenti példánál maradva a társadalmi jelenségek térbeli együttmozgása nem tény, az arra vonatkozó megfigyelést egy „előzetes absztrakció”, a koordináta-rendszerben való gondolkodás teszi lehetővé (Dixon, Jones 1998). E szemszögből problematikus, hogy egyes módszereknel – mint például a faktoranalízis esetében – a kutató látens, mérhető változókkal leképezhető dimenziók munkálását feltételezi a háttérben anélkül, hogy ezt explicitté (és potenciálisan kritika tárgyává) tenné (Czirfusz 2010). A posztstrukturalista nézőpontokkal azonosulók szerint ezért a fenti ontológia- és episztemológiáfelfogás olyan, mint ha a kocsit fognánk a lovak elé (Dixon, Jones 1998); azt hangsúlyozzák, hogy bár valóban van egy világ, ez a kijelentés már szükségszerűen magában foglal arról valamiféle tudást és ismeretet. Faragó (2013) cikke is utal erre, de nem említi, hogy egyes posztstrukturalista gondolkodók (pl. Derrida) számára nemcsak, hogy az ontológia és episztemológia sorrendje fordított, hanem nincs is értelme a megkülönböztetésüknek (Bates, Jenkins 2007).

A fentiek figyelmen kívül hagyása gyakran azt eredményezi, hogy kutatók saját (implicit) filozófiai feltevéseikből kiindulva bírálják egy fogalomnak a sajátjuktól alapvetően eltérő filozófiában gyökerező értelmezését. Ez a tévedés – mely egy bizonyos szintű „filozófiai tudatosság” hiányából adódik – sok félreértéshez vezet(ett) a nyugati (társadalom)földrajzi körökben, és úgy vélem, a bevezetőben említett, a magyar tértudományokban felismerhető két csoport közti eszmecsere eredménytelenségéért is jórészt ez okolható.

Jó példa a filozófiai tudatosság hiánya miatti félreértésekre a diskurzus fogalma, melyet általában (bár sokszor impliciten) realista premisszáknak mentén, a valóság nyelv általi reprezentációjaként, a társadalmi gyakorlatok nyelvi-szemantikái – tehát alapvetően nem materiális – dimenziójaként szokás értelmezni. E nem materiális fókusz miatt a diskurzív megközelítések azon kutatók számára sem bírnak elégséges elemző-magyarázó erővel, akik egyébként elismerik a (fenti értelemben vett) diskurzus szerepét a valóság alakításában. Czirfusz (2011) például úgy érvel, hogy a foglalkozási átrétegződést „puszta” diskurzusként tekintve lemondunk a materiális tartalmak figyelembevételéről, s főleg a diskurzus valós jelenségekkel történő ütköztetéséről. Timár (2016) hasonlóképpen úgy véli, hogy a tér diskurzív konstrukciójáról⁸ beszélve nem ragadhatjuk meg a tértermelést a maga teljességében, tehát mint materiális aspektusokat is magában foglaló jelenséget.

A különböző, például Foucault (1981, 1991), valamint Laclau és Mouffe (2001) munkája ihlette posztstrukturalista megközelítések a diskurzus(oka)t úgy tekintik, mint a tágabban értelmezendő, nyelvi és nem nyelvi, materiális-intézményi elemeket egyesítő társadalmi praxist (Hook 2001; Jørgensen, Phillips 2002; Mattisek, Reuber 2004; Torfing 2005). Ennek megfelelően nem is beszélnek „diskurzív konstrukciókról”, hanem úgy fogalmazzák, hogy a társadalmi jelenségek diskurzusban *konstituálódnak* – utalva ezzel arra, hogy a diskurzust nem nyelvhasználatként, hanem értelemadó ontológiai mezőként fogják fel. Ez utóbbi szemszögből tehát az a kijelentés, hogy valami – pl. a ré-

gió – egy adott diskurzusbán, illetve általa jön létre (Varró 2004) nem úgy értendő, hogy pusztán az arról való beszéddel bárki által létrehozható (vö. Proballd, Szabó 2005; Szabó 2005), hanem hogy azt mint társadalmi-téri jelenséget hatalmi viszonyokkal átszőtt és azok által intézményesen alakított beszéd- és cselekvésmódok hozzák létre. Posztstrukturalista perspektívából ezért a diskurzuselemzés nem csupán szövegelemzés, hanem egy tágabb „praxishalmaz” – ideértve a releváns intézményi struktúrákat, hatalmi viszonyokat, fizikai objektumokat – mélyinterjúkon, résztvevő-megfigyelésen (is) alapuló értelmezése, „sűrű leírása” (*thick description*) (Howarth 2005). A pontosság kedvéért ehelyütt megjegyzendő, hogy „posztstrukturalista diskurzusfogalom” nem létezik, mert a különböző posztstrukturalista ihletésű perspektívák különböző diskurzusfogalmakat használnak (Jørgensen, Phillips 2002; Torfing 2005). A „legszélsősége-sebb” talán a Laclau és Mouffe (2001) nevével fémjelzett diskurzuselmélet, mely szerint minden társadalmi jelentés diskurzusbán konstituálódik.

A „posztstrukturalista diskurzusfogalom” kritikája tehát – amennyiben a materialitás figyelmen kívül hagyására vonatkozik – alaptalan és tulajdonképpen abból adódik, hogy a kritikusok saját diskurzusfogalmukból kiindulva bírálják egy gyökeresen eltérő értelmezést. Felvethető persze, hogy a diskurzus praxisként való értelmezésével az előbbi fogalom a köznyelvben használatostól⁹ eltérő jelentést tartalmat kap és ezzel mintegy „kínálja magát” a félreértések számára¹⁰, illetve a félreértéseket táplálja, hogy sokszor a fenti diskurzusfogalommal szimpatizálók is csupán szövegelemzésre szorítkoznak (Boros 2010; Glasze 2007; Glasze, Mattisek 2009). Nem meglepő, de egyelőre kevés a fenti értelemben vett diskurzuselemzés végzését segítő, konkrét(abb) módszertani útmutató (Glynos, Howarth 2007; Howarth 2005; Sharp, Richardson 2001), melyek hiányában a diskurzuselemzést felvonultató munkák joggal vetik fel a kutatói elszámoltathatóság kérdését. Másrészt vélhetőleg az eltérő fogalomválasztás vagy a figyelmesebb kritikus olvasat sem segítene a realista és a nem realista irányultságúak közti vitát végleg lezárni a diskurzus(elemzés) kapcsán (sem). A praxiselemzésként értelmezett posztstrukturalista diskurzuselemzés ugyanis végeredményben nem más, mint a társadalmi aktorok öninterpretációja, illetve saját praxisuk kutatói (tehát másodrendű) interpretációja (*second-order interpretation*) (Howarth 2005). Mint ilyen azonban valószínűleg sosem vívja ki a realisták maradéktalan elismerését, mivel az ő szemükben a tudományosság megítélésének alapja az objektív világ (Farágó 2013).

A fentihez hasonló félreértések elkerülése azért is nehéz, mert az ontológia és episztemológia gyökeresen eltérő felfogása miatt a különböző „táborba” tartozók teljesen nem is tudják a másik megközelítését és a hozzá tartozó fogalomrendszert anélkül elismerni, hogy azt alárendelnék saját filozófiai előfeltevéseiknek. A realista beállítottságúak a posztstrukturalista megközelítésekre ugyanis „csak” mint a világra, a valóságra vonatkozó másik, a sajátjukkal vetélkedő (és e vetélkezésben szükségszerűen „alulmaradó”) leírásokra tudnak tekinteni. A posztstrukturalista nézeteket vallók ugyanakkor a realista irányultságú perspektívákat „csak” mint egy lehetséges (fenomenológiai gyökerű) világ-

képet tudják értelmezni (Hoyningen-Huene, Oberheim, Andersen 1996). Persze a posztstrukturalista gondolkodás mellett elkötelezettek sem tagadják, hogy létezik egy világ, de ők nem értenek egyet a realista beállítottságúak azon, szubjektum-objektum dualitást implikáló nézetével, hogy az egyes megközelítések „a” világra vonatkoznak (Laclau, Mouffe 2001), melynek tehát van egy bizonyos létformája (Torfing 2005).

Többek között az ontológia és episztemológia eltérő felfogására (bár ennek belátása nem kézenfekvő – lásd alább) vezethetők vissza a tér- és a földrajztudomány értelmezésének különbségei is. A posztstrukturalista (illetve helyesebben nem realista¹¹) szemléletet vallók a természet- és társadalomföldrajz dualitását „csak” mint két (a fenti értelemben vett) diskurzus létét tudják értelmezni, ezért számukra a természetföldrajz is végeredményben társadalmi. Ez nem a természetföldrajz tárgyának, a materiális valóság létének megkérdőjelezését jelenti, hanem „csupán” annak a már említett ontológiai kiindulópontnak a kifejeződését, hogy a valóság leírásában mindig szükségszerűen benne van a megismerő (Faragó 2013). Vegyük például a Nemes Nagy (2012) által említett paleontológia példáját: a nem realisták nem tagadják a Föld különböző rétegeiből előkerülő növényi és állati maradványok létét, de nézőpontjukból ezek a paleontológia diskurzusában – mely magába foglalja a diszciplína fogalomkészletét, rendszerező elveit, elfogadott módszereit, intézményes szervezetét – nyernek speciális értelmet mint tudományos értékkel rendelkező, kutatásra érdemes *fossziliák* (Kutassy 1927). E megközelítésben tehát a *fossziliák* társadalmi konstrukciók: azok valósága (valós volta) a paleontológia diskurzusában konstituálódik. A természetföldrajzosok (illetve a realista irányultságú társadalomföldrajzosok) számára ez a felfogás nem elfogadható, mert saját (fenti értelemben vett) tudományos kutatói identitásukat látják általa megkérdőjelezve. A nem realista irányultságúak azonban másképp tekintenek mind saját kutatási tárgyukra, mind a másokéra: azt alapvetően mint – bár sokszor múltba vesző és elsőre nem is kivehető – értékválasztások eredőjeként közelítik meg és kiemelt figyelemmel viseltetnek annak (tág értelemben vett) „politikai projektekbe” való beágyazottsága iránt. Ez a „politikaibb” hozzáállás a kutatás tárgya politikai voltának hangsúlyozásától (a régió kapcsán Faragó 2010, a paleontológia nemzeti identitásépítésben betöltött szerepéről Martínez 2012) az elméleti kutatómunka civil, aktivista tevékenységekkel való összekapcsolódásáig terjedhet (mint a „népföldrajz” vagy a kritikai városkutatók esetében, lásd G. Fekete 2003; Jelinek 2012).

Záró gondolatok a térelméleti pluralizmus gyakorlati megvalósításáról

A térelméleti viták gyümölcsözőbbé tételéhez kulcsfontosságú tehát annak felismerése, hogy nincs olyan semleges, a különböző filozófiai megközelítések „fe-

letti” metafizikai nézőpont, ahonnan nézve a realisták és a nem realista irányultságúak nézeteltérése feloldható lenne (Furlong, Marsh 2007; Plant 2012).¹² A metafizikai gondolkodás (*second-order metaphilosophy*) itt mint „másodrendű”, a saját „elsőrendű” filozófiai felfogásra, meggyőződésre (*first-order philosophy*) és annak mások filozófiai felfogásához való viszonyára való reflektálásként értendő (Plant 2012). Amint láthattuk, metafizikai szintű reflexió – melynek alapja az a felismerés, hogy a személyes filozófiai felfogás csupán egy a lehetőségek közül – a realista és a nem realista kiindulópontból is lehetséges, de sem a realisták, sem a nem realisták nem tudják e metafizikai szinten (sem) az elsőrendű meggyőződéseiket teljesen „levetkőzni”. Sőt, valójában kérdéses, hogy maga az a csupán metafizikai szinten lehetséges felismerés, hogy az ontológia-episztemológia reláció különféle képp értelmezhető, mennyire várható el egyes kutatóktól, hisz ez saját, mély meggyőződéssel „hitt” felfogásuk időleges „elfüggesztését” feltételezi.

De akkor hogyan léphetünk túl a divergens filozófiai feltevésekben gyökerező megközelítések pusztá egymásmellettségén? Tanulmányom hátralévő részében ezekre a kérdésekre fogalmazok meg kétféle válasz(kezdemény)t: egy naiv-optimistát és egy realista-pesszimistát (ahol a „realistát” a szó köznapri értelmében használom).

A naiv-optimista szcenárió arra a meggyőződésre épít, hogy a társadalomtudományos kutatói gyakorlatban a filozófiai válaszvonalaknak nem kell(ene) túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Az olvasó itt esetleg joggal kapja fel a fejét, hisz a tanulmány épp e válaszvonalat helyezte középpontba. Azonban ahogy Benedek (2002, 21.) találóan megállapítja: „Nem lehet célunk különböző tudományepisztemológiai dichotómiák [a tanulmány korábbi megjegyzései szellemében tudományontológiai dichotómiák, még pontosabban tudományontológiai pluralizmus – V. K.] megoldása, viszont tudnunk kell ezek létezéséről és az általuk felvetett problémákról.” A társadalomtudományos kutatói gyakorlatnak elsősorban konkrét társadalmi problémákra kell fókuszálnia (Kivinen, Piironen 2006; Sheppard 2014). Vagyis – Kivinen és Piironen (2006) wittgensteini pragmatizmusra építő megfogalmazásával élve – az „ontológia (filozófiai) nyelvi játéka” helyett a „társadalomtudomány nyelvi játékát” kell folytatnunk, mely aktuális kérdésfelvetésekre irányulva, megalapozott módszertant követve hoz létre használható tudást. Ez persze nem jelenti az ontológiá(k)ról és episztemológiá(k)ról szóló térelméleti eszmecsere hiábavalóságát, de az eszmecserenek elsősorban nem a másik fél „meggyőzésére” kell irányulnia. Ehelyett nagyobb nyitottságra van szükség ahhoz, hogy mélységében megértsük „a másik” által képviselt gondolatrendszert, illetve hogy annak saját (és nem önmagunk) premisszái tükrében rámutassunk esetleges belső inkonzisztenciájára. Utóbbira jó példa Czirfusz (2010) faktoranalízisről szóló cikke.

A pragmatikus megközelítésben persze könnyű kivetnivalót találni: a realista beállítottságúak nehezményezhetik a tudományos tudás objektivitására vonatkozó feltételezés elhagyását, a nem realisták pedig joggal vethetik fel,

hogy az „aktuális kérdésfelvetés” és a „társadalmi használhatóság” alapvetően politikai természetű fogalmak. Ezek kétségkívül megfontolandó ellenvetések, de az ezekre való túlzott összpontosítás visszavezet az ontológia nyelvi játékához és – naiv-optimista nézőpontból legalábbis – könnyen belátható, hogy ez a tértudományok esetében nem segíti a produktív eszmecserét és ez a nyelvi játék nem is lehetséges.

Nem segíti a produktív eszmecserét, mert ahogyan azt Sheppard (2014) a (kritikai) városföldrajz kvantitatív és kvalitatív vonalának szembeállítására kapcsán megjegyzi, a társadalomjobbító elkötelezettséggel nem fér meg az egyes megközelítések tiszta és koherens voltát feltételező hamis ideálok (lásd alább) kergetése. E társadalomjobbító elkötelezettség persze különböző módon jelenik meg a divergens filozófiai elkötelezettségű kutatóknál (lásd Beluszky 2009; Timár 2009), de – megint csak naiv-optimista nézőpontból – felismerhetők átfedések is. Filozófiai nézetektől függetlenül közös érdeklődési terület például a regionális egyenlőtlenségek kezelése (Nemes Nagy 2003; Nemes Nagy, Tagai 2011; Varró, Faragó 2016), azonban az erre irányuló kutatások sokszor nem vesznek egymásról tudomást, holott a különböző filozófiai alapú kutatások egymásra reflektálva pontosíthatnák megállapításait és felismerhetnék, hogy egymást mely pontokon egészíthetik ki. A nem realista szerzők (pl. Varró, Faragó 2016) írásaiból például általában nem derül ki, hogy mit is értenek pontosan regionális egyenlőtlenségeken; a realista meggyőződésűek ugyanakkor eredményeik területpolitikai javaslatná fordításuknál hajlamosak figyelmen kívül hagyni a politikai dimenzió összetettségét (pl. Nemes Nagy, Tagai 2011 a regionális politika megfelelő területi beavatkozási egységéről).

Az ontológia nyelvi játékát szigorúan véve nem is igen lehetséges folytatnunk, mivel az nem engedi a filozófiai következtelenséget. Mégpedig utóbbi a társadalomtudomány nyelvi játékának természetes velejárója: a kutatói praxisban – függetlenül attól, hogy az realista vagy nem realista meggyőződésben gyökerezik – eddig is ötvöződtek a divergens megközelítések. Ahogy Timár a pozitivisták és értékeslegesen földrajztudomány lehetősége mellett kiálló, illetve az azt elvető (kritikai) földrajzszakosok közti vitákról megjegyzi: „nem az egyik vagy másik vélemény abszolút igazságáról, hanem két eltérő, de egymás mellett régóta megélő (sőt, valljuk be, esetleg saját egyéni kutatópályáinkon is könnyen keveredő, átalakuló) tudományfelfogásról van szó” (Timár 2009, 229., saját kiemelés). A gyakorlatban tehát gyakran (explicit reflexió nélkül) keverednek filozófiai szempontból eltérő (ellentétes) megközelítések és koncepcióértelmezések. Egyes neomarxista meggyőződésű kutatók például posztstrukturalista forrásokra is hivatkozva, azoknak mégis ellentmondva úgy használják a diskurzus fogalmát mint – az alapvetően a kapitalista felhalmozás (újra)termelte – térbeli-társadalmi valóság adott, befolyásos aktorok általi reprezentációját, s ennek értelmében szöveggént elemzik a diskurzus(oka)t (González 2011; McGuirk 2004).¹³

A filozófiai választvonalakon átívelő konstruktív eszmecserének azonban több akadálya is van, ezért számolnunk kell a realista-pesszimista szcenárióval is. Az egyik fő akadály a „címkékben való gondolkodás” s a tény, hogy a gyakori

ismétlés révén az egyes címkékhez kapcsolódó leegyszerűsítő jellemzők idővel rögzült asszociációkká válnak, gátolva egy-egy konkrét kutatás gondolatrendszerének és módszertanának mélyebb megismerését. Az ontológiai-episztemológiai kérdések azonban végeredményben mindig a társadalmi rendre is vonatkoznak (Latour idézi Demeritt 2002) – nemcsak a kutatás tárgyra szűkítve, hanem beleértve a kutatómunkát, annak kontextusát is. A térelméleti címkék kutatói identitások és tudománypolitikai, intézményi-hatalmi pozíciók kifejeződései, a „kutatói lét” tágan vett „materiális bázisa” (intézményi státuszok, hierarchiák, finanszírozás stb.) feletti hatalmi harcok megvívásának eszközei is. Ennek fényében s tekintve a tudományos kutatás forrásszűkét látszik igazán az elsőként vázolt szcenárió naivitása, hisz a tudományos eszmecsere módja sok szempontból intézményi-hatalmi dinamikák által „túldeterminált”.

Mindazonáltal talán van esély arra – hogy mégis optimista megjegyzéssel zárjak –, hogy a tértudományok más tudományágakkal szembeni pozíciómegőrzésének és pozíciószerzésének szándéka építőbb hozzáállásra sarkallja a különböző meggyőződésű kutatókat. Dear (1994) a földrajza vonatkozva jegyzi meg, hogy annak az oktatás, a kutatás, a közpolitika és a közbeszéd területén egyaránt elkötelezettnek kell lennie, ha fenn akar maradni, mégpedig társadalomilag hasznos módon. Azt, hogy ennek relevanciáját a magyar tértudományokban is felismerik, alátámasztja Nemes Nagy (Faragóhoz intézett) megjegyzése, miszerint „azt akarjuk mindketten, hogy a területi szakma emberei »a teret a helyén kezeljék«” (Nemes Nagy 2012, 95.). E cikk üzenete, hogy ennek eléréséhez, a tértudományokkal szembeni kihívásokra való adekvát válaszhoz a fenti, nyitottabb hozzáállásra és nagyobb (ön)reflexióra van szükség.

Jegyzetek

- 1 A továbbiakban „magyar” alatt „magyar nyelvű”-t értek.
- 2 Bár az idézőjelet a következőkben elhagyom, a nyugati, illetve a Nyugat a tanulmány egészében mint vitatott, jelentésében nem egyértelműen lehatárolható fogalom értendő.
- 3 Egyesek, pl. Murdoch (2006) kiemelik, hogy nem teljesen helyénvaló egymás szinonimájaként kezelni a kettőt, mivel míg a posztmodern a kortárs társadalmak jellemzőinek összességét megragadó tágabb fogalom, addig a posztstrukturalizmus szűkebben, a filozófiai és a társadalomelméletek területén, a strukturalizmust bizonyos értelemben meghaladó gondolatrendszerekre értelmezhető.
- 4 Megjegyzendő itt, hogy – más irányzatokkal, pl. a marxizmussal vagy a feminizmussal szemben – a posztstrukturalizmus kulcsfigurái, mint Foucault vagy Derrida, sosem használták magukra e címkét és magukra nem mint egy „közös ügy” szószólóira tekintettek (Harrison 2006).
- 5 A kritikai realizmus egy Roy Bhaskar által kidolgozott tudásfilozófia, mely három fő dolgot feltételez: az emberi tudattól független valóság létezését, a tudás társadalomilag konstruált voltát és azt, hogy racionális alapokon eldönthető, hogy mely tudás helytállóbb (Bhaskar 1998). A kritikai realista szemlélet az 1980-as évekbeli angol nyelvű társadalomföldrajzban elsősorban Andrew Sayer munkássága nyomán terjedt el, s különösen annak köszönhetette népszerűségét, hogy közéleti álláspontként kínálkozott, amikor a pozitivistikus és a

- humanista perspektívák kimerültek az egymással való párharcban (Roberts 2001). A magyar szakirodalomban elvétve találkozunk csak a kritikai realista szemlélet alkalmazásával (bár nem Sayerre épít, de itt megemlítendő Földi 2009).
- 6 Faragótól (2013) eltérően nem a konstruktivizmus, hanem a konstrukcionizmus elnevezést használok, mivel ez jobban megfelel az angol nyelvű társadalomföldrajzban elterjedt *social constructionism* fogalmának. A szakirodalom nem magyarázza expliciten, hogy mi a kettő közötti különbség (már ha van) és hogy miért részesítendő előnyben az előbbi. Kivétel például Demeritt (2002), aki Hacking – társadalomföldrajzon kívül is – sokat hivatkozott *The social construction of what?* (Hacking 1999) című munkájára utal. Hacking a konstruktivizmus címkét a matematika (a matematikafilozófia) számára tartja fenn, mert a modern időkben e területen használták először. A konstrukcionizmus címkével (amelyet kibővíthetünk a társadalmi jelzővel) ezzel szemben azokat a szociológiai, történelmi és filozófiai munkákat illeti, melyek célja, hogy olyan konkrét, történelmileg beágyazott társadalmi interakciókat és okozati viszonyokat vizsgáljanak, melyek egy adott jelenség vagy tény létrehozásához vezettek, illetve abban részt vettek (Hacking 1999, 48.).
 - 7 A pozitivista és a kritikai realista megközelítésben közös, hogy feltételezik a megfigyelőtől független valóságot és az empirikus megfigyelés fontosságát. A kritikai realisták elvetik a pozitivisták empiricizmusát és úgy tartják, hogy a megfigyelés kategóriái kutatói konstrukciók, illetve hogy nem minden ok-okozati kapcsolat figyelhető meg közvetlenül (Hoggart, Lees, Davies 2014).
 - 8 Ahogy arra fentebb röviden utaltam, a diszkurzív konstrukció kifejezést Nyugaton is sokan kételkedve fogadták, többek között azért, mert azt általánosan mint a(z) individualista) nyelvhasználat performatív jellegének (cselekvésvértékűségének) túlhangsúlyozásaként értelmezték (vagyis merő kijelentésekkel bárki alakíthatja a valóságot). A diskurzus fogalmával azonban egyes poszt-strukturalistaként aposztrofált szerzők – pl. Foucault (Hook 2001) – éppen azt igyekeztek megragadni, hogy a hatalmi viszonyok alakította, mélyen gyökerező struktúrák és (gondolat)rendszerek hogyan korlátozzák azt, ami az egyén által elgondolható és kimondható. Itt megemlítendő, hogy Faragó (2013) kevés figyelmet szentel a strukturális-intézményi aspektusoknak. Vélhetőleg ez is hozzájárult az általa vázolt konstrukcionista keret kritikus fogadtatásához.
 - 9 Lásd például e cikk első részében, ahol a diskurzus a vita szinonimájaként szerepel.
 - 10 A fogalomválasztás motivációjáról Laclau, a diskurzuselmélet egyik megalkotója a következőt mondja: „a praxis (*practice*) szó nagyon semleges, [...] és amelyik fogalom nem segíti az emberek elkölözését, az unalmas” (Laclau, Bhaskar 1998, 9.).
 - 11 A „nem realista” jelzőt Hoyningen-Huene, Oberheim, Andersen (1996) nyomán használom: az ide tartozó perspektívákban a realista nézőpont elvetése a közös, de egyébként nehéz rájuk átfogó címkét találni.
 - 12 Szándékosan nem használom itt az összemérhetetlenség (inkommenzurabilitás) fogalmát (Gyimesi 2011), mivel annak értelmezése maga is alapvető filozófiai kérdéseket vet fel. Felmerül ugyanis, hogy a realista és a nem realista megközelítések tárgya ontológiailag függ-e vagy sem az emberi megismeréstől (Sankey, Hoyningen-Huene 2001).
 - 13 E szerzők egyébként „diszkurzív konstrukcióról” beszélnek, mely kifejezéssel arra kívánnak rámutatni, hogy egyes befolyásos hatalmi csoportok hogyan járulnak hozzá a térbeli egyenlőtlenségek újratermeléséhez azáltal, hogy pozícióik révén bizonyos térreprezentációkat, értelmezési kereteket érvényesíteni tudnak.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFIH K 115870 számú, Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban című projektjének keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült. A szerző köszönetét fejezi ki Czirfusz Mártonnak, Timár Juditnak, Faragó Lászlónak, illetve a három anonim bírálónak a hasznos észrevételeikért.

Irodalom

- Aitken, S. Valentine, G. (2006) (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London
- Alvesson M., Sköldbberg K. (2009): *Reflexive methodology – new vistas for qualitative research*. Sage, London
- Bassett, K. (1999): Is there progress in human geography? The problem of progress in the light of recent work in the philosophy and sociology of science. *Progress in Human Geography*, 1., 27–47. <http://doi.org/dnt28w>
- Bates, S. R., Jenkins, L. (2007): Teaching and learning ontology and epistemology in political science. *Politics*, 1., 55–63. <http://doi.org/fs3wvd>
- Beluszky P. (2009): Maradékoltoltja. *Tér és Társadalom*, 3., 205–209.
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Bhaskar, R. (1998) General introduction. In Archer, M., Bhaskar, R., Collier, T., Norrie, A. (eds): *Critical realism: essential readings*. Routledge, London, ix–xxiv.
- Boros L. (2010): Posztstrukturális elméletek: kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. VI. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely, 392–405.
- Brown, A., Fleetwood, S., Roberts, J. M. (eds.) (2002): *Critical realism and Marxism*. Routledge, London
- Castree, N. (2002): From spaces of antagonism to spaces of engagement. In: Brown, A., Fleetwood, S., Roberts, J. M. (eds.): *Critical realism and Marxism*. Routledge, London, 187–214.
- Clarke, D. B. (2006): Postmodern geographies and the ruins of modernity. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 107–121. <http://doi.org/cm5c>
- Cox, K. R. (2013): Notes on a brief encounter: Critical realism, historical materialism and human geography. *Dialogues in Human Geography*, 1. 3–21. <http://doi.org/cm5d>
- Czirfusz M. (2010): Faktoranalízis, a látszatmegoldás. *Tér és Társadalom*, 1., 37–49.
- Czirfusz M. (2011): *A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Dear, M. (1994): Postmodern human geography: a preliminary assessment. *Erdkunde*, 1., 2–13. <http://doi.org/dz3g65>
- Demeritt, D. (2002): What is the ‘social construction of nature’? A typology and sympathetic critique. *Progress in Human Geography*, 6., 767–790. <http://doi.org/bbc3k7>
- Dixon, D. P., Jones, J. P. III (1998): My dinner with Derrida, or spatial analysis and poststructuralism do lunch. *Environment and Planning A*, 2., 247–260. <http://doi.org/bmm8ft>
- Dixon, D. P., Jones, J. P. III (2004): What next? *Environment and Planning A*, 3., 381–390. <http://doi.org/cvdc24>
- Dusek T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–24.
- Faragó L. (2003): A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*, 1., 19–40.
- Faragó L. (2010): Minden régió „politikai”! In: Benkő P. (szerk.): *Politikai régió – régiópolitika*. Deák Kiadó, Budapest, 46–54.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Faragó L. (2013): Térrelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Földi Zs. (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában – európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom*, 3., 27–43.
- Foucault, M. (1981): The order of discourse. In: Young, R. (ed.): *Untying the text: A post-structural anthology*. Routledge, Kegan Paul, Boston, 48–78.
- Foucault, M. (1991) Politics and the study of discourse. In: Burchell, G., Gordon, C., Miller, P. (eds.): *The Foucault effect: studies in governmentality*. University of Chicago Press, Chicago, 53–72.
- Fotheringham, A. S. (2006): Quantification, evidence and positivism. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 237–250. <http://doi.org/cm5f>

- Furlong, P., Marsh, D. (2007): On ontological and epistemological gatekeeping: A response to Bates and Jenkins. *Politics*, 3., 204–207. <http://doi.org/btxtzs>
- G. Fekete É. (2003): Peoples geography („népföldrajz”) – A kritikai geográfia új irányzata, *Tér és Társadalom*, 2., 67–77.
- Glasze, G. (2007): The discursive constitution of a world-spanning region and the role of empty signifiers: The case of Francophonía. *Geopolitics*, 4., 656–679. <http://doi.org/bn5vks>
- Glasze, G., Mattissek, A. (2009): Die Hegemonie- und Diskurstheorie von Laclau und Mouffe. In: Glasze, G., Mattissek, A. (eds.): *Handbuch Diskurs und Raum: Theorien und Methoden für die Humangeographie sowie für die sozial- und kulturwissenschaftliche Raumforschung*. transcript, Bielefeld, 11–59. <http://doi.org/cm5g>
- Glynos, J., Howarth, D. (2007): *Logics of critical explanation in social and political theory*. Routledge, Abingdon
- González, S. (2011): The North/South divide in Italy and England: discursive construction of regional inequality. *European Urban and Regional Studies*, 1., 62–76. <http://doi.org/fpk3bk>
- Gyimesi Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–99.
- Hacking, I. (1999): *The social construction of what?* Harvard University Press, Cambridge
- Harrison, P. (2006): Poststructuralist theories. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 122–135. <http://doi.org/cm5h>
- Harvey, D. (1996): *Justice, nature and the geography of difference*, Blackwell, Oxford
- Hoggart, K., Lees, L., Davies, A. (2014): *Researching human geography*. Sage, London, New York
- Hook, D. (2001): Discourse, knowledge, materiality, history. Foucault and discourse analysis. *Theory and Psychology*, 4., 521–547. <http://doi.org/d3s3m4>
- Howarth, D. (2005): Applying discourse theory: The method of articulation. In: Howarth, D., Torfing, J. (eds.): *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 316–349. <http://doi.org/cm5j>
- Hoyningen-Huene, P., Oberheim, E., Andersen, H. (1996): On incommensurability. *Studies in the History and Philosophy of Science*, 1., 131–141. <http://doi.org/d3zckk>
- Imrie, R., Pinch, S., Boyle, M. (1996): Identities, citizenship and power in the cities. *Urban Studies*, 8., 1255–1261. <http://doi.org/fbbhge>
- Jelinek Cs. (2012): A Társadalomelméleti Kollégium Városműhelye. Kritikai városkutatás Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4. 136–141.
- Jørgensen, M. W., Phillips, L. J. (2002): *Discourse analysis as theory and method*. Sage, London <http://doi.org/cm5k>
- Kivinen, O., Piironen, T. (2006): Towards pragmatist methodological relationalism: from philosophizing sociology to sociologizing philosophy. *Philosophy of the Social Sciences*, 3., 303–329. <http://doi.org/cz6vkm>
- Kitchin, R. (2006): Positivist geographies and spatial science. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 20–29.
- Kutassy E. (1927): *Ősmaradványok gyűjtése, konzerválása és preparálása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. <http://mek.oszk.hu/03600/03618/html/> (Letöltés: 2018. március 19.)
- Laclau, E., Bhaskar, R. (1998): Discourse theory vs critical realism. *Alethia*, 2., 9–14. <http://doi.org/cjzphr>
- Laclau, E., Mouffe, C. (2001): *Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics*. Verso, London
- Latour, B. (2005): *Reassembling the social. An introduction to actor-network theory*. Oxford University Press, Oxford
- Martin, R. (2001): Geography and public policy: the case of the missing agenda. *Progress in Human Geography*, 2., 189–210. <http://doi.org/cfkqzt>
- Martinez, P.H. (2012) Petrifying the nation: paleontology collections in Brazil, 1836–1844. *História, Ciências, Saúde-Manguinhos*, 4., 1155–1170. <http://doi.org/cm5n>
- Mattissek, A., Reuber, P. (2004): Die Diskursanalyse als Methode in der Geographie – Ansätze und Potentiale. *Geographische Zeitschrift*, 4., 227–242.
- McGuirk, P. (2004): State, strategy and scale in the competitive city: A neo-Gramscian analysis of the governance of global Sydney. *Environment and Planning A*, 2., 1019–1043. <http://doi.org/cdfp5b>

- Merriman, P., Jones, M., Olsson, G., Sheppard, E., Thrift, N., Tuan, Y-F. (2012): Space and spatiality in theory. *Dialogues in Human Geography*, 1., 3–22. <http://doi.org/cm5p>
- Murdoch, J. (2006): *Post-structuralist geography: a guide to relational space*. Sage, London
- Nemes Nagy J. (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái. *Tér és Társadalom*, 1., 1–17.
- Nemes Nagy J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, 1., 1–19.
- Nemes Nagy J. (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 2., 89–95.
- Nemes Nagy J. (2014): Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom*, 1., 173–178.
- Nemes Nagy J., Tagai G. (2011): Regional inequalities and the determination of spatial structure. *Regional Statistics*, 1., 15–28.
- Plant, B. (2012): Philosophical diversity and disagreement. *Metaphilosophy*, 5., 567–591. <http://doi.org/cm5q>
- Pratt, A. C. (2013): '...the point is to change it': critical realism and human geography. *Dialogues in Human Geography*, 1., 26–29. <http://doi.org/cm5r>
- Probáld F., Szabó P. (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–170.
- Roberts, J. M. (2001): Realistic spatial abstraction? Marxist observations of a claim within critical realist geography. *Progress in Human Geography*, 4., 545–567. <http://doi.org/dg6n9r>
- Sankey, H., Hoyningen-Huene, P. (2001): Introduction. In: Hoyningen-Huene, P., Sankey, H. (eds.): *Incommensurability and related matters*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, vii–xxxiv.
- Sayer, A. (1984): Defining the urban. *GeoJournal*, 3., 279–285. <http://doi.org/dgqcrj>
- Sayer, A. (1993): Postmodern thought in geography: a realist view. *Antipode*, 4., 320–344. <http://doi.org/b8zx95>
- Sayer, A. (1997): Essentialism, social constructionism, and beyond. *The Sociological Review*, 3., 453–487. <http://doi.org/d7s4qm>
- Sharp, L., Richardson, T. (2001): Reflections on Foucauldian discourse analysis in planning and environmental policy research. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 3., 193–209. <http://doi.org/c4f3q4>
- Sheppard, E. (2014): We have never been positivist. *Urban Geography*, 5., 636–644. <http://doi.org/cm5s>
- Szabó P. (2005) Régió: „meghatározott területi egység”. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Régiók távolról és közelről*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 7–61. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 12).
- Timár J. (2003): Problémák és perspektívák: „mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 2., 53–65.
- Timár J. (2009): Kritikai és társadalomelmélet – néhány érv a kritikai földrajz „védelmében”. *Tér és Társadalom*, 4., 225–231.
- Timár J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 3., 106–112. <http://doi.org/cm5t>
- Torring, J. (2005): Discourse theory, achievements, arguments and challenges. In: Howarth, D., Torring, J. (eds.): *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. Palgrave, New York. 1–28. <http://doi.org/cm5v>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91.
- Varró K., Faragó L. (2016): The politics of spatial policy and governance in post-1990 Hungary: the interplay between European and national discourses of space. *European Planning Studies*, 1., 39–60. <http://doi.org/cm5w>

A zsugorodás térbeli anatómiája: élőmunka-igényes iparágak földrajza az ezredforduló utáni Magyarországon

The spatial anatomy of shrinkage: the geography of labour-intensive industries in Hungary after the turn of the Millennium

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: adjunktus, Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

KULCSSZAVAK: élőmunka-igényes iparágak; ipari körzetek; klaszterek; Magyarország

ABSZTRAKT: E tanulmány vállalati adatszolgáltatásra épülő, továbbá népszámlálási foglalkoztatási adatok alapján a zsugorodó, hazai gazdasági szerkezetben mind marginálisabb szerepet játszó élőmunka-igényes textil- és ruházati ipar, illetve bőrtermék- és lábbeligyártás térbeli dinamikáját vizsgálja, valamint kísérletet tesz jelentős iparági koncentrációik beazonosítására. A kutatás az új regionalizmus néhány elméleti koncepciójára – mindenekelőtt az ipari körzetek és klaszterek megközelítéseire – építkezik. Abból indul ki, hogy a lokalizációs típusú, agglomerációs előnyöket kínáló térbeli koncentrációk az iparági szereplők feljebb lépéséhez és külső feltételekhez való alkalmazkodásához szükséges minőségi telepítő tényezők szélesebb választékát biztosítják és ezáltal formálhatják az iparágak jövőjét. A vizsgálat nem meglepő eredménye az élőmunka-igényes iparágak területileg differenciált leépülése, a kritikus tömegek kialakításának egyre romló esélyével. Az iparági koncentrációk megtartó erejét inkább mutató bőrtermék- és lábbeligyártás legjelentősebb telephelye összességében ma Jász-Nagykun-Szolnok megye, ahol Szolnok–Martfű–Tiszaöldvár térsége tekinthető Magyarországon egyetlen jelentősebb, foglalkoztatásnövekedést is felmutatni képes könnyűipari tömörülésnek az ezredforduló utáni időszakban.

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

KEYWORDS: labour-intensive industries; industrial districts; clusters; Hungary

ABSTRACT: This study examines the spatial dynamics of the shrinking labour-intensive textile and clothing industry as well as the leather and footwear sector both of which play only a marginal role in the economic structure of Hungary today. The study is based on enterprise data

at different spatial levels from the last 18 years and settlement-level employment data of the 2011 census. The article draws on theoretical concepts of new regionalism, especially the approaches of industrial districts and clusters, and also attempts to identify the most important locations of the sectors investigated. According to the theories applied spatial concentrations of industries offer localisation economies and potentially ensure a broader variety of qualitative location factors essential for successful upgrading and adaptation processes in a changing economic environment.

This research relates an overall decline of labour-intensive industries with significant spatial differences. The erosion of critical masses reduces opportunities for localisation economies that would allow for an improved competitiveness of these sectors in Hungary. Processes of industrial concentration seem to sustain the viability of the leather and footwear industry.

The region of Szolnok, Martfű and Tiszaöldvár (county of Jász-Nagykun-Szolnok) represents one of the most significant locations for this sector. It is the only agglomeration within the Hungarian labour-intensive light industry that shows employment growth after the turn of the millennium. Both the textile and clothing sector as well as the leather and footwear industry are important employers in some peripheral regions where a substitution by new economic activities seems to be more difficult than at the economically developed locations.

Traditional labour-intensive light industries offering low wages and limited career opportunities cannot compete with the more dynamic sectors of the domestic economy or with some incomes earned by working abroad. For this reason, serious transformations are required in order to attract a skilled and motivated young workforce needed for the qualitative restructuring of these industries.

The article contributes towards understanding the geographic dimensions of the changes that can make a future development of this industrial culture of long tradition possible within the Hungarian economy.

Bevezetés, problémafelvetés

Az ipar jelentősége a 21. század Európájában sem lebecsülendő. Ha hosszú távon csökken is az ipar súlya az egyes nemzetgazdaságokban, aligha kérdőjelezhető meg exportbázisszektoroként játszott szerepe, innovációs teljesítménye és számos szolgáltatás növekedésére gyakorolt pozitív hatása (Lux 2017; Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015). Ráadásul az e cikkben is vizsgált fogyasztóvezérelt árucikkek keretében szerveződő designigényes könnyűipar esetében jellemző, hogy a termelő szegmensre fókuszáló hagyományos iparági adatok egyre kevésbé képesek megragadni az értékláncok mentén megfigyelhető – kereskedők, márkatulajdonosok szerepének felértékelődését eredményező – szerkezetváltást (Dicken 2011; Fernandez-Stark, Frederick, Gereffi 2011), s ezzel alábecsülik az iparágak valódi súlyát egy-egy térség értéktermelésében és foglalkoztatásában. Megkülönböztetett fontossága van az iparnak Kelet-Közép-Európában, ahol a posztszocialista gazdasági szerkezetváltás és modernizáció egyik zászlóvivőjévé, a nagyvárosi régiókon kívüli tér gazdaságának differenciálójává a külföldi tőkebefektetések révén globális értéktermelési hálózatokba integrálódott ipari szektor vált (Barta, Czirfusz, Kukely 2008; Kiss 2010; Lux 2017). E régióban az Európai Unió átlagát meghaladó mértékű az ipar súlya az értékteremtésben és a foglalkoztatásban, így a globális válság nyomán megjelent, újraiparosodáshoz és

negyedik ipari forradalomhoz kapcsolódó gazdaságpolitikai üzenetek és stratégiai térségünk jövője szempontjából különösen fontosak lehetnek.

A markáns ágazati és területi átalakulási tendenciákat felmutató, duális szerkezetű ipar fejlődésének hozadéka a régiókra jellemző tényezőkinálat mellett az élömlő-igényes iparágak – köztük a textil- és ruházati ipar, illetve a bőrtermék- és lábbeligyártás – zsugorodása, látványos belső szerkezetváltása: nagyobb súlyukat elsősorban a periferikus régiókban voltak képesek megőrizni (Lux 2017). E globális versenynek erősen kitett iparágakban a tartós versenyképesség zálogának Kelet-Közép-Európában (is) a feljebb lépést (Kalantaridis, Vassilev, Fallon 2008; Rouková et al. 2008), azaz a magasabb hozzáadott értéket képviselő termékek és tevékenységek felé történő elmozdulást tartják, mely felértékeli a térben korlátozottan rendelkezésre álló, nehezen reprodukálható minőségi telepítő tényezők körét. Ezen adottságok – a helyi környezet fontosságát hangsúlyozó, globális értéktermelési hálózatok koncepciójába is integrálni próbált új regionalizmus elméletei (Coe et al. 2004) szerint – a „csúszós” tér „tapadós” helyeihez, az iparági tudást és speciális inputokat koncentráló, lokalizációs agglomerációs előnyöket kínáló terekhez köthetők (Lengyel, Mozsár 2002; Lux 2013). Eme alapállásból kiindulva a vizsgált iparágak földrajzának elemzése nem pusztán a zsugorodás és szerkezetváltás területi következményeinek számbavétele, hanem – feltételezve a kritikus iparági tömeggel rendelkező régiók kedvezőbb körülményeit – azon térségek beazonosítása is egyben, melyek „forró pontokként” meghatározó szerepet játszhatnak esetlegesen megújulásukban.

A cikk alapgondolata több pusztán feltételezésnél: Martfű térségében végzett terepi tapasztalataim (Molnár 2015; Molnár, Lengyel 2016) megerősítik a kutatási téma létjogosultságát. Az egykori Tisza Cipőgyár bázisán, külföldi és hazai lábbelikészítők, beszállítók és helyi intézmények között – hivatalos szervezeti keretek nélkül – változó intenzitású, de az iparági szereplők versenyképességét befolyásolni képes kapcsolatok léteznek. A nagyvállalat átalakulása – a helyi (intézményi) szereplők agilitásának köszönhetően is – a „rendezett visszavonulás” foratókönyve szerint zajlott az 1990-es években (itt talán inkább, mint máshol). A korábban felhalmozott iparági tudás mindmáig fontos szerepet játszik a bőr- és cipőipar túlélésében, a külföldi tőke megtelepülésében és a tapasztalt kulcs emberek önálló vállalkozásalapításaiban. A helyi kapcsolati hálók hozzájárulnak az új szereplők megmaradásához: a földrajzi közelség és a vállalkozók közötti kapcsolatok segítik a megrendelésekhez jutást, a munkák egy részének kiszervezését (rugalmas kapacitásgazdálkodás), valamint bizonyos inputok (például cipőipari szerszámok) beszerzését. De a hagyományos cipőipar zsugorodásával és a specifikus tudással rendelkező szakembergárda kiöregedésével a lehetőségek szűkülése is érzékelhető: nagy kérdés, hogy meddig beszélhetünk még egyáltalán iparághoz kötődő lokalizációs előnyökről a térségben.

E vizsgálat – némi szakirodalmi alapozás után – a magyarországi textil- és ruházati ipar, illetve a bőrtermék- és lábbeligyártás területi dinamikájának bemutatására, 2010-es évekbeli kulcstérségeinek feltárására vállalkozik. Foglal-

koztatási adatokra épül, mert – bár az élőmunka-igényes tevékenységek súlyát így felülméri – ezek állnak rendelkezésre az iparágak megyei és települési szintű jelentőségváltozásának mérésére. A foglalkoztatási adatok lehetőséget biztosítanak a vállalati adatbázisok és a népszámlálási adatok összekapcsolására is. A két részből álló vizsgálat egyrészt az élőmunka-igényes iparágak megyei dinamikájának elemzésére és potenciális ipari körzeteinek, klasztereinek meghatározására, másrészt a megyei teljesítmények háttérében rejlő lokális koncentrációk – vállalati és népszámlálási adatokra épített – feltérképezésére törekszik. A kutatás az ezredforduló utáni időszakra fókuszál, amit nemcsak az egységes adatok elérése, hanem az iparágak globális és európai környezetében bekövetkezett változások is indokolnak. 2000 után ugyanis az élőmunka-igényes iparágak hazai képviselői mindinkább szembesültek egyrészt a nemzetközi kereskedelem liberalizációja, az európai integrációs folyamat és a globális gazdasági válság iparági versenyt élező hatásaival (Cutrini 2011; Dicken 2011). Másrészt a helyi termelés költségeinek jelentős növekedése miatt (Hamar 2006; Laki 2005) Magyarország egyre inkább „kiárazódott” az olcsó munkaerőre épülő iparágak piacáról, ami soha nem látott mértékű alkalmazkodásra kényszerítette a szereplőket. Az alacsony béreket kínáló könnyűipar a hazai gazdaság más szektoraival és a külföldi munkavállalás lehetőségeivel összevetve sem versenyképes (Molnár 2017), így a minőségi váltáshoz szükséges képzett és motivált fiatalok jövőbeli megnyerése komoly változásokat feltételez. A fő kérdés tehát az, hogy létrejöhet-e, illetve milyen térszerkezetet vehet fel egy olyan könnyűipar a 21. századi Magyarországon, amely már nem elsősorban a költségelőnyeiére építkezik.

Lokális és iparföldrajz az élőmunka-igényes iparágak szemszögéből

Az új regionalizmus változatos alapokon álló koncepciói a lokális környezet fontosságát hangsúlyozzák a gazdaság területi egyenlőtlenségeinek, illetve különböző iparágak eltérő térbeli fejlődési pályáinak alakításában (Coe et al. 2004). Számos formájuk (pl. új ipari terek, területi termelési komplexumok, regionális innovációs miliő, neomarthallai csomópontok, hálózati régiók, tanuló régiók) mellett az ipari körzetek és klaszterek – közös és eltérő elemeket egyaránt tartalmazó, gyakran egymás szinonimáiként használt – megközelítései terjedtek el leginkább (Wolman, Hincapie 2010). A mindkét koncepcióban megjelenő – egy-egy iparág térbeli koncentrációjára épülő – lokalizációs agglomerációs előnyök gondolata (Marshall-féle externáliák) azért jelentős fejlesztéspolitikai szempontból, mert a globalizáció által felértékelt nagyvárosi térségek urbanizációs agglomerációs előnyeiből (Jacobs-féle externáliák) nem részesülő közép- és kisvárosközpontú vidéki terekben is lehetségesnek tartja – ha csak egy-egy ágazatban is – a versenyképességhez szükséges kritikus tömegek kialakulását (Lux 2013).

Az *ipari körzet koncepciójának* 19. század végén született eredeti változatában Alfred Marshall az egymás közelébe telepedett kis- és középvállalkozások termelésszervezését vizsgálva jutott el ahhoz a megállapításhoz, hogy a térbeli externáliák (a széles körű munkamegosztás: specializáció, képzett munkaerő, tudástulcsordulás, „ipari légkör”) jelentősen befolyásolják a vállalatok sikerességét. Az elmélet az 1970-es és 1980-as évek Olaszországában a társadalmi közeg (kisvárosi környezet, közös értékek, bizalom, kisvállalkozókra, ipari munkásokra épülő közösségek) és a történelmi örökség fontosságát hangsúlyozó, helyi specifikumokat kidomborító elemekkel egészült ki, melyeknek jelentős szerepet tulajdonítottak az olasz kisvállalkozói szektor világgazdasági korszakváltás idején megmutatkozó rugalmasságában, sikeres alkalmazkodásában (Porter, Ketels 2010; Wolman, Hincapie 2010; Zeitlin 1994).

Bár a *klaszterkoncepció* is visszavezethető az 1970-es évekig (Czamanski cikkeire hivatkozik Buzás 2000), de leginkább Michael Porter vállalati és regionális versenyképességet vizsgáló, ipargazdaságtani alapokon álló kutatásai révén vált ismertté (Porter, Ketels 2010). A klaszter behatárolt területen (iparág, közös technológiai platform) működő, egymással kapcsolatban álló vállalatok és intézmények földrajzi tömörülése, ahol a kritikus tömeget elérő vállalati szereplőkre egyszerre jellemző az innovációorientált versengés és az együttműködés (Grosz 2000; Sass, Szanyi 2009). A témában született magyar tanulmányok első sorban az ipari körzetek agglomerálódásból fakadó passzív előnyeire és a klaszterek aktív együttműködésére, a földrajzi és kapcsolati közelség együttes jelenlétére helyezik a hangsúlyt a koncepciók közti különbségtételben (Buzás 2000; Grosz 2000; Vas 2009). E sorok írója számára megalapozottabbnak tűnik az a megközelítés, mely az ipari körzetet a vállalatok és intézmények térbeli tömörülésének és együttműködésének sokféle konfigurációját lehetővé tevő klaszterek – első sorban kis- és középvállalkozásokhoz és könnyűiparhoz kötődő – speciális eseteként jeleníti meg (Porter, Ketels 2010).

Empirikus tanulmányok sora készült az ipari körzetek és klaszterek lehatárolására, illetve versenyképességet erősítő működési mechanizmusaik, sikerességük vagy sikertelenségük okainak feltárására. A témánk szempontjából releváns, élmunka-igényes iparágak koncentrációit vizsgáló tanulmányok nagyrészt a *(neo)marshalli iparikörzet-modell* elméleti alapjain, dél-európai (olaszországi, spanyolországi, portugáliai) esettanulmányokhoz kapcsolódnak (Boix 2010; Cerejeira da Silva 2002; Garofoli 2010; Mucelli et al. 2015). A dél-európai súlypont első sorban azzal magyarázható, hogy a nyugat-európai gazdaság a két világháború között, majd az 1950-es és 1960-as években strukturális átalakuláson ment keresztül, és a fordista típusú gazdaság koncentrációs folyamatainak eredményeként a könnyűiparra jellemző, kis- és középvállalkozásokra épülő ipari körzetek eltűntek Európa északi részéről (Garofoli 2010). Legfeljebb a régió periferiáján figyelhető meg egy-egy körzet – ilyen a globalizáció hatására utóbb kiürült németországi Pirmasens – tartósabb fennmaradása (Schamp 2005).

A „termék- és technológiai innováció széles útja”, illetve a „nyomorúságos bérek és munkakörülmények keskeny ösvénye” (Pyke, Sengenberger 1992, idézi Zeitlin 1994) között lavírozó *Harmadik Olaszország* erős társadalmi-kulturális tartalmat hordozó iparikörzet-modellje szerint a térség sikere a kisipari-kézműves hagyományokon, a kis- és középvállalatok rugalmas specializációján és együttműködésén, illetve a körzetben kialakult agglomerációs előnyökből táplálkozó „iparági légkör” kiaknázásán, a kulturális a homogenitáson, a társadalmi konszenzuson és a bizalmon alapult. A magas presztízsű fogyasztókat és rés piacokat megcélzó minőségi termékek tömeges előállításának és exportjának köszönhetően Olaszország ma is piacvezető szerepet tölt be az európai élmunka-igényes iparágakban. De az 1970-es és 1980-as években virágkorát élő olasz modell fenntarthatósága a globalizáció és a technológiai változások hatására megkérdőjeleződött az ezredfordulóra. Átalakuló, néhány domináns szereplő kiemelkedését mutató vállalati szerkezet, aszimmetrikusabb vállalatközi kapcsolatok, a munkaerő növekvő mobilitása és ezzel összefüggésben a társadalmi közeg átalakulása figyelhető meg. Az élmunka-igényes ipar házon belül tartásában korábban oly sikeres ipari körzetek termelésének kiszervezése mind jelentősebbé vált, új hálózatokat teremtve Olaszország és a költséghatékony termelés telephelyeként funkcionáló Délkelet-Európa között (Crestanello, Tattara 2011; Cutrini 2011; Lux 2014; Mucelli et al. 2015).

A világban és Olaszországban beazonosított ipari koncentrációk sokszínűsége (Musotti 2010; Zeitlin 1994), a hagyományos körzetek átalakulása, illetve a különböző elméletek interakciója és fejlesztéspolitikai adaptációja az eredetileg kis- és középvállalkozásokra fókuszáló modell kiszélesítéséhez vezetett. E szemléletváltás része az a – jórészt Ann Markusen nevéhez fűződő, utóbb kiegészített – tipizálási kísérlet, mely a kis- és középvállalkozásokra épülő tradicionális (marshalli) körzetek mellett elkülönítette az egy-egy nagyvállalat köré épülő „kerékagy típusú”, a külső szereplők térségbe települt leányvállalatai által alkotott „szatellit”, a típusok keveredésével született „hibrid”, valamint az állami szervezetekhez kötődő iparági körzeteket. Sőt, az egymás mellett működő, de érdemi kapcsolatokat fel nem mutató szereplők tömörüléseit is „kolokációs területként” kategorizálta (Lux 2014). Az általánosítási kísérletekkel az ipari körzetek társadalmi viszonyok egyediségét hangsúlyozó megközelítése is háttérbe szorult. Ezzel együtt a modell adaptálhatósága komoly korlátokba ütközik Kelet-Közép-Európában, ahol a periféria tökeszegénysége, duális szerkezetű, erős külső függőséget mutató gazdasága és minőségi tényezők terén jellemző deficitje a szocialista iparosítás örökségének máig ható következményeivel (horizontális kapcsolatok hiánya, hosszú távú intézményi gyengeségek) párosul (Lux 2017). Ennek ellenére az ezredfordulón – az európai minták követése jegyében – a hazai fejlesztéspolitikában is megjelentek a klaszterek, melyek nemcsak a versenyképesség erősítését célozzák, hanem a duális gazdasági szerkezet oldásának, a külföldi nagyvállalatok, illetve a hazai kis- és középvállalkozások közti kapcsolatépítésnek is eszközét képezik (Grosz 2000; Sass, Szanyi 2009).

A hazai gazdaságföldrajzi és regionális tudományi írásokban már a rendszerváltás idején felismerték az ipari koncentrációk jelentőségét (Barta 1989; Faragó 1994), hogy a későbbi iparföldrajzi áttekintő munkák (Barta 2002; Kiss 2010, 2013; Lux 2017) több-kevesebb részletességgel foglalkozzanak az ipari körzetek, klaszterek, továbbá – részben a modell fejlesztéspolitikai adaptációját jelentő – ipari parkok kérdésével. Bár a szektor iránti figyelem nem nélkülözte az ágazati és területi szempontokat (az újraiparosodás és a gazdasági válság hatásairól Barta, Czirfusz, Kukely 2008; Barta, Lőcsei 2011; Kiss 2011; Lengyel et al. 2016; a hosszabb távú ipari fejlődési pályákról Nemes Nagy, Lőcsei 2015 írásai emelendők ki), az élőmunka-igényes iparágak súlyukból veszítő, a külföldi működő tőke ipari térformáló folyamataiban marginálissá váló szereplőként jelennek meg, térbeliségük kutatása ennek megfelelően nem kapott különösebb hangsúlyt. Mindezt alá is támasztja a vidéki városrégiók potenciális feldolgozó-ipari klasztereit beazonosító vizsgálat, mely egyetlen olyan térséget sem talált, ahol a textil-, ruha-, bőrtermék- és lábbeligyártás kritikus tömegben koncentráldott volna (Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015).

A vizsgált iparágakkal foglalkozó szórványos közgazdasági tanulmányok (Hamar 2006; Laki 2005; Textilipari Műszaki Tudományos Egyesület 2009) ugyanakkor nélkülözik a területi szempontokat. A győri járműipari körzet kutatásának oldalvizén született olyan részletesebb tanulmány, mely a korábban jelentős győri textilipar rendszerváltás utáni átalakulását dolgozta fel (Orbán Horváth 2014). A bőrtermék- és lábbeligyártás hazai földrajzának feltárására, egy-egy jelentősebb telephelyének esettanulmányyszerű feldolgozására pedig e sorok írója tett kísérletet: a csengeri és martfűi lábbeligyártás átalakulásának bemutatása (Molnár 2013, 2015) mellett figyelemre méltó eredmény, hogy az iparágat meghatározó nagy- és középvállalatok mindinkább a periférikus térségekben és a nagyobb iparági koncentrációkban tömörülnek (Molnár, Lengyel 2015). Ezt részben megerősítik a kelet-közép-európai régió könnyűiparát kutató tanulmányok (Anić, Rajh, Teodorović 2008; Crestanello, Tattara 2011; Kalantaridis, Vassilev, Fallon 2008; Pástor, Belvončíková 2015; Rouková et al. 2008; Smith et al. 2014) is, melyek ugyan nem bővelkednek területi vonatkozású elemekben, de azokból – kissé ellentmondásosan – a hagyományos iparági központok továbbélése és a költséghatékony perifériák felértékelődése egyaránt kiolvasható.

Olvadozó iparágak – romló klaszteresedési esélyek?

A vizsgált hazai élőmunka-igényes iparágak térbeliségének dinamikáját nagymértékben meghatározza jelentős ezredforduló utáni súlyvesztésük: mindkét ágazatban csökkent a vállalkozások és az alkalmazásban állók száma, ezzel párhuzamosan mérséklődött jelentőségük a feldolgozóiparon belül. Eltérés az árbevételi adatokban mutatkozik, ahol a bőrtermék- és lábbeligyártás – a vizsgált

bő másfél évtizedben a feldolgozóipar egészét meghaladóan gyarapodva – növelte jelentőségét, míg a textil- és ruházati ipar zsugorodást mutatott. 2016-ban a két iparág együttvéve a feldolgozóipari vállalkozások 9-10%-át, a 4 fő feletti vállalkozások és alkalmazásban állók 6-7%-át, az összes és exportárbevétel 1,5-2%-át, a külföldi tőkeállomány 1,6%-át adta. Különösen az árbevételi adatok terén látványos a bőrtermék- és lábbeligyártás másik iparághoz képest megfigyelhető erősödése, s egyúttal lényegesen koncentráltabb szervezeti háttere (1. táblázat).

A 4 fő feletti foglalkoztatók adatainak tükrében a textil- és ruházati ipar a 2000. évi érték 30%-át, a bőrtermék- és lábbeligyártás 2000. évi nagyságrendjének 50%-át érte el 2016-ban. Nemcsak a foglalkoztatásleépülés mértékében vannak különbségek: míg a textil- és ruházati ipar létszáma szinte folyamatos csökkenést mutat, a bőrtermék- és lábbeligyártás 2009-ben elért mélypontja után újra növekedni kezdett. Mindkét iparág leépülésének nagy része az ezredfordulót követő évekre esik, amikor a kiéleződő globális iparági versenyben jelentős relatív költségnövekedést megélt Magyarország kiárazódott az

1. táblázat: A vizsgált élőmunka-igényes iparágak néhány mennyiségi mutatója és feldolgozóipar egészén belüli aránya

Some indicators of the examined labour-intensive industries and their share in the manufacturing sector

Mutatók	Textil- és ruházati ipar		Bőrtermék- és lábbeligyártás	
	2000	2016	2000	2016
Működő vállalkozások (db)	9788	3954	1274	485
Működő vállalkozások (a feldolgozóipar százalékában)	14,6	8,2	1,9	1,0
4 fő feletti működő vállalkozások (db)	1994	732	406	141
4 fő feletti működő vállalkozások (a feldolgozóipar százalékában)	13,4	5,9	2,7	1,1
Alkalmazásban állók (ezer fő)	103,4	32,0	24,3	11,9
Alkalmazásban állók (a feldolgozóipar százalékában)	13,5	4,8	3,2	1,8
Összes árbevétel (milliárd Ft)	342,2	213,7	65,6	194,2
Összes árbevétel (a feldolgozóipar százalékában)	3,3	0,8	0,6	0,7
Exportárbevétel (milliárd Ft)	223,3	151,2	43,7	186,1
Exportárbevétel (a feldolgozóipar százalékában)	3,6	0,8	0,7	1,0
Külföldi tőkeállomány (millió €)	236,1	356,0*	58,3	356,0*
Külföldi tőkeállomány (a feldolgozóipar százalékában)	2,8	1,6*	0,7	1,6*

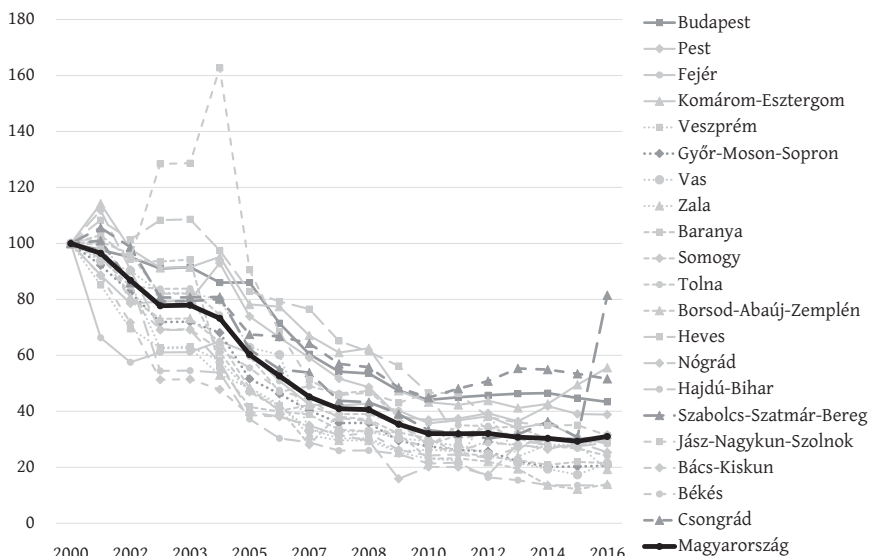
* A textil- és ruházati ipar, illetve a bőrtermék- és lábbeligyártás együtt.

Adatok forrása: KSH, MNB.

elsősorban olcsó munkaerőt igénylő gazdasági tevékenységek piacáról (Molnár, Lengyel 2016); a 2008-ban kipattant globális gazdasági válság hatása csekélyebb, illetve a bőrtermék- és lábbeligyártásban gyakorlatilag visszaállt a krízis előtti foglalkoztatási szint (1–2. ábra).

A megyék differenciált fejlődési pályákat mutatnak mindkét iparágban, bár bizonyos változások háttérében adminisztratív okok (iparági szereplők főtevékenység- vagy székhelyváltása) keresendők. Különösen igaz ez a kisebb, szervezeti és területi értelemben koncentráltabb bőrtermék- és lábbeligyártásban, ahol egy-egy nagyobb szereplő adatainak változása is erősen befolyásolja a megyei adatokat (Borsod-Abaúj-Zemplén és Zala megye példái). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye textil- és ruházati iparának utolsó évben megfigyelhető látványos növekedése is egy jelentős létszámú munkaerőt alkalmazó rehabilitációs foglalkoztató főtevékenységének változásához (felsőruházat-gyártó lett). A jelentős telephelyek körében a textil- és ruházati iparban Csongrád megye és a székhelyhatásból is profitáló Budapest, míg a bőrtermék- és lábbeligyártásban Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye dinamikája érdeklő. Ez többnyire csak az országos értéktől elmaradó mértékű zsugorodást jelenti: egyedül Jász-Nagykun-Szolnok és csak a bőrtermék- és lábbeligyártásban haladta meg az ezredforduló foglalkoztatási adatait (1–2. ábra).

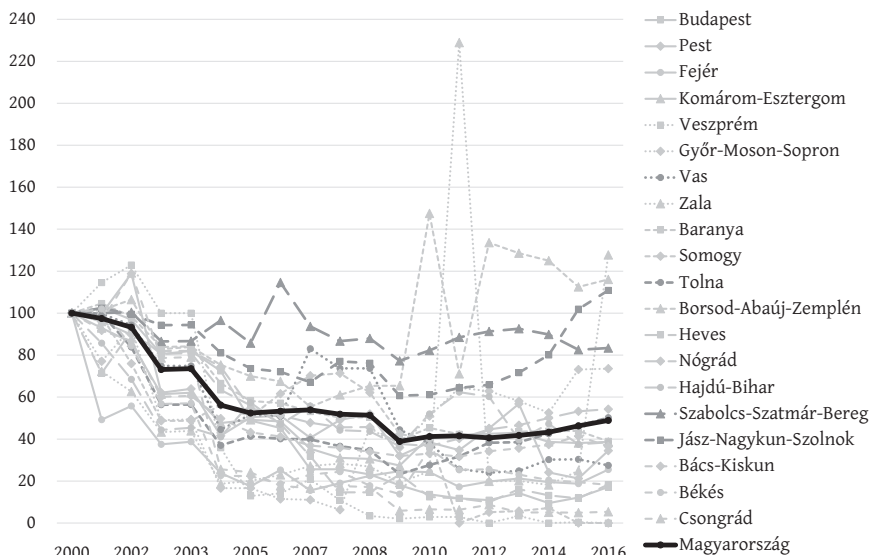
1. ábra: A textil- és ruházati iparban alkalmazottak létszámának változása megyénként (2000=100)
Changes in the number of employees in the textile and clothing industry of the counties (2000=100)

Adatok forrása: KSH.

2. ábra: A bőrtermék- és lábbeligyártásban alkalmazottak létszámának változása megyénként (2000=100)

Changes in the number of employees in the leather and footwear industry of the counties (2000=100)

Adatok forrása: KSH.

A megyék differenciált fejlődési pályájára utal mindkét iparágban a koncentrációs index – egyébként alacsony – értékének mérsékelt növekedése (textil- és ruházati ipar: 0,08–0,11, bőrtermék- és lábbeligyártás: 0,09–0,14), illetve az öt legjelentősebb megye súlyának növekedése (textil- és ruházati ipar: 50–55%, bőrtermék- és lábbeligyártás: 61–73%) 2000 és 2016 között. A textil- és ruházati iparban – összhangban az ágazat szerkezeti átalakulásával – jelentős átrendeződések történtek: az alapvetően textilipari orientációjú megyék aránylag stabilabbnak tűnnek, míg a zsugorodás ott a legnagyobb arányú, ahol korábban a ruházati ipar abszolút dominanciája érvényesült. A bőrtermék- és lábbeligyártás vezető megyéi ezzel szemben gyakorlatilag nem változtak, alátámasztva a jelentősebb iparági koncentrációk megtartó erejét, illetve az iparág költséghatékonyabb periféria felé tolódásáról korábban írottakat (Molnár, Lengyel 2015). Az ezredforduló és napjaink állapotait a Hoover-index segítségével összevetve az is látható, hogy a két iparág térbeli elkülönülése növekedett.

A kritikus iparági tömeg és az ebből fakadó lokalizációs előnyök (pozitív externáliák) jelentős szerepet játszhatnak versenyképes gazdasági tevékenységek kialakításában és fenntartásában. De vajon beszélhetünk-e a magyar könnyűiparban kritikus tömegekről, klaszterépítési lehetőségekről? És vajon miként változtak a feltételek az ezredfordulót követő másfél évtizedben? A helyzet értékeléséhez a magyar városrégiók feldolgozóipari klasztereinek be-

azonosítására is alkalmazott EU-módszertant (European Cluster Observatory) használtam, mely az iparági tömörülések meghatározására az egyes megyék könnyűiparának az országos („méret”) és helyi foglalkoztatásban („fókusz”) mért súlyát, illetve az országos átlagértékhez képest megfigyelhető helyi felül- vagy alulreprezentáltságát („specializáció”) méri (Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015).

A két iparágra külön-külön elkészített táblázatok a súlytalanná válás folyamatát jelzik. A megyei iparági koncentrációk abszolút mérete, illetve a helyi gazdaságban betöltött relatív súlya többnyire csökken. Míg 2000-ben a textil- és ruházati iparban Budapest, a kisalföldi textilnégyszög hagyományait képviselő Győr-Moson-Sopron és Vas megye, valamint a szocialista iparosítás nyomán a vidéki Magyarország legnagyobb ruhaipari központjává vált Hajdú-Bihar megye is jelentős koncentrációt képviselt, 2016-ra csak a székhelyhatásból (is) profitáló Budapest tömege maradt számottevő. A kisebb bőrtermék- és lábbeligyártás

2. táblázat: Potenciális klaszterek a textil- és ruházati ipar megyei adatai alapján
Potential clusters based on county-level data of the textile and clothing industry

Megyék	2000			2016		
	Méret	Fókusz	Specializáció	Méret	Fókusz	Specializáció
Budapest	0,72	2,03	0,53	0,28	0,84	0,78
Pest	0,12	1,82	0,48	0,04	0,45	0,41
Fejér	0,09	2,00	0,52	0,02	0,54	0,50
Komárom-Esztergom	0,04	1,36	0,36	0,02	0,67	0,62
Veszprém	0,12	3,76	0,99	0,03	1,16	1,07
Győr-Moson-Sopron	0,35	7,90	2,08	0,07	1,47	1,36
Vas	0,30	10,96	2,88	0,06	2,43	2,26
Zala	0,16	6,34	1,67	0,03	1,26	1,17
Baranya	0,17	5,23	1,37	0,03	1,14	1,06
Somogy	0,11	4,09	1,08	0,03	1,26	1,17
Tolna	0,15	7,92	2,08	0,03	2,05	1,90
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,21	4,13	1,09	0,03	0,52	0,48
Heves	0,06	2,71	0,71	0,02	0,74	0,68
Nógrád	0,06	3,78	0,99	0,01	1,14	1,06
Hajdú-Bihar	0,33	7,60	2,00	0,04	0,95	0,89
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,15	4,34	1,14	0,11	2,50	2,32
Jász-Nagykun-Szolnok	0,11	3,71	0,97	0,03	1,02	0,95
Bács-Kiskun	0,21	5,13	1,35	0,06	1,45	1,35
Békés	0,19	6,66	1,75	0,05	1,93	1,79
Csongrád	0,16	4,56	1,20	0,08	2,25	2,09
Magyarország	3,80	3,80	1,00	1,08	1,08	1,00

Méret: az iparágban alkalmazottak a megyében az országos foglalkoztatás százalékában. Fókusz: az iparágban alkalmazottak a megyében a helyi foglalkoztatás százalékában. Specializáció: lokációs hányados (az iparág megyei reprezentáltsága országos súlyához képest). Módszertan Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015 alapján.

Adatok forrása: KSH.

legfontosabb telephelye Vas megye volt az ezredfordulón, de napjainkban legfeljebb az akkor második helyezett Jász-Nagykun-Szolnok megyében lehet kritikus-tömeg-közel állapotról beszélni. A megyék foglalkozási szerkezetében 2000-ben a textil- és ruházati ipar esetében 10%, a bőrtermék- és lábbeligyártás esetében 5% feletti részesedést is találni (mindkettőt Vas megyében), 2016-ban ugyanakkor egyedül a Jász-Nagykun-Szolnok megyei bőrtermék- és lábbeligyártás helyi súlya haladta meg a 3%-ot (2–3. táblázat).

A specializációs értékek sajátos tendenciákra hívják fel a figyelmet. A textil- és ruházati ipar leépülése – a korábbi kiemelkedő koncentrációk eltűnésével – inkább csökkenéssel, a lokációs hányadosok közti különbségek csökkennek. A bőrtermék- és lábbeligyártás átalakulása ugyanakkor az iparági koncentrációk megtartó ereje miatt a specializációs értékek növekvő differenciálódásában mutatkozik meg: 2016-ban a legnagyobb felülreprezentáltságot mutató megyében (Jász-Nagykun-Szolnok) 9–10-szer nagyobb az iparág foglalkozási szerkezetben játszott szerepe, mint az ország egészében, miközben akadt olyan megye

3. táblázat: Potenciális klaszterek a bőrtermék- és lábbeligyártás megyei adatai alapján
Potential clusters based on county-level data of the leather and footwear industry

Megyék	2000			2016		
	Méret	Fókusz	Specializáció	Méret	Fókusz	Specializáció
Budapest	0,07	0,19	0,21	0,01	0,03	0,08
Pest	0,01	0,21	0,23	0,00	0,04	0,11
Fejér	0,01	0,35	0,39	0,00	0,08	0,21
Komárom-Esztergom	0,02	0,54	0,61	0,01	0,19	0,47
Veszprém	0,01	0,28	0,32	0,00	0,00	0,00
Győr-Moson-Sopron	0,01	0,21	0,23	0,01	0,14	0,35
Vas	0,16	5,93	6,62	0,04	1,69	4,23
Zala	0,01	0,52	0,58	0,02	0,69	1,72
Baranya	0,06	1,81	2,02	0,02	0,71	1,79
Somogy	0,01	0,46	0,51	0,00	0,00	0,00
Tolna	0,10	4,98	5,56	0,04	2,68	6,72
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,01	0,20	0,23	0,01	0,21	0,53
Heves	0,01	0,44	0,49	0,00	0,08	0,19
Nógrád	0,03	1,97	2,20	0,01	1,27	3,19
Hajdú-Bihar	0,03	0,58	0,65	0,01	0,21	0,52
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,08	2,35	2,62	0,06	1,39	3,47
Jász-Nagykun-Szolnok	0,11	3,76	4,21	0,12	3,67	9,18
Bács-Kiskun	0,09	2,30	2,57	0,03	0,75	1,88
Békés	0,02	0,85	0,95	0,00	0,15	0,38
Csongrád	0,04	1,13	1,26	0,00	0,06	0,15
Magyarország	0,90	0,90	1,00	0,40	0,40	1,00

Adatok forrása: KSH.

(Veszprém), ahonnan gyakorlatilag eltűnt az iparág. Mindhárom vizsgált kritérium tükrében – és nem utolsósorban azért, mert képes volt növekedést felmutatni az ezredforduló után – 2016-ban leginkább Jász-Nagykun-Szolnok megye bőrtermék- és lábbeligyártása áll közel ahhoz, hogy ott potenciális klaszterről lehessen beszélni. Mindkét iparágbeli erős érintettsége okán Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, illetve – kisebb mértékben – Vas és Tolna megye érdemel még figyelmet (2–3. táblázat).

Lokális iparági koncentrációk: kísérlet a könnyűipar tereinek lehatárolására

A vizsgált élmunka-igényes iparágak kritikus tömege, helyi gazdasági jelentősége megyei szinten már csak nyomokban fedezhető fel. Részben e körülmény, részben a megyék gazdaságának belső heterogenitása indokolja alacsonyabb területi szinten a lokális koncentrációk beazonosítását. Miután a munkához felhasználható vállalati adatok összegyűjtése körülményes és a módszerrel az ezredforduló viszonyai utólag nem rekonstruálhatók, statikusan, egy 2017. júniusi időpontban térképeztük fel települési szinten a két iparág földrajzát, – a megyei adatokkal történő összehasonlíthatóság érdekében – a legalább 5 főt foglalkoztató társas vállalkozások körében. Elsősorban a Creditreform online céginformációs adataira épült az elemzés, de támpontként a KSH, valamint a Kereskedelmi és Iparkamara adatbázisát is felhasználtuk (3–4. ábra).

Lényeges különbség a két iparág földrajzában Budapest eltérő szerepe: míg a textil- és ruházati iparnak – a székhelyhatásból is következően – több mint 160 vállalkozással és 8800 foglalkoztatottal ma is kiemelkedő központja a főváros, a bőrtermék- és lábbeligyártás esetében – nem egészen 20 releváns szereplővel és 500 fő alatti létszámmal – az öt legjelentősebb telephely közé sem fér be. A nagyobb iparági központok egyenletesen oszlanak meg az Alföld és a Dunántúl között, de mindkét iparágban keleten találjuk a jelentősebb foglalkoztatókat. A textil- és ruházati iparban Nyíregyháza (Pro-Team), Szeged (SZEFO, Naturtex), Hódmezővásárhely (März Fashion, Hódfó) és Szombathely (Styl Fashion, Speidel), a bőrtermék- és lábbeligyártásban Szolnok (Eagle Ottawa, Jopp Interior), Nyíregyháza (Eissmann Automotive, Ricosta), Martfű (Lorenz Shoe), Jánosháza (Seton) és Szekszárd (Samsonite) emelhető ki (3–4. ábra). A textil- és ruházati ipar nagyobb településekhez köthető, mint a bőrtermék- és lábbeligyártás: 15 ezer fő alatti lélekszámú településeken az előbbi iparág alkalmazottainak mintegy 25%-át, utóbbinak 40%-át foglalkoztatják.

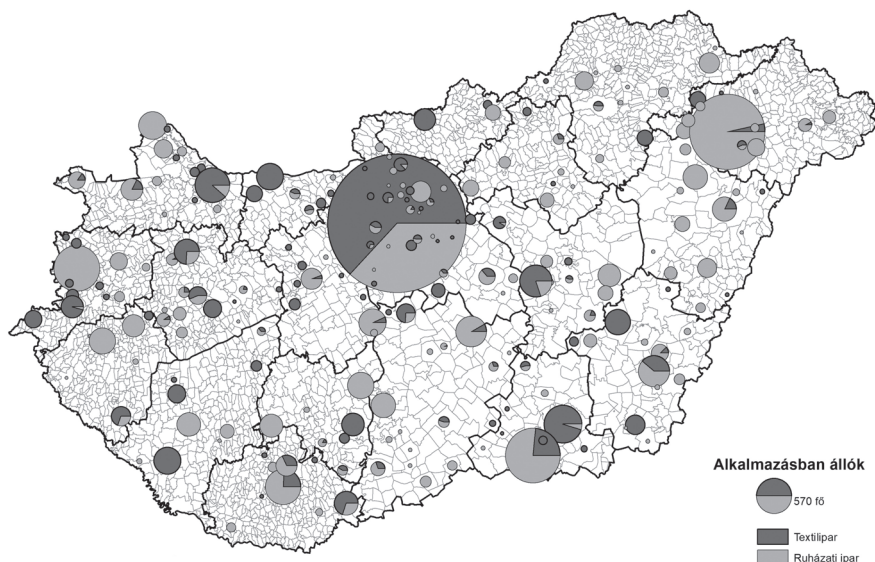
A földrajzi közelség szempontjából – a megyei adatok ismeretében – figyelemre méltó a teljesítmények térbeli koncentrációja. A textil- és ruházati iparban többpólusúság érvényesül a jelentősebb megyékben: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Nyíregyháza (75% feletti) súlya miatt mutat jelentős koncentrációt,

de az iparági telephelyek a megye teljes területén szóródnak, míg Csongrád megye teljesítményének közel 95%-a (összesen 20 vállalkozás) Szegedhez és Hódmezővásárhelyhez köthető. A bőrtermék- és lábbeligyártás eleve kevesebb telephelyen koncentrálódik. Jász-Nagykun-Szolnok megye kiemelése nemcsak a potenciális klasztervizsgálat eredményei alapján indokolt: az iparág helyi teljesítményének közel 99%-a (mintegy 12 vállalkozás) a Szolnok–Martfű–Tiszaöldvár-tengelyen található, ami egyúttal a lokalizációs előnyök megteremtődésének lehetőségére utal. A kisebb iparági súlyú Tolna megyében közel 85%-os részesedéssel rendelkezik Szekszárd–Bonyhád–Nagymányok térsége (3-4. ábra).

Az élőmunka-igényes könnyűipar terei megrajzolhatók a 2011. évi népszámlálás iparágsszintű, települési bontású foglalkoztatási adatainak segítségével is, ami képet ad a foglalkoztatók környezetükre gyakorolt hatásainak kiterjedtségéről. A globalizáció soha nem látott földrajzi távolságokat áthidaló kapcsolatrendszereinek világában a munkavállalók ingázása az egyik olyan kapcsolat, mely aktív szerepet játszik a lokális iparági terek formálásában: nem véletlen, hogy az ipari körzetek beazonosításához Olaszországban és Spanyolországban is ingázási kapcsolatok alapján kialakított helyi munkaerőpiaci vonzáskörzetek szolgálnak keretként (Boix 2010; Sforzi

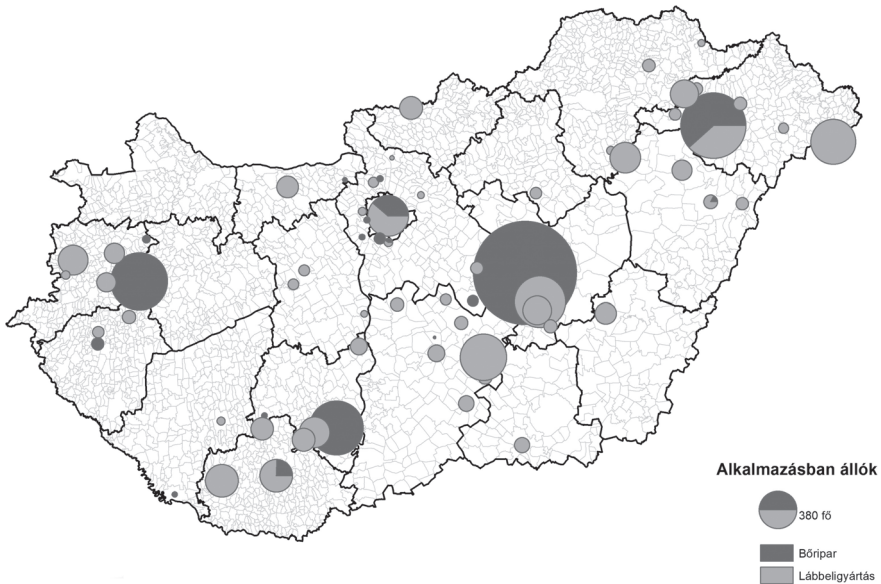
3. ábra: Alkalmazásban állók száma a textil- és ruházati iparban, a legalább 5 főt foglalkoztató helyi székhelyű vállalkozások adatai alapján (2017)

Number of employees in the textile and clothing industry based on the data of local enterprises with at least 5 employees (2017)

Forrás: A Creditreform adatai alapján szerkesztette Németh G.

4. ábra: Alkalmazásban állók száma a bőrtermék- és lábbeligyártó iparban, a legalább 5 főt foglalkoztató helyi székhelyű vállalkozások adatai alapján (2017)
Number of employees in the leather and footwear industry based on the data of local enterprises with at least 5 employees (2017)

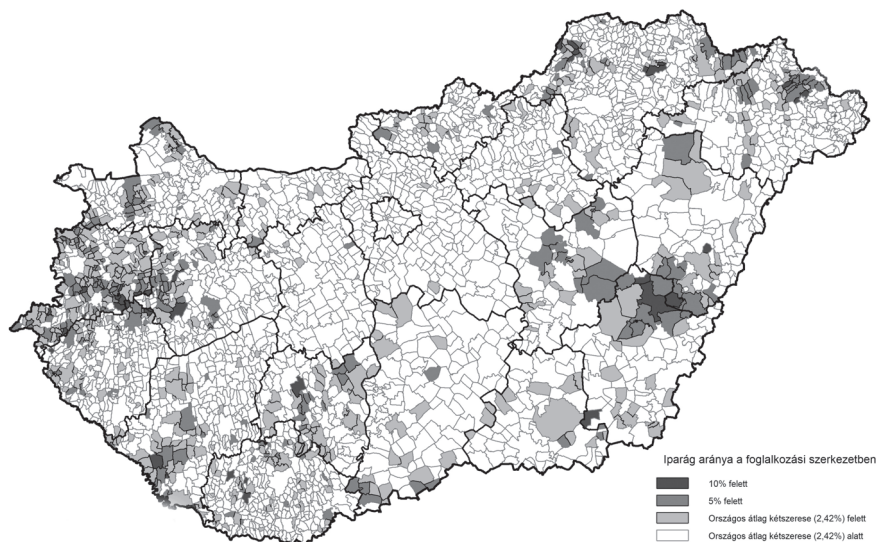
Forrás: A Creditreform adatai alapján szerkesztette Németh G.

2010). További érv a népszámlálási adatok és a székhely szerinti vállalati adatok együttes alkalmazása mellett, hogy a módszerrel a nem helyi székhelyű vállalatok által meghatározott iparági telephelyek is azonosíthatók. Végül, szemben az abszolút foglalkoztatási súlyt mutató vállalati adatokkal, a helyi foglalkozási szerkezeten belüli relatív jelentőség alkalmas a könnyűipartól függő terek megrajzolására: a gazdaság egyéb szektorainak fejlettségétől függően ugyanis nem feltétlenül ugyanott jelentős súlyúak a vizsgált ágazatok, ahol a legnagyobb koncentrációik alakultak ki. A vállalati és népszámlálási adatok mindazonáltal nem azonos időpontra és nem ugyanazon sokaságra vonatkoznak. 2011 és 2017 között több mint fél évtized telt el, mely a textil- és ruházati iparban országos szinten mintegy 10% csökkenést, a bőrtermék- és lábbeligyártásban 20% növekedést hozott a foglalkoztatás terén, jóval nagyobb eltérésekkel az egyes megyékben. Ezen kívül a vállalati foglalkoztatási adatok – szemben az elvben teljes körű népszámlálással – csak a 4 fő feletti cégekre terjednek ki.

A népszámlálási adatok alapján a textil- és ruházati ipar foglalkozási szerkezeten belüli magas aránya Békés, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok, illetve Vas, Zala és Veszprém megyék határvidékének településein fordul elő a legnagyobb kiterjedésben, de markánsan elkülönül környezetétől Dél-Somogy, Tolna középső része, Kapuvár és Rajka térsége, Vásárosnamény, Deme-

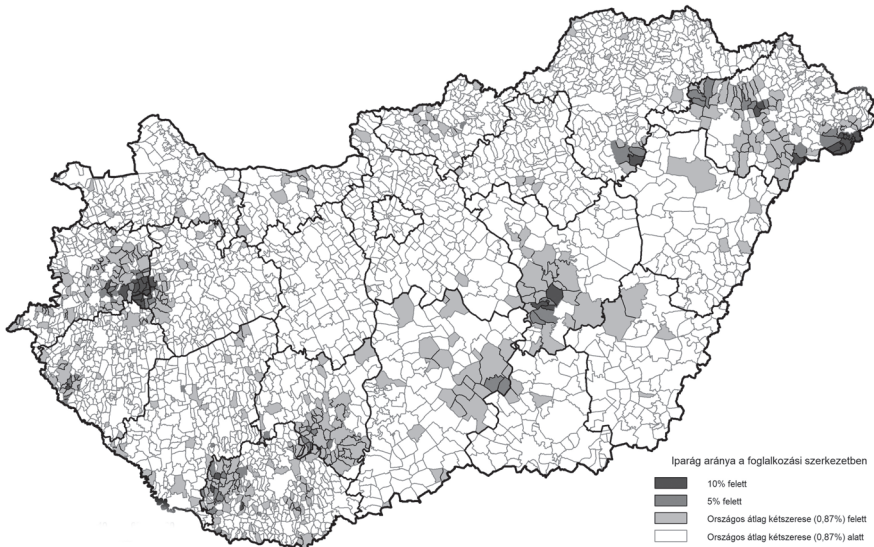
cser, Sátoraljaújhely, Putnok és Hajdúnánás környezete, valamint a Közép-Tisza-vidék egy része is. Még jobban lokalizálhatók a bőrtermék- és lábbeligyártás magas foglalkoztatási arányával jellemezhető települések: a Dunántúlon Jánosháza, Lenti, Szigetvár, Bonyhád-Szekszárd, Kelet-Magyarországon Kiskunfélegyháza, Martfű-Szolnok és Tiszakeszi térségében, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középső sávjában (Csenger, Ramocsaháza, Rakamaz) mutatnak nagyobb koncentrációt (5–6. ábra). A korábban ismertetett módszertani korlátokkal kiemelendők a textil- és ruházati iparban Szeghalom és Vásárosnamény, a bőrtermék- és lábbeligyártásban Ramocsaháza térségének pozitív eltérései a helyi székhelyű vállalatok adataitól, mely az előbbi esetekben Budapesten (Felina, Berwin), az utóbbi esetben Nyíregyházán (Ricosta) székhellyel rendelkező cégek foglalkoztatására vezethető vissza. A foglalkozási szerkezeti adatok tükrében az egyébként jelentős könnyűipari vállalkozásoknak otthont adó Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Szombathely és Budapest gazdaságában szinte teljesen eltűnnek az iparágak, jól mutatva a gazdasági szerkezetváltással megfigyelhető háttérbe szorulásukat. Több periférikus kisvárosban ugyanakkor az élőmunka-igényes iparágak napjainkban is komoly foglalkoztatónak számítanak: a textil- és ruházati ipar aránya Szeghalom, Vésztő és Komádi esetében 10–12% körül alakult, a bőrtermék- és lábbeligyártás súlya Csengerben közel 20%-os, Martfűn 15%-os, Tiszaföldváron 10%-os volt a 2011. évi népszámlálás idején (5–6. ábra).

5. ábra: A textil- és ruházati ipar súlya a foglalkozási szerkezetben (2011, %)
Share of textile and clothing industry in the local employment structure (2011, %)

Forrás: KSH, népszámlálás adatai alapján szerkesztette Németh G.

6. ábra: A bőrtermék- és lábbeligyártó ipar súlya a foglalkozási szerkezetben (2011, %)
 Share of leather and footwear industry in the local employment stucture (2011, %)

Forrás: KSH, népszámlálás adatai alapján szerkesztette Németh G.

Összegzés, kitekintés

A könnyűipar területi mintázatának ezredforduló utáni alakulásában több tényező hatása összegződik, de alapvetően az örökölt adottságok szerepe meghatározó. Egyrészt a szocialista időszakban a szabad munkaerő extenzív kiaknázására építő dekoncentrált iparosítás vidéken általánosan elterjedtté tette a korábban Budapest térségére és néhány kitüntetett – főként dunántúli – körzetbe tömörülő élőmunka-igényes könnyűipari ágakat. Másrészt ezek a heterogén szereplőkből (iparvállalatokból, szövetkezetekből, mezőgazdasági nagyüzemek ipari melléküzemágaiból) álló ágazatok jelentős szervezeti átalakuláson és legalább kétszer (a rendszerváltás idején és az ezredforduló után) markáns szelekción mentek keresztül. A magántulajdonba került vállalkozások fejlődését nagymértékben meghatározta a globális értéktermelési hálózatokba integrálódás sikeressége, mely az 1990-es években dominánssá vált nyugati irányú bér munka keretében a ruhaipar és cipőgyártás felé tolódó iparági szerkezetet eredményezett. Az ezredforduló utáni magyarányú leépülés – megváltozó versenyhelyzetben – a bér munka-megrendelések elmaradásával, a globális értéktermelési hálózatokból történő kiszorulással magyarázható, s hosszabb távon a textilipar és bőrtermékgyártás könnyűiparon belüli jelentőségének felértékelődésével járt. Harmadrészt a külföldi tőkebefektetések a könnyűipar átalakulására is hatással voltak: iparági tér-

szerkezetet formáló szerepüket mérsékli azonban más gazdasági szektorokhoz képest korlátozottabb megjelenésük, belépésük módja (gyakran bér munkakapcsolatok bázisán megvalósult privatizáció vagy vállalatfelvásárlás), illetve – különösen élömunika-igényes szegmensekben megfigyelhető – későbbi részleges kivonulásuk. A radikális területi átalakulás esélyével kecsegtető kevés zöldmezős beruházás a hagyományos iparági tömörülések közelébe húzódott: az autóiipari bőrgyártó cégek például – meghatározó szerepet játszva a bőrtermék- és lábbeligyártás kiemelkedő külföldi tőkearányában (KSH 2016), illetve az iparág megújulást ígérő árbevételi és foglalkoztatási mutatóiban – jellemzően jelentős cipőipari tradíciókkal rendelkező megyékbe települtek.

Az általános zsugorodás kritikustömeg-csökkentő hatása összességében kedvezőtlen a lokalizációs agglomerációs előnyök hosszabb távú érvényesülése szempontjából, de éppen a bőrtermék- és lábbeligyártás példa a területileg szelektív leépülésre, egyes „tapadós” helyek nagyobb megtartó erejére. Miközben e cikk a könnyűipar térbeli koncentrációjából fakadó lehetőségekről szól, az agglomerálódás hozadékainak passzív kiaknázásán túl a vállalati és intézményi szereplők együttműködését feltételező klaszterépítési kezdeményezések meglehetősen ritkák Magyarországon. A textil- és ruházati iparban a szombathelyi Pannon Textil- és Ruhaipari Klaszter, illetve a hódmezővásárhelyi Dél-alföldi Regionális Textilipari Klaszter (Textilipari Műszaki Tudományos Egyesület 2009), míg a bőrtermék- és lábbeligyártásban az évszázados iparági hagyományokra építő Pécsi Kesztyű Klaszter nevezhető meg. E tények az intézményi oldal gyengeségeire, a kölcsönös előnyök felismerése és a bizalom hiányára mutatnak rá. De következhetnek abból is, hogy a könnyűipar olyan periferikus térségekben tudta megőrizni helyi gazdaságon belüli jelentős súlyát, ahol a klaszterek kialakítása – a szereplők függőségi viszonyaiból és a humán tényezők korlátaiból adódóan – az átlagosnál komolyabb akadályokba ütközik.

A tankönyvi példának számító dél-európai könnyűipari körzetek aligha reprodukálhatók a mai Magyarországon. Ugyanakkor azon érdemes elgondolkodni, hogy milyen receptek felhasználásával biztosíthatók azok a lokális környezetben gyökerező minőségi tényezők, melyek – hozzájárulva az iparág feljebb lépést generáló szerkezetváltásához – hosszabb távú, az érintettek számára is vonzó jövőt képesek biztosítani a megmaradt szereplők számára. Ez nem a hagyományos könnyűipar értelmetlen foggal-körömmel védelmét, mint inkább az érintett iparágakkal kapcsolatos gondolkodás új alapokra helyezését feltételezi.

Köszönetnyilvánítás

A települési szintű iparági adatbázis összeállításáért köszönet illeti Kalmár Enikő Máriát, Máté Mónikát és Szaniszló Zsófiát, a térképek elkészítéséért Németh Gábort. A publikáció a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, illetve az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Irodalom

- Anić, I. D., Rajh, E., Teodorović, I. (2008): Full manufacturing versus subcontracting business models in the Croatian textile and clothing industry. *Ekonomski Pregled*, 7–8., 325–343.
- Barta Gy. (1989): Kisvállalkozások: Az ipari fejlődés alternatívája. Az olasz modell. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 137–146.
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Barta Gy., Czirfusz M., Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20.
- Barta Gy., Lőcsei H. (2011): The effect of the recent economic crisis on the spatial structure of Hungarian industry. *Regional Statistics*, 1., 99–109.
- Boix, R. (2010): The empirical relevance of industrial districts in Spain. In: Becattini G., Bellandi, M., De Propris, L. (eds.): *A handbook of industrial districts*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 343–359.
- Buzás N. (2000): Klaszterek: kialakulásuk, szerveződésük és lehetséges megjelenésük a Dél-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4., 109–123.
- Cerejeira da Silva, J. (2002): *Identification of the Portuguese industrial districts*. University of Minho, NIMA Portugal (Working Paper Series; 17.)
- Coe, N. M., Hess, M., Yeung, H. W., Dicken, P., Henderson, J. (2004): “Globalizing” regional development: a global production network perspective. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4., 468–484. <http://doi.org/fmsk73>
- Crestanello, P., Tattara, G. (2011): Industrial clusters and the governance of the global value chain: The Romania-Veneto network in footwear and clothing. *Regional Studies*, 2., 187–203. <http://doi.org/d6xg54>
- Cutrini, E. (2011): Moving eastwards while remaining embedded: the case of the Marche footwear district, Italy. *European Planning Studies*, 6., 991–1019. <http://doi.org/dpwc5k>
- Dicken, P. (2011): „Fabric-ating fashion”: the clothing industries. In: Dicken, P. (ed.): *Global shift. Mapping the changing contours of the world economy*. Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington D. C., 301–330.
- Faragó L. (1994): Regionális gazdaságfejlesztés „kereslet-oldali” stratégiák segítségével. *Comitatus*, 12., 60–63.
- Fernandez-Stark, K., Frederick, S., Gereffi, G. (2011): *The apparel global value chain. economic upgrading and workforce development*. Duke Center on Globalization, Governance and Competitiveness
- Garofoli, G. (2010): Industrial districts in Europe. In: Becattini G., Bellandi, M., De Propris, L. (eds.): *A handbook of industrial districts*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 488–500.
- Grosz A. (2000): Ipari klaszterek. *Tér és Társadalom*, 2–3., 43–52.
- Hamar J. (2006): Válságtól válságig? A magyar textil- és ruházati ipar helyzete és kilátásai. *Külgazdaság*, 6., 44–70.
- Kalantaridis, C., Vassilev, I., Fallon, G. (2008): The impact of internationalization on the clothing industry. In: Labrianidis, L. (ed.): *The moving frontier: The changing geography of production in labour intensive industries*. Ashgate, Aldershot, 149–175.
- Kiss É. (2010): *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Kiss É. (2011): A válság területi konzekvenciái az iparban. *Területi Statisztika*, 2., 161–180.
- Kiss É. (szerk.) (2013): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Központi Statisztikai Hivatal (2016): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége (2014. évi végleges és 2015. évi előzetes adatok alapján)*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany14.pdf> (Letöltés: 2018. március 31.)
- Laki M. (2005): A magyar cipőpiac átalakulása 1989 után, avagy a gyenge pozitív visszacsatolás esete. *Bőr- és cipőtechnika, -piac*, 6–7., 191–205.
- Lengyel I., Mozsár F. (2002): A külső gazdasági hatások (externáliák) térbelisége. *Tér és Társadalom*, 2., 1–20.
- Lengyel I., Szakálné Kanó I., Vas Zs., Lengyel B. (2016): Az újraiparosodás térbeli kérdőjelei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 6., 615–646. <http://doi.org/bxth>
- Lux G. (2013): Kritikus tömeg alatt: a fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosok-

- ban. *Tér és Társadalom*, 4., 52–74.
- Lux G. (2014): Iparági körzetek: a szervezett gazdaság egységei. In: Hardi T., Somlyódy P., Pfeil, E. (szerk.): *Városfejlesztési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 183–204.
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Molnár E. (2013): A magyar-román határ menti periféria gazdasági perspektívái egy ipari esettanulmány tükrében. In: Szilágyi F., Zakota Z. (szerk.): *Partium társadalom- és térszerkezete*. Dokumentum Kiadó, Nagyvárad, 236–248.
- Molnár E. (2015): Martfű: egy cipőgyártó kisváros múltja és perspektívái. *Földrajzi Közlemények*, 2., 132–146.
- Molnár, E., Lengyel, I. M. (2015): Understanding the changing geography of labour-intensive industries from a GPN perspective: case study of the Hungarian leather and footwear sector. *Regional Statistics*, 2., 144–160. <http://doi.org/cn8n>
- Molnár, E., Lengyel, I. M. (2016): Integration into global production networks and path-dependence: the footwear industry in post-socialist Hungary. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 4., 171–185. <http://doi.org/cn8p>
- Molnár E. (2017): A félperiféria szerepe az élőmunka-igényes ágazatok globális értéktérképén. *Területi Statisztika*, 4., 436–464. <http://doi.org/cn8q>
- Mucelli, A., Micozzi, A., Rubens, A., Jackson, G. (2015): A case study of Italy's Marche Region industrial districts: A model of transformation and change. *Journal of Business Cases and Applications*, 1., 1–23.
- Musotti, F. (2010): Regional peculiarities in Italian industrial districts. In: Becattini G., Bellandi, M., De Propriis, L. (eds.): *A handbook of industrial districts*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 429–440.
- Nemes Nagy J., Lőcsei H. (2015): Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013). *Területi Statisztika*, 2., 100–121.
- Orbán Horváth M. (2014): A győri textilipar átalakulása 1985-től napjainkig. In: Honvári J. (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 158–179.
- Pástor, R., Belvončíková, E. (2015): Global value chains: Upgrading of the Slovak clothing industry. In: Vlčková, J. (ed.): *How to benefit from global value chains – implications for the V4 countries*. Vysoká škola ekonomická, Nakladatelství Oeconomica, 116–147. http://ces.vse.cz/english/wp-content/Sbornik%81k-texty-CES_FINAL_N1.pdf (Letöltés: 2018. március 31.)
- Porter, M., Ketels, C. (2010): Clusters and industrial districts: common roots, different perspectives. In: Becattini G., Bellandi, M., De Propriis, L. (eds.): *A handbook of industrial districts*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 172–183.
- Roukova, P., Keremidchiev, S., Ilieva, M., Evgeniev, E. (2008): Footwear industry: Delocalisation and Europeanisation. In: Labrianidis, L. (ed.): *The moving frontier: The changing geography of production in labour intensive industries*. Ashgate, Aldershot, 205–227.
- Sass M., Szanyi M. (2009): Klaszterek és a multinacionális vállalatok helyi beszállítói hálózatának fejlődése. *Európai Tükör*, 9., 21–45.
- Schamp, E. W. 2005: Decline of the district, renewal of firms: an evolutionary approach to footwear production in the Pirmasens area, Germany. *Environment and Planning A*, 4., 617–634. <http://doi.org/dpgsx8>
- Sforzi, F. (2010): The empirical evidence of industrial districts in Italy. In: Becattini G., Bellandi, M., De Propriis, L. (eds.): *A handbook of industrial districts*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 327–342.
- Smith, A., Pickles, J., Buček, M., Pástor, R., Begg, B. (2014): The political economy of global production networks: regional industrial change and differential upgrading in the East European clothing industry. *Journal of Economic Geography*, 6., 1023–1051. <http://doi.org/f6pjr6>
- Textilipari Műszaki Tudományos Egyesület (2009): *A magyar textil- és ruhaipar kutatás-fejlesztési és innovációs stratégiája*. http://tmte.hu/_userfiles/_tmte/071_texplat_jovokep_091210.pdf (Letöltés: 2018. március 31.)
- Vas Zs. (2009): Közelség és regionális klaszterek: a szoftveripar Szegeden. *Tér és Társadalom*, 3., 127–145.
- Vas Zs., Lengyel I., Szakálné Kanó I. (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom*, 3., 49–72. <http://doi.org/bckc>
- Wolman, H., Hincapie, D. (2010): *Clusters and cluster-based development: A literature review and policy discussion*. George Washington Institute of Public Policy (GWIPP) Working Paper
- Zeitlin, J. (1994): Ipari körzetek és regionális gazdasági megújulás. *Közgazdasági Szemle*, 1., 14–25.

Szempontok a városi kormányzási elméletekhez Budapest, Bécs, Prága és Varsó közigazgatási helyzetének összehasonlítása alapján

Expanding urban governance theories? A comparison of the administrative structures of Budapest, Vienna, Prague and Warsaw

HILBERT BÁLINT

HILBERT Bálint: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; hilbert.balint@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4633-4287>

KULCSSZAVAK: városi kormányzás; Budapest; Bécs; Prága; Varsó

ABSZTRAKT: A városi kormányzás (urban governance) szemléletmódja az utóbbi évtizedekben népszerű kutatási témává nőtte ki magát. A kutatások középpontjában elsősorban az állami és privát szereplők együttműködése, valamint a városrégiós kormányzás kérdéskörei állnak, arról azonban lényegesen kevesebb szó esik, hogy a városok milyen tágabb jogi-közigazgatási környezetbe ágyazódnak, illetve hogy ennek milyen hatása lehet a városi kormányzás egyéb aspektusaira. Az urban governance elméleteinek nagy része a nyugati (főként angolszász) nagyvárosokban tapasztaltakra épül, más térségek nagyvárosainak kormányzási jellemzőire ugyanakkor csekély a rálátásunk.

E kutatási deficitre reagálva a tanulmány négy közép-európai főváros – Budapest, Bécs, Prága és Varsó – állami közigazgatási struktúrába való beépülését, belső kormányzási viszonyait (a főváros-kerület viszonyrendszerét), valamint ezek 1990 óta történt változásait mutatja be. A több tekintetben hasonló fővárosok vizsgált közigazgatási jellemzői jelentős mértékben eltérnek egymástól. Budapest szinte minden vizsgálati szempont alapján élesen elkülönül a többi várostól, míg Bécs, Prága és Varsó közigazgatása több tekintetben hasonlít egymásra. A lengyel főváros Budapesthez hasonló kormányzási rendszerének közelmúltban történt radikális megváltoztatása figyelemre méltó fejlemény lehet a magyar fővárosra nézve. A négy város összehasonlítása nemcsak arra mutatott rá, hogy a városi kormányzási vizsgálatoknak számba kell venniük a városok közigazgatási környezetét, hanem egyúttal arra is, hogy Budapest kormányzása további kutatásokat igényel.

Bálint HILBERT: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; hilbert.balint@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4633-4287>

KEYWORDS: urban governance; Budapest; Vienna; Prague; Warsaw

ABSTRACT: Over the past few decades, research on new aspects of urban governance has intensified significantly. The principal aim of these studies is to investigate the interconnectedness of public and private actors, as well as the cooperation between the central city and its agglomeration. However, they focus less on the cities' broader legal-administrative embeddedness into state space or on their internal governance structure (i.e. the relationship between cities and their districts). Moreover, urban governance theories are largely based on the experiences of 'Western' – especially Anglo-American – cities, while few studies focus on other regions of the world. Four Central European capital cities – Budapest, Vienna, Prague and Warsaw – are therefore examined in this paper.

The main objective of the study is to provide an overview of various factors that can influence urban governance. These are (1) the integration of capitals into the governmental structure of their respective states and the comparison of their legal status with other administrative units of the state; (2) the internal administrative structure of the cities, i.e. the relationship between the capitals and their districts; and (3) the temporal change of these two factors since 1990.

Despite the similarities between the four cities (in terms of population or historical background), the paper shows that their governance characteristics are very different. Since the public administration of states and their capitals is rooted in different historical periods, their current systems of governance are also different.

Budapest has the most distinct administrative system with its two-tier structure, which is exceptional for all factors studied. The municipalities of Vienna, Prague and Warsaw are generally similar, but they are also very different in other aspects.

By and large, the legal structure of the cities has remained unchanged since 1990, with the exception of Warsaw where it was fundamentally changed from a two-tier to a one-tier structure similar to that of Vienna and Prague over the last ten years. This may also prove remarkable for the Hungarian capital. The comparison of the four cities showed not only that urban governance studies ought to take into account the broader (external and internal) legal-administrative environment of the cities, but also the need to carry out further analyses of the governance of Budapest.

Az újfajta városi kormányzás elméletéről

Az 1970-es évektől megváltozott városi kormányzásról (angolszász nyelvterületen „urban governance”) az utóbbi évtizedekben jelentős mennyiségű tudományos munka született, elsősorban angolszász szerzők tollából, de a rendszerváltás óta több szerző munkássága révén a hazai szakirodalomban is megjelent a téma (Pálné Kovács 2008a, 2010; Somlyódyné Pfeil 2008). Az új szemléletű városi kormányzás megjelenése és kibontakozása az 1970-es évekre tehető, elsősorban a „nyugati” nagyvárosokban tapasztaltakból kiindulva. Az 1970-es évekig a városok kormányzása zárt, intézményrendszere hierarchikus és kevés szereplős volt, valamint nagy szerepe volt a költségvetésben az állami újraelosztásnak. Az erős bürokratikus kontroll és a nagyszabású állami beruházások révén a városok kormányzása üzemeltetői jellegű volt (Harvey 1989; Jelinek, Pósfai 2013). Ezt nevezik a városi önkormányzat (urban government) felfogásának, amelyet fokozatosan felváltott a városi kormányzás (urban governance) látásmódja. Ennek a váltásnak a fő mozgatórugója a beinduló nemzetközi tőkemozgás volt, amelyet a nemzetállamok egyre kevésbé tudtak

befolyásolni, a befektetések a nemzetközi pénztőke és a helyi hatóságok közötti alkúttól váltak függővé (Harvey 1989). Vagyis a városok a tőke területi visszagyazódásának fő színterei lettek (Brenner 2004).

Az urban governance fogalmának kiforrottlanságát jelzi, hogy számos definíciója létezik:

- A városi kormányzás intézmények és szereplők rendkívül komplex, megosztott hálózata, amelyből eredendően hiányzik a konszenzus (Stone 1989).
- Az új típusú kormányzás (governance) egy önszabályozó, szervezetek közötti hálózatként értelmezhető, amelyben az érintett szervezetek között kölcsönös függőség van; a hálózatok között folyamatos interakciók tapasztalhatók; ezek az interakciók „játékszerűek”, meghatározott szabályokra és bizalomra épülnek; a hálózat viszonylag független az államtól, noha indirekt módon a hálózatot kormányzó befolyása van (Rhodes 1997).
- A „governance” típusú kormányzásban a közhatalmi szereplők összefognának a gazdasági, civil szférával, illetve az egyes irányítási szintek egymással (Pálné Kovács 2008b).
- Közösségi tervezés: az állam visszavonulását fejezi ki a hagyományos hierarchikus irányítási eszközökből, illetve a társadalmi problémák közvetlen szabályozásából és ellenőrzéséből (Somlyódy Péter 2008).
- Azt a folyamatot jelenti, amelynek során a demokratikusan megválasztott helyi önkormányzat és az érintettek csoportjai (gazdasági szereplők, civil szervezetek, lakosság) döntéseket hoznak a város ügyeinek intézéséről (Slack, Côté 2014).

A felsorolt definíciók közül Pálné Kovács Ilona, illetve Enid Slack és André Côté meghatározásait tartom munkám szempontjából a legmegfelelőbbnek, mivel kutatásom a közhatalmi szereplők bizonyos jellemzőinek vizsgálatára fókuszál.

Az urban governance fogalomkörével kapcsolatos kutatások több esetben foglalkoznak a kormányzás térben történő megjelenésével, amelynek keretében általában a központi város és az agglomerációja közötti közigazgatási és egyéb viszonyokat vizsgálják. A város és agglomerációja (a továbbiakban együttesen: városrégió) között fennálló igazgatási kapcsolatnak alapvetően két fajtáját határozzák meg:¹ a szoros (intézményesített) és a lazább (önkéntes) kapcsolatot (Pálné Kovács 2008b). Földrajzi vonatkozásban a szoros kapcsolat alatt magát a városrégiót, lazább kapcsolat alatt pedig a városhálózatot értjük (Tóth, Sági 2009). Más megközelítés szerint a szoros kapcsolat fedi le az egy- és kétszintű kormányzási modellt, míg a laza kapcsolat a policentrikus (önkéntes alapú) kormányzási modellt (Slack, Côté 2014). Természetesen a szerzők a különböző modellek előnyeit és hátrányait is meghatározzák, azonban munkámban elsősorban az egyes típusok játszanak kiemelt szerepet:

1. Az egyszintű kormányzási modellen belül két alváltozat különböztethető meg: a fragmentált és az egységesített. A fragmentált változat esetében a városrégióban több helyi önkormányzat van jelen, akik speciális célokra hoznak létre közös szervezeteket, meghatározott szerepkörök-

kel. Az egységesített változat esetében egy önkormányzat (a központi város) felelős a teljes városrégió ellátásáért (Hegedüs 2008).

2. A kétszintű kormányzási modell esetében a városrégiót képező több önkormányzat összefogására kialakítanak egy felsőbb kormányzó szervet, amelynek kompetenciája kiterjed az egész városrégióra. Ugyanakkor a kisebb helyi önkormányzatok sem veszítik el addigi kompetenciájukat, továbbra is biztosítják a helyi szintű szolgáltatásokat lakosaiknak.
3. A városrégió szereplői közötti leglazább kapcsolat az önkéntes alapú (policentrikus) együttműködés lehet. A helyi önkormányzatok hatáskörei teljes mértékben sértetlenek maradnak és a szereplők partnerségi kapcsolatba kerülhetnek a többi önkormányzattal. A térségi feladatokat ad hoc testületek révén látják el (Hegedüs 2008).

Összességében az urban governance elméletét leginkább a nyugati és azon belül is kimondottan az angolszász városokban bekövetkezett változásokra foglalmazták meg. Az „új városi kormányzási” modell megvalósításának feltételei azonban a világ nagyvárosaiban különbözőféleképpen és különböző időben valósulhatnak meg. A városok különböző államok közigazgatási rendszerében foglalnak helyet, amelyek egyúttal jelentősen eltérő jogszabályi környezetet is jelenthetnek. Az urban governance elméleteinek nagy részében is megjelenik a közhatalmi szereplők befolyása a városi kormányzásra, azonban a témában íródott szakirodalmak elsősorban az állami és a magánszféra szereplőinek együttműködését emelik ki, valamint az állam „visszavonulását” hangsúlyozzák. A városi kormányzás földrajzi kutatásai a város belső kormányzási struktúrája helyett sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a város és környező közigazgatási egységek kapcsolatára, vagyis a városrégió menedzselésének kérdésére – bár Pálné Kovács (2010) kiemeli a „városfalakon” belüli és kívüli szereplőkkel való együttműködés fontosságát. A városrégiós tipizálást a főváros-kerület relációban is lehet és érdemes is volna értelmezni, amelyet tanulmányomban a vizsgált városokra megvalósítottak. A jogszabályi feltételeket továbbra is az állami szereplők alakítják ki, a város legfőbb döntéshozó és végrehajtó hatalma a városi önkormányzat, mind a privát szereplőkkel, mind más önkormányzatokkal való együttműködésben. Az eddigi kutatásokból nem sokat tudhatunk meg a városi önkormányzat rendszeréről sem, nevezetesen a kerületi és a fővárosi szint jogi viszonyáról, hiszen nem mindegy, hogy a város kormányzása, illetve az abba való beleszólás hány szereplő között oszlik meg.

Az „új városi kormányzási” irodalmakban felfedezhető hiányosságokból, vagyis a városi önkormányzat jellemzőinek alulreprezentáltságából kiindulva a tanulmány elsődleges célja áttekintést nyújtani négy közép-európai főváros (Budapest, Bécs, Prága, Varsó) állami közigazgatásban elfoglalt pozíciójáról és belső kormányzási viszonyairól, illetve azok időbeli változásairól (elsősorban az utóbbi évtizedekben). A tanulmány fő kutatási célkitűzése így nem az urban governance elméletek gyakorlatban tapasztalható jellemzőinek vagy a négy város kormányzási hatékonyságának a felmérése, hanem – a fővárosok közigazga-

tási vagy kormányzási eltéréseire történő rávilágítással – az urban governance elméletek finomítása és újraértelmezése.

A kutatás fő szempontjai és vizsgálat részletei a következők:

1. szempont: *Az állami közigazgatásban betöltött pozíció:* a főváros közigazgatását meghatározó jogszabály(ok), valamint a főváros beágyazódása az állami közigazgatási rendszerbe.
2. szempont: *A fővárosi és kerületi szint viszonyrendszere:* a fővárosi kerületek jogi pozíciója a város döntéshozatali rendszerében, a kerületeknek biztosított hatáskörök, illetve a városrégiós tipizálás alkalmazása a viszonyrendszer jellegének megállapítására.
3. szempont: *A városi közigazgatás időbeli változásai:* az előző két szempont 1990 óta történt változásai.

A vizsgált városok és a kutatás módszerei

Budapest közigazgatási helyzetéről bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, amelyek általában a városi közigazgatás rendszerszintű problémáira hívják fel a figyelmet (Dövényi, Knabe 2007; Pálné Kovács 2008a; Perger 2004). Kevés olyan publikációt találhatunk, amelyben fővárosunkat nemzetközi perspektívából, más nagyvárosokkal összevetve vizsgálják, ami két okból is nagy hiányosságnak számít. Egyrészt a nemzetközi összevetés más megvilágításba helyezheti Budapest kormányzási rendszerét, másrészt a külföldi tapasztalatok hozzájárulhatnak a magyar főváros kormányzásának jövőbeli fejlesztéséhez.

Egy nemzetközi összehasonlítás keretében a legkézenfekvőbbnek tűnik a Budapesthez földrajzilag közel lévő, a fővárosra több szempontból (történelmi hátterüket, területi kiterjedésüket, népességszámukat tekintve) hasonlító nagyvárosokat elemezni. Ezek figyelembevételével tanulmányomban Budapest Béccsel, Prágával és Varsóval vetem össze. A történelem során a négy város, ha nem is mindig egyszerre, de sokszor hatott egymásra. A Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia Bécset, Budapestet és Prágát, a szocialista blokk pedig a magyar, a cseh és a lengyel fővárost hozták egy politikai egység keretei közé. Ma az Európai Unió politikai keretein belül fejlődik mind a négy város. Az említett települések vizsgálata melletti további érv, hogy népességszámuk szinte azonos (kivéve Prágát), valamint némelyikük között igen szoros partnerségi kapcsolatok állnak fenn (Hilbert 2017). A kutatási téma szempontjából Közép-Európa érdekes helyszín, hiszen a politikai, gazdasági és társadalmi átmenetben lévő poszt szocialista városok mellett az egykori nyugati blokk városai is megtalálhatók. Ráadásul a nyugati urban governance kutatások szemszögéből Közép-Európa még „ismeretlen” terepnek számít.

A kutatás empirikus része nagyjából a négy fővárosra vonatkozó állami jogszabályok, fejlesztési dokumentumok és kisebbrészt szakirodalmak feldolgo-

zására és értelmezésére épül. Prága és Varsó közigazgatásának vizsgálata során csupán az angol nyelvű szakirodalmakra és az angol nyelvre lefordított törvényszövegekre támaszkodtam.

Négy közép-európai főváros közigazgatási rendszerének ismertetése

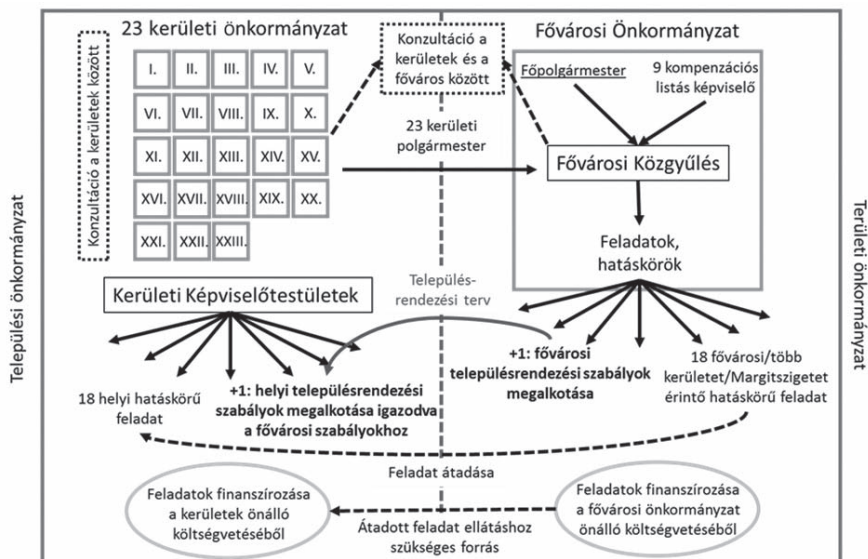
Budapest közigazgatása

A magyar főváros állami közigazgatási rendszerbe való beilleszkedése és a város kormányzási rendszerét meghatározó jogszabályok 1990 óta nem igazán módosultak. Jelenleg a főváros közigazgatási felépítését a 2011. évi Alaptörvény, valamint a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény szabályozza, amelyek értelmében Budapest közigazgatása kétszintű: fővárosi és fővárosi kerületi önkormányzatok szintjéből áll, vagyis a főváros egyszerre rendelkezik területi és települési önkormányzati jogokkal, Budapest a magyar közigazgatási rendszeren belül két eltérő szint hatásköreit egyesíti. Vélhetően emiatt nincsen a magyar fővárosra vonatkozó külön jogszabály, habár ennek megalkotására a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény 68. paragrafusának 2. pontja ígéretet tett.

A második vizsgálati szempontból – a főváros és a kerületek viszonyrendszere – Budapest egyedülálló a vizsgált fővárosok közül. A két közigazgatási szint alapjogait tekintve egyenlő, de feladat- és hatásköreikben különbözik egymástól. A kerületek saját maguk hozzák meg egyes ügyekről a döntéseiket, a fővárossal csak egyeztetési kötelezettségük van (Perger 2004). A fővárosnak viszont konzultációs fórumot kell létrehoznia a kerületekkel való könnyebb együttműködés céljából. Az önkormányzatok olyan fontos települési jogkörökkel rendelkeznek, mint a saját költségvetés, illetve az építési engedélyek kiadása. A főváros és a kerületek is rendelkeznek tulajdonnal Budapest területén, amelyekhez jogok, kötelezettségek és feladatok társulnak (1. ábra). A kétszintű önkormányzati rendszer igencsak megnehezíti a főváros igazgatását, ugyanis a feladatok elosztása a főváros és a kerületek között alapvető probléma (Perger 2004). További nehézségeket okoz a főváros túlzott decentralizáltsága a közös fejlesztési célok kitűzésében: minden kerület külön készít kerületfejlesztési koncepciót, amelynek megalkotási folyamatában nem kell kötelezően konzultálni más kerületek vezetőivel.

Budapest közigazgatásában 1990 óta nem tapasztalható nagyobb horderejű módosítás. Először az 1994. évi LXIII. törvény (1994. évi LXIII. törvény a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény módosításáról) értelmében a Fővárosi Önkormányzat olyan jogokat kapott, amelyekkel bizonyos mértékben

1. ábra: Budapest közigazgatási struktúrájának sematikus ábrája
The structure of Budapest's government

korlátozni tudja a kerületek önállóságát (a terület- és településrendezési szabályok megalkotásánál), illetve a főváros területén képződött adóból származó bevételek megosztásával („megosztott források”) szorosabbá vált a kerületek és a főváros viszonya. 2014-től a kerületi polgármesterek bekerültek a Fővárosi Közgyűlésbe (2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól), ahol együtt kell megszavazniuk a Budapest egészét érintő ügyeket a főpolgármesterrel, illetve a 9, kompenzációs listáról bekerült képviselővel.

Habár valamelyest központosítottabbá vált a város vezetése, az erős, települési jogú kerületeket figyelembe véve még mindig igen decentralizáltak számít Budapest közigazgatása. Egy erős, kerületeket összefogó fővárosi szint hiányát jelzi az a tény, hogy a kerületek bizonyos feladatok elvégzésére a Fővárosi Önkormányzat kihagyásával is társulhatnak. A Fővárosi Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzatának – 53/2014. (XII. 12.) Főv. Kgy. rendelet a Fővárosi Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzatáról – IX. fejezete (a Fővárosi Önkormányzat és a kerületi önkormányzatok kapcsolatrendszeréről) egyértelműsíti a jelenlegi csekély interakciót Budapest közigazgatási szintjei között, amely szerint a két önkormányzati entitás közötti együttműködés csupán a főváros által átadott feladat- és hatáskörök évenkénti egyszeri egyeztetésére, valamint a már említett konzultációs fórumon való egyeztetésre korlátozódik. Kérdéseket vet fel továbbá a kerületi polgármesterek Fővárosi Közgyűlésben való jelenléte, ugyanis a polgármesterek szavazata a javaslatok elfogadásánál különböző súllyal esik latba, az általuk vezetett városrész választópolgárai létszámának figyelembevételével. A legnagyobb (XI. kerület – 111 ezer választópolgár) és a legkisebb

(XXIII. kerület – 19 ezer választópolgár) kerület polgármesteri szavazatának súlya között többszörös különbség van (Sulyok 2015).

Érzékelhető Budapest állami közigazgatásba való beépüléséből, de főként a város belső adminisztratív felépítéséből, hogy a magyar fővárosban az urban governance definícióiban hangsúlyos szempontok (az állami és a magánszféra közötti, valamint a városrégiós együttműködések) vizsgálata igen körülményes. Budapest közhatalmi szereplőinek viszonya önmagában is elég bonyolult, ráadásul a magyar főváros nem élvez különleges jogköröket Magyarországon belül. Ezek a tényezők a városi kormányzásra hatással levő, különböző szférákban jelen levő szereplők érdekeinek összehangolását nehezítheti meg.

Bécs közigazgatása

Az első elemzési szempont szerint Bécs Ausztrián belüli közigazgatása különleges, mivel a város egyszerre képezi az ország egyik szövetségi tartományát és egyben önkormányzatát. Bécs mint szövetségi tartomány törvényhozó és végrehajtó testületeket állíthat fel, valamint joga van tizenegy képviselőt küldeni a szövetségi gyűlésbe. Habár az osztrák főváros külön tartományi és önkormányzati szervekkel is rendelkezik, az azokat irányító szereplők azonosak. Minden tartományi szerv hatáskörét az önkormányzati megfelelője gyakorolja, így a polgármester egyben a tartományi kormányzó, a városi szenátus a bécsi tartományi kormány, illetve a városi tanács tölti be a bécsi tartományi parlament szerepét (Stadt Wien 2011).

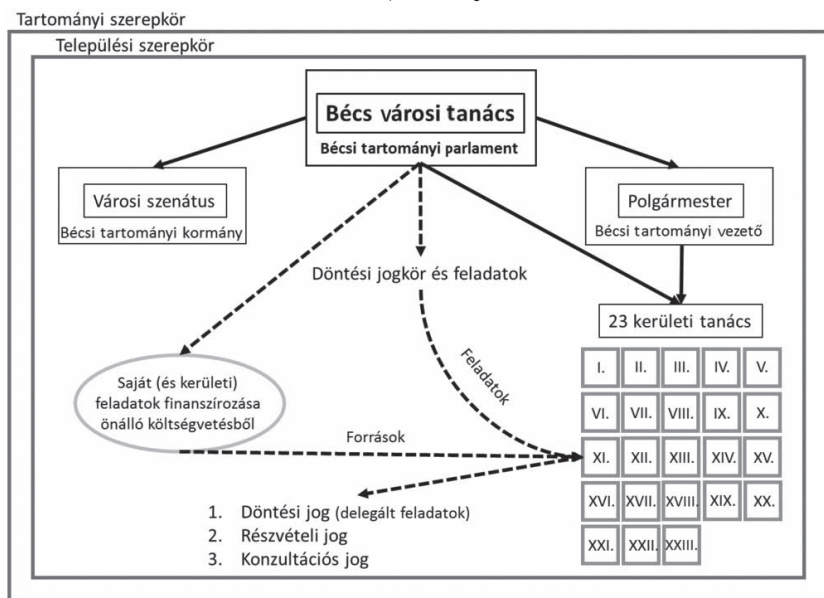
Bécs mint önkormányzat alapszabályait az 1968-ban megalkotott és azóta többször módosított Bécs városi alkotmány (Wiener Stadtverfassung) szolgáltatja (Landesgesetzblatt Wien é. n.). A városi alkotmány szerint Bécs fő döntéshozó szerve a városi tanács, amely az egész várost önálló költségvetésével egyedül irányítja. A városi tanács rendelkezik a város összes vagyonával és feladataival, tehát Bécs erősen centralizált kormányzású főváros. A Bécs városi alkotmány ugyanakkor előírja egyéb, a szövetségi alkotmányban nem előírt szervek létrehozását, ilyenek a hivatalt vezető városi tanácsosok, a városi tanács bizottságai és a kerületi tanácsok. A városi alkotmány Bécs városában 23 kerületet határoz meg, amelyek szervei a kerületi tanács és annak igazgatója, illetve a kerületi bizottságok.

A főváros-kerület viszonyrendszer az osztrák fővárosban jóval egyszerűbb a magyar fővároshoz képest, ugyanis a kerületek szervei a főváros szerveibe integráltak, azoknak alárendeltek. Az egyes kerületek tehát nem jogi személyiségek, hanem Bécs város részei (2. ábra). Ahogyan Budapesten a városi kormányzás központosítására, úgy Bécsben annak decentralizálására van folyamatos törekvés a városvezetés felől. A kerületek mozgásterét, beleszólását a város irányításába az idők folyamán egyre szélesítették. A kerületi mozgáster kibővítése négy lépcsőben zajlott a 20. század második felében:

1. A kerületek informálása a város ügyeiről.
2. A kerületek meghallgatása a város ügyeit tekintve.
3. A kerületek aktív részvétele a város ügyeiben mint javaslattevő szereplők.
4. A kerületek és a főváros által delegált és finanszírozott feladatainak ellátása (amellyel kerületi költségvetés és döntési jogkör is együtt járt).

Az utolsó, negyedik lépcsőfok megvalósítására 1988. január elsején, a városi alkotmány kibővítésével került sor (Landesgesetzblatt Wien é. n.). A kerületek az alkotmányban megállapított feladatokon kívül újabbakat kaphatnak a városi tanácstól vagy a polgármestertől. A kerületek összes feladata és összes bevétele a városi tanácstól származik, költségvetésük Bécs város költségvetésének része. A feladatok ellátásához szükséges pénzt a kerületek a fővárostól kapják területeik, népességük, fejlesztéseik és a mindenkori speciális feladatok szerint. A kerületek részt vesznek a városi döntéshozatalban, egyes esetekben részvételi, más esetekben konzultációs joggal rendelkeznek. A kerületek javaslatait a legmagasabb rangú személy, a kerületi elöljáró (Bezirksvorsteher) közvetíti a bécsi városi tanácsnak. Bécs városnak továbbá kötelezően kell tárgyalnia a kerületek vezetőivel, mielőtt egy fontosabb rendeletet megszavazna a városi tanács. Kötelező a városi tanácsnak tájékoztatnia az egyes kerületek igazgatóit minden készülődő, a város több kerületét érintő tervezet előtt (Amtsblatt Wien 2007). Tehát az osztrák főváros kerületei csak közvetett módon tudnak beleszólni a város irányításába, a főváros által hozott döntések végrehajtását sem hátráltatni, sem megakadályozni nem tudják.

2. ábra: Bécs közigazgatási struktúrájának sematikus ábrája
The structure of Vienna's government

Bécs közigazgatása történelmileg igen stabil. A város állami igazgatási rendszerbe való beépülése 1922 óta, belső adminisztratív felépítése 1968 óta állandónak tekinthető. Az osztrák főváros kormányzásának centralizáltsága, szövetségi tartományi létéből eredő szélesebb jogi eszközrendszere, illetve közigazgatásának időbeli stabilitása minden bizonnyal teljesen más körülményeket teremt az urban governance gyakorlati megvalósulására, mint azt Budapest esetében feltételezhettük.

Prága közigazgatása

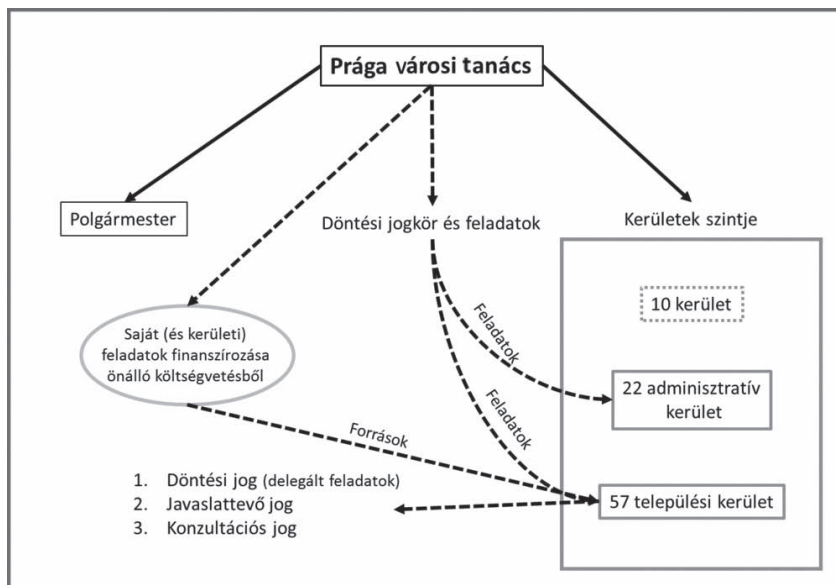
Az első elemzési szempont szerint Prága közigazgatási pozíciója Csehországban – Bécshez és Budapesthez hasonlóan – többrétűnek számít, ugyanis egyszerre helyi önkormányzat és régió. Ennek ellenére Prágára nem érvényesek sem az önkormányzatokra, sem a régiókra vonatkozó jogszabályok, hanem egy 1990-ben speciálisan a cseh fővárosra született törvény (Předpis č. 418/1990.) tartalmazza közigazgatási kompetenciáit. Ennek értelmében Prága sajátos jogi eszközrendszerével Csehország egyik közigazgatási szintjét alkotja.

A főváros és a kerületek viszonyának rendezéséről a rendszerváltást követően nem alakult ki konszenzus az állami és a városi szereplők között, két csoport érdekei ütköztek egymással: a fővárosi centralizációt, illetve a decentralizációt követelőké. A szocializmus évtizedei alatt Prága városi irányítása igencsak szétaprózódott, három szinten (fővárosi, kerületi és települési) kormányozták a várost. Az egykori kerületek vezetői egyértelműen Prága decentralizált kormányzási rendszere mellett foglaltak állást. A centralizációt követelő szereplők (a fővárosi szint, illetve Csehország vezetői) viszont a szocializmus előtti idők (az első Csehszlovák Köztársaság) tapasztalatára visszanyúlva egy önkormányzatot kívántak kialakítani Prágában. Végül a centralizáció híveinek érdeke kerekedett felül és az 1990-es Prágára vonatkozó törvény szerint a cseh főváros egy önkormányzatot alkot, amelynek szerves része 56, önkormányzati státusz nélküli kerület (1992-ben 57-re bővült a kerületek száma) (Horak 2007).

Érdekes módon a szocializmus alatt kialakított közigazgatási rendszert nem törölték el véglegesen, csupán a szintek jogkörét csonkították meg, illetve alakították át. 2002-ben egy újabb kerületi szinttel bonyolították a főváros közigazgatását, így ma a következő városi kormányzási szintek különböztethetők meg Prága területén (3. ábra):

1. Prága Fővárosi Önkormányzat: A fővárosi közigazgatási szint az egyetlen Prágában, amely önkormányzati jogkörrel rendelkezik (speciális fővárosi hatáskör). A fővárosi önkormányzatnak saját költségvetése és döntési jogköre van. A főváros legfontosabb döntéshozó szerve, Prága városi tanácsa pedig az egyedüli a cseh főváros területén, amelynek joga van helyi adókat kivetni,² továbbá javaslatot tehet a főváros kerülethatárainak megváltoztatására is.

3. ábra: Prága közigazgatási szerkezetének sematikus ábrája
The structure of Prague's government

2. 10 kerület: Az 1960-ban létrehozott 10 kerületet (amelyek egykor önkormányzati joggal rendelkeztek, de 1990 óta csak formálisan léteznek) ma csak a bíróságok, a postahivatalok és egyéb közigazgatási szervek veszik figyelembe.
3. 22 adminisztratív kerület: 2002 óta ezzel a szinttel bővült a főváros irányítási struktúrája. Az 56 (majd 57) egykor önkormányzati jogokkal rendelkező kerületet 22 adminisztratív kerületbe csoportosították, amelyek jelentősebb hatáskört nem kaptak. Az adminisztrációs kerületek nevükből eredendően csak bizonyos lakossági ügyeket intéznek, tehát a többi kerületi szinthez hasonlóan semmiféle önkormányzati sággal nem rendelkeznek.
4. 57 települési kerület: Az 56 (majd 57) kisebb települési kerület szintén nem rendelkezik önkormányzati joggal, azonban számos, kerületeket érintő ügyben döntési, javaslattevő és konzultációs joguk van, illetve a főváros által delegált feladatokat ellátják. A feladatokhoz a főváros pénzügyi forrásokat is biztosít, így a kerületek (valamelyest önállóan) költségvetéssel is rendelkeznek. Az 57 kerületnek választott képviselő-testülete és polgármestere is van. A kerület legfőbb szerve a kerületi tanács, amely véleményezheti Prága városrendezési és városfejlesztési tervét, költségvetését, valamint dönt helyi népszavazás tartásáról és más kerületekkel, illetve szervezetekkel való együttműködésről. A kerületek folyamatosan konzultálhatnak a fővárossal és más kerületekkel bi-

zonyos ügyekben. A fővárosi önkormányzat további feladatokat adhat át a kerületeknek, de ahhoz pénzügyi forrásokat is biztosítania kell a fővárosnak (Horak 2007).

Prága közigazgatása időben viszonylag stabil, hiszen az állami közigazgatásba épülése 1990 óta változatlan, és a fővárosi és kerületi szint jogi viszonyrendszere sem változott érdemben. A cseh főváros közigazgatási jellemzői (különálló közigazgatási szint az államon belül, összetett kerületi felépítés) az urban governance elméleteiben említett fókuszpontokat tekintve az osztrák és magyar fővárosoktól eltérő helyzetet teremthet.

Varsó közigazgatása

Varsó közigazgatási helyzete Lengyelországon belül a másik három fővároshoz hasonlóan kivételes: városi státusszal rendelkezik, de megyei jogokkal bír (megyei jogú város). Varsó közigazgatási rendszerét a 2008-ban megalkotott Varsó városi törvény (Nr. XXII/743/2008.) szabályozza, amely jelzi a lengyel főváros különleges helyzetét a lengyel önkormányzati rendszerben.

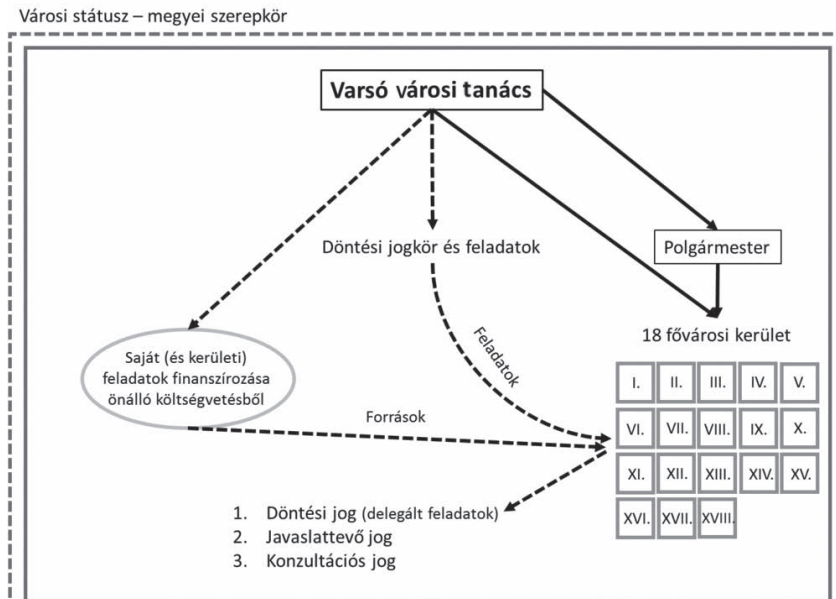
Mind az államon belüli közigazgatási helyzetét, mind a fővárosi és kerületi szint viszonyrendszerét tekintve a lengyel főváros ment át a legtöbb változáson az 1990 óta eltelt évtizedek alatt, illetve az egyedüli város volt, amelynek területi kiterjedése is változott. 1990-ben Varsó hét, önkormányzati joggal rendelkező település (kerület) laza szövetségéként alakult újjá, ahol a kerületek közötti összeköttetést egy gyenge fővárosi szint biztosította, amely jogilag nem rendelte maga alá a kerületeket (Moreno 2012). A fővárosi szint még tulajdonnal sem rendelkezhetett, csupán felügyelő és koordinációs szerepet töltött be. A kerületi polgármesterek jóval szélesebb jogokkal bírtak, mint a varsói főpolgármester. 1994 és 2005 között Varsó területi kiterjedése folyamatosan nőtt (485-ről 517 km²-re) újabb és újabb agglomerációs települések beolvasztásával (Eckardt, Elander 2009). A 1990-es években úgy gondolták Lengyelország vezető politikusai, hogy Varsó decentralizáltsága előnyt jelenthet a fővárosnak azzal, hogy az erős kerületek saját fejlődésük és a közös, fővárosi fejlődés érdekében erőfeszítéseket tesznek (Council of Europe 2002). Azonban a tapasztalat azt mutatta, hogy a kerületek egymással szembefordulva rivalizáltak a befektetőkért, ami hosszú távon a fontos fővárosi szintű beruházások késését, illetve hiányát idézte elő. Varsó mint főváros a kerületek rivalizálása révén nem rendelkezett egységes fejlesztési fókusszal, a folyamatos érdekellentétek miatt többször is leállt a fővárosi rendeletalkotás (Horak 2007).

Vélhetően az 1990-es évek tapasztalataiból kiindulva 2002-ben radikális változásokat hajtottak végre Varsó közigazgatási rendszerében, a lengyel főváros egy önkormányzatú településsé vált. Az egykori kerületek (települések) elvesztették önkormányzati jogukat és a főváros alá rendelődték teljes mértékben, vagyis önálló jogi szereplőkből egy város „tartozékaivá” váltak. Varsó

városi tanácsa lett a főváros vagyonának egyedüli tulajdonosa, így az egyetlen költségvetés kezelője és a feladatok ellátásáért felelős szerve is. A megyei önkormányzat külön intézményrendszere megszűnt, hatáskörét a városi tanács vette át. Tehát a lengyel főváros három közigazgatási szintből tevődik össze (megye, főváros, kerületek), viszont a város kormányzásának joga teljes mértékben a városi tanács kezében összpontosul (4. ábra). 2002 után elkészülhetett a lengyel főváros első koherens fejlesztési stratégiája, így egy évtizedes késéssel megindulhatott Varsó mint egységes város fejlesztése. Varsó fővárosi szintje, amely korábban csak felügyelő és koordinációs feladatokat látott el, az új jogszabályi rendelkezés értelmében igen széles eszközrendszert kapott, így például joga van új kerületek létrehozására, kerületek egybeolvasztására, de akár megszüntetésére is. Varsó Bécshez és Budapesthez hasonlóan kettős szerepkörrel rendelkezik, városi és megyei feladatokat is ellát.

A főváros-kerület viszonyrendszerben a lengyel főváros az osztrák és a cseh fővárosokhoz hasonlítható. Varsó 18 kerülete önkormányzati joggal nem rendelkezik, minden szempontból a főváros szerves részét képezik, a városi tanács nevében kezelik a területükön lévő tulajdont. A kerületi tanácsok fő teendője a Varsó városi tanácsa által delegált feladatok ellátása. A városi tanács és a főpolgármester további feladatokat vagy tulajdont tud átadni a kerületeknek, amelyek megvalósításához forrásokat is allokálnia kell. A kerületi tanácsok a delegált feladatokhoz döntési jogkört is kapnak, a főváros költségvetésére javaslatot kell tenniük, illetve konzultációs joguk van bizonyos fővárosi ügyekben.

4. ábra: Varsó közigazgatási szerkezetének sematikus ábrája
The structure of Warsaw's government

Vagyis a varsói kerületek mozgástere igen szűk, ami minden bizonnyal jelentős váltásnak tudható be a 2002 előtti kerületi jogszabályi körülményekhez képest.

Varsó közigazgatása 1990 óta jelentős változásokon esett át, a lengyel főváros külön jogi eszközökkel rendelkező, centralizált irányítású településsé alakult az utóbbi évtizedekben. A város jogi-közigazgatási helyzetének, valamint területi kiterjedésének drasztikus változásai kétségkívül jelentős hatással lehettek a város urban governance elméletek által értelmezett kormányzására is.

Összegzés

A négy főváros állami közigazgatási rendszerbe való beágyazottságában több különbség mutatkozik, mint hasonlóság. Minden vizsgált városban tapasztalható volt a kettős státusz jelenléte (helyi önkormányzati és megyei-tartományi-régiós státusz), de az ezekhez kapcsolódó jogi eszközrendszer merőben eltért egymástól. Bécsben és Budapesten a kettős státuszhoz kettős eszközrendszer kapcsolódik, azonban ez az osztrák fővárosban egy, míg Budapesten 1+23 szereplőt érint. Prágában és Varsóban a kettős státusz ellenére államukon belül speciális jogszabály érvényes rájuk és Bécshez hasonlóan ezek egy önkormányzat hatáskörébe tartoznak. Az államon belüli kivételes helyzethez kötődve Bécsnek, Prágának és Varsónak egyedülálló jogi eszközrendszerük és szélesebb mozgásterük van, míg Budapest gyakorlatilag két magyar közigazgatási szint hatáskörével rendelkezik. Ezt a különbséget a jogszabályok is megerősítik, ugyanis csak Budapest nem rendelkezik külön a városra alkotott törvénnyel. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Ausztria (szövetségi állami) államformájából kiindulva Bécs tartomány törvényhozói hatalommal rendelkezik, a többi város esetében nem beszélhetünk hasonló kompetenciáról.

A városok belső adminisztratív felépítése és a hatáskörök eloszlása is sokban különbözik egymástól. A fő választóvonal Budapest és a többi főváros között húzódik, ugyanis a magyar fővárosban a kerületi és a fővárosi szint jogilag egyenlő, míg Bécsben, Prágában és Varsóban a kerületi szint alá van rendelve a fővárosinak (vagyis csak a budapesti kerületek rendelkeznek önkormányzati joggal és az ezzel együtt járó költségvetési és építési jogokkal). A városregiós tipizálás szerint Bécs, Prága és Varsó főváros-kerület viszonyrendszerét tekintve az egységesített egyszintű modellbe tartozik. Budapest belső közigazgatási struktúrája nem sorolható be egyértelműen egyik városregiós kategóriába sem, véleményem szerint a kétszintű és a policentrikus modell közötti változatként értelmezhető. Budapesten két szinten 24 egyenjogú szereplő, míg a többi városban gyakorlatilag egy szereplő hoz döntéseket a kormányzásban. A kerületek érdekeinek képviselője is eltérő a vizsgált városokban. Budapesten a kerületi polgármesterek a Fővárosi Közgyűlésben szavazati joggal rendelkeznek, míg a többi város kerületei csak a főváros által delegált feladatokban dönthetnek, a

főváros által biztosított forrásokkal a kezükben. A városrégiós tipizálás szerint Bécs, Prága és Varsó főváros-kerület viszonyrendszerét tekintve az egységesített egyszintű modellbe tartozik.

A közigazgatási szerkezet 1990 óta történt módosulásaiban a lengyel főváros bizonyult a kivételnek. Varsóban az utóbbi évtizedekben nemcsak a közigazgatási rendszer, de a területi kiterjedés is többször megváltozott. A lengyel főváros kétszintű közigazgatási rendszerét módosították egyszintűre, amelynek során az addig önkormányzati joggal nem rendelkező fővárosi szint „helyet cserélt” az ugyanezen jogokkal addig rendelkező kerületekkel. Ez a váltás annak fényében is érdekes, hogy a lengyel fővárosban egy budapestihez hasonló rendszert módosítottak egy Bécshez és Prágához hasonlító rendszerre. Budapest és Prága közigazgatási rendszere 1990 óta viszonylag állandó, csak kisebb átszervezéseket hajtottak végre. A legstabilabb közigazgatási szerkezetű város egyértelműen Bécs, amelynek városi jogszabályát 50 éve alkották meg és a legutolsó jelentős módosítást 1988-ban hajtották végre.

A fővárosok kormányzásának három szempont szerinti áttekintése után érzelhetető, hogy a bevezetőben megfogalmazott új szempontú városi kormányzás teljesen eltérő közigazgatási környezetben nem működhet ugyanúgy. A nemzetközi urban governance kutatások szempontjából alulreprezentált közép-európai térségben a négy főváros közigazgatási rendszerének összehasonlítása figyelemreméltó eredményeket hozott. Az kevésbé meglepő, hogy az egykori Vasfüggöny nyugati oldalán levő Bécs közigazgatása a legstabilabb, az azonban már váratlanabb tapasztalatnak bizonyult, hogy a poszt szocialista fővárosok között milyen nagy eltérések mutatkoztak (főként Budapest éles elkülönülése a többi várostól). A tanulmány első felében bemutatott – az urban governance-szel foglalkozó – szakirodalmak, illetve az urban governance definíciói sem kezelik kiemelt módon a városok jogi-közigazgatási környezetét, amely szempontra viszont jelen tanulmány tapasztalatai felhívják a figyelmet. A négy város eltérő közigazgatási rendszerbe eltérő jogi eszközrendszerrel ágyazódik be, amely eltérő módon oszlik el a városok belső szereplői között, s ezáltal a városi kormányzás feltételeit is nagyban befolyásolhatja. A városi közigazgatás stabilitása is fontos szempont lehet, főként a politikai változások által gyakran érintett Közép-Európában. Éppen ezért a városok külső és belső jogi környezetének és azok időbeli módosulásainak tanulmányozása elmaradhatatlan részét kell, hogy képezze a városi kormányzási kutatásoknak.

Jegyzetek

- 1 A városrégió tipizálásának azonban még nagyon sokféle módoszata lehet (Tosics 2008).
- 2 A cseh törvényhozás 565/1990. törvénye igen széles körben teszi lehetővé adók kivetését a fővárosi önkormányzatnak (Horák 2007).

Irodalom

1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról
 1994. évi LXIII. törvény a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény módosításáról
 2011. évi Magyarország Alaptörvénye
 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól
 53/2014. (XII. 12.) Főv. Kgy. rendelet – a Fővárosi Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzatáról
 Amtsblatt Wien (2007): *Geschäftsordnung für den Magistrat der Stadt Wien* (GOM). ABL. 28/2007.
 Brenner, N. (2004): *New state spaces, Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford University Press, Oxford <http://doi.org/cg6fjt>
 Council of Europe (2002): *Management of European capital cities*. Council of Europe Publishing, Strasbourg
 Dövényi Z., Knabe, U. (2007): Budapest és Lipcse közigazgatási beosztása, mint a rendszerváltás utáni városfejlődés fontos tényezője. In: Kondor A., Egedy T. (szerk.): *Városfejlődés és városrehabilitáció: budapesti és lipcsei tapasztalatok*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 13–19.
 Eckardt, F., Elander, I. (2009): *Urban governance in Europe*. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin
 Harvey, D. (1989): From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 1., 3–17. <http://doi.org/cphc>
 Hegedüs J. (2008): A nagyvárosi kormányzatok és az önkormányzati rendszer. *Tér és Társadalom*, 1., 59–75.
 Hilbert B. (2017): Budapest, Bécs, Prága és Varsó közötti városdiplomáciai kapcsolatok. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2., 41–59.
 Horak, M. (2007): *Governing the post-communist city. Institutions and democratic development in Prague*. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London <http://doi.org/cphd>
 Jelinek Cs., Pósfai Zs. (2013): Bevezetés: A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz, M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 145–154.
 Landesgesetzblatt (LGBL) Wien (é. n.): *Verfassung der Bundeshauptstadt Wien* (Wiener Stadtverfassung – WStV). LGBL. 1968/28. és módosításai: LGBL. 22/1992., LGBL. 91/2001., LGBL. 19/2009., LGBL 1/2013., LGBL 46/2013.
 Moreno, A.-M. (2012): *Local government in the member states of the European Union. A comparative legal perspective*. Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid
 Nr. XXII/743/2008. *Rady Miasta Stołecznego Warszawy z dnia 10 stycznia 2008 rok*
 Pálné Kovács I. (2008a): Az új várospolitikai kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57.
 Pálné Kovács I. (2008b): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
 Pálné Kovács I. (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek. Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom*, 4., 3–27.
 Perger É. (2004): A főváros és „környéke” régióként való értelmezése, a „központi” régió problémája. In: Horváth M. T. (szerk.): *A regionális politika közigazgatási feltételei*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest, 213–254.
 Předpis č. 418/1990. *Zákon České národní rady o hlavním městě Praze*
 Rhodes, R. A. W. (1997): Reinventing Whitehall 1979–1995. In: Kickert, W. (ed.): *Public management and administrative reform in Western Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, 43–61.
 Slack, E., Côté, A. (2014): *Comparative urban governance*. Foresight, Government Office for Science, London
 Somlyódyiné Pfeil E. (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43.
 Stadt Wien (2011): *Organisation der Wiener Stadtverwaltung*. Wograndl, Mattersburg
 Stone, C. (1989): *Regime politics*. University Press of Kansas, Lawrence
 Sul yok T. (2015): Budapest és Bécs önkormányzati választójogi rendszereinek összehasonlítása. *Alkotmánybírói Szemle*, 1., 87–91.
 Tosics I. (2008): Nagyvárosi kormányzás: A város és környéke együttműködése. Külföldi példák és a hazai relevancia. *Tér és Társadalom*, 1., 3–25.
 Tóth L., Sági J. (2009): Városok és önkormányzatok: központi kormányzat és spontán szerveződések itthon, a nagyvilágban. *EU Working Papers*, 2., 118–127.

KITEKINTÉS / OUTLOOK

56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései

Image of the old homeland and stages of separation in Hungarian emigrants of 1956

BÖGRE ZSUZSANNA

BÖGRE Zsuzsanna: egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Intézet; 1088 Budapest, Mikszáth tér 1.; bogre.zsuzsanna@btk.ppke.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0281-4027>

KULCSSZAVAK: diaszpóra; helyvesztés; helykötődés; emlékezet; élettörténet

ABSZTRAKT: A tanulmány a georgiai magyar „church” 56-os tagjainak élettörténeti elemzését mutatja be. Az élettörténetekből megismerhetővé vált, hogy milyen óhazaképet őriznek azok a személyek, akik egykor úgy érezték, el kell hagyniuk hazájukat. Keveset tudunk még arról, s ezt a hiánypótlást célozta meg a kutatás, hogy hogyan gondolkodnak az óhazáról egy magyar diaszpóra tagjaként az amerikai magyarok, s hogyan küzdöttek meg az óhazától való elszakadással. A kutatás módszereként az oral history élettörténetek feldolgozását alkalmaztam. Az élettörténetekből négy meghatározó időpontot választottam ki, amelyekben az óhazával kapcsolatos történeteket elemeztem. Az óhazáról való beszéd módját túlmutatóan a szülőföldre való ragaszkodáson vagy annak elutasításán. Az óhazáról szóló vélemények történetekbe ágyazva fejezik ki az elszakadás lépéseit, amelyek szükségesek az új helykötődések kialakulásához. Láthatóan azok az amerikai magyarok, akik nem tervezik hazaköltözésüket, távolságtartó módon vélekednek szülőföldjükéről. Az óhaza demisztifikálása az új hazához való kötődések kialakulásában nélkülözhetetlennek bizonyult.

Az óhazával kapcsolatos helyvesztés feldolgozásában nyújt segítséget a diaszpóra mint közösség. A sorstársakkal a diskurzusok során megosztott tapasztalatokból kialakult egyfajta kollektív vélekedés és emlékezés, és a kollektív szintre emelkedett emlékek megjelentek az egyének publikus élettörténeteiben.

Zsuzsanna BÖGRE: associate professor, Institute of Sociology, Pázmány Péter Catholic University; Mikszáth tér 1., H-1088 Budapest, Hungary; bogre.zsuzsanna@btk.ppke.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0281-4027>

KEYWORDS: diaspora; loss of place; bond of place; memory; life history

ABSTRACT: *The study explores the life histories of thirteen “56er” members of the Hungarian Community Church of Georgia who were interviewed as they considered themselves refugees of 1956. In some aspects, the interviewees identified with Hungarians, meaning that in certain situations they behaved like Hungarians and in others like Americans. For them, “being Hungarian” manifested itself in language usage, in eating Hungarian foods, in celebrating Hungarian holidays and participating in the cultural programmes of the Hungarian parish. The author considers this community a part of a Hungarian diaspora since analyses of the life histories showed a collective memory of the old homeland, which is typical for a diaspora.*

The analysis of the images of the homeland looked at four moments in time, specifically: childhood stories, first visits to the old homeland, visits after the democratic transformation, and memories of crossing the border.

It was found that the different interviewees’ memories about their old homeland were remarkably rich and similar, even if there were of different points in time. The reason for the similarities is seen in the discussion of personal experiences with others and were expected as such. In fact, the stories had risen to the level of collective memories, where images of the old homeland were selectively preserved, notions that justify not returning.

In their life history narrations, the interviewees presented interpretations collectively “developed” (by the diaspora). This observation is supported by the fact that the interviewees deleted every detail from the originally recorded stories which they deemed unfit to be made public.

The depiction of the political atmosphere of the old homeland, torn by war and heading towards communist dictatorship, served as the framework for their childhood images. In the memories of the first visits to the old homeland, the country of origin had lost any appeal and became a place where the emigrants could no longer imagine living. From the images of the old homeland after the democratic transformation, it is apparent that, in comparison, the new homeland America emerged victorious. And finally, the stories of crossing the border showed that leaving the old homeland was perceived by the interviewees as a form of liberation.

In conclusion, the manner the interviewees speak about their country of origin points beyond the mere devotion to, or the rejection of, the place of birth. Opinions about the old homeland, embedded in stories, also express the way individuals coped with the tension that results from the “double bond”, from two affiliations. The stories also traced the stages of separation from the old bonds, and opening up towards new connections.

Bevezetés

Az 1956-os forradalom és szabadságharc következtében közel 200 ezren hagyták el Magyarországot, közülük csak 11 447 fő tért vissza (Deák 2000, 76.; Valuch 2004, 167.). A távozók közül legtöbbször fiatal, iparban dolgozó, fizikai munkások voltak. Menekülésük oka változóknak mondható, volt közöttük, aki az életét mentette, de olyanok is akadtak bőven, akik a jobb élet reményében vagy kalandvágytól fűtve hagyták el szülőföldjüket. Mindezen motivációk többeknél akár össze is adódhattak. Legtöbbször közülük a tengerentúlon: az USA-ban, Kanadában vagy Ausztráliában telepedtek le (Puskás 1996; Szántó 2001, 5.).

Ma már tudjuk, hogy letelepedésük sikerességét számos külső és belső tényező befolyásolta, mint például a befogadó ország migránsokat támogató politikája, munkaerőigénye, az újonnan érkezők szaktudása, iskolai végzettsége vagy személyes képességeik kamatoztatása az új helyen. Ezen felül az óhazát elhagyó menekültek igyekeztek magyar csoportokhoz, közösségekhez tartozni,

ami segítette őket a beilleszkedés nehéz időszakának elviselésében (Papp Z. 2008; Szántó 1984, 2001).

A tengerentúlon élő magyarok életével foglalkozó vizsgálatokat a tudományos diskurzus diaszpórákutatásnak tekinti. A diaszpóra definíciója nem egységes a szakirodalomban, ezért inkább a közös elemeket érdemesebb keresni, mint egy konkrét meghatározásra hagyatkozni (A. Gergely 2002, 11.; Biczó 2002; Kovács 2005, 92.; Sik 2000 158.; Tóth 2005, 111.). Ilyen közös elemnek tekinthető a migráció, a diaszpóra tagjainak etnikai eltérése a befogadó ország lakosságától, továbbá az erős érzelmi kötődés a kibocsátó országhoz, ahová örökké visszavágyódnak, de oda vissza nem térnek. Sik Endre szociológus (2000, 158.) szerint ezen elemek kombinációjából áll össze egy-egy definíció.

Az USA-ban élő magyar diaszpóráközösségek közül az ismertebbek közé tartoznak a chicagói, a clevelandi s a New Jersey-i csoportok (Fejős 2002; Puskás 1996; Szántó 1984). Kevésbé ismert azonban az Atlanta körül letelepült magyarok közösségi élete és története. Ennek részben az az oka, hogy az előbb említettekhez képest kisebb csoportról van szó (a közösség magja, annak holdudvarával együtt néhány száz főre tehető), illetve közösségi életük több hullámvölgyet megélve csak az utóbbi években lendült fel.¹

A diaszpórávizsgálatok egyik legelterjedtebb kérdése a beilleszkedés-visszatérés horizontján mozog. A két jelenség közül értelemszerűen az előbbi könnyebben kutatható az amerikai magyarok esetében, hiszen ők Amerikában élnek s nem tértek haza. A beilleszkedést elősegítő tényezőkről, a beilleszkedés hogyanjáról és fázisairól sok ismeretünk van (Borbándi 1999; Fejős 2002; Papp Z. 2008; Puskás 1996; Szántó 1984, 2001). Arról azonban kevesebbet tudunk, hogy hogyan küzdöttek meg az 56-osok az óhaza elvesztésével. Márpedig feltételezhető, hogy aki egyszer elhagyja szülőföldjét – függetlenül attól, hogy menekülnie kellett vagy önszántából tette azt –, valahogyan el kellett szakadnia korábbi életétől, identitása egy részétől. Több kérdés merülhet fel ennek a résztémának a kutatása kapcsán. Kutatásom célja annak megismerése, hogy milyen megküzdési stratégiák fedezhetők fel az óhazától való elszakadás folyamatában, s érvényes-e az általam vizsgáltak körére a diaszpóra definíciójából következő jelenség, hogy szülőföldjükre visszavágyódva élnek új hazájukban. Milyen óhazaképpel élnek együtt a kutatásban részt vett személyek, s ebben hogyan jelenik meg a diaszpóra hatása? Idővel változott-e, s ha igen, akkor hogyan, az óhazához való viszonyuk?

A kérdések megválaszolásához az élettörténeti beszámolókból négy időpontban vizsgáltam meg az interjúalanyok óhazával kapcsolatos emlékeit. Elsőként a menekülés előtti életszakaszt, majd az első hazalátogatásról szóló beszámolókat, illetve az 1989 utáni hazautazással kapcsolatos elbeszéléseket. Negyedikként, de külön kezelve az előbbiektől, elemeztem a határátkelések történeteit. Utóbbi téma sajátossága, hogy nem minden interjúban hangzott el történet a határátlépésről. Erről azoknak az alanyoknak voltak emlékeik, akik életük kockáztatása árán jutottak ki Magyarországról. Akik zárt határral talál-

koztak, ahol szögesdrót és csőre töltött géppisztolyos katonák „várták” őket. Voltak olyan interjúalanyok is, akik „még időben”, a forradalom napjai alatt indultak útnak, nyitott határral találkoztak, s ezért nem maradt fontosabb emléküik a határátlépésről.

Helykötődés és emlékezet

Az ember életében akkor lesznek fontosak bizonyos helyek (például egy ország, a szülőföld), ha stabilan tud rájuk számítani, mert biztonságot nyújtanak a mindennapokban, s ezeken a helyeken pozitív visszajelzéseket kaphat önmagáról. Fontos, hogy pozitív érzelmi viszonyulás mentén alakul ki a helyekhez való kötődésünk, amelyet a környezetpszichológia egyszerűen helykötődésnek nevez (Horváth, Düll, László 2006). A helykötődés komplex jelenség az ember életében, amely bizonyos körülmények között meg is gyengülhet, el is veszíthető. Ilyenkor beszélünk helyvesztésről, amely ha bekövetkezik, emberi létünk alapját is megrendítheti. A helyvesztés törést jelenthet az egyén számára, gyásszal járó folyamat, s a gyászunkát – a pszichológiából jól tudjuk – el kell végeznie az embernek ahhoz, hogy tovább tudjon lépni (Düll 2009). Ha valamilyen oknál fogva a gyászunka elmarad, akkor annak hiányát egész életünkben érezhetjük, mert megtört identitásunk folytonossága, s nem tud új helykötődés kialakulni bennünk. Ilyen esetben nem fogjuk otthon érezni magunkat új helyünkön, az új világunkban (Kovács 2015).

A helyváltoztatás nem minden esetben jár veszteségélménnyel: például ha arra az egyén fel tud készülni, vagy ha úgy érzi, élete az új helyen nagyobb biztonságban lesz, mint a korábbi helyén volt. Ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor feltételezhetően az egyén nem a veszteségeire fog emlékezni, hanem azokra a pontokra, amikor úgy érezte, el kell szakadnia attól a helytől, amelyben énje nem kapott pozitív megerősítést. Az elszakadás után is érezhetünk hiányt, de ez olyan űr, amelyet az új hely be tud tölteni új tartalommal, új jelentésekkel. Ilyenkor azt mondjuk önmagunknak, hogy új helyünkön jobban érezzük magunkat, mint az előzőben. A döntésünket, amely korábbi helyünk elhagyására készítetett bennünket, különféle érvekkel támaszthatjuk alá, hogy meggyőzzük magunkat döntésünk helyességéről. Ilyen például az „itt szabadabbak vagyunk”, az „itt kényelmesebb élni”, az „otthon nem érhettem volna el azt, amit itt elértem”. Ilyen és ehhez hasonló belátások teszik lehetővé számunkra az új helykötődések kialakulását.

A téma kutatásában az emlékezet a másik fontos fogalom. Halbwachs szerint az emlék társadalmi eredetű, kollektív termék (Halbwachs 2000; Keszei 2015, 49.). A szerző felfogásában a nyelv és a jelképek eszközeivel válnak hozzáférhetővé az egyén számára, s ezek vitathatatlanul társadalmi természetűek. Az emlékezéshez interakcióra van szükségünk, amelyben dialógusok által válnak

értelmezhetővé az emlékképeink. Ez azt jelenti, hogy az egyén mindig valamilyen csoportnak a nézőpontja alapján emlékezik. Az emlékezés koherenciáját nem a tudatunk, hanem a társadalmi környezetünk alapozza meg (Keszei 2015, 51.). Hogyan lesz ez esetben az emlék a miénk, ha az alapvetően kívülről irányított? Ricoeur (1999, 56.) felfogásában az artikuláció, az elbeszélés által válik az emlékezés személyessé és kollektívvé. A szerző szerint az emlékezés elbeszélhetősége a beszélgetésekben, a mindennapi diskurzusokban zajlik, s ott találkozik a tapasztalati (személyes) és az elváráshorizont (Ricoeur 1999, 61.).

A georgiai magyarok csoportját olyan diaszpórának fogtam fel, amelyben az interjúalanyok interakcióban állnak egymással, amikor beszélnek életükről, az óhazához és az újhazához való viszonyulásukról. Az elbeszélések értelmezési keretei a diskurzusokban alakulnak ki, s azokat az egyének a csoporthoz tartozásuk során sajátítják el. Ebben az értelemben kapcsolódik össze az élettörténet, a helyvesztés, az emlékezet és a diaszpóra fogalmi négyese a kutatásban. Ennek részletesebb bemutatása reményeim szerint hozzájárulhat az 56-os amerikaiak jobb megértéséhez.

Publikus élettörténet, és ami abból következik

A kutatásban élettörténeteket vettem fel, amelyek bemutatják, hogy az egyén hogyan látja önmagát, s ezzel érthetővé válhat számunkra, hogy a beszélő mivel azonosul s mivel nem (Kovács, Vajda 2007; László 2002; Meleg 2007; Pataki 2001). Az élettörténetekben olyan életeseményeket válogatunk össze, amelyek megfelelnek annak az értelmezési sémának, amelyet ma (itt és most) önmagunkról gondolunk. Tényeket és értelmezéseket tartalmaznak történeteink, de a hangsúlyt az adja, hogy hogyan gondolkodunk önmagunkról. Ezen a ponton szokott felmerülni a kérdés, hogy „tényleg így történt”, vagy „csak utólag magyarázzuk így” az eseményeket. Látnunk kell, hogy mindkét állítás igaz, s az élettörténetekben nehezen tudjuk a kettőt szétválasztani egymástól (Bertaux 2005). Kérdés azonban, hogy mi történik az élettörténeti konstrukcióval, ha az elmesélt élettörténeteket a személyes adatokkal együtt publikálják.

2011-ben a Hungarian Community Church of Georgia vezetői megemlékezést szerveztek a magyar forradalom 55. évfordulója alkalmából. A Georgiában élő magyarok egy részét „A szabadságharc hősei” díjjal tüntették ki. Ekkor merült fel a közösség vezetőiben, hogy az ünnepeltek történeteit össze kellene gyűjteni. 2011–12-ben ösztöndíjasként Georgiában tartózkodtam, s a magyar közösség vezetőivel kötött ismeretségem révén tudomásomra jutott ez a terv.² Örömmel vállalkoztam az élettörténeti interjúk elkészítésére. Az elhatározást tett követte, a „church” vezetője lett a kutatás szervezője, aki listát készített a kitüntetett interjúalanyokról (13 fő). Az interjúalanyok között megtalálhatók olyan személyek,

akik az 56-os forradalomban vagy részt vettek s emiatt hagyták el az országot, vagy annak következményeként indultak útnak. Az interjúk 2012. március és július között készültek.

A megkérdezettek köre részben homogénnek, részben differenciáltnak mondható. A csoport homogenitását az adja, hogy mindannyian kapcsolatban állnak a georgiai magyarok klubjával, a „magyar church”-cel, ahogyan azt helyben mondták. Ugyanakkor a tizenhárom interjúalany közül tízen tartoznak az „igazi,” első generációs 56-osok közé. Ők fiatal felnőttként hagyták el az országot, családi és iskolai szocializációjuk Magyarországon zajlott. A fennmaradt három személy második generációsnak tekinthető, mivel gyermekkoruk s iskolás éveik Amerikához kötik őket.

Az elkészült interjúk szerkesztett változata 2014-ben jelent meg a georgiai magyar közösség gondozásában (Bögre, Tulipán 2014a, 2014b). Az interjúalanyok a kutatás első pillanatától tudták, hogy magnóra vett élettörténeteiket leírjuk, a kapott szövegeket szerkesztjük, azokat visszakapják átnézésre és módosíthatnak rajtuk. Mindezt szerződésben rögzítettük, ami szemmel láthatóan megnyugtatta a felkeresett személyeket. Az alanyok arra készültek, hogy élettörténetük nyilvánosságra fog kerülni személyes adataikkal együtt, az „óhazában” és az „új hazában” egyaránt. Ez a körülmény meghatározta az interjúk tartalmát is: a megkérdezettek olyan módon beszéltek el sorsukat, ahogyan azt a nyilvánosság előtt fel tudták vállalni. Ha ennél többet mondtak magnóra, akkor azt az írott verzióból kihúzták. Ezért minden interjúalanytól kétféle szöveg született, egy „magán” és egy „publikus” változat.

A szövegek elemzése során kiderült, hogy az interjúalanyok kitörölték élettörténeteik legdrámaibb részleteit a publikált változatból³ és több fontos kérdésről hasonlóan nyilatkoztak. Meglepő egybeeséseket tapasztaltam például az óhaza elhagyásának okairól, a helyvesztés, az első hazatérés élményeinek értékeléséről vagy a rendszerváltás utáni hazatelepülés elvetésének okairól. Nem az egyéni történetek vagy azok részletei mutattak hasonlóságot, hanem azok értelmezési horizontja. Ez pedig az emlékezet társadalmi gyökerére hívja fel a figyelmet, arra a jelenségre, hogy az egyéni emlékezet egy idő után kollektív keretet kap. A kollektíva jelen esetben a georgiai magyar közösség volt.

Felfogásom szerint az adott diaszpóra normái és értékei folyamatosan formálják az egyéni tapasztalatokat a kölcsönös kommunikáció révén, s az így kialakult közös értelmezési mező hatással volt a megkérdezettek elbeszéléseire. Mivel mindenki tudta, hogy a kutatást a „magyar church” rendelte meg, s azt is tudták, hogy a tervezett kötet a diaszpóra legitimitása erősödik majd, ezért közösségük normáit és értelmezéseit is felhasználták mondanivalójuk során. Ebből következik, hogy amikor az interjúalanyok óhaza-értelmezéseivel foglalkozom, akkor némi képet alkothatunk arról is, hogy mi a „church”-ben elfogadott álláspont vagy elképzelés ezzel kapcsolatban.

Az interjúalanyok demográfiai, társadalmi jellemzői

A tizenhárom élettörténetből csak tíz interjút használtam fel jelen tanulmány megírásához (az interjúalanyok adatait lásd az 1. táblázatban), a többi háttéranyagként kezeltem. Ennek az volt az oka, hogy a kinn születettek vagy kisgyerekként Amerikába kerültek történeteik nagyon különböztek azokétól, akik fiatalon vagy felnőttként indultak útnak.

A megkérdezettek a társadalom alsó-közép vagy közép-alsó rétegéhez tartoztak vagy oda csúsztak vissza Magyarországon az 50-es évekre (Kolosi 2000). Érdemes megjegyezni (reprezentativitásról a kvalitatív módszer használata miatt nincs értelme beszélni), hogy minden interjúalany édesapja legalább egyszer foglalkozást váltott a 2. világháború után. A családok társadalmi háttérét az édesapák foglalkozásával érzékeltetem: volt közöttük csepeli munkás, postai dolgozó, sofőr, télesztágerő, valamint önálló szűcsmester és pék. Az utóbbiak üzleteik államosítása után állami vállalatoknál, alkalmazottként dolgoztak. Az édesapák foglalkozásváltása nemcsak a társadalmi helyzet, hanem a lakóhely változásával is együtt járt.

Az élettörténetek gyermekkoráról szóló részletei gyakran szóltak a „vándorlásról”, amely minden esetben a jobb megélhetés reményében történt. Ez alapján igen mobilnak mondható a csoport, ami nem meglepő, ha a korabeli

1. táblázat: Az interjúalanyok adatai
Data of interviewees

Be- szélő	Nem	Élet- kor	Édesapja foglalko- zása	Iskolai végzett- ség	Magyarországi foglalkozása	USA-beli foglalko- zása	Mikor ment el?
A	férfi	80	katonatiszt, majd postás	4 polgári, tan- folyamok	buszsofőr, ga- rázsmester	autószerelő szak- munkás	1968
B	nő	78	könyvelő	gimnázium	titkárnő	kozmetikus	1956
C	férfi	81	zenész	gimnázium	főiskolai hall- gató	építész	1956
D	nő	75	pék	gimnázium	tanuló	bérszámfejtő	1956
E	férfi	74	szakmunkás	gimnázium	autószerelő	repülőgépszerelő, tesztpilóta	1972
F	nő	72	kereskedő	szakmunkás- képző	eladó	betanított munkás	1974
G	férfi	76	szűcsmester	szakközépis- kola	építész techni- kus	építész technikus	1956
Gy	férfi	75	gépkocsivezető	főiskola	kutató	egyetemi profesz- zor	1968
H	férfi	92	középparaszt	4 polgári	teherautó-ve- zető	építési vállalkozó	1956
I	férfi	82	ismeretlen	középfiskola	bárzenész	zenetanár, karve- zető	1956

Magyarország kényszerű strukturális mobilitását vesszük figyelembe (Örkény 2000, 177–192.).

A kutatásba vont személyek az 50-es években jártak iskolába, közülük ketten négy polgárral (életkoruk miatt), nyolcan pedig középiskolával rendelkeztek. A középiskolát végzetek közül ketten műszaki főiskolán tanultak tovább, egy fő pedig felsőfokú technikumban.

Az élettörténetekből kiolvasható, hogy az 50-es években már középiskolai végzettséggel is el lehetett érni bizonyos szintű társadalmi presztízt. A megkérdezettek magyarországi munkahelyi pozíciói jónak mondhatók. A négy polgárral rendelkező egyén buszsofőr és garázmester lett, ami jelzi az iskolás évek utáni tanfolyamok elvégzését. A nők között két vállalatvezető melletti titkárnőt találunk és egy boltost. A fennmaradó férfiak között ketten építész technikusként, egyik alany kutatóként, másik műszerészként, harmadik pedig báronzongoristaként dolgozott. Mindezek a társadalmi felemelkedésre való törekvést jelzik, ambícióval megáldott emberekről van szó. Önértelmezésük is megerősítette ezt a megállapítást: „a csúcson voltam, amikor elhagytam az országot” (I – az interjúalanyok jelölését lásd az 1. táblázatban); „ittthon már tudtunk venni egy pár dolgot, lakást” (E); „jól kerestem, tanultam, haladtam előre” (Gy); „garázmester voltam, én mondtam meg mindent másoknak” (A); az „építési osztályon dolgoztam és tanultam egyszerre” (C).

Megállapítható, hogy a demográfiai adatok szerint a megkérdezettek az óhazában nem voltak hátrányos helyzetben, s „csak” ketten hivatkoztak a kádári megtorlások miatti életveszélyre. Ezek szerint nem a közvetlen fizikai veszély s nem is a társadalmi marginalizálódás készítette többségüket az ország elhagyására (Papp Z. 2008; Szántó 2001; Tóth 2005).

Az óhazaképek „framework storyja”⁴

Az élettörténetek stratégiájának megértéséhez először látnunk kell, hogy az interjúalanyaink milyen értelemben tekinthetők 56-osoknak. A georgiai magyar diaszpóra vezetői 56-os menekültnek tekintettek mindenkit, aki magát annak vallotta. Mint azonban az interjúkból később kiderült, a megkérdezettek közül többen csak áttételesen tekinthetők 56-os menekültnek, ugyanis 1956 és 1972 között hagyták el az országot. Öt megkérdezett vett részt a forradalomban, de közülük ketten csak a hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején távoztak. A másik öt fő ugyan közvetlenül a szabadságharc bukása után ment el, szimpatizáltak az eseményekkel, de nem vettek részt semmiben.

Az egyik interjúalany frappánsan megfogalmazta az ezzel kapcsolatos georgiai gondolkodásmódot: „Akik 1989-ig hagyták el az országot, azok mind menekültek... nem mindig politikai okok miatt, de nem volt szabad elhagyniuk az országot. Ha elhagytad, az azt jelentette, hogy rizikót vállaltál, hogy lehet,

hogy sosem mehetsz vissza.” (Ez a megkérdezett Amerikában született, édesapja és édesanyja részt vettek a forradalomban.) A motivációk sokfélesége ellenére az általam vizsgált szövegek metakerete egyszerűnek mondható (Gyáni 2002). Mindenki „letelepedett Amerikában”, sikeres lett kinn, s „nem tértek vissza Magyarországra”. Céljukat elérte, sorsukról többé-kevésbé elégedettséggel beszélő emberek.

Korábbi 56-os kutatásokból kiderült, hogy a szülőföldjük kényszerű elhagyására emlékezők többnyire negatív emlékeket idéznek fel az óhaza politikai, állami berendezkedéséről. Az is ismert, hogy az első hazalátogatás után ez a negatív vélemény megerősödött (Gyáni 2002; Kanyó 2002; Kőrösi, Molnár 2000; Lénárt 2008; Puskás 1996). Arról azonban alig tudunk valamit, hogy ez az óhazakép tartalmát tekintve mit takar, illetve a diaszpóralétet jellemző hazatérési vágygal milyen összefüggésben van. A kérdés azért is figyelmet érdemel, mert az 56-osok megélték elhagyott országuk rendszerváltását. Ezek után már nem lehetett kényszerű kinn maradásról beszélni, ugyanakkor csak nagyon kevesen tértek haza (Borbándi 1999). Fontos kérdésnek tűnik tehát, hogy hogyan változott meg (ha egyáltalán megváltozott) óhazaképük a négy időszakról.

Óhazakép a távozás előtti történetekben

Mindannyian sokat beszéltek a gyermekkorukról, a korabeli magyarországi állapotokról. Az emlékek között hasonlóságot találtam, ami nem tekinthető egyértelműen diaszpórahatásnak, mivel a diktatúra kiépülésének időszakában alig volt olyan magyarországi család, amelyet ne ért volna komolyabb veszteség.

A kivándorlás motívumaként felidézett emlékek tragikus színezete is hasonlított egymásra, ami már túlmutat az egyes személyek tapasztalatain. Itt már gyanakodhatunk diszpórahatásra: a személyes tapasztalatok diskurzusokban fejeződtek ki és összezsírozódtak egymással. Ezzel magyarázható többek között, hogy olyan személyek is a diktatúra következményeit nevezték meg kivándorlásuk okaként, akik az akkori rendszer „nyertesei” voltak. Emiatt az ország elhagyását inkább az általános politikai, gazdasági légkörrel lehet magyarázni s kevésbé a személyes sérelmekkel. A jövőbe vetett bizalmuk ingott meg, ami a családjaik, környezetük veszteségtörténeteivel igazolható.

Gyermekkoruk időszakából az óhazára emlékező „jelenetek” között a 2. világháború alatti menekülés elevenedett fel, a történetek jellemzően a szerencséről vagy a talpraesett viselkedésről szóltak. Egyik esetben a leleményes édesapának köszönhetően a család minden tagja átvészelte a megpróbáltatásokat. Ugyanennél a családnál a háború után bűnösnek tartották és internálták a családfőt, de az elbeszélés szerint az édesapa ártatlan volt, s felmentették.

Máshol a magyarországi németek kitelepítésének gyerekkori emlékét említették, ahol a családot nem, de az összes rokonságot kitelepítették; később a család tulajdonában lévő pékséget államosították. Harmadik tényezőként em-

lítható a kulákosítás és a téesszervezés, annak ellenére, hogy mindezek nem közvetlenül érintették az interjúalanyt.

Az interjúalanyok általánosságban is szívesen beszéltek azokról a családtagjaikról, akik a háború, a diktatúra „szerencsés” túlélői voltak, akikkel akár rossz dolgok is történhettek volna, de talpraesettségük vagy furfangjuk miatt megmenekültek a bajtól. Büszkéek voltak felmenőik, rokonaik rátermettségére, mert a felelevenített eseményekben Magyarország félelemmel teli világ volt, ahol személyes kvalitást igényelt a dolgok „megúszása”.

Az elbeszélések szerint az ország elhagyása a mesélők számára nem annyira traumát, mint inkább fellélegzést jelentett. A távozás előtti időszak óhazatörténetei már abba a keretbe illeszkedtek, amely szerint mindenképpen el kellett hagyni az országot. Érdekes módon nem beszéltek a barátok, a rokonság, a szokások, a nyelv, a közvetlen környezet elhagyásának nehézségeiről. A szülők elhagyása merült fel többeknél, de ők később családgyejesítéssel megoldották a kérdést.

Az óhazakép a távozás előtti időszakról szóló történetekben az ország politikai élete köré szerveződött. Ezzel összefüggésben negatív tartalmak jelentek meg: egy olyan országgé, amelyet el kellett hagyni, hogy boldogulni lehessen.

Óhazakép az első hazalátogatás történeteiben

Az első hazalátogatás emlékeinek kerete a korábbi honvágyról szólt, a hazatérés előtti nyugtalanságról, s arról, hogy ez az érzés megszűnt, miután újra találkoztak Magyarországgal. Egy interjúalany kivételével (aki sohasem látogatott haza), mindenki többször visszatért Magyarországra, még a Kádár-rendszer idején. A legtöbb elbeszélés egybecseng az egyik interjúalany kijelentésével, hogy „haza kellett mennem, hogy végleg elmúljon a honvágyam” (E). Még akkor is ezt a toposzt emlegette, amikor már nem önmagáról, hanem lánya hazautazásáról mesélt: „Nagyon-nagyon nem szeretett itt lenni, mert nem volt babája, nem volt könyve, nem volt barátja, nem volt nyelvérzéke. Ő nagyon haza akart menni. Egyszer volt otthon, illetve kétszer. Először 18 éves korában ment haza, egyedül. Mikor visszajött, azt mondta, hogy most már nem akar hazamenni.” (E)

A hetvenes évek elején kivándorolt nő is ugyanezt mondta első hazalátogatásáról: „Amikor először hazamentem, akkor olyan nagyon nagy volt a honvágyam. Ledobbantott a repülőgép, elkezdtem sírni: itthon vagyok. A rokonságban is volt kocsija sokaknak. Hazavittek a városra keresztül. Amikor keresztülmentünk Óbudán, ki Rómaifürdőre, azok az óbudai kis házikók hiányoztak. Hol van Óbuda? Hol vagyok? Miért csinálták ezt? Ronda skatulyákat csináltak, mint a gyufáskatulyák.” (F)

Az interjúkban az óhazával szembeni távolságtartásként értelmezhetők azok az elbeszélések, amikor a hazatérők visszaemlékeztek a korabeli utcán

dolgozó munkások csúnya beszédére. Vagy más esetben, amikor az egyik alany sértésnek vette, hogy a bolti eladó olcsó húst akart ajánlani a „visszatérőnek”, mert azt hitte, „kisnyugdíjossal” van dolga. Ebből az időből többen említették valamilyen formában a szép magyar nyelv, beszédmód eltűnését, s megfogalmazták: hová jutott az ország, ha így beszélnek itt az emberek? Egy másik személy számára minden megváltozott Magyarországon. Apja, anyja idegennek tűnt, s az erkölcsi élet is megváltozott. Nem jó már neki itthon, zárta le az emlékezést erről a korszakról.

Az első hazalátogatás idejéről szóló történetek nem szóltak barátokról, szép helyekről, kedves emlékekről, ellenkezőleg. Az emlékek a csalódásról beszéltek. Feltehetőleg voltak szép események is, ám az óhaza és az újhaza közötti feszültség feloldásához arra volt szükségük, hogy elszakadásukat az óhazától való távolságtartással erősítsék meg. Ehhez kellett az az emlékek, amelyek negatív tartalommal bírtak a korabeli közállapotokról.

Feltételezhetően ebből a korszakból származó emlékeiket nem először mesélték el a megkérdezettek, bizonyosan megosztották élményeiket egymás közt a családban, a magyar közösségben. A tapasztalatok átbeszélése során megerősítést nyerhetett az óhaza állapotáról szóló véleményük.

Óhazakép a rendszerváltás utáni történetekben

A szülőföldről szóló emlékezés harmadik korszaka a rendszerváltás utánra tehető. Mindannyian beszéltek arról, hogy felmerült bennük a hazatelepülés gondolata. A megkérdezettek közül végül (egy kivétellel) senki sem döntött a visszatelepülés mellett a beszélgetésünk időpontjáig. Ahogyan arról már volt szó, a hazaköltözés gondolata újra és újra felmerül az érintettekben a diaszpórákutatók szerint, de valójában igen kevesen térnek vissza.

A rendszerváltás utáni hazaköltözéssel kapcsolatos dilemmáról mindannyian elmeséltek egy-két történetet, amellyel szimbolikusan megfogalmazták érzéseiket. Ennek a korszaknak a keretértelmezése szerint nem volt érdemes hazaköltözni, „hiába buktak meg a kommunisták”. Olyan indokok is elhangzottak, amelyeket empirikusan se elvetni, se bizonyítani nem lehet. Például, hogy a „magyarok már nem olyanok, mint amikor én otthagytam őket” (A); „nem biztos, hogy jól meg tudnék élni ott, Magyarországon az itteni [értsd: USA-beli] nyugdíjamból” (E). Talán a legérdekesebb „érv” egy olyan alanytól hangzott el, aki bevallotta másnak a tapasztalatát mesélte el: „Egyik ismerősünk, itt egy magyar házaspár, arra gondoltak, hogy hazamennek. Nincs senkijük itt. Otthon se volt senkijük, de mégis gondolták, hogy talán mégis jobb lenne visszamenni Budapestre. Okosan kigondolták, hogy a legjobb az lenne, hogyha egy nyárra hazamennének és három hónapot otthon töltenek. A nő elhatározta, hogy oké, ma csinálom paprikás krumplit és kolbászt. Elküldte a férjét az üzletbe, hogy vegyen krumplit meg kolbászt. Visszajött a kolbással, de nem volt krumpli. Azt

mondták neki, hogy jöjjön vissza holnap, mert holnap kapnak krumplit. Nagyon sokszor előfordult az, hogy nem volt. Nem lehet elhatározni, hogy mit akarsz csinálni. Elmész először az üzletbe és megnézed, hogy mi van, és úgy csinálod a tervet. Biztos vagyok benne, hogy most már nem így van. De akkor így volt. Mégiscsak elhatározták, hogy itt maradnak.” (B)

A negatív attitűdöt hordozó történetek mellett természetesen racionális érvek is elhangzottak a hazatelepülés ellen. A „senkim sincs már odahaza”, a „nem tudok otthon már mit csinálni”, a „mit is kezdenék otthon egy amerikai feleséggel” típusú kijelentések és kérdések nem voltak ritkák.

Egy fő kivétellel mindenki maradni akart, s mindenkinek volt valamilyen racionális magyarázata. A kivétel egy 92 éves interjúalany volt, aki az interjú készítése alatt már össze is pakolt, s kitette házára az „eladó” táblát. Ez az alany misztifikált óhazaképet őrzött magában, ahol a falujában lévő „kis patak” hívogató, az utcán az emberek mosolyognak, s ahol őt a múltban tapasztalt szeretet és közösség fogadja vissza.

E kivétel inkább megerősíti, mint cáfolja azt a következtetést, miszerint a szülőföldről szóló beszédmódot az határozza meg, hogy a kérdezett vissza akar-e térni az óhazába vagy sem. S ha vágyakozik is az óhaza után, meg kell találnia azokat az óhazáról szóló demisztifikáló történeteket, amelyek csökkentik vagy megszüntetik a vágyakozást. Mindez eredményesebb, ha másokkal megosztva történik. Sorstársakat, magyarokat a diaszpórák közösségben találni, ahol meg tudják osztani saját tapasztalataikat s ahol közös értelmezések szerint gondolkodhatnak.

A határátlépés emlékezete – az óhaza elhagyása⁵

Az óhazával kapcsolatos emlékezet emblematis rész a határátkelés. Ez a lépés meghatározta további életüket és sorsukat. Felmerül a kérdés, hogy az eddigi óhazaképekhez hogyan kapcsolódik a határon történő átkelés.

Ezt az idősíkot a korábbiaktól külön kezeltem. Egyrészt azért, mert nem volt egyértelmű a diaszpóráhatás. Másrészt azért, mert csak azoknál találok határátkelésről szóló történetekkel, akik zárt határral találták szembe magukat. Akik nyitott határon keltek át, azok csak a kilépés utáni pillanatokra emlékeztek vissza, lényegében meg sem említve hazájuk elhagyását. Ez a csoport nem találkozott örökkel, nem akarták őket lelőni, nem küldtek utánuk kutyákat. Ők csak az úgynevezett „fogadó emberekről” beszéltek a másik oldalon, akik kedvesek, szolidárisak voltak velük. Forró teával kínálták őket, s zsúfolt gyűjtőtáborokban, szalmazsákokon türelmetlenül várakoztak, hogy hová mehetnek tovább, hol találhatják új hazájukat. A helyvesztésről, a szülőföld elhagyásának pillanatáról nem beszéltek.

Az első csoport határátlépése egészen másként alakult; történeteik nagyon részletesek, eseménydúsak, epizodikusak voltak. Elmesélték, hogyan jutottak el a határig, mivel mentek oda, kivel találkoztak, milyen furfangot

kellett bevetniük, hogy egyáltalán a határ közelébe jussanak. Elmondták, hogy elfogták, majd elengedték őket, illetve elmesélték, hogy mit mondtak, mit gondoltak, kik voltak segítségükre. A határátlépés ezekben az elbeszélésekben olyan kihívásként jelent meg, amelyet mindenáron le akartak győzni. Lélekjelenlétük és vakmerőségük győzelmeiként láttatták a sikeres határátlépést.

E csoport narratíváiban megjelent a félelem, a fájdalom a barát vagy a sorstársak lelövése miatt, akik sohasem jutottak át a másik oldalra. Nem tudható, hogy ezek közvetlen tapasztalatok voltak-e minden esetben, de legtöbbször beszéltek erről. Főszerepet kapott a vér, a fegyveres katona, aki véget vethetett volna az átkelési kísérletnek. Ezek mellé társult az éjszaka, a hideg, a tél megjelenítése, ami fokozta a szövegek drámaiságát, előkészítve a katarzist, az átjutás pillanatát. Interjúalanyaink mindegyike átjutott a túloldallal, amely metaforikusan az életet jelentette. Költői képekkel teli emlékek voltak ezek. Minden az éjszaka leple alatt történt, hogy aztán a virradat, mint a mesében, meghozza a világosságot és a szabadságot. Az új élethez vezető utat.

Az alanyok a határátlépéskor inkább a halált, mint a maradást választották volna. Mindent feltettek egy lapra, s végül elérték céljukat. Megmenekültek. Ez a csoport is szerencsésen túlélte és maga mögött hagyta a fizikai hátrát, ezt életük jelentős identitásalkotó elemeként őrizték meg.

A csoport tagjainak határtörténeteiben a pozitív önkép volt a jellemző. Az átélt halálfélelem, riadalom, rettegés után mindig arról meséltek, hogy jó döntést hoztak, mert jó helyen lépték át a határt, jól tették, hogy megvárták a sötétedést, hogy elkerülték a hidakat, a patakokat. Olyan személyiségjegyekre lehetett az elbeszélésekből következtetni, mint a kitartás, a veszélyhelyzetben működő józanság, a bátorság, a kezdeményezőkézség.

Ezek alapján a szülőföld elhagyásának történetei inkább az elszakadásról szóltak s kevésbé a veszteségekről. Az elszakadásnak meg kellett történnie az új élet megkezdése érdekében. A szakítás és a kötődés dinamikája olvasható ki az érzelmileg túlfűtött történetekből.

Az egyik beszélő 19 éves korában volt a határnál, s néhány ismerőst meg tudta győzni, hogy a figyelőálláshoz nagyon közel kússzanak el. Miközben ők az éj leple alatt hasalva haladtak előre, nagyon közel a katonák megfigyelőállomásától, hallották a sorozatlövéseket, amelyekkel a távolban menekülőkre céloztak. Míg az örök a kukoricásban menekülő csoporttal voltak elfoglalva, ők sértetlenül átjutottak a határon. A jó döntésen múlt az egész – nyugtázta a mesélő.

Elmondható, hogy a határátlépés történetei is ugyanabba a perspektívába illeszkedtek, mint a fentebb bemutatott óhazaképek, egy mozzanattal kiegészítve azokat. Míg az előbbi három korszak óhazaképei inkább önigazolásnak tekinthetők, addig a határátlépések elbeszélései önmegerősítésnek.

Összefoglalás

A kutatásban a georgiai magyar „church” 56-os tagjainak élettörténetét vizsgáltam meg. A megkérdezettek magyarságukkal részlegesen, szituatívan azonosultak, ami annyit jelent, hogy bizonyos helyzetekben magyarként, más helyzetekben amerikaiként viselkedtek. Magyar közösséghez (is) tartoztak, magyarságuk a nyelvhasználatban, magyar ételek fogyasztásában, a magyar ünnepek megtartásában, a magyar „church” kulturális rendezvényein való részvételben jelentkezik. Ezt a közösséget a magyar diaszpóra részeként fogtam fel, mert az élettörténetek elemzése során kimutatható volt az óhazával kapcsolatos csoportra jellemző, kollektív gondolkodásmód.

Az óhazakép tartalmát négy időpontban elemeztem: az ország elhagyása előtti, az első hazalátogatáskori, a rendszerváltás utáni és a határátlépések történeteiben. Megállapítottam, hogy a megkérdezett személyek óhazaképe a különböző időpontokban olyan részleteket tartalmazott, amelyek hasonlítottak egymáshoz. A hasonlóságok mögött a személyes tapasztalatok másokkal történő megvitatása sejthető, így kialakult a kollektív emlékezet kerete. Emellett a kollektív emlékezetet képviselő történetek óhazaképeivel igazolni lehetett az óhazába történő visszatérés elmaradását.

A kivándorlás előtti időszokról szóló történetekben az óhaza politikai viszonyait ábrázolták az interjúalanyok, a háború és a diktatúra családjukat, környezetüket ért következményeit. Az első hazalátogatás emlékeiben az óhazakép kissé módosult az előbbihez képest. Ekkor már nem a családokat, az életet ellehetetlenítő politika állt központban, hanem a csalódás, mely szerint az ország negatív irányban változott.

A rendszerváltást követő időszak emlékezetében Magyarország olyan ország lett, amelybe ők már nem tudnak visszajönni, mert nem köti ide őket semmi. A kör bezárult, az emberek eltávoztak az országból a politika miatt, majd következett az elidegenedés, s végül a belátás, hogy nekik itt már biztosan nem jobb, mint az új hazában. Mindezt megerősítette a határátlépés története, amelyből kiderült, hogy az érintettek számára fellelegzés volt elhagyni az országot.

Az óhazaképhez való viszony a négy időszakban látható módosuláson ment keresztül, a funkciója azonban megmaradt. A szülőföldtől való elszakadást erősítette meg, hogy helyet adjon az új hazához való kötődésnek.

Jegyzetek

- 1 Az atlantai magyar diaszpóra közösségi életében a fellendülést egy értelmiségi házaspár kitelepülése hozta: a feleség áldozatos munkájának köszönhetően újból aktív kulturális élet szerveződik. Rendszeresek lettek a misék, a vallásos tartalmú együttlétek, közösen megünneplik a

- magyar nemzeti ünnepeket, gondoskodnak a fiatalok körében a magyar nyelv terjesztéséről stb.
- 2 2011–2012-es Fulbright Scholar-in-Residence Program keretében egy évet tölthettem az Amerikai Egyesült Államokban. A tanulmány alapját képező élettörténeti interjúk ennek a programnak és a Hungarian Community Church of Georgia támogatásának köszönhetőek.
- 3 Hasonló tapasztalatokról számolt be Papp Z. Attila (2008): a családi élettel kapcsolatos kudarcokról, nehézségekről csak érintőlegesen beszéltek amerikai interjúpartnerei.
- 4 Ezt a kifejezést Gyáni Gábor (2002) írásából vettem át.
- 5 Ehhez a fejezethez az azokkal készült interjúkat használtam fel, akik közvetlenül a forradalom után hagyták el az országot. 10 ilyen interjúm volt.

Irodalom

- A. Gergely A. (2005): Szórvány, diaszpóra és határfenntartás. Adalékok a szórványtipológia és a kulturális sziget kérdésköréhez. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 11–20.
- Bertaux, D (2005): A response to Thierry Kochuyt's 'Biographical and empiricist illusions: A reply to recent criticism'. In: Miller, R. (ed.): *Biographical research methods*. Volume 4. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 129–140.
- Biczó G. (2005): A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 21–42.
- Borbándi Gy. (1999): *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációról*. Antológia Kiadó, Lakitelek
- Bögre Zs., Tulipán S. (szerk.) (2014a): *Haza vagy otthon? Georgiai magyarok emlékezete 1956-ról*. Hungarian Community Church of Georgia, Gainesville
- Bögre, Zs., Tulipán, S. (eds.) (2014b): *Homeland or home? Memories of the Georgia Hungarians regarding 1956*. Hungarian Community Church of Georgia, Gainesville
- Deák E. (2000): Adatok az 1956-os menekülthullámról. In: Fokasz N., Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 72–77.
- Dúll A. (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Fejős Z. (2002): Az etnicitás változatai. Identitások az amerikai magyar diaszpórában. In: A. Gergely A. (szerk.): *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.) Új Mandátum Könyvkiadó*, Budapest, 145–149.
- Gyáni G. (2002): 56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó T. (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 135–148.
- Halbwachs, M. (2000): A kollektív emlékezet: III. fejezet: A kollektív emlékezet és az idő. In: Kántor G. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 403–432.
- Horváth M. T., Dúll A., László J. (2006): A helyvesztés vizsgálata migrációban lévő magyar fiatalok körében. Kutatási beszámoló. In: Dúll A., Szokolczy Á. (szerk.): *Környezetpszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 133–153.
- Kanyó T. (2002) (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Keszei A. (2015): Hely és emlékezet között. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 52–73.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Osiris, Budapest
- Kovács É., Vajda J. (2007): Elbeszélés, identitás, és értelmezés. In: Bögre Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Loisir Kiadó, Budapest, Piliscsaba, 217–244.
- Kovács N. (2005): A Kárpát-medencén kívül élő magyarok kutatásának fogalmairól. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 91–95.

- Kovács T. (2015): Az otthontól a hazáig. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 199–219.
- Kőrösi Zs., Molnár A. (2000): *Titokkal a lelkemben éltem. Az 1956-os elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest
- László J. (2002): Mit lehet kezdeni a narratív konstrukciókkal a szociálpszichológia szempontjából? In: Kanyó T. (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 163–172.
- Lénárt A. (2008): Újra „otthon”: hazalátogató ötvenhatos emigránsok. In: Germuska P., Rainer M. J. (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Budapest, 109–142.
- Melegh A (2007): Migráció és életút. In: Bögre Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Loisir, Budapest, Piliscsaba, 245–260.
- Örkény A. (2000): A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In: Fokasz N., Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 177–192.
- Papp Z. A. (2008): *Beszédből világ: elemzések, adatok amerikai magyarokról*. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/beszedbol-vilag-elemzesek-adatok-amerikai-magyarokrol> (Letöltés:2017. augusztus 5.)
- Pataki F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest
- Puskás J. (1996): Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”: 1944–1957. *Aetas*, 2–3., 67–102.
- Ricoeur, P. (1999): Emlékezet–felejtés–történelem. In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 51–68.
- Sik E. (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik E., Tóth J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI Migrációs Kutatóközpont, Budapest, 157–184.
- Szántó M. (1984): *Magyarok Amerikában*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szántó M. (2001): *Tengerentúli magyarok*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tóth P. P. (2005): Diaszpóra/szórvány. In: Ilyés Z., Papp R. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 108–114.
- Valuch T. (2004): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum Kiadó, Osiris Kiadó, Budapest

Irányzatok a brit vidékföldrajzban

Approaches in British rural geography

MIKLE GYÖRGY

MIKLE György: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; miklegyo@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8490-6165>

KULCSSZAVAK: társadalomföldrajzi irányzatok; vidékföldrajz; vidékkutatás; Egyesült Királyság

ABSZTRAKT: Az angolszász társadalomföldrajzban (human geography) több megközelítési mód, irányzat is elkülöníthető, ami szorosan összefügg a tudományág társadalomelméleti sokszínűségével. Jelen tanulmány ezeknek az irányzatoknak a brit vidékföldrajzi kutatásokra gyakorolt hatását elemzi. Az irányzatok egységes szempontrendszer szerinti jellemzésén (kialakulásuk kontextusa, a kutatások elméleti-filozófiai háttere, módszertanuk, az általuk vizsgált legfontosabb kérdéskörök, a rájuk adott kritikák) túl a brit vidékföldrajz közelmúltbeli állapotát is vizsgálja. Ez a Journal of Rural Studies 2000-es években megjelent lapszámainak elemzésén keresztül történik; a tanulmány a folyóirat elemzése során a brit intézményekben dolgozó szerzők által vagy közreműködésével készült munkákra fókuszál.

A tanulmány rámutat arra, hogy a brit vidékföldrajzi kutatások jellemzője a sokszínűség és a nyitottság. A sokszínűséget a különféle megközelítési módok, elméleti-koncepcionális alapok sokfélesége jelenti. Az előzetesen elkülönített négy irányzat (pozitívista, politikai gazdaságtani, kulturális, relacionális) nem egyveretű, köztük számos átmenet, kapcsolat fedezhető fel. Az irányzatokon belül több áramlat is kialakult, valamint szembetűnő az elméleti alapok folyamatos újragondolása is, így az elméletben definiálható irányzatok a gyakorlatban nem válnak el egyértelműen. A nyitottság elsősorban a más tudományterületekkel történő élénk együttműködés formájában nyilvánul meg, a „vidékföldrajz” helyett gyakoribb a „vidékkutatás” megnevezés használata. Az irányzatok jelentősége leginkább az azonos témakörhöz köthető, de eltérő természetű kérdések feltevésében nyilvánul meg. A tanulmányban bemutatott közelítésmódok a magyar vidék térbeli-társadalmi folyamatainak alaposabb megértését, a problémák átgondoltabb és hatékonyabb kezelését is segíthetik, adaptálhatóságuk és relevanciájuk mérlegelését követően.

György MIKLE: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Institute of Geography and Earth Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; miklegyo@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8490-6165>

KEYWORDS: approaches to human geography; rural geography; rural studies; United Kingdom

ABSTRACT: *In the British academic context, the term 'human geography' refers to a wide range of approaches, which can be distinguished primarily by their philosophical-theoretical background and methods. This essay focuses on the approaches taken in British research on rural areas. It is based on some of the most significant publications in rural studies, and some contributions on the various approaches in general. It is based on an analysis of a wider range of studies in order to identify the main approach characteristics (specifically the context they emerged from; their philosophical-theoretical background; methods applied; key questions analysed; their critical reception). The empirical part of this essay seeks to investigate trends in British rural geography throughout the 2000s. For this purpose, publications from the Journal of Rural Studies were selected and analysed according to the approach taken.*

The literature on rural geography generally defines four main approaches: positivistic; political-economic; cultural, and the so-called relational turn. Even if we can define and describe different approaches quite well theoretically, it is not easy to clearly categorise them in practice. A significant proportion of the publications selected from the Journal fused theories and philosophies of different approaches or made no reference to any philosophy in particular. The main finding of this analysis is that British rural geography can be described as a diverse sub-discipline, benefiting from a wide range of philosophies, theories and methods in order to understand the socio-spatial tendencies in rural areas. Revisiting previously elaborated theories in the light of the latest academic debates is also not uncommon. Another important characteristic of this sub-discipline is its openness, as there is a lively cooperation between geographers and researchers from other disciplines. The term 'rural studies' is widely used, acknowledging that the subject investigated is more important than disciplinary boundaries.

In conclusion, the characteristics of this sub-discipline as exercised in the UK are seen as strengths. Theoretical diversity and interdisciplinary openness ascribe greater heterogeneity to key questions, stimulate the emergence of new concepts, and provide the opportunity for understanding the processes in rural areas from more than one point of view. From a Hungarian perspective, these approaches offer a good basis for future research. Considering the diverse and complex problems of Hungarian rural areas, adopting some of these concepts may lead to more theoretically-conscious and better-underpinned analyses and can contribute significantly to understanding and handling the challenges ahead.

Bevezetés

Az elméleti pluralitással jellemezhető brit társadalomföldrajz (*human geography*) vidéki területekkel foglalkozó kutatói többféle társadalomelméleti alapra építenek vizsgálataik során. Kiemelten kutatott téma a vidéki térségek átalakulása, a tudományterület eszmetörténeti fejlődésére pedig jellemző, hogy a vizsgálatok szempontjai és kérdésfeltevésük módja is többször változott. Ez egyrészt a vidék fogalmának, illetve definíciójának sokrétűvé válásához vezetett, valamint a vidékföldrajz szemléletének folyamatos átalakulását hozta magával. Jelen tanulmány legfontosabb kérdése, hogy mi lehet az egyes tudományos közelítésmódok szerepe a vidéki folyamatok elemzésében: mely pontok mentén különböznek e közelítésmódok, és ez hogyan hat az így létrehozott tudományos tudásra. A cikk ezt szem előtt tartva az irányzatok kialakulásának és a vidékföldrajzban történő megjelenésének hátterét vizsgálja, valamint azt, hogy az ezredforduló után milyen e közelítésmódok helyzete.

A magyar vidék társadalmi folyamatainak értékelését, értelmezését nagyban segítheti a cikkben elemzett irányzatok megismerése, a megfelelő szemléletmódok adaptálása. A tanulmánynak nem célja a brit kontextusnak vagy a tudományos tevékenységnek a magyarral való explicit összevetése, illetve az ezek közötti átmenetek, párhuzamok kifejtése. Ezzel együtt a vizsgálat relevanciája az itt bemutatott eredmények ilyen irányú továbbgondolásában rejlik. A vidékföldrajzi kutatások különféle megközelítési módjainak elemzésére kiváló alapot nyújt a brit geográfusok tevékenységének vizsgálata, hiszen a nyugati társadalomelméletek fejlődésében komoly szerepük van, azok alakításának aktív részesei (az angolszász hegemoniáról bővebben: Timár 2006; Timár et al. 2012; Valentine 2001). A tanulmány a fogalmi keretek és a módszertan tisztázása után négy irányzattal foglalkozik részletesen (pozitivista, politikai gazdaságtani, kulturális, relacionális), mindegyiket külön fejezetben tárgyalva.

Elméleti és módszertani háttér

A tanulmányban vizsgált megközelítési módok elemzése öt fő szempont alapján történik. Ezek kiválasztásában egyrészt Aitken és Valentine (2006) földrajzi irányzatok elemzésével foglalkozó tanulmányát vettem alapul, másrészt ezt kiegészítettem néhány olyan szemponttal, amelyek jelen cikk fő kérdéseinek megválaszolását jobban segíthetik. A tudományos tudás létrejöttében fontos szerepet tölt be és az irányzatok elemzésének *első* szempontját képezi a társadalmi-politikai helyzet, amelyet a tudománytanulmányokban az 1970-es évektől megjelenő szociálkonstruktivista vagy kontextualista szemlélet képviselői kezdtek vizsgálni (Gyimesi 2011). Érvelésük lényegi eleme a tudományos tudás társadalmi termékként való értelmezése, valamint annak hangsúlyozása, hogy a tudós nem független a társadalmi-hatalmi viszonyoktól, hiszen kérdésfeltevéseit, szemléletmódját jelentősen befolyásolja a társadalmi kontextus. Az irányzatok elkülönítésének *második* szempontja a hozzájuk köthető elméleti-filozófiai háttér vizsgálata, amelynek jelentőségét Aitken és Valentine (2006) is kiemelte. Rámutattak arra, hogy a filozófiai irányzatok szerepe a kutatások alapját képező előfeltevésekben, feltételezett összefüggésekben nyilvánul meg, ami jelentősen befolyásolja, hogy mely kérdések és milyen szempontból tekintendők relevánsnak. A tanulmány szempontrendszerének *harmadik* eleme az egyes irányzatok által kutatott kérdések vizsgálata. Fontos kiemelni, hogy az irányzatok szerint nem feltétlenül válnak el a főbb vizsgált témák, hiszen gyakran ugyanannak a kérdéskörnek eltérő szempontú vizsgálata hívta életre a különféle megközelítési módokat. A földrajzi kutatások során fontos a vizsgálat alkalmazott módszereinek megválasztása, hiszen a különféle módszerek eltérő jellegű tudást eredményezhetnek (Aitken, Valentine 2006), ezért a jellemző kutatási módszerek áttekintése képezi az elemzés *negyedik* szempontját. Végül az irányzatok elemzésének *ötödik*

szempontja a velük kapcsolatban megfogalmazott kritikák vizsgálata, amelyek ugyanakkor gyakran adták valamely másik irányzat alapvetését is.

Az irányzatok bemutatása és elemzése kronologikus sorrendet követ, így a földrajztudományban, majd a vidékföldrajzban való megjelenésük időpontja a legfontosabb rendező elv. A kutatás szövegelemzésen alapszik, amelynek fontos részét képezi a vidékföldrajz, vidékkutatás fejlődésével foglalkozó írárok vizsgálata (Cloke 1997; Kovách 2012; Woods 2005, 2009a). A tanulmányomban elemzett irányzatok kiválasztásakor ezek a szintetizáló munkák jelentették az alapvető támpontot: a hivatkozott szerzők a pozitivista, a politikai gazdaságtani, illetve a kulturális közelítésmódokat tárgyalják részletesen. A negyedik irányzat, a relacionális fordulat földrajztudományban történő megjelenésére több szerző is utal (Anderson et al. 2012; Hess 2009; Jones 2009), és a közelítés-mód a vidék kutatása kapcsán is egyértelműen jelentkezik (Murdoch 2000). A vizsgált irányzatok vidékföldrajzi vonatkozásaival foglalkozó tanulmányok mellett a közelítésmódok általánosabb jellemzőit tárgyaló munkákra is támaszkodtam (Aitken, Valentine 2006; Gregory et al. 2009; Kitchin, Thrift 2009). Az irányzatok elemzése két lépcsőben történt. Először a fent hivatkozott, vidékkutatással foglalkozó munkákat a korábban bemutatott öt szempont szerint dolgoztam fel. Második lépésként néhány, ezekben hivatkozott írást elemeztem ugyanazon szempontok alapján. A második lépés során figyeltem arra, hogy földrajztudós szerzők munkáit válasszam ki, így a vizsgálatnak ez a része koncentrált szigorúan a vidék földrajzi kutatásának helyzetére, a többi feldolgozott irodalom esetén a brit tudományos kontextus sajátosságai miatt ez a különválasztás nem lett volna releváns (lásd később).

Az irányzatok általános jellemzése mellett azok közelmúltbeli helyzetének felmérése is a kutatás célja volt, amelynek alapját a *Journal of Rural Studies* 2000 és 2010 között megjelent lapszámainak vizsgálata képezte. A folyóirat kiválasztásánál szempont volt, hogy a *Journal* a brit vidékkutatás egyik legrangosabb folyóirata, az elemzésbe pedig a brit (az Egyesült Királyság területén található intézményben dolgozó) szerzők által írt publikációk kerültek be. Ez 154 tanulmány áttekintését jelentette, amelyeket egyrészt dolgozatomban szempontrendszere alapján próbáltam irányzatokhoz sorolni, másrészt többször előfordult, hogy magában a cikkben történt utalás az alkalmazott közelítésmódra. Jelen dolgozatban ezek közül csak néhány olyan tanulmányra hivatkoztam, amelyek szerzői is hivatkoznak valamely szemléletmódra, illetve amelyek segíthetnek az irányzatok ezredforduló utáni helyzetének illusztrálásában. Meg kell jegyezmem ugyanakkor, hogy a vizsgált publikációk nagyjából hatodát a fent jelzett szempontok alapján nem lehetett egyértelműen egyik irányzathoz sem sorolni, és a szerzőjük sem utalt erre.¹

A vidék földrajzi kutatásakor felmerülő alapvető kérdés, hogy miként definiáljuk magát a vidéket, illetve hogy mitől tekintünk egy kutatást földrajzinak. A brit tudományos életben ezekre a kérdésekre többen és többféle választ is adtak. A vidék definíciójával kapcsolatban elmondható, hogy az folyamatosan

változott, aminek hátterében a vidék átalakulása (a reálfolyamatok), illetve az újabb irányzatok megjelenése (a vidékről való tudományos gondolkodás) állt (Kovách 2012; Woods 2005). Ehhez a folyamathoz részben kapcsolódik, hogy a vidékföldrajz meghatározása sem egyértelmű. Amint azt több szerző is kifejtette (Cloke 1985; Woods 2009b), a vidék kutatása megkívánja a különféle tudományterületek együttműködését, továbbá a földrajztudományon belüli párbeszéd is fontos. A más tudományterületekkel való együttműködést jól jelzi, hogy a kutatók körében általános a vidékkutatás (*rural studies*) kifejezés használata, a szerzők ritkábban hivatkoznak a vidékföldrajz (*rural geography*) tudományterületére. Tanulmányomban így elsősorban a vidéket kutató geográfusok munkásságát elemzem, azonban az itt bemutatott jellemzők nem kizárólag a földrajztudomány sajátjai. Ennek következtében a *Journal of Rural Studies* elemzett lapszámaiban a feldolgozott publikációk között is szerepelnek olyan munkák, amelyek nem, vagy nem kizárólag földrajzi profilú intézményekben dolgozó kutatók eredményeit mutatják be. Az elemzett folyóirattal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy kifejezett célja a vidék kutatása során a különböző tudományterületek közötti együttműködés ösztönzése (Cloke 1985). Az interdiszciplináris környezet így a földrajztudományi háttérrel rendelkező kutatók által végzett kutatásokra is hat, a többi tudományterület jellemzői a vidékföldrajzosok munkáiban is visszaköszönnék.

Pozitivista vidékföldrajzok

A földrajztudományban a második világháborút követően újfajta szemlélet kezdett kibontakozni. Amíg a korábbi munkákra az egyediség vizsgálata volt jellemző, az új közelítésmód általános törvényszerűségek kutatását tűzte ki célul. Ez a felfogás az 1950-es években terjedt el a „kvantitatív forradalom” időszakában – a földrajz mellett más társadalomtudományokban is –, és az évtized végére teljesedett ki. Az irányzat kibontakozására a hidegháború politikai kontextusában került sor. Az állam fejlesztéspolitikai, társadalomszervezési szerepvállalásai is erős hatást gyakoroltak a tudomány helyére, és határozott igényeket támasztottak a tudományos tudás jellege és tartalma iránt. A kutatók legfontosabb motivációja ekkor a tudomány presztízsének megőrzése, a döntéshozatal hatékony segítése volt, így az alkalmazott kutatások kerültek előtérbe. Fontos kutatási kérdéssé vált például a fejlesztéspolitikához köthető településosztályozás, a vidéki területek kvantitatív módszerekkel történő lehatárolása (ennek friss példái Bibby, Brindley 2013; Shepherd, Bibby 2001).

Jelentős volt továbbá a mezőgazdasági termelés alakulásának elemzése. Bowler (1985) például a mezőgazdaság iparosításának hatásait vizsgálta, kevés figyelmet fordított ugyanakkor a folyamatokkal összefüggő társadalmi jelenségekre. A tanulmány végén található irodalomjegyzék is sokat elárul annak

szemléletéről, hiszen a fejlesztéspolitikai jellegű dokumentumok, a mezőgazdasági termelés támogatási rendszerével foglalkozó írások vannak többségben, valamint egy – a von Thünen által kialakított – térbeli szerveződési modellt vizsgáló tanulmány is megjelenik. A pozitivista munkák jellemzője az univerzális modellek, kvantitatív módszerek használata, hiszen a szemléletmód dominánssá válásakor a kutatók úgy tekintettek a tudományra, mint amely semleges tudást képes előállítani, tagadták bármiféle filozófiai háttér szükségességét (Kitchin 2006). Az elméleti háttérrel képező modellek általában a közgazdaságtanból, később egyre nagyobb arányban a szociálpszichológiából származtak (Woods 2005). A vidék földrajzi kutatása számára a pozitivista szemléletmód elterjedése kezdetben komolyabb visszaesést jelentett, hiszen a folyamatosan háttérbe szoruló regionális földrajzi irányzat javarészt vidéki térségeket vizsgált (Cloke 1997).

A *Journal of Rural Studies* elemzett lapszámaiban a pozitivista szemléletmód jellegzetességeiből adódóan a szerzők nem hivatkoznak erre az irányzatra. Leginkább a módszertan szerepének hangsúlyozása, annak részletezése jellemző, ugyanakkor előfordulnak bizonyos elméleti háttérrel megnevező pozitivista tanulmányok is. Walford (2007) például a vidéki térségekben megfigyelhető migrációs folyamatok háttérét geodemográfiai módszerek segítségével elemezte, munkáját ugyanakkor igyekezett elméleti kontextusba helyezni, így a publikációban a más irányzatokra (strukturalista és kulturális megfontolások) történő reflektálás is megjelent. Alsos és Carter (2006) farmokhoz kötődő termelési stratégiákat elemeztek, amelynek során az úgynevezett erőforrásalapú közelítésmódot, illetve a stratégiai menedzsmentelméletet nevezték meg elméleti alapként. Az elemzett lapszámokban megjelent pozitivista szemléletű munkák nagy része fejlesztéspolitikával kapcsolatos témát dolgozott fel. Gyakran volt megfigyelhető a korábbi fejlesztéspolitikák kritikája is, azonban ezek alapfeltevését, végső célját nem kérdőjelezték meg: a szerzők a korábbi fejlesztéspolitikai célok fenntartását (például a farmgazdaságok termelékenységének növelését), azok jobb megvalósulását tekintették a legfőbb célnak. Ennek érdekében elsősorban a politikák és az azokat megalapozó kutatások módszertani reformját szorgalmazták. Winter (2000) például szociálpszichológiai, viselkedéstani modellek alkalmazására tett javaslatot a fejlesztéspolitikák meghatározásakor, amelyek segítségével érthetőbbé válnának a farmerek válaszcserái bizonyos fejlesztéspolitikai lépésekre (a viselkedéstani modellek szerepét például Beedell, Rehman 2000, illetve Walford 2003 is kiemelte). A mezőgazdasági termelés elemzése mellett a fogyasztás vizsgálata is megjelent az elemzett publikációkban.

Kevesebb tanulmány foglalkozott társadalmi kérdésekkel, ezek jellemzője volt, hogy elsősorban modelleken alapultak és nagy mintát vizsgáló felmérésekre, adatbázisokra épültek. A többségében kvantitatív munkák nagy hangsúlyt fektettek a számítások módszertani részleteire. Ennek szerepe a többi irányzat esetén jellemző társadalomelméleti, térelméleti háttérhez hasonlítható, mivel a szerzők ezt tekintették a kutatás eredményeit alapvetően befolyásoló tényező-

nek. A kvantitatív eszköztár mellett több esetben is megfigyelhető volt kvalitatív kutatási módszerek alkalmazása, azonban az eredmények értékelése főként kvantitatív formában történt (Phillipson et al. 2004). A pozitivistának minősíthető munkák aránya magasnak mondható a vizsgált időszakban, ami főként az általuk vizsgált kérdések természetéből adódik. A kvantitatív módszertan és az ehhez kapcsolódó modellezés népszerűsége az alkalmazhatóság, valamint a fejlesztéspolitikák logikájához való illeszthetőség következménye.

A politikai gazdaságtan és a vidékfeldrajz

A pozitivista tudományos szemlélet, illetve a tudományos tevékenység kritikájaként fogalmazódott meg, hogy a kutatók a politikai hatalom céljainak szolgálatják ki a tudományt, miközben magukra a tudás semleges közvetítőiként tekintenek. A szemléletváltásban fontos szerepe volt az 1960-as évektől az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában megfigyelhető hidegháború-ellenes hangulatnak, polgárjogi mozgalmaknak. Ennek hatására a társadalomtudományokban a fennálló társadalmi rendet, a tudástermelés folyamatát megkérdőjelező kritikai szemléletmódok jelentek meg, amelyek a földrajztudományban is jelentkeztek. A vidékkutatásokban is megfigyelhető volt a politikai gazdaságtani perspektíva térnyerése, azonban csak az 1980-as években (Kovács 2012; Woods 2005, 2009a), ami a földrajztudomány más területeihez képest egy évtizedes késést jelentett. Ez a szemléletmód a gazdasági folyamatok és a társadalmi szerveződés módjai közötti összefüggéseket vizsgálja, így például a társadalmi viszonyokat a domináns termelési mód, a kapitalizmus jellegzetességeiből vezeti le. A politikai gazdaságtan több áramlata is megkülönböztethető, amelyek főként elméleti, filozófiai háttérükben válnak el egymástól. Az irányzaton belül kezdetben a strukturalista marxista szemléletmód dominált, később azonban a posztmodern, illetve posztstrukturalista elméletek terjedése a politikai gazdaságtani kutatásokra is hatott (Peet, Thrift 1989).²

A pozitivista munkákban meghatározó téma volt a mezőgazdasági termelés vizsgálata, a politikai gazdaságtani szemlélet hatására a kérdéskör elemzésének módja jelentősen átalakult. Marsden és szerzőtársai (1986) például a kapitalizmus jellegzetességeinek a termelésre gyakorolt hatásait és társadalmi következményeit helyezték előtérbe. Fontos szemponttá vált az agrártársadalom osztályszerkezetének alakulása, a családi farmok átalakulása a kapitalizmusban, illetve az állam és a mezőgazdasági termelés viszonyának kutatása. Az ellenurbanizáció az Egyesült Királyság vidéki területeinek egyik meghatározó társadalmi folyamata volt az 1980-as években, amelynek mechanizmusát és következményeit a politikai gazdaságtani szemléletmód segítségével igyekeztek megérteni a kutatók. Cloke és Thrift (1987) tanulmányukban a társadalmi osztályok helyzetének alakulását vizsgálták, és az osztályok közötti konfliktusokon

túl az osztályokon belüli ellentétek kiéleződésére is rámutattak. Az ellenurbanizáció során előtérbe kerülő társadalmi osztály az úgynevezett szolgáltató osztály (*service class*) volt, amely a középosztályhoz tartozó, menedzseri vagy adminisztratív jellegű munkát végző, magas szintű képzettséggel rendelkező munkaerőt foglalt magába (Woods 2005). A gyáripari tevékenységek vidéki térségekbe történő áthelyeződését Thrift (1987) a szolgáltató osztály migrációs mintázataival hozta összefüggésbe. Tanulmányában az átmenetet jelző statisztikákat a szolgáltató osztály politikai és gazdasági pozíciója és igényei alapján értelmezte. Ennek során arra is rámutatott, hogy miként befolyásolja a vizsgált osztály migrációja a többi osztályt és a gazdasági tevékenységeket.

A politikai gazdaságtani szemlélethez kapcsolódó tudományos viták közül az úgynevezett *localities debate* (vita a lokalitásról) a vidéki térségek viszonylatában is felmerült. Ennek lényege az volt, hogy a vidéket meg lehet-e különböztetni más térségtípusoktól strukturális jellemzői alapján (Halfacree 1993). Barlow (1986) tanulmányában a földtulajdonviszonyok osztálystruktúrára gyakorolt hatását, ennek változásait elemezte, összefüggésben a mezőgazdaság szerepének háttérbe szorulásával. Munkájában rámutatott arra, hogy a földtulajdon továbbra is fontos alakítója az osztályviszonyoknak, azonban szerepe némileg átalakult, így árnyalni kell a vidéket lokalitásként értelmező munkák következtetéseit. Amint ebből a tanulmányból is kitűnik, a politikai gazdaságtan strukturalista szemléletmódja megkérdőjelezte a vidékiség magyarázó erejét, vizsgálatának jelentőségét. A tágabb struktúrák vizsgálata egyre kisebb teret adott a vidéki folyamatok önmagukban történő elemzésének, ami kritikaként merült fel e szemléletmóddal szemben (Woods 2009a). Egy másik kritika a feminista áramlat felől érte a politikai gazdaságtant. Ennek lényege az volt, hogy az osztálykülönbségek vizsgálata helyett a társadalmi nem szerepére kell nagyobb hangsúlyt fektetni, így például a strukturalista politikai gazdaságtan által alkalmazott osztályhierarchia helyére a patriarchális társadalom vizsgálata került a feminista munkákban. A feminista szemléletmód ugyanakkor a vidék kutatásában később – csak az 1980-as évektől – bontakozott ki, és érdeklődési területe is korlátozottabb volt, mint a városokkal foglalkozó munkákban (Little 1986; Little, Panelli 2003).

A *Journal of Rural Studies* elemzett lapszámaiban a politikai gazdaságtani szemléletmódra hivatkozó tanulmányok esetén megfigyelhető a közelítésmódok újraértékelése, a megújításukra való törekvés. Murray (2001) tanulmányában a gyarmatosítások időszakát és a neoliberális gazdasági modell globális terjeszkedését állította párhuzamba, és a csendes-óceáni szigetvilág államainak példáján keresztül értékelte ezeknek a folyamatoknak a hatását. A nemzetgazdaságok függőségi viszonyainak következményeit több szempontból vizsgálta, amelyek közül fontos volt a helyi agrártársadalom differenciálódása. A vonatkozó szakirodalmon kívül elsősorban társadalom- és gazdaságstatisztikákra támaszkodott, a különböző szinteken tapasztalható változások egymásra hatását hangsúlyozva.

Jól példázza a politikai gazdaságtan elméleti átalakulását Robson (2004) munkája, aki a gyermekek gazdasági termelésben betöltött szerepét elemezte egy észak-nigériai esettanulmányban. Tanulmányában a feminista politikai gazdaságtani szemléletmódot nevezte meg kutatása alapjaként, ugyanakkor többször hivatkozott olyan munkákra, elméletekre is, amelyek a kulturális fordulattal kaptak nagyobb hangsúlyt a vidék kutatásában. Az általa végzett empirikus kutatás során interjúk adatfelvételt alkalmazott, amely módszertan szintén főleg a feminista, illetve a kulturális szemléletmódokkal nyert teret. Összességében elmondható, hogy a politikai gazdaságtani szemlélet napjainkban kevésbé népszerű, valamint az ezt alkalmazó, erre hivatkozó tanulmányok általában más elméleti forrásokra is támaszkodnak, és a szemléletmód megújítására törekednek.

A kulturális fordulat

Az 1980-as évek végén az angolszász társadalomtudományokban lezajlott kulturális fordulat (*cultural turn*) a politikai gazdaságtan korábbi, materiálisabb szemléletét is módosította, alapvetően új kérdések kerültek a vizsgálatok fókuszába. A szemléletváltáshoz kapcsolódóan a földrajztudomány nyitottabbá vált más társadalomtudományok felé, ami az elméletekben és a módszertanban (a kvalitatív módszertan alkalmazása került előtérbe) is tetten érhető volt, és egyben a földrajzi kutatások sokszínűbbé válását jelentette (Barnett 2009).

A kulturális szemlélet – Cloke (1997) szerint – a vidékfeldrajzi kutatások megélénküléséhez vezetett, amit a *Journal of Rural Studies* folyóirathoz publikálásra benyújtott tanulmányok számának növekedésén, valamint a vidékkel foglalkozó földrajzi, illetve más társadalomtudományi háttérű könyvek számának gyarapodásán keresztül tapasztalt. A kulturális fordulat mögött posztmodern és posztstrukturális elméleti, filozófiai háttér állt. Ezek közös jellemzője, hogy olyan, korábban a tudástermelés szereplői által elfogadott axiómákat kérdőjeleztek meg, mint például a fejlődés, a fejlesztés, az egyenlősítő, emancipatív törekvések, valamint az ezekkel kapcsolatos fogalmak háttérét és azok létrehozását kezdték vizsgálni. A fordulattal a kutatók figyelme a reprezentáció, a diskurzus szerepére és ezek elemzésére irányult, így a „mit” helyett a „hogyan” vált a legfontosabb kérdéssé, csökkent ugyanakkor a materiális természetű vizsgálatok jelentősége (Clarke 2006; Harrison 2006).

Az új szemléletmód hatására például a vidék reprezentációja, a vidékkel kapcsolatos elbeszélésmódok, élmények vizsgálata vált jellemzővé, illetve a vidéket társadalmi terméként kezdték kezelni (Kovács 2012; Woods 2005, 2009a, 2010).³ A legfontosabb kérdéssé az vált, hogy az egyes szereplők miként nyilvánítják ki vidékiségüket, aminek hatására a társadalmi különbségek új di-

menziói is előtérbe kerültek – megjelent a vidéki „mások” vizsgálata (Woods 2009a). A társadalmi nem szerepének értékelése is új szempontokkal gyarapodott, így a materiális formában megnyilvánuló egyenlőtlenségek helyett azok diskurzív újratermelése vált fontosabb kérdéssé (Little, Panelli 2003). Megjelent például a vidéki térhez köthető szimbolikus gyakorlatok elemzése (Little, Leyshon 2003), a családi farmokon megfigyelhető, munkamegosztással kapcsolatos beszédmódok értékelése (Whatmore 1991). A vidékiséghöz köthető diskurzusokat elemző munkák között megfigyelhetők a szakértői, kutatói tevékenységet vizsgáló írások (Edwards 1998), vagy a helyi elit beszédmódját, önlegitimációs stratégiáit elemző tanulmányok (Woods 1997). A diskurzusokon túl később a velük összefüggő, hozzájuk kapcsolódó gyakorlatok (*performances*) vizsgálata is jellemzővé vált, például Holloway és Kneafsey (2000) tanulmánya a termelői piacokon vásárlók motivációival foglalkozott. A gyakorlatok vizsgálata elsősorban a szemléletmódot ért azon kritikák hatására jelent meg, amelyek a materiális kérdések kutatásának háttérbe szorulására világítottak rá (Woods 2010). A kulturális perspektíva új szempontokkal gyarapította a mezőgazdasági termelés kutatását is, amelyről Morris és Evans (2004) írt részletesen. Megjelentek a termelés ábrázolásának módjait elemző, a médiában vagy a fejlesztéspolitikai dokumentumokban megfigyelhető és a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó diskurzusokat vizsgáló munkák. Elemezni kezdték például a minőségi élelmiszer fogalmának társadalmi konstrukcióját. A természet és a társadalom kapcsolatának kutatása is új szempontokkal gyarapodott, amelynek egyik koncepcionális pillére a cselekvő-hálózat elmélet (például Owain 2003). (Az elmélet hatására például az állattalományra nem csupán a termelés elszenvedőjeként, hanem annak alakítójaként kezdtek tekinteni.)

A kulturális fordulattal terjedő szemléletmód a *Journal* lapszámaiban is megjelent. Phillips, Fish és Agg (2001) például a média szerepét értékelték a vidékékép létrehozásában, amellet érveltek, hogy a vidéki terek ábrázolásának módja a középosztály igényeit tükrözi. Ez a szemléletmód gyakran jelenik meg a vidéki térségekben zajló településfejlesztés során is, amely az oda nem illőnek tartott elemek mellőzéséhez, így bizonyos társadalmi csoportok marginalizációjához járul hozzá. A vidékhez köthető beszédmódok társadalmi szerepét a kulturális szemléletű munkák zöme hasonló módon – egyes társadalmi csoportokat ért negatív hatások szempontjából – mutatta be (Jones 2002; Matthews et al. 2000). Az elemzett publikációk nagy részében a vidékkel kapcsolatos diskurzusok a különböző marginalizált társadalmi csoportok helyzetével foglalkoznak, módszertanilag ezek a munkák általában interjúkon, médiatartalmak elemzésén vagy szövegelemzésen alapulnak. A vizsgált lapszámokból világosan kirajzolódik, hogy a kulturális perspektíva szerepe és a rá hivatkozó publikációk aránya a 2000-es években kiemelkedő volt.

A relacionális fordulat hatása a vidékföldrajzra

A kulturális fordulat során fontos szerepet játszó posztstrukturalista, illetve szociálkonstruktivista nézőpontok a gazdasági folyamatok vizsgálatában is jellemzővé váltak. Az 1980-as évek végére erőteljesen átalakuló gazdasági környezet és ezzel együtt a gazdasági szereplők kapcsolatainak minőségi változása új koncepcionális keret kialakulását eredményezte (Boggs, Rantisi 2003). Így például a nemzetállami helyett más földrajzi léptékek szerepe értékelődött fel, az állam helyett a piac, a termelés helyett a fogyasztás szerepe vált hangsúlyossá. Az 1990-es években a társadalomtudományokban, majd a 2000-es évektől a földrajztudományban jelentkező szemléletmódot a kutatók relacionális fordulat néven foglalták össze (Anderson et al. 2012; Hess 2009; Jones 2009). Az új közelítésmód lényegi eleme volt, hogy a cselekvők közötti interakciók vizsgálatára, valamint az ezek keretét képező kontextus (intézményi, kulturális) elemzésére helyezték a hangsúlyt (Boggs, Rantisi 2003).

A vidéki folyamatok kutatásában is jelentkeztek a szemléletmódhoz köthető elméletek. A beágyazottság (Hess 2009) képezte Winter (2003) munkájának koncepcionális keretét, angliai és walesi példákban mutatva be a sajátos vásárlói motivációk gazdasági következményeit, így a helyi termelőket előnyben részesítő helyi lakosság kulturálisan, társadalmilag beágyazott preferenciáit. Az állam és intézményeinek szabályozó szerepét, valamint az egyéni érdekek, preferenciák következményeit egyaránt szem előtt tartó kormányozhatóság (Hakli 2009) koncepciója is a szemléletmód elterjedését példázza. A helyi szereplők egymáshoz való viszonyát például a fentebb említett cselekvő-hálózat elmélet vagy a társadalmi tőke perspektívájából vizsgáló tanulmányok is a relacionális fordulat hatását tükrözik. A cselekvő-hálózat elméletet a helyi közösségek működésének, a vidéki települések politikai konfliktusainak komplex elemzésére is hasznosnak találták a kutatók (Woods 1998). Az egyének kapcsolatainak rendszerét és a benne rejlő potenciált jellemző társadalmi tőke vizsgálata is megjelent a vidékföldrajzi kutatásokban. Ennek egy példája az a kutatás, amely a vállalkozások sikeressége és a vállalkozók kapcsolati hálójának közötti összefüggést elemezte vidéki terekben (Moyes et al. 2015). Az úgynevezett *assemblage*-gondolatokról (erről bővebben lásd Anderson et al. 2012; Bingham 2009) alkalmazására is egyre több példa található a vidékföldrajzi kutatásokban. Az elmélet olyan vizsgálatok kapcsán került előtérbe, mint például Mason és Hope (2014) természetvédelmi témájú írása, amely a denevérek élőhelyeinek felméréséhez köthető gyakorlatokat vizsgálta. Ennek során arra mutattak rá a szerzők, hogy az ember (a felmérést végző kutatók), a technológia (a felméréshez használt ultrahangos detektorok), valamint az állatok (a felmérni kívánt denevérpopuláció) együttes jelenléte és együttműködése miként hoz létre új entitást. A bemutatott szemléletmódhoz kapcsolódóan a kvalitatív kutatási módszerek alkalmazása terjedt el (interjúzás, diskurzuselemzés vagy résztvevő-megfigyelés), és az elemzett tanulmányokra is ez volt a jellemző. A szemléletmódot elsősorban

strukturalista érvek mentén támadták, mivel gyakran volt megfigyelhető az aktorok szerepének, szabadságának túlzott hangsúlyozása (Boggs, Rantisi 2003).

A *Journal* elemzett lapszámaiban több szerző is hivatkozott az említett koncepciókra, például a kormányozhatóságra (Enticott 2001; MacKinnon 2002; Thompson 2005). A vidéki térségek gazdasági folyamatait kívánta koncepcionális keretbe foglalni Murdoch (2000), amely során több elmélet ötvözését javasolta. Álláspontja szerint a mezőgazdasági és az ahhoz kötődő tevékenységek vizsgálata a makrostruktúrákban gondolkodó (elsősorban a politikai gazdaságtani munkákban elterjedt) árláncok és a cselekvő-hálózat elmélet együttes használatát kívánná. Kiemelte ugyanakkor az innovációs hálózatok kutatás szerepét, amelynek segítségével az intenzív és alulról építkező, helyi szereplőkre támaszkodó gazdaság működése érthető meg. A szerző így a relacionális fordulat által hangsúlyozott átmenetiségre, az entitások interakcióinak vizsgálatára hívta fel a figyelmet, amellelt, hogy a politikai gazdaságtani szemléletet is beépítette koncepcionális keretébe. Az elemzett lapszámokban megjelenő, a relacionális fordulat szemléletét tükröző tanulmányok jellemzője, hogy tudatosan használják a közelítésmódot, hiszen döntő többségük hivatkozott a fent bemutatott koncepciókra. Ezzel együtt az irányzathoz tartozó tanulmányok aránya csekélynek mondható a vizsgált időszakban.

Összegzés

A tanulmány a vidék földrajzi kutatásának megközelítési módjait elemezte, amelyen keresztül rámutatott arra, hogy a brit vidékföldrajz egyik jellemzője a sokszínűség. Ez egyrészt az elméleti-koncepcionális alapok sokféleségében, másrészt a vizsgálat módszereinek diverzitásában ölt testet. Ugyan az egyes irányzatok nagy részének megjelenése és adaptálása eredetileg egy adott történelmi kontextushoz kötődött és bizonyos kérdések mentén került felhasználásra a vidék földrajzi kutatásában (1. táblázat), az elméleti-koncepcionális alapok megtartásával a jelenlegi folyamatok, napjainkban releváns kérdések kutatására, értelmezésére is lehetőséget nyújtanak. Ennek jegyében megfigyelhető az egyes elméletek folyamatos újragondolása, a sokféle kutatott kérdéshez való idomítása is. Ez a folyamat az egyes irányzatokat belülről alakítja át, így például a politikai gazdaságtan kezdeti strukturalista marxista gondolatvilága mellett megjelentek más (például feminista, posztstrukturalista) jegyeket hordozó közelítésmódok is. Az elemzés megerősíti, hogy az egyes perspektívák közötti átmenetek és kapcsolatok leginkább a kritikák mentén érthetők meg. A szemléletmódok korlátaira rámutató tudományos viták kimenetele legtöbbször valamilyen új gondolkör kibontakozása volt, ugyanakkor általában a kritizált irányzat is módosult ezek hatására. Az irányzatok létrejöttének jelentőségét talán legjobban a vizsgált kérdések átalakulása mentén lehet megragadni, ebből

jól látható, hogy egy-egy témakör vizsgálata kapcsán miként jelentkeznek újabb szempontok. Kirajzolódik például, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó munkák egy része a termelés volumenére, a támogatási rendszer fejlesztésére koncentrálnak (pozitívista irányzat), más részük az agrártársadalom osztályszerkezetét, az állam és a mezőgazdaság kapcsolatának kritikai elemzését tartja szem előtt (politikai gazdaságtan), valamint megjelennek a termelés médiareprezentációját, a hozzá kapcsolódó diskurzusokat bemutató tanulmányok (kulturális fordulat), illetve a helyi gazdaság szereplőinek kapcsolatrendszerét vizsgáló elemzések (relacionális fordulat).

1. táblázat: A vidékföldrajz irányzatainak jellemzői
The main characteristics of the approaches analysed

<i>Irányzat</i>	<i>A megjelenés kontextusa</i>	<i>Filozófia, elmélet</i>	<i>Vizsgált kérdések</i>	<i>Módszerek</i>	<i>Kritikák</i>
Pozitívista	Hidegháború; a tudomány a hatalom szolgálatában	Pozitívizmus; „elméletnélküliség”	Mezőgazdasági termelés, területi használat, területi tervezés	Adatelemzés, kvantitatív módszerek, modellek	Politikai célok szolgálata, a kutató nem semleges
Politikai gazdaságtani	Átalakuló vidék, (hideg)háború-ellenes hangulat	Marxizmus, strukturalizmus	Társadalmi osztálystruktúra, a vidék átalakulása, a kapitalizmus hatása a vidéki folyamatokra	Adatelemzés, makrofolyamatok statisztikáinak kritikai értékelése	A vidékiség szerepének elhanyagolása, az osztálystruktúra szerepének túlértékelése, posztstrukturalista érvek
Kulturális fordulat	A kétpólusú világrend megszűnése, „posztmodern kor”	Posztmodern, posztstrukturalista szemléletmódok	A vidék reprezentációja, diskurzív konstrukció, szimbolikus gyakorlatok, marginalizált, „rejtett” társadalmi csoportok	Szövegelemzés, médiatartal- mak, műalkotások elemzése, interjú	Elszakadás a materialitástól
Relacionális fordulat	A gazdasági folyamatok minőségi változása	Posztstrukturalista szemléletmódok	Helyi gazdaságfejlesztés, hibrid entitások, a társadalom és a természet kapcsolata, globalizáció	Interjú, résztvevő-megfigyelés	Az aktorok szerepének túlzott hangsúlyozása

Tanulság, hogy a szakirodalmak által és esztörténeti alapon lehatárolt irányzatok az esetek jelentős részében nem azonosíthatók egyértelműen. Ennek egyik oka, hogy sokszor maguk a kutatók sem tudatosan használnak bizonyos megközelítési módokat, vagy éppen az elméletek szélesebb körére szeretnék építeni vizsgálatukat, aminek hatására „hibrid” megközelítési módok jönnek létre. Brit kontextusban a vidékföldrajz másik jellegzetessége a nyitottság, amely a más tudományágakkal való intenzív együttműködésben ölt testet. A vizsgált folyóirat, a *Journal of Rural Studies* alapításától fogva támogatja ezt a nyitottságot, így a folyóirat címe is jelzi, hogy a hangsúly a vizsgált entitáson, jelen esetben a vidéken van, nem pedig az egyes tudományterületeken. A vidékkutatás fogalmának használata elterjedt a szakirodalomban, a kutatók gyakran nem is törekednek saját tudományterületük megnevezésére vagy kiemelésére. Az elemzés tanulsága, hogy a vidék kutatásának nyitottsága és sokszínűsége a társadalmi folyamatok alaposabb, mélyebb megértését teszi lehetővé. A magyar vidéki térségekben megfigyelhető tendenciák vizsgálata, a fejlesztések alapját jelentő kutatások során érdemes a különféle megközelítési módok alkalmazását mérlegelni, hiszen a megfelelő elméleti-konceptcionális alapok és módszertan tudatos alkalmazásával és a hazai viszonyokhoz való idomításával jobban megérthetjük a vidék társadalmi folyamatait. A hazai vidéki térségek megoldatlan problémáinak sokfélesége pedig nem csupán lehetővé teszi, de meg is kívánja az átgondolt, elméletileg is megalapozott kutatások művelését.

Jegyzetek

- 1 Ezeknek a tanulmányoknak egy része olyan elméletre hivatkozott, amely az általam vizsgált irányzatok egyikére sem jellemző. Néhány tanulmány ugyanakkor több, különböző irányzatra jellemző koncepciót vegyített. Olyan munkák is voltak, amelyek nem hivatkoztak elméleti alapra, azonban az általuk vizsgált kérdés megközelítésének módja, valamint a módszertan alapján nem mondhatók pozitivistának.
- 2 Timár és Velkey (2016) rámutattak arra, hogy a magyarországi vidéki folyamatok vizsgálatával gyakran jár együtt egyfajta politikai gazdaságtani szemlélet alkalmazása, amely elsősorban az állam vidékfejlesztő szerepére fókuszáló írásokban ölt testet.
- 3 A magyar társadalomföldrajzban ez a szemlélet jelent meg például G. Fekete Éva és Lipták Katalin (2011) munkájában; a hazai szociológia képviselői közül pedig például Csurgó (2007), illetve Megyesi (2007) alkalmazták.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány alapját képező kutatás során a Nemzeti Tehetség Program pénzügyi támogatását is igénybe vettem. Emberi Erőforrások Minisztériuma Emberi Erőforrás Támogatáskezelő „Egyedi fejlesztést biztosító ösztöndíjak” NTP-EFÖ-P-15.

Irodalom

- Aitken, S., Valentine, G. (2006): Ways of knowing and ways of doing geographic research. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1–12. <http://doi.org/cnmb>
- Alsos, G. A., Carter, S. (2006): Multiple business ownership in the Norwegian farm sector: Resource transfer and performance consequences. *Journal of Rural Studies*, 3., 313–322. <http://doi.org/fn9gqn>
- Anderson, B., Kearnes, M., McFarlane, C., Swanton, D. (2012): On assemblages and geography. *Dialogues in Human Geography*, 2., 171–189. <http://doi.org/cnmc>
- Barlow, J. (1986): Landowners, property ownership and the rural locality. *International Journal of Urban and Regional Research*, 10., 309–329. <http://doi.org/bd8rvk>
- Barnett, C. (2009): Cultural turn. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *The dictionary of human geography*. Wiley-Blackwell, Chichester, 134–135.
- Beedell, J., Rehman, T. (2000): Using social-psychology models to understand farmers' conservation behaviour. *Journal of Rural Studies*, 1., 117–127. <http://doi.org/djpphm>
- Bibby, P., Brindley, (2013): *Urban and rural area definitions for policy purposes in England and Wales: Methodology (V1.0)*. Office for National Statistics, London
- Bingham, N. (2009): Assemblage. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *The dictionary of human geography*. Wiley-Blackwell, Chichester, 38.
- Boggs, J. S., Rantisi, N. M. (2003): The relational turn in economic geography. *Journal of Economic Geography*, 2., 109–116. <http://doi.org/cv6p5x>
- Bowler, I. (1985): Some consequences of the industrialization of agriculture in the European community. In: Healey, M., Ilbery, B. W. (eds.): *The industrialization of the countryside*. Geo Books, Norwich, 75–98.
- Clarke, D. B. (2006): Postmodern geographies and the ruins of modernity. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 107–121. <http://doi.org/cm5c>
- Cloke, P. (1985): Whither rural studies. *Journal of Rural Studies*, 1., 1–10. <http://doi.org/dg97fh>
- Cloke, P. (1997): Country backwater to virtual village? Rural studies and 'the cultural turn'. *Journal of Rural Studies*, 4., 367–375. <http://doi.org/bv6bkh>
- Cloke, P., Thrift, N. (1987): Intra-class conflict in rural areas. *Journal of Rural Studies*, 1., 311–333. <http://doi.org/cv54zj>
- Csurgó B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan, MTA PTI, Budapest, 45–66.
- Edwards, B. (1998): Charting the discourse of community action: perspectives from practice in rural Wales. *Journal of Rural Studies*, 1., 63–78. <http://doi.org/dw47gt>
- Enticott, G. (2001): Calculating nature: the case of badgers, bovine tuberculosis and cattle. *Journal of Rural Studies*, 2., 149–164. <http://doi.org/b9dd3g>
- G. Fekete, É., Lipták, K. (2011): Postmodern values in rural peripheries. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 1., 1–6.
- Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.) (2009): *The dictionary of human geography*. Wiley-Blackwell, Chichester
- Gyimesi Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–99.
- Hakli, J. (2009): Governmentality. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, Oxford, 628–633. <http://doi.org/fpm4r6>
- Halfacree, K. H. (1993): Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*, 1., 23–37. <http://doi.org/cqs34t>
- Harrison, P. (2006): Poststructuralist theories. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 122–135. <http://doi.org/cm5h>
- Hess, M. (2009): Embeddedness. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, Oxford, 423–428. <http://doi.org/fbb8cj>

- Holloway, L., Kneafsey, M. (2000): Reading the space of the farmer's market: a case study from the United Kingdom. *Sociologia Ruralis*, 3., 285–299. <http://doi.org/d9rdh3>
- Jones, J. (2002): The cultural symbolisation of disordered and deviant behaviour: young people's experiences in a Welsh rural market town. *Journal of Rural Studies*, 2., 213–217. <http://doi.org/bcx9nt>
- Jones, M. (2009): Phase space: geography, relational thinking, and beyond. *Progress in Human Geography*, 4., 487–506. <http://doi.org/b5jps8>
- Kitchin, R. (2006): Positivistic geographies and spatial science. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 20–29. <http://doi.org/cm5m>
- Kitchin, R., Thrift, N. (2009): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, Oxford
- Kovács I. (szerk.) (2012): *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum, Budapest
- Little, J. (1986): Feminist perspectives in rural geography: an introduction. *Journal of Rural Studies*, 1., 1–8. <http://doi.org/b8r4gd>
- Little, J., Leyshon, M. (2003): Embodied rural geographies: developing research agendas. *Progress in Human Geography*, 3., 257–272. <http://doi.org/bj42c2>
- Little, J., Panelli, R. (2003): Gender research in rural geography. *Gender, Place & Culture*, 3., 281–289. <http://doi.org/dbnx6r>
- MacKinnon, D. (2002): Rural governance and local involvement: assessing state-community relations in the Scottish Highlands. *Journal of Rural Studies*, 3., 307–324. <http://doi.org/d45d5m>
- Marsden, T., Munton, R., Whatmore, S., Little, J. (1986): Towards a political economy of capitalist agriculture: a British perspective. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 498–521. <http://doi.org/fkzwpw>
- Mason, V., Hope, P. R. (2014): Echoes in the dark: Technological encounters with bats. *Journal of Rural Studies*, 33., 107–118. <http://doi.org/f5s7jt>
- Matthews, H., Taylor, M., Sherwood, K., Tucker, F., Limb, M. (2000): Growing-up in the countryside: children and the rural idyll. *Journal of Rural Studies*, 2., 141–153. <http://doi.org/ccbmjx>
- Megyesi B. (2007): A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In: Kovács I. (szerk.): *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan, MTA PTI, Budapest, 27–43.
- Morris, C., Evans, N. (2004): Agricultural turns, geographical turns: retrospect and prospect. *Journal of Rural Studies*, 1., 95–111. <http://doi.org/fmd5rp>
- Moyes, D., Ferri, P., Henderson, F., Whittam, G. (2015): The stairway to heaven? The effective use of social capital in new venture creation for a rural business. *Journal of Rural Studies*, 39., 11–21. <http://doi.org/cnmd>
- Murdoch, J. (2000): Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*, 4., 407–419. <http://doi.org/d2kz89>
- Murray, W. E. (2001): The second wave of globalisation and agrarian change in the Pacific Islands. *Journal of Rural Studies*, 2., 135–148. <http://doi.org/dpbgzx>
- Owain, J. (2003): 'The restraint of beasts': rurality, animality, actor network theory and dwelling. In: Cloke, P. (eds.): *Country visions*. Pearson, London, 283–307.
- Peet, R., Thrift, N. (1989): Political economy and human geography. In: Peet, R., Thrift, N. (eds.): *New models in geography: The political economy perspective*. Vol. 1. Unwin Hyman, London, 2–31. <http://doi.org/dhpjnt>
- Phillips, M., Fish, R., Agg, J. (2001): Putting together ruralities: towards a symbolic analysis of rurality in the British mass media. *Journal of Rural Studies*, 1., 1–27. <http://doi.org/dsgdvt>
- Phillipson, J., Bennett, K., Lowe, P., Raley, M. (2004): Adaptive responses and asset strategies: the experience of rural micro-firms and foot and mouth disease. *Journal of Rural Studies*, 2., 227–243. <http://doi.org/dpds2>
- Robson, E. (2004): Children at work in rural northern Nigeria: patterns of age, space and gender. *Journal of Rural Studies*, 2., 193–210. <http://doi.org/bxkbzd>
- Shepherd, J., Bibby, P. (2001): *Developing a new classification of rural and urban areas for policy purposes – the methodology*. Office for National Statistics, London
- Thompson, N. (2005): Inter-institutional relations in the governance of England's national parks: A governmentality perspective. *Journal of Rural Studies*, 3., 323–334. <http://doi.org/d4tk58>

- Thrift, N. (1987): Manufacturing rural geography. *Journal of Rural Studies*, 3., 77–81. <http://doi.org/d4ptvr>
- Timár J. (2006): Nyugati hegemonia a földrajzban. In: Kiss A., Mezősi G., Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék; SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 707–716.
- Timár J., Nagy E., Velkey G., Nagy G., Kugler J., Duray B., Barta Gy., Beluszky P. (2012): Társadalomtudósok a „periférián”. *Tér és Társadalom*, 3., 151–163.
- Timár, J., Velkey, G. (2016): The relevance of the political economic approach: The interpretations of the rural in the migration decision of young women and men in an economically backward region. *Journal of Rural Studies*, 43., 311–322. <http://doi.org/cnmf>
- Valentine, G. (2001): Whatever happened to the social? Reflections on the ‘cultural turn’ in British human geography. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 3., 166–172. <http://doi.org/dd5zhc>
- Walford, N. (2003): Productivism is allegedly dead, long live productivism. Evidence of continued productivist attitudes and decision-making in South-East England. *Journal of Rural Studies*, 4., 491–502. <http://doi.org/dphszf>
- Walford, N. (2007): Geographical and geodemographic connections between different types of small area as the origins and destinations of migrants to Mid-Wales. *Journal of Rural Studies*, 3., 318–331. <http://doi.org/cntfpv>
- Whatmore, S. (1991): Lifecycle or patriarchy? Gender divisions in family farming. *Journal of Rural Studies*, 1–2., 71–76. <http://doi.org/c4578t>
- Winter, M. (2000): Strong policy or weak policy? The environmental impact of the 1992 reforms to the CAP arable regime in Great Britain. *Journal of Rural Studies*, 1., 47–59. <http://doi.org/ct9cfx>
- Winter, M. (2003): Embeddedness, the new food economy and defensive localism. *Journal of Rural Studies*, 1., 23–32. <http://doi.org/ff5g88>
- Woods, M. (1997): Discourses of power and rurality: local politics in Somerset in the 20th century. *Political Geography*, 6., 453–478. <http://doi.org/bmj6jc>
- Woods, M. (1998): Researching rural conflicts: hunting, local politics and actor-networks. *Journal of Rural Studies*, 3., 321–340. <http://doi.org/btc8wn>
- Woods, M. (2005): *Rural geography: Processes, responses and experiences in rural restructuring*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi
- Woods, M. (2009a): Rural geography. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, Oxford, 429–441. <http://doi.org/cbcxtr>
- Woods, M. (2009b): Rural geography: blurring boundaries and making connections. *Progress in Human Geography*, 6., 849–858. <http://doi.org/dzw9dv>
- Woods, M. (2010): Performing rurality and practising rural geography. *Progress in Human Geography*, 6., 835–846. <http://doi.org/cr4hqv>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORTS

Egy település, öt lakópark Esettanulmány a szuburbanizáció hatásairól egy agglomerációs településen

One settlement, five residential parks. Case study on the effects of suburbanisation in an agglomeration settlement

GYORGYOVICHNÉ KOLTAY ELVIRA

GYORGYOVICHNÉ KOLTAY Elvira: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola; 1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; elvira.koltay@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8165-2382>

KULCSSZAVAK: agglomeráció; szuburbanizáció; lakópark

ABSZTRAKT: A hazai szuburbanizáció, mely a rendszerváltást követően jelentősen átalakította a hazai városkörnyéki tereket és így a budapesti agglomeráció településeit is, az elmúlt évtized végére megtorpanni látszott. Úgy tűnt, hogy a hazai szuburbanizáció egy fontos szakasza lezárult. Az utóbbi egy-két évben azonban a kiköltözések száma újra növekvő tendenciát mutat. Habár a szuburbanizáció mostani dinamikái még nem látszanak biztosan, ezek a folyamatok mégis apropót adnak hatásainak elemzésére. A szuburbanizáció egyik jellemzője a lakóparkok elterjedése a térségben, melyet eddig kevesen vizsgáltak. Jelen tanulmány célja, hogy esettanulmány keretében mutassa be a lakópark-létesítések következményeit egy adott település életében.

Az esettanulmány helyszíne a budapesti agglomeráció északnyugati övezetében elhelyezkedő Piliscsaba, amely jellemzően magas társadalmi státuszú kiköltözők célpontja lett. A település a szuburbanizációnak köszönheti 2013-ban elnyert városi rangját és a területén felépült öt, egymástól típusban és történetileg is igen különböző lakóparkját. A településen két időpontban, 2009-ben és 2016-ban végzett kvalitatív és kvantitatív adatfelvétel lehetővé tette Piliscsaba és a különböző típusokba sorolt lakóparkok kapcsolatának longitudinális elemzését, kiemelve az egyes típusok és az adott lakóövezet integráltságának összefüggéseit.

Elvira GYORGYOVICHNÉ KOLTAY: doctoral candidate, Doctoral School of Sociology, Corvinus University of Budapest; Közraktár u. 4-6., H-1093 Budapest, Hungary; elvira.koltay@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8165-2382>

KEYWORDS: agglomeration; suburbanisation; residential park; gated community

ABSTRACT: *After the change of the political system in 1989 and especially in the early 2000s, suburbanisation had a huge transformational effect in the areas surrounding a city, especially in the urban agglomeration of Budapest. Due to a declining economy and other changes, it seemed to have receded by the end of the last decade. However, during the last one or two years, the number of out-movers to the agglomeration has been on the rise again. Although the current dynamics of suburbanisation are not yet apparent, these processes provide a new reason for analysing its effects.*

After taking stock of suburbanisation trends and the research history of residential parks and gated communities, this study presents details of the selected settlement and an analysis of its socio-economic structure. Piliscsaba, the object of the case study, is a town located in the northwestern part of Budapest's agglomeration which is also the residential region preferred by high-income individuals. Due to suburbanisation, Piliscsaba received "city" rank in 2013. Five residential parks were built there, representing approx. 20% of its population, and each coming with a history of its own.

In the analysis, three types of residential parks were identified: "closed" (gated communities), "semi-closed" (separated from the city, but non-gated) and "open" residential parks (non-separated and non-gated). They are: one gated community, two semi-closed, one open residential park, and another, yet unfinished residential area.

The qualitative and quantitative data surveys conducted in Piliscsaba in 2009 and 2016 allow a longitudinal analysis of the relationship between the settlement and the five residential communities. The unique characteristics of the settlement, the present economic and social environment and the behaviour of local actors obviously influence how the effects of suburbanization are variously perceived. In Piliscsaba investors were allowed to develop large new residential areas without sufficient infrastructure. Furthermore, decision-makers were not prepared for the fact that the integration of new residents proved to be difficult and were also surprised by the changes to the image of the town. Their general experience was the result of replacing a long-term strategy with the prospects of quick revenues.

In the case of Piliscsaba, the most important findings of suburbanisation literature were ignored. After all, conscientious planning by local decision makers and central regulations are necessary if a city is to benefit from population growth. Without a well thought-out strategy, the effects of suburbanisation can be dramatic, leading to serious conflicts and severely impacting an affected settlement.

Bevezetés

A szuburbanizáció, vagyis a „városi népesség és tevékenység dekoncentrációja” (Bajmócy 2014, 7.) az utóbbi 25 évben a budapesti agglomerációt Magyarország egyik legdinamikusabban változó területévé tette (Gergely 2014), megváltoztatva ezzel az érintett települések életét és történetét. A hazai szuburbanizációval és a budapesti agglomerációra gyakorolt hatásaival tanulmányok sora foglalkozik szociológiai (Csanádi et al. 2010; Csanádi, Csizmady 2002; Izsák 2003; Kovács 2001; Schuchmann 2013; Szirmai 2011a, 2011b), közgazdaságtani, politológiai (Jankó, Komornoki 2008), közigazgatási (Somlyódy Péter 2011), településföldrajzi (Dövényi, Kovács 1999), de még környezetvédelmi (Kiss 2005) szempontból is.

Vizsgálatahoz aktualitást adnak a korábbi nagy kiköltözési hullám visszaesése utáni szuburbanizációs trendek, melyek a folyamat újbóli élénkülését jelzik (KSH 2017, 9.). A jelenlegi folyamatok szemléléséhez és esetleges alakításához

már rendelkezésünkre állnak az elmúlt évtizedek tapasztalatai. Az egyik ilyen – eddig csak részben vizsgált – tapasztalat a lakóparkok elterjedése a térségben, melyet többen előrevetítettek (Dövényi, Kovács 1999, 53.), illetve szuburbanizációval kapcsolatos írásaikban említettek (Buzsik 2014; Gergely 2008; Schuchmann 2013), ugyanakkor közelebbről nem vizsgáltak. Jelen írásomban esettanulmány keretében tárom fel a lakópark mint a lakóhelyi szuburbanizáció során népszerűvé vált új lakó- és életforma terjedésének lehetséges következményeit egy település életében.

A lakópark fogalma, elterjedése és vizsgálatának elméleti háttere

A városok fejlődési folyamatait tekintve a lakóparkok terjedése kapcsolódhat a reurbanizációs és a szuburbanizációs folyamatokhoz is. Míg előbbi esetben a városokban épülő többlakásos épületegyüttesek, addig utóbbi esetében a szuburban gyűrtöbbszörös családi házas beruházásai jellemzők (McKenzie 2003, 205.). A hazai lakóparkok megjelenése az 1990-es évekre tehető, de a budapesti agglomerációban a második nagy kiköltözési hullámmal, a 2000-es évek elején vált tömegessé. A 2011-es népszámlás idején Pest megyében a lakóövezeti jelleg¹ szerint lakóparkba sorolt 11 525 lakás közül 9472 lakás 2001 és 2011 között épült. Pest megyében 2011-ben 10 891, a lakóövezeti jelleg szerint lakóparkba sorolt lakás a budapesti agglomeráció településeihez tartozott. Az agglomeráció településeinek a 2001 és 2011 között épült összes lakás 14,7%-a tartozik a lakóparki lakások közé (KSH 2007, 2014a, 2014b.).

A lakóparkokkal kapcsolatos hazai szakirodalomban társadalomföldrajzi (Béres 2002; Hegedűs 2011; Puskás 2002), közgazdaságtani-politológiai (Cséfalvay 2008, 2010a, 2010b) építészeti, városrendezési (Schneller 2012; Vámos 2003) és városszociológiai (Csanádi et al. 2010; Csizmady 2008) szempontokból készültek vizsgálatok. A szuburbanizációról szóló tanulmányokban már az 1990-es évek végén hangsúlyozták a társadalmi különbségek várható növekedését (Dövényi, Kovács 1999, 53.). Gergely Júlia a budapesti agglomerációba költözők beilleszkedési nehézségeit tárgyaló 2008-as írásában sorra veszi mindazokat a lakóparkokkal kapcsolatos problémákat, melyek a nemzetközi szociológiai irodalomban is megjelennek. A gazdasági szempontból számos előnnyel rendelkező lakóparkok² ugyanis szociológiai, politológiai és városszociológiai, de sokszor építészeti szempontból is erős kritika tárgyai:

- Erősítik a szegregációs hatásokat azzal, hogy a lakóparkokba egyszerre és nagy számban érkeznek új beköltözők, akik többnyire a település külső területein telepszerűen, elszigetelve élnek.
- Lakóik sok esetben szegregációra törekednek, kevés a kapcsolatuk a településsel, továbbra is a fővárosba járnak dolgozni, tanulni, vásárolni és szórakozni.

- A lakópark aktuális divatot követő kialakítása és az ott élők életmódja nem illeszkedik a település hagyományaiba, megtöri a település arculatát, identitását.
- Számos külföldi kritikával egybecseng Gergely Júlia megállapítása, miszerint a lakóparkok „tulajdonképpen a tehetősebb közép- és felsőbb osztályok szegregációjának tipikus térbeli megnyilvánulásai” (Gergely 2008, 211.). Ezek a csoportok a lakóparkokban maguk próbálják megteremteni az igényeiknek megfelelő életmódot, létrehozva saját magánlakóhelyi kormányzati struktúráikat (Scott 1994).

Mindezek a kritikák elsősorban azokról a lakóparkokról szólnak, melyek megfelelnek a nemzetközileg elfogadott, nagyjából egységes fogalmi keretnek, mely szerint a lakópark olyan lakóövezet, „amely rendelkezik:

- a lakóterületre való belépés korlátozásának és kontrolljának valamilyen eszközzel,
- valamilyen közösségi és közösen használt tulajdonnal, közösen igénybe vett szolgáltatásokkal, és ezek használati jogát az egyéni lakástulajdonnal kombinálja, illetve
- a lakástulajdonosok között – szerződéses alapon – létrejött közösségi öngazgatás valamilyen formájával, szervezetével.” (Cséfalvay 2008, 13.)

Magyarországon ugyanakkor a lakóparkfogalomnak nem egységes a kritériumrendszere. Míg a hazai tudományos írások jórészt elfogadják a nemzetközi definíciót, a Központi Statisztikai Hivatal adatfelvételei már egészen más fogalomkészlettel dolgoznak, nem is beszélve a hétköznapi és hirdetésekben szereplő megnevezésekről. A lakóparkok vizsgálatok – amelyre eddig az agglomerációban kevés példa volt – érdemes figyelembe venni a lakóparknak nevezett beruházások közötti különbségeket és vizsgálni mindazokat az ingatlan-csoportokat, melyeket az önkormányzatok, illetve a befektetők lakóparknak hívnak. Annál is inkább, hiszen a – Gergely Júlia tanulmányából idézett – kritikák ezekre a lakóövezetekre is igazak vagy igazak lehetnek.

Esettanulmányomban a lakóparkokat zárt-nyílt kontinuum mentén helyezem el aszerint, hogy mennyiben felelnek meg a zárt lakópark fentebb ismertetett – nemzetközi meghatározásban lefektetett – feltételrendszerének. Ez alapján a lakóparkok három fő csoportját különítem el: zárt, félig zárt és nyílt lakóparkok (Koltay 2010), melyek ilyen módon összehasonlíthatóvá válnak.

- A *zárt lakóparkok* csoportjába a nemzetközi kritériumrendszernek teljes mértékben megfelelő, fallal vagy kerítéssel is körülvett lakóparkok tartoznak.
- A *félig zárt lakóparkok* csoportjába azon beruházásokat sorolom, melyek területileg elkülönülnek a településtől, de nincsenek kerítéssel, fallal körülvéve. Elvileg bárki szabadon sétálhat a jellemzően önkormányzati tulajdonban lévő közterületeiken, de a belépőket valamilyen módon, pl. térfigyelő kamerával ellenőrzik. A legtöbbjük nyújt bizonyos mértékű szolgáltatásokat is a lakók számára, akik többnyire közös tulajdonnal is rendelkeznek.

- A teljesen nyílt lakóparkok valójában csak nevükben lakóparkok, szerves részei az adott településnek, és attól egyáltalán nem különülnek el. A belépést nem korlátozzák, és jellemzően saját belső szolgáltatásokkal sem rendelkeznek.

A szuburbanizáció és a következményeként megjelenő lakóparkok – típusuktól függetlenül – megváltoztatják az érintett települések arculatát, hétköznapi életét és társadalmát. Vannak olyan egységes hatások, melyeket a települések nem kerülhetnek el (megnövekedett népességszám, növekvő bevételek, városiasodás, ugyanakkor integrációs nehézségek, infrastrukturális kihívások stb.). Másfelől számos tanulmány bizonyítja, hogy ezeket a hatásokat erősen befolyásolják a települések adottságai és a helyi szereplők viselkedése. Ezért esettanulmányom célja, hogy egy konkrét, lakóparkokkal is rendelkező szuburban település, Piliscsaba példáján mutassam be az általános és a sajátosan helyi hatásokat és következményeket. Munkám³ a szuburbanizációs hatásokon belül kifejezetten a lakóparkokra koncentrált, longitudinálisan elemezve a különböző típusú lakóparkok piliscsabai történetét és településen belüli társadalmi-politikai kapcsolataik alakulását.

Az esettanulmány

Piliscsaba szuburbanizációs szempontból a kiemelt északnyugati agglomerációs övezetbe tartozó település. Természeti adottságainak és a közlekedési feltételeknek (10-es út, Esztergom–Budapest-vasútvonal) köszönhetően már a rendszerváltás előtt is vonzotta a beköltözőket, akiknek a száma az 1990-es években a lakásprivatizáció által is lendületet kapó hazai szuburbanizációval folyamatosan nőtt. (Az övezet lakónépessége 1990-ben 566 861 fő volt, mely 2016-ra elérte a 826 164 főt – KSH STADAT.) 1995-ben, Pilisjászfalu önálló településsé vált, az ekkor 4948 főt számláló Piliscsaba lakossága 2010-re elérte a 8074 főt, 2017-ben pedig – némi visszaesés után – 8097 fős lakónépességgel rendelkezett (nyilvan-tarto.hu 2010). Népeségének növekedése mindvégig követte a teljes agglomerációra jellemző szuburbanizációs trendeket. A lakóhelyi szuburbanizációt, mely tehát elérte Piliscsabát is, elősegítette

- a gazdasági változás: a korábbi koncentrált nagyipar súlya jelentősen csökkent;
- a városi szolgáltatások és munkahelyek dekoncentrációja;
- az infrastrukturális változás (pl. megfelelő úthálózat, a gépkocsihasználat elterjedése);
- a támogató politika;
- társadalmi szempontból a családi élet középpontba kerülése, a társadalmi rétegek szegregálódása (Fishman 1987), az amerikai mintát példaként állító divat (Dézert, Metton, Steinberg 1991), valamint egy olyan széles

társadalmi réteg létrejötte, amely akarta és tudta a szuburbán életformával járó többletköltségeket (pl. háztartásonként egy-két autó fenntartása) vállalni. A szuburbanizáció Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is tipikusan a közép- és a felső középosztályhoz kapcsolható folyamat (Schuchmann 2013).

A budapesti agglomeráción belül a tehetősebb rétegek elsősorban az északnyugati agglomerációs övezetet választották kiköltözésük célpontjául (Csanádi, Csizmady 2002; Gergely 2008, 207.). Ez az övezet egyrészt a foglalkozási helyzet szempontjából magasabb státuszú, mint a másik két agglomerációs övezet, másrészt az ide költözők között az iskolai végzettség szempontjából emelkedő státuszú népesség sokkal nagyobb arányban van jelen, és a fővárosi átlagnál is dinamikusabb társadalmi réteghez tartozik (Csanádi, Csizmady 2002, 42.). Ezért az északnyugati agglomerációs övezet falvai rohamosan városiasodtak (Gergely 2008, 208.), Piliscsaba 2013-ban nyerte el a városi rangot.

Az övezet sajátosságain túl Piliscsaba speciális társadalmi helyzetéhez hozzájárul a vallási és nemzetiségi szempontból vegyes népesség-összetétel, illetve Klotildliget településrész sajátossága, mely az 1900-as évek elejétől értelmiségi, magas státuszú csoportok nyaraló-, majd lakóhelye. Az intézményi szuburbanizáció kivételes példajaként itt működik 1994 óta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsész kara is, mely valószínűsíthetően szintén hozzájárult a település társadalmának alakulásához, illetve bevételi forrást, munkahelyeket és kulturális programbővülést jelentett a település számára. Figyelemre méltó, hogy éppen a szuburbanizáció megtorpanása idején az egyetem is csökkentette a piliscsabai campuson végzett oktatói tevékenységét.

A legutóbbi népszámlálás adatai szerint Piliscsabában 2011-ben 100 foglalkoztatottra 35,1 fő vezető, értelmiségi foglalkoztatott és 24,1 fő egyéb szellemi foglalkoztatott jutott, ami magasabb Pest megye és a Pilisvörösvári járás átlagánál. Az itt élők átlagjövedelme is kiemelkedő. A településen jelentős számban élnek magasan kvalifikált csoportok, ugyanakkor vannak olyan településrészek, ahol az alacsonyabb státuszú csoportok koncentrálnak (1. táblázat).

A szuburbanizáció tehát egy eleve vegyes lakosságú, magas társadalmi státuszú csoportok által is lakott településre hozott az 1990-es évek közepétől nagyszámú új, jórészt közép- és felső középosztályhoz tartozó betelepülőt, köztük sok kisgyermekes családot, akiknek jórészt tömszerű letelepedése tovább növelte a társadalmilag és térben is elkülönülő részekből álló település töredezettségét.

A települési önkormányzat mindezekhez a folyamatokhoz változó módon állt hozzá. Dövényi Zoltán és szerzőtársainak tanulmánya az „enyhén támogató” önkormányzatok csoportjába sorolja a mindenkori piliscsabai önkormányzatot, mivel a beruházásokban nem vett részt, de bevételeinek növekedését remélve, különösen az első időszakban, a belterületbe vonásokkal támogatta azok megvalósulását (Dövényi, Kok, Kovács 1998). Szabó Julianna (2003) azt hangsúlyozza, hogy az 1990-es években alapvetően a „teljes profilváltás” stra-

1. táblázat: Lakossági és intézményi adatok
Residential and institutional data

Mutatók	Piliscsaba	Pilisvörösvári járás	Pest megye
Szja-adóalapot képező jövedelem egy adófizetőre (2013)	2 643 600 Ft	2 525 600 Ft	2 184 300 Ft
Szja-adóalapot képező jövedelem egy állandó lakosra (2013)	1 070 300 Ft	1 080 400 Ft	940 500 Ft
Ezer lakosra jutó adózók száma (2013)	404,9 fő	427,8 fő	430,6 fő
Foglalkoztatottak a lakónépesség százalékában (2011)	37,8%	41,2%	41,1%
100 foglalkoztatottra jutó vezető, értelmiségiként foglalkoztatott (2011)	35,1 fő	30,7 fő	21,8 fő
100 foglalkoztatottra jutó eltartott (2011)	90 fő	71 fő	65,8 fő
100 foglalkoztatottra jutó inaktív (2011)	61,8 fő	60,7 fő	65,1 fő
100 foglalkoztatottra jutó munkanélküli (2011)	12,7 fő	11,1 fő	12,5 fő
100 óvodai férőhelyre beírt gyerek (2013/2014)	104,2 fő	93,8 fő	91,2 fő
Óvodás gyerek ezer lakosra (2013/2014)	40,5 fő	36,2 fő	38,2 fő
Általános iskolás ezer lakosra (2013/2014)	64,7 fő	74,2 fő	81 fő
Gimnazista ezer lakosra (2013/2014)	41,8 fő	16,5 fő	13,8 fő
Működő vállalkozások száma ezer lakosra (2012)	77,1	84,7	69,2
Civil szervezetek száma ezer lakosra (2012)	10,3	5,9	5,1

Adatok forrása: KSH: Interaktív térképek.

tégiája ment végbe az önkormányzat célkitűzéseiben, vagyis nyitottak lettek a szuburbanizáció okozta népességnövekedésre, amelyben a fejlődés lehetőségét látták. Ugyanakkor a megvalósítás inkább a „laissez faire” stratégiához állt közelebb. Politikájuk fontos szempontja a település bevételeinek növelése volt, amelyet a belterületek bővítésétől, parcellázásokból származó egyszeri nagy és az újonnan beköltözők adójának későbbi bevételeitől reméltek. A telekeladásokat azonban az önkormányzat – a szakirodalmakból láthatóan nem egyedi módon – meggondolatlanul, hosszabb távú tervezés nélkül, a befektetőknek kedvező szerződési feltételekkel valósította meg.⁴ Ez a mai közbeszédnek is tárgya és a mai napig hatással van a település politikájára, lehetőségeire. Az ingatlanok eladásából származó bevételek nem fedezték a megnövekedett infrastrukturális szükségleteket. Piliscsaba szociális térképe (Bass 2016) alapján a mai napig probléma a szennyvízelvezetés, az utak állapota, a kevés óvodai és iskolai férőhely és a túlterhelt orvosi ellátás. Az újonnan beköltözők egy része megtartotta korábbi lakcímét, így az utánuk járó bevételek hiányoznak a település kasszájából, miközben a szolgáltatásokat ők is többnyire helyben veszik igénybe. A folyamatokat éles politikai konfliktusok kísérték, melyek a lakópark-építések növekedésével, majd a betelepülők helyi közéletben való részvételével a 2000-es években csúcsosodtak ki. 2002-ben egyesületi kezdeményezésre népszavazást tartottak a további belterületbe vonások leállítására, mely érvényes eredményt nem hozott, de a viták mutatták a konfliktus mélyülését. A 2002-től megválasztott testület a korábbi belterületbe vonásokat hibás lépésnek tartotta,

2. táblázat: A piliscsabai lakóparkok legfontosabb jellemzői
The most important features of the gated communities in Piliscsaba

Lakópark	Álomvölgy	Csabagyöngye	Magdolna-völgy	Garancstető-Garancsliget	Fényesliget
Létesítés éve	1998 körül	1999	1999–2001	2000–2001	2002 körül
Típus	nincs kész	félíg zárt	zárt	félíg zárt	nyitott
Lakások száma (2011)	14	40	336	121	n.a.
Lakók száma (2011)	46	81	861	374	n.a.
Közlekedés	gépkocsi	gépkocsi	vonat, busz, gépkocsi	gépkocsi	vonat, busz, gépkocsi
Civil szervezet	nincs	egyesület	egyesület és nonprofit kft.	egyesület	nincs

A nemzetközi lakópark-definíciónak legjobban megfelelő, a zárt lakóparkok csoportjába tartozó Magdolna-völgy a 10-es út mellett fekszik, területileg elkülönülve, kerítéssel elválasztva a településtől. Területét 1999-ben parcellázták fel. 2001-ben kezdődött meg a családi és társasházak építése. Ez a legnagyobb lakópark a településen, a 2011-es népszámlálás idején 336 lakásban 861 fő élt (ksh.hu 2017), a 2000 után Piliscsabára érkezők kb. 30%-a költözött ide (Bass 2016, 9.). Piliscsaba településrészei közül Magdolna-völgy a legelittebb lakóövezet: itt találhatóak a legnagyobb területű lakások (átlagosan 156,8 nm, 4 szoba), itt a legmagasabb egy főre jutó jövedelem (átlagosan 296 653 Ft), mely jóval meghaladja a többi településrészen lakók értékét. Lakóinak 77,4%-a anyagi gondok nélkül él. Felülreprezentáltak közöttük a fiatalok és a gyerekek, az átlagéletkor a legalacsonyabb a településrészek közül (31,8 év 2016-ban), 65 évnél idősebb ember nem élt itt 2016-ban (Bass 2016, 7.). A 2016-os adatok alapján a 15 éves és idősebb lakosság 74,5%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, míg 18,9%-uk legmagasabb iskolai végzettsége az érettségi. A lakópark jellemzője a szép, gondozott természeti és épített környezet, a biztonság, ugyanakkor a hétköznapi élethez szükséges szolgáltatások szinte teljesen hiányoznak. Élelmiszerbolt, orvosi rendelő, óvoda, iskola legközelebb a településközpontban érhető el. Közlekedési szempontból előnye, hogy kapuja előtt áll meg a távolsági busz és saját vasúti megállóval is rendelkezik a legutóbbi vasútfelújítás óta, ugyanakkor a településközpontba gyalogosan nehézkes az eljutás. Az itt élők munkahely szempontjából erősen kötődnek a fővároshoz, az aktív keresők 60,9%-a Budapesten dolgozik. Gyermekük 89,1%-a más településen jár iskolába (Bass 2016, 26.)

A lakópark infrastruktúráját és a közös szolgáltatásokat (porta, gondnok, karbantartás stb.) a Magdolna-völgyi Lakók Egyesületének tulajdonában lévő Magdolna-völgy Nonprofit Kft. tartja fenn.

A település többi lakóparkja, Garancstető, Csabagyöngye, Fényesliget és Álomvölgy jóval kisebb Magdolna-völgynél, lakosságuk összesen kb. 1000 fő (Bass 2016). A 2000 után Piliscsabára költözöttek 22%-a él ezekben a lakópar-

kokban, melyekre szintén jellemző a fiatalok és kisgyermekes családok magas aránya (az átlagéletkor 35,9 év volt 2016-ban). Az itt élő lakosság több szállal kötődik a településhez, az aktív keresők 50%-a helyben dolgozik, és a helyi iskolába jár az itt élő iskolások 73%-a (Bass 2016).

A településrészek közül, a félig zárt lakóparkok csoportjába sorolom Csabagyöngye és Garancstető lakóparkokat (2. táblázat). Csabagyöngye lakópark 1999-ben jött létre, vonzó természeti környezetben, de a település központjához viszonylag közel. Mivel csak egy meredek autót út vezet fel a domb tetején lévő kb. 40 ingatlanhoz, megközelítése nehézkes, a tömegközlekedés nehezen érhető el. A 2011-es népszámlálás idején 81 fő élt itt, akik közül a diplomások aránya a 15 éves és idősebb lakosságon belül 66% volt. A lakóparkok közül itt él a legidősebb korosztály. 2005 óta működő egyesületük elsődleges célja a lakókörnyezet védelme és fejlesztése, valamint közösségi programok szervezése.

A szintén a 2000-es év környékén felparcellázott és közművesített *Garancstető-Garancsliget* lakópark nagyságát tekintve az előző két lakóparkhoz képest közepesnek mondható. A népszámlálás idején a 121 lakásban élő 374 fő gyönyörű természeti környezetben, ugyanakkor a városközponttól távol, csak gépkocsival megközelíthető településrészben lakik. Jellemzően kisgyermekes családok választották lakóhelyül ezt a lakóparkot. A 15 éves vagy annál idősebbek 48%-a rendelkezett diplomával és 35%-a érettségivel 2011-ben. Az itt élők közössége 2006 óta ugyancsak egyesületet működtet a lakók érdekeinek védelmére, a lakópark fejlesztésére és a közösség építésére.

A negyedik és ötödik lakópark (*Álomvölgy* és *Fényesliget*) az előző háromtól jelentős mértékben eltér. A település házaitól távolabb, külterületen helyezkedik el az *Álomvölgy* lakópark mindössze 14 lakóegysége (2011-es adat). A hozzá tartozó 100 telek felparcellázása az 1990-es évek végén kezdődött, de a befektető nem fejezte be a projektet, a terület külterület maradt, fejlesztése leállt, csak az utóbbi egy-két évben kínálják egyre nagyobb számban és magasabb áron a telkeket. A 2011-es népszámlálás idején 46 fő élt itt, akikről azonban további adatok nem állnak rendelkezésre. Habár a felépült ingatlanok legtöbbször impozáns kivitelezésű, a terület összességében rendezetlen, szolgáltatások és tömegközlekedés csak a város területén érhető el. A terület fejlesztésének elején létrehozott közműtársaság – célja elérése után – érdektelenség miatt elhalt, közösségi szervezet azóta sem alakult.

Az ötödik, legfiatalabb lakópark *Fényesliget*, melyet 2002-ben kezdtek építeni a város határain belül, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Klotildliget közötti településrészen. Nagyrészt néhány lakásos társasházak alkotják. Mivel a településsel teljesen összenőtt, saját szolgáltatásokkal és közösségi tulajdonnal csak az egyes társasházak rendelkeznek, *Fényesliget*et a teljesen nyílt lakóparkok csoportjába sorolom. Lakosságáról annyit lehet tudni, hogy sok lakás egyetemisták által lakott bérlemény. Civil szervezettel nem rendelkezik.

A piliscsabai lakóparkok közös tulajdonsága (*Fényesliget* kivételével) a településtől való területi elkülönültség, jelentősen megnehezítve az itt élők be-

kapcsolódását a település életébe. A lakótömbökben élő új lakosság jelentős részét munkája és életvitele továbbra is a fővároshoz köti, a lakóparkok napközben szinte kihaltak. Minimális az igény a társadalmi integrációra, különösen a legzártabb Magdolna-völgy esetében.

A civil szervezettel rendelkező három – nemzetközi értelemben is lakóparknak nevezhető – ingatlancsoport további közös jellemzője, hogy szervezeteiket kényszerű okokból hozták létre. Magdolna-völgy és Garancstető esetében a lakóparkot parcellázó befektető 2004-ben csődbe ment, majd „eltűnt”. Az utána maradt tisztázatlan jogi helyzetek és tulajdonviszonyok a mindennapi életet is megnehezítették. Magdolna-völgy fenntartó nélkül maradt, Garancstető magánútjai a rossz kivitelezés következtében több helyen beszakadtak, és nem volt, aki megjavítsa azokat. Ezért közös érdekeik érvényesítésére a lakók egyesületeket hoztak létre, Magdolna-völgyben 2004-ben, Garancstetőn pedig 2006-ban. Csabagyöngye lakóinak egyesülete 2005-ben szintén érdekvédelmi céllal jött létre, a közelükben tervezett MOL-gázvezeték nyomvonalának megváltoztatására. Mindhárom szervezet kezdettől fogva az önkormányzattal szemben is képviselte a lakók érdekeit. Magdolna-völgy esetében az érdekérvényesítő szándék összeütközésbe került az akkori önkormányzati testülettel, és olyan éles konfliktussá fajult, hogy 2006-ban ez a zárt lakópark önálló településsé akart válni. Az ügy 2007-ben a köztársasági elnökig jutott, aki végül nem járult hozzá az elszakadáshoz. Ugyanakkor más területeken jelentős eredményeket ért el a Magdolna-völgy Egyesület, amely folyamatosan erősítette a közösségi tevékenységet, hasonlóan a másik két lakóparki szervezethez (pl. virágosítás, játszótér-kialakítás, levelezőlisták üzemeltetése, közösségi programok szervezése). A lakóparkok viszonya a későbbi önkormányzati testületekkel egyre inkább konszolidálódott, bizonyos kérdésekben kifejezetten együttműködő lett.

A lakóparki lakók integrációja, ha lassan is, de megindult: a lakók aktívabb csoportjából egyre többen vállalnak helyben munkát vagy települési feladatokat, például az egész városra kiterjedő civil szervezetekben. 2006 óta a képviselő-testületekben is szinte mindig voltak lakóparki lakosok. Az azonban szinte minden interjúban elhangzott, hogy a lakóparkiak még mindig „gyűttmentnek” érzik magukat a településen, akiket a régebbi lakók nem fogadnak be. A hétköznapi életben bármilyen ügyintézésben hátrányban vannak a régi lakókkal szemben, akik viszont úgy látják, hogy a lakóparkiak nem kíváncsiak a településre, kevés települési programon vesznek részt, és mindig csak elvárásokat támasztanak a település felé. Közös gondot és konfliktusforrást jelentenek továbbra is az infrastrukturális hiányosságok, melyek a meggondolatlan parcellázások mai napig ható következményei.

A lakóparkok lakosságának integrációjában különbözőek az egyes típusok, melyben fokozatosság figyelhető meg a nyílt lakóparki típustól a zárt felé. Míg Fényesliget a város szerves része, addig a legkevésbé integrált településrész a legzártabb Magdolna-völgy, ahol a kerítés nem csak szimbolikus jelentőségű. Az itt élő lakók többsége életviteléből adódóan nem kíván részt venni a település

életében, és bár számos, városra is kiterjedő közösségi megmozdulást aktív Magdolna-völgyi lakók szerveznek, lakótársaik bevonását szinte lehetetlennek érzik. Jóformán teljes az érdektelenség mind a város, mind pedig a lakópark közössége iránt. Saját lakóparki egyesületük munkájában az itt élőknek mindössze 3%-a vesz részt (Bass 2016). A Magdolna-völgy Egyesület az utóbbi évek hanyatlása után megújulóban van, de belső problémák – főként a közös költséget nem fizetők magas aránya – a fenntartást napi szinten megnehezítik.

Garancstető és Csabagyöngye ezzel szemben szervezeti és egyéni szinteken is sokkal inkább részese a település életének, befelé és kifelé is aktív közösségek, az integráció a szervezeti célok része, annak ellenére, hogy számukra is fontos a saját identitás és a lakóparki közösség zártságának megtartása.⁵ A lakók aktivizálása itt is nehéz feladat, az egyesületi életben csak a lakosság kb. 6%-a aktív (Bass 2016).

A 2000-es évek végén kirobbant hitelválság mindegyik lakóparkot érintette. Álomvölgy fejlődése teljes mértékben leállt, több lakó visszaköltözött Budapestre, az ingatlaneladások leálltak. Magdolna-völgyben a lakók 20-25%-a kicserélődött, az ingatlanok értéke sokáig stagnált vagy csökkent. Megálltak az építkezések Garancstetőn és Csabagyöngyén is. Mindhárom lakóparki egyesület bevétele csökkent, a rendszeres támogatások visszaestek, általános bizonytalanság érződött. Ez a folyamat 2016 óta megfordulni látszik, Piliscsabán is újra emelkednek az ingatlanárak, és a lakóparkok beépítetlen telkein újraindultak az építkezések.

A kérdőíves felmérés eredményei a civil szervezettel rendelkező lakóparkokban

Az egyesülettel rendelkező három lakópark lakóinak körében végzett kérdőíves felmérés az alacsony válaszadói hajlandóság miatt (500 háztartásból 73 kitöltő) nem tekinthető reprezentatívnak, ugyanakkor alátámasztja, illetve kiegészíti az interjúk és egyéb források alapján leírtakat.

A kitöltők demográfiai jellemzői összhangban voltak a lakóparkok lakosságáról rendelkezésre álló népszámlálási adatokkal. A felsőfokú végzettségűek aránya a válaszadók körében 83%, a vezető beosztásban dolgozók száma kiemelkedő. A jellemző háztartásnagyság 4 fő, a 73 kitöltő összesen 147 gyermeket nevel.

A válaszadók többsége (52 fő) Budapestről költözött Piliscsabára, jellemzően a szuburbanizáció legerősebb hullámának idején, 2001 és 2008 között. A települést leginkább a természeti környezet miatt választották, bár Magdolna-völgy esetében a biztonság is motivációs tényező volt. Ahogyan a lakóparki lakókra általában jellemző, a válaszadók jelentős része sem szakadt el teljesen a fővárostól, továbbra is Budapesten dolgozik (napi ingázó a 73 válaszadóból 39 fő, akik egy nap átlagosan 118 percet fordítanak utazásra), ugyanakkor a más tele-

pülésen munkát vállalók, a helyhez nem kötött foglalkozásúak, illetve vállalkozók is megjelentek a kitöltők között.

A válaszadók jelenlegi lakóhelyükkel való elégedettsége mutatott közös vonásokat, ugyanakkor eltéréseket is az egyes lakóparkok között. A természeti környezettel a leginkább elégedettek a lakóparki lakók, és leginkább a település infrastruktúrájával, valamint a közlekedési viszonyokkal elégedetlenek. Ez utóbbi főként Garancstetőn probléma. A lakópark lakóközösségével leginkább Garancstetőn és Csabagyöngyén elégedettek a válaszadók, Magdolna-völgyben a közösségi életet, együttműködést igen gyengének értékelték.

A kérdőívet kitöltők speciális csoportnak tekinthetők a piliscsabai lakóparkok lakosságán belül, mivel körükben relatíve erős a civil szervezetben való aktivitás. Ennek valószínűsíthető oka az, hogy az aktívabb lakók hajlamosabbak eleget tenni a kérdőív kitöltésére vonatkozó kérésnek. Az ismeretségek száma és a lakóparkok mérete között szoros az összefüggés. Társadalmi kapcsolataikat mérő kérdéseim érdekes eredménye, hogy azok a lakók, akik a lakóparkon belül kevésbé ápolnak kapcsolatokat, kifelé is kevésbé aktívak, és ez fordítva is igaz, vagyis a közösségi emberek a lakóparkon kívül is több kapcsolatot tartanak fenn. Ebből következik, hogy nem látszik olyan tendencia, hogy a lakóparkon belüli aktív élet a bezárkózást és lakóparkon kívül élőkkel való kapcsolatok gyengülését okozná. A fizikai közelségből adódó különbségek azonban tükröződnek az ismeretségek számában. Ugyanez igaz a közösségi életben való részvételre is, mivel minél aktívabb valaki egy adott lakópark közösségén belül, annál inkább kooperál a település tágabb közösségével is.

Integráltság tekintetében Garancstetőt kell a lakóparkok közül kiemelni, mivel a válaszadóim szembetűnően több kapcsolattal és barátsággal rendelkeznek a tágabb településen, mint a másik két lakópark válaszadói. Ennek egyik oka, hogy az itt élő családok gyermekei sokkal nagyobb arányban járnak Piliscsabára óvodába, iskolába, mint a Magdolna-völgyben élő gyermekek. Az oktatási intézmények integráló hatása jobban tud érvényesülni, mint Magdolna-völgy vagy az idősebb lakosságú Csabagyöngye lakóparkok esetében.

A lakóparki egyesületek és a települési önkormányzat viszonyáról meglepő eredmény, hogy a lakóparki lakók sokkal pozitívabbnak látják ezt, mint ami az interjúk alapján várható lett volna. Érdekes, hogy a település polgármestere jobban szorgalmazza az együttműködést a lakóparki lakókkal, mint ahogyan ez utóbbiak igényelnék.

Összegzés

Az esettanulmányban tapasztaltak azt mutatják, hogy a szuburbanizációs hatások közé tartozó lakóparképítések Piliscsabán felemás hatásokkal jártak, és alátámasztják a lakóparkokkal kapcsolatos kritikák jelentős részét. Gergely (2008) írására

visszaulva igaznak bizonyult, hogy a lakóparkok Piliscsabán is hozzájárultak ahhoz, hogy egyszerre nagyszámú új beköltöző érkezzen, akik egy tömbben, a település központjától elszigetelten élnek. Ez a helyzet megnehezíti az anyatelepülés életébe és társadalmába integrálódásukat. A lakóparkiak nagy része továbbra is több szállal kötődik a fővároshoz, életmódjuk is a szegregálódást segíti elő. Ezek a hatások azonban különböző mértékben jelentkeznek a Piliscsabán vizsgált egyes lakóparktípusokban. Minél inkább zárt egy lakópark, minél inkább megfelel a valódi lakópark definíciójának, annál inkább igazak rá ezek a megállapítások. Míg a nyílt, lakóparknak kevésbé nevezhető Fényesligeten inkább csak az épületek kialakítása üt el a régebbi településrészekről (amelyek Piliscsaba esetében amúgy is elég különbözőek), addig a félig zártnak tekinthető Garancstető és Csabagyöngye lakóparkokra valóban igaz az elszigeteltség és a szegregáltabb életvitel. Leginkább a legzártabb, a valódi lakóparknak nevezhető Magdolnavölgyre igazak Gergely (2008) megállapításai, sőt itt már a Scott (1994) által leírt magánlakóhelyi kormányzati struktúrák egy típusa is megjelenik azáltal, hogy a területet a lakók nonprofit szervezetei uralják, még ha az általuk biztosított szolgáltatások köre nem is olyan széles, mint a nyugati, főleg amerikai lakóparkokban.

Piliscsaba esetéből kiindulva tehát érdemes a településfejlesztési tervek kidolgozása során megfontolni, hogy az önkormányzat az újonnan érkezőknek milyen lehetőségeket kínál, milyen ütemben engedi meg a lakosság szám növekedését. Támogatja-e és ha igen, milyen típusú lakóparkok építését az adott településen? Valódi zárt, luxuskivitelű lakópark esetében magas státuszú népesség megjelenésére lehet számítani, ugyanakkor e csoport integrálását nem lehet rövid távon megoldani. Félig zárt lakóparkokba szintén jómódú, ugyanakkor az integrációra fogékonyabb rétegek érkeznek, de bekapcsolódásuk a település életébe már nagyban függ attól, hogy az új beruházás mennyire esik távol a település központjától, milyen a helyi oktatási intézmények színvonala és kapacitása, valamint attól, hogy a településen vannak-e az új lakócsoporthoz számára is vonzó munkaerőpiaci lehetőségek.

Lakóparkok építése esetén típustól függetlenül számolni kell az új lakók egy tömbben való elhelyezkedésével, a település egységének valamilyen mértékű felbomlásával, valamint a nagyszámú új lakos által képviselt új politikai érdekekkel és preferenciákkal, melyek hatással lesznek a település jövőjére és fejlődési pályájára.

Vagyis tudatos településpolitikára van szükség, amely a bevételek növelésének célja mellett figyelembe veszi a jövőbeni hatásokat is. Számolni kell a növekvő infrastrukturális szükségletekkel, melyek finanszírozását részben a befektetőkre kell hárítani. Az agglomerációs irodalomból kiderül, hogy nem csak Piliscsabán hagyták ezt figyelmen kívül. Hosszabb távon ez okozza a legtöbb gondot és konfliktust a település életében, megnehezítve az integrációt, és szembeállítva egymással a régebbi és újabb lakókat. Sokkal könnyebb az újonnan érkezettek integrációja egy olyan településen, ahol a régi lakók is úgy érzik, hogy a tömeges beköltözés kedvezően befolyásolja a település életét.

Jegyzetek

- 1 A KSH lakópark-definíciója: „Lakóparki épület: egy helyrajzi számon nyilvántartott telken elhelyezkedő, egységes építészeti arculattal kialakított, többlakásos lakóépületekből álló épületegyüttes épülete. A lakópark többnyire fizikai korlátokkal zárt lakóhelyként épül.” (KSH 2014a, 108.) Sajnos ez a fogalom nem minden esetben egyezik meg az általam használt lakóparkfogalommal, hiszen a több helyrajzi számon szereplő, családi házas beruházások, melyek az agglomerációban is előfordulnak, vélhetően kimaradtak az adatokból. Így a KSH lakóövezeti jellegű adatai kutatásomban inkább tendenciákat jeleznek.
- 2 A lakóparkok, mint buchanani értelemben vett klubok, hatékonyan állítanak elő helyi közjavakat és biztosítják lakóiknak a vágyott életformát (bővebben lásd Cséfalvay 2008; Koltay 2010).
- 3 A lakóparkok és a településsel való kapcsolatuk elemzése saját, longitudinálisan végzett kvalitatív és kvantitatív adatfelvételen alapul. 2009-ben strukturált interjút készítettem a Piliscsabán található, civil szervezettel is rendelkező három lakópark képviselőjével. Ezt 2016-ban megismételtem, kiegészítve az azóta megválasztott új polgármesterrel, egy negyedik lakópark képviselőjével, illetve egy, a településen is aktív közösségi munkát végző lakóparki lakossal készült interjúkkal. Így tehát összesen a két vizsgálati évben 9 interjú készült. Mindkét évben kvantitatív adatfelvétel is zajlott a civil szervezettel rendelkező lakóparkok lakóinak körében. Ennek kvantitatív felhasználhatóságát azonban jelentősen korlátozza a mindkét alkalommal tapasztalható alacsony válaszadói hajlandóság (500 háztartásból 73 válasz, kb. 15% érkezett vissza) Az adatfelvételeket kiegészítem más adatforrások (online felületek, médiaíráadások, önkormányzati dokumentumok, online fórumok) információival.
- 4 Piliscsaba településfejlesztési koncepcióját a testület csak 2013. március 22-én fogadta el.
- 5 „Programjaink magunknak szólnak. Volt, hogy nyitott volt, de nem vált be. Az igény az, hogy ilyenkor csak magunk közt legyünk.” „Vannak nyitott programjaink, de a lakók részéről legnagyobb igény a családi, nekünk szóló programokra van.” (idézet az interjúkból)

Köszönetnyilvánítás

A cikkben szereplő adatok rendelkezésre bocsátásáért köszönettel tartozom a Központi Statisztikai Hivatal munkatársainak, akik részletes adatokkal szolgáltak az általam vizsgált lakóparkokra vonatkozóan.

Irodalom

- Bajmócy P. (2014): A szuburbanizáció két évtizede Magyarországon. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2., 6–17.
- Bass L. (2016): *Piliscsaba szociális térképe*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest http://piliscsaba.hu/oldalanyagok/szocialis_terkep.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 20.)
- Béres J. (2002): *A lakáspiac feltörekvő szegmensei: a lakóparkok terjedése Budapestén*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
- Buzsik K. (2014): A szuburbanizáció és a rekreációs funkciók hatása két dunakanyari kisváros belső szerkezetére. *Területfejlesztés és Innováció*, 2., 2–10.
- Csanádi G., Csizmady A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 3., 27–55.

- Csanádi G., Csizmady A., Kocsis J. B., Kőszeghy L., Tomay K. (2010): *Város-Tervező-Társadalom*. Sík Kiadó, Budapest
- Cséfalvy Z. (2008): *Kapuk, falak, sorompók – A lakóparkok világa*. Gondolat, Marina Part, Budapest
- Cséfalvy Z. (2010a): Searching for economic rationale behind gated communities: a public choice approach. *Urban Studies*, 4., 749–764. <http://doi.org/c48t3j>
- Cséfalvy Z. (2010b): Gated communities for security or prestige? A public choice approach and the case of Budapest. *International Journal of Urban and Regional Research*. 4., 735–752. <http://doi.org/bpt394>
- Csizmady A. (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum, Budapest
- Dézert, D. B., Metton, A., Steinberg, J. (1991): *La périurbanisation en France*. Sedes, Paris
- Dövényi Z., Kok, H., Kovács Z. (1998): A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban. In: Illés S., Tóth P. P. (szerk.): *Migráció. I. kötet*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 229–237.
- Dövényi Z., Kovács Z. (1999): A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 33–57.
- Fishman, R. (1987): *Bourgeois utopias: the rise and fall of suburbia*. Basic Books, New York
- Gergely J. (2008): A beilleszkedési törekvések hiánya és annak következményei a budapesti agglomerációban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 1., 199–215.
- Gergely J. (2014): Településvezetés és szuburbanizáció. *Tér és Társadalom*, 4., 138–155.
- Hegedűs G. (2011): *A lakóparkok földrajzi vizsgálata és településfejlesztési kihívásai Magyarországon*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Földtudományok Doktori Iskola, Szeged <http://doi.org/cnt6>
- Izsák, É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői: Budapest és környéke*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Jankó F., Komornoki M. (2008): Szuburbanizáció és választási földrajz: átalakuló pártválasztás Budapest térségében. *Tér és Társadalom*, 4., 115–134.
- Kiss G. (2005): Budapest és agglomerációjának kapcsolatrendszere a hulladékgazdálkodásban. In: *Környezeti Nézőpontok. Tanulmányok a Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék 15 éves fennállása alkalmából*. Budapesti Corvinus Egyetem, Környezettudományi Intézet, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest, 115–123.
- Koltay E. (2010): *Lakóparki civil/nonprofit szervezetek a budapesti agglomerációban*. Szakdolgozat. PPKE BTK Szociológia Intézet, Piliscsaba
- Kovács Z. (2001): A települések fejlődése. In: Beluszky P., Kovács Z., Olessák D. (szerk.): *A terület- és településfejlesztése kézikönyve*. CEBA Kiadó, Budapest, 67–91.
- KSH (2007): *Budapesti agglomeráció, társadalmi gazdasági jellemzők*. Központi Statisztikai Hivatal Területi Tájékoztatási Főosztály, Budapest <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/regioik/bptarsgazdjell.pdf> (Letöltés: 2017. október 6.)
- KSH (2014a): *Területi statisztikai évkönyv*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- KSH (2014b): *Migráció és lakáspiac budapesti agglomerációban*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- KSH (2017): *Statisztikai Tükör, Népmozgalom 2016*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- McKenzie, E. (2003): Common interest housing in the communities of tomorrow, Security versus Status? *Housing Policy Debate*, 1–2., 203–234. <http://doi.org/d9xfcv>
- Puskás H. (2002): *Ipari parkok és lakóparkok mint modern települési elemek megjelenése Kecskeméten*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
- Schneller I. (szerk.) (2012): *Budapesti lakóparkok*. Terc Kiadó, Budapest
- Schuchmann J. (2013): *Lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok a Budapesti agglomerációban*. PhD-értekezés. Széchenyi István Egyetem, Regionális Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr
- Scott, S. (1994): The homes association: will 'private government' serve the public interest? In: Barton, S. E., Silverman, C. J. (eds.): *Common interest communities: Private governments and the public interest*. Institute of Governmental Studies Press, Berkeley, 19–30.
- Somlyódy Péter E. (2011): Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér és Társadalom*, 3., 27–59.
- Szabó J. (2003): Települési stratégiák a budapesti agglomerációban. *Tér és Társadalom*, 4., 101–116.
- Szirmai V. (ed.) (2011a): *Urban sprawl in Europe. Similarities or differences?* Aula Kiadó, Budapest

- Szirmai V. (2011b): A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom* 1., 20–41.
- Vámos D. (2003): Fogyasztás és lakásépítés: a lakóparkok világa. A lakásépítés strukturális változásai a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Architectura Hungariae*, 2. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/18/18vamosd.html (Letöltés: 2017. szeptember 26.)
- <http://www.ksh.hu/stadat>
- <http://www.piliscsaba.hu/>
- <http://www.nyilvantarto.hu/hu/>
- http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=07144

Globális, regionális és helyi hasonlóságok és különbségek az emberierőforrás-menedzsmentben

Global, regional and local similarities and differences in Human Resource Management

KOVÁCS ILDIKÓ ÉVA, POÓR JÓZSEF, KAROLINY MÁRTONNÉ

KOVÁCS Ildikó Éva: tanszéki mérnök, Szent István Egyetem; 2100 Gödöllő, Páter Károly u. 1.; kovacs.ildiko.eva@gtk.szie.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0790-5817>

POÓR József: egyetemi tanár, Selye János Egyetem; Ul. Hradna 21, 94501 Komárno, Szlovákia; poorj@uj.sk; <https://orcid.org/0000-0002-6873-0646>

KAROLINY Mártonné: egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem; 7622 Pécs, Rákóczi u. 80.; karoliny@tk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4235-7169>

KULCSSZAVAK: emberierőforrás-menedzsment; kulturális klaszter; globalizáció; regionalizáció; Magyarország

ABSZTRAKT: A menedzsmenttudományok megközelítése a jelenségek és tények empirikus vizsgálatán alapul. E tudományterület kutatóiban, így az emberierőforrás-menedzsment (HRM) területén is, régóta megfogalmazódott az igény a különböző országok gyakorlatában meglévő hasonlóságok és különbségek feltárására és magyarázatára. Ezek közé tartoznak a nemzeti környezeti jellemzők, az intézményi berendezkedés és a HRM-gyakorlatok közötti összefüggésekkel foglalkozó komparatív HR-kutatások. Ezek célja annak vizsgálata is, hogy azonosíthatók-e olyan országcsoportok, illetve régiók, amelyek sajátos HRM-jellemzőkkel rendelkeznek. Empirikus kutatásunkkal ehhez a vonulathoz csatlakozunk és a kontextuális kutatási paradigmát követve választ keresünk arra, hogy a globális tendenciákkal összevetve jelen pillanatban hol tart és milyen sajátosságokat mutat Kelet-Közép-Európa és hazánk szervezeteinek gyakorlata az emberierőforrás-menedzsmentben. Az emberierőforrás-menedzsment elméleti megközelítésein túl felhasználjuk a kulturális klaszterek és az összehasonlító közgazdaságtan által nyújtott gondolati keretet, ezek egymásra hatását és összefüggéseit vizsgáljuk a jelenségek magyarázatában.

Ildikó Éva KOVÁCS: department engineer, Szent István University; Páter Károly u. 1., H-2100 Gödöllő, Hungary; kovacs.ildiko.eva@gtk.szie.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0790-5817>

József POÓR: professor, János Selye University; Ul. Hradna 21, SK-94501 Komárno, Slovakia; poorj@uj.sk; <https://orcid.org/0000-0002-6873-0646>

Zsuzsa KAROLINY: associate professor, University of Pécs; Rákóczi u. 80., H-7622 Pécs, Hungary; karoliny@tk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4235-7169>

KEYWORDS: Human Resource Management; culture clusters; globalisation; regionalisation; Hungary

ABSTRACT: *This study follows a contextual research paradigm of investigating similarities and differences in human resource management (HRM) practices in various countries with a special view to global trends in comparison with practices in Central and Eastern Europe (CEE) in general and Hungary, in particular.*

Within the conceptual framework of cultural clusters and comparative economics, their interaction and correlations in explaining phenomena are examined. Since the last economic crisis, important changes in HRM areas have been observed. These changes and their converging or diverging nature, as well as some features particular to Hungary, are reflected in the last two Cranet surveys which encompass six European regions (including Central and Eastern European countries) and the United States.

As the earth is not monocentric there is not only a single method to address human resources management issues across the globe. In our article we follow the comparative HR paradigm, aware of the effect of the cultural and institutional differences which inform HR solutions of a single country or a cluster of them. Our comparative analyses are primarily aimed at identifying the presumed particularities of HR practice in the CEE region. The HR practices in Central and Eastern Europe and in our country's organisations follow international trends in several areas, while country-specific variations are still present. Countries in our region, including Hungary, have a number of HR particularities, especially regarding HR departments and HR strategies, performance appraisal and atypical employment. But they are catching up with the world's most economically developed regions, and in the use of electronic HR information systems, our country is on par. This is noteworthy because, in both the Hungarian and the Central and Eastern European sample, small companies represent a relatively larger proportion.

Although the importance of performance appraisal or the role of atypical forms of employment is clearly recognised within the organisations in Central Eastern Europe, they do not show a rosy picture when it comes to the strategic role of HR: the results suggest that individuals responsible for human resource management are not part of senior management and thus do not participate in the formulation of business strategy in our region or in our country.

Bevezetés

Brewster (1999) szerint az emberierőforrás-menedzsment (HRM) konvergens, univerzális alkalmazhatóságát feltételező – az USA-ban uralkodó – megközelítést az amerikai eredetű nemzetközi cégeknek nehézségekbe ütközhet elfogadtatni és adaptálni Európában, ahol a kulturális különbségeket respektáló, divergens megoldásoknak helyet adó módszerek sokkal elfogadottabbak. Az európai HR elismert kutatói (Mayrhofer et al. 2011) szerint a HR jövője szempontjából Európában két meghatározó és egy kiegészítő trendre kell különös figyelmet fordítani. A nagymérvű globalizáció a HR egységesülését segíti. A HR-megoldások divergenciáit segítik viszont a különböző mértékben beágyazott nemzeti intézményi rendszerek. Brewster (2004, 2007) rámutat arra is, hogy a globális konvergenciának, azaz az amerikai modell világméretű elterjedésének szószólói mellett mások a HRM regionális modelljeit fogadják el, és vannak olyan nézetek is, amelyek szerint az Európai Unió országainak növekvő politikai és gazdasági integrációja folytán Európában egyértelműen az európai gyakorlatok konvergenciája van kialakulóban. Különösen izgalmas ilyen szem-

pontból a felzárkózó kelet-közép-európai térség helyzete, ahol az elmúlt bő 25 év egyik legfontosabb változása volt, hogy a politikai jellegű személyzeti munkát felváltotta a gazdasági orientációt szem előtt tartó HR-tevékenység. A beáramló külföldi működő tőke, valamint a hozzá kapcsolódó menedzsmenttudás és -gyakorlat jelentős hatást gyakorolt a térség szervezeteinek működésmódjára, és az 1990-es évektől kezdve a vállalati vezetés fontos eszközévé vált térségünkben is a HRM (Poór 2013). Kérdés tehát – Ulrich és Dulebohn (2015) nyomán –, hogy hol tartanak most Kelet-Közép-Európa szervezetei az iparilag fejlett országok gyakorlatával összehasonlítva, napjainkban a HR-munka milyen jellegzetességeket mutat ezekben az országokban, és hogyan hatott a közelmúltban lecsengett gazdasági válság erre a folyamatra.

A rendszerváltást követően Kelet-Közép-Európa számos országa kapcsolódott be a Cranet kutatási hálózati munkájába, köztük hazánk is. Ez lehetővé tette a térség országaira jellemző, az emberierőforrás-menedzsmentre vonatkozó gyakorlatoknak, valamint a regionális különbségeknek a feltárását és megismerését. Morley, Heray és Michailova (2009) rámutattak arra, hogy a kelet-közép-európai régió más régiókkal összehasonlítva jelentős strukturális, intézményi és konfigurációs különbségekkel jellemezhető, egyúttal jelentős különbséget mutat a HRM-gyakorlatokban is. Míg az világos, hogy a régió országai honnan indultak a politikai-gazdasági átalakulásakor, azt kevésbé tudjuk, hogy merre haladnak, és hogy valóban a tőkés gazdaság egy új formáját képviselik-e (Brewster, Morley, Buciuniene 2010). A szerzőkkel egyetértve, amellet foglalnunk állást, hogy az emberierőforrás-gyakorlatok vizsgálata ennek folytán Kelet-Közép-Európában időszerű és releváns téma.

A legújabb Cranet kérdőíves adatgyűjtéssel immár három, egymást követő survey eredményei állnak rendelkezésre. Kutatásunkban¹ e forrásokra támaszkodva vizsgáljuk az emberierőforrás-menedzsment működését és a bekövetkezett változásokat térségünkben, összevetve más országok és régiók gyakorlatával, külön figyelmet fordítva a magyarországi sajátosságokra. Munkánkban tehát a komparatív megközelítést választjuk, és a Brewster (1999, 2007; Brewster, Morley, Buciuniene 2010) által javasolt kontextuális kutatási paradigmából indulunk ki, felhasználjuk a kulturális klaszterek és az összehasonlító közgazdaságtan által nyújtott gondolati keretet, vizsgálva mindezek egymásra hatását és összefüggéseit a jelenségek magyarázatában.

Módszertan

A Cranet (Cranfield Network) az angliai Cranfield Business School által koordinált, legnagyobb nemzetközi, nonprofit HRM kutatási hálózat a világon, 1989-ben jött létre az ILO kezdeményezésére (Lazarova et al. 2008; Cranet 2006, 2011, 2017). Az alapítók figyelmének középpontjában a komparatív HRM-re vonatko-

zó elképzelések és az országok közötti különbségek álltak, valamint elköteleződtek az európai HRM-trendek azonosítása mellett (Brewster, Morley, Buciuniene 2010). Az eredetileg öt nyugat-európai ország egyetemeit, illetve kutatóit tömörítő hálózat tevékenysége az ezredfordulóra globálissá vált (Mayrhofer 1998), napjainkra mintegy 40 ország kutatóit fogja össze, és a HRM-gyakorlatok nemzetközi alakulásának vizsgálatában kiemelkedő szerepet tölt be (Kovács, Karoliny 2015).

A komparatív HRM-kutatások elméleti alapját képező kontextuális kutatási paradigma – amely alapvetően különbözik a HRM-kutatásban korábban elterjedt, univerzalista irányzatoktól – a brit munkaügyi kapcsolatok megközelítésén alapul, amelyben a szervezeti teljesítménnyel való kapcsolat kevésbé fontos, mint az, hogy mi okozza a HRM különböző környezeti feltételek esetében mutatkozó különbségeit (Brewster 1999, 2007). Képviselői az idiografikus (egyedi) és induktív logikára épülő kutatási modellt követik. Nem foglalkoznak a priori elméletek tesztelésével, hanem az adatokban rejlő mintázatokat keresve azt kutatják, hogy mi az, ami a HRM-et adott kontextusban egyedivé teszi. Ehhez elsősorban egyszerű, leíró statisztikai módszereket használnak (Martín-Alcázar, Romero-Fernandez, Sánchez-Gardey 2005). Így jelen kutatásunkban sem a HRM gazdasági teljesítménnyel való kapcsolatára fókuszálunk, hanem a kulturális, intézményi háttérből eredeztethető regionális sajátosságok és e háttérben megfigyelhető változások feltárása a célunk. A HRM gazdasági növekedéshez való hozzájárulásáról (Abdelgalil, Cohen 2007; Krypa 2017) vagy nem megfelelőségének negatív hatásairól (Davis 2012; Kumar 2011) máshol számos forrás áll a szakemberek számára.

A vizsgált országklaszterek

A kultúrakutatások (Brodbeck et al. 2000; Gupta, Hanges, Dorfman 2002; Hofstede 1980; Inglehart, Baker 2000; Koopman et al. 1999; Ronen, Shenkar 1985; Smith, Dugan, Trompenaars 1996) és az összehasonlító közgazdaságtan (Amable 2003; Hall, Gingerich 2004; Hall, Soskice 2001; Psychogios, Wood 2010) eredményeire támaszkodva, az intézményi és kulturális sajátosságok alapján, a Cranet-adatbázisokban szereplő országokat a következő országcsoportokba, klaszterekbe rendeztük:

- USA (Amerikai Egyesült Államok),
- UK (Egyesült Királyság),
- Germán (Ausztria, Németország, Svájc),
- Északi (Norvégia, Svédország, Dánia, Finnország),
- Latin (Franciaország),
- KKE, azaz Kelet-Közép-Európa (Észtország, Magyarország, Litvánia, Szlovákia, Szlovénia, Szerbia),
- Keleti periféria (Görögország).

A vizsgálatba csak azon országokat vontuk be, amelyek a 2008–2009-es és a 2015–2016-os felmérésben egyaránt részt vettek, és csak azon szervezeteket vizsgáltuk, amelyek megadták a létszámra és a HR-részlegre vonatkozó adatokat (1. táblázat).

1. táblázat: A vizsgált országcsoportok szervezeteinek száma a Cranet 2008–2009 és 2015–2016 felméréseiben

The number of organizations in the country groups surveyed in Cranet 2008/9 and 2015/16 surveys

Év	USA	UK	Germán	Északi	Latin	KKE	Keleti periféria	Összesen	Magyar- ország
2008–2009	448	202	704	856	145	805	214	3374	130
2015–2016	465	296	717	926	157	1132	186	3879	268

Eredmények

A vizsgált régiók válaszadó szervezeteinek kontextuális jellemzői

A regionális eltérések vagy egyezőségek fakadhatnak a felmérésben részt vevő szervezetek kontextuális sajátosságaiból is (Karoliny, Poór 2013; Poór et al. 2014). Előbbi cikkek megállapítják, hogy az általuk vizsgált régiók (Kelet-Közép-Európa, Európa Kelet-Közép-Európa nélküli része és az Európán kívüli angolszász országok) kontextuális jellemzői között nem elsősorban ágazati szinten tapasztalhatók markáns különbségek, hanem inkább a szervezeti méret, és még inkább a szakszervezetek szerepe mentén. Ebből kiindulva e jellemzőket kezeljük kiemelten, továbbá azt, hogy a szervezet a profitorientált, köz- vagy nonprofit szférában tevékenykedik-e.

Az alkalmazotti létszámmal jellemzett szervezeti méretet tekintve a teljes minta megoszlása mindkét vizsgált időszakban hasonló, a megkérdezett szervezetek döntő többsége (74%, illetve 73%) 1000 fő alatti. A kifejezetten nagy méretű, azaz az 1000 fős létszám fölötti cégek és intézmények aránya a kelet-közép-európai csoportban a mintabeli átlagnál alacsonyabb (13% és 14%), míg a magyar mintában 16%-os, illetve 19%-os a részarányuk.

Tulajdonforma szerint a válaszadók valamivel több, mint kétharmada (70%, illetve 67%) mindkét időszakban a magánszektorhoz tartozott. Az országcsoportok között azonban jelentősebb különbségek mutatkoznak. Az USA-ban a magánszektor válaszadóinak aránya alig haladja meg a közszférában működő-két, és jelentős arányt képviselnek a nonprofit szervezetek is. Franciaországban (98%, illetve 93%) és Görögországban (92%, illetve 86%) viszont a magáncégek adják a megkérdezettek döntő többségét, de a többi országcsoportban és Magyarországon is jóval meghaladja arányuk a közszférához tartozókat.

A szakszervezetek szerepe

A volt szocialista országokban a 2008–2009-es Cranet-felmérés a megelőző, 2004–2005-öshöz képest drámai csökkenést mutatott a szervezett dolgozók vonatkozásában. A 2004–2005-ös felmérés szerint egyáltalán nem volt szakszervezeti tag a magyarországi válaszadó cégek 35%-ában, a kelet-közép-európai cégek 33%-ában, a teljes minta 20%-ában, míg 2008–2009-ben ezek az értékek jóval magasabbak voltak, rendre 53%, 50% és 32% (Poór 2013). A jelen vizsgálatba bevont kelet-közép-európai országokban és Görögországban az utolsó felmérés hasonló helyzetet mutatott: a szakszervezeti taggal nem rendelkező cégek aránya 37% volt. Magyarországon ennél magasabb az arány, mivel a cégek körülbelül felében nincsenek szervezett dolgozók, és ezzel hazánk megközelíti az USA-ra jellemző értéket. A 2015–2016-os felmérés a szervezett dolgozók arányában régiós szinten és Magyarországon egyaránt némi emelkedést mutatott az előző felméréshez képest, Görögországról azonban ugyanez nem mondható el (2. táblázat). A szakszervezeti tagsággal rendelkező dolgozók aránya és az országcsoport-változók között szignifikáns (khí-négyzet próba: $p=0,000$), gyenge (a Cramer-féle V^2 értéke 0,337, illetve 0,309) kapcsolat volt.

Több korábbi kutatás is alátámasztja, hogy a kelet-közép-európai országokban a szocialista idők gyakorlatilag teljes körű szervezethez képest a kapitalista átmenet új kihívásainak (mint például a privatizáció és a közvetlen tőkebefektetések hatása) tulajdoníthatóan a szakszervezetek korábbi szerepe

2. táblázat: A szakszervezetek szerepe az országcsoportokban
The role of trade unions in country groups

Országcsoportok	2008–2009					2015–2016				
	Nincs szakszervezeti tag (%)	Nincs befolyásuk (%)	Nem ismerik el kollektív alku céljából (%)	Szakszervezetek befolyása	Standard	Nincs szakszervezeti tag (%)	Nincs befolyásuk (%)	Nem ismerik el kollektív alku céljából (%)	Szakszervezetek befolyása	Standard
				Átlag	Standard szórás				Átlag	Standard szórás
USA	65,8	63,2	67,8	0,74	1,123	59,9	39,3	37,4	1,38	1,422
UK	35,5	45,3	51,0	1,20	1,316	45,2	69,9	72,8	0,43	0,755
Germán	20,4	32,8	0,0	1,21	1,088	17,5	34,2	19,3*	1,30	1,224
Északi	0,5	8,2	12,8	2,09	1,026	1,1	8,1	6,3	2,25	1,098
Latin	10,8	5,0	2,9	1,91	0,686	16,2	17,9	10,4	1,66	1,083
KKE	45,7	42,1	41,8	1,05	1,064	37,1	52,3	49,3	1,01	1,309
Keleti periféria	34,6	32,1	19,9	1,30	1,160	36,5	46,1	42,3	0,98	1,122
Összesen	28,7	31,7	25,6	1,38	1,176	26,9	36,1	31,8	1,39	1,319
Magyarország	59,3	59,2	29,3	0,72	0,974	50,5	67,0	67,8	0,56	0,941

* A 2015–2016-os felmérés csak az osztrák és svájci cégek válaszait tartalmazza, a német cégek válaszai hiányoznak (feltehetőleg adathiba miatt).

erodálódott és taglétszámuk is radikálisan csökkent (Dimitrova 2005; Karoliny, Poór 2013; Scheuer 2011). Jelen vizsgálat megerősíti, hogy ez a folyamat bizonyos mértékig napjainkban is tart, és annak ellenére, hogy a szervezethez a régióban valamelyest nőtt az előző felmérés óta, a szakszervezetek befolyása és kollektív alkuban betöltött szerepe több országban, így Magyarországon is tovább csökkent (2. táblázat). Régióink és Magyarország helyzete nagyon hasonló képet mutat Görögországgal: egyre inkább gyengülnek a szakszervezetek. Az Egyesült Királyságot leszámítva Európa többi részén, és egyre inkább az USA-ban is, a szakszervezetek befolyása és kollektív alkuban betöltött szerepe lényegesen erősebb.

A kelet-közép-európai régió országai a szakszervezeti tradíciókat és a munkaerőpiaci szabályozást tekintve korántsem alkotnak homogén tömböt (Hill 2015; Svetlik et al. 2010); máig magán viselik a szocialista időkből hozott megosztottságot, azaz a délszláv államokban a szakszervezetek ereje változatlanul relatíve erős, a régió többi országához, köztük Magyarországhoz képest is. A volt jugoszláv tagállamokban és a koordinált piacgazdaságokhoz tartozó germán és skandináv államokban, ahol a munkavállalók hangja és a szakszervezetek hagyományosan erősebbek (Hall, Soskice 2001), a két felmérés eredményei inkább a változatlanságot tükrözik. Eközben Európa több – kelet-közép-európai (Magyarország, Szlovákia) és déli (Franciaország, Görögország) – országában, valamint az Egyesült Királyságban az utóbbi időszakban a szakszervezetek szerepe, ereje jelentősen csökkent. Ilyen értelemben iránykonvergencia figyelhető meg, egyúttal az eredmények az USA (ahol a szakszervezetek viszont erősödtek) közeledését is mutatják a kontinentális Európához.

Összességében tehát elmondható, hogy a liberális és koordinált piacgazdaságok különböző intézményi berendezkedéséből adódó különbségek a szakszervezetek szerepében és súlyában, regionális szinten is markánsan megmutatkoznak (Brewster et al. 2004). Ugyanakkor régióinkban az országok között a mai napig jelentős különbségek tapasztalhatók.

Kompenzáció, ösztönzés, javadalmazás

A HR-funkció számos kritikus területe közül a Cranet-felmérés kettőre összpontosít, amelyről három alkalmazotti csoportban (menedzserek, szakalkalmazottak, adminisztratív és fizikai dolgozók) gyűjt adatokat. Az alapbér-megállapítás szintjein kívül a pénzügyi participáció módjaira és érintettjeire, valamint a teljesítményfüggő javadalmazás alkalmazására kérdez rá (Karoliny, Poór 2013).

A pénzügyi participáció formái közül a dolgozói részvénytőke és a részvényopció a legkevésbé használatos ösztönző, ebben nincs számottevő különbség a régiók között. Ennél valamivel szélesebb körben alkalmazott a nyereségrészesedés, elsősorban Franciaországban és a germán országokban. Magyarországon is igen alacsony arányban alkalmazzák a cégek, hasonlóan Görög-

országhoz és Észak-Európához. A nyereségrészesedésnél mutatható ki a változók között a legszorosabb kapcsolat mindkét felmérésben (2008–2009: Cramer-féle $V=0,369-0,421$, illetve 2015–2016: Cramer-féle $V=0,435-0,446$). A rugalmas juttatások a legtöbb vizsgált országcsoportban csökkenést mutatnak. Jelenleg leginkább az angolszász országokban (USA, Egyesült Királyság) élnek ezekkel a szervezetek, legkevésbé pedig Franciaországban, az északi országokban és Görögországban. Régióink és hazánk is az összes ország átlagához közeli értékeket mutat. A változók közötti kapcsolat erőssége: Cramer-féle $V=0,263-0,302$, illetve $0,162-0,214$.

A vizsgált formák között minden régióban és mindkét időszakban, a menedzserek és a szakalkalmazottak körében egyaránt a teljesítményfüggő bér és az egyéni teljesítményhez kötött jutalom/bónusz a leginkább jellemző javadalmazási forma. Ezek az egyéni teljesítményhez kötött formák sokkal kedvezőbbek minden régióban, mint a csoportteljesítményen alapulók. Az utolsó felmérés szerint a teljesítményfüggő bérezés használatában Franciaország és az Egyesült Királyság járt az élen, míg az USA-ban, a germán tömb országaiban, Görögországban és a kelet-közép-európai országokban ezek a formák többé-kevésbé visszaszorulóban voltak a két felmérés között eltelt időszakban. A legkevésbé ezeket az ösztönzőket az észak-európai országokban és a görögöknél alkalmazták, de hazánkban is jóval a régiós átlag alatt. Ugyanakkor az északi országokban az egyéni teljesítményarányos bérezés alkalmazásában jelentős növekedésnek is tanúii lehetünk, mind a menedzserek (22% és 52%), mind a szakalkalmazottak (17% és 48%) és az adminisztratív dolgozók (16% és 40%) körében. A változók közötti kapcsolat erőssége az egyéni teljesítményen alapuló bónusz (Cramer-féle $V=0,222-0,305$, illetve $0,255-0,282$) és a teljesítményen alapuló bér (Cramer-féle $V=0,348-0,411$, illetve $0,176-0,236$) esetében említésre méltó.

A teljesítményarányos javadalmazási formák alkalmazásában különböző irányú mozgások figyelhetők meg az egyes országcsoportokban. Használatuk a várakozásokkal ellentétben az USA-ban és a legtöbb európai országban – beleértve Kelet-Közép-Európát és Görögországot – csökkent, az eredmények e csökkenő tendencia mellett az amerikai, germán, észak-európai, kelet-közép-európai és görög értékek közeledését mutatják. Ugyanakkor az Egyesült Királyságban és Franciaországban növekvő tendenciát láthatunk. Tehát – ellentétben korábbi kutatások megállapításaival (Brewster 2007; Karoliny, Poór 2013) – sem univerzális érvényű végkonvergenciáról, sem iránykonvergenciáról nem beszélhetünk.

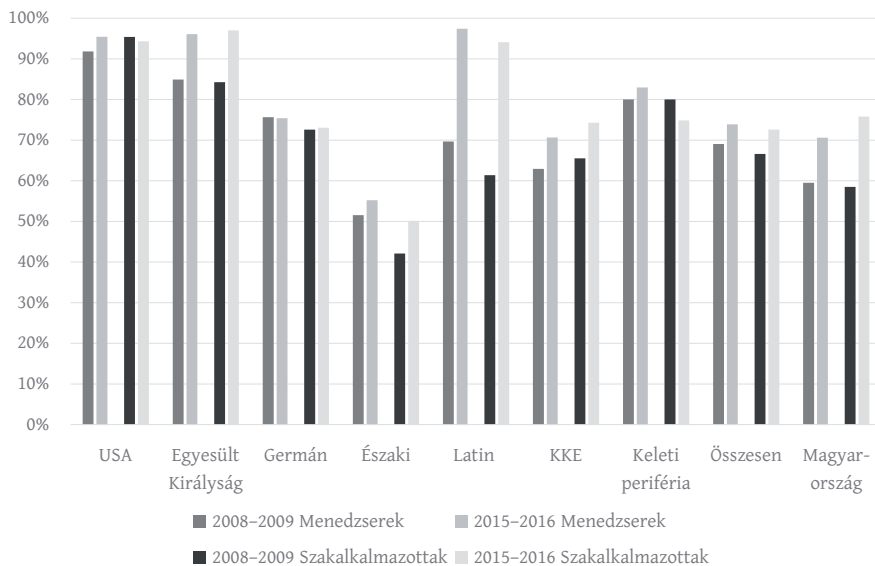
Teljesítményértékelés

A vezetők és a szakalkalmazottak közel azonos arányban érintettjei a formális teljesítményértékelésnek, míg a fizikai, illetve adminisztratív dolgozók körében valamivel kisebb mértékben alkalmazzák azt a cégek. A menedzserek és szakal-

kalmazottak esetében a cégek valamivel több, mint kétharmada (69%, illetve 67%) használt ilyen megoldást a 2008–2009-es felmérés idején, arányuk valamelyes növekedést mutatott (74%, illetve 73%) 2015–2016-ban. Nem meglepő, hogy élen járnak ezen a területen a liberális piacgazdaságokhoz (Hall, Soskice 2001) tartozó angolszász országok (USA és UK), valamint a mediterrán (vagy vegyes) piacgazdaság közé sorolt Franciaország (Hall, Gingerich 2004; Psychogios, Wood 2010) szervezetei. Ezekben az országokban 2015–2016-ban a megkérdezett szervezetek 94–97%-a nyilatkozott úgy, hogy a menedzserek és szakalkalmazottak esetében alkalmaz teljesítményértékelést, de még az adminisztratív és fizikai állományban is a cégek 91–94%-a él ezzel a lehetőséggel. Legkevésbé jellemző ez a koordinált piacgazdaságok (Hall, Soskice 2001) közé tartozó észak-európai országokban, ahol értelemszerűen a szakszervezetek befolyása is a legerősebb. Itt 2015–2016-ban a cégek nagyjából fele (49%) élt ezzel a lehetőséggel, a korábbi 42%-hoz képest viszont az arányuk növekedést mutat (1. ábra).

A teljesítményértékelés alkalmazásában Kelet-Közép-Európa (71%, illetve 73%) és Magyarország (71, illetve 76%) szervezetei a germán országokéhoz (75%, illetve 73%) hasonló arányt mutattak 2015–2016-ban. Míg a germán országokban a teljesítményértékelést alkalmazó cégek aránya nem változott érdemben a két felmérés között, addig Kelet-Közép-Európában (a korábbi 63%-ról, illetve 66%-ról) és Magyarországon (a korábbi 60%-ról, illetve 59%-ról) jelentős emelkedés mutatkozott. A szocializmus időszakában a modern teljesítményértékelés nem volt része a régióbeli szervezetek HRM-gyakorlatának, az

1. ábra: Formális teljesítményértékelést alkalmazó szervezetek aránya (%)
Ratio of organizations using formal benchmarking (%)

1990-es évek elején készült kutatások (Pearce 1991) ennek szinte teljes hiányát mutatták, tehát régióink figyelemreméltó fejlődést mutat. A változók között szignifikáns ($p=0,000$), gyenge-közepes kapcsolat van (a Cramer-féle V értéke medzserek esetében 0,292, illetve 0,364; szakalkalmazottaknál 0,315, illetve 0,335).

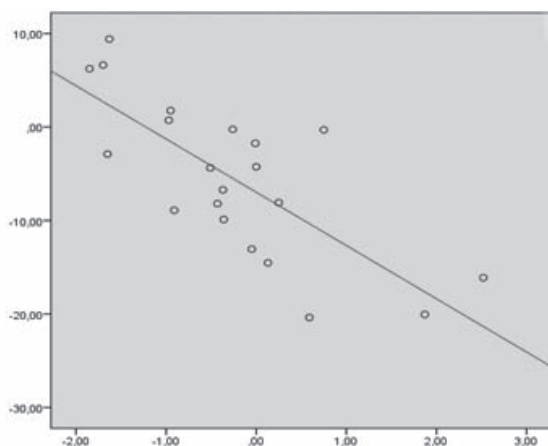
A teljesítményértékelés alkalmazási folyamatának egyik fontos indikátora az, hogy milyen további HR-munka támogatására használják az értékelés eredményeit (Karoliny, Poór 2013). A teljesítményértékelés eredményeinek felhasználása összességében némi csökkenést mutat, ez főleg az USA-ban és az észak-európai országokban szembeötlő, míg az Egyesült Királyságban és Franciaországban ezzel szemben a növekedés jelentős. A 2015–2016-os adatok szerint a teljesítményértékelést a cégek 74%-a használta fel képzési-fejlesztési, 73%-a karrierrel, 70%-a javadalmazással kapcsolatos döntésekhez, 52%-a pedig létszámtervezéshez. Az első három területen az északi országokban és az USA-ban közel hasonló arányban alkalmazzák, a nyugat-európai országokban és Görögországban elsősorban képzési-fejlesztési és karrierdöntésekhez, míg Kelet-Közép-Európában és Magyarországon inkább a javadalmazásban hasznosítják a teljesítményértékelés eredményeit. A khí-négyzet próba mindkét időszakban szignifikáns ($p=0,000$), gyenge összefüggéseket mutat (a Cramer-féle V értéke rendre 0,177, 0,221, 0,173, 0,15, illetve 0,126, 0,281, 0,259, 0,186).

A teljesítményértékelés alkalmazása tehát egyre inkább terjed mindegyik vizsgált régióban, és napjainkra a vizsgált szervezetek közel háromnegyedében a HR-gyakorlat részét képezi, a regionális különbségek ugyanakkor továbbra is kimutathatók. A teljesítményértékelés használatában a liberális piacgazdaságokhoz tartozó angolszász országoké (USA, UK), valamint Franciaországé a vezető szerep, miközben a regionális eredmények a liberális piacgazdaságok amerikai és brit gyakorlata felé közelítenek. Az időről időre megjelenő híresztelések (Karoliny, Balogh 2017) ellenére nincs tehát arról szó, hogy ez az eszköz végnapjait élne. A kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is jelentősen növekedett a teljesítményértékelést alkalmazó szervezetek aránya, mindez régióink felzárkózását mutatja. Kérdés, hogy ez a skandináv-német modellhez való közeledést jelenti-e, avagy a liberális piacgazdaságokhoz való felzárkózást. Ha abból indulunk ki, hogy a teljesítményértékelés használata kapcsolatba hozható a szakszervezetek befolyásával, az utóbbi valószínűsíthető. Olyan vélemények is vannak, hogy a régió átalakuló gazdaságai különböző fejlődési utakat képviselnek, és a gazdagabb országok (Magyarország és Szlovákia) intézményi berendezkedése koordinált piacgazdaság modelljéhez áll közelebb, míg a szegényebbek (Bulgária és Románia) inkább a neoliberais modellt követik (Lane 2007). A teljesítményértékelés alkalmazásának terjedése régióinkban és hazánkban is a korszerű stratégiai HRM-szemlélet és -gyakorlat térhódításának bizonyítékaként szolgál. Ugyanakkor a teljesítményértékelés alkalmazásának – kevés kivételtől eltekintve – általános terjedése a vizsgált országcsoportokban sajnos nem minden esetben jelenti szükségképpen azt, hogy annak különböző HR-döntésekben való felhasználása is növekszik.

Az nem meglepő, hogy erős pozitív kapcsolat van a teljesítményértékelés eredményeinek javadalmazási és képzési-fejlesztési döntésekben való felhasználásának változása ($R=0,881$), valamint a karrierdöntésekben való felhasználásának változása ($R=0,797$) között, illetve a karrier- és képzési döntésekben való felhasználás változása között is ($R=0,953$). Akik tehát javadalmazási döntésekben használják a teljesítményértékelési eredményeket, azok nagy valószínűséggel képzési és karrierdöntésekben is használják, ugyanakkor a létszámtervezésben való felhasználásra ez már nem vonatkozik. A szakszervezetek erejének változása mind a hét országcsoportban erős, fordított irányú kapcsolatot mutat a teljesítményértékelési eredmények javadalmazási ($R=-0,783$) és képzés-fejlesztési döntésekben való felhasználásának változásával ($R=-0,815$), és valamivel gyengébb a kapcsolatot a karrier- és létszámdöntésekben való felhasználás változásával ($R=-0,686$; $0,1$ szinten szignifikáns). A többi vizsgált változóval nem tapasztalható szignifikáns kapcsolat, azonban a teljesítményértékelési eredmények felhasználására vonatkozó négy változó átlagával szintén erős negatív kapcsolat mutatható ki ($R=-0,780$). Utóbbi összefüggést országonkénti bontásban is megvizsgálva $0,000$ szignifikanciaszinten illeszkedő, erős regressziós modellt kapunk, melynek együtthatója $-5,697$ és $R=0,752$ (2. ábra).

Tehát azokban az országokban, illetve országcsoportokban, ahol a szakszervezetek ereje nőtt, a teljesítményértékelés felhasználása különböző döntésekben – mint a javadalmazás, képzés-fejlesztés, karriermozgások, létszámtervezés – csökkent, és fordítva, a szakszervezetek befolyásának csökkenése a teljesítményértékelések eredményeinek különböző döntésekben való felhasználását „segítette elő”.

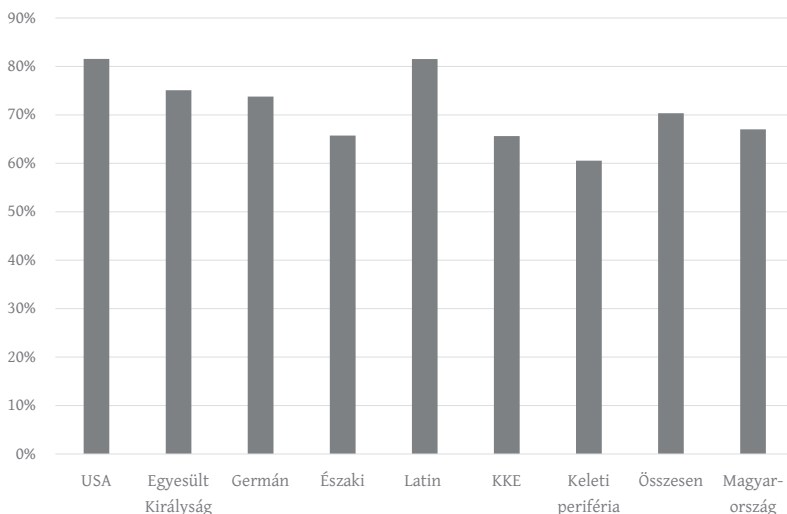
2. ábra: A szakszervezetek erejének változása (független változó) és a teljesítményértékelés eredményein alapuló döntések átlaga (függő változó) országonkénti bontásban
The changing power of trade unions (independent variable) and the average of decisions based on the results of the performance evaluation (dependent variable), by country

HR információs rendszerek

Közhelyszerű, hogy felgyorsult világunkban az információ birtoklása vált a szervezetek egyik legfőbb versenyelőnyévé. A modern infokommunikációs eszközökkel a hagyományos HRM-funkciók hatékonysága növelhető: egyes tevékenységek teljes egészében kiválthatók (pl. önkiszolgáló HR-megoldások), míg mások jelentős mértékben támogathatók. Mikroszinten a HRM informatikai támogatása számtalan módon segíti a szervezetek vezetését. Ilyen lehet a megfelelő képzettségű munkaerő megtalálása, a munkaerő-összetétel elemzése, a képzettségek és a különböző projektek nyilvántartása és követése, az emberi erőforrással kapcsolatos elszámolási feladatok áttekinthető, megbízható elvégzése, de segítheti a továbbképzések és karriertervek értékelését és akár az elvándorlás előrejelzését is (Poór et al. 2017). Számítógép-alapú, elektronikus HR információs rendszert a megkérdezett szervezetek 70%-ában használnak a HR-munka támogatására, a legmagasabb arányban az USA-ban és Franciaországban (82-82%), a sereghajtó Görögországtól, némileg lemaradva a kelet-közép-európai országoktól (61%). Magyarországon ez az arány 67%, alig marad el a teljes minta átlagától, és kicsivel meghaladja a régiós átlagot (66%) is (3. ábra). Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a magyar, és így a kelet-közép-európai mintában is jóval magasabb arányt képviselnek a kis létszámú cégek, ezt az eredményt jónak könyvelhetjük el. A HR informatikai rendszerek használata és az országcsoportba tartozás változói közötti kapcsolat igen gyenge (Cramer-féle $V=0,14$).

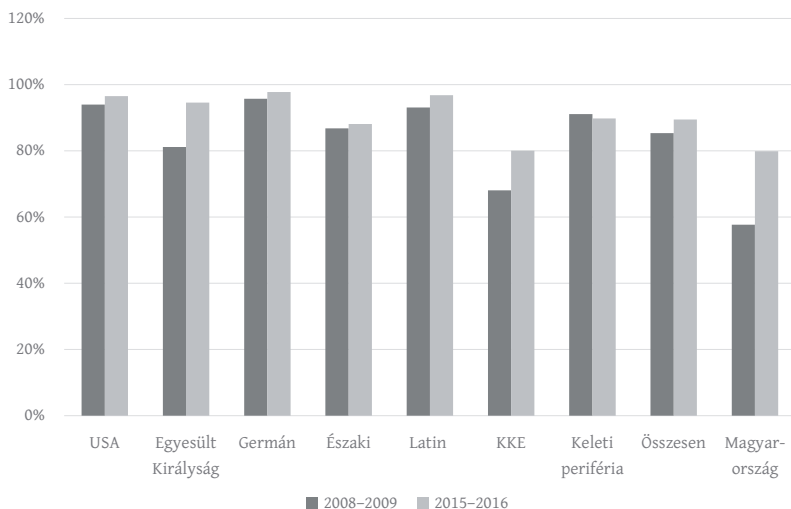
3. ábra: A HR információs rendszerek alkalmazása az országcsoportokban (2015–2016, %)
Use of HR information systems in country groups (2015–2016, %)

A HR-funkció szervezeti pozíciója

2008–2009-ben a válaszadó szervezetek 15%-a, 2015–2016-ban 10%-a HR-szakember foglalkoztatása nélkül működött. Ugyanakkor körülbelül negyedük mindkét felméréskor 10 főnél nagyobb HR-részleggel rendelkezett. Korábbi kutatási eredményeink (Kovács, Karoliny 2015; Poór et al. 2014, 2018) azt mutatják, hogy a HR-munkatársak nélkül működő válaszadó szervezetek aránya a 2008-as válságot követő felmérésben emelkedett, legerőteljesebben a kelet-közép-európai országokban és az Egyesült Királyságban, viszont Észak- és Nyugat-Európa többi részén alig történt változás. A válság utáni években a 2015–2016-os felmérés szerint a HR-munkatárssal működő szervezetek aránya minden országcsoportban valamelyest növekedett (4. ábra), és ezek az eredmények a legtöbb esetben megközelítik a válság előtti, 2004–2005-ös felmérés értékeit (Kovács, Karoliny 2015; Poór et al. 2014, 2018). A legerőteljesebb növekedés ott tapasztalható, ahol korábban a legnagyobb visszaesést láthattuk, az Egyesült Királyságban és a kelet-közép-európai országokban, ugyanakkor régióinkban az érték még mindig elmarad a válság előtti szinttől, amikor valamelyest megelőztük az észak-európai országokat és a keleti periféria országait is (Kovács, Karoliny 2015; Poór et al. 2014, 2018). Mindez annál inkább figyelemre méltó, mert régióinkban ugyan jóval nagyobb arányt képviselnek a kisebb (250 fő alatti) cégek, a két felmérésben arányuk régiós szinten nem változott jelentősen. Magyarországon viszont jelentősen csökkent a kis cégek aránya a felmérésben, és a HR-részleggel rendelkező szervezetek arányának jelentős változása (58%-ról 80%-ra) – legalábbis részben – feltételezhetően ennek tudható be.

4. ábra: A HR-részleggel rendelkező szervezetek aránya országcsoportonként (%)
Percentage of organizations with HR departments, by country groups (%)

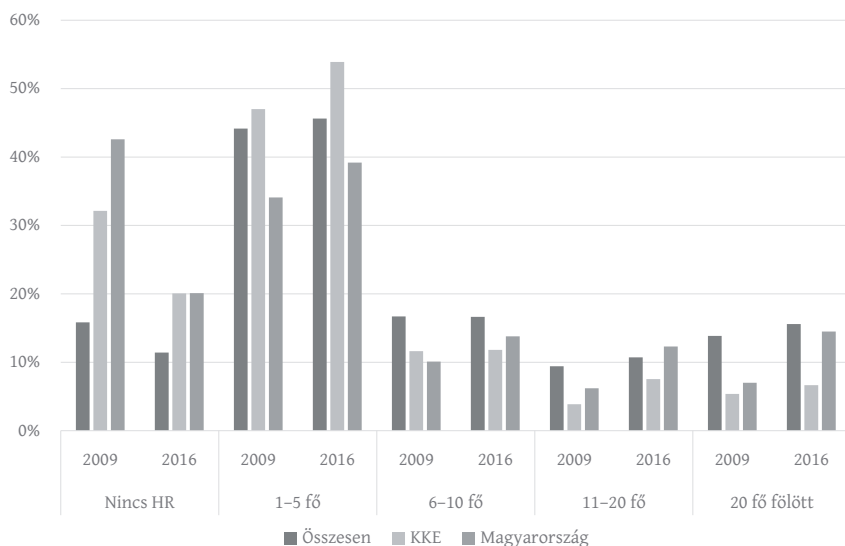

A tipikus válaszadók az 1–5 fős HR-es stábot foglalkoztató szervezetek (44%, illetve 46%). Az USA-ban és a germán csoportban alig van olyan válaszadó, ahol nem foglalkoztatnak HR-est, míg Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is jóval nagyobb arányt képviselnek az ilyen szervezetek. A HR-részlegek méretének összehasonlítását láthatjuk az 5. ábrán.

Jól látszik, hogy napjainkban a magyarországi szervezetek Kelet-Közép-Európa egészéhez hasonló képet mutatnak, térségünk azonban még mindig lemaradásban van az Egyesült Államokhoz és Európa többi országához képest. A HR-részleg létezése és az országcsoportok között mindkét időszakban szignifikáns összefüggést mutat a khi-négyzet próba ($p=0,000$), a kapcsolat erősségét jelző asszociációs együttható (Cramer-féle V) értéke (0,296, illetve 0,229) gyenge kapcsolatra utal, főleg a második mintában. A HR-részleggel rendelkező cégek aránya növekedett, a régiók közötti eltérések ugyanakkor csökkentek, ami a korábbi kutatásokkal egyezően (Brewster 2007) iránykonvergenciát jelez.

Mindkét időszakban a vizsgált szervezetek kétharmadában a HR-ért felelős személy tagja a felső vezetésnek. Legmagasabb arányban ez a francia (88%), az észak-európai (78%) és az egyesült királyságbeli (77%) szervezetekről mondható el. A germán országok arányszámai e téren jóval alacsonyabbak (54%), és náluk ráadásul a stagnálás jellemző. Kelet-Közép-Európában e tekintetben visszalépés, csökkenés tapasztalható (73%-ról 58%-ra), ami jelentős részben a minta magyar szervezeteinek tulajdonítható, ahol 87%-ról 57%-ra esett vissza azon szervezetek aránya, ahol a HR-ért felelős személy tagja a felső vezetésnek (3. táblázat). Bár a kelet-közép-európai és magyar mintában jóval nagyobb arányt képvisel-

5. ábra: A HR-részlegek mérete (%)
The size of the HR departments (%)

nek a 250 fő alatti cégek, a visszaesésre ez nem ad magyarázatot, mivel a két felmérés régiós mintái között nincs lényeges változás létszám és szektor (magán- vagy közszféra) szerinti összetételben. A khí-négyzet próba mindkét esetben szignifikáns kapcsolatot mutat ($p=0,000$), a Cramer-féle V értéke (0,205, illetve 0,218) gyenge kapcsolatot jelez a változók között.

A teljes mintában növekedett azon cégek/szervezetek aránya (54%-ról 66%-ra), amelyeknek van írott HR-stratégiája. Kelet-Közép-Európában az emelkedés összességében ennél jelentősebb (44%-ról 62%-ra), és arányuk régiókban napjainkra nem marad el jelentősen az amerikai (65%) és a legtöbb vizsgált európai országcsoporttól (60–69%), egyedül Észak-Európában képviselnek magasabb arányt (76%) az ilyen szervezetek. Ugyanakkor Magyarországon a régióhoz képest alacsonyabb az írott HR-stratégiával rendelkező szervezetek aránya, és a növekedés mértéke is (42%-ról 55%-ra) kisebb. A változók között szignifikáns (khí-négyzet, $p=0,000$), de gyenge (a Cramer-féle V értéke 0,202, illetve 0,128) kapcsolat van, amelynek erőssége csökkent, azaz a második felmérésben kevésbé függ az írott HR-stratégia léte az országcsoporthoz tartozástól. A különböző régiókban a változás egy irányba mutat, azaz az írott HR-stratégiával rendelkező cégek arányának növekedését láthatjuk.

A HR bevonása az üzleti stratégia kifejlesztésébe, valamilyen mértékű konzultáció a teljes minta cégeinek döntő többségére jellemző, nem mutat jelentős változást (90%, illetve 89%). Napjainkban legmagasabb arányt a francia (96%), az egyesült királyságbeli (94%) és az észak-európai (93%) szervezetek képviselnek. Kelet-Közép-Európa (91%-ról 86%-ra) és különösen a magyar válszadók gyakorlata e téren jelentős (93%-ról 71%-ra) visszaesést mutat. Kezdetről fogva bevonják az üzleti stratégia kifejlesztésébe a HR-t a cégek valamivel több mint felénél, bár jelentős különbség van az országcsoporthoz tartozástól. Jelenleg legnagyobb arányt a francia (71%) és az észak-európai (64%) szervezetek képviselnek, az USA-ban és Görögországban nagyjából változatlanul 44, illetve 40% az arányuk. Kelet-Közép-Európában ez az arány 40%, és közel 10%-kal csökkent az előző felmérés óta, Magyarországon pedig 61%-ról 44%-ra esett vissza. A HR bevonása az üzleti stratégia fejlesztésébe és az országcsoporthoz tartozástól mindkét időszakban szignifikáns összefüggés van (khí-négyzet próba, $p=0,000$), de a kapcsolat igen gyenge (a Cramer-féle V értéke: 0,141, illetve 0,147).

A 3. táblázat a három utolsó Cranet-felmérés eredményeit hasonlítja össze. A 2008–2009-es adatoknál a zárójelben szereplő számok a korábbi vizsgálat (Poór 2013) eredményei, az eltérés abból adódik, hogy jelen elemzésnél csak azon országokat vettük figyelembe, amelyek a két legutóbbi felmérésben egyaránt részt vettek. Látható, hogy 2008–2009-ben nemcsak globálisan, hanem régiókban és hazánkban is jelentős előrelépés tapasztalható, a legutóbbi eredmények – mindkét terület, de főleg a HR-vezető felső vezetésben való részvételében – térségünkben és országunkban is jelentős visszaesést mutatnak.

3. táblázat: A HR jelentősége a 2004–2005-ös, 2008–2009-os és 2015–2016-os Cranet-minták alapján (%)

Importance of HR, based on Cranet surveys 2004–2005, 2008–2009 and 2015–2016 (%)

Országok	2004–2005		2008–2009		2015–2016	
	HR-vezető a felső vezetésben	HR-vezető bevonása a stratégia-készítésbe	HR-vezető a felső vezetésben	HR-vezető bevonása a stratégia-készítésbe	HR-vezető a felső vezetésben	HR-vezető bevonása a stratégia-készítésbe
Magyarország	47	49	87 (87)	93 (91)	57	71
Közép-Kelet-Európa	52	41	73 (62)	91 (88)	58	86
Összes ország	55	52	68 (67)	90 (90)	66	89

Adatok forrása: Poór 2013, 126., valamint a Cranet 2008–2009 és a 2015–2016 felmérés.

A HR-részleg szervezeti pozícióját leíró változók vizsgálata azt mutatja, hogy szignifikáns, gyenge kapcsolata van az országcsoportokkal mindkét mintában, azaz a szervezetek HRM-tevékenységére az országcsoportba tartozásnak több-kevesebb hatása van. Míg azonban Kelet-Közép-Európa országaiban a gazdasági válság óta jelentős mértékben nőtt a HR-részleggel és írott HR-stratégiával rendelkező szervezetek aránya, addig a HR kiszorulóban van a felső vezetésből és az üzleti stratégia kialakításából. Mindez annál is inkább elgondolkodtató, mert bár régiókban jóval nagyobb arányt képviselnek a kisebb (250 fő alatti) cégek, a két felmérésben arányuk régiós szinten nem változott jelentősen, a magyar mintában pedig még csökkent is. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a közszférát képviselő szervezetek aránya is növekedett régiós szinten és Magyarországon is. Ugyanakkor a közszféra aránya a legutóbbi amerikai és észak-európai mintában még a kelet-közép-európainál is magasabb valamivel, azonban ezek egyikében sem tapasztalható negatív irányú elmozdulás.

Következtetések

Kutatásunk – az utolsó két Cranet-felmérésre támaszkodva – néhány jellemző HR-területen követte nyomon a változásokat a gazdasági válság utáni időszakban. Konvergenciára és divergenciára vonatkozó megállapításaink Európa hat régiójára és az Egyesült Államokra, a kelet-közép-európai és a hazai sajátosságokra vonatkoznak.

Az országok kulturális és intézményi jellemzők figyelembevételével kialakított csoportosítása és a különböző HR-jellemzők között minden esetben szignifikáns kapcsolatot találtunk; ez a kapcsolat a legtöbb esetben gyenge, néhány esetben közepes erősségű. Tehát megállapítható, hogy a HR-működésre különböző hatást gyakorol az a tény, hogy egy szervezet melyik országcsoportban működik, a kulturális és intézményi környezet befolyásolja a

HR-tevékenységet, az európai HRM-et jellemző diverzitás (Brewster 2004, 2007; Mayrhofer, Morley, Brewster 2004; Poór 2013) továbbra is fennáll. Ez egybecseng a HR-gyakorlatok kontextusfüggőségére vonatkozó megállapításokkal, és ismételt cáfolatát adja a „best practice”-ek univerzális elterjedésére és alkalmazhatóságára vonatkozó elképzeléseknek, továbbá megerősíti azokat az eredményeket is, melyek szerint a volt szocialista országokban követett HR-gyakorlatok Európán belül elkülönülő mintát alkotnak (Karoliny, Poór 2013; Poór et al. 2011). Ugyanakkor eredményeink alapján az is nyilvánvaló, hogy még a gazdaságilag fejlett észak- és nyugat-európai országok sem alkotnak egységes tömböt a HRM szempontjából. Az Egyesült Királyság, Franciaország, a német és a skandináv klaszter számos tényezőben eltérő jellegzetességeket mutat, továbbá a HR-jellemzők mentén is elég jól elkülöníthetők egymástól a liberális piacgazdaságok és a koordinált piacgazdaságok (Hall, Soskice 2001). A HR-részleg méretére vonatkozóan a korábbi kutatásokhoz (Brewster 2007) hasonló eredmények adódtak, és több további területen iránykonvergencia, míg máshol divergencia volt kimutatható. A HR-gyakorlatok végkonvergenciájáról azonban továbbra sem beszélhetünk, azaz a korábbi feltételezésekkel szemben a globalizációs hatások ellenére sem vezet egyenes út a HR-gyakorlatok egységesedéséhez (Karoliny, Poór 2013).

Figyelemre méltó tendencia az amerikai HR-gyakorlatok közeledése a koordinált piacgazdaságokhoz tartozó európai országokéhoz, ami a szakszervezetek erősödésében, a teljesítményarányos javadalmazásban, valamint a teljesítményértékelési eredmények felhasználásának csökkenésében mutatkozik meg. Általában is elmondható, hogy a szakszervezetek ereje és a teljesítményértékelés, illetve a teljesítményalapú javadalmazás között, ha nem is túl szoros, de érzékelhető, fordított irányú kapcsolatot lehetett kimutatni.

A kelet-közép-európai régió és hazánk szervezeteinek HR-gyakorlata több részterület esetében is hasonlóságot mutat a nemzetközi tendenciákkal, miközben a HRM sajátos megjelenési formái továbbra is jelen vannak. A térség országai, így Magyarország számos HR-jellemzőben – mint a HR-részleggel és HR-stratégiával rendelkezők aránya, a teljesítményértékelés alkalmazása – egyre inkább közelít a világ gazdaságilag fejlett régióinak gyakorlatához, az elektronikus HR információs rendszerek használatában pedig a régió és Magyarország is elérte ezt a szintet. Ez utóbbi azért is figyelemre méltó, mert a magyar és így a kelet-közép-európai mintában is jóval nagyobb arányt képviselnek a kis létszámú cégek. Kelet-Közép-Európa és Magyarország szervezetei, miközben a teljesítményértékelés fontosságát egyértelműen felismerték, a HR stratégiai szerepét tekintve korántsem mutatnak ilyen pozitív képet: az eredmények arra engednek következtetni, hogy a HR-ért felelős személyek kizorulóban vannak a felső vezetésből és az üzleti stratégia kialakításából.

Noha a HR-tevékenység nem csupán, és nem is elsősorban a HR-es szakalkalmazottak munkája, hanem jelentős részben a menedzsment feladata is,

kíváncsi lenne, hogy a HR-es szakmai tudásnak és szemléletnek helye és szerepe legyen egy cég felső vezetésében és stratégiájának alakításban, és a HR működésében is a felső vezetői nézőpont kerüljön előtérbe. Ha Ulrich szerepmodelljéből indulunk ki, a HR stratégiai partneri szerepét feltétlenül erősíteni kell a régió szervezetekben és Magyarországon is (Ulrich, Brockbank 2005). Hasonló mondható el az érdekképviseleti szerepről is, melynek erősítésére különösen azokban az országokban lehet égető szükség, ahol a szakszervezetek szerepe és ereje visszaszorulóban van, így hazánkban is. Ez nem kis kihívást jelent a régió szervezetei és HR-esei számára, hiszen e két szerep követelményei között nagy ellentmondás feszül. Úgy véljük, hogy a HR-szakemberek és a cégvezetők megfelelő felkészítése és továbbképzése fontos tényező lehet abban, hogy a térség vállalatai fel tudjanak zárkózni az iparilag fejlett régiók gyakorlatához. Ehhez elsősorban a kisebb és közepes cégek gondolkodásmódjának, hozzáállásának változására lenne szükség. Ebben a vállalati szegmensben a legsürgetőbb a korszerű HR- és menedzsmentismeretek, -technikák elsajátítása, hiszen korábbi kutatások (Kovács 2017; Kovács, Poór 2017) azt is megerősítették, hogy minél nagyobb a cég, a HR pozíciója és stratégiai szerepe annál erősebb. A korábban már többször idézett Ulrich (2015) szerint a HR-szakembereknek nem a szervezeti formák és a struktúra javításán kell munkálkodniuk, hanem az abban foglalkoztatottak képességének és kompetenciáinak fejlesztése a legfontosabb feladatuk.

Jegyzetek

- 1 A cikk alapját képező előadás a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar 10. Globális kihívások konferencia Térgazdaság szekciójában hangzott el 2017. október 17–18-án.
- 2 Két nominális változó közötti kapcsolat erősségét kifejező asszociációs mérőszám, 0 és 1 közötti értéket vehet fel.

Irodalom

- Amable, B. (2003): *The diversity of modern capitalism*. Oxford University Press, Oxford <http://doi.org/dcgbwm>
- Abdelgalil, E., Cohen, S. (2007): Economic development and resource degradation: conflicts and policies. *Socio-Economic Planning Sciences*, 2., 107–129. <http://doi.org/db59pb>
- Brewster, C. (1999): Strategic human resource management: the value of different paradigms. *Management International Review*, 3., 45–64. <http://doi.org/cpcm>
- Brewster, C. (2004): European perspectives on human resource management. *Human Resource Management Review*, 4., 365–382. <http://doi.org/bftpft>
- Brewster, C. (2007): A European perspective on HRM. *European Journal of International Management*, 3., 239–259. <http://doi.org/fs9h74>

- Brewster, C., Wood, G., Croucher, C., Brookes, M. (2004): Are works councils and joint consultative committees a threat to trade unions? A comparative analysis. *Henley Working Paper, 09/04*, Henley Management College, Henley-on-Thames
- Brewster, C., Morley, M., Buciuniene, I. (2010): The reality of human resource management in Central and Eastern Europe. *Baltic Journal of Management*, 2., 145–155. <http://doi.org/dx82hh>
- Brodbeck, F., Frese, M., Akerblom, S., Audia, G., Bakacsi, Gy. (2000): Cultural variation of leadership prototypes across 22 European countries, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 1., 1–29. <http://doi.org/bh2rqp>
- Cranet (2006): *International executive report 2005. Cranet survey on comparative human resource management*. Cranet, Cranfield University, Cranfield
- Cranet (2011): *International executive report 2011. Cranet survey on comparative human resource management*. Cranet, Cranfield University, Cranfield
- Cranet (2017): *International executive report 2017. Cranet survey on comparative human resource management*. Cranet, Cranfield University, Cranfield
- Davis, J. P. (2012): HR holds back economic development in Kazakhstan... and may thwart ambitions to be a top 50 nation by 2020. *Human Resource Management International Digest*, 6., 43–46. <http://doi.org/cpcn>
- Dimitrova, D. (2005): Looking ahead: trade union strategies for decent work. In: Dimitrova, D., Vilroks, J. (eds.): *Trade union strategies in Central and Eastern Europe: Towards decent work*. International Labour Office, Budapest
- Gupta, V., Hanges, P. J., Dorfman, P. (2002): Cultural clusters: methodology and findings. *Journal of World Business*, 1., 11–15. <http://doi.org/dq7wt3>
- Hall, P. A., Gingerich, D. W. (2004): Varieties of capitalism and institutional complementarities in the macroeconomy: an empirical analysis. *MPIfG Discussion Paper, 04/5*. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln
- Hall, P. A., Soskice, D. (2001): An introduction to the varieties of capitalism. In: Hall, P., Soskice, D. (eds.): *Varieties of capitalism: the institutional basis of competitive advantage*. Oxford University Press, Oxford. <http://doi.org/b63dn3>
- Hill, C. (2015): *International business*. 10th edition. McGraw-Hill, New York
- Hofstede, G. (1980): *Culture's consequences. International differences in work-related values*. Sage, Beverly Hills
- Inglehart, R., Baker, W. E. (2000): Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 1., 19–51. <http://doi.org/b87p2h>
- Karoliny M.-né, Balogh G. (2017): A vertikális és horizontális integráció rendszere: EEM stratégia, tervrendszer, értékelés és kontrollig. In: Karoliny M.-né, Poór J. (szerk.): *Emberi erőforrás menedzsment*. 6. kiadás. Wolters Kluwer, Budapest, 397–431.
- Karoliny M.-né, Poór J. (2013): A HR gyakorlatok alakulásának összehasonlító vizsgálata a világ négy régiójában, közép-kelet-európai sajátosságokat keresve. *Competitio*, 2., 20–38. <http://doi.org/cpcp>
- Karoliny M.-né, Poór J. (szerk.) (2017): *Emberi erőforrás menedzsment*. 6. kiadás. Wolters Kluwer, Budapest
- Koopman, P. L., Den Hartog, D. N., Konrad, E., Akerblom, S., Audia, G., Bakacsi Gy. (1999): National culture and leadership profiles in Europe: some results from the GLOBE study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 4., 503–520.
- Kovács I. É. (2017): Quo vadis HRM? HR gyakorlatok nemzetközi összehasonlítása fókuszban közép-kelet-európai és hazai sajátosságokkal. PhD értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő
- Kovács I. É., Karoliny M.-né (2015): A HR tanácsadás alakulása a válság előtt és a válság alatt a globális Cranet kutatás tükrében. In: *Innováció-Növekedés-Fenntarthatóság. A VII. Országos Tanácsadói Konferencia tanulmánykötete*. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Gazdasági Szolgáltatások Tagozat, XX. Tanácsadó Osztály, Budapest, 118–123.
- Kovács I. É., Poór J. (2017): Quo vadis HRM? HR gyakorlatok alakulása – Közép-Kelet-Európa nemzetközi összehasonlításban. In: Farkas A., F. Orosz S., Rudnák I. (szerk.): *Tudományterületek a multikulturalitás kontextusában (Branches of sciences in multicultural context)*. Szent István Egyetem Kiadó, Gödöllő, 172–189.
- Krypa, N. (2017): Social economic development and the human resources management. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 1., 73–76. <http://doi.org/cpcq>
- Kumar, U. D. (2011): Human resource and economic development: where does North-East India

- stand? *International Journal of Asian Social Science, Asian Economic and Social Society*, 4., 108–116
- Lane, D. (2007): Post-state socialism: a diversity of capitalisms? In: Lane, D., Myant, M. (eds): *Varieties of capitalism in post-communist countries*. Palgrave, London, 13–39. <http://doi.org/cpcpr>
- Lazarova, M., Morley, M., Tyson, S. (2008): Introduction. International comparative studies in HRM and performance – the Cranet data. *The International Journal of Human Resource Management*, 11., 1995–2003. <http://doi.org/c8s8hh>
- Martín-Alcázar, F., Romero-Fernandez, P., Sánchez-Gardey, G. (2005): Strategic human resource management: integrating the universalistic, contingent, configurational and contextual perspectives. *The International Journal of Human Resource Management*, 5, 633–659. <http://doi.org/c28hrk>
- Mayrhofer, W. (1998): Between market, bureaucracy and clan: coordination and control mechanisms in the Cranfield Network on European Human Resource Management. *Journal of Managerial Psychology*, 3., 241–258. <http://doi.org/ckgjc2>
- Mayrhofer, W., Morley, M., Brewster, C. (2004): Convergence, stasis, or divergence? In: Brewster, C., Mayrhofer, W., Morley, M. (eds.): *Human resource management in Europe: evidence of convergence?* Elsevier, London, 417–436.
- Mayrhofer, W., Brewster, C., Morley, J. M., Ledalter, J. (2011): Hearing a different drummer? Convergence of human resource management. A longitudinal analysis. *Human Resource Management Journal*, 1., 50–67. <http://doi.org/c2wwtv>
- Morley, M., Heray, N., Michailova, S. (eds.) (2009): *Managing human resources in Central and Eastern Europe*. Routledge, London
- Pearce, J. L. (1991): From socialism to capitalism; the effects of Hungarian human resources practices. *Academy of Management Executive*, 4., 75–88. <http://doi.org/bhcdck>
- Poór J. (2013): *Nemzetköziesedés és globalizáció az emberi erőforrás menedzsmentben*. Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest
- Poór, J., Karoliny, Zs., Alas, R., Vatchkova, E. K. (2011): Comparative international human resource management (CIHRM) in the light of the Cranet regional research survey in transitional economies. *Employee Relations*, 4., 428–443. <http://doi.org/fw3bpm>
- Poór J., Kovács I. É., Karoliny M-né, Milovecz Á. (2014): Külső HR-szolgáltatók összehasonlító vizsgálata a világ hat régiójában, közép-kelet-európai sajátosságokat keresve, két Cranet-felmérés alapján. *Vezetéstudomány*, 10., 17–29.
- Poór J., Balogh G., Bálint B., Dobay P., Kollár Cs. (2017): Integrált és integráló EEM rendszerek és eszközök. In: Karoliny M-né, Poór J. (szerk.): *Emberi erőforrás menedzsment*. 6. kiadás. Walters Kluwer, Budapest, 359–395.
- Poór, J., Wood, G., Karoliny, Zs., Kovács, I. É., Gross, A., Szlávicz, Á., Nemanja, B., Szabó, K. (2018): The changing role of external providers of HRM: empirical evidence from consecutive Cranet surveys. In: Venegas, B. C., Thill, K., Domnanovich, J. (eds.): *Personalmanagement. Internationale Perspektiven und Implikationen für die Praxis*. Springer Gabler, Wien, 57–76. <http://doi.org/cpcs>
- Psychogios, A., Wood, G. (2010): Human resource management in Greece in comparative perspective: alternative institutionalist perspectives and empirical realities. *International Journal of Human Resource Management*, 14., 2614–2630. <http://doi.org/c8npm2>
- Ronen, S., Shenkar, O. (1985): Clustering countries on attitudinal dimensions: a review and synthesis. *Academy of Management Review*, 3., 435–454.
- Scheuer, S. (2011): Union membership variation in Europe: a ten-country comparative analysis. *European Journal of Industrial Relations*, 1., 57–72. <http://doi.org/frgcp4>
- Smith, P. B., Dugan, S., Trompenaars, F. (1996): National culture and the values of organizational employees. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 2., 231–264. <http://doi.org/b3nt69>
- Svetlik, I., Barisic, A. F., Kohont, A., Petkovic, M., Aleksic Miric, A., Slavic, A., Poór, J. (2010): Human resource management in the countries of the former Yugoslavia. *Review of International Comparative Management*, 11., 807–833.
- Ulrich, D., Brockbank, W. (2005): *The HR value proposition*. Harvard Business School Press, Boston
- Ulrich, D., Dulebohn, J. H. (2015): Are we there yet? What's next for HR? *Human Resource Management Review*, 2., 188–204. <http://doi.org/cpct>
- Ulrich, D. (2015): Editorial: The future target or outcomes of HR work. Individual, organizations and leadership. *Human Resource Development International*, 1., 1–9.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEW

A magyar regionális tudomány egyik meghatározó tanulmánykötete

Baranyi B. (2017): Compendium. Válogatott tanulmányok a regionális tudomány köréből (Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen, 458 o.)

FÁBIÁN ATTILA, KULCSÁR LÁSZLÓ

FÁBIÁN Attila: egyetemi tanár, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; fabian.attila@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2052-1607>

KULCSÁR László: professzor emeritus, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; la.kulcsar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5684-382X>

Attila FÁBIÁN: professor, Alexandre Lamfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; fabian.attila@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2052-1607>

László KULCSÁR: professor emeritus, Alexandre Lamfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; la.kulcsar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5684-382X>

Baranyi Béla professzor, az MTA KRTK RKI nyugalmazott tudományos tanácsadója, 2016 óta a Debreceni Egyetem professor emeritusa, magyar-történelem szakos tanár, a regionális tudomány elkötelezett, elismert és közismert személyisége. Tanulmánykötete életpályája tömör kivonatának is tekinthető. A nemrégén megjelent könyv főbb csomópontjait a gazdaság- és társadalomtörténet, a terület-, vidék- és településfejlesztés, az Alföld-kutatás, a perifériakutatás, a határtudomány, a határokon átívelő együttműködések Kárpát-medencei vizsgálata jelentik. A regionális tudomány valamennyi rejtelméből ízelítőt kaphatunk, betekintést nyerhetünk a tértudomány kutatómódszertanába, melyet a szerző mindvégig nagy alaposággal követett és fejlesztett. Könyvét lapozva izgalmas problémátér tárul elénk.

Hosszú idő telt el a Tiszántúl átalakuló társadalmának, társadalmi átrétegződésének 1985-ben megjelent és az Alföld-perifériák és a „periféria perifériái”

című, 2015-ben napvilágot látott tanulmányai között. Harminc év változás és harminc év állandóság. Baranyi Béla életművének legtermékenyebb időszaka. Változott a tér, változtak a határ menti kapcsolatok és sok minden más is. Állandó maradt a kutató következetessége, történelmi látásmódja, szeretete az Alföld és szűkebb hazája, Debrecen iránt.

Az írástudók kötelessége megírni a történelmet. Ami nincs megírva, az nem létezik az utókor számára. Professzor úr mindent megtett azért, hogy hiteles harminc évet olvashassunk tollából. Mátészalka mindennapjaitól a roma szegregáció területi elemzésén át a paraszti polgárosodás sajátosságaiig és a határmentiség számos árnyalatáig olvashattunk tőle. Európa külső határán, Biharországban azon kevés kutató közé tartozik, akik e periféria minden rétegét alaposan ismerik, tudományos alaposággal és kiváló nyelvezetével meg is szerezte velünk. A Compendium e csodálatos és irigylésre méltó életív megismeréséhez, a teljes munkásság áttekintéséhez nyújt színes étlapot.

1998-ban az RKK Alföldi Tudományos Intézete részeként megalakult a Debreceni Osztály, mely biztos hátteret nyújtott e tanulmányok megszületéséhez. Kár, hogy 2012 óta már csak a Debreceni Egyetemen folynak regionális kutatások.

Baranyi Béla az előszóban a compendium egyik értelmezésének megfelelően tematikus válogatásként jelzi írásainak kötetét. A tematikus válogatásoknak egy kiemelkedő tudományos teljesítmény esetében többféle funkciója lehet, ez a könyv a compendiumnak azt a dimenzióját ragadja meg, amely nem időjárás-jellegű, hanem időtálló ismereteket közöl. Ennek szerintünk az elsődleges oka az, hogy a regionalitás mellett Baranyi nagy jelentőséget tulajdonít a történetiségnek. Harmonizál ez a megközelítés báró Eötvös József gondolatával: „Ha az emberi dolgok fejlődését tekintjük, semmi sem tűnik fel inkább, mint azon hasonlóság, amely a történelem különböző korszakai közt létezik.”

A széles körű szakirodalmat felsorakoztató tanulmányok a regionális és a történeti dimenziót együttesen alkalmazva tárgyalják tudományos kérdéseiket, problémáikat. Számos olyan problémakör fogalmazódik meg ezekben az írásokban, amelyekhez hozzá kell fűznünk saját véleményünket és tovább kell vinnünk a szerző gondolatait, természetesen saját ismereteink, elképzeléseink alapján.

Vegyük röviden sorra ezeket, egyben a kutató életstációit! *Az első részben a szerző az Alföldről szóló tanulmányaiból válogat.* Ezeknek a tanulmányoknak azért van különleges jelentősége és aktualitása, mert a regionális tudománnyal foglalkozó szakemberek, főként a térség egyetemlein, kutatóintézeteiben dolgozók máig gondolatébresztő munkáit nem minden esetben szintetizálták. A szintetizálásnak pedig elsősorban azért van jelentősége – mint ahogyan Baranyi is megállapítja Beluszkyhoz hasonlóan –, mert létezik egy „alföldi” fejlődési út, amely nem rokonítható sem Nyugat-Európa, sem az amerikai frontier fejlődési útjával. Mi ebben a speciális? Baranyi szerint egyrészt a különleges földrajzi fekvés, másrészt a különleges történeti fejlődés, közte a török hódoltság következtében kialakult mezővárosi hálózat, amely Kovács Imre szóhasználatával élve többé-kevésbé sikerrel vagy sikertelenül próbálta megbontani a feudális

viszonyokat. Ez a sajátos alföldi út azért lényeges, mert a jelenlegi időszak fejlődési pályája történetileg meghatározott sajátosságokat tartalmaz, még ha nem is egyszerű determinációkról lehet beszélni. Baranyi kiemeli, hogy a sokszínű alföldi fejlődési út egyik jellemző eleme az elmaradottság, amely elmaradottság a gazdasági rendszer megváltozásával a korábinál erőteljesebben mutatkozik meg az Alföld egyes területein, például a Közép-Tisza-vidéken. Különösen hasznos elolvasni a szerző észak-alföldi és tiszántúli területek fejlődéséről írt dolgozatait, ahol rávilágít a társadalmi és térségi fejlődés szigetszerűségére: egy-egy kisebb térségben erőteljes polgárosodási folyamat indult meg, amely folyamat ma is tart és még mindig erősíti a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket a régióban. Ez a megállapítás azt is jelenti, hogy egyrészt az 1990 utáni átalakulás a korábbi adottságok mentén történt és történik, másrészt azt is, hogy nemcsak országos összevetésben, hanem a régión belül is azonosíthatók az elmúlt évtizedek fejlődésének nyertesei és vesztesei. Az Alföldi tanulmányokat, azaz az első részt két olyan írás zárja, amelyekben a regionális fejlődés elemzése interdiszciplináris jellegű, vagyis esetünkben a gazdaságelemzést jól ötvözi a történeti és a szociológiai összefüggésekkel. Baranyinak igaza van abban, hogy az új gazdasági és politikai rendszerben „az előnyök és hátrányok újfajta megosztását” tapasztaljuk, amely – tegyük hozzá – jelentősen befolyásolja az Alföld különböző térségeinek jövőjét.

A *Compendium* második részének tanulmányai a regionális kutatások egyik „kedvenc” témakörét, a centrum-periféria viszonyrendszer elemzését tartalmazzák. Ezeknek a tanulmányoknak aktualitását és jelentőségét különös fénybe helyezi, hogy 2017-ben emlékeztünk meg az osztrák-magyar „kiegyezés” 150. évfordulójáról, s hamarosan egy évszázada lesz annak, hogy az 1. világháború után újrarajzolták Magyarország határait. Nagyon fontos az a szemlélet, ahogyan a centrum-periféria viszonyrendszert a Kárpát-medence térségében értelmezi a szerző, majd a kialakult új közigazgatási határok által teremtett határmentiség és a centrum-periféria viszonyok alakulását vizsgálja. A jövőben ezeknek a vizsgálatoknak és a leszűrt tapasztalatoknak jelentősége olyan mértékben fog növekedni, ahogyan össze fog nőni, ami összetartozik. A centrum-periféria tanulmányok másik, nem kevésbé jelentős témaköre is megtalálható a kötetben, mégpedig a belső perifériák problémaköre. Az alföldi régiókban ez kiemelkedő fontosságú kutatási terület és szorosan összefügg az első fejezetbe válogatott tanulmányokkal. A tanulmánykötet által is feltett nagy kérdés, hogy az alföldi, közelebbről a Tisza térség fejlesztésének milyen útvai lehetségesek, milyen kihívásokkal kell szembenézni ennek az egyáltalán nem egységes térségnek. Baranyi a választ 2014-ben publikált írásában egy olyan kiút meghatározásával adja meg, amely három sajátos irányt jelöl: egyrészt az újraiparosodás útját, másrészt a környezetipar fejlesztését, harmadrészt a harmonikus vidékfejlesztést. A jövő kérdése lesz, hogy vajon az alföldi térségek hol és milyen mértékben fogják megtapasztalni ezeket a változásokat.

Már korábban említettük, hogy a tanulmánykötet egyik erőssége a regionális és a történeti megközelítés. Ez tükröződik a harmadik tematikus részben is,

amelynek címe: Jelenlévő múlt – településtörténeti-kistérségi írások. Ez a rész a legnagyobb terjedelemben Debrecen és térsége fejlődésének sajátosságaival foglalkozik. Igen részletes Debrecen-tanulmányt olvashatunk, amely történetileg vizsgálja a város helyzetét és szerepét, az ipari fejlődés, a polgárosodás, a közlekedési viszonyok területi vonatkozásait. Az olvasónak az az érzése, hogy szükséges lenne folytatni ezt az elemzést, figyelembe véve a határon túli térségekhez és elsősorban a Nagyváradhoz fűződő kapcsolatrendszer alakulását.

A kötet harmadik részének talán a legérdekesebb és leginkább gondolatébresztő tanulmánya a polgárosodás esélyeit vizsgálja Debrecen példáján. Baranyi már a tanulmány elején leszögezi, hogy a polgárosodás fogalma igen összetett, s a fogalom értelmezésében nincs egység a szakirodalomban. Mi magunk a polgárosodásnak, a polgári fejlődésnek, átalakulásnak három dimenzióját tartjuk fontosnak: az egyik a tőkés gazdaság, a piacgazdaság kialakulása és térnyerése, amely nem minden konfliktus nélkül lépett a feudális gazdaság helyére. Ez azonban önmagában kevés. Baranyi a tőkés átalakulást szintén kiemelten kezeli, s az általunk is fontosnak tartott dimenzióval, a polgári értékrend megjelenésével, alakulásával is foglalkozik. Itt van azért egy kis zavar, mégpedig a polgári és a polgárparaszti (cívís) fejlődést tekintve. A zavart az okozza, hogy a debreceni társadalom lassan haladt ezen az úton, aminek oka a hátrányos helyzet és a problematikus társadalmi struktúra, amelyben a mezőgazdasági szektor és a szektort éltető gazdálkodási formák voltak a legjelentősebbek. Ez a két tényező, azaz a gazdasági modernizáció lassúsága és a felemás polgári-paraszti értékrend önmagában is konfliktusokkal terhelt, de a polgárosodás harmadik dimenziója – amelynek elemzése sajnos hiányzik –, az ellensúlyokat kiépítő polgári alapú intézményrendszer legfeljebb csak csírájában volt meg. A polgárosodás e három dimenziójának sajátosan kelet-európai összefonódása máig érezhető hatást gyakorol. Kérdés, hogy a jövő tendenciái e három dimenzióban milyen változásokat eredményeznek Magyarországon vagy akár Debrecenben.

Már a negyedik részhez vezet át a Maradék Biharország című tanulmány. Ebben a szerző egy sajátos területi folyamatot ismertet, amely a trianoni döntések következményeként volt jelen döntően a berettyóújfalui térségben. A csonka Bihar megye központjának Berettyóújfalut jelölték ki. A település, mint Baranyi mondja, nem volt felkészülve erre a szerepre adottságait és erőforrásait tekintve sem. Ahogyan a szerző jellemezte, ez a térség a „periféria perifériája” volt. Ebből a szerepből ma is nehezen tör ki, annak ellenére, hogy az elmúlt években jelentős gazdasági együttműködés bontakozott ki a határ két oldalán. A térszerkezet „újraegyesítését” a szerző az említett gazdasági együttműködésen túl a sajátos bihari mentalitás és identitás fennmaradásában látja. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a térség Románia egyik „nyugati kapuja”, amely egyben Magyarország egyik elmaradott „keleti” területe. Ez a kettősség azonban jelentős fejlődési potenciált is jelez.

A negyedik rész *A határmentiség dimenziói* címet viseli. A 90-es évek közepén az ukrán–magyar, később a román–magyar határszakasz feltárásával a magyar

történelemben mindig különleges terek jellemző folyamatainak és szerkezeteinek elemzése indul el Baranyi Béla irányítása mellett. Ahogyan Rechnitzer János (2016, 299.) fogalmaz a professzor 70. születésnapjára írt köszöntőjében: „Itt világok találkoznak egymással, a perifériák érintkeznek perifériákkal, de milyen más az egyik és mennyire különböző a másik periféria...” Baranyi Béla hittet és mély őszinteséggel tárja elénk e különleges tér földrajzi, gazdasági és társadalmi struktúráját, kapcsolati rendszerét és mozgatórugóit.

A fejezet tanulmányai szélesebb horizonton mozognak. Az Európai Unióba való belépés jelentős akadályt hárított el a Kárpát-medence erőforrásrendszerének egységes szemlélete elől. A fejezetben lévő írások nem egyszerűen csak magyar-román vagy magyar-szlovák viszonyokat érintenek, hanem eurorégió szintű megközelítést tartalmaznak. Ezek között a legjelentősebbnek a kohéziós politika megvalósulását tartjuk. A kohéziós politikának a Kárpát-medencét érintő területein mindenképpen szükséges az államhatárok légies kezelése, máskülönben maga a kohéziós politika vall kudarcot, mint erre több jel is mutat.

Baranyi compendiumának egyik legfontosabb üzenete éppen ez: rámutatott arra, hogy az EU kohéziós politikája nem szabdalható szét patchworkdara-bokra egy olyan makrotérben, mint az organikusan szerveződő Kárpát-medence. Euroregionális szerveződések bemutatásával arra törekedett, hogy erre a megközelítésre felhívja a figyelmet. Mindez nem jelenti azt, hogy az évszázadok alatt kialakult regionális különbségek – amelyek például gazdasági teljesítményben vagy kulturális sajátosságokban érzékelhetők – rövid időn belül eltűnnének, hanem azt, hogy erőforrásaik legkedvezőbb használatával hátrányaikat mérsékelhetik, sérülékenységüket csökkenthetik.

A kutatási területek korábbi és jelenkori időszakosságát már méltattuk, s ezek az írások megerősítik egy nagyobb természetes tájegység morfológiai, gazdaságtörténeti, kulturális vizsgálatának fontosságát. Az Európai Unió rendszere, koncepciója lehetővé teszi ezeknek a kutatásoknak erősítését. Baranyi írásai csak aláhúzzák ennek aktualitását, és azt is, hogy sokrétű tudományos tapasztalatai a jövő kutatásai számára is elengedhetetlenek.

A kötet méltóképpen reprezentálja e kivételesen gazdag tudományos teljesítményt, amelynek ismertetésével a recenziót készítőik köszöntik a szerzőt, Baranyi professzort.

Irodalom

- Rechnitzer J. (2016): A keleti végek regionalistája. A 70 éves Baranyi Béla köszöntése. In: Tamás J., Popp J. (szerk.): *Baranyi Béla 70. A kapocs*. Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar, Mezőgazdaság, Élelmisvertudományi és Környezetgazdálkodási Kar, Debrecen, 298–301.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Dualitások a regionális tudományban – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság 15. vándorgyűléséről

The dualities of regional science and studies – Report on the 15th Annual Meeting of Hungarian Regional Science Association

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; skovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; szracz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; skovacs@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6612-6296>

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; szracz@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

A Magyar Regionális Tudományi Társaság 15. vándorgyűlésének helyszíne a Széchenyi István Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszertudományi Kara volt Mosonmagyaróváron 2017. október 19. és 20. között. A konferencia előadói a területi kutatásokban tapasztalható, sokféleképpen értelmezhető kettősségeket, dualitásokat járták körül. A hagyományokat megőrizve az első nap délelőttjén a társaság közgyűlése zajlott, az elnöki beszámolóból a tagság megismerhette az MRTT előző évi tevékenységeit, középtávú programjának megvalósulását, míg a Számvizsgáló Bizottság jelentéséből a pénzügyi stabilitás folyamatos megléte emelhető ki. A közgyűlésen Rechnitzer János elnök és

Lengyel Imre alelnök lemondása, valamint G. Fekete Éva elnökségi tag halála miatt részleges tisztújításra került sor, melynek eredményeképp az MRTT új elnöke Gál Zoltán, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete tudományos főmunkatársa és a Kaposvári Egyetem egyetemi tanára, míg alelnöke Varga Attila, a Pécsi Tudományegyetem professzora lett. Az elnökség új tagjai: Dusek Tamás, a Széchenyi István Egyetem professzora, Lengyel Balázs, az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet tudományos főmunkatársa és Csomós György, a Debreceni Egyetem főiskolai tanára lettek.

A közgyűlést követően – az előző évhez hasonlóan – könyvbemutatókkal folytatódott a program, ahol a Routledge Kiadónál, Lux Gábor és Horváth Gyula szerkesztésében megjelent *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe* című kötetet; a Dialóg Campus Kiadó Studia Regionum sorozatában megjelent, Lux Gábor által jegyzett *Újraiparosodás Közép-Európában* című monográfiát; a Kárpát-medence régiói sorozat 14. köteteként Jankó Ferenc, Fábián Attila és Hardi Tamás szerkesztésében megjelent *Burgenland*; valamint az Oláh Miklós, Szabó Pál és Tóth Balázs István által szerkesztett, *A területi tőke és magyarországi dimenziói* című kötetet mutatták be felkért hozzászólók, szerzők és szerkesztők.

A plenáris ülésen megjelent hallgatóságot Szalka Éva, a Széchenyi István Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszertudományi Karának (SZE MÉK) dékánja köszöntötte, majd Gál Zoltán vezetésével megkezdődött az angol nyelvű plenáris ülés.

Az első előadó, Grzegorz Gorzelak, a Varsói Egyetem professzora Közép-Európa Európai Unión belüli helyzetéről, sikereiről és kudarcairól értekezett. Az előadó a GDP-növekedés kapcsán bemutatta, hogy az EU-csatlakozást és a gazdasági válságot követően, még a 2018-as becslések alapján is gyorsabb a gazdasági növekedés a keleti tagállamokban, mint az EU18-ban, azonban a később csatlakozó tagállamok konvergenciája a nyugathoz lassuló trendet követ. A lengyel professor felhívta a figyelmet a kelet-közép-európai régiót érintő legnagyobb veszélyekre: a demográfiai problémákra (kivándorlás, elöregedés), a külső függésre (fosszilis nyersanyagok, tőke), az alacsony hozzáadott értékű munka eltűnésének veszélyeire. Szintén veszélyforrásként tekint a kialakuló különutas magatartásokra is, mint amilyen Lengyelország és Magyarország viszonyulása az uniós közösségi politikákhoz.

Gunther Maier, a Bécsi Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára a dualitások egy érdekes aspektusáról, a publikálás evolúciójáról tartott előadást, a hagyományos „hard copy” folyóiratoktól az open access (OA) publikációs fórumokig. A tradicionális publikálás során a szerzőktől a kiadók felé helyeződött át a jogdíjbevételek, ami a folyóiratok számának gyors növekedéséhez és egyben dráguló előfizetési díjakhoz vezetett, s még így is egy oligopol piac jött létre, melyben a legnagyobb nyertesek a Springer, az Elsevier és a John Wiley and Sons kiadók lettek jóval 30 százalékos feletti profitráttákkal. A technológiai fejlődéssel azonban megjelent az olcsóbb és könnyebb internet-hozzáférés még az elmaradott és fejlődő kontinenseken, országokban is, amely lehetőséget terem-

tett az OA előtt. Mindemellett olcsóbbá is tették a publikálást, hiszen a nyomtatási, terjesztési és egyéb személyi költségek helyett csak a szerkesztés és szerzőszolgáltatások költségei merülnek fel, sőt könnyebbé vált az idézettségek, keresések kezelése is. Az OA-publikálás két formája a „zöld” és az „arany”, előbbi esetben az írás elektronikus formában nyílt hozzáférésűvé válik és a szerző az elektronikus formára is terjesztési jogokat kap, míg utóbbi esetben az elkészült tudományos munkának egy változatát a szerző repozitóriumban archiválja.

Michael Steiner, a grazi Karl-Franzens-Universität egyetemi tanára az európai regionális politika problémáiról, perspektíváiról tartott előadást, kiemelve az aktuális kihívásokra adott válaszokban rejlő nemzeti különbségeket. A kohéziós politika kapcsán az a trend emelhető ki, hogy míg a tagállamok között némi konvergencia meg is figyelhető, addig az országokon belül a regionális különbségek – a gazdasági erőben, produktivitásban, jövedelmekben – jelentősen növekedtek. Az EU regionális politikájának eredményességét vizsgáló kutatások jó része kisebb-nagyobb pozitív eredményeket mutat, de a kutatások negyede az uniós támogatások gyenge vagy negatív növekedési hatásait mutatta ki. Ahhoz, hogy ez megváltozzon, új szemléletre van szükség: az együttműködések, főképp a nemzetközi együttműködések erősebb ösztönzése mellett el kell mozdulni a pusztán gazdasági faktorok figyelembevételére és elemzése felől más dimenziók (pl. társadalom, környezet) irányába. Az irányításban erősebb decentralizáció szükséges, a helyi és regionális szervezetek megerősítésével.

Az angol nyelvű plenáris ülést *Lengyel Balázs*, az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet Lendület-kutatója zárta, aki a társadalmi hálózatok agglomerációs trendekben játszott szerepéről mutatta be eredményeit. A Föld népessége egyre inkább nagyvárosokban tömörül, ami az új problémák megjelenése mellett jelentősen segíti a gazdasági és a technológiai fejlődést, hiszen az agglomerációs gazdaságokból, az azonos szektorban működő vállalkozások koncentrációjából előnyök fakadhatnak. A közgazdaságtan érvelése szerint ez nagyrészt annak köszönhető, hogy a nagyvárosi környezetben könnyebben tanulnak egymástól a cégek és a munkavállalók, mint a kevésbé sűrűn lakott vidékeken. Ezeknek a tanulási folyamatoknak (a városi előnyök kialakulásának) megértéséhez alapvető eszköz a kapcsolathálózatok feltárása, a nagyvárosban működő hálózatokról azonban igen keveset tudunk – hangsúlyozta az előadó.

A vándorgyűlés magyar nyelvű plenáris ülése *Lengyel Imre*, a Szegedi Tudományegyetem professzora elnöklétével zajlott. Az első előadó *Nemes Nagy József*, az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék egyetemi tanára volt. A *tagolt világ dualitásai* című előadásában a regionális tudomány kihívásairól, feladatairól beszélt, melyben más tudományterületek (filozófia, logika, matematika, pszichológia, művészetek) eszközeit, eredményeit is felhasználta. Ezzel a komplex gondolkodással érthetjük meg a földrajzi térben észlelhető dualitásokat, legyen szó gazdasági centrumokról és perifériákról, pólusokról és tengelyekről, globális és lokális megközelítésekről. A regionális tudomány vizsgálati fókuszai is jelentős számú kettősséget tartalmaznak: akár a tér és a társadalom, akár a

területi egyenlőtlenségek és a kohézió dualitására gondolunk. Ezt követően empirikus eredmények bemutatásával ismerhette meg a hallgatóság az Európai Unió fejlettségi kettősségeit, valamint a hazai periferializációs trendeket.

Jakobi Ákos, az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék egyetemi adjunktusa, az információs technológiák fejlődésének hatására elterjedt „földrajzi tér halála” koncepcióval vezette be prezentációját, mely értelmében az internet fejlődése a globalizációs trendekkel egyetemben szűkítette a földrajzi teret, lehetővé téve a vállalkozásoknak a világméretű termelési és ellátási láncok fenntartását és a valós idejű kommunikációt. Ezáltal a világon jelentős outsourcingdesztinációk alakulhattak ki Délkelet-Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában, illetve Kelet-Európában. Azonban a fizikai és virtuális tér között a kapcsolati elem továbbra is az ember a maga lokalitásával együtt, így teljes mértékben nem beszélhetünk a földrajzi tér eltűnéséről. A virtuális tér összekapcsolódását a földrajzi térrel a korábbi magyar közösségi hálózat, az iWiW példáján mutatta be, a települések közötti hálózati kapcsolatok abszolút és súlyozott elemzésével. Az eredmények konklúziójaként megfogalmazható, hogy a fizikai és virtuális tér dualitása az információs társadalom térbeli alapijellegzetessége.

Mezei Katalin, a SZE MÉK egyetemi docense a föld mint helyi gazdaságfejlesztési erőforrás kapcsán mutatott be duális megközelítéseket. Az első ilyen a földhasználat, melyben a kettősség a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági használat tengelyén értelmezhető, azonban ennek az osztályozásnak több, de nem egységes tipológiája is használatban van napjainkban. Az erőforrások elhelyezkedése, területi megoszlása, természetes és piaci folyamatai erősen hatnak a területi fejlődésre, ezért egy erőforrás-alapú helyi gazdaságfejlesztési modellben nagyon fontos azok értékelése. A föld esetében itt újabb dualitással találkozhatunk, nevezetesen az ökológiai és a gazdasági értékeléssel. Míg az ökológiai értékelés a minőségi osztályozáson keresztül a megfelelő termelés-szervezés és -fejlesztés eszköze lehet, addig a gazdasági értékelés a támogatások, a piaci árak, az adóztatás területén hozhatnak hasznokat. Utóbbi esetében átfogó nemzetközi gyakorlat nincs, Magyarországon az erősen kritizált aranykorona-rendszer a mérvadó, viszont ennek és az egyéb alkalmazott indikátoroknak az újragondolása mindenképpen fontos lenne.

A plenáris ülést Rechnitzer János *A regionális tudomány dualitásai* című előadása zárta. A SZE professzora elsőként összefoglalta a hazai regionális tudomány intézményrendszerét, kitérve az oktatási-kutatási intézményekre, publikációs fórumokra és az egyéb civil szerveződésekre, majd a főbb kutatási irányokat mutatta be (térelmélet, területi politika, társadalmi terek, térszerkezet, területi tőke). Ezt követően ismertette, hogy az új kihívásokhoz (az állam funkciója; a területi dimenzió változása, újraértékelése; a 2020 utáni kohéziós politika és a technológiai váltások) milyen alkalmazkodási stratégiai utat jelölnek ki a regionális tudomány számára az elméleti és módszertani kutatások, a gyakorlati megközelítések és az intézményi keretek újragondolása. Az utánpótlás nevelése, a láthatóság növelése fontos tényezők, így az új képzési formák, a

tananyagok frissítése és a nemzetköziesedés nagyon fontos szerepet kell, hogy kapjanak a hazai regionális tudomány jövőjében.

Az ülést követően került sor az MRTT által alapított díjak ünnepélyes átadására, így második alkalommal a Díszoklevél adományozására, amelyet a társaság alapszabálya szerint azon tag kaphat meg, aki kimagasló tudományos eredménnyel, példaadó szakmai, közösségi aktivitással erre rászolgált. Az elismerést Végh Zoltán Andor, a Központi Statisztikai Hivatal Szegedi Igazgatóságának nyugalmazott vezetője, az MRTT Dél-alföldi tagozatának korábbi vezetője vehette át. A társaság kilencedik alkalommal hirdette meg a Kiváló Ifjú Regionalista Díj felhívását, amelyet az MRTT tagozatvezetőkkel kibővített elnöksége Vas Zsófiának, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézete egyetemi adjunktusának ítélte oda, elismerve a regionális tudomány művelésében elért értékes eredményeit.

A vándorgyűlés második napján tizenkét tematikus – köztük egy angol nyelvű – szekcióban folytatódott a tudományos diskurzus. A kettősségek, dualitások mindenütt jelen vannak, ezt mutatják a meghirdetett szekciótematikák is, amelyek a centrum-periféria kérdésektől az egészségügyenlétlenségeken át az integráció és a szegregáció kérdésköréig terjedtek a közel száz elhangzott előadás keretében, melyek elérhetők a társaság honlapján: <http://www.mrtt.hu/>.

Tematikus lapszám – pályázati eredmény

Call for special issue proposals – results

A Tér és Társadalom szerkesztősége az előző évhez hasonlóan lehetőséget kínált egy 2018-ben (4. lapszámként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehettek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő témát kínáltak,
- a felkínált téma a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál,
- a tanulmányok máshol még nem jelentek meg, de lehetőleg már végéhez közeledő vagy lezárt kutatás eredményeiről számolnak be,
- a szerzők betartják a TÉT etikai és tudományos, valamint formai követelményeit,
- a pályázat beadója egyben vállalja a vendégszerkesztői megbízatást.

Felhívásunkra négy pályázat érkezett, melyek közül valamennyi megfelelt a pályázati felhívás követelményeinek. A pályázatokat a szerkesztőség három tagja olvasta végig. A TÉT szerkesztősége úgy döntött, hogy a tematikus lapszámot két pályázó között osztja meg, az egyik Lados Mihály és Józsa Viktória vendégszerkesztésében a smart települések témakörével foglalkozik, a másik Bottlik Zsolt vendégszerkesztésében a kelet-európai posztszovjet pufferzóna társadalomföldrajzi folyamatait dolgozza fel.

Az összes pályázónak értékelést küldtünk, amelyben röviden leírtuk szakmai véleményünket a pályázatukról. A két nem nyertes pályázat esetében javaslatot fogalmaztunk meg arról is, hogy a lapszámtervből mely írásokat látnánk szívesen a Tér és Társadalomban, a rendes ügymenetben benyújtva.

Ezúton is köszönjük munkájukat a pályázatok összeállításával!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2018/2

Articles

Tamás Illés	
The geographical dimensions of cultural globalisation	3
Krisztina Varró	
Diverging conceptions of space in the spatial disciplines – how to move on?	21
Ernő Molnár	
The spatial anatomy of shrinkage: the geography of labour-intensive industries in Hungary after the turn of the Millennium	41
Bálint Hilbert	
Expanding urban governance theories? A comparison of the administrative structures of Budapest, Vienna, Prague and Warsaw	61

Outlook

Zsuzsanna Bögre	
Image of the old homeland and stages of separation in Hungarian emigrants of 1956	77
György Mikle	
Approaches in British rural geography	93

Reports

Elvira Gyorgyovichné Koltay	
One settlement, five residential parks. Case study on the effects of suburbanisation in an agglomeration settlement	111
Ildikó Éva Kovács, József Poór, Zsuzsa Karoliny	
Global, regional and local similarities and differences in Human Resource Management	128

Book review

Attila Fábián, László Kulcsár	
Baranyi B. (2017): Compendium	149

Scientific life

Sándor Zsolt Kovács, Szilárd Rácz	
The dualities of regional science and studies – Report on the 15th Annual Meeting of Hungarian Regional Science Association	155
Call for special issue proposals – results	160

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2018/2

Tanulmányok

Illés Tamás	
A kulturális globalizáció földrajzi vonásai	3
Varró Krisztina	
Divergens térfelfogások a tértudományokban – hogyan tovább?	21
Molnár Ernő	
A zsugorodás térbeli anatómiája: élőmunka-igényes iparágak földrajza az ezredforduló utáni Magyarországon	41
Hilbert Bálint	
Szemponatok a városi kormányzási elméletekhez Budapest, Bécs, Prága és Varsó közigazgatási helyzetének összehasonlítása alapján	61

Kitekintés

Bögre Zsuzsanna	
56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései	77
Mikle György	
Irányzatok a brit vidékföldrajzban	93

Ténykép

Gyorgyovichné Koltay Elvira	
Egy település, öt lakópark. Esettanulmány a szuburbanizáció hatásairól egy agglomerációs településen	111
Kovács Ildikó Éva, Poór József, Karoliny Mártonné	
Globális, regionális és helyi hasonlóságok és különbségek az emberierőforrás-menedzsmentben	128

Könyvszemle

Fábián Attila, Kulcsár László	
A magyar regionális tudomány egyik meghatározó tanulmánykötete. Baranyi B. (2017): Compendium. Válogatott tanulmányok a regionális tudomány köréből	149

Tudományos élet

Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd	
Dualítások a regionális tudományban – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság 15. vándorgyűléséről	155
Tematikus lapszám – pályázati eredmény	160

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2018/3

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution 4.0 licence. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

32. évfolyam, 3. szám
Volume 32, Number 3
2018

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A magyarországi határkutatás három évtizede Szakirodalmi áttekintés

Three decades of border studies in Hungary A literature review

PETE MÁRTON

PETE Márton: doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; petemarton@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1940-4841>

KULCSSZAVAK: együttműködés; határ; Kelet-Közép-Európa; Magyarország; politikai földrajz

ABSZTRAKT: Az 1980-as évek végétől a határok kutatása mind a magyar, mind a nyugati (nyugat-európai és észak-amerikai) területi kutatások jelentős vizsgálati területe lett. Ugyanakkor magyar szempontból számos térségi sajátosság emelhető ki, amely megkülönbözteti az itteni tudományos termést az angolszász dominanciájú nyugati szakirodalomtól.

A tanulmány célja annak feltárása, milyen sajátosságok jellemezték a határkutatások magyar nyelvű szakirodalmát a 19. század végétől napjainkig, különös tekintettel a rendszerváltozás utáni időszakra. Ennek keretében bemutatom, hogyan vált az országhatár a társadalomföldrajz, illetve más rokon diszciplínák számára releváns kutatási problémává. A határt olyan társadalmi konstrukcióként azonosítom, ahol a külső, földrajzi térbeli közelség a belső, társadalmi térben bizonyos mértékű eltávolodottsággal párosul. Ezen alapproblémán túlmenően más, aktuális szempontok is meghatározók voltak a határkutatás egyes korszakaiban. A tanulmány áttekinti a határkutatás kezdetei óta a különböző korszakok főbb kérdéseit, problémáit, összekötve mindezt a tematikai és módszertani hangsúlyokkal.

A tanulmány ezután a közelmúlt nemzetközi és magyar tudományos eredményeinek összehasonlíthatóvá tétele érdekében főbb irányzatok szerint csoportosítja a szakirodalmat. Henk van Houtum hármas felosztásának a magyar nyelvű szakirodalomra alkalmazásával, valamint egyéb források feldolgozásával a tanulmány következtetése, hogy a magyar határkutatás alapvetően a nyugatit követi, ám mindezt jelentős időbeli késéssel teszi. Ugyanakkor a legújabb időszakok hazai kutatásai mögül hiányzik a politikai földrajz elméleti háttere, s a vizsgálatok sok esetben nem is a határt kutatják, hanem bizonyos tematikákat a határ mentén. Ezért a jövőben jobban kellene támaszkodni a múlt magyar, valamint napjaink nemzetközi politikai földrajzi tudáskészletére.

Márton PETE: PhD candidate, Institute of Geography and Earth Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; petemarton@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1940-4841>

KEYWORDS: cooperation; border; Central and Eastern Europe; Hungary; political geography

ABSTRACT: Since the late 1980s, border studies have become a major area of research in both Hungarian and Western social sciences, especially human geography and related disciplines. Coming from the same roots, the development was largely parallel between the domestic and foreign scenes. From a Central and Eastern European perspective, however, regional particulars have led to significant differences between Hungarian and Western (mainly Anglo-Saxon) scholarship.

This paper aims to identify the pivotal influences on the distinctive evolution of Hungarian border studies from the emergence of the sub-discipline in the late 19th century until today, with particular emphasis on the years after 1989. To this end, the author begins with a presentation of how borders have become objects of interest and a relevant research topic for human geography and other disciplines of the social sciences. In this context, border is defined as a territorial construction which imposes distance on proximity.

An overview of the research history suggests that, over time, widely different aspects guided the exploration of borders. To highlight some timely change in current research questions, the author examines the evolution of the thematic and methodological foci of border research since the end of the 19th century, also shedding light on the economic, social and historical background.

The study then compares the international and Hungarian scholarly work for which the literature is first categorised according to the three most important research approaches as identified by Henk van Houtum. Applying this framework to Hungarian scholarship and evaluating other sources lead to the conclusion that Hungarian border research followed essentially the same path as the border studies of the West. However, Hungarian research progressed at a slower pace. Two aspects show significant differences: Recent Hungarian scholarship lacks the theoretical background of political geography, and often various thematic issues along a border are investigated but not the border itself. Finally, the author suggests that future scholarly work should make better use of both the knowledge capital of past Hungarian political and geographical work and contemporary theoretical work by international authors.

Bevezetés

A határok kutatása az elmúlt közel három évtized során a magyarországi területi kutatások igen termékeny területévé vált. A rendszerváltozástól a hazai társadalomföldrajz és regionális tudomány igen aktívnak mutatkozott e sajátos térelemek és a hozzájuk köthető fogalomkörök, így a határmentiség, a határon átnyúló ingázás vagy a határon átívelő együttműködés vizsgálatában.

A tématerület magyarországi fellendülése nem választható el a határok iránt ugyancsak az elmúlt évtizedben nemzetközi szinten megélénkülő tudományos érdeklődéstől. Ennek okai részben azonos gyökerek, a magyar szakirodalom azonban jelentős részben térségi sajátosságokat is tükröz. Mindez pedig nemcsak a közelmúlt, hanem a korábbi időszakok tudományos termésére is igaz.

E tanulmány keretei között azt vizsgálom, milyen sajátosságok jellemezték a határokat vizsgáló területi kutatások magyar nyelvű szakirodalmát a kezde-

tektől napjainkig, különös tekintettel a rendszerváltozás utáni időszakra. Előbb röviden bemutatom, hogyan vált az országhatár a társadalomföldrajz, illetve más, térbeli relevanciával bíró társadalomtudományok számára releváns kutatási problémává, majd áttekintem a határok földrajzi szempontú kutatásának tematikai és megközelítésbeli súlypontjait, összehasonlítva a nyugati, elsősorban az angolszász tudományos termést a magyar nyelvű szakirodalommal.

A határ mint kutatási probléma

A határok a földrajzi tér meghatározó társadalmi elemei, a társadalom ezek mentén tömörül egymástól elkülönülő, a határokon belül pedig egymással szorosabb kapcsolatban álló közösségekre. A legnagyobb jelentőséggel az országhatárok bírnak, amelyek térben egyértelműen kijelölik az egyes államszervezetek működési területét, fennhatóságuk térbeli kereteit s az adott államhoz kötődő népesség életterét.

A politikai határok nemcsak felosztják a földrajzi teret, hanem hozzájárulnak annak átalakulásához is. Ahogy Pounds (1997, 4.) írja, „bizonyos politikai határok mentén gyakran találkozunk majd a természeti környezet által egyáltalán nem indokolt hirtelen változásokkal. Ennek magyarázata szükségképpen a határvonal két oldalán folytatott gazdaság- és társadalompolitika különbözőségében rejlik.” Az országonként eltérő gazdasági szabályozók, adópolitikák, szociális ellátórendszerek vagy akár a kereskedelemben forgalmazott áruk olyan térbeli társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket hoznak létre, melyek az emberség által meghúzott határok nélkül értelmezhetetlenek volnának.

A mai fogalmak szerinti államhatárok viszonylag új jelenségnek számítanak. Kialakulásukat általában a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai egyezményhez (1648) kötik, amely megalapozta a szuverén államok lényegében ma is fennálló nemzetközi politikai rendszerét. A szerződéses úton kialakult viszonyok rögzítették, hogy a nemzetközi diplomáciában az államok számítanak egyedül legitim szereplőknek, s ezek az államok a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkeznek. E kizárólagos hatalom gyakorlása érdekében egyértelműen definiálni kell, mi számít saját területnek, melynek adekvát módszere a térben pontosan kijelölt, átfedésektől mentes hatalmi területeket kialakító határok megvonása volt. Így a vesztfáliai béke jelenti a határkutatások számára az államhatárok kialakulásának kezdőpontját, s ugyancsak innen eredeztethető, hogy a politikai földrajzban használt határfogalom lényegében a vonalszerű térelemekre szűkült le, a határzóna-jellegű átmenetek típusát (frontier, magyarul gyeplő) szinte teljesen kiszorítva.

A vesztfáliai rendszer értelmében a határ hatalmi szempontból nélkülözhetetlen térelemmé, a határok megvonása pedig a térfelosztás alapeszközévé vált. Alapul véve, hogy hétköznapi értelemben a határ jelentése valamilyen tar-

talomhoz kapcsolódik – mint elválasztó vonal, végpont, valaminek a széle (Nemes Nagy 2009) –, az államhatárok esetében e tartalom mindenekelőtt a területi szuverenitást jelenti, mely a határok által válik nyilvánvalóvá a földrajzi térben. Rumley és Minghi (1991, 2.) szavaival „a nemzetközi politikai határok a földrajz és a politika közötti kapcsolat manifesztálódásai, mivel a politikai ellenőrzés tapintható olyan térbeli megnyilvánulásai, melyek valamilyen módon a tájban és természetesen a térképen is kifejeződésre jutnak.” E tapintható térbeli megnyilvánulások nem elsősorban a valós tér fizikai objektumait jelentik, hanem olyan, Poundshoz kötődően is említett területi különbségeket, melyeket a természeti környezet nem indokol (pl. jövedelmi, szociális, életminőségbeli egyenlőtlenségek stb.).

A különbségek hátterében alapvetően a területi szuverenitás, azaz egy lehatárolt földrajzi térrész és a hozzá tartozó erőforrások, úgymint az itt található népesség és természeti kincsek feletti uralom és rendelkezés jogának, a hatalmi kompetenciák gyakorlásának eltérései állnak. Az egyes állami központokból irányított, eltérő önálló hatalmi politikák termelik ki, illetve újra azokat a földrajzi különbségeket, melyek a leginkább a határok mentén érzékelhetők. A határ így olyan társadalmi konstrukció, amely „távolságot visz a közelségbe” (Arbaret-Schulz 1999), a külső, földrajzi térbeli közelség a belső, társadalmi térben kisebb vagy nagyobb mértékű eltávolodottsággal párosul. Alapvetően e jelenség emeli a határt a tudományos érdeklődés homlokterébe.

Időről időre azonban más aktuális szempontok is szerepet játszottak a határoknak szánt kiemelt tudományos figyelemben. A következőkben e különböző szempontok – mint mindenkor releváns tudományos kérdések – fényében tekintem át a határok földrajzi szempontú vizsgálatának kutatási előzményeit, főleg a határon átnyúló térségi interakciók vizsgálatait. Célom a nemzetközi és a magyar nyelvű szakirodalom legfontosabb, időről időre változó súlypontjainak és hiányainak bemutatása a határok térbeli relevanciájú vizsgálatában.

A határok kutatásának nemzetközi diskurzusa

A határok területi szempontú tudományos vizsgálatának első időszaka – akár csak a földrajz mint akadémiai diszciplína, különösen pedig a politikai földrajz mint aldiszciplína intézményesülése – nagyjából a 19. század végére tehető. Ratzel (1882, 1897) művei az elsők között foglalkoztak a politikai földrajz oldaláról a határok szerepével és jelentőségével, az angolszász tudományos életben pedig brit (George Curzon, Thomas Holdich) és amerikai szerzők (Ellen Churchill Semple, Isaiah Bowman, Richard Hartshorne stb.) tollából láttak napvilágot a határok helyzetét is napirendre emelő politikai földrajzi művek, mielőtt más, főként európai országok földrajzi iskoláinak szerzői bekapcsolódtak a diskurzusba (részletesebben lásd Newman, Paasi 1998).

E századfordulós időszak politikai földrajza igen nagy mértékben evolúciós biológiai alapokon nyugodott, mely az államokat élő szervezetként képzelte el, a közöttük zajló harcokat pedig a fajok fennmaradásért vívott küzdelméhez hasonlította, feltételezve a területi gyarapodást, így a határok kitolásának igényét (lásd Peet 1989). Európában ez például a németek esetében a szükséges (ekkor még ratzeli és nem hitleri értelemben vett) élettér (*Lebensraum*) megszerzésének, míg francia szempontból a természeti határok – elsősorban a Rajna vonala – stabilizálásának tudományos alátámasztását jelentette a geográfusok részéről, akik igyekeztek minél hasznosabban szolgálni saját államuk aktuális geopolitikai céljait (Mamadouh 2004). Így a határok vizsgálata az 1. világháborút közvetlenül megelőző időszakban igen aktív területté vált.

Az 1. világháborút lezáró békeszerződések újabb lendületet adtak a határokról szóló tudományos diskurzusnak. Valamennyi, a békekonferencián részt vevő politikai szereplő földrajzi érvekkel próbálta alátámasztani az államhatárok számára megfelelő átrajzolását, illetve megtartását. Ennek megfelelően a korszak legjelentősebb földrajztudósai (a fent említett Bowman mellett például Albert Demangeon, Emmanuel de Martonne, Teleki Pál, Jovan Cvijić) mind igyekeztek hozzászólni a vitákhoz, ami a békekonferenciát követő évtizedekben is tematizálta a politikai földrajzot.

A határokról szóló tudományos diskurzus két világháború közötti fénykora azonban a 2. világháború után véget ért. Ebben szerepet játszott a felismerés, hogy a meglévő határvonalak bármilyen megváltoztatása szükségszerűen véres konfliktusokkal és újabb változtatási igényekkel jár együtt (Diener, Hagen 2012), így a nemzetközi politikában a határok kérdése, a társadalomföldrajzban pedig a határok tudományos vizsgálata háttérbe szorult. Mindez nemcsak a vasfüggönytől keletre található Európában vált jellemzővé, ahol a határok a szocializmus évtizedei alatt éles választóvonalat képeztek még a „baráti” országok között is, hanem a nyugati tudományos diskurzusban is, amihez Newman (2006, 145.) szerint hozzájárult, hogy a határokat immár „politikai döntési folyamatok fizikai és statikus eredményeiként értelmezték, amelyek inkább leírás, mint elemzés tárgyait kell képezzék.” A határkutatásokban e nagyrészt leíró és osztályozó jelleg évtizedekre meghatározóvá vált (Rumley, Minghi 1991). Noha számos mű látott napvilágot a határokról, Newman szerint az 1980-as évek hoztak olyan nemzetközi szintű geopolitikai változásokat, amelyek alátámasztották a náci *Geopolitik* nyomán diszkreditálódott politikai földrajz létjogosultságát, s a határokra irányuló növekvő figyelem eredményeként jelentős módszertani és konceptuális átalakulás, illetve szélesedés indult meg a határkutatás területén.

Bár Newman idézett cikke részletekbe menően elemzi több évtized tendenciáit és meghatározói irányzatait a határok kutatásában – közel másfélszáz releváns tanulmányt listázva –, e lista egy kivétellel (Foucher 1991) kizárólag angol nyelvű tételeket tartalmaz. Napjaink tudományos életében igen gyakran felvetett probléma, hogy az adott tudományterület nemzetközi történéseit az

angol nyelvű szakirodalommal azonosítják (Paasi 2005; Timár 2004). Ez a probléma a határok kutatása területén több szerzőnél felbukkan (Brunet-Jailly 2010; Diener, Hagen 2012; Jones 2009; Kolossov 2005 stb.), bár ennek ellenkezőjére is találunk példát. Newman és Paasi (1998) megemlíti Ratzel mellett például a német Haushofer (1927) és a francia Ancel (1938) munkáit. A későbbi időszakból az amerikai Kristof (1959) vagy Minghi (1963) még igen nagy hangsúlyt fektettek a kontinentális szerzők, így a már említett Haushofer mellett a szintén német Maull (1928), illetve a francia Lapradelle (1928) műveire. Ezzel egybevág, hogy Paasi (2015, 253.) szerint a társadalomföldrajz „sokkal inkább nemzetközi volt az 1960-as évek előtt, tekintve, hogy a kutatók láthatóan több idegen nyelvet ismertek, de legalábbis törekedtek az idegen nyelvek használatára kutatásaikban annak érdekében, hogy közelebről vizsgálják, mi történik az akadémiai földrajzban más nyelvi kontextusokban.”

A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy bár a határok kérdésének vizsgálata a háború utáni Nyugat-Európában és Észak-Amerikában jórészt valóban háttérbe szorult, a világ más részein, így a katonai rezsimek uralta, történelmi határkonfliktusoktól sújtott Dél-Amerikában a tudományos érdeklődés fókuszában maradt (Dodds 2014). Európa francia nyelvterületein is fennmaradt az érdeklődés a határok iránt, melyet például Gottmann (1952), majd később Guichonnet és Raffestin (1974) művei fémjeleznek. Angolszász területen pedig az idézett Kristof és Minghi mellett kiemelendő ebből az időszakból Prescottt (1965) munkássága.

A határok az 1980-as évekre ismét előtérbe kerültek, ami több tényezőnek köszönhető. Egyfelől a független államok száma a 20. század második felében megnőtt, ezzel együtt pedig az államhatárok hossza, illetve a határszakaszok száma is. Ez számos térségben a korábbi gazdasági szálak szétvágását és politikai-hatalmi ellentétek felszínre törését jelentette, amelyeket a tudomány nem hagyhatott figyelmen kívül. Másfelől a nagyvállalatok révén a tőke, a javak és a szolgáltatások nemzetközi áramlásának volumene a 20. század utolsó évtizedeiben megsokszorozódott, így a határok átlépése minden korábbinál gyakoribbá és lényegesebbé vált. A térbeli folyamatok vizsgálatában a helyek mellett egyre fontosabb szerepet kaptak az áramlások, melyek megértése a gazdasági és a politikai élet számára egyaránt meghatározóvá vált.

Európában további jelentőséggel bírt az a gazdasági és politikai integrációs folyamat, amely 1993-ban az Európai Unió megalakulásához vezetett. A folyamat két, az országhatárok szempontjából lényeges eleme az állami szabályozórendszerek különbségeinek mérséklése és a nemzetállami rendszerek közötti jobb átjárhatóság megteremtése, valamint a határellenőrzés mint az áramlásokat térben korlátozó fizikai akadály megszüntetése volt. E beavatkozások jelentősen átformálták az integrációban részt vevő országok társadalmi-gazdasági térszerkezetét, kiemelten határ menti térségeiket. Észak-Amerikában az Egyesült Államok és szárazföldi szomszédai között a gazdasági kapcsolatok elmélyülése a határokon átnyúló áramlások intenzív növekedéséhez és új tér-

beli gazdaságszervezési mintázatok kialakulásához vezetett (pl. maquiladora-üzemek az USA–Mexikó határ mentén).

E makroszintű változások jelentősen átalakították a határok gazdasági és társadalmi szerepét, így a határokról szóló tudományos diskurzust is. Az elmúlt évtizedekben ezért a határkutatások mind újabb oldalról vizsgálták a határok-nak a földrajzi térre és a társadalomra gyakorolt hatásait. A vizsgálatok sokré-tűek, nehéz őket egyértelműen csoportosítani. Az egyre szélesedő terület áttekintésével több szerző is próbálkozott. E csoportosítások közül a Houtum (2000) által felvázolt rendszerezést ismertetem röviden annak érdekében, hogy a nemzetközi és a magyar szakirodalmat összeveessem. Houtum három fő meg-közelítést jelölt ki, melyek legalább egyikébe az ezredforduló előtti évtizedek művei jól beleilleszthetők. A megközelítésekről részletes, jól áttekinthető képet ad az eredeti tanulmány összehasonlító táblázata (1. táblázat).

A szerző által elsőként bemutatott, időben is legkorábban felfutó ág az *áramlási megközelítés*, amely elsősorban a határok gazdasági szerepére fókuszál. E megközelítés alapjait Lösch (1940) és Giersch (1949) fektették le a 20. század első felében, újbóli jelentőséget pedig a globalizáció határok felett átívelő gaz-dasági áramlásainak apropóján kapott. Az ezen irányzathoz sorolt művek a ha-tárt jellemzően akadálynak tekintik a gazdaság térbeli áramlásai számára, a határ egyfajta többletköltségként jelenik meg, rontva a költséghatékonyságot; a határok oldódását pedig a 20. század második felében úgy tekintik, mint amely mérhető módon hozzájárult az egyes országok, s különösen azok határ menti térségeinek gazdasági fellendüléséhez. Ennek megfelelően e megközelítés igen nagy hangsúlyt helyez a kvantitatív vizsgálatokra, a mérhető javulásra.

A *határon átnyúló együttműködési megközelítés* szorosan kötődik a 1980-as évek második feléhez, amikor is a határok mint gazdasági akadályok leküzdése explicit módon megjelent az Európai Gazdasági Közösség szakpolitikájának be-avatkozási célterületei között. Noha az első intézményesült határon átnyúló együttműködés (EUREGIO) már 1958-ban létrejött, az Európai Közösség csak 1990-ben indította el az Interreg közösségi kezdeményezést, amely rögzített keretek között anyagilag is támogatta a határt átlépő kezdeményezéseket. Ezen új, határon átnyúló térségek (eurorégiók) politikai és gazdasági konstrukciók-kal, valamint fejlesztési stratégiákkal való megtöltése divatos gyakorlattá vált a szakmai-tudományos diskurzusban, így a határon átnyúló hálózatosodás és fejlődés jelentőségét hangsúlyozó tanulmányok relatív száma a kilencvenes években dinamikusan megnőtt. Ezzel az irányzat a határkutatásokon belül dominánssá vált, amiben nem elhanyagolható a szerepe az EU-s pénzügyi for-rások növekvő súlyának. Az e megközelítéshez sorolt tanulmányok jelentős hányada a forrásfelhasználást, valamint a stratégiák megvalósulását vizsgálja, kvantitatív és kvalitatív módon. Houtum ugyanakkor rávilágít arra, hogy a stratégiák elképzelései számos esetben megkérdőjelezhetők s a központi kor-mányszatok is kétarcú politikát folytatnak: egyrészt elkötelezettek a határ menti térségek fejlesztése és a közösségi források felhasználása mellett, ám vonakod-

1. táblázat: A határkutatások három fő iránya az elmúlt évtizedekben
The three major approaches in border studies in the past decades

Szemponatok	Áramlási megközelítés	Határon átnyúló együttműködési megközelítés	Társadalmi megközelítés
Problémaorientáltság	A határon átnyúló (fizikai) interakciók diszkontinuitásának elemzése	A határok leküzdése, a határon átnyúló együttműködés és az euregionalizáció hatékony stratégiáinak elemzése	A társadalmi gyakorlatok, térségi identitások és térérzékelések területileg különböző konstrukcióinak vizsgálata
Központi kérdés	Számítanak a határok?	A határok számítanak! Hogyan lehet leküzdeni őket?	Hogyan alakulnak ki a határkonstrukciók?
Elméleti keretek	<ul style="list-style-type: none"> - Centrum-periféria modellek - Telephelyelméletek - Központi helyek - Gravitációs modellek - Gazdasági potenciálmodellek 	<ul style="list-style-type: none"> - Hálózati megközelítések - Tranzakciósköltség-megközelítések 	<ul style="list-style-type: none"> - Társadalmi konstrukтивizmus - Területiidentitás-megközelítések - Behaviorista megközelítések - Cselekvési megközelítések
Hipotetikus emberi viselkedés	Homo oeconomicus: a költség(távolság) minimalizálása	Homo cont(r)actis: a kapcsolatok és megállapodások maximalizálása	Homo socialis: az emberi viselkedések és kötődések társadalmilag és térben konstruáltak
Hipotetikus tér	A tér homogén	A határon átnyúló térbeli hálózatokban hiányoznak láncszemek	A tér affektív és kognitív módon megosztott
Kulcsfogalmak	<ul style="list-style-type: none"> - Fizikai távolság - Diszkontinuitás - Szállítási költségek - Gazdasági potenciál - Elérhetőség 	<ul style="list-style-type: none"> - Hatékonyság, siker - Eszközök - Összekötöttség, nyitottság - Disszimilaritások, differenciák, szinergiák - Hálózatok, együttműködés, szövetségek 	<ul style="list-style-type: none"> - Térérzékelés - Térfelfogás - Térbeli kötődés - Térbeli identitás - Térkonstrukció - Térhasználat
Választott módszer	Számítógépes elemzés	Leíró/előíró elemzés	Mentális/társadalmi diskurzuselemzés
Módszertani sajátosságok	<ul style="list-style-type: none"> - Materialista - Objektív - Szemmel látható - Statikus 	<ul style="list-style-type: none"> - Materialista/immaterialista - Objektív/szubjektív - Szemmel látható/látens - Statikus/dinamikus 	<ul style="list-style-type: none"> - Immaterialista - Interszubjektív/szubjektív - Látens - Dinamikus/fejlődő

A határok mel- lékjelentése	<ul style="list-style-type: none"> - Fizikai akadályok - Egyensúlyi helyzet mes- terséges torzulásai - A határok veszteséget okozó akadályozó sze- repe mérhető 	<ul style="list-style-type: none"> - Az integráció mestersé- ges akadályai - Kihívás és lehetőség a kapcsolatok és integrá- ció számára 	<ul style="list-style-type: none"> - A határok társadalmi konstrukciók - A határok az identitás releváns jelzői - A határok a bizonyosság kijelölései
A határrégiók mellékjelentése	<ul style="list-style-type: none"> - Periferikus - Társadalmilag és gazda- ságilag marginális terü- letek - „Passzív” terek 	<ul style="list-style-type: none"> - Periferikus - A cél, hogy központi le- gyen - Helyi szintű laboratóriu- mok - „Aktív” terek 	<ul style="list-style-type: none"> - A határrégiók politikai és társadalmi konstruk- ciók - Nemzeti és regionális identitásokkal szemben- álló, átfedésben lévő zó- nák
Távolságtípusok	<ul style="list-style-type: none"> - Utazási/szállítási távol- ság - Euklideszi távolság 	<ul style="list-style-type: none"> - Gazdasági távolság - Adminisztratív távolság - Társadalmi távolság - Kulturális távolság 	<ul style="list-style-type: none"> - Affektív távolság - Kognitív távolság - Mentális távolság

Forrás: Houtum 2000.

nak lemondani politikai fennhatóságuk bármekkora részéről az új regionális intézmények javára.

A harmadik, *társadalmi megközelítés* a határok társadalom általi termelését, illetve újratermelését vizsgálja, így próbálva értelmezni a határvonalak tartóságát. A megközelítés a határok mentális leképeződésére, valamint szimbolikus formálására és újraformálására helyezi a hangsúlyt, ami által komplex módon megismerhető az egyének és csoportok reakciója, például a határon átnyúló integráció gazdasági és hatalmi törekvéseire. Houtum ezt a megközelítést tartja a legkésebbinek, s így – az addigi eredmények alapján – a legkevésbé előrehaladottnak, ezzel együtt lehetséges alpnak gondolja egy vagy több további megközelítés számára. A társadalmi megközelítés kritikája is a másik két irányzatnak, amelyekkel ellentétben sokkal összetettebbnek látja a határ szerepét és kevésbé véli a határok feloldódását egyirányú folyamatnak.

Összegzésében a szerző hangsúlyozza, hogy a három megközelítés nem egy fejlődési folyamat lépcsőfokait jelzi, az egyes irányzatok egymás mellett léteznek és nem különíthetők el ennyire világosan egymástól. Magam hozzátenném, hogy az irányzatok kialakulásának időbelisége jól reflektál a tágabb tudományos és társadalmi kontextus változásaira. Az áramlási megközelítés jelentős mértékben a kvantitatív forradalom eredményeire épített, így ez a leginkább pozitivistá irányzat. Az együttműködési megközelítés sok szempontból átmeneti kategóriának tűnik, itt az alkalmazott szakpolitikai jelleg miatt nagyobb szerephez jutnak kevésbé kvantifikálható jellemzők (gazdaságszerkezeti, nyelvi, jogi stb. különbségek). A három irányzat közül a társadalmi megközelítés tekinthető a legkevésbé matematizáltnak. E megközelítés jellemzően a

posztstrukturalizmus terméke, ennek megfelelően kevésbé a földrajzi térben meglévő hard, mint inkább a társadalmi térben jelenlévő soft határok feltáráására törekszik, kvalitatív módszerek révén.

E hármás felosztás tehát közel sem tekinthető abszolútnak vagy általános érvényűnek, mégis jó támpontot jelent a vizsgált kutatási terület kiterjedt és egyre bővülő tudáskészletének strukturálására. Ezért a következőkben is e csoportosítást veszem figyelembe az idegen nyelvű és a magyar tudományos vizsgálatok párhuzamba állítása során.

A határok kutatása a magyar nyelvű szakirodalomban

Bár a hazai tudományos élet mindig is szervesen kapcsolódott a nyugati tudományossághoz, a humán területeken a térségi sajátosságok erősen áthatották a kutatói munkásságot. A politikai földrajzban meghatározó volt a Nyugat és Kelet között elfoglalt pozíció és az ebből eredő társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai mozaikosság, amely eltérő háttérrel jelentett a tudományterület számára, mint tőlünk nyugatra a kezdetben a gyarmatosítás, később a globális kérdések által áthatott nyugati-európai és észak-amerikai diskurzusok.

A határok kérdése a magyar nyelvű földrajzi szakirodalomban a német, amerikai, brit, francia iskolákhoz hasonlóan a 19–20. század fordulóján bukkan fel. Fodor Ferencnek a 2. világháború előtti magyar földrajztudományt bemutató művében (Fodor 2006) az első magyar politikai földrajzi alkotások között már található olyan munka (pl. Hanusz 1899), amely explicit módon a határok témakörére fókuszál. Bár a nyugat-európai és észak-amerikai tudományosság eredményei már az 1. világháború előtt, illetve alatt is fokozatosan beszivárogtak (pl. Czirbusz 1919; Havass 1913; Milleker 1917; Prinz 1914 stb.), az igazi felledülést a két világháború közötti időszak hozta. Ahogy Fodor (2006, 348.) fogalmaz, „[a] nagy svéd Kjellén munkásságának és egy világháborúnak együttesen kellett bekövetkeznie, hogy komolyabban a politikai földrajz felé forduljon tudós geográfusok figyelme is.”

A két világháború közötti időszakban dinamikusan nőtt a politikai földrajz termése, s ebben érthető okokból jelentős részt képviselt a határokkal foglalkozó irodalom. Cholnoky (1921), utána elsősorban Teleki (1931), rajta kívül pedig Fodor (1927), Hantos (1931), Rónai (1933) csak néhány név azok közül, akik kiemelkedőt alkottak a politikai földrajz terén ez időszakban (részletesen lásd Fodor 2006, 347–351.). A döntően az 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézethez kötődő munkák olyan, a revizionista politika számára kiemelt kérdéseket tárgyaltak, mint a határok elhelyezkedése, a „természetes” és „mesterséges” határvonalak összevetése vagy éppen az újonnan húzott határok akadályszerepének bizonyítása.

A 2. világháborút követő politikai átrendeződéssel összefüggésben és a nyugati trendekhez hasonló módon a politikai földrajz igen gyorsan háttérbe

szorult, a határok kérdésköre pedig nagyrészt kikerült a társadalomföldrajz vizsgálati területei közül. Rónai (1948) kéziratban megjelent műve hosszú időre lezárta e fejezetet (Hajdú 1998), az elkövetkezendő évtizedek szűkös és meghatározóan marxista szellemben íródott politikai földrajzi munkái (Anon. 1952; Radó et al. 1965) már alig foglalkoztak a határok kérdésével.

A határok kutatása az 1980-as években jelent meg ismét, elsőik között az Erdősi és Tóth (1988) szerkesztette tanulmánykötet néhány fejezetében, valamint Kocsis (1988) önálló tanulmányában. A korábbiaktól eltérően az idézett művekben az államhatárok nem a politikai földrajz elméleti kereteibe ágyazva, a kutatás tárgyaként jelennek meg, hanem a határmentiség mint földrajzi pozícionáltság meghatározó elemeként. Ez jól illeszkedett az 1970-es, 1980-as évek perifériavizsgálatainak vonulatába, amelyek a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzetet a földrajzi fekvés, ez esetben a határ menti pozíció tükrében vizsgálták. Így azonban, ahogy Kovács (1991) rámutatott, az idézett munkák szerzői lényegében nem a határt vizsgálták, hanem különböző tematikákat a határ mentén. E tematikus fókusz a későbbiekben is igen erős maradt.

A rendszerváltás után a fokozatosan megnyíló országhatárok számos új, illetve régi-új határon átnyúló interakció, áramlás és partnerség megteremtődését tették lehetővé, ami nagyban fellendítette a határterületek – ám csak kisebb részben a határok – vizsgálatát. A publikációk számának felfutását jól tükrözi a Sikos T. és Tiner (2009) által összeállított bibliográfia, mely 2008-ig összegzi a kelet-közép-európai térségről megjelenő, a határokkal és a határ menti térségekkel foglalkozó szakirodalmat, elsősorban a társadalomföldrajz és a regionális tudomány területéről, de kisebb részben más társadalomtudományok (szociológia, politikatudomány, hadtudományok) térbeli relevanciával bíró elemzéseit is bemutatva. A több mint 1100 tétel, közel 450 szerzőre hivatkozó bibliográfia főként magyar szerzők alkotásait gyűjtötte össze, de kisebb számban szomszéd országokbeli, valamint nyugat-európai szerzőktől is találhatók művek, túlnyomórészt az 1989 utáni évekből.

A bibliográfia a műveket tematikai szempontból hat fő kérdéskör mentén csoportosítja, az egyes fejezetek között ugyanakkor jelentős aránytalanságok figyelhetők meg a művek számában (2. táblázat). Az általános (elméleti) kérdések, valamint a tágabb térség, Közép- és Délkelet-Európa vizsgálata erőteljesen háttérbe szorul, különösen a magyar nyelvű művek körében alig található olyan, mely a határtani alapfogalmak tisztázására törekedne (Kocsis 2004), néhanem mindezeket a térségi kontextusba kívánná ágyazni (Hardi 2001). Ezzel szemben az egyes határszakaszok és határ menti területek (nagyrészt deskriptív) történelmi és földrajzi bemutatása túlsúlyba kerül. E művek nem illeszthetők be a Houtum (2000) által felvázolt, már bemutatott hármastagolásba, mivel nem a határt vizsgálják, hanem – visszautalva Kovács (1991) megállapítására – bizonyos tematikákat a határ mentén.

A houtumi csoportosításnak így csak az összegyűjtött művek egy része feltethető meg, bár a bibliográfia lezárása (2008) óta eltelt évek szakirodalmá-

2. táblázat: A publikációk száma témakör és megjelenési nyelv szerinti bontásban
Number of titles as of thematic field and language of publication

Témakör	Megjelenés nyelve		Publikációk	
	Magyar	Idegen nyelv	Száma összesen	Aránya, %
A határok és a határmentiség általános kérdései	62	48	110	9,9
Közép- és Délkelet-Európa határai, határ menti térségei	25	124	149	13,3
Magyarország határai, határ menti területei	185	51	236	21,2
Határszakaszok szerinti publikációk	297	68	365	32,7
Eurorégiók, euroregionális együttműködések	78	66	144	12,9
Egyéb, határ menti kapcsolódású irodalom	79	32	111	10,0
Összesen	726	389	1115	100,0

Forrás: Sikos T., Tiner 2009.

ban az egyes megközelítések jobban felismerhetők. A térségünkre jellemző megkésettség okán az egyes irányzatok egymással párhuzamosan, jellemzően egyes szűkebb vizsgálati területekhez kötődően jelentek meg.

A határ menti térségek fejlettségét, valamint a határon átnyúló áramlásokat vizsgáló kvantitatív irányzat a területfejlesztést megalapozó kutatások számára vált kiemelt jelentőségűvé. Sajátos hazai és térségbeli relevanciáját az adja, hogy a rendszerváltás után nyitottabbá váló határok révén számos határközeli város – akár a magyar, akár a szomszédos oldalon – vált képessé legalább részben bizonyos központi funkciókat biztosítani a határ túloldalán fekvő, sok esetben a korábbi vonzáskörzetét alkotó települések számára. Így az *áramlási megközelítés* elsősorban a vonzáskörzet-vizsgálatokban kerül előtérbe. Kovács (1990) nyomán többek között Győri (2006), Hardi és Lampl (2008), Jaschitz (2010) és Nagy (2011) tanulmányai foglalkoznak e kérdéskörrel.

Ugyancsak a határok nyitottabbá válása, valamint a nyugat-európai minták eltanulásának szándéka segítette a *határon átnyúló együttműködési megközelítés* felfutását. Az e megközelítésben készült tanulmányok már az 1990-es években is jelentős arányt képeztek (Illés 1993; Rechnitzer 1991; Ruttkay 1995; Süli-Zakar 1997 stb.), az ezredforduló után pedig különösen megnőtt e publikációk száma, amikor az előcsatlakozási alapok, majd 2004-től az uniós pénzügyi alapok lehetővé tették a határon átnyúló projektek anyagi támogatását. Az együttműködési megközelítés tehát a nyugati mellett a magyar nyelvű szakirodalomban szintén dominánssá vált, még ha némi időbeli késéssel is. A vizsgálatok egyaránt irányultak az új intézményi (Jaschitz 2012; Medve-Bálint, Svensson 2012; Soós, Fejes 2007a, 2007b) és támogatási formák kínálta lehetőségekre (Czimre 2004; G. Fekete 2005; Mezei 2005), a határok és a területfejlesztés összekapcsolhatóságára (Baranyi 2000; Nagy 2007; Süli-Zakar 2002) és az együttműködések sikerességének mérésére (Galovicz et al. 2006; Hakszer 2017; Lados 2005; Nagy 2014).

A *társadalmi megközelítés* korábban igen korlátozott maradt (Hardi 1999; Timár 2007; Váradi, Wastl-Walter, Veider 2002), az elmúlt években azonban

előtérbe kerültek a mélyebb, komplex, nagymértékben kvalitatív információkra (is) építő vizsgálatok. Ilyen tematikák például az identitás és a határ kapcsolatainak (Sikos T., Szarka 2008) vagy a határ térbeli társadalmi hatásainak vizsgálata (Sik, Surányi 2015; Turai 2015), melyek elsősorban egy-egy földrajzi térségre fókuszáló komplex kutatások formájában valósultak meg.

Összegzés

A fenti összevetésből kitűnik, hogy a határok vizsgálatában a nemzetközi és a magyar tudományos diskurzus a 20. század kezdetei óta többé-kevésbé hasonló utat járt be, bár ez utóbbit látszólag kisebb-nagyobb időbeli megkésetttség jellemezte. A nemzetközi trendekhez való adaptálódás mellett a vizsgálatokban jelentős súllyal szerepeltek saját elképzelések és tematikai súlypontok. Különösen a két világháború közötti időszak volt igen produktív egy értékes, saját, magyar nyelvű, ugyanakkor nemzetközileg is releváns tudáskészlet kialakulása számára, de a témakör 1980-as évek végétől tartó reneszánsza szintén mutat olyan jeleket, hogy a magyar határkutatás hozzáadni is képes a nemzetközi diskurzushoz, mindamellett hogy a hazai „felhasználói igényekre” reflektál.

A kutatási előzmények áttekintéséből jól érzékelhető, hogy a nemzetközi, elsősorban angol nyelvű kutatási főáram és a magyar nyelvű tudományos szakirodalom számos tekintetben igen távol áll egymástól. Előbbi mára jelentős elméleti megalapozottsággal rendelkezik több tudományág, így a társadalomföldrajz, azon belül is kiemelten a politikai földrajz oldaláról, s erre alapozva képes értelmezést nyújtani tudományos és szakpolitikai kérdések széles skálája számára.

Ezzel szemben a magyar nyelvű szakirodalom – bár jelentős empirikus tudásbázist halmozott fel az elmúlt évtizedek során a tudomány és a szakpolitikaalkotás összefonódásának köszönhetően a határokról, a határ menti térségekről és a határon átnyúló társadalmi és gazdasági interakciókról – mérsékelt elméleti háttérre támaszkodott, s ez különösen igaz a politikai földrajzra. Ezáltal az eredmények tágabb tudományos kontextusba ágyazása sok esetben bizonytalan, a határok jelentőségéről alkotott kép pedig kevésbé reflexív a következő időszakok számára, ami különösen igaz az elmúlt évek globális és térségi változásai (pl. migrációs válság, brexit, függetlenségi népszavazások stb.) tükrében. Ahogy Hardi (2015) a rendszerváltás óta eltelt évtizedek magyar határtani szakirodalmát összegző tanulmányában megfogalmazza, noha Magyarországon a határkutatás eredetileg a politikai földrajz részeként indult, az 1980-as évek végén kezdődött reneszánsza óta nem igazán talált vissza a gyökerekhez.

A határon átnyúló térségi együttműködésekéről létrejött tudáskészlet tehát egyelőre hiányt szenved olyan művekben, melyek a szakpolitikák megvalósítása során felmerülő konkrét problémákat a politikai földrajz elméleti keretei között kívánják, illetve tudják értelmezni, s makroszintű értelmezési keretet próbál-

nának felépíteni egy-egy probléma köré. A jövőben ezért fontos lenne, hogy a magyar nyelvű társadalomföldrajzi, illetve regionális tudományi szakirodalomban több olyan kutatási eredmény láthasson napvilágot, melyek hiánypótlók s hozzájárulnak a határokról szóló tudományos-szakmai diskurzus politikai földrajzi beágyazásához.

Irodalom

- Ancl, J. (1938): *Les frontières*. Armand Colin, Paris
- Anon. (1952): *Politikai és gazdasági földrajz I-II*. Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége, Budapest
- Arbaret-Schulz, C. (1999): Histoires de frontières et de villes frontières. *Mosella*, 1–2., 125–132.
- Baranyi B. (2000): A határmentiség, a határon átnyúló kapcsolatok és a vidékfejlesztés összefüggései a Bihari Vállalkozási Övezet rurális területein. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 389–396.
- Brunet-Jailly, E. (2010): The state of borders and borderlands studies 2009: A historical view and a view from the Journal of Borderlands Studies. *Eurasian Border Review*, 1., 1–17.
- Cholnoky J. (1921): *Az új magyar határ bírálata*. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest
- Czimre K. (2004): A bővítési szempontok és a határon átnyúló együttműködések kapcsolata. *Tér és Társadalom*, 4., 117–134. <https://doi.org/10.17649/TET.18.4.974>
- Czirbusz G. (1919): *Anthropo-geografia III. Geopolitika*. Franklin-Társulat, Budapest
- Diener, A. C., Hagen, J. (2012): *Borders: A very short introduction*. Oxford University Press, New York
- Dodds, K. (2014): *Geopolitics: A very short introduction*. Second edition. Oxford University Press, Oxford
- Erdősi F., Tóth J. (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga*. MTA Regionális Kutatások Központja, TS-2/2 Programiroda, Pécs, Budapest
- Fodor F. (1927): Európa természetes határvonalai, néprajzi határai és az új államhatárok. *Magyarság*, július 31., augusztus 2., augusztus 3.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Foucher, M. (1991): *Fronts et Frontières*. Fayard, Paris
- G. Fekete É. (2005): Határ menti együttműködések a Bódva-völgy és a Cserehát térségében. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 95–104.
- Galovics M., Kulcsár G., Lunk T., Polgár T. (2006): A Phare-tól a strukturális alapokig. A területfejlesztési Phare és az Interreg-programok szerepe az európai uniós felkészülésben. *Falu Város Régió*, 1., 24–30.
- Giersch, H. (1949): Economic union between nations and the location of industries. *Review of Economic Studies*, 2., 87–97. <http://doi.org/d3kn3j>
- Gottmann, J. (1952): *La politique des états et leur géographie*. Armand Colin, Paris
- Guichonnet, P., Raffestin, C. (1974): *Géographie des frontières*. Presses Universitaires de France, Paris
- Győri R. (2006): A határ két oldalán. Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon. In: Győri R., Hajdú Z. (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 279–292.
- Hajdú Z. (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom*, 3., 93–104. <https://doi.org/10.17649/TET.12.3.475>
- Hakszer, R. (2017): A 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program regionális aspektusai, megvalósításának tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 1., 107–123. <http://doi.org/crt4>
- Hantos Gy. (1931): *A magyar közigazgatás területi alapjai*. Athenaeum, Budapest

- Hanusz I. (1899): Magyarország határai. *Földrajzi Közlemények*, 9., 261–266.
- Hardi T. (1999): A határ és az ember. Az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”. In: Nárai M., Rechnitzer J. (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Pécs, Győr, 159–189.
- Hardi T. (2001): Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és a határ menti együttműködéseire. In: Dormány G., Kovács F., Péti M., Rakonczai J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. CD-ROM.
- Hardi T. (2015): Határok és határtérségek kutatása Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. In: Pap N. (szerk.): *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban 1989–2014*. Publikon, Pécs, 25–44.
- Hardi T., Lampl Zs. (2008): Határon átnyúló ingázás a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*, 3., 109–126. <https://doi.org/10.17649/TET.22.3.1188>
- Haushofer, K. (1927): *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünwald
- Havass R. (1913): A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. *Földrajzi Közlemények*, 9., 407–413.
- Houtum, H. v. (2000): An overview of European geographical research on borders and border regions. *Journal of Borderland Studies*, 1., 57–83.
- Illés I. (1993): A Kárpátok Eurorégió. *Valóság*, 6., 12–19.
- Jaschitz M. (2010): Elzárt múlt - határtalan jövő? Esztergom vonzáskörzete a huszadik században és az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 3., 93–118. <https://doi.org/10.17649/TET.24.3.1330>
- Jaschitz M. (2012): A 2014–2020-as időszak lehetőségei a határ menti gazdaságfejlesztésben: Az EGTC-k lehetősége szerepe határ menti ITI-k megvalósításában. *Falu Város Régió*, 1–2., 80–86.
- Jones, R. (2009): Categories, borders and boundaries. *Progress in Human Geography*, 2., 174–189. <http://doi.org/ckv4p8>
- Kocsis K. (1988): A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 137–158.
- Kocsis K. (2004): A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács N., Szarka L., Osvát A. (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 23–28.
- Kolossov, V. (2005): Border studies: Changing perspectives and theoretical approaches. *Geopolitics*, 4., 606–632. <http://doi.org/b57hss>
- Kovács T. (1991): A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom*, 1., 41–54. <https://doi.org/10.17649/TET.5.1.195>
- Kovács Z. (1990): A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború után. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 3–16.
- Kristof, L. K. D. (1959): The nature of frontiers and boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 269–282. <http://doi.org/cc7s92>
- Lados M. (2005): Programértékelés a 2000. évi Magyarország–Ausztria Phare CBC Kisprojekt Alap példáján. *Tér és Társadalom*, 2., 101–126. <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.1002>
- Lapradelle, P. (1928): *La frontière: Étude de droit internationale*. Editions internationales, Paris
- Lösch, A. (1940): *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel*. Fischer, Jena
- Mamadouh, V. D. (2004): Geography and war, geographers and peace. In: Flint, C. (ed.): *The geography of war and peace: From death camps to diplomats*. Oxford University Press, Oxford, New York, 26–60.
- Maull, O. (1928): *Politische Grenzen*. Zentral-Verlag, Berlin
- Medve-Bálint G., Svensson, S. (2012): A helyi önkormányzatok eurorégiókban való részvétele Közép-Európában. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 19–32.
- Mezei I. (2005): A szlovák–magyar határ menti kapcsolatok jelentőségéről. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 1–21.
- Milleker R. (1917): *A politikai földrajz alapvonalai*. Csáthy Ferencz M. Kir. Tudományegyetemi Könyvkereskedése és Könyvkiadóhivatala, Debrecen

- Minghi, J. V. (1963): Boundary studies in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 3, 407–428. <http://doi.org/ddmcr7>
- Nagy Á. (2014): Az Európai Területi Társulások néhány jellemzője Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Cross-Border Review*, 1., 85–108.
- Nagy G. (2011): Gyula – város a határon. A központi funkciók határon átnyúló hatása. *Tér és Társadalom*, 4., 127–147. <https://doi.org/10.17649/TET.25.4.1885>
- Nagy I. (2007): Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarországon és a Vajdaság határ régiójában. In: Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar-szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 22–32.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Newman, D. (2006): The lines that continue to separate us: Borders in our 'borderless' world. *Progress in Human Geography*, 2., 143–161. <http://doi.org/cmczn7>
- Newman, D., Paasi, A. (1998): Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 2., 186–207. <http://doi.org/b2b69t>
- Paasi, A. (2005): Globalisation, academic capitalism, and the uneven geographies of international journal publishing spaces. *Environment and Planning A*, 5., 769–789. <http://doi.org/bhg6ww>
- Paasi, A. (2015): Hot spots, dark-side dots, tin pots? The uneven internationalism in the global academic market. In: Meusburger, P., Gregory, D., Suarsana, L. (eds.): *Geographies of knowledge and power*. Springer, Dordrecht, 247–262. <http://doi.org/crt5>
- Peet, R. (1989): Introduction: New models of the nation-state and politics. In: Peet, R., Thrift, N. (eds.): *New models in geography. Volume 1: The political-economy perspective*. Unwin Hyman, London, 279–288.
- Pounds, N. J. G. (1997): *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó, Budapest
- Prescott, J. R. V. (1965): *The geography of frontiers and boundaries*. Hutchinson University Library, London
- Prinz Gy. (1914): *Magyarország földrajza: a magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Földrajzi Intézet, Budapest
- Radó S., Markos Gy., Kövér K., Wiesel I. (1965): *A világ politikai és gazdasági fejlődése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Ratzel, F. (1882): *Anthropo-Geographie: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. J. Engelhorn, Stuttgart
- Ratzel, F. (1897): *Politische Geographie*. Oldenbourg, München
- Rechnitzer J. (1991): Határ menti együttműködés és innovációk. *Európai Szemle*, 3., 89–98.
- Rónai A. (1933): Középkelet-Európa politikai határaitra gyakorolt népnymás mértéke. *Földrajzi Közlemények*, 9–10., 245–251.
- Rónai A. (1948): *Fejezetek a politikai földrajzból*. Püski, Budapest
- Rumley, D., Minghi, J. V. (eds.) (1991): *The geography of border landscapes*. Routledge, London
- Ruttkay É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12., 23–25.
- Sik E., Surányi R. (2015): *Határhatások*. ELTE TáTK, Társi Zrt., Budapest
- Sikos. T. T., Szarka L. (szerk.) (2008): *Kisebbségek és kulturális közösségek az Ister-Granum Eurorégióban / Mensiny a kultúrne spolocenstva v Euregióne Ister-Granum*. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno
- Sikos T. T., Tiner T. (szerk.) (2009): *Kelet-közép-európai határ menti térségek kutatásának válogatott bibliográfiája*. Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno
- Soós E., Fejes Zs. (2007a): A határon átnyúló együttműködések intézményesültsége Magyarországon I. *Európai Tükör*, 7–8., 104–121.
- Soós E., Fejes Zs. (2007b): A határon átnyúló együttműködések intézményesültsége Magyarországon. II. *Európai Tükör*, 9., 37–43.
- Süli-Zakar I. (1997): A Kárpátok Eurorégió szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésében. *Comitatus*, 6., 30–43.
- Süli-Zakar I. (2002): A határok és a határmentiség szerepe a területfejlesztésben. In: Pál Á. (szerk.): *Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 71–92.

- Teleki P. (1931): *Időszzerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában*. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Timár J. (2004): More than 'Anglo-American', it is 'Western': Hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*, 5., 533–538. <http://doi.org/b8zb7f>
- Timár J. (2007): Határtalan határok: a határok mint társadalmi konstrukciók. In: Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar-szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 70–80.
- Turai T. (szerk.) (2015): *Hármas határok néprajzi értelmezésben / An ethnographic interpretation of tri-border areas*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
- Váradai M. M., Wastl-Walter, D., Veider, F. (2002): A végek csöndje. Határnarratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio*, 2., 85–107.

Vállalkozói hálózatok határok nélkül

Entrepreneurial networks without borders

JÓNA GYÖRGY

JÓNA György: adjunktus, Debreceni Egyetem, Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszék; 4400 Nyíregyháza, Sóstói u. 2–4.; jona.gyorgy@foh.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5187-2827>

KULCSSZAVAK: interregionális kooperatív hálózatok; kerékagy és küllő hálózati struktúra; bizalom; térhálózati elemzés

ABSZTRAKT: Ebben a tanulmányban magyar, erdélyi, osztrák, lengyel és ukrán régió- és országhatárt átívelő kooperatív hálózatok területi jellemzőit, struktúráit és hatásait mutatom be. A kooperáció egy dinamikus, újszerű vállalkozói kapcsolatrendszer, melyben riválisok egyszerre versenyeznek és kooperálnak egymással. A tanulmány kiindulópontja szerint minden gazdasági hálózatnak van földrajzi kiterjedése, területi struktúrája, ezért a kooperatív hálózatok működése és hatásmechanizmusai területi aspektusból is vizsgálhatók. A hálózati modellben a csúcspontok a vállalkozások telephelyeit, az összekötő élek a vállalkozások közötti kapcsolatokat jelölik. A vizsgált hálózatokban a versenytársak együttműködnek a közös árubeszerzésben és -szállításban, ezért alacsonyabb egységon vásárolhatják meg termékeiket. Az így realizált megtakarítást munkahelyteremtésre és jövedelemnövekedésre fordítják. Ebben a cikkben öt informálisan működő kooperatív hálózat területi sajátosságait mutatom be primer hálózati adatbázisok feldolgozásával. Az adatfelvétel során a hálózatok minden egyes szereplőjével (összesen 370 vállalkozóval) félig strukturált interjút készítettem, valamint kérdőíveket is kitölttettem velük. A primer hálózati adatbázis kvalitatív részét tartalomelemzéssel és longitudinális input-output szekvenciaelemzéssel, kvantitatív részét térhálózati elemzéssel és térökonometriai eljárásokkal dolgoztam fel. Az eredmények szerint a kooperatív hálózatok jelentős mértékben hozzájárulnak a lokális gazdasági fejlődés és növekedés dinamikájához, hiszen 257 új munkahely létrehozását, valamint infláción felüli jövedelemnövekedést (évente átlagosan 4-6%) lehetett finanszírozni a kooperatív megtakarításokból. Ugyanakkor a vizsgált kooperatív hálózatokban alacsony szintű bizalom mérhető. Mindegyik hálózat kerékagy és küllő struktúrájú, vagyis az integratív funkciót betöltő személyhez kapcsolódnak a szereplők, a cégek közötti közvetlen kapcsolat rendkívül ritka.

György JÓNA: assistant professor, Department of Social Science, University of Debrecen; Sóstói u. 2–4., H-4400 Nyíregyháza, Hungary; jona.gyorgy@foh.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5187-2827>

KEYWORDS: transboundary cooperative networks; hub-and-spoke network topology; trust; spatial network analysis

ABSTRACT: *The notion of coopetition describes a dynamic interplay of rival companies which both collaborate and compete to increase profitability. All enterprises engaged in coopetition form a network in which the nodes refer to the locations of firms while the edges signify coopetitive interactions. This paper examines spatial characteristics, architectures and economic effects of five transboundary coopetitive networks. They are located in Hungary, Transylvania, Austria, the Ukraine and Poland and comprise 370 competitors.*

In the five networks analysed, competitors cooperate in joint transport and purchasing to realise savings that translate into growth of income and/or creation of new jobs. Qualitative and quantitative methods were combined to adequately understand regional network features. For this purpose, a total of 370 semi-structured interviews were conducted and questionnaires completed.

To identify the spatial characteristics of networks, primary graph datasets were produced by integrating advanced toolkits of spatial network analysis and spatial econometrics. Empirical results indicate that coopetitive networks at regional level could exploit economies of scale. They contributed significantly to the dynamics of local economic growth. More precisely, 257 new jobs were created and incomes were increased higher than the inflation rate.

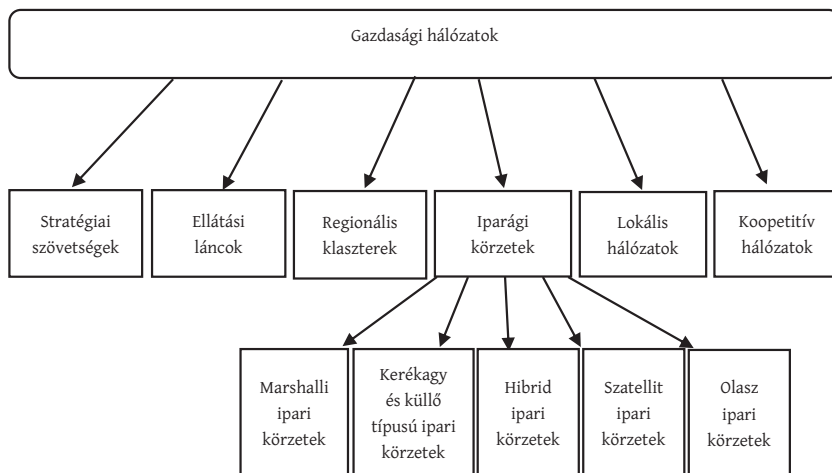
The networks show a hub-and-spoke topology. In every network, all competitors link to a 'focal' node while only some nodes have more than one connection. The dominant firm (hub) is the integrator which is linked to every enterprise, but the direct relationship between the companies is rarely measurable.

Kooperáció a gyakorlatban

A vállalatok területi kooperációjának számos formája ismert. A stratégiai szövetségek, az ellátási láncok, a regionális klaszterek, a lokális hálózatok, az iparági körzetek régóta a regionális kutatások figyelmének homlokerében állnak (Jackson 2008; Lengyel 2010; Osarenkhoe 2010). Napjainkban azonban a gazdasági hálózatok újszerű típusa formálódik, amelyet kooperíciónak (coopetition) nevezünk (1. ábra). A kooperáció szót a kooperáció (cooperation) és a verseny (competition) kifejezések összekapcsolásával vezette be a társadalomtudományokba Bradenburger és Nalebuff (1996). A kooperáció dinamikus vállalatközi kapcsolatrendszer, melyben rivális cégek egyszerre kooperálnak és versenyeznek egymással profitrátaik növeléséért (Bengtsson, Kock 1999; Gnyawali et al. 2016; Pathak, Wu, Johnston 2014; Ritala 2012). Emellett más célokat is kitűzhetnek, például az együttműködéssel csökkenthetik befektetéseik költségeit a technológiai fejlesztés érdekében, mérsékelhetik az új piacokra való belépés akadályait és kiadásait, bizonyos kockázatokat megoszthatnak egymás között, valamint csökkenthetik a termékfejlesztéssel járó időt (Petter et al. 2014).

A 2008-as hitelválság után egyértelmű lett, hogy a versenyelőnyöket kombinálni kell a kollaboratív előnyökkel a felzárkózás és konjunktúra megalapozásáért. Konkrétabban: a vállalatok közötti verseny, a piac láthatatlan keze meghatározza a regionális gazdasági fejlődést, azonban a vállalatközi együttműködésnek is kulcsfontosságú szerepe van a növekedésben. A verseny és a kooperáció összehangolása lendületet adhat a válság utáni időszakban a térségek komplex fejlődésének. Ennek kiváló példája a kooperáció (Bengtsson, Kock 1999; Gnyawali et al. 2016; Luo 2007; Ritala 2012).

1. ábra: Gazdasági hálózatok típusai és altípusai
Types and sub-types of economic networks

Forrás: saját szerkesztés Dagnino 2009; Lengyel 2010 alapján.

Napjainkban nemcsak a komplementer viszonyban álló cégek között, hanem a konkurensok között is megvalósul együttműködés. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az üzleti élet minden szegmensében együttműködnek a versenytársak, csupán bizonyos részterületeken kooperálnak. A kooperáció alanya lehet a mikrovállalkozástól a multinacionális vállalatig bármilyen méretű és bármely ágazatban működő cég, ezekre számos példát találunk az üzleti gyakorlatban. Dubois (2015) hangsúlyozza, hogy a konkurensok a centrum-, félperiferikus és periferikus régiókban, a régiók fejlettségétől függetlenül együttműködhetnek.

A kooperáció a valóságban egyre gyakoribb vállalatközi együttműködés. Több esettanulmány bizonyítja a két szereplő közötti kooperációt, melyben versengő multi- vagy transznacionális vállalatok kooperálnak (Baretta 2008; Ngowi, Pienaar 2005; Osarenkhoe 2010). Ám háromszereplős kooperáció is előfordul, melyben három rivalizáló céget köt össze kooperatív él (Dagnino 2009). Két vagy három szereplő kooperációja szinte kivétel nélkül transznacionális vállalatok között jön létre. A nagyobb elemszámú hálózatok rendszerint kis- és közepes vállalkozásokból állnak, például közel 1900 mezőgazdasági vállalkozó kooperatív hálózata az Egyesült Államokban (Lyson, Stevenson, Welsh 2008).

Kooperatív üzleti stratégiára épül több régióban az ipari szektor, többek között a fémipar (Gnyawali, He, Madhavan 2006), a félvezetőgyártás (Pathak, Wu, Johnston 2014), a gyógyszeripar (Quintana-García, Benavides-Velasco 2004), az autógyártás. A lengyel áramszolgáltatás is kooperatív elven működik – sikeresen (Czakon, Rogalski 2014). A kooperatív megjelenik számos mezőgazdasági (Choi, Garcia, Friedrich 2010; Schulze-Ehlers et al. 2014), pénzügyi,

szolgáltató (például egészségügyi – Baretta 2008) szektorban, medium- és high-tech vállalatokban (Ritala, Golnam, Wegmann 2014).

A kooperáció gyakoriságában egyértelmű a skandináv régiók fölénye. Bármilyen méretű és korú vállalkozás együttműködési hajlandósága messze a legmagasabb a svéd, a finn, a dán és a norvég térségekben (Breznitz 2009; Rusko 2011). Majdnem hasonló sikereket könyvelhetnek el ausztrál és új-zélandi versenytársak hálózatai is. Az ausztrál bortermelők közel kétharmada kooperatív hálózatban dolgozik (Choi, Garcia, Friedrich 2010), itt leginkább az új borok piaci bevezetésének marketingköltségeit finanszírozzák közösen. Új-Zélandon konkurens mezőgazdasági cégek együtt bíztak meg egy szervezőt piac létrehozására és működtetésére, ahol termékeiket a fizetőképes kereslettel rendelkező fogyasztóknak kínálják (Lawson et al. 2008).

A kooperációban részt vevő vállalatok hálózatként működnek, hiszen partnerségi viszony, formális vagy informális együttműködés köti őket össze. A továbbiakban a rivalizáló vállalatok együttműködő halmazát kooperatív hálózatnak nevezzük. A kooperatív hálózatban a csomópontok a vállalatok telephelyét jelölik, az összekötő élek pedig a köztük lévő kooperatív kapcsolatokat írják le.

A kooperatív hálózatoknak (ahogyan a gazdasági hálózatok minden típusának) földrajzi kiterjedésük és struktúrájuk is van. Így a térhálózati elemzés módszerével vizsgálhatók a kooperatív hálózatok regionális sajátosságai (Barthélemy 2011; D'Alessandro, Léautier 2016a, 2016b; O'Sullivan 2014). A kooperációval foglalkoztak szociológiai, menedzsmenttudományi, játékelméleti és szervezetpszichológiai aspektusból is, ám területi jellemzőit és regionális hatásait kevesen elemezték (Corrado, Fingleton 2012; D'Alessandro, Léautier 2016a, 2016b; Jóna 2016, 2017a, 2017b; Kerr 2017; Mariani 2016; Petter et al. 2014). Ez a tanulmány ezt a hiányosságot próbálja pótolni empirikus adatok felhasználásával.

A gazdasági hálózatok területi jellemzőinek vizsgálatánál fontos megkülönböztetni a földi hálózat, a nem földi hálózat és a területi hálózat fogalmait. A földi hálózat összekötő élei és csomópontjai fizikailag realizálódnak a térben és nem metszik egymást. Ha hidakon, csatornákon, felüljárókon kereszteződik az élek vagy ha az élek végcéljai azonos pontban találkoznak, akkor is földi hálózatról beszélünk. A valóságban leggyakrabban az infrastrukturális és szállítási hálózatok definiálhatók földi hálózatként. A nem földi hálózat összekötő élei és csúcspontjai fizikailag megtalálhatók a térben és keresztezhetik is egymást (O'Sullivan 2014). A területi hálózatok abban különböznek a földi és nem földi hálózatoktól, hogy a területi hálózatokban a csomópontok földrajzi helye pontosan meghatározható, azonban az összekötő élek nem térbeli kapcsolatok, melyek vertikálisan és horizontálisan is keresztezhetik egymást. Például a gazdasági hálózatokban egy csomópont egy cég földrajzi helyét, az összekötő él pedig a csomópontok közti kapcsolatrendszer, a kommunikációs csatornát jelöli (amely nem a fizikai térben található). A kör tovább bővíthető, hiszen a társadalmi hálózatok (Facebook, Instagram stb.) is definiálhatók területi hálózatként: a csomópontok a hálózathoz tartozó egyén földrajzi helyzetét (például

lakhelyét) jelentik, az élek pedig a személyes kapcsolatokat (Barthélemy 2011; Scherngell 2013).

A továbbiakban öt ország- és régióhatárt átívelő kooperatív hálózat területi és regionális gazdaságtani sajátosságait mutatom be. Részletesen foglalkozom a kooperatív hálózatok működésével és azzal, hogy miként hatnak e hálózatok az interregionális gazdasági fejlődésre és növekedésre.

A hálózati modell és az alkalmazott módszer

Egy kooperatív hálózat (network: N) a vállalkozások telephelyét jelölő csomópontokból (vertices: V) és a köztük lévő kooperatív élekből (edges: E) áll. A csúcspontok közötti élek szomszédsági mátrixszal írhatók le. A szomszédsági mátrixban V_{ij} értéke 1, ha létezik közöttük összekötő él, egyébként V_{ij} értéke 0. A hálózati modellben mindegyik él irányítatlan, vagyis a kooperatív kapcsolatot szimmetrikusnak feltételezzük; a hálózatok szomszédsági mátrixa is szimmetrikus. A hálózatok súlyozatlanok, vagyis a modell feltételezi, hogy a kapcsolatok áteresztőképessége, súlya és erőssége azonos. Többszörös élek és hurokélek egyik hálózatban sem találhatók.

Az alábbi öt interregionális kooperatív hálózatot vizsgálom empirikusan:

1. Záhony–Beregszász–Munkács-hálózat ($V=69$, étteremtulajdonosok hálózata);
2. Nyíregyháza–Kisvárd–Nagyvárad-hálózat ($V=99$, étteremtulajdonosok hálózata);
3. Budapest–Bécs-hálózat ($V=59$, designerek hálózata);
4. Katowice–Krakkó-hálózat ($V=69$, pékségek hálózata);
5. Poznań–Varsó-hálózat ($V=74$, pékségek hálózata).

Összesen tehát 370 versenytárs került az öt hálózati modellbe. Az öt hálózat diszjunkt halmaz, így egyenként elemezhető és összehasonlítható (Jackson 2008).

Az öt kooperatív hálózatot egy korábbi hazai empirikus kutatás informális kapcsolatrendszeréből sikerült megismernem és feltérképeznem hólabdamódszerrel (Jóna 2016). Korábban megkérdeztem más kooperatív hálózatban részt vevő vállalkozókat, hogy ismernek-e hasonló hálózatot, így jutottam el az öt régió- és országhatárokon átívelő hálózathoz.

Az adatfelvétel során a kvantitatív és a kvalitatív eljárásokat ötvöztem. A 370 magyar, osztrák, lengyel, ukrán és erdélyi vállalkozóval félig strukturált interjút készítettem, valamint kérdőívet is kitölttettem velük. Összesen 370 kérdőív és 370 interjú feldolgozását végeztem el. A két módszer kombinálására azért volt szükség, mert így a hálózati struktúra, a hálózati viselkedés és a hálózati teljesítmény pontosabban megismerhető, empirikusan mérhető (Gnyawali, He, Madhavan 2006).

Mivel interregionális kooperatív hálózatok területi sajátosságait elemzem, ezért a kvantitatív adatokra a térhálózati és térökonometriai elemzések eszköztárát alkalmazom (Barthélemy 2011; Brinkhoff, Kresse 2012), a kvalitatív adatokat tartalomelemzéssel és longitudinális input-output szekvenciaelemzéssel dolgozom fel.

A hálózatot leíró mutatók (1. táblázat) közül a csomópontok foka (k) megmutatja, hány kapcsolattal rendelkezik adott csúcspont. A hálózatok komplexitása számos mutatóval vizsgálható, a modellben ezt elsőként a csomópontok átlagos fokával ($\langle k \rangle$) mérem. Az összes kapcsolat száma (L) a foksámok összegéből kiszámítható. A hálósűrűség (GD) összehasonlíttja a hálózat lehetséges és meglévő éleit. Az α szintén a hálózat összetettségét méri, mely egyenes arányban van az élek számával és fordítottan arányos a csomópontok számával. A klaszterezettségi együttható (C) $[0,1]$ a hálózat kapcsolatsűrűségét mutatja be az alapján, hogy a hálózati szereplők szomszédjai milyen sűrűn kapcsolódnak egymáshoz (például a barátom barátja nekem is a barátom).

A kooperatív hálózatokban szignifikáns szerepe van a földrajzi távolságnak (d). A hálózati modellben a távolságot a csomópontok közötti, km-ben mért légvonalbeli távolsággal operacionalizálom. Az átlagos geodetikus távolság (AP) a legrövidebb út hosszát jelenti, amely i és j pontok között a legkevesebb pontot tartalmazó út távolságával (d_{ij}) mérhető. A hálózat átmérője (D) a pontok közötti legrövidebb utak hálózati szintű átlaga. A hálózati kisvilágság (SW) azt jelenti, hogy a (rész)hálózatok között a távolság csökken, mert beékelődő csúcspont összeköti őket, a hálózati strukturális lyukak eltűnnek. SW matematikai formalizálását először Watts és Strogatz (1998) végezte el.

A csoportszintű hálózati centralitástípusok azt mutatják meg, hogy adott csomópontok mennyire fontosak, illetve melyik csúcspont a hálózat főszereplője. A fontosság sokféleképpen definiálható, ezért a centralitásnak több mérőszáma különböztethető meg.

A Freeman-féle (1979) fokcentralitás (C_{DP}) $[0,1]$ szerint egy csúcspont hálózati értékét annak fokszáma határozza meg: minél több kapcsolattal rendelkezik egy szereplő, annál fontosabb szerepe van a hálózatban. Értéke nulla, ha minden szereplőnek azonos számú kapcsolata van; értéke 1, ha a szereplőknek egymással egyáltalán nincs kapcsolata és az összes csomópont ugyanahhoz a csúcsponthoz kapcsolódik (ekkor csillaggráfról beszélünk).

A csoportszintű, standardizált közöttségcentralitás (C_p) $[0,1]$ szerint egy csomópont akkor van központi helyen a hálózatban, ha legalább két szereplő között áll, így képes ellenőrizni, irányítani azokat az éleken keresztül (Brinkhoff, Kresse 2012). Ha a közbülső szereplő nem létezne, akkor a csúcspontok között nem lenne összekötő él, a részgráfok nem lennének összekötve. A standardizált közöttségcentralitás értéke 0, ha nincs él a pontok között (vagyis elérhetetlenek egymás számára a csúcspontok) és 1, ha az összes legrövidebb úton rajta van az adott szereplő.

A közelségcentralitás (C_c) $[0,1]$ szerint az a csúcspont a főszereplő a hálózatban, amely könnyen elér más pontokat és nincs szüksége másik csúcspontra

1. táblázat: Koopetitiv hálózatok területi jellemzőinek mérése
Measuring spatial attributes of cooperative networks

Jelölés	Egyenlet	Leírás
k	$k = \sum_j V_{ij}$	a csomópontokból kiinduló kapcsolatok száma
$\langle k \rangle$	$\langle k \rangle = \frac{1}{V} \sum_i V_i = 2E/V$	a hálózat komplexitását a csomópontok átlagos foka mutatja meg.
α	$\alpha = \frac{E}{V}$	
L	$L = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^V \langle V_i \rangle$	
GD	$GD = \frac{E}{V(V-1)}$	a hálózat sűrűségmutatója
C	$C = \frac{1}{V} \sum_{i=1}^V C_i$, ahol $C_i = \frac{2L_i}{\langle k_i \rangle (\langle k_i \rangle - 1)}$	C a teljes hálózat klaszterezettségét, C_i pedig az i -edik pont klaszterezettségét mutatja.
AP	$AP = \frac{\sum_{i=1}^V \sum_{j=1}^V d_{ij}}{n(n-1)}$	ahol d_{ij} a pontok közötti legrövidebb távolságot jelöli.
SW	$SW = \frac{C}{AP}$	SW egyenesen arányos a teljes klaszterezettséggel és fordítottan arányos a geodetikus távolsággal.
D	$D = \frac{1}{V(V-1)} \sum_{i \neq j} d_{ij}$	ahol d_{ij} az i és j csúcsok közötti távolságot jelentik.
C_S	$C_S = \frac{\sum_{j=1}^V \frac{1}{dV_{ij}} * \frac{dV_{ij}}{dg_{ij}}}{\sum_{j=1}^V \frac{1}{dV_{ij}}}$	ahol dV_{ij} az i és j vállalkozók közötti hálózati távolság, a dg_{ij} az i és j vállalkozó közötti földrajzi, légvonalbeli távolság.
C_{DF}	$C_{DF} = \frac{\sum_{i=1}^V [C_D(k^*) - C_D - (k_i)]}{[(V-1)(V-2)]}$, ahol $C_D(k_i) = d(k_i) = \sum_j x_{i,j}$	ahol C_{DF} a csoportszintű Freeman-féle fokcentralitás, $d(k_i)$ az i szereplő foka, $C_D(k^*)$ pedig a legmagasabb fok.
C_B	$C_B(i) = \sum_{j \neq i} \frac{V_{ij}(E)/V_{ij}}{(V-1)(V-2)/2}$	ahol V_{ij} az i -ből j -be futó legrövidebb utak száma, $V_{ij}(E)$ pedig az i -ből j -be futó legrövidebb utak közül azok, melyek E ponton keresztül haladnak.
C_C	$C_C(V_i) = \left(\sum_{i=1}^V dg_{ij} \right)^{-1}$	

Forrás: Barabási 2016; Barthélemy 2011; Corrado, Fingleton 2012; Haggett, Chorley 1969; Holl, Mariotti 2017; O'Sullivan 2014; Watts, Strogatz 1998 alapján.

ahhoz, hogy mást elérjen. A közelségcentralitás tehát megmutatja, hogy egy csúcspont milyen könnyen tud kapcsolatot teremteni egy csomóponttal.

Viszonylag ritkábban alkalmazzák az egyenességcentralitást (C_S). Ez abból indul ki, hogy a földrajzilag közelebb lévő pontok fontosabbak, mint a távolabb lévők, ezért a kisebb távolságoknak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a

mérések során (Jackson 2008). A vizsgálatban kizárólag csoportszintű alapszintű adatokat alkalmazok, melyekkel a kooperatív hálózatok általános földrajzi jellemvonásai és szerkezete írható le.

A határokon átívelő kooperatív hálózatok általános jellemzői

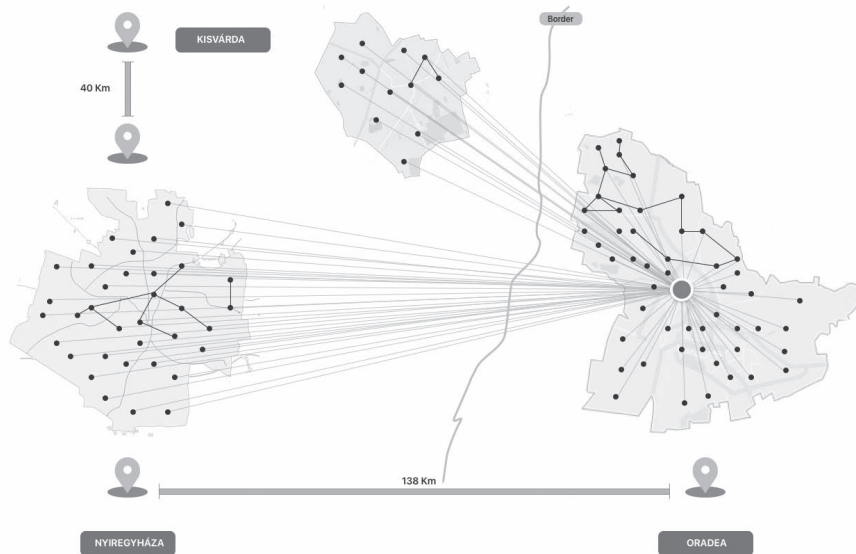
A vizsgált gazdasági hálózatok több közös vonással rendelkeznek. Mind az öt hálózat átível ország- és regionális határokon. Mindegyikük informális alapon szerveződik és működik, a szereplők között nincs hivatalos együttműködési szerződés. A riválisok megértették, hogy racionális döntés adott hálózatba bekapcsolódni a profitra emelése érdekében; a gazdasági szükségszerűség felülírja a köztük lévő személyes ellentéteket. Mindegyik hálózat a 2008-as hitelválság után jött létre. Ez azzal magyarázható, hogy a válság forráshiányt okozott, a vállalkozások mutatói hónapról hónapra romlottak, ezért új megoldásokat kellett találniuk a deficit korrigálására. Anyagi forrás hiányában a vállalkozók kapcsolati tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálták (hálózatosodtak), ami azóta is jelentősen meghatározza piaci pozíciójukat (Bourdieu 2004). Az összes hálózati szereplő mikro-, kis- vagy középvállalkozóból áll.

A céghálózati térképek (2–6. ábra) az öt kooperatív hálózat földrajzi kiterjedését mutatják be. A Nyíregyháza–Kisvárd–Nagyvárad és a Záhony–Beregszász–Munkács kooperatív hálózatok helyi étteremtulajdonosokból állnak. Előbbi 2010-ben informálisan jött létre, jelenleg 99 (Nyíregyházán 36, Kisvárdán 12 és Nagyváradon 51 vállalkozó) alkotja, míg utóbbi 2011-ben alakult és jelenleg 69 rivális (Záhonyban 9, Beregszászon 39 és Munkácson 21) vállalkozásból áll.

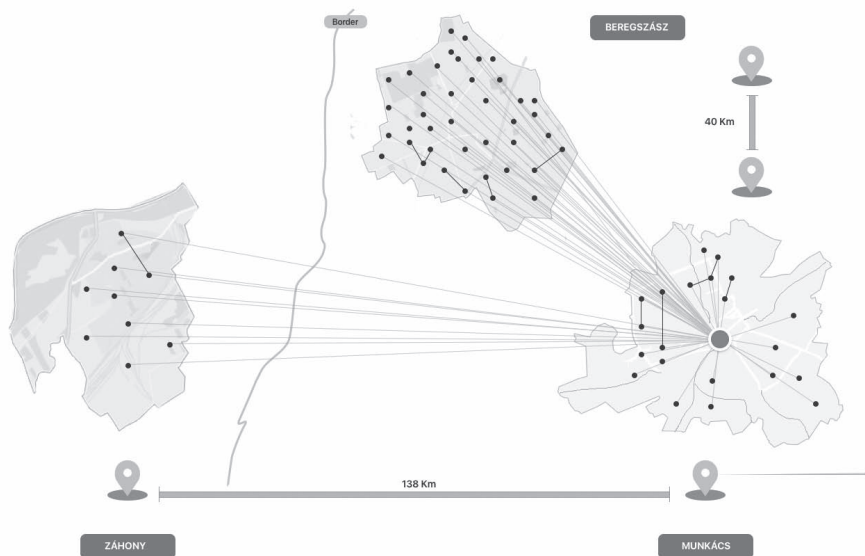
Az öt kooperatív hálózat partnerségi kapcsolatrendszerre területileg meghatározott. A 2–6. ábrák bemutatják, hogy riválisok között nincs vagy csak alig mérhető együttműködési hajlandóság. Adott városban belül versenytársak között kialakul kooperatív kapcsolat (vagyis a városban belüli csúcspontokat él köti össze), azonban városok közötti él egyetlen hálózatban sem fedezhető fel. Például a Nyíregyháza–Kisvárd–Nagyvárad-hálózatban Nyíregyházán 36-ból 11, Kisvárdán 12-ből 3, míg Nagyváradon 51-ből 19 rivális kommunikál egymással az integratív szerepet betöltő vállalkozón kívül, akit a nagyméretű nagyvárosi pont mutat.

Két lengyel kooperatív hálózatot is feltérképeztem: a Katowice–Krakkó-hálózatba 69 pékség (Katowicében 26, Krakkóban 43), a Poznań–Varsó-hálózatba pedig 74 pékség (Poznańban 31, Varsóban 43) integrálódott. A pékségek kizárólag péksütemények értékesítésével foglalkoznak, termeléssel nem. Mindkét lengyel kooperatív hálózat közvetlenül a hitelválság után jött létre, előbbi 2009-ben, utóbbi egy évvel később. A lengyel céghálózatok is regionálisan meghatározottak: Katowicében 26-ból 5, Krakkóban 43-ból csupán 8, míg

2. ábra: A Nyíregyháza–Kisvárd–Nagyvárad kooperatív hálózat
The Nyíregyháza–Kisvárd–Oradea coopetitive network

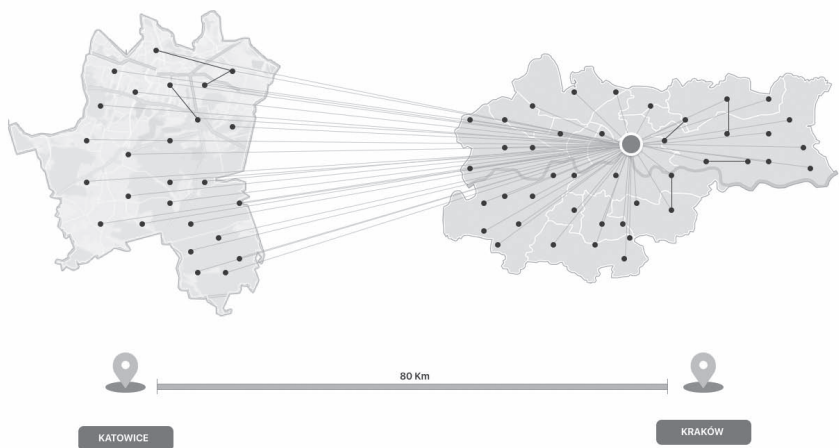
3. ábra: A Záhony–Beregszász–Munkács kooperatív hálózat
The Záhony–Berehove–Munkachevo coopetitive network

Poznańban 31-ből 14, Varsóban 43-ból 18 versenytárs között jött létre kooperatív kapcsolat, a többiek kizárólag az integratív szerepet betöltő vállalkozón keresztül kommunikálnak.

Végül a 2010-ben létrehozott Budapest–Bécs interregionális kooperatív hálózatba összesen 59 designer csatlakozott. Budapesten 31-ből 6, míg Bécsben 28-ból 13 rivális designer között alakult ki kooperatív kapcsolat, a többiek csupán az integratív szerepet betöltő vállalkozóval tartják a kapcsolatot (6. ábra).

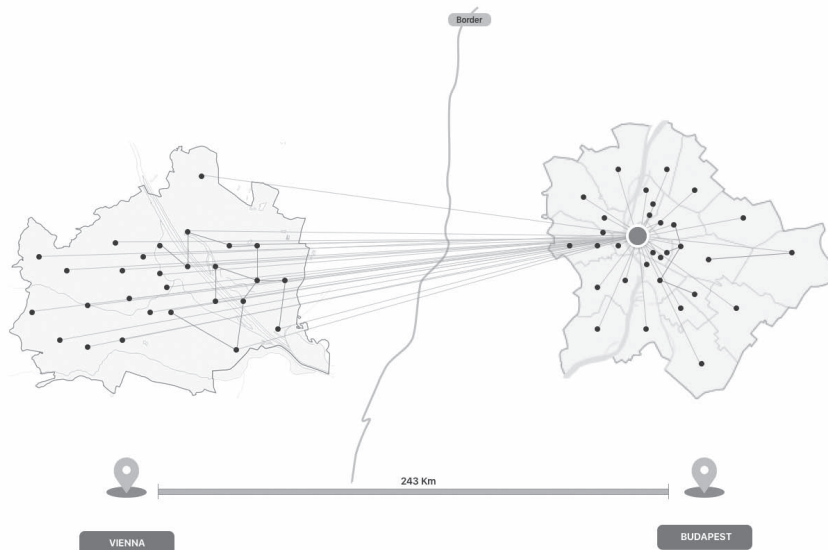
4. ábra: A Katowice–Krakkó kooperatív hálózat
The Katowice–Kraków cooperative network

5. ábra: A Poznań–Varsó kooperatív hálózat
The Poznań–Warsaw cooperative network

6. ábra: A Budapest–Bécs kooperatív hálózat
The Budapest–Vienna cooperative network

Az integratív szerepet betöltő vállalkozónak főszerep jut a kooperatív hálózatban, ezért részletesebben meg kell vizsgálni szerepét. A versenytársak kooperációja egyetlen térségben sem zökkenőmentes a korábbi kíméletlen gazdasági verseny miatt; a bizalmatlanság szintje kiugróan magas. Ám létezik egy integratív funkciót betöltő személy, akiben mindannyian megbíznak (Vesalainen, Valkokari, Hellström 2017), őket nagyméretű pont jelöli a cég-hálózati térképeken. Az integratív szerepet betöltő vállalkozó kapcsolatban áll a hálózat összes tagjával, míg a riválisok egymással nagyon ritkán lépnek interakcióba. Kooperatív hálózatokban a kapcsolatsűrűség rendszerint alacsony (az ilyen kapcsolati gráfot ritka hálózatnak nevezzük), csupán akkora, amekkorával a kooperatív hálózat fennmarad. Az empirikus adatok egyértelműen alátámasztják: a vizsgált kooperatív hálózatokban nincs szükség arra, hogy az összes versenytárs megbízzon egymásban, ez életszerűtlen elvárás volna. A bizalmat az integratív szerepet betöltő vállalkozó teremti meg; a hálózat hatékony működéséhez az is elég, ha csupán benne bíznak meg a hálózat tagjai.

Az empirikus elemzés egyértelműen ellentmond annak a hipotézisnek, mely szerint egy gazdasági hálózat teljesítménye annál magasabb, minél több aktor bíz meg egymásban, illetve kommunikál egymással. A legtöbb korábbi hálózati elemzés azt sugallja, hogy a teljes hálózatok (melyben minden egyes csomópont mindegyik csomóponttal össze van kötve) eredményessége a legjobb (Bachmann, Inkpen 2011; Breuer, McDermott 2012). Az a felfogás, hogy a magasabb bizalmi szint nagyobb hálózati hatékonyságot teremt, a kooperatív

hálózatok esetében nem helytálló. A riválisok hálózatában leggyakrabban az integratív szerepet betöltő szereplőben bíznak meg a szereplők, rajta keresztül kommunikálnak egymással, a valóságban tehát a legalacsonyabb bizalmi szinten működik a hálózat – kiválóan.

Az integratív szerepet betöltő vállalkozó közvetít a riválisok között, tervezi és koordinálja a kooperatív cselekményeket. Gyakorlati jelentőségét a következő interjúrészlet jól bemutatja. *„Szó sem lehet arról, hogy beszéljek Z. K.-val, az egy gazember (egy rivális, aki szintén tagja a hálózatnak), többször is becsapott, utálom! Azonban X. Y.-t (az integratív szerepet betöltő vállalkozó) ismerem régóta, tudom, hogy benne meg lehet bízni. Ő mindig megkérdezi, hogy kell-e nekem valamilyen árut beszerezni, aztán megszervezi a többi konkurencsával, hogy együtt szállítsuk a szükséges árut. De nemcsak itt Nyíregyházán, hanem Kisvárdán és Nagyváradon is vannak ilyen éttermesek, akikkel kapcsolatban áll – én ki nem állhatom őket... Ez az egész azért jó, mert így olcsóbban megvehetjük a dolgokat a nagykerben, ezzel pénzt spórolunk és még a benzinköltség is kevesebb, mert nem kell mindenkinek egyenként áruért menni... De arról szó sem lehet, hogy Z. K.-val én leálljak beszélni. X. Y. jól kijön vele és egyezkedik, szervezkedik vele, hogy hozzuk közösen az árut.”* (78. interjú)

Mind az öt kooperatív hálózat szereplői a közös árubeszerzésben és áruszállításban kooperálnak, a többi üzleti tevékenységben (árképzés, eladás, menedzsment, a telephely kiválasztása stb.) egymással versenyben állnak. A kooperációból származó megtakarításnak tehát két forrása van: egyrészt az áruszállítás költségét csökkentik, illetve megosztják az ezzel kapcsolatos kockázatokat. Másrészt, mivel együtt vásárolják a termékeket, a nagykereskedésben egy vásárlónak számítanak, árkedvezményben részesülnek, így alacsonyabb egységáron vásárolhatnak.

A valóságban a kooperáció úgy valósul meg, hogy az integratív funkciót betöltő személy összegyűjti a szereplőktől azt a piaci információt, hogy kinek pontosan milyen termékre és milyen mennyiségben van szüksége (Holl, Mariotti 2018; Vesalainen, Valkokari, Hellström 2017). Ezután kiszámítja, hogy az árumennyiség elszállítása hány járművet igényel. Az áruszállítást mindig más végzi, az integratív funkciót betöltő személy ügyel arra, hogy *„éves szinten mindig, mindenki egyformán sorra kerüljön, az áruszállításból mindenki egyformán kivegye a részét.”* (36. interjú). Például a Katowice–Krakkó-hálózatban nem szükséges mind a 69 pékségnek elindulni áruért, elég, ha 45-47 jármű szállítja a 69 vállalkozónak a termékeket. Természetesen az áruszállítás anyagi terhet az összes vállalkozó viseli. Végül az integratív funkciót betöltő szereplő a leadott igények alapján egyeztet és dönt a közös áruszállítás időpontjáról, és erről mindenkit értesít – rendszerint e-mailben. Miután a szükséges árut megvették, bepakolják az árufuvarozó járműbe. Ezután a hálózati szereplők által korábban kijelölt, minden rivális számára viszonylag könnyen megközelíthető helyszínen szétosztják egymás között a megvásárolt árut.

Az interregionális kooperatív hálózatok struktúrája

A tanulmány egyik tétele, hogy a hálózati hatások és externáliák területi terjedését, intenzitását a hálózat struktúrája határozza meg. Ezért először a kooperatív hálózatok szerkezetét szükséges megvizsgálni, és csak ezután térhetünk rá a hálózati hatásmechanizmusok elemzésére (Acemoglu, Ozdaglar, Tahbaz-Salehi 2012). A hálózati hatás és a hálózati externáliák fogalmait gyakran összekeverik, azonban a kettő nem felcserélhető. A hálózati hatás azt mutatja meg, hogy a hálózat tagjai mekkora hasznot vagy veszteséget realizálnak a hálózatosodás révén. A hálózati externália azt jelenti, hogy a gazdasági hálózat a hálózaton kívüli aktorokra is hatást gyakorol. A hálózati hatás tehát a hálózaton belüli, a hálózati externália a hálózaton kívüli befolyást méri. Ebben a tanulmányban kizárólag a hálózati hatást mérem.

A mérések eredményei (2. táblázat) azt mutatják, hogy az öt kooperatív hálózat kerékagy-küllő topológiát követ. Ez azt jelenti, hogy egy szuperközpont található a hálózatban (az integratív funkciót betöltő személy), ő irányítja és ellenőrzi az összes kooperatív eseményt. A hálózatok e középpontja minden egyes csomóponttal össze van kötve, magához vonzza a kapcsolatokat (esetünkben mindet), míg a riválisok között csupán elszórtan található összekötő él.

A 2. táblázatból kiderül, hogy a centralitás bármely típusát választjuk, az integratív szerepet betöltő személy nélkülözhetetlen a hálózatban. Ez a szereplő biztosítja a hálózat magas robusztusságát, a véletlen hálózati támadásokkal szembeni erős védekezőképességet. Viszont az irányított, tudatos és jól célzott hálózati támadásokkal szemben a kerékagy-küllő hálózati architektúra rendkívül sebezhető lenne (D'Alessandro, Léautier 2016a).

2. táblázat: Az öt kooperatív hálózat strukturális jellemzői (2016)
Structural characteristics of five cooperative networks (2016)

Mutató	Záhony- Beregszász- Munkács	Nyíregyháza- Kisvárd- Nagyvárad	Budapest-Bécs	Katowice-Krakkó	Poznań-Varsó
V	69	99	59	69	74
E	99	131	77	81	105
<k>	2,869	2,646	2,61	2,34	2,82
α	1,434	1,323	1,355	1,17	1,41
GD	0,0147	0,013	0,022	0,017	0,019
C	0,961	0,971	0,973	0,948	0,962
AP	1,211	1,467	2,995	2,634	3,624
SW	0,793	0,661	0,325	0,359	0,265
D	151	148	261	111	324
C _S	0,0066	0,0067	0,0038	0,0090	0,0030
C _{DF}	0,918	0,961	0,943	0,930	0,923
C _B	0,921	0,968	0,952	0,946	0,916
C _D	0,942	0,966	0,959	0,939	0,921

A szuperközepont lehetőséget biztosít a hálózat perifériáján lévő aktoroknak is, hogy a hálózati tevékenységben a hálózat centrumában lévőkhöz hasonlóan részt vehessenek; a kooperatív élekből futó információ torzítatlanul jut el a hálózat centrumához és perifériájához is.

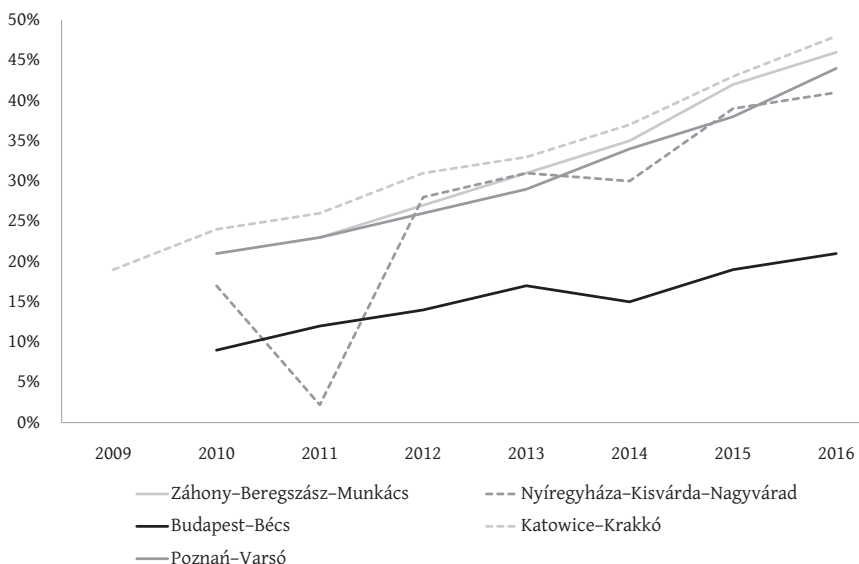
A régió- és országhatáron átívelő hálózati hatás

A kooperatív hálózatok hatása (NE) a foglalkoztatottság (E) és a jövedelem (I) változásával mérhető. A kérdés tehát az, hogy a kooperatív megtakarításból (S) hány százalékban finanszírozható a munkahelyteremtés és a jövedelemnövekedés; $NE = S / (E + I)$. Amennyiben $NE \geq 1$, akkor pozitív hálózati hatásról beszélünk, a jövedelemnövekedés és a foglalkoztatásbővülés finanszírozható a kooperatív megtakarításból. Ha $NE < 1$, akkor a kooperatív megtakarítás önmagában nem elég a jövedelemnövekedés és a foglalkoztatásbővülés finanszírozásához. Ezzel a számítással mérhetővé válik, hogyan alakul időben a kooperatív hálózati hatás (Jóna 2017a).

A 7. ábrán látható, hogy az NE -értékek viszonylag folyamatosan emelkednek, kivéve a Nyíregyháza–Kisvárd–Nagyvárad-hálózatnál, ahol 2011-ben komoly visszaesés tapasztalható. Ekkor több szereplő is kivált a hálózattól

7. ábra: Hány százalékban fedezi a kooperatív megtakarítás a jövedelemnövekedést és a munkahelyteremtést? (%)

What proportion of income growth and job-creation do cooperative savings cover? (%)

(pletyka terjedt a hálózatban), akiknek helyét újabb vállalkozók vették át. Ugyanakkor leolvasható az is, hogy a kooperatív hálózatok időbeni fejlődésével egyre nagyobb jövedelemnövekedés vált realizálhatóvá és a munkahelyek számát is bővítették. A 3. táblázat alátámasztja, hogy az öt hálózat hétéves (kivéve a Katowice–Krakkó-hálózatot, mely 8 éve létezik) működése alatt összesen 257 új munkahely megteremtéséhez járult hozzá.

Ha a 7. ábrát és a 3. táblázat adatait összevetjük, látható például, hogy a Katowice–Krakkó-hálózatban 2016-ban hat új munkahely jött létre, a kiadás majdnem felét a kooperációból származó megtakarításokból fedezték. Vegyük észre, hogy a kooperatív megtakarítások közvetlenül a közös árubeszerzés és -szállítás után realizálódnak, az árkedvezmény és az alacsonyabb szállítási költségek haszna azonnal megjelenik a hálózati szereplők gazdasági teljesítményében.

A 7. ábra arra is felhívja a figyelmet, hogy mind az öt hálózat megtakarításokhoz vezet a szereplők számára és a regionális gazdasági fejlődés kiadásai különböző arányban finanszírozhatók belőle. A legtöbb hálózatban lehetséges akkora megtakarítás, amelyből az új munkahelyek teremtésének és a jövedelemnövekedésnek legalább egyharmadát fedezni lehet. Nyilvánvaló, hogy ahol szinte már napi rutinná vált a közös árubeszerzés és -szállítás (lásd a Katowice–Krakkó- és a Záhony–Beregszász–Munkács-hálózatot), ott a C_c értékek is magasabbak, mint abban a hálózatban, ahol akár több hét is eltelik két kooperatív tevékenység között (Budapest–Bécs-hálózat). A kooperáció – esetünkben a riválisok közös árubeszerzése és -szállítása – racionális döntésnek nevezhető, mert új anyagi forrást teremt; a kooperatív hálózatok a regionális gazdasági fejlődés és növekedés új tényezőinek nevezhetők (Choi, Garcia, Friedrich 2010; Jóna 2017a, 2017b).

Ezzel szemben több bíráló szerint a kooperáció elhanyagolható mértékben járul csak hozzá a gazdasági fejlődéshez. Ezen érvelések szerint a kooperatív megtakarításokból meglehetősen kevés új munkahelyet és kismértékű jövedelemnövekedést lehet finanszírozni. A kooperáció valóban nem „világmegváltó” koncepció, nem globális, hanem inkább lokális együttműködésen alapul, egy kisebb földrajzi egység helyi társadalmában hatékony. Azonban érdemes összevetni két adatot: 2018-ban a Rehau-Automotive Kft. 150 millió eurót fektetett be egy újhartyáni cég alapításába, amellyel több, mint 720 új munkahelyet fog létesíteni. Ezzel szemben a fenti öt kooperatív hálózat 257 új munkahelyet hozott

3. táblázat: Az új munkahelyek száma a hálózatokban
Number of new jobs in the networks

A hálózat neve	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Összesen
Záhony–Beregszász–Munkács	–	–	8	10	5	7	12	11	53
Nyíregyháza–Kisvárd–Nagyvárad	–	13	15	14	21	20	14	13	110
Budapest–Bécs	–	3	5	2	2	3	3	4	22
Katowice–Krakkó	4	2	4	7	5	7	7	6	42
Poznań–Varsó	–	4	3	4	6	4	4	5	30

létre külső (kormányzati, uniós stb.) támogatás nélkül, kapcsolati tőkéjének gazdasági tőkévé konvertálásával, amellyel megtakarítást realizált. Végso soron a hálózat által lefedett térségek kitettsége csökkent, autonómiájuk javult.

Összefoglalás

A tanulmány célja volt, hogy hálózati adatbázisok feldolgozásával elemezze öt kooperatív hálózat területi jellemzőit és gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását. A kutatás eredményei szerint a lokalizációs előnyök kihasználásában a kooperatív hálózatoknak fontos szerepe van. Nagyon rövid idő alatt megjelentek a kooperatív hálózatokból származó megtakarítások, melyek közvetlenül hatnak a foglalkoztatási ráta javulására, a jövedelemszint emelkedésére és a helyi társadalom jólétére. A kooperatív megtakarítás jövedelemteremtő beruházás. Ugyanakkor a vállalkozói versenykultúra fejlődését jelzi az integratív funkciót betöltő vállalkozó megjelenése és informális keretek közötti sikeres működése. Többen attól tartottak, hogy a hálózati főszereplő vissza fog élni a birtokába kerülő piaci információkkal, vertikális hálózati struktúrát fog építeni és a hálózat rövid időn belül eltűnik. A gyakorlat azonban nem ezt mutatja: a csúcspontok szinte csak a szuperközponttól kapnak információt, ennek következtében a hálózati interakciók zaj csökken, a kommunikáció letisztul, ennek eredménye, hogy tiszta, érthető adatokat kapnak a konkurens vállalkozók a közös árubeszerzésről és -szállításról. A régió- és országhatárokon átvéelő kooperatív hálózatok nyereségesen működnek évek óta.

A jövőben a regionális politika feladata lehet kidolgozni a gazdasági hálózatokra épülő területi fejlesztéspolitikai koncepciót. Ennek keretében az üzleti hálózati hatások és externáliák terjedését szükséges felerősíteni – akár határokon átvéelő szinten is.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Irodalom

- Acemoglu, D., Carvalho, V. M., Ozdaglar, A., Tahbaz-Salehi, A. (2012): The network origins of aggregate fluctuations. *Econometrica*, 5., 1977–2006. <http://doi.org/f39tth>
- Bachmann, R., Inkpen, A. C. (2011): Understanding institutional-based trust building processes in inter-organizational relationships. *Organization Studies*, 2., 281–301. <http://doi.org/bp6q87>

- Barabási-Albert L. (2016): *Hálózatok tudománya*. Libri Kiadó, Budapest
- Baretta, A. (2008): The functioning of co-opetition in the health-care sector: An explorative analysis. *Scandinavian Journal of Management*, 3., 209–220. <http://doi.org/d7hkjf>
- Barthélemy, M. (2011): Spatial networks. *Physics Reports*, 1–3., 1–101. <http://doi.org/bv242z>
- Bengtsson, M., Kock, S. (1999): Cooperation and competition in relationships between competitors in business networks. *Journal of Business and Industrial Marketing*, 3., 178–194. <http://doi.org/b98p4v>
- Bourdieu, P. (2004): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 122–137.
- Bradenburger, A. M., Nalebuff, B. J. (1996): *Co-opetition*. Doubleday Currency, New York
- Breuer, J. B., McDermott, J. (2012): Culture, caution, and trust. *Journal of Development Economics*, 1., 15–23. <http://doi.org/d7b7nf>
- Breznitz, D. (2009): Globalization, coopetition strategy and the role of the state in the creation of new high-technology industries. In.: Dagnino, D. B., Rocco, E. (eds.): *Coopetition strategy*. Routledge Press, London, New York, 103–128.
- Brinkhoff, T., Kresse, W. (2012): Databases. In.: Kresse, W., Danko, D. M. (eds.): *Springer handbook of geographic information*. Springer, Heidelberg, 61–109.
- Choi, P., Garcia, R., Friedrich, C. (2010): The drivers for collective horizontal coopetition: A case study of screwcap initiatives in the international wine industry. *International Journal of Strategic Business Alliances*, 3., 271–290. <http://doi.org/czfhhm>
- Corrado, L., Fingleton, B. (2012): Where is the economics in spatial econometrics? *Journal of Regional Science*, 2, 210–239. <http://doi.org/bk6f6g>
- Czakov, W., Rogalski, M. (2014): Coopetition typology revisited – a behavioural approach. *International Journal of Business Environment*, 1., 28–46. <http://doi.org/cr46>
- D'Alessandro, C., Léautier, F. (2016a): Spatial networks: connecting spaces through leaders. In.: D'Alessandro, C., Léautier, F. (eds.): *Cities and spaces of leadership. A geographical perspective*. Palgrave Macmillan, London, 126–143. <http://doi.org/cr47>
- D'Alessandro, C., Léautier, F. (eds.) (2016b): *Cities and spaces of leadership*. Palgrave Macmillan, London <http://doi.org/cr48>
- Dagnino, G. B. (2009): Coopetition strategy: a new type of interfirm dynamics for value creation. In.: Dagnino, G. B., Rocco, E. (eds.): *Coopetition strategy: theory, experiments and cases*. Routledge, London, 25–43.
- Dubois, A. (2015): Business networks and the competitiveness of small manufacturing firms in Sweden's northern periphery. *Norwegian Journal of Geography*, 3., 135–151. <http://doi.org/f3n399>
- Freeman, L. C. (1979): Centrality in social networks conceptual clarification. *Social Networks*, 3., 215–239. <http://doi.org/bx3m36>
- Gnyawali, D. R., He, J., Madhavan, R. (2006): Impact of co-opetition on firm competitive behavior: An empirical examination. *Journal of Management*, 4., 507–530. <http://doi.org/bmdr6f>
- Gnyawali, D. R., Madhavan, R., He, J., Bengtsson, M. (2016): The competition–cooperation paradox in inter-firm relationships: A conceptual framework. *Industrial Marketing Management*, 53., 7–18. <http://doi.org/f3pkq4>
- Haggett, P., Chorley, R. J. (1969): *Network analysis in geography*. Edward Arnold, London
- Holl, A., Mariotti, I. (2018): The geography of logistics firm location: The role of accessibility. *Networks and Spatial Economics*, 2., 337–361. <http://doi.org/cr49>
- Jackson, M. (2008): *Social and economic networks*. Princeton University Press, Princeton
- Jóna Gy. (2016): A kooperatív kvk-hálózatok területi dimenziói és hatásai. *Területi Statisztika*, 1., 66–88. <http://doi.org/cr5b>
- Jóna Gy. (2017a): Roles of the cooperative networks in the local business life. *Journal of Economics and Management*, 1., 26–41. <http://doi.org/cr5c>
- Jóna Gy. (2017b): Versenytársak együttműködésének hatása a regionális fejlődésre. *Közgazdasági Szemle*, január, 54–73. <http://doi.org/cr5d>
- Kerr, A. (2017): *Global games. Production, circulation and policy in the networked area*. Routledge, New York
- Lawson, R., Guthrie, J., Cameron, A., Fischer, W. C. (2008): Creating value through cooperation: An investigation of farmers' markets in New Zealand. *British Food Journal*, 1., 11–25.

- <http://doi.org/cpcn6f>
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Luo, X. (2007): A coopetition perspective of global competition. *Journal of World Business*, 2., 129–144. <http://doi.org/cbb4g2>
- Lyson, T. A., Stevenson, G. W., Welsh, R. (2008): *Food and the mid-level farm: Renewing an agriculture of the middle*. MIT Press, Cambridge <http://doi.org/cr5f>
- Mariani, M. M. (2016): Coordination in inter-network coopetition: Evidence from the tourism sector. *Industrial Marketing Management*, 53., 103–123. <http://doi.org/cr5g>
- Ngowi, A. B., Pienaar, E. (2005): Trust factor in construction alliances. *Building Research and Information*, 3., 267–278. <http://doi.org/cmwn2q>
- O'Sullivan, D. (2014): Spatial network analysis. In: Fischer, M. M., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional science*. Springer, Berlin, Heidelberg, 1253–1273. <http://doi.org/cr5h>
- Osarenkhoe, A. (2010): A study of inter-firm dynamics between competition and cooperation – A coopetition strategy. *Journal of Database Marketing and Customer Strategy Management*, 3–4., 201–221. <http://doi.org/dbm38p>
- Pathak, S. D., Wu, Z., Johnston, D. (2014): Toward a structural view of co-opetition in supply networks. *Journal of Operations Management*, 5., 254–267. <http://doi.org/cr5j>
- Petter, R. R. H., Resende, L. M., Júnior, P. P. A., Horst, D. J. (2014): Systematic review: an analysis model for measuring the coopetitive performance in horizontal cooperation networks mapping the critical success factors and their variables. *The Annals of Regional Science*, 1., 157–178. <http://doi.org/cr5k>
- Quintana-García, C., Benavides-Velasco, C. A. (2004): Cooperation, competition, and innovative capability: A panel data of European dedicated biotechnology firms. *Technovation*, 12., 927–938. <http://doi.org/d98xhp>
- Ritala, P. (2012): Coopetition strategy – When is it successful? Empirical evidence on innovation and market performance. *British Journal of Management*, 3., 307–324. <http://doi.org/c3tz7m>
- Ritala, P., Golnam, A., Wegman, A. (2014): Coopetition-based business models: The case of Amazon.com. *Industrial Marketing Management*, 2., 236–249. <http://doi.org/gdncgt>
- Rusko, R. (2011): Exploring the concept of coopetition: A typology for the strategic moves of the Finnish forest industry. *Industrial Marketing Management*, 2., 311–320. <http://doi.org/b6cpwq>
- Scherngell, T. (ed.) (2013): *The geography of networks and R&D collaborations*. Springer, Heidelberg <http://doi.org/f3swqs>
- Schulze-Ehlers, B., Steffen, N., Busch, G., Spiller, A. (2014): Supply chain orientation in SMEs as an attitudinal construct: Conceptual considerations and empirical application to the dairy sector. *Supply Chain Management: An International Journal*, 4., 395–412. <http://doi.org/f6g6bv>
- Vesalainen, J., Valkokari, K., Hellström, M. (eds.) (2017): *Practices for network management. In search of collaborative advantage*. Palgrave Macmillan, London <http://doi.org/cr5m>
- Watts, D. J., Strogatz, S. H. (1998): Collective dynamics of 'small world' networks. *Nature*, 393., 440–442. <http://doi.org/bwp37w>

Regionális munkaerőpiaci problémák – a külföldi munkavállalás súlyosbítja-e az északkeleti régiók helyzetét Magyarországon?

Regional labour market problems – does foreign employment aggravate the situation of north-eastern regions in Hungary?

CSUGÁNY JULIANNA, KOZÁK ANITA

CSUGÁNY Julianna: adjunktus, Eszterházy Károly Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Közgazdaságtan Tanszék; 3300 Eger, Egészségház utca 4.; csugany.julianna@uni-eszterhazy.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3903-2336>

KOZÁK Anita: főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Közgazdaságtan Tanszék; 3300 Eger, Egészségház utca 4.; kozak.anita@uni-eszterhazy.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2144-8368>

KULCSSZAVAK: regionális munkaerőpiaci sajátosságok; elvándorlás; külföldi munkavállalás; munkaerőhiány

ABSZTRAKT: Az elmúlt években a kedvezőnek ítélt magyar munkaerőpiaci tendenciákkal párhuzamosan megnőtt a külföldön munkát vállalók száma. A munkaerő-mobilitás intenzitása magyarázható az alacsony hazai bérszinttel, de általánosságban megfogalmazható, hogy a magyar munkaerőpiacon hiányzik a munkakereslet és munkakínálat összhangja, mely a munkaerőhiány és a munkanélküliség együttes jelenlétét idézi elő, különösen a kevésbé fejlett régiókban. Hazánkban a munkaerőpiaci indikátorokban is kirajzolódnak regionális különbségek, a gazdaságilag fejletlenebb térségekből intenzívebb az elvándorlás és súlyosabbak a munkaerőpiaci problémák is. Az ország két legkevésbé fejlett régiója, Észak-Magyarország és Észak-Alföld továbbra is küzd a munkanélküliséggel, gondot jelent az alacsony gazdasági aktivitás és a foglalkoztatás átlagosnál alacsonyabb szintje. Ezzel párhuzamosan egyre súlyosbodó problémaként jelentkezik a munkaerőhiány, mely egyrészt a munkáltatók által elvárt és a munkavállalók által kínált képzettség- és készségbeli eltérések, valamint a térségből való elvándorlás eredményeként alakult ki. Jelen tanulmányban áttekintést nyújtunk a magyar munkaerőpiac regionális differenciáltságáról, majd az északi és keleti térségekben tapasztalható egyre intenzívebb elvándorlást ösztönző gazdasági tényezők bemutatására helyezük a hangsúlyt. 2017 végén empirikus vizsgálatot végeztünk, amelynek keretében a két legelmaradottabb hazai régió munkavállalóinak mobilitási hajlandóságát és annak motivációit mértük fel. A vizsgálat során arra kerestük a választ, hogy mennyire vonzó a külföldi munkavállalás a kevésbé fejlett területeken, s milyen összefüggések mutathatók ki a határon túli munkavégzési hajlandóság és a válaszadók szociodemográfiai jellemzői között.

Julianna CSUGÁNY: senior lecturer, Department of Economics, Faculty of Economics and Social Sciences, Eszterhazy Karoly University; Egészségház utca 4., H-3300 Eger, Hungary; csugany.julianna@uni-eszterhazy.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3903-2336>

Anita KOZÁK: college associate professor, Department of Economics, Faculty of Economics and Social Sciences, Eszterhazy Karoly University; Egészségház utca 4., H-3300 Eger, Hungary; kozak.anita@uni-eszterhazy.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2144-8368>

KEYWORDS: regional labour market disparities; migration; working abroad; labour shortage

ABSTRACT: In recent years, the number of people working abroad has increased in parallel with the favourable trends of the Hungarian labour market. The intensity of outward labour mobility reflects low domestic wage levels, but there is also a general disparity between skills demanded and skills offered in the Hungarian labour market, resulting in a combined presence of labour shortages and unemployment, especially in the less developed regions.

The two least developed regions of the country, Northern Hungary and the Northern Great Plain continue to struggle with unemployment and a low level of economic activity. A shortage of labour becomes an increasingly serious problem because of lacking or ill-matched qualifications and migration of labour from these regions.

The paper provides an overview of the regional differentiation of the Hungarian labour market. It throws a focus on the economic factors stimulating the more intensive migration in the northern and eastern regions. At the end of 2017, the authors conducted an empirical survey among workers in the two most disadvantaged Hungarian regions to measure their willingness and motivation to migrate. How attractive was working abroad for people in these less developed areas? 1567 employees of 52 companies completed a questionnaire. Snowball sampling was used, and the results were examined by descriptive and relationship methods.

Of the 1567 employees, 16.4% had experience in working abroad, their return to Hungary was motivated by family reasons. Regarding cross-border mobility, over one third (34.9%) of the respondents would consider the possibility of working abroad, with the opportunity of higher wages being the main motivation. Based on previous empirical research, basic assumptions about the relationship between cross-border mobility and the individual socio-demographic characteristics of workers can be made. A significant correlation can only be observed with regard to age and time spent at the employer organisation, while gender, vocational qualifications, remuneration and the form of employment of the respondents did not significantly influence any intent to migrate.

Those formerly employed abroad showed a higher willingness to move. In the less developed regions of our country, working abroad is only a distant thought. However, our empirical survey suggests that potential migration of younger generations in the lagging regions may further exacerbate regional differences.

Bevezetés

Az elmúlt években a magyar munkaerőpiacon egyre kedvezőbb tendenciák rajzolódtak ki, melyek mögött azonban strukturális problémák húzódnak. Egyre súlyosbodó gondot jelent egyes ágazatokban a munkaerőhiány, valamint a technológiai változások által megkövetelt új kompetenciák hiánya is. A Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján 2018 első negyedévében a betöltetlen álláshelyek száma már megközelítette a nyolcvanezret (79 428 db), melynek közel háromnegyede a versenyszférához kötődik (KSH 2018). Szektorálisan az

ipart érinti legjelentősebben a munkavállalók hiánya, a szolgáltató szektoron belül az adminisztratív munkakörök, továbbá a humán-egészségügyi és a kereskedelmi terület emelhető ki. Sebők (2017) a munkaerőhiány okai között a hazánkra is jellemző öregedő korfát, a képzési struktúra és a vállalkozási igények disszonanciáját, a gyenge belföldi mobilitási hajlandóságot és a magyar munkavállalók növekvő külföldi munkavállalási kedvét emeli ki. Egri (2017) a halandóság és az egészségügyi állapot területi egyenlőtlenségeire is felhívja a figyelmet, mely a kedvezőtlen helyzetű régiókból való elvándorlást ösztönözheti. A külföldi munkavállalási hajlandóságban Hárs, Simon (2015a) szerint kétféle régió képe rajzolódik ki. A régiók egyik csoportját Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és Dél-Alföld alkotják, ahol a migráció szelektivitása nem pozitív, illetve a pozitív szelektivitási index folyamatosan csökken. A másik csoporthoz Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúl tartozik, ahol növekvő és negatívból pozitívba forduló migrációs szelektivitási index a jellemző.

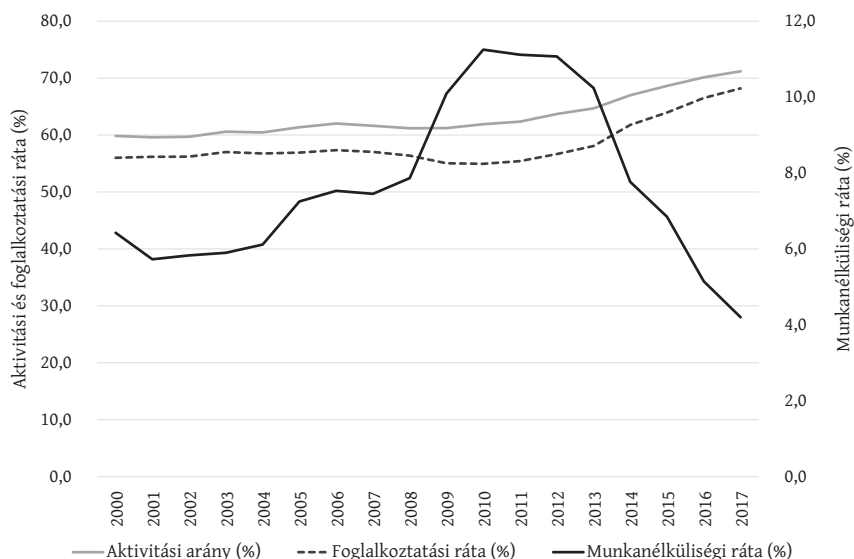
A tanulmány célja – áttekintve a hazai regionális munkaerőpiaci problémákat – feltárni a migrációs hajlandóságot és a mögöttes meghúzóó motivációkat az Észak-Alföld és az Észak-Magyarország régiókban székhellyel rendelkező vállalatok munkavállalóinak körében. Elsőként felvázoljuk az általános munkaerőpiaci helyzetképet az elérhető legfrissebb statisztikai adatok felhasználásával, majd kitérünk a munkaerőpiac regionális jellemzőire, melyet felmérésünk eredményeinek ismertetése követ. Vizsgálatunk során 52 vállalkozás 1567 dolgozóját értük el kérdőíves megkérdezéssel, akiknek egyharmada (34,9%-a) mutat külföldi munkavállalási hajlandóságot. Összefüggéseket kerestünk a külföldi munkavállalási hajlandóság és a válaszadó neme, iskolai végzettsége, életkora, külföldi munkatapasztalatának megléte vagy hiánya, munkaviszonyának típusa, munkaköre, valamint a munkaszervezetnél eltöltött ideje és a munkabérének megítélése között.

Munkaerőpiaci helyzetkép Magyarországon

Hazánkban az aktivitási és a foglalkoztatási arány lassú emelkedése mellett a munkanélküliségi ráta évről évre alacsonyabb (1. ábra). A 2008-as gazdasági válságot követően a 10% fölé kúszó munkanélküliség 2017 végére már 4% alá csökkent, miközben a 15–64 éves korosztály aktivitási aránya a 2000-es években tapasztalható 60%-os szintről 70% körüli értékre emelkedett, a foglalkoztatási ráta pedig a válság éveit követő visszaesés után szintén messze meghaladja már a 60%-ot.

Európai uniós összehasonlításban is kedvező a magyar munkaerőpiac helyzete, 2016-ban az EU 28 tagországnak átlagos 72,8%-os aktivitási rátájától ugyan elmarad a magyar 70,1%-os arány, de a 20–64 éves korosztály 71,5%-os

1. ábra: A magyar munkaerőpiac főbb indikátorainak alakulása 2000 és 2017 között
 The main labour market indicators of Hungary between 2000 and 2017

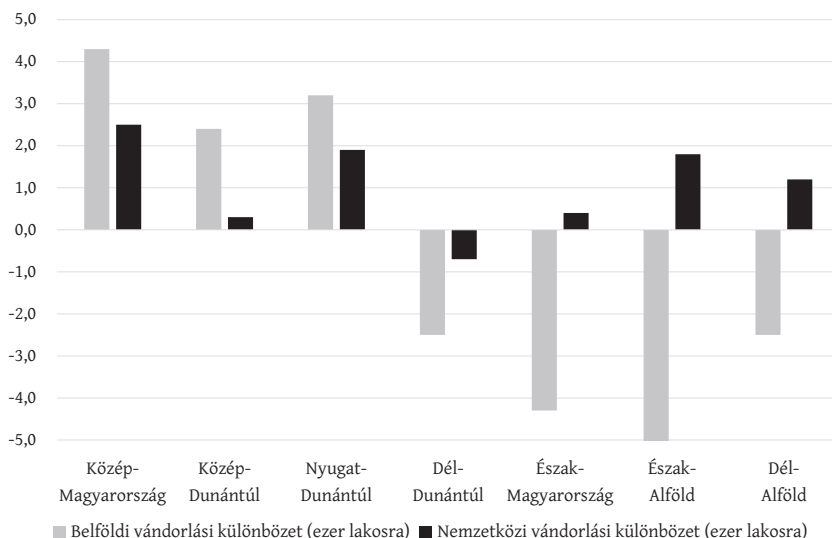
Adatok forrása: KSH 2018.

foglalkoztatási rátája magasabb az EU e korcsoportban mért 71,1%-os átlagánál (Eurostat 2018a). Az inaktivitás tehát továbbra is magasabb, mint az EU-átlag, de a lemaradást kompenzálja a foglalkoztatás bővülése. A pozitív értelemben vett legnagyobb különbség a munkanélküliségben mutatkozik, 2016-ban az EU 8,6%-os arányával szemben Magyarországon csak 5,1% volt a gazdaságilag aktív népességben belül a munkanélküliek aránya, mely 2017-re tovább csökkent. Hazánkban tehát a munkaerőpiaci statisztikák szerint már nincs lemaradás az európai uniós átlagértékektől.

A kedvező munkaerőpiaci mutatók mellett megjelent azonban a szakképzett munkaerő hiányának, illetve a munkáltatók által elvárt kompetenciák és a potenciális munkavállalók készségei és képzettsége közötti eltérések problémája. A technológiai változások alkalmazkodást igényelnek a munkaerőpiacon, új kompetenciákra, új készségek elsajátítására van szükség. A technológiai haladás, az új technológiák bevezetése megköveteli a munkaerőpiaci intézmények rugalmasságát, mivel az innovációk jórészt munkamegtakarító hatásúak. A munkaerőpiac a technológiai változások egyik legérzékenyebb területe. Az új típusú munkavégzési formák nem terjedtek el megfelelően Európában, a munkaerőpiaci szabályozás is kevésbé alkalmazkodott az infokommunikációs technológiák generálta kihívásokhoz (Kapás, Czeglédi 2008). A munkaerőpiaci korlátozások csökkentésével, így az atipikus foglalkoztatási formák növelésével javítható lenne a munkaerőpiaci hatékonyság. A digitális forradalom tehát felszínre hozta a munkaerőpiacok mélyebben gyökerező problémáit.

Magyarországon a 2008-as gazdasági válság, valamint az osztrák és német munkaerőpiaci korlátozások feloldásának hatására megélenkült a külföldi munkavállalási hajlandóság, ugyanakkor a munkaerőmozgás egy része cirkuláris migráció (Lakatos 2015). A migrációs döntés a környezettel való elégedetlenségen alapul, ami először ingázáshoz, majd költözéshez, végül nemzetközi migrációhoz vezet (Lakatos, Rédei, Kapitány 2015). A szerzők 2001. és a 2011. évi népszámlálás adatállománya alapján végzett kutatása rámutatott arra, hogy jellemzően egyedülálló, illetve gyengébb családi kötődéssel rendelkező fiatalok vállalkoznak külföldi munkavállalásra, a határ menti térségekben inkább az ingázás jellemző. Ezt támasztja alá a KSH nemzetközi vándorlási különbözetről szóló statisztikája is, mely az elmúlt években pozitív, azaz többen jöttek Magyarországra munkavállalás céljából, mint amennyien külföldre mentek dolgozni (KSH 2018). A 2016-os adatokat megvizsgálva ezzel ellentétes irányú tendencia Közép-Dunántúlon, Észak-Magyarországon és Dél-Alföldön rajzolódik ki, ahol az egyenleg negatív, ami azt jelenti, hogy ezekből a régiókból külföldre távozik többen vannak, mint az onnan érkezők. A 2017-es adatok (2. ábra) alapján csak Dél-Dunántúlon negatív a nemzetközi vándorlási különbözet. Az országon belüli vándorlás egyenlegét nézve a fejletlenebb térségekből a fejlettebbek felé irányul a munkaerő mozgása, az előbbi három régió mellett ez jellemzi az Észak-Alföld régiót is, ahol intenzív külföldre irányuló munkaerő-vándorlás

2. ábra: A belföldi és nemzetközi vándorlási különbözet ezer lakosra vetítve
Magyarország régióiban (2017)
*Domestic and international migration difference per thousand inhabitants in
Hungary by NUTS 2 regions (2017)*

Adatok forrása: KSH 2018.

nem, de belföldi elvándorlás tapasztalható. A migrációs statisztikák hazai és nemzetközi viszonylatban is nagyon érzékenyek a számbavételi problémákra, ugyanakkor a vándorlás irányának, változásának és nagyságrendi különbségeinek megfigyeléséhez jó alapul szolgálnak.

A 2. ábrán jól kirajzolódik, hogy az elvándorlás által leginkább érintett két régió Észak-Magyarország és Észak-Alföld. Mindkét régió esetében jelentősebb a belföldi vándorlás, miközben 2017-ben a nemzetközi vándorlási különbözet pozitív. 2016-ban Észak-Magyarországon a nemzetközi vándorlási különbözet még negatív volt, mely a régióban fellépő munkaerőhiány súlyosbodását vetítette előre, jelezve, hogy a régió lakossága országon belül és országhatárokon túl is keresi a kedvezőbb megélhetési lehetőségeket. Észak-Alföldön a belföldi vándorlási egyenlegnek nagyobb a deficitje, ugyanakkor a nemzetközi vándorlás egyenlege az elmúlt években rendre többletet jelez. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy ez a régió az Európai Unió egyik gazdaságilag legfejletlenebb országával és Ukrajnával határos, ami a még rosszabb helyzetű román és kárpátaljai munkavállalók beáramlását idézi elő. Hazánk elmaradott gazdasági teljesítményű régióiban tehát az elvándorlás jól jelzi a munkaerőpiaci problémákat. Kovács, Egedy és Szabó (2015) is rávilágítanak tanulmányukban arra, hogy a népszámlálások ingázási adatai érzékeny indikátorai az országban zajló társadalmi-gazdasági térfolyamatoknak.

A migrációra való képességet Váradi és szerzőtársai (2017) szerint a humán és a kulturális tőke (életkor, iskolai végzettség, nyelvtudás, kommunikációs képesség), valamint a nyitottság és kockázatvállalás képessége erősíti. A külföldi munkavállalási hajlandóság és az egyén személyiségjegyei, továbbá szociodemográfiai jellemzői között tehát kapcsolat mutatható ki. Az utóbbira irányuló kutatási eredmények sok esetben egymásnak ellentmondó eredményeket hoztak, például Szilágyi, Varga és Siskáné Szilasi (2017), Hárs és Simon (2015b), valamint Nyíró (2013) megállapításai szerint a hosszú távú külföldi munkavállalást több férfi tervezi, mint nő, Sik (2012) szerint azonban e téren a nemek között nincs kimutatható különbség. Blaskó, Ligeti és Sik (2014) alapján a felsőfokú iskolai végzettségűek aránya magasabb, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűeké alacsonyabb a külföldön munkát vállalkozók között; Lakatos (2015), valamint Szilágyi, Varga és Siskáné Szilasi (2017) nagymintás kutatási tapasztalatai viszont az ellenkező eredményt hozták, szerintük az iskolai végzettség szintjének emelkedésével a kivándorlási szándék esélye csökken. Egységesek a vizsgálati eredmények az életkor tekintetében: Blaskó és Gödri (2014), valamint Szilágyi, Varga és Siskáné Szilasi (2017) szerint ugyanis az életkor előrehaladtával a külföldi munkavállalási kedv csökken. Józsa (2018), valamint Blaskó és Gödri (2014) pedig arra is felhívják a figyelmet, hogy a korábbi külföldi munkavállalási tapasztalatok növelik az esélyt egy újabb határon túli munkavégzésnek.

Látható tehát, hogy a külföldi munkavállalási hajlandóság és a válaszadók bizonyos jellemzői tekintetében konszenzus mutatkozik a szerzők között, míg más szociodemográfiai változók esetében egymástól eltérő eredmények születnek. Ez

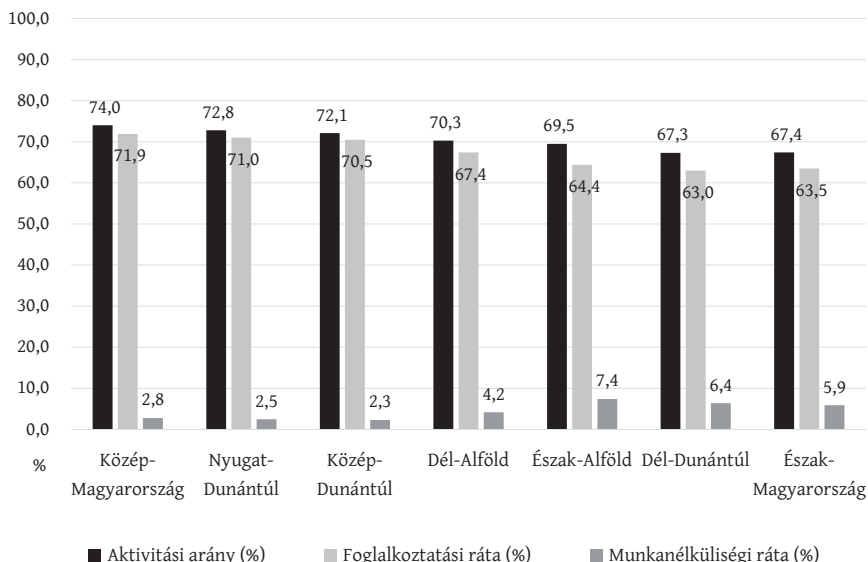
arra enged következtetni, hogy a külföldi munkavállalási hajlandóság függ a minta jellemzőitől, melyet a régiós munkaerőpiaci sajátosságok is befolyásolhatnak.

A magyar munkaerőpiac regionális jellemzői

A magyar munkaerőpiac általánosan kedvező tendenciái mellett árnyaltabb képet mutat, ha a főbb munkaerőpiaci indikátorokat regionális bontásban vizsgáljuk (3. ábra). A hét hazai NUTS 2 szintű régió gazdasági teljesítményét tekintve Közép-Magyarország kiemelkedő a fővárosnak köszönhetően, a KSH 2016-os adatai alapján itt az egy főre jutó GDP az országos átlag 151,7%-át tette ki, míg a szintén magasan fejlett Nyugat-Dunántúl a 109,5%-át. Az országos átlag alatt van már Közép-Dunántúl is, ahol az egy főre jutó GDP az országos átlag 94,8%-a, ezt követően a további négy régió már leszakadt, Dél-Alföld teljesítménye az országos átlag 71,4%-a, Észak-Magyarorszáké 66,3%, Dél-Dunántúlé 65,8%, míg Észak-Alföldé 63,7% (KSH 2018). A három leggyengébben teljesítő régió sorrendje ugyan évről évre változik, de érdemben nem tudnak felzárkózni az ország középső és nyugati részéhez.

Magyarországon a régiókat összehasonlítva látható, hogy a főváros és az ország nyugati részének – a gazdasági teljesítményhez illeszkedve – a munka-

3. ábra: A főbb munkaerőpiaci indikátorok (15–64 éves népesség) Magyarország régióiban (2017)
Main labour market indicators (age group 15–64) of Hungary's NUTS 2 regions (2017)

Adatok forrása: KSH 2018.

erőpiaci mutatói is kedvezőbbek, magasabb az aktivitási és a foglalkoztatási arány, miközben átlag alatti a munkanélküliségi ráta. A régiós rangsorban az elmúlt években sem következett be jelentős változás a főbb indikátorokban. A munkaerőpiac szempontjából ez azért fontos, mert az elmaradottabb régióban élő népesség számára a kelet-nyugat irányú elvándorlás, illetve a külföldi munkavállalás meghatározó részét a strukturális kényszer motiválja, s csak kisebb hányadát okozza a jobb anyagi és munkakörülmények miatti migráció. Siposné Nándori (2016) a munkaerőpiac, azon belül is a munkanélküliség fő indokai között a gazdasági teljesítmény és a beruházások alacsony volumenét, valamint a népesség demográfiai sajátosságait említi. Ezek a tényezők idézhetik elő, hogy Észak-Magyarország mind az aktivitásban, mind a foglalkoztatásban sereghajtó, ugyanakkor a munkanélküliségi rátát tekintve az Észak-Alföld még kedvezőtlenebb helyzetben van. Ha a hosszú távú (12 hónap vagy annál hosszabb idejű) munkanélküliséget vizsgáljuk, akkor Észak-Alföld helyzete még rosszabb képet mutat, mert a ráta 2016-ban 4% volt, szemben a Nyugat-Dunántúlon tapasztalható 1,1%-os értékkel (Eurostat 2018a). Ebből az következik, hogy az ország nyugati részében (alacsonyabb munkanélküliségi ráta inkább rövid távú álláskeresést jelez, szemben az ország északkeleti és déli részeivel, ahol a hosszú távú munkanélküliség tovább súlyosbítja a munkaerőpiac helyzetét.

Tánczos (2010) kistérségi szintű vizsgálatai is alátámasztják, hogy a hátrányos helyzetű kistérségek jelentős része előbbi két régióból kerül ki, melynek megyei közül Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye teljesítménye a leggyengébb. Borsod-Abaúj-Zemplén megyét a gazdasági szerkezetátalakulásból fakadó munkanélküliség, az észak-alföldi térséget pedig a mezőgazdaság alacsony hozzáadott értéke, s az emiatt alacsony bérek hozták nehéz helyzetbe a munkaerőpiacon. A legjobban teljesítő Közép-Magyarország és az egyik legrosszabb gazdasági teljesítményt nyújtó Észak-Alföld bruttó átlagkeresetei között 1,5-szeres a különbség, mely a 2000-es évektől állandósult (KSH 2018). A foglalkoztatottak iskolai végzettségbeli eltérése is jelzi a régiók szektorális különbségeit. Közép-Magyarországon a foglalkoztatottak jelentős része – több mint egyharmada – felsőfokú végzettséggel rendelkezik, míg az ország többi részében 20% körül mozog az arányuk, a további régiók között nincs jelentős különbség. A képzettségbeli differencia leginkább az alacsony végzettségűek körében mutatkozik meg: a szakmunkás, szakiskolai, valamint általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya Észak-Alföldön közelíti az 50%-ot (48,2%), Észak-Magyarországon 45,7%, viszont ez az arány magas a Közép- és Dél-Dunántúl régiókban is (47,3% és 47,0%). Vélhetően ennek is betudható, hogy a közfoglalkoztatottak aránya is az Észak-Magyarország és az Észak-Alföld régiók megyéiben a legmagasabb (Ignits et al. 2017).

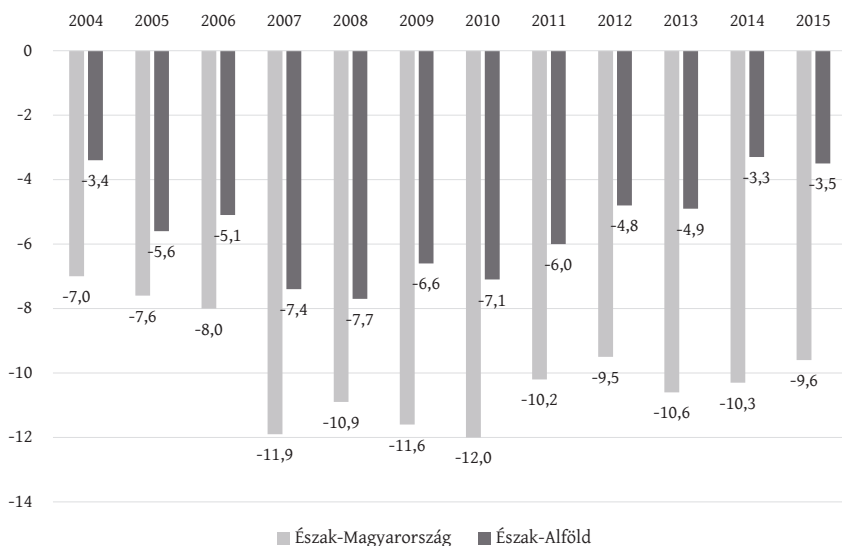
Napjainkra a vándorlási tendencia megélné, a regionális különbségek előmozdították a mobilitást, de ez nem a térségek közötti közeledését, hanem további távolodásukat vetíti előre. Az Eurostat adatai alapján Közép-Magyarország az egyetlen olyan régió hazánkban, amely inkább vonzza a munkaerőt,

Nyugat-Dunántúlon pedig megállt az elvándorlási folyamat (Eurostat 2018a). A két legrosszabb helyzetű régió, Észak-Magyarország és Észak-Alföld ebben a területben is alulteljesít, ami a népességváltozás ütemében is tükröződik (4. ábra).

Az Észak-Magyarországon tapasztalható elvándorlási hullám országosan a legmagasabb, s míg a harmadakkora népességszökkenést realizáló Észak-Alföldön csökkenés rajzolódik ki, addig Észak-Magyarországon 2007-től 10% fölött állandósult a népességfogyás üteme. A két régió problémája összetett, mely többek között arra vezethető vissza, hogy e térséget sújtotta leginkább a keleti piacokra települt nehézipar és a mezőgazdasági tömegtermelés külső kapcsolatszerének összeomlása (Nemes Nagy 1997). Mára pedig állandósult a munkaerőkínálat és -kereslet összhangjának hiánya, valamint a régiók általános gazdasági fejletlensége.

Váradai és szerzőtársai (2017) a hátrányos helyzetű vidéki terekből induló külföldi munkavállalási célú mobilitás kvalitatív elemzése során rámutatnak arra, hogy ezekben a térségekben strukturális kényszerek – a munkanélküliség, az elhelyezkedési, megélhetési lehetőségek hiánya/szűkössége, a szegénység, eladósodottság, az elszegényedés fenyegetése – motiválják a migrációt. A kényszerű migráció kiválto okaként a nemzetközi szakirodalomban a környezeti és a nem gazdasági tényezők, így a természeti katasztrófák, az időjárási kö-

4. ábra: A népességszám változása Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön (1000 főre vetítve, 2004–2015)
Rates of total population change in Northern Hungary and Northern Great Plain (per 1000 inhabitants, 2004–2015)

Adatok forrása: Eurostat 2018a.

rülmények kedvezőtlen változása, a szolgáltatások körülményes elérhetősége, gyenge minősége is megjelenik (Marino 2012; Reuveny 2007; Rudzitis 1991). A két északkeleti régió helyzete valamennyi gazdasági mutatóban kedvezőtlen, ezért érdemes empirikusan is megvizsgálni, hogy a munkavállalók hogyan viszonyulnak az elvándorláshoz, s erre milyen motivációik vannak.

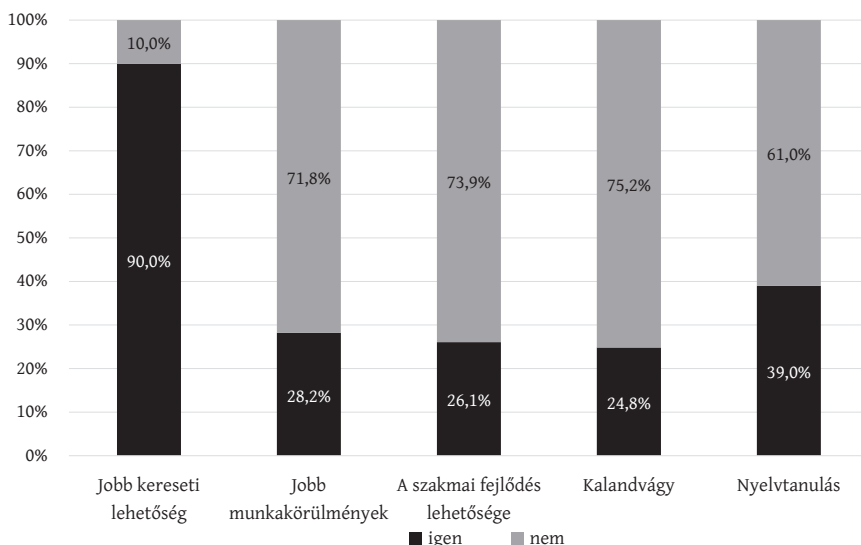
Empirikus vizsgálat a munkavállalói mobilitás hajlandóságának és motivációinak feltárására Északkelet-Magyarországon

Az észak-magyarországi és észak-alföldi vállalkozások munkavállalóinak körében 2017 végén kérdőíves felmérést végeztünk arra vonatkozóan, hogy mennyire jellemző a külföldi munkavállalás, melyek a fő motivációs tényezők, s a különböző demográfiai jellemzők mennyire befolyásolják a munkaerő elvándorlási szándékát. A hólabda mintavételi technikával elért 52 vállalkozás 1567 dolgozója töltötte ki kérdőívünket papíralapon, kérdezőbiztosok segítségével. A vállalkozások közül 21 kisvállalkozásnak, 16 középvállalkozásnak és 15 nagyvállalatnak minősül. Bár a vizsgálat nem reprezentatív, a kitöltött kérdőívek száma miatt az eredményeket alkalmasnak tartjuk a téma szempontjából fontos következtetések levonására, esetleges további kutatási irányok kijelölésére. Megállapításainkat leíró statisztikai és kapcsolatvizsgálati módszerekkel fogalmazzuk meg.

A mintába került dolgozók demográfiai jellemzőiket tekintve heterogének tekinthetők. A megkérdezettek között megközelítőleg azonos arányban vannak férfiak (53,5%) és nők (46,5%). Legtöbbjük az X generációhoz tartozik, azaz 1965 és 1979 között született (42,3%), őket az Y generáció (1980 és 1995 között születettek) képviselői követik (37,2%), míg a baby boomerek (1946 és 1964 között születettek) 14,8%-ot, az 1995 után született Z generáció pedig 5,7%-ot tesz ki. A megkérdezett munkavállalók majdnem kétharmada (62%) középfokú végzettséggel rendelkezik, közel egyötödüknek (19,4%) felsőfokú, míg 18,6%-uknak csak alacsonyfokú végzettsége van. A megkérdezettek jelentős része (87,8%) teljes munkaidőben foglalkoztatott, többségükben fizikai foglalkozásúak (54,9%). A mintában a munkavállalók 86,3%-a beosztott, vezetőként 11,3% középvezetői, 2,4% pedig felső vezetői pozícióban dolgozik. Bérezésükkel inkább elégedettek, legalábbis közel háromnegyedük (73%) átlagosnak ítéli azt, s csak 18% tekinti átlag alattinak a keresetét az adott szektorban.

Felmérésünkben a külföldi munkavállalási hajlandóságra és annak motivációira helyeztük a hangsúlyt, mert az komolyabb elhatározást tükröz, mint az országon belüli mobilitás. A megkérdezettek 16,4%-a (256 fő) rendelkezik külföldi munkatapasztalattal, akiknek a fele egy évnél rövidebb, fele ennél hosszabb időt töltött külföldön. Hazatérésüket leginkább családi ok, illetve a honvágy indokolta, a válaszadók közel ötöde (17,3%) a külföldi munkaviszony

5. ábra: A külföldi munkavállalás motivációs tényezői
Motivations of working abroad

megszűnése miatt tért haza. A hazánk jelenleg két legelmaradottabb régiójában dolgozó munkavállalóktól megkérdeztük, hogy foglalkoztatja-e őket a külföldi munkavállalás gondolata, s melyek ennek a főbb motivációi (5. ábra). A válaszadóknak majdnem kétharmada (65,1%) nemleges választ adott a külföldi munkavállalási hajlandóságra vonatkozó kérdésre. Gödri (2016) 18 és 40 éves korosztályban végzett átfogó felmérésében a megkérdezettek 47%-a nem mutatott migrációs hajlandóságot, s mindössze 11,5%-uk tervezte komolyan az elvándorlást. Nem volt meglepő számunkra, hogy az igenlő választ adók közül a legtöbben megjelölték motivációs tényezőként a jobb kereseti lehetőséget. Emellett a nyelvtanulás emelhető még ki, amelyet a válaszadók több mint kétharmada megjelölt, a többi alternatíva, így a jobb munkakörülmények, a szakmai fejlődés lehetősége és a kalandvágy kevésbé fontos a külföldi munkavállalás kapcsán. Hazai viszonylatban az ország középső és északkeleti része között a bruttó átlagkeresetekben kirajzolódó másfélszeres különbség külföldi összehasonlításban többszörösére emelkedik, ami megélhetési szempontból komoly motivációt jelent a munkavállalók számára. Az Eurostat 2015-ös adatai alapján az Európai Unióban a nettó átlagkereset közel négyszerese a magyar átlagkereseteknek; Németországban például az átlagkeresetek 4,5-szer magasabbak, az Egyesült Királyságban pedig közel hatszor annyi a dolgozók átlagkeresete, mint Magyarországon (Eurostat 2018b).

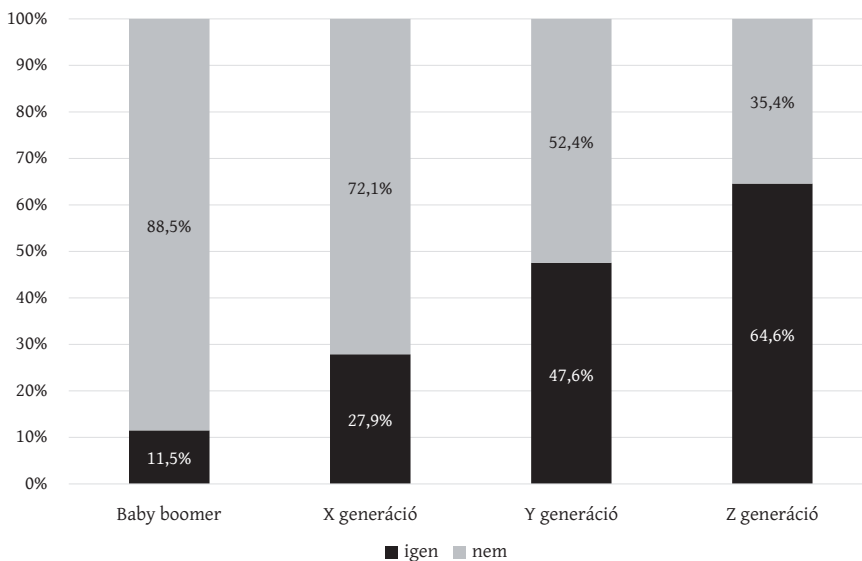
A demográfiai jellemzők és a külföldi munkavállalási hajlandóság között összefüggéseket is kerestünk. Első feltételezésünk az volt, hogy a nők körében kevésbé népszerű a külföldi munkavállalás lehetősége, a nem és a külföldi

munkavállalás között azonban nincs kimutatható összefüggés. A megkérdezett nők 31,33%-át, a férfiaknak pedig 37,85%-át foglalkoztatja a külföldi munkatapasztalat-szerzés gondolata, mely megállapítás illeszkedik Sik (2012) eredményeihez. Feltételeztük azt is, hogy a külföldi munkavállalási hajlandóság és a válaszadó iskolai végzettsége között összefüggés van, a szakirodalmi feltevéseket azonban vizsgálatunk nem igazolta, a különböző végzettséggel rendelkező csoportokban közel azonos a külföldi munkavállalási hajlandóság, megközelítően egyharmadukat foglalkoztatja a gondolat.

Az életkor szerepéről előzetesen megfogalmazott felvetésünk az volt, hogy a fiatalabbak körében nagyobb a hajlandóság a külföldi munkavállalásra (Blaskó, Gödri 2014; Kóródi, Siskáné Szilasi 2016; Szilágyi, Varga, Siskáné Szilasi 2017 alapján), s ezt vizsgálatunk alá is támasztotta (6. ábra). Gyenge, de szignifikáns összefüggés (Cramer-féle $V=0,299$, $p=0,000$) mutatható ki az életkor és a külföldi munkavállalási hajlandóság között. Lényeges eredménynek tartjuk, hogy a Z generáció majdnem kétharmada és az Y generációnak pedig csaknem fele választott igenlően a külföldi munkavállalásra vonatkozó kérdésre. Ezzel ellentétben a legidősebb generáció (baby boomer) jelentős többségét, az X generációnak pedig csaknem háromnegyedét nem foglalkoztatja a külföldi munkavállalás.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a külföldi munkatapasztalattal rendelkezők körében mennyiben más a motiváció azokhoz képest, akik még nem vállalkoztak országhatáron túli munkavállalásra. Feltételeztük, hogy azok körében, akik dolgoztak már külföldön, nagyobb a külföldi munkavállalási hajlandóság (Blaskó,

6. ábra: A külföldi munkavállalási hajlandóság korcsoportok szerinti bontásban
Willingness of working abroad by age groups

Gödri 2014; Józsa 2018 alapján), amit a már ismertén magasabb elérhető jövedelem és a vélhetően jobb munkakörülmények motiválhatnak. Elemzésünk ez esetben is gyenge, de szignifikáns összefüggést (Cramer-féle $V=0,163$, $p=0,000$) hozott, s alátámasztotta a hipotézisünket, ugyanis a külföldön korábban már munkát vállalók 52,3%-a, a nem dolgozóknak pedig 31,5%-a vállalkozna határon túli munkavégzésre. Ehhez kapcsolódóan előzetesen arra is számítottunk, hogy az atipikus módon foglalkoztatottak a munkahely bizonytalansága miatt inkább gondolkodnak külföldi munkavállalásban, s ez részint be is igazolódott. A részmunkaidősöknek több mint felét (55,8%), a megbízási jogviszony keretében foglalkoztatottak 41,4%-át, a teljes munkaidőben dolgozóknak viszont mindössze egyharmadát (32,7%) foglalkoztatja a külföldi munkavállalás gondolata. Mintánkban nem találtunk kimutatható összefüggést a külföldi munkavállalási hajlandóság és a munkakör típusa (felsőfokú végzettségű szakember, adminisztratív dolgozó, értékesítő, fizikai dolgozó), valamint a beosztás között sem. Utóbbival kapcsolatban megállapítható azonban, hogy a beosztottak inkább hajlanak a munkahely-változtatásra (36,0%), mint a vezető pozícióban lévők (28,2%).

Feltételeztük, hogy leginkább azok körében van hajlandóság a külföldi munkavállalásra, akik megítélésük szerint átlag alatti fizetéssel rendelkeznek, s ugyancsak összefüggés mutatható ki a külföldi munkavállalás és a szervezetnél eltöltött idő között. Eredményeink azonban nem igazolták meggyőzően, hogy lenne összefüggés a bérezés mértéke és a külföldi munkavállalási hajlandóság között. Meglepő volt, hogy az átlag feletti bérrel rendelkezők majdnem ugyanakkora aránya (41,4%) vállalna külföldön munkát, mint akiknek megítélésük szerint átlag alatti a munkájukért cserébe kapott kompenzáció (42,2%). Gyenge, de szignifikáns kapcsolat (Cramer-féle $V=0,229$, $p=0,000$) a munkaviszony kezdete között azonban van, azaz akik régebb óta dolgoznak a munkahelyükön, kevésbé fontolgatják a külföldi munkavállalást. A 3 évnél kevesebb ideje foglalkoztatottaknál az arány meghaladja a 40%-ot, a régebb óta foglalkoztatottak esetében viszont a munkaviszony növekedésével párhuzamosan egyre alacsonyabb a hajlandóság.

Primer felmérésünk alapján megállapítható, hogy a hazánk elmaradt régióiban dolgozók körében nem tekinthető kimagaslónak a külföldi munkavállalási hajlandóság: a megkérdezettek nagyobb részét ugyan foglalkoztatja a külföldi munkavállalás gondolata, melyet főként a jobb kereset motivál, de nem valószínűsíthető, hogy a jövőben megugrik az álláshagyók száma. Ennek oka lehet a megfelelő szakképzettség, illetve az idegen nyelvtudás hiánya, de a családi kötelek is. Bodnár és Szabó (2014) országos felmérésük alapján készített tanulmányukban rámutatnak arra, hogy szociodemográfiai szempontból a szakképzett, középfokú végzettséggel rendelkezők, az építőiparban és a vendéglátóiparban dolgozók, a 25–35 év közöttiek, valamint a Nyugat-Magyarországon élők körében különösen magas, illetve növekszik gyorsan a külföldön dolgozók száma. Hárs (2004) ezt azzal is magyarázza, hogy a külföldre költözés jellemzően a középosztály kiváltsága, melynek aránya a fejlettebb régiókban

magasabb. Ez a kutatás is alátámasztja, hogy a külföldi munkavállalás egyre inkább általános jelenséggé válik, mert a strukturális kényszerek már nemcsak a hátrányos helyzetű régiók munkavállalóit érintik, hanem eltérő súllyal ugyan, de a fejlettebb térségeket is. A nemzetközi migrációs elméletek a munkaerő mozgásának további élénkülését prognosztizálják, olyan kumulatív folyamatot tekintve, melyet az emigrációval érintett országok a gazdasági fejlődés ösztönzésével, a jövedelemegyenlőtlenségek mérséklésével és a szociális ellátórendszerek hatékonyságának javításával foghatnak vissza (Massey et al. 1993).

Következtetések

Magyarországon az elmúlt években javuló országos munkaerőpiaci mutatók ellenére regionálisan továbbra is komoly problémák jelentkeznek a munkaerőpiacon, elsősorban hazánk északkeleti régióiban. Az országos átlagnál alacsonyabb aktivitási és foglalkoztatási rátával rendelkező és a munkanélküliséggel, különösen a tartós munkanélküliséggel jobban sújtott térségekben a munkaerő-kereslet és -kínálat összhangja egyre inkább hiányzik. A gazdasági válságot követően a külföldre irányuló növekvő mobilitás is az Észak-Magyarország és az Észak-Alföld régiót érinti leginkább. Mindezek indokolták az empirikus kutatásunkat, amelyben a külföldi munkavállalási tapasztalatokat, az országhatárt átlépő mobilitási szándékot és annak kiváltó okait mértük fel az északkeleti régiók munkavállalóinak körében. Vizsgálati eredményeink szerint a mintába került dolgozók 16,4%-a rendelkezik külföldi munkavégzési tapasztalattal, s hazatérésüket leginkább családi okok indokolták. A határon túli mobilitási hajlandóságról elmondható, hogy a válaszadók kevéssel több mint egyharmadát (34,9%) foglalkoztatja a külföldi munkavállalás lehetősége, amit leginkább a jobb kereseti lehetőség motivál.

A témában végzett korábbi empirikus kutatások tapasztalatait figyelembe véve alapfeltételezéseket fogalmaztunk meg a külföldi mobilitási hajlandóság és a munkavállalók egyes szociodemográfiai jellemzőinek kapcsolatairól. Kutatásunk hipotéziseinket csak részben igazolta. Megállapítottuk, hogy szignifikáns összefüggés csak az életkor és a munkaszervezetnél eltöltött idő vonatkozásában mutatható ki, míg a válaszadó neme, iskolai végzettsége, bérezésének megítélése és a foglalkoztatás formája nincs szignifikáns hatással a külföldi munkavállalási szándékra. A korábban külföldön dolgozók, de onnan hazatérők körében magasabb a mobilitási hajlandóság.

A kelet-közép-európai térségben Gödri, Feleky (2013) végezte az első olyan követéses vizsgálatot, amely a migrációs szándékot és annak megvalósulását kívánta feltárni. Kutatásuk során arra a következtetésre jutottak, hogy a migrációs tervek mindössze 17%-át követte a külföldi munkavállalás, ugyanakkor a migrációt nem tervezők körében is előfordult – még ha viszonylag csekély mértékben

is (5%) – a migráció (Gödri, Feleky 2013). Ez alapján feltételezhető, hogy hazánk elmaradott térségeiben a munkavállalóknál főként csak gondolati szinten fogalmazódik meg a külföldi munkavállalás. Empirikus felmérésünk azonban rávilágít arra, hogy a leszakadó régiók fiatal generációinak potenciális elvándorlása tovább súlyosbíthatja a regionális különbségeket.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Irodalom

- Blaskó Zs., Gödri I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 4., 271–307.
- Blaskó Zs., Ligeti A. S., Sik E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 351–372.
- Bodnár K., Szabó L. T. (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra. Magyar Nemzeti Bank, Budapest <https://www.mnb.hu/letoltes/a-kivandorlas-hatasa-a-hazai-munkaeropiacra.pdf> (Letöltés: 2018. február 25.) (MNB Tanulmányok; 114.)
- Egri Z. (2017): Térségi egészségyenlőtlenségek az európai makrorégióban (kelet-közép-európai szemszögből). *Területi Statisztika*, 1., 94–124.
- Eurostat (2018a): *Labour Force Survey*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (Letöltés: 2018. február 24.)
- Eurostat (2018b): *Annual net earnings*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (Letöltés: 2018. június 13.)
- Gödri I., Feleky G. A. (2013): Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, 4., 281–332.
- Gödri I. (2016): Elvándorlási szándékok – álmok és konkrét tervek között. A migrációs potenciál jellemzői és meghatározó tényezői a 18–40 évesek körében Magyarországon. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
- Hárs Á. (2004): A magyar munkaerő-migráció regionális sajátosságairól. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest (KTI/IE Műhelytanulmányok; 2004/26.)
- Hárs Á., Simon D. (2015a): A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP; 2015/2.)
- Hárs Á., Simon D. (2015b): Munkaerő-migráció, ingázás, kivándorlás. A magyarok munkavállalási célú emigrációját magyarázó tényezők hatása és változása az uniós csatlakozás óta. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 72–85.
- Ignits Gy., Mód P., Nagy Á., Varga L. (2017): *Beszámoló a 2016. évi közfoglalkoztatásról*. Belügyminisztérium, Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest
- Józsa I. (2018): A magyarok munkavállalási célú vándorlásának jellemzői az Európai Unióból. PhD értekezés. Szent István Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő
- Kapás J., Czeglédi P. (2008): Technológiai és intézményi változások a munkapiacra és a vállalati

- szervezetben. *Közgazdasági Szemle*, április, 308–332.
- Kóródi T., Siskáné Szilasi B. (2016): A XXI. századi magyar populáció migrációs szándékának térbeli vizsgálata. In: Berghauer S. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 134–141.
- Kovács Z., Egedy T., Szabó B. (2015): Az ingázás területi jellemzőinek változása Magyarországon a rendszerváltozás után. *Területi Statisztika*, 3., 233–253.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018): <http://www.ksh.hu/> (Letöltés: 2018. február 24.)
- Lakatos J. (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statisztikai Szemle*, 2., 93–112.
- Lakatos L., Rédei M., Kapitány G. (2015): Mobilitás és foglalkoztatás. *Területi Statisztika*, 2., 157–179.
- Marino, E. (2012): The long history of environmental migration: Assessing vulnerability construction and obstacles to successful relocation in Shishmaref, Alaska. *Environmental Change*, 2., 374–381. <http://doi.org/fgdf3s>
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouei, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvf4>
- Nemes Nagy J. (1997): Régiók, regionalizmus. *Educatio*, 3., 407–423.
- Nyíró Zs. (2013): A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3., 281–285.
- Sebők M. (2017): Munkaerőhiány és a munkaerő mobilitás empirikus kutatása. *Tudásmenedzsment*, 2., 55–64.
- Sik E. (2012): Csúcson a migrációt tervezők aránya. *Tárkitekintő*, május. http://www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120523_migracio.html (Letöltés: 2018. február 25.)
- Siposné Nándori E. (2016): A munkaerőpiaci hátrányok területi vonatkozásai Észak-Magyarországon. *Területi Statisztika*, 4., 438–454.
- Szilágyi R., Varga B., Siskáné Sz. B. (2017): Migrációs regionális profilok vizsgálata Magyarországon, nagymintás adatbázison. *Tér és Társadalom* 4., 164–180. <http://doi.org/cr44>
- Tánczos T. (2010): A magyarországi kistérségek jellemzése társadalmi-gazdasági fejlettségű és fejlődésük alapján. *Területi Statisztika*, 4., 406–419.
- Reuveny, R. (2007): Climate change-induced migration and violent conflict. *Political Geography*, 6., 656–673. <http://doi.org/dvfnvv>
- Rudзитis, G. (1991): Migration, sense of place, and nonmetropolitan vitality. *Urban Geography*, 12., 80–88. <http://doi.org/bdwz82>
- Váradi M. M., Durst J., Fehér K., Németh K., Virág T. (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *Socio.hu*, 3., 25–46. <http://doi.org/cr45>

Szuburbanizáció a határon át: társadalmi, etnikai és arculati változások Rajkán

Rajka: The “Hungarian suburb” of Bratislava

BALIZS DÁNIEL, BAJMÓCY PÉTER

BALIZS Dániel: tudományos munkatárs, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Urbanisztika Tanszék; 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3.; balizs.daniel@urb.bme.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4700-4183>

BAJMÓCY Péter: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem utca 2.; bajmocypeter@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1692-4825>

KULCSSZAVAK: szuburbanizáció; etnikai mintázat; társadalmi átalakulás; építészeti arculat; Rajka

ABSZTRAKT: A Magyarország északnyugati peremén található Rajka földrajzi helyzete speciális, mivel alig húsz kilométerre található a szlovák fővárostól, Pozsonytól. A település mintapéldája a határon átvélő szuburbanizációnak, melynek folyamán az urbánus népesség célterülete nem csupán a nem túl távoli vidéki térség, hanem – ingatlanpiaci, elérhetőségi stb. okokból – annak a szomszédos országban fekvő része. Rajkán az egy évtizede tartó folyamat révén napjainkban 2000 „őshonos” és 3000 bevándorló él. Utóbbiak magyar állampolgárságot nem igényelnek, és döntő részben a község társadalmi életéből sem veszik ki részüket. A két közösség között – életmódbeli különbségeik következtében – alig van kapcsolat, annak ellenére, hogy a betelepülők egy része magyar anyanyelvű. Új lakónegyedek és felújított ingatlanok révén Rajka építészeti arculata fokozatosan átfőrmálódik. A régi lakóházak felújítása és átalakítása a község régi településrészén jellemző, ahol gyorsan nő a pozsonyi háttérűek lélekszáma. Míg az új építésű utcákban csaknem kizárólag betelepülők élnek, Rajka régebbi utcáiban élő népesség vegyes. A tanulmány bemutatja a társadalmi változásokat, az új lakosok etnikai és származási hátterét, valamint a településarculat átfőrmálódásának leginkább szembevető elemeit.

Dániel BALIZS: research fellow, Department for Urban Planning and Design, Budapest University of Technology and Economics; Műegyetem rkp. 3., H-1111 Budapest, Hungary; balizs.daniel@urb.bme.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4700-4183>

Péter BAJMÓCY: associate professor, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; Egyetem utca 2., H-6722 Szeged, Hungary; bajmocypeter@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1692-4825>

KEYWORDS: suburbanisation; ethnicity; built environment; Hungary; Slovakia; Rajka

ABSTRACT: *Rajka is a village in Northwest Hungary with a special geographical location: it is situated only twenty kilometres from Bratislava, the capital of Slovakia. In the past decade,*

Rajka's population and appearance went through significant changes. The village became practically a suburb of Bratislava within a few short years. Its population doubled, and 60% of its residents are of Slovakian nationality now. This settlement, located 180 kilometres from Budapest, is an excellent example of the phenomenon of cross-border suburbanisation, an urban population migrating from a city to a surrounding rural area – even if it is in another country.

Rajka has 2,000 indigenous and as many as 3,000 immigrant inhabitants. The majority of the immigrants are Slovakian citizens who do not participate much in community life. The two populations have entirely different lifestyles, and there is an interactional gap between the “old Rajka” natives and the newcomers although for some Hungarian is their mother tongue.

The new inhabitants live in a total of 500 properties. Two-thirds of them found homes in new residential estates east of the village and many moved into the old streets as part of a mosaic-like pattern of coexistence. The changes in Rajka meant the disappearing of a rural milieu. The better financial background of the new residents is an important reason: Often they would buy the natives out of their properties, frequently bidding much higher than market prices. As a consequence, real-estate prices in Rajka rose quickly, doubling within a few years.

The newcomers are also changing the architectural character of the village by building new structures. Or they move into remodelled houses in the old part of Rajka. Many streets are now inhabited by mixed populations. Residents (old and new) who would like to preserve the rural touch of Rajka face a difficult decision: If building zones are not expanded the locals will move away and be replaced by newcomers from Bratislava. However, assigning new building plots will accelerate population growth.

Besides investigating social changes, this paper focuses on the ethnic ancestry and geographical origins of the immigrants, often manifested in new linguistic and social patterns. Researching the specifics of significant changes in the architectural character of Rajka is another important element of the study.

Bevezetés

A Magyarország, illetve Győr-Moson-Sopron megye északnyugati peremén elhelyezkedő Rajka a második világháborút lezáró párizsi békétől (1947) – amikor a község a (cseh)szlovák igények ellenére Magyarország része maradt – a közelmúltig északi szomszédunk felé határátkelőként funkcionált. Az eredetileg német többségű falu történelmében nagy törést jelentett a német ajkúak tömeges kitelepítése, helyükre főként Csehszlovákiából telepítettek magyarokat. A határ menti falut a szocializmus idején alig fejlesztették. Ebből adódóan jellemző társadalmi folyamata az elvándorlás volt, főként Mosonmagyaróvár és Győr felé.

Új helyzetet Magyarország és Szlovákia európai uniós csatlakozása (2004), majd a két ország közötti határellenőrzés megszűnése (2007) hozott. Rajka a szlovák fővárostól, Pozsonytól alig 20 km-re található, így a 20. század eleji háttérmodosulások révén megszűnt térkapcsolatok felélénkülése – más határ menti térségekhez (pl. Nagyvárad, Arad, de akár Szombathely) hasonlóan – a nagyvárosi vonzáskörzetek újjászerveződésének lehetőségét hozta magával. Rajka Pozsony potenciális szuburbijává „lépett elő”, és a már részben telített városkörnyéki településekkel szemben versenyelőnybe került: a kevésbé zsúfolt Rajkán az ingatlanárak alacsonyabbak voltak, mint a szlovák részen.

A pozsonyi betelepülők Rajkára történő tömeges beáramlása az utóbbi időben a hazai sajtóban is publicitást kapott. A község arculatában bekövetkező változások, a társadalmi átalakulás, a közösségek együttélése, illetve a lehetséges következmények mind-mind aktuális kérdésekként jelennek meg, melyek a közeljövőben más magyarországi községekben (főként a román határ menti vidékeken) is relevánssá válhatnak. A megjelent tanulmányok alig foglalkoztak a társadalmi folyamatok térbeli leképeződésével, a formálódó nyelvi-társadalmi viszonyok utca-, netán háztartási szintű bemutatásával, vagy éppen az arculatváltás idő- és térbeli kontextusba illesztésével. E tanulmány célkitűzései a következők:

- Első célként a hazai és külföldi (szlovák) írott médiafelületeken megjelent *riportok feldolgozását*, Rajka demográfiai, arculati, nyelvi, ingatlanpiaci stb. átalakulásának összegzését határoztuk meg, kiegészítve a kevés számú tudományos publikációból, valamint saját adatközlőinktől nyert információkkal.
- Fontosnak tartottuk a helyi *nyelvi-etnikai viszonyok felmérését*, az új rajkai lakosok nyelvi, nyelvtudásbeli, állampolgársági stb. jellemzőinek elemzését. Feltételezésünk az volt, hogy az etnikai términtázat átalakulása – bár a mindennapok szintjén nem vezet rendszeres konfliktusokhoz – érzékelhető hatást gyakorol nemcsak a helyi közösségre, hanem Rajka vizuálisan felmérhető részeire (pl. köztereire) is.
- Rajka átalakulása rendkívül gyorsan zajló folyamat, ezért célul tűztük ki a *települési arculat jelenlegi és korábbi állapotának összevetését*.

Módszertan

Rajka jelenlegi helyzetének bemutatásához a hazai publicisztikában korábban megjelent beszámolók megfelelő háttérrel szolgáltattak, e cikkekre, helyszíni bejárásokra szakirodalmi háttérként tekintünk, melyet kiegészítenek helyi adatközlőink információi. Helyismeretüknek köszönhetően nemcsak a település témánk szempontjából releváns részeit fedezhettük fel, hanem véleményükből, személyes történeteikből (a helyi ingatlanpiac helyzete, a migráció jellemzői, a lokális konfliktusok stb. kapcsán) az utóbbi évtizedben lezajlott, földcsuszamlásszerű változásokkal kapcsolatos álláspontjuk is kibontakozik.

Míg a kérdéskör hazai szakirodalmát bővítésre érdemesnek gondoljuk (e cikk is részben ennek jegyében készült), addig a magyar és a szlovák média viszonylag hamar felkapta a beköltözések témáját. A regionális illetőségű Kisalföld mellett országos sajtóorgánumok (Magyar Nemzet, Heti Világgazdaság) és szlovák napilapok, folyóiratok foglalkoztak a község sajátos fejlődésével. Az ezekben megjelent anyagok közül mintegy 20 cikk feldolgozását végeztük el.

A települési arculat vizsgálata során a változásokra helyeztük a hangsúlyt, ami Rajka esetében már néhány éves viszonylatban is jól mérhető. A helyszíni szemle (2017. április) során mintegy 250 fotó készült, amelyeket a Google Street View 2011. decemberi adatbázisával vetettük össze. Az alig hatéves időszakban Rajkán markáns átalakulás ment végbe.

A nyelvi és etnikai mintázat felméréséhez kipróbált módszerek álltak rendelkezésünkre: a helyi viszonyokat alaposan ismerő informátorok bevonása, a háztartási szintű felmérés a *települések belső etnikai struktúrájának* vizsgálatakor (bővebben lásd Balizs 2014; Keményfi 2002; Tátrai 2006); a térképezés és a fotódokumentáció. A fellelhető helyszíni információk minél nagyobb hányadának összegyűjtése volt a cél.

Az „őshonos” és „őslakos” szóval Rajka esetében óvatosan kell bánnunk, hiszen a jelenleg Rajkán élő, magyar állampolgárságú népesség számottevő hányada is csupán a második világháború végéig tudja visszavezetni családjának rajkai származását. A magyarokat és a kisszámú helyben maradt német lakosságot nevezzük őshonosnak, annak érdekében, hogy megkülönböztessük az ezredforduló után Pozsonyból áttelepülőktől.

A lakosság származási hátterének megállapításához használható információk minősültek az utcákon haladó vagy parkoló járművek rendszámai, illetve a különböző (szlovák vagy magyar) rendszámú autók előfordulásának sajátosságai. (A rendszám táblák információ tartalmára több tanulmány is felhívja a figyelmet – Du et al. 2012; Prates et al. 2014 –, melyekben a tulajdonos részleges azonosítása szerepel célként. László és szerzőtársai (2011) a turizmus-kutatásban a vendégek származási országának azonosításához használták a rendszám táblákat.)

Figyelemmel Rajka sajátos belső struktúrájára, fragmentálódó település-szövetére, különbséget tettünk a község több évszázadra visszavezethető, de jelenlegi épületállományát tekintve főként 1960 és 1980 között épült régi, valamint a szinte csak pozsonyi származásúak által benépesített, 2007 óta épülő új településrészei között. A változások térbeli leképeződését térképen ábrázoltuk, mely áttekintést nyújt a társadalmi-migrációs folyamatokról és a jelenlegi nyelvi struktúráról. Így végső soron a tanulmányban alkalmazott módszertan a *szakirodalmi feldolgozás – adatközlők megkérdezése – helyszínbjárás – fotózás – vizualizáció* logikai menete.

Az országhatárzónák megélénkülése

Nyugat-Európában a schengeni egyezmény 1985-ös megkötését követően váltak szabadon átjárhatóvá az országhatárok (a német–holland, a belga–holland és a francia–német határ relációjában lásd Strüver 2005; Terlouw 2008; Van Houtum, Gielis 2006), de meg kell jegyezni, hogy már 1985 előtt is lazább volt a ha-

tárellenőrzés a korábbiakhoz képest. A schengeni szerződés drámai változást hozott az EU-hoz csatlakozott közép-európai térségben, és megnyitotta a fejlődés lehetőségét a többnyire elmaradt országhatárzónákban is.

A határ túloldala iránti érdeklődés eleinte általában a munkahelyi mobilitás (ingázás) növekedését hozta magával, majd az eltérő ingatlanárak révén fokozódott a lakóhelyi mobilitás is, ideiglenes áttelepülés vagy végleges átköltözés formájában. A határt átlépő lakossági mozgásban nagy szerepe van az etnikai, származási, nyelvi tényezőknek – bár Rajka esetében kisebb mértékben.

Számos esetben, ha az országhatár zónája urbanizáltságban és/vagy gazdasági potenciálban aszimmetrikus jellegű, a mobilitás határt átlépő szuburbanizáció formájában jelenik meg (a szuburbanizáció számtalan aspektusból vizsgált folyamatának elméleti hátteréhez lásd Bajmócy 2007; van den Berg et al. 1982; Dövényi, Kovács 1999; Enyedi 1988; Fishman 1987; Timár 1999). Eyszerűbben fogalmazva, az országhatár közelében fekvő nagyvárosból a kiköltözők különböző – ingatlanpiaci, elérhetőségi, esztétikai stb. – okokból a szomszédos ország közeli települését választják. Sajátos eset, amikor az elköltöző városának természetes vonzáskörzetébe tartozik a határ túloldalán lévő település. Az országhatár – annak merevsége folytán – e folyamatnak gátat szab, ha viszont átjárhatóvá válik, az addig lefajtott kereslet azonnal jelentkezik (Hardi 2010; Jagodič 2010).

Magyar viszonylatban a 20. század elején határainkon túlra került, majd az 1989 utáni politikai változások után dinamikus fejlődésnek induló városokat említhetjük, melyek természetes vonzáskörzete – a korábban oda gravitáló települések és népesség kisebb-nagyobb hányada – Magyarországon maradt. E területek a múlt században periferikus helyzetbe kerültek, centrumuk elvesztését más városok legfeljebb csak részben pótolták. Példaként elsősorban Nagyvárad (Lovas Kiss 2011) és Kassa hozható fel (Jagodič 2011). Pozsony is e városok közé tartozik, azzal a különbséggel, hogy esetében a vonzáskörzet döntő hányada is a határ túloldalára került, csupán néhány település (köztük Rajka) maradt Magyarország része. Pozsony egyedi jellegét adja továbbá, hogy fővárosról van szó, s ez a tény mind a népességszám (tehát a szuburbán folyamatokban potenciálisan részt vevő népesség), mind a lakosság egyéb társadalmi jellemzői (jövedelmi viszonyok, képzettségi szint, mobilitás stb.) kapcsán a szuburbanizációnak különösen nagy lendületet biztosít.

A szlovák fővárost a rendszerváltás negatív hatásai kismértékben érintették; gazdaságának, térségi szervező erejének Szlovákia önállóvá válása – 1993 után – még inkább lendületet adott. Lakosságszáma a 20. század második felében gyorsan nőtt: négy rövid évtized alatt 193 ezerről 442 ezer főre. A növekmény számottevő hányada az új ipari üzemek működését biztosító munkaerő beáramlásából adódott. A migrációs háttér a – generációs késleltetéssel történő – továbbköltözéshez szükséges rugalmas politikai-adminisztratív hozzáállásban mutatkozik meg, s ez Pozsony esetében a szuburbán folyamat fontos bázisát jelenti. (A 2010 előtt Rajkára költöző pozsonyiak legalább egyharmada

nem a szlovák fővárosban született – Lampl 2010.) A város agglomerációjának terjeszkedése évtizedekkel ezelőtt kezdődött el, először a fő közlekedési folyosók mentén (Brno, illetve Nagyszombat felé), majd a Csallóköz felé és a határ túloldalán. A szlovák–magyar határ nyugati szakaszának intenzív és kölcsönös kapcsolatrendszere már a szocializmus idején kiépült, főként munkaerőcsere formájában (Hardi 2011). Az ezredforduló környékén a szlovákiaiak nagyobb arányban látogatták Magyarországot (a megkérdezettek 94%-a), mint fordítva (80%), aminek feltehetően nyelvi okai is voltak (Hardi 2008). Ebben az időszakban a Pozsony környéki szlovák–magyar határszakaszon élő szlovákiaiak 50%-a értékelte előnyként a szomszédos országhoz való közelséget, a határ magyar oldalán mindössze ennek tizede (Hardi, Lampl 2008). Hardi 2009-es kutatásában különös figyelmet fordított a nyelvi attitűdre; megállapította, hogy az addig Rajkára költözők 80%-a szlovák nemzetiségű volt, viszont minden második személy beszélt/értett valamilyen szinten magyarul. A szerző újabb kutatása szerint a pozsonyi agglomeráció szlovák oldalán élő szlovákiai magyarok mindössze 29%-a szerint lehet megélni szlovák nyelvtudás nélkül, míg a magyar oldalon a kiköltözők 76%-a úgy vélekedett, hogy magyar nyelvtudás nélkül is boldogulhat. Ez szoros összefüggésben áll azzal, hogy a Magyarországra költözők egy részének nem áll szándékában beilleszkedni az új társadalmi közegbe, mivel nincs is rá szüksége; az, hogy többségük otthon érzi magát Rajkán, nem jelent identitásváltást (Hardi 2011). Négyötödük véleménye szerint a helyiek segítőkészen és barátságosan fogadták őket, függetlenül attól, hogy szlovák vagy magyar nemzetiségű volt az illető (a hazaiak a Magyarországra települőket nemzetiségre való tekintet nélkül külföldiként kezelik – Hardi, Lampl 2008). Az elköltözésnek nem volt számottevő hatása munkahelyi mobilitásukra, 82%-uk Pozsonyban dolgozott, s csak mindössze egytizedük jelenlegi lakhelyén, Rajkán (Lampl 2010).

„Itt már Pozsony dirigál”¹

Rajka társadalmának, nyelvi és arculati képének átalakulása a helyiek elmondása szerint a 2004-es európai uniós csatlakozást követően azonnal elindult. A folyamat hirtelen felfutásának okai illeszkednek a nemzetközi példákhoz:

- határközeli nagyváros, a határ túloldalán rurális térség;
- határnyitás, a költözés fizikai korlátainak lebontása;
- a vidéki életmód, a csendes és természetközeli lakókörnyezet iránti igény;
- kiváló közlekedési kapcsolat a nagyváros és a szuburbán zóna között;
- hasonló kulturális és társadalmi közeg a határ két oldalán, ami megkönnyíti a beilleszkedést;
- a mindennapi fogyasztási cikkek csaknem megegyező árszínvonala;

- az ingatlanárakban számottevő differencia mutatkozik, ami a városban élőket lakásuk vagy házuk értékesítésére és új (rajkai) lakóingatlan vételére ösztönzi.

2008-ig Rajkán 130-140 ingatlan került „szlovák” (pozsonyi) tulajdonba, az átköltözők száma elérte a 400 főt. Az első tapasztalatokat követően nyilvánvalóvá vált, hogy

- az érkezők jövedelmi helyzete sokkalta kedvezőbb a rajkaiakénál, ami hamar a határ innenső oldalán lévő, eredetileg épp olcsóságuk miatt vonzó ingatlanok felértékelődéséhez vezet;
- a helyi épületek, telkek árának emelkedése a rajkaiak elvándorlását eredményezi, mivel a családalapítás előtt állók képtelenek kifizetni ekkora összegeket (hiába támogatja őket a helyi önkormányzat), az ingatlannal rendelkezőknek pedig egyre inkább megéri eladni a tulajdonát, majd elköltözni;
- az újonnan érkezetteknek a helyi társadalmi (közösségi élet, oktatási, egészségügyi és szociális intézmények látogatása, lokális interakciók, önszerveződés) és gazdasági (a helyi kereskedelmi egységek használata, hozzájárulás a település bevételeihez) közegbe történő beágyazottsága minimális – bár az elmúlt években lassú javulás tapasztalható;
- a pozsonyiak beáramlása nem korlátozódott Rajkára, hanem a környező településeken (Bezenye, Dunakiliti, Feketeerdő, Mosonmagyaróvár stb.), sőt az osztrák oldalon (Deutsch Jahrendorf – Németjáfalu, Kittsee – Köpcsény) is jelentkezett.

Az ingatlanárak emelkedése az elmúlt években Pozsony szűkebb és tágabb környékén egyaránt általános jelenség. Rajka esetében – a korábbi relatív olcsóság és a kereslet hirtelen felfutása miatt – ez a növekedés dinamikusabb a szlovákiai oldalon tapasztaltnál. Hazai ingatlanportálokról és szlovák statisztikákból gyűjtött adatok szerint 2008-ban a pozsonyi ház-, lakás- és telekárak három-ötszörösen múlták felül a rajkai átlagot. Alig 9 évvel később a különbség már csak másfél-kétszeres. Időközben a rajkai ingatlanárak megközelítették a Pozsony környéki, szuburbanizáció által jóval erősebben érintett falvak átlagát, holott korábban ott is tetemes volt a különbség (1. táblázat). Rajkán egy ház vagy lakás több mint kétszer annyiba kerül, mint 2008-ban, a telkek esetében ennél kisebb volt az áremelkedés.

1. táblázat: Az ingatlanárak alakulása Pozsonyban és környékén, illetve Rajkán 2008–2017 között (Rajka=100)

Property prices in Bratislava, Bratislava region and Rajka between 2008 and 2017 (Rajka=100)

Terület	2008			2017		
	ház	lakás	telek	ház	lakás	telek
Pozsony	320	470	450	147	222	228
Pozsony környék	220	220	375	123	156	158
Rajka	100	100	100	100	100	100

Adatok forrása: ingatlan.com, ingatlanet.hu, nehnutelnosti.sk

A lokális tér eddig nem tapasztalt átformálódása mindkét – az őshonos és a betelepülő – közösség számára új kihívásokat jelent. Az őshonos rajkaiak ugyan – az osztrák németjárfalusiakkal ellentétben – nem helyeztek el jelképes stoptáblát a falu felé vezető (föld)útra, ám felemásnak értékelik az új helyzetet:

- A beköltözők létszáma, képzettsége, jövedelmi helyzete imponáló, ami a tősgyökeres népesség szerint nagyban hozzájárul a község életének „felpezsdüléséhez”.
- A község vezetése és lakossága egyaránt nehezményezi, hogy a beköltözők használják a település infrastruktúráját, azonban döntő hányaduk változatlanul Pozsonyban dolgozik és adózik, illetve jelentős részük bejelentés nélkül él Rajkán. Ez a hazai állami – normatív és feladatalapú – támogatási rendszer okán ellentmondásos helyzetet teremt (Tarics 2008).
- Az őslakos rajkaiak nem nézik jó szemmel a község megítélésük szerint túl gyors arculatváltását, az urbánus életforma terjedését, a megnövekedett forgalmat és – a szlovák anyanyelvűek esetében – a gyenge magyartudást.
- Gyakori panasz, hogy az ingatlanárak hirtelen emelkedése nagy nyomást gyakorol az őslakos családokra, akik számos esetben hitelből vásároltak saját házat. Így a beköltözők azáltal, hogy a hazai piaci áraknál jóval többet is hajlandók kifizetni, lényegében ingatlanjuk eladására és a faluból történő elköltözésre bírják rá a helyieket.

2008-ig Rajka lakosságának 10%-a cserélődött ki, 2009-ben a lakosok ötöde már „szlovák”. Eddig az óvodából 13 „őslakos” gyermeket vettek ki a szülei elköltözés miatt (Élő 2008), ugyanakkor 2009 után az intézmény egyre népszerűbb lett a beköltözők körében, ami szükségessé tette szlovákul beszélő óvónő alkalmazását (Munk 2009). 2015-ben a beíratott 69 gyermek harmada (Bartalos 2015), 2017-ben már 35-40%-a pozsonyi háttérű. Sajátos módon a helyi iskola nem mutat hasonló trendet (csaknem mindenki pozsonyi tanintézetet választott), 2015-ben a 149 tanulóból mindössze egy szlovák állampolgár (Teraz.sk 2015). Az elköltözések hatása itt is érződik, a tanulók száma 2006 és 2009 között 13%-kal csökkent. A német kisebbségi múlt viszont éppen az általános iskola kapcsán érhető tetten, a nemzetiségi nyelvet oktató intézményben a német nyelvet már első osztálytól emelt óraszámban tanítják, a fenntartási költségek-ből a helyi német nemzetiségi önkormányzat is kiveszi a részét. A kétnyelvű, kettős identitású német kisebbség a hagyományápolás terén is aktív, és az adatközlők szerint alapvetően jól alkalmazkodik a megváltozott helyzethez (mivel más nemzetiségi csoport is megjelent a faluban). A beköltözők szlovák önkormányzatot addig nem alapíthatnak, amíg nem veszik fel a magyar állampolgárságot, ez viszont a kettős állampolgárságot nem engedélyező szlovák törvény miatt nem várható.

A pozsonyi háttérű rajkaiak új lakóhelyükkel nagyon elégedettek (Lampl 2010).² A fővárosból kiköltözők körében a magyarországi települések pozitívabb értékelést kaptak, mint a Pozsony környéki csallóközi községek. A különbség

főként az autóval történő megközelíthetőség miatt számottevő: Rajkáról és a környező hazai falvakból (az M15-ös autópályán) Pozsony mindössze 15 perc alatt elérhető, gyorsabban, mint a környező szlovákiai településekről. A másik tényező, melyben Rajka megítélése bizonyult jobbnak, a helyi közösségbe történő beilleszkedés és a nyelvi szempont. Ez némi magyarázatra szorul, hiszen Pozsonyból akár a Csallóköz, akár Magyarország irányába indulunk, magyar nyelvű közegbe érkezünk. Az eltérő megítélés okai inkább az elvárásokban keresendők: a kiköltöző, többségében szlovák nyelvű családok a szlovák oldalon fekvő csallóközi magyar falvakban elvárták, hogy új lakóhelyükön is maradéktalanul meg tudják értetni magukat az anyanyelvükön, míg Rajkán és környékén már az is gesztusértékű, ha akár csak néhány személlyel tudnak szlovákul kommunikálni (Lampl 2010). Természetesen körükből is érkeznek panaszok, melyek szintén az életmódbeli különbségekre vezethetők vissza (nem befogadó a helyi közösség, hiányos vidéki infrastruktúra stb.): „Ez az otthonom, de egyúttal vendég is vagyok itt. Ezt észben kell tartanunk és ennek megfelelően viselkednünk. Európai polgárok vagyunk, közösek az érdekeink. Fontos, hogy elkerüljük a negatív sztereotípiákat, és az, hogy ne csak a saját érdekeinket vegyük figyelembe.” (idézi Krupčíková 2013). Előbbi idézet egy Pozsonyból kiköltöző szlovák férfitől származik, akinek felesége szlovákiai magyar, gyermekei pedig kétnyelvűek. A „kiköltözési láz” elején érkeztek Rajkára, munkájuk, kapcsolataik javarészt Pozsonyhoz kötik őket, ugyanakkor jó a viszonyuk a helyiekkel, és a legtöbb más kiköltöző családtól eltérően gyermekeiket a rajkai iskolába járatják. A fenti néhány mondat jól jellemzi az új lakosok óvatos attitűdjét, kiolvasható belőle a beilleszkedésre törekvés, de az is, hogy ehhez az őslakosok megfelelő hozzáállása is elengedhetetlen. A közösségi integrációra viszont nem mindenki vágyik: előfordul olyan is, hogy az új lakosok azért érzik jól magukat, mert a Rajka szélén felépült új lakónegyedben „összetartó szlovák közösség él” (Nový Čas 2015). E vélemény más megfogalmazásban, más tartalmat sugallva is felismerhető: „Nekünk jó, hogy ide jönnek, mert épül-szépül a falu. Előfordul néha, hogy az emberek szidják egymást, de ez más falukban is megtörténik. Az úgynevezett szlovák negyedben összetartóbbak az emberek, mint a régi rajkaiak” (idézi Bartalos 2015).

Konfliktus, jelentősebb tiltakozás csak az első években fordult elő, közterületi feliratok, graffitik („Tótok, a magyar föld nem eladó!”) (Borsodi 2008), a szlovák rendszámú járművek rongálása, az országhatárra szervezett tüntetés (melyen a helyiek szerint egy rajkai lakos sem vett részt) formájában. A hangulatkeltés szlovák oldalról is megjelent, az egyik ingatlanközvetítő részéről, aki az immigránsok helyzetéről lehangoló képet festett, állítása szerint „a szlovákok 70%-a az incidensek miatt csomagolni akar, másik részük vívódik, hogy maradjon-e”. A kijelentést a rajkai szlovákok felháborodással fogadták, hangsúlyozva a helyiekkel való békés együttélést (Cséfalvay 2008). Az adatközlők és a helyszíni riportok egybehangzó tapasztalatai alapján a régi és az új lakosok közötti ellentét korán elvesztette etnikai dimenzióját, manapság – alacsony intenzitással – inkább

szemlélet- és életmódbeli eltérések táplálják (városi vagy vidéki életmód, őslakos vagy „gyűttment”) (Mészely 2010). A hétköznapi érintkezés során kevés súrlódás akad, a két közösség közeledésére nyílik lehetőség a mindenki számára nyitott programok, klubok, alkalmak (baba-mama klub, sportegyesületek stb.) keretében. Adatközlőink szerint az új lakók a rajkai községi rendezvényeket csak elvétve látogatják, ez a lokális identitás kiforratlanságát jelzi. A közös idő eltöltésére megfelelőbb helyszínek bizonyulnak a vendéglátóhelyek, ezek között érdemes megemlítenünk a pár éve a falu déli részén megnyílt „szlovák kocsmát”, melyet egy áttelepült szlovákiai magyar vállalkozó működtet. A kocsmát magyarok, szlovákok egyaránt látogatják (Krupčíková 2013).

Ahogy korábban említettük, Rajka nem a migráció egyedüli célpontja. Győr-Moson-Sopron megyében 2001 és 2011 között a magukat szlováknak vallók száma kilenszeresére nőtt (195-ről 1802 főre). 2011-ben Rajkán éltek a legtöbben (535 fő, a község lakosságának 19%-a; emellett 284 fős német, jobbára kétnyelvű közösség is él a településen), számottevő szlovák közösségnek adott otthont Mosonmagyaróvár (284 fő, 0,9%), valamint Bezenye (131 fő, 9%) és Dunakiliti (126 fő, 6%). A mosonmagyaróvári járásban 10 és 100 fő közötti szlovákság lakta Dunasziget, Feketeerdő, Hegyeshalom, Levél, Máriakálnok, Moson-szolnok és Újrónafő községeket is; ami azt jelenti, hogy 2011-ben a járás szlovákságának csupán 40%-a élt Rajkán (KSH é. n.). Adatközlőink szerint 2017-ben Feketeerdőn elérte a 20%-ot, Bezenyén és Dunakilitin a 10%-ot a beköltözők aránya, Rajka után a második legnagyobb „szlovák” közösség (500-600 fő) Mosonmagyaróváron élt (Herczeg 2012).³

Sajátos példával szolgált a Rajkától pár kilométerre délre fekvő Bezenye. A község viszonylag zárt, hagyománytisztelő, horvát identitású népessége a kezdetektől ellenszenvvel fogadta a rajkainál egyébként jóval kisebb számú betelepült. Bezenye összefogott „a falu szokásait fel nem vevő”, „minden írott és íratlan szabályt felrúgni akaró” betelepülők ellen, ami az új lakók ingatlanjait és járműveit célzó támadásokban nyilvánult meg, annak ellenére, hogy az esetek egy addig alapvetően törvénytisztelő faluban történtek. Az őslakosság ráadásul nemcsak a pozsonyiaktól, hanem a házukat eladni akaró helyiektől is elhatárolódott, utóbbiakra a „hazaáruló” bélyeget sítve. A bezenyeiek (és ez a rajkaiakra is igaz) az újonnan érkezőktől a helyi viszonyokhoz történő alkalmazkodást várják, és ennek vélt vagy valós elmaradása konfliktusokat generál (Borsodi 2008; Cséfalvay 2010). Mindezek ellenére a régi és új közösségek együttélése alapvetően békés, az első pár év okozta sokk óta egyértelmű javulás tapasztalható. A korai konfliktusokat az emberek inkább a „nagypolitika” számlájára írták, így a helyi ellentétek csökkenése és a magyar-szlovák államközi kapcsolatok utóbbi években megfigyelhető normalizálódása között is lehet összefüggés.

2009-ben 500, 2010-ben 900, 2012-ben pedig már 1400 volt az átköltözők száma, ami azt mutatja, hogy az időközben kibontakozó gazdasági válság sem apasztotta a pozsonyiak migrációs lendületét (2. táblázat). A folyamatos kereslet hatására az ingatlanárak növekedése folytatódott. Már nemcsak családi há-

2. táblázat: Az ingatlanok és a lakosság számának változása Rajkán
Changes in the number of housing units and inhabitants in Rajka

Év	Lakóingatlanok száma	Lakosságszám		Arányok (%)			A bejelentkezettek aránya (%)
		KSH	Becsült	„Őshonos”	„Beköltöző”		
					Szlovák	Magyar	
2007	930	2504	2500	100	0		100
2009	949	2385	2800	80	16	4	85
2012	1161	2561	3600	61	29	10	71
2015	1339	2607	4500	49	36	15	58
2017	1556	2843	5300	43	38	19	54

Forrás: Bartalos 2015; Borsodi 2008; Hvg.hu 2012, 2017; KSH 2017; Munk 2009; Torontáli 2017.

zakat építettek vagy vásároltak, 2012-ben négy, egyenként 29 lakásos társasház építése volt folyamatban (Hvg.hu 2012), ezek időközben elkészültek. 2013-ban 131 új építési telket parcellázott az önkormányzat (Cseke 2013). A kitelepülők volt lakóhelyéről csak közvetett információink vannak, valószínűsíthetően eleinte főként Pozsony földrajzilag legközelebb fekvő, mintegy 106 ezer főnek ott-hont adó városrészéből, a szinte tisztán lakótelepekből álló Petržalkából érkeztek. A későbbiekben adatközlőink már „kevert” helyzetről számoltak be, földrajzi (a pozsonyi bel- és külváros, lakótelepek), illetve migrációs (pozsonyi „őslakosok” és néhány éve odatelepültek) háttér szempontjából egyaránt.

2015-ben Rajka lakosságszáma meghaladta a 4500 főt, már több mint 50%-uk pozsonyi származású (Bartalos 2015). A frissen parcellázott, alig pár év alatt telítődő új lakónegyedekben lényegében mindenki szlovákiai hátterű, arányuk a falu régi belterületén is ugrásszerűen nőtt, adatközlőink szerint 2017-re itt is többségbe kerültek: „A látogatónak első ránézésre úgy tűnhet, mintha valamelyik csallóközi nagyközségben járna, tökéletes a szlovákiai mobilszolgáltató térereje. Néhány üzlet kirakatában magyar és szlovák feliratokat is olvashatunk. Az utcanevek magyarul vannak feltüntetve, a községi hivatal falán magyar és német nyelvű táblák. Az utcán szinte fele-fele arányban látunk magyar és szlovák rendszámú autókat” (Bartalos 2015).

2017-ben a lakosságszám elérte az 5300 főt, ebből körülbelül 3300 lakos rendelkezett bejelentett lakcímmel. A KSH viszont csupán 2843 lelket tartott nyilván, a különbség valószínűleg abból fakad, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálások közé eső években továbbvezetett népmozgalmi adatokkal számol. A fennmaradó 2000 fő kivétel nélkül szlovákiai származású, de a bejelentkezettek között is legalább 1000 fő tartozik ehhez a közösséghez. Együttes arányuk a község népességének csaknem 60%-át teszi ki. Közülük legalább 1000 főnek magyar az anyanyelve, így – egyelőre – Rajka népességében a magyarok vannak többségben. Az évek során a szlovákiai magyarok súlya folyamatosan nőtt, az összes pozsonyi származású közül tíz éve 18%, jelenleg 33% tekinti magát magyar nemzetiségűnek (Lampl 2010). Az őslakos rajkaiak elköltözése folyamatos, de 2012 óta mérséklődött, ma a korábbinál nagyobb hang-

súlyt kap a megüresedő házak (amelynek meghalt a lakója) felvásárlása az örökösöktől. Emellett új ingatlan építése, új lakás vásárlása, régi épületek felújítása is jellemző: mintegy 500 ingatlant vásároltak meg a szlovákiaiak (Hvg.hu 2017). A jelenlegi rendezési terv szerint a község népessége körülbelül 7000 főig nőhet, ennél nagyobb lélekszámhoz új beépíthető területeket szükséges kijelölni. A jelenleg készülő családi házak, illetve lakóparkok benépesülését követően Rajka ezt a lakosságszámot várhatóan 5-6 éven belül eléri (Torontáli 2017).

A két közösség viszonyát elemezve a békés együttélés helyett inkább egymás mellett élésről beszélhetünk. Nyugtalanító gondolat, hogy a térbeli elzárkózás (külön lakónegyed, ahol még mindig a betelepülők nagyobbik fele él) és az egymás iránti érdeklődés alacsony szintje szakadékként ékelődik régiek és újak közé, ami a beköltözések folytatódásával, a tudatos integráció és a beilleszkedésre való törekvés hiányával a továbbiakban is fenn fog állni, illetve újratermeli önmagát. Lampl (2010, 102–103.) megfogalmazásában a térbeli közelségnek „közösségteremtő vetülete is van (...), viszont akár szegregáltan, akár elvegyülve élnek (...) más az értékrendjük, az életmódjuk, az életstílusuk, a szokásviláguk, minden bizonyos az anyagi helyzetük is (...) Talán mindezek miatt sem akarnak/tudnak részt venni a település közösségi életében.” A pozsonyi háttérű rajkaiak egyelőre távol tartják magukat a falut érintő fontosabb ügyektől és az önkormányzati választásoktól (adatközlőink szerint mindössze egy betelepülő lakos jelöltette magát képviselőnek, de nem választották meg), viszont néhány éven belül már lehet, hogy jóval határozottabban akarják érvényesíteni az akaratukat (Torontáli 2017). Nem mindegy, hogy két egymásról tudomást alig vevő csoport fog élni akkor Rajkán, vagy egy közösség.

Heterogén faluközpont, homogén új negyedek

„Van olyan érdekes helyzet, itt ebben a Béke utcában. A Béke utcát az 1950-es években építették be az akkori fiatalok. Ezek most halnak ki sorba, és ahogy halnak ki, szlovákok veszik meg. És van olyan mondjuk, hogy öt ház egymás mellett szlovák.”

Az etnikai términtázat vizsgálatához a belterületet nyelvi-származási összkép alapján háztartásonként kategorizáltuk, illetve a helyi járművek rendszámait (mint a nyelvi tájkép egy sajátos adalékát) írtuk össze. Előbbi keretében az adatközlőink által javasolt közterületet, a Móricz Zsigmond utcát, a rendszámok esetében viszont három különböző falurészt is vizsgáltunk.

A términtázatot meghatározó tényező a (lakóhely szerinti) származás, a nyelv szerinti differenciálás csak másodlagos. Ez egyrészt abból adódik, hogy Rajka társadalmi csoportjai közötti különbségek főként az életmódra vezethetők vissza, amit leginkább a származási hely magyaráz. Másrészt, az adatközlők az egyes közterületek vagy háztartások életközösségeiről minden esetben meg tudták állapítani a migrációs háttérrel (tehát hogy beköltözők laknak-e ott),

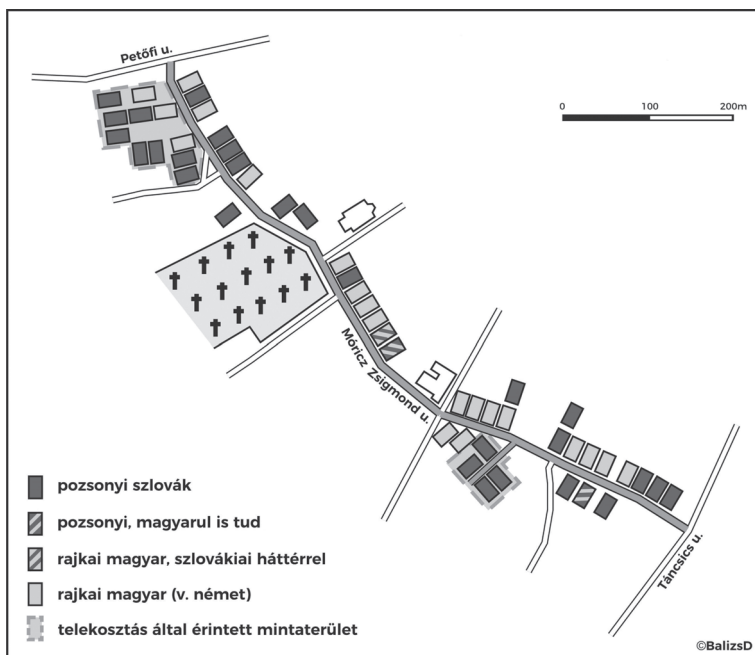
de az ott élők anyanyelvét nem mindig tudták azonosítani. A cél nem is Rajka „etnikai térképének” megrajzolása volt, sokkal inkább egy jellemző falurészlet sokféleségének származás szerinti bemutatása.

Az 51 azonosított háztartás közül 30 pozsonyi hátterű, ebből az adatközlőink mindössze kettőnél jelezték, hogy lakói magyarul (is) beszélnek. Ugyan nem tudták pontosan beazonosítani a háztartásokban élők nyelvi viszonyait, viszont megjegyezték, hogy az említettnél biztosan magasabb a magyar anyanyelvű családok száma. A további 21 ingatlanban rajkai „őslakosok” élnek. Figyelemre méltó, hogy akadt köztük olyan, aki a második világháború után a Csehszlovákiának jutott „pozsonyi hídfő” területéről menekült Magyarországra, illetve a legközelebbi Rajkára (1. ábra).

„A sorban előttem várakozó bácsi felháborodva beszélt, hogy mennyi szlovák jön Rajkára. Az eszébe sem jutott, hogy a világháború után ő Dunacsúnból jött át, és hogy a két dolog végül is nem áll olyan messze egymástól.”

A Móricz Zsigmond utca Rajka központi (régi) településrészén helyezkedik el, ám háztartásainak többsége már pozsonyi hátterű. Vagyis az új lakók Rajka régebbi részeit (is) benépesítik. A Pozsonyból érkezők Rajka régi településrésszébe történő folyamatos beáramlását alátámasztja a rendszámok felmérése is. Erre az adatgyűjtésre három különböző útvonalon, az új falurészben (a község keleti oldalán), a község központi részén, és a község nyugati, az épületek kora

1. ábra: A migrációs és etnikai folyamatok lenyomata egy rajkai utcában
The impact of migration and ethnic processes in a street of Rajka

és jellege szerint vegyes zónájában (régibbi és új családi házak, illetve régi paneltömbök és új lakóparkok egyvelegében) került sor.

A felmérés kezdetén az új részeken (a lakóparkokkal együtt) a szlovák rendszámú autók elsöprő többségét feltételeztük, míg Rajka központi és egyéb régibbi utcáiban, nem elhanyagolható számú szlovák autó mellett a hazai járművek dominanciáját vártuk. A terepbejárás során törekedtünk arra, hogy minden jármű csak egyszer kerüljön be a mintába.

- Az újonnan beépülő negyedben a 196 autó 95%-a volt szlovák rendszámú, ami megfelelt az előzetes várakozásoknak.
- A faluközpontban 147 jármű 51%-án volt „SK” jelzés. A helyi általános iskolába szlovák diák alig jár, ennek megfelelően az intézmény előtt csak magyar rendszámú járművek parkoltak.
- A Rajka nyugati részét feltáró útvonalon 124 jármű csaknem felét (48%-át) szintén Szlovákiában regisztrálták.⁴ A rajkai „lakóparkok” közül kettőt mértünk fel. Az első a falu északi peremén, a 150. számú út mellett helyezkedik el, hét tömbházából öt új, kettő régi építésű (panel). Az új épületek udvarán kizárólag szlovák, a régieknél jobbra hazai rendszámokat számláltunk össze. A falu déli részének három tömbháza (egy új, kettő panel) közelében érdekes módon csak szlovák autók parkoltak. A második és harmadik útvonalon tehát jóval magasabb volt a szlovák autók aránya, mint előzetesen vártuk (2. ábra).

2. ábra: Migrációs és etnikai folyamatok, illetve a terepbejárás útvonalai Rajkán
Migration and ethnic processes in Rajka, and the route of fieldwork

Arculatvált(oz)ás

Rajka településstruktúrájának és épületállományának átfarmálódását több tényező befolyásolja, a változások intenzív jellege, illetve az egyes folyamatok egyidejűsége viszont megkérdőjelezhetetlen. A lakások száma (2016-ban 1430) 1990 és 2016 között 70%-kal nőtt, ennek csaknem 90%-a a 2007 óta eltelt évekre esett. A növekedés üteme az utóbbi három évben – annak ellenére, hogy lassan telítődik a jelenleg beépíthetőnek nyilvánított terület, vagy talán éppen azért – tovább fokozódott (80-90 új lakás évente). A Google Street View adatbázisából letöltött képanyag és az általunk elvégzett terepmunka közötti öt és fél év Rajka egyes területein látványos változást mutat, ennek volumene számos esetben a helyszín azonosítását is nehezítette. Az új építésű településrészek közül a Dunakiliti felé tartó úttól északra 2011 végén az infrastruktúra kiépítése épphogy befejeződött (vagy még folyamatban volt), a frissen parcellázott telkek jelentős részén az épületek üresen álltak vagy félkész állapotban voltak. Jelenleg teljes a beépítettség, amely néhány ponton – telekosztás útján – további sűrűsödést mutat. A Rajka–Dunakiliti út déli oldalán fekvő terület néhány éve még szántóföld volt. Mára itt is megvalósult a teljes beépítettség, sőt az egy főre jutó lakóterület a sorházas beépítés miatt alacsonyabb, mint az országúttól északra eső negyedben (3. ábra).

Teljes arculatváltásról mindemellett nem beszélhetünk, az építési szabályzatban foglaltakat az újonnan érkezőknek is kötelező betartaniuk (ami nagy

3. ábra: A Fakopáncs és a Pisztráng utca (2011. december és 2017. április)
Fakopáncs Street and Pisztráng Street (December 2011 and April 2017)

Forrás: Google Street View, illetve saját felvétel.

népszerűsége ellenére sem engedi pl. a lapos tetőt). A belterületbe alig pár év alatt bevont, közművesített terület befogadóképessége már most megközelíti a 100%-ot, alig két-három utcányi beépíthető rész maradt. Építési területté nyilvánításra alkalmas további hely a községtől északra található, ennek kijelölését azonban két tényező hátráltatja: a telkek közművesítése és a feltáró út építése másfél-két milliárd forintos beruházást igényel; a község vezetése és a lakosság pedig egyaránt vitatja Rajka beépített területének további bővítését, amely egyes vélemények szerint hosszú távon a vidéki jelleg elvesztéséhez, a falu életképességének romlásához vezet. Ezzel a település éppen azt a vonzerőt veszítené el, amely most a fejlődését meghatározza.

A helyhiány viszont nem jár együtt a kereslet mérséklődésével, emiatt az önkormányzat, dacára a terjeszkedéssel szembeni ellenérzésnek, a 2007 környéki időszakhoz hasonlóan ismét rákényszerül új építési terület kijelölésére. Az ingatlanárak sokéves emelkedést követően jelenleg stagnálnak, viszont ha elfogynak az üres telkek, újabb emelkedés várható. Ez nem lassítja a betelepülés ütemét, de továbbra is ingatlanjaik eladására, majd elköltözésre készíti az „öslakosokat”. Jellemző adalék, hogy 2008-ban az önkormányzat által kifejezetten rajkai családok számára kialakított és mélyen piaci ár alatt (3-4 ezer Ft/m²) kínált ötven telkre 4 magyar és 304 szlovák jelentkező akadt (Élő 2008).

„Az a folyamat felgyorsult az utóbbi években, hogy már az összes létező szabad parcella, kezdik beépíteni. És az is ugye rohamosan fogy. Mert egy csomó, főleg, aki magyar anyanyelvű, Szlovákiából érkező magyar anyanyelvű, azok mind azt mondják, a régi Rajkán akarnak venni telket, nem ott kint. Mert ez a hangulatosabb.”

Ugyanakkor az új utcákban jelentkező helyhiány nem csupán a régi településrész népszerűségének növekedését hozza magával. A telkek megosztása Rajkán egyre inkább terjed, mivel a viszonylag nagy méretű parcellák hátsó részén bőven elfér legalább még egy épület (családi ház). Ez részben visszavezethető generációs szokásokra: egy telken rajkai szokás szerint gyakran eredetileg is több ház állt, az időseknek és a fiataloknak külön-külön.

A migráció változatos jellegét mutatja a régi és az új településrészekbe történő beköltözés párhuzamossága, sőt előfordul a bevándorlás szakaszos típusa is (4. ábra). Utóbbi esetben a beköltöző először a község valamely új lakóparkjában (vagy régi paneltömbjében) jut lakáshoz, majd rövidesen továbblakozik, jellemzően a falu régebbi (központi) részébe (5. ábra). Az új építésű utcákba költözők – szinte kivétel nélkül, az előbb leírt állomásokat kihagyva – közvetlenül új ingatlanokba települnek.

„Roppant érdekes és jellemző, hogy akik társasházba jöttek, három-négy éve... ide, azok közt, még a szlovákiai szlovákok közt is, törekednek rá, hogy a régi Rajkán telket vegyenek és építkezzenek. Vagy öreg házat megvesznek.”

Ideillik azon fiatal kiköltöző család példája, mely négy-ötévnyi társasházi lét után új ingatlant épített a Fő utcán, a régit pedig eladta, valószínűleg egy másik kiköltözőnek. Anyagilag aligha járt jól, ám az ilyen esetek mutatják, hogy

a hasonló gondolkodásúak akár jóval magasabb árat is hajlandók megfizetni a „rég Rajkán” megszerzett vagy felépített ingatlanért, mint amennyit az új falurészben megengednének maguknak.

4. ábra: Utcakarakter-típusok Rajkán: rossz állapotban lévő régi épületek (balra fent); részben felújított kockaházak (jobbra fent); részben felújított, illetve teljesen átalakított kockaház új lakókkal (balra lent); felújított nyeregtetős házak új lakókkal (jobbra lent)

Types of street view in Rajka: old building in poor condition (upper left); partly renewed buildings (upper right), partly renewed and completely renewed building with newcomers (lower left), renewed buildings with newcomers (lower right)

Forrás: saját felvétel.

5. ábra: Régi és új lakótelep
Old and new housing estates

Forrás: saját felvétel.

Konklúzió

A rajkai folyamatok sok tekintetben hasonlítanak más magyarországi településeken tapasztaltakhoz; ezek között említhetjük a szuburbanizáció határon átvívelő jellegét (mint az átalakulás alapját), az őshonos és a beköltöző népesség között feszülő érdekellentéteket, az arcuati változásokat, illetve a nyelvi viszonyok némileg ellentmondásos átformálódását. Utóbbin nagyszámú, nem magyarul beszélő lakos megjelenését értjük, akik az érintett települések nyelvi képének csupán bizonyos elemeit módosítják, mivel közösségi életbe történő bekapcsolódásuk, valamint a helyi intézmények és szolgáltatások használata (eddig) csak részben valósult meg. E jelenség nem csupán az etnikai mintázatot módosítja, hanem a gazdasági és szociális viszonyok lokális alakulása, illetve a település általános működése miatt is nagyon fontos. A határon átnyúló szuburbanizációban érintett más településekhez hasonlóan az újonnan érkezők bizonyos hányada magyar anyanyelvű, ami a Kárpát-medencei magyarság területi elhelyezkedésére vezethető vissza. A sok hasonlóság mellett Rajka sajátosságát a folyamat kiemelten magas intenzitása adja, ami kétségtávol visszavezethető Pozsony mint főváros demográfiai és gazdasági erejére. Szintén egyedi vonás, hogy Rajka nyelvi jellege, alig 70 év alatt, immár másodszer esik át drasztikus változáson. Rajkának az is sajátossága, hogy a településen élő „őshonos” népesség elvándorlási rátája kiemelkedően magas, ami valószínűleg az eddig leírt folyamatokkal is magyarázható. Mindezekből adódóan Rajkára egyfajta *példaként* tekinthetünk, mint olyan településre, amely hazai viszonylatban „élen jár” a határon átvívelő szuburbanizáció hatásait tekintve. Az itt zajló folyamatok tanulmányozása – egyediségük figyelembevétele mellett – más települések számára is hasznos tanulságokkal szolgálhat.

Az elmúlt évtizedben Rajka népessége, arcuata számottevően átalakult, a Budapesttől 180 km-re elhelyezkedő község e néhány év alatt Pozsony magyar „külvárosává”, szuburbán településévé változott. Népességszáma több mint duplájára emelkedett, melynek már 60%-a szlovák állampolgár. Az új lakók 500 ingatlant birtokolnak, kétharmaduk a Rajka keleti szélén felépült negyedekben talált otthonra, de sokan költöztek a falu régebbi utcáiba is, ahol az együttélés mozaikszerű mintázata alakult ki. Az új építési telkek elfogynak a közeljövőben, így a beköltözések súlypontja mindinkább a régi településrészszerkeztetű kerületre kerül, ahonnan az „öslakosok” elvándorolnak. Ez részben Rajka átalakulása, a vidéki miliő visszaszorulása miatt történik, másrészt nagy szerepet játszik e folyamatban az új lakóknak a régieknél sokkal kedvezőbb jövedelmi helyzete: a beköltözők számos esetben kivásárolják az öslakosokat ingatlanjaikból, akár a piaci árnál jóval magasabb összeget kínálva. Ennek révén a rajkai ingatlanárak is gyors emelkedésnek indultak, pár év alatt megduplázódtak.

A népesség növekedése, illetve kicserélődése folyamatos, és noha etnikai-nyelvi konfliktusok nem terhelik a két csoport viszonyát, a beilleszkedési nehézségek és a tudatos integráció csaknem teljes hiánya minimálisra szorítja le a

„rég” és az „új” közösség közti interakció szintjét. A szlovákiai háttérű lakosokat munkahelyük, közösségi életük, oktatásuk továbbra is Pozsonyhoz kötik, alig veszik igénybe a rajkai szolgáltatásokat, jelentős részük bejelentés nélkül él a településen. Ez azt jelenti, hogy Rajka infrastruktúráját jóval több lakos használja, mint amennyien ennek fenntartásához hozzájárulnak. A megnövekedett népességszám és forgalom, a vidéki és az urbánus életmód közti eltérések feszültségeket okoznak az őslakosok és a bevándorlók körében. A mindennapi kommunikáció szintjén nincsenek konfliktusok, a jövőben a két közösség közti közeledés és párbeszéd elősegítése a cél.

A község arculata átalakult, a lakosság nyelvi-származási diverzitása jelentősen megnőtt. Napjainkban már a régebben épült utcákban is sok új lakóval, felújított vagy újonnan épült családi házzal, szlovák felirattal találkozhatunk. A régi településrész ma már a beköltözőknek is vonzóbb, mint az új lakónegyedek vagy a frissen felhúzott lakóparkokban épült lakások. Az épületek állapota gyakran a külső szemlélő előtt is nyilvánvalóvá teszi tulajdonosának származását. Az ingatlanok iránti kereslet továbbra is magas szintű, ami nemcsak a lakosok kicserélődését, hanem a beépítési sűrűség megnövekedését is maga után vonja (telekosztás). Nem könnyű a döntés azok számára, akik meg szeretnék őrizni Rajka falusias hangulatát: az építési terület bővítése nélkül a helyiek elköltöznek és helyükbe pozsonyiak érkeznek, míg új telkek kijelölésével a népesség további növekedése várható. Bármelyik forgatókönyv valósul meg, Rajka átalakulása folytatódni fog.

Jegyzetek

- 1 Rajkai lakos véleménye, 2012-ből (Alfahír 2012).
- 2 A szlovákiai oldalon nemcsak az ingatlanirodák reagáltak gyorsan az új helyzetre, hanem a politika is: az egyik párt (Egyszerű Emberek és Független Személyiségek – OLNO) a kampányát is kiterjesztette Rajkára (Győr+ Online 2012).
- 3 A népszámlálási nemzetiségi adatokat 2011-ben a „nemzetiség, anyanyelv, a családi, baráti közösségben használt nyelv válaszok legalább egyike szerint” publikálták. Így joggal feltételezhetjük, hogy az áttelepülő szlovákiai magyarok döntő része is szlovákként lett regisztrálva, mivel a mindennapi élet a szlovák nyelv használatát nélkülözhetetlenné teszi. Emiatt a népszámlálások adatsorai és a helyiek becslései (melyek minden átköltözőre vonatkoznak, akár szlovákok, akár szlovákiai magyarok) között módszertani ellentét nem mutatkozik, a 2011-es hivatalos és a 2017-es becsült értékek összevethetők egymással.
- 4 Egészen bizonyos, hogy a kedvezőbb díjak hatására a szlovákiai háttérűek mellett a rajkai „őslakosok” bizonyos (viszonylag alacsony) hányada is Szlovákiában regisztráltatta gépjárművét. Adatközlőink szerint viszont – mivel nem pontos értékek, csupán trendek felvázolását célozzuk – eredményeinket e tény érdemben nem befolyásolja.

Köszönetnyilvánítás

Jelen kutatást a DANUrB projekt támogatta. A projekt a Duna Transznacionális Programból, az Európai Regionális Fejlesztési Alap támogatásával, az Európai Unió és a Magyar Állam társfinanszírozásával valósul meg.

Irodalom

- Alfahír (2012): Átrajzolják a határt a szlovákok? *Alfahír*, október 12. http://alfahir.hu/atrajzoljak_a_hatart_a_szlovakok-20121012 (Letöltés: 2017. november 9.)
- Bajmócy P. (2007): Suburbanization in Hungary – expect the agglomeration of Budapest. In: Kovács Cs. (szerk.): *Falvaktól a kibertérig*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged 139–149.
- Balizs D. (2014): Felsőőr átalakuló etnikai és vallási térszerkezete. *Földrajzi Közlemények*, 4., 306–321.
- Bartalos É. (2015): Rajka: összetartóbb a szlovák negyed. *Új Szó*, december 1. <http://ujsozso.com/online/regio/2015/12/01/rajka-osszetartobb-a-szlovak-negyed> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Berg, L. van den et al. (1982): *A study of growth and decline*. Pergamon Press, New York
- Borsodi A. (2008): Feszültség a végeken. *Magyar Nemzet*, január 13. http://mno.hu/migr_1834/feszultseg_a_vegeken-364085 (Letöltés: 2017. november 9.)
- Csésfalvy A. (2008): A szlovákok inkább maradnának Rajkán. *Kisalföld*, november 18. http://www.kisalfold.hu/mosonmagyarovari_hirek/a-szlovakok_inkabb_maradnanak_rajkan/2077771/ (Letöltés: 2017. november 9.)
- Csésfalvy A. (2010): Ingatlanvita: inzultus a bezenyei hivatalban. *Kisalföld*, augusztus 28. http://www.kisalfold.hu/mosonmagyarovari_hirek/ingatlanvita_inzultus_a_bezenyei_hivatalban/2175657/ (Letöltés: 2017. november 9.)
- Cseke H. (2013): Szlovák ingatlanvásárlási roham a határszélén. *Figyelő*, október 6. http://archive.figyelo.hu/cikk_print.php?cid=szlovak-ingatlanvasarlas-roham-a-hatarszelen (Letöltés: 2017. november 9.)
- Dövényi Z., Kovács Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 33–57.
- Du, Y., Shi, W., Liu, C. (2012): Research on an efficient method of license plate location. *Physics Procedia*, 24., 1990–1995. <http://doi.org/cr42>
- Élő A. (2008): „Szlovákok leszünk teljesen!” – Magyarországon terjeszkedik Pozsony. *bumm.sk* április 11. <http://www.bumm.sk/archivum/2008/04/11/17919-szlovakok-leszunk-teljesen-magyarorszagon-terjeszkedik-pozsony> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Enyedi Gy. (1988): *A városfejlődés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fishman, R. (1987): *Bourgeois utopias: The rise and fall of suburbia*. Basic Books, New York
- Győr+ Online (2012): Az egyik szlovák párt képviselőjelöltjei Rajkán is kampányolnak. *Győr+ Online*, február 24. <http://gyorplusz.hu/cikk/az-egyik-szlovak-part-kepviselojeloltjei-rajkan-is-kampanyolnak.html> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Hardi T. (2008): A határtérség térszerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom*, 3., 3–25. <https://doi.org/10.17649/TET.22.3.1183>
- Hardi T. (2010): A szuburbanizáció jelensége és hatásai – határon innen és túl. In: Hardi T., Lados M., Tóth K. (szerk.): *Magyar-szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA Regionális Kutatások Központja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr, Somorja, 11–26.
- Hardi T. (2011): A határon átnyúló ingázás mint a nemzetközi migráció egy különleges formája: A határon átnyúló szuburbanizáció – Pozsony esete. In: Róbert P. (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben*. Széchenyi István Egyetem, Győr <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2011/ujkormanyzas/HardiT.pdf> (Letöltés: 2017. november 9.).

- Hardi T., Lampl Zs. (2008): Határon átnyúló ingázás a szlovák-magyar határtérségben. *Tér és Társadalom* 3., 109–126. <https://doi.org/10.17649/TET.22.3.1188>
- Herczeg M. (2012): Még Fico meglepetésembere is minálunk vett házat. *Index*, április 13. https://index.hu/belfold/2012/04/13/atvasaroljak_magukat_a_szlovakok_a_hataron/ (Letöltés: 2017. november 9.)
- <https://ingatlan.com/> (Letöltés: 2017. november 9.)
- <https://www.ingatlan.net.hu/> (Letöltés: 2017. november 9.)
- <https://www.nehnutelnosti.sk/aktualne-ceny/> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Hvg.hu (2012): Rajka lakosságának szinte fele már szlovák. *Hvg.hu*, február 25. http://hvg.hu/itthon/20120225_Rajka_bekoltozo_szlovakok (Letöltés: 2017. november 9.)
- Hvg.hu (2017): Így lett Rajka szinte már Pozsony elővárosa. *Hvg.hu*, július 27. http://hvg.hu/gazdasag/20170727_Igy lett_Rajka_szinte_mar_Pozsony_elovarosa (Letöltés: 2017. november 9.)
- Jagodič, D. (2010): Határon átfelülő lakóhelyi mobilitás az Európai Unió belső határai mentén. In: Hardi T., Lados M., Tóth K. (szerk.): *Magyar-szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA Regionális Kutatások Központja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr, Somorja, 27–42.
- Jagodič, D. (2011): Mobilità residenziale transfrontaliera nel contesto dell'Unione europea: il caso del confine italo-sloveno. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 65., 60–87.
- Keményi R. (2002): *A gömöri etnikai térségeik*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom, Dunaszerdahely
- Krupčíková, K. (2013): Rajka – A model for peaceful coexistence? *The Slovak Spectator*, október 28. <https://spectator.sme.sk/c/20048672/rajka-a-model-for-peaceful-coexistence.html> (Letöltés: 2017. november 9.)
- KSH (2017): *Magyarország Helységnevtára*. http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=26587 (Letöltés: 2017. november 9.)
- KSH (é. n.): *Népszámlálás 2011*. <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Lampl Zs. (2010): Túl a város peremén. Esettanulmány a Pozsonyból kiköltözött felső-csallóközi és Rajka környéki lakosságról. In: Hardi T., Lados M., Tóth K. (szerk.): *Magyar-szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA Regionális Kutatások Központja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr, Somorja, 77–131.
- László É., Mayer P., Péntes I., Rázt T. (2011): Szociológiai jellegű módszerek a turisztikai kutatásban. In: Kóródi M. (szerk.): *Turizmus kutatások módszertana*. Pécsi Tudományegyetem, Kempelen Farkas Hallgató Információs Központ, Pécs
- Lovas Kiss A. (2011): *The impacts of the European Union accession to the situation and the economic, social structure of several settlements of the region of Bihar*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen (*Ethnographica et Folkloristica Carpathica*; 16.)
- Mészely R. (2010): A pozsonyiak kiköltözése tovább folytatódik. *Kisalföld*, február 20. http://www.kisalfold.hu/mosonmagyarovari_hirek/a_pozsonyiak_kikoltozese_tovabb_folytatodik/2142618/ (Letöltés: 2017. november 9.)
- Munk V. (2009): Jól jár, aki a házát a szlovákoknak tudja adni. *Index*, október 8. https://index.hu/belfold/2009/10/08/jol_jar_akinek_van_mit_eladni/ (Letöltés: 2017. november 9.)
- Nový Čas (2015): Prihraničnú obec Rajka obsadili Slováci: Ako ich tam prijali maďarskí obyvatelia? *Nový Čas*, november 10. <https://www.cas.sk/clanok/335893/prihranicnu-obec-rajka-obsadili-slovaci-ako-ich-tam-prijali-madarski-obyvatelia/> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Prates, R. C., Cámara-Chávez, G., Schwartz, W. R., Menotti, D. (2014): An adaptive vehicle license plate detection at higher matching degree. In: Bayro-Corrochano, E., Hancock, E. (eds): *Progress in pattern recognition, image analysis, computer vision, and applications*. CIARP 2014. Springer, Cham, 454–461. <http://doi.org/cr43>
- Strüver, A. (2005): Spheres of transnationalism within the European Union: On open doors, thresholds and drawbridges along the Dutch-German border. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2., 323–344. <http://doi.org/c27r95>
- Tarics P. (2008): Rajka lassan szlovák lesz. *Demokrata*, 21. <http://www.demokrata.hu/cikk/rajka-lassan-szlovak-lesz> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Tátrai P. (2006): Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 273–286.

- Teraz.sk (2015): Podľa starostu Rajky pôvodní a noví obyvatelia vychádzajú spolu normálne. *Teraz.sk*, november 9. <http://www.teraz.sk/slovensko/madarsko-prihranicna-obec-rajka/165246-clanok.html> (Letöltés: 2017. november 9.)
- Terlouw, K. (2008): The discrepancy in PAMINA between the European image of a cross-border region and cross-border behaviour. *GeoJournal*, 2., 103–116. <http://doi.org/cggzwd>
- Timár J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 7–32.
- Torontáli Z. (2017): Ilyen a békés magyar-szlovák együttélés: van is, meg nincs is. *Hvg.hu*, március 20. http://hvg.hu/gazdasag/20170320_Ilyen_a_bekes_magyarszlovak_egyuttelel_van_is_meg_nincs_is (Letöltés: 2017. november 9.)
- Van Houtum, H., Gielis, R. (2006): Elastic migration: the case of the Dutch short-distance transmigrants in Belgian and German borderlands. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2., 195–202. <http://doi.org/d75hdz>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A menekülttábor: politikai megoldás és/vagy társadalmi probléma?

The refugee camp: Political solution and/or social problem?

LEHOCZKI BERNADETT, PARAGI BEÁTA

LEHOCZKI Bernadett: egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem; 1093 Budapest, Közraktár u. 4–6., C515. szoba; bernadett.lehoczki@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2032-3440>

PARAGI Beáta: egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem; 1093 Budapest, Közraktár u. 4–6., C515. szoba; beata.paragi@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7432-7810>

KULCSSZAVAK: menekülttábor; Közel-Kelet; migráció; vendégszeretet; menekültjog

ABSZTRAKT: A nemzetközi menekültügyi rezsim alapja, hogy a menekült a legkedvezményezettebb külföldi. Jogai és kötelezettségei jó esetben közelítenek az állampolgáréhoz, legalábbis azon országokban, amelyek részesei az ENSZ 1951-es menekültek helyzetére vonatkozó egyezményének. Az otthonukat elhagyni kényszerülők – sokszor alternatív megoldás hiányában – világszerte menekülttáborokban élnek. E táborok társadalmi szerepe azonban nem mentes az ellentmondásoktól. Kiindulópontként fontos hangsúlyozni, hogy a menekültek elhelyezése, ellátása minden körülmények között komplex társadalmi, politikai, gazdasági, infrastrukturális, igazgatási-adminisztrációs kihívást jelent a befogadó ország számára. A 2015 óta kibontakozó menekültválság egyik fő gócpontja a Közel-Kelet, amelynek országai eltérő válaszokat adtak a szíriai háború okozta menekültáradat kezelésére; Jordánia az egyetlen ország a térségben, amelyben olyan UNHCR-fenntartású menekülttáborokat hoztak létre a szíriai háború kitörését követően (2012–2013 folyamán), amelyben százezres nagyságrendben fordultak meg menekültek. Jelen tanulmány célja egyrészt annak bemutatása, hogy a nemzetközi közösség milyen megfontolásokból hoz létre menekülttáborokat, másrészt annak áttekintése, hogy ezek a terek mint a megoldás részei mennyiben egészítik ki a helyi, informális intézményeket-szokásokat „menekültprobléma” esetén.

Bernadett LEHOCZKI: associate professor, Corvinus University of Budapest; room C515., Közraktár u. 4–6., H-1093 Budapest, Hungary; bernadett.lehoczki@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2032-3440>

Beáta PARAGI: associate professor, Corvinus University of Budapest; room C515., Közraktár u. 4–6., H-1093 Budapest, Hungary; beata.paragi@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7432-7810>

KEYWORDS: refugee camp; Middle East; migration; hospitality; refugee law

ABSTRACT: *The international refugee regime is based on the principle that refugees should enjoy a most-favoured-foreigner status. Ideally, their rights and obligations approximate those of citizens, at least in countries which are signatories to the 1951 UN Refugee Convention. Those who are forced to leave their homes live in refugee camps all over the world. However, the social role of these camps is not without contradictions. It should be emphasized that refugee accommodation and care are a complex political, economic, social, infrastructural and administrative challenge for the host country. Serious conflicts may result between the actors: international organisations (IGOs and NGOs involved), the states (sending and receiving) and the individuals (refugees).*

The Middle East is where the 2015 refugee crisis began. The countries of the region have responded differently to the flood of refugees caused by the Syrian civil war. All countries involved cooperate with the international community in some way and accept the help of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). Jordan is the single country in the Middle East where refugee camps (maintained by the UNHCR) were established in 2012–2013 accepting hundreds of thousands of refugees since then. The bases of our case study are the Syrian crisis triggering the 21st-century refugee crisis and the refugee camps in Jordan. The study explores how society perceives people in a refugee camp and reveals the wide gap between the needs of refugees and what refugee camps offer. It aims to describe which factors governments and international organisations consider when establishing a refugee camp. Seen as spaces, these camps – part of the solution as well as part of the problem – complement local, informal institutions and customs, and universal principles interact with local circumstances.

Basic concepts and recent statistics are introduced to show the magnitude of the problem. Social customs in the Middle East are analysed to explain the contradictory role of refugee camps. Migration, in general, is not a new phenomenon in the region, but a unique socio-cultural mechanism accompanies the management of the current refugee crisis. A chapter focuses on the camps proper, analysing advantages and disadvantages of a particular solution which serves the interests of both the international community and Jordan.

Bevezetés

„A menekültek számára nem kell újabb menedékhelyet tervezni. Ők nem valami faj. Vagyis, nincs szükség menekülteknek szóló technikai megoldásokra. Designra sem, építészetre sem.”

(Kilian Kleinschmidt, az UNHCR Za'atari táborának vezetője, 2013–2014. Az idézet eredeti forrása: Fairs 2017.)

A nemzetközi vándorlás 20. század második felében tapasztalt hihetetlen felgyorsulása, a nemzetközi migráció globalizálódása mára a nemzetközi kapcsolatok jelentős befolyásoló tényezőjévé vált. 2015 óta az európai politikai diskurzus kiemelt témájává vált az ún. menekültválság (menekültkrízis), szélesebb politikai, gazdasági és társadalmi kontextusban értelmezve a menekült-probléma. Mindkét kifejezés alapvetően a befogadó állam perspektívájából tekint a jelenségre, a menekültválság kifejezés ugyanis arra utal, hogy a menekültbocsátás számbeli növekedésének üteme oly mértékű, hogy a befogadó ország(ok) számára krízishelyzetet eredményez a rövid időn belül az ország te-

riületére érkező menekültáradat elhelyezése. A menekültprobléma szóösszetétel pedig a befogadó állam gazdasági-társadalmi rendjét, harmóniáját fenyegető hosszabb távú kihívásként értékeli a jelenséget.

A 2015 óta kibontakozó menekültválság egyik fő gócpontja a Közel-Kelet. A Szíriával szomszédos Törökország, Libanon és Jordánia országai eltérő válaszokat adtak a háború okozta menekültáradat kezelésére (Chatty 2017b). Valamilyen formában, illetve mértékben mindhárom ország együttműködik a nemzetközi közösséggel, illetve elfogadja az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) a segítségét, hogy a befogadó közösségekre háruló terhet mérsékelje. Miközben azonban Libanon elzárkózott a nemzetközi menekülttáborok létesítéséről, addig a Törökországban lévő több mint húsz tábor hivatalosan a török állam üzemelteti. A harmadik fő célország, a jelenleg legkevesebb menekültet befogadó Jordánia volt az egyetlen, amely hozzájárult nemzetközi menekülttáborok felállításához is. Ezen eltérő válaszok nyilvánvaló oka az, hogy minden menekültválság más és más következményekkel jár a befogadó ország kontextusában – a politikai berendezkedés, a gazdasági teljesítőképesség, a társadalom etnikai összetétele, az infrastruktúra és a szociális szolgáltatások színvonala vagy elérhetősége és még egy sor további tényezőben (Turner 2016).

Miután Jordánia az egyetlen ország, amelyben olyan UNHCR-fenntartású menekülttáborokat hoztak létre a szíriai háború kitörését követően (2012–2013 folyamán), amelyben százezres nagyságrendben fordultak meg menekültek, jelen tanulmány célja egyrészt annak bemutatása, hogy a nemzetközi közösség milyen megfontolásokból hoz létre menekülttáborokat, másrészt annak áttekintése, hogy ezek a terek mint a megoldás részei mennyiben egészítik ki a helyi, informális intézményeket-szokásokat „menekültprobléma” esetén.

A tanulmány első részében az alapvető fogalmi kereteket, illetve az aktuális nemzetközi statisztikákat ismertetjük a probléma nagyságrendjének bemutatására. Ezt követi a közel-keleti aktualitások, illetve társadalmi szokások rövid elemzése, amely szükséges lesz ahhoz, hogy érzékeltessük, miért ellentmondásos a menekülttáborok szerepe. A szíriai háború, illetve az azzal járó menekültáradat nem egyedi eset, hiszen a Közel-Kelet 19–20. századi története bővelkedik nagy népmozgásokban (Chatty 2010, 2017b; Szigetvári 2016). Ennek megfelelően a térségében sajátos társadalmi-kulturális „mechanizmus” érvényesül a menekültválság kezelése során, amelyet a nemzetközi közösség és a modern állam a maga módján, illetve kontextustól függően más-más módon használ (ki). Végül foglalkozunk a menekülttábor mint a nemzetközi közösség és Jordánia érdekeit szolgáló „megoldás” előnyeinek és hátrányainak ismertetésével.

Fontos megjegyezni, hogy jelen munka nem foglalkozik a népmozgások, így a szíriai menekülthullám kiváltó okaival, ám a környezeti tényezők (aszály, elsivatagosodás) a Közel-Keleten legalább olyan magyarázó erővel bírnak, mint a politikai összefüggések, sőt, azoktól aligha függetlenek (Chatty 2010; Szigetvári 2016; Vág 2010; Wodon et al. 2014). Miközben a migrációt kiváltó okokról nincsen egyetlen lehetséges magyarázat (Castles, de Haas, Miller 1998; De Jong,

Gardner 1981; Fleischer 2017; van der Erf, Heering 1994;), kétségtelen, hogy a bevándorlók nem állami szereplőként is nagy hatást gyakorolnak az államközi kapcsolatok alakulására. Különösen igaz ez a menekültekre, hiszen elhelyezésük, ellátásuk mindig, minden körülmények között komplex társadalmi, politikai, gazdasági, infrastrukturális, igazgatási-adminisztrációs kihívást jelent a befogadó országra nézve.

Fogalmi keretek: menekültek és menekülttáborok

Nemzetközi jogi státuszuknak köszönhetően a nemzetközi vándorok¹ csoportján belül sajátos helyet foglalnak el a menekültek, aminek hátterében alapvetően morális és humanitárius megfontolások húzódnak. A nemzetközi menekültügyi rezsim alapja, hogy a menekült a legkedvezményezettebb külföldi, jogai és kötelezettségei közelítenek az állampolgáréhoz, legalábbis azon országokban, amelyek részesei az ENSZ 1951-es menekültügyi egyezményének. Mindemellett az otthonukat elhagyni kényszerülők világszerte menekülttáborokban élnek, és az elmúlt évtizedekben növekszik a menekülttáborban átlagosan eltöltött évek száma (Napier-Moore 2015).

Az 1951-es szerződés 1. cikkének definíciója szerint menekült az, aki „faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni; vagy aki állampolgársággal nem rendelkezve és korábbi szokásos tartózkodási helyén kívül tartózkodva ilyen események következtében nem tud, vagy az üldözéstől való félelmében nem akar oda visszatérni” (Genfi egyezmény 1951). A definíció sajátossága volt, hogy a nemzetközi vándorlással kapcsolatban felhívta a figyelmet a politikai kényszerszállás jelenségére – korábban ugyanis a nemzetközi migrációt alapvetően gazdasági indíttatású jelenséggént értelmezték. Másfelől szubjektív elemet vont be a definícióba, mivel az „üldözéstől való jól megalapozott félelem” az egyén percepciójának, pszichés beállítódásának is függvénye. Az állami szuverenitás központi, szerves eleme, hogy az állam ellenőrzi a határain belül zajló folyamatokat. Ugyanakkor a menekültek jelenlétével kapcsolatban, emberi jogi és humanitárius megfontolásokból kiindulva, az államnak teljesítenie kell bizonyos kötelezettségeket. A *non-refoulement* elveként elhíresült tétel például – a menekült definíciójának megismétlésével – azt mondja ki, hogy a menekült nem küldhető vissza olyan területre, ahonnan menekülnie kellene (Bokorné Szegő 2000).

A második világháború lezárását követő években a menekültek helyzetének rendezése lassan haladt, ez hívta életre az előbbiekben idézett 1951-es menekültügyi egyezményt és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságát (UNHCR,

United Nations High Commissioner of Refugees). A UNHCR nyilvántartása szerint jelenleg 145 állam részese az 1951-es egyezménynek és 146 állam az 1967-es jegyzőkönyvnek (2017-es adatok).

A világon élő menekültek számával kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy – mint a migrációs statisztikák általában – inkább becslések, mintsem alátámasztott számadatok állnak rendelkezésünkre. Az utóbbi évtizedekben az afganisztáni, iraki, majd 2011-től a szíriai háború járt olyan mértékű erőszakalkalmazással, amelynek következtében a civil lakosság milliós nagyságrendben távozott a szomszédos (vagy távolabbi) államok területére. A statisztikákból egyértelműen látszik, hogy a menekültek száma 2014–2015-ben drasztikus növekedésnek indult és meghaladta a kilencvenes évek rekordját. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint 2017 nyarán 65,6 millió kényszerszármazott és 22,5 millió menekült élt a világon, közülük 17,2 millió tartozott a UNHCR mandátuma alá. Ezekből a számokból az is kiderül, hogy globálisan több mint 40 millió az ún. belső menekültek (internally displaced persons, IDPs) száma, akik nemzetközileg elismert határt ugyan nem léptek át, de a menekültekhez hasonlóan kényszerszármazottak.

Vitathatatlan, hogy a menekültek számának elmúlt években tapasztalt drasztikus növekedéséért elsősorban a Szíriából érkező menekülthullám felelős. Szíria még 2014 végén vette át Afganisztántól a legnagyobb kibocsátó státuszát, mely állam egyébként három évtizedig töltötte be ezt a pozíciót. A UNHCR becslése szerint a Szíria területét elhagyni kényszerülő menekültek száma 2017 nyarán 5,5 millió fő; Afganisztán ugyanakkor 2,5 millió menekült kibocsátójaként áll a második helyen, és őt követi Dél-Szudán (1,4 millió fő) (UNHCR 2015, 2018a). Ez azt jelenti, hogy közel minden harmadik menekült Szíriából érkezik és az említett három legnagyobb kibocsátó adja a világ menekültjeinek 55%-át – leszámítva a palesztin menekülteket.²

A UNHCR statisztikái, illetve az UNRWA (2016) nyilvántartása szerint 2016 végén a szíriai menekültek eloszlása az 1. táblázat alapján alakult a közel-keleti befogadó országok szerint.

A jelenlegi menekültválság a délszláv válság, valamint a szomáliai és ruandai konfliktusok okozta, kilencvenes években tapasztalt nagy menekülthullámokhoz hasonló volumenű, ugyanakkor más nemzetközi környezetben bontakozik ki. A szíriai menekültek nagyarányú és csökkenni nem látszó áramlása átrendezte a befogadó államok rangsorát is: míg 2014 közepén Pakisztán (1,6 millió fő), Libanon (1,1 millió fő), Irán (950 ezer), Törökország (850 ezer) és Jordánia (770 ezer) volt a sorrend (UNHCR 2015), mára Törökország vált az első számú globális befogadóvá (1. táblázat). Ezek az adatok nemcsak a befogadó országok méretéhez és lakosságszámához képest jelentősek, hanem annak tükrében is, hogy sokan – akik anyagilag megtehetik – nem is regisztráltatják magukat menekültként a UNHCR-nél.

Ez utóbbi kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a menekültprobléma a kibocsátók és a befogadók, illetve a kibocsátó-befogadók számára egyaránt súlyos

1. táblázat: Menekültek a Közel-Keleten befogadó országok szerint (fő, 2016)
Refugees in the Middle East according to country of asylum

Ország	Regisztrált menekültek	UNHCR-támogatásban részesülők	Menedékjogot igénylők (még nem elbírált)	Belső menekültek (IDPs)	Palesztin menekültek (UNRWA)
Szíria	19 809	19 809	12 494	6 325 978	560 000
Törökország	2 869 421	2 869 421	245 955	–	–
Libanon	1 012 969	1 012 969	13 745	–	458 369
Jordánia	685 197	685 197	35 615	–	2 144 233
Irak	261 888	261 888	11 458	3 604 285	–
Egyiptom	213 530	143 530	49 877	–	–
Ciszjordánia	–	–	–	–	792 081
Gázai övezet	–	–	–	–	1 311 920

Forrás: UNHCR 2016, 60–66., UNRWA 2016.

kihívásokat hordoz, ugyanakkor a jelenség interpretálása, megoldási módzatai rendkívül eltérőek a világ egyes térségeiben vagy akár szomszédos országaiban. Ezek mögött különböző tényezők állhatnak: a befogadó állam milyen távolságra helyezkedik el a kibocsátótól – vagyis érintett-e bármilyen módon az adott fegyveres konfliktusban (már amennyiben ez a menekültkrízis oka) –, élnek-e a menekültekkel azonos etnikumú, nyelvű, vallású és kultúrájú kisebbségek a területén és ha igen, milyen azok társadalmi státusza, percepciója stb. További különbségeket hordoz az egyén és az állam egymáshoz való viszonya a befogadó állam politikai vezetése, illetve a társadalom (közvélemény) számára, hiszen az 1951-es menekültügyi egyezmény gyakorlatba ültetésének az egyik legfőbb kihívása, hogy miként egyeztethetők össze a menekült emberi jogai az állami szuverenitás és a belügyekbe való be nem avatkozás elvével.

A nemzetközi menekültjog, intézményrendszer és politika minden látszat, illetve „nemzetközi”, „globális”, „univerzális” jellemző ellenére a nyugati társadalom és államfejlődés eredménye. Ennek megfelelően a menekültre (Agambent idézve) elsősorban „puszta léttel” rendelkező áldozatként tekint, akit etetni és ruházni kell, a rászorultságot tekinti mércének, a menekültek egyéni jogait szabályozza, illetve a menekültlét ideiglenes mivoltát hangsúlyozza. A UNHCR hivatalosan három lehetséges tartós megoldást ajánl a menekültek elhelyezésére: önkéntes hazatérés, integráció a befogadó országban és áttelepítés harmadik országba. A negyedik, „de facto” megoldás a menekülttáborokban történő elhelyezés, amelyek 2005-ben átlagosan 17 évig szolgáltak az odakerült menekültek otthonául (Napier-Moore 2015).

A menekülttáborok felállításának és működtetésének legfőbb szereplői a befogadó állam, a nemzetközi intézmények (legtöbbször az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, illetve nem kormányzati szervezetek) és maguk a menekültek. E szereplők érdekei, motivációi és lehetőségei, ezek egybeesése vagy éppen egymásnak feszülése adja ki a végeredményt: a menekülttábor helyszínét, méretét,

felszereltségét, élettartamát. Ily módon a menekülttáborok a globalizáció tipikus terei, mivel közvetlen kapcsolatot létesítenek a nemzetközi, nemzetállami és egyéni szereplők között; közös „projektbe” kényszerítve a résztvevőket.³

A menekülttáborok létrehozásának alapja a befogadó állam hozzájárulása, hiszen a tábor a területén épül fel és ott működik. A befogadó államok a non-refoulement elve miatt nem küldhetik vissza a menekülteket a kibocsátó térségbe, így sok esetben – különösen rövid idő alatt lezajló tömeges menekültáramlás esetén – két lehetőség nyílik: a helyi integráció vagy a menekülttábor(ok)ban történő elhelyezés. A nemzetközi szakirodalomban komoly vita folyik arról, melyik forgatókönyv a kívánatos, illetve melyik jelent jobb vagy valódi megoldást. A nézőpontok közötti különbségek sokszor abból fakadnak, hogy az említett három szereplő közül melyik szempontjait tekintik prioritásnak.

A befogadó állam számára nagyon sok esetben a legegyszerűbb és legkényelmesebb megoldás a menekülttábor felállítása. Különösen súlyos helyzetet okozhat egy rövid idő alatt érkező menekültáradat azokban a fejlődő államokban, ahol a kormány számára a saját lakosság élelmezése, alapvető szociális ellátása is gondot okoz. A menekülttáborok felállításában legtöbbször aktív anyagi és fizikai támogatást nyújt a nemzetközi közösség, pontosabban annak több szereplője, levéve a terhet a befogadó állam válláról. Mindez persze úgy is felfogható, hogy a menekültek számára komolyabb perspektívát nyújtó fejlett, potenciális befogadó országok ily módon mennek elébe, hogy a menekültáradat vagy annak egy része elérje határaikat; vagyis a tábor a nemzetközi tehermegosztás sajátos formája. A szegényebb térségekben elhelyezkedő befogadó államokkal szemben gyakori kritika, hogy a spontán letelepedés megtagadásával, menekülttáborok felállításával kívánnak több nemzetközi segélyhez jutni, de vélhetően a táborok mellett erősebb érv, hogy bennük a menekültek „elzáródnak” a befogadó társadalomtól, megelőzve az esetleges konfliktusokat, atrocitásokat (Bakewell 2016), illetve a befogadó ország egyébként is szűkös szociális, munkapiaci lehetőségeit nem „terhelik” az újonnan érkezettek. A táborok felhúzásának egyik legfőbb motivációja, hogy a befogadó országok biztonsági kockázatként tekintenek a menekültekre: jelenlétükkel nemcsak eszkalálódhat a menekültáradatot elindító konfliktus a befogadó állam területén, de kegyetlen verseny indulhat az egyébként is szűkös javakért, beleértve a munkaerőpiacon elérhető állásokat (Turner 2015).

A nemzetközi közösség jelenléte legtöbbször a UNHCR-on keresztül valósul meg. Gyakori érv, egyben kritika is, hogy a befogadó állam és a főbiztosság érdekei egybeesnek: egyfelől az ENSZ jelenlétét legitimálja a tábor (a menekülttáborok felállításában, felszerelésében és működtetésében a UNHCR elvitathatatlan érdemekkel és tapasztalatokkal bír). Másfelől a nemzetköziek otthonosabban mozognak egy menekülttáborban, amely ismert terep számukra, egyszerűbb és hatékonyabb lehet a segítségnyújtás, hiszen koncentráltabban, földrajzilag jóval kisebb területen élnek a menekültek, könnyebben

számbavehető, átláthatóak a kihívások (Black 1998). Mindennek eredményeként jobban mérhető, kimutatható a UNHCR működése, sikere vagy kudarca – egyszerűbb statisztikákat felvenni és interjúkat készíteni.

Amikor tehát a menekülttáborokról mint a védelem tereiről beszélünk, akkor elsősorban arról van szó, hogy a befogadó ország nagyrészt mentesül a helyzet – kétségtelen – kihívásaitól vagy azok egy részétől, a menekült pedig legalább minimális védelmet (élelmet és lakhatást) élvezhet a táboron belül. Ez a védelem viszont az idő előrehaladtával mind kényelmetlenebb lesz a résztvevők számára: az államnak választ kell adnia a lakosság azon kérdésére, hogy miért kapnak megélhetést az ország területén „idegenek”, a táborokban élők számára pedig az idő előrehaladtával mind kilátástalanabb a továbblépés, nyomtasztóvá válhat a bezártság (amennyiben biztonsági okokra hivatkozva nem hagyhatják el a tábor területét), sőt az esetükben a védelem kifordulhat, amennyiben fizikai atrocitás, esetleg pszichés fenyegetés éri őket más táborlakók vagy a rendet fenntartó helyi erők részéről. A menekülttáborok mint megoldás értékelését nehezíti, hogy van, akinek jobb, élhetőbb körülményeket teremt az ott tartózkodás és van, akinek a lehetőségektől való teljes elzárást jelenti. Mindez nemcsak a menekült korától, nemétől, családi állapotától, képzettségétől függ, hanem személyes beállítottságától, vállalkozó kedvétől, biztonsághoz való viszonyától is. És pontosan ez a tényező az, amely nehezen érvényesíthető, hiszen a menekültek csoportjának „megbontása” (és alternatív megoldások felkínálása) az állam és a nemzetközi szervezetek szempontjából is komplikált és szembemegy a menekültvédelem univerzális jellegével.

A Közel-Keleten a menekülttábor – mint a nemzetközi menekültjog és intézményrendszer terméke – az évszázados helyi hagyományoknak éppúgy nem része, ahogy a menekültstátusz sem. Tény ugyanakkor, hogy a menekültek száma olyan magas (1. táblázat), hogy szíriaiak milliói fordultak meg, illetve élnek menekülttáborokban elsősorban a szomszédos Törökország és Jordánia területén. Mégis, a táboron kívül élő szíriai menekültek aránya 80-85% körül alakult Jordániában az utóbbi években (UNHCR 2018b, 2018c). Ahhoz, hogy a táborok ellentmondásos szerepét értsük, előbb röviden áttekintjük a Közel-Keleten belüli migrációs folyamatokra adott válaszokat, majd annak tükrében jordániai példán megvizsgáljuk a menekülttáborok létrehozásának helyi körülményeit.

Vendégszeretet és menekültlét a Közel-Keleten

Hogy megértsük a napjainkban tapasztalható menekültválság közel-keleti kontextusát, az ott alkalmazott menekültpolitikát és társadalmi attitűdöt, érdemes áttekinteni annak történelmi hátterét, illetve a máshonnan jövők (vendégek, menekültek, idegenek) státuszát az érintett államokban, mindenekelőtt Jordá-

niában, amellyel a következő részben részletesen is foglalkozunk. Mindez alapjaiban határozza meg a migrációs rendszer⁴ működését és mechanizmusait, a kulturális sajátosságokból fakadó helyi jellegzetességeket.

A Közel-Kelet hagyományosan békeszerető mivoltáról, a térségben élő népek történelmi távlatban jellemző szolidaritásáról, a vallások békés egymás mellett éléséről éppúgy számos munka született (Barakat 1993), mint arról, hogy a térségbe a 20. század elején megérkező modernizációs folyamatok hogyan zavarták össze a fennálló rendet, részben a nyugati érdekekre, részben a civilizációs felsőbbrendűsége hivatkozva (Nader 2013; Said 1978). A Török Birodalom felbomlása, a Nyugatról importált modern nemzetállam, a nacionalizmusok, a rögzített határok – illetve a palesztinai arabok esetében ennek hiánya – olyan kihívások elé állították a közel-keleti társadalmakat, amelyekkel akkor is nehéz lett volna megküzdeniük, ha a térség nem válik a nyugati nagyhatalmi érdekek játszóterévé a 20. század folyamán. Hogy a „Nyugat” mely időszakban mely szereplőket jelent, illetve azok pontosan mit akartak a térségben – kétségtelenül az ott élő népek, társadalmak, közösségek kárára – az nem tárgya e munkának. Az azonban vitathatatlan tény, hogy a nyugati hatalmaknak megkerülhetetlen szerepe és felelőssége van abban, hogy – csak a nagyobb csoportokat említve – palesztinok, irakiak, afgánok, szíriaiak milliói voltak kénytelenek a 20. század második felében eredeti lakóhelyüket elhagyni, államhatárokat átlépni, és jobb híján rövidebb vagy hosszabb ideig menekültként élni, a szomszédos államok sajátos vendégszeretetéét élvezve.

Amint a bevezetésben említettük, a Közel-Kelet történetéhez háborúk nélkül is hozzátartoznak a migrációs folyamatok (Chatty 2010; Szigetvári 2016). A térségbeli migrációra a mai napig jellemző, hogy nem elsősorban Európa vagy általában a Nyugat felé irányul (az aktuális statisztikákról lásd IOM 2016). A 20. század folyamán sem volt példa nélküli, hogy a lakosság egy része önként távozott a természeti katasztrófák (pl. aszály), illetve háborúk kitörése előtt, vagy anélkül kezdett új életet valamely másik térségbeli országban, hogy valaha menekültként regisztrálták volna. Annak, hogy a közel-keleti államok többségében élő „idegenek” – anyanyelvüket tekintve többnyire arabok – sok esetben akkor sem igényelték menekültstátuszt, ha kérhették volna, összetett okai vannak.

Amint azt Dawn Chatty a közel-keleti összefüggéseket vizsgálva hangsúlyozta, a vendégszeretet és a nagylelkűség lényegében minden kultúra sajátja. Mindkettőre jellemző a házigazda-vendég, adományozó-adományozott közötti aszimmetrikus kapcsolat, amelyben az egyik fél, ha csak ideiglenesen is, de kiszolgáltatott a másiknak. Egészen pontosan addig, amíg nem viszonozza mindazt, amit adott helyzetben a vendégszeretet vagy nagylelkűség nevében kapott.⁵ A Chatty által is idézett Marcel Mauss ajándékról írott esszéjének jelentőségét az a felismerés adta, hogy az ajándékozásnak vagy adományozásnak mindig három, egymástól elválaszthatatlan összetevője van: az adni-elfogadni-viszonozni kötelessége. A gesztus (ajándék, adomány, vendégszeretet) nem lehet aránytalan, hogy ne legyen sértő – pontosabban, hogy viszonyozható legyen egy távoli, előre nem látha-

tó alkalommal és időpontban. A nem megfelelő ajándék, a vendégszeretet hiánya éppúgy, mint a nem megfelelő viszonzás könnyen rosszindulathoz, gyanakváshoz, erőszak alkalmazásához vezethet. Nem véletlen, hogy az ajándékozás (adományozás) történetét és jelentőségét Mauss nem a modern, pénzgazdálkodásra és cserére épülő piac előzményeként, hanem azzal egyidőben létező társadalmi tényként értelmezte. Nincs ez másként a Közel-Keleten sem. A nagylelkűség és vendégszeretet helyi felfogásának rövid összefoglalása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy megértsük: a nagy, nemzetközi menekültáborok miért nem jelenthetnek valós megoldást sokak számára, akik a Közel-Keleten otthonuk elhagyására kényszerültek.

A közel-keleti közösségekben kritikus élethelyzetben hagyományosan dominánsabb a nagylelkűség (vendégszeretet, segítségnyújtás, adományozás) kötelessége, mint a rászoruló arra vonatkozó joga, hogy befogadják vagy más módon segítsék. Az arab *karam* kifejezés egyaránt fordítható vendégszeretnek és nagylelkűségnek, s mint ilyen, magában foglalja a biztonságot, a rászorulóknak nyújtott egyidejű védelmet és tiszteletet⁶ (Chatty 2017a). Az idegennek vagy vendégnek járó segítségnyújtás elmulasztása komoly negatív társadalmi következményekkel jár, ha a házigazda (közösség, család) nem teljesíti kötelességét (Shryock 2004, idézi Chatty 2017a). A segítségnyújtás kötelessége – és nem a rászorultság joga – garantálja a fennmaradáshoz szükséges társadalmi stabilitást és kohéziót. Legalábbis elméletben. A menekültáborok létezése – Törökországban és Jordániában (lásd a következő részben) – jól példázza, hogy a helyi szokásoknak is vannak korlátai, részben annak köszönhetően, hogy a modern állam határai rögzítettek, az azokon való átjárás nem olyan magától értetődő, mint korábban.

A közel-keleti államok önálló törvény formájában nem alkottak belső jogot kifejezetten a menekültek ellátására, vagyis a menekültek jogait, kötelességeit, illetve a fogadó állam szerepét egyéb jogszabályokból lehet kiolvasni. Törökországgal ellentétben (amely 1951-ben csatlakozott a genfi egyezményhez, majd 1962-ben ratifikálta azt) Jordánia és Libanon a genfi egyezménynek nem részei, így ott a nemzetközi közösség és a fogadó államok közötti együttműködés sokáig ad hoc alapon valósult meg. A jelenlegi gyakorlat szerint a UNHCR és a fogadó állam kormánya egyetértési nyilatkozatban határozza meg a menekültek ellátásának kereteit és feltételeit. Amennyiben menekültáborokat hoznak létre, a UNHCR (vagy palesztin menekültek esetében az UNRWA) többnyire állami tulajdonban lévő földterületet használ.

Jordánia esetében az országban tartózkodó menekültekre ugyanaz az általános törvény vonatkozik, amely az idegenek országban tartózkodását szabályozza (Law No. 24 of 1973 on residency and foreigners' affairs), amelynek értelmében mindenki külföldi, akinek nincsen jordániai nemzetisége, illetve állampolgársága. Ahogy általában az arab államok, úgy Jordánia is kedvezőbb beutazási szabályokat alkalmaz az arab államokból érkezők számára, legyenek turisták, munkavállalók vagy menekültek, mint amelyeket az idegenektől (nem araboktól) elvár. Ennek oka, hogy a pánarabizmus, a közös nyelv, az arab nem-

zethez tartozás hagyományosan erősebb kötelék, mint a modern nemzetállami (jordániai, iraki, szíriai stb.) identitás (Mason 2017). Ugyanakkor a törvény a menekülteket önálló jogalanyként nem definiálja és azt sem szabályozza, hogy a menekültek milyen feltételek mentén fogadhatók be az országba. Az el nem ismerésből – a menekültek nemzetközi jogilag is értelmezhető el nem ismeréséből – következően Jordániában a menekültek védelmét maradéktalanul ellátni akkor is sok nehézségbe ütközik, ha a szíriaiaknak csupán útlevélre, vagyis sem vízumra, sem tartózkodási engedélyre⁷ nincs szükségük, hogy Jordániában maradjanak (ILO 2015).

Abban, hogy a legtöbb közel-keleti állam nem alkotott önálló törvényt (belső jogot) a menekültek vagy menedékjogot kérők helyzetének tisztázására, vélhetően szerepet játszik az, hogy bármilyen jogszabály megkívánná az állam szerepének tisztázását a menekültek ellátásában. Ennek, a térségbeli népmozgások eredményeként, komoly költségvetési vonzatai lennének. Vannak olcsóbb megoldások is, mint a jogszabályalkotás, illetve azok rendőri-biztonsági erőkkkel való kikényszerítése: a társadalmi normák (Nader 2013). Valóban, sokan azzal magyarázzák a menekültek ellátásáról szolgáló törvények hiányát, hogy az idegen megvendéglésének, ellátásának kötelessége szorosan összefonódik az egyén és a szűkebb-tágabb család megítélésének kérdésével. A Közel-Keletre a menekültek nagy létszámától függetlenül is jellemző, hogy a család számon tartja az egymástól távolabb élő, távolabbi rokonokat is. Tőlük már minimális rokonsági fok esetén is elvárható, hogy segítséget nyújtsanak az „ismerős idegennek”, nem csak biológiai értelemben vett rokonnak, amennyiben az felbukkan (Barakat 1993). A befogadás (vendéglátás) azonban nem magasztos, romantikus tevékenység, hanem hatalmi viszonyokkal terhelt, összetett kapcsolat. Ha valamely család (közösség) jó hírre múlik azon, hogy segítséget nyújt-e az idegennek szükséghelyzetben, akkor a tágabb közösség véleménye és ítélete erősebb kényszert jelent, mint bármilyen állam által alkotott jogszabály.

Nem csupán Mauss és Derrida világában, de a Közel-Keleten is érvényes, hogy a vendéglátó nem pusztán önzetlenségből ad, hanem mert hatalmában áll azt megtenni, és nagylelkűsége a legkevésbé sem jelenti azt, hogy lemondana a másik fél ellenőrzéséről (Chatty 2017a; Derrida, Dufourmantelle 2000; Mauss 2008). Ellenkezőleg, azáltal, hogy a vendégszeretben rejlő nagylelkűség erősíti a vendéglátó pozitív megítélését és kapcsolatrendszerét (*wasta*) – a tágabb elméleti keret a Bourdieu algériai tapasztalatai alapján társadalmi tőkének nevezett jelenség (Bourdieu 1986; Calhoun 2006) – a gesztus hozzájárul a társadalmi stabilitáshoz és a rosszindulat kialakulásának megelőzéséhez. Végző soron, amint azt Mauss, Derrida, illetve a Közel-Kelet kapcsán Chatty is hangsúlyozza, a nagylelkűség (adományozás, vendégszeretet) elválaszthatatlan a viszonzás köteleességétől. Könnyen előfordulhat, hogy aki ma segített, az fog segítségre szorulni a távoli jövőben: mások nagylelkűségére és vendégszeretetére azonban csak akkor számíthat, ha tudja róla, hogy a múltban számíthattak rá. A gyakorlatban helyi közösségek, gazdag magánszemélyek, keresztény vagy iszlám

vallási szervezetek sokkal inkább „saját erőforrásból” oldják meg a menekültek ellátását, mint az állammal vagy nemzetközi szervezetekkel együttműködve. Ez utóbbi persze nem jelenti, hogy az állam nem kíván valamiféle ellenőrzést gyakorolni a folyamat felett.

Az otthonát elhagyni kényszerülőt a Közel-Keleten hagyományosan vendégként látják (el) és akként is tisztelik, különösen, ha térségbeli arab. Ezzel a szokással széles körben (vissza is) élnek az arab államok vezetői, amennyiben inkább az informális intézményeket, ősidőktől létező hagyományokat hangsúlyozták az állam vagy a nemzetközi közösség által nyújtandó és fizetendő szolgáltatások helyett. Így tett például az iraki háború (2003–2011) során Szíriába érkező iraki menekültek fogadásakor Szíria is: lényegében bármely arab országból beutazási engedély (vízum) nélkül fogadta az arabokat (Hoffmann 2016). Annak idején Bassar el-Aszad szíriai elnök jellemzően a befogadó közösségek kötelességével magyarázta a menekültek ellátását, mintsem a menekülteket a nemzetközi jog értelmében megillető és az állam által biztosítandó jogokkal (Chatty 2017b). Ennek kiterjesztett értelmezése, hogy a szíriai, libanoni, egyiptomi, jordániai arab nemzet egyetlen nagy családot alkot, amely köteles segítséget nyújtani bajban lévő tagjainak, vagyis az arab testvéreknek (Chatty 2017b). Nem véletlen, hogy kezdetben a szíriai menekültekre Jordániában mint vendégekre (*dyuf*), arab testvérekre vagy látogatókra utaltak. E címkek, ha másra nem, arra mindenképpen jók, hogy védelmük és ellátásuk kapcsán az állam felelősségét ne lehessen egyértelműen megállapítani.

A hagyományos problémamegoldási mechanizmusoknak persze vannak korlátai, különösen ha a menekültmozgás túl hirtelen, túl nagy terhet jelent a helyi közösség számára, vagy ha a befogadó közösség és a vendégek nem azonosak. Míg Libanon és Szíria „Nagy-Szíria” néven egységet alkottak a történelem során és egyaránt francia mandátumterületek voltak, Jordánia – Transzjordánia néven – brit mandátumterület volt. Libanon, amely etnikailag és vallásilag egyaránt heterogén ország, nem kérte a nemzetközi közösség segítségét a szíriai menekültek számára felállítandó táborok létesítéséhez. Történelmi okokból területén pusztán az 1948-as palesztin menekülteknek és leszármazottaiknak vannak táborai. Ezzel ellentétben a jordániai lakosság és közigazgatás több ellenérzéssel tekintett a 2012–2013 folyamán hirtelen nagy tömegben érkező szíriai menekültekre, ami az oly nagyra becsült jordániai stabilitást fenyegette. A kezdeti vendégekből sokan hamar menekültek (*laji'in*, ladzsín) lettek, a határellenőrzés szigorúbbá vált, a nemzetközi menekülttáborok létrehozása pedig valósággá (Achilli 2015).

Menekültek táborokon belül és kívül. A jordániai tapasztalat

Jordániában a nemzetközi közösség a jordániai kormány és a UNHCR által aláírt egyetértési memorandum (Memorandum of understanding between the

Government of Jordan and UNHCR 1998) értelmében láthatja el feladatait. Önálló jogszabály hiányában Jordánia e dokumentum alapján fogadja el a „menekült” fogalmának alkalmazását, vállalva, hogy olyan országba menekültet nem toloncol vissza, ahol életét faji, vallási, nemzetiségi alapon vagy politikai nézetei miatt fenyegetnék. A szíriai háború kitörését követően létrehozott, százezrek befogadására alkalmas nagy nemzetközi menekülttáborok (Za’atari, Azraq) állami tulajdonban lévő földön épültek: előbbi a menekültek érkezésével egy időben, utóbbi azok érkezését megelőzően. Mindkettő szemléletes példája annak a mesterséges harmóniának, illetve „humán menedzsmentnek” (Nader 2013, 152.), amelyet a nyugati nemzetállam és intézményrendszer a Közel-Keletre exportált.⁸ Jelenleg összesen négy, a szíriai menekülteket befogadó tábor van Jordániában a UNHCR vagy az Egyesült Arab Emírátságok fenntartásában (Za’atari, Azraq, illetve az 5000 főnél kevesebbet befogadó Mrajeeb Al Fhood-tábor, valamint a még ennél is kisebb, a Szíriából 2013 folyamán még befogadott palesztin családoknak otthont adó Cyber City).

A kormány menekülttáborok nyitására vonatkozó döntéséhez röviden ismertetjük az ország történetét, más menekültekkel való találkozását és az aktuális demográfiai adatokból következő társadalmi-gazdasági problémákat. Az utóbbival kezdve fontos megjegyezni, hogy népszámlálás ide vagy oda (Jordániában 2015-ben volt legutóbb census), csak becslések állnak rendelkezésre az országban ténylegesen tartózkodó szíriai menekültek számáról. Őket is beleértve az ország teljes lakossága (rezidensek és állampolgárok) meghaladja a 9 millió főt, más becslések szerint megközelíti a 10 millió főt (2017).⁹ Ennek durván fele (transz)jordániai, másik fele ciszjordániai (palesztin) származású (azok a palesztin menekültek, akik lemondtak az UNRWA-menekültstátuszról – illetve az attól elválaszthatatlan visszatérési jogról –, megkapták a jordániai állampolgárságot), amennyiben a lakosság létszámából kivonjuk a százezres nagyságrendű külföldi vendégmunkások, valamint a menekültként regisztráltak számát. Közben Jordánia az elmúlt évtizedekben több hullámban fogadott be nagyszámú palesztin és iraki menekültet, a kormány 2013-ban először tett hivatalosan közvélekedés olyan népességszámadatokat, amelyek az ország területén tartózkodó menekülteket nem számolták bele a jordániai lakosságba (Kumaraswamy, Singh 2017). A UNHCR aktuális statisztikái szerint 1000 lakosra mintegy 89 menekült jut, a 740 ezer UNHCR-regisztrált menekültből több mint 650 ezer fő szíriai (a többi iraki, jeleni, szudáni, szomáliai), a menekültek 80-85%-a táborokon kívül lakik, 15%-uk kiskorú (UNHCR 2018b).

Ahogy az a fenti adatokból is látszik, a jordániai hásimita királyság beduin törzsi bázisa kisebbséget alkot a teljes népességen belül. Nem meglepő, hogy a menekültek befogadása, a róluk szóló diskurzus, az így megteremtett társadalmi polarizáció a hatalmi törekvések egyik eszköze. A monarchia a stabilitást az adott körülmények között legolcsóbban úgy tudja fenntartani, ha ügyesen egyensúlyoz az informális intézmények és szokások, illetve a nemzetközi menekültjog által kínált intézményi megoldások között. Előbbi működéséhez elen-

gedhetetlenek a vérségi, illetve baráti kapcsolatok – mint társadalmi tőke (Bourdieu 1986) –, amellyel az elsőként érkező (tehetősebb) szíriaiak Jordániában rendelkeztek.

A nemzetközi (UNHCR) fenntartású táborok létesítésének összetett okai voltak Jordániában. Miközben, ahogy korábban bemutattuk, menekülttáborban élni a befogadó ország társadalmára nézve éppúgy szűgyen, mint a szomszédos országokból érkezőkre nézve (nem véletlen, hogy a 2003-as iraki háború során százezrével érkezők többsége sem volt hajlandó regisztráltatni magát, pláne nem táborokban élni), társadalmi-gazdasági feszültségek sokaságát lehet kezelni a nemzetközi közösség segítségével. Jordániában e problémák közé tartozik az állami szolgáltatások (alapfokú oktatás és egészségügy), illetve az élelmiszer, a víz és az energia iránt 2012–2013-tól drasztikusan növekvő igény, a helyenként egekben szűkő ingatlanárak, illetve az infrastruktúrára nehezedő nyomás. A táborok megoldást jelentettek arra, hogy a legszegényebb szíriai menekültek (akiknek se kapcsolatok, se pénzügyi önerő nem álltak rendelkezésre), jordániai-nemzetközi ellenőrzés alatt maradjanak. A táborok elhagyása a kezdetektől szigorú szabályokhoz volt kötve, összhangban azzal a kormányzati törekvéssel, hogy korlátozzák a szíriai menekültek városokban való megjelenését, illetve megnehezítsék számukra a táborok elhagyását (Achilli 2015).

A táborokon kívül élő többség sincs kormányzati ellenőrzés nélkül. A befogadó közösségeken minden humanitárius, menekülteket segítő szervezete, programja, projektje állami nyilvántartást és felhatalmazást kell, hogy élvezzen. Ennek egyik legkomolyabb feltétele, hogy a szervezetek csak azon menekülteknek juttathatnak támogatást, ellátást, lakhatást, akiknek a papírjai rendben vannak. Nem véletlen, hogy mind a UNHCR, mint a nemzetközi humanitárius szervezetek elleni bizalom csökkent annak fényében, hogy a kormány a leginkább rászorulókat elkülönítésében látta a megoldást (Achilli 2015).

A szíriai menekültek több százezres nagyságrendje, különösen a munkavállalásban és az érdekvédelemben jelent problémát. Formális tartózkodási engedély hiányában jordániai munkáltató menekültet csak illegálisan vagy a UNHCR-táborokból „kivásárolva” alkalmazhatott (Achilli 2015; ILO 2015; Turner 2015). Ez a gyakorlat az idő előrehaladtával változott: a nemzetközi közösség támogatásával és nyomására Jordánia elkezdte legalizálni a szíriai menekültek munkavállalását. 2016 óta közel 90 ezer hivatalos munkavállalási engedélyt adtak ki szíriai menekültek számára, illetve a UNHCR és az ILO együttműködésével a Za'atari táborban megkezdhetette működését egy munkaközvetítő iroda, amely a tábor határain túli munkavállalást igyekszik állásbörzékkel és más eszközökkel támogatni (ILO 2017; UNHCR 2018b). Tény ugyanakkor, hogy kívülről munkát találni nem pusztán jogi kérdés, hiszen helyi kapcsolatok (wasta vagy társadalmi tőke) hiányában sok szíriai menekült marad kívül a munkaerőpiacon. Különösen fontosak a kapcsolatok a magasabb iskolai végzettséget igénylő állásokban, például a bank- és a tele-

kommunikációs szektorban (Ali, Raiden, Kirk 2015; Harris et al. 2015), ahol nemcsak a szíriaiak, de a megfelelő kapcsolatokkal nem rendelkező jordániaiak is hátrányban vannak.

A legkiszolgáltatottabb szíriaiak táborokba való bezártsága miatt a két nagy menekülttábor (Za'atari és Azraq) hamar és/vagy idővel urbanizálódni kezdett. A kezdetben „átmeneti terek” a lakosok nagy létszáma és bezártsága miatt a lakossági igényeknek megfelelően átalakultak. Lényegében magától (központi szervezés nélkül) kialakult a piac a fő utca (ahogyan a Za'atari táborban nevezik: *Champs-Élysées*) mentén, majd az évek során nemzetközi támogatással közösségi terek (iskolák, egészségügyi központ) jöttek létre, megszervezték a sátrak és konténerek szétosztását, táboron belüli mozgását, a tábor napelembes energiaellátását, a menekültek tábori munkavégzését (Dalal 2015). A rendfenntartás – különösen kezdetekben – komoly nehézséget jelentett, és mindkét táborral kapcsolatban kritikákhoz vezetett a humanitárius helyzet biztonsági problémaként való keretezése (Hoffmann 2017).

Miután a donorok nagy része jellemzően a kezdeti szakaszban és vészhelyzetben szeret segíteni, a UNHCR is kénytelen ösztönözni (legalábbis megtérni) azokat a megoldásokat (Dalal 2015), amelyek a menekültek önerőre támaszkodásához vezetnek – még akkor is, ha ezeket adminisztratív, biztonsági és egyéb tényezők akadályozzák. Ennek egy példája a táborokon belüli és azok határain túli munkavégzés lehetővé tétele, amely nemcsak munkalehetőséghez, de kapcsolatokhoz is juttatja azokat, aki annak szükségében vannak. A regisztráció pedig a kormány számára lehetővé teszi a menekültek e csoportjának ellenőrzés alatt tartását.

Konklúzió

A nemzetközi menekültügyi rezsim az egyik legszofisztikáltabb és legaktívabb nemzetközi rezsimként értelmezhető – egyfelől nemzetközi jogi és intézményi háttere miatt, másfelől pedig mert a gyakorlat (vagyis a menekültek országhatárokat átlépő, milliós nagyságrendű áramlása) rákényszeríti a szereplőket arra, hogy a rezsim fejlődjön, sok helyen és sokféleképp aktivizálódjon, újabb és újabb szereplőket vonjon be.

A menekülttáborok mint társadalmi-politikai terek több sajátossággal bírnak. Egyfelől mesterséges képződmények, amelyek relatíve rövid idő alatt, és ahogy az Azraq tábor esete is mutatja, szofisztikált emberi tervezés eredményeként jönnek létre. Társadalmakat alkotnak a társadalmon belül, urbanizált enklávékként párhuzamos struktúrákkal működnek – saját élelmezési rendszerrel, szociális ellátással és belső társadalmi hierarchiával. Megjelenésük, a szolgáltatások színvonala, az ott élők „kényelmi színvonala” rendkívül széles skálán mozog, függ a menekültek számától, a menekülttábor földrajzi elhelyezkedésétől és a nemzetközi közösség „motiváltságától”.

A menekülttáborok „diverzitása” kitűnő példáját adja annak, hogy bár a nemzetközi menekültügyi rezsim igyekszik szabványos kereteket adni a befogadó állam számára, de a gyakorlatban a tágabb politikai, gazdasági és társadalmi közeg határozza meg, hogy mi történik valójában a menekültekkel. Az állam lehetőségei, a befogadó társadalom hozzáállása és a nemzetközi szereplők mozgásterét nagyban meghatározó nagyhatalmi érdekek adják ki azt a helyi „eredményt”, amely aztán meghatározza a menekült jelenét és jövőbeli lehetőségeit.

A jordániai összefüggések – legalábbis részben – megmagyarázzák, hogy miért nem nagyon népszerűek a nemzetközi menekülttáborok a térségbeli menekült körében. Akik e helyeken kötnek ki, akár csak átmenetileg is, egyszerűen nem engedhetik meg maguknak, hogy más megoldást találjanak. A nemzetközi menekülttáborok csak annak a rétegnek az ellátásáról gondoskodnak – Jordániában is –, amely egyébként terhet jelentene az államnak (Turner 2015). Ellentétben azzal, amit a nemzetközi jog és a nyugati humanitárius szervezetek hangsúlyoznak, a menekülttáborban inkább szégyen, mint jog élni. Mindez nagyban befolyásolja a menekültprobléma kulcstényezőjét, a társadalmi reintegrációt. Amennyiben a menekülttáborban eltöltött időszak „szégyenfolt” az egyén önértékelésében és a (be)fogadó társadalomban, úgy az nehezíti a sikeres beilleszkedést és akár a hazatérést is.

Ahogy a közel-keleti esettanulmányból kitűnik, az univerzálisnak tekintett menekültügyi szabályozás helyi gyakorlata (belső jog, menekülttáborok létesítése, kihasználtsága) erősen függ attól, hogy a befogadó társadalom kultúrája hogyan viszonyul a befogadás, a vendéglátás és a szolidaritás fogalmihoz. Ez utóbbiak a Közel-Keleten is felülírják – vagy saját képükre formálják – a „globális” szabályozást. A nyugati és nem nyugati világ kapcsolatának sajátos szeletét adják a menekülttáborok: nyugati elképzelések és értékek által diktált szabályozások mellett, túlnyomórészt nyugati államok finanszírozásával működnek, legtöbbször maguk is belső (politikai, etnikai, gazdasági) kihívásokkal szembenező, fejlődő államokban. Pozitívumként értékelhető, hogy a felek kénytelenek kooperálni egymással, vagyis a menekülttáborok a fejlett és fejlődő (nyugati és nem nyugati) országok aktívabb együttműködését eredményezik. Kérdés, hogy a menekülttáborok a szolidaritás, a befogadás, a humanitárius segítségnyújtás „globális” értékeit hogyan erősítik, ha az ott élők helyi társadalmakkal való kapcsolatait, munkavállalási és beilleszkedési lehetőségeit biztonsági-politikai megfontolásokból korlátozzák a helyi hatóságok.

Jegyzetek

- 1 Az ENSZ definíciója szerint nemzetközi vándor, aki legalább 12 hónapja származási országán kívül tartózkodik (UN 2018).

- 2 A Közel-Kelet legnagyobb menekültpopulációja a palesztin, akik az 1948-as, illetve az 1967-es arab–izraeli háborúk során hagyták el eredeti lakóhelyüket, illetve kerültek százezres nagyságrendben menekültként az UNRWA táboraiba Libanon, Szíria, Jordánia (illetve Ciszjordánia és a Gázai övezet) területén (Knudsen, Hanafi 2011; Said 2003). Rájuk, illetve leszármazottaikra nem vonatkozik az ENSZ menekültügyi egyezménye és nem tartoznak a UNHCR hatálya alá sem, miután annak elfogadásakor (1951-ben) másik ENSZ-ügynökség (UNRRA, majd UNRWA: United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, az ENSZ Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Hivatala) mandátuma alatt álltak.
- 3 Arról, hogy a menekültek hány százaléka él táborban, egyénileg vagy ismeretlen helyen, lásd UNHCR (2018d).
- 4 „[A] migrációs áramlások meghatározott helyen és időben bizonyos mértékű stabilitásra, struktúrára tesznek szert, amit migrációs rendszereknek nevezünk.” (Sik 2012, 27.)
- 5 Az ajándék(ozás) ellentmondásaitól sem mentes szokásáról bővebben lásd: Marcel Mauss (2008), a vendégszeretetről Derrida, Dufourmantelle (2000).
- 6 Az idegennel szembeni helyes bánásmódra, illetve az őt megillető vendégszeretetre alkalmazott másik arab kifejezés a *tawáb* (thawaab).
- 7 A tartózkodási engedélyt (vagy állampolgárságot) Jordánia csak a palesztin menekülteknek, illetve időlegesen az iraki menekülteknek adta meg (1998–2003 között), a Szíriából utóbbi években létező menekülteknek nem (ILO 2015, 13.).
- 8 A „tér” érzékel(tet)ése digitális technológia segítségével egyszerűbb, mint szavakkal és betűkkel. Két példa, amely a szíriai menekültek szemszögéből láttatja a valóságot: Antonopoulou (2017), Edström (é. n.).
- 9 A jordániai demográfia (pl. a menekültek megfelelő nyilvántartása hiányában) módszertani szempontból komplex kérdés (lásd például Kumaraswamy, Singh, 2017).

Irodalom

- Achilli, L. (2015): *Syrian refugees in Jordan: a reality check*. Migration Policy Centre, European University Institute, Florence (Policy Brief; 2015/2.)
- Ali, S., Raiden, A., Kirk, S. (2015): *Social capital in Jordan: Wasta in employment selection*. Konferenciaelőadás, The International Conference on Organization and Management (ICOM) 2015, Abu-Dzabi, november 22–23. <http://eprints.worc.ac.uk/4699/> (Letöltés: 2018. május 28.)
- Antonopoulou, A. (2017): The virtual reality of the refugee experience. *Refugee Hosts* https://refugeehosts.org/2017/11/28/virtual_reality_refugee_experience/ (Letöltés: 2018. június 10.)
- Bakewell, O. (2016): Encampment and self-settlement. In: Fiddian-Qasimiyeh, E., Loescher, G., Long, K., Sigona, N. (eds.) *The Oxford handbook of refugee and forced migration studies*. Oxford University Press, Oxford, 127–139.
- Barakat, H. (1993): *The Arab world. Society, culture and state*. University of California Press, Berkeley
- Black, R. (1998): Putting refugees in camps. *Forced Migration Review*, 2., 4–7.
- Bokorné Szegő H. (2000): *Nemzetközi jog*. Aula, Budapest
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. G. (ed.): *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood, New York, 241–258.
- Calhoun, C. (2006): Pierre Bourdieu and social transformation: Lessons from Algeria. *Development and Change*, 6., 1403–1415. <http://doi.org/fwqtw6>
- Castles, S., de Haas, H., Miller, M. J. (1998): *The age of migration. International population movements in the modern world*. Palgrave, New York
- Chatty, D. (2010): *Displacement and dispossession in the modern Middle East*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/cr6k>
- Chatty, D. (2017a): The duty to be generous (karam): Alternatives to rights-based asylum in the Middle East. *Journal of the British Academy*, 5., 177–199. <http://doi.org/cr6m>

- Chatty, D. (2017b): The Syrian humanitarian disaster. Understanding perceptions and aspirations in Jordan, Lebanon and Turkey. *Global Policy*, 1., 25–32. <http://doi.org/cr6n>
- Dalal, A. (2015): A socio-economic perspective on the urbanisation of Zaatari Camp in Jordan. *Migration Letters*, 3., 263–278.
- De Jong, G. F., Gardner, R. F. (2013): *Migration decision making: Multidisciplinary approaches to microlevel studies in developed and developing countries*. Elsevier, Amsterdam
- Derrida, J., Dufourmantelle, A. (2000): *Of hospitality: Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond*. Stanford University Press, Stanford
- Edström, M. (é. n.): *Zaatari. A 360° experience from a refugee camp*. <http://zaatari360.martinedstrom.com/> (Letöltés: 2018. június 10.)
- Fairs, M. (2017): 'Do not design yet another shelter' for refugees, say experts. *Dezeen Magazine*, december 18., <https://www.dezeen.com/2017/12/18/dont-design-shelter-refugees-kilian-kleinschmidt-rene-boer-good-design-bad-world/> (Letöltés: 2017. december 28.)
- Fleischer T. (2017): A migráció és társadalmi-gazdasági összefüggései: az MTA KRTK vándorszemináriuma. *Tér és Társadalom*, 1., 147–167. <http://doi.org/cr6p>
- Genfi egyezmény (1951): 1989. évi 15. törvényerejű rendelet a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi július hó 28. napján elfogadott egyezmény, valamint a menekültek helyzetére vonatkozóan az 1967. évi január hó 31. napján létrejött jegyzőkönyv kihirdetéséről. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=98900015.TVR (Letöltés: 2018. január 4.)
- Harris, M., Khmour, N., Al Maani, A., Saif, N. (2015): The role of social capital in shaping management in Jordan: a case study on Umniah company. *Journal of Management Research*, 1., 58–78. <http://doi.org/cr6q>
- Hoffmann, S. (2016): *Iraqi migrants in Syria. The crisis before the storm*. Syracuse University Press, New York
- Hoffmann, S. (2017): Humanitarian security in Jordan's Azraq Camp. *Security Dialogue*, 2., 97–112. <http://doi.org/f92xsc>
- ILO (2015): *Access to work for Syrian refugees in Jordan? A discussion paper on labour and refugee laws and policies*, 11–12. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---arabstates/---ro-beirut/documents/publication/wcms_357950.pdf (Letöltés: 2017. november 3.)
- ILO (2017): *EU-funded Zaatari camp job centre hosts unprecedented job fair*. ILO Media Centre http://www.ilo.org/beirut/media-centre/news/WCMS_579487/lang-en/index.htm (Letöltés: 2018. május 17.)
- IOM (2016): *Migration to, from and in the Middle East and North Africa. Data snapshot*. https://www.iom.int/sites/default/files/country/mena/Migration-in-the-Middle-East-and-North-Africa_Data%20Sheet_August2016.pdf (Letöltés: 2018. január 3.)
- Knudsen, A., Hanafi, S. (2011): *Palestinian refugees: Identity, space and place in the Levant*. Routledge, New York
- Kumaraswamy, P. R., Singh, M. (2017): Population pressure in Jordan and the role of Syrian refugees. *Migration and Development*, 3., 412–427. <http://doi.org/cr6r>
- Law No. 24 of 1973 on residency and foreigners' affairs. <http://www.refworld.org/docid/3ae6b4ed4c.html> (Letöltés: 2018. január 3.)
- Mason, V. (2017): The Im/mobilities of Iraqi refugees in Jordan: Pan-arabism, 'hospitality' and the figure of the 'refugee'. In Gill, N. (ed.): *Mobilities and forced migration*. Routledge, New York, 53–74.
- Mauss, M. (2008): *The Gift*. Routledge, London, New York
- Memorandum of understanding between the Government of Jordan and UNHCR (1998) http://carim-south.eu/databases/legal/Jordan/Bilateral%20Agreements/LE2JOR002_AREN.pdf (Letöltés: 2018. április 13.)
- Nader, L. (2013): *Culture and dignity. Dialogues between the Middle East and the West*. Wiley-Blackwell, Chichester
- Napier-Moore, R. (2005): Entrenched relations and the performance of long-term refugee camp situations. *Sussex Migration Working Paper*, 28. 1–21.
- Said, E. (1978): *Orientalism*. Pantheon, New York
- Said, W. E. (2003): Palestinian refugees: Host countries, legal status and the right of return. *Refuge* 2., 89–95.

- Shryock, A. (2004): The new Jordanian hospitality: House, host and guest in the culture of public display. *Comparative Studies in Society and History*, 1., 35–62. <http://doi.org/d2j8nf>
- Sik E. (szerk.) (2012): *A migráció szociológiája I.* ELTE TáTK, Budapest
- Szigetvári T. (2016): A migráció politikai-gazdasági háttere a Közel-Keleten. *Regio*, 2., 140–157. <http://doi.org/cr6s>
- Turner, L. (2015): Explaining the (non-)encampment of Syrian refugees: Security, class and the labour market in Lebanon and Syria. *Mediterranean Politics*, 3., 386–404. <http://doi.org/cr6t>
- Turner, S. (2016): What is a refugee camp? Explorations of the limits and effects of the camp. *Journal of Refugee Studies*, 2., 139–148. <http://doi.org/f8sc6t>
- UN (2018): *Definitions*. <https://refugeesmigrants.un.org/definitions> (Letöltés: 2018. június 10.)
- UNHCR (2015): *UNHCR mid-year trends 2014*. UNHCR, Geneva <http://unhcr.org/54aa91d89.html> (Letöltés: 2018. június 10.)
- UNHCR (2018a): *Figures at a glance*. <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html> (Letöltés: 2018. június 10.)
- UNHCR (2018b): *Jordan Fact Sheet*, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/FactSheetJordanFebruary2018-FINAL_0.pdf (Letöltés: 2018. május 16.)
- UNHCR (2018c): *Syria Regional Refugee Response*. <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria> (Letöltés: 2018. január 3.)
- UNHCR (2018d): *UNHCR diagnostic tool for alternatives to camps. 2017 global results*. <http://www.unhcr.org/59b2a6f07> (Letöltés: 2018. január 3.)
- UNRWA (2016): *UNRWA in figures*. UNRWA, Jerusalem https://www.unrwa.org/sites/default/files/content/resources/unrwa_in_figures_2016.pdf (Letöltés: 2018. január 5.)
- van der Erf, R., Heering, L. (1994): *Causes of international migration*. Diane Publishing, Collingdale
- Vág, A. (2010): A környezeti migráció okai. *Tér és Társadalom* 3., 59–74. <https://doi.org/10.17649/TET.24.3.1328>
- Wodon, Q., Liverani, A., Joseph G., Bougnoux, N. (2014): *Climate change and migration: Evidence from the Middle East and North Africa*. The World Bank, Washington

Quo vadis regionalizmus? Egy eszme- és értékrendszer tovább élése a szakemberek közvetítésével

Quo vadis regionalism? The subsistence of a conceptual and value system through the professionals

JÓZSA VIKTÓRIA

JÓZSA Viktória: ügyvezető, Nord Consult Kft.; 1106 Budapest, Jászberényi út 45.; viktorija.jozsa@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6897-080X>

KULCSSZAVAK: regionalizmus; intézményrendszer; szakemberállomány; egyéni pályák; kohéziós politika; alapelvek

ABSZTRAKT: Hová tartasz, regionalizmus? A kérdés aktualitását a kutatás évében (2017) nemzetközi szinten a Római szerződés és az általa létrehozott Európai Szociális Alap 50. évfordulója adta, hazai viszonylatban pedig a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvény hatálybalépése óta eltelt mintegy 20 év. Mindeközben 2016-tól a regionális intézményrendszer szinte teljes mértékben megszűnt Magyarországon.

A kutatás célja a történetek feldolgozása, a regionális intézményrendszer kialakulása, tündöklése, majd bukása (?) során létrejött szakmai közösség továbbélésének segítése volt. A tanulmány alapjául szolgáló kérdőíves felmérést a korábbi Regionális Fejlesztési Ügynökségek (RFÜ-k) munkatársainak körében végeztem el. A kutatás vizsgálta, hogy az európai uniós eszme- és értékrendszer tovább él-e a szakemberek közvetítésével; a regionális (kohéziós) politika alapelvei – a koncentráció, a partnerség, az addicionalitás, a szubszidiaritás –, az elsajátított gondolkodásmód, a stratégiai programozási gyakorlat, logika beépültek-e a szakemberek gondolkodásába, alkalmazzák-e azokat jelenlegi munkahelyükön mindennapi gyakorlatukban. Egyáltalán, mi történt a megszűnt vagy átalakult RFÜ-k munkatársaival?

A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy az RFÜ-k korábbi személyi állománya magasan képzett, motivált szakemberekből állt, akiknek meghatározó része jelenleg is ugyanabban a régióban, de többféle szervezetenél tevékenykedik a területfejlesztésen belül. Az újbóli elhelyezkedés viszonylag zökkenőmentesen zajlott, ám a szakemberek továbbra is nosztalgiával gondolnak vissza az RFÜ-s munkavégzésre. Egyértelmű és erős igényük van a szakmai kapcsolatok ápolására. A tanulmány hídát képezte múlt és jövő között. Ezáltal hozzájárulhat ahhoz, hogy ez a szakmai közösség újra tudja pozicionálni önmagát, és szakértelmével, tapasztalatával segíteni tudja hazánk felkészülését a 2020 utáni programozási időszakra.

Viktória JÓZSA: CEO, Nord Consult Ltd.; Jászberényi út 45; H-1106 Budapest, Hungary; viktorija.jozsa@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6897-080X>

KEYWORDS: regionalism; institutional system; professionals; personal development paths; cohesion policy; key principles

ABSTRACT: Quo vadis regionalism? Two anniversaries in the year of this survey (2017) underline the relevance of this question: the 50th anniversary of the Treaty of Rome and the European Social Fund, at the international level, and the recent 20th anniversary of the Act XXI of 1996 on Regional Development and Regional Planning and the mid-term evaluation of the 2014–2020 programming period, in the national context. The previous year (2016), an earlier government decision almost totally abolished the institutional system on the regional level in Hungary.

This survey did not aim to mourn the past or to explore and justify the motivations behind the government decision. It focuses on the individuals and their contribution to the professional community they formed during the existence of the regional-level administrative system. The demise of the system was hoped not to disrupt the close-knit professional community and the personal contacts it engendered.

A questionnaire-based survey was conducted within the circle of professionals formerly employed or contracted by regional development agencies. The objective was to determine whether the professionals were able to keep alive the idea of regionalism and the conceptual and value system of the European Union. This encompassed the basic principles of EU regional (cohesion) policy such as concentration, partnership, additionality, subsidiarity, an acquired mindset, strategic programming practices and the corresponding conceptual framework. To what extent were these elements embedded in the thinking of the individuals surveyed and applied in their daily routines? What had actually happened with the former colleagues at the terminated or transformed regional development agencies (RDAs)?

For the most part, the former staff of RDAs are still working in the same region, but now as employees of a wide range of organisations in the field of regional development. Finding employment was relatively smooth but the professionals still have strong emotions and nostalgia towards their activities at the RDAs. They consider the RDAs more efficient, coordinated and more professional compared to their current employment and institutional framework. They exhibit a definite and strong desire to maintain professional links. This survey not only fills an information gap but also serves to bridge past and future. Thus, it contributes to the self-repositioning of a middle-aged professional community that could significantly enhance the preparation of the post-2020 programming period and ensure an efficient and value-generating implementation of development programmes.

Bevezetés

Hazánk az 1990-es évektől kezdve éllovasa volt a területfejlesztési intézményrendszer kiépülésének a kelet-közép-európai térségben. Napjainkban azonban sokkal kevesebb kutatói érdeklődést kap a téma, aminek fő oka hazai szinten nyilvánvalóan a regionális intézményrendszer szinte teljes körű felszámolása, nemzetközi szinten pedig az a tény, hogy az Európai Unió kohéziós politikájában egyre inkább eltolódik a hangsúly a városok, városrégiók felé.

A jelenlegi helyzetben kiemelten fontos a szakma és a tudomány újrapozicionálása az egyének és az intézmények szintjén egyaránt, Rechnitzer (2017) megfogalmazásában „a nagy átértékelés korszaka következik”. Ezt azonban

meg kell előznie a történetek társadalmi és egyéni szintű feldolgozásának és a tanulságok megállapításának. Ez nehéz és fájdalmas feladat, de a jövő érdekében az építkezésnek tiszta és erős, közösen felépített szerkezeti alapokról kell indulnia. Néhány év elteltével talán már van erőnk és lehetőségünk tisztábban látni a történeteket. Sok idő nincs erre, hiszen – ahogy az a kutatás eredményeiből egyértelműen kiderül – már napjainkban is égetően nagy szükség van a felhalmozott tapasztalatokra, kapcsolatrendszerekre, és ez az igény a következő – 2020 utáni – EU-s programozási időszak előkészítése és megvalósítása során csak növekedni fog.

Örvendetes módon van néhány olyan esemény, amely fórumot teremt a szakmai közösségépítésre, a találkozásra. Ezek közül némelyik évtizedes múltra tekint vissza, példaként említhetők a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) Vándorgyűlései, a Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület (KFTE) Területfejlesztők Víkendje rendezvényei, a konferenciák, mint például az MTA Regionális Tudományi Bizottságának (MTA RTB) Területpolitikai Albizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Tudományi Tanszéke közös szakmai konferenciája 2016 végén (Józsa, Szabó 2017), vagy a 2017-ben először megrendezett nemzetközi Okos Közösségek Akadémia (Áldorfi et al. 2017). Fentiek mellett a hazai regionális tudomány jelentős ünnepe egy-egy tudományos műhely fennállásának kerek évfordulója (például a szegedi regionális tudományi műhely 20. évfordulója 2017 végén), az akadémiai tudományok doktora és az egyetemi doktori védések, más tudományos rendezvények (a Regionális Tudományi Esték, az Enyedi György Emlékkonferencia 2017-ben, vagy a Fiatal Regionalisták Konferenciája).

Fő motivációnak a tanulmány megírására és az azt megelőző kutatás elvégzésére egyrészt a történetek társadalmi és egyéni feldolgozásának elősegítése, másrészt az elmúlt évtizedekben létrejött szakmai közösség egyben maradásának támogatása, harmadrészt pedig a téma iránti tudományos és szakmai érdeklődés felkeltése volt a további értékelések, következtetések, tanulságok levonása céljából. Végezetül tudományos szempontból is érdekes, hogy mi történt a régi kollégákkal, hogyan állják meg helyüket az új körülmények között az új munkahelyeken, hasznosul és tovább él-e az általuk megszerzett tudás, tapasztalat, kapcsolatrendszer, az RFÜ-s évek alatt megismert és alkalmazott eszme- és értékrendszer a mindennapok gyakorlatában.

A hazai regionális fejlesztési ügynökségek

Magyarországon a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény határozta meg a regionalizáció fő folyamatait, a törvény célja „a területfejlesztés és területrendezés alapvető feladatainak, szabályainak megállapítása, intézményrendszerének kialakítása” volt.¹

A területfejlesztési törvény elfogadását, majd első módosítását (1999) követően megkezdődött a regionális intézményrendszer kiépítése, a döntéshozatali (tanácsi) és az operatív (ügynökségi) struktúrákkal (Józsa 2016). Ekkor alakult meg a tervezési-statisztikai régiókban a régióként egy, azaz összesen hét regionális fejlesztési tanács (RFT) és a hét regionális fejlesztési ügynökség (RFÜ) is mint a tanácsok munkaszervezetei.² Az RFÜ-k feladatai elsősorban hazánk Európai Unióhoz való csatlakozásának előkészítése, regionális szintű programozási feladatok ellátása és az előcsatlakozási alapok, azon belül is kiemelten a PHARE program regionális szintű megvalósítása volt. A területfejlesztési törvény elfogadását követően a PHARE programoknak már nem a kistérségi és a megyei szint támogatása volt a célja, hanem a regionális szint megerősítése. A regionális szinthez elsőként az 1996-os PHARE program rendelt forrásokat (<http://www.terport.hu> 2005).

Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozását követően az RFT-k és az RFÜ-k feladatköre kiszélesedett, többek között a regionális szintre decentralizált forrásokhoz kapcsolódó döntéselőkészítési, döntéshozatali, megvalósítási és monitoring funkciókkal. Elindult a 2004 és 2006 közötti „fél” programozási időszak, létrejöttek a megvalósításban közreműködő intézmények (részletesen lásd Józsa 2016).

2007-től összesen hét (régióként egy) Regionális Operatív Program (ROP) megvalósítása indult meg. A ROP közreműködő szervezetek az RFÜ-kön belül működtek, az irányító hatóság 2006. július 1-jétől 2013. december 31-ig a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség keretei között végezte feladatait. 2014-től a két területi operatív program, a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program (TOP) és a Versenyképes Közép-Magyarország Operatív Program (VEKOP) irányító hatósága – új nevén Regionális Fejlesztési Programok Irányító Hatósága (RFP IH) – a Nemzetgazdasági Minisztérium keretén belül működött, egészen a közelmúltig.

Az RFÜ-k személyi állományát folyamatos növekedés jellemezte. A 2000-es évek elején, az alapítást követően néhány fős létszámról indulva a 2010-es évek elejére átlagosan 40-60 főre nőtt az egyes ügynökségeken dolgozó szakemberek száma.

A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról szóló 2013. évi CCXVI. törvény 12. §-a, valamint 18. §-a alapján azonban a nonprofit gazdasági társaság formában működő Regionális Fejlesztési Ügynökségek 2014. január 1. napjával átkerültek a területileg érintett megyei (fővárosi) önkormányzatok tulajdonába. A kormány a 397/2015. (XII. 12.) számú rendeletében (a 4/2011. (I. 28.) a 2007–2013-as programozási időszakban az Európai Regionális Fejlesztési Alapból, az Európai Szociális Alapból és a Kohéziós Alapból származó támogatások felhasználásának rendjéről szóló kormányrendelet 3. mellékletének módosításával) a Magyar Államkincstárt jelölte ki közreműködő szervezetként a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program számára. Ezáltal az RFÜ-k sorsa megpecsételődött, mivel a közreműködő szer-

vezet korábbi feladatai (a „hatósági funkció”) a forrásokkal egyetemben átke-
rültek a Magyar Államkincstár megyei igazgatóságaihoz. Az RFÜ-knél futó szá-
mos nemzetközi projektet pedig más szervezetek vették át. Az RFÜ-k megszűntek
vagy átalakultak, számos esetben csoportos leépítés bejelentésével és végrehajtá-
sával. A Pro Régió Ügynökség a Közép-Magyarország régióban folytatja korábbi
tevékenységét.

Rövid nemzetközi kitekintés és elméleti háttér

A nemzetközi kitekintés során az Egyesült Királyság hazánkéhoz részben ha-
sonlító esetét mutatom be. Az Egyesült Királyságban 1998 és 2010 között 9 re-
gionális fejlesztési ügynökséget (Regional Development Agency, RDA) hoztak
létre, elsősorban gazdaságfejlesztési célokra. Angliában minden NUTS 1 szintű
régióban létrejött egy RFÜ, és a mintát Wales, Észak-Írország és Skócia is át-
vette. 2010 júniusában azonban az Egyesült Királyság kormánya bejelentette
az RDA-k megszüntetését – ami 2012. március 31-én történt meg –, a költség-
vetési hiány csökkentésének szándékával.

A gazdaságfejlesztési tevékenységeket 39 helyi vállalkozási partnerség
(Local Enterprise Partnership, LEP) vette át, amelyek Angliában a közös stra-
tégiai keret finanszírozással foglalkozó intézményei 2014–2020 között (Morall
2013). A regionális fejlesztési ügynökségeket nem helyettesítették közvetlen
módon a helyi vállalkozási partnerségek, mivel azok az első időkben nem
kaptak állami támogatást és a helyi tanácsok sem kaptak decentralizált köz-
ponti forrásokat. A rendszer ugyan működik, ám mérleg készítése még korai.

A hazai szakirodalom gazdag a regionalizmus témájában, bár az elmúlt
években – jelezve a szférában lezajlott radikális irányítási változásokat is – ke-
vesebb írás született. A teljesség igénye nélkül hivatkozhatjuk a regionalizmus
fogalmáról Süli-Zakar (2005), a hajtóerőkről Faragó (2004), a régiókról és a
regionalizációról Illés (2001), a regionális politikáról és intézményrendszerről
Döbrönte és Vida (2004), a regionális identitásról Somlyódy Pfiel (2007), a
regionális politikai és területi kormányzási ciklusok közép- és kelet-európai
összehasonlításáról Pálné Kovács és Mezei (2016) műveit. Külön megemlítem
Horváth (1998) tanulmányát az európai regionális fejlődés és politika távlatai-
ról, aki optimistán tekintett a jövőbe a régióépítés intézményesítésének három
szakaszával, valamint Nemes Nagy (1992) kevésbé optimista korai margójegy-
zeteit a regionális politikáról, amelyben kiemeli a térségi gazdaságfejlesztés
jelentőségét a regionális politikán belül és a „nyugati másolhatatlan példák
„majmolásának” kockázatait. A gyakorlat tartogatott meglepetéseket... Mint
Pálné Kovács és Mezei írja (2016, 57.): „Mára egyértelmű, hogy a regionális
decentralizáció a közép- és kelet-európai országok nagyobb részében csak
rövid epizód volt.”

A kutatás módszertana

A kutatás során azt a meghatározást vettem alapul, amely szerint a regionalizmus főként a természeti, társadalmi, gazdasági törvényszerűségekre épülő területi kapcsolatok kialakulásának folyamata (horizontális integráció), amelyet a létrehozó tényezőkön és szervezeteken keresztül lehet megragadni (Lorenz 1991; Süli-Zakar 2005). A kutatás célja az volt, hogy a szakmai közösség szakembereinek sorsát bemutassam. A kutatást 2017-ben végeztem, kérdőíves lekérdezéssel, amelyet minden régióban egy-egy „régiófelelőssel” való személyes vagy telefonos kapcsolatfelvétel előzött meg. A régiófelelősök nagyban hozzájárultak az eltérő munkahelyeken dolgozó szakemberek eléréséhez és a kérdőív kitöltési arányának növeléséhez. Voltak olyan régiók, ahol a közösségi médiában csoport működik a volt RFÜ-s kollégák részvételével (például Észak-Alföld, Dél-Alföld, Közép-Magyarország), és voltak olyan régiók is, ahol csak személyes kapcsolatok maradtak fenn. A minta összeállítása során hálabdaelet alkalmaztam, a régiófelelősöknek és az általam ismert szakembereknek közvetlenül megküldtem a kérdőívet, a régiófelelősök a közösségi média felületeire is feltették a kérdőív elérhetőségét és/vagy e-mailben megküldték azt a szakemberek részére. A Regionális Fejlesztési Ügynökségek személyi állományában valaha munkavállalóként dolgozó vagy megbízási szerződéssel, egyéni szerződéses jogviszonyban foglalkozott szakemberek körébe nagyságrendileg 1000 fő tartozott. A kitöltés 2017. augusztus 15. és szeptember 30. közötti történt, 95 darab kitöltött kérdőív érkezett be, amelyek közül 92 volt minden kérdés kapcsán értékelhető. Ez 10% körüli, a vizsgálat szempontjából elfogadható arányt jelent, mindemellett a felmérés nem tekinthető reprezentatívnak. A lekérdezéshez a minta sajátosságait figyelembe véve (fiatal- vagy középkorú, digitálisan írástudó, jól képzett, a számítógépet a mindennapi munkavégzés során aktívan és magas szinten alkalmazó szakemberek) Google-kérdőívet használtam és az anonimitás megőrzése érdekében a kérdőív kitöltésének nem volt feltétele a regisztráció. Ez nagyon fontos volt, mert már a kutatás megkezdésekor több olyan visszajelzés érkezett, miszerint a téma érzékenysége és a potenciális válaszadók jelenlegi munkahelye miatt kiemelt szerepe volt az anonimitás biztosításának. A legtöbb kérdésnél több válasz is megjelölhető volt. Fentiek tudatában kiemelkedő eredmény, hogy a kitöltők jó része megadta a kérdőív végén elektronikus elérhetőségét a további kapcsolattartás és a kutatás eredményeinek megküldése céljából.

A fő tematikus blokkok a kérdőívben az alábbiak voltak: szociodemográfiai jellemzők, az RFÜ-vel kapcsolatos tapasztalatok, a jelenlegi munkahely és tapasztalatok, a regionalizmussal kapcsolatos jövőkép és az ahhoz való viszony. A minta nemek szerinti megoszlása kiegyenlített volt (nők: 51%, férfiak: 49%), a kor szerinti megoszlásban több mint 65%-ot képviselt az 1971–1980 között születettek aránya. Ehhez hozzáadva az 1981–1990 között születetteket (26%), megállapítható, hogy a válaszadók meghatározó többsége az RFÜ-nél való elhelyezkedése és munkavégzése időszakában a 20-as és 30-as éveiben járó fiatal

volt (akik ma már 10-15 évvel idősebbek). Az 1970 előtt születettek aránya 10% alatti volt a mintában.

A válaszadók összetétele életvitelszerű lakóhelyük szerint tükrözi az egyes régiók eltérő válaszadási aktivitását. Kiemelendő, hogy minden régióból legalább 5 értékelhető kérdőív állt rendelkezésre. Nyugat-Dunántúlon és Dél-Alföldön (a visszaérkezett kérdőívek 59%-ával) voltak a legaktívabbak a kollégák, és külföldről is érkezett két válasz.

Minden válaszadó felsőfokú végzettséggel rendelkezik és a teljes mintán belül magas (9,7%-os) a tudományos fokozattal vagy MBA-végzettséggel is rendelkezők aránya. A szakterületek között a közgazdaságtani vagy területfejlesztési (azon belül regionális tudományi: 17%) végzettséggel (is) rendelkezők aránya 85% feletti, ezt követik a mérnöki tudományok (17%), az agrár- és a földrajztudomány 11%-os és 9%-os aránnyal. A jogtudományi (5%) és szociológiai (3%) végzettségűek aránya viszonylag alacsony.

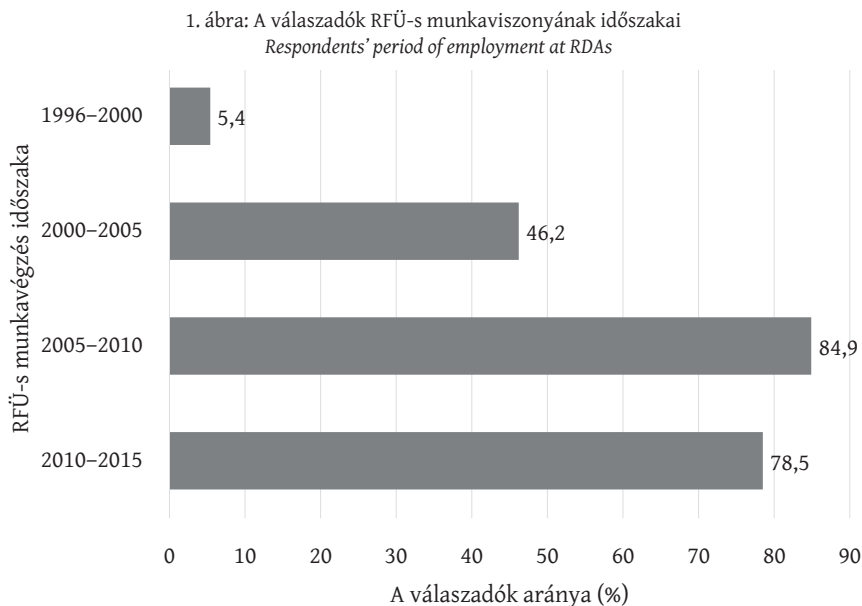
A kutatás eredményei

RFÜ-s tapasztalat

Elsőként a válaszadók RFÜ-vel kapcsolatos tapasztalataira voltam kíváncsi, és arra, hogy melyik RFÜ-ben dolgoztak. A jelenlegi lakóhely és a korábbi, RFÜ-s munkavégzés helyszíne nem tér el jelentősen; a szakemberek többsége helyben talált munkát és helyben folytatja tevékenységét (71,4% ugyanazon a településen és 6,6% ugyanabban a megyében dolgozik, 9,9% más megyében és 5,5% más régióban dolgozik jelenleg). A válaszadók körében nem érvényesült jelentős munkaerőelszívó hatás, elvándorlás például külföld (2,2%) vagy az ágazati minisztériumok (legfőképp Budapest, 6,6%) irányába.

Az RFÜ-ben betöltött munkakört vizsgálva megállapítható, hogy főként a korábbi közreműködő szervezet munkatársai (61%) voltak a válaszadók között. A tervezésben részt vevő válaszadók aránya 6%, a kistérségfejlesztésben részt vevőké 13%, a felső- és középvezetők aránya nagyjából 30% volt. Ezek az adatok megfelelnek az RFÜ-nkénti és az országos átlagnak is, általában hasonló arányok voltak minden ügynökségnél. A mintában magas a nemzetközi projektmenedzserek aránya (30%), ami egybecseng az RFÜ-kre jellemző jó nemzetközi kapcsolatokkal.

A válaszadók többségének (57%) az RFÜ az első vagy a második munkahelye volt és a válaszadók meghatározó többsége (több, mint 82%-al!) 5 évnél és csaknem egyharmaduk 10 évnél is többet dolgozott az RFÜ-nél (vö. 1. ábra). Mivel az RFÜ-k „életciklusa” átlagosan 15 év volt (az 1990-es évek második felétől a 2010-es évek közepéig), az adatokból kikövetkeztethető, hogy az RFÜ-s alkal-

mazottak ragaszkodtak munkahelyükhöz. Az RFÜ-k személyi állománya stabil volt, amelyet az állományi létszám folyamatos felfutása jellemzett. Ez egészen 2015-ig tartott, amikor hirtelen változás következett be, amit nem előzött meg „lecsengés”, vagy tervezett, fokozatos leépítés.

Az RFÜ-től való távozás okaként a válaszadók 65%-a az RFÜ-k megszüntetését, átalakítását jelölte meg, 4%-uk a Nemzeti Fejlesztési Ügynökséghez vagy a Regionális Innovációs Ügynökséghez, esetleg projektszerződése lejárta miatt távozott. A válaszadók 17%-a a jobb álláslehetőséget, 3%-a a gyermekvállalást említette, további 6%-a pedig negatív okokra hivatkozott (kiegész, a programtervezési feladatok beszűkülése, előremenekülés, a politika, az új vezetés vagy az összeegyeztethetetlen értékrend). Kiemelendő, hogy csak 1% nevezte meg távozási okként saját tanácsadó cég alapítását.

Szerettem volna megfeyteni, hogy ezeket a fiatal, jól képzett szakembereket mi vonzotta az RFÜ-khöz és a területfejlesztési pályára. Az elhelyezkedésnél a válaszadók fő motivációi az EU-hoz kapcsolódó érdekes feladatok (80%), a folyamatos szakmai fejlődés és előrelépés lehetősége (58%), valamint a döntéshozatalban, a régió fejlődésének elősegítésében való részvétel (57%) voltak. Agilis, dinamikus, felelősen gondolkodó emberekről beszélünk tehát. A biztos, kiszámítható jövedelem (38%) csak a negyedik helyen szerepelt az okok között. A stáb stabilnak volt mondható, alacsony fluktuációval, egészen a regionális intézményrendszer szinte teljes felszámolásáig.

„Mit az RFÜ adhatott...”

A kérdőív következő részében arra kerestem a választ, hogy mit kaptak ezek a fiatal szakemberek az RFÜ-ktől, hogyan látják jelenleg egykori munkáltatójukat és használják-e a kapott vagy tanult ismereteket a mindennapokban, és ha igen, pontosan melyeket.

Az RFÜ-nél töltött évek értékelésénél 1–10 közötti skálán (1: nagyon rossz, 10: kiváló). a válaszadók több mint 92%-a 8 és 10 közötti pontot adott. Kiemelendő, hogy a válaszok között nem volt 5 alatti érték, még a többi válasz kapcsán kritikusabb válaszadók esetében sem. Mint tudjuk, idővel minden megszépül, ám a további eredmények is ezt a pozitív hozzáállást támasztják alá.

Az RFÜ-nél töltött évek alatt a válaszadók elsősorban szakmai tapasztalatot és gyakorlatot szereztek a projekt- és programtervezésben, -megvalósításban és -monitoringban (96%), kapcsolatrendszer építettek ki (89%), megismerték az EU regionális (kohéziós) politikáját, alapelveit és értékrendjét (68%), az RFÜ-s munkakultúra vonzotta a fiatalokat (61%). Érkezett egy konkrét válasz is: a „perspektíva”.

A kutatás elvégzésével a cél nem a múlton való kesergés volt, sokkal inkább a történések dokumentálása és annak vizsgálata, hogy a regionális intézményrendszer képes volt-e új értéket, szemléletet, gondolkodásmódot és eszmérendszert közvetíteni dolgozóinak. A válasz egyértelmű igen. A kutatási eredmények azt támasztják alá, hogy az Európai Unió kohéziós politikájának alapelvei, eszme- és értékrendszere, gyakorlata tovább él a szakemberek közvetítésével. Az ezeket az ismereteket, tudást, kompetenciákat jelenleg is felhasználó szervezetek köre jelentősen kibővült, nem korlátozódik a területfejlesztési intézményrendszerre. A válaszadóknak az a véleménye, hogy a fontossági sorrend változott a konfliktuskezelési technikák, az ügyfelekkel való kommunikáció gyakorlata és a munkakultúra között, valamint megjelent egy új tényező: a nemzetközi szemlélet, gondolkodásmód és nyitottság hangsúlyozása (1. táblázat).

1. táblázat: A válaszadók által a jelenlegi munkahelyen alkalmazott, RFÜ-nél szerzett ismeretek
Specification of the knowledge that the respondents apply at their current workplaces

A jelenlegi munkahelyen alkalmazott ismeretek	Említési arány (%)
Szakmai tapasztalat, gyakorlat (projekt- vagy programtervezés, -megvalósítás, -monitoring)	90,0
Kapcsolatrendszer, szakmai és baráti ismeretségek	72,2
Az EU regionális politikájának ismerete (alapelvek és értékrend)	51,1
Konfliktuskezelési technikák, ügyfelekkel való kommunikáció gyakorlata	50,0
Munkakultúra	46,7
Elméleti és gyakorlati ismeretek a stratégiai programozásról	34,4
Képzések, tanulmányutak, egyéb tanulmányok	13,3
Nyelvismeret továbbfejlesztése	13,3
Nemzetközi szemlélet, gondolkodásmód, nyitottság	1,1

Megkérdeztem a válaszadóktól, hogy mi az első három szó, ami az RFÜ-ről eszükbe jut. Fontos kiemelni, hogy – egy-két, főként a kiábrándultságból fakadó negatív kifejezésen kívül – a használt szavak egyértelműen és erősen pozitív töltetűek voltak (2. ábra).

2. ábra: A válaszadók eszébe jutó első három szó az RFÜ-kről
The first three mentions of respondents about the RDAs

2. táblázat: Az RFÜ és a jelenlegi munkahely fő különbségei a válaszok alapján
Main differences between RDAs and current workplaces, based on the responses

<i>Fő különbségek</i>	<i>Néhány jellemző válasz</i>
Keresleti vs. kínálati oldal	Keresleti oldalon helyezkedik el, az RFÜ a fejlesztéspolitika kínálati oldalán állt. Az RFÜ-nél közreműködő szervezeti feladatokat végeztem, most pályázatírással és megvalósítással foglalkozom.
Régi hatékony vs. új erőforrás-pazarló rendszer, az újrapozicionálódás nehézségei	Az RFÜ jól összeszokott, tapasztalt, önállóan dolgozni tudó, jó szakemberek. Jelen szervezet „az új intézményrendszer”, sok tapasztalatlan emberrel, sok stresszel, feszültséggel. Az RFÜ-nél vezető voltam, újrakezdőként lent kezdtem, még közben szerzett magas szintű szakmai képzések mellett is. Az RFÜ folyamatos kihívásokat, de stabil közeget, munkatársi közösséget is adott. Mi voltunk az elit csapat. A jelenlegi munkahelyen nem érzem azt, hogy maximálisan hasznosítani tudnám a korábban szerzett tapasztalataimat, illetve nem érzem annyira értelmét a munkámnak.
A piaci, vállalati közeg sajátosságai, kiemelten a nemzetközi közeg és a méretkülönbségek	Jelenleg egy multinacionális cégnél dolgozom a globális piacon, szakmai vezetőként. Az abszolút nemzetközi környezet a legjelentősebb különbség. Pozitívum jelenlegi munkahelyemen, hogy politikamentes, más jellegű vállalati politika érvényesül. Most dolgozom először kv-nál, az RFÜ után elég fájdalmas volt találkozni a mai magyar vállalkozói lét valóságával...
Hozzáadott érték, a munkahely minősége	Az RFÜ-nél alakítója voltam a folyamatos fejlődésnek, itt még nem. Kevesebb a munkateher, és nagyobb biztonságban érzem magam. Itt számít a véleményem. Az RFÜ szakmailag komolyabb kihívást jelentett. Rugalmatlanság, a szakmai fejlődés hiánya, túlzott hierarchia, érdektelenség.
Eltérő területi szint és decentralizáció vs. dekoncentráció	Regionális szint helyett megyei szint. A központi koordináció erőteljesebb megléte. Városi lépték vs. regionális lépték Vidéki nagyvárosi központ ↔ Budapesti központ.
Nagyobb szabadság, de mellette nagyobb személyi és anyagi felelősség	A magam ura vagyok. Kötetlen munkaidő távmunkában, otthonról. Áttételesebb állami kötődés, kevésbé átpolitizált környezet, nagyobb szabadság, kisebb biztonság. Vállalkozóként magam vagyok a felelős a munka minőségéért, de a feladatok megszerzéséért is.
Kiszélesedett kompetenciaterület	Több emberrel, több projekttel dolgozom egyszerre. Kisebb szervezetben dolgozunk, több feladat van egy-egy emberen, kisebb az itt dolgozók tapasztalata.

mezhető kifejezés a „politika” volt, a jelenlegi munkahely kapcsán számos, erőteljesen negatív kifejezés is megjelent, mint például a bizonytalanság, kiszámíthatatlanság, bürokratikus, stressz, hierarchia, menekülj, és (szintén) a politika. Érdekes továbbá, hogy az Európa és EU kifejezések helyett a nemzetköziség, nemzetköziesítés, nemzetközi és multikulturális szavak jelentek meg.

A jelenlegi és az RFÜ-s munkahely összehasonlításakor a válaszadók 39%-a válaszolta, hogy nincs jelentős különbség a kettő között, 37%-uk jobban szerette az RFÜ-s munkahelyét, és mindösszesen 15% válaszolta azt, hogy a jelenlegi munkahelyét jobbnak találja. A válaszadók maradék 9%-a a „nem tudom megítélni” előre meghatározott, illetve a „nulla munka, két és félszeres fizetés”, a „jelenlegi munkahelyemen kevesebb a stressz, a feladat, de a fizetés is”, a „személyi állományt tekintve jobb, mint amire számítottam, de az RFÜ az ottani munkakultúra miatt jobb volt” szabadon megfogalmazott válaszokat adta. A 2. táblázatban a jelenleg különböző szervezeteknél dolgozók véleményeit is megjelentettem.

Saját jövőkép, viszony a regionalizmushoz, elégedettség

A kérdőív utolsó blokkjában a volt RFÜ-s szakemberek jövőképre, a regionaliz-mushoz való viszonyára voltam kíváncsiak. A kérdéseket és az azokra adott vá-laszok megoszlását foglalja össze a 4. ábra.

Mivel a kérdések érzékeny területeket érintettek, így nem volt kötelező a megválaszolásuk. A teljes minta mintegy fele kapott egyfajta eszmeiséget, érték-rendet az Ügynökségtől és szívesen visszamenne az Ügynökséghez, ha lenne rá módja. A válaszadók mintegy egyharmadát befolyásolták az Ügynökségen tanul-

4. ábra: A válaszadók kapcsolata a regionalizmussal a válaszok száma alapján
Relationship of the respondents with regionalism based on the responses

tak az új munkahely kiválasztásánál, és több mint egynegyedük jelenlegi munkahelyén is alkalmazza a regionalizmus, valamint az EU eszmeiségét, értékrendjét. Viszont a válaszadók több mint fele a jelenlegi folyamatokat nem tartja a decentralizáció irányába hatónak.

A regionalizmusról a válaszadók eszébe jutó első három szó közül a leggyakoribb kifejezések a decentralizáció, fejlesztés, együttműködés, helyi, RFÜ, partnerség, lehetőségek, EU, szubszidiaritás, a vidék és a terület voltak. Több hazai professzort név szerint is említettek, mint akiknek a neve összefonódott a regionalizmussal a gyakorlati szakemberek számára. A 3. táblázat a legjellemzőbb véleményeket foglalja össze.

3. táblázat: A regionalizmusról a válaszadók eszébe jutó első három szó
First three mentions of respondents about regionalism

Fő témakörök	Néhány jellemző válasz
Érzelmi töltetű kifejezések	decentralizáció, szubszidiaritás, múlt - fontos, volt, kivégezték... - szeretem, múlt, remény - hiányzik - fejlődés, virágzás, rombolás, újrakezdés - volt, eltűnt, nincs tovább - szunnyadó, valós, elengedhetetlen - a 2000-es években azért dolgoztunk, hiába - RFÜ - Otthon, barátok, építés - régió, együtt, egymásért - Meghalt, mindent a vízfejű Pest dönt el, térképen még jól néz ki - NUTS 2 szint, fejlődési lehetőségek, szívügy
Szakmai	Európa, fejlődésbeli különbségek - Nyugat-Európa, rendszerváltás, EU-integráció - decentralizáló, adicionalitás, közösségépítés - közösségek, támogatások, együttműködés - programozott fejlesztés, lehetőségek - elmélet a gyakorlattól távol - kapcsolat, politika, fejlesztés - kritikus tömeg, stratégia, Európa - koordináció, szakmai támogatás, területfejlesztés - régió, együttműködés, globalizáció - decentralizáció, hatékonyság, partnerség - tervszerűség, szervezettség, unió - RFÜ, VÁTI, stratégia - Európa, modernitás, decentralizáció - térségi kohézió, határok nélküliség, együttgondolkodás - régió, területi felosztottság, összefogás
Ki nem használt lehetőség	nem magyar sajátosság, ki nem használt lehetőség, újra szükséges definiálni (Európa-szerte) - Van egyáltalán Magyarországon ilyen? - EU, itthon nem működőképes, idea - szép idea volt - elmúlás, változás, politika - kísérlet, lehetőség, bizonytalanság - EU, leszakadás, RFÜ - kihalóban van, átalakult az intézményrendszer, jól működött
Decentralizáció, politika	helyben döntés, nem kormányzati érdekek - decentralizáció, saját döntések, helyi érdekek - partnerség, kistérség, fejlesztés - szubszidiaritás, fejlett európai térségek, fejlesztések - decentralizáció, regionális tanács, partnerség - régiók, ügyfélbarát, tenni akarás - helyi érdekek, igények, jellemzők figyelembevétele, lehatároltság - eszme, utópia, lokalitás - decentralizáció, szubszidiaritás, együttműködés - térségi szintű gondolkodás, NUTS, együttgondolkodás - identitás, különbözőség, érdekképviselet - helyi mozgáster, fejlesztés, lehetőségek - saját döntési hatáskör, együttműködés, összefogáson alapuló fejlődés - hatékonyabb decentralizált feladatellátás - decentralizáció, érdekvégyesítés helyi szinten, hatékonyság

A válaszadók 83%-át érdekelné egy közösségi oldal, ahol kapcsolatba léphet azokkal, akik RFÜ-nél dolgoztak; 58 válaszadó az elektronikus elérhetőségét is megadta erre a célra. Végezetül pedig, a kutatást a válaszadók 84,3%-a érdekesnek és hasznosnak tartotta, míg 4,5%-uk szerint felesleges ezzel a témával foglalkozni. Egyéb válasz is kifejezhető volt, az alábbi vélemények jelentek meg: „Örülök, hogy a véleményemet elmondhattam, de tudom, hogy semmit nem ér az már manapság. Ami elmúlt, elmúlt, előre kell tekinteni.” „Kellene egy szakmai együttműködési fórum (nem csak online).” „Érdekel a téma, viszont az RFÜ-k megszűnésével lehet, okafogyottá válik a kérdéskör.” „Érdekes, de felesleges, vissza nem jön. Nosztalgizálni jó, csak nem visz előre.” „Érdekesnek és hasznosnak találtam, de sajnos nem hiszem, hogy érdemi változásokat hozhat.”

Szubjektív összegzés

Az írást sokadik nekifutásra sikerült véglegesítenem. A nyilatkozók véleménye, érzései minden alkalommal erőteljesen megjelentek a feldolgozás, összesítés során is. Volt, aki leírta, hogy azóta sem találja a helyét igazán, és hogy saját stratégiai gondolkodásának kibontakozása is az RFÜ-höz kötődik, sokkal kevesebb lenne a többéves RFÜ-s tapasztalat nélkül. Számos válaszadót foglalkoztat a kérdés, hogy vajon mi lesz a szerepe, helye a felhalmozott értékes tudásnak a 2020 utáni időszakban. A kutatás eredményeit látva a szakemberek meghatározó része számára továbbra is fontos a régióban, a területfejlesztési szakmában folytatni a tevékenykedést. Igaz, kicsit csalódottan és a múlt iránt érzett erős nosztalgiával, és nem is feltétlenül az új intézményrendszerben.

Ugyanakkor ez a tudás biztos alapot is képezhet a 2020 utáni EU-s programozási időszak tervezéséhez, a fejlesztések hatékony megvalósításához. Tovagyűrűző hatása lehet a jól képzett, az EU „nyelvét”, módszertanát jól ismerő szakembereknek a támogatáspolitikai kínálati és keresleti oldali szervezeteinél. Ehhez azonban a szakmának, a szakembereknek a fejlesztéspolitika minden szintjén, a hatósági, a közvetítői és a kedvezményezetti oldalon össze kell fognia, hálózatosodnia kell. Lelkes, szívvel-lélekkel dolgozó fiatalból, sok esetben pályakezdőből a szakembereknek megfontolt, tapasztalt, érett, ám továbbra is motivált, együttműködő partnerekké kell válniuk. A hatékonyság növelése, a magasabb hozzáadott érték elérése, a szinergiák kihasználása és a közösségbe tartozás érzése motiváló. Számunkra, a volt RFÜ-sök számára segítette a törtek feldolgozását, a tanulságok levonását, a továbblépést ez a kutatási pillanatfelvétel. Reményeink szerint lesz ereje ennek a jól képzett, nemzetközi szinten is versenyképes szakmai közösségnek újrapozicionálni magát, egyben megtalálni, létrehozni és működtetni a megfelelő, hatékony kommunikációs csatornákat a kapcsolattartásra, hiszen a kutatás eredményei alapján erre egyértelmű és erős igény mutatkozik.

Jegyzetek

- 1 Ezt módosította az 1999. évi XCII. törvény, amely az ország Európai Unióhoz való csatlakozása előkészítése kapcsán szükségessé váló területfejlesztési intézményrendszer kialakítását, valamint a kormányzati struktúra átalakítását célozta. Újabb módosítással, a 2004. évi LXXV. törvény alapján megjelenik a kistérségi területfejlesztési tanács mint új szereplő. Ezt követően a 2011. évi CXCVIII. törvény rendelkezett a területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerének jelentős átalakításáról, amely alapján 2012. január 1-jétől a megyei önkormányzatok tevékenységévé vált a területfejlesztési és a területrendezési feladatok ellátása. Végül pedig a 2013. évi CCXVI. törvény módosította az 1996. évi XXI. törvény több pontját.
- 2 A tervezési-statisztikai régiók (NUTS2) mellett az 1996. évi törvény a Balaton és a budapesti agglomeráció térségére is kijelölte feladatként térségi fejlesztési tanács létrehozását, így létrejött a Balaton Fejlesztési Tanács (BFT) és munkaszervezete, a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Kft., valamint a Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanács (BAFT) és munkaszervezete. A későbbiekben több térségi fejlesztési tanács is alakult (például Tisza-tó és Tokaj borvidék).

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm szépen az együttműködést a volt (?) kollégáknak, akik megtiszteltek azzal, hogy véleményüket őszintén megosztották, még akkor is, ha az esetleg szomorú emlékeket ébresztett bennük. Köszönöm továbbá az együttműködést Szabó Pálnak, aki nemcsak a kérdőívet véleményezte előzetesen, hanem lehetőséget biztosított szekcióvezetőként a 2017. évi MRTT Vándorgyűlésen a kutatás eredményeinek bemutatására. Külön köszönet Nemes Nagy József és Rechnitzer János tanár uraknak, akik a kutatást már a gondolat megszületésétől támogatták. Végül köszönöm a lektorok alapos munkáját.

Irodalom

1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről Kihirdetve: 1996. IV. 05. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99600021.TV#ljb7idf7ae (Letöltés: 2018. június 10.)
- Áldorfa, Gy., Józsa, V., Káposzta, J., Nagy, H., Varga-Nagy, A. (2017): Challenges and development paths of Central and Eastern European locations in the globalised world – report on the first international smart communities academy. *DETUROPE – The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 3., 229–232.
- Döbrönte K., Vida Sz. (2004): A regionális politika és intézményrendszer szerepe Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–28. <https://doi.org/10.17649/TET.18.4.968>
- Faragó L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3., 1–23. 10.17649/TET.18.3.955 <http://www.terport.hu/teruletfeljelstzes/orszagosszint/fejlesztési-dokumentumok/2005> (Letöltés: 2018. június 10.)
- Horváth Gy. (1998): Az európai regionális fejlődés és politika távlatai. *Tér és Társadalom*, 3., 1–26. <https://doi.org/10.17649/TET.12.3.471>
- Illés I. (2001): Régiók és regionalizáció. *Tér és Társadalom*, 1., 1–23. <https://doi.org/10.17649/TET.15.1.785>
- Józsa V. (2016): A magyarországi regionalizmus egy gyakorlati szakember szemével. *Tér és Társadalom*, 1., 37–55. <http://doi.org/crtv>

- Józsa V., Szabó P. (2017): Beszámoló és gondolatok a Térszerkezeti kihívások és területfejlesztési válaszlehetőségek a 2010-es években Magyarországon című konferenciáról. *Tér és Társadalom*, 2., 125–129. <http://doi.org/crtx>
- Lorenz, D. (1991): Regionalisation versus regionalism – Problems of change in the world economy. *Intereconomics*, 1., 3–10. <http://doi.org/dtgm8h>
- Morall D. (2013): Helyi partnerségek – kulcs az angliai támogatások folyósításához. *Inforegio-Panorama*, 45. http://epa.oszk.hu/01400/01414/00033/pdf/EPA01414_inforegio_panorama_45_26-30.pdf (Letöltés: 2018. január 11.)
- Nemes Nagy J. (1992): Margójegyzetek a regionális politikához. *Tér és Társadalom*, 1–2., 69–79. <https://doi.org/10.17649/TET.6.1-2.238>
- Pálné Kovács I., Mezei C. (2016): Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Közép- és Kelet-Európában. *Tér és Társadalom*, 4., 54–70. <http://doi.org/crtw>
- Rechnitzer J. (2017): *A regionális tudomány dualitása*. Előadás, MRTT Vándorgyűlés, Mosonmagyaróvár, 2017. október 19–20.
- Somlyódyné Pfeil E. (2007): Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 4., 57–71. <https://doi.org/10.17649/TET.21.4.1139>
- Süli-Zakar I. (2005): *Régió, regionalizmus és regionalizáció*. TERD (The Impact of Tertiary Education on Regional Development) program. http://terd.unideb.hu/doc/konyv/1/b_suli_zakar.pdf (Letöltés: 2015. július 12.)

TÉNYKÉP / REPORTS

Belső udvarok mint közösségi terek

Inner courtyards as public open spaces

JÓNA LÁSZLÓ

JÓNA László: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9002 Győr, Pf. 420.; jonal@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9052-9589>

KULCSSZAVAK: belső udvar; közhasználatú tér; forgalomszámlálás; Győr

ABSZTRAKT: A tanulmány azt vizsgálja Győr példáján, hogy a belső udvarok használhatóak-e mint közterek. A világ népességének ugyanis egyre nagyobb része költözik a városokba, így a közterek szerepe a jövőben sokkal jelentősebb lesz. Bővítésük ugyanakkor kötött jellegükből adódóan nem könnyű, ami különösen igaz a történeti belvárosokra. Így az egyik lehetséges megoldás a belső udvaros épületek megnyitása a gyalogosok számára, melyek közterületként funkcionálhatnak a városi lakosság számára. A tanulmány elején bemutatom a közterek, majd a belső udvarok történetét, valamint szerepét egykor és napjainkban. Ezt követi Győr településmorfológiai elemzése, illetve két belső udvar gyalogosforgalmi vizsgálata. Az empirikus kutatás igazolta, hogy a győri belső udvarok jól működnek közterekként, melyeket nemcsak a turisták, de a helyi lakosok is szívesen felkeresnek. Mindkettő forgalmát jelentősen meghatározták az ott található utcabútorok, üzletek és a vendéglátóhelyek típusa. Ahhoz azonban, hogy más hasonló udvarok sikeresek legyenek, további kritériumoknak is meg kell felelniük, melyeket szintén ismertetek a tanulmányban.

László JÓNA: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Pf. 420., H-9002 Győr, Hungary; jonal@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9052-9589>

KEYWORDS: inner courtyards; open public spaces; traffic count; Győr

ABSTRACT: A significant part of the world's population is moving into cities. This is primarily due to the high level of economic activity in metropolitan regions. Growing populations will require more public spaces. Therefore, the role of public spaces will become increasingly significant. However, the dense nature of inner-city spaces, especially in historical city centres, makes the expansion of pedestrian areas a serious challenge. Opening inner courtyards to augment public spaces could help solve the problem.

This paper discusses the example of two inner courtyards in Győr which had been opened for pedestrian traffic in the 1960s and 1980s. In order to understand how the role of inner courtyards has evolved, a brief history of public spaces and inner courtyards is presented. Historically, public spaces have been the spaces of community life for celebrations, fairs, festivals and even sporting events. Certain spaces have always been set aside, and their locations chosen, for specially designated functions. The biggest difference between inner courtyards and public spaces is that the former are generally private areas. It was only in the 19th century when the first shops appeared in inner courtyards that they were opened to pedestrians.

The settlement morphology of Győr and the Bécsi and Hungária courtyards are described. Pedestrian traffic through the two inner courtyards was measured empirically during three days. A method was designed to count the number of pedestrians who used the street furniture, terraces and recreational equipment in the Bécsi and the Hungária courtyards. This number was also regarded as a measure of public acceptance. The inner courtyards in Győr turned out to be very popular not only among tourists but also with the local population. The amount of traffic was significantly influenced by the presence of street furniture, shops and catering facilities. The Bécsi courtyard was more popular among the middle-aged, and the Hungária courtyard more with families and younger age groups.

The example of the inner courtyards in Győr suggests that it may be worth considering opening inner courtyards in other cities, too, but not just for pedestrians but also for shops, catering facilities, playgrounds, etc. Another important aspect is to include inner courtyards in the traffic network as to offer shorter routes for pedestrians. All of those elements are essential for making inner courtyards a successful and well-accepted expansion to public open spaces.

Bevezetés

Az elmúlt évek során egyre több kutatás bizonyította, hogy a világ népességének jelentős része költözik a városokba, és a jövőben is egyre többen fognak ott élni. Enyedi György (2011) mindezt azzal magyarázta, hogy a nagyvárosi régiókban magas szintű gazdasági tevékenység folyik. A városok nem csupán információs és szolgáltató csomópontok, hanem sokszínű kulturális és oktatási központok is. Az egyre növekvő lakosság a közterületekre is jelentős hatással lesz. A közterületeken belül a közösségi terek a „találkozások helyei”, ahol a városlakók nemtől, vallástól, kortól, nemzetiségtől stb. függetlenül párbeszédet folytathatnak, aktívan vagy passzívan kapcsolódhatnak. Korunk nyugati társadalmaira az előregedés jellemző, így az esélyegyenlőség szempontjából sem elhanyagolható, hogy az idősek és mozgáskorlátozottak is könnyedén használhassák a közterületeket (Thompson 2002).

A népességnövekedésnek köszönhetően fokozódik az igény a gyalogos területek növelésére is, különösen a történelmi belvárosokban. A közterületek bővítése ugyanakkor kötött jellegükből adódóan komoly kihívást jelent a szakemberek számára. Erre nyújthat megoldást az alternatív útvonalak kialakítása, azon belül is a belső udvarok megnyitása a gyalogosok számára. A belső udvarokban ugyanis nem csupán pihenésre és társalgásra van lehetőség, hanem akár vásárlásra és szórakozásra is, mivel az udvarok földszinti részén üzletek, irodák, kávézók, éttermek alakíthatók ki. Kérdés azonban, hogy ezek az udvarok

mennyire lehetnek népszerűek. Használnák-e őket olyan mértékben, hogy érdemes legyen megnyitni a gyalogosok számára, és üzleteket, vendéglátóhelyeket létrehozni bennük? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására a tanulmányban két győri belső udvar kutatásának eredményeit mutatom be. De ahhoz, hogy jobban megértsük, mik is a belső udvarok és hogyan jöttek létre, ismernünk kell a történetüket. A következő fejezetekben ezért ismertetem a közterületek kialakulását, egykori és mai szerepét, melyet a belső udvarok történetének áttekintése követ.

A közterületek és közterek szerepe egykor és ma

A közterületek első nyomait az egykori Catal-Hüyük városában fedezték fel, melynek romjai a mai Törökországban találhatók. A i. e. 7. évezredben létrejött város organikus szerkezetű halmaztelepülés volt, ahol a házak a terep változásait követve szorosan egymás mellé épültek. Catal-Hüyük nem rendelkezett utcákkal, de néhol felfedezhető volt egy-egy udvarszerű teresedés, amely a közterületek első formája volt – bár a városon belül nem kapcsolódtak hálózatra, így nem alkottak utcákat vagy tereket. A házak négyszög alaprajzúak és lapos tetősek voltak, a bejáratuk a tetőn volt. A háztetők ezért közterületszerepet töltöttek be, hiszen azon keresztül közlekedtek az emberek (Szentkirályi 2004).

Az első igazi közterületet az Eufrátesz két oldalán elterülő Újbabiloni Birodalom fővárosában, Babilonban hozták létre. A négyszög alaprajzú város északi oldalán három kapuval rendelkezett, mely közül a középsőtől (Istár-kapu) indult a város főútja, amely a szent területekhez vezetett, és ezen tartották a körmeneteket és az ünnepségeket (Pogány 1954; Szentkirályi 2004).

A közterületek fejlődésében fordulatot jelentettek az ókor első nagyvárosai. Az egyiptomi Kahun városának utcái még szűk sikátorok voltak, de már derékszögű hálózatot alkottak. Az ókori Görögországban megjelentek a tervezett városok és a szabályos utcahálózat, a perzsa háborúkat követően ugyanis a görög városok újjáépítésénél szigorúan szabályos elrendezést használtak, derékszögű terekkel, egymást derékszögben metsző utcákkal, valamint azonos méretű lakótömbökkel és középületekkel. Az oszlopokkal szegélyezett udvarok, az agorák kezdetben szabálytalan alakú terek voltak, melyekbe fontos utcák torkollottak. Szabályos alakjukat csak később, a hellenisztikus korban nyerték el, a hippodamoszi városrendezésnek köszönhetően. Az agorák nem igazi városi terek, mivel építészetiileg a paloták szerves részét képezték. Mégis az agorák szolgálták a társadalmi élet helyszínéül: a közgyűléseken kívül a népgyűléseket, valamint a különböző ünnepségeket is itt tartották.

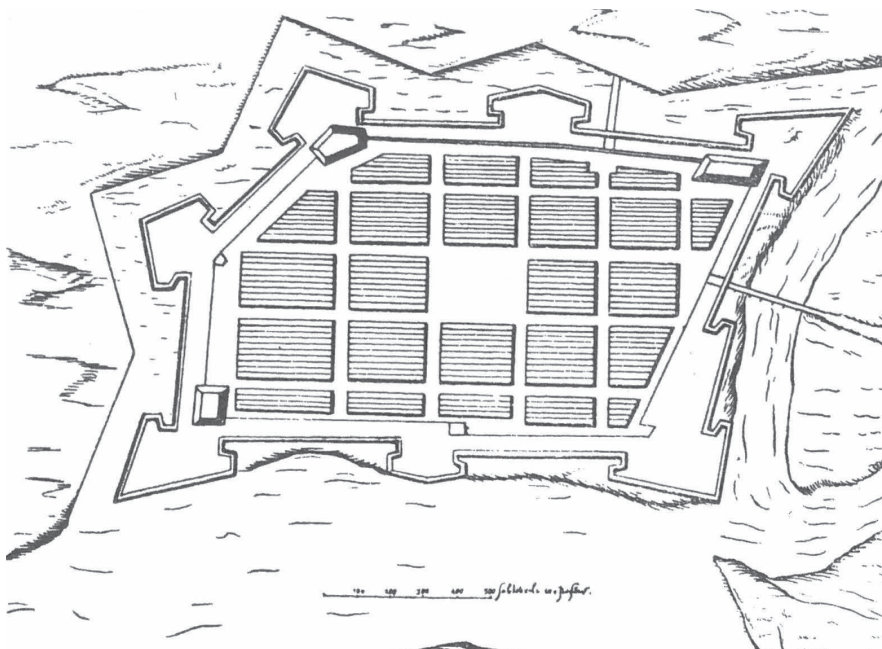
A Római Birodalomban a görögökhöz hasonlóan a tervezett és szabályos városszerkezetet alkalmazták. Róma és a birodalom központja a Forum Romanum volt, mely az i. e. 2. századig meglehetősen rendezetlen piac- és gyűlésterként működött, „igazi” rendeltetését pedig csak a köztársasági időszakban nyerte el.

A középkor hajnalán a városépítészet visszatért a szabálytalan városszerkezethez, ahol a terek és utcák organikus hálózatként csatlakoztak egymásba: az utcák hol kiszélesedtek (bizonyos helyeken terekké), hol pedig összeszűkültek. A középkor későbbi szakaszában ismét megjelentek a szabályos szerkezetű városok, például a szabálytalan alaprajzú városok vagy városrészek átépítésével. Ugyanakkor a szabályos városok alaprajzának befogadó formája általában szabálytalan maradt. Erre jó példa Győr városa, melynek kora középkori alaprajzát (1. ábra) szabályos négyszöghálós rendszerben fejlesztették tovább (Pogány 1954; Winkler 2005).

A reneszánsz városok utcái négyzethálós vagy sugaras rendszert alkottak, a terek pedig legtöbbször négyzet alakúak voltak, de minden esetben szabályos formával rendelkeztek. Hazánkban nem találhatók reneszánsz terek, ugyanis a török hódoltság ideje éppen ennek a stílusnak a kibontakozási idejére esett. A Nyugat-Dunántúlon egyedül a Sopronkeresztúron (Deutschkreutz) található várkastély kétszintes, árkádos, pázsittal borított udvartere épült ebben a stílusban (Pogány 1954; Winkler 2005).

A barokk korban a szabályos úthálózat mellett megjelentek az ovális formájú terek. A korszakra jellemzők voltak a hatalmas parkokkal övezett kasté-

1. ábra: A győri vár tervezett alaprajza, közepén a mai Széchenyi térrel (1599)
The designed layout of the Győr Castle, with today's Széchenyi square in the centre (1599)

Forrás: Borbíró, Valló 1956.

lyok, paloták, fejedelmi rezidenciák, ahol az építészet, a festészet, a szobrászat, a berendezések, a park, a növényzet, sőt maga az életvitel összművészeti alkotássá állt össze.

A 19. században, a historizmus idején a városi tereket egy-egy szabályos épülettömb kihagyásával hozták létre; a gyorsan fejlődő városokban egész városnegyedeket alakítottak ki derékszögű utcarendszerben (Szentkirályi 2004; Winkler 2005).

A 20. században folytatódott a szabályos utcák és terek kialakítása. Napjainkban a közterületek rehabilitációján van a hangsúly, melyek alapja szinte kivétel nélkül a forgalomcsillapítás: az átmenő forgalom elterelésével a célforgalom és a gyalogosforgalom viszonyát rendezik a gyalogosok javára. A rehabilitáció során gyakran megszüntetik az átmenő gépjárműforgalmat és a parkolást; a gyalogosok számára visszaadott tér így újra a belváros köztérhálózatának szerves részévé tud válni (Meggyesi 2009).

A városi köztereken gyűlnek össze az emberek, ahol ünnepeket, vásárokat, fesztiválokat vagy akár sporteseményeket tartanak. Általában a történelmi emlékműveket is itt helyezik el. A terek használatát mindig jelentősen meghatározta az, hogy hol helyezkedtek el és mi volt az elsődleges funkciójuk (pl. állatvásártér, piactér, kikötői tér, városi főtér). A történelem során azonban megváltozott ezeknek a tereknek a szerepe, és ma már döntő többségében hasonló funkciót töltenek be.

A városi terek és az utcák között számos hasonlóság és átmeneti forma létezik. Mindez érthető, hiszen maguk az utcák is terek. Az utca elsősorban a mozgást jelenti, a mindennapi forgalom számára biztosít haladást (dinamikus téralakzatnak lehet nevezni), a tér a megérkezés érzetét kelti (ezért statikus jellegű téralakzat). A magyarban ezért is kerül a tér szó elé a köz- vagy a városi jelző, hogy megkülönböztesse a tér általános fogalmától (Meggyesi 2009).

A belső udvarok története

A belső udvarok történeti fejlődésének vizsgálatához először meg kell ismerni az udvarok kialakulását. A kerített tér és az udvartér közötti legnagyobb különbség, hogy az előbbi önmagában is életképes, az udvarok viszont csak a városi szövetben értelmezhetők. Az udvartér lehatárolással vagy elkerítéssel jött létre (Meggyesi 2009).

Az udvar a keresztény hagyományban az égi Jeruzsálemet szimbolizálja (négyzetes formájával, négy oldali lehatárolásával, a közepén elhelyezett fával és/vagy kúttal). Az ókeresztény templomok keresztelők előudvaraiban és a kolostorudvarokban különösen jól megfigyelhető ez az elrendezés. Hasonló szerepet töltenek be az iszlámban a mecsetek udvarai: a sűrűn beépített iszlám városokban a nyugalom és az elmélyülés szigeteiként jelennek meg, kö-

zepükön az élet vizét jelképező kúttal (amely a rituális tisztálkodásra is szolgált) (Meggyesi 2009).

Az ókori városokban a palotaterek és a templomudvarok a városszerkezet szerves részét alkották, hasonlóan a lakóházak udvaraihoz (pl. Babilonban). Rómában mesterségesen, utólag vágták bele a császárfórumokat a város szerkezetébe, figyelmen kívül hagyva annak kontextusát. A barokk korban hasonlóan tették ezt az úgynevezett királyterek esetében is: a reprezentatív kialakítású „udvarokon” tartották a katonai felvonulásokat, közepükön pedig az uralkodó lovas szobra állt. Ezek a királyterek napjainkban közkertként vagy köztérként működnek (Meggyesi 2009).

A középkori várak és középületek belső udvarai a zárt udvarterek archetípusai közé tartoztak, ahogyan az átriumházak magánudvarai is. Ezek az udvarok a városi szövet ismétlődő elemeit alkották (Meggyesi 2009). (A magyar udvarház szó szintén arra utal, hogy a félig zárt belső udvarok hagyományos lakókörnyezet-kultúránk szerves részei voltak.)

A belső udvarral rendelkező épületek a 19. században jelentek meg Európában. Ebben az időben jöttek létre a mai értelemben vett nagyvárosok, melyek közül az egyik legismertebb Párizs példája, ahol a robbanásszerű városnövekedésre Haussmann rendezési terve nyújtott megoldást. Haussmann a sűrű és elavult városszövetet sugár- és körutakkal lazította fel, így téve átláthatóvá azt. Ennek a rendezésnek a korszerűségét jól mutatja, hogy a mai napig megfelelően szolgálja Párizs közlekedését. A haussmanni rendezés nemcsak a közlekedésnek kedvezett, hanem az újfajta bérházépítés tömeges megvalósulásának is (Vukov 2011). A Párizsban épült bérházaknál a telkeket igyekeztek minél jobban kihasználni, így az épületeket egy belső udvar körül építették fel. A 19. század másik híres városrendezése a bécsi Ring volt, ahol szintén belső udvaros épületek jöttek létre.

A bécsi és párizsi mintát követte Budapest, mely a kiegyezés után kezdett nagyvárossá válni. A hirtelen megnövekedett népességszám és a hasonló településrendezési gyökerek vezettek Budapesten is a belső udvaros telekbeépítéshez (Vukov 2011), rendhagyó kialakításban. A belső udvarokat olyan épülettömb vette körül, melynek egyedül az utcafrontra néző oldala kapott két irányból megvilágítást, az oldalsó és a hátsó lakások csakis az udvarra nyíló ablakokkal és ajtókkal rendelkeztek. A gangos házak e belső udvaros kialakítása annak volt köszönhető, hogy korábbi falusi házak hosszú, keskeny parcelláin épültek fel, amelyeket a későbbi telekosztás során csak keresztirányba lehetett tovább osztani, így U-alakú épületek jöttek létre (Ekler 1994; Meggyesi 2009).

A belső udvaros bérházak legnagyobb problémája a sűrű beépítés, amelyet legtöbbször különösebb városrendezési beavatkozások (pl. utcanyitás) nélkül próbáltak lazítani. Mivel ezeknek a bérházaknak a jelentős része a belvárosban épült fel, további fontos szempont, hogy a földszinti lakások helyét üzletek, irodák, éttermek stb. vegyék át, ezzel erősítve a városközponti funkciót. A megoldást az „átjáróházasítás” jelentette. A bérházak földszintjén egyenes vonalú

A belső udvaros épületek élehetőbbé tételének és jobb kihasználásnak igényét a 20. század végi nagyvárosi élet hozta el. Napjainkban használati szempontból két udvartípus különíthető el: a gyalogosok elől elzárt udvarok (melyeket kizárólag az ott élők használhatnak), valamint a nyitott udvarok (melyek földszinti részén üzletek, vendéglátóhelyek, utcabútorok stb. található, amelyeket bárki igénybe vehet – általában az üzletek, vendéglátóhelyek nyitvatartási idejében). A belső udvaros épületek arculatának kialakításán elsősorban (bár a függőfolyosós rendszer miatt nem egyértelműen) a reneszánsz stílus köszön vissza: több udvarban is megtalálhatók a reneszánszra jellemző loggiák, melyek a leglátványosabb elemei az udvaroknak (Vukov 2011).

A belső udvarok többségében ma üzletek, boltok, kisebb irodák, vendéglők, kávézók stb. működnek. A legtöbb belső udvar kialakítása során számoltak a későbbi kereskedelmi és vendéglátói funkciókkal. Zöldfelület vagy vízfelület a kisebbekben elvétve található; a többnyire a lakók által kialakított zöldfelületek gyakran esetlegesek, a fák, bokrok vagy virágágyások ritkaságnak számítanak. A nagyobb udvarokban viszont vannak játszóterek, esetleg kisebb parkok, padokkal vagy székekkel, teraszokkal rendelkező kávézók és éttermek is. Mélygarázs kialakítása a belső udvarok alatt nem jellemző, ami alól talán München az egyedüli kivétel, ahol a két párhuzamos utca között található udvarra nyílik a város egyik legforgalmasabb mélygaráza (Peters 1978; Vukov 2011).

A belső udvarok használatának új formája a közösségi udvarkert. A belső udvarokban az ott élőkkel közösen hoznak létre kertet, melyet a lakók közösen gondoznak. A kertek kialakítása egyszerű, azok könnyen karbantarthatók, és mivel a lakosokat a tervezés letelejtől bevonják, rendkívül nagy a közösségépítő erejük (Madden 2008).

A belső udvarok mint közhasználatú terek Győrben

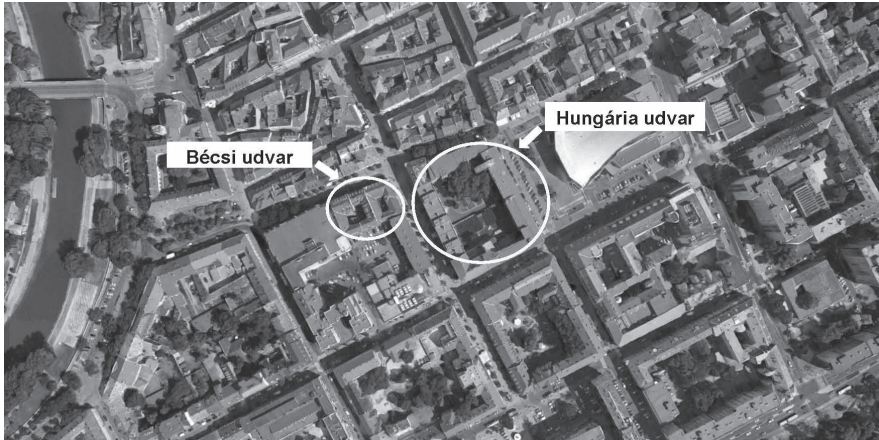
Győr városa morfológiáját tekintve a „nyugati típusú városok” közé tartozik. Az emeletes házak aránya elsősorban a zárt beépítésű történelmi belvárosban magas. Az 1–2 emeletes épületek többnyire barokk stílusúak és műemléki védettségűek (Csapó 2005).

Győrben ezeknek a műemléki épületeknek a jelentős részében található olyan udvarok, melyek vagy már átjáróházas belső udvarként funkcionálnak, vagy lehetőség van ilyen jellegű átalakításukra. A gyalogosok számára megnyitott udvarok magánterületek, melyek közül szinte mindegyik rendelkezik a földszinten üzletekkel, némelyik valamilyen vendéglátóhellyel is, az emeleten pedig lakások találhatóak. A többségük két forgalmas utca között helyezkedik el, lehetőséget biztosítva a gyalogosoknak az áthaladásra és újuk lerövidítésére. Néhány udvar jelenleg egy irányból közelíthető meg, de kisebb átalakítással megnyitható egy másik utcára, így átjáróházat létrehozva.

A történelmi belváros jelentős része sétálóutca, így elsősorban gyalog és kéreppárral közelíthetők meg a belső udvarral rendelkező épületek. Mivel a városba az elmúlt években a gazdasági fellendülés miatt sokan költöztek be, az európai nagyvárosokhoz hasonló demográfiai és szociológiai problémák jelentkezhetnek a jövőben. A város közterületeinek fejlesztésében az alternatív útvonalak – köztük a belső udvarok – komoly szerephez juthatnak, hiszen a városközpontok gyalogos felületeinek növelése és fejlesztése tud a leginkább hozzájárulni a városi életmód javulásához. Győr mint középváros jó példaként szolgálhat a többi hasonló méretű hazai város számára belső udvaraik fejlesztéséhez.

Győr belvárosában jelenleg öt, a gyalogos forgalom számára megnyitott belső udvar található: a Bécsi, a Hungária, a Kazinczy, a Vas- és az Új belső udvar. Ezek közül jelen tanulmányban a Bécsi és a Hungária udvart mutatom be részletesen, sajátos kialakításuk miatt (3. és 4. ábra).

3. ábra: A Bécsi és a Hungária udvar Győr belvárosában
The Bécsi and the Hungária courtyards in the city center of Győr

4. ábra: A Bécsi (balra) és a Hungária udvar (jobbra)
The Bécsi (left) and the Hungária (right) courtyards

A Hungária udvart 1967 és 1969 között hozták létre, a Bécsi udvart az 1980-as évek végén. A Hungária udvar nagyjából négyszer nagyobb ($1716,26 \text{ m}^2$) a Bécsi udvarnál ($379,01 \text{ m}^2$). A Bécsi udvarban öt üzlet, egy vendéglő, egy kávézó és egy fagylaltozó működik. A Hungária udvarban egy gyorsétterem, egy kisebb park játszótérrel, valamint egy néhány beállóval rendelkező parkoló kapott helyet. A Bécsi udvarban székek, a Hungária udvarban pedig padok biztosítanak pihenési lehetőséget. A Hungária udvarban több, a Bécsi udvarban kevesebb növényzet található. Lényeges különbség, hogy a Hungária udvarral ellentétben a Bécsi udvart bezárják éjszakára.

A belső udvarok forgalomszámlálásának módszertana

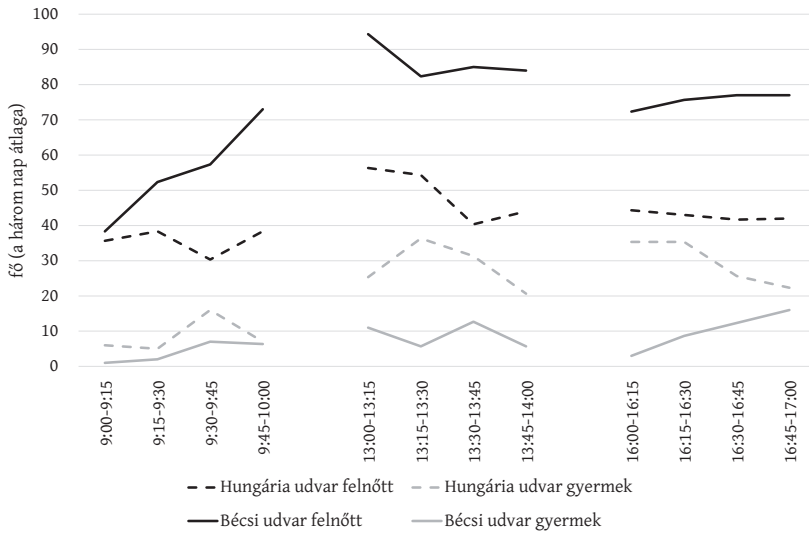
A belső udvarok népszerűségének és használatának mérésére forgalomszámlálást végeztem, a budapesti Városligetben alkalmazott módszertannal (Kanczlerné Veréb 2014; M. Szilágyi et al. 2014) A forgalomszámlálás nyáron, egy adott héten három különböző napon (hétfő, szerda, péntek: a Bécsi udvarban 2011. augusztus 17-én, 22-én és 26-án; a Hungária udvarban 2012. június 6-án, 8-án és 18-án), három különböző időpontban (9:00–10:00, 13:00–14:00, 16:00–17:00) történt. Az időpontok kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy a délelőtti időszak ne a reggeli csúcsforgalom alatt legyen, mivel a csúcsforgalmi szerepet a késő délutáni időpont munkaidő utáni gyalogos forgalmával vizsgáltam. Az egyórás intervallumokon belül 15 perces bontást használtam. A forgalomszámlálás során mindegyik udvarban megszámláltam a gyalogosokat (külön a felnőtteket és a gyermekeket), valamint a padon vagy széken ülők számát (külön a felnőtteket és a gyermekeket). Az udvarok egyedi funkcióit is vizsgáltam, így a Bécsi udvarban a kávézó teraszának forgalmát és a fagylaltozó forgalmát; a Hungária udvarban a gyorsétterem teraszának forgalmát és a játszóeszközt használók számát. Az elemzést a három nap forgalmának átlaga alapján végeztem.

A belső udvarok gyalogosforgalma

A három nap átlagos forgalmát tekintve a Bécsi udvaron összesen a három óra alatt 72 felnőtt és 8 gyerek sétált keresztül, míg a Hungária udvaron 42 felnőtt és 22 gyerek (5. ábra). A gyalogos forgalom három napi átlaga különbözött a két udvarban és a két vizsgált csoportban: a felnőttek jóval nagyobb számban fordultak meg mindkét udvarban, mint a gyermekek. A vizsgált időszakokban legtöbb felnőtt 13:00 és 13:15 között haladt át (a Bécsi udvar esetében átlagosan 94 fő, a Hungária udvarban 56 fő), a gyermekek közül a Bécsi udvarban 16:45 és 17:00 óra között voltak a legtöbben, a Hungáriában 13:15 és 13:30 között.

A Bécsi udvar nyugati udvarrészében 11 szék biztosítja a pihenési lehetőséget, a Hungária udvarban 9 pad. A három nap átlagában negyedóra alatt ma-

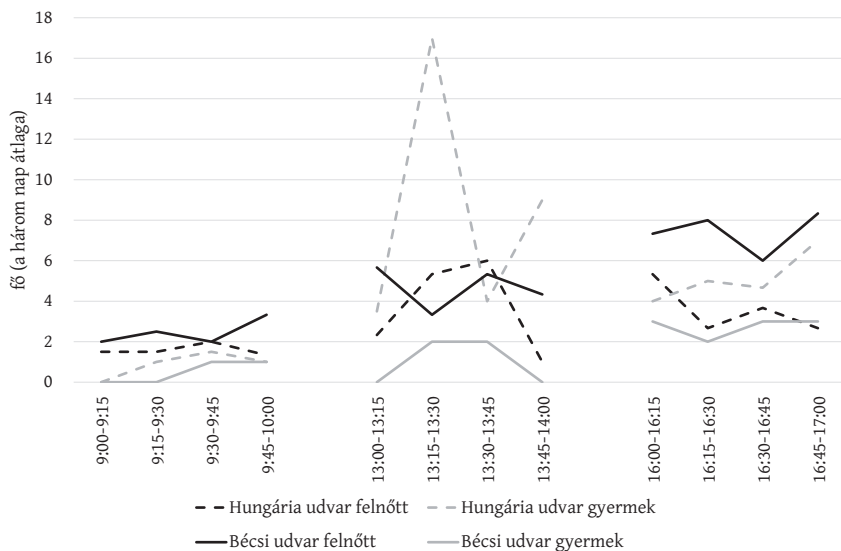
5. ábra: A Bécsi és a Hungária udvar gyalogosforgalma
The pedestrian traffic of the Bécsi and the Hungária courtyards

ximum 8 felnőtt és 3 gyermek ült le a székekre 16:00 óra után, a Hungária udvar padjaira pedig egy időtartam (13:15–13:30) kivételével 6 felnőtt és 10 gyerek. A 13:15 és 13:30 közötti kiugró szám (17 gyerek) annak volt köszönhető, hogy a forgalomszámlálás 2012. június 18-i napján egy kisebb iskolás csoport érkezett a Hungária udvarba. A gyalogosok számához hasonlóan a Bécsi udvar székeire ülő felnőttek száma a vizsgált napok későbbi időszakaiban volt magasabb, a gyermekek viszont sokkal rendszertelenebbül és alacsonyabb számban ültek le a székekre. A Hungária udvarban 13:45-kor volt a legmagasabb a padon ülők száma, majd kisebb növekedés volt tapasztalható a késő délutáni időszakban. Lényeges különbség, hogy a Hungária udvarban több gyerek ült le, mint felnőtt (6. ábra). A székek (11 darab) és a padok (9 darab) számát összehasonlítva a leülők számával, elmondható, hogy a Bécsi és a Hungária udvarban kihelyezett utcabútorok kihasználtak.

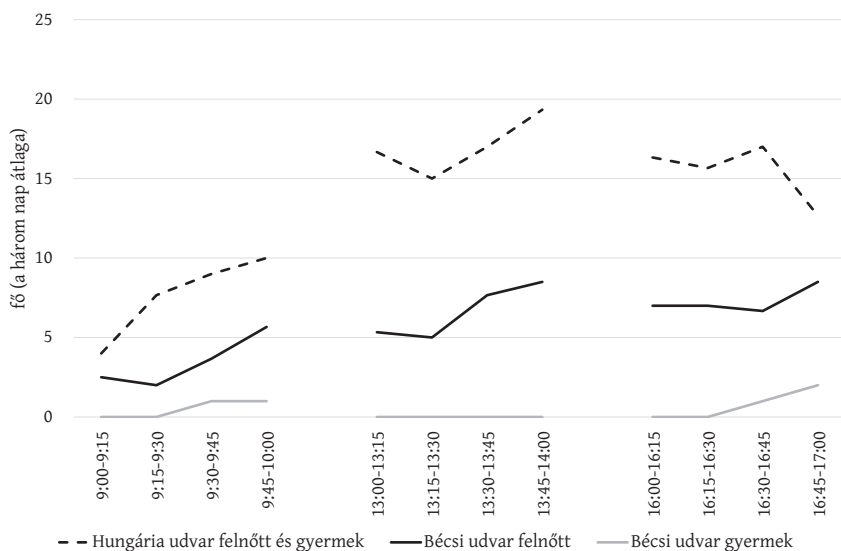
A Bécsi udvar nyugati udvarrészében található egy kávézó, a Hungária udvarban pedig egy gyorsétterem; mindkét vendéglátóhely rendelkezik terrasszal. A helyszíni megfigyelés alapján ezek a vendéglátóhelyek jelentős hatással voltak az udvarok gyalogosforgalmára. Mivel a Hungária udvar gyorséttermének terasza lényegesen nagyobb a Bécsi udvar kávézójának teraszánál, így a forgalomszámlálás során nem lehetett pontosan megfigyelni, hogy mikor ült le ott felnőtt vagy gyerek. A Bécsi udvar kávézójának teraszára leülő felnőttek száma a kora és a késő délutáni időszakban volt a legmagasabb, a gyerekek száma jóval elmaradt a felnőttekétől (7. ábra). A Hungária udvarban található gyorsétterem terasza változatosabb kihasználtságot mutatott: a legtöbben ebéddőben fordultak meg a

6. ábra: Az utcabútorok kihasználtsága a Bécsi és a Hungária udvarban
The use of the street furniture in the Bécsi and the Hungária courtyards

gyorsétteremben, melyet jól mutatott a 13:45 és 14:00 óra közötti csúcs. A helyszíni megfigyelés alapján megállapítható volt, hogy még a legnagyobb fogalom mellett is mindkét terasz megfelelően ki tudta szolgálni a vendégeket.

7. ábra: A teraszon ülők száma a Bécsi és a Hungária udvarban
The number of the people sitting on the terrace in the Bécsi and the Hungária courtyards

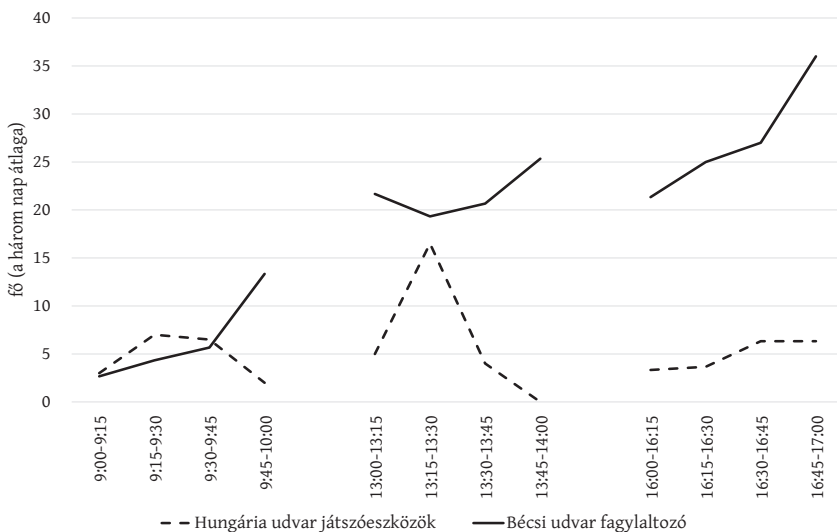

A Bécsi udvar kávézójának teraszától déli irányban, a déli átjáróban üzemel egy fagyalaltozó, amely a nyári időszakban különösen nagy népszerűségnek örvend, így jelentősen meghatározza az udvar és az átjáró forgalmát. Az udvar déli átjárója 2,3 m széles, ezért nagyobb gyalogos forgalom esetén, ha többen is sorban állnak a fagyalaltozónál, könnyen torlódás alakul ki benne. Mindez biztonsági szempontból és az udvar általános forgalmának szempontjából sem szerencsés.

A fagyalaltozónál sorban állók felmérésénél nem különítettem el a felnőtteket és a gyermekeket, ugyanis nagyobb sor esetén nem lehetett pontosan megfigyelni, hogy felnőtt vagy gyermek állt-e be a sorba. A csúcs a három nap átlaga és az egyes napok alapján is a 16:45 és 17:00 óra közötti időszak volt (8. ábra). A fagyalaltozó átlagos negyedóránkénti forgalma a megfigyelt időszakban 19 fő volt.

A Hungária udvar közepén található egy kisebb park, amelyben két hintát helyeztek el. A hinta mellett található egy pad, melyre a szülők szoktak leülni, miközben a gyerekeik játszanak. A játszóeszköz forgalmának felmérésekor a hintázó gyerekeket és a padra leülő szülőket is megszámoltam. A játszóeszköz forgalma meglehetősen változatos képet mutatott a kávézó teraszához képest, ami az egyes napokra külön-külön is igaz volt (ez alól a június 18-i péntek volt a kivétel, amikor iskolások érkeztek az udvarba 13:15–13:30 között). Átlagosan 6 fő ke-reste fel a hintát a vizsgált negyedórás időszakokban (8. ábra).

8. ábra: A fagyalaltozónál sorban állók száma a Bécsi udvarban és a játszóeszközöket használók száma a Hungária udvarban
The number of the people standing in a line at the ice cream shop in the Bécsi courtyard and the number of the playground users in the Hungária courtyard

Összegzés

A belső udvarok kialakulása az ókorig nyúlik vissza. Kezdetben ezek az udvarok mint magánterületek funkcionáltak, a 19. századtól – amikor az első üzletek megjelentek bennük – a közforgalom számára is megnyitották őket. Ugyanakkor a belső udvarok a mai napig magánterületek, csupán lehetőséget biztosítanak – elsősorban a gyalogosok számára –, hogy keresztülsétálhassanak rajtuk, kapcsolódjanak bennük, hiszen ma már nemcsak üzletek, de vendéglátóhelyek, sőt akár játszótérek is találhatók egy belső udvarban.

Győr belvárosában két belső udvar népszerű a helyi lakosság és a turisták körében: a Bécsi és a Hungária udvarok. Mindkét udvar jelentős gyalogosforgalommal rendelkezik, de nagyszámban keresték fel a kávézót és a fagyaltozót is (Bécsi udvar – főleg középkorúak), illetve a gyorséttermet és a játszótér (Hungária udvar – különösen családostok és a fiatalabb korosztály). Tehát a belső udvarok forgalmát nemcsak az ott található utcabútorok vagy üzletek határozzák meg, hanem a vendéglátóhelyek típusa is, amit a már meglévő vagy újonnan kialakításra kerülő belső udvaros épületek esetében figyelembe kell venni a tervezés során, hasonlóan az ott élők nyugalmanak megőrzéséhez (éjszakai zárás).

A belső udvaros épületek – ahogyan a győri udvarok példájából ugyancsak látható volt – jól működhetnek közösségi térként. Így a Bécsi és a Hungária udvarok mintájára – ahol lehetőség van rá – érdemes megnyitni a belső udvarokat a gyalogosok számára, és üzleteket, éttermeket, vendéglátóhelyeket stb. kialakítani bennük. Természetesen a megnyitás előtt mindenképpen meg kell vizsgálni az udvart és annak környezetét, ez ugyanis nélkülözhetetlen a sikeres és a gyalogosok által is használt belső udvarok kialakításához.

A tanulmány nem foglalkozott részletesen a városi klímajavítással, ugyanakkor mégis fontos megemlíteni, hogy sok esetben nincs elegendő zöldfelület az udvarokban. A zöldfelületen kívül a vízfelületek növelése a belső udvarokban hozzájárulhat ahhoz, hogy a lakosság komfortosabban érezze magát a városban.

Ezen kívül fontos, hogy a gyaloglás szempontjából a közlekedési hálózat részét képezzék a belső udvarok – jelenleg ugyanis nem mondhatók alternatív közlekedési útvonalaknak. Kisebb átszervezéssel nemcsak gyorsabb útvonalat kínálhatnának, de izgalmasabb és egyedibb útvonalon vezethetnék a gyalogosokat. A gyalogosforgalom sokáig mellőzött volt a várostervezésben, amely a rohamosan növekvő gépkocsiforgalom kiszolgálására helyezett nagyobb hangsúlyt. A világ szinte minden városára igaz – gazdasági fejlettségi szintjétől függetlenül –, hogy a köztereit használó gyalogosok egyre rosszabb szolgáltatásban részesülnek. Mindez elsősorban a városi élet velejáróinak, a zajnak, a légszennyezettségnek, az akadályoknak, a helyhiánynak stb. köszönhető (Gehl 2014). Ez pedig nemcsak a gyalogosok közlekedésére van negatív hatással, hanem a városok társadalmi és kulturális életére is. A közösségi terek növelése – többek között olyan vegyes használatú terekkel, mint a belső udvarok – biztosíthatja, hogy a jövő városai fenntarthatóak és élhetőek legyenek.

Irodalom

- Borbíró V., Valló I. (1956): *Győr városépítéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Csapó T. (2005): *A magyar városok településmorfológiája*. Savaria University Press, Szombathely
- Ekler D. (1994): Madách út, vagy szerves városfejlődés. *Országépítő*, 2., 34-41.
- Enyedi Gy. (2011): A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 1., 5-19.
<https://doi.org/10.17649/TET.25.1.1770>
- Gehl, J. (2014): *Élhető városok*. Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Budapest
- Kanczlerne Veréb M. (2014): *A Városliget parkhasználati vizsgálata 2013-2014*. <http://epiteszforum.hu/a-varosliget-parkhasznalati-vizsgalata-2013-20141> (Letöltés:2018. április 19.)
- M. Szilágyi K., Balogh P. I., Fekete A., Kanczlerne V. M. (2014): *A Városliget parkhasználati felmérése*, Budapest. http://api.ligetbudapest.hu/files/document/document/50/parkhasznalati_tanulmany.pdf (Letöltés: 2018. április 19.)
- Madden, K. (2008): *Hogyan varázsoljunk újjá egy közteret? Kézikönyv jól működő közösségi terek létrehozásához*. Ökotárs Alapítvány, Budapest
- Meggyesi T. (2009): *Városépítészeti alaktan*. Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Budapest
- Peters, P. (1978): *A város az emberért*. Corvina Kiadó, Budapest
- Pogány F. (1954): *Terek és utcák művészete*. Építésügyi Kiadó, Budapest
- Szentkirályi Z. (2004): *Az építészet világtörténete*. Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Budapest
- Thompson, C. W. (2002): Urban open space in the 21st century, *Landscape and Urban Planning*, 2., 59-72. <http://doi.org/b5mkg>
- Vukov K. (2011): Belső udvarok települési értékei, fővárosi neoreneszánsz bérházak rehabilitációja új megközelítésben. *Magyar Építéstechnika*, 10., 13-17.
- Winkler G. (2005): Városi terek egykor és ma. Városvédők sümei országos találkozója, *Értékmentő*, 3., 6-11.

A telephelyválasztás lehetőségei a szállodaiparban

Choice of location in the hotel industry

ALBERT TÓTH ATTILA, RECHNITZER JÁNOS

ALBERT TÓTH Attila: egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Turizmus Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; albert.toth.attila@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7599-7736>

RECHNITZER János: egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1., rechnitzer.janos@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7570-4238>

KULCSSZAVAK: telephelyválasztás; szállodaipar; befektetési döntés; Budapest

ABSZTRAKT: A szálláshelyek telepítési helyének megválasztása a kezdetektől fogva tudatos döntések következménye volt, még akkor is, ha sokáig ez spontán módon ment végbe. Később, a szállodaipar fejlődése során létrejöttek azok a legfontosabb szállodati típusok, amelyek már nagymértékben meg is határozták a telepítési helyüket.

A tanulmány bemutatja a telephelyválasztás modelljeit, a monocentrikus, az agglomerációs és az empirikus modelleket, valamint a szállodai gyakorlathoz közel álló működési modellek sajátosságait, abból a célból, hogy elemzési módszereket nyújtson új szállodák létesítéséhez. A budapesti esettanulmány felvázolja a fővárosi szállodaipar 2016-ra kialakult térbeli koncentrációját, valamint vizsgálja a 2008 és 2016 között megnyílt új szállodák telephelyválasztását. Az elemzés kerületi bontásban értékeli a közel-múlt legsikeresebb szállodai beruházásait. A telephelyválasztást és a befektetési döntést befolyásoló tényezők értékelése a gyakorlatban is segítséget nyújthat a szállodai beruházások során. Kockázatos döntéseket kell hozni, amelyek később már nehezen vagy egyáltalán nem korrigálhatók. Nem kétséges, hogy a jó telephelyválasztás a szálloda jövőbeni sikerességét alapvetően meghatározza.

Attila ALBERT TÓTH: assistant lecturer, Department of Tourism, Kautz Gyula Economics Faculty, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; albert.toth.attila@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7599-7736>

János RECHNITZER: university professor, head of doctoral school, Doctoral School of Regional Sciences and Business Administration, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; rechnitzer.janos@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7570-4238>

KEYWORDS: choice of location; hotel industry; investment decision; Budapest

ABSTRACT: The selection of a hotel site location has always been the result of conscious decisions, even though some lodgings may have had some more spontaneous beginnings. With the development of hotels and the hotel industry, some distinctive hotel types have evolved, which have had a direct impact on siting. The location to be selected for a new hotel depends largely on the type, character, quality category and the targeted guest groups. The paper aims to

answer two main research questions. What models are available to study the location of hotels and how can they be applied? Which districts in a metropolis have proved to be the most favoured when choosing hotel locations?

The paper discusses the characteristics of the most frequent hotel types and their most favourite locations. The assessment of factors influencing location theory and investment decisions also provide useful practical help in this key decision which later cannot be changed but essentially determines the future success of the hotel. Some common or 'generic' location theories can be adapted for the siting choice of hotels. Apart from the models of hotel selection, the social, technological, environmental, political and legal factors influencing hotel investments, the real estate market situation in the area, and tourism considerations are important when fine-tuning an investment decision.

The academic literature lays out the features and applicability of essentially four hotel siting models: the mono-centric, the conurbation-based, the empirical and the operational model. The majority of the hotel industry in Budapest is located in a few central popular districts. The location theory applied for the leading Budapest hotels is the mono-centric model. A case study of Budapest outlines the geographic concentration of that part of the hotel industry which had developed until to 2016. It then analyses the location choice of new hotels that were opened between 2008 and 2016. The most successful districts were identified accordingly. The methods of analysis from this study can be effectively applied to feasibility studies and business plans in the hotel industry to determine the optimum location of a new hotel as part of the investment decision-making process.

Bevezetés

A szállodák telephelyválasztásának kérdései különböző megközelítési szempontok alapján, földrajzi, gazdasági, marketing-, pénzügyi, terület- és településfejlesztési, turisztikai és szállodaimenedzsment-oldalról jelennek meg a szakirodalomban. A helyfoglalási rendszerek, a mobilkommunikáció, a telefonok applikációi alapján készült elemzések a vendégek szállodaválasztását értékelik (Aksoy, Ozbuk 2017; Park, Kim 2012; Yang, Tang, Luo, Law 2015). E körülmények is jelentősen befolyásolhatják a vendégek fogyasztói magatartását, amelyek tapasztalatai végső soron a jövőben létesítendő szállodák telephelyválasztására is hatással lehetnek.

A szállodák telephelyválasztását vizsgáló modellek mellett fontosak a szállodai beruházásokat befolyásoló társadalmi, technológiai, környezeti, politikai, jogi tényezők, az adott terület ingatlanpiaci helyzete, számos turisztikai és szállodaipari szakmai kérdés. A desztinációk versenypiaci helyzetének és a piacon már működő szállodák versenytársainak elemzését is el kell végezni a telephelyválasztás és a szállodai projekt elindítása előtt.

A szálloda elhelyezkedése a később nem megváltoztatható döntések csoportjába tartozik. A szálloda konkrét telephelyének megválasztása (telek, ingatlan) a szálloda életciklusa alatt meghatározza a szálloda egyik legfőbb adottságát és jelentősen befolyásolja sikerességét. A szálloda elérhetőségét szintén a telephelyválasztás határozza meg, de ez változhat is az idők folyamán, például egy új tömegközlekedési vonal, állomás kiépítésével.

Mivel egy szálloda ingatlanjellegű befektetés is, nem elhanyagolható szempont az sem, hogy életciklusa alatt – amíg szállodaként, profitorientált vállalkozásként üzemel – hogyan változik az ingatlan értéke. Városi terekben, főként világvárosokban a szálloda telke is felértékelődhet olyan mértékben, hogy a régi, elavult, kevés szobaszámmal rendelkező szállodát szerény jövedelmezőség esetén inkább lebontják, és a helyére új felhőkarcolót építenek, részben vagy egészben szállodafunkcióval. Tehát az alaptervekenységből viszonylag szerény hasznot termelő szálloda is lehet akár egészen kimagasló profitot eredményező befektetés hosszú távon, ha tulajdonosai az ingatlan értékének növekedésére spekulálnak és megfelelő időpontban értékesíteni tudják a szállodát az ingatlanpiacon.

A szállodaipar a turisztikai desztinációk legfontosabb szuprastrukturális elemei közé tartozik és a desztinációk versenyképességét is jelentős mértékben befolyásolja (Albert Tóth 2016). A szállodák jól megválasztott telepítési helye szükséges előfeltétele a sikeres turisztikai desztináció kialakításának.

A tanulmány két fő kutatási kérdésre keresi a választ. Az egyik, hogy a szállodák telephelyválasztásának tanulmányozásához milyen modellek állnak rendelkezésre, és ezek általánosságban használhatók-e. E kutatási kérdés megválaszolásához a szakirodalmi áttekintés nyújt támpontot. A másik kérdés, hogy mely budapesti kerületek a legvonzóbbak a szállodák telepítési helyének megválasztásakor, illetve hogy az utóbbi évek szállodaberuházásainál a befektetők figyelembe vették-e már a működő szállodák sikerességét. A budapesti esettanulmány a legfontosabb szállodai mutatószámok és az újabb szállodai beruházások területi koncentrációjának értékelésével keresi a válaszokat.

Telephelyválasztás és lokalizációs modellek a szállodaiparban

A szállodák telephelyválasztásáról viszonylag kevés publikáció jelent meg a nemzetközi és a hazai szakirodalomban. Az ingatlanfejlesztés helyszínének kiválasztása során az elméleti modellek használhatósága is korlátozott a szállodai gyakorlatban (Yang, Luo, Law 2014), mert egyetlen modell sem tudja helyettesíteni egy szálloda telephelyének megválasztásánál a józan mérlegelést.

A szállodák telephelyválasztására is adaptálható modelltípusok a monocentrikus modell, az agglomerációs modell, az empirikus modellek és a szállodai gyakorlathoz közel álló működési modellek. A témával foglalkozó publikációk általában több modelltípust is tartalmaznak, esettanulmányjelleggel egy-egy konkrét helyszín is megjelenik az elemzésekben. A kutatások csaknem fele az urbánus terekkel foglalkozik, általában nagyvárosokban vizsgálja a szállodák elhelyezkedését, telepítési tényezőit.

A *monocentrikus* modell a városközpontot középpontnak számítva, koncentrikus körgyűrűk vagy görbék távolságai alapján adja meg az egyes zónákat,

ahol a különböző típusú és minőségű szállodák találhatók. Yokeno (1968) von Thünen 1826-os klasszikus területhasználati modelljét adaptálta a városi szállodák telephelyválasztására. A modell középpontja a városközpont, ahol egy központi üzleti negyedben vagy közelében, a kereskedelmi zónában találhatók a jelentős szállodák, a központtól távolodva a lakónegyedek, még messzebb az ipari területek, majd a város szélétől a mezőgazdasági célra használt területek helyezkednek el. Az utóbbi zónákban már kevés a szálloda, olcsóbb és egyszerűbb szálláshelyek azért itt is találhatók.

A modellt később több szerző is használta egyszerűsége és könnyű alkalmazhatósága miatt (Ashworth, Tunbridge 1990; Egan, Nield 2000; Shoval 2006; Yang, Wong, Wang 2012). Nyugat-európai városokat elemezve Ashworth és Tunbridge (1990) a turisztikai jelentőséggel rendelkező történelmi városok modelljét alakították ki. Hat zónát állapítottak meg egy-egy városon belül: a városkapuk, a vasútállomások, a főutak, a „kellemes helyek”, a városi periferikus utak és a repülőtér közelében található zónát. Ezekben a zónákban különböző jellegű szállodák vannak, a kis és közepes méretű szállodák a „kellemes helyek” zónájában találhatók általában, míg a nagyobb, modern szállodák a periferikus utak és a repülőtér közelében.

Egan és Nield (2000) a kínai nagyvárosokat (Peking, Sanghaj, Sencsen) elemezték e módszerrel, és megállapították, hogy a városi térben a központba települtek a luxusszállodák, attól számítva kisebb távolságban az üzleti szállodák, messzebb pedig az egyszerűbb és olcsóbb szállodák találhatók. A centrum szállodáiban érhetők el a legmagasabb szállodai árak, ahogy a terület értéke, a beépíthető telkek vagy átalakítható épületek ára is csökken a központtól mért távolsággal. Shoval (2006) is a monocentrikus modell alapján elemezte Jeruzsálem szállodáinak telephelyválasztását, és annyiban tovább is fejlesztette a modellt, hogy a városban a szállodák iránt kétféle keresleti zónát állapított meg: az egyéni vendégek és a szervezett turisták által preferált szállodákat.

Yang, Wong és Wang (2012) Pekingben elemezték a szállodák térbeli elhelyezkedését. A kínai főváros ideális terep a kutatásra, mert a közelmúltban sok új szálloda épült, többek között a 2008-as olimpiai játékok, a kiemelkedő gazdasági növekedés és a turisták Kína iránti egyre fokozódó érdeklődése miatt. A város nagy alapterületű és centrális térszerkezetű, tehát egyszerű, klasszikus eset lehetne, ha nem lenne sok más befolyásoló tényező. A szerzők kiemelik, hogy a szállodák telepítési helyére vonatkozó befektetői döntést nagyban befolyásolja a turisták későbbi várható szállodaválasztása, amelyet a hatalmas város közlekedési lehetőségei jelentősen befolyásolnak. Rámutattak továbbá arra, hogy egy szálloda telepítési helyének megválasztásában igen fontosak a jelenlegi és jövőbeni városfejlesztési tervek, a folyamatban levő infrastrukturális és gazdasági jellegű beruházások.

Az *agglomerációs modellek* alkalmasak nagyobb területek szállodai telephelyválasztásnak elemzésére. Baum és Haveman (1997) megállapították, hogy amikor egy új szálloda belép egy számára új piacra, nemcsak a telephelyet kell

megfelelően kiválasztania, hanem ehhez a megfelelő terméket (szállodatípust, szolgáltatásokat) is. New Yorkban, Manhattanben háromféle dimenziót vizsgáltak: a földrajzi távolságokat, az árkülönbségeket és a szállodák méretbeli eltéréseit.

Chung és Kalnins (2001) Texas állam területén vizsgálták a szállodaipart, megállapították, hogy a független szállodáknak előnyük származhat a szállodaláncok jelenlétéből. Az agglomerációs értékelések jellemzően piaci megoszlásokat, a szállodaláncok és a független szállodák arányát, a szállodák kapacitásainak megoszlását, az adott terület népességét és jövedelmi viszonyait vonják be az elemzés körébe. Urtasun és Gutiérrez (2006) ezeket a mutatókat a szolgáltatások változatosságának mérésével bővítették Madrid példáját vizsgálva.

Zhang, Guillet és Gao (2012) a multinacionális szállodaláncok befektetéseinek helyszínválasztását kutatták Kínában. A kutatás nem a városon belüli telephelyválasztást vizsgálta, hanem azt, hogy a szállodavállalatok hol és miért létesítenek új szállodákat, és ez mennyiben járul hozzá az ország és az adott terület gazdasági fejlődéséhez. A tanulmány szerint a gazdaság fejlődésével párhuzamosan a turizmus és a szállodaipar fejlődése is óriási volt Kínában, az előrejelzések szerint 2020-ra az országok között Kína az első számú turisztikai desztináció lehet a világon, ha a jelenlegi trendek folytatódnak. A szállodai beruházások igazolják a kereslet növekedését azokon a területeken, ahol a gazdasági beruházások történnek.

Rubovszky (2009) a magyar szállodaipar 2. világháború utáni történetét dolgozta fel. Időrendi sorrendben, hitelesen dokumentálta szállodaiparunk fejlődéstörténetét, külön kitérve néhány szállodatípus jellegzetességére. A könyvfejezet nem telephelyválasztást vizsgált, de alpműnek számít a magyar szállodaipar területi és strukturális kialakulásának tanulmányozásához.

A magyarországi wellness-szállodák telepítési helyeinek tapasztalatait elemezte egy figyelemre méltó tanulmányban Kátay (2011). A wellness-szállodák viszonylag alacsony összesített foglaltsági mutatói alapján vizsgálta régiós szinten, hogy a szállodákat valóban a megfelelő helyekre telepítették-e, és nem a rossz telepítési döntések járultak-e hozzá a kedvezőtlen foglaltsághoz. Az általa kidolgozott környezetértékelési módszer segítségével a következő tényezőket értékelte: a vonzerőt a vendégéjszakák száma szerint kialakult sorrend alapján; a térségi fejlettséget; a terület turisztikai besorolását; a megközelíthetőséget; a telkek építési kategóriáját; a közművel való ellátottságot; a termálvíz kinyerési lehetőségét; valamint a szállodaipari mutatószámokat a versenytársak összehasonlításával. A tanulmány végén megállapította, hogy nem igazolható egyértelműen a wellness-szállodák telepítési helyének sikeressége (Kátay 2011).

Az empirikus modellek nagyon változatosak, attól függően, hogy milyen indikátorokat hasonlítanak össze. Jellemző a területi statisztikai modellek, a regressziós modellek, az egyedi értékelő modellek és a szállodasikerességi modellek használata. Egy szálloda sikerességét elsősorban a magas bevételekkel és a jövedelmezőséggel jellemezhetjük, ezért olyan helyen kell felépíteni azt, ahol a már működő szállodák is képesek kiemelkedő profitot (Biemer, Kimes 1991) elérni. A

magas átlagárak (Enz, Canina, Liu 2008), a nagyon jó egy kiadható szobára jutó szobaárbevétel már megteremtheti a siker alapját (Tsang, Yip 2009).

Az új piacra való belépés eldöntéséhez a Porter-modell (1990) is jól használható a szállodaiparban, egy adott területen levő verseny, a működő szállodák gazdasági, társadalmi és szállodai szakmai mutatószámainak versenytárs-elemzésbe vont értékelésével. A szállodáknál egy telített piacon nagy a helyettesíthetőség mértéke, így a kockázat is, de a gyakorlati tapasztalat azt mutatja, hogy egy új szálloda, amely szolgáltatásaival, ár-érték arányával, különleges adottságaival vagy akár egy jó márkanévvel felülmúlja a piacon már működőket, sikeresen bevezethető az adott desztinációban.

A működési modellek a szállodai gyakorlathoz állnak közel, ezért jól használhatók egy szálloda telephelyének kiválasztásában. Az ellenőrzőlistás módszer már a régebbi szállodás (Medlik 1966; Pandit 1986) és turizmust elemző (Smith 1995) szakirodalmakban is megjelent. Bull (1994) az amerikai piacon vizsgálta az elhelyezkedés hatását a motelek szobaáaira. A marketingben is fontos szerepet kap a jól kiválasztott helyszín, amit a motelek a reklámkommunikációs tevékenységeikben kihasználnak, általában a kis távolságot – a centrumtól, a fürdőtől, a repülőtértől – helyezik előtérbe. A motelek minősége mellett ennek jól kimutatható hatása van az árakra. Minőségben, színvonalban a moteleknél általában nincs akkora eltérés, mint a szállodáknál, ezért a motelek esetében a helyszínnek nagyobb az árra gyakorolt hatása, annak ellenére, hogy ezek a viszonylag olcsó szálláshelyek közé tartoznak. Szükséges megjegyezni, hogy az amerikai piacon kialakultak a motelek városi, elővárosi és üdülőterületen levő változatai is, bár jellemzően ilyen esetekben is a főútvonalak, közlekedési csomópontok közelében találhatók.

Newell és Seabrook (2006) a szállodai befektetői döntés folyamatát elemezték az ausztrál szállodapiacon, szállodai befektetők és szállodat üzemeltetők megkérdezésével. 30 mutató közül a befektetői döntést leginkább befolyásoló tényezők a pénzügyi szempontok (37%) és az elhelyezkedés (30%) voltak. Az elhelyezkedés elemzése egyértelműen befektetői célzatú értékelés volt, nem a konkrét telephelyválasztásra, hanem a desztináció piaci lehetőségeire koncentrált. A keresletet (a külföldi és belföldi vendégek számát) és a kínálatot (meglévő szállodai kapacitások), a szállodák állapotát, korát, életciklusát, a hely elérhetőségét, a közlekedési viszonyokat, a konferencialehetőségeket értékelték. A pénzügyi szempontokhoz sorolták a szállodák mutatószámait (egy kiadható szobára jutó szobaárbevétel), a bruttó üzemeltetési eredményeket, a szállodai piaci kockázatot. A tanulmány egyértelműen igazolta, hogy a befektetők számára is az egyik legfontosabb szempont a helyszínválasztás; ez a sikeres, üzletileg nyereséges szálloda egyik kulcstényezője. Emir és Saracli (2014) Törökországban egy helyszínen vizsgálták a termálszállodák lehetséges telepítési helyét. Hierarchia-folyamatelemzés módszerével javasoltak telephelyet. A következő tényezőket vették figyelembe: az épület sajátosságai, környezeti tényezők, versenyhelyzet és versenytársak, demográfiai helyzet, távolságok, a befek-

tetés költségvonzatai. Ezen belül a legfontosabb altényezők voltak: a területi infrastruktúra, a szálloda távolsága a termálvíztől, a versenytársak, a célcsoport, a megközelíthetőség, az építés költségei. A tanulmány a befektetési döntésekhez nyújtott segítséget egy speciális piacon és területen, de a szerzők is felhívják a figyelmet arra, hogy a javasolt módszer általános érvényessége korlátozott. A legátfogóbb részletes elemzéseket egy erre a témára szakosodott amerikai intézet szerzői (Rushmore, O'Neill, Rushmore Jr. 2012) publikálták, akik csaknem négyszáz oldalon mutatják be a szállodapiaci elemzések, értékelések módszereit és lehetőségeit, segítséget nyújtva egy új szálloda beindításához, beleértve a telephely kiválasztását.

Budapesti szállodák telephelyválasztásai

Budapest szállodaiparának területi koncentrációja, a szállodák telephelyválasztása a szállodai telephelyválasztási modellek alapján két modellel is jól értékelhető: a monocentrikus modell és az empirikus modellek közül a sikerességi modell alkalmazásával.

A monocentrikus modell alapján a főváros három fő területegységre osztható: belvárosra, városalközpontokra és a külvárosi térre, ahol a szállodaipar már nem számottevő. A térbeli elhelyezkedés szerint általánosságban, így Budapesten is, megkülönböztethetjük a városközponti (belvárosi), a városalközponti, a pályaudvari, a repülőtéri és a külső, idegenforgalmilag nem frekvenciált külvárosi területeken levő szállodákat.

A szállodatípusokkal szinte minden szállodás szakkönyv foglalkozik, és a két legfontosabb szállodatípus, a városi szálloda és az üdülőszálloda legfőbb jellemzőit részletesen leírják (Gee 1996; Go, Pine 1995; Gray, Liguori 1990; Györffy 2004; Hayes, Ninemeier 2004; Jávor 2008; Jones, Lockwood 2004; Kovács 2009; Lundberg 1994; Vadas 2006).

A városi szállodák altípusainak többsége elnevezésében a szálloda elhelyezkedésére, míg más altípusok – az üdülőszállodákhoz hasonlóan – a szálloda jellemző szolgáltatásaira, főbb célcsoportjaira utal. A „városi szálloda” kategória tehát egy gyűjtőfogalom, hiszen sokféle szálloda működhet városokban, amelyeknek más-más a fő szolgáltatási kínálata és a megcélzott vendégköre.

A szállodatípusok közül általában a városi szállodák integrálódnak leginkább a társadalmi életbe, mert a turisták fogadása mellett többnyire részt vesznek a helyi közösségek rendezvényeinek lebonyolításában is.

Az 1. táblázat áttekinti a Budapestre jellemző legfontosabb szállodatípusokat, és a szállodatípusok telepítési helyének összefüggéseit, néhány konkrét szálloda említésével.

A budapesti szállodaipar történetének feldolgozása során Bártfai (2012) leírta sok régi, de még ma is működő szálloda építésének körülményeit, pontos

1. táblázat: A legfontosabb városi szállodatípusok és a telephelyválasztás összefüggései
 Budapest példáján
*Relationship between the most important types of city hotels and choice of location – the example
 of Budapest*

Szállodatípusok	A telepítés helyét meghatározó fontosabb jellemzők
Belvárosi szállodák	A legdrágább telkeken, általában magasabb minőségi kategóriájú szállodák (4–5*) Többek mellett a jelenlegi Duna-parti szállodasor: (Four Seasons Gresham Palace, Sofitel, InterContinental, Marriott)
Városalközponti szállodák	Nagyvárosok alközpontjaiban, közlekedési csomópontokban, jó minőségű, de nem luxusszállodák (Griff, Hungária)
Pályaudvari szállodák	Vasúti vagy autóbusz-pályaudvar mellett, jellemzően középkelet-európai szállodák (Baross, Golden Park)
Konferenciaközpont vagy vásárcsúszati szállodák	Konferenciaközpont, kiállítás, vásár mellé vagy közelébe telepített szállodák, a fő vendégkörük azok a hivatásturisták, akik a rendezvényeken vesznek részt (Expo Congress)
Stadionközeli szálloda	Stadion, sportcsarnok közelében levő szálloda (Danubius Arena)
Különleges szolgáltatást nyújtó szállodák	Például gyógyszálloda, kaszinószálloda, butikhotel, tematikus hotel. Gyógyszállodák Budapesten (Aquincum, Hélium, Danubius Margitsziget)
Repülőtéri szállodák	Nagyvárosok nemzetközi repülőtereinek vagy közvetlenül a repülőtér közelében levő szállodák. Budapesten jelenleg három sorolható ebbe a kategóriába
Városszéli szállodák	Nagyvárosok elővárosaiban vagy külső kerületeiben található, jól megközelíthető, olcsó szállodák vagy motelek

helyszíneit. Rubovszkyhoz hasonlóan ő sem a telephelyválasztást vizsgálta, de hozzájárult a telepítési tényezők szempontjainak és a mai budapesti szállodai struktúra kialakulásának megértéséhez. Egy korábbi publikációjában (Bártfai 2007) megállapította, hogy a jelenlegi hivatalos, autóbuszos budapesti városnézés útvonalai mentén kevés szálloda található.

Budapesten a szállodák túlnyomó többsége a belvárosban, ezen belül a centrumban, illetve a belvárost szorosan körülölelő városalközpontokban található. A belvárosban a történelmi városrész szállodai szempontból is értelmezhető Budapesten (Várkerület, Duna-parti szállodasor), de nem olyan egyértelműen, mint más városok, például Prága esetében (Buceková 2009). A Duna partja, a folyó melletti és a folyó környékén levő utcák számítanak a legfrekvenciáltabb területnek a szállodai telephelyválasztás szempontjából, így van ez a Duna mellett fekvő négy főváros közül háromban (Pozsony, Budapest, Belgrád), míg Bécsben csak néhány jelentős szálloda található a Duna mellett, mert a belvárosnak tekinthető, a bécsi Ring által határolt terület a folyótól távolabb van (Albert Tóth 2011).

A városalközpontokban működő szállodák is jelentősek Budapesten. Vadas (2006, 83.) szerint ez a szállodatípus „tipikus urbanizációs termék, a nagyvárosok, a megalopoliszok kialakulásának következménye”. Ebben az övezetben alig

találhatók luxusszállodák, inkább a kedvezőbb ár-érték arányú, de jó minőségű hotelek jellemzőek.

A monocentrikus modell kiegészíthető az empirikus modellel, a szállodák fontosabb sikerességi mutatószámainak értékelésével. A kerületek adatai alapján pontosan besorolhatók és elemezhetők a szállodai telephelyek a fővárosban. A kerületi besorolást alapul véve, szűkebb értelemben belvárosnak az V. kerületet tekintjük: ez a belső magterület, amely a turizmus és a szállodaipar szempontjából a legfontosabb a fővárosban. Tágabb értelemben még a belvároshoz vagy a belvárost közvetlenül körülvevő belső területekhez sorolhatjuk az I., VI., VII., VIII. kerületeket, de ide tartozhat még a IX. és a XI. kerület egy része is. Az V. kerület kimagasló mutatói minden szempontból szembetűnőek. Itt található a főváros szállodai szobakapacitásának csaknem negyede (22,5%), és a luxus-szállodáknak köszönhetően a szállodai szobaárbevétel közel 40%-a is ebben a kerületben realizálódik. A 2. táblázat bemutatja a szállodai telephelyválasztás kerületenkénti adatait, a legfontosabb tíz kerület adatai alapján.

Országos szinten is figyelemre méltó, hogy a vendégéjszakák száma az V. kerületben magasabb, mint Hévízen és Hajdúszoboszlón együttvéve, pedig a két fürdőváros a hazai listán a 2. és a 3. helyet foglalja el (KSH 2016). Az V. kerület olyan turisztikai centrum, amely szállodaiparának rendkívüli koncentráltága miatt önálló városként országos szinten is első lenne.

A szállodai telephelyválasztás kapcsán a 2. táblázatban szereplő mutatók adják meg legobjektívebben a szállodák telephelyválasztásának üzleti alapon számított sikerességét. Budapesten a legfontosabb tíz kerületen kívüli kerületek

2. táblázat: A budapesti szállodák legfontosabb mutatószámai kerületenként (2016)
Hotel performance indicators in Budapest by districts (2016)

Kerület	A szállodák kapacitása		Az egy kiadó szobára jutó szobaárbevétel		Szobaárbevétel	
	A szállodák száma	A szállodai szobák száma	Ft	Budapesti átlag = 100	Összesen (millió Ft)	Egy szállodára (millió Ft)
Budapest V. ker.	34	4 375	28 071	174,8	44 172	1 299
Budapest VII. ker.	19	2 399	18 570	115,6	16 213	853
Budapest VIII. ker.	19	1 717	12 003	74,7	7 422	390
Budapest VI. ker.	17	1 651	17 174	106,9	10 178	598
Budapest XI. ker.	13	1 399	8 600	53,5	4 069	313
Budapest I. ker.	14	1 287	17 375	108,2	8 173	583
Budapest XIII. ker.	11	1 263	13 011	81,0	6 040	549
Budapest XIV. ker.	10	979	6 703	41,7	2 398	239
Budapest IX. ker.	11	942	9 467	58,9	3 184	289
Budapest II. ker.	9	759	10 006	62,3	2 796	310
Budapest összesen	197	19 397	16 058	100,0	112 454	570

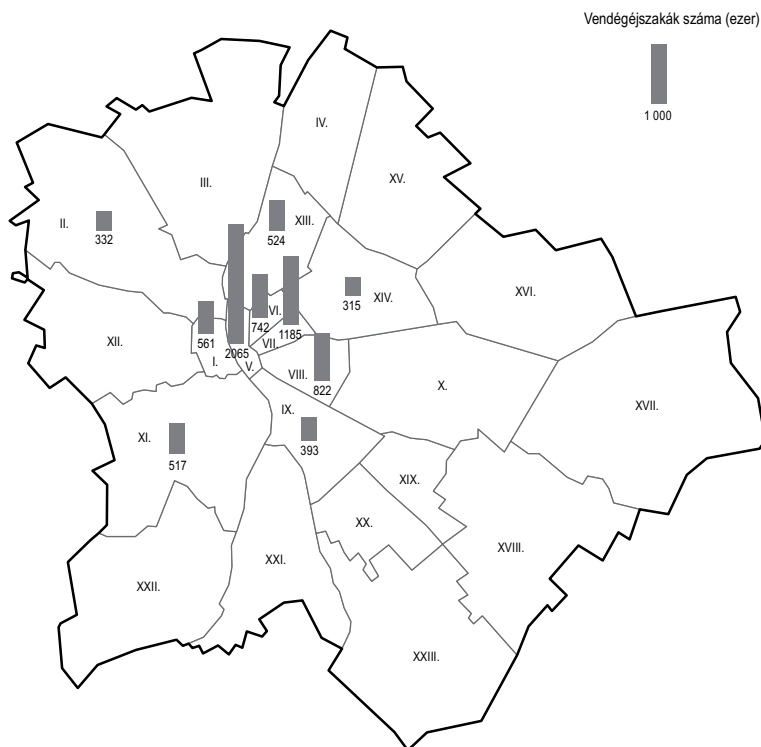
Megjegyzés: a kerületek a szállodai szobák száma alapján csökkenő sorrendben szerepelnek a táblázatban.

Adatok forrása: KSH.

elhanyagolható jelentőségűek (a fővárosi szállodai szobakapacitás kevesebb mint 14%-ával). A külső kerületekben kevés szálloda működik, többségük a szerényebb minőségi kategóriához tartozik. Hét külső kerületben három vagy annál kevesebb hotel működik, kevés kiadó szobakapacitással, két kerületben pedig egyáltalán nincsen szálloda (KSH 2016). Budapesten a szállodai vendégéjszakák száma 8 390 029 volt 2016-ban, ennek csaknem a negyedét, 2 065 395 éjszakát az V. kerületi szállodákban töltötték el a vendégek. A vendégéjszakák száma is igazolja e szállodák sikeres telephelyválasztását (1. ábra). A további sorrend nagyon hasonlít a 2. táblázatban látható szobakapacitás-sorrendre, az eltérés annyi, hogy az I. kerületi és a XIII. kerületi szállodákban több éjszakát töltöttek el a vendégek, mint a XI. kerületben. A tíz legfontosabb kerülethez a budapesti szállodai vendégéjszakák 89%-a köthető (KSH 2016).

A 3. táblázat a 2008 és 2016 között felépült új szállodákat mutatja: 52 új szállodával és 3275 új szállodai szobával növekedett Budapest szállodai kapacitása. A legtöbb új szálloda az V. kerületben nyílt meg, ami alátámasztja, hogy a

1. ábra: A szállodai vendégéjszakák száma a budapesti kerületekben (2016)
Guest nights in hotels in Budapest by districts (2016)

Adatok forrása: KSH.

3. táblázat: A 2008 és 2016 között Budapesten nyitott új szállodák kerületi bontásban
Hotels opened between 2008 and 2016, by districts of Budapest

Kerület	A szállodák kapacitásának növekedése		Az egy kiadó szobára jutó szobaárbevétel növekedése		A szobaárbevétel növekedése	
	A szállodák száma	A szállodai szobák száma	Ft	%	Millió Ft	%
Budapest V. ker.	19	1 259	6 858	32,3	19 921	82,1
Budapest VII. ker.	7	716	5 306	40,0	7 814	93,0
Budapest VIII. ker.	8	565	5 076	73,2	4 589	262,0
Budapest VI. ker.	6	363	3 206	22,9	3 640	55,6
Budapest XI. ker.	0	106	2 149	33,3	834	25,7
Budapest I. ker.	1	39	4 490	34,8	2 317	39,5
Budapest XIII. ker.	2	-257	3 042	30,5	583	10,6
Budapest XIV. ker.	0	35	1 385	26,0	618	34,7
Budapest IX. ker.	3	211	830	9,6	864	37,2
Budapest II. ker.	3	-73	3 793	61,0	803	40,3
Budapest összesen	52	3 275	4 714	41,5	45 218	67,2

Adatok forrása: KSH.

szállodai projektek tervezésekor a befektetők különös figyelmet fordítanak a telephely kiválasztására, és előnyben részesítik azokat a lehetséges területeket, ahol a hosszabb ideje óta működő szállodák is bizonyították sikerességüket.

A főváros szállodai szempontból legsikeresebb területe az V., VI., VII., VIII. kerületek által határolt része. Itt valósult meg a legtöbb szállodai beruházás az utóbbi évtizedben, és továbbra is ezek a kerületek ajánlhatók leginkább új szállodaprojektek számára.

Az eredetileg más céllal, más funkcióval tervezett régebbi épületek szállodává történő átalakítására két jól ismert példa van a budapesti belvárosban. Az egyik a Deák téren, eredetileg a Budapesti Rendőr-főkapitányság egykori épülete, amelyet előbb a Le Meridien szállodalánc budapesti tagszállodájává alakították át, napjainkban pedig egy másik világhírű szállodalánc, a Ritz-Carlton budapesti szállodája működik benne. A Lánchíd pesti hídfőjénél található az egykori Gresham biztosítótársaság épülete, amely később sokáig lakóépületként is funkcionált. Manapság az egyik legismertebb luxusszállodákat üzemeltető szállodalánc – a Four Seasons – Gresham Palace szállodájának ad otthont. A belvárosban kevés foghíjtelek van, amely szálloda építésére alkalmas lenne, ezért egy meglévő épület szállodává alakítása vagy egy régi épület lebontása után új szálloda felépítése jöhet leginkább számításba.

A szállodaipar számára vonzónak mondató még az I. és a XIII. kerület, elsősorban a már régóta működő, többségében a Danubius szállodalánchoz tartozó szállodáinak köszönhetően. Annak ellenére, hogy Budapest 1923 óta fürdőváros, jelenleg csak három minősített gyógyszálloda (1. táblázat) üzemel a területén (ÁNTSZ 2017).

Összefoglalás

A modern szállodaipar kialakulása óta az egységek telephelyválasztása az egyik legfontosabb kérdés, hiszen a kiválasztott hely a szálloda működésének teljes időtartamára befolyásolja működését és fejlesztési lehetőségeit. A telephelyválasztás modelljei közül több jól alkalmazható a szállodák estében is, e modellek alkalmazása hozzájárulhat a beruházási alternatívák értékeléséhez, illetve a telepítési döntésekhez kellő támpontot nyújthat.

A monocentrikus modell leíró elemzésekhez alkalmazható, döntően a városi szállodák telephelyválasztásánál. E szálláshelyek egyes altípusainak térbeli elhelyezkedését követhetjük nyomon a modellel, egyben egy-egy város szállodaiparának történeti és strukturális jellemzéséhez használhatjuk.

Az agglomerációs modellek nagyobb területek (térségek) szállodaipari értékelésére is alkalmasak. Piaci megoszlásokat, szállodaláncok és független szállodák telephelyválasztásának sajátosságait, a telepítés helyének a turisztikai vonzerőkkel való összefüggésrendszerét lehet elemezni általuk.

Az empirikus modellek számos indikátor összehasonlítására adnak lehetőséget. Alkalmazásuk korlátait legtöbbször az adatok elérhetősége jelenti, mert a szállodák gazdálkodási adatai üzleti és adatvédelmi okok miatt nem nyilvánosak, mindezeknek csak területileg összesített adatait lehet elemezni. Az egyik leggyakrabban használt változata ennek a típusnak a sikerességi modell. Az eljárás azokra a mutatószámokra épül, amelyek a leginkább utalnak a szállodák üzleti alapon számított kedvező, gazdaságos működésére, a versenytársakhoz képest magasabb bevételek elérésére. A modell alkalmas kisebb térségek vagy városi kerületek összehasonlítására, iránymutatást nyújthat a jövőbeni telepítési döntés meghozatalánál.

A gyakorlathoz közel álló működési modellek – mint negyedik típus – a szállodák üzemeltetésének sajátosságait veszik figyelembe. A telepítési hely konkrét kiválasztásához a legfontosabb szempontokat állítják össze, a változók hierarchiája alapján értékelnek, segítve ezzel a befektetői döntéseket.

A szállodai telephelyválasztás tehát több modell segítségével leírható, értékelhető, de egyetlen eljárás sem mutatja meg önmagában a legjobb helyet. A telepítési döntéseknél egymásnak ellentmondó szempontok is felmerülhetnek, amelyeket figyelembe kell venni az optimális hely meghatározásához (Lengyel, Rechnitzer 2004).

Budapest szállodáinak telephelyválasztásait a monocentrikus és az empirikus modellek alkalmazásával értékeltük. A monocentrikus modell a városközpontból kiindulva feltárta a szállodai szempontból elkülöníthető fő területegységeket, így a belvárost, a városalközpontokat, és a külvárosokat, ahol különböző jellegű egységek találhatók. A belvárosban a Duna-parton és annak közelében működnek a város legdrágább, legjobb egységei, a városalközpontokban a jó minőségű, de már kedvezőbb ár-érték arányúak találhatók. A városalközpontokra és a külvárosi terekre jellemzők a pályaudvari és konferenciaszállodák, a külön-

leges szolgáltatást nyújtó, a repülőtéri és városszéli egységek. A monocentrikus modell alkalmazásával tehát képet kaphattunk a budapesti szállodák elhelyezkedéséről, a minőségi kategóriák, a jellemző szolgáltatások és a turisták szálláshelyválasztásának térbeli összefüggéseiről.

Egy szállodai beruházás konkrét helyének kiválasztásához átfogóbb elemzésre van szükség, amely értékeli a piaci versenyt, a versenytársak legfontosabb mutatóit. Erre alkalmas a tanulmányban bemutatott empirikus modell egyik változata, a sikerességi modell, amely kerületi szinten értékelte a főváros szállodai szempontból kiemelkedő területeit, statikus és dinamikus szemléletben.

A 2016-ig kialakult budapesti szállodai struktúrát a belváros és a belső kerületek szállodáinak magas bevételei, üzleti sikerei kellően igazolták, mindezt alátámasztja az utóbbi évtized szállodaipari fejlesztési helyszíneinek bemutatása is.

Tanulmányunk alapján megállapíthatjuk, hogy Budapesten egy fejlődési szakasz fejeződött be, amely a magasabb igények kielégítését szolgálta, döntően a belső kerületek szállodaipari fejlesztésével. A nemzetközi tapasztalatok (Bécs, Madrid, Peking) alapján a jövőben a városmagtól távolabbi területek és a közlekedési csomópontok, bevásárlóközpontok környékének nagyobb mértékű szállodafejlesztései várhatók. A tanulmány a terjedelmi korlátok miatt nem tudott kitérni a társadalmi-gazdasági környezet hatáselemzésére, ami szintén befolyásolhatja a szállodai beruházás megvalósíthatóságát, a létesítendő egységek konkrét telephelyválasztását.

Irodalom

- Aksoy, S., Ozbuk, M. Y. (2017): Multiple criteria decision making in hotel location: Does it relate to postpurchase consumer evaluations? *Tourism Management Perspectives*, 22., 73–81. <http://doi.org/cr8s>
- Albert Tóth, A. (2011): Bécs és Budapest szállodaipara. In: Albert Tóth A., Darabos F. (szerk.): *Nemzetközi turisztikai elemzések osztrák-magyar viszonylatban*. Nyugat-magyarországi Egyetem, Győr, 62–69.
- Albert Tóth, A. (2016): The impact of the hotel industry on the competitiveness of tourism destinations in Hungary. *Journal of Competitiveness*, 4., 85–104. <http://doi.org/cr8t>
- ÁNTSZ (2017): *Országos törzskönyvi nyilvántartás a magyarországi gyógyszállókról*. Budapest, https://www.antsz.hu/felso_menu/ugyintezes/hatosagi_nyilvantartas/termeszetes_gyogytenyezok_nyit/gyogyszallok.html?query=gy%C3%B3gysz%C3%A1ll%C3%B3 (Letöltés: 2017. december 21.)
- Ashworth, G. J., Tunbridge, J. E. (1990): *The tourist-historic city*. Belhaven Press, London
- Baum, J. A. C., Haveman, H. A. (1997): Love thy neighbor? Differentiation and agglomeration in the Manhattan hotel industry 1898–1990. *Administrative Science Quarterly*, 2., 304–338. <http://doi.org/btcgze>
- Bártfai E. (2007): A szállodaipar történeti és településszerkezeti összefüggései Budapesten. In: Tésits R., Tóth J., Papp J. (szerk.): *Innovációk a térben: A munkavállalástól a rekreációig*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 117–140.
- Bártfai E. (2012): Budapesti szállodatörténet 1896–1945 között. In: Aubert A., Gyuricza L., Huszti Zs. (szerk.): *A kultúra turizmusa a turizmus kultúrája*. IDResearch, Publikon, Pécs, 359–376.
- Biemer, P. P., Kimes, S. E. (1991): An application of bootstrapping for determining a decision rule for site location. *Journal of Business and Economic Statistics*, 2., 189–196. <http://doi.org/cr8v>

- Buceková, I. (2009): A szállodák telephelyválasztása a város területén: Pozsony (Bratislava) esete. In: Michalkó G., Rátz T. (szerk.): *A tér vonzásában: a turisztikai termékfejlesztés térspecifikus vonásai*. Kodolányi János Főiskola, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Magyar Földrajzi Társaság, Székesfehérvár, Budapest, 144–157.
- Bull, O. A. (1994): Pricing a motel's location. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 6., 10–15. <http://doi.org/drt9ff>
- Chung, W., Kalnins, A. (2001): Agglomeration effects and performance: a test of the Texas lodging industry. *Strategic Management Journal*, 10., 969–988. <http://doi.org/dm2mrw>
- Egan, D. J., Nield, K. (2000): Towards a theory of intraurban hotel location. *Urban Studies*, 3., 611–621. <http://doi.org/bpk8v6>
- Emir, O., Saracli, S. (2014): Determination of the thermal hotel location: application of analytic hierarchy process. *Tourism and Hospitality Management*, 1., 71–83.
- Enz, C.A., Canina, L., Liu, Z. (2008): Competitive dynamics and pricing behavior in US hotels: the role of co-location. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 3., 230–250. <http://doi.org/fj47md>
- Gray, S. W., Liguori, C. S. (1990): *Hotel and motel management and operations*. Prentice Hall, New Jersey
- Gee, Y. C. (1996): *Resort development and management*. Educational Institute, American Hotel & Lodging Association, Lansing
- Go, M. F., Pine, R. (1995): *Globalisation strategy in the hotel industry*. Routledge, London
- Gyórfy A. (2004): *Szállodatan I-II.*, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest
- Hayes, K. D., Ninemeier, D. J. (2004): *Hotel operations management*. Pearson Education, Upper Saddle River
- Jávor J. (2008): *Korszerű szálláshelyszolgáltatás*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest
- Jones, P., Lockwood, A. (2004): *The management of hotel operations*. Thomson Learning, London
- Kátay Á. (2011): Sikertényező-e a wellness szállodák telepítési helye? In: Michalkó G., Rátz T., (szerk.): *A turizmus dimenziói: humánium, ökonómikum, politikum*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 207–221.
- Kovács I. (2009): A szálloda mint termék. In: Papp I. (szerk.): *Szálloda- és vendéglátásmenedzsment*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 45–82.
- KSH (2008–2016): *Tájékoztatósi adatbázis*. Budapest
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lundberg, E. D. (1994): *The hotel and restaurant business*. Van Nostrand Reinhold, New York
- Medlik, S. (1966): Market feasibility approach to hotel location. *The Tourist Review*, 4., 141–148. <http://doi.org/chrgr>
- Newell, G., Seabrook, R. (2006): Factors influencing hotel investment decision making. *Journal of Property Investment & Finance*, 4., 279–294. <http://doi.org/bpgjxv>
- Pandit, N. S. (1986): *Hotel project - Feasibility evaluation*. Service-Fachverlag an der Wirtschaftsuniversität Wien, Wien
- Park, E. M., Kim, Y. O. (2012): An analysis of urban hotel location focusing on market segment and local & foreign guest preference. In: Greene, M., Reyes, J., Castro, A., (eds.): *Proceedings: Eighth International Space Syntax Symposium*, Santiago de Chile, paper ref. 8111.
- Porter, M. E. (1990): *The competitive advantage of nations*. The Free Press, New York <http://doi.org/bss3>
- Rubovszky A. (2009): A magyar szállodaipar története a II. világháború után. In: Rubovszky A., Szigeti A., Walkó M. (szerk.): *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 338–357.
- Rushmore, S., O'Neill, W. J., Rushmore, S. Jr. (2012): *Hotel market analysis and valuation*. Appraisal Institute, Chicago
- Shoval, N. (2006): The geography of hotels in cities: an empirical validation of a forgotten model. *Tourism Geographies*, 1., 56–75. <http://doi.org/bf7tsx>
- Smith, S. L. J. (1995): *Tourism analysis: A handbook*. Longman, Harlow
- Tsang, E. W. K., Yip, P. S. L. (2009): Competition, agglomeration, and performance of Beijing hotels. *Service Industries Journal*, 2., 155–171. <http://doi.org/dcf6j6>
- Urtasun, A., Gutiérrez, I. (2006): Hotel location in tourism cities: Madrid 1936–1998. *Annals of Tourism Research*, 2., 382–402. <http://doi.org/fgfww5>

- Vadas G. (2006): *Szálláshelyek, szállodák*. KIT Kft., Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest
- Yang, Y., Luo, H., Law, R. (2014): Theoretical, empirical, and operational models in hotel location research. *International Journal of Hospitality Management*, 36., 209–220. <http://doi.org/f5r7zp>
- Yang, Y., Tang, J., Luo, H., Law, R. (2015): Hotel location evaluation: A combination of machine learning tools and web GIS. *International Journal of Hospitality Management*, 47., 14–24. <http://doi.org/f7fwg6>
- Yang, Y., Wong, K. F., Wang, T. (2012): How do hotels choose their location? Evidence from hotels in Beijing. *International Journal of Hospitality Management*, 31., 675–685. <http://doi.org/c9mfmb>
- Yokeno, N. (1968): *La localisation de l'industrie touristique: application de l'analyse de Thunen-Weber*. C.H.E.T., Aix-en-Provence (Cahiers du Tourisme)
- Zhang, H. Q., Guillet, B. D., Gao, W. (2012): What determines multinational hotel groups' locational investment choice in China? *International Journal of Hospitality Management*, 2., 350–359. <http://doi.org/dwbnk3>

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Erdősi F. (2017): A Közel-Kelet közlekedése (Publikon Kiadó, Pécs, 670 o.)

FLEISCHER TAMÁS

FLEISCHER Tamás: kutató, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; fleischer.tamas@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8049-1561>

Tamás FLEISCHER: researcher, Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; fleischer.tamas@rtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8049-1561>

Erdősi Ferenc professzor karosszékekben járja a világot. Legutóbbi nagyobb kötetei, így a Kelet-Európa közlekedése (Erdősi 2009), az Afrika közlekedése (Erdősi 2011), A közeledő Távol-Kelet: A transeurázsiai közlekedési kapcsolatok jelene és jövője (Erdősi 2013) és a Törökország közlekedése (Erdősi 2015) után azt mondhatjuk, *menetrendszerűen* érkezett a 2017-es kötet a Közel-Kelet közlekedéséről.

Erdősi monográfiái páratlanul gazdag és alapos gyűjteményei egy-egy térség közlekedési összefüggéseinek, alapadatainak és problémáinak, beágyazva mindezt az adott országcsoport társadalmi és gazdasági összefüggéseibe.

Közel-Keletet illetően a Bevezetés kitér arra, hogy míg az infrastruktúra mennyiségi adatai általában begyűjthetők, összevethetők, addig az azon lebonyolódó forgalomra (utasszámra vagy árutonnára) vonatkozóan az adatforrások nagyon hiányosak, még leginkább a légiforgalomban érhetőek el – és az egyes országok között is nagy eltérések mutatkoznak. Márpedig Erdősi elsősorban alapadatokból, elemi adatbázisokból szeret építkezni, és előnyben részesíti, ha maga építheti össze az adatokat nagyobb egységekké, amelyekből azután következtetéseket lehet levonni.

A vaskos és négy részre tagolt kötetben két rövidebb, 25-30 oldalas rész foglalkozik általános kérdésekkel: az első *a térség társadalmi és gazdasági körülményeivel*, a második a közlekedés átfogó kérdéseivel.

Az előbbi megállapítja, hogy két nagy termelési struktúraváltás jellemezte a Közel-Kelet gazdaságának utóbbi évtizedeit. A huszadik század közepéig a csapadékszegény vidékeken hagyományos mezőgazdaságon és halászáton alapuló

puló termelés folyt, kisszámú népességet látva el, és csak a folyók mentén adva lehetőséget a népesség koncentrálódására. Ezt a gazdálkodást váltotta föl először a szénhidrogénmezők kitermelésén alapuló ipari tevékenység. Az érintett országokban az ebből származó jövedelem lehetővé tette, hogy lényegében mindent, ami a fejlődéshez szükséges, importból biztosítson az ország a maga számára. Ezt a „nyersanyagért árucikkeket” cserélő gazdálkodást változtatta meg a következő lépés: egyrészt az exportálandó energiahordozók feldolgozottsági szintjének emelése irányába, másrészt az importált termékek hazai gyártásának a kiépítésével, majd a szolgáltatások és a tudásipar, oktatás fejlesztésével. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ahol ez bekövetkezett, ott a bőven rendelkezésre álló pénz és energia következtében igen pazarló fejlesztési mintázatot követtek, a városokat tulajdonképpen a huszadik századi autós dominancia bűvöletében építve ki – egy olyan időszakban, amikor a fejlett országok városaiban már a visszautat keresik a közterületeknek a városi élethez és funkciókhoz jobban alkalmazkodó újraosztása felé.)

A *közlekedés átfogó kérdéskör* második rész Közel-Keletnek a nemzetközi, majd az interkontinentális és globális közlekedésben játszott szerepét tárgyalja, történeti felfezetéssel, rámutatva a hajózás, a csővezetékes szállítás, illetve a légi személyszállítás térhódítására. A Távol-Keletet Európával összekötő útvonalon lévő Közel-Kelet mind a hajózásban, mind pedig a légi forgalomban a tranzitárúk potenciális logisztikai és disztribúciós kezelésében kap hat szerepet. A kötet ennek kapcsán kiterjedten tárgyalja a Kína és Európa, továbbá a Közép-Ázsia és a déli tengerpartok közötti útvonalakon felmerült szárazföldi korridorokat. (Amíg azonban ezek a térséget átmetsző *tranzitkapcsolatok* maradnak, addig a kiválasztásukban a végső szót a kiinduló, illetve a célállomásokon érdekelt felek fogják kimondani – így a Közel-Kelet számára meghatározó, de külső adottságot fognak jelenteni.)

A kötet harmadik része harmadfél száz oldalon az *egyres közlekedési alágazatok* veszi sorra és mutatja be, történeti kialakulásuktól a jelenlegi helyzetükig.

A térség *vasútépítésének* története tükrözi azt a jelentőséget, amit a 19. században a fogatokkal és a gyalogkaravánokkal szemben a vasút a szárazföldi kapcsolatokban megjelenített. Tulajdonképpen az első tényleges szárazföldi összeköttetést adta meg kiterjedtebb országok távoli részei között. Az első világháborúig az oszmán birodalom, bár európai részeit jórészt elvesztette, Ázsiában uralta mind a Földközi-tenger és a Vörös-tenger keleti, mind pedig a Perzsa-öböl nyugati partsávját. A századfordulón mindkét sávban megindultak a vasútépítések, de már az elkészültük előtt felbomlott a térség birodalmi egysége, és a vasutak egymással ellenséges kisebb országok belső, esetenként periferikus elhelyezkedésű szakaszaiként elvesztették várt jelentőségüket, nevezetesen összefüggő szállítási alternatívát nyújtani a Szuzei-csatorna monopolhelyzetével szemben. Szaúd-Arábia pedig e vonalaktól függetlenül építette ki a saját vasúti hálózatát az 1950-es évektől kezdve. Irán területén is külső érdekek vezérelték a 20. század első felének vasútépítését: a kelet–nyugati vonal a brit

birodalom gyarmatai között ígért új belső szárazföldi kapcsolatot, míg az észak-déli tengely a Kaszpi-tenger és a Perzsa-öböl összekötésével a Szovjet-uniónak jelentett fontos óceáni kijáratot. Utóbbi folyosó a második világháborúban fontos kapocsná vált a szövetséges haderők között, északról a szovjetek, délről a britek és az amerikaiak által biztosítva a szállítási útvonalat – egyben magyarázatát adva annak is, hogy miért éppen Teheránban tárgyaltak az államfők 1943 végén Európának a háború utáni felosztásáról. A jövőre vonatkozóan Szaúd-Arábia és az Öböl-államok terveznek mai technológiának megfelelő vasútépítéseket a térségben.

A közutakat illetően az ezer főre jutó gépkocsik száma nagyjából 50 és 500 közötti tartományban szór; utóbbit értelemszerűen a kisebb államok adják, míg az előbbit az olajjal nem rendelkező szegény államok. A szerző komoly erőfeszítéseket tett hálózati adatok összegyűjtésére, a kötet ezeket be is mutatja, de maga Erdősi sem bízik mindenkor az adatok hitelességében.

A *tengerhajózás* tekintetében éppen ellenkező a helyzet, itt egyáltalán nem lehet adathiányra panaszkodni. Flottaméret, flottaösszetétel, kikötői adatok, teherforgalom, áruajtók, a kikötők hátszágai, tervezett fejlesztések – lényegében mindenről számos táblázat és részletes leírást olvashatunk.

Itt azonban Erdősi feladja az alágazatok elkülönített tárgyalását, és e fejezetben el is marad a hajózás történeti felvezetése, holott a térség hagyományos tengeri kereskedelmi és tranzitszerepe legalább olyan (csak régebbre visszanyúló) történelmi bemutatást igényelt volna, mint amely a vasutak kapcsán megjelent. Nem véletlenül foglalta el a brit birodalom a térség valamennyi kulcsponti helyzetben lévő tengeri szorosát, ki- és bejáratát Suezről Ádenig és Ománig: ezek a támaszpontok a korabeli világkereskedelem biztosítékait jelentették. A kötetben a tengerszorosok földrajzi leírása és múltbeli, valamint jelenlegi stratégiai szerepének ismertetése a *csővezetékeket* ismertető rövid fejezetet követő, *tengerszorosokról és elkerülésükről* szóló fejezetrészbe került, abból a logikából kiindulva, hogy a csővezetékek a tengerszorosoknál kialakult hatalmi monopóliumok és forgalmi torlódások feloldását szolgálják. Ez igaz, de ilyen alapon a vasútépítések történetét is hasonló összefüggésben lehetett volna tárgyalni, és talán az egész problémakör kifejtésének a Közel-Kelet közlekedése általános ismertetésében lett volna a helye, kicsit meg is kérdőjelezve az alágazatokra épülő fejezetek logikáját.

A *légi forgalommal* foglalkozó fejezet az alágazatban bőven rendelkezésre álló nemzetközi statisztikákra támaszkodik, és így a repülőterek berendezéseiről, az utasforgalomról, a légitársaságokról, a gépállományról mind világrészek szerinti összehasonlításban, mind a térség országaira vonatkozóan részletes képet kapunk. Emellett a szigorúan vett alágazati ismertetésen túl ez a fejezet tér ki a térség turisztikai vonzerejére és szerepére. A kérdéskör összefügg az Egyesült Arab Emírátságok és Katar nagy forgalmú repülőtereinek és flottájának a fejlesztésével és jövőjével, továbbá a köztük kialakuló stratégiai szövetség jövőbeli kezelésével; de más szomszédokra is jellemző, hogy a határ két oldalán, lé-

nyegében egymástól függetlenül üzemeltetnek repülőtereket. Szélesebb összefüggésben a térség nemzetközi és országon belüli légi forgalmának alakulása az országméreteken és a jövedelmi viszonyokon túl a térség országok közötti és országokon belüli konfliktusainak is a függvénye.

Negyedik részként a kötet fele több mint háromszáz oldalon 14 *országmonográfiát* tartalmaz. Terjedelmük eltérő, de a szerkezetük többnyire egységes, nevezetesen fél-egy oldalas általános (területre, népességre, gazdaságra vonatkozó) országismertető bevezető után négy, öt vagy hat alpontban közlekedési alágazatok szerinti ismertetést kapunk az adott ország közlekedési hálózatairól, létesítményeiről, forgalmáról, társaságairól, háttérintézményeiről, terveiről. A témát és a terjedelmet meghazudtoló módon ez az rész is izgalmas olvasmány, a statisztikák és számok mögött megmutatkozó összefüggések miatt. Ha valamit hiányolhatunk, az az országismertető bevezetők kiegészítése egy-egy térképpel, amelyen fel vannak tüntetve a szövegben előforduló városok, földrajzi helyszínek.

Kétségtől mentesen a különbség a nagy országok – Törökország, Irán, Szaúd-Arábia, Irak; valamennyire Szíria és Jordánia is – és a kisebbek között. Az előbbiekben a közlekedés alapproblémája az országon belüli közlekedés megteremtése, feljavítása, korszerűsítése – és e mellett fontos kérdés a külső kapcsolatok megteremtése. Kis országok esetében a kötet léptékében viszont döntővé válik az a kérdés, hogy hogyan képes az ország részesévé válni a térségi és a világforgalomnak. Általában jellemző, hogy az Európában és Amerikában a 19. század második felében és a 20. század első két harmadában végbement közlekedéshálózati fejlesztés elmaradt vagy csak nagyon töredékes volt, és az utóbbi ötven évben kellett kialakítani az alapvető közlekedési szerkezetet. Ehhez azonban már a modern közlekedés kínálata állt rendelkezésre, így a teljes térségben előtérbe került az autópályák és a repülőterek, illetve nagyobb országokban a nagy sebességű vasutak építése. Ezek a struktúrák azonban a koncentrált csomópontokat, a nagyobb városokat szolgálják ki, és ott működnek jól, ahol átlapolják a térséget behálózó közlekedési pályák rendszerét. Ha ez utóbbi hálózat hiányzik, akkor az országon belül növekszik a koncentráció, megerősítést kapnak a városok, leszakadnak a falusi és kisvárosi térségek. A kötetben tárgyalt északi országok esetében ez komoly polarizálódáshoz vezethet, míg a sivatagos területeken, ahol a népesség eleve városokba koncentrálódik, illetve az Öböl térség kis államai esetében sokkal jobban működik.

Lényegében ezt az Öböl térségi működő helyzetet mutatja be e fejezetnek az országtanulmányokat követő, attól eltérő felépítésű 15. blokkja, a „*Dubaj-szindróma*”. Az Arab-félsziget és a Perzsa-öböl vidékének eleve a legértékesebb területei voltak a tengerparti sávok, kikötőhelyek. Az olaj- és gázlelőhelyek felfedezése után is kulcs helyzetbe kerültek a kikötők, sőt, ez igaz maradt a csővezetékek és az olaj utáni korszakra történő fejlesztés időszakában is. Erdősi bemutatja a térség kikötőit és azt az összefüggést, hogy a kikötő jelentőségét csak részben biztosítja a víz oldali korszerű kiépítés, legalább ennyire fontos, hogy mekkora és mennyire jelentős hátország terül el a kikötő mögött, az

mennyire van szárazföldi közlekedési oldalról hozzákapszolva a kikötőhöz. Vannak ebben különbségek – így az öböl kapuzatát jelentő szoroson kívül elhelyezkedő kikötők számára elegendő lehet, hogy közvetlen szerephez jutnak a távolsági hajóforgalomban mint víz- és üzemanyag felvételi helyek és ehhez kapcsolható logisztikai szolgáltatást nyújtó bázisok.

A „Dubaj-szindróma” lényege annak a felismerése, hogy a transzkontinentális repülésben a nagy utasszállító (és teherszállító) gépek Európa és Távol-Kelet közötti, Afrika és Dél-Ázsia közötti stb. növekvő forgalmában rendre érintik a Közel-Kelet térségét, esetleg ott alakíthatják ki a közbenső leszállási állomásukat. Ez idáig csak vágyakozás, remény, sóvárgás a tranzitszerep után. Akkor válik aktív cselekvéssé, amikor várakozás helyett pl. Dubaj flottát szerel fel (Emirates) és indít keleti és nyugati irányokban, olyan repülőtérei és utazási minőséget, árat – majd helyi látnivalókat is – kapcsolva hozzá, amivel magához csábítja a korábban más gépekkel utazókat. Nemcsak a repülőtér és a géppark képviseli a 21. századi élvonalat, de társul hozzá egy hasonlóan korszerű, magmutogatónan egyedi és csúcsteljesítményeket felmutató városépítés, desztinációépítés is. A térség másoknak kiszolgáltató tranzitállomás helyett (mellett) vonzó célponttá válik, és aktív szereplőként képes befolyásolni saját utas- és látogatóforgalmát.

Erdősi foglalkozik azzal is, hogy Dubaj szerepe mennyire egyedi, vajon mekkora a verseny Abu-Dzabival vagy Dohával; esetleg Isztambullal mint célpontokkal, illetve a repülőtereikhez kapcsolódó légitársaságok között. Megállapítja, hogy mivel már ma is évi százmillió reptéri forgalomról van szó, nyilván nem a verseny a lényeg, hanem a térség egésze értékelődött föl, és jó esetben stratégiai szövetségben több légikikötő és légitársaság együtt képes csak ellátni az önmaga számára kiküzdött szerepet. Ki fog köztük alakulni munkamegosztás is, árviszonyok, látnivalók, kínálat stb. szerint. A térség jövőjét taglalva Erdősi hajlik arra, hogy a „Dubaj-fejlődést” magasabb szintűnek tekintse, mint a nyersanyagtermelőből feljebb lépő, annak feldolgozására, logisztikájára, kereskedelmére, oktatására alapozódó tevékenységeket. Érdemes rámutatni arra, hogy a Dubaj-jelenség is nagyon mélyen az olajra épülő ipari társadalom paradigmáján nyugszik, és a repüléssel vagy a városban megépülő autópályákkal egyaránt az olcsó energián alapuló amerikai típusú modernizációs fejlődést másolja. Ebben az értelemben tehát itt is az olajnak mint nyersanyagnak a kifinomult – tercier, kvaterner – feldolgozottságán alapuló fejlesztésekről van szó. A Közel-Kelet közlekedése jövőjéről szóló kötetzáró gondolatok nem véletlenül említik bizonytalansági tényezőként a klímaváltozás, a szénhidrogénkészletek kimerülése vagy a politikai stabilitás elvesztése esetén várható fejleményeket.

Összefoglalva, Erdősi új kötete a tőle megszokott alaposággal és részletességgel mutatja be a Közel-Kelet közlekedését. Az összegyűjtött adatok és leírások maguk is nélkülözhetetlenné teszik a kötetet a térség vagy az egyes országok közlekedésével foglalkozók számára. Az olvasó számára ennél is fontosabbnak éppen azok a fejezetek tűnnek, amelyek lerázták magukról a közle-

kedési alágazati tagolást, és térségben és közlekedési megközelítésben integráltan foglalkoznak egyes országcsoportokkal. A Földközi-tenger és melléktengerei közötti szorosok tengerhajózási, szárazföldi és csővezetékes szállítása köré építve e térség történelmi és mai viszonyai képezik az egyik ilyen csomópontot, a Perzsa-öböl és az Arab-félsziget a Dubaj-jelenséggel a másikat, Irán és a közép-ázsiai kapcsolat marad harmadiknak.

Az olvasó becsukja a könyvet, és odalép a földgömbhöz. Örömmel látja, hogy van még rajta egy-két fehér folt. Érdeklődéssel várjuk Erdősi professzor következő kötetét!

Irodalom

Erdősi F. (2009): *Kelet-Európa közlekedése*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs

Erdősi F. (2011): *Afrika közlekedése*. Publikon Kiadó, Pécs

Erdősi F. (2013): *A közeledő Távol-Kelet: A transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok jelene és jövője*. Publikon Kiadó, Pécs

Erdősi F. (2015): *Törökország közlekedése*. MTA KRTK RKI, Pécs

Jankó F., Fábián A., Hardi T. (szerk.) (2017): Burgenland (Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 551 o.)

SZABÓ PÁL

SZABÓ Pál: docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék;
1117 Budapest Pázmány P. sétány 1/c.; szpkact@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2140-2223>

Pál SZABÓ: associate professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University;
Pázmány P. sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; szpkact@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2140-2223>

Egy kötet, 551 oldal, három szerkesztő, két lektor, harmincegy szerző – egy tartomány, 4000 km², 171 település, 290 ezer lakos. Úgy gondolom, aligha van olyan külhoni térség, amelyről – az előbbi adatok nagyságát, arányait tekintve – ilyen terjedelmes magyar nyelvű munka született volna az elmúlt időszakban. De miért is jöhetett létre ez a tanulmánykötet? Egyszerű a válasz: Burgenland egy izgalmas történelmű, Bécs-közeli, kicsiny osztrák tartomány, amely Magyarország számára sok szempontból fontos szomszéd, és amelyet több diszciplína felől érdemes kutatni, elemezni, így tárgya volt és lesz számos, hazánkban megjelenő regionális munkának (is).

Jankó Ferenc, Fábián Attila és Hardi Tamás szerkesztette e Burgenland-kötetet, amely a Horváth Gyula kezdeményezésére elindult A Kárpát-medence régiói sorozat 14. darabja. A munka hiánypótló, mivel tudományos alapossággal, átfogóan mutatja be a tartományt, a történeti-területi helyzettől az átalakuló természeti környezeten át a változó társadalmi, gazdasági jellemzőkig, így már nem csak területfejlesztési koncepció, lexikonszócikk vagy turisztikai útikönyv ad számunkra ilyen rendszerben területi információkat a térségről. Sajnálatos, hogy a könyv nem lesz megtalálható a könyvesboltokban. (A könyv megjelenésének támogatási formája miatt nem kerülhet kereskedelmi forgalomba, de interneten elérhető: <http://hdl.handle.net/11155/1469>.)

A lektorok, Szirmai Viktória és Rechnitzer János már a könyv előszavában olyan elemeket emelnek ki, amelyek e térség fontosságát és így a mű jelentőségét támasztják alá, közte a sokáig meghatározó átmeneti, illetve határjellegű Nyugat és Kelet között, valamint hogy más történelmi helyzetben Burgenland fejlődési útját járhatta volna be a Nyugat-Dunántúl is. A kötet specialitása és erőssége terjedelmes bevezetője, Burgenland a történelmi, földrajzi és kutatási térben címmel, amelyben Jankó Ferenc és Tóth Imre – a regionális földrajzban

alapvető név és határok alakulásának taglalásán, valamint a térség sajátosságainak és az ebből eredő fő kutatási kérdések leírásán túl – részletesen bemutatja a tanulmánykötet fejezeteit, mintegy öt oldalban. Ezt felesleges lenne megismételni, de érdemes idéznünk a Burgenland-képünk részéből, hiszen ennél többet, jobbat röviden nem is lehet írni a kötet összefoglalásaként:

„A kötetet végigolvasva az Olvasó számára a Burgenland-kép jóval gazdagabbá formálódhat: megjelenik számunkra az elszakított Nyugat-Magyarország, a Sopron elvesztésével megcsonkított, életképtelen tartomány, a Vasfüggöny árnyékában tengődő rurális, város-, értelmiség- és történeti identitáshiányos határvidék, az osztrák Alpokalja, az elő-alpi vidék, az osztrák pusztá, a világörökség tája. Megismerhetjük a magas környezetminőségű, ám környezeti konfliktusokat nem nélkülöző tartományt, amely nagy lépéseket tesz az energiaautonómia felé: Burgenland, a megújuló energiák földje. Az a tartomány, amely Bécs és Grác vonzásában az ingázók tartományává vált: a lakosság nagy része ingázik munkahelyére, mint ahogy magyarok tömegei is ezt teszik a határon túlról. A vidéki és főképp a déli tartományrészeket az előregedés sújtja, miközben az északi rész az osztrák főváros városrégiójába épül be. Burgenland letért arról a fejlődési útról, amelyet a Kárpát-medence többi utódállama bejárt; Burgenland mintarégióvá vált hazánk és Nyugat-Magyarország számára, egy új modellt valósított meg, az osztrák tartományi modernizáció, a politikai stabilitás, a tartományi gazdaság- és identitásépítés modelljét. Burgenland az a tartomány, ahol a veszélyeztetett, ősi nyelvjárású horvát kisebbség ténylegesen összeforrasztja a határ két oldalát, ahol a magyar autochton kisebbség új bevándorlókkal küzd a megmaradásért, ahol a magyar örökséget az alpinizálódás folyamata fedi el. Burgenland Magyarország számára az osztrák professzionális legközelebbi térsége, ahol már-már túl rendezett a településkép, ahol a mezőgazdaság és az ipar modern ágazatnak számít, ahol működik a közlekedés (és télen el van takarítva a hó). Mondhatjuk talán végül, hogy a burgenlandi osztrák a legközelebbi sógor, aki a közös történelem és a sokszor átfedésben lévő jelen okán tanuló- és együttműködő-partner, ám versenytárs, konkurencia is mindennapi dolgainkban.” (Jankó, Tóth 2017, 26.)

Ami ezek után marad, a kötet tartalmának más szempontok szerinti értékelése. Minden, ami eszünkbe jut e térségről, gyakorlatilag megtalálható e kötetben egy-egy tanulmány (vagy fejezet) formájában, így szinte biztos, ha valaki Magyarországon társadalomtudományi témában közelít Burgenlandhoz, megtalálja és felhasználja majd e munkát. A kötet struktúrája követi a klasszikus regionális földrajzi szemléletet, de – ahogy a szerkesztők is kiemelik – vannak hangsúlyeltolódások. Ez leginkább a terjedelmesebb történeti részeket jelenti, amelyek információi nélkül – a szerzők szerint – a tartomány jelene nem igazán érthető meg. Fontos elem a természeti, környezeti blokk is, mindazonáltal a legnagyobb részt a tartomány társadalmi, gazdasági, térszerkezeti jellemzőiről és a szomszédsági kapcsolatokról szóló fejezetek teszik ki. Ami szembeötlő ezen túl, hogy pár évtizede még főként a tényeket felsorakoztató, erősen leíró jelle-

gű munka született volna valószínűleg e témában, de ez a kötet már tükrözi azt a szemléletet, hogy tovább kell lépni az ilyen megközelítésen, sőt még a valamivel modernebb összehasonlításokon is. A környezeti, társadalmi, gazdasági jellemzőkre, problémákra, kihívásokra adott társadalmi válaszoknak, terveknek, a fejlesztéspolitikának is hangsúlyosan kell szerepelnie egy korszerű társadalomföldrajzi kötetben. A regionális politikai rész mindezt komplexen mutatja be, míg az egyes „ágazati” részeknél különböző szakpolitikai elemek jelennek meg, bár az egyes fejezetek – terjedelmüket és hangsúlyaikat illetően – eltérnek egymástól ezen a téren.

Mindezek miatt Burgenland minta lehet a területfejlesztők, vidékfejlesztők számára: több fejezet foglalkozik azzal a ténnyel, hogy Ausztria európai uniós csatlakozásakor e tartomány viszonylag fejletlen régiónak számított, de napjaink közepesen fejlett régióvá vált az EU-ban (például az egy főre jutó GDP-je (PPS) az EU-átlag 90%-át éri el), és egyes fejezetekben feltárulnak ennek okai is. Mint fejlett vidék, sok szempontból példaértékű Burgenland. Mindemellett Ausztriában még mindig fejletlen régió és pár éve az EU-hoz viszonyított relatív fejlettsége sem változik, de nehéz is kitörni, ha nincs a tartományban a posztindusztriális korszak gazdasági húzóerejét jelentő nagyváros: a legnagyobb település a 14 ezer fős – igaz, jelentős fejlődésen átment – Eisenstadt (Kismarton).

Érdeemes megfigyelni módszertani szempontból, hogy a tanulmányokban – a számos szerző többféle szemléletéből és az adott témától függően – az összehasonlító területi elemzések viszonyítási pontjai el-eltérnek: van, ahol az időbeliség (történeti fejlődés), máshol az Ausztrián belüli pozicionálás, míg megint máshol a szomszédos Nyugat-Dunántúllal való összevetés a fontosabb. Jellemző még, hogy a kötet társadalomtudományi részei alapvetően a szakirodalomra és a különböző forrásokból (például intézményektől) összegyűjtött, esetenként saját felmérésekből származó statisztikai adatokra épülnek, a valamivel „puhább” megközelítés csak szórványosan bukkan fel. Az alapos szerkesztői munkát dicséri, hogy bár egyes tényezők (ugyanazon jelenségről adatok, leírások stb.) több tanulmányban is megjelennek, ám a fejezetek összefűzése során ezek összehangba kerültek, és a kapcsolódó részekre előre- és hátrautalásokat találunk. A kötet jellegéből és a tartomány méretéből adódóan a számos diagram és térkép mellett – amelyek között néhány sajnos nehezen értelmezhető fekete-fehérben – esetleg több fénykép gazdagíthatta volna a munkát. Ennek révén az egyes tanulmányokban részletesebben is leírt helyek egyedisége nagyobb teret és jobb vizualitást kapott volna. A kötet végén található magyar-osztrák helynév-mutató és a terjedelmes, de egységes irodalomjegyzék szintén a szerkesztők jó munkáját jelzi, és sokat segít a téma iránt érdeklődőknek. Összességében e munka egyfajta keresztmetszeti képet ad a mai hazai klasszikus területi elemzések gyakorlatáról, így a tartalmi részen túl módszertani mintaként is felhasználható, például az oktatásban.

Végezetül még egy szubjektív megjegyzés. Rajtunk, oktatókon, területi kutatókon is múlik, hogy a földrajzi térségeket, településeket a következő ge-

nerációkkal megismertessük, megszerettessük, és e kötet is segíthet abban, hogy a figyelmet jobban áttéreljük a virtuális terekről a földrajzi terekre. Optimista egyetemi oktatóként remélem, hogy ennek révén a középiskolai történelmi és földrajzi tudásanyag részeként is szereplő Burgenlandot talán nem Németországhoz sorolják majd egyes hallgatók, sőt, a „nem tudom, hol van Börgerland” mondatot sem halljuk többé. Összességében tehát csak üdvözölni lehet a munka megjelenését, és reméljük, készülnek még hasonló szemléletű tudományos könyvek.

Irodalom

Jankó F., Tóth I. (2017): Bevezetés – Burgenland a történelmi, földrajzi és kutatási térben. In: Jankó F., Fábián A., Hardi T. (szerk.): *Burgenland*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 11–26. (A Kárpát-medence régiói; 14.)

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Mozgásban lévő világ. Beszámoló a 60. Német Földrajzi Kongresszusról

A world in motion. Report on the 60th German Congress of Geography

ÁRVAI ANETT

ÁRVAI Anett: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c.; arvaianett@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5601-882X>

Anett ÁRVAI: PhD student, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University; Pázmány P. sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; arvaianett@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5601-882X>

A Német Földrajzi Kongresszus (Deutscher Kongress für Geographie) a német nyelvű földrajztudomány legnagyobb és legjelentősebb rendezvénye. A korábban Német Geográfus Napnak (Deutscher Geographentag) nevezett eseményt 1865 óta két évente rendezik meg, immár 60. alkalommal (Pfenning 2010; Rumpolt, Seebacher 2017).

A konferenciának mindig másik város ad otthont, 2017. szeptember 30. és október 5. között Tübingen volt a házigazdája. A 85 ezres népességű egyetemváros számára érzékelhetően nagy kihívást jelentett a nagyszabású, több mint 1500 résztvevőt megmozgató (Rumpolt, Seebacher 2017) esemény befogadása. A négy napon keresztül 11 párhuzamos szekcióülés keretében zajló tanácskozást a plenáris előadások mellett többek között vitafórumok, kerekasztal-beszélgetések, poszterbemutatók és tudományos folyóiratok előadásai is kiegészítették. A résztvevők a szünetekben megtekinthették különböző kiadók és egyéb szolgáltatók standjait, esténként pedig kísérendő rendezvények színesítették a programot. A kongresszus részét alkotta több kisebb konferencia, jelesül az Alkalmazott Földrajz Napja (Tag der Angewandten Geographie), a Fiatal Geográfusok Kongresszusa (Junger Kongress für Geographie) és az Iskolai Földrajz Napja (Tag der Schulgeographie). Emellett

a résztvevők számára 23 különböző témájú szakmai kirándulást szerveztek a városban és környékén.

A széles választék biztosította, hogy a résztvevők megtalálják a saját tudományos érdeklődési körüknek megfelelő programokat, sőt, a párhuzamosságok miatt gyakran nehéz volt választani a lehetőségek közül. Így természetesen csak az általam meghallgatott előadásokon keresztül tudtam benyomásokat szerezni arról, hogy melyek jelenleg a német nyelvű földrajztudomány legfontosabb kutatási témakörei, irányzatai és módszerei.

A tübingeni kongresszus mottója „Mozgásban lévő világ. Kutatni – Megérteni – Formálni” („Eine Welt in Bewegung. Erforschen – Verstehen – Gestalten”) volt, ezzel is utalva arra, hogy nagy hangsúlyt kaptak a programban a napjainkban zajló folyamatoknak nemcsak a vizsgálatai, hanem a befolyásolásukra irányuló intézkedések is. A konferencia fő témáit ennek megfelelően az aktuális folyamatok és kutatási irányok képezték, amelyeket a szervezők hét nagy témakörbe szerveztek. Ezek mentén tartották a plenáris és szekcióüléseket. A táncszokás fő nyelve a német volt, de több angol nyelvű előadás is szerepelt a programban, hiszen számos előadást külföldi előadók tartottak – a plenáris előadásoknak egyenesen a többségét.

Tekintve, hogy a *Migráció és a demográfiai kihívások* Németországot is jelentősen érintik napjainkban, nem meglepő, hogy mindez a kongresszuson önálló témakörként jelent meg. Az viszont számomra újszerűen hatott, hogy a migrációval kapcsolatos kutatások mellett az elöregedéssel foglalkozóak, amelyek korábban nagyon jelentősek voltak a német geográfiában, teljesen háttérbe szorultak ezen a konferencián. Bár én nem vettem részt rajta, de jelentős negatív visszhangot kapott a témakörhöz kapcsolódó egyik pódiumbeszélgetés, ahová meghívást kapott Tübingen polgármestere, akinek jelenléte ellen többen előzetesen is tiltakoztak (Offener Brief zum Fachforum 'Migration & Flucht' [DKG]). A tudósítások (Renz 2017; Rumpolt, Seebacher 2017) szerint heves vitába fulladt a beszélgetés.

A *Városi bolygó* nevű témakör szekciói a városokkal kapcsolatos kutatások nagyon széles választékát foglalták magukba. A városföldrajz és városkutatás töretlen népszerűségét mutatja, hogy 22 szekció foglalkozott a kérdéskörrel, többek között a különböző városi folyamatokkal (pl. szuburbanizáció, dzsentifikáció), a közigazgatási kérdésekkel (pl. governance, tervezés), a lakhatással és a városi környezettel. A szekciókban a városkutatás különböző megközelítési módjaival találkoztam. Az általam hallott előadások többségében a városokban megfigyelhető folyamatok és gyakorlatok vizsgálata dominált, jellemzően kvalitatív, erős elméleti alapokon nyugvó módszertani háttérrel. A kvantitatív elemzések, illetve a települések szerkezetével foglalkozó előadások ezzel szemben kevésbé voltak jellemzőek.

A legszínesebb témaköröket talán a *Gazdasági és társadalmi változással* foglalkozó szekciócsoport fogta át, amelyben a gazdaság- és társadalomföldrajz számos kutatási témáját tárgyalták 25 szekcióban. Komoly figyelmet szenteltek

többek között a digitalizáció különböző aspektusainak, a mobilitás és a logisztika kérdéseinek, a globális termelési láncok, illetve a terület- és településfejlés egyes kérdésköreinek.

Megfigyelhető volt, hogy a kongresszuson a társadalomföldrajzi témájú előadások voltak jelentős túlsúlyban, amelyek mind elméleti, mind módszertani eszköztárunkban jelentősen merítették a rokon társadalomtudományok (pl. szociológia, antropológia) és a filozófia eredményeiből is. Ez a hangsúlyeltolódás a társadalomtudományos szemléletmód felé számomra kicsit szokatlan volt, hiszen eltérőnek éreztem a hazai gyakorlattól, ahol a földrajztudományban a társadalom- és a természetföldrajz részesedése a Tübingenben tapasztaltaknál kiegyenlítettebb, illetve a társadalomföldrajz is sokkal nagyobb mértékben épít a természettudományokra. Bár kisebb arányban, de természetföldrajzi kérdések is jelen voltak, többségük a *Mozgásban a környezet* témakörön belül. Ezek a szekciók egyebek mellett olyan problémákkal foglalkoztak, mint a talajvédelem, az éghajlatváltozás vagy a természetföldrajzi jelenségek monitoringjának és modellezésének módszertani kérdései. Emellett a *Természet és társadalom* összefüggéseit elemző szekciókban is hasonló témák kerültek elő, például a természeti erőforrások, a természeti katasztrófák és az élelmezésbiztonság kérdése.

A földrajz módszerei és koncepciói is kiemelt szerepet kaptak a konferencián, amit a témában megrendezett 20 szekció jól szemléltet. Itt a különböző módszertani ülések mellett – amelyek közül számos elemezte a számítástechnika által kínált új elemzési lehetőségeket – szó volt például a kutatás etikai kérdéseiről, illetve olyan ritkábban előkerülő kutatási témakörökről, mint a jogföldrajz és az egészségföldrajz. Én ezek közül leghasznosabbnak az etikai kérdéseket középontba helyező szekciót éreztem, tekintve, hogy a magyar tudományos diskurzus nem helyez akkora hangsúlyt a kérdésre, mint a németországi. Így számos új, hasznos szemponttal bővült a tudásom a témakörben.

Az egyik szekciócsoport azzal foglalkozott, hogyan lehet *A jövő kihívásainak megfelelővé tenni a földrajzi képzést*. Itt főként oktatási kérdések álltak a középontban, ami az Iskolai Földrajz Napjával együtt sok pedagógust is a kongresszusra vonzott.

Az érintett témakörök áttekintése jól szemlélteti azt, hogy a kongresszus a földrajzi kutatások széles spektrumát fogta át. Nekem nagyon tetszett ez a sokszínűség, hiszen bár leginkább a saját kutatómhoz kapcsolódó szekciókon vettem részt, így is számos új impulzus ért, új kutatási tématerületekkel, módszerekkel, szemléletmódokkal ismerkedhettem meg. Ezek közül példaként a politikai ideológiáktól megtisztított technokrata szemléletet és hatásait vizsgáló „antipolitika” koncepcióját tudom kiemelni, amellyel ezen a konferencián találkoztam először. Az talán részint a kongresszus célkitűzéséből adódott, hogy az általam látott prezentációk többsége egy-egy gyakorlati kérdéshez kapcsolódott, azonban ez nem jelentette azt, hogy az erős elméleti alapokat nélkülözték volna. A gyakorlatorientáltságnak köszönhetően a kutatási eredmények sokkal

könnyebben megérthetőek, befogadhatóak voltak. A programpontok és események nagy számának volt azonban egy negatív következménye is: a rendezvény programja véleményem szerint túlságosan sűrűre sikerült, a szekcióközi szünetek rövidek voltak. Ez azért jelentett problémát, mert így nem jutott elég idő a szekciók között kötetlen beszélgetésre, kapcsolatépítésre.

Főként a kritikai földrajz és az új kulturális földrajz képviselői köréből számos bíráló érkezett a kongresszus tematikáját (Rumpolt, Seebacher 2017). A rendezvény szervezőit kritikával illették amiatt, hogy egyoldalúan kérték fel a plenáris előadókat, főként a konzervatívabb szakmai körökből válogatva, valamint számos, napjainkban jelentős témakör, illetve szemléletmód nem kapott helyet a programban (Sahr 2017). Ennek következtében a kongresszustól függetlenül, de azzal átfedő időpontban (szeptember 29. – október 1.) és azonos városban, annak alternatívájaként, kiegészítéseként megrendezték a Kritikai Földrajzi Kongresszust (Kongress der Kritischen Geographie), így az érdeklődők ennek programjaira is el tudtak látogatni. A főként workshopokból és beszélgetésekből álló programon a szervezők becslése szerint összesen körülbelül 140-en vettek részt (Soto et al. 2017). Mindez azonban nem jelentette a kritikai földrajz teljes kivonulását a Német Földrajzi Kongresszusról, hiszen számos, a kritikai földrajz irányzatát képviselő előadó és kritikai földrajzi kutatásokat bemutató szekció került a programba – például Bernd Belina frankfurti professzor, aki a Kritikai Földrajzi Kongresszuson is részt vett egy workshop szervezésében, több előadást tartott a Német Földrajzi Kongresszuson.

Összevetve a most tapasztaltakat Pfening Viola beszámolójával a 2009-ben Bécsben megrendezett 57. konferenciáról (Pfening 2010), örömmel állapítottam meg, hogy a magyar földrajztudomány akkor észlelt tematikus és elméleti „lemaradása” a német (és a „nyugati”) tudományos kutatásoktól már korántsem tűnik olyan nagynak. Ez főként abban nyilvánul meg, hogy a legjelentősebb nemzetközi kutatási irányzatok és témakörök azóta a hazai geográfiában is megjelentek. Azonban úgy látom, és ebben a kongresszuson hallottak is megerősítettek, hogy a kutatások elméleti és tudományfilozófiai megalapozottsága jellemzően erősebb a német nyelvterületen. Emellett a szekcióülések végén megfigyelhető fejlett vitakultúra is nagy hatással volt rám. A konferencia hangulatát és eredményességét nagyban javította, hogy a résztvevők aktívan hozzászóltak az előadásokhoz, mindig nagyon udvariasan és konstruktívan, de gyakran igencsak kritikai szemlélettel.

A következő Német Földrajzi Kongresszust 2019 őszén Kielben rendezik. A helyszínválasztást az indokolta, hogy ekkor lesz az 50. évfordulója annak az 1969-es kiel-i Geográfus Napnak, amely az akkor még a klasszikus, tájföldrajzi vizsgálatokat előtérbe helyező német nyelvű geográfiában jelentős változásokat indított el, megteremtve az alapjait a tértudományi szemléletmód és vizsgálati módszertan elterjedésének (Weichhart 2016). A szervezők szándéka szerint ez és az elmúlt fél évszázad fejleményeinek áttekintése kiemelt témája lesz a kongresszusnak, azonban a mostanihoz hasonlóan nagy hangsúlyt kapnak a

legaktuálisabb kutatási témák és területek is. Érdeklődéssel várom, hogy a kiemelt témakörök milyen mértékben fognak megváltozni a következő két évben a 2017-es kongresszuson tapasztaltakhoz képest!

Irodalom

- Offener Brief zum Fachforum 'Migration & Flucht' (DKG).* <http://kritische-geographie.de/offener-brief-migrationundflucht/#more-1245> (Letöltés: 2018. június 28.)
- Pfening V. (2010): „Földrajz egy változásban lévő világért” – Beszámoló a Német Geográfus Nap (Deutscher Geographentag) kongresszusról. *Földrajzi Közlemények*, 1., 101–103.
- Renz, F. (2017): „Elfenbeinturm“ trifft Praxis. *Schwäbisches Tagblatt*, október 2. http://events.conventus.de/fileadmin/congress/media/dkg2017/pdf/DKG2017_PresseTAGBLATT.pdf?utm_source=DKG_2017_Newsletter_Herzlichen_Dank&utm_medium=Newsletter&utm_campaign=DKG_2017 (Letöltés: 2018. június 28.)
- Rumpolt, P. A., Seebacher, M. M. (2017): Der Deutsche Kongress für Geographie 2017 – eine Reflexion der grössten Tagung in der Geschichte Tübingens. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 159., 368–378.
- Sahr, W.-D. (2017): *Offener Brief.* <http://kritische-geographie.de/offener-brief-wolf-dietrich-sahr/#respond> (Letöltés: 2018. június 28.)
- Soto, C. L., Hoinle, B., Petzold, T., Schweizer, P. (2017): *Bericht zum Kongress der Kritischen Geographie, Tübingen vom 29.09. – 01.10.2017.* http://kritische-geographie.de/wp-content/uploads/2017/12/Bericht-fuer-Rundbrief_fürHomepage.pdf (Letöltés: 2018. június 28.)
- Weichhart, P. (2016): Der Kieler Geographentag 1969 – Modernisierungsschub, Mythos, Paradigmenwandel oder vergessene Geschichte? *Geographica Helvetica*, 1., 7–13. <http://doi.org/gcc5tp>

Fókuszban a megosztáson alapuló gazdaság és platformjai. Beszámoló a pozsonyi share.techsummit konferenciáról

Sharing economy and its platforms in focus Report on the share.techsummit conference

BÁLINT DÓRA, TÓTH MARCELL LÁSZLÓ

BÁLINT Dóra: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; balintd@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1054-5904>

TÓTH Marcell László: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; toth.marcell@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1221-0956>

Dóra BÁLINT: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; balintd@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1054-5904>

Marcell László TÓTH: PhD student, Doctoral School of Regional Sciences and Business Administration, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; toth.marcell@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1221-0956>

2018. március 15-én Pozsonyban rendezték a megosztáson alapuló gazdaság szereplői számára a *share.techsummit* nemzetközi konferenciát. A pozsonyi székhelyű Techsummit Events által szervezett egynapos találkozó során panelbeszélgetések, workshopok és expó várta a résztvevőket, akik 15 országból, főként Nyugat- és Közép-Európából, intézmények szerint pedig az Európai Parlamentből, startupoktól, a közszférából, valamint a tagállamok döntéshozó testületeiből érkeztek. Ahogy David Čajko, a konferencia főszervezője is utalt rá, a rendezvény elsődleges célja az érintettek közti párbeszéd kialakítása és tapasztalatcseréje volt.

A megosztáson alapuló gazdaság koncepciójának nincs egységesen elfogadott definíciója. Lényege, hogy az információs és kommunikációs technológiák által lehetővé vált a magánszemélyek és vállalkozások számára, hogy kihasználatlan kapacitásaikat (például ingatlan) rendelkezésre bocsássák egymás számára, harmadik fél (vagy hagyományos szolgáltató) közbeiktatása nélkül. A megvalósuló tranzakciók elméletben a társadalom bármely, internet-hozzáfé-

réssel rendelkező tagját összeköthetik, ám kihasználatlan kapacitással elsősorban a magasabb jövedelműek rendelkeznek, ami determinálja a felhasználók körét. Nem csupán a megosztás módja, hanem a részvétel típusa is eltér a hagyományos tevékenységektől, hiszen a magánszemélyek szolgáltatóként és fogyasztóként is jelen lehetnek ugyanazon a felületen, amire az angol *prosumer* kifejezés utal. Utóbbi fogalom a marketing területén jelent meg a cselekvés-orientált fogyasztás leírására (Nyirő 2012). A megosztáson alapuló gazdaság (*sharing economy*) a technológiai fejlődés egyik terméke, mely a közeljövőben 160–572 milliárd euróval járulhat hozzá a gazdasági növekedéshez (Európai Bizottság 2016). Árnyoldalai közé tartozik, hogy a monopolhelyzetben lévő platformok sok esetben a fennálló adózási és szabályozási keretek kikerülésével jutnak versenyelőnyhöz a hagyományos szolgáltatókkal szemben.

A rendezvény panelbeszélései és szekciói öt téma köré csoportosultak, utalva a koncepció legfontosabb kihívásaira: a dinamikusan változó jelenség lehetséges jövőbeli irányai (1), a versenyképes vállalkozói környezet kialakítása (2), az innováció hosszú távú előnyei (3), a felhasználók, a platformok által foglalkoztatott munkaerő védelme (4), valamint az európai nagyvárosok tapasztalatai a helyben működő megosztáson alapuló kezdeményezésekről (5).

A koncepció jövőjével kapcsolatban (1) a kutatók és a platformok képviselői egyetértettek abban, hogy a megosztáson alapuló gazdaság gyors változása miatt nehéz a jövőre vonatkozó, hosszú távon érvényes megállapításokat tenni. A beszélgetés során a platformok szabályozását tartották a legfontosabb kulcskérdésnek a növekedés szempontjából, mivel ez határozza meg, hogy hol és milyen formában végezhetik a tevékenységüket. A rendezvényen Amsterdam önkormányzatának képviselői mutatták be a város helyi törekvéseit, mely a tilítás helyett évi 60 napban korlátozza az Airbnb-n az ingatlanok kiadását.

A résztvevők köre miatt a vállalkozói környezet (2) és a startupkultúra is erőteljes hangsúlyt kapott a témák között. Branislav Kmet, a magánszemélyek gépjárműveit megosztó Carrivederci vagy Ondřej Krátký, a hivatásos sofőröket célzó taxiapplikáció, a Liftago vezérigazgatója bemutatta a platformok alapításának és működésének hátterét. Az elhangzottakból leszűrhetjük, hogy a kezdeményezések mérete és profilja mellett üzleti modelljük is változatos, így komoly kihívás megtalálni a releváns kutatási kérdéseket a megosztáson alapuló gazdaságról.

A koncepcióval kapcsolatban elsősorban a megosztáson alapuló gazdaság társadalmi hasznát emelték ki (3). A bizalom és a társadalmi tőke elősegítése a hosszú távú előnyök egyike, mivel a tranzakciók többsége ismeretlenek között megy végbe. Ahogy Botsman (2017) is megállapítja, az információs korban a bizalom az intézmények helyett egyre inkább a magánszemélyek felé irányul. Ehhez és a foglalkoztatott munkaerő védelméhez (4) kapcsolódik, hogy a regisztrált tagok száma vajon a platformok sikerének fokmérője-e, valamint hogy milyen a platformok által nyújtott szolgáltatások színvonala. Az értékelő rendszerek lehetővé (sőt kötelezővé) teszik a tranzakcióról való visszajelzést,

egyfajta minőségbiztosítást segítenek elő és kiszűrrik az esetleges problémás felhasználókat – bár, ahogy Slee (2015) is összefoglalja a jelenséget bíráló könyvében, felemás sikerrel.

Mivel a megosztáson alapuló gazdaság tevékenységei elsősorban kritikus tömeghez, így nagyvárosokhoz kötődnek, ezért a rendezvényen több beszélgetésben és szekcióban foglalkoztak a városi terekre gyakorolt hatásokkal (5). Itt is a legnagyobb platformok, az Airbnb és Uber működése volt előtérben, a kisebb cégek és a városi közlekedésben megjelenő helyi autó- és kerékpármegosztó cégek mellett.

Például az Airbnb, a globális turisztikai ipar második legértékesebb cége (Wall Street Journal 2017) egyetlen ingatlant sem birtokol, csupán az online térben köti össze a keresletet és kínálatot, melyek után szolgáltatási díjat számol fel. A felhasználók tranzakcióinak azonban számos lokális hatása van – elsősorban a turisztikai desztinációnak számító világvárosokban –, így például a dzsentifikáció (Dudás et al. 2017) vagy a kihasználatlan ingatlannal rendelkező magasabb jövedelmű csoportok révén a társadalmi egyenlőtlenségek növelése (Robinson et al. 2015). A globális szereplők mellett helyi kezdeményezéseket is találhatunk, ahol a tranzakció típusa vagy a platform által megcélzott felhasználóbázis (például Miutcánk.hu) miatt még erőteljesebben koncentrálódnak a felhasználók. A konferencia utolsó programpontjaként kerekasztal-beszélgetés értékelte az európai városok sharing economyról alkotott véleményét. A résztvevők közül volt, aki nemzetközi jelentőségű európai fővárosból érkezett (Klemens Himpele – Bécs, Nanette Schippers – Amszterdam), illetve szerepet kaptak szlovák közép- és nagyvárosok (Patrik Žák – Trencsén, Radoslav Mízer – Poprád) előadói is. Nem meglepő módon a nyugat-európai szakemberek rendelkeztek nagyobb tapasztalattal a megosztáson alapuló gazdaság működéséről, a szlovákiai városok inkább innovációkövetők.

Előbbieken kívül előadást tartott a koncepció támogatásának és minden napokba való beépítésének élén járó Észtország parlamenti képviselője, Kalle Palling, aki az e-demokrácia megoldásait emelte ki az elektronikus szavazástól a megosztáson alapuló közlekedésig. A sokszor egyoldalúan, túlzott elvárásokkal felruházott vagy betiltott koncepció platformjait Martijn Arets, az Utrechti Egyetem kutatójának workshopja foglalta össze, ahol kataszterének bemutatása után (melyet több mint 400 interjú alapján készített el a holland kezdeményezésekről) a résztvevők belekóstolhattak egy alkalmazás létrehozásának gyakorlati kihívásaiba is.

A konferencia számos kérdést vetett fel a koncepcióval kapcsolatban, de általános konklúzióként levonhatjuk, hogy a megosztáson alapuló gazdaság terjedése megállíthatatlan, így nemcsak a geográfusok és közgazdászok, de más tudományterületek számára is teret követel a vizsgálata.

Irodalom

- Botsman, R. (2017): *Who can you trust. How technology brought us together, and why it may drive us apart*. BBS PublicAffairs, New York
- Dudás, G., Vida, Gy., Kovalcsik, T., Boros, L. (2017): A socio-economic analysis of Airbnb in New York City. *Regional Statistics*, 1., 135–151. <http://doi.org/cr4x>
- Európai Bizottság (2016): A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. A közösségi gazdaságra vonatkozó európai menetrend. COM(2016) 356 final. Európai Bizottság, Brüsszel <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/16881/attachments/2/translations/hu/renditions/native> (Letöltés: 2018. május 16.)
- Nyíró N., Csordás T., Horváth D. (2012): Mindenki másképp vesz részt: A közösségrészvétel marketing-megközelítései kritikus elemzése. *Médiakutató*, 3., 97–114.
- Robinson, L., Cotten, S. R., Ono, H., Quan-Haase, A., Mesch, G., Chen, W., Stern, M. J. (2015): Digital inequalities and why they matter. *Information, Communication & Society*, 5., 569–582. <http://doi.org/cr4z>
- Slee, T. (2015): *What's yours is mine: Against the sharing economy*. Scribe Publications, London
- Wall Street Journal (2016): *The billion dollar startup club*. <https://www.wsj.com/graphics/billion-dollar-club/?co=Airbnb> (Letöltés: 2018. május 20.)

Középpontban a körkörös gazdaság Beszámoló a DTI75 konferenciáról

Circular economy in focus Report on the DTI75 conference

BÁLINT DÓRA

BÁLINT Dóra: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; balintd@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1054-5904>

Dóra BÁLINT: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; balintd@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1054-5904>

2018. április 19–20-án, a Dunántúli Tudományos Intézet (ma MTA KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztály, DTO) alapításának 75. évfordulója alkalmából rendezték meg a Socio-economic, environmental and regional aspects of a circular economy (CE) című nemzetközi konferenciát Pécsen, a Hotel Palatinusban. A kétnapos angol nyelvű eseményen plenáris előadások, kerekasztal-beszélések, valamint 11 szekció 54 előadása járta körül a körkörös gazdaság (*circular economy*) koncepcióját, melyre kilenc országból érkeztek kutatók. A modell napjaink erőforráshiányára, a jelenlegi lineáris termelési láncok hosszú távú fenntarthatatlanságára adott válaszként a környezetterhelés csökkentésére, a keletkezett melléktermékek (pl. hulladék) újrahasznosítására épít, komplex rendszerek modellezésén és innovatív technológiákon keresztül.

A DTO által szervezett esemény első napján Varjú Viktor osztályvezető, Fazekas Károly, az MTA KRTK főigazgatója, Bálint Dóra tudományos segédmunkatárs, valamint a kutatást segítő munkatársak nevében Süle Katalin köszöntötte a résztvevőket. Ezt követően Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó tekintett vissza az intézet elmúlt évtizedeire, változásokban gazdag történetére. A délelőtti során elhangzó plenáris előadások a körkörös gazdasághoz kapcsolható előzményeket, a koncepció jelenlegi példáit és lehetséges jövőbeli irányait foglalták össze. Andrásfalvy Bertalan professor emeritus, Széchenyi-díjas etnográfus, az intézet egykori kutatója a magyar parasztság gazdálkodási rendszereinek történeti áttekintésén keresztül mutatta be a fenntartható mező- és erdőgazdálkodást, felhívva a figyelmet arra, hogy nincs új a nap alatt a körfor-

gásos gazdaság tekintetében sem. Arjan van Timmeren, a Delfti Műszaki Egyetem professzora a lokális közösségek szerepét hangsúlyozta a hatékonyabb energiagazdálkodás szempontjából, amit holland példákkal illusztrált. Henning Wilts, a Wuppertal Intézet vezető közgazdásza a koncepció elterjedésének lehetséges akadályaira és lehetőségeire utalt előadásában. A plenáris ülést kerekasztal-beszélgetés zárta, majd párhuzamos szekciókkal folytatódott a délutáni program, melyben három téma köré csoportosultak az előadások. Az első egységben a koncepció egyik alapelve, a lineáris termelési láncokat felváltó kevesebb vagy zero hulladékot termelő megoldások bemutatása volt fókuszban a geodizájn, a mérésüket segítő indikátorrendszerek, valamint a résztvevők motivációnak elemzésén keresztül. Az európai esettanulmányokra fókuszáló előadások különböző léptékeken (a háztartások, régiók és nemzetállamok szintjén) vizsgálták a körkörös gazdaságot.

A prezentációk az innovációs stratégiák, a gazdasági és környezeti reziliencia, illetve a biogázfogyasztás területét is érintették. A harmadik egységben a vállalati szemszög került középpontba, elsősorban a koncepció üzleti modelljein és gazdasági előnyeiben keresztül.

Ezt követően plenáris előadás, majd egy újabb szekcióblokk zárta a konferencia első napjának hivatalos programját. Utóbbiban az előadások a gazdasági modellezés eszközével a koncepció várható gazdasági hatásait elemezték. A további helyszíneken a technológiai oldal, illetve a befogadó társadalmi közegegre tett hatások köré csoportosultak a prezentációk.

A program a második napon plenáris előadásokkal és kerekasztal-beszélgetésekkel folytatódott. Utóbbiban már nemcsak kutatók, hanem egyesületek képviselői, projektmenedzserek árnyalták az addig elhangzott – jórészt elméleti – megközelítéseket. A fenntarthatóbb gazdasági rendszerek kialakításának egyik legfontosabb pillére az ökoinnováció. Az Interreg EcoInn Danube projekt keretén belül a Duna régióban megvalósuló zöld innovációkat mutatták be, majd a körkörös gazdasággal rokonságban lévő jelzős gazdasági modellekről (például kék gazdaság) és a szabályozási keretokről folytatódott párbeszéd. A délután további részében ismét párhuzamos szekciók következtek, ahol a területfejlesztésre gyakorolt hatások, illetve a fenntartható gazdasági rendszerek monetáris vonatkozásairól szóló előadások következtek. A további szekciókban az urbánus terekre, a városok élhetőségének növelésére és a körkörös gazdasághoz a megfogalmazott célok tekintetében kapcsolódó egyéb modellekről tartottak prezentációkat.

A konferencia absztraktkötete, valamint az elhangzott előadások anyagai megtalálhatók a <http://dti75.rkk.hu> weboldalon.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Articles

Márton Pete	Three decades of border studies in Hungary. A literature review	3
György Jóna	Entrepreneurial networks without borders	20
Julianna Csugány, Anita Kozák	Regional labour market problems – does foreign employment aggravate the situation of north-eastern regions in Hungary?	38
Dániel Balizs, Péter Bajmócy	Rajka: The “Hungarian suburb” of Bratislava	54

Outlook

Bernadett Lehoczki, Beáta Paragi	The refugee camp: Political solution and/or social problem?	77
Viktória Józsa	Quo vadis regionalism? The subsistence of a conceptual and value system through the professionals	96

Reports

László Jóna	Inner courtyards as public open spaces	113
Attila Albert Tóth, János Rechnitzer	Choice of location in the hotel industry	128

Book reviews

Tamás Fleischer	Erdősi F. (2017): A Közel-Kelet közlekedése	143
Pál Szabó	Jankó F., Fábíán A., Hardi T. (szerk.) (2017): Burgenland	149

Scientific life

Anett Árvai	A world in motion. Report on the 60th German Congress of Geography	153
Dóra Bálint, Marcell László Tóth	Sharing economy and its platforms in focus. Report on the share.techsummit conference	158
Dóra Bálint	Circular economy in focus. Report on the DTI75 conference	162

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2018/3

Tanulmányok

Pete Márton	
A magyarországi határkutatás három évtizede. Szakirodalmi áttekintés	3
Jóna György	
Vállalkozói hálózatok határok nélkül	20
Csugány Julianna, Kozák Anita	
Regionális munkaerőpiaci problémák – a külföldi munkavállalás súlyosbítja-e az északkeleti régiók helyzetét Magyarországon?	38
Balizs Dániel, Bajmócy Péter	
Szuburbanizáció a határon át: társadalmi, etnikai és arculati változások Rajkán	54

Kitekintés

Lehoczki Bernadett, Paragi Beáta	
A menekülttábor: politikai megoldás és/vagy társadalmi probléma?	77
Józsa Viktória	
Quo vadis regionalizmus? Egy eszme- és értékrendszer tovább élése a szakemberek közvetítésével	96

Ténykép

Jóna László	
Belső udvarok mint közösségi terek	113
Albert Tóth Attila, Rechnitzer János	
A telephelyválasztás lehetőségei a szállodaiparban	128

Könyvszemle

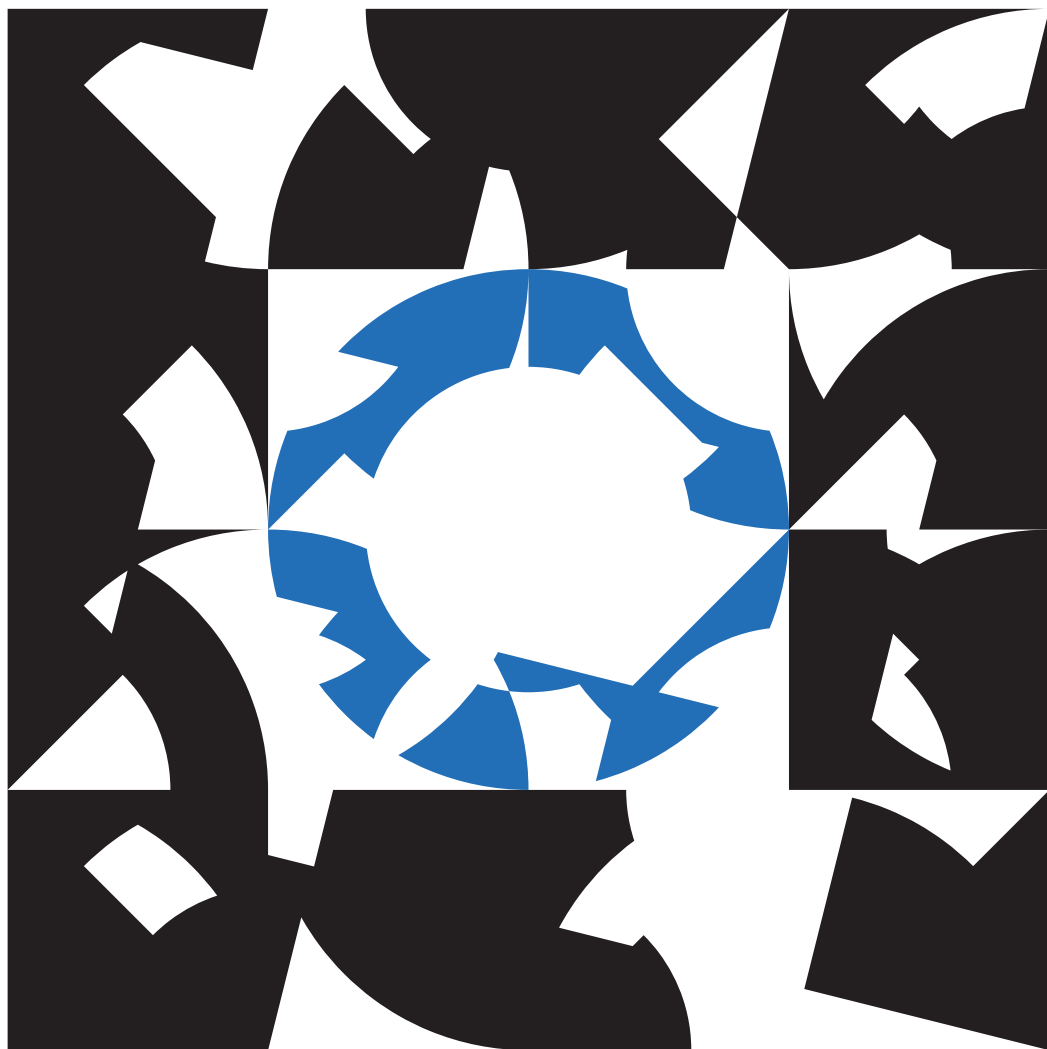
Fleischer Tamás	
Erdősi F. (2017): A Közel-Kelet közlekedése	143
Szabó Pál	
Jankó F., Fábián A., Hardi T. (szerk.) (2017): Burgenland	149

Tudományos élet

Árvai Anett	
Mozgásban lévő világ. Beszámoló a 60. Német Földrajzi Kongresszusról	153
Bálint Dóra, Tóth Marcell László	
Fókuszban a megosztáson alapuló gazdaság és platformjai. Beszámoló a pozsonyi share.techsummit konferenciáról	158
Bálint Dóra	
Középpontban a körkörös gazdaság. Beszámoló a DT175 konferenciáról	162

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2018/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Vendégszerkesztő / Guest editor

Bottlik Zsolt

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál
Fábián Attila
Gál Zoltán
Győri Róbert
Molnár Ernő
Tagai Gergely
Timár Judit
Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Benedek József
Czakó Erzsébet
Kovács Zoltán
Lengyel Imre
Tadeusz Marszał
Molnár Virág
Nemes Nagy József
Pálné Kovács Ilona
Rechnitzer János
James W. Scott
Szirmai Viktória
Tosics Iván
Doris Wastl-Walter

Lapalapító / Founding editor:

Enyedi György

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /
Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of the Institute for Regional Studies,
Centre for Economic and Regional Studies,
Hungarian Academy of Sciences

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Tér és Társadalom szerkesztősége
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Tel.: +36 (1) 309 2684
E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):
intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek
4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak
online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).
Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar
Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi
Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)
ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<https://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons
Nevezd meg! 4.0 licenc alatt jelenik meg. / Space
and Society is published under the Creative
Commons Attribution 4.0 licence. [https://
creativecommons.org/licenses/by/4.0/](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

32. évfolyam, 4. szám
Volume 32, Number 4
2018

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

A VÁLTOZÓ EURÓPAI POSZTSZOVJET TÉR / THE CHANGING EUROPEAN POST-SOVIET SPACE

Vendégszerkesztői előszó

Editorial

BOTTLIK ZSOLT

BOTTLIK Zsolt: egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; agria@gmx.net; <https://orcid.org/0000-0003-0337-5580>

Zsolt BOTTLIK: associate professor, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; agria@gmx.net; <https://orcid.org/0000-0003-0337-5580>

Az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézetében 2015 elején megalapított Etnikai és Vallásföldrajzi Műhely (<https://evfm.elte.hu>) jelenleg futó kutatási projektjének néhány eredményét nyújtjuk át a Tér és Társadalom olvasóközönségének. A téma, a változó kelet-európai pufferezóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata, talán kissé tág, ugyanakkor a jelenlegi, Magyarországot is egyre inkább érintő, köztes-európai geopolitikai szituáció és a térségben zajló események (befagyott konfliktusok, háborús válságövezetek, el nem ismert államok) a folyamatok földrajzi vizsgálatát is indokolják.

Az Oroszországon kívüli európai posztszovjet térség a Szovjetunió felbomlásával és a bipoláris világrend megszűnésével geopolitikai vákuumba került, majd az európai integráció és az újjászerveződő orosz állam között fokozatosan egyfajta pufferezónává vált az 1990-es években. A balti államok európai uniós csatlakozásával e zóna lényegében két tágabb térségre, az európai uniós szomszédságpolitika szerint európainak tekintett dél-kaukázusi országokra (Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország), valamint a köztes-európai régióhoz közvetlenül, ahhoz több kulturális és történelmi szállal kapcsolódó térségre (Belarusz, Moldova, Ukrajna) redukálódott.

Jelenlegi kutatásaink során ez utóbbi területekre fókuszálunk, bár az itt közölt tanulmányok egy része kitekintést tartalmaz a szomszédos területekre is. A vizsgált terület pufferzónahelyzete nem új keletű. A nyugatról keletre irányuló (német, lengyel, svéd stb.) expanzió, valamint az ellenkező irányú orosz/szovjet terjeszkedési kísérletek számtalanszor átrajzolták a térség politikai, népességi és gazdasági térképét, miközben az új struktúrák egyszerre törölték el és használták fel a régiákat. A helyben élő társadalmak fejlődését, politikai kultúráját, valamint gazdasági berendezkedését alapvetően meghatározta e határvidékhelyzetük, ám e szférák éppen a pufferzóna-szituáció miatt igen nagy összetettséget is mutatnak.

A térség legnagyobb államában, a sok népnek otthont adó *Ukrajnában* jelenleg kívülről látszólag a két legnagyobb etnikai csoport között éleződtek ki az ellentétek, ám a földrajzi térben világosan megjelenő kelet-ukrajnai frontvonal mellett a társadalmi teret további, sokszor markánsabb gazdasági, politikai, illetve hatalmi törésvonalak szelik át – rávilágítva a nyugat-európai nemzetállami modell térségi irrelevanciájára. Nagyon hasonló a helyzet *Moldovában*, ahol a Dnyeszter-menti Moldáv Köztársaság az 1990-es évek első felében történő elszakadásának következményeit már történelmi távlatokban vizsgálhatjuk; ugyanakkor a társadalmi térben itt is alapvető választóvonalat húz az orosz- és románorientáltság, illetve az önálló moldovai entitás kérdése. Jóllehet *Belaruszban* jelenleg nincsenek szakadár területek és az orosz kapcsolatról alkotott vélemények leginkább társadalmi és talán kisebbsézt etnikai különbségekből táplálkozó törésvonal mentén osztják meg az ország közvéleményét, a kérdés az, hogy a kívülről nézve letűnt kor reliktumaként jellemezhető vezetésnek meddig lesz támogatottsága és mikor éleződnek ki a meglévő ellentétek.

Az Európai Unió az itteni konfliktusokat, társadalmi folyamatokat és a gazdasági élet rezdüléseit, valamint azok mozgatórugóit már másfél évtizede, a 2002-es koppenhágai csúcs óta megkülönböztetett figyelemmel kíséri. Ekkor határozták meg a 2004-es bővítés dátumát és az abban érintett országokat. Az EU keleti érdekszférájának definiálása megjelent továbbá a 2003-as Wider Europe koncepcióban (European Commission 2003) is – amelyből aztán 2004-ben a már említett jelenlegi szomszédságpolitika kialakult.

Így a 2004-es bővítéssel ez a terület az Európai Unióval közvetlenül határos térséggé vált. Ennek az új geopolitikai helyzetnek a következményeként a magyar közvélemény és a politikai elit számára szintén érzékeny pontnak számít e térség helyzete. A rendszerváltás előtti évtizedek kényszerű kapcsolatai, a stratégiai fontosságú energetikai hálózatok mellett a térségben élő kárpátaljai magyar lakosság miatt áll a vizsgált terület a figyelem középpontjában. Az elmúlt évek globális válságjelenségei után felértékelődő keleti kapcsolatok, a hazai politikában is megfigyelhető „keleti partnerség” szintén előtérbe helyezi a terület történéseit.

A térséget érintő politikai/társadalmi/gazdasági diskurzus igen gyakran alkalmaz leegyszerűsítő dichotómiákat (nyugat-kelet, fejlett-elmaradott, de-

mokratikus-autoriter stb.), melyben azonban a konkrét térségi konfliktusok és válságjelenségek csak nehezen értelmezhetők. A régió a rendszerváltás után leértékelődött, nem volt igény a legújabb folyamatok naprakész ismeretére. Így konzerválódott a hazai diskurzusokat átható, a korábbi évtizedekre jellemző szemlélet, a tudományos közeg a kényszerűség éveitől inkább elfordult a terület tudományos igényű kutatásától, aminek hatására néhány kivételtől eltekintve fehér foltként szerepel a rendszerváltás utáni évtized földrajzi szakirodalmában. A kivételhez tartoznak kutatócsoportunk egyik tagjának, Karácsonyi Dávidnak Ukrajnával és Belarusszal kapcsolatos kutatásai. A geopolitikai jelentőség, a földrajzi közelség, a gazdasági kapcsolatok, az energiapolitika alakulása, a nemzetpolitika változásai, a határon túli magyarság helyzete, az EU szomszédságpolitikája és a forrongó térségben érzékelhető, a mindennapjainkat is befolyásoló változások megkövetelik a kutatói attitűd változását, igazolják a térség tudományos igényű vizsgálatának szükségességét.

A komplex helyzetkép kialakítása, amely különböző földrajzi léptékekben való vizsgálatot feltételez, nem csupán az egyetemes és a hazai tudomány, hanem a köztes-európai térség és benne Magyarország jövője szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bír. Ilyen előzmények után gondoltuk úgy, hogy a Tér és Társadalom szerkesztőségi felhívására pályázatot adunk be, amelybe a tanulmányok mellett konferenciabeszámolókat, illetve a térségről megjelenő könyvek ismertetését is beillesztettük. Később a szerkesztőséggel egyetértve legfrissebb kutatási eredményeinkből négy hosszabb tanulmány születhetett meg, amelyeket az alábbiakban olvashatnak.

A cikkek leginkább a térség társadalmi adottságaira fókuszálnak. Az alaphangot *Demeter Gábor* (2018) a MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának munkatársa a jelenlegi gazdasági, kulturális törésvonalak történelmi hátterének két időpontban történő fölvázolásával adja meg. Kvantitatív módszerrel egy történelmi GIS-adatbázis segítségével támasztja alá azt a hipotézisünket, hogy a korábbi törésvonalak a megváltozott államhatárok által sem formálódtak át lényegesen, még hosszabb időtávban sem. A jelenlegi geopolitikai helyzetet a térség legnagyobb államának vizsgálatával *Karácsonyi Dávid* (2018), az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpontjának kutatója mutatja be. A szerző úgy véli, hogy a közelmúlt ukrajnai konfliktusa lényegében az ország erőforrásainak ellenőrzéséért folyik. A további két tanulmány pedig, amelyet az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézetében működő Etnikai és Vallásföldrajzi Műhely alapító és belső tagjai jegyeznek (*Barta Géza, Berki Márton, Illés Tamás, Kőszegi Margit*) a posztszovjet társadalom jelenlegi állapotának hátterét vázolja föl. A térségben fontos szerepet kap az etnicitás kérdése, amelynek rejtett dimenzióit egy tanulságos terepbejárás tapasztalataival megerősítve a moldáv identitás rétegeinek vizsgálatával a posztkolonialista megközelítést a posztszovjet/posztszocialista nézőpontokkal párhuzamba állítva mutatunk be (Illés, Bottlik 2018). A liminalitás koncepciójába ágyazva pedig négy rövid eset-tanulmány villantja föl az orosz és szovjet expanzió hatásait a balti országok,

egy kaukázusi csoport, a csecsenek, a Fekete-tenger melléki krími tatárok, valamint az ukrán állam szemszögéből (Kőszegi, Berki, Barta 2018).

A tanulmányok mellett két rangos nemzetközi konferenciáról számolunk be, amelyek tárgya a posztszovjet térség bemutatása és amelyen kutatócsoportunk tagjai is előadást tartva gyűjtöttek tapasztalatokat (Berki 2018; Kőszegi 2018). A témába vágó könyvismertetések között a talán szélesebb kutatói érdeklődésre is számot tartó (posztszovjet) témákban készült irodalmak mellett helyett kapott a szintén a térséggel foglalkozó, a MTA CSFK gondozásában megjelent és kutatócsoportunk által is jegyzett *Belarus in Maps* című térképgyűjtemény (Karácsonyi, Kocsis, Bottlik 2018), amely a regionális földrajz módszereivel mutatja be ezt a magyar közvélemény által kevésbé ismert országot.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferróna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Irodalom

- Berki M. (2018): Máshonnan tekinteni a posztszocialista városokra? – Beszámoló a Cities After Transition hálózat 2017-es konferenciájáról. *Tér és Társadalom*, 4., 125–128. <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3101>
- Demeter G. (2018): A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai posztszovjet térségben. *Tér és Társadalom*, 4., 31–53. <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3095>
- European Commission (2003): Wider Europe – Neighbourhood: A new framework for relations with our Eastern and Southern neighbours. COM(2003) 104 final. http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf (Letöltés: 2018. október 1.)
- Illés T., Bottlik Zs. (2018): A moldáv identitás rétegei. *Tér és Társadalom*, 4., 84–105. <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3104>
- Karácsonyi D. (2018): Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 4., 54–83. <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3096>
- Karácsonyi D., Kocsis K., Bottlik Zs. (eds.) (2017): *Belarus in Maps*. MTA CSFK Geographical Institute, Budapest
- Kőszegi M. (2018): Konferencia a nemzetállami lét kérdéseiről Kelet-Európában, Oroszországban és Euráziában. *Tér és Társadalom*, 4., 129–133. <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3100>
- Kőszegi M., Berki M., Barta G. (2018): A liminalitás terei és idői az európai posztszovjet térben az orosz és szovjet expanziós törekvések tükrében. *Tér és Társadalom*, 4., 31–53. <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3094>

A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai posztszovjet térségben

The impact of history – persistent fault lines in the post-Soviet region

DEMETER GÁBOR

DEMETER Gábor: tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; Demeter.Gabor@btk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3283-706X>

KULCSSZAVAK: posztszovjet; fantomhatár; történelem; regionális elemzési módszerek; fejlettségi és hasonlósági régiók

ABSZTRAKT: A tanulmány célja annak megvilágítása, hogy a posztszovjet térségben jelenleg tapasztalható konfliktusok és gazdasági-társadalmi különbségek területi mintázata mutat-e összefüggést a történelmi múlttal. A korábbi, országtanulmányok szintjén megvalósuló kísérletek szintéziseként az 1897-es orosz birodalmi és az 1930-as történeti statisztikák felhasználásával az egész posztszovjet térségre kiterjesztve rekonstruálom a történeti régiókat, és ezek határait egybevetem az egykori és mai országhatárokkal, illetve a mai belső törésvonalakkal. Álláspontom szerint ezen országokban a törésvonalak nemcsak politikai-ideológiai ellentétek és társadalmi problémák mentén fejeződnek ki, de erőteljes területi mintázatot mutatnak, melynek történelmi meghatározottsága megkérdőjelezhetetlen. Módszertani szempontból a tanulmány a közbeszédben domináns politológiai és szociológiai szemléletet helyettesíti a földrajzi és történelmi megközelítésmóddal. Az 1897-es évre 360 területi entitásra kilenc változó alapján többváltozós statisztikai módszerrel végzett számításaim bizonyítják, hogy regionális struktúrája alapján (mind a fejlettségi, mind a hasonlósági régiókat tekintve) az Orosz Birodalom nemcsak a száz évvel korábban létezett országhatárok által meghatározott differenciákat nem volt képes felszámolni, de a mai törésvonalak futása is kísértetiesen hasonlít az 1770-es és 1890-es évek régióhatárait. Az 1930-as évekből származó 15 változó felhasználásával végzett vizsgálat alapján pedig az a kép rajzolódik ki, hogy a mai posztszovjet térség Kelet-Közép-Európa (a visegrádi országok) területétől élesen elhatárolódott, de ez nem az 1920-as határmegvonás következménye (nem is mindenütt esnek egybe a határok és a fejlettségbeli törések), hanem korábbi időkből származik.

Gábor DEMETER: research fellow, Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; Demeter.Gabor@btk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3283-706X>

KEYWORDS: post-Soviet region; phantom borders; historical (geographical) approach; multivariate statistics; development level

ABSTRACT: *In order to demonstrate that the spatial patterns of current conflicts and socio-economic problems in post-soviet regions are related to the historical past we try to reconstruct historical regions and extend our conclusions to the entire post-Soviet space. With the help of detailed statistical material from 1897 and the 1930s, the results of former country-level case studies (Belarus, Poland Ukraine) are synthesized and parallels are shown to some former political boundaries, present-day fault lines and regional boundaries.*

The post-soviet region is characterised not only by political-ideological opposites and social conflicts, but the differences are manifest in territorial patterns too, which have historically evolved. From a methodological aspect, the study attempts to complement the dominant sociological and politological approach by a geographical and historical one.

Our investigation used 25,000 data and 9 variables to analyse the situation in 1897. The regional structure – considering both the developmental level and the dissimilarities – of the Russian Empire shows 1. that the state was unable to eliminate the differences created by old borders even after they had been gone for 100 years; 2. and that the location of present-day conflict zones coincides with the boundaries of the historical regions and old state boundaries. And if 100 years in an empire characterised by efforts of homogenisation and centralisation were not enough to eliminate the previous differences, why should some 70 years of communism be able to do so?

To analyse the timeline further, we examined the links between Central Europe and the Belarus-Ukraine-Moldova region through a data analysis for the 1930s. The results based on 15 selected variables also confirm the persistence of phantom boundaries and go to prove that the post-soviet region was dissimilar to Eastern Central Europe regarding both its development stage and its characteristics. The sharp difference in the features of the two regions disproves the Tobler-hypothesis and suggests that the differences were not stemming from the delimitation of the new borders; sometimes fault lines did not even coincide with them. They can be considered to be significantly older, and the elapsed 100 years were simply not long enough to let these differences fade. East Central Europe was a separate region at the time in question and did not (and does not) comprise the Ukraine and Belarus.

Bevezetés

A Szovjetunió szétesése után egy generációval a posztszovjet térségben még mindig akut politikai konfliktusok azt bizonyítják, hogy az 1990 után létrejött entitások belső feszültséggel terheltek. Nyugati mintákhoz szokott szemmel talán meglepő, hogy ezen ellentétek nem kizárólag ideológiai-társadalmi szinten mozognak, de területi síkon is megjelennek. Az entitások instabilitását részben az okozza, hogy nem felelnek meg a homogén nemzetállam definíciójának, de az államnemzeti koncepció sem tudott mély gyökereket eresztetni. Másképpen: a kialakult politikai határok a nekik szánt (identitásképző és homogenizáló) funkciót csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem képesek betölteni. Ennek oka álláspontom szerint az, hogy a jelenleg létező (és politikai értelemben véve fiatal vagy instabil) határok képtelenek voltak felülírni az évszázados fejlődés során kialakult fejlettségbeli és kulturális különbségeket, melyek sokkal jobban meghatározzák a térség viszonyait. Azt gondolom tehát, hogy a térség problémaforrásai a térben megjelenő törésvonalakkal beazonosíthatók (ún. fantomhatárok nyomozásával – Hirschhausen et al.

2015), azaz a nyugaton domináló politológiai és szociológiai megközelítés helyett vissza kell térni a (korábban politikai szerepe miatt diszkreditált) regionális földrajzi és történeti nézőponthoz.¹ Meglátásom szerint ugyanis (az „európai normáktól” eltérő viselkedésminta mellett) a nyugati rendezési tervek kudarca részben arra vezethető vissza, hogy eltérő fogalmi és koordinátarendszert használva legfeljebb a konfliktusok befagyasztására voltak képesek, de a probléma végleges rendezésére nem (ennek területi sajátosságairól és az oroszok szerepéről lásd Dembinska, Campana 2017; Tudoroiu 2012, 2016).

Kutatási előzmények

A közelmúltig domináns szociológiai megközelítés a konfliktusokat elsősorban vertikális struktúrák mentén ragadta meg (osztályharc), a rendszerváltás óta eltelt idő azonban ékesen bizonyította, hogy a területi (horizontális) problémák sem szűntek meg (és nem kizárólag a posztszovjet térségre korlátozódnak, hanem általános jelenséggé kell velük számolni). A lengyel parlamenti és elnökválasztások (2010, 2015) eredményeinek területi mintázata feltűnő párhuzamot mutat az 1795–1920 közötti Porosz-Lengyelország és Orosz-Lengyelország területével (Jańczak 2015; Zarycki 2015). A jelenség mögött a két terület ma is eltérő gazdasági struktúrája áll (Pütz 1998 szerint a magánszektorban foglalkoztatottak aránya, az iparban és mezőgazdaságban foglalkoztatottak egymáshoz mért aránya, a 10 000 főre jutó külföldi érdekeltségű egyes vállalatok területi elterjedése, a 10 000 főre jutó vállalkozók számának területi mintázata mind hasonló képet mutat), mely viszont történelmi gyökerekre, az 1795 utáni eltérő irányú fejlődési pályára vezethető vissza (Bottlik 2013). E differenciákat a kommunista kísérlet sem tudta felülírni.

Belaruszban a belarusz nyelv használatának elterjedése kísértetiesen emlékeztet az 1921–1939 közötti lengyel–szovjet határ futására (Bottlik 2016), miként Lukasenko ellenzékének területi bázisa is kötődik az előbbi megosztottsághoz. A mai nyelvhasználat és a politikai viselkedés egyfajta politikai tiltakozásként értelmezhető, s területi (és kulturális) kapcsolata a történeti formációk határával arra utal, hogy az ország látszólagos homogenitása mögött meglehetősen bonyolult, állandósult és válsághelyzetben esetlegesen kiújuló törésvonalak vannak (Radzik 2002). A lengyel–belarusz határon máig egy olyan kontakt- vagy pufferezóna rajzolódik ki, mely kulturális különbségekben (írni-olvasni tudás, ruralizáció, mozaikos nyelvi-vallási területi mintázat) is megtestesülő átmeneti jelleget mutat a katolikus lengyel és az ortodox nagyorosz ideológiák között, alternatív regionális identitást kínálva. A belarusz példa azért érdekes, mert egy rövid ideig fennálló politikai határ mentén keletkezett hasadás, egy hosszabb, 50 éves birodalmi integrációs és homogenizációs kísérlet ellenére (Bottlik 2013, 2016). Ez arra utal, hogy mé-

lyebb és régebbi különbségek állnak a jelenség hátterében. Szemben a lengyel példával a nemzeti identitás Belaruszban sajátos módon a belarusz nyelvhasználattal összefüggő mintázathoz köthető.

Hasonló jelenség figyelhető meg a Balkánon Montenegró esetében (Bottlik 2008; Demeter 2010), ahol a magát szerbként identifikáló lakosság területileg és politikailag élesen elkülönül a magukat montenegróinak tartó lakosoktól, akik az 1912 előtti Montenegró magterületein alkottak többséget. Ez a terület lefedi azokat a térségeket, ahol a függetlenségpárti Milo Djukanović jelentős arányban győzött mind az országos választásokon (1997), mind a függetlenségről szóló népszavazáson (2006). A történet érdekessége, hogy a magukat montenegróinak vallók zöme anyanyelveként a szerbet nevezi meg, miközben a múlthoz való viszonya (a címer, a himnusz, a zászló választása) és az emlékezetpolitika alapján élesen elkülönül a jugoszláv történelemértelmezést propagáló szerbbarát perifériától.²

Míg Montenegróban a nyelvhasználat másodlagos az etnikai alapú önmeghatározásban, addig Ukrajna területén a nyelvhasználat mutat korrelációt a politikai viselkedéssel. Ez ugyancsak számos tényezőre vezethető vissza, mint azt Karácsonyi Dávid és szerzőtársai (2014) bizonyították. E tényezők között nem elhanyagolható az eltérő természetföldrajzi arculat (a sztyep és az erdővidék), mely a régió történetét és ezen keresztül társadalmi-gazdasági viszonyait is meghatározta (Karácsonyi 2006, 2008, 2009; Karácsonyi, Bottlik 2018). A Krími Tatár Kánság 18. századi bekebelezésével és az autothton lakosság kivándorlásával keletkező vákuum a gazdasági prosperitás ígéretével (a fekete-tengeri szabadkereskedelem és a Nyugat gabonaigénye a 19. században) tömegeket vonzott, ami átformálta a táj természeti és etnikai karakterét, gyorsuló urbanizációhoz vezetett (ezt a Donyec-medence vasérce és szene tovább gerjesztette a szovjet érában), egyedi régióvá formálva a mai Kelet-Ukrajnát és a Krímet (Kőszegi 2016).

A fentiekhez hasonló, napjainkig kimutatható, de bizonyíthatóan korábbi kulturális és/vagy politikai határvonalakkal kapcsolatban lévő, országon belüli törésvonalakat nevezi a nyugati irodalom fantomhatároknak (Hirschhausen 2017a, 2017b; Hirschhausen et al. 2015). Kutatásuk a közelmúltban kapott nagyobb figyelmet (Pete 2016).³ A jelenség vizsgálata Magyarországon sem ismeretlen (Bottlik 2012, 2016; Karácsonyi et al. 2014). A Közép-Európa atlasz alapján (Rónai 1945) Demeter és Radics (2015) kísérelt meg „törésvonalakat” meghatározni az Osztrák–Magyar Monarchián belül, illetve a tágabb, Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Szófia–Trieszt-térségben (Demeter, Radics, Péntes 2018). Törésvonalakról akkor beszélünk e cikkben, ha az indikátorok területi képe nem a Tobler-hipotézis (1970) alapján elvárható fokozatos átmenetet (a szomszédos területek egymáshoz hasonlóak) mutatja.

A fantomhatárokat, belső törésvonalakat vizsgáló irodalom általában egyes esetekre fókuszált (Löwis 2015b, 2017), leginkább a jelenkori politikai határok között vizsgálódva, ritkán regionális léptékben és általános jelleggel

(Löwis 2015a; egyedi példákra lásd Zamfira 2015), s még ritkábban történeti kontextusban, több időhorizontot összehasonlítva. A regionális elemzési (statisztikai) módszerek alkalmazására a törésvonal-kutatás esetében van jelenkori példa (Karácsonyi 2014), de a több országot összehasonlító vizsgálatok ritkák az adathozzáférés és -egységesítés problémái miatt. A történeti statisztikai megközelítés (a „kemény módszerek” helyett a regionális földrajz szemléletétől némileg távol álló általános történeti leírás dívott a földrajzi szakirodalomban) szintén hiányzott. *A tanulmány e hiátus pótlására tesz kísérletet: történeti statisztikákhoz nyúlva a posztszovjet térség egészére rekonstruálja a történeti régiókat, és ezek határait egybeveti egykori és mai országhatárokkal, illetve mai belső törésvonalakkal.*

Adatbázis, módszerek

A vizsgálat a (közel múltban az interneten is elérhetővé tett) 1897-es (első és egyetlen) orosz birodalmi census (Statistics of the 1897 all Russia census) adatain alapul. Nagy előnye, hogy a cári Oroszország nagyjából (Galíciát kivéve) lefedte a mai posztszovjet térséget, így lehetővé teszi az egységes szempontrendszer szerinti vizsgálatot. A térség választását azonban elméleti megfontolás is indokolja. Mivel a kommunizmus a Szovjetunióban tartott a legtovább (70 év), a fantomhatárok állandósága szempontjából a szóbeli hagyomány, a kollektív emlékezet ebben a térségben jóval kisebb jelentőséggel bír (Herschel 2007) – azaz kiesik egy tényező, mely a fantomhatárok fennmaradásának irányában hat. *Ha ennek ellenére is léteznek fantomhatárok, az arra bizonyíték, hogy létezésükben nem a politikai, hanem a történelmi emlékezet és a kulturális meghatározottság játssza a főszerepet.*

Az 1897-es oroszországi népszámlálás anyaga mellett a Rónai András-féle Közép-Európa atlasz 1930-as évekre vonatkozó összeállítását (Rónai 1945) használtam fel a célból, hogy megvizsgáljam, az 1920-as határváltozások után a terület milyen mértékben integrálódott Köztes-Európához: azaz a Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Odessa-térség *belső törésvonalai mellett léteztek-e markáns külső határok, melyek más makrorégióktól elkülönítették a térséget.* A Rónai-féle atlasz előnye, hogy egységes szempontrendszer szerint integrálta a mozaikossá váló területen az utódállamok népszámlálásait. Az összehasonlítást nehezíti, hogy a két felmérés területe nem fedi egymást teljesen, az egyes országokban eltérő területi szinten voltak hozzáférhetőek az adatok, valamint a két adatfelvételezés között eltelt 40 évben nemcsak a feltett kérdések változtak a határváltozások és a módszertani fejlődés okán, de egyes indikátorok magyarázó ereje is megváltozott (pl. alfabetizáció).

A kutatás során használt forrásokhoz ilyen módon még történészek sem nyúltak. Mironov és Eklof (2000) ugyan elemezték az orosz társadalmat az

1897-es népszámlálási adatok alapján, de kutatásaik a vertikális struktúrákat (a társadalmi rétegzettséget) célozták meg, s nem volt területi jellegük. Rónaiék adathalmazát sem használták fel ily módon, a már említett kivétellel.

A klasszikus függetlenségvizsgálat (főkomponens-elemzés) alkalmazása szempontjából korlát az 1897-es népszámlálásból felhasználható változók kis száma. Az alkalmas változók száma a normáeloszlás mint peremfeltétel miatt tovább csökken. Mivel azonban a cél nem (csak) fejlettségvizsgálat, hanem törésvonalak azonosítása, így a változók számának csökkentése nem elengedhetetlen: az egymással magas korrelációt mutató változók kizárása ugyanis éppen az azonos mintázatok és struktúrák azonosítását akadályozná. Mindenesetre (a vizsgálat reprodukálhatóságának érdekében) csak normáeloszlású mutatókat használtam, a változók közötti kapcsolat erősségét korrelációs mátrixszal teszteltem; az egymással magas korrelációt mutató indikátorokat kihagytam. Az 1897-es adatsoron végzett, 360 területegységet (*ujezd*) felölelő, a mai posztsovjeti térségre és határterületeire egyaránt kiterjedő vizsgálat az indikátorok kartogramjainak fedetésén, illetve a kiválasztott változók aggregálásán alapult.⁴

A vizsgálatba bevont mutatók ujezdenkénti értékeinek egybevetése után (ez magában foglalta a fajlagos és a százalékos típusú adatok azonos nagyságrendre hozását) kirajzolódó töréseket (zónákat) összehasonlítottam a mai és történeti határok stabilitásával (Rónai 1945).⁵ Hasonló módszerrel dolgoztam fel az 1930-as évek adatait. További előnye a kartogramok fedetésének, hogy nemcsak *törésvonalak*, de (az aggregált értékek alapján) *fejlettségi régiók* is definiálhatók, sőt, klaszteranalízis segítségével *formális-hasonlósági régiók* (a történeti szakirodalomban „történeti tájak” – lásd Győri 2007; Timár 1993) is azonosíthatók. A vizsgálat megbízhatóságát diszkriminanciaelemzéssel ellenőriztem.

Fontos kiemelni, hogy a *hasonlósági* és *fejlettségi régió* fogalma két eltérő szemléletet tükröz, közvetlenül nem feleltethető meg egymásnak (területiségében sem). Lehet ugyanis azonos „aggregált” fejlettségű két terület akkor is, ha egyébként eltérő egyedi tulajdonságokkal bír, és lehet eltérő fejlettségű két „hasonló” terület akkor is, ha 10 mutatójukból 9 megegyezik, de egy jelentősen eltér. A képzett csoportok belső homogenitására az átlag- és szórásértékek utalnak. Szintén problematikus a homogenitás fogalma, hiszen ritka, hogy két entitás teljesen azonos értékekkel rendelkezzen egy többváltozós vizsgálat esetén. A klaszteranalízis során a klaszterszám csökkentése a különbségek elmosását eredményezi, növelése pedig azok hangsúlyozását. Éppen ezért (hogy ne azt lássuk csak meg, amit láttatni akarunk) a vizsgálat több klaszterszámot is kipróbált és minden esetben diszkriminanciaelemzéssel vizsgálta a megbízhatóságot, továbbá a klaszterhatárok térképi stabilitására fókuszált.⁶

A felhasznált indikátorokat az 1. táblázat mutatja be. Az 1897-es népszámlálás adataiból a következő (zömmel százalékos vagy fajlagos) indikátorokat alakítottam ki. A *helyben születettek arányára* azért esett a választás, mert a

modernizáció nagyobb migrációt indukál, tehát a helyben születettek aránya áttételesen utal a modernizáció előrehaladottságára. Az *alfabetizáció* aránya szintén modernizációs mutató. A *kereskedők aránya és a városlakók aránya* hipotézisem szerint nem ekvivalens – az urbanizáció a modernizáció ismérve, de az orosz viszonyok ismeretében vidéken is kell feltételeznünk kereskedőréteget, különösen a térségben jelentős zsidóság miatt (a korrelációs mátrix ezt a feltételezést megerősítette). A *hivatali nemesség és a papság kereskedőkhöz mért aránya* a régi elit és az új, polgári mentalitáshoz kapcsolódó társadalmi csoport (területi differenciáltságban is megnyilvánuló) viszonyát szimbolizálja. Feltételeztem, hogy a vallás lenyomatot hagy a társadalmi-gazdasági viselkedésben, ezért a *pravoszlávok arányát* szintén felhasználtam (e feltevést a korrelációs mátrix ugyancsak megerősítette). Az orosz *qjúkák* térségbeli arányával a központi hatalom centralizációs-homogenizációs tendenciáit lehetett leképezni (Kőszegi, Pete 2018). A *szolgákkal rendelkező háztartások aránya* a családi gazdasági potenciált és a társadalmi presztízt méri. Ezzel ellentétben a *6 főnél népesebb családok* (helyesebben háztartások, hiszen a családtagok mellett a szolgákat is feltüntettek) aránya inkább a hagyományos, agrártársadalmakban jellemző demográfiai viselkedésre utal (az ember mint munkaerő). Végül az *öregségi indexet*, illetve a 60 éven felüliek arányát (mint a javuló egészségügyi helyzet indikátorát) vettem figyelembe (a két változó közötti erős korreláció miatt az egyiket utólag elhagytam).

Az 1930-as helyzet vizsgálatához különböző országok nemzeti statisztikáit egységesítő Rónai-féle Közép-Európa atlasz térképlapjait használtam fel.

1. táblázat: Az 1897-es és 1930-as vizsgálatokban felhasznált indikátorok
Indicators used in the investigations for 1897 and the 1930s

1897-es orosz birodalmi népszámlálás	A Rónai-féle atlaszból felhasznált mutatók
a helyben született lakosság aránya	az iparban foglalkoztatottak aránya
az írni-olvasni tudók aránya	az analfabéták aránya
a kereskedők aránya	a közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya
a városlakók aránya	a közkalkalmazotti keresők aránya
a pravoszlávok aránya	születési arányszám
(papok + hivatalnok nemesek) / kereskedők	halálozási arányszám
6 főnél nagyobb háztartások aránya	csecsemőhalandóság
1 főnél több szolgát foglalkoztató háztartások aránya	a népsűrűség és természetes szaporulat kapcsolata
60 éven felüliek aránya a 20–59 évesekhez képest	gabonatöbblet
	hústöbblet
	réték és legelők jövedelme
	vasúti elérhetőség
	agrártúlnépesedési mutató

Korrelációs mátrix segítségével 15, a társadalmi-gazdasági életet jól leképező indikátort választottam ki. Járásszintű adatbázisépítés helyett az egyes indikátorok szélső intervallumai által kijelölt területeket határoltam le. Ezt követően az értékeket újraszkaláztam: a pozitív szélső értékekhez +0,5 és +1, a negatívakhoz -0,5 és -1-es értéket rendeltem, a köztes intervallumokba tartozó területek esetében egységesen 0 értéket adtam. Az így egységesített (mértékegységektől, nagyságrendi és léptékbeli differenciáktól mentes) adathalmazon végeztem el a további vizsgálatokat.

A regionális társadalmi-gazdasági differenciák jellege a 19 és 20. század fordulóján

A korrelációs mátrix rávilágít a változók közötti kapcsolatra, így a korra jellemző társadalmi-gazdasági sajátosságokra. Igazán magas (0,7 feletti) korrelációs együttható csak a (hivatalnok) nemesek és papok kereskedőkhöz mért száma, illetve a kereskedők lakosságból való részesedése között volt (a negatív korreláció arra utal, hogy a régi elit és a feltörekvő polgárság területileg is elkülönült). Ami a többi változót illeti: 1897-ben az Orosz Birodalom európai felén minél nagyobb volt a helyben születettek aránya, annál kevesebben tudtak írni-olvasni, azaz a migráció ekkor még a műveltebb rétegek sajátja volt. (A zsidók nagy távolságú költözését tiltották, a parasztoké csak 1861 után volt engedélyezett a vizsgált terület jó részén. A migráció részben az orosz telepítéspolitikából és az államapparátus kiépítéséből fakad.) A műveltség és a vagyon a kultúrához kötődött: minél magasabb volt a pravoszláv vallásúak aránya, annál alacsonyabb volt az alfabetizáció (és a migrációs hajlam sem volt magas az említett, centralizációs politikához kapcsolódó telepítések ellenére), ugyanígy kisebb volt a gazdasági erő reprezentáló szolgák aránya. Minél nagyobb volt a szolgákkal bírók aránya, annál nagyobb volt az alfabetizáció foka, tehát nemcsak a műveltség és a horizontális mobilitás, de a műveltség és a gazdasági helyzet között is volt kapcsolat. Minél nagyobb volt a nagycsaládok aránya egy térségben, annál kisebb fokú volt az alfabetizáció és a gazdasági potenciál, de a mutató kapcsolatban állt az ortodoxia elterjedtségével is.

Ezt követően a kiválasztott változók értékeit kartogramon ábrázoltam (terjedelmi okok miatt ezeket nem közlöm). Hipotézisem szerint minél kevesebb indikátor mutat mozaikos területi eloszlást, annál valószínűbb, hogy a több változó felhasználásával végzendő vizsgálatokkal beazonosíthatók hasonló régiók és törésvonalak. A családi gazdasági erő és társadalmi státuszt leképező szolgákkal rendelkező háztartások aránya magas volt a lengyel és litván területeken és Dél-Ukrajnában, markánsan elkülönülve a többi ujezd-től. Az alfabetizáció hasonló képet mutatott: a Krím és Dél-Ukrajna kedvező értékekkel bírt, ami az új telepéseknek köszönhető (erre utal az orosz ajkúak

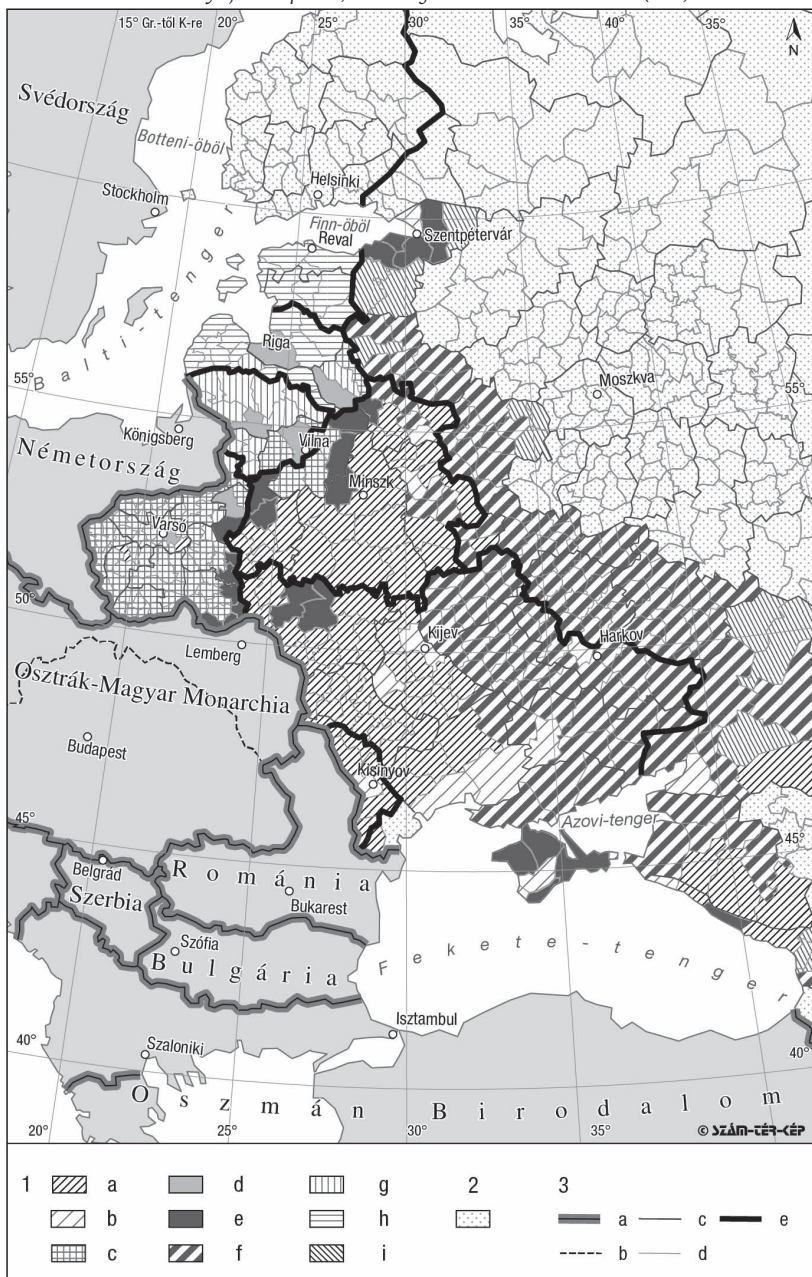
arányát mutató kartogram is). Érdekes módon a kereskedők (mint tőkés társadalmi elem) aránya viszont éppen a lengyel-litván térségben volt alacsony, a Krím és Kelet-Belarusz térségében viszont magas. Ez arra utal, hogy a kereskedelem és zsidóság közötti kapcsolat a vártnál gyengébb – ugyanis Kijevtől keletre tilos volt a zsidó megtelepedés az 1804-es statútum szerint (Pándi 1997), mégis kiugró volt e térségben és a tatár kánság területén a kereskedők aránya (véltetően a gabonakereskedelemnek köszönhetően). Ugyanakkor a lengyel területeken kicsi a kereskedők aránya, noha 10% feletti zsidóság is mérhető volt Varsó környékén (Bottlik 2013). Az öregségi index Volhíniában és a Krím környékén volt kedvező, a balti térségben kedvezőtlen. A város lakók aránya tipikus nyugat-kelet lejtővel, széles átmeneti zónákkal csökkent kelet felé, jól egybevághva a Kongresszusi Lengyelország (majd a Visztulai Kormányzóság) határaival, illetve az 1772-es felosztás előtti határral. Végül pedig a régi elitet és a polgári elemeket (papok és nemesek a kereskedőkhöz, illetve város lakókhoz képest) bemutató kartogram azzal a tanulsággal szolgál, hogy a lengyel-litván régió is rendelkezett retrográd vonással. A Don térségében szintén magas volt a régi elit kereskedőkhöz és város lakókhoz mért aránya, itt ugyanis a kozákok kollektív nemességgel bírtak. A modernizáció elmaradásáról tanúskodó 6 főnél nagyobb háztartások Belaruszra és Közép-Ukrajnára voltak jellemzők, míg a helyben született lakosság különösen magas arányt (90% felett) mutatott Belorussziában, Észak-Ukrajnában (Dagesztánban és a Krímben ez érthetően alacsonyabb volt), Besszarábiában és a Baltikum déli, rurális felén – ez ugyancsak a tradicionális struktúrákra utalt.

A történeti régiók továbbélése és fejlettségbeli különbségeik

Mivel a kartogramok jelentős része regionális sajátosságokat mutatott s nem pedig mozaikos-fragmentált szerkezetet, ezért klaszteranalízissel elkülönítettem nagyrégiókat az 1. táblázatban látható változók alapján (ehhez -1 és +1 értéktartományra újraskáláztam az adatokat).

Már az ötklaszteres változatnál is kirajzolódtak korábbi történeti régiók: *a régi, regionális nagyhatalmi státuszban lévő Lengyelország határai felosztása után 100 évvel, 1897-ben is markáns választóvonalaként funkcionáltak. A sokáig svéd uralom alatt lévő Lett- és Észtország az indikátorok értékei alapján különbözött a lengyel-litván unió magterületétől, s önálló csoportba került az 1772 előtt Lengyelországhoz tartozó, de jellegében ortodox terület, mely látványosan, a régi orosz-lengyel határ mentén különült el a szintén ortodox Szmolenszk–Voronyezs régiótól. Ukrajna kettéosztottsága (sőt, a Krím térségével inkább háromosztatúsága) már ekkor nyilvánvaló. A kilencklaszteres változatot az 1. ábra mutatja be. Ez a beosztás azért figyelemreméltó, mert – Litvánia és a Doni kozákság területe kivételével – a klaszterszám növelésével nem új, nagy tömb-*

1. ábra: Hasonló fejlettségű régiók a kilencklaszteres változat alapján (1897)
Similarity of development, according to the nine-cluster version (1897)

Jelmagyarázat: 1. történeti régiók (elnevezésüket lásd a 2. táblázatban); 2. Oroszország nem vizsgált területei; 3. határok: a. korabeli országhatár, b. Magyarország korabeli határa, c. gubernyijahatár, d. ujezdhatár, e. jelenlegi határok.

ben leváló foltok jöttek létre, hanem a korábbi klaszterhatárok mentén hasadtak le pufferzónaként funkcionáló (összefüggő területet alkotó) kisebb térségek, járások. Ez egyértelműen arra utal, hogy az itteni határok meglehetősen stabil szerkezeti vonalak. 15 klaszternél ez az átmeneti zóna feldarabolódik, de megkezdődik a Voronyezstől északra lévő, homogénnek tűnő terület szilánkosodása, illetve egy újabb pufferzóna kialakulása a keleti fejlettebb területek közötti térségben. A Krímtől keletre és nyugatra lévő dél-ukrajnai térség is elkülönül a többitől (a fejlettebb nyugati rész Odessza kikötőjének jelentőségével és a hadi úttal magyarázható). A korábban a terület nyugati felében meghatározott szerkezeti vonalak stabilak maradtak. A stabil határok mellett a klaszteranalízis sikerességére utal, hogy a kontrollként alkalmazott diszkriminanciaelemzés 80% feletti visszaosztályozási sikerességgel dolgozott minden klaszter esetében.

A mai országhatárokkal, a bevezetőben azonosított jelenkori törésvonalakkal, valamint a Rónai András atlaszában szereplő, a térség határainak időtállóságát-stabilitását bemutató térképével egybevetve *a mai törésvonalak zöme már 1897-ben is létezett*, azt pedig az előbb megállapítottam, hogy már ekkor sem voltak újak (még a dél-ukrajnai fejlettebb körzet is a régi tatár kánság határaival esett egybe). *A klaszterek határai csak a balti régióban és a lengyel-ukrán határnál közelítik a mai határok futását.*

Ezek után érdemes megvizsgálni, hogy az így lehatárolt régiók közötti differencia megnyilvánul-e a fejlettségben is, vagy csak jellegükben különböznek (elvileg ugyanis lehetséges, hogy hasonló számú, de nem azonos indikátor mutat átlag alatti és feletti értéket, ebben az esetben a fejlettségi szint hasonló). Ezért az ujezdszintű (a szórás csökkentése érdekében logaritmizált) adatokból komplex fejlettségi mutatót alakítottam ki (2. ábra).⁷ Az így kapott kép jellegzetes: Dél-Ukrajna és a Krím kedvező fejlettségi értékkel bírt, köszönhetően a jó minőségű gabonatermő földeknek, a kereskedelemnek és a hadiipari fejlesztéseknek. Ettől északabbra kevésbé fejlett területek feküdtek. *Kirajzolódik a mai Kelet- és Nyugat-Ukrajnát elválasztó vonal: Kelet-Ukrajna fejlettebb volt ekkor (melyet viszont a kommunista korszak iparfejlesztése igyekezett felülírni).* Mindkét zóna kiterjedt északi irányba, Belarusz és a Baltikum felé, tehát a mai ukrán államhatáron túlra. Varsó környéke, Litvánia és a Baltikum pedig a Krímhez hasonló, magasabb fejlettséget mutatott.

A kapott eredmény több klaszterrel is egyezést mutatott. Különbség, hogy a lengyel és balti területek hasonló fejlettségüként jelennek meg (noha külön klaszterbe kerültek), azaz fejlettségük fokában nem, csak a fejlettség jellegében volt közöttük differencia. Szintén különbség, hogy Dél-Ukrajna látványosan egységesen fejlett terület, szemben a klaszteranalízis eredményével, mely kettévágta e térséget.

Éppen ezért kontrollvizsgálatként másként is meghatároztam a hasonlósági régiók közötti fejlettségi viszonyokat. Az azonos klaszterekbe tartozó ujezdek mutatónkénti értékeit átlagoltam (területi súlyozás nélkül), majd

2. ábra: A fejlettségi szint a vizsgált térségben (1897)
 The level of development in the studied area (1897)

Jelmagyarázat: 1. fejlettségi szint; 2. Oroszország nem vizsgált területei; 3. határok. 3. határok: a. korabeli országhatár, b. Magyarország korabeli határa, c. gubernijahatár, d. ujezdhatár, e. jelenlegi határok.

2. táblázat: A történeti régiók fejlettségi szintje és szórásai, mutatóként (kilenccklaszteres változat, 1897)
Development level and its standard deviation in historical regions, by indicators (nine-cluster version, 1897)

Klaszter („történeti régió”)	Mutató	Alfabetizáció (%)	Nem helyben született (%)	Kereskedő (10 000 főre)	Városi lakos (%)	Nem pravo- szláv (%)	6 tag feletti család (%)	1-10 szolgáló (%)	60 év feletti (%)	(Nemes+pap) / kereskedő	Fejlettség
a. Nyugat-Uk- rajna	Átlag	16,1	12,1	10,0	18,1	20,1	39,4	6,8	5,8	19,0	4,6
	Szórás	3,9	10,2	0,1	6,3	6,6	8,5	2,3	0,6	19,8	
b. Dél-Ukrajna	Átlag	34,8	38,2	90,0	31,0	25,1	32,1	14,0	5,5	5,4	7,6
	Szórás	11,6	20,5	0,3	11,7	13,0	9,4	4,5	1,1	1,9	
c. Lengyelország	Átlag	28,2	18,2	10,0	18,6	95,1	35,1	12,8	6,4	132,9	5,2
	Szórás	5,7	10,4	0,1	5,3	6,9	5,4	4,0	0,7	245,1	
d. Litván-livón puffer	Átlag	47,5	34,8	60,0	36,5	88,1	31,6	15,3	7,2	11,2	8,0
	Szórás	13,3	11,4	0,2	9,7	4,3	7,6	3,9	1,3	9,1	
e. Lengyel puffer és Krim	Átlag	30,2	22,5	20,0	19,1	48,2	41,9	10,8	6,0	59,3	5,5
	Szórás	12,7	16,9	0,3	8,7	10,7	13,6	4,3	1,4	143,8	
f. Kelet-Ukrajna és Kelet-Belarusz	Átlag	16,8	10,1	20,0	7,1	3,9	45,2	6,2	6,4	10,2	3,9
	Szórás	4,0	10,9	0,1	4,2	3,8	4,0	2,7	0,7	9,4	
g. Litvánia	Átlag	39,8	15,0	10,0	16,1	97,1	37,0	13,7	9,0	55,4	5,8
	Szórás	5,3	208,9	0,1	4,5	2,0	4,3	4,4	0,8	49,4	
h. Livónia	Átlag	77,9	15,9	10,0	8,3	90,4	25,9	16,3	10,8	36,0	6,2
	Szórás	3,2	10,8	0,1	6,2	9,9	4,3	4,8	1,5	60,1	
i. Keleti perem- terület	Átlag	19,1	8,9	10,0	2,9	7,0	41,0	4,9	9,3	423,2	2,0
	Szórás	6,5	4,6	0,1	2,1	7,1	4,5	1,4	0,9	1459,9	
A terület egésze	Átlag	25,6	12,7	10,0	14,2	39,4	40,9	10,1	6,7	59,6	4,7
	Szórás	16,1	46,2	0,2	9,5	39,4	21,3	12,5	1,6	323,2	

klaszterenként összeadtam az egyes mutatók átlagértékét, és így egy relatív fejlettségi sorrendet állapítottam meg (2. táblázat). Átlag (4,7) feletti fejlettség jellemezte Dél-Ukrajnát (5 átlag feletti mutató, 7,6 pont), a litván-livón pufferzónát (8 átlag feletti mutató, 8 pont), Lettországot és Észtországot (5 kedvező mutató, csak az urbanizáltság foka alacsony, illetve relatíve előregedő a társadalom: 6,5 pont) és Litvániát (2 kedvező indikátor, 5,8 pont). Kevésbé volt fejlett, de még átlag feletti összpontszámmal bírt a Kongresszusi Lengyelország területe (a kedvező és kedvezőtlen értéket mutató indikátorok száma is alacsony, 5,2 pont), valamint a tőle keletre fekvő átmeneti zóna. A térségi átlag értékét mutatta a nyugat-ukrajnai körzet fejlettsége. A többi, klaszteranalízissel lehatárolt területre az átlagnál alacsonyabb értékek voltak jellemzők (Kelet-Belarusz és Kelet-Ukrajna: 3,9 pont; keleti peremvidék). A nyugatukrán és keletukrán régióban az indikátorok szórásértéke (a beköltözők arányát kivéve) mindkét területen alacsony volt. Hasonlóan érvényes ez a Kongresszusi Lengyelország területére (ellenben a puffer területén már magas volt az indikátoronkénti szórás értéke). A tizenöt klaszter esetében megjelenő egykori tatár kánság területe (valamint a kelet- és nyugatukrán, illetve belarusz területek között húzódó átmeneti sáv) átlagához közeli fejlettségi értéket mutatott, míg a hasonlóképpen önálló régióvá váló kereskedelmi centrum, Odessza kiemelkedő, a balti városokéhoz és Pétervárhoz hasonló értékekkel (7-8) rendelkezett. A lengyel városi régiók fejlettsége ettől elmaradt (lódz: 6,6).

Az egyes indikátorok klaszterenkénti átlagértékeinek és szórásának összevetésével azonosíthatók a klasztereket egymástól elkülönítő tulajdonságok (2. táblázat). Így például Dél-Ukrajnában a nem helyben születettek aránya, a kereskedők aránya és a városi lakosság aránya is magasabb volt, mint Nyugat-Ukrajnában, ahol az alacsony alfabetizáció és a szolgáltatók alacsony aránya volt feltűnő, miként Kelet-Ukrajnában is. Itt azonban még további három indikátor is átlag alatti volt. (A keleti peremterületeknél „régiónaképző” sajátosság az átlag alatti értékek sorozata.) Livónia öt indikátor esetében mutatott átlag feletti értéket, Litvánia esetében ez az alfabetizációra és a nem ortodoxok arányára szűkül, míg a lengyel magterületeken már csak egy indikátor esetében volt átlag feletti érték. Érdekes módon a nagyobb tömböket (sőt, „kulturköröket”) elválasztó pufferzónák esetében (litván-livón puffer, lengyel puffer és a Krím) újfent több átlag feletti értékkel találkozhatunk, ami arra utal, hogy e zónák nem feltétlenül félperifériaként értelmezendők, ellenkezőleg, inkább vitalitás jellemezte őket (pl. kulturális transzfer).

A törésvonalak futása az 1. világháborút követően

Eddig a mai posztsovjet térség egykori Orosz Birodalmon belüli strukturális különbségeit elemeztem, a következőkben pedig azt vizsgálom, hogy a térség

nyugat felé éles határral különült-e el a köztes-európai régiótól. Ennek érdekében megvizsgáltam, hogy az 1918 utáni átrendeződés új határai mennyire estek egybe a korábbi törésvonalakkal, illetve mennyire voltak képesek felülmúlni a régi szerkezeti különbségeket, eltüntetni a Köztes-Európán belüli regionális különbségeket.

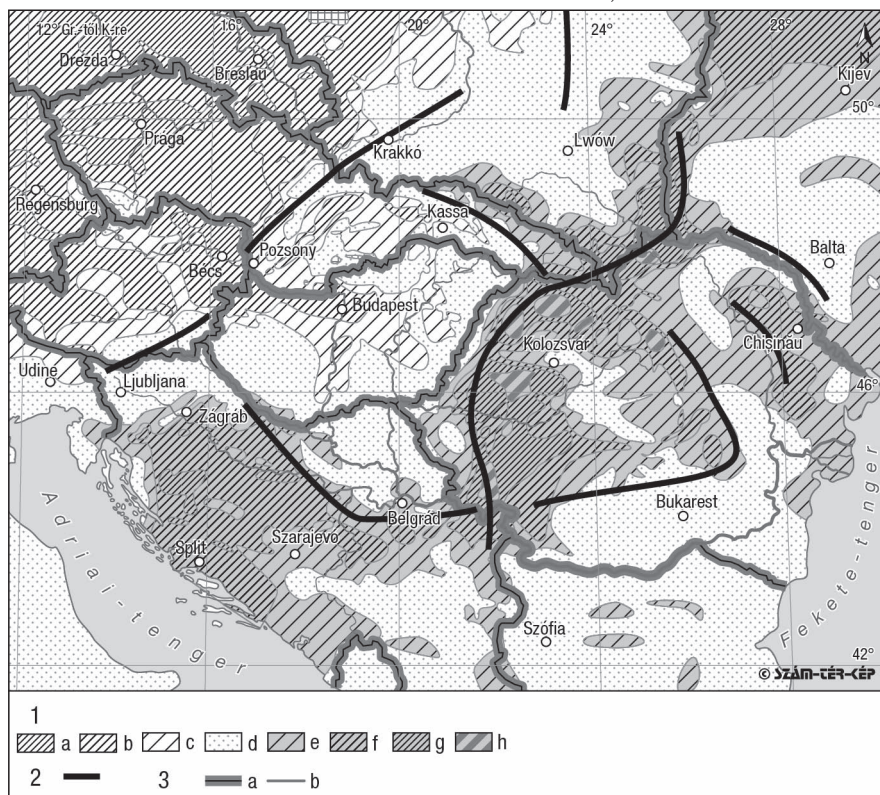
Mivel a 15 mutató (1. táblázat) az újraskálázás után egymással kismértékben korrelál, ezért független változóknak tekinthetők. Csupán az analfabetizmus és a halálozás, az analfabetizmus és az agrársűrűség, valamint – némi meglepetésre – az analfabetizmus és az ipari lakosság aránya mutatott 0,5 feletti korrelációt – ez utóbbi arra utal, hogy a szakképzett munkaerő szerepe jóval kisebb volt a térség iparosításában. Szintén viszonylag erős volt a halálozás és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat (sok a még preindusztriális térség). Az ipari és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat 0,5 feletti szintje arra utal, hogy az iparosodás nem feltétlenül járt együtt az agrárszféra szerepének csökkenésével, és magyarázza az analfabetizmus és ipari lakosság aránya közötti kapcsolatot is.

A fenti mutatókat előbb csoportosítottam, hogy a (feltételezésem szerint) állandóbb demográfiai és a gyorsabban változó gazdasági jellegű indikátorokat elkülönítsem,⁸ majd kartogramjaikból fedvényeket készítettem, aggregálva a korábban újraskálázott értékeket. Így például a demográfiai helyzetet a születések, a halálozások, a csecsemőhalandóság, a népsűrűség és a népességnövekedés mutatóiból képzett index adta. Köztes-Európában a lengyel térség mutatta a legkedvezőbb képet (alacsony halálozási, közepes születési arány). A Balkánon a hasonlóan pozitív értékek viszont rosszabb egyéb mutatókkal párosultak. Márkás differencia volt mérhető a régi galíciai határon és az új lengyel-román, illetve a lengyel-szovjet határon Köztes-Európához képest.

A változócsoportonkénti vizsgálat után az összes változó felhasználásával egy komplex térképet állítottam elő (3. ábra). Itt az értékek +11 és -11 között szóródtak. A tágabb intervallum ellenére a törésvonalak nem lettek markánsabbak, s nem is voltak azonosak a (terjedelmi okok miatt nem közölt) részterképeken szereplőkkel. Ez arra utal, hogy eltérő regionális fejlődési utak léteztek: a térségek a gazdasági és társadalmi viszonyok eltérő aspektusaiban mutattak előrehaladást, s ez részben kioltotta a különbségeket. Egyértelmű regionális határként funkcionált a Kárpátok, a keleti új magyar határ, a római katolikus – görög katolikus/ortodox vallás elterjedése, illetve a Curzon-vonal futásához hasonló lengyelországi belső törésvonal is. Az 1921-es lengyel-szovjet határtól keletre még fejletlenebb területek húzódtak. Besszarábia 1930-ban már elkülönül mind az ukrán, mind a román régióktól, Galíciát pedig Lemberg kisugárzása tartotta fenn (érdemes megjegyezni, hogy hasonló funkciót sem Bukarest, sem Kijev, sem pedig Belgrád nem tudott betölteni a térkép tanúsága szerint). A legfejletlenebb, periferikus területek legalább olyan gyakorisággal fordulnak elő az új határokon (Besszarábia, Bukovina, Érmellék), mint a régiókon (Kárpátok, Galícia). Ez utóbbiak tehát állandónak tekinthető törésvonalak, az új határok pedig vagy periferizálták az új peremvidégeket, vagy a határokat eleve ilyen régiókon át húzták meg. A posztszovjet térség nyugati irányú regio-

3. ábra: Köztes-Európa regionális fejlettségi különbségei 1930-ban
és kapcsolatuk az 1920-as határokkal

*Regional differences of development in East-Central Europe in the 1930s,
and their connection with the new boundaries of 1920*

Jelmagyarázat: 1. fejlettségi szint (a-tól h-ig csökken); 2. főbb törésvonalak; 3. a. országhatár, b. folyók.

nális kötődéseiről elmondható, hogy a Besszarábia és Galícia mentén 1930-ban található törésvonal miatt a déli területek markánsan elváltak a kelet-közép-európai (visegrádi) térségtől. Ezzel szemben az új lengyel állam területein nem ilyen egyértelmű a helyzet: kelet felé széles zónában az átmenetiség volt a jellemző, míg markáns fejlettségbeli különbség az új lengyel államon belül inkább a mai belarusz-lengyel határ vidékén volt megfigyelhető (megfelelve az 1897-es állapotnak). Az új lengyel állam belső törésvonalát az 1945-ös határváltozások számolják majd fel. Összességében a posztsovjet térség belső fejlettségi viszonyai nem változtak jelentősen 1897 óta (bár a nyugatukrán területek kétségtelenül jobb mutatókkal rendelkeztek, mint a belarusz régió), és Szűcs (1981) koncepciója Európa három történeti régiójáról is igazolást nyert a térképeken: a visegrádi országok fejlettségi szintjük alapján átmenetiséget képviseltek Nyugat- és Kelet-Európa között. A fentiekből szintén következik, hogy a Pándi (1997) által újra köztudatba hozott Köztes-Európa mint makrorégió nemcsak kulturálisan, de fejlettsége alapján sem volt egységes.

A tizenöt mutató relatív függetlensége lehetővé tette klaszteranalízissel történő vizsgálatukat. A cél – miként az 1897-es vizsgálatban – a hasonló jellegzetességeket mutató területek lehatárolása volt. Hét klaszter esetében az egykor az Orosz Birodalomhoz tartozó Kongresszusi Lengyelország élesen elkülönült Galíciától és a posztszovjet területektől, míg ez utóbbiak egy csoportba kerültek, de Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területe is e klaszterbe tartozott, ami arra utal, hogy a posztszovjet térség 1930-as jellemzői Európa más (fejletlen) területeivel is rokoníthatók. A diszkriminanciaelemzés alapján (a visszaosztályozás sikeressége 80-90% felett volt minden csoportban) a posztszovjet térségre, Galíciára és Balkánra kiterjedő klaszter jól elkülönült a többitől. A lengyel területeket tömörítő klaszter a nagyalföldi klaszterrel átfed, ami arra utal, hogy nem markáns sajátosságokkal bíró régió, amely közelebb áll a köztes-európai jelleghez, mint a volt orosz birodalmi területekhez.

A tizenöt klaszteres változatban (4. ábra) az eddig homogén Galícia és a Kárpátok mozaikosabbá vált, illetve Dél-Lengyelország (Oszták-Galícia északi része) is elkülönül az egykor orosz uralom alatt álló lengyel területektől. Besszarábia inkább hasonlított az ukrán körzetekre, míg Transznisztria a Regátra. Lemberg-Lvov térsége is elkülönült a környezetétől. Belorusszia és Ukrajna nagy része viszont továbbra is azonos klaszterbe sorolódott, és a lengyel klaszterrel alkotott határai is stabilak maradtak. A klaszterszám növelésével a posztszovjet térségben a legstabilabb határ továbbra is a lengyel és a belarusz-ukrán zóna között húzódtott. A diszkriminanciaelemzés eredménye szerint a lengyel területek visszaosztályozása volt a legbizonytalanabb, ez tekinthető a legkevésbé homogén területi entitásnak.⁹

Ezt követően megvizsgáltam, hogy az egyes klaszterek milyen régióképző sajátosságokkal bírnak a többi csoporthoz képest az indikátorok átlagértékei és szórásai alapján, majd pedig az átlagértékek aggregálásával meghatároztam a hasonlósági régiók fejlettségi szintjét (3. táblázat). Így a posztszovjet térség 1930-as fejlettségi állapota is összevethető Európa más történeti régióival.

A tizenöt klaszteres vizsgálat esetében a térségben öt régió mutatott jobb értéket az átlagtól (a német területek, az Alföld, Graz és Dél-Dunántúl, valamint Lemberg, Felvidék, Észak-Bulgária), továbbá a lengyel területek mutattak átlaghoz közeli értéket. A szovjet területek hét átlag alatti mutatóval rendelkeztek, egyedül a születési arányszám mutatott kedvező értéket. Ezzel szemben a lengyel területek öt jó mutatóval (csecsemőhalandóság, elérhetőség, hústöbblet, halálozási és születési arányszám) rendelkeztek a négy átlag alatti mellett. A kedvező mutatók zömmel demográfiaiak s nem gazdasági jellegűek. Dél-Lengyelország a jó elérhetőség és a kedvező halálozási mutató mellett hat negatív mutatóval bírt. A 3. táblázat alapján azonosíthatók a régióképző sajátosságok: inkább az átlag alatti és feletti értéket mutató indikátorok száma alapján lehet különbséget tenni, mint „mintázatuk” révén (pl. Galíciában és a Nyugat-Balkánon, Dél-Erdélyben, a Szovjetunióban alig van „pozitív” indikátor, jószerivel ezek feltűnése tekinthető „régiónaképzőnek”).

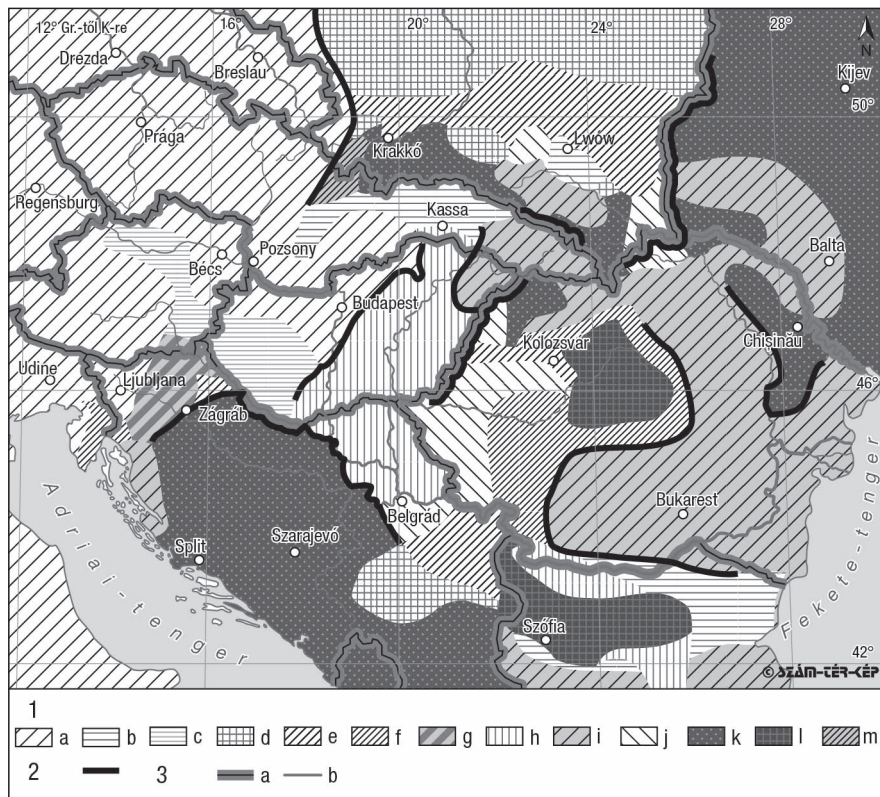
3. táblázat: A történeti régiók fejlettségi szintje és szórásai, mutatónként (tizenöt klaszteres változat, 1930-as évek)
Development level and its standard deviation in historical regions, by indicators (fifteen-cluster version, 1930s)

Klaszter („történeti régió”)	Mutató	Analí- béta	Cse- csemő- halál- zás	Vasúti elérhe- tőség	Gabona- többlet	Hús- többlet	Ipari kereső	Közal- kal-ma- zott	Legelő- jöve- delme	Népes- ségnö- vekedés	Agrár- kereső	Agrár- népsű- rűség	Rétek jöve- delme	Szüle- tési arány- szám	Szállí- tási, ke- reske- delmi kereső		
a. Német	Átlag	0,88	0,23	0,47	0,03	1	0,43	0,79	1	0,06	-0,25	0,4	0,9	0,61	-1	-0,12	5,43
	Szórás	0,33	0,76	0,5	0,78	0	0,50	0,41	0	0,23	0,55	0,49	0,4	0,49	0	0,68	
b. Felvidék, Bulgária	Átlag	0,16	-0,45	0,31	-0,03	1	0,28	0,14	1	0,19	-0,07	-0,47	1	0,26	1	-0,34	3,96
	Szórás	0,72	0,450	0,46	0,70	0	0,45	0,66	0	0,40	0,50	0,5	0	0,44	0	0,51	
c. Dél-Du- nántúl	Átlag	0,87	0,19	0,4	0,44	1	0,94	0,44	-1	0	-0,61	-0,18	0,78	0,39	-1	-0,83	1,83
	Szórás	0,34	0,76	0,49	0,59	0	0,24	0,52	0	0	0,51	0,69	0,42	0,49	0	0,38	
d. Lengyel- ország, Kö- zép-Szerbia	Átlag	-0,54	0,23	0,65	0,01	1	0,71	-0,34	-1	0,15	-0,04	-0,89	-0,21	0,13	1	-0,47	0,38
	Szórás	0,51	0,57	0,48	0,62	0	0,46	0,68	0	0,36	0,48	0,31	0,84	0,34	0	0,50	
e. Galícia és lengyel ha- tárvidék	Átlag	-0,61	0,05	0,67	0,24	1	0,45	-0,42	-1	0,05	-0,07	-0,92	-0,66	0,06	-1	-0,62	-2,78
	Szórás	0,53	0,61	0,47	0,59	0	0,50	0,65	0	0,22	0,59	0,28	0,74	0,24	0	0,49	
f. Dél-Erdély és hegyes- kerete	Átlag	-0,57	-0,37	0,24	-0,62	-1	0,19	-0,15	1	0,13	-0,69	-0,87	-0,54	0,19	-0,94	-0,8	-4,81
	Szórás	0,58	0,49	0,43	0,60	0	0,39	0,79	0	0,33	0,48	0,33	0,72	0,39	0,33	0,40	
g. Szlovénia	Átlag	1	0,29	0,39	-0,83	1	0,22	0,41	-1	0,07	-0,41	-0,05	-1	0,54	-1	-0,83	-1,2
	Szórás	0	0,46	0,49	0,38	0	0,42	0,50	0	0,26	0,50	0,22	0	0,51	0	0,38	

Klaszter („történeti régió”)	Mutató	Analíza- béta	Cse- csemő- halál- zás	Vasúti elérhe- tőség	Gabona- többség	Halál- zási arány- szám	Hírs- többség	Ipari kereső	Közal- kal-ma- zott	Legelő- jöve- delme	Népes- ség- nö- vekedés	Agrár- kereső	Agrár- népsű- rités	Rétek jöve- delme	Szüle- tési arány- szám	Szállí- tási, ke- reske- delmi	Fejlett- ség
h. Alföld,	Átlag	-0,2	-0,17	0,36	0,71	0,41	0,73	-0,14	1	0,2	-0,39	-0,78	0,95	0,01	-0,86	-0,85	0,98
	Szórás	0,53	0,38	0,48	0,46	0,916	0,44	0,62	0	0,40	0,54	0,42	0,21	0,08	0,52	0,36	
	Átlag	-0,61	-0,51	0,39	-0,55	-1	0,36	-0,35	1	0,17	-0,1	-0,99	-0,05	0,17	1	-0,75	-1,81
i. Románia, Dél-Bulgá- ria, Rutén- föld	Szórás	0,49	0,51	0,49	0,66	0	0,48	0,67	0	0,37	0,53	0,11	0,92	0,38	0	0,43	
	Átlag	-0,52	-0,42	0,46	0,1	-1	0,35	-0,17	-1	0,02	-0,55	-0,98	-0,11	0,12	-1	-0,93	-5,63
	Szórás	0,50	0,50	0,5	0,65	0	0,48	0,67	0	0,14	0,64	0,14	0,97	0,33	0	0,26	
j. Partium, Galícia ke- leti határa	Átlag	-0,65	-0,33	0,4	-0,43	-1	0,5	-0,58	-1	0,26	-0,31	-1	-0,12	0,2	1	-0,92	-3,97
	Szórás	0,48	0,61	0,49	0,67	0	0,50	0,57	0	0,44	0,53	0	0,90	0,40	0	0,27	
	Átlag	-0,75	0,03	0,39	-0,17	1	0,57	-0,45	1	0,39	-0,65	-1	-0,81	0,22	-0,65	-0,97	-1,87
l. Erdélyi- medence, Balkán	Szórás	0,43	0,52	0,49	0,71	0	0,50	0,65	0	0,49	0,40	0	0,40	0,42	0,76	0,16	
	Átlag	-0,75	0,03	0,39	-0,17	1	0,57	-0,45	1	0,39	-0,65	-1	-0,81	0,22	-0,65	-0,97	-1,87
	Szórás	0,43	0,52	0,49	0,71	0	0,50	0,65	0	0,49	0,40	0	0,40	0,42	0,76	0,16	
m. Osztrák- Szilézia	Átlag	0	-0,51	0,26	-1	-0,71	0	0,63	-1	0,6	0,4	0,49	1	0,94	0,14	0	1,23
	Szórás	0	0,51	0,44	0	0,71	0	0,49	0	0,50	0,20	0,51	0	0,24	1,00	0	
	Átlag	-0,15	-0,16	0,43	-0,14	0,07	0,45	-0,05	0,15	0,16	-0,28	-0,6	0,16	0,26	-0,06	-0,63	-0,39
A terület egésze	Szórás	0,79	0,65	0,50	0,77	0,998	0,50	0,77	0,99	0,37	0,57	0,64	0,93	0,44	1,00	0,55	

A táblázat a tizenöt klaszterből kettőt jelentéktelen kiterjedése miatt nagyobbakkal összevonva tünteti fel.

4. ábra: Hasonló fejlettségű régiók a tizenöt klaszteres változat alapján (1930-as évek)
Similarity of development, according to the fifteen-cluster version (1930s)

Jelmagyarázat: 1. történeti régiók (elnevezésüket lásd a 3. táblázatban); 2. stabil régióhatárok 7-15-22 klaszter esetében; 3. a. országhatár, b. folyók.

Az 1897-ben meglévő, évszázados múltra visszatekintő törésvonalak 1930-ra sem halványultak el. A világháború által okozott gazdasági és demográfiai „tabula rasa” és a szovjet birodalmi homogenizáció-centralizáció az 1945 utáni újjáépítést követően szintén nem tudta eltüntetni ennek nyomait. Bizonyos térségekben (Nyugat-Ukrajnában például) hozzájárult a különbségek fenntartásához, ezzel szemben a Baltikumban az oroszajkú lakosság megtelepedése, Belaruszban pedig az állami kultúrpolitika a regionális differenciák nivellálása irányába hatott.

Konklúziók

Az Orosz Birodalom bár integrálta, de homogenizálni már nem tudta az 1654-ben (Ukrajna), 1772-ben (Lengyelország) és 1812-ben (Besszarábia) bekebelezett

területeket az 1. világháborúig. Az 1897-ben demográfiai-gazdasági-társadalmi mutatók alapján kimutatható regionális különbségek a száz évvel korábbi határok futásával esnek egybe. Ez arra is bizonyíték, hogy e fantomhatárok jelentős része „mélyszerkezeti vonal”, melyet nem a rövid távú politikai emlékezet, hanem a hosszú távú (*longue durée*) eltérő történelmi fejlődésből fakadó társadalmi-gazdasági-kulturális különbségek határoznak meg. Így aztán a rövidebb időt átfogó szovjet birodalmi homogenizáció sikertelensége nem meglepő.

A jelenkori törésvonalak nagy része (belarusz belső törésvonal, ukrán törésvonal) egybeesik az egykori politikai határokkal, illetve a történelmi régiók határaival. A történelmi-kulturális hagyományok a jelenbe is átöröklődtek: áttételesen, politikai mozgalmakhoz kötődve vagy etnikai és regionális identitásminták mentén. A mai határok közül Lengyelország és a Baltikum keleti határa esik egybe egyértelműen az évszázados kulturális-gazdasági törésvonallal.

1930-ban markánsan elkülönült az egykori Orosz Birodalomhoz tartozó térség Európa többi részétől. Lengyelország joggal tekinthető ekkor is Kelet-Közép-Európa részének, mely fejlettségi mutatói alapján pufferzóna volt. A mai Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belarusz 1930-ban mutatói alapján homogén terület volt, mely fejlettségi szintje és jellemzői alapján élesen elkülönült az etnikailag lengyel területektől. Ugyanakkor a mai nyugatukrán és nyugatbelarusz területek által 1930-ban mutatott regionális fejlettségi típus nem volt egyedi, Európa más térségeivel (Balkán) mutatott hasonlóságot – a politikai rendszer különbsége ellenére.

Továbbbélési lehetőségként célszerű lenne megvizsgálni a területre 1897-ben jellemző belső egyenlőtlenségeket (az adatbázis lehetővé teszi az ujezdeken belüli városok önálló vizsgálatát). Emellett az ezredforduló utáni statisztikai adatok alapján elvégezhető a törésvonalak és a területi egyenlőtlenségek vizsgálata az egész térségre.

Jegyzetek

- 1 A címben megfogalmazott nézőpont jelentőségét a hazai geográfia korábban is felismerte: az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszéke és az MTA RKK Budapesti Osztálya 2007-ben A történelem nyomai az új térszerkezetben címmel rendezett konferenciát.
- 2 Itt az interferáló ideológiák árnyékában fejlődő regionális nemzettudat továbbfejlődésének lehetünk tanúi, ahol a szerbtől nem különböző montenegrói nyelv közelmúltbeli kodifikálása és az etnikai önazonosság újabb pillérének kialakítása (a nemzeti történelem mellett a nemzeti nyelv) erősíti a bizonytalan identitást.
- 3 Lásd a 2011-es német projektet: Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa – <http://www.phantomgrenzen.eu> (Letöltés: 2018. június 24.).
- 4 A kartogramok fedetése lehetővé teszi a nem normáloszlású adatsorok (pl. vallási megoszlás) meghagyását. A kontrollvizsgálat során végzett főkomponens-elemzés a kevés bemeneti változó (9) ellenére meglepően sok főkomponenst különített el (6), ami arra utal, hogy az indikátorok kiválasztása helyes volt. A KMO-Bartlett-teszt alacsony értéke miatt (0,55) nem a főkomponens-elemzés mellett döntöttem.

- 5 Ennek során nem az egyes kartogramokon, hanem az ujezdek aggregált indikátorértékeiből kirajzolódó törésvonalakat kerestem. Ennek oka, hogy az egyes kartogramok elemzésénél szubjektív elemként jelentkezett volna az intervallumok meghatározása és a színkód.
- 6 Jó módszer a kis klaszterszámnál fellépő törések futásának térképi jelölése: „pókhálótérképpel” egyszerre több klaszterbeállítás eredménye is ábrázolható; a különböző rendű vonalak hossza vagy maga a vonalsűrűség pedig mutatószámként használható eltérő mintaterületek fragmentáltságának-homogenitásának összevetésére.
- 7 Azokat a változókat, melyek növekvő indikátorérték mellett kedvezőtlen jelenségeket tesztítettek meg, a nevezőben tüntettem fel (mint pl. a helyben születettek aránya, a pravoszlávok aránya, a régi elit aránya a kereskedőkhöz mérten), a többi a számlálóban kapott helyet. Az alkalmazott képlet: $E = \lg x + \lg y + \dots + \lg n - \lg a - \lg b - \dots - \lg m = \lg ((xy\dots n) / (ab\dots m))$, ahol x, y, n, a, b, m az egyes indikátorok, E a komplex fejlettségi szint.
- 8 A gazdasági viszonyokkal ellentétben a társadalmi-demográfiai viszonyokban a határváltozás óta eltelt tíz év alatt nem lehet markáns változást elérni, tehát a fejlettséget elemeire bontva a társadalmi viszonyok nagyobb állandóságuk okán még a régi állapotot tükrözik. Így az itteni törésvonalak nem lehetnek frissek.
- 9 A területek 50%-a az Alföldhöz vagy a galíciai és román területekhez sorolódott: ez arra utal, hogy dél és nyugat felé az átmenetiség, kelet felé viszont az 1897-ben is létező törésvonal jellemzi ezt a zónát.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferezóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Irodalom

- Bottlik, Zs. (2008): Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriner. *Geographische Rundschau*, 10., 54–61.
- Bottlik Zs. (2012): *Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban*. Szám-Tér-Kép Bt., Budapest
- Bottlik Zs. (2013): A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 2., 133–152.
- Bottlik Zs. (2016): A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 2., 312–327.
- Dembinska, M., Campana, A. (2017): Frozen conflicts and internal dynamics of de facto states: Perspectives and directions for research. *International Studies Review*, 2., 254–278. <http://doi.org/gb7bv>
- Demeter G. (2010): Montenegró két arca: gazdasági sikerek és belpolitikai válságok (2005–2008). In: Demeter G., Radics Zs. (szerk.): *Kompországok, ahol a part szakad. Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990–2008)*. Didakt Kiadó, Debrecen, 315–339.
- Demeter G., Radics Zs. (2015): A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban járásszintű adatok alapján. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2., 233–246.
- Demeter G., Radics Zs., Péntes J. (2018): Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. In: Demeter G., Szulovszky J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon (1910)*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest, Debrecen, 219–254.

- Győri R. (2007): Dunántúl – valóság vagy fikció? A történelmi földrajz bizonyítékai. *Limes*, 3., 7–22.
- Herrschel, T. (2007): *Global geographies of post-socialist transition: Geographies, societies, policies*. Routledge, London (Routledge Studies in Human Geography; 14.)
- Hirschhausen, B. von (2017a): The lessons of phantom borders: The vestiges of the past come (also) from the future. *L'Espace géographique*, 2., 97–105. <http://doi.org/cwj3>
- Hirschhausen, B. von (2017b): The heuristic interest of the concept of “phantom borders” in the understanding of cultural regionalization. *L'Espace géographique*, 2., 106–125. <http://doi.org/cwjz>
- Hirschhausen, B. von., Grandits, H., Kraft, C., Müller, D., Serrier, T. (2015): *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im Östlichen Europa; 1.)
- Jańczak, J. (2015): Phantom borders and electoral behavior in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics. *Erdkunde*, 2., 125–137. <http://doi.org/f7jkmx>
- Karácsonyi D. (2006): A területi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 375–391.
- Karácsonyi D. (2008): A kelet-európai sztyep és a Magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 185–211.
- Karácsonyi, D. (2009): Ein Versuch der Typologie der ländlichen Räume in der Ukraine. *Europa Regional*, 1., 34–50.
- Karácsonyi D. (2014): A csernobili baleset térbeli hatása a Poleszje demográfiai és urbanizációs folyamataira. *Tér és Társadalom*, 1., 130–154. <http://doi.org/cwj5>
- Karácsonyi, D., Kocsis, K., Kovály, K., Molnár, J., Póti, L. (2014): East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 99–134. <http://doi.org/b53p>
- Karácsonyi D., Bottlik Zs. (2018): Ukrajna kétarcúságának etnikai földrajzi háttere. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE, Budapest, 43–61.
- Kőszegi M. (2016): Kis népek nacionalizmusa az európai posztuszovjet térségben: a krími tatárok és a gagauzok. *Földrajzi Közlemények*, 4. 285–296.
- Kőszegi M., Pete M. (2018): Köztes-Európa és az orosz nemzeti identitás. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes Euróópában*. ELTE, Budapest, 135–144.
- Löwis, S. von (2015a): Phantom borders in the political geography of East Central Europe: An introduction. *Erdkunde*, 2., 99–106. <http://doi.org/cwj6>
- Löwis, S. von (2015b): Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze an Zbruč. *Europa Regional*, 3–4., 148–162.
- Löwis, S. von (2017): Phantom borders and ambivalent spaces of identification in Ukraine. *L'Espace géographique*, 2., 126–142. <http://doi.org/cwj4>
- Mironov, B. N., Eklof, B (2000): *The social history of Imperial Russia, 1700–1917*. Westview Press, Boulder
- Pándi L. (1997): *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Osiris, Budapest
- Pete M. (2016): A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. *Földrajzi Közlemények*, 1., 13–25.
- Pütz, R. (1998): Polen im Transformationsprozess. Wirtschaftsräumliche Disparitäten beim Übergang vom Plan zum Markt. *Geographische Rundschau*, 1., 4–11.
- Radzik, R. (2002): Between Russia and Poland: National and cultural evolution of the Belarusian society in the last two centuries. *Annus Albaruthenicus*, 7–13.
- Rónai A. (1945): *Atlas of Central Europe*. Balatonfüred, Budapest
- Statistics of the 1897 all Russia census*. <https://archive.org/details/Statisticsofthe1897AllRussiaCensus> (Letöltés: 2018. június 26.)
- Szűcs J. (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3., 313–360.
- Timár L. (1993): *Vidéki városiakok. Debrecen társadalma (1920–1944)*. Magvető, Budapest
- Tobler, W. R. (1970): A computer model simulating urban growth in the Detroit region. *Economic Geography*, 2., 234–240. <http://doi.org/cfqcnv>
- Tudoroiu, T. (2012): The European Union, Russia, and the future of the Transnistrian frozen conflict. *East European Politics and Societies: and Cultures*, 1., 135–161. <http://doi.org/d88jdg>
- Tudoroiu, T. (2016): Unfreezing failed frozen conflicts: A Post-Soviet case study. *Journal of Contemporary European Studies*, 3., 375–396. <http://doi.org/cwj7>

- Zarycki, T. (2015): The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. *Erdkunde*, 2., 107–124. <http://doi.org/f7jjcv>
- Zamfira, A. (2015): Methodological limitations in studying the effect of interethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania and Slovakia. *Erdkunde*, 2., 161–173. <http://doi.org/f7jjm3>

A liminalitás terei és idői az európai posztszovjet térben az orosz és szovjet expanziós törekvések tükrében

Spaces and times of liminality in Russian and Soviet expansion endeavours

KŐSZEGI MARGIT, BERKI MÁRTON, BARTA GÉZA

KŐSZEGI Margit: tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; koszegi.margit.email@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2494-8328>

BERKI Márton: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; berkimarton@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-0727-1212>

BARTA Géza: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; gezabarta@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6353-4788>

KULCSSZAVAK: liminalitás; expanzió; hatalom; identitás; struktúra

ABSZTRAKT: A tanulmány az európai posztszovjet térségben érvényesülő orosz expanziós törekvések hatásait a liminalitás koncepciójára építve értelmezi. Az Arnold van Gennep által megalkotott, majd Victor Turner által kiszélesített fogalom olyan átmeneteket (határhelyzeti állapotokat) jelöl, amikor a társadalmi hierarchiák ideiglenesen feloldódnak, egyes tradíciók folytonossága megkérdőjeleződik és az addig biztosnak hitt struktúrák kétségessé válnak. Ezekben a liminális időszakokban a korábbi rend felbomlása olyan bizonytalan, s egyúttal fluid, képlékeny helyzeteket eredményez, amelyek lehetővé teszik egy új állapot megszilárdulását. Tanulmányunkban e koncepció segítségével ragadjuk meg azokat az átmenetként értelmezhető időszakokat, amelyek átfogó változást idéztek elő az orosz expanziós törekvések által érintett térségekben. Az orosz expanzió hatásainak vizsgálatában négy liminális időszakot állítunk a középpontba, amelyeket a meghatározó területi irányok mentén élő, érintett népek példáin keresztül mutatunk be. Elsőként a 18. századi, Fekete-tenger felé érvényesülő orosz expanzió által a krími tatár közösségek életében előidézett liminalitást vizsgáljuk. Ezt követően a cári birodalmat felváltó, a szovjet szocialista berendezkedés hatására jelentkező liminalitást mutatjuk be a Kaukázus térségében, a cssecsenek példáján. A 20. század végén bekövetkező rendszerváltás lehetőséget adott a szovjet időszak liminalitásának megszűnésére, amit a balti államokban bekövetkező változások kapcsán vizsgálunk. Végezetül az ukrán polgárháborús helyzet hátterének feltárásával rávilágítunk az ukrán társadalomban külső hatásra jelentkező elhúzódó liminalitásra, valamint annak geopolitikai mozzanataira.

Margit KŐSZEGI: research fellow, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; koszei.margit.email@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2494-8328>

Márton BERKI: senior lecturer, Department of Social and Economic Geography, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; berkimarton@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-0727-1212>

Géza BARTA: PhD student, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; gezabarta@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6353-4788>

KEYWORDS: liminality; expansion; power; identity; structure

ABSTRACT: Based on the concept of liminality, the paper focuses on the effects of Russian expansion endeavours in various areas of the European post-Soviet realm. The notion of liminality, originally elaborated by Dutch-German-French ethnographer and folklorist Arnold van Gennep and subsequently expanded by British cultural anthropologist Victor Turner, denotes transitions ('threshold' situations) during which social hierarchies temporarily dissolve, the continuity of prior traditions are questioned, and formerly fix structures become uncertain. During these liminal periods, the dissolution of order evokes ambiguous, fluid and malleable situations that enable the establishment of another fix structure. The theoretical framework of liminality can be applied in the case of various temporalities (spanning from immediate moments through periods to longer epochs), at any geographical scales (ranging from concrete localities through larger areas or zones to entire countries or macro-regions), as well as for any subjects including individuals, different social groups, and in the case of entire societies – within the confines of this paper, we provide examples of the latter. In spite of the exceptional versatility and flexibility of the notion, however, it has not been substantially exploited in the field of human geography to date.

With the help of this underlying concept, we examine liminal periods which triggered all-encompassing changes in the areas affected by Russian expansion endeavours. Concerning the impacts of Russian expansion, we identify four main liminal time periods that are discussed on the example of the affected nations and their respective territories. 1. First, we provide a concise overview of the liminality experienced by Crimean Tatar communities as a result of the 18th century Russian expansion towards the direction of the Black Sea. 2. After that, on the example of Chechens, we describe liminality in the Caucasian region that was generated by the Soviet socialist state, the successor of the Russian Tsarist Empire. 3. Following that, the politico-economic transition of the late-20th century created an opportunity to leave the constraints of the Soviet era behind, which is discussed in the context of the changes taking place in the Baltic states. 4. Lastly, by exploring the background of the current situation in Ukraine, reflections are made on the external factors of prolonged liminality in Ukrainian society, as well as on its geopolitical connotations.

Bevezetés

Egy 2018 tavaszán készült felmérés szerint az orosz közvélemény 70%-a a Krím annexióját Oroszország számára előnyösnek gondolja.¹ Az erős tradíciókra támaszkodó orosz geopolitikai kultúra közpolitikai jelenlétét az olyan felmérések elkészítése és eredményei is igazolják, amelyek az ország viszonylagos és szimbolikus szerepét, fontos nemzetközi kapcsolatait és a világpolitikai térben való elhelyezkedését firtatják (O'Loughlin, Ó Tuathail, Kolossov 2006). Oroszország

határainak (újra)definíálása, megerősítése, a környező országokhoz és a nagyhatalmakhoz viszonyuló külpolitika meg- és újrateremtése mélyen gyökerezik az orosz politikai kultúrában (Kerr 1995). Ezek a gyökek pedig elvezetnek az államiság kialakulásához, Oroszország expanziós törekvéseihez, a folyamatos növekedéshez, miközben a hatalmi központ egyre távolabb kerül az ország határaitól. Az új területeken berendezkedő orosz hatalom számtalan problémával szembesül, a központtal való azonosulást a helyi szokások és ellenállások vagy szeparatista törekvések gátolják.

Tanulmányunkban az orosz állam peremterületein, a mindenkori hatalmi központ felé irányuló centripetális erők és az azok ellen ható, adott időszakban periferiális helyzetű területek által keltett centrifugális erők árapályzónájában elhelyezkedő térségekre fókuszálunk. Vizsgálatunkban tehát a posztszovjet ki-fejezés a térre, az egykori Szovjetunió területén élő bizonyos közösségekre vonatkozik (vö. Tuvikene 2016). E régiók esetében olyan időpontokra összpontosítunk, amikor az orosz expanzió következtében a régi struktúrák már fellazulnak és értelmüket veszítik, az újak azonban még nem alakulnak ki. Nem az orosz expanzió által generált folyamatos változást, az olykor tudatosan generált átmenetiséget (Pain 2016) vizsgáljuk, hanem a konkrét időszakokhoz köthető, egyértelműen jelentkező váltásokat tárjuk fel. Bizonyos területeken ez a folyamat rövidebb ideig tart, máshol azonban elhúzódik. Az ehhez hasonló helyzetek megragadására kínál lehetőséget az Arnold van Gennep és Victor Turner által kidolgozott *liminalitás* koncepciója, melynek alkalmazásával egységes keretbe foglalhatjuk a térben és időben egyébként elkülönülő eseményeket. Vizsgálataink a perifériákon élő közösségekre koncentrálnak, kiemelve az események hatására újrakonstruált identitásnarratívákat. Az orosz társadalom életében megjelenő hasonló vált(oz)ások nem az expanziós törekvések eredményeként jelentkeztek, tanulmányunknak ezért nem célja ezek bemutatása. Mivel a posztszovjet tér peremén élő közösségek életében megjelenő váltásokra fókuszálunk, így az expanzió jellegének és jellemzőinek változásait sem tárgyaljuk részletesen.

Nem kívánjuk egységes rendszerbe foglalni a liminalitással kapcsolatba hozható orosz periferiális területeket: az általunk választott négy térséghez köthető események eltérő történelmi korszakokban, különböző társadalmi és kulturális közegben zajlanak. A heterogén régiók közötti kapcsolatot az orosz expanzió adja (a négy térség ugyanis az európai terjeszkedés négy különböző irányát reprezentálja): választott példáink az orosz expanzió területenként és korszakonként változó cél- és eszközrendszere által előidézett liminalitást szemléltetik. Az egyes időszakokban, konkrét területen élő társadalomban bemutatott liminalitás nem jelent kizárólagosságot sem térben, sem időben: az állapot jelentkezhethet ismételten máskor (akár ismét az expanziós politika hatására), illetve történhet párhuzamosan, a különböző kiemelt területek felé irányuló terjeszkedés révén is. Értelmezési keretünk az egész társadalomra mint elképzelt közösségre vonatkozik (Anderson 2006), amivel nem vonjuk kétségbe a belső törésvonalak, a társadalmi hibriditás létét, valamint egyéb, a kö-

zösségeket befolyásoló tényezők markáns szerepét. További célunk, hogy – a társadalomföldrajz és a kulturális antropológia interdiszciplináris lehetőségeit kihasználva – a földrajzi terekhez köthető társadalmi jelenségeket a magyar és nemzetközi földrajzi diszciplínában ez idáig ritkán alkalmazott elméleti keret segítségével értelmezzük.

A liminalitás koncepciója

A *liminalitás* kifejezés a latin „limen” (= küszöb) szóból származik, megalkotása a holland–német–francia etnográfus és folklorista Arnold van Gennep (1909) nevéhez fűződik. A koncepciót kis közösségek rítusainak megértésére dolgozta ki, amelyeknek három szakaszát különböztette meg. Az első a *preliminális szakasz* (az elkülönülés rítusai), melynek során a beavatandó személy vagy csoport a korábbi gyakorlataival, rutinjaival szakítva valamit végérvényesen hátrahagy. Ezt követi a *liminális szakasz* (az átmenet rítusai), melynek során – egyfajta „küszöböt” átlépve – bizonytalanná válik a beavatandó(k) státusza; itt lényeges egyrészt az, hogy a rítus szigorú előírások szerint történjen, ahol mindenki tudja, hogy mit és hogyan kell tennie, másrészt pedig az, hogy a rítus mindig egy „szertartásmester” felügyelete mellett menjen végbe. Végül a harmadik a *posztliminális szakasz* (az [újra]egyesülés rítusai), melynek során a már beavatott személy vagy csoport „visszatér” a társadalomba, ám immár új (más) identitással rendelkezik.

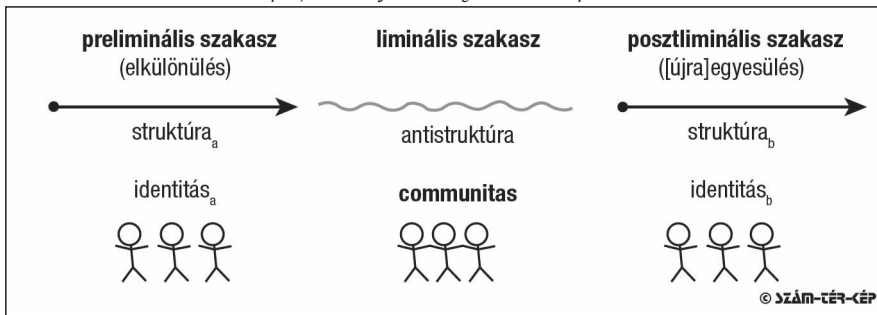
Mivel van Gennep sohasem tudott fontos pozíciót betölteni a korabeli tudományos mezőben (Thomassen 2009, 13.), így a rítusokkal kapcsolatos gondolatai is hosszú időre feledésbe merültek. Azok újrafelfedezésére csupán fél évszázaddal később, a brit kulturális antropológus Victor Turner (1967, 1969) munkásságának köszönhetően került sor, aki a fenti hármas felosztásból főként a középsőre, a liminális szakaszra helyezte a hangsúlyt, másrészt van Gennep eredeti elképzelését sok szempontból tovább is gondolta. A legtipikusabb rítusnak Turner (1967) a felnőtté válási beavatási szertartásokat tartotta: ezek első szakaszában a gyermek elszakad a családjától, hátrahagyja a gyermeklétet (elkülönülés). A második szakaszban a gyermekkor és a felnőttkor között levő beavatandónak valamilyen próbát kell kiállnia annak bizonyítására, hogy készen áll a felnőtt lételre (átmenet). Végül, amennyiben ez sikerrel jár, a társadalom új – immár felnőtt – tagjaként ünneplik a beavatott újjászületését ([újra]egyesülés). A középső szakasz eredményeként tehát Turner szerint megváltozik az abban résztvevő(k) társadalmi státusza: az elkülönülés során a beavatandó kiszakad a társadalmi struktúra egyik fix kategóriájából, így a státusza liminálissá válik. Ebben a helyzetben ideiglenesen az addig megszokott környezetén (és a teljes társadalmi renden) kívülre kerül, az identitása bizonytalanná válik. Mivel azonban a liminális időszakok nemcsak destruktívák, hanem konstruktívák is (Thomassen 2006), az ezek során szerzett tapasztalatok egyúttal fel is készítik a

beavatandót arra, hogy olyan új társadalmi szerepet töltsön be, amely az (újra)egyesülés rítusa során válik mások számára is láthatóvá, nyilvánossá.

Terepi munkáját Turner többnyire afrikai törzsi közösségekben végezte, azonban számos alkalommal rámutatott a törzsi és nem törzsi társadalmak közötti hasonlóságokra, s ezáltal a liminalitás koncepciója fokozatosan eltávolodott az eredeti szűkebb – kis létszámú csoportok rítusainak megértésére irányuló – értelmezéstől.² Miután Turner munkássága nyomán széles körben ismertté vált a fogalom, egyre sokrétűbb módon kezdték el alkalmazni, azaz már nem csupán rítusok, hanem kulturális, politikai, gazdasági változások megértésére is használták (lásd Thomassen 2009 áttekintésében, továbbá a legutóbbi átfogó munkák közül Horvath, Thomassen, Wydra 2015 és Roberts 2018 kötetében). Ebben a tágabb értelmezésben a liminalitás olyan átmeneteket (határhelyzeti állapotokat) jelöl, amikor a társadalmi hierarchiák ideiglenesen feloldódnak, egyes hagyományok folytonossága megkérdőjeleződik és az addig biztosnak hitt struktúrák kétségessé válnak (1. ábra). Turner (1969) szerint a liminalitás legfontosabb jellemvonása a bizonytalanság, ugyanis a liminális entitások (egyének, csoportok, társadalmak) „nincsenek se itt, se ott; a törvények, szokások, konvenciók és szertartások által kijelölt pozíciók közti átmeneti állapotban vannak” (95.). Ezt a közties állapotot ugyanakkor egyúttal úgy is értékeli, mint „a lehetőségek birodalmát, amelyből merőben új gondolatok és kapcsolatok alakulhatnak ki” (97.). Látható tehát, hogy a liminális időszakokban a korábbi rend felbomlása olyan fluid, képlékeny helyzeteket eredményez, amelyek lehetővé teszik egy új állapot megszilárdulását (Szokolczai 2009, 141.).

Lényeges kiemelni, hogy e tágabb értelmezésben a liminalitás koncepciója a legkülönbözőbb időtávok és liminális entitások esetében alkalmazható (1. táblázat). Az időbeli dimenzió esetében liminálisnak tekinthető egy adott pillanat (hirtelen esemény), egy időszak (hetek, hónapok vagy akár néhány év), de akár hosszabb korszakok (évtizedek, generációk, esetleg évszázadok³) is. Ehhez hasonló módon, a liminalitás állapotában lehetnek egyének, kisebb-nagyobb csoportok (korcsoportok, törzsi közösségek, falvak, városi szubkultúrák) vagy akár egész társadalmak is. Thomassen (2009, 17-18.) szerint e két tényezők

1. ábra: A liminalitás koncepciója van Gennep és Turner értelmezésében
The concept of liminality according to van Gennep and Turner

1. táblázat: A liminalitás különböző típusainak példái, az időtartamuk (↓)
és a résztvevők száma (→) szerint
*Examples of the types of liminality by their duration (↓)
and the number of participants (→)*

	Egyén	Csoport	Társadalom
Pillanat	Az egyén életét befolyásoló hirtelen esemény (baleset, házasságkötés, válás); megkeresztelkedés; szüzesség elvesztése	Férfivé válási rítus (szinte mindig korcsoportonként); diplomaosztó ünnepség	Az egész társadalmat befolyásoló hirtelen esemény (forradalom kitörése, katonai megszállás, természeti katasztrófa)
Időszak	Kritikus életszakasz; pubertás, tinédzserkor; egyéni vallási zárándoklat	Olyan férfivé válási rítus, amely hetekig vagy hónapokig is tarthat; csoportos zárándoklat; csoportos utazás; kollégiumi élet	Háború; polgárháború; forradalmi időszak; interregnum; járvány
Hosszabb korszak	Önként vagy kényszerből „társadalmon kívülé” válás; szerzetesi élet; az ikrek néhány társadalomban	Régi és új kultúrák közötti átmeneti állapotban levő egyházi közösség, etnikai kisebbség, bevándorló csoport; a „normál struktúrák” peremén élő, gyakran veszélyesnek és/vagy szentnek tekintett csoport	Elhúzódó háborúskodás; tartósan instabil politikai helyzet; össztársadalmi ideológiai zűrzavar; a liminalitás beépülése a struktúrákba

Forrás: Thomassen (2009, 17.) felhasználásával saját szerkesztés.

túl az is lényeges szempont, hogy az adott liminális entitás (egyén, csoport vagy társadalom) *milyen mértékben* tapasztalja meg a liminalitást. Véleménye szerint ez elsősorban abban ragadható meg, hogy a tartós struktúrákkal szemben mekkora befolyással bír a liminalitással együtt járó bizonytalanság.

E koncepcionális bővülés leglényegesebb eleme a tanulmányunk szempontjából az, hogy a liminalitás fogalma már nem csupán egyének vagy kisebb-nagyobb csoportok, hanem akár egész társadalmak átmeneti állapotaira is alkalmazható⁴ (lásd a táblázat jobb oldali oszlopát), hiszen munkánkban mi is erre teszünk kísérletet. Ezekben az esetekben a szóban forgó társadalom egésze átfogó válságot, a fennálló rend összeomlását éli meg: a liminalitás ekkor két stabil struktúra közti antistruktúráként értelmezhető, amely egyúttal jelentős társadalmi változásokat is lehetővé tesz. Lényeges kiemelni, hogy az egész társadalmakat, országokat érintő liminalitás bizonyos szempontból különbözik a kis létszámú közösségek korábban bemutatott rítusaitól (Thomassen 2009, 21–22.). A van Gennep és Turner által leírt rítusok esetében az abban résztvevők tisztában vannak vele, hogy liminális helyzetben vannak, amelyet előbb vagy utóbb maguk mögött fognak hagyni, továbbá mindig van egy szertartásmester, aki segíti őket ezen az állapoton. A társadalmak egészét érintő liminalitás esetében azonban egyrészt teljesen ismeretlen a jövő (vagyis az, amely a liminális sza-

kaszt követni fogja), másrészt nincs olyan szertartásmester, aki korábban már keresztülment ezen a folyamaton, s így kivezethetné abból az embereket. Ezekben a helyzetekben a liminalitás veszélyes, kritikus időszakot jelenthet, melynek során vezető szerepre törő „önjelölt szertartásmesterek” (politikusok, diktátorok) léphetnek fel, akik a liminalitás fenntartásában, valamint az abban rejlő kreatív, konstruktív potenciál korlátozásában és/vagy annak kiaknázásában érdekeltek.

Ugyancsak a liminális állapotra, azaz a két stabil struktúra közti képlékeny antistruktúrára jellemző a Turner (1969) által is használt *communitas* kialakulása (1. ábra). Egy közösség életében akkor beszélhetünk *communitas*ról, amikor annak valamennyi tagja osztozik a közösen átélt liminális tapasztalatban. (Ez a tapasztalat ugyanis – legalábbis ideiglenesen – mindenkit azonos szintre helyez, elmosza a társadalmi hierarchiák határait.) Turner (1969, 132.) a *communitas* három típusát különbözteti meg. Az első az egzisztenciális vagy spontán *communitas*, amelyet az összetartozás pillanatnyi – és gyorsan múló – élménye hoz létre (pl. ellenkulturális események során), a második a normatív *communitas*, amikor az előző spontán forma szervezettebbé, tartósabbá, a társadalmi rendszer részévé válik, míg a harmadik az ideológiai *communitas*, amely utópisztikus társadalommodelleket jelöl. Turner szerint a *communitas* jellemzője nemcsak a liminalitás, hanem egyúttal a marginalitás és a strukturális alávetettség is, s ezek együttesen kovácsolják össze a közösség tagjait.

Végezetül ugyancsak fontos kiemelni, hogy nemcsak liminális entitások és időszakok léteznek, hanem – ezekhez kapcsolódóan – a *liminalitás helyeiről, tereiről* is beszélhetünk (természetföldrajzi, politikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt), az előzőekhez hasonlóan szintén a legkülönbözőbb léptékeken. A liminalitás térbelisége konkrét helyektől (pl. útkereszteződésektől, hidaktól, hotel-szobáktól, bordélyházaktól, repülőterektől) kezdve nagyobb területeken, zónákon (pl. határsávokon, vitatott területeken, senki földjén) át akár egészen országokig, nagyobb makrorégióig terjedhet (Thomassen 2009, 16.). E magától értetődő térbeli dimenzió fényében mégis meglepő, hogy a társadalomföldrajzi diszciplínában – számos egyéb társadalomtudományi területtel ellentétben – nem vált széles körben ismertté a fogalom. A földrajzos munkák közül a tanulmányunk témájával kapcsolatban elsősorban Czepczyński munkáit (2008, 2010) szükséges kiemelni, aki a (poszt)szocialista kontextus esetében támaszkodott Turner gondolataira. A következő fejezetekben az orosz expanziós törekvések példáján – ennél tágabb időkeretben vizsgálódva – magunk is a liminalitás tereinek bemutatására teszünk kísérletet.

Új-Oroszország a Fekete-tenger partján

Az orosz történetírásban a krími tatárok rettegett ellenfélként, több évszázados fenyegetésként jelennek meg (Heller 1996), a 19. és 20. század eseményei vi-

szont az orosz nagyhatalmi politika áldozataivá tették őket (Williams 2000a, 2002). Mikor és hogyan változtak meg a struktúrák, amelyek hatására megfordult a szereplők helyzete?

Az altáji nyelvcsaládhoz tartozó, tatár nyelvet beszélő krími tatárok több évszázados társadalmi berendezkedése a törzsi szerveződésen alapult. A mongol Arany Horda alattvalóiként tértek át az iszlám hitre, önálló kánságuk e nomád államalakulat szétesésekor jött létre (Aydingün, Aydingün 2007). A Krími Tatár Kánság több évszázadig ellenállt az orosz hódításnak, folyamatos támadásai rettegésben tartották annak lakosságát (Katchanovski 2005). Az orosz hatalom óvatosságának oka a korabeli iszlám világ központjaként funkcionáló Oszmán Birodalom, melynek a krími tatárok alattvalói (adófizetői) voltak (Williams 2001). Katonai szolgálatuk fejében a közösségeik szervezésében nagyfokú belső önállóságot élveztek. Gazdasági tevékenységük alapját a lovasságuk adta, sajátos szimbiózisban éltek a Fekete-tenger északi partján fekvő nagy oszmán kereskedővárosokkal (Williams 2001), elsősorban Azovval: a krími tatárok rettegett hírét adó portyázásai során a szláv és a balti (orosz, lengyel, litván) lakosságot fogták el és adták tovább Azov rabszolgapiacán.

A sikeresen terjeszkedő orosz hatalom alapjaiban változtatta meg a fennálló struktúrákat, liminalitást idézve elő a krími tatár közösségek életében. Az évszázadokon átívelő orosz–török háborúk hosszú sora nyomán alakult ki az orosz területi igény a Fekete-tengerre, sőt, annak legnagyobb városára, Isztambulra (Konstantinápolyra) is (Kirimli 2008). A katonai sikerek révén az oszmánoktól elhódított terület, az ún. Új-Oroszország egyre nagyobb kiterjedésűvé vált a Fekete-tenger mentén. A 18. században születő elnevezést eredetileg minden olyan területre alkalmazták, amely az egykori Arany Horda területén jelentett terjeszkedést (Heller 1996). A ritkán lakott végtelen sztyeppéken történő terjeszkedés megtestesítői a szigetként épülő erődvárosok (Voronyezs, Livni, Jelec, Belgorod, Oszkol, Kurszk) (Heller 1996). A nyomukban megjelenő orosz telepések helyzete hosszú ideig igen kétséges volt a krími tatárok rablóhadjáratai miatt (Zaloznaya, Gerber 2012).

A 18. században I. Péter, majd II. Katalin a római (bizánci) impérium újraéledését hirdette, amit a gyakorlatban az egykori Konstantinápoly (akkor már Isztambul) elfoglalásával kívántak szentesíteni (Kirimli 2008). A Fekete-tengerenél a hódításkor létező struktúrákat nem létezőnek, figyelmen kívül hagyható átmenetnek tekintették, sajátos liminalitást teremtve a meghódítottak életében. Az oszmán hatalom térségből való kiszorításának megvalósításakor „elnéztek” a krími tatárok feje felett, s úgy építették ki az új struktúrákat, mint ha a krími tatár közösségek nem is léteznének. Területük Oroszországhoz csatolását az orosz–török háborúkat lezáró békékben szentesítették, a két hatalom közötti egyezmény nélkül született és vált realitássá, hogy abban a krími tatárok számára bármilyen érdekérvényesítő szerep jutott volna.

A krími tatárok életében megjelenő liminalitás időszakában a régi (az oszmán hatalom) és az új (az orosz hatalom) markánsan elkülönült, a folytonosság

látványosan megszakadt (Fisher 1967). Az antistruktúrákat hordozó hatalomváltás olyan gyarmatosítási tevékenységként jelent meg a térségben, amelyben az orosz állam hatalma jelképeként stratégiai jelentőségű helyszíneken új városokat, erősített helyeket épített, hátszágukba pedig a termőföldeket feltörő telepéseket költöztetett át. Ezzel egy időben a régi központok hatalomvesztése érdekében látványosan növekedő, a megjelenésükben is impozáns új (ám az iszlám hódítás előtt itt létező települések romjain emelt) központokat alakítottak ki (közülük is kiemelkedik az 1794-ben alapított Odessza), amelyek újonnan betelepülő keresztény európai lakossága (Illés 2018) a régi (iszlám) hatalmi elitet ellensúlyozta a térségben.

Azov „megszűnése” (Boeck 2008) alapjaiban rengette meg a krími tatár közösséget, hiszen hagyományos életmódjuk gazdasági alapját veszítették el. Az oszmán–török háborúk eredményeként egykori uraik, az oszmánok lemondtak, az új hódítók pedig nem vettek tudomást róluk. Az orosz hatalom („szertartásmesterként”) úgy hajtotta végre az átmenet rítusát, hogy figyelmen kívül hagyta a beavatáson átesőket. Az uralomváltással megjelenő új struktúrák nem tették lehetővé számukra a hagyományos életmódjuk további fenntartását, beilleszkedésük csak markáns változtatások árán valósulhatott meg. A közösség nagy része inkább a régi kereteket biztosító, oszmán fennhatóságú területekre vándorlást választotta (Aydingün, Aydingün 2007; Kirimli 2008), s csak kisebb részük vállalta az új struktúrákhoz való igazodást, az életmódváltást.

A maradék rövid időn belül beilleszkedtek az új társadalmi keretek közé, vállalták az orosz autoritás – mint „szertartásmester” – által nyújtott feltételeknek való megfelelést. A vérségi kapcsolatok alapján szerveződő közösségi kapcsolatok tovább éltek, de korábbi nomád életmódjuk helyett a Krím félsziget hegysegeinek tengerparti előterében létező, főként szőlő- és dohánytermesztéssel foglalkozó falvaik váltak a közösségeik alapjává, míg a legelőterületeken megvalósították az évszakosan legelőváltó (transzhumáló) pásztorkodást, félnomád jellegével megőrizve korábbi életük bizonyos elemeit (Williams 2001). A liminalitásban rejlő új lehetőségek születését jelzi az az európai szellemi áramlatokhoz való igazodásból induló, a krími tatárok által végzett reformtevékenység, amely az egész türk nyelvű iszlám közösségre nagy hatást tett a 19. században (Ortayli 1991). Az új struktúrák átvételével lezáruló liminalitás a 20. században ismételt jelentkezett a teljes krími tatár közösség életében, alapjaiban változtatta meg társadalmuk külvilághoz való viszonyát.

Az orosz és a szovjet hatalom találkozása a Kaukázussal: a csecsen példa

A Kaukázus északi előtere a közelmúltban is polgárháborús hadszíntér volt. A nemzetközi közvélemény a konfliktust az itt élő csecsenekkel azonosítja, akiket

2001 óta kapcsolatba hoznak az iszlám terrorizmussal (Souleimanov, Dytrich 2008). A közösségeikre jellemző bizonytalan struktúrákat teremtő liminalitás és az ennek eredményeként megélt communitasélmény azonban valójában nem a közelmúlt eseményeiből fakad.

A kaukázusi nyelvek közé tartozó nah nyelvet beszélő csecsenek (Nichols 2004) a Kaukázus északi előterében élő kaukázusi népek legnagyobb közössége.⁵ Településterületük az államalakulatokat létrehozó hatalmi központoktól távol helyezkedett el, ezért azok fennhatósága évszázadokig nem jelentett lényegi külső beavatkozást az életükbe, az archaikus struktúrák a modernizáció beköszöntéig zavartalanul működhettek. Törzsi alapú társadalmuk iszlám hite a Balkánon is ismert szúfi irányzatokhoz köti közösségüket (Dam 2011). Félnomád életmódjukban egyszerre volt jelen a transzhumáló pásztorkodás és a sík területek állandó településeinek mezőgazdasági tevékenysége. A hatalom a férfiak foglalkozásából adódóan a hegyvidéki területeken koncentráldott az év jelentős részében; ennek megfelelően a csecsen közösségek életében jellegzetes vertikális tagolódás figyelhető meg. A hátszágként funkcionáló mezőgazdasági területek kiváló terméshozamukkal kiemelkedő jólétet, megnövekedett állattárlományt, népesebb közösségeket tartottak fenn (Nichols 2004). Ez a tény önmagában is kiemelte őket a többi nép közül a hódítók szemében, azonban még inkább döntő volt a földrajzi helyzetük, területük ugyanis közvetlenül érintkezett azzal a zónával, amelyen keresztül az orosz hatalom kapcsolatban állt a Kaukázuson túli területekkel: az orosz hadsereg felvonulási területének határán éltek (Heller 1996).

A fent bemutatott, preliminalitásként értelmezhető helyzetben az orosz hatalom folyamatos fenyegetésként élte meg létüket, ezért igyekeztek az általuk szabályozott keretek közé szorítani őket. A kaukázusi népek hagyományos struktúráit elbizonytalanító orosz terjeszkedés a 20. század eseményeinek hatására elhúzódo liminalitást eredményezett a csecsenek társadalmában. Egy olyan felfokozott, a hatalommal szemben állandó feszültséget generáló állapotot idézett elő a társadalom életében, amelynek hatására minden alkalommal fellázadtak a hatalommal szemben (Blandy 1996), ha érezték annak gyengülését. Az orosz hadsereg nyomában megjelenő orosz telepések és a kiépülő közigazgatás a csecsen törzsek érdekeit sértette, amire katonai támadásokkal, portyázásokkal válaszoltak. Az elbizonytalanodó helyzetükből fakadó védekezés adta az alapját annak a csecsen öntudatnak, amely a többi hegylakó nép laza törzsi szerveződéséhez képest szorosabb kapcsolatot teremtett a csecsen törzsek között, és a törzseken felüli kollektív azonosságtudatot is eredményezett (Nichols 2004). A formálódó antistruktúrát erősítette, hogy az orosz hatalom (mint „szertartásmester”) beavatási kísérletét váratlan ellenreakció hiúsította meg az iszlám hit oldaláról. A kaukázusi vallási mozgalom szent háborút hirdetett a hódítók ellen, ami nem várt egységet teremtett a kaukázusi népek között (Heller 1996). Az expanziót folytató hatalmat ez még inkább arra sarkallta, hogy lehetőség szerint tüntesse el a rablónak aposztrofált közösségeket (Gould 2014).

Az egyre jelentősebb összefogást és katonai ellenállást tanúsító csecsen területeket hivatalosan 1854-ben csatolták Oroszországhoz. Az orosz autoritás „szertartásmesterei” főlénybe kerültek, megindult az orosz közigazgatás kiépítése a csecsen területeken, aminek manifesztuma a Groznij erődvárosából kiépülő központ (a város neve „félelmetest”, „rettenetest” jelent). Az új hatalom engedelmes alattvalói azonban a betelepülő orosz lakosságból kerültek ki. A vérségi kapcsolatok nyomán szerveződő csecsen törzsi társadalom tovább élt, de a hatalom által korlátozott gazdasági keretek között, ami állandó feszültségforrás volt a helyi közösségek és a központi hatalom helyi képviselői között.

Az első világháború idején születő Szovjetunió örökölte ezt a megoldatlan kérdést: a Csecsen-Ingus Autonóm Szovjet Szövetségi Köztársaság területén 1921–1941 között tizenkét nagyobb felkelés tört ki, ezen felül az itt lakók számtalan módon kifejezték a bolsevik hatalommal való szembenállásukat (Werth 2006). Ennek oka főként a gazdasági struktúrák erőszakos megváltoztatási kísérleteiben, a szovjetizálásban keresendő, melynek során a földtulajdon megszüntetésével és a kolhozosítással a szovjet hatalom a hagyományos életmódjuk ellen indított támadást. A második világháború alatt a Kaukázus környéki kóolajlelőhelyek növelték a térség stratégiai jelentőségét (Burdz 2007), ami a korabeli szovjet vezetést (azaz Sztálint) az évtizedek óta húzódozó konfliktus hatékony és gyors megoldására sarkallta. Annak ellenére, hogy a szovjet erőkkal együtt harcoltak, a csecsen félkatonai alakulatokat mégis kollaborálással vádolták, majd a kollektív bűnösség elvét alkalmazva elhatározták a teljes csecsen közösség deportálását: ennek eredményeként 1944 elején 500 ezer embert⁶ vittek el Kazahsztán és Kirgizisztán területére (Werth 2006).

A szovjet hatalom „szertartásmesterként” kiszakította a közösséget eredeti lakhelyéről (megújítva ezzel az elkülönülés preliminális szakaszát), majd létrehozta a liminalitás szigeteiként működő spectelepeket, amelyekben az új struktúrák befogadásának és a szovjet ideológiához kötődő identitás kialakításának hatékonyabb eszközt látták. A spectelepeken élők visszautasítottak minden együttműködést, állandó volt a munka megtagadása, a lázadás, az őrzőkkel szembeni atrocitás (Werth 2006). A kazah és kirgiz területek csecsen spectelepein kialakulóban volt egy új Kaukázus (tehát úgy tűnt, hogy a szovjet „szertartásmestert” a csecsen válthatja fel): a törzsi szokásjog mentén önmagukat újrászervező közösségek kizárták a szovjet diktatúra érvényesülését a mindennapokban, a hatalom a spectelepek határain kívül rekedt.

A központi hatóságok csak Sztálin halála után ismerték el a kudarcot, 1957-ben visszaállították a Csecsen-Ingus ASZSZK-t és megszervezték a deportáltak visszaszállítását a Kaukázusba (Blandy 1996). A visszatérők azonosságutadatában a rendszerrel való szembenállás továbbra is kiemelkedő motívum maradt, amelyet a modernizációval beköszöntő új életformák sem tudtak felszámolni (Williams 2000b). Ennek manifesztumaként értelmezhetjük a rendszerváltás utáni két orosz–csecsen háborút, amelyek az önálló Csecsenföld és a csecsen autonómia elismerését (tehát a csecsen struktúrák érvényesülését, de egyben az orosz közigazgatási rendszerbe való illeszkedését) eredményezték.

A balti államok és a rendszerváltás

Az észtek, lettek és litvánok az orosz hódítást megelőző évszázadokban olyan európai struktúrákhoz kapcsolódtak, amelyek a kapitalizmus kibontakozásának idején számos előnyhöz juttatták az itt élőket. A Hanza-városok, a Német Lovagrend, Svédország, Dánia és Lengyelország érdekszférájához tartozó területen nagyobb terepet kapott az öngazgatás, a városi lét, a távolsági tengeri kereskedelemből adódó kiterjedt kapcsolatrendszer. Mindezek az előnyök valójában nem az észtek, lett és litván lakosok kezében voltak, de hatásaik az ő életükben is jelentkeztek. A 18. századi hatalomváltás a túlnyomóan vidéki, agrártevékenységeket folytató közösségek (Elson 1997) „feje felett” történt, az orosz hatalom a központokban szorította ki a régit és igyekezett átvenni annak szerepkörét. Mindez azonban nem járt a struktúrák markáns változtatásával, hiszen az Orosz Birodalom érdeke éppen a fennálló keretek orosz irányítással megvalósuló továbbélése volt.

Az első világháborúban kialakuló különleges politikai helyzet lehetővé tette a független Észtország, Lettország és Litvánia megalakulását. A két világháború között megszülető *balti államok* elnevezés alatt létező három ország népességszáma együttesen alig haladta meg az 5 millió főt (Piip 1933). Az orosz fennhatóság alól szabaduló térség tovább ápolta a jól működő kapcsolatokat a skandináv államokkal, elsősorban Svédországgal (Piip 1933), a területükön élő jelentős számú orosz lakosságot az új államok teljes jogú polgárainak tekintették (Saburova 1955). A vezetés ugyan változott, de a mindennapokban a folytonosság továbbra is megmaradt.

A balti államok életében preliminalitásként értelmezhető az 1940-ben szovjet kényszer hatására történő csatlakozás a Szovjetunióhoz (Heller, Nyekrics 1996), amely után 220 000 főt (a három állam összlakosságának 4%-a) deportáltak a balti területekről 1941-ig (Saburova 1955).⁷ A „szertartásmesterként” felépő szovjet hatalom ezzel megkezdte a felkészítést a gyökeres átalakításra. A régi struktúrák szisztematikus rombolását a második világháború után hajtották végre. A korábbi gazdasági kapcsolatok lehetőségét megszüntették, a keleti blokkon belül is korlátozták a kapcsolataikat – mindenben Moszkva felé fordították őket. A balti államok agrárjellegű társadalmát a szovjetizálás folyamatában a kollektivizálás érintette rendkívül érzékenyen (Senn 1958). A bizonytalan helyzetben formálódó *communitas* mutatkozik meg az itt élők heves ellenállásában a kollektív földtulajdont kialakítani kívánó hatóságokkal szemben, amely a nagyarányú deportálások hatására hagyott alább: a második világháborút követő három évben több mint 350 000 embert költöztettek Szibériába (Saburova 1955).

A társadalom agrárjellegét erőltetett iparosítással, új gyárak létesítésével, a korábbi paraszti foglalkozásúak ipari munkásokként való tömeges foglalkoztatásával változtatták meg az 1950-es években. A balti államok pravoszláv hittől eltérő (tehát nyugati hatásra protestáns, római katolikus, görög katolikus) val-

lái közösségeinek működését minden lehetséges módon igyekeztek korlátozni (Saburova 1955; Senn 1958). A szovjet hatalom sajátos oroszosítási kísérlete is éreztette hatását az oktatásban (Elson 1997). Ezt erősítette a megszállással és a nagyarányú iparosítással a balti államok területére – különösen Észtországba és Lettországba – áramló (elsősorban) orosz lakosság (Elson 1997).

A Sztálin halálát követő fordulat e folyamatok ellenében hatott, a társadalom életében külső hatásra beálló liminalitás így több évtizedre elhúzódott. A változó központi politika lazított a balti államok zártságán: a Szibériába deportáltak ugyan nem térhettek haza, de felvehették a kapcsolatot az otthon maradtakkal, a nyugaton élő emigráns közösségektől érkező hírek (és csomagok) pedig a szovjet propagandától eltérő nyugatképet közvetítettek. Mindez erősítette a balti államok különálló nemzeti érzését és egyben a változások reményét, a várakozás állapotát.

A Szovjetuniótól való elszakadásukat 1991-ben deklarálták a balti államok. A megváltozott geopolitikai helyzethez igazodva kérték felvételüket az Európai Unióba, a korábbi megszállókkal szembeni védelem biztosítása érdekében pedig a NATO-ba. Mindkét esetben hosszú éveket kellett várniuk, amíg a tagság végül megvalósult (Black 1999). Egyes szerzők ezt sajátos liminális helyzetükkel magyarázzák (Nyugat- és Kelet-Európa határa), sőt, az elhúzódó csatlakozási tárgyalásokat a nyugati világba való beavatási rítus előtti liminalitásként is értelmezik (Mälssoo 2010). A szovjet időszak rendkívül erőteljes – a megszálló hatalom elleni – negatív attitűdöt, valamint a helyi orosz lakossággal szembeni erős ellenérzést váltott ki. Különösen Észtországban és Lettországban vált feszültté a helyzet, ahol a szovjet időkben bevándorló népesség aránya igen magas volt. A nemzeti létben, illetve az ennek manifestumaként ismét létező önálló államterületen a bevándorlók jelenlétét idegen testként kezelték, aminek kifejezése végül az állampolgárság kérdésében csúcsosodott ki (Elson 1997).

Az ezredfordulót követően a NATO és az európai uniós csatlakozás a balti országok számára a konszolidáció éveit hozta el, ami egyrészt az orosz hódítás előtt hagyományosnak tekinthető nyugati gazdasági kapcsolatok létesítését, a nemzetközi kapcsolatok tágítását, másrészt a többség és a kisebbség közötti feszültségek mérséklődését jelenti. Az elmúlt évtizedek elhúzódó liminalitása azonban megváltoztatta a társadalmat. A balti népek identitásában kiemelkedő jelentősége van az európaiság, a nyugati kapcsolatok hangoztatásának, az orosz évszázadok előtti történelmi emlékek ápolásának, miközben továbbra is jelentős az orosz kisebbségtől való elkülönülésük (még mindig vannak állampolgárság nélküli lakosai a balti államoknak), a megszálló hatalom kegyetlenkedéseinek emlékére pedig minden lehetséges módon felhívják a figyelmet. A szovjet időszak vallásellenessége is szerepet játszik abban, hogy a balti államok társadalmában – Észtországban leginkább, Litvániában a legkevésbé – kiemelkedő a szekularizáció mértéke (Bruce 2000).

Az önmagában való liminalitás: Ukrajna

Az egykori szovjet tagköztársaságban a rendszerváltás után elégtelenül működő struktúrák szétesése a szemünk láttára ment végbe, a háborús konfliktusban megjelenő liminalitás azonban mély gyökerekkel rendelkezik az ukrán társadalomban. Ukrajna a létét a Szovjetunióknak köszönhetette, korábban évszázadokon át az orosz állam része volt. Ennek nyomán mindvégig kérdéses volt, hogy a moszkvai központi vezetés a Szovjetunió felbomlásával mennyire ad teret Ukrajna független államiságának. Ez a bizonytalanság öltött testet az elmúlt évek polgárháborújában és az orosz katonai beavatkozásban.

A keleti szláv nyelvet beszélő, ortodox vallású ukránok identitásában az orosztól eltérő vonások több hatás eredőjeként értelmezhetők. Az elhelyezkedésből adódó eltérő kapcsolatok, a 14. század óta önálló egyházszervezet, a tatárjárás, majd a litván hódítások erősítették a különállást (Heller 1996). Ukrajna – mint önálló állam – létét a kozákok alapozták meg a 17. században (Heller 1996), akik a függetlenség kinyilvánítása után a pravoszláv orosz fennhatóságot fogadták el. Az ún. kisorosz önigazgatást II. Katalin számolta fel a 18. században. Az önálló ukrán tagköztársaság létrejöttét az első világháború viszonyait követte közepette a bolsevikoknak nem sikerült megakadályozni: az 1920-ban kötött szerződés az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságot a többi tagköztársasághoz képest előnyökkel kapcsolta a Szovjetunióhoz (Heller, Nyekrics 1996).

Mindezek alapján talán az sem túlzás, ha az ukrán nép történetét folyamatos liminalitásként értelmezzük.⁸ Mi most mégis egy szűkebb értelmezést keresünk, és amellett érvelünk, hogy az ukrán államban élők az 1917-es megalkulástól kezdve kollektív sokkhatások sorozataként élhették meg a korábbi – nem egységes állami keretek között létező – társadalmi struktúráik erőszakos szétverését. A felvázolt határhelyzetből ered sajátos azonosságtudatuk, amely éppen annak köszönhetette több évszázados fennmaradását, hogy az ukrán nép a mindenkori államalakulatok peremén élt (maga az ország és a nép neve is innen ered: okraina = valaminek a széle, vége). Ennek egyik eleme volt a szabad paraszti lét, amely különböző érdekek okán, ám mindig kapott engedményeket. Az itt élők számára a liminalitást közvetlenül megelőző, felkészítő szakasz az első világháború, amely ellehetetlenítette gazdasági tevékenységeiket, így az önálló állami lét tulajdonképpen meg sem érinthette az itt élők zömét, akik a háborús pusztítások és a mezőgazdasági termelés leállása nyomán érzékeny veszteségeket szenvedtek el az 1920–21-es nagy éhínségben. Miután Sztálin 1929-ben meghirdette a kollektivizálás gyors végrehajtását, ez Ukrajna területén a korábbi gazdasági struktúrák teljes megszüntetését, emberek tömegeinek deportálását, majd az 1932–33-as nagy éhínséget, milliók éhenhalását eredményezte (Katchanovski 2010).

Az 1930-as években jellemző politikai tisztogatások az ukrán értelmiséget sem kímélték, majd a második világháború tovább fokozta óriási embervesztéseiket (Katchanovski 2010). A háború utáni sztálini politika a kollaboráció

vádjára alapozva ismét érzékeny csapást mért a helyi lakosságra. A háború alatt Ukrajna nyugati területein szerveződő nacionalisták kis közösségei évekig folytatták még a harcot (tehát a liminalitásban megélt *communitas* folyamatosan jelen volt a szovjet időkben), de ezzel csak fokozták a deportálások ütemét és a helyi lakosság szovjet hatalom általi, szó szerinti likvidálását. Mindezt tetézte a háborús pusztítások és a szokatlanul száraz időszak következtében megjelenő újabb éhínség 1946-ban és 1947-ben, amelyben a szovjet központi vezetés magára hagyta az ukrán tagköztársaságot, újabb milliós emberáldozatot okozva (Heller, Nyekrics 1996). Az ukrán tagköztársaság első évtizedeinek óriási demográfiai veszteségei adtak alapot a 20. század második felében az orosz népesség nagyarányú bevándorlásához, különösen az ország keleti, modern gazdasági szempontból sokkal jelentősebb, iparosodottabb területeire, lényegesen módosítva ezzel az állam korábbi, ukrán dominanciájú etnikai összetételét.

A létező *communitas* bizonyítékeként az ukrán nemzeti jellegű közösségi mozgalmak újra és újra megjelentek a Szovjetunió történetében, de a moszkvai központi vezetés mindig keményen leszámolt velük. Számos lehetősége volt viszont a helyi lakosoknak az etnikai identitás megélésére (nyelv, kultúra), valamint ünnepeik révén a *communitas* erősítésére.⁹ Az ukránok azonban nemcsak nacionalista megmozdulásaik elfojtása okán, hanem kultúrájukban is folyamatosan fenyegetve érezték magukat. Az orosz nyelv kötelező oktatása, az orosz irodalom, az orosz szerzők és művészek előtérbe helyezése gyengítette az oroszhoz nagyon hasonló ukrán nyelv tovább élésének lehetőségét (Korotich 1992), a helyi egyház működésének ellehetetlenítése pedig a pravoszláv (és görög katolikus) hitükben való különállásukat veszélyeztette (Gee 1995).

A bizonytalan struktúrák a rendszerváltással sem változtak meg. Az ország működését 1991-es függetlensége óta a végletekig nehezíti kétarcúsága (Bottlik, Karácsonyi 2018).¹⁰ A nyugati, gazdaságilag kevésbé számottevő területek ukrán többségű, nyugatbarát, nyugati nyitást szorgalmazó politikai irányvonalával szemben jelentkezik a jelentős orosz kisebbséggel rendelkező, gazdaságilag kiemelkedő fontosságú keleti területek oroszbarát politikai orientációja (Ponarin 2000). E kettősség kezelése ellehetetleníti a parlamentáris demokrácia működtetését, megakadályozza a liminalitásban élő társadalom konszolidációját. A bizonytalan helyzetben az ország orosz kisebbsége és a többségi nemzet között feszülő ellentétek polgárháborúba torkolltak a keletukrán területeken. Az aktivizálódó orosz külpolitika és a radikalizálódó ukrainai orosz kisebbség eredőjeként értelmezhető a rendszerváltás óta vitatott hovatarozású Krím félsziget orosz annexiója és a terület Ukrajnától való elszakadása (Mearsheimer 2014).

A szovjet időszak előtti orosz állami vezetés az orosz etnikai tér szerves részének tekintette az ukrán államot. A Szovjetunió keretein belül megvalósulhatott az ukrán nemzet formálódása, de csak szigorúan ellenőrzött keretek között, a lehető legszorosabb kapcsolatban Oroszországgal. Önálló államként a Független Államok Közösségén belül jött létre 1991-ben, amelynek keretrendszerében az orosz hatalom hathatós fellépéssel fogja szorosra a tagállami kapcsolatokat.

A rendszerváltás után is elhúzódó liminalitásban a nyugat politikája is érintett azáltal, hogy teret engedett Ukrajna Európai Unióhoz való közeledésének és NATO-hoz való esetleges csatlakozásának, s ezzel lényegében új „szertartásmesterként” lépett fel az ukránok életében. Az orosz politika viszont aláássa a nyugatbarát politikát Ukrajnában, míg az oroszbarát erőket hathatós (gazdasági és katonai) eszközökkel támogatja (Izhak 2016). A Krím Oroszországhoz csatolásával visszaállt az Ukrán SZSZK 1945–1953 között fennálló területe, amelynek határait az orosz vezetés egyelőre tiszteletben tartja (nem reagálnak a kelet-ukrajnai oroszbarát fegyveres erők azon kérésére, hogy hadseregükkel vonuljanak be az általuk irányított területekre, és a Krímhez hasonlóan csatolják azokat Oroszországhoz). A szovjet idők sokkhatásai után (amelyet tulajdonképpen újraélesztett a jelenlegi háborús helyzet) az ukrán társadalom számára az Oroszországhoz fűződő viszony rendezése nehezen megoldható, ami hosszú időre feltételezi a liminalitás elhúzódását.

Összefoglalás, kitekintés

Tanulmányunkban a Victor Turner által „újrafelfedezett” liminalitás elméletét alkalmaztuk az orosz expanzió által érintett területeken, különböző történelmi korszakokban. A koncepció társadalomföldrajzi alkalmazhatóságához többek között Szakolczai (2000, 2003, 2009) és Thomassen (2006, 2009, 2015) munkái adtak segítséget, akik továbbgondolták és különféle (tágabb) társadalmi folyamatok magyarázására használták Turner elméletét. Munkánkban kizárólag az általunk kiválasztott etnikus közösségekre koncentráltunk, az adott kor orosz (vagy szovjet) társadalmának – vagyis az expanziós „térfélnek” – az elemzésére nem vállalkoztunk. Tisztában voltunk azzal is, hogy az általunk vizsgált közösségek társadalmi dinamikájának részletes bemutatására nincs lehetőségünk, ezért sokkal inkább a társadalmi „állapot” elemzésére törekedtünk. Értelmezésünk szerint a liminalitás időtartama nem beláthatatlan, a társadalmak többkevesebb sikerrel mindenhol elkezdik kialakítani az új struktúrákat, miközben az etnikus csoport identitásnarratívái is módosulnak, ezek pedig elvezethetnek a „küszöb átlépéséhez”, a liminalitás végéhez. Ennél fogva példánk esetében a „permanens liminalitás” fogalmát nem tartottuk relevánsnak, azzal a kiegészítéssel, hogy a liminalitás időtartama nehezen megjósolható, amint azt az ukrán eset is bizonyítja.

Négy példán keresztül mutattuk be a liminalitás tereit, melynek során igyekeztünk elkerülni a „territorialitás csapdáját” (Agnew 1994), azaz nem hagytuk figyelmen kívül az általunk vizsgált területek történelmi kapcsolatait, társadalmi és kulturális mintázatait. A Krím, a Kaukázus, a Baltikum és Ukrajna heterogén etnikai térszerkezettel jellemezhető térségek, a közösségek „körülírása” és a kialakítandó politikai keretek tematizálták a modern nemzetté válás

folyamatát és gyakran keresztezték a nagyhatalmak érdekeit (Bottlik 2016). A kis népek és az orosz birodalom érdekellentéteiből olyan konfliktusok keletkeztek, melyek egyes közösségeket a liminalitás állapotába(n) marasztaltak.

Az orosz expanzió által kiváltott liminális állapotok az aktuális társadalom, kultúra vagy az identitás szövetében keletkező kisebb-nagyobb szakadásként is értelmezhetők, az ezek befoldozására tett kísérletek pedig a hosszabb-rövidebb ideig tartó liminális szakaszok. Az orosz hatalom megjelenése után a strukturális alsóbbrendűség állapotába kerülő közösségek autonómiaigénye, tradíciókhoz való ragaszkodása vagy identitáskeresése az újonnan megszilárduló strukturális helyzetek birtokosai számára veszélyesnek és anarchikusnak tűnnek, ezért előírásokkal, tiltásokkal, szabályokkal próbálják ellensúlyozni azokat. Az új logika szerint a belső kohézió erősítése és a regionális különbségek eltüntetése érdekében intézményesülő tér (Paasi 1997) a hatalom által marginalizált csoportok transzgresszióját (eredeti jelentés szerint: „határsértés”, „áthágás”, „túllépés”) váltja ki (Cresswell 1996). Az új adminisztráció által ellenőrzött terekben a normalitás és a rend ellen ható szabályszegések gyakran nem tudatosak, hanem az összeegyeztethetetlen struktúrák sűrűlődésének szikrázó felületei. A transzgresszív viselkedés azonban újabb válaszokat vált ki a hatalom részéről, létrehozva a „strukturális erőszak” (Galtung 1969) kreatív formáit. A helyi nyelvek, a vallás, a nemzeti kultúra háttérbe szorítása és a társadalmi ranglétrán való nehezebb előrejutás mindegyik általunk bemutatott területen jellemző, ami az újonnan kialakított strukturális logika következménye. A liminális térben fokozódó ellenállás azonban mind a négy területen addig eskalálódik, amíg az erőszakos események (láadások, összecsapások és deportálások) tűnnek az egyetlen megoldásnak.

A mindenkor orosz birodalmi tekintet más problémákkal szembesül. A hatalmi centrum legnagyobb kihívása az államot keretező heterogén, fragmentált, több értelemben véve is periférikus övezet irányítása és „konszolidálása”, ezért az elnyomó hatalmi technikák mindig igazolást nyernek (Martínez 2013). „Ez nemcsak a centrum-periféria konfliktusa, hanem a rend és az anarchia, a kozmosz és a káosz, illetve a struktúra és az entrópia ellentéte. A termodinamika 2. tétele szerint azonban végül az entrópia érvényesül” (Medvedev 1997, 527.). Úgy tűnik azonban, hogy egy-egy közösség képes úrrá lenni az anarchikus, kaotikus állapotokon, újra átlépve a küszöböt a posztliminális fázisba érkezve, igaz – a példánk esetében – rengeteg szenvedés árán. Az orosz állam és társadalom a perifériáktól függően fejlődött ki, utóbbiak az elhúzódó liminális állapotok jegyeit hordozzák, ezért folyamatosan jelen vannak a politikai diskurzusokban és a hatalmi narratívákban (Martínez 2013).

A liminalitásnak sokféle kulturális megnyilvánulása lehetséges, ezek közül kiemelkedik a turneri *communitas*. Nem véletlen, hogy a példánkban ezt kevésbé hangsúlyoztuk. A *communitas* az emberek kölcsönös összekapcsolódásának elevevenségét képviseli (Turner 1969), ahol a személyes kapcsolatok felértékelődnek, ennél fogva a kis közösségek sajátja, társadalmi szinten nem vagy

csak nehezen értelmezhető. A szovjet történelem legsötétebb fejezeteihez (és mind a négy példánkhoz) kapcsolódó deportálások következményeként azonban a hazájuktól távol kerülő száműzöttek összetartó kis közösségeiben megjelent a *communitas*, a csecsenek esetében pedig identitáskonstruáló erővel bírt. Az ukrán narancsos forradalom idején, a kijevi Függelenség terén szerveződő spontán *communitas* is ezek közé a példák közé tartozik. A liminális állapot általában kedvez a *communitas* kialakulásának, e példák feltárása azonban túlmutat tanulmányunk keretein.

Több hasonlóság is felfedezhető a Krím, a Kaukázus északi előtere, a Baltikum és Ukrajna általunk kiválasztott és jellemzett liminális állapotai között. Az expanzió logikus velejárói az orosz katonaság és a telepések jelenléte, a mindenhol felbukkanó oroszosító törekvések és a deportálások. Az új regionális hatalmi központok kiépítése azonban csak a Krím félszigeten és Csecsenföldön jellemző (pl. Szevasztopol, Groznij esetében). A szovjet hatalom erőszakos társadalom- és gazdaságpolitikája a régi struktúrák lebontásának kézenfekvő eszközévé vált. Mivel a liminális állapot a leigázott társadalmak számára „kényelmetlen”, ezért a szilárd struktúrák és a stabilitás érdekében módosítanak életmódjukon és identitásukon, megpróbálnak alkalmazkodni az új viszonyokhoz.

A hasonlóságok mellett természetesen különbségek, egyedi jellemvonások is megfigyelhetők. A nyelvi, vallási és kulturális transzferzónaként jellemezhető Fekete-tenger északi partvidékén (Kőszegi 2018) a krími tatárok elképzelt terének folytonosságát az épülő erődvárosok szigetszerűen felszabdalták. Az így létrejövő térmozsaiqk elkülönült egységekké degradálta az addig egységesnek látott, kezelt és használt térséget, így hozva létre a liminalitás krími tereit. A Csecsen–Ingus ASZSZK megalakítása az új struktúra megteremtését hivatott elősegíteni, a szovjet hatalom egyoldalú és rugalmatlan próbálkozása azonban nem volt képes megszüntetni a Csecsenföldön állandósult liminalitást. A Baltikumban a liminalitás áthelyeződése figyelhető meg: a Szovjetunió felbomlása után az addig küszöbhelyzetben lévő észtek, lettek és litvánok saját nemzetállamukon belül posztliminális fázisba kerültek, a kisebbségi léttel szembesülő orosz lakosság pedig a liminalitás állapotával kezdett el ismerkedni.

Végezetül, összegzésként az általunk vizsgált négy területen a liminalitás, valamint az azt megelőző és azt követő állapotok legfontosabb jellemvonásait a 2. táblázatban foglaljuk össze.

2. táblázat: A liminalitás szakaszjellemzői a tárgyalt térségekben
Main characteristics of the stages of liminality in the case study areas

Terület	Közös- ség	Liminális korszak	Liminalitás előtti állapot	Liminális állapot	Liminalitás utáni állapot
Fekete-tenger északi partvidéke, Krími Kán-ság, „Új-Oroszország”	Krími tatár	18–19. század	Nomád pásztorkodás, portyázások, rabszolga-kereskedelem	Orosz telepések megjelenése, a kereskedelem hanyatlása, az egységes etno-territórium felszabdálása, régi központok megszűnése, a terület Oroszországhoz való csatolása, kivándorlás	A tengerparti települések felértékelődése, szőlő- és dohánytermesztés, legelőváltó pásztorkodás, vallási megújulás: az iszlám reformja és annak sikeres elterjesztése
A Kaukázus északi előtere	Csecsen	19–20. század	Félnomád pásztorkodás és nővénytermesztés, az alföld és a hegyvidék szerves kapcsolata, törzsi szerveződés	Az orosz hadsereg és a telepések megjelenése, az új orosz közigazgatás megszervezése, csecsen lázadások, szent háború, új hatalmi központ létrehozása, kolhozosítás, deportálás, rendszerváltás utáni orosz–csecsen háborúk	Kiegészítés az orosz hatalommal, nagyfokú autonómia, a csecsen és az orosz (politikai, adminisztrációs, társadalmi és szimbolikus) struktúrák egymáshoz illesztése
Baltikum	Észt, lett, litván	20. század	Különböző európai hatalmak fennhatósága mellett többnyire vidéken élő, agrártevékenységet folytató közösségek, az első világháború után nemzetállami keretek	A Szovjetunióhoz való „csatlakozás”, deportálás, sok, a mezőgazdaság kollektivizálása, erőszakos iparosítás, nem pravoszláv vallási közösségek működésének korlátozása, oroszosítás	A Szovjetuniótól való elszakadás, EU- és NATO-taggá válás, az orosz nemzetiségű lakosság állampolgárságának rendezése, az európai identitástudat erősödése
Ukrajna	Ukrán	20–21. század	Szabad paraszti lét, részleges lehetőség az öngazgatásra, az ukrán nemzeti identitás kialakulása	A szovjet hatalom megjelenése, éhínségek, kollektivizálás, deportálások, háborús pusztítás és embervesztés, ukrán nemzeti mozgalmak elfojtása, oroszosítás, a nyugat- és oroszbarát erők ellentéte, háborús konfliktus a 21. század elején	?

Jegyzetek

- 1 A Levada Központ 2018. áprilisi krími felmérésének eredményei: <https://www.levada.ru/en/2018/04/17/crimea-2/> (Letöltés: 2018. július 9.).
- 2 Itt szükséges röviden utalnunk rá, hogy Turner később arra törekedett, hogy van Gennep eredeti „liminális” kifejezését továbbra is csak kis törzsi csoportok esetében alkalmazza, míg a modern világ hasonló jelenségeinek magyarázatához egy 1974-ben megjelent tanulmányában bevezette a „liminoid” kifejezést. Ezzel olyan élményekre utalt, amelyek a liminális élményekhez hasonló jellemvonásokkal rendelkeznek, ám egyrészt opcionálisak, másrészt nem egy személyes válság feloldását szolgálják. Míg a liminális a társadalom integráns része, addig a liminoid inkább elszakadás a társadalomtól, amely Turner (1974) értelmezésében egyfajta „játéknak” tekinthető. Véleménye szerint az ipari társadalmakban a liminális rítusok egyre ritkábbak (sőt, egyenesen eltűnőfélben vannak), azonban ezek helyét fokozatosan átveszik rájuk sok szempontból hasonlító – ám szekuláris – liminoid rítusok. E különbségtétel ellenére tanulmányunkban egységesen az eredeti „liminális”, „liminalitás” kifejezéseket használjuk.
- 3 Ez utóbbira szolgál példaként Karl Jaspers német filozófus „tengelykor” fogalma (Jaspers 1949).
- 4 A liminalitás koncepcióját egész társadalmak esetében alkalmazó nagyobb, átfogó munkák közül lásd például Norton (1988), Szokolczai (2000, 2003), Wydra (2000) kötetét vagy Eisens-tadt (1992) tanulmányát. Természetesen e szerzők mindegyike tisztában van azzal, hogy egyetlen társadalom sem statikus, így maga a liminalitás sem tekinthető a „változás”, az „(át)alakulás”, az „átmenet”, a „transzformáció” pusztá szinonimájának.
- 5 Tanulmányunkban az ún. transzkaukázusi államok (Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán) lakóit nem tekintjük kaukázusi népeknek.
- 6 A Csecsen-Ingus ASZSZK létrehozásával a két népcsoport a korabeli statisztikákban együtt szerepel. Becslések (Burds 2007) alapján a terület népességének létszáma kb. 500 000 fő lehetett (amelyből a csecsenek létszáma 400 000 fő feletti), tehát a szovjet hatóságok beszámolóiból részletesen ismert deportálási folyamat valóban a teljes népességet érintette.
- 7 Többségük Szibériába került, kb. 50–60 000-en kerültek a GULAG javító-nevelő munkatáborai-ba (Heller, Nyekrics 1996). A német haderő bevonulása előtt az embervesztések növekedtek azáltal, hogy a területet elhagyó szovjetek módszeresen likvidálták a politikai foglyaikat.
- 8 A liminalitás időben való kiterjesztését Turner (1969) a marginális közösségekhez köti: ilyenek tekintik pl. a ferences rendi szerzeteseket, akiket Szent Ferenc az „antistruktúrában”, az állandósult liminalitás állapotában próbál tartani. Míg Turner a permanens liminalitást kis közösségekhez köti, addig mások egész társadalmakra, nagy történelmi korszakokra is alkalmazhatónak tartják (Szokolczai 2009, 2014; Thomassen 2015), Martínez (2013) szerint pedig maga a többszörös értelemben is periferikus Oroszország jellemezhető folyamatosan jelen lévő liminalitással. Véleményünk szerint az egész társadalmakra, illetve birodalmakra alkalmazott „permanens liminalitás” fogalma az eredeti elmélet olyan mértékű kiterjesztése, amely kérdéssé és vitathatóvá teszi a liminalitás jellemzőinek megragadhatóságát, ezért azt sokkal inkább a metaforikus megközelítések közé soroljuk.
- 9 Ennek egyik ékes példája az 1954-es év, amikor az ukrán állam létének 300. évfordulóját ünnepelték. Ez valójában annak a szerződésalkötésnek az évfordulója volt, amely kimondta a korábban a lengyel–litván államhoz tartozó kozákok által ellenőrzött területek Oroszországhoz csatolását. E jeles alkalom ünneplése közepette Hruscsov, aki korábban az Ukrán SZSZK-ban töltött be főtitkári posztot, Ukrajnának ajándékozta a Krím félszigetet.
- 10 Tanulmányunkban az ukrán államban élők ukrán és orosz nemzeti identitása mentén megfogalmazható kettősségre fókuszálunk, amely döntő jelentőségű az egész ukrán nemzet (mint elképzelt közösség) liminalitásának fenntartásában, ezért eltekintünk attól az identitásban jelentkező átmenetiségtől, amely a helyi közösségekben sokkal inkább tetten érhető.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferezóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült. Berki Márton esetében a kutatást az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma is támogatta.

Irodalom

- Agnew, J. (1994): The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. *Review of International Political Economy*, 1., 53–80. <http://doi.org/frmxf2>
- Aydingün, I., Aydingün, A. (2007): Crimean Tatars return home: Identity and cultural revival. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1., 113–128. <http://doi.org/chv8sw>
- Anderson, B. (2006): *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest
- Black, J. L. (1999): Russia and NATO expansion eastward: Red-lining the Baltic states. *International Journal*, 2., 249–266. <http://doi.org/cwtt>
- Blandy, C. (1996): Cutting the Chechen knot. *The World Today*, 6., 147–149.
- Boeck, B. J. (2008): When Peter I was forced to settle for less: Coerced labor and resistance in a failed Russian colony (1695–1711). *The Journal of Modern History*, 3., 485–514. <http://doi.org/bp3dz5>
- Bottlik Zs. (2016): Az etnicitás kérdése a köztes-európai térségben. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban*. ELTE, Budapest, 17–25.
- Bottlik Zs., Karácsonyi D. (2018): Ukrajna kétarcúságának etnikai földrajzi háttere. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE, Budapest, 43–61.
- Bruce, S. (2000): The supply-side model of religion: The Nordic and Baltic states. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1., 32–46. <http://doi.org/bz4g9j>
- Burds, J. (2007): The Soviet war against 'fifth columnists': The case of Chechnya, 1942–4. *Journal of Contemporary History*, 2., 267–314. <http://doi.org/cqjdjv>
- Cresswell, T. (1996): *In place/out of place: Geography, ideology, and transgression*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Czepczyński, M. (2008): *Cultural landscapes of post-socialist cities: Representation of powers and needs*. Ashgate, Aldershot
- Czepczyński, M. (2010): Interpreting post-socialist icons: From pride and hate towards disappearance and/or assimilation. *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 1., 67–78.
- Dam, C. (2011): How to feud and rebel: 2. Histories, cultures and grievances of the Chechens and Albanians. *Iran & the Caucasus*, 1–2., 235–273.
- Eisenstadt, S. (1992): The order-maintaining and order-transforming dimensions of culture. In: Münch, R., Smelser, N. (eds.): *Theory of culture*. University of California Press, Berkeley, 64–87.
- Elson, A. (1997): Baltic state membership in the European Union: Developing a common asylum and immigration policy. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1., 317–340.
- Fisher, A. (1967): Şahin Girey, the reformer khan, and the Russian annexation of the Crimea. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3., 341–364.
- Galtung, J. (1969): Violence, peace and peace research. *Journal of Peace Research*, 3., 167–191. <http://doi.org/cv8mgh>
- Gee, G. (1995): Geography, nationality, and religion in Ukraine: A research note. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3., 383–390. <http://doi.org/bzqm5h>
- Gould, R. (2014): The lonely hero and Chechen modernity: Interpreting the story of Gekha the Abrek. *Journal of Folklore Research*, 2., 199–222. <http://doi.org/cwtv>

- Heller, M. (1996): *Az Orosz Birodalom története*. Osiris, Budapest
- Heller, M., Nyekrics, A. (1996): *A Szovjetunió története*. Osiris, Budapest
- Horvath, A., Thomassen B., Wydra H. (eds.) (2015): *Breaking boundaries: Varieties of liminality*. Berghahn Books, Oxford <http://doi.org/cwtw>
- Illés T. (2018): Egy puffertóna etnikai földrajza: A Budzsák. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE, Budapest, 145–153.
- Izhak, O. (2016): The threats and challenges of a multipolar world: A Ukraine crisis case study. *Connections*, 1., 32–44. <http://doi.org/cwtx>
- Jaspers, K. (1949): *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Piper, München
- Katchanovski, I. (2005): Small nations but great differences: Political orientations and cultures of the Crimean Tatars and the Gagauz. *Europe-Asia Studies*, 6., 877–894. <http://doi.org/dkxp9r>
- Katchanovski, I. (2010): The politics of Soviet and Nazi genocides in Orange Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 6., 973–997. <http://doi.org/cr4fqp>
- Kerr, D. (1995): The new Eurasianism: The rise of geopolitics in Russia's foreign policy. *Europe-Asia Studies*, 6., 977–988. <http://doi.org/fm9m8c>
- Kirimli, H. (2008): Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean war. *Middle Eastern Studies*, 5., 751–773. <http://doi.org/bqk3ft>
- Korotich, V. (1992): The Ukraine rising. *Foreign Policy*, 85., 73–82.
- Kőszegi M. (2018): A hatalom hálójában: Kis nemzetek és etnikumok a Fekete-tenger partján. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE, Budapest, 199–214.
- Mälksoo, M. (2010): *The politics of becoming European: A study of Polish and Baltic post-cold war security images*. Routledge, New York
- Martínez, F. (2013): On the peripheral character of Russia. *e-cadernos CES*, 19., 54–84. <http://doi.org/cwtz>
- Mearsheimer, J. (2014): Why the Ukraine crisis is the West's fault: The liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Affairs*, 5., 77–84, 85–89.
- Medvedev, S. (1997): A general theory of Russian space: A gay science and a rigorous science. *Alternatives: Global, Local, Political*, 4., 523–553. <http://doi.org/cwt2>
- Nichols, J. (2004): The origin of the Chechen and Ingush: A study in alpine linguistic and ethnic geography. *Anthropological Linguistics*, 2., 129–155.
- Norton, A. (1988): *Reflections on political identity*. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- O'Loughlin, J., Ó Tuathail, G., Kolossov, V. (2006): The geopolitical orientations of ordinary Russians: A public opinion analysis. *Eurasian Geography and Economics*, 2., 129–152. <http://doi.org/bm665d>
- Ortaylı, I. (1991): Reports and considerations of Ismail Bey Gasprinskii in 'Tercüman' on Central Asia. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 1., 43–46. <http://doi.org/cnx8bx>
- Paasi, A. (1997): *Territories, boundaries and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian border*. John Wiley & Sons, Chichester
- Pain, E. (2016): The imperial syndrome and its influence on Russian nationalism. In: Kolstø, P., Blakkisrud, H. (eds.): *The new Russian nationalism*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 46–74. <http://doi.org/cwt3>
- Piip, A. (1933): The Baltic states as a regional unity. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1., 171–177. <http://doi.org/cpp9nq>
- Ponarin, E. (2000): The prospects of assimilation of the Russophone populations in Estonia and Ukraine: A reaction to David Laitin's research. *Europe-Asia Studies*, 8., 1535–1541. <http://doi.org/c2pc3b>
- Roberts, L. (2018): *Spatial anthropology: Excursions in liminal space*. Rowman & Littlefield, London
- Saburova, I. (1955): The Soviet occupation of the Baltic states. *The Russian Review*, 1., 36–49. <http://doi.org/bjbqn2>
- Senn, A. (1958): The sovietization of the Baltic states. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1., 123–129. <http://doi.org/dnkn7w>
- Souleimanov, E., Dytrich, O. (2008): The internationalisation of the Russian–Chechen conflict: Myths and reality. *Europe-Asia Studies*, 7., 1199–1222. <http://doi.org/bsdz9j>
- Szokolczai, Á. (2000): *Reflexive historical sociology*. Routledge, London

- Szokolczai, Á. (2003): *The genesis of modernity*. Routledge, London
- Szokolczai, Á. (2009): Liminality and experience: Structuring transitory situations and transformative events. *International Political Anthropology*, 1., 141–172.
- Szokolczai, Á. (2014): Living permanent liminality: The recent transition experience in Ireland. *Irish Journal of Sociology*, 1., 28–50. <http://doi.org/cwt4>
- Thomassen, B. (2006): Liminality. In: Harrington, A., Marshall, B., Müller, H-P. (eds.): *Routledge encyclopedia of social theory*. Routledge, London, 322–323.
- Thomassen, B. (2009): The uses and meanings of liminality. *International Political Anthropology*, 1., 5–27.
- Thomassen, B. (2015): Thinking with liminality: To the boundaries of an anthropological concept. In: Horvath, A., Thomassen B., Wydra H. (eds.): *Breaking boundaries: Varieties of liminality*. Berghahn Books, Oxford, 39–58. <http://doi.org/cwt5>
- Turner, V. (1967): *The forest of symbols: Aspects of the Ndembu ritual*. Cornell University Press, Ithaca
- Turner, V. (1969): *The ritual process: Structure and anti-structure*. Routledge, Kegan Paul, London
- Turner, V. (1974): Liminal to liminoid in play, flow and ritual: An essay in comparative symbology. *Rice University Studies*, 3., 53–92.
- Tuvikene, T. (2016): Strategies for comparative urbanism: Post-socialism as a de-territorialized concept. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 132–146. <http://doi.org/f8wj3b>
- van Gennep, A. (1909): *Les rites de passage*. Noury, Paris
- Werth, N. (2006): The ‘Chechen problem’: Handling an awkward legacy, 1918–1958. *Contemporary European History*, 3., 347–366. <http://doi.org/d5bwh5>
- Williams, B. (2000a): Hijra and forced migration from nineteenth-century Russia to the Ottoman Empire: A critical analysis of the Great Crimean Tatar emigration of 1860–1861. *Cahiers du Monde russe*, 1., 79–108. <http://doi.org/cwt6>
- Williams, B. (2000b): Commemorating ‘the deportation’ in post-Soviet Chechnya: The role of memorialization and collective memory in the 1994–1996 and 1999–2000 Russo-Chechen wars. *History and Memory*, 1., 101–134.
- Williams, B. (2001): The ethnogenesis of the Crimean Tatars: An historical reinterpretation. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3., 329–348. <http://doi.org/fj94c9>
- Williams, B. (2002): Hidden ethnocide in the Soviet Muslim borderlands: The ethnic cleansing of the Crimean Tatars. *Journal of Genocide Research*, 3., 357–373. <http://doi.org/dmv42g>
- Wydra, H. (2000): *Continuities in Poland’s permanent transition*. Macmillan, Basingstoke <http://doi.org/cwd9hk>
- Zaloznaya, M., Gerber, T. (2012): Migration as social movement: Voluntary group migration and the Crimean Tatar repatriation. *Population and Development Review*, 2., 259–284. <http://doi.org/cwt7>

Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”

Partition or rise? Ukraine, Europe's “big cake”

KARÁCSONYI DÁVID

KARÁCSONYI Dávid: tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; karacsonyidavid@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2564-1536>

KULCSSZAVAK: Ukrajna; geopolitika; erőforrások; migráció; nemzeti ébredés

ABSZTRAKT: A sokáig saját permanens társadalmi-gazdasági válságával foglalkozó Ukrajna 2014 után szinte egyik percről a másikra került a világpolitika centrumába, aminek oka a konfliktus mögötti sokkal szélesebb geopolitikai dimenzió, illetve az orosz-nyugati viszony kiéleződése volt.

Ukrajna hatalmas területe, természeti erőforrásai (termőföld és ásványkincsek) és népessége ellenére sem tudott szert tenni középhatalmi státuszra, ami nem csak belső okokkal magyarázható. Ukrajna valójában Európa utolsó nagy tartalékterülete, amelyről nem dőlt el még, hogy hosszabb távon az EU vagy az Oroszország dominálta tér részét képezi-e.

E regionális földrajzi szempontú írás arra kísérel meg választ adni, hogy szomszédsága miként tekint Ukrajnára: mint emberi és természeti erőforrás-tartalékterületre vagy mint pufferzónára Oroszország és a Nyugat között. Van-e esélye Ukrajnának hosszabb távon az adott feltételek mellett politikailag, gazdaságilag stabil országgá válni?

Az ország fejlődése mindig is a szomszédságától függött. Az ukránság csak akkor tudott önálló szereplő lenni, amikor a nagyhatalmi erőviszonyok kiegyenlítettek voltak. Ilyen időszak a posztsovjét éra is 1991 és 2014 között, amely éppen Ukrajnában zárult le.

Ukrajna a függetlenné válás óta szomszédjaihoz képest is mélyebb demográfiai válságba került. Ukrajna népessége rendkívül gyorsan elöregszik, amit csak súlyosbít, hogy szomszédjai elszívják a munkaerőt. Főként a visegrádi országok próbálják innen pótolni hiányzó munkaerejüket.

Miközben a földpiaci moratórium miatt egyelőre csak korlátozott versengés folyik nemzetközi téren is a termőföldekért, amelyek a világon a legértékesebbek agrár-potenciáljukat tekintve, a kelet-ukrajnai nehézipart súlyosan érinti a politikai válság.

Az „ukrán kérdés” megoldása valójában az orosz-nyugati viszony függvénye. A Nyugat és Oroszország közötti távolodás Ukrajna jövője szempontjából igen kedvezőtlen forgatókönyv.

Dávid KARÁCSONYI: research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; karacsonyidavid@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2564-1536>

KEYWORDS: Ukraine; geopolitics; resources; migration; national awakening

ABSTRACT: Ukraine has been in a permanent social, economic and political crisis since its independence in 1991 and received little public attention in Hungary until 2014 when the so-called “Revolution of Dignity”, the Russian annexation of Crimea took place and the war in the Donbas, Ukraine’s important heavy industrial region, began. Since then Ukraine has occasionally even taken centre place in global politics. The reason is its pivotal geopolitically importance situation between Russia and the West. In 2014, Ukraine finally saw the post-soviet regional order disintegrate after two decades.

Ukraine became important for Hungary because of the increasing geopolitical attention on the Hungarian minority in Transcarpathia in the wake of new controversial language and education laws in Ukraine and Russia’s increasing intelligence activity in the region.

Ukraine’s failed economic transition and its deep political crisis during the last two and half decades cannot be explained any more solely by its internal conditions, by the East-West dichotomy, by the structural problems of its economy or by a political system characterised by oligarchs who represent its economic-political power centres. The present paper attempts to explain Ukraine’s situation by investigating some external factors.

Ukraine has vast resources such as the agricultural land characterised by the highest agro-ecological potential globally and it still has an enormous, if ageing, labour force which has created desires among some smaller geopolitical actors. The Visegrad Group (Poland, Hungary, Czechia, Slovakia) view Ukraine as a potential source to cover their own lack of labour which again is caused by outmigration to Western Europe. Germany, the USA and especially China are keenly renting big stretches of Ukraine’s arable land.

The conflict with Russia in Eastern Ukraine put the coal-based heavy industry in an especially difficult situation. The former production lines collapsed. Ukraine lost a large part of its coal and steel production potential which in turn heavily affects the mechanical engineering sector (including high-tech fields such as aerospace industries), all aggravated by the trade embargo on Russia. The new free-trade agreement with the European Union could, however, attract new automotive industries to Western Ukraine thus adopting the reindustrialisation model of the Visegrad countries. The future of Ukraine depends also on external factors, particularly on EU-Russian relations. The currently increasing tensions between them are most harmful for Ukraine’s future.

Bevezető

A sokáig saját permanens társadalmi-gazdasági válságával elfoglalt Ukrajna 2014 után szinte egyik percről a másikra került a világpolitika és a hazai közgondolkodás centrumába. Ennek fő okai a következő három pontban foglalhatók össze:

- A 2014-es ukrajnai események, a kijevi forradalom, az orosz–ukrán konfliktus kirobbanása mögötti geopolitikai dimenzió a hidegháború után a posztszovjet térségben kialakult status quo összeomlását (Averre, Wolczuk 2016), az amerikai–orosz szembenállás újraéleződését hozta el, amely az „új” (Póti 2017) vagy a „második” (Trenin 2014) vagy a „kis hidegháborúhoz” vezetett (Friedman 2014).¹ Bár a hidegháborús analógia félrevezető és hatásvadász (Monaghan 2015), a posztszovjet érárt felváltó, 2008–2014 óta kibontakozó új geopolitikai rendszer (Buckler 2009; Deák 2015; Friedman 2009) mindenképpen visszatérést jelent a korábbi

idők erős Oroszországhoz, amely nagyhatalomként katonai erővel is kész beavatkozni a volt Szovjetunió térségeiben, az ún. közel külföldön (Friedman 2014; Rácz 2008).

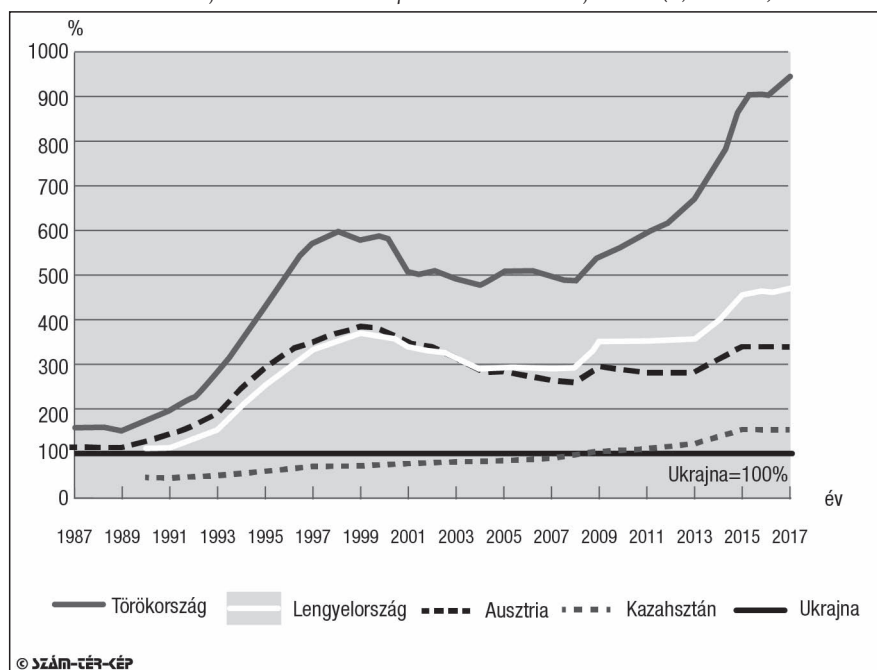
- A „nagy sakktáblán” (Brzezinski 1997) eközben nemcsak Moszkva és Washington, de Berlin (Moravcsik 2015; Siddi 2016), továbbá hazánk, illetve a visegrádi négyek is saját érdekeik mentén kezdtek politizálni (lásd bővebben Tátrai, Eröss, Kovály 2017). Ebben a legfontosabb tényező az Oroszországhoz való viszony (Marušiak 2015; Rácz 2017), ami Közép-Európában új regionális szövetségeket eredményezett (Bendarzsevszkij 2015).
- Az ukrainai események sodrában a kárpátaljai magyarság is a „nagy sakktábla” közepén találta magát. Egyrészt a magyar kisebbség számára igen kedvezőtlen nyelvtörvény (Csernicskó 2015) és oktatási törvény (Fedinec, Csernicskó 2017b) miatt Magyarország lassítja Ukrajna NATO-közeledését, azaz a kárpátaljai magyarság érdekképviselésével párhuzamosan befolyásolja az Ukrajna körül zajló globális geopolitikai játszmat is. Ennél lényegesebb, hogy a második világháború időszakára óta példa nélküli, hogy a határon túli magyar kisebbségre kívülálló harmadik ország – Oroszország – stratégiai eszközként tekintsen Ukrajna helyzetének befolyásolásában (Kolozsi 2018; Panyi, Moroz, Szczygieł 2018; Royce 2014).

Korábbi írásaimban rendre a belső viszonyok, a megosztottság (Karácsonyi 2006, 2007; Karácsonyi, Kocsis et al. 2014; Karácsonyi, Mezentsev et al. 2014) alapján próbáltam Ukrajna regionális földrajzát értelmezni a társadalomföldrajz módszertana segítségével. A 2014 utáni Ukrajna megértéséhez azonban elengedhetetlen a nagyhatalmi centrumok (pl. Washington, Moszkva) geopolitikai *think tank*-jei által publikált, sokszor nem tudományos alapokon nyugvó, hanem politikai háttérű stratégiák, újságcikkek számbavétele is. E tanulmány egy kísérlet a két megközelítés ötvöztetésére, amelyben a keret a geopolitika, a tartalom a regionális földrajz.

Miért lényeges a (geo)politikai keret bevonása a vizsgálatba? Belső viszonyait tekintve Ukrajna a maga 600 ezer négyzetkilométerével az európai kontinensen a második legnagyobb, természeti erőforrásokban bővelkedő területet birtokolja, ami alapján jóllehet minden esélye meglenne a regionális középhatalmi státuszra, mégsem az. Kézenfekvő az összevetés az Európai Unió (EU) és a Moszkva dominálta Eurázsiai Unió (EaEU) közötti térség másik nagy államával, Törökországgal, amely Ukrajnával ellentétben önálló nagyhatalmi tényező. Ráadásul Ukrajnához hasonló földrajzi dimenziókkal rendelkezik, nála kétszer népesebb és egyharmaddal nagyobb területű, illetve az 1980-as években nagyjából hasonló méretű, fejlettségű gazdasággal rendelkezett. A Világbank adatai alapján Ukrajna gazdasága – a teljes GDP-t tekintve – 2017-ben már csupán tizede volt a töröknek (1. ábra). Az egy főre jutó GDP alapján 2017-ben – Moldova után – Ukrajna Európa második legszegényebb országa, megelőzi nemcsak Albánia, de Grúzia és Örményország is (vásárlóerő-paritáson és nem vásárlóerő-paritáson egyaránt). Változatlan áron mérve a teljes ukrán GDP 2017-ben még mindig az

1991-es szint kétharmadán állt. Ukrajna az utolsó szovjet utódállam, amely 26 év alatt sem volt képes elérni az 1991-es GDP-szintet – a kelet-ukrajnai konfliktust megelőzően sem. Ez nem a transzformációs krízis elhúzódása, hanem magának az ukrajnai transzformációnak a teljes kudarca (Karácsonyi 2017). Ukrajna részesedése a volt európai szocialista és a posztsovjét transzformációs országok aktuális árfolyamon mért teljes GDP-jéből közel harmadára zsugorodott a függetlenné válás és 2016 között.² Mindez nem magyarázható teljes egészében sem a posztsovjét örökséggel, sem a belső viszonyokkal.

1. ábra: Néhány ország teljes GDP-je Ukrajna teljes GDP-jének százalékában (1987–2017)
Total GDP of selected countries compared to the total GDP of Ukraine (% , 1987–2017)

Megjegyzés: A GDP nem vásárlóerő-paritáson, 2010-es amerikai dollárban mérve.

Adatok forrása: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA-PL-TR-AT-KZ>.

A legfontosabb belső erőforrásokat meghatározó viszonyok (elvárandulás, növekvő súlyú mezőgazdaság, a szénre alapozott nehézipar fenntartása) az ütközőzóna-jelleg tüneti jelenségei lehetnek Ukrajnában. Ráadásul az európai léptékben is jelentős erőforrások (termőföld, ásványkincsek, munkaerő, az oligarchacsoportok által tulajdonolt tőke és nehézipar) szerepet játszhatnak a nagyhatalmak geopolitikai törekvéseiben is. Arra keresem a választ e regionális földrajzi írásban, hogy a nagyhatalmi centrumok geostratégiai miként tekintenek Ukrajnára: mint emberi és természeti erőforrás-tartalékkerületre (Krausz 2014), vagy mint pufferzónára Oroszország és a Nyugat között, ahogy ezt Friedman (2009, 2014) vagy épp Huntington (1993) megfogalmazta. Van-e esélye Ukrajná-

nak hosszabb távon az adott feltételek mellett politikailag, gazdaságilag stabil országgá válni? Az északi szomszédságban fekvő – hasonló geopolitikai környezetben létező, ám jóval kedvezőbb gazdasági helyzetű (Karácsonyi 2017) – poszt-szovjet állammal, Belarusszal összevetve felvetődik a kérdés, hogy miért volt Ukrajna kevésbé sikeres belső viszonyai stabilizálásában.

Nagyhatalmi versengés Ukrajna területéért

Brzezinski (1997) szerint Ukrajna kitüntetett szereppel rendelkezik a „nagy sakktáblán”, kulcs Euráziához, a mackinderi szívtájékhoz, Oroszországhoz. Ukrajna „fontossága nem erejéből és hatalmából adódik, hanem kitüntetett fekvéséből és belső gyengeségéből, ami kiszolgáltatja a nagy geostratégiai szereplők döntéseinek” (Brzezinski 1997, 40.). Ukrajna nélkül Oroszország nem válhat eurázsiai nagyhatalommá (Brzezinski 1997). Orosz nézőpontból a távolság győzte le Napóleont és Hitlert (Friedman 2008), ám a birodalom határa a Szovjetunió széthullásával nyugaton visszahúzódott oda, ahol Moszkóvia idején, 1600 körül volt (Brzezinski 1997). Moszkvától alig 500 km-re van Ukrajna, Oroszország „lányéka” (Friedman 2010), az érte folyó küzdelem a Nyugat szemszögéből valójában Oroszországról és Euráziáról szól. E vélekedések alapján korántsem véletlen, hogy a poszt-szovjet geopolitikai rend végső felbomlása éppen Ukrajnában következett be.

Ukrajna mai területe a Kijevi Rusz szétesése óta ütközőzóna volt, ahol az ukránság csak a hosszabb-rövidebb hatalmi vákuum időszakokban tudott önállóságra szert tenni (Bottlik 2012, 2013). Ilyen időszak volt a poszt-szovjet éra, ám a „harc Ukrajnáért” (Krausz 2014) 2014 után újra kiéleződött. A Kijevi Ruszt 1240-ben leigázó keleti, mongol-tatár hódítók a 15. századtól felváltotta a kialakuló Orosz Birodalom, míg nyugaton a lengyel-litván állam jelent meg hódítóként a 14. századtól. A birodalmak határmezsgyéjén a szökött jobbágyokból verbuválódott katonáskodó réteg, a kozákság vált először önálló politikai-katonai tényezővé a 16–17. század során (Karácsonyi 2008). Az oroszoktól való elkülönülés éppen abból ered, hogy az ukránok más történelmi pályát jártak be a Kijevi Rusz, azaz a még többé-kevésbé egységes keleti szláv állam szétesése után. Az elkülönült etnogenezis eredményeként született meg az ukránság mint önálló nemzet (Magocsi 1996). A széttagoaltságból eredően azonban Ukrajna fogalma a 20. század elejéig igen tág határok között mozgott (Karácsonyi, Kocsis et al. 2014). Maga az ország neve – U-krajina – határvidéket, perifériát, peremvidéket jelent (Friedman 2013; Heller 2000). Az ország keleti felén – illetve főként az orosz lakosság körében – az „Ukrajna”, az „ukrán” fogalom Oroszország peremvidékével azonosul.

A második világháború végére lényegében minden ukránlakta terület szovjet fennhatóság alá került. A népek önrendelkezési jogának hirdetése azon-

ban csak a Kreml imperialista terjeszkedési törekvéseit leplezte (Fedinec et al. 2010). Ukrajna mai határait nem függetlenségi harc vagy belső politikai erő, hanem nagyhatalmak döntései által nyerte el. Ukrajna 1954-ben megkaphatta az orosz többségű Krímet is, hisz Moszkvából nézve ennek csupán szimbolikus jelentősége volt akkor. A Szovjetunió széthullását követően azonban csak 1997-re sikerült megállapodásra jutni Oroszországgal a félszigetet érintő több kérdésről (Rácz 2010), ami előrevetítette a 2014-es eseményeket. A Krím és benne Szevasztopol az orosz birodalmiság számára szimbolikus értékű. Nemcsak kijárat a meleg tengerekre, de a Fekete-tenger, Kis-Ázsia, a Kelet-Balkán és a Boszporusz ellenőrzéséhez stratégiai fontosságú az orosz geopolitikai gondolkodásban. Isztambul (Bizánc), az ortodox egyház egykori központjának, a második Rómának megszerzése Nagy Péter óta geopolitikai cél volt (Gecse 2007). E szemlélet a krími tatárokat is óriási veszélyforrásként értelmezi. Nem véletlen, hogy 1944-es kitelepítésüket követően – a volgai németek és a mesketi törökök mellett – egyedüli deportált népként nem térhettek vissza szülőföldjükre a szovjet időkben (Kőszegi 2016).

Moszkvának elemi érdeke volt, hogy 1991 után Ukrajnát a Független Államok Közösségében (FÁK) tartsa a szoros gazdasági kapcsolatok, a geopolitikai célok és az ott élő 8-10 millió orosz lakos (Csernicskó, Molnár 2015) miatt. Habár Ukrajna a FÁK alapító tagja volt, sosem ratifikálta az 1993-ban elfogadott FÁK-alapokmányt, ami a tagság formai kereteit szabályozta, így csak megfigyelő státusszal rendelkezett. A FÁK laza szövetségi jellege is ukrán nyomásra alakult ki a belavezsai tárgyalások során (Brzezinski 1997). A Kreml stratégiája a 2000-es években a súlytalan FÁK helyett egyre inkább az EU ellenpólusaként szolgáló új integráció, az Eurázsiai Gazdasági Unió (EaEU) létrehozása felé terelődött. Ez sokáig elképzelhetetlennek tűnt Ukrajna nélkül, amely az EaEU népességének negyedét, a teljes GDP-nek tizedét tenné ki.

A posztsovjét térség egyensúlya 2004-től, a kijevi narancsos forradalomtól – amely Friedman (2009, 2010) szerint egyben a hidegháború utáni (posztsovjét) korszak lezárása –, illetve a balti államok NATO-csatlakozásától (2004) kezdett látványosan felborulni. Ez egyrészt az orosz geopolitika átalakulásának (Póti 2008, 2015), másrészt a Nyugat posztsovjét térbe történő egyre látványosabb benyomulásának (Duleba 2015), 2008-ra lényegében a hidegháborút lezáró geopolitikai konszenzus felrúgásának következménye volt.³ Míg a NATO keleti bővítését a csatlakozó államok egyfajta „elitklubba lépésként”, az euroatlanti integráció mérőfokaként, a régi tagok pedig szuverén országok demokratikus döntésének tekintették, addig – az integrációból akkorra már lényegében kizárt – Oroszország a saját léte elleni fenyegetésként értelmezte.

Az ukrán lakosság többsége 2014-ig – az orosz intervencióig – nem támogatta a NATO-csatlakozást (Kulyk 2016). 2010-ben a „narancsos elitet” váltó Janukovics-elnökség szinte azonnal elkötelezte magát a semlegesség mellett, deklarálta, hogy nem cél az ukrán NATO-tagság (Rácz 2010). Eközben azonban – az Oroszország által meghatározott – EaEU-hoz való integráció lehetősé-

gével párhuzamosan az EU-s közeledés lehetőségét is nyitva tartották egészen 2013 novemberéig, amikor a Janukovics-elnökség döntéskényszerbe került (Dragneva, Wolczuk 2016; Havlik 2014), és végül elállt az EU-val való társulási megállapodás aláírásától.

Mindez először a Kijevben, majd az ország számos nagyvárosában meginduló tiltakozássorozatba, az ún. euromajdanba, illetve 2014 februárjában az utólag a „méltóság forradalmaként” (Åslund 2015; Fedinec, Csernicskó 2017a) aposztrofált fegyveres összetűzésbe torkollott, végül Janukovics elnök megbuktatásához vezetett. A kijevi események megítélése Nyugaton is eltérő. A teljeség igénye nélkül míg Åslund (2015) forradalomról, illetve a kormánypárti képviselők „dezertálása” miatti kormányváltásról beszél, addig a Stratfor vezetője, Friedman szerint egyenesen Washington állt a kijevi február végi „puccs” mögött (Global Research News 2014).

A Kreml is puccsként értelmezte a február végi kijevi eseményeket, amellyel egy időben lendült akcióba az orosz hadigépezet a Krímben, ami nyilván nem lett volna lehetséges évekig tartó előzetes tervezés, előkészítés nélkül (Rácz 2015). Az orosz intervenció meglepte a nyugati közvéleményt és váratlanul érte a felálló ideiglenes ukrán kormányt (Åslund 2018). Végül az orosz fegyveres erők árnyékában megtartott – a Nyugat által el nem ismert – 2014. március közepi népszavazás hivatalos eredménye alapján Oroszország de facto magához csatolta a Krímet, megsértve ezzel az 1994-es budapesti memorandumot⁴ és az 1997-es orosz–ukrán megállapodást is. Ezzel párhuzamosan délkelet-ukrajnai nagyvárosokban a 2014. év elején meginduló antimajdan-mozgalom árnyékában oroszbarát fegyveres csoportok szállták meg a kormányzati épületeket. A Novorosszija-projekt (Morelli 2017; Rácz 2014), Ukrajna kettéhasítása végül nem sikerült (Friedman 2016; Tálás 2017), mivel a lakosság szélesebb csoportjainak szimpátiáját csak a Donbaszban, Ukrajna jelentős orosz kisebbséggel (Karácsonyi, Kocsis et al. 2014) rendelkező iparvidékén sikerült megnyerni az új kijevi vezetéssel szemben.

Az események következtében Oroszország ugyan megszerezte a Krímet, azonban elveszítette Ukrajnát az EaEU-projekt szempontjából (Friedman 2016), ami így félbemaradt integráció maradt (Tálás 2017). A Kreml a Donbaszban 2014 nyarán háborúvá szélesedő, időnként intenzívebbé váló orosz–ukrán konfliktussal, ha korlátozottan is, de úgy tudja befolyását kifejteni Ukrajnára (Rácz, Moshes 2014; Tálás 2017), hogy a térség gazdasági-társadalmi jövőjéért nem kell felelősséget vállalnia (Åslund 2018). Ráadásul az euromajdan sem terjedt át Oroszországra „színes forradalomként”, nem idézett elő a 2012-es elnökválasztást kísérő tüntetéssorozathoz hasonlót, és Putyin népszerűsége is jelentősen nőtt a Krím (orosz értelmezés szerinti) „visszaszerzését” követően (Lloyd 2018; Parfitt 2014). Friedman (2014) szerint Moszkva csupán a felborult status quo-t tudta visszabillenteni, elrettentve a Nyugatot attól, hogy beljebb hatoljon az orosz érdekszférába.

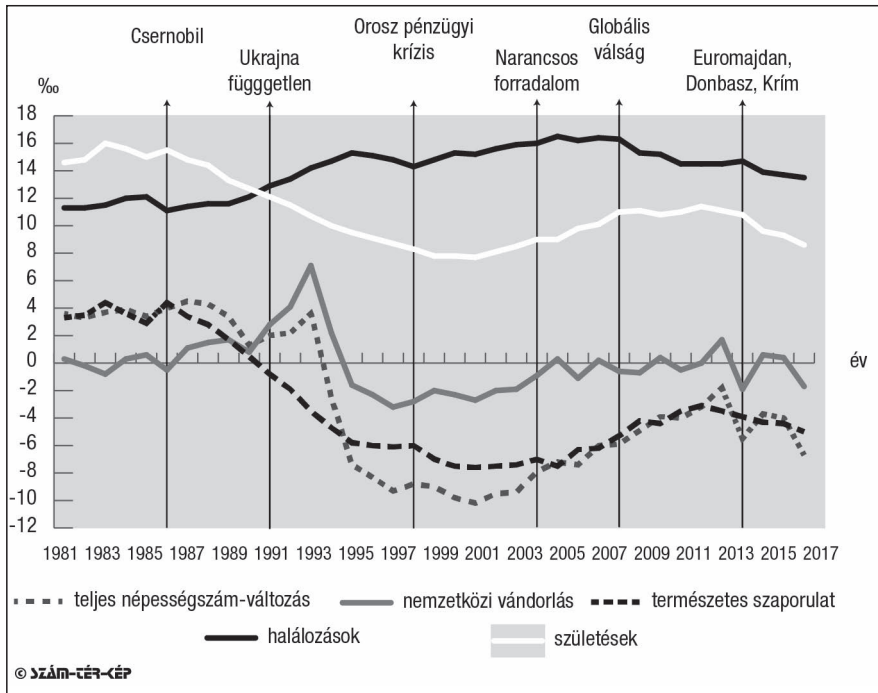
Az új kijevi vezetés szorgalmazni kezdte a közeledést az EU-hoz, amely nem rendelkezett integrálási tervvel, stratégiával Ukrajna kapcsán (Larive

2014). Az integráció hosszabb távon sem realitás (Tálas 2017). Az EU-s társulás, amely miatt a tüntetések eredetileg megindultak, csak 2017. szeptember 1-jén léphetett életbe – a társulás ratifikálását elutasító holland népszavazás miatt –, sőt a vízummentesség bevezetése is 2017 nyaráig húzódott.

Demográfiai vákuumban

Ukrajna a függetlenné válás óta szomszédjaihoz képest is mélyebb demográfiai válságba került, ami az 1990-es években nem a kivándorlásnak, hanem alapvetően a természetes népességfogyásnak volt a következménye (2. ábra). Az utolsó két népszámlálás között (1989–2001) a lakosság mintegy 7,5%-kal, azaz 3,8 millió fővel csökkent, ebből összesen 1 millió fő volt az vándorlásból fakadó veszteség, míg 3 millió fő a természetes fogyás (Karácsonyi 2010a). A gazdasági migráció lehetőségei ekkor még nem nyíltak meg nyugat felé, illetve a szintén mély válságban lévő Oroszország sem volt vonzó alternatíva. A Szovjetunió

2. ábra: Ukrajna fontosabb demográfiai mutatói (1981–2017)
Selected demographic indicators of Ukraine (1981–2017)

Adatok forrása: Ukrán Statisztikai Hivatal, 2014–2017-ben a Krímmel együtt (Orosz Statisztikai Hivatal).

széthullásának időszakában az etnikai alapú migráció volt jellemző. Nagyszámú orosz és zsidó népesség hagyta el ekkor Ukrajnát, ugyanakkor jelentős ukrán népesség is hazatért (Malynovska 2016; Molnár 2005; Shamshur 1998).⁵

Az ezredforduló utáni gazdasági fellendülés és a gyermekvállalás támogatásának hatására ugyan a születésszám 2001 után növekedésnek indult, sőt a halálozási arány is csökkent, ám az éves természetes népességfogyás még a 2000-es évek végén is 3-4‰ volt. A 2008–2012-es válság csupán időlegesen fogta vissza a 2000-es években meglóduló munkavállalási célú migrációt (Malynovska 2016). Míg az 1990-es években a természetes fogyás, a 2000-es években az elvándorlás volt leginkább hatással a népesség fogyására, addig 2014 óta mindkét hatás egyszerre jelentkezik. A népességvesztés valós méreteiről csak becslések állnak rendelkezésre az ukrán statisztikákban, mivel 2001 óta nem volt népszámlálás az országban. E szerint Ukrajna teljes lakosságának közel ötödét veszítette el a népesedési csúcs (1993) óta eltelt negyed évszázadban, eközben Belarusz „csupán” 7%-át, Moldova 4-5%-át, Oroszország pedig 1%-át.

Ha kisebb mértékben, de Oroszország is a természetes fogyáshoz kötődő demográfiai válsággal és drámai előregedéssel (Kashnitsky, Mkrtychyan 2014) küzd. Az utóbbi évek javuló természetes népmozgalma kizárólag a Volga mentén élő muszlim lakosságnak, a Kaukázus népeinek (Nefedova, Polian, Treivis 2001), illetve a közép-ázsiai bevándorlóknak köszönhető (Brunarska 2017).⁶ Valójában az orosz etnikum lélekszáma 2002 és 2010 között 4,9 millió fővel (4,4%-kal) csökkent, miközben az ország teljes lakossága „csak” 2,3 millió fővel (1,6%-kal) zsugorodott a népszámlálási adatok alapján. Az államalkotó orosz nemzet drámai visszaszorulását Oroszországban a legjelentősebb hosszú távú geopolitikai kihívásként értelmezik, ami a legnagyobb kockázat az orosz területi integritás megőrzése szempontjából (Eberstadt 2011; Friedman 2008).

Habár a 2014-es konfliktus óta az ukránokkal szembeni ellenérzések jellemzővé váltak *Oroszországban* (Kuzio 2016), a két nép közötti szoros etnikai, kulturális kapcsolatot a legtöbb esetben rokoni szálak is erősítik. Ez megkönnyíti az oroszországi ukránság integrációját és asszimilációját, így paradox módon Oroszország főként az ukránságra számíthat az orosz etnikum súlyának megőrzésében. Ezt támasztja alá, hogy az orosz etnikum aránya úgy csökkent 4,9 millió fővel 2002 és 2010 között Oroszországban, hogy eközben majd 1 millió oroszországi ukrán (és majd 300 ezer belarusz) váltotta identitását oroszra. A három keleti szláv nép lélekszáma együttesen 6,2 millió fővel, 5,4%-kal csökkent Oroszországban, aminél gyorsabb csökkenést csak a finnugor népek mutattak. Az utolsó két népszámlálás (2002, 2010) között az ukrán etnikum lélekszáma (a belaruszhoz hasonlóan) szűk kétharmadára zsugorodott Oroszországban (2,9 millióról 1,9 millióra), ami a legdrámaiabb fogyás volt (a belarusszal együtt) a 100 ezer főnél népesebb etnikai csoportok között, úgy, hogy eközben bevándorlás volt Ukrajnából. A 8 év alatt bekövetkező 1 milliós, bő egyharmados csökkenés nyilván nem magyarázható a természetes fogyással sem, tehát nagyrészt identitásváltás eredménye (Safronov 2015).

Bár a 2014-ben kirobbant kelet-ukrajnai konfliktus kapcsán Oroszországba érkezett regisztrált menedékkérők száma 400 ezer fő volt 2015-ben (Lendel 2016), a becslések szerint 2,6 millió ukrán állampolgár tartózkodik Oroszországban közvetlenül a konfliktushoz kötődően (Bugriy 2017; Mukomel 2017). Ezek egy része orosz-ukrán kettős állampolgár. Az orosz állampolgárság felvételét ösztönzik azok az intézkedések is, amelyek ukrán állampolgárok oroszországi munkavállalását korlátozzák 2014 óta (Sidenko 2015). Ezt tükrözi, hogy az oroszországi ukránság lélekszáma a 2010-es orosz népszámlálás szerint nem érte el a 2 millió főt, viszont 2015-re a számuk már megközelíti az 5 milliót. Fontos megjegyezni, hogy a becsléseket a konfliktushoz kötődő politikai érdekek – a menekültek számának felszólása – erőteljesen befolyásolják.

Ukrajnán belül – a becslések szerint – 1,6-1,8 millió belső menekült volt 2016 augusztusában a háború következményeként (Åslund 2018). 2015. februári adatként Sidenko (2015) 980 ezer főt, 2016. tavaszi-nyári adatként Malynovska (2016) és Lendel (2016) 1 millió 26 ezer főt, köztük 22 ezer krími lakost emleget. Ukrajna nyújt menedéket azoknak a krími tatároknak is, akik az orosz fennhatóság alá került Krímben immár nem érzik magukat biztonságban (Korostelina 2015; Kőszegi 2018). A statisztikák azért pontatlanok, mivel a nyugdíjak folyósítása a belső menekültként való regisztrációhoz van kötve 2014 novembere óta (Åslund 2018; Morelli 2017). Az így regisztrált idős emberek zöme azonban csak azért regisztrálta magát menekültként, mert ukrán nyugdíját szeretné megkapni, holott hosszabb időre el sem hagyta a harcok sújtotta területen lévő lakóhelyét (IOM 2017; Rushing, Bilak 2017).

A Donbasz Kijev által nem ellenőrzött részén a konfliktust megelőzően 8 millió fő élt, ami az ország lakosságának bő ötödét, a foglalkoztatottak negyedét jelentette (Karácsonyi, Mezentsev et al. 2014). Ha a menekültek idézett összlétszámait elfogadjuk, akkor kijelenthető, hogy a Donbasz lakosságának több mint felét veszítette el 2014 óta. Åslund (2018) is 50%-os népességvesztéssel számol. Åslund több forrásra hivatkozva 1 millió főre teszi a Donbaszban lévő nyugdíjasok számát, ami azt jelenti, hogy a háború sújtotta övezetben maradt népesség negyede, de akár fele is nyugdíjas korú lehet! A Donbasz városi népességében 2014 előtt is országosan a legmagasabb volt az idősek aránya (Skrizhevskaja, Karácsonyi, Botsu 2014), mivel ez volt az oroszországi kivándorlás (az orosz etnikai migráció) magterülete, ami a fiatalabb korosztályok nagyarányú elszívását jelentette. Csak Donyeck város esetében volt pozitív a migrációs szaldó.

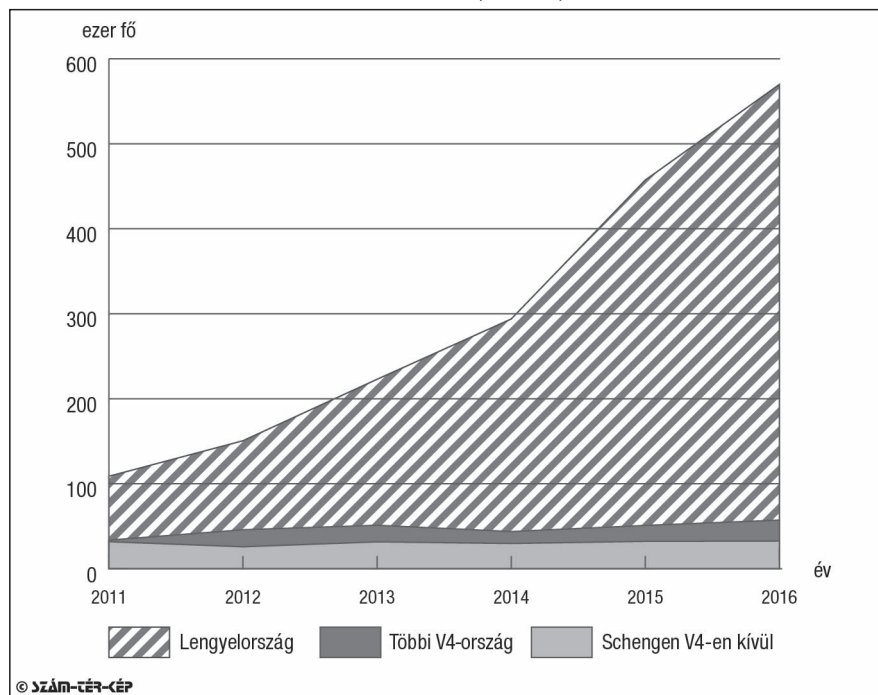
A *visegrádi országokban* (V4) – ahonnan az EU gazdasági magterületei eleve elszívják a munkaerőt (Dobson 2009) – a 2008–2012-es globális gazdasági válság után újra felgyorsult a GDP-növekedés, és ezzel párhuzamosan a foglalkoztatás bővülése, ami a 2010-es évek második felére munkaerőhiányhoz vezetett. A V4-ek azonban elzárkóznak a 2015 óta tartó európai menekültválságban érkezettek befogadásától (Kocsis et al. 2016). Az Ukrajnából érkezőkkel szemben teljesen más a lakosság és a politika hozzáállása (Borbély 2015; Kovály, Tátrai, Erőss 2017), ukránokat már a 2014-es konfliktus előtt is jelentős számban fogadtak be

a visegrádiak (Karácsonyi 2014). Számuk 2011-ben 160 ezer fő volt, 120 ezer fő egyedül Csehországban, a legjelentősebb befogadó országban (Kovály, Čermáková 2016). Ukrajnában nagyszámú alulfizetett, mobilis, szakképzett munkaerő áll rendelkezésre, akiket a visegrádi országokba lehet vonzani, különösen a 2014 után kialakult bizonytalan politikai helyzetben (Tátrai, Erőss, Kovály 2016, 2017). Az ukrán állampolgároknak ráadásul a legtöbb esetben nincs is szükségük menekültstátuszra a tartózkodási és munkavállalási engedély megszerzéséhez (Lendel 2016), a V4-ek által nyújtott jogi kedvezményeknek (pl. könnyített magyar állampolgárság, lengyel kártya, könnyített munkavállalási engedélyek) köszönhetően eleve munkavállalóként jelenhetnek meg Európában (Tátrai, Erőss, Kovály 2016, 2017).

Az ukrán állampolgárok száma drámaian megemelkedett 2013 óta a schengeni övezet országaiban (3. ábra) (Malynovska 2016). Az schengeni övezetben tartózkodó, harmadik országból érkezettek közül ukránok kapják a legtöbb tartózkodási engedélyt. E tartózkodási engedélyek 86%-át Lengyelország bocsátotta ki 2015-ben,⁷ ami több mint félmillió főt és az egész schengeni övezetben harmadik ország állampolgárainak kiadott tartózkodási engedélyek ötödét je-

3. ábra: Az adott évben kiadott első schengeni tartózkodási engedélyek száma ukrán állampolgárok számára (2011–2016)

Number of first Schengen residence permits granted in given year to Ukrainian citizens (2011–2016)

Adatok forrása: Eurostat.

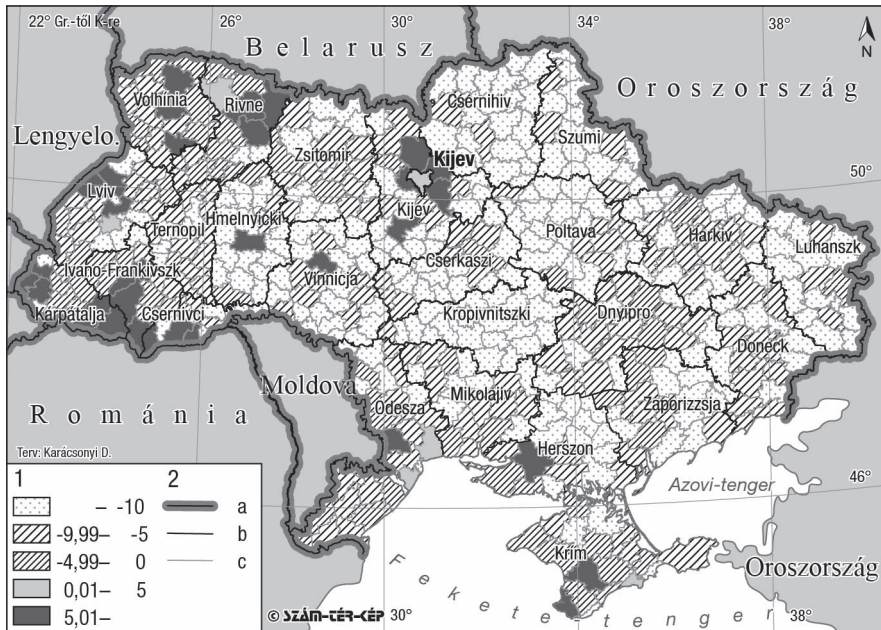
lenti! Az EU-ban 2014-ben az ukránok számára kiadott munkavállalási engedélyek száma meghaladta a 850 ezret (Lendel 2016), amelyek szinte kizárólagos kiadói a visegrádiak. A humán erőforrások elszívásáért Nyugat-Ukrajnában kibontakozó verseny (Kovály, Erőss, Tátrai 2017) mellett a visegrádi országok politikai aktivitása is megélenkült Ukrajnában a megváltozott geopolitikai viszonyok között.

Nyugat-Ukrajna nemcsak földrajzi közelsége és történelmi kötődései okán, hanem – Ukrajna többi részéhez viszonyított – relatíve kedvezőbb természetes népmozgalmi viszonyai miatt is jelentős népességekibocsátó a visegrádi országok irányába. Nyugat-Ukrajna egyes területein természetes népességgyarapodás volt még a 2000-es években is (4. ábra). Paradox módon Kárpátalja, a kivándorlás klasszikus területe, demográfiai helyzetét tekintve a legkedvezőbb adottságú megye egész Ukrajnában (Karácsonyi, Kincses 2010a, 2010b). A visegrádi országok munkaerő-toborzó politikája tehát nemcsak történelmi okokból irányul Kárpátalja felé (Kovály, Erőss, Tátrai 2017), hanem azért is, mert ott van potenciálisan mobilis munkaerő.

Ukrajna belső térségei a nyugati határtól való távolságuk és előregedő, jelentős arányban inaktív népességük okán nem jelentenek komoly munkaerő-tartalékot. Az ország északkeleti falusias térségeiben a legmagasabb az idősek

4. ábra: Teljes népességszám-változás Ukrajna járásaiban (% , 2003–2013)

Total population change in raions of Ukraine (% , 2003–2013)

Adatok forrása: Ukrán Statisztikai Hivatal.

aránya (Skrizhevskaja, Karácsonyi 2012), amelyet az 1970-es évek eleje óta természetesen fogyás jellemez (Khomra 1989).

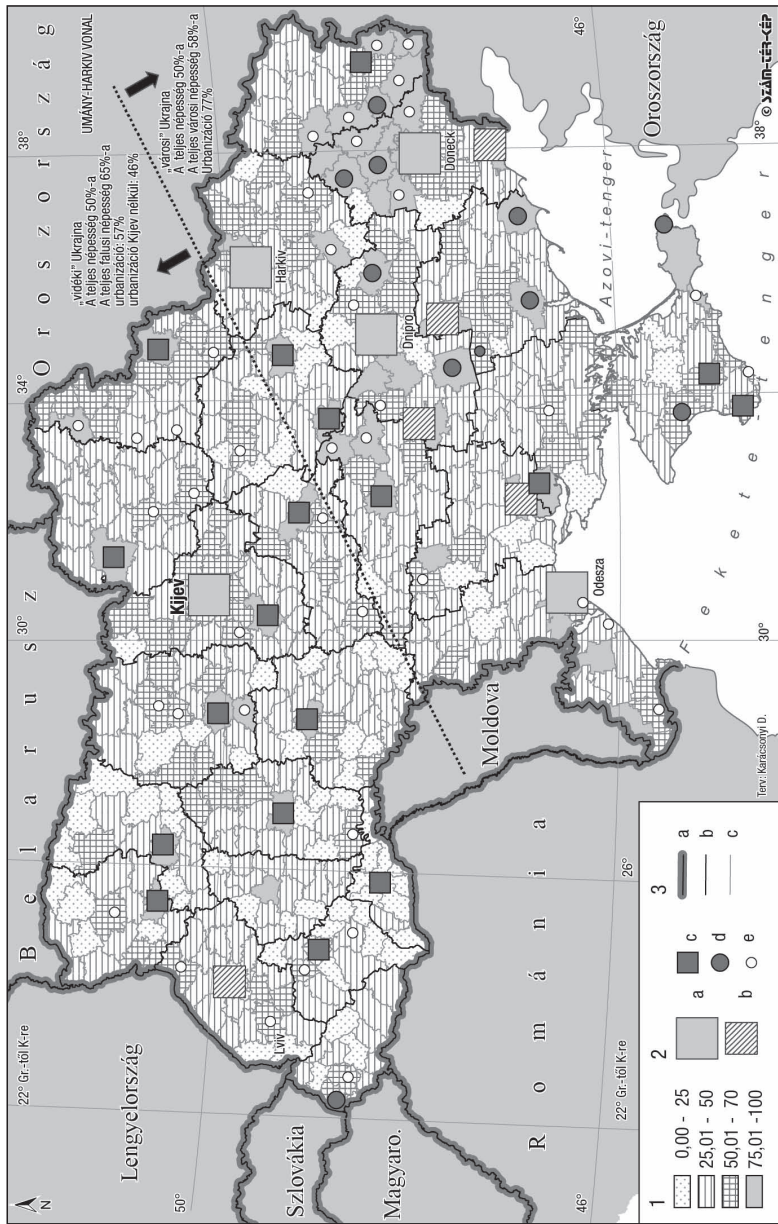
Stratégiai erőforrás: a termőföld

Ukrajna „kenyereskosár”-jellege (Balabanov, Friedlein 1995) a 18. század végétől vált karakteressé, amikor a Dnyesztertől a Donig az egész sztyeppe határvidék orosz fennhatóság alá került. Ez megteremtette a békés, stabil fejlődés lehetőségét és az árutermelő mezőgazdaság kibontakozását, amelyben jelentős szerep jutott az orosz jobbágysághoz képest mobilisabb, a feudális kötöttségek-től mentes ukrán parasztságnak (Subtelný 2000). 1918 elején a központi hatalmak Breszt-Litovszkban először az ukrán kormánnyal kötötték meg az ún. *Brotfrieden*-t (~gabonát a békéért), amelynek eredményeként az 1917-ben kikiáltott – rövid életű – Ukrán Népköztársaság német protektorátus lett (Grelka 2005; Varga 2017). Az 1930-as évek szovjet kollektivizálásával szemben az ukrán parasztság fejtette ki a legnagyobb ellenállást, hisz körükben teljesen hiányzott a kolhozok előképének tekinthető faluközösség (Balabanov, Friedlein 1995). Az ukrán paraszti osztály megtörése az 1932–33-as nagy éhínségben, a csak Szovjet-Ukrajnában 8 millió halálos áldozattal járó *holodomorban* csúcsozódott ki (Subtelný 2000), amelynek demográfiai hatásai máig nyomon követhetők (Karácsonyi 2010).

Ukrajnában a falvakban élők száma a 2001. évi, utolsó népszámlálás szerint még mindig 15,8 millió fő volt, ami európai léptékben óriási vidéki embertömeg (Karácsonyi 2010a). E népesség eloszlása az országon belül közel sem egyenletes. Az ország nyugati felén, az Umány–Harkiv-vonaltól (Karácsonyi 2006, 2007) északnyugatra kirajzolódik egy alapvetően vidékies, míg délkeletre egy főként urbánus Ukrajna, ahol rendkívül ritkán lakott vidékies terek vannak (Karácsonyi 2010a) (5. ábra). A munkaképes korú népesség aránya az ország középső, agrártermelés által meghatározott régióiban a legalacsonyabb az előregedés miatt. Az extenzív, szántóföldi gabona- és olajnövény-termesztést felfuttató, a birtok- és tőkekoncentráció útján járó ukrán mezőgazdaság ráadásul egyre kevesebb munkaerőt igényel, ami tovább erősíti a gazdaság húzópólusait jelentő nagyvárosokba való vándorlást (Dövényi, Karácsonyi 2008).

Ukrajna kiváló agrárpotenciállal rendelkezik, itt található a világ csernozjomterületeinek harmada. Területének 86%-a, mintegy 52 millió hektár potenciálisan művelhető (Bot, Nachtergaele, Young 2000). Ebből 32 millió hektár a szántó (ez nagyjából az egész EU-szántóterület harmadának felel meg), ami óriási, ám jelenleg alulhasznosított földtartalékokat jelent, mivel Ukrajna Belarusz mellett az utolsó európai ország, ahol – e cikk megjelenésekor – törvényileg tiltott a mezőgazdasági területek adásvétele. A 2001-ben bevezetett földmoratórium, a földeladások tiltásának folyamatosan halogatott feloldása állandóan napirenden van,

5. ábra: A városi és a vidéki Ukrajna
Urban and rural Ukraine

Jelmagyarázat: 1. a városi népesség aránya (%); 2. fontosabb városok: a. 1 millió fő vagy több, b. 500 ezer - 1 millió fő, c. 200-500 ezer fő, d. 100-200 ezer fő, e. 50-100 ezer fő; 3. határok. Adatok forrása: 2011. évi ukrán népszámlálás.

amely az IMF-hitelek feltétele is (legutóbb 2017 decemberében döntött az ukrán parlament a földmoratórium feloldásának egy évvel történő elhalasztásáról – Prentice 2017). Az ország stratégiai aranytartalmát jelentő termőföld piacának liberalizációja komoly politikai viták tárgya, főként a nyugat-európai és az ukránai földárak rendkívül nagy különbségei miatt (Nivievskyi, Kandul 2011; World Bank 2016). A globális pénzügyi válság (2008) és különösen 2014 óta lényegében a mezőgazdaság az ukrán gazdaság egyetlen dinamikusan növekvő ágazata (Karácsonyi 2011b; Morelli 2017). A földpiac felszabadítása a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelését és a külföldi tőkebevonást ösztönözné.

2016-ban a földek negyede állami kézben volt, míg bő negyedét a földprivatizáció során törpebirtokossá vált – zömmel idős, nyugdíjas – tulajdonosok adják bérbe nagy holdingoknak (ezek tulajdonosai ukránul a *latifundisztok*), amelyek főleg gabona- és olajnövény-termeléssel foglalkoznak, és az ukrán agrárexport zömét adják (Plank 2013). A földek kevesebb, mint felét művelik saját tulajdonosaik – nagyrészt törpebirtokosok és parasztgazdaságok (USAID 2016). Az ukrán mezőgazdaságba és élelmiszeriparba jelentős külföldi tőke érkezett eddig is, ám – a földvásárlási moratóriumot megkerülve – illegális, féllegális utakon (Dankevych, Dankevych, Chaikin 2017). A művelt földek fele a tulajdonosok által hosszú távra (Nivievskyi 2017) bérbe adott föld, ahol a feldolgozóiparba szorosan integrált termelés folyik.

Számottevő a külföldiek által bérelt és művelt földterület nagysága is (Fraser 2015; Plank 2013). A hasznosítást célzó külföldi földbérllet alapvetően kettős célú. Egyrészt jelentős a biodízel-alapanyag előállítását szolgáló földbérlés. E téren főként az EU-s országok, különösen Németország konszernjei játszanak nagy szerepet. Másrészt Kína (amely a legnagyobb külföldi földbérlő Ukrajnában, a földek 5%-át bérlti 2013-tól – Spillius 2013) mellett amerikai, szaúd-arábiai és kanadai (ahol a legnépesebb tengerentúli ukrán közösség él) befektetők igyekeznek földhöz jutni (Endres 2015; Plank 2013; The Ukrainian Business Journal 2018). A kínaiak által bérelt földeken szinte kizárólag kukoricatermesztés folyik, így Ukrajna lett a legnagyobb kukoricaexportőr a kínai piacon, megelőzve az USA-t is.⁸ Emellett nagy jelentőségű a hosszú távú, nem hasznosítási célú földbérlés a jövőbeli elővásárlási jog miatt (kvázi lízingelés), a moratórium feloldására spekulálva.

Ipar a változó geopolitikai kontextusban

Az energiaszektor az ukrán gazdaság leginkább reformra szoruló ágazata (Morelli 2017). Az ország gázimport-kiszolgáltatóttségát Oroszország 2014 után is a geopolitika, a nyomásgyakorlás eszközeként használta (Åslund 2015). Az importált orosz gáz beszerzési ára jóllehet 2005 óta folyamatosan emelkedett, 2012-re meghaladta a Gazprom által Németországnak szabott árakat is (Deák,

Muntean 2016), a korábbi ukrán kormányok a „rezsicsökkentést” (Tálas 2017), azaz a lakossági gázár mesterségesen alacsonyan tartását népszerűségük megőrzésének zálogaként tekintették. Ez tetemes piaci torzulásokhoz vezetett (Deák, Muntean 2016), így a lakossági gázárát, amely 2014-ig a beszerzési ár alig 10%-át tette ki, fokozatosan megemelték az IMF által elvárt reformok keretében.

Az ipar leépülése és a megnövekedett gázárak miatt visszaeső lakossági fogyasztás ugyan csökkenti az orosz gázimport iránti keresletet, ám azzal hosszabb távon is számolni kell (Deák, Muntean 2016). Az importfüggőség csökkentésében egyelőre kis szerepe van a 2010-es években Kelet-Ukrajnában és a Kárpátok előterében feltárt palagáztelepeknek (Miskun, Martsynkevych, Simon 2014), amelyek geopolitikai jelentőségét a sajtó hajlamos túlbecsülni (Reuters 2014). A hidraulikus repesztés technológiájával kitermelhető földgázkészlet ugyan a harmadik legnagyobb Európában Franciaország és Lengyelország után (EIA 2013), ám a kitermelést az aggályos környezeti szempontok mellett a kelet-ukrajnai harcok is hátráltatták. Ukrajna még 2013-ban több szerződést kötött az ExxonMobillal, a Chevronnal és a Shell-lel a palagáz kitermelésére (Åslund 2015). Így, együtt a Krím félsziget környéki offshore olaj- és gázlelőhelyek termelésével (Ahmed 2014) – az eredeti tervek szerint 2020-ra – jelentősen csökkenhetett volna Ukrajna orosz földgázimportja (Åslund 2018; Padányi, Tomolya 2017). A Krím azonban elveszett, a palagáz-kitermelés pedig csak 2016-ban indulhatott meg a Dnyeper mentén (Åslund 2018).

A nehézipar helyzetét is nagymértékben befolyásolta a 2014-es fordulat, hisz a termelés jelentős része a harcok sújtotta Kelet-Ukrajnában koncentrálódott. Adarov et al. (2015) és Astrov (2015) 2012-ben 15,7%-ra teszi a Donbasz részesedését az ukrán GDP-ben, illetve 25,2%-ra az exportban. Saját becslésem szerint a Donbasz harcok sújtotta területein realizálódott korábban az Ukrajnában megtermelt összjövedelem 22,3%-a (Karácsonyi, Mezentsev et al. 2014) (1. táblázat).

A Donbasz szénen és vaskohászáton alapuló ipara az 1970-es évek eleje óta strukturális válsággal küzd. A globális válság (2008-2012) miatti jelentős visszaesés után az ukrán nagyvárosi térségek (Kijev, Dnyipropetrovsk,⁹ Harkiv) – a Donbasz kivételével – kedvezőbb iparszerkezetüknek köszönhetően (Mrinska 2004) gyorsan javítani tudták relatív helyzetüket. 2012-re a kelet-ukrajnai régiók rangsora is átrendeződött az egy főre jutó GDP alapján: Dnyipropetrovsk megelőzte Donyecket (Karácsonyi, Mezentsev et al. 2014). Donbasz szénbányászata és az ahhoz kötődő kohászat jelentős állami dotációban részesült (Åslund 2015), így szorosan függött a Kijevben születő politikai döntésektől, erőviszonyoktól. Nemcsak az etnikai hovatartozás (Wilson 2016), hanem a gazdasági-szociális függőség is oka volt annak (Marples 2014), hogy a Donbaszban a szeparatizmus ügyét sikerre tudta vinni az orosz beavatkozás. A további dezintegrálódás megállításában kétségtelenül szerepe volt annak, hogy a számos keletukrán ipavállalatot kézben tartó, és az ukrán belpolitikára hatalmas befolyással rendelkező Rinat Ahmetov 2014 májusában – némi kivárás után – végül az egységes Ukrajna ügye mellé állt (Kuzio 2014).

1. táblázat: A Donbasz-konfliktusban 2014-ben a harcok által érintett terület, népesség és jövedelem nagysága – 2012 évi rajonszintű adatokból becslülve
Affected area, population and income during the war in 2014 – estimated from 2012 rayon-level data

Terület	Terület (ezer km ²)	Népesség (ezer fő)	15-65 év közöttiek (ezer fő)	Foglalkoztatottak (ezer fő)	Teljes jövedelem* (millió UAH)
Krím	25,8	2 333,5	1 654,9	488,9	1 322,5
Donyeck	21,8	4 271,4	3 020,4	1132,5	3 979,0
Luhanszk	17,6	3 467,5	2 490,5	946,5	3 218,4
Donbasz összesen	39,4	7 738,9	5 510,9	2079,0	7 197,4
<i>Együtt</i>	<i>65,2</i>	<i>10 072,4</i>	<i>7 165,8</i>	<i>2567,9</i>	<i>8 519,9</i>
% (Ukrajna=100%)					
Krím	4,3	5,1	5,2	4,6	4,1
Donyeck	3,6	9,4	9,4	10,6	12,3
Luhanszk	2,9	7,6	7,8	8,8	10,0
Donbasz összesen	6,6	17,0	17,2	19,4	22,3
<i>Együtt</i>	<i>10,9</i>	<i>22,2</i>	<i>22,4</i>	<i>24,0</i>	<i>26,4</i>

* A foglalkoztatottaknak kifizetett munkabér összege, 2012. évi átlakon.

Adatok forrása: megyei statisztikai évkönyvek.

2014 után a lényegében Moszkvából irányított (Rácz 2014; Rácz, Moshes 2014) szakadár területen (amelynek belső viszonyairól csak sajtóhírekből, politikai kommentárokból – Mirimanova 2018 – kaphatunk információt), az ún. donyecki és luhanszki népköztársaságokban, a kis- és közepes vállalatok negyedét elvették korábbi tulajdonosaiktól, harmaduk bezárt, tizedük elhagyta a térséget (Bird, Vdovii, Tkachenko 2015). A szupermarketeket, bankfiókokat kirabolták (Peshkov 2016) vagy védelmi pénzeket szednek tőlük, a gyárak értékesebb berendezéseit Oroszországba szállították (Antikor 2016, Sidenko 2015), a többi ócskavasként értékesítették. A külföldi cégek, láncok veszteségeiket leírva elmenekültek a térségből. A Donbasz ipari óriásai azonban sokáig érintetlenül maradtak, mivel jelentős mértékben orosz tőkéhez is kötődnek. Ilyen például a részben orosz háttérű Industrial Union of Donbas (IUD). Az egykori legnagyobb foglalkoztató a Rinat Ahmetov érdekeltségébe tartozó, a lázadók által uralt terület szénbányáit és hőerőműveit tömörítő DTEK, illetve a kohászati üzemeket birtokló Metinvest tovább működhetett, az ukrán törvényi szabályozás szerint Kijevnek adózva¹⁰ (Åslund 2018), ám a termelése 70%-kal visszaesett a harcok miatt (Morelli 2017) (2. táblázat).¹¹

Mivel Ukrajna legnagyobb bányái mind a szakadárak kezére kerültek, az ukrán széntermelés 2013 és 2015 között a felére esett vissza. Ukrajna 2014-től szénkezelt importálni, ám 2016-ban az ukrán erőművekben felhasznált szén ötöde továbbra is szakadár területről származott (Centr Razumkova 2016). Ez jelentős bevételi forrás volt a szeparatista területek számára, ami azonban az ukrán törvények szerint illegális terroristafinanszírozásnak számít. A helyzetet súlyosbította, amikor 2017 tavaszán – válaszul a kijevi döntésre, hogy Ukrajna

2. táblázat: A Donbaszhoz és Kelet-Ukrajnához kötődő nehézipari óriások és tulajdonosi hátterük (2018)
Industrial giants of Donbas and Eastern Ukraine and their owners (2018)

Térület	DTEK és Metinvest (Rinat Ahmetov)		Industrial Union of Donbas (rosz háttérű és Serhij Taruta)	Privat Group (Ihor Kolomojszki)	Janukovics körüli egykori „család” (részben állami)	Kizárólag állami (pl. Ukroboronprom)
	Szénbányák és nagyobb szénfűtésű erőművek	Vas és acélművek, Gépgyárak, vegyiművek				
Kelet-Ukrajna, Donbaszon kívül	Zaporizsszjai hőerőmű (Enerhodar), 3600 MW; Krivij rihi hőerőmű (Zelenodolszk), 3000 MW	Zaporizsszktól (Zaporizzsja) Motor Szics, helikopter- és repülőgépmotor (Zaporizzsja)	Dnyipro-dzserzsinszki vasgánbányák, feldolgozóüzem); Nikopol (acélöntőzetgyár); Zaporizzsja (acélöntőzetgyár); Dnyipropropetrovszk (vasmű)	Krivij Riht (vasércbányák); Marhanec (man-gánbányák, feldolgozóüzem); Nikopol (acélöntőzetgyár); Zaporizzsja (acélöntőzetgyár); Dnyipropropetrovszk (vasmű)	Juzsma, interkontinentális rakéta (Dnyipro.); Vil-lanymozdonygyár (Dnyipro.); KRAZ, teherautó (Kremencsug); Malisev gyár, harckocsi (Harkiv); Turboatom (Harkiv)	
Kijev által ellenőrzött terület, de frontzóna	Dobropillia, Volcsanszk és Pavlohrad szénbányái (Donyeck megye); Kurahivkai hőerőmű, 1500 MW	Azovszktól (Mariupol); Iljics vasmű (Mariupol); Avdiivkai kokszmű matorszk)	Energomasszpecsztál (Kramatorszk)	Kraszni Liman (szénbányák); Szlovjanszki hőerőmű, 800 MW		
Lázadók által ellenőrzött terület	Krasznodon, Szverdlovszk, Komzomolszka szénbányái; Vuhlehrszi hőerőmű, 3600 MW; Zujivszka (Zuhresz) hőerőmű, 1200 MW	Donyecksztál (vasmű és kokszmű); Makiivka, vasmű és kokszmű; Yenaki-jevei vasmű; Harcizki csőgyár	Alcsevszki vasmű és kokszmű	MAKO holding (szénbányák); Donbaszantracit (szénbányák); Kraszni Lucs); Sztarobesevei hőerőmű, 1700 MW		

Forrás: vállalati honlapok és sajtóhírek alapján saját gyűjtés.

nem vásárol több szenet a Donbasz szakadár területéről – a szakadárak átvették az irányítást Ahmetov és az IUD ipari és bányáérdekeltségei felett is, amelyek így beszüntették a termelést (Åslund 2018). A szakadár területen így a kohászat és a gépgyártás lényegében leállt. Egyedül a szénbányászat folyik tovább, főként az illegálisan működtetett (*kopanka*), illetve az egykori ukrán elnök, Janukovics körül szerveződött – a sajtó által klánként vagy „család”-ként aposztrofált (Tálas 2017) – csoport érdekeltségébe tartozó bányákban (Makarenko 2017).

Mivel a kelet-ukrajnai nehézipar a helyi nyersanyagbázisokhoz kötődik (Naurodski et al. 2016), a Donbasz elvesztése érzékenyen érintette a lázadók által uralta területeken kívüli, szintén Ahmetov érdekeltségbe tartozó Zaporizzsja és Mariupol kohászatát,¹² illetve az erre épülő gépgyártást a termelési láncok (szén-koks-zvas-acél) szétesése miatt (Sidenko 2015). Ez tovább súlyosbította az alacsony termelékenységű nehézipar helyzetét. 2013-ban az ukrán GDP tizedét adó gépipari termelés 2014-ben 20%-kal, míg a kifejezetten orosz piacra dolgozó vállalatok termelése 60%-ot is meghaladó mértékben csökkent (Naurodski et al. 2016) Oroszországnak az ukrán termékekre bevezetett embargója miatt (Sidenko 2015). Ez közel 20%-os kiesést okozott a teljes ukrán exportban (Morelli 2017). Az orosz piac kiesése leginkább a Dnyeper menti iparvárosok csúcstechnológiával működő, hadiipari szektorait érintette (Adarov et al. 2015): a rakéta- és repülőgépgyártást, turbinagyártást, atomreaktor-alkatrészek, helikoptermotorok és repülőgép-hajtóművek gyártását. A dnyipropetrovszki interkontinentális-ballisztikus rakétákat gyártó Juzsmas gépgyár bevételei 2014 után negyedére zsugorodtak.¹³ E termékek számára a megnyíló EU-s piac nem perspektíva, amely főként a nyersanyagok – vasérc, nyersvas, acél, gabonafélék, olajnövények, műtrágyák – felvásárlója (Adarov et al. 2015, Sidenko 2015).

Nyugat-Ukrajnát hosszabb távon a német gépipar új összeszerelő bázisává teheti – az olcsó, képzett munkaerő miatt – az EU felé kinyíló szabad kereskedelem, a vámeljárások egyszerűsödése. Előképként a csapi Eurocar, bázisként az egykori lvivi (LAZ), lucki (LuAZ) autóbuszgyár vagy a zaporizzsjai autógyár (ZAZ/Ukravto) is szolgálhat. A folyamat tartós kiteljesedésének fő nyertesei kétségkívül a német gépipari vállalatok, legnagyobb vesztesei pedig éppen a visegrádiak lennének. A keleti ipar leépülése miatt az ukrán gazdaság számára egyszerre kényszer és kiugrási lehetőség, hogy kövessék a visegrádi országok 1990-es években kezdődő újrapiarosodásának modelljét, és kapcsolódjanak be a határon átnyúló nyugati termelési láncokba (Adarov et al. 2015; Bonner 2017). Igencsak kérdéses azonban, hogy a rendkívül rossz úthálózattal és a mindent átszövő korrupcióval, bürokráciával jellemezhető Ukrajna – a határ menti területein túl (Kovály 2018) is – vonzó lesz-e a befektetők számára.

Következtetések

Az 1990-es évek elején, a Szovjetunió széthullásának idején a belső problémáival elfoglalt Oroszországnak nem voltak olyan gazdasági, katonai kapacitásai, hogy akaratát érvényesíteni tudta volna Ukrajnában egy erősebb FÁK keretében. Négy év távlatából úgy tűnik, hogy a Donbasz és a Krím – Rác 2014-es feltetelezésével (Rác 2014; Rác, Moshe 2014) szemben mégis – a befagyott posztszovjet konfliktusok sorát növeli. A különbség csupán a léptékben van. A második legnépesebb szovjet utódállamban a szakadárak uralta terület – nagyságát, népességét és gazdasági jelentőségét tekintve – felülmúlja az összes többi posztszovjet konfliktustérseget együttvéve (Karácsonyi, Mezentsev et al. 2014) (3. táblázat).

Ukrajna még így is túl szorosan kötődik Oroszországhoz (Friedman 2009), túl nagy ahhoz, hogy a Nyugat integrálni tudja. Brzezinski (1997) szerint azonban a Nyugatnak szüksége van Ukrajnára abból a szempontból is, hogy ellenőrzése alatt tartsa Oroszországot. Ukrajna ráadásul óriási erőforrásokkal rendelkezik (munkaerő, termőföld, ásványkincsek), amelyeket az egyes szereplők – mint a visegrádi országok vagy épp a földeket bérlő Kína – a konfliktust kísérő bizonytalan helyzetben igyekeznek megszerezni.

Ukrajna nem tudta kihasználni az 1991-től megnyíló békés történelmi lehetőséget önállósága megszilárdítására. Ennek nem csak külső okai vannak. A politikai tehetetlenség és a mindent átszövő korrupció miatt nagy felelősség hárul a privatizációban meggazdagodott oligarcha elitre is (Adarov et al. 2015; Tálás 2017), amely nem volt képes konszolidálni és fejlődési pályára állítani a gazdaságot (Tálás 2017). 2010-től a külső érdekeket kiszolgáló és a belső erőforrásokat felélő, korrump Janukovics-vezetés (Fluri, Badrack 2016) hatalomra kerülésével vált igazán súlyossá a helyzet, ami 2013 végén társadalmi robbanáshoz vezetett (Åslund 2015).

Felvetődik a kérdés, hogy az ukrán vagy a belarusz modell (Karácsonyi 2017) volt-e a sikeresebb recept a gazdasági túlélés és az ország integritásának

3. táblázat: A posztszovjet térség befagyott konfliktusainak mérete
Size of frozen and hot conflicts in post-Soviet space

Terület neve	Ország	Mióta?	Terület (1000 km ²)	Népesség 2010 (1000 fő)	Részesedés az ország területéből	Részesedés az ország népességéből
Transznisztria	Moldova	1990	4,1	505	12,0%	12,5%
Dél-Oszétia	Georgia (Grúzia)	1991	3,9	51	5,7%	1,0%
Abházia	Georgia (Grúzia)	1992	8,6	242	12,4%	5,0%
Hegyi-Karabah	Azerbajdzsán	1991	11,4	146	13,0%	1,5%
Krím	Ukrajna	2014	25,8	2300	4,3%	5,1%
Donbasz	Ukrajna	2014	~39,0	~7700	~6,6%	~17,0%

Forrás: saját számítás a hivatalosan közzétett statisztikai adatok alapján.

megőrzése szempontjából. A két ország hasonló utat járt be 2014-ig a szovjet érából örökölt nehézipari struktúrák megőrzése tekintetében (Deák, Muntean 2016), Ukrajnában lényegében csak a tulajdonoszerkezet változott. A belarusz gazdaság azonban ez alatt jobban teljesített, a GDP a 2000-es években 10% körüli növekedést mutatott, 2006-ra elérte az 1991-es szintet, míg az ukrán gazdaság lényegében stagnált. Ennek egyik oka, hogy a belarusz iparszerkezet jóval kedvezőbb volt már a szovjet érában is. Másrészt az Oroszországhoz való szorosabb kötődés számos gazdasági előnnyel járt (kedvezményes hitelek, olcsóbb energiahordozó-árak, az orosz piachoz való szabad hozzáférés), a gazdasági kapcsolatokat éles politikai irányváltások sem befolyásolták. Az állami kézben tartott ipar a tulajdonosváltás turbulenciáit kikerülve, a közvetlen állami beavatkozásoknak köszönhetően képes volt a 2000-es évek globális konjunktúráját meglovagolni (Karácsonyi 2017). A belarusz gazdaság több előnyhöz jutott a szoros orosz gazdasági kapcsolatok által, mint amit veszített a transzformáció elődázása, befagyasztása következtében.

Mindemellett Belarusszal szemben több tanulmány is az ukrán átalakulás sikerességét emeli ki (lásd pl. IMF 2014). Åslund (2015) azonban elismeri, hogy a Nyugat által Ukrajnára erőltetett reformok jó esetben hatástalanok, rossz esetben károsak. Adarov és munkatársai (2015) egyenesen óva intettek attól, hogy 2014-ben Ukrajna az 1990-es évek eleji lengyel átalakulás (a gazdasági sokkterápia) modelljét kövesse. Az igen alacsony bázisról 2016-ban meginduló évi 2,5%-os GDP-növekedés – eddig – elég sovány eredmény. Krugman úgy jellemezte a helyzetet 2017-ben egy kijevi konferencián (Hromadske International 2017), hogy a gazdasági növekedés ugyan még nem látszik, de a háttérben jelentős reformok zajlottak. A reformok valós eredményeiről, hatásáról egyelőre nem könnyű reális képet alkotni (Tálas 2017). Ráadásul a Donbaszban zajló konfliktus sok esetben jó ürügy az ukrán kormány számára, hogy elhalasszon számos, a Nyugat által elvárt reformot (Jarábik, Rácz 2018). Ukrajna végül „Marshall-segély” (Åslund 2015) helyett az IMF megszorításaiban részesült, a célzottan a kelet-ukrajnai háború utáni újjáépítést szolgáló nyugati segélyprogramokra pedig egyelőre csak tervek vannak (Jarábik, Rácz 2018).

A reformok nélkülözhetetlen eleme a politikai stabilitás, ami eddig hiányzott az önmaga identitását kereső országban. A 2014-es orosz intervenció hatására kibontakozó ukrán nemzeti összefogás ereje meglepetést okozott (Kulyk 2016; Rácz, Moshes 2014), amivel az orosz geopolitikai *think tank*-ek sem számoltak komolyan (Tálas 2017). Az összefogást Moszkva krími beavatkozása indította el, amely a nyugatos, Európa-párti, korrupcióellenes mozgalomként (Onuch, Sasse 2016) kibontakozó euromajdant az addig gyenge orosz–ukrán etnikai ellentét kiélezése felé terelte (Karácsonyi, Kocsis et al. 2014; Karácsonyi, Mezentsev et al. 2014; Wilson 2016).

A narancsos forradalomhoz képest – amely lényegében csak retorikai fordulat volt (Adarov et al. 2015) – a 2014-es eseményeknek jóval nagyobb hatása van az ukrán társadalomra az önszerveződés szempontjából (Åslund 2015), amit

az ukrán NGO-k aktivitása és a reformokban való részvétele is tükröz (Tálas 2017). Az ország harcot indított a korrupció ellen, 2014 őszén antikorrupciós ügynökséget állítottak fel (Fluri, Badrack 2016), széles körű közigazgatási reform indult el (Brenner 2017), nem kis részben NGO-k részvételével. Az oligarchacsoportok a Janukovics körül szerveződő „család” kivételével ugyan érintetlenül maradtak (Tálas 2017), ám vagyonuk sokat zsugorodott (a Forbes becslése szerint Rinat Ahmetov vagyona 2013 és 2016 között ötödére zsugorodott.), keleti gazdasági bázisaik elvesztése miatt gazdasági erejük megropant (Åslund 2015). A gazdasági megszorítások azonban bármikor kiélezhetik a szociális feszültségeket (Sidorenko 2015), ami kudarccal fenyegetheti a nyugati közeledést (Tálas 2017). A nacionalista törekvések – elég csak a kárpátaljai magyarságot is súlyosan érintő nyelvtörvényre (Csernicskó 2015) vagy az oktatási kerettörvényre (Fedinec, Csernicskó 2017b) gondolni – tovább destabilizálhatják Ukrajnát.

Az ukránkérdés megoldása valójában az orosz-nyugati viszony függvénye. Ebben az ukrainai események csupán a szimptómák (Haukkala 2016). Adarov szerint az Eurázsiai Unió és az EU közötti közeledés, végső soron a Lisszabontól Vlagyivosztokig terjedő szabad kereskedelmi övezet a kulcs Ukrajna hosszú távú stabilitásához, területi integritásának megőrzéséhez (Adarov et al. 2015). A Brzezinski (1997) által megfogalmazott Oroszország-dilemma azonban az „új hidegháborúval” eldőlni látszik: Oroszország nem lesz a Nyugat része. Paradox módon éppen az ukránkérdés állította Oroszországot a nyugatos-demokratikus vs. autoriter-birodalmi dilemma elé: Ukrajna nélkül nem lehet Oroszország „európai”, demokratikus állam, Ukrajna nélkül Oroszország „ázsiai”, keleti, birodalmi, izolált jellege erősödik (Brzezinski 1997). Az 1990-es években az orosz-nyugati integráció napirendről lekerülésével kezdődött (Deák, Szunomár 2015), majd Oroszország EU keleti partnerségből való kihagyásával folytatódott (Haukkala 2016), végül a 2014-es ukrán-orosz konfrontációt követő szankciók bevezetésével (Romanova 2016) teljesedett ki az a folyamat, amely Oroszországot a Nyugat helyett Ázsia, Kína és a BRIC országok felé tolja. Ez Ukrajna jövője szempontjából igen kedvezőtlen forgatókönyv.

Jegyzetek

- 1 A fogalom először a NATO 1999-es bővítése kapcsán került be a köztudatba egy New York Times-cikk alapján (Friedman 1998).
- 2 Mivel az érintett országok közül a kisebbekre csak 1995-től hozzáférhetők a GDP-adatok a Világbanknál, illetve 1997-től az IMF-nél, így az 1992-re számított ukrán részesedés nyilván magasabb a valóságosnál. A Világbank adatai alapján számítva 1992: 7,95%, 1995: 4,96%, 2016: 2,75%; az IMF adatai alapján számítva 1992: 6,75%, 1997: 5,25%, 2016: 2,96%. Adatok forrása: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA>, illetve <http://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/UKR>.
- 3 2008 februárjában a Nyugat több országa elismerte Koszovó függetlenségét, ami az 1999-es – Oroszország által hevesen ellenzett – NATO-bombázások óta nem áll szerb fennhatóság alatt.

- A 2005-től meginduló NATO–Ukrajna-dialógus keretében 2008 tavaszán felajánlotta a NATO Ukrajna számára a tagság lehetőségét is. Ugyanekkor megállapodás született a rakétapajzs kiterjesztéséről Lengyelországban és Romániában, amire Oroszország szintén ellene irányuló fenyegetésként tekintett. 2008 augusztusában Grúzia kísérletet tett Dél-Oszétia fegyveres visszacszerzésére, támadást indított az ott állomásozó „békefenntartó” orosz csapatok ellen. Erre már katonailag is reagált Oroszország, de akkor még meglehetősen visszafogottan (Rácz 2008).
- 4 Oroszország, az Egyesült Királyság és az USA garantálta Ukrajna, Kazahsztán és Belarusz területi integritását, politikai függetlenségét bármilyen külső erőszakos vagy katonai fenyegetés esetére, cserében a három szovjet utódállam atomsorompó-egyezményhez való csatlakozásáért. Az egyezmény keretében Ukrajna, Kazahsztán és Belarusz lemondott nukleáris fegyvereiről. 1994-ig Ukrajna nukleáris fegyvereználja volt a világon a harmadik legnagyobb. Két évtizeddel az egyezmény aláírását követően mind az USA, mind Oroszország egymást vádolta a memorandum megszegésével. Előbbi a Krím annektálására, utóbbi az amerikaiak által végrehajtott puccsként értelmezett kijevi forradalomra hivatkozott.
 - 5 Mivel a migráció legtöbbször nem végleges, életre szóló döntés, ami a kibocsátó ország statisztikáiban így kevésbé jelenik meg, a 2010 utáni hivatalos ukrán migrációs adatok egyre kevésbé tükrözik a valós trendeket. Az ukrán kivándorlás mértékéről csak az EU-s és orosz tükkörstatisztikák alapján (3. ábra) kaphatunk valós képet.
 - 6 Az orosz népszámlálási adatok alapján 2002 és 2010 között az észak-kaukázusi népek lélekszáma 600 ezer fővel, 10%-kal növekedett, eközben a Volga menti tatárok és baskírok lélekszáma (-4,8%) a szláv (-5,4%) és a finnugor (-15%) népekhez képest kisebb mértékben csökkent. A Közép-Ázsiához kötődő üzbégek, tadzsikok és kirgizek száma több mint duplájára emelkedett 2002 (275 ezer) és 2010 (594 ezer) között. Az összes muszlim többségű népcsoport lélekszáma majd 600 ezer fővel, 4-5%-kal növekedett 8 év alatt, 2010-ben az összlétszámuk meghaladta a 14 millió főt (a teljes lakosság tizedét), ám valós számuk az illegális bevándorlás miatt ennél is magasabb lehet.
 - 7 A Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgárok számát tekintve csak becslések vannak, mivel 2010 óta a magyar állampolgárság könnyített megszerzésének lehetősége miatt a Magyarországon potenciálisan megjelenő kárpátaljai magyaroknak nem kell tartózkodási engedélyhez folyamodniuk (lásd bővebben: Karácsonyi, Kincses 2010a, 2010b; Kovály, Erőss, Tátrai 2017; Tátrai, Erőss, Kovály 2016, 2017).
 - 8 2013-ban, a földbérleti szerződés aláírásakor még az USA exportált 3 millió tonna kukoricát Kínába, ami 2016-ra visszaesett 200 ezer tonnára. Ukrajna kukoricaexportja Kínába eközben 100 ezer tonnáról (2013) 2,7 millió tonnára nőtt (2016), sőt, 2015-ben meghaladta 3,8 millió tonnát is, ami a teljes ukrán kukoricatermelés 17 (2015), illetve 10%-a (2016) volt – a FAO adatai alapján (<http://www.fao.org/faostat/>).
 - 9 Dnyiporpetrovszk neve 2016 után Dnyipró. Az ún. dekomunizációs törvény (Fedinec, Csernicskó 2016) keretében a következő, e cikkben említett földrajzi nevek változtak meg (régí név – új név): Dnyiprodzserzinszk – Kamjanszke, Kraszni Liman – Liman, Komszomolszke – Kalmiuszke, Krasznodon – Szorokine, Sztahanov – Kadijivka, Szverdlovszk – Dovzsanszk.
 - 10 A védelmi pénzek fizetését, az ukrán államnak és a szakadár köztársaságoknak történő kettős adózást hivatalosan senki nem ismeri el, mert az az ukrán törvények szerint a terrorizmus pénzügyi támogatásának minősülne.
 - 11 A táblázatban fel nem tüntetett krivij rihi Krivorizssztál vasmű az indiai-luxemburgi hátterű ArcelorMittal, az egykor híres M62-es dízelmozdonyokat, a „szergejekeket” is gyártó Luhanszktjeplovoz pedig az orosz Transzmas tulajdonában van. Utóbbi 2015-ben beszüntette működését, gépeit leszerelték és Oroszországba szállították. A két megmaradt nagy ukrániai vasúti járműgyártó közül a dnyipropetrovszki villanymozdonygyár (DEVZ) állami, míg a metró- és gyorsvasúti szerelvényeket is gyártó kremencsugi KVBZ (Kurikiv Vagonygyár) részben eszt tulajdonban van. (Ez a cég volt a budapesti metrószerelvény-felújítási tender során az orosz Transzmas konkurense.)
 - 12 A Metinvest tulajdonában lévő, a frontvonal ukrán oldalán fekvő avdijivkai kokszmű a legnagyobb Ukrajnában (Európában az ötödik). A háború óta a termelése azonban harmadára esett vissza. Helyzete a városért folyó harcokban 2014 nyarán, majd 2017 év elején vált kritikussá.

- 13 A sajtó feltételezése szerint a 2014 óta látványos sikereket elérő észak-koreai rakéta-program mögött valójában a nehéz helyzetbe került Juzsma, vagy legalábbis az onnan kiáramló know how áll, ám ezt a vállalat és az ukrán kormány tagadja (IISS 2017).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A posztszovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával, illetve az Magyar Tudományos Akadémia 2018. évi mobilitási támogatásával (Regionális folyamatok és globális kihívások Ukrajnában és Magyarországon a 2008-as válság óta) készült.

Irodalom

- Adarov, A., Astrov, V., Havlik, P., Hunya G., Landesmann, M., Podkaminer, L. (2015): *How to stabilise the economy of Ukraine. Background study*. Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna
- Ahmed, N. (2014): Ukraine crisis is about Great Power oil, gas pipeline rivalry. *The Guardian*, március 6. <https://www.theguardian.com/environment/earth-insight/2014/mar/06/ukraine-crisis-great-power-oil-gas-rivals-pipelines> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Antikor (2016): *Rossyane ukraly y vyvezly v RF 18 ukrajskykh zavodov Donbassa*. augusztus 20. <https://antikor.com.ua/articles/119784-rossijane-ukrali-i-vyvezli-v-rf-18-ukrajskich-zavodov-donbassa> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Åslund, A. (2015): *Ukraine: What went wrong and how to fix it*. Peterson Institute for International Economics, Washington
- Åslund, A. (2018): *Kremlin aggression in Ukraine: The price tag*. Atlantic Council, Eurasia Center. http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Kremlin_Aggression_web_040218_revised.pdf (Letöltés: 2018. július 11.)
- Astrov, V. (2015): Is Ukraine on the right track of economic reforms? *East European Studies*, 6., 60–77.
- Averre, D., Wolczuk, K. (2016): Introduction: The Ukraine crisis and post-post-Cold War Europe. *Europe-Asia Studies*, 4., 551–555. <http://doi.org/gd55k8>
- Balabanov, G. V.; Friedlein, G. (1995): Kornkammer Ukraine – Behauptung oder Tatsache. *Europa Regional*, 2., 2–7.
- Bendarzsevszkij, A. (2015): *Poland-Romania-Ukraine: The triangle of strategic alliance, created by Putin*. <http://iwp.org.ua/en/publication/polshha-rumuniya-ukrayina-trykutnyk-strategichnoyispiivpratsi-stvorenyj-putinyim/> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Bird, M., Vdovii, L., Tkachenko, Y. (2015): The great looting of Donbass. *EUobserver*, december 10. <https://euobserver.com/investigations/131428> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Bonner, B. (2017): Alexander Markus: Ukraine investment boom starting. *Kyiv Post*, szeptember 29. <https://www.kyivpost.com/business/alexander-markus-ukraine-investment-boom-starting.html> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Borbély S. (2015): „Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon. *Tér és Társadalom*, 3., 3–32. <http://doi.org/cwkg>
- Bot, A. J.; Nachtergaele, F. O., Young, A. (2000): *Land resource potential and constraints at regional and country levels*. FAO, Rome (World Soil Report; 90.)
- Bottlik Zs. (szerk.) (2012): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. Szám-Tér-Kép Bt., Budapest
- Bottlik Zs. (2013): A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 2., 133–152.

- Brenner J. (2017): Önkormányzati reform és a térbeli tervezés reformja Ukrajnában – ígéretes újrakezdés. *Tér és Társadalom* 2., 130–136. <http://doi.org/cwvkf>
- Brzezinski, Z. (1997): *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. Basic Books, New York
- Brunarska, Z. (2017): *Developmental and economic consequences of expected population changes in the Russian Federation*. <http://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2017/02/wp94152.pdf> (Letöltés: 2018. július 11.) (Centre of Migration Research Working Paper; 94/152.)
- Buckler, J. (2009): What comes after “post-Soviet” in Russian studies? *Proceedings of the Modern Languages Association*, 1., 251–263. <http://doi.org/dgwpdd>
- Bugriy, M. (2017): Russian Citizenship for Ukrainians: Addressing Russia’s Population Decline. *Eurasia Daily Monitor*, 94. <https://jamestown.org/program/russian-citizenship-for-ukrainians-addressing-russias-population-decline/> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Centr Razumkova (2016): *Enerhetychna haluz’ ukrajiny: Pidsumky 2015 rooku*. http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_ener_gal_pidsumky_2015.pdf (Letöltés: 2018. július 11.)
- Csernicskó I. (2015): A nyelvpolitika mint a fegyveres konfliktus egyik ürügye Ukrajnában. *Hungarológiai Közlemények*, 1., 1–14. <http://doi.org/cwkh>
- Csernicskó I., Molnár J. (2015): Valós és/vagy konstruált valóság az ukránai népszámlálásokban. *Regio*, 3., 46–79. <http://doi.org/cwvj>
- Dankevych, E., Dankevych, V., Chaikin, O. (2017): Ukraine agricultural land market formation preconditions. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 30., 259–271. <http://doi.org/cwkk>
- Deák, A. (ed.) (2015): The end of an era in Eurasia? Conflict in Eastern Ukraine and economic downturn in the post-Soviet space. *East European Studies*, 6., MTA KRTK VGI, Budapest
- Deák A., Szunomár Á. (2015): Az orosz-kínai reláció a 21. század elején – haszonelvű kapcsolat vagy világpolitikai tandem? *Nemzet és Biztonság*, 1., 3–22.
- Deák, A., Muntean, I. (2016): Energy industry report. In: Deák, A. (ed.): *Mapping out vulnerable sectors in the Eastern Partnership countries*. MTA KRTK VGI, Budapest, 129–180.
- Dobson J. R. (2009): Labour mobility and migration within the EU following the 2004 Central and East European enlargement. *Employee Relations*, 2., 121–138. <http://doi.org/d7c7wd>
- Dövényi Z., Karácsonyi D. (2008): A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom*, 4., 159–219. <http://doi.org/cwkm>
- Dragneva, R., Wolczuk, K. (2016): Between dependence and integration: Ukraine’s relations with Russia. *Europe-Asia Studies*, 4., 678–698.
- Duleba, A. (2015): East European crisis: An attempt to interpret its nature and implications for the EU and the Eastern Partnership. *East European Studies*, 6., 78–92.
- Eberstadt, N. (2011): The dying bear. Russia’s demographic disaster. *Foreign Affairs*, 6., 95–108.
- EIA [U.S. Energy Information Administration] (2013): *Technically recoverable shale oil and shale gas resources: An assessment of 137 shale formations in 41 countries outside the United States*. U.S. Energy Information Administration, Washington
- Endres, A. (2015): Wettlauf um die ukrainische Schwarzerde. *Zeit Online*, március 16. <https://www.zeit.de/wirtschaft/2015-03/ukraine-landwirtschaft-schwarzerdemonstano/komplettansicht> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Fedinec Cs., Vehes M., Csernicskó I., Oficinskij, R., Osztapczuk, J., Szarka, L., Tokar, M. (szerk.) (2010): *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra*. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Fedinec Cs., Csernicskó I. (2016): Az Ukrajnából száműzött Lenin. Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? *Regio*, 1., 73–124. <http://doi.org/cwkn>
- Fedinec Cs., Csernicskó I. (2017a): (Re)conceptualization of memory in Ukraine after the Revolution of Dignity. *Central European Papers*, 1., 46–71. <http://doi.org/cwkp>
- Fedinec Cs., Csernicskó I. (2017b): Az 2017-es ukránai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezés-története és tartalma. *Regio*, 3., 278–300. <http://doi.org/cwkr>
- Fluri, P., Badrak, V. (eds.) (2016): *Anti-corruption measures in Ukraine after the Revolution of Dignity: Key legislative aspects*. Center for Army, Conversion and Disarmament Studies, Kyiv

- Fraser, E. (2015): *Who owns agricultural land in Ukraine?* Oakland Institute, Oakland. <https://www.oaklandinstitute.org/blog/who-owns-agricultural-land-ukraine> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Friedman, G. (2008): *The geopolitics of Russia: Permanent struggle*. Stratfor. <https://worldview.stratfor.com/article/geopolitics-russia-permanent-struggle> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Friedman, G. (2009): *The next 100 years. Forecast for the 21st century*. Doubleday, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland
- Friedman, G. (2010): *Geopolitical journey, part 6: Ukraine*. Stratfor. <http://www.sunrisewm.com/documents/Geopolitical%20Journey,%20Part%206,%20Ukraine.pdf> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Friedman, G. (2013): *Ukraine: On the edge of empires. On geopolitics*. Stratfor. <https://worldview.stratfor.com/article/ukraine-edge-empires> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Friedman, G. (2014): *Ukraine and the 'Little Cold War'*. Stratfor. <https://worldview.stratfor.com/article/ukraine-and-little-cold-war> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Friedman, G. (2016): *Russia, Ukraine and threats*. Geopolitical Futures. <https://geopoliticalfutures.com/russia-ukraine-and-threats/?format=pdf> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Friedman, T. L. (1998): Foreign affairs; now a word from X. *New York Times*, május 2. <https://www.nytimes.com/1998/05/02/opinion/foreign-affairs-now-a-word-from-x.html> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Gecse G. (2007): *Bizáncról Bizáncig – Az orosz birodalmi gondola*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Global Research News (2014): Washington was behind Ukraine's coup d'etat, in response to Russia's stance on Syria: Stratfor. *Global Research News*, december 20. <https://www.globalresearch.ca/washington-was-behind-ukraine-coup-detat-in-response-to-russias-stance-on-syria-stratfor/5421026> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Grelka, F. (2005): *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42*. Harrassowitz, Wiesbaden
- Haukkala, H. (2016): A perfect storm; Or what went wrong and what went right for the EU in Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 4., 653–664. <http://doi.org/gctmq3>
- Havlik, P. (2014): Vilnius Eastern Partnership Summit: Milestone in EU-Russian relations – Not just for Ukraine. *Law and Economics Review*, 1., 21–51. <http://doi.org/cwks>
- Heller M. (2000): *Orosz történelem – I. kötet, Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Hromadske International (2017): *Economic experts weigh in on Ukraine's progress*. szeptember 19. <https://en.hromadske.ua/posts/economic-experts-weigh-in-on-ukraines-progress> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Huntington, S. P. (1993): The clash of civilisations? *Foreign Affairs*, 3., 22–49. <http://doi.org/bz4257>
- IISS (2017): *The secret to North Korea's ICBM success*. augusztus 14. <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2017/08/north-korea-icbm-success> (Letöltés: 2018. július 11.)
- IMF (2014): *25 years of transition*. Post-communist Europe and the IMF Regional Economic Issues, Special Report, Washington
- IOM [International Organization for Migration] (2017): *IOM Ukraine 2017 Crisis Response Plan*. http://www.iom.int/sites/default/files/country_appeal/file/IOM-Ukraine-2017-Crisis-Response-Plan.pdf (Letöltés: 2018. július 11.)
- Jarábik B., Rácz A. (2018): *Donbas diplomacy: Ukraine bides its time*. Carnegie Moscow Center. <https://carnegie.ru/commentary/75814> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Karácsonyi D. (2006): A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. *Földrajzi Értésítő*, 3–4., 375–391.
- Karácsonyi D. (2007): Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 21–38.
- Karácsonyi D. (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értésítő*, 1–2., 185–211.
- Karácsonyi D. (2010a): *Ukrajna vidékföldrajza*. Trefort Kiadó, Budapest
- Karácsonyi, D. (2010b): The Ukrainian agrarian sector and the global economic crisis. In: Fóti, G., Ludvig, Zs. (eds.): *Economic crisis and political turmoil in Ukraine*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 91–138.
- Karácsonyi, D. (2014): Migration flows and trends in the region – in the shadow of giants. In: Erőss, Á., Karácsonyi, D. (eds.): *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners*. MTA RCAES Geographical Institute, Budapest, 213–233.

- Karácsonyi D. (2017): Kísérlet a belarusz gazdasági fejlődés értelmezésére: túlélés vagy alternatív modell? *Területi Statisztika*, 4., 608–638.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010a): Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 1., 31–43.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010b): Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3., 334–349.
- Karácsonyi, D. Kocsis, K., Kovály, K., Molnár, J., Póti, L. (2014): East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 99–134. <http://doi.org/b53p>
- Karácsonyi, D. Mezentsev, K., Pidgrushnyi, G., Dövényi, Z. (2014): From global economic crisis to armed crisis: changing regional inequalities in Ukraine. *Regional Statistics*, 4., 18–39. <http://doi.org/brv9>
- Kashnitsky, I., Mkrtchyan, N. (2014): *Russian periphery is dying in movement: A cohort assessment of Russian internal youth migration based on census data*. Working Paper. Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2542299 (Letöltés: 2018. július 11.)
- Khomra, A. U. (1989): Rural depopulation trends in the Ukrainian SSR: The delimitation and spatial differentiation. In: Stasiak, A.-Mirówski, W. (eds.): *The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, Polish Academy of Sciences, Warsaw, 173–182.
- Kocsis, K., Molnár Sansum, J., Kreinin, L., Michalkó, G., Bottlik, Zs., Szabó, B., Balizs, D., Varga, Gy. (2016): Geographical characteristics of contemporary international migration in and into Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 369–390. <http://doi.org/cwkt>
- Kolozsi Á. (2018): Magasrangú volt HM-es vizionált etnikai háborút Erdélybe. *index*, június 3. https://index.hu/belfold/2018/06/03/magasrangu_volt_hm-es_vizionalt_etnikai_haborut_erdeybe/ (Letöltés: 2018. július 11.)
- Korostelina, K. (2015): Crimean Tatars from mass deportation to hardships in occupied Crimea. *Genocide Studies and Prevention*, 1., 33–47. <http://doi.org/cwkv>
- Kovály, K., Čermáková, D. (2016): The role of social capital in economic life of the Ukrainian entrepreneurs in Czechia. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 2., 135–144. <http://doi.org/cj3f>
- Kovály K., Erőss Á., Tátrai P. (2017): „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2., 3–22. <http://doi.org/cj3g>
- Kovály K. (2018): „A mai világban minden a kapcsolatokon, az ismeretségen múlik”: Külföldi befektetők telephelyválasztási döntéseinek jellemzői Kárpátalján az informális etnikai kapcsolatok tükrében. *Tér és Társadalom*, 1., 77–96. <http://doi.org/cwkw>
- Kőszegi M. (2016): Kis népek nacionalizmusa az európai posztsovjet térségben. *Földrajzi Közlemények*, 4., 285–296.
- Kőszegi M. (2018): A hatalom hálójában: kis nemzetek és etnikumok a Fekete-tenger partján. In: Bottlik Zs. (szerk): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes Európában*, ELTE, Budapest, 199–214.
- Krausz T. (2014): Harc Ukrajnáért. *Eszmélet*, 102., 28–33.
- Kulyk, V. (2016): National identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the war. *Europe-Asia Studies*, 4., 588–608. <http://doi.org/cwqx>
- Kuzio, T. (2014): Guest post: why is Akhmetov not combating separatism? http://www.taraskuzio.com/media13_files/36.pdf (Letöltés: 2018. július 11.)
- Kuzio, T. (2016): Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*, 1., 87–99. <http://doi.org/f8nwtD>
- Larive, M. (2014): Western strategic poverty: The Ukrainian crisis and the new world order. *The Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*, 14. Special Issue.
- Lendel, M. (2016): Migration of Ukrainians to Central European countries in the context of the Postmaiden internal and international crisis. *Public Policy and Administration*, 4., 549–563.
- Lloyd, J. (2018): Commentary: Why Putin is still – genuinely – popular in Russia. *Reuters*, március 19. <https://www.reuters.com/article/us-lloyd-putin-commentary/commentary-why-putin-is-still-genuinely-popular-in-russia-idUSKBN1GV25D> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Magocsi, P. R. (1996): *A history of Ukraine*. University of Toronto Press, Toronto
- Makarenko, O. (2017): Blood coal: oligarchs, terrorists and POW labor in Russo-Ukrainian war. *Euromaidan Press*, január 13. <http://euromaidanpress.com/2017/01/13/blood-coal-oligarchs-terrorists-pow-donbas-russia-ukraine/> (Letöltés: 2018. július 11.)

- Malynovska, O. (2016): Migration trends in Ukraine in the context of civilizational choice. *Eastern European Studies*, 7., 53–75.
- Marušiak, J. (2015): Russia and the Visegrad Group – more than a foreign policy issue. *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, 1–2., 28–46.
- Marples, D. R. (2014): 'King of coal' and the future of Ukrainian Donbas. <https://ukraineanalysis.wordpress.com/2014/06/09/king-coal-and-the-future-of-the-ukrainian-donbas/> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Mirimanova, N. (2018): Donbas businessmen: From victims to peace-builders? Carnegie Moscow Center. <https://carnegie.ru/commentary/75980> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Miskun, O., Martsynkevych, V., Simon, A. (2014): *The dash for gas in Ukraine. Current trends in the production of unconventional reserves*. National Ecological Centre of Ukraine, CEE Bankwatch Network, Kyiv, Praha. <https://bankwatch.org/sites/default/files/dash-for-gas-UA.pdf> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Molnár D. I. (2005): Migrációs tendenciák Ukrajnában a függetlenség kivívását követően. In: Süli-Zakar I. (szerk.): „Tájak-régiók-települések.” Tisztelegés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt. Didakt Kft., Debrecen, 274–278.
- Monaghan, A. (2015): A 'new cold war'? *Abusing history, misunderstanding Russia*. Research Paper, Chatham House, The Royal Institute of International Affairs. https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/field/field_document/20150522ColdWarRussiaMonaghan.pdf (Letöltés: 2018. július 11.)
- Moravcsik, A. (2015): Lessons from Ukraine. Why a Europe-led geo-economic strategy is succeeding. *Transatlantic Academy Paper Series*, 10.
- Morelli, V. L. (2017): *Ukraine: Current Issues and U.S. Policy*. Congressional Research Service. <https://fas.org/sgp/crs/row/RL33460.pdf> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Mrinska, O. (2004): Ukrainian cities as a gateway to the global innovative economy. In: Eckardt, F., Hassenpflug, D. (Hrsg.): *Urbanism and globalisation*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 47–63.
- Mukomel, V. (2017): *Migration of Ukrainians to Russia in 2014–2015*. E-International Relations. <http://www.e-ir.info/2017/05/04/migration-of-ukrainians-to-russia-in-2014-2015/> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Naurodski, S., Benc, V., Lacny, M., Lafiuk, I., Valetka, U. (2016): Machine industry report. In: Deák, A. (ed.): *Mapping out vulnerable sectors in the Eastern Partnership countries*. MTA KRTK VGI, Budapest, 53–128.
- Nefedova, T., Polian, P., Treivis, A. (2001): *Gorod in Derevnja v Evropejskoy Rossii: sto let peremen. (Town and village in European Russia – Changes of one hundred year)*. OGI, Moscow
- Nivievskiy, O., Kandul, S. (2011): *The value of farmland – Expected farmland prices in Ukraine after lifting the moratorium on farmland sales*. German-Ukrainian Policy Dialogue in Agriculture, Institute for Economic Research and Policy Consulting (Agriculture Policy Paper Series; 32.)
- Nivievskiy, O. (2017): *Competitiveness of land rental market and productivity growth in Ukrainian agriculture*. 2017 World Bank conference on land and poverty. 20–24 March, 2017. The World Bank, Washington
- Onuch, O., Sasse, G. (2016): The Maidan in movement: Diversity and the cycles of protest. *Europe-Asia Studies*, 4., 556–587. <http://doi.org/gctmqw>
- Padányi J., Tomolya J. (2017): Háború és béke Ukrajnában, avagy keleten a helyzet változatlan. *Hadtudomány*, 27., 63–83.
- Panyi, Sz., Moroz, A., Szczygieł, K. (2018): Western Ukraine burning. How Russia sets fire to the EU's external border. [vsquare.org](https://vsquare.org/zakarpattia-western-ukraine-burning-how-russia-sets-fire-to-the-eus-external-border/), június 27. <https://vsquare.org/zakarpattia-western-ukraine-burning-how-russia-sets-fire-to-the-eus-external-border/> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Parfitt, T. (2014): Seven reasons to explain Vladimir Putin's popularity cult. *The Telegraph*, november 27. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/vladimir-putin/11257362/Seven-reasons-to-explain-Vladimir-Putins-popularity-cult.html> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Peshkov, V. (2016): The Donbas: Back in the USSR. *European Council on Foreign Relations*, szeptember 1. https://www.ecfr.eu/article/essay_the_donbas_back_in_the_ussr (Letöltés: 2018. július 11.)
- Plank, C. (2013): *Land grabs in the black earth: Ukrainian oligarchs and international investors*. Heinrich Böll Stiftung, Berlin. <https://www.boell.de/en/2013/10/30/land-grabs-black-earth-ukrainian-oligarchs-and-international-investors> (Letöltés: 2018. július 11.)

- Póti, L. (2008): Evolving Russian foreign and security policy: interpreting the Putin-doctrine. *Acta Slavica Iaponica*, 25., 29–42.
- Póti, L. (2015): Evolving Russian foreign and security policy: interpreting the Putin-doctrine. *East European Studies*, 6., 105–119.
- Póti L. (2017): A „resettől” az „új hidegháborúig”: amerikai–orosz kapcsolatok az Obama-korszakban. *Külgügyi Szemle*, különszám, 56–68.
- Prentice, A. (2017): Ukraine's parliament extends ban on agricultural land sales. *Reuters*, december 7. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-land-moratorium/ukraines-parliament-extends-ban-on-agricultural-land-sales-idUSKBN1E127C> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Rácz A. (2008): Az orosz haderőreform rövid áttekintése. Magyar Külügyi Intézet, Budapest (Tanulmányok; 31.)
- Rácz A. (2010): A Fekete-tengeri flottáról szóló orosz–ukrán megállapodás margójára. *Nemzet és Biztonság*, május, 59–65.
- Rácz A. (2014): Nem állam az államban – a kelet-ukrajnai szeparatizmusról. *Nemzet és Biztonság*, 5., 124–131.
- Rácz A. (2015): *Russia's hybrid war in Ukraine. Breaking the enemy's ability to resist.* <https://www.fiaa.fi/en/publication/russias-hybrid-war-in-ukraine> (Letöltés: 2018. július 11.) (FIIA Report; 43.)
- Rácz, A., Moshes, A. (2014): Not another Transnistria. How sustainable is separatism in Eastern Ukraine? Finnish Institute of International Affairs, Helsinki (FIIA Analyses; 4.)
- Rácz A. (2017): *Divided stands the Visegrad? The V4 have been united towards the Ukraine crisis but remain split concerning Russia.* Finnish Institute of International Affairs, Helsinki (FIIA Briefing Paper; 158.)
- Reuters (2014): *Ukraine crisis sharpens focus on European shale gas.* március 14. <https://www.reuters.com/article/europe-shale-ukraine/ukraine-crisis-sharpens-focus-on-european-shale-gas-idUSL6NOMB1WI20140314> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Romanova, T. (2016): Sanctions and the future of EU–Russian economic relations. *Europe-Asia Studies*, 4., 774–796. <http://doi.org/gctmq>
- Royce, D. (2014): LDPR advises Poland, Romania and Hungary to divide Ukraine. *The Moscow Times*, március 25. <https://themoscowtimes.com/news/ldpr-advises-poland-romania-and-hungary-to-divide-ukraine-33249> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Rushing, E. J., Bilak, A. (2017): *Lives across the frontline: internal displacement in a divided Ukraine.* IDMC. <http://www.internal-displacement.org/library/expert-opinion/2017/lives-across-the-frontline-internal-displacement-in-a-divided-ukraine> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Safronov, S. (2015): Russian population ethnic structure: trends and transformations. *Baltic Region*, 3., 106–120. <http://doi.org/cwk2>
- Shamshur, O. (1998): Migration situation in Ukraine: International cooperation related aspects. *Migration*, 29–31., 29–44.
- Siddi, M. (2016): German foreign policy towards Russia in the aftermath of the Ukraine crisis: A new ostpolitik? *Europe-Asia Studies*, 4., 665–677. <http://doi.org/gd32nt>
- Sidenko, V. (2015): Ukraine's transformation challenges in the framework of association with the EU and the conflict with Russia. *East European Studies*, 6., 40–59.
- Skrizhevskaya, Y., Karácsonyi, D. (2012): Rural population in Ukraine: assessing reality, looking for revitalization. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 49–78.
- Skrizhevskaya, Y., Karácsonyi, D., Botsu, K. (2014): Separatism in Donbas in the context of Ukraine's regional diversity. *Perspectives on Europe*, 44., 50–62.
- Spillius, A. (2013): China 'to rent five per cent of Ukraine'. *The Telegraph*, szeptember 24. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/10332007/China-to-rent-five-per-cent-of-Ukraine.html> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Subtelny, O. (2000): *Ukraine, a history.* University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London
- Tálas P. (2017): Három évvel az ukránjai hatalomátvétel után. *Nemzet és Biztonság*, 1., 61–80.
- Tátrai P., Erőss Á., Kovály K. (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 3., 82–110. <http://doi.org/b53q>
- Tátrai, P., Erőss, Á., Kovály, K. (2017): Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 203–218. <http://doi.org/cwk3>

- The Ukraininan Business Journal (2018). *Opportunity Reports* AG. <https://www.flandersinvestmentandtrade.com/export/sites/trade/files/attachments/UkraineInvest%20-%20UBJ%20ARO%20report.pdf> (Letöltés: 2018. július 11.)
- Trenin, D. (2014): Welcome to Cold War II. *Foreign Policy*, március 4. <https://foreignpolicy.com/2014/03/04/welcome-to-cold-war-ii/> (Letöltés: 2018. július 11.)
- USAID [United States Agency for International Development] (2016): *Property rights and resource governance - Ukraine*. https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/10/USAID_Land_Tenure_Ukraine_Profile-1.pdf (Letöltés: 2018. július 11.)
- Varga B. (2017): „Két Ukrajna”? – Ukrajna megosztottságának történeti gyökerei. *Közép-Európai Közlemények*, 1., 155–167.
- Wilson, A. (2016): The Donbas in 2014: Explaining civil conflict perhaps, but not civil war. *Europe-Asia Studies*, 4., 631–652. <http://doi.org/gd55k4>
- World Bank (2016): *Ukraine Special Focus Note: Reforming land markets for agricultural growth*. The World Bank. <http://pubdocs.worldbank.org/en/533471507019477518/Ukraine-Special-Focus-Note-October-2017-en.pdf> (Letöltés: 2018. július 11.)

A moldáv identitás rétegei

The layers of Moldavian identity

ILLÉS TAMÁS, BOTTLIK ZSOLT

ILLÉS Tamás: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

BOTTLIK Zsolt: egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; agria@gmx.net; <https://orcid.org/0000-0003-0337-5580>

KULCSSZAVAK: nemzeti identitás; Moldova; nacionalizmus; poszt szocializmus; poszt-szovjet

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban a geopolitikai pufferzónában lévő moldáv népcsoport identitásának kialakulását vesszük górcső alá. A mai moldovai öndefiníció helyi tényezője a lakosság rurális karaktere, valamint a lassú urbanizációval kiéleződő város-vidék kettősség. Rámutatunk a moldáv etnikai tér városainak a 19. századtól folyamatosan kialakuló eltéréseire, amely a térség lakóinak identitásában jelenleg is a hely szerepét erősíti. Ennek további jellegzetességeként a két világháború közötti román centralizációs törekvések vidéki lakosság oldaláról történő elutasításának körülményeit, valamint a szovjet időszak város-vidék egyenlőtlenségének fennmaradását, illetve további elmélyülését fejtjük ki. A moldáv identitás megítélése regionális nézőpontból is eltéréseket mutat. A történelem során a politikai csatározások középpontjába állított területi viták, a migráció, a betelepítések a mai ország területén kulturális különbségeket, egzisztenciális és ezáltal társadalmi törésvonalakat hoztak létre. A jelenleg autonóm státuszt élvező Gagauziában, valamint a szakadár Transznyiszbriában eltérő módon ítélték és ítélik meg a moldovai identitás kialakulását/kialakítását és a csoport románsághoz fűződő viszonyát.

A moldáv nemzeti identitás ilyen előzmények után rendkívül rétegzett, így a moldáv nacionalizmusok egy átfogó keretrendszer helyett számos olyan, időben és térben összefonódó konstrukcióból táplálkoztak a helyhez kötődő, premodern elemek mellett, mint a modernizáció, az elitek projektje, valamint az ellenállás és a kirekesztés nyomán létrejött önvédelmi mechanizmusok. Ezek mellett jelenik meg a nemzeti projekt kulcselemeként a nyelv.

A nacionalizmusok – az ország geopolitikai pufferzónajellege miatt – távoli hatalmi centrumok igényei szerint alakultak, amely jelen tanulmányunkban a posztkoloniális kritikai szempontok érvényesítését támasztja alá. A globalizáció a nemzetépítés is kihívás elé állítja, amelynek során a lokális, regionális, nemzeti és a már globális kulturális javak megjelenését magában hordozó szupranacionális léptékek keveredését látjuk, és egyúttal a moldáv nemzeti identitás fluid és dinamikusán változó jellegét tapasztalhatjuk.

Tamás ILLÉS: PhD student, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

Zsolt BOTTLIK: associate professor, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; agria@gmx.net; <https://orcid.org/0000-0003-0337-5580>

KEYWORDS: national identity; Moldova; nationalism; post-socialism; post-Soviet

ABSTRACT: The theoretical framework of this study into the contested identity of the Moldavian population follows postcolonial approaches for a post-Soviet context. It tries to avoid naturalising differences and moves beyond still relevant structuralist and essentialist positions. Instead of biased hegemonic Western formulae and assumptions derived from Cold War dichotomies, our examination employs post-socialist points of view to shine a light on the complex imbrications of the Moldavian layers of identity. The paper is conceptually rooted in scales of analysis, ranging from local to supranational. But the hybrid, complex and fractured traits of the Moldavian identity cannot be reduced to a constructivist logic, hence differentiation of characteristics by scales is the heuristic tool of choice.

As our study points out, from a local point of view and for the purpose of today's Moldavian self-definition, the rural character of the population and the intensifying urban-rural splits were the most significant. The still-evolving differences between Moldovan urban spaces are reminders of the relevance of geographical place. Further characteristics refer to the peculiar circumstances of resisting Romanian centralisation endeavours especially by rural (allegedly Romanian) inhabitants, and the conservation (or even deepening) of urban-rural inequalities of the Soviet era. The assessment of the Moldavian identity differs also according to region. Political debates on the Moldavian territory are far from over, resulting in either enhanced migration or forced expulsions that created cultural cleavages and existential and social dividing lines. Not surprisingly, in now autonomous Gagauzia and separatist Transnistria, the emergence of a Moldavian identity and a rapprochement with Romania are still not unequivocal.

Therefore, the Moldavian identity is so inextricably intertwined in time and space that instead of a singular and overarching frame of a putative Moldavian nationalism, multiple nationalisms were at stake, influenced altogether by premodern elements, projects of elites and modernity, and self-defence mechanisms against exclusion and opposition. Language issues, too, have played a significant role in nation-building projects. In addition, a permanent geopolitical buffer zone stretches along the Republic of Moldova as nationalist sentiments have been stoked by the interests of remote centres of power. Globalisation also affects identities in multiple ways. As sub- and supranational level feelings are gathering momentum, nation-building projects face challenging obstacles. In conclusion, a blend of scales of analysis featuring local, regional national and even global cultural flows argue for a fluid and dynamic conceptualisation of the Moldavian national identity.

Bevezetés

A mai Moldovai Köztársaság a történeti Moldova keleti területét, természet-földrajzilag pedig lényegében a Dnyeszter, a Prut és az Al-Duna közötti területet foglalja magába. Az ország már a középkortól része annak az átmeneti geopolitikai zónának, amely a jelenleg köztes-európainak definiált térség és az orosz hatalmi érdekek között húzódik (Bochmann et al. 2012; Cazacu 1996). A területen a politikai csatározások mellett erőteljes volt a különböző nyelvek, feleke-

zetek keveredése, ami mögött sokszor nagyon komoly történeti, társadalmi törésvonalak rejlenek, és amelyek a mai napig is sok esetben politikai színezetet kapnak. E problémákat leginkább a pufferezónajelleg határozza meg (Hofbauer, Roman 1997).

A moldáv lakosság csoportidentitását a kora középkorban kialakult Moldovai Fejedelemség állami keretei és az ország történelmi kataklizmái alapozták meg, később a nyelvi különállás jelölte ki, majd pedig a modern nacionalizmusok idején a hatalom nyelvpolitikája, ezzel párhuzamosan pedig az elitek geopolitikai mozgástere határozta meg. A modern nemzetté válás idején, az oszmán struktúrák lebontásával egyidőben a 19. századi, kezdetben orosz, később szovjet hatalmi expanzió és ezzel párhuzamosan a román nemzetépítés hatásai együttesen alakították ki az ország keleti újlatin nyelvet beszélő lakói körében a jelenleg megfigyelhető identitáskonstrukciókat (Neukirch 1996).

Alábbi tanulmányunk fő kérdése az, hogy a vizsgált térségben a társadalomban kialakult identitáskonstrukciók milyen elemekből építkeztek, illetve milyen elemeket hangsúlyoztak kívülről a térséget hatalmi érdekszférájukba illeszteni szándékozó nagyhatalmak. Megvizsgáljuk azt, hogy milyen dimenziói voltak az itt megjelenő nacionalizmusoknak (itt elsősorban a birodalmi jellegű, orosz, majd szovjet nacionalizmusra, valamint a tágabb térség keleti újlatin nyelvet beszélő csoportjait integrálni szándékozó román nacionalizmusra kell gondolni). Megvizsgáljuk továbbá, hogy milyen geopolitikai események hatottak az identitásokra, illetve milyen szerepet játszott ezekben a földrajzi és társadalmi hely. Összességében tehát a moldáv identitás „rétegeit” vesszük górcső alá.

Elméleti keretek

A posztszovjet térség helyi sajátosságainak nyugati értelmezési kerete

Az, hogy manapság egyáltalán a moldáv identitás rétegeiről beszélhetünk, szélesebb spektrumú változásoknak köszönhető, ugyanis a *három világ meta földrajza*, illetve a hidegháború geopolitikai diskurzusai eltakarták a periféria egyenlőtlen földrajzi viszonyait, ami a posztszovjet térség nemzeti identitásainak leegyszerűsítéséhez is vezetett. Az Európa keleti feléhez aggatott leegyszerűsítő képzetek természetesen nem kizárólag a hidegháború időszakának termékei, hanem már a felvilágosodás korában is a „köztes másság” (nem teljesen civilizált, nem teljesen barbár) metaforáival telítődtek (Wolff 1994). Ugyanakkor szovjet részről is kitapintható volt az identitások esszencializálása azáltal, hogy a kedvezményezett (pl. nem muszlim) etnikumok nemzeti intézményesülését erőteljesen támogatták, az állami vezetés ellenőrzésével. A Szovjetunió lebomlásával látszólag új megvilágítás alá kerültek a térség identitásai, de az ezek

tanulmányozásához való viszonyunkat máig jelentős viták és szűkre szabott elméleti keretek szegélyezik.

Hogyan jelenik meg a tudományos tudás termelésében és közvetítésében az európai posztszovjet térség, és azon belül a Moldovai Köztársaság? A jellemzően nyugati dominanciájú társadalomföldrajzi szakirodalomban – a korábbi évtizedek episztemológiai újításai ellenére – továbbra is egy jól körvonalazható tendencia makacs kitartása érvényesül, amely a helyi társadalmi kontextusokra érzéketlenül alkalmazott univerzalista alapvetésekben köszön vissza (Robinson 2003). Berg (2004) szerint a Nyugaton kívüli elméleteknek nincs magyarázó erejük, míg a nyugatiak nagyobb eséllyel cirkulálnak helyhez való kötöttség nélkül. Timár (2006) tanulmányában fájlalóan tesz utalást arra, hogy a nyugati kollégák elméleteiket az itteni jelenségekre alkalmazva hogyan váltak egyik napról a másikra a posztszocializmus szakértőjévé, így a helyi vizsgálatok a „nyugati (alapvetően angol-amerikai) elmélet – keleti empiria” egyenlőtlen felállású forгатökönyvei alapján készültek, és készülnek ma is.

Az európai posztszovjet társadalmi folyamatok elméleti keretként leggyakrabban a *posztszocializmus* szolgál, azonban a nyugati nézőpontok a posztszocializmust teleologikus folyamatként a demokratizálódás és európaizálódás folyamatával azonosítják (Stenning, Hörschelmann 2008). A hiperglobalista álláspontra hajlamos globalizációs diskurzusok többsége is a „történelem végét” (lásd pl. Fukuyama 2014), a keleti országok átmeneti állapotát és „nyugatiasodását” érzékeltették (Illés 2018a). Nem véletlen, hogy az 1990-es évek térséggel foglalkozó társadalomföldrajzában a *tranzitológiai paradigma* (elsősorban gazdasági értelemben) alighanem egyeduralkodónak számított (Dingsdale 1999). Ám a Nyugat *a priori* alkotott fogalmaival, de még az olyan szavak, mint a peresztrojka vagy glasznoszty kontextus nélküli használatával sem lehetséges leírni, nemhogy hitelesen elemezni a kelet-európai országok átmeneti periódusának összetettségét (Tőkés 1998). Éppen ezért szükséges az elméleti keretek szintjén is kelet-európai szemszögből pontosítani a posztszovjet térség posztszocializmusát.

A teleologikus megközelítés hatására – amely a hangsúlyt a jövőre és Nyugatra, mintsem a jelenre és az ittre helyezné – a posztszovjet térség történelmi és földrajzi (helyi) sajátosságai elhomályosodtak (Stenning, Hörschelmann 2008). A tranzitológia bűvkörében a keleti blokk számára legjobb esetben a demokratizálódás normatív felfogásának kritikája jutott (Suchland 2011), de a determinisztikus fogalmak lebontása – például az identitások esetében – egyelőre várat magára. A posztszocializmus tranzitológiával történő megfeleltetését az a tény is szükségszerűen előidézte, hogy a harmadik világ értelmiségi elitjével ellentétben a második világból származó értelmiségiek (pl. Milan Kundera, Czesław Miłosz, Tzvetan Todorov) kritikai attitűdje a szovjet berendezkedés és totalitarianizmus ellen irányult, amely egyszersmind a Nyugat iránti feltétlen szimpátiát is érzékeltetett (Suchland 2011). Ennek következtében a vasfüggönyön inneni és túli világ kapcsolatának kritikai nézőpontja a Szovjetunió lebomlásáig nem került elő. Az orosz/szovjet modell azonban, mint a modernitás

sajátos variánsa, szintén a Nyugattól átvett és ahhoz viszonyított, azt utánozni próbáló modernitás volt (az ehhez kapcsolódó jelszóval: „Nyugat nélkül utolérjük a Nyugatot”) (Tlostanova 2012). Azzal, hogy a második világ tulajdonképpen egyik napról a másikra megszűnt létezni, a nyugati narratívák a posztszovjetet inkább időben és nem térben értelmezték, ami a mai napig hozzájárul a tranzitológia fennmaradásához, valamint a posztkoloniális kritikai szempontok hiányához (Tlostanova 2012).

A posztkolonializmus elméletének alkalmazhatósága a „posztszovjet” társadalmi viszonyaira

A posztkolonializmus egy olyan szellemi irányzat a humán tudományok területén, amely az utóbbi két-három évtized földrajzi tudástermelését nagyban befolyásolta (Cullen, Ryan, Winders 2013). A posztkoloniális szellemben írt művek – újragondolva az eurocentrikus filozófiát és historiográfiát – rámutattak a gyarmatosítás folytonosságára a nacionalizmusokban, a szuverenitásban, a hatalom térbeli és hálózati egyenlőtlenségeiben, a tőke felhalmozásában, valamint a demokrácia kiterjesztésének és a tudás megszerzésének korlátolt lehetőségeiben (Sharp 2009). A posztkolonializmus, ellentétben a szocializmus végeszakadattával, kevésbé köthető egy jól meghatározható történelmi eseményhez vagy politikai státuszváltáshoz, sokkal inkább egy kritikai elköteleződést jelez a kolonializmus utólagos következményeivel és ismeretformálásban betöltött szerepével szemben (Gregory 2004; Radcliffe 1997). A posztkoloniális tanulmányok egyik legnagyobb hozadéka, hogy támadták a globális összefüggésekről szóló kinyilatkoztatásokat (metanarratívákat), amelyek a modernizációra, a fejlődésre és a világrendszer-elméletekre épültek. Ezeket viszont szinte kizárólag a nem nyugati, fejlődő országok keretein belül vizsgálták, a második világ nem részesült hasonló figyelemben (Chari, Verdery 2009).

Jóllehet, akárcsak az orientalizmus esetében (Said 2000), Kelet-Európa „másodlagos vagy kettős orientalizmusa egyszerre hagyományos és modern” (Park 2010) és szintén ötvöződött hatalmi, birodalomépítési szándékokkal, de erre a térségre nem a civilizáltság ellenpólusaként vagy a barbarizmus megféleltetéseként tekintettek, hanem a „kelet-európaiságot” egy fejlődési skála köztes állapotaként azonosították, amely vonatkoztatási pontként segítette elő a nyugati modernitás diskurzusainak létrejöttét (Wolff 1994). A térségben viszont megtalálhatóak a posztkoloniális tanulmányokban gyakran visszaköszönő kreolizáció, hibriditás, többnyelvűség, transzkulturáció sajátos formái, amelyek párhuzamosíthatók posztkoloniális társaikkal (Tlostanova 2012). Érzékletes hasonlóság, hogy a szovjet és posztszovjet nemzeti törekvések nem a nemzetek törekvéseiként, sokkal inkább az intézményesített nemzeti elitek, illetve az ezzel szemben álló ellenelitek küzdelmeként jelentkeztek (Brubaker 1994). A közvetlen szovjet irányítás alatt lévő köztes-, illetve kelet-európai helyzet abban az

aspektusban is összefüggésbe hozható a posztkolonializmussal, ahogy az adott államok homogenizálni próbálták népességüket egy nemzetállami idea mentén (pl. az 1990-es években a Baltikum országai, manapság Ukrajna), így a kelet-európai nacionalizmusok a posztkoloniális államépítés analógiájaként értelmezhetők (Verdery 1996).

Mindezek ellenére – bár jelentkezett már erre vonatkozó felhívás (Sidaway, Woon, Jacobs 2014) – kevés elmélet terjesztette ki a posztkolonializmust kelet-európai (posztszovjet) irányba. Moore (2006) szerint „a hallgatás” oka egyrészt az, hogy a posztkoloniális kutatók többsége marxistaként nem hajlandó a Szovjetuniót a franciáknak vagy a briteknek kijáró „gonosztevő” státuszban feltüntetni. Vagyis a nyugati kritikai szakirodalomban „nem lehet egyszerre a marxizmusnak és a gyarmatosításnak is áldozata lenni” (Račevskis 2002, 42.). Másrészt a nyugati értelmiség bűnösnek érzi magát a harmadik világ állapotai miatt, de ugyanezt a szolidaritást nem tartja szükségesnek a második világ irányában (Moore 2006). A posztkoloniális tanulmányok továbbá túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanak a víz elválasztó szerepének, mivel a nyugati államok tengerentúli törekvéseit gyarmatosításnak, az orosz/szovjetet viszont csupán területi expanzióknak látatják (Lazarus 2012). Összességében tehát a második világ különbségei a Nyugathoz képest nem eléggé eltérőek ahhoz, hogy a saidi posztkoloniális „másik” rangjára emelkedjenek (Koobak, Marling 2014).

Ugyanakkor a két „poszt” megfeleltetését számos tényező hátráltatja. Például Moszkva abban a tekintetben is különbözött a nyugati gyarmattartóktól, hogy függő területeit nem tökefelhalmozással (ezt meghagyta a nemzetállami újraelosztás fenntartásához), hanem a hatalom elosztásával és újraelosztásával kívánta integrálni (Chari, Verdery 2009). Todorova (2010) szerint ezzel együtt sem beszélhetünk (Köztes-)Európa szovjet gyarmatosításáról, mert ezen államok – szemben például az afrikai gyarmati rendszerrel – jelentős mértékben megőrizték társadalmi folyamataik feletti ellenőrzésüket, ezért a „posztkoloniális paradigma” helyett a konkrét történelmi hagyatékok felőli megközelítést tartja indokoltnak. Kovačević (2008) ugyan egyetért azzal, hogy egyetlen európai államot sem ért az Afrikához vagy Ázsiához mérhető gyarmati kizsákmányolás, ugyanakkor véleménye szerint ezzel a gondolkodással a Nyugat által teremtett sztereotípiákhoz (lenézett, elmaradott vagy a mitologizált konzervativizmus dichotómiái) rögzítjük a térséget, amely helyett inkább egy sajátos kelet-európai orientalizmusra van szükség. Mivel nincs konszenzus a gyarmatosítás definíciójáról és területi kiterjedéséről, ezért a posztszocializmust – mint kiüresedett címkét – inkább egy *deterritorializált állapotként* (Tuvikene 2016) célszerű értelmezni annak érdekében, hogy azt a posztkolonializmus gazdag elméleti vívmányaival telíthessük (Owczarzak 2009). Ez az episztemológia Todorova álláspontjával is egybevág, amely a posztkoloniális elméleti keretek elutasítását csak a tárgy oldaláról tartja elfogadhatatlannak, hiszen a szubjektum szemszögéből vizsgált öngyarmatosítás és az ehhez kapcsolódó gyakorlatok más szempontokat is érvényesítenek. Ebben a megközelítésben a periféria szubjektumai

önmagukat marginalizálják, amellyel állandósítják a centrumot (Kiossev 2011). Koobak és Marling (2014, 336.) szerint éppen „az öngyarmatosítás komplex és szüntelen folyamata” miatt lesz a posztszocialista régió releváns a posztkoloniális tanulmányok számára.

A posztkoloniális kritikai szempontok bevezetése lehetőséget teremt a merevedett dichotómiák szétszakításához, a külső hatalmi centrumok igényei szerint formált hierarchiák, valamint a korábbi évtizedek egyirányú hatásai alatt őrlődő társadalmi logika kötöttségeinek lebontásához. A „*posztkoloniális posztszovjet*” megközelítés így szükségszerűen kritikus a piacgazdaság és a demokrácia neoliberális ígéretével, a szocialista múlttal és a szocialista jövőképekkel, valamint a tudás megszerzésének lehetőségeivel szemben. A politikai-hatalmi viszonyoktól terhes, bináris ellentétekre épülő viszonyok helyett a kulturális mintázatok újraértelmezésével a posztkoloniális tanulmányokból kölcsönözött hibriditás (lásd bővebben Bhabha 1994) alkalmas lehet a rendszerváltások utáni ellentmondások, ambivalenciák és ijesztő kontrasztok megragadására, értelmezésére. Az így megfogalmazott „*posztszocialista hibriditás*” kiutat jelenthet a szocialista kísérlet végét sirató baloldali narratívák és a szocialista érárt démoni totalitárius elnyomásként ábrázoló ellenoldal áthidalhatatlan konfliktusai között (Marciniak 2009). Emellett a hibriditás emlékeztet minket arra, hogy a kultúrák nem szükségszerűen homogének és koherensek.

Az európai posztszocialista térség nyugati részének államaiban a sajátos történelmi örökség, a nyugati orientáció nyomán ugyanakkor kérdéses, sőt erőltetett lehet a posztkoloniális nézőpontok felhasználása, viszont a keleti, posztszovjet térségben a társadalmi folyamatokat döntően meghatározó erőteljes helyi struktúrák, a folyamatos kiszolgáltatottság és a moszkvai gyarmatosító törekvések intenzívebb hatása összességében a posztkolonializmus elméleti keretként történő alkalmazását teszik lehetővé, illetve indokolttá. Mindenesetre szükséges elkerülni, hogy a korábbi, holisztikus epiztemológiát újjal helyettesítsük. Ahogy Tlostanova (2012, 132.) rámutat: „az előre gyártott diskurzusok és utazó elméletek univerzalista alkalmazása” helyett a különböző – koloniális és imperialista különbségek által meghatározott – helyi történelmek feltárása lehet a cél, elkerülve mind a hősies ellenálló, mind az áldozati bárány szerepkörét. Ugyancsak elkerülendő a posztszocializmus (vagy éppen a posztkolonializmus) jelentőségének túlhansúlyozása, amely a historicizmus csapdájával fenyeget (Stenning, Hörschelmann 2008). Erre a problémára megoldást jelenthet, ha a posztszocializmust nem pusztán periodizálásra használjuk, ezáltal a pre- és posztszocializmus közötti metszéspontok felfedezésével lehetőség nyílik az osztályozások újragondolására. Így a posztszocializmust nem a posztkolonializmus egyik változataként szükséges aposztrofálni, hanem heurisztikus módon a posztkoloniális tanulmányok szempontrendszerét kell érvényesíteni a posztszovjet identitások árnyaltabb értelmezéséhez. A moldáv identitás, valamint sajátos térbeliségének vizsgálata alkalmas kiindulópontot jelent, hogy eleget tegyünk a fenti felhívásnak.

A jelenségek földrajzi léptékeiről

Az elméleti alapokon kívül a kérdéskör rétegzettsége és összetettsége megkívánja egy olyan gondolati ív lefektetését, amely kísérletet tesz a hazai etnikai-, vallás- és politikai földrajzi tanulmányokban honos historicizáló narratívák meghaladására. Tanulmányunkban ehhez a lépték fogalmát hívjuk segítségül. Mint később látni fogjuk, a moldáv identitást befolyásoló tényezők szupranacionális, nemzeti, regionális és lokális szintek mentén elkülönülő és egyben összefonódó vonatkozásai a lépték használhatóságát támasztják alá. Jóllehet a lépték az 1980-as évektől kezdődően a földrajzi vizsgálatok rendszeresen megjelenő koncepciójaként szolgált, az 1990-es évektől kibontakozó léptékvitában előbb elveszítette magyarázó erejét, végül pedig ontológiai státuszát (Berki 2017). A vita kicsúcsosodásának Marston, Jones és Woodward (2005) tanulmánya tekinthető, amely a léptéket nemcsak terméketlen, hanem egyenesen káros földrajzi alapkategóriaként azonosította. Manapság a szakirodalomban óvatos visszarendeződés tapasztalható, amelynek célja a lépték módszertani hasznosságának (legalábbis részleges) visszaszerzése a vizsgált társadalmi folyamatok rendszerező eszközeként (Háklí 2018). Hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzetközi trendeknek megfelelően, illetve a globalizációval felerősödő áramlások, kölcsönhatások és hálózatok jelentőségére való tekintettel nem kívánjuk a léptéket se materiális, se determinisztikus jelleggel felruházni, sokkal inkább episztemológiailag tekintünk rá (Jones 1998). Ennek megfelelően vizsgálatunkban nem feltételezünk hierarchikusan meghatározott folytonosságot a moldáv identitás rétegeire rávilágító lokális és globális szintek között, hanem az identitás elemeinek dinamikusan változó jellegére hívjuk fel a figyelmet.

A moldáv identitást meghatározó szupranacionális lépték

A mai önálló, modern moldáv állam alapjait a 19. század elején rakták le, határai pedig (leszámtva északnyugati részét) 1940 augusztusában alakultak ki, amikor a Szovjetunió egyik tagköztársasága lett. Ez a politikai keret nem folytatása a 15. században fénykorát élő Moldvai Fejedelemségnek. A terület politikai rajzolata többször változott, leginkább a szomszédos hatalmak aspirációi miatt. Így a moldáv identitást leginkább a *szupranacionális* elemek alapozták, majd határozták meg a későbbiekben, és így jutott el a sztálini nemzetiségpolitika bugyrain keresztül a ma megfigyelhető többretegű állapotába.

A térség egy olyan átmeneti területen található, ahol a történelem során megjelenő nagyhatalmak politikailag/katonailag nem voltak elég erősek ahhoz, hogy az itt élőket stabil gazdasági struktúrájú államalakulatba integrálják. Ugyanakkor a fokozatosan kialakuló helyi vezető politikai réteg nem tudott a külső befolyásnak ellenállni és tartós államot kialakítani, illetve megerősíteni

(Siupur 1993). Ezért évszázadokon át a koloniális beavatkozások erős hatást gyakoroltak a környezetétől nyelviileg, kulturálisan egyébként markánsan elkülönülő népességre. Ennek eredménye a terület átmeneti jellege, amely a meghasadt identitáskonstrukciók fluiditásában és több, megkésett nacionalizmusban is megmutatkozik.

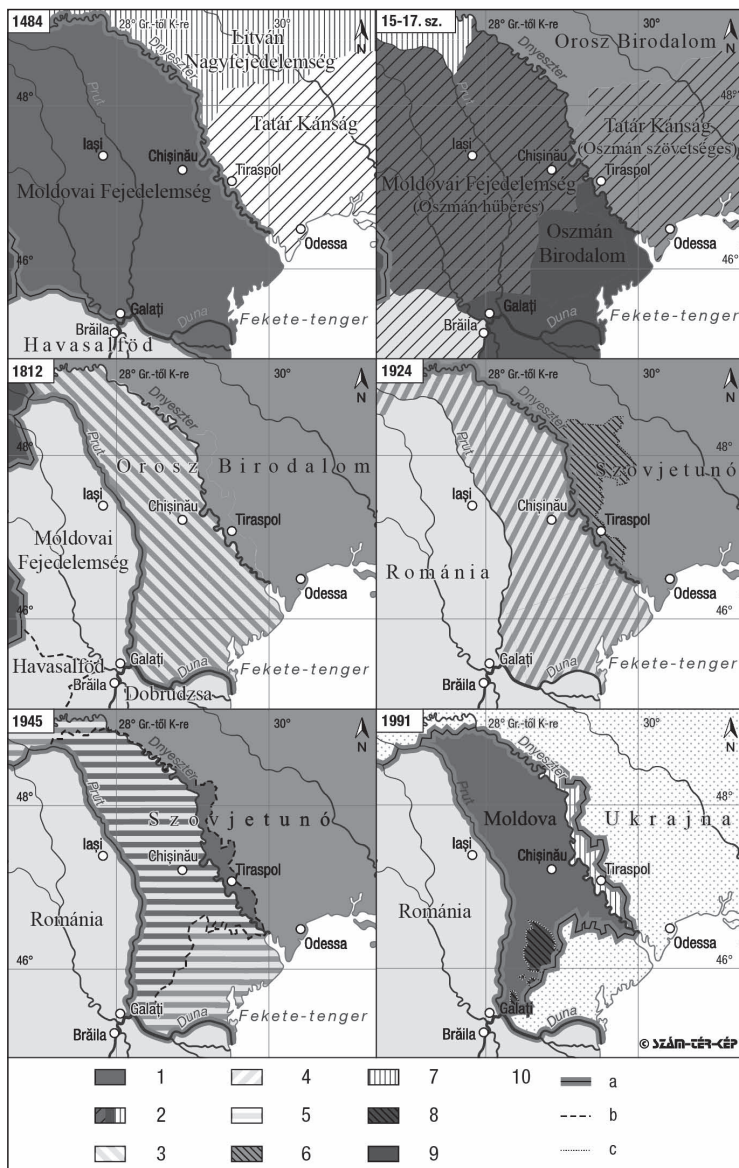
A moldáv identitás kialakulásának feltételei

A moldáv identitás egyik alapja az a politikai formáció, amely a vizsgált térségben élő, keresztény kötődésű, újlatin nyelvet beszélő csoportok számára biztosított keretet. Bár a modern nacionalizmusok stabil alapját a modern állam struktúrái jelentik, sok köztes- és kelet-európai esetben ez nem feltétlenül jogi folytatása az ugyanazon a néven létezett középkori előzményeknek, bár térségünkben ezek az államalakulatok a kollektív emlékezetben fontos szerepet játszanak. Így a moldáv államiságnak is olyan elemei fejlődtek ki az idők során, amelyek erősen beleivódtak a jelenlegi Moldovai Köztársaság társadalmába.

A mai Moldova tágabb környezete az 5–13. század időszakában a lovas nomád törzsek felvonulási területként funkcionált. Ez a tény járult hozzá leginkább ahhoz, hogy szilárdnak mondható állami struktúra csak a középkor utolsó harmadában alakult ki, jóllehet a térség stratégiai jelentőségét felismerve a környéken formálódó államok (pl. Kijevi Rusz, Magyarország vagy Lengyelország) már korábban is szívesen integrálták volna e területet országukba. Így a mongol hadak felvonulási területévé váló térségben, amely leginkább magyar fennhatóság alatt állt, az első szilárdnak mondható államot, a független *Moldvai Fejedelemséget* 1359-ben alapította Bogdan herceg. A fejedelemség területét, központi tengelyében a Prut folyóval, keleten a Dnyeszter, délen a Fekete-tenger és az Al-Duna, míg nyugaton a Kárpátok (pontosabban a Magyar Királyság keleti határa) foglalta keretbe. Csupán északon, a lengyel térségek felé hiányzik a stabilabb természet- és politikai földrajzi határ. Ezért ebben az irányban a pufferzóna hatásai is erőteljesebbek (Hausleitner 2008) (1. ábra).

A terület pufferzónajellege a későbbiekben sem változott, és a külső erők gyengesége vagy inkább hatalmi egyensúlya miatt a terület 15. századi fénykorát követően az ekkor a Balkán és a Krím irányába különösen dinamikus külpolitikát folytató *Oszmán Birodalom* vazallusa lett. A térséget az oszmánok nem integrálták államukba olyan formában, mint például balkáni területeiket. Sőt, egy bizonyos kulturális önállóság – főleg az oszmánok számára stratégiaileg kevésbé fontos és ezért kevésbé heterogén etnikai térszerkezettel bíró északabbi térségekben – folyamatos volt (Kőszegi 2016a). E tények határozták meg, hogy a területen létrejött egy nyelvi, kulturális alapszövet és politikai értelemben is bizonyos mértékű kohézió, amely a folyamatos hatalomváltások és külső (ellen)hatások ellenére a mai napig megmaradt, és a társadalom identitásának egyik fontos rétegét jelenti (Neukirch 2003).

1. ábra: A Moldovai Köztársaság mai területének határváltozásai a 14. századtól napjainkig
 Boundary changes on the contemporary territory of the Republic of Moldova since the 14th century

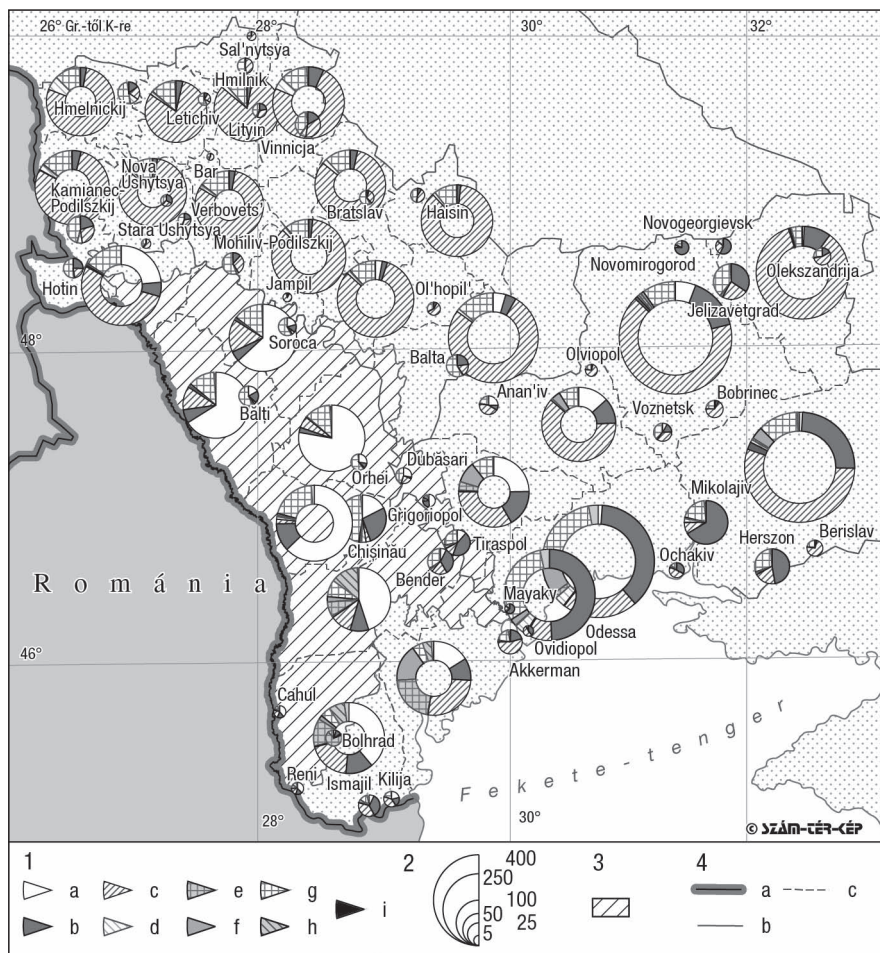
Jelmagyarázat: 1. Moldova területe 1389-1432 között; 2. Moldova területi veszteségei 1484-1812 között; 3. A bukaresti békében (1812) az Oszmán Birodalomtól Oroszországhoz került terület; 4. 1918-ban Nagy-Romániához került terület; 5. 1940-1941 között a Szovjetunió által elfoglalt, 1944-től annektált terület; 6. A Moldáv Autonóm Szövetségi Szovjet Köztársaság; 7. Dnyeszter Menti Köztársaság; 8. Gagauz Autonóm Terület; 9. Habsburg Birodalom; 10. Határok: a. országhatár, b. szövetségi határ, c. autonóm terület határa.

Forrás: Sellier, Sellier (1991); www.historymaps.ro.

A külső hatások felerősödése

A 18. század végétől a Köztes- és Kelet-Európában is megfigyelhető liberalizmus szellemében a térség lakosságának nemzeti alapon történő integrálása is fölmerült. 1812-től azonban a korábbi Moldovai Fejedelemség története két eltérő úton haladt, ahol a történések a helyi lakosság csoportidentitását a hasonló alapszöveg ellenére is eltérő irányokba terelték (Tontsch 1996). A nagyjából a

2. ábra: Az oroszországi románok településterületének etnikai összetétele 1897-ben
Ethnic composition of the settlement area of Romanian population in the Russian Empire (1897)

Jelmagyarázat: 1. A lakosság anyanyelvi megoszlása: a. román, b. orosz, c. ukrán, d. lengyel, e. bolgár, f. német, g. zsidó, h. egyéb; 2. A lakosság száma (1000 fő); 3. A mai Moldovai Köztársaság területe; 4. Határok: a. ország-határ; b. guberniumhatár; c. ujezdhatár.

Adatok forrása: Oroszországi népszámlálás 1897.

Prut és a Dnyeszter közötti, Besszarábiának nevezett terület a korabeli orosz külpolitika törekvései, a Balkán irányába kifejtett területi aspiráció következtében az Orosz Birodalom részeivé váltak. E tény miatt e terület alapvetően más pályára került, változott geopolitikai orientációja, valamint a 19. századi nemzetépítési stratégiák is máshogy érintették (Zabarah 2013).

A területen a cári Oroszország birodalomépítési logikájából következően a közigazgatás nyelvének és annak kultúrájának támogatása élvezett prioritást (King 2000). Ennek következményeként a térségben megnövekedett az orosz nyelv és kultúra befolyása, az 1860-as évektől pedig fokozatosan korlátozták a román nyelvet az oktatásban és az egyházi liturgiában. A 19. század első felében a lakosság etnikai térszerkezete is kezdett átformálódni. Ez a román nyelvűek a Pruttól nyugatra fekvő Moldvai Fejedelemségbe történő fokozatos kivándorlását, míg a belső orosz térségekből, főként az adminisztráció és a gazdaság területére az orosz nyelvűek érkezését jelentette (Cazacu, Trifon 2017). Így a román nyelvűek fokozatosan a vidéki térségekbe szorultak, míg a városokban leginkább a zsidók mellett a szláv nyelvűek kerültek csaknem kizárólagos többségbe (Bochmann et al. 2012) (2. ábra).

Ezzel szemben a Kárpátok és a Prut között húzódó, továbbra is önálló Moldvai Fejedelemségben a Havasalföldi Fejedelemséggel történő nyelvi, kulturális egység megteremtése volt a cél, amivel lényegében a politikai pozícióját erősíteni kívánó románság nemzetté válása folyt. Viszont az így nemzetté formálódó, Kárpátokon túli csoport az erdélyi és bukovinai románokkal állt sokkal intenzívebb kulturális kapcsolatban, míg a besszarábiai románság többnyire kimaradt a nemzeti összekovácsolódás élményéből (Goina 2005). E folyamat keretében a román nyelv modernizálása, sztenderdjeinek közelítése, illetve nyugati orientációja is egyre inkább előtérbe került. 1860-tól szakítottak például a cirill ábécé használatával (ami a Pruton túl egészen 1918-ig megmaradt), valamint kigyomlálták a szláv szavakat (Solomon 2002).

A geopolitikai helyzet meghatározottságai

Az 1812-től kialakult gazdasági és társadalmi különbségeket a terület 1918-ban bekövetkező *Romániához* csatolásával sem sikerült a román hatalomnak csökkenteni. Ennek egyik oka, hogy a Szovjetunió nem ismerte el Románia jogát a Pruton túli területekre, így a csatlakozás kezdettől veszélyeztetve volt külpolitikailag. Éppen ezért volt elsődleges cél román részről a csupán 56%-os román/moldáv többséggel rendelkező terület minél gyorsabb és esetenként minél agresszívabb integrálása (van Meurs 2003). Az erősödő kormányzati centralizáció és a restriktív nemzetiségpolitika viszont nemcsak a nem román nyelvűek ellenszenvét váltotta ki, hanem a nagyobb fokú szubszidiaritáshoz szokott, tradicionális életvitelt folytató moldáv lakosság elégedetlenségét és marginalizálódását is felerősítette (Petrescu 2001).

Ezzel párhuzamosan 1924-ben szovjet részről létrehozták a Moldáv Autonóm Szocialista Szövetségi Köztársaságot az Ukrán Szocialista Szövetségi Köztársaságon belül. Az autonóm terület kialakítása egyrészt azzal a szándékkal függött össze, hogy a szovjet stratégiai érdekeknek megfelelően jelezzék igényüket a Prut és a Dnyeszter közötti, egykor orosz fennhatóság alatt álló területekre, másrészt a térség kiindulópontjaként szolgálhatott a Romániát gyengítő diverzáns akcióknak (Cazacu 1996). Emellett ez biztosított állami keretet a moldávok különálló nemzeti identitásának is, amely a terület ismételt *Szovjetunióhoz* történő csatlóása (1940), illetve még inkább 1944 után tovább erősödött.

Ettől az időszaktól a Moldáv SZSZK és Románia társadalma egymástól távolodott (Berindei 1996). Míg Romániában a Pruton túli területekkel való történelmi, kulturális kapcsolatok ápolása, de még emlegetése is az 1960-as évekig tabutémának számított, addig a határ túloldalán nemcsak az államhatár jelentett gátat, de módszeresen emeltek falat a két ország hasonló kulturális gyökerű társadalma közé. Bár a Ceaușescu nevével fémjelzett időszakban a kérdésben némileg változott a helyzet, de a „besszarábiai kérdés” továbbra is a politikai-ideológiai párharc mellékszála maradt (Tontsch 1996; van Meurs 2003).

Az egész Szovjetunióban, így a Moldáv SZSZK-ban is a szovjet politikai rendszer, illetve életmód, kultúra terjesztése volt megfigyelhető, amelynek a keretében egyre nagyobb hangsúlyt kapott a térség újlatin nyelvet beszélő csoportjainak a romántól való kulturális és történelmi különállásának hangsúlyozása. Ezt erősítette a cirill ábécé újbóli bevezetése, a román irodalmi nyelv háttérbe szorítása, a romanofil értelmiségiek deportálása (ezzel párhuzamosan a belső orosz vidékekről munkások és egyéb funkcionáriusok letelepedésének elősegítése), illetve a már említett román etnikai törzsterülettel való fizikai és kulturális kapcsolatok akadályozása (Dumbrava 2002; Illés 2018b).

A nemzetépítés – önálló politikai keretben

A szovjet embereszménytől az önálló identitásig

Jóllehet a Szovjetunió az 1980-as évek elején még többé-kevésbé sikeresen szorította vissza a helyi ellenzéki politikai csoportokat, az évtized második felében a „politikai fiatalítást” jelző Gorbacsov pártfőtitkárrá történő előlépése, illetve a peresztrojka és a glasznoszty alapvetően más helyzetet teremtettek, már a szovjet rendszer összeomlását jelezték. Ennek Moldova esetében az első kézzelfogható jelei 1989 augusztusában, a román kultúrával szorosabb kapcsolatot ápoló, a politikai és gazdasági hatalomból kimaradt, azt megragadni szándékozó elit vezette Népfront (Frontul Popular) szorgalmazta intézkedések; a román nyelv hivatalos elismerése és a latin ábécé bevezetése voltak (Solomon 2002).

Ezzel párhuzamosan a Moldáv SZSZK, kihasználva a nagyobb politikai mozgásteret, igyekezett szorosabbra fűzni a viszonyát Romániával, jóllehet az 1991 áprilisában történt Iliescu–Gorbacsov-találkozón aláírt egyezmény egyik pontja éppen a határok sérthetetlenségét mondta ki. A Romániához való közeledést, illetve a politika szintjén egyre inkább emlegetett egyesülést számos egyéb jel is mutatta. Ennek ellenhatásaként körvonalazódott egy orosz orientáció mellett érvelő (a régi struktúrák fenntartásában vagy azok minél szélesebb körű átmentésében érdekelt) politikai csoportosulás is. Ők döntő többségükben a Dnyeszteren túli területek és a főváros kommunista elitjéből, illetve a moldáv többség ellenében a korábban a szovjet rendszertől engedményeket kapó gagauz és bolgár kisebbség köréből verbuválódtak (March 2007).

1991 augusztusában a Moldáv SZSZK Moldovai Köztársaság néven kikiáltotta függetlenségét, szinte ezzel egy időben deklarálták ugyanezt a gagauzok és a Dnyeszteren túli területek főként orosz és ukrán nyelvű lakói is. A kirobbant polgárháború során a Szovjetunió 1991. decemberi megszűnésével Moldova *de jure* is függetlenné vált. Ugyanakkor a hathatós orosz támogatással bíró szeparatisták a nemzetközi diplomácia által el nem ismert Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaságot alakították ki, míg Gagauzia néven egy autonóm terület keletkezett.

Amint látható, a Moldovai Köztársaság államiságát, de sok esetben lakóinak identitását is történelmi távlatokban leginkább a szupranacionális erők határozták meg, és csak egy viszonylag rövid időszakban jutott érvényre a helyi elit akarata. Az önálló Moldovai Köztársasággal viszont úgy tűnhetett, megte-remtődtek a feltételek arra, hogy a területen élők *nemzeti szinten* saját elképzeléseik mentén határozzák meg önmagukat. Ugyanakkor a fent végigvezetett hatalmi kitettségek, a belső társadalmi struktúrák, illetve az Európa keleti felén jellemző identitáselemek (leginkább a nyelv szerepe, a szovjet időszakban a vallás periferikus helyzete, valamint a történelmi múlt feldolgozatlansága) el- lentmondásossá tették az ország lakóinak önazonosságát, amelynek posztkoloniális útkeresése a rendszerváltás óta éles társadalmi problémák kiindulópontja.

Az új helyzetben kívülről nézve két külpolitikai stratégia látszott megvalósíthatónak az új állam stabilizálásához, ami feltétele volt az új gazdasági struktúrák kialakításának is: egyesülés Romániával vagy a két román állam koncepciója. Míg a nemzetépítés a posztszocialista országok többségében a kisebbségek integrálásának, illetve egy európai identitás kialakításának folyamata- t jelentette, más a helyzet a föderális egységeik mentén szétszakadt államok (Jugoszlávia, Szovjetunió) esetében, amelyek részei sok esetben hirtelen váltak új (nemzet)államokká. Az így újonnan létrejövő országok között Moldova speciális abban az értelemben, hogy egyrészt keletkezésének pillanatában kérdő- jelezték meg létét, másrészt a kialakuló/kialakítandó moldáv identitás 100 év- vel ezelőtti előzménye sem eredményezett stabil azonosságtudatot, ráadásul Transznisztriaiban a függetlenedéssel párhuzamosan egy új nemzeti mozgalom is definiálta magát.

Identitásmenedzsmentek az önálló Moldovai Köztársaságban

Az országban az 1990-es évektől a nemzetépítés három iránya bontakozott ki, melyek rövid idő múlva politikai nézetekként is értelmezhetők voltak (Solomon 2002; van Meurs 2003). Az egyik irány az ún. „román vonal”, amely az újlatin nyelvet beszélőket románként tekinti és a Romániával való egyesülést tartja követendő céljának. Ennek tulajdonképpen ellenpontja a „moldáv vonal”, amely a történelmi gyökerek és a helyi sajátosságok miatt a moldáv etnikum léte mellett érvel és önálló (nemzet)politikát tart követendőnek. Az 1990-es évek első felének eseményei, leginkább persze a Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság létrejötte hívta létre az ún. „transznysztiai vonalat”, amely az önálló „ország” jogalapjának az önálló, helyhez kötődő transznysztiai identitást tekinti (Sieg 2011).

Mindhárom politikai irányzat elsősorban az identitásnak azt a további léptékét hangsúlyozza, amely leginkább érveket szolgáltat léte számára. A „román vonal” a *nemzeti szintet* helyezi előtérbe, amely a történelem során megfigyelhető orosz terjeszkedés ellenében az újlatin nyelvet beszélő tömegeket kultúrnemzeti alapon románként integrálná. Így számára a cél jelenleg is a két országrész egyesítése. Az évszázados orosz fennhatóság – szerintük – csak letérítette a jelenleg a Moldáv Köztársaságban élő „román” csoportokat a korábbi közös útról. Ebben a vonalban egyértelműen a nyugati orientáció jelenik meg.

A „moldáv vonal” ezzel szemben, válaszként a sajátos geopolitikai helyzet-re a *lokális szintet* helyezi előtérbe, hiszen ez az a lépték, ahol a „moldávok” sajátosságait ki lehet emelni (Belina, Arambasa 2007). A Pruton túli újlatin nyelvű csoportok között – néhány történelmi időszakot leszámítva – a 19. század elejétől az Orosz, majd 1940-től a Szovjet Birodalom perifériáján az oroszosítás, a szovjet embereszmény oktrojálása közepette az egyén túlélése nagyban a közvetlen környezetétől, illetve szűkebb környezetének, közösségének erejétől függött (Țicu 2018). A középkori tradicionalizmusában „megrekedt” moldáv lakosság pedig különösen kötődött a rurális terekhez, így a nagyobb léptékben gondolkodó identitásmenedzsmentek (orosz, román vagy szovjet) nem tudták mobilizálni a vidéki tömegeket (Cusco 2017). Tehát a többnyire rurális területen a moldáv lakosság lokalitásával nem összeegyeztethető gyarmati logikájú nemzetépítés nem fejtette ki várt hatását, a helyiek pedig később elszigetelődtek mind a szovjet hatalom által etnikailag is uralt nagyobb városoktól, mind pedig a román nemzetépítés fő áramlataitól. A kettős elidegenedés által létrehozott öndefiníció (egyben politikai magatartásforma) manapság leginkább a moldovanizmusban ragadható meg, amely egyetlen külső lehetséges geopolitikai irányt sem tart követendőnek és Moldova területi szuverenitásában, illetve függetlenségében érdekelt (Benkö, Malek 2005).

A „transznysztiai vonal” számára – az előző két vonal ellenpólusaként – a *regionális szint* az elsődleges, miután egy jól körülhatárolható területen hozták létre az állami kereteket (a Dnyeszter bal partján fekvő területsáv és két, a folyótól nyugatra lévő hídfő). Emellett az ország déli részén található a Gagauz

Autonóm Tartomány, ahol a török nyelvű, ortodox vallású népesség élvez autonóm jogokat. Mindkét térség abszurd nosztalgiával áthatott regionalizmusa az orosz/szovjet korszak kulturális politikáira épül, amely megvédte őket a román/moldáv nemzeti törekvésektől (Kőszegi 2016b). Transznyisztira önállósága elsősorban Oroszország geopolitikai érdekelttségének tulajdonítható, míg a gagauzok autonómiája éppen a szakadár területek kialakulása miatti kompromisszumnak köszönheti létét a moldovai vezetés részéről.

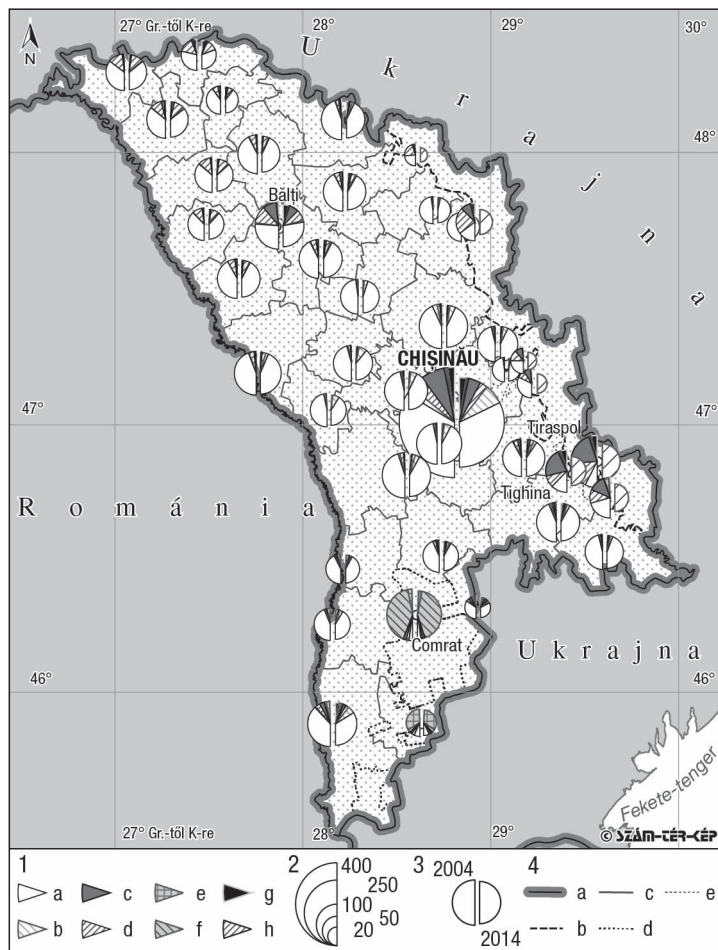
A moldáv/román identitásmenedzsmentnek – különösen a transznyisztirai területen – egy önálló, jelenleg is formálódó csoport újonnan konstruált identitásával kell számolnia. A rendkívül heterogén etnikai összetételű terület (3. ábra) lakói a történelmi időkben is köztes identitással rendelkeztek, amely esetlegessé tette ezen a területen a román nemzetegyesítési elképzeléseket (Zabarah 2013). A rendszerváltás után a szeparatisták érvei a moldáv/román dominancia ellen irányultak, hiszen egy esetleges struktúraváltás a szovjet időszakban szerzett gazdasági előnyöket is veszélybe sodorta volna. Ezért Transznyisztria szuverenitásának, önálló nemzeti stratégiájának megfogalmazása számított elsődleges célnak (Heller, Arambaşa 2009). Tehát miközben a román vonallal szemben a moldáv vonal multietnikus irányt fogalmaz meg, a transznyisztirai identitásmenedzsment *de facto* államiságának kíván kulturális jogalapot biztosítani.

Az átmenet óta eltelt időszak posztszocialista (de leginkább posztszovjet) Európájának azon részei, ahol az államhatalom nem túl erős, a reformakarat gyenge, a nyugati minták átvételének (pl. az EU-csatlakozás formájában) igénye kicsi és emellett etnikai feszültségek fenyegetnek, indirekt módon is a külső hatalmi játszmák kereszttüzebe kerülnek. Az orosz energiahordozóktól és a nyugati pénzügyi segítségtől egyszerre függő Moldovában ezt látjuk, különösen azért, mert az etnikai különbségeknek erőteljes politikai meghatározottságuk is van. Ez utóbbit, dacára a fegyveres konfliktussá éleződött feszültségeknek, a nemzetközi közvélemény nem érzékelte igazán az 1990-es évek elején, ami a térség elhanyagolt státuszának következménye.

Ugyanakkor ezek az országok sokkal érzékenyebbek a külső nyomásra, ami az állam- és nemzetépítést illeti. Az alapl dilemma az, hogy amennyiben a helyi társadalom jelentős része (nagyraeszt a média, illetve a politika hatására) moldávnak, vagy egy konkrét régióban, a Dnyeszteren Túli Területen transznyisztirainak definiálja magát, akkor az ezt tagadók hiába érvelnek a „hibás” önazonosítás ellen, hiszen ezzel abba a csapdába esnek, hogy oktrojálni kénytelenek saját nézőpontjaikat a társadalomra. Ilyen módon a nemzeti identitás, illetve annak építése a szupranacionális szintre érkezik vissza Moldova esetében, amit a globalizáció hatásai csak tovább fokoznak.

Az egyre intenzívebbé váló áramlási formákkal az eleve sokréttű és rendkívül komplex moldáv identitások új dimenziókkal egészülnek ki a helyekhez kevésbé köthető, többes identitások formájában. Így a (sokszor transznacionális) mobilitásra való hajlandósággal a szubjektum nemzeti kötődése egy progresszí-

3. ábra: A Moldovai Köztársaság etnikai összetétele rajonok szerint 2004–2014-ben
The ethnic composition of the Republic of Moldova, by raions (2004–2014)

Jelmagyarázat: 1. A lakosság etnikai összetétele: a. moldáv, b. román, c. orosz, d. ukrán, e. bolgár, f. gagauz, g. egyéb, h. a transznysztiriai területegységek lakossága; 2. A lakosság száma (1000 fő); 3. A lakosság etnikai összetétele (2004, 2014); 4. Határok: a. országhatár, b. Transznysztiria és Moldova nem hivatalos határa, c. rajonhatár, d. a Gagauz Autonóm Terület határa, e. vitatott területek határa.

Forrás: Biroul Național de Statistică (2004, 2014); Atlas DMR (2004).

vabb, önreflexív választás eredménye lesz, semmint egy társadalmilag konserválódott struktúra automatikus elfogadása. Gazdasági helyzete nyomán a Moldovai Köztársaság kifejezetten érintett a fluid identitásformák terjedésében, hiszen csak a 2005–2010-es időszakban az ország munkavállalási korú népességének legalább 20-25%-a tartósan külföldön dolgozott (Nita 2016). Szintén a globális folyamatok térnyerésének és az ezzel járó hálózatosodásnak tulajdoníthatóan a nemzeti identitás már nem kapcsolható kizárólagosan a nemzeti

szinthez, mivel a globalizáció kibillentette a nemzeti szinten szerveződő társadalmi viszonyokat, valamint fokozta a szub- és szupranacionális léptékek jelentőségét (Brenner 1999). Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a léptékváltás nem járt együtt a nemzeti identitások relevanciájának alkonyával (Antonsich 2009). Sokkal inkább azt tapasztaljuk, hogy a nemzeti identitás a szupranacionális és regionális identitások különböző formái közé ágyazódik, de ez a három lépték nem statikus módon, hanem egymással kölcsönhatásban egészíti ki vagy éppen teszi lehetővé egymást (Kaplan 2018). Így a moldáv identitás sem köthető csupán a nemzeti szinthez (hiszen azt a kollektív emlékezet nem köti sem egy többszáz éves államalakulathoz, sem egy objektíven definiálható nyelvhez), hanem relatívan értelmezhető, amelynek az egyes szinteken megnyilvánuló rétegei nem önmagukban, hanem egymással szoros összekapcsoltságban és függésben állnak.

Összefoglalás és kitekintés

A moldáv nemzeti identitás – ahogy a fentiekben láttuk – rendkívül rétegzett, ugyanis a moldáv nacionalizmusok egy átfogó keretrendszer helyett számos olyan, időben és térben összefonódó konstrukcióból táplálkoztak a helyhez kötődő, premodern elemek mellett, mint a modernizáció, az elitek projektje, valamint az ellenállás és kirekesztés nyomán létrejött önvédelmi mechanizmusok. Ezek mellett jelenik meg a nemzeti projekt kulcselemeként a nyelv. Ugyanakkor a globalizáció a nemzetépítést is kihívás elé állítja, amelynek során a korábban jellemzett lokális, regionális, nemzeti és a már globális kulturális javak megjelenését magában hordozó szupranacionális léptékek keveredését tapasztaljuk.

Mindezek alapján a moldáv identitás tanulmányozásánál az „idejétmúlt” strukturalista, valamint a „divatos” posztesszencialista megközelítéseknek (lásd bővebben Malešević 2003) egyaránt van relevanciájuk. Előbbi a szubjektum agenciáját elvetve az identitást társadalmilag meghatározottnak tekinti, amely esetünkben a relatív nyugalmat biztosító szovjet korszak struktúráinak (jelenleg is érvényesülő) erőteljes beágyazottságában köszön vissza. Másfelől a posztesszencialista identitáskonceptió moldovai érdekessége, hogy az nem csupán egy posztmodern állapot eredményeként fluid (összefüggésben a növekvő migrációs kényszerrel), hanem azért is, mert az identitás építőkövei egymásba csúsznak és összemosódnak, amint ezt a léptékek szerint vizsgálva is láthattuk. A lokálisan értelmezhető réteg ugyanúgy kifejezésre jut a nemzeti szinten (pl. a „moldáv vonal”, amely a hely szelleméből táplálkozó autenticitás és tradicionalizmus elemeire épít), mint a nemzeti szint a lokális szinten keresztül (pl. az időről időre fellobbanó, román vagy orosz külpolitikai közeledést elutasító tüntetések).

Ugyanakkor a moldáv identitás a posztkoloniális hibriditások meghasadt-ságára emlékeztet a gyarmatosító logika hagyatékaként, amely az etnikai iden-

titás „kialakulását” egy nem befejezett, teleologikus folyamatként értelmezve kívánta a maga részére kiaknázni. Tanulmányunkban rámutattunk arra, hogy a történelem folyamán (és manapság is) hiába próbálta egy külső erőcentrum ki játszani a moldáv identitás egy-egy számára kedvező rétegét a támogatott nacionalizmusok által, sikertelen volt mindegyik projekt, mert az identitáselemek között nincs alá-fölé rendeltség. Így „a kulturális reprodukció nem ugyanazt a végterméket eredményezi, hanem valami mást, a hibridet” (Bhabha 1994, 159.). Vagyis hiába próbált Oroszország, Románia vagy éppen az EU a keleti partnersegen keresztül adott kulturális irányvonalat érvényesíteni, a várakozásokkal szemben minden esetben egy sajátos helyi termék jött létre. Ez rendre megnyilvánul az ország (geo)politikai útkeresésében, ahogy Moldova újra és újra pufferzónában találja magát.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Irodalom

- Antonsich, M. (2009): National identities in the age of globalisation: The case of Western Europe. *National Identities*, 3., 281–299. <http://doi.org/c4cj4d>
- Atlas DMR (2004): *Atlas of the Dniester Moldavian Republic*. Sheriff Publishing and Printing Center, Tiraspol
- Benkő, A., Malek, M. (2005): Akteure des Konflikts um Transnistrien (Moldau). *Südosteuropa*, 1., 56–79.
- Berg, L. D. (2004): Scaling knowledge: towards a critical geography of critical geographies. *Geoforum*, 5., 553–558. <http://doi.org/bwc7s8>
- Belina, B.; Arambaşa, M. (2007): Alltägliche Identitätskonstruktionen in der Republik Moldau zwischen Rumänismus und Moldovenismus. *Europa Regional*, 4., 189–198.
- Berindei, D. (1996): Die Kulturbeziehungen zwischen der Republik Moldova und Rumänien. *Der Donauraum*, 3–4. (Republik Moldova: Sonderheft), 103–106.
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Bhabha, H. K. (1994): *The location of culture*. Routledge, London
- Bochmann, K., Dumbrava, V., Müller, D., Reinhardt, V. (Hrsg.) (2012): *Die Republik Moldau (Republica Moldova) – Ein Handbuch*. Universitätsverlag, Leipzig
- Brenner, N. (1999): Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies. *Theory and Society*, 1., 39–78. <http://doi.org/bzw7j7>
- Brubaker, R. (1994): Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutional account. *Theory and Society*, 1., 47–78. <http://doi.org/frnjpdk>
- Cazacu, M. (1996): Moldau – Bessarabien – Transnistrien. *Der Donauraum*, 3–4. (Republik Moldova: Sonderheft), 14–21.

- Cazacu, M., Trifon, N. (2017): *Republica Moldova. Un stat în căutarea națiunii*. Cartier, Chișinău
- Chari, S., Verdery, K. (2009): Thinking between the posts: Postcolonialism, postsocialism, and ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History*, 1., 6–34. <http://doi.org/fkw97w>
- Cullen, D., Ryan, J., Winders, J. (2013): Postcolonialism. In: Johnson, N. C., Schein, R. H., Winders, J. (eds.): *The Wiley-Blackwell companion to cultural geography*. Wiley-Blackwell, Chichester, 508–523. <http://doi.org/cwn6>
- Cusco, A. (2017): *A contested borderland. Competing Russian and Romanian visions of Bessarabia in the late nineteenth and early twentieth century*. Central European University Press, Budapest, New York
- Dingsdale, A. (1999): New geographies of post-socialist Europe. *The Geographical Journal*, 2., 145–153. <http://doi.org/cgfd53>
- Dumbrava, V. (2002): Die „Last der Geschichte“ in der Republik Moldau. *Südosteuropa*, 7–9., 431–448.
- Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest
- Goina, C. (2005): How the state shaped the nation: an essay on the making of the Romanian nation. *Regio. Minorities, Politics, Society*, 1., 154–169.
- Gregory, D. (2004): *The colonial present*. Blackwell, Malden, Oxford, Carlton
- Häkli, J. (2018): Afterword. Transcending scale. In: Herb, G. H., Kaplan, D. H. (eds.): *Scaling identities. Nationalism and territoriality*. Rowman & Littlefield, Lanham, 271–282.
- Hausleitner, M. (2008): Bessarabien als historische Region In: Khal, T., Metzeltin, M., Ungureanu, M. R. (Hrsg.): *Rumänien. Raum und Bevölkerung, Geschichte und Geschichtsbilder, Kultur, Gesellschaft und Politik heute, Wirtschaft, Recht und Verfassung, historische Regionen*. LIT Verlag, Berlin, Münster, Wien, Zürich, London, 825–839.
- Heller, W., Arambaşa, M. N. (Hrsg.) (2009): *Am östlichen Rand der Europäischen Union – Geopolitische, ethnische und nationale sowie ökonomische und soziale Probleme und ihre Folgen für die Grenzraumbevölkerung*. Universitätsverlag Potsdam, Potsdam (Potsdamer Geographische Forschungen; 28.)
- Hofbauer, H.; Roman, V. (1997): *Bukowina, Bessarabien, Moldawien: Vergessenes Land zwischen Westeuropa, Rußland und der Türkei*. Promedia Verlag, Wien
- Illés T. (2018a): A kulturális globalizáció földrajzi vonásai. *Tér és Társadalom*, 2., 3–20. <http://doi.org/cwn7>
- Illés T. (2018b): Kelet és Nyugat között – a román csoportok etnikai földrajzi vizsgálat a kezdetektől napjainkig. *Földrajzi Közlemények*, 2., 137–153.
- Jones, K. T. (1998): Scale as epistemology. *Political Geography*, 1., 25–28. <http://doi.org/c7pk6q>
- Kaplan, D. H. (2018): National identity and scalar processes. In: Herb, G. H., Kaplan, D. H. (eds.): *Scaling identities. Nationalism and territoriality*. Rowman & Littlefield, Lanham, 31–47.
- King, C. (2000): *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of culture*. Hoover Institution Press, Stanford
- Kiossev, A. (2011): *The self-colonizing metaphor. Atlas of transformation*. <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html> (Letöltés: 2018. október 3.)
- Koobak, R., Marling, R. (2014): The decolonial challenge: Framing post-socialist Central and Eastern Europe within transnational feminist studies. *European Journal of Women's Studies*, 4., 330–343. <http://doi.org/f239kr>
- Kovačević, N. (2008): *Narrating post/communism. Colonial discourse and Europe's borderline civilization*. Routledge, Abingdon <http://doi.org/cwn8>
- Kőszegi M. (2016a): Nacionalizmusok Európa keleti felében. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE, Budapest, 35–43.
- Kőszegi M. (2016b): Kis népek nacionalizmusa az európai posztsovjét térségben: a krími tatárok és a gagauzok. *Földrajzi Közlemények*, 4., 285–296.
- Lazarus, N. (2012): Spectres haunting: Postcommunism and postcolonialism. *Journal of Postcolonial Writing*, 2., 117–129. <http://doi.org/cwn9>
- Malešević, S. (2003): Researching social and ethnic identity: A sceptical view. *Journal of Language and Politics*, 2., 265–287. <http://doi.org/frk2h5>
- March, L. (2007): From Moldovanism to Europeanization? Moldova's communists and nation building. *Nationalities Papers*, 4., 601–626. <http://doi.org/cj34kb>
- Marciniak, K. (2009): Post-socialist hybrids. *European Journal of Cultural Studies*, 2., 173–190. <http://doi.org/d85qhp>

- Marston, S. A., Jones, J. P., Woodward, K. (2005): Human geography without scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4., 416–432. <http://doi.org/dz5rcc>
- Biroul Național de Statistică (2004): *Recensământul populației 2004, Culegere statistică. Vol. 1. Caracteristici demografice, naționale, lingvistice, culturale*. Biroul Național de Statistică, Chișinău
- Biroul Național de Statistică (2014): *Recensământul populației și al locuințelor din 2014*. Biroul Național de Statistică, Chișinău. <http://recensamant.statistica.md> (Letöltés: 2018. október 3.)
- Moore, D. C. (2006): Is the post- in postcolonial the post- in post-Soviet? Towards a global postcolonial critique. In: Kelertas, V. (ed.): *Baltic postcolonialism*. Rodopi, Amsterdam, New York, 11–43.
- Neukirch, C. (1996): *Die Republik Moldau: Nations- und Staatsbildung in Osteuropa*. LIT Verlag, Münster (Osteuropa: Geschichte, Wirtschaft, Politik; 9.)
- Neukirch, C. (2003): Moldau und Europa: Mehr als eine Nachbarschaft? *Südosteuropa Mitteilungen*, 4–5., 15–29.
- Nita, S. (2016): Circular migration within the EU-Moldova mobility partnership. In: Solé, C., Parella, S., Martí, T. S., Nita, S. (eds.): *Impact of circular migration on human, political and civil rights. A global perspective*. Springer, New York, 23–44. <http://doi.org/cwvpb>
- Oroszországi népszámlálás (1897): *Pod red. N. A. Trojnickogo. t.II. Obshhij svod po Imperii rezul'tatov razrabotki dannyh Pervoj Vseobshhej perepisi naselenija, proizvedennoj 28 janvarja 1897 goda*. Izdanie Central'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del, S.-Peterburg, 1905. Tablica XIII. Raspredelenie naselenija po rodnomu jazyku.
- Owczarzak, J. (2009): Introduction: Postcolonial studies and postsocialism in Eastern Europe. *Focaal*, 1., 3–19. <http://doi.org/cjqhw2>
- Park, M. (2010): South reads Western and Eastern East: Second-hand orientalism in Kiltro, a Chilean martial arts film. In: López-Calvo, I. (ed.): *One world periphery reads the other: Knowing the "oriental" in the Americas and the Iberian peninsula*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 393–405.
- Petrescu, C. (2001): Contrasting/conflicting identities. Bessarabians, Romanians, Moldovans. In: Trencsényi, B., Petrescu, D., Petrescu, C., Iordachi, C., Kántor, Z. (eds.): *Nation-building and contested identities: Romanian and Hungarian case studies*. Regio Books, Editura Polirom, Budapest, Iași, 153–179.
- Račevskis, K. (2002): Toward a postcolonial perspective on the Baltic states. *Journal of Baltic Studies*, 1., 37–56. <http://doi.org/dpg8k9>
- Radcliffe, S. A. (1997): Different heroes: Genealogies of postcolonial geographies. *Environment and Planning D: Society and Space*, 8., 1331–1333. <http://doi.org/cwpc>
- Robinson, J. (2003): Postcolonializing geography: Tactics and pitfalls. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 3., 273–289. <http://doi.org/fnspp4>
- Said, E. (2000): *Orientalizmus*. Európa, Budapest
- Sellier, A., Sellier, J. (1991): *Atlas des peuples d'Europe centrale*. La Découverte, Paris
- Sharp, J. P. (2009): *Geographies of postcolonialism. Spaces of power and representation*. Sage, Los Angeles, London
- Sidaway, J. D., Woon, C. Y., Jacobs, J. M. (2014): Planetary postcolonialism. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 1., 4–21. <http://doi.org/f54s67>
- Sieg, H. M. (2011): Der Transnistrien-Konflikt: Voraussetzungen für eine Konfliktlösung. *Südosteuropa Mitteilungen*, 3., 63–77.
- Siupur, E. (1993): Von Bessarabien zur Republik Moldau – die historischen Wurzeln eines Konflikts. *Südosteuropa*, 3–4., 153–162.
- Solomon, F. (2002): Auf der Suche nach Identität: Ethno-kulturelle Auseinandersetzungen in der Republik Moldau. *Südosteuropa*, 7–9., 449–464.
- Stenning, A., Hörschelmann, K. (2008): History, geography and difference in the post-socialist world: Or, do we still need post-socialism? *Antipode*, 2., 312–335. <http://doi.org/d8h63b>
- Suchland, J. (2011): Is postsocialism transnational? *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 4., 837–862. <http://doi.org/c6cwq3>
- Țicu, O. (2018): *Homo Moldovanus Sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în R(A)SSM (1924–1989)*. Arc, Chișinău
- Timár J. (2006): Nyugati hegemonia a földrajzban. In: Kiss A., Mezősi G., Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*.

- SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék; SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 707–716.
- Tlostanova, M. (2012): Postsocialist ≠ postcolonial? On post-Soviet imaginary and global coloniality. *Journal of Postcolonial Writing*, 2., 130–142. <http://doi.org/f3tfkm>
- Todorova, M. (2010): Balkanism and postcolonialism, or on the beauty of the airplane view. In: Bradatan, C., Oushakine, S. A. (eds.): *In Marx's shadow. Knowledge, power, and intellectuals in Eastern Europe and Russia*. Lexington Books, Lanham. 175–195.
- Tontsch, G. H. (1996): Der verlorene Sohn: Moldova und Rumänien. *Südosteuropa Mitteilungen*, 4., 336–343.
- Tőkés R. (1998): Iránytű vagy zsákutca? – A legújabb tranzitológiai irodalommal vitázva. *Beszélő*, 2., 31–38.
- Tuvikene, T. (2016): Strategies for comparative urbanism: Post-socialism as a de-territorialized concept. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 132–146. <http://doi.org/f8wj3b>
- van Meurs, W. (2003): Moldova – nationale Identität als politisches Programm. *Südosteuropa Mitteilungen*, 4–5., 31–43.
- Verdery, K. (1996): Nationalism, postsocialism, and space in Eastern Europe. *Social Research*, 1., 77–95.
- Wolff, L. (1994): *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford
- Zabarah, D. A. (2013): Die Republik Moldau: Staatswerdung im Spannungsfeld zwischen historischen Ansprüchen und dem Zerfall alter Ordnungen. In.: Hilger, A., von Wrochem, O. (Hrsg.): *Die geteilte Nation: nationale Verluste und Identitäten im 20. Jahrhundert*. Oldenburg Verlag, München 117–134. <http://doi.org/cwpc>

**Polese A. et al. (eds.) (2017): Identity and nation
building in everyday post-socialist life
(Routledge, Oxford, 182 o.)**

BAROCH CSABA

BAROCH Csaba: MSc-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; baroch.08@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1663-3999>

Csaba BAROCH: MSc student, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; baroch.08@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1663-3999>

Az alábbiakban bemutatandó, Abel Polese nevével fémjelzett tanulmánykötet Polese számos korábbi munkájához hasonlóan a posztszocialista és posztszovjet államok, területek nemzeti identitását, nacionalizmusának kibontakozását, illetve ezek kulturális, gazdasági és elméleti elemeiből álló szerkezeti felépítését mutatja be. A könyv szövege azonban korántsem elnagyolt, a letisztult felépítésményi elemek vizsgálatakor kiemeli a köznapi társadalmi környezetet. A szerzők ezen identitástermelő szint szereplőinek partikuláris cselekvései alapján tárják eléink az amúgy sokszor elitista szemszögű, hierarchikus terjedésűnek hitt nemzeti hovatarozást és nacionalizmust. E két fogalomnál az alulról való szerveződés figyelembevételével a tanulmányok valóságghű társadalmi képet mutatnak és témájukban igen sokszínűek. Ezáltal az olvasó a posztszovjet nemzeti érzést és kifejeződését több szemszögből láthatja, a metál és jazz zenei szcénáitól kezdve az orosz diaszpórák gasztronómiáján át a narancsos forradalom mentalitásának megismeréséig.

A könyv egyfelől a Tallinni Egyetem Politikatudományi Tanszéke köré összpontosul, ahol három szerző is dolgozik, másrészt egybegyűjti olyan kutatók munkáját, akik szintén a volt Szovjetunió területén élők identitáskonstrukcióját vizsgálják. A kötetet három építőelem osztja fejezetekre. Elsőként zenei és kulturális tanulmányokat olvashatunk, a második rész a helyi fogyasztási szokásokra tér ki, végül a harmadik szakasz a nemzeti diskurzusok és az ezzel kapcsolatos elméletek empirikus alátámasztásáról értekezik.

A kiadványban tárgyalt országokat leggyakrabban a posztszocialista, posztszovjet, esetleg a posztkommunista címkével szokták illetni. A hazai szakirodalomban a korábbi szovjet szatellitállamokat posztszocialista, míg a Szovjetunió volt tagköztársaságait posztszovjet államoknak nevezik. A rendszervál-

tás óta eltelt időszak azonban megmutatta, hogy a két kategórián belül is jelentős eltérések vannak. A viszonylagos mozaikosság miatt érdemes a posztszocialista terminust tágabb halmazként értelmezni, így a posztszocialista országsoporton belül elkülöníthetjük a posztszovjet országokat, amelyek a volt Szovjetunió államtestének részeként léteztek, majd a vasfüggöny lehullásával jellemzően más nemzeti identitási, gazdasági-fogyasztási és kulturális-társadalmi milióból indultak, mint a nyugatabbra fekvő kelet-közép-európai országok.

Az Abel Polese, Jeremy Morris, Emilia Pawłusz és Oleksandra Seliverstova által szerkesztett tanulmánykötet a fenti csoportosítást alkalmazza, kiemelve néhány kelet-európai, balti és kaukázusi országot. A szerkesztők legismertebb tagja Abel Polese, a Dublini Egyetem kutatója, aki több, a posztszovjet identitásokról és nemzetépítésekről szóló kötet összeállítója volt. A 2016-os *Nation-building and identity in the post-soviet space: New tools and approaches* a jelen recenzióban tárgyalt kötet előzményeül szolgálhat, bár előbbiben jóval nagyobb hangsúlyt kapnak az ázsiai térségek (Polese, Isaacs 2016). Polese szakterületei közé tartozik a jog- és államtudományi alapokon nyugvó kulturálisdiverzitás-fenntartás vagy a nonprofit szervezetek vizsgálata. Jeremy Morris az Aarhusi Egyetem Globális Tanulmányok Tanszékének professzora, és a posztszocializmus antropológiai oldalával foglalkozik. Emilia Pawłusz és Oleksandra Seliverstova a Tallinni Egyetem munkatársai, ahol az észti és a lett identitást kutatják a Jog- és Államtudományi Tanszéken, illetve a Politikatudományi Tanszéken.

A Routledge gondozásában 2018-ban megjelent *Identity and nation building in everyday post-socialist life* című könyv a Contemporary Russia and Eastern Europe sorozat részeként bizonyos posztszovjet államokra és jelenségekre koncentrál. A posztszocialista vagy posztszovjet identitások és nemzetépítések korábbi politológiai, történelmi fókuszú vizsgálataival ellentétben a szövegek a nemzet (újra)kibontakozása és a hovatartozás, nemzeti kötődés kérdéskörét a mindennapok emberének perspektívájából igyekeznek megérteni.

Ehhez hasonló, hazai vonatkozású kutatások a magyar etnikum és nemzet-tudat tematikájában is történtek. Az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének jóvoltából Kovács Nóra és Szarka László szerkesztésében *Tér és terep* címmel három kötet is megjelent, melyek a hazai és környező területek etnikai, identitásbeli folyamatait követték figyelemmel. Kiemelt példaként a második kötetből Papp Richárd és Hajnal Virág tanulmányait említeném, melyek magyar kisebbségi kultúrákat és relációkat vizsgálnak (Hajnal 2003; Papp 2003). A Polese-kötettel való hasonlóság elsősorban a mindennapok, illetve a mindennapi emberek központi szerepében érzékelhető. Az eredményeket tekintve a két hazai tanulmány jól bemutatja, hogy a közös magyar hagyományok, ünnepek hogyan termelik újra a nemzeti identitást, továbbá hogy milyen különbségek jelentkeznek az anyaországi szellemiséghez képest. E jelenségre pedig orosz és román példát is találhatunk a tárgyalt posztszovjet témájú gyűjteményben (Iglesias 2018; Pechurina 2018).

Az ismertetendő könyv alaphalmaznak veszi a posztszocialista kontextust, amit célravezetőnek tartok, ugyanis így a mesterséges államhatárok nem választják le a szűkebb posztszovjet államkategóriát etnikai, történelmi, gazdasági környezetéről. Általánosan három elmélet adja a tanulmányok gerincét. Michael Billig banális nacionalizmusa a nemzet különböző reprezentációira utal, melyek a rejtett, hétköznapi szimbólumokat, gyakorlatokat mint az összetartozás alapját jelentik meg (Billig 1995). Thomas Hylland Eriksen informális nacionalizmusa az előzőhöz hasonló fogalom, de magában foglalja a felülről érkező nemzeti identitással való szembenállást is (Eriksen 1993). A második rész három szerzője pedig kiemeli a Robert John Foster munkáiból átvett fogyasztói állampolgárságot, amely nemzeti érdeket, értéket szem előtt tartó fogyasztói magatartás (Foster 2002).

A bottom-up perspektívából adódóan a tanulmányok a kulturális antropológia és az etnográfia résztvevő megfigyeléséből táplálkoznak. A valódi interakciók irányított vagy beszélgetésbe öltöztetett interjúk formájában jelennek meg. A szövegtestekben megjelenő interjúrészeket nagyon jól alátámasztják a tanulmányokban bemutatott folyamatokat (Astapova 2018; Iglesias 2018; Pechurina 2018; Seliverstova 2018). Azonban az első, kulturális tematikájú fejezetben (Strzemžalska 2018) véleményem szerint több interjúüddézzel szélesebb képet kaphattunk volna a bakui zenei és klubéletről vagy a grúz múzeumok és a társadalom kapcsolatáról.

A következő néhány gondolatban kísérletet teszek az amúgy bő szakirodalmi háttérrel rendelkező szövegek elméleti kiegészítésére. Az általam példának hozott két társadalomtudományi elmélet segítheti néhány, a kötetben előforduló folyamat megértését. A Deleuze és Guattari (1987) szerzőpárhoz köthető rizómák a sokféleség megtestesítői. Esetünkben a középpont nélküli underground (ellen- és szubkultúrák, helyi szerveződések) metaforái, melyek fonalai a populáris szint felé közelítenek. Itt a hatalom beépítheti őket a mainstream diskurzusba, viszont ellenkező esetben, tiltást alkalmazva visszaszoríthatja őket a föld alá. Az Azerbajdzsán jazzkultúrájáról szóló szövegben (Strzemžalska 2018) megjelenő underground és populáris szint között ingadozó jazz-zenei szintér állami politikával való viszonya hasonló rizomatikus szerkezetként alakul, de a szöveg nem ábrázolja ezt kellőképp.

Az ukrainai nemzeti érzelmű fogyasztói állampolgárság (Bulakh 2018) és az orosz nyelvű migránsok online gasztronómiai hagyományőrzése (Pechurina 2018) kapcsán jelentős terjesztő a telekommunikáció, az internet és a közösségi média. A cselekvőhálózat-elmélet ezen alkalmazásokat, eszközöket az emberekkel egyenrangú cselekvőknek ítéli. Így a digitális világ hálózatában sem tesz különbséget emberi és nem emberi terjesztők között (Latour 2005). A két tanulmányban nem jelenik meg az internet vagy a digitális kapitalizmus azon veszélye, miszerint a nagytőke és a pártpolitika átvette az uralmat a még szabadnak látszó virtuális terek felett, melynek következtében a hétköznapi nemzetépítésből top-down propaganda vagy egyszerű árucikk válhat (Sidó, Szabó 2018).

Ugyan a könyvben nem találunk kifejezetten földrajzi megközelítéseket, az identitások és nemzetképek térbeli vízióinak és viszonyainak aspektusa közvetetten adódik a mű tartalmából. A terepmunka-beszámolóok alapján inkább következtetni lehet a vizsgálati terület földrajzi sajátosságaira, összefüggéseire, mintsem hogy azok konkrétan megjelenjenek az elemzésekben. Ennek egyik oka lehet, hogy a szerkesztők inkább a jog- és államtudomány területéről érkeztek, a tanulmányok szerzői pedig más társadalomtudományok diszciplínáját erősítik. Aneta Strzemżalska (Szentpétervári Egyetem), Tetiana Bulakh (Indianai Bloomington Egyetem) és Anastasiya Astapova (Tartui Egyetem) antropológusok, etnográfusok; Anna Pechurina (Leedsi Egyetem), Alisa Datunashvili (Tbiliszi Állami Egyetem) és Julien Danero Iglesias (Glasgowi Egyetem) pedig szociológusok. További földrajzot mellőző indok lehet, hogy a geográfia „hétköznapi léptéken” dolgozó kutatásai inkább idiografikusnak ismert hagyományokkal rendelkeznek. Ennek ellenére több tanulmányban előkerül néhány geográfiai téma, néhol földrajztudósok hivatkozásával is.

Többszörös példa lehet a Pawłusz (2018), Bulakh (2018) és Iglesias (2018) szövegeiben megjelenő képzeleti földrajzok fogalomköre. A képzeleti földrajzok általában Nyugat-Európa képében jelennek meg (Said 1978), amelyhez szorosan kapcsolódik a *zagranytsa* fogalma, melyet Bulakh (2018) Alexei Yurchak elméletén alapulva említ. A *zagranytsa* már a szovjet érában megjelent mint vágyakozás Európa, Jugoszlávia paradicsominak képzelt világi felé (Yurchak 2006). A képzetekkel kapcsolatos fogalompart a Benedict Anderson (1983) könyvének alapul elképzelt közösségek képviselik. Viszont itt a vizsgált csoport nem egy más világot idealizál, hanem a saját nemzeti közösséget szilárdítja meg vagy terjeszti ki, ahogyan ezt Polese (2018) narancsos forradalomról szóló beszámolójában is olvashatjuk. Érdekes párhuzam, hogy míg a fizikai térre vonatkozó fogalom elvágyódást mutat, addig a belső, mentális térben megélt koncepció az összetartozást erősíti.

Városföldrajzi szempontokat olvashatunk Oleksandrova Seliverstova (2018) az észti fogyasztói állampolgárságról szóló írásában. A szöveg szerint létrejönnek félelemmel telített helyek, amelyek az észtek és az észtországi oroszok között akár agorafóbiába torkolló demarkációs vonalat jelölnek ki. A különböző boltok, piacok (helyek) etnicitás alapján megosztott látogatottsága pedig igen nagy hatással van az egyén városi térhasználatára, ami sajátosan termeli újra a két csoport nemzethez való kötődéseit és elutasítását.

További példaként említhetjük Emilia Pawłusz (2018) értekezését, amelyben a nemzeti identitás megélését és a koncertélmény kapcsolatát taglalja. Nichola Wood kulturális geográfus megidézésével, a humanisztikus földrajz testközpontúságával (és fenomenológiájával) írja le az arctalan tömeg és az intimitás megosztásának térbeli viszonyait (vö. Wood, Duffy, Smith 2007). Egy olyan nemzeti töltetű performativitást mutat be, amelyet a nyelv nem tud átadni, hanem hangok és mozgások térbelisége fejezi ki azt.

Azért tartottam fontosnak kitérni a tanulmánykötet kivilágoló és látens földrajzi dimenzióira, mert a teljes mű a mainstream társadalomföldrajzban

diskurzusokat képző alapfogalom, a lépték köré fonódik (vö. Berki 2017). A szerzők más-más hangsúlyokkal, de a lépték három szintjét különítik el a nemzeti identitás építkezésében: az elit-, a mediális és a banális szinteket.

A könyv alulról szerveződő nézőpontja már a bevezető fejezetben elkülönít forró és hűvös vagy banális nacionalizmust. A forró-hűvös értékpárt (a változás igénye, szemben a változás kiküszöbölésének igényével) Lévi-Strauss vezette be a társadalmi emlékezet leírására (Lévi-Strauss 1966). E kettőség a banális, informális és formális nacionalizmussal (Billig 1995; Eriksen 1993) együtt értelmezhető: a forró nacionalizmus olyan, központilag bensővé tett történelem, mely a formális nemzetépítés jegyében a nemzeti fejlődés motorjává kíván válni és a társadalom különböző rétegeitől integrálódás címén asszimilációt követel; a hűvös nacionalizmus pedig a nemzeti változást *grand récit*-ként felfogó centrum ellen a helyi alternatívák folytonosságait pártolja (Assmann 1992).

A kötet másik sajátossága a hatalom és az emberek között lévő közvetítő szereplői réteg. A mediális szint vagy a formalitásból, vagy az informalitásból ered, és különböző szinten mindkettő hat rá. Általában ilyen állami intézmények az iskolák vagy múzeumok (Datunashvili 2018), alulról jövő pedig lehet egy zenei stílus (Pawłusz 2018) vagy egy civil szervezet (Polese 2018). Persze a hatások egyik oldalról felerősödhetnek, kiegyenlítődhetnek vagy átkerülhetnek a másik oldalra. A változásra lehet példa a popzene (Pawłusz 2018), a divat (Bulakh 2018) vagy a folklór (Bulakh 2018; Pawłusz 2018; Strzemżalska 2018). A középső szint azonban magában foglalja a könyv gondolatmenetének talán legnagyobb problematikáját: az esettanulmányokban látszik, hogy ebben a párbeszédben az „alsó” társadalmi réteg igazából a középosztály. A valódi alsóbb rétegnek is számos informális cselekvésmintázata van, de ezek még annyira sem nyernek érvényt a nemzeti diskurzusokban, mint a középosztály szokásai.

A kötet tanulságai alapján a banális nacionalizmus a top-down kultúrpolitika és az egyéni performativitások találkozása. Kutatási szempontból kettéválaszthatjuk informális és formális elemekre, azonban ezek határai kontextusfüggők. Előfordulhat, hogy a banális nacionalizmus bizonyos társadalmi környezetben felvirágozhat, mint a szerbiai román kisebbség vagy az euromajdan (a kijevi Függelenség téren 2013-ban elinduló tüntetэшullámok) esetében (Iglesias 2018; Polese 2018), de a hatalom gátolhatja is a mindennapi konstrukciók érvényesülését, mint ahogy ez Azerbajdzsán vagy Grúzia esetében látható (Datunashvili 2018; Strzemżalska 2018). A nacionalizmus egyénre gyakorolt hatása tehát az állami politikák és a társadalmi valóságok összeütközésében jelenik meg.

Ahogy a szerkesztők a kötet konklúziójában említik, ez a mű annak a folyamatnak az egyik első kísérlete, mely a posztszovjet identitásokról való diskurzust visszahelyezi az emberek fennhatósága alá. E kijelentésre alapozva úgy gondolom, lesz folytatás, feltehetőleg Köztes-Európa felé. A tanulmányok egyik legfontosabb üzenete, hogy különbséget tesznek létrehozott és fenntartott identitás között. Létrehozott lehet egy központilag támogatott, általánosító retorika és lehet a könyv tanulmányaiban bemutatott helyi, nemzethez viszonyu-

ló magatartás. Egy nagy narratíva egyaránt fenntartható lehet a maga politikailag válogatott összetevőivel és a helyi értékek, szokások, közösségek iránti elkötelezettséggel. A kettő közötti konfliktus abban rejlik, hogy előbbi esetben a nemzet definíálása, utóbbinál pedig annak megélése a cél. Avagy az előbbinél sokak szenvedik el kevesek ideáját, utóbbinál viszont az egyén – Sartre (1991) egzisztencializmusához hasonlóan – önmagáért és a közösségért való felelősséget kap. Az *Identity and nation building in everyday post-socialist life* című kötetet azoknak ajánlom, akik a nemzeti hovatartozást, annak építkezését emberi kontextusában és totalításában szeretnék megérteni. A problémafelvetés ugyanis hazánkban is régen megfogalmazódott: „Nemzeti oldal, olvasom a nemzeti oldal lapjában. Ó, ó. Mintha a másik oldal nem volna az... Hát hiszen az ún. nemzeti oldálnak éppen evvel kéne szembenézni, hogy a nemzet ilyen, és nem egészen olyan, mint ő vagy ahogy ő képzei.” (Esterházy 1996, 33.).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferezóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával valósult meg.

Irodalom

- Anderson, B. (1983): *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, New York, London
- Assmann, J. (1992): *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press, Cambridge
- Astapova, A. (2018): How to pronounce 'Belarusian'? Negotiating identity through naming. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 131–145.
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Billig, M. (1995): *Banal nationalism*. Sage, London
- Bulakh, T. (2018): Made in Ukraine: consumer citizenship during EuroMaidan transformations. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 73–90.
- Datunashvili, A. (2018): The Georgian National Museum and the Museum of Soviet Occupation as loci of informal nation building. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 52–69.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987): *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. The University of Minnesota Press, Minneapolis
- Eriksen, T. H. (1993): Formal and informal nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 1., 1–25. <http://doi.org/c4b7m7>
- Esterházy, P. (1996): *Egy két haris*. Magvető, Budapest

- Foster, R. J. (2002): *Materializing the nation: Commodities, consumption, and media in Papua New-Guinea*. Indiana University Press, Bloomington
- Hajnal V. (2003): Egy szerémségi magyar szórványközösség világa. In: Kovács N., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 23–42.
- Iglesias, J. D. (2018): Nuanced identities at the borders of the European Union: Romanians in Serbia and Ukraine. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 146–160.
- Latour, B. (2005): *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press, Oxford
- Lévi-Strauss, C. (1966): *The savage mind*. The University of Chicago Press, Chicago
- Papp R. (2003): Rítus és nemzet a vajdasági magyar kisebbségi kultúra tükrében. In: Kovács N., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–22.
- Pawłusz, E. (2018): Can musicians build the nation? Popular music and identity in Estonia. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 34–51.
- Pechurina, A. (2018): National food, belonging, and identity among Russian-speaking migrants in the UK. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 91–108.
- Polese, A. (2018): Can nation building be 'spontaneous'? A (belated) ethnography of the Orange Revolution. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 161–175.
- Polese, A., Isaacs, R. (2016): *Nation-building and identity in the post-soviet space: new tools and approaches*. Routledge, New York, London
- Said, E. W. (1978): *Orientalism*. Pantheon Books, New York
- Sartre, J.-P. (1991): *Exisztencializmus*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest
- Seliverstova, O. (2018): Consumer citizenship and reproduction of Estonianness. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 109–127.
- Sidó Z., Szabó N. (2018): Bevezető a Fordulat 23. számához. *Fordulat*, 23., 2–8.
- Strzemżalska, A. (2018): Formal and informal nationalism: jazz performances in Azerbaijan. In: Polese, A., Morris, J., Pawłusz, E., Seliverstova, O. (eds.): *Identity and nation-building in everyday post-socialist life*. Routledge, Oxford, 17–33.
- Wood, N., Duffy, M., Smith, S. J. (2007): The art of doing (geographies of) music. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5., 867–889. <http://doi.org/fbtr59>
- Yurchak, A. (2006): *Everything was forever, until it was no more: The last soviet generation*. Princeton University Press, Princeton

Cusco, A. (2017): A contested borderland. Competing Russian and Romanian visions of Bessarabia in the late nineteenth and early twentieth century (Central European University Press, Budapest, New York, 338 o.)

ILLÉS TAMÁS

ILLÉS Tamás: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

Tamás ILLÉS: PhD student, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

2018. március 13-án a chişinăui (kisinyovi) parlamentben egy olyan törvénytervezetet iktattak, amely a Moldovai Köztársaság Romániával való egyesülését indítványozza. Alig két héttel később a bukaresti parlament egy ünnepi nyilatkozatban hasonló szándékáról tett tanúbizonyságot: „Talán nincs elég bátorságunk kimondani, hogy mit szeretnénk? (...) Én azt akarom, hogy egyesüljünk Moldovával.” (Liviú Dragnea, a kormányzó Szociáldemokrata Párt elnöke). Képzeljük csak el, ha a magyar törvényhozás hasonló lépésre szánná el magát például a felvidéki magyar tömbökre vonatkozóan! A sajtóvisszhang mégis elmaradt. Nem véletlen, hogy a Moldovára jellemző többszörös társadalmi megosztottsággal, sorozatos tüntetésekkel és az európai integráció kudarcával a nemzetközi döntéshozók látszólag nem tudnak mit kezdeni, a moldovai események rendszerint a hegemon geopolitikai diskurzusok leegyszerűsítő sémáiba (pl. Nyugat és Kelet) ágyazódnak. Mindez jelzi az európai posztsovjet térségre vonatkozó ismerethiányunkat és dichotómiák megfogalmazására való hajlandóságunkat, holott a „történelem szinte mellettünk zajlik”.

Andrei Cusco munkája erre a nehezen megfogható terepre kalauzol minket, azt a különleges helyzetet járva körül, ahogyan egy geopolitikai ütközőzónába szorult határ menti régió az orosz birodalom- és a román nemzetépítési törekvések között a szimbolikus hadviselés tárgyává válik. A címben szereplő Besszarábia soha nem volt koherens közigazgatási egység, csupán 1812 és 1940 között jelölte így az orosz közigazgatás (jobb alternatíva hiányában) a Prut, a

Dnyeszter és a Fekete-tenger közötti területet. A mű elméletileg rendkívül széles alapokra támaszkodik, amelyhez impozáns szakirodalmi háttér párosul. Az elméleti keretek lefektetését követően az empirikus részek szerkezete első ránézésre meghökkentőnek tűnhet, de csak azért, mert Cusco bátran elrugaszkodik a Magyarországon megszokott historicista állásponttól, és a Besszarábia feletti igényt igazoló érvelési stratégiákra nem a történelmi események kronologikus medrén, hanem eltérő dimenziókon keresztül világít rá. A második fejezetben például Dél-Besszarábia – mint gyakran gazdát cserélő pufferzóna – szolgáltat földrajzi keretet a nacionalista és imperialista diskurzusok vizsgálatához. A harmadik fejezet a Besszarábia százéves orosz annektálására („felszabadítására”) rendezett állami ünnepek szimbolikus jelentőségét és az azokra adott román válaszokat öleli fel. A következő fejezetben három Besszarábiából származó, a román-orosz kapcsolatokat meghatározó író (Bogdan Petriceicu Hasdeu, Constantin Stere és Dimitrie C. Moruzi) esszéinek ütköztetéséből a helyi identitások bizonytalanságára és töredezettségére következtet, amelyet csak fokoztak az erősödő nacionalizmusok és osztálymozgalmak. Az utolsó fejezet a Besszarábiáért folytatott szimbolikus versengést az 1. világháború és az azt közvetlenül megelőző időszak feszült diplomáciai kapcsolatainak tükrében vizsgálja.

Amint arra a könyv is rámutat, a magasabb léptékű narratívaütköztetéseket a hatalmi központok (elsődlegesen Szentpétervár és Bukarest, másodlagosan Isztambul és Bécs) vonatkozásában perifériának számító, erőtlen struktúrákkal, vékony értelmiségi réteggel rendelkező Besszarábia érdemben nem tudta befolyásolni. Mind az orosz, mind a román államépítés célkeresztjében az 1860-as évektől jelenik meg a besszarábiai kérdés, amely szorosan összefügg az 1863-as litván-lengyel januári felkelés után perifériáit jobban integrálni kívánó orosz szándékokkal, valamint az ez idő tájt szuverenitását elnyerő Román Királyság fokozatosan kikristályosodó külpolitikai orientációjával és nemzeti törekvéseivel. A vizsgált időintervallum másik határát az 1916–1917-es évek nagy horderejű történelmi eseményei (Románia hadba lépése, az októberi orosz forradalom) rögzítik. A pontos lehatárolás azonban nem jelent merev időbeli kereteket, bőven találkozhatunk olyan korábbi vagy későbbi eseményekre történő utalásokkal, amelyek a kontextus felvázolásához elengedhetetlenül szükségesek.

Jóllehet a mű alapvetően történelemtudományi beállítottságú, fogalomhasználat és ismeretelméleti alapjai nagyban merítenek a földrajz tudáskészletéből, ugyanis a szerző elsődlegesen a diskurzusok földrajzi tartalmaira fókuszál, amelyekből kirajzolódnak a Besszarábiára aggatott, a román és az orosz fél által kölcsönösen befolyásolt régiókonstrukciók. A centrum-periféria dualitáson, valamint a léptékek váltakozásán keresztül értelmezési támpontokat kapunk arról, hogy a távoli központokban kialakított földrajzi képzetek hogyan alakultak át helyi szinten. Cusco számára a földrajzi szempontok érvényesítése tudatos választás eredménye, hiszen véleménye szerint a történészek egyrészt alulsúlyozzák a határhoz kapcsolódó fogalmak jelentőségét, másrészt pedig vonakodnak attól, hogy

elrugaszkodjanak az állami lépték uniformizált területi kereteitől. A hagyományos megközelítések helyett a könyv a frontierek komplexitásából indul ki, rámutatva a határok instabilitására, a határ menti identitások fluiditására és a hatalomgyakorlás eltérő képzeteire azáltal, hogy e térségek nem a centrum perspektívájából jutnak értelmezési kerethez. A szerző szerint az Orosz Birodalom homogenizált terének dekonstrukciójára és a centrum-periféria viszonyok tükrében annak újraértelmezésére van szükség.

Az elméleti keretek sarkalatos pontja a posztkoloniális kritikai szempontok alkalmazhatósága, amely manapság a posztszovjet térséggel foglalkozó társadalomtudományi munkákban egyre hevesebb vitákat gerjeszt. A szakirodalomban konszenzus mutatkozik abban, hogy az Orosz Birodalom teljes mértékben nem illeszthető be a klasszikus saidi mintába, ugyanis egyszerre volt gyarmatosító és gyarmatosított, tehát a gyarmatosítás tárgya és alanya. Ennek ellenére Besszarábia esetében nem elhanyagolható, hogy az orosz imperialista diskurzusok az 1812 előtti eseményeket az oszmán despotizmussal azonosították, ezzel pedig az új birodalmi berendezkedés civilizáló küldetését legitimálták. Az egzotikus muszlim hagyatékokkal vagy a sztyeppe népek barbarizmusával azonosított „orientalista” kép is hozzásegített ahhoz, hogy Besszarábia stratégiai megfontolásokból a 19. század közepéig megőrizze bizonyos fokú jogi és intézményi autonómiáját, illetve hagyományos társadalmi berendezkedését. A posztkoloniális használatosságának másik szempontja az „Én” és a „Másik” diszkurzív előállítása. A cári területek lakosságának jogi felosztása „*prirodnije*” (orosz nemzetiségű) és „*inorodci*” (bővülő kategória; civilizálatlannak tartott, de privilégiumokkal rendelkező) népességcsoportokra végső soron ezt a kettősséget intézményesítette. Utóbbi fogalom a nacionalizmus előretörésével fokozatosan teret nyert a közigazgatásban, az 1905-ös oroszországi forradalom után pedig nemcsak a kulturális különbség gyűjtőfogalma, hanem a megbízhatatlan, más etnikumú lakosok pejoratív jelölője is lett.

A szerző hosszasán ecseteli a regionális különbségek jelentőségét a román nemzetépítési gyakorlatokban. A román etnikai tér két súlyponti területe, Erdély és a Regát közötti eltérő történelmi pályák kulturális lenyomata ugyan számos aspektusban felszínre tört, az értelmiségi csoportoknak mégis sikerült egységes nemzeti narratívákat (pl. a dákoromán kontinuitás elmélete) megszilárdítani. Ehhez a közös nemzetépítési projekthez Besszarábia járult hozzá a legkisebb mértékben. Az Orosz Birodalom perifériáin kibontakozó russzifikációnak, valamint a helyi elitek alárendelt és kiszolgáltatott helyzetének együttes hatásaként Besszarábia gyakorlatilag kimaradt a román nemzetfejlődés „közös” élményéből. Ahogy arra a szerző is rámutat, még az etnikailag heterogénebb, Habsburg-uralom alatt álló Bukovinát is hatékonyabban sikerült a román mentális térképen a nemzettest részévé tenni. Ebben a folyamatban érdekes a kényszerűségből a Román Királysághoz kapcsolt Dobrudda esete, amelyben Cusco – visszaulva a posztkoloniális elméleti vitákra – sajátos belső orientalizmust, egyben a román mint európai kultúra civilizáló erejének meg-

mérettetési lehetőségét véli felfedezni. A könyv további erényei közé sorolhatjuk a túlzott általánosítások elleni kiállást. Hiába létezett Besszarábiáról hivatalos orosz vagy román álláspont adott időpontban, ezek mögött rendszerint komoly viták húzódtak. Az érvelések mögött megtalálhatóak voltak többek között nemzetiségi, gazdasági, egyházi, közigazgatási és geopolitikai megfontolások, vagy éppen az orosz állami szféra intézményei közötti konfliktusokból származó pillanatnyi érdekérvényesítések.

A szerző összegzésében azért tartja különlegesnek (vagy éppen kutatásra méltónak) Besszarábia esetét a jelzett időszakban, mert arra – szemben más orosz határvidékekkel – egy frissen létrejött nemzetállam formált igényt. Magam részéről kissé erőltetettnek érzem ezt az öinigazolást, főleg annak tükrében, hogy a román külpolitika a cári uralom darabjaira hullásáig marginális ügyként kezelte Besszarábiát a nemzetegyesítés fontossági listáján. Inkább az összegzés későbbi gondolatait tartom relevánsabbnak, amelyek szerint a ma létező identitáskonfliktusok – még akkor is, ha a modern romániai és szovjet konstrukciók által meghatározottak – nem érthetők meg e történelmi előzmények nélkül. Globális viszonylatban pedig továbbra is azt tapasztaljuk, hogy a geopolitikai szereplők az identitások megnyeréséért, alakításáért küzdenek, amelyben a határregiók – akárcsak 150 évvel ezelőtt – most is a szimbolikus hadviselés kitüntetett színterei.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

**Karácsonyi D., Kocsis K., Bottlik Zs. (eds.) (2017):
Belarus in maps
(MTA CSFK Geographical Institute, Budapest, 194 o.)**

IGARI ANDRÁS

IGARI András: MSc-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; andris.igari@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0527-8987>

András IGARI: MSc student, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; andris.igari@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0527-8987>

A Magyar Tudományos Akadémia 2005-ben kezdődő, országokat és régiókat bemutató sorozatának negyedik kötete (Délkelet-Európa, Ukrajna és Magyarország után) Fehéroroszország komplex földrajzi bemutatására vállalkozik. Az MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, a Fehérorosz Állami Egyetem, a Fehérorosz Tudományos Akadémia és az ELTE Földrajz- és Földtudományi Intézet együttműködésével készült könyv célja, hogy bemutassa a nagyközönségnek és a nyugati tudományos életnek Európa talán legkevésbé ismert, illetve megértett államát, betekintést nyújtson a kelet-európai nemzetépítés problémáiba (pontosabban abba, hogy miként lehet erős, nagyhatalmi szerepre törekvő szomszédok között egy önálló nemzet ethosát kiépíteni) és bevezesse az olvasót a térség népeinek összetett kulturális identitásaiba. Utóbbi kérdés bonyolultságát és kényességét mi sem bizonyítja ékeesebben, mint a fehérorosz szó eredete: a Belaja Rus eredetileg „fehér” Rusz államát jelenti, amely nem az oroszokra, hanem a 9–12. században fennálló, Kelet-Európa első stabil államalakulatának számító Kijevi Ruszra utal. Azonban a kifejezés a 17. században, a kora újkori orosz terjeszkedés következtében megváltozott: innentől kezdve az orosz cárok az ebben a térségben élő alattvalóikat fehéroroszoknak, országukat pedig Belorussziának hívták, ezzel is utalva arra, hogy az általuk belorusznak nevezett népcsoport csak a nagy orosz nemzet kis részét jelenti, nem pedig különálló attól. A függetlenség kivívásával aztán ismét a régi forma vált elfogadottá, így napjainkban a fehérorosz (avagy belorusz) szó helyett a belarusz kifejezés kívánatosabb.

A kötet kilenc fejezetben taglalja Belarusz természeti, gazdasági, népesség-, kulturális és regionális földrajzát. Az első részben elhelyezi az országot az európai földrajzi térben, összehasonlítja más országok területi, népességi és gazdasági mutatóival, illetve rövid áttekintést nyújt az ország történelméről és

határváltozásairól. A második fejezet ez utóbbi témát gondolja tovább annak vizsgálatával, hogy a történelmi változások miként hatottak a belarusz identitás meghatározó alapelemeire. Ebben a részben a nyelv kialakulásáról, a vallási képről (a döntően görögkeleti népességhez a 20. század vésterhes időszakáig jelentős izraelita népesség is társult), illetve a történelmi korokkal változóan a nyugati kulturális elemeket erősítő lengyelesítésről és a keleti kulturális befolyást növelő oroszosításról esik szó. A harmadik fejezet az ország természeti erőforrásait mutatja be az éghajlati viszonyoktól a talajadottságokon át a környezetszennyezés egyes fajtáinak területi jellemzőiig. Ezt Belarusz legfontosabb – elsősorban az ország délkeleti részét érintő – környezeti problémájának, a csernobili erőmű 1986-os katasztrófájának a társadalomra és gazdaságra gyakorolt rövid és hosszú távú hatásainak bemutatása követi a negyedik részben. Az ötödik fejezetben elemzett népességstatisztikai mutatókból megtudhatja az olvasó, hogy a természetes fogyás révén csökken az ország népessége, míg az országon belüli szelektív elvándorlás következtében jelentős térbeli különbségek alakulnak ki a jóval fiatalosabb korfájú lakossággal bíró, revitalizálódó városok és az elöregedő népességű, rurális térségek között. Itt szó esik továbbá a házasságok és válások, a képzettség és ehhez szorosan kapcsolódóan a munkaerőpiac alakulásáról. A hatodik fejezet az azt megelőző fejezetek térbeli összegzéseként is felfogható, hiszen a városi térségek és a vidék közti különbségeket tárják fel a szerzők: szó esik a főváros vízfejűségéről, a gyors urbanizációról, a falvak tudatos elsorvasztásáról. Ez utóbbi, hasonlóan más egykori szocialista országokhoz, a rendszerváltás előtti időszakra volt jellemző, míg napjainkban ismét előtérbe került e viszonylag elmaradottabb térségek fejlesztése.

A hetedik, leghosszabb terjedelmű fejezetben a belarusz gazdaság számos aspektusával ismerkedhetünk meg: a 20. század második felében lezajlott jelentős iparosítással, a gazdaság ágazati összetételével és ennek földrajzi egyenlőtlenségeivel vagy éppen a külkereskedelem és a külföldi működő tőke időbeli változásával és térbeliségével. A fejezet kiemelten foglalkozik az Európában egyedülálló, az orosz gazdaságtól és gázimporttól függő, a szovjet rendszer és a piaci igények hibridjeként létrejött belarusz gazdasági modellel. Az ország e hibrid modell segítségével kívánta és kívánja elkerülni a Kelet-Európa többi részét érintő, Magyarországon is ismerős társadalmi sokkhatást, amelyet a piacgazdaságra való átállás és a privatizáció hozott magával. Egyes statisztikai adatok tükrében úgy tűnhet, hogy részben sikeresen, hiszen a belarusz jóléti mutatók kedvezőbbek a többi volt FÁK-ország adatainál. Azonban 2007 után a növekvő olajárak, a negatív kereskedelmi egyenleg, az infláció, illetve a gazdaság strukturális problémái miatt az állam kénytelen volt IMF-hitelhez folyamodni a társadalmi jólét és a gazdasági termelés fenntartása érdekében, ami növelte az ország világgazdasági folyamatokra való érzékenységet. Innentől kezdve lassú strukturális átalakulás és az Oroszországtól való függés oldása indult meg (nyitás az Európai Unió, Kína, Venezuela stb. felé), azonban ezek hatása jelenleg még csekély. A nyolcadik fejezetben a regionális egyenlőtlenségek, valamint az elmúlt közel egy évszázad regionalizációs terveinek és regionális poli-

tikáinak változásai kerülnek terítékre, míg az utolsó, kilencedik fejezet a belarusz földrajztudomány és földrajzoktatás helyzetét tárja fel.

Összességében a könyv rendkívül alaposan és széles látókörűen mutatja be Belaruszt: ez a komplex szemlélet számít a könyv egyik legnagyobb értékének. A másik, a téma kényessége okán különösen fontos értéke a kötetnek az objektivitásra való törekvés, amelyet többek közt a rendelkezésre álló statisztikai adatok sokaságának alapos és értő feldolgozásával biztosítottak a szerzők: a mellékelt táblázatok mellett a szövegben is számos adat támasztja alá a kötet megállapításait. Ez jó alapot nyújt az egyes témák körüljárásához, bár néhol a kvantitatív elemzés túlburjánzása már az olvashatósság rovására megy. A szerzők ugyanakkor nem felejtkeztek el a kvalitatív elemzés eszköztáráról sem: olyan, nehezen számszerűsíthető témákat is bemutat a kötet, mint a belarusz nyelv válfajai, a független államiság szimbólumai vagy a Csernobilhez közel található térségek előtt álló kitörési lehetőségek. E témák beemelése teszi egyrészt élvezetes és befogadható olvasmánnyá a könyvet, másrészt ezek segítségével érthetjük meg az egyes társadalmi-gazdasági folyamatok háttérében meghúzódó okokat. Ezáltal a könyv teljesíti célját, egy kevésbé kutatott és megértett ország megismertetését a világgal. Mindezek mellett ki kell emelni a könyv címében is megemlített, a szöveghez szervesen kapcsolódó, jó minőségű és tudományos igényességgel készült tematikus térképeket. Ezek teszik különösen értékké és a nemzetközi tudományos életben is egyedülállóvá a kötetet, hiszen számos, a szerzők által készített, eddig még nem publikált térkép vált így elérhetővé angol nyelven. Az ábrák sokszínűsége a témák változatosságával társul: az etnikai összetételtől kezdve a talajok fajtáin és a vándorlási egyenlegen át egészen az ipari ágazatok regionális részarányáig számos témát vittek térképre a magyar és belarusz szerzők.

Összességében a *Belarus in Maps* nem csupán Belarusz földrajzát mutatja be, hanem segít megérteni ezt a Kelet-Európa nyugati peremén elhelyezkedő országot, amely speciális földrajzi és kulturális környezetében szokatlan, a nyugat-európai látásmódtól idegen utat választott a 21. század kihívásainak kezelésére. Továbbá segíthet megérteni a ma is forrongó Kelet-Európa társadalmi, gazdasági és politikai folyamatait és az egyes nemzetek egymáshoz fűződő, korántsem ki egyenlített, azonban történelmileg erősen terhelt viszonyát. A könyvet így nemcsak a térséget vizsgáló kutatóknak és a téma iránt érdeklődő diákoknak tudom ajánlani: az összegyűjtött és rendszerezett statisztikák, a látványos, igényes és naprakész térképek, illetve a háttérben meghúzódó okokra rávilágító kiegészítő szövegek az egyes szakpolitikákban érintett szereplők és (főként a külpolitikai) döntéshozók számára is „kötelező olvasmánnyá” tehetik a *Belarus in Maps*-et.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Sengupta, A. (2017): Symbols and the image of the state in Eurasia (Springer, Singapore, 145 o.)

BARTA GÉZA

BARTA Géza: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; gezabarta@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6353-4788>

Géza BARTA: PhD student, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; gezabarta@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6353-4788>

Jóllehet a modern nemzetállamok kialakulásának és az identitáskonstrukciók nemzeti vonatkozásainak kiterjedt szakirodalma van, kevés szerző kapcsolja össze ezeket a helymárka, az országimázs vagy az országmárkázás fogalmaival. Az olyan, a termékmarketinghez szorosan kötődő jelenségek és folyamatok, mint a „márkaépítés”, a „reklámozás” vagy egy márka „új arculatának” kialakítása, korábban elkerülték a „nemzeti mivolt” és a nacionalizmus társadalomtudományi narratíváit, de az ezredforduló után megjelentek azok a tanulmányok, amelyek az országmárkázás és a nemzeti identitás helyi, illetve globális elképzelései között szoros kapcsolatot véltek felfedezni. Az alapokat az országmárka-fogalom megalkotójának tekintett Simon Anholt tanulmányai jelentik (Anholt 1998; Papp-Váry 2017), ezek mellett Keith Dinnie (2008) a koncepciót részletesen elemző, esettanulmányokban gazdag, összefoglaló jellegű munkája tekinthető irányadónak. Az egyre bővülő, „klasszikus” szakirodalom-lista mellett megjelentek a kritikai megközelítések is, melyek ráirányították a figyelmet a tanulmányokban előforduló marketing- és menedzserszemlélet túlburjánzására, a politikai és kulturális környezet fontosságára, továbbá a márkaépítés narratíváinak a nemzeti identitáshoz való kizárólagos kötődésére, amely kizárja a megfigyelésekből az egyéb identitásokat (Kaneva 2011).

Anita Sengupta könyve a (poszt)szovjet Közép-Ázsia 20. századi társadalmi változásait vizsgálja az országmárkázás prizmáján keresztül, különös figyelmet fordítva a nemzeti identitás újraértelmezése és az újramárkázás közötti összefüggésekre. A jelenségek komplexitását a történelmi beágyazottság mellett a geopolitikai folyamatokon, a nemzetközi kapcsolatokon és az országmárkák globalizációs versenyén keresztül láttatja, melyeket helyi példákkal, esettanulmányokkal színesít. Az indiai szerző a kolkatai Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies kutatója, korábbi munkái – *The formation of the Uzbek nation-*

state (Sengupta 2003), *Heartlands of Eurasia: The geopolitics of political space* (Sengupta 2009), *Central Asia and regional security* (Dash, Sengupta, Bakhadirov 2014) stb. – a témában való jártasságának bizonyítékai, sok szállal kötődnek a *Symbols and the image of the state in Eurasia* című művéhez. A kötet hat fejezetből áll, melyek lazán kapcsolódnak egymáshoz, akár önálló tanulmányokként is értelmezhetők, ugyanakkor kirajzolódik egyfajta következetesség, mely a történelmi múlt bemutatásától a globális folyamatokon keresztül a politikai szimbólumok világáig képez logikai ívet. Annak ellenére, hogy a címben szereplő *Eurázsia* egy kialakuló geopolitikai diskurzust idéz, nem tekinthető a tanulmánykötet fő motívumának: a könyv alapvetően két közép-ázsiai országra, Kazahsztánra és Üzbegisztánra fókuszál.

Anita Sengupta arra keresi a választ, hogy a kulturális szimbólumok és a politika között milyen kapcsolatok lehetségesek, és a Szovjetunió megszűnése után hogyan legitimálják magukat az újonnan létrejövő nemzetállamok Közép-Ázsiában. Elkülönbíti az öndefiníció újraépítésének a belső hallgatóság és a külvilág számára bemutatott narratíváit, továbbá az újradefiniálás folyamatának versenyző megközelítéseit és újonnan megjelenő elemeit. Megállapítja, hogy 1991 után minden közép-ázsiai állam reagál saját geopolitikai helyzetére és elképzelt kulturális örökségére, de a kazah és üzbég esetekben két egészen eltérő szemléletmódot vél felfedezni. A hely- és az országmárkázás általános, szakirodalmi áttekintése mellett a közép-ázsiai helyzettel rokonítható példákkal világítja meg egy-egy nemzet újradefiniálási kísérleteit. Míg a nemzetállamok gazdasági, diplomáciai és katonai érdekeit már régóta érvényesítik, addig a márkázás megjelenése és szerepe újnak számít, ezért van létjogosultsága a témaválasztásnak. Sengupta szerint az országmárkázással kapcsolatos kutatások inkább a nemzetgazdaság felől közelítik meg a problémát (export, turizmus, külföldi befektetések), pedig a márkázás folyamata újraértelmezi és létrehozza a nemzetépítéssel kapcsolatos vitákat. A sikeres országmárka meggyőzi a belöldi és külföldi befogadóközönséget életképességéről, továbbá a biztonságpolitikában és a diplomáciában is fontos szerepe lehet, hiszen az országokra vonatkoztatott „barátságos”, „hiteles” vagy más (akár negatív) jelzők is egyfajta „márkák”, értékük a nemzetközi kapcsolatokban realizálható. A külső és belső befogadónak egyaránt reklámozott „Eurázsia szíve” (Kazahsztán), „a demokrácia szigete” (Kirgizisztán), „ősi állam a kultúrák kereszttújtján” (Üzbegisztán) szlogenek a Szovjetunió utáni önlegitimáló politikák és a kulturális szimbólumok összekapcsolódásairól tanúskodnak a posztszovjet Közép-Ázsiában.

Sengupta nem könnyíti meg azok helyzetét, akik nem ismerik a közép-ázsiai nemzetállamok történetét. A Transzoxániában egymásra rakódó szogd, hvárezmi, mongol-timurida és turkomán kultúrák rétegei, továbbá a bonyolult hatalmi viszonyokkal körülírható, Turkesztánban megjelenő birodalmak jellemzése nem egyszerű olvasmány azoknak, akiknek a közép-ázsiai régió történelmi-politikai viszonyairól nincsenek mélyreható ismeretei. A történelmi múlt bemutatása közben Sengupta a nomád és letelepedett csoportok közötti kap-

csolatokra összpontosít. A két közösség közötti választóvonal területenként változó, a fizikai elkülönüléstől a szoros integrációig minden megfigyelhető, és a hatalomgyakorlási tradíció egyfajta szimbiózisa kristályosodik ki az évszázadok során a nomádok hatalmi, a letelepedettek kulturális fölényével. Míg Kazahsztán területén az Arany Horda örökségén jött létre az első államalakulat, addig az üzbégek földjén a korai állami struktúrák az óperzsa Baktriában és a török eredetű Hvárezmi Birodalomban is megjelentek, jóllehet a modern üzbég nemzeti emlékezet számára Timur Lenk központosított állama a hivatkozási pont. Az orosz expanzió jelentősen átalakította Közép-Ázsia gazdasági, politikai és kulturális viszonyait. A három részre szakadt Kazah Kánság könnyű terepet jelentett, de a Turkesztán területén elterülő Timurida utódok, a Buharai, a Khíva és a Kokand Kánságok meghódítása nehézségekbe ütközött. A rokonsági rendszeren alapuló államszerkezetet, mely kifinomult egyensúlyt teremtett a nomádok és a letelepedettek között, eleinte érintetlenül hagyták az orosz hódítók, Szovjet-Oroszország társadalmi reformjai azonban Közép-Ázsiát sem kímélték. Mindemellett a térségben népszerű modernista iszlám reformmozgalom (*dzsaddid*) is megbontotta a 20. századra már túlságosan rigidnek tűnő társadalmi struktúrákat. A bolsevik forradalmárok szintén támogatták a modernizációs törekvéseket, így a hódítók és a meghódítottak közötti hatalmi és érdekviszonyok tovább árnyalhatók (Khalid 2015).

A modern nemzetté válás a szovjet érában kezdődött (határok kijelölése, nemzeti nyelvek megteremtése) és a Szovjetunió összeomlása után folytatódott (a történelem újraértelmezése, nemzeti mítoszok megteremtése, szomszédoktól való elkülönülés, nemzetközi kapcsolatok, országmárkázás).

A nemzeti identitás újradefiniálásában a Szovjetunió Kommunista Pártjában is magas pozíciókat betöltő Islom Karimov (1938–2016) és Nurszultan Nazarbajev (1940–) a független Üzbegisztán és Kazahsztán erőskezü vezetőiként jelentős szerepet játszottak. Karimov gyakran hangsúlyozta a jellegzetes „üzbég ösvény” fontosságát és leginkább a környező „nomád hagyományoktól” való elkülönülést, az üzbég „kulturális gyöngyszem” ősi gyökereit hangsúlyozta („független állam, a civilizációk keresztútján”). Sengupta két olyan imázsértékű ünnepet emel ki, amely 1991 után vált népszerűvé az országban. A belföldi fogyasztásra szánt „perzsa újév”, a *navroz* megünneplése a posztszovjet megújulás népi formáját, egy régi szokás újraértelmezését jelenti, családi és baráti körben ünneplhető. A sokkal inkább a külvilág figyelmére igényt tartó hivatalos állami ünnep, az 1991 után létrehozott függetlenség napja a nemzet önállóságát demonstráló politikai esemény. Az államilag propagált üzbég civilizációs öntudat, illetve az erős és békés állam képén sokat rontanak az „alternatív valóság” eseményei. A 2005-ös zavargásokat lezáró, az iszlám szélsőségesek elleni harcnak bemutatott andizsáni vérengzés, illetve az Osh (Kirgizisztán) városában kitört, üzbégek elleni atrocitások (2010) kitermelték „a támadás alatt” lévő nemzet brandjét, ami a „biztonság” és a „védelem” szemantikai térfelén teszi értelmezhetővé a hatalom válaszüreakcióit.

A kazah elnök, Nazarbajev, Kazahsztán transzkontinentális helyzetét, hídszerepét és békés, multietnikus jellegét hangsúlyozza. Az Eurázsia-gondolat legszántabb propagálója szerint az „unikális régió”, ahol „évszázadok óta kölcsönös bizalomban élnek együtt a különféle népcsoportok”, geoökonómiai, geohisztórikus és geopolitikai értelemben híd Ázsia és Európa között (és ez különbözik az orosz imperialista szemlélet Eurázsia-képétől). Éppen ezért erőteljesen támogatja a régió államainak integrációját és általában a nemzetközi kapcsolatokat. Az „Eurázsia szíve” brand létrejöttét az olyan monumentális vállalkozások is támogatták, mint az ország fővárosának áthelyezése a határ mellől az ország belsejébe. A kazah vezetés szerint az országról kialakított pozitív képen egy amerikai film, a Borat rontott sokat, amire egy erőteljes, Kazahsztánról pozitív képet kialakító promóció volt a válasz. A befogadó, toleráns ország képen ugyanakkor a környező országokból beáramló kazah és nem kazah bevándorlókkal való bánásmód rontott sokat. A marginalizált etnikai csoportok Kazahsztánban és Üzbegisztánban sincsenek reflektorfényben, nem szerepelnek a nemzeti narratívákban, melyek pozitív üzenetei elfedik a nemzetalkotó etnikus csoporton kívül eső közösségek problémáit.

Anita Sengupta könyvében a „nemzeti mivolt” újrakonstruálását minden esetben a hatalom kezdeményezi, nem vizsgálja a hétköznapi nacionalizmusok helyi példáit. Ez a tanulmánykötet hiányosságának tekinthető, mint ahogy a fejezetekben felbukkanó ismétlődések is. Mindezek mellett a bourdieu-i szimbolikus tőke felhalmozásaként interpretálható országimázs és országmárka kialakításának összetett folyamatát érthetően és szerteágazóan mutatja be a szerző, miközben posztszovjet Közép-Ázsia nemzetállamainak kialakulását új szempontok szerint teszi értelmezhetővé. Ennélfogva a kötet az érdeklődő olvasókörzség számára is élvezetes és hasznos olvasmány.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferrzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával valósult meg.

Irodalom

- Anholt, S. (1998): Nation-brands of the twenty-first century. *The Journal of Brand Management*, 6., 395–406. <http://doi.org/cwh3>
- Dash, P. L., Sengupta, A., Bakhtadirov, M. M. (2014): *Central Asia and regional security*. KW Publishers, New Delhi
- Dinnie, K. (2008): *Nation branding. Concepts, issues, practice*. Butterworth-Heinemann, Oxford

- Kaneva, N. (2011): Nation branding: Toward an agenda for critical research. *International Journal of Communication*, 5., 117–141.
- Khalid, A. (2015): *Making Uzbekistan. Nation, empire in the early USSR*. Cornell University Press, Ithaca
<http://doi.org/cwh4>
- Papp-Váry Á. F. (2017): Országmárkázástól a versenyképes identitásig – és még tovább. A country branding megjelenése, céljai és természete 2009-ben és 2017-ben. *Marketing & Menedzsment*, 1–2., 105–116.
- Sengupta, A. (2003): *The formation of the Uzbek nation-state*. Lexington Books, Lanham
- Sengupta, A. (2009): *Heartlands of Eurasia: The geopolitics of political space*. Lexington Books, Lanham

Máshonnan tekinteni a posztszocialista városokra? Beszámoló a Cities After Transition hálózat 2017-es konferenciájáról

A view on post-socialist cities from elsewhere? Report on the 2017 conference of the Cities After Transition network

BERKI MÁRTON

BERKI Márton: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; berkimarton@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-0727-1212>

Márton BERKI: senior lecturer, Department of Social and Economic Geography, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; berkimarton@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-0727-1212>

A posztszocialista városokkal foglalkozó kutatókat tömörítő Cities After Transition (CAT) hálózat két évente szervezett konferenciája, az ún. CATference a témakör legnagyobb szabású eseménye, amely első alkalommal Lund városában (2005), majd ezt követően Stockholmban és Tallinnban (2007), Tartuban (2009), Bukarestben (2011), Tbiliszipben (2013) és Prágában (2015) került megrendezésre. A 2017. szeptember 26–29. között Ukrajnában zajló esemény egyik különlegességét az adta, hogy a konferenciaprogramra két – egymástól légvonalban is közel 400 km-re fekvő – városban, egymást követően került sor. Az első két nap helyszíne a kijevi Taras Shevchenko National University volt, míg a harmadik nap szekció-előadásai már Dnyipróban (a korábbi Dnyipropetrovzszkban), a Menorah Center kulturális és üzleti központban zajlottak. A CATference-ek esetében hagyománynak számít, hogy az előadásokat egész napos terepi alkalom követi, melynek célállomása ezúttal „Ukrajna vasszíve”, Krivij Rih városa volt. (Emellett azonban számos egyéb szakmai program, például helyi kutatók által vezetett tematikus városi séták is értékesebbé tették a programot.) A konferencia a kijevi Taras Shevchenko National University, a dniprói Oles Honchar National University, a University of Oslo, a Ukrainian Geographical Society, a Ukrainian Researchers Society civil szervezet,

valamint a 2017-ben éppen 40 éve alapított IJURR (International Journal of Urban and Regional Research) folyóirat közös szervezésében valósult meg.

A hivatalosan 7th International Urban Geographies of Post-Communist States Conference elnevezésű esemény tematikus alcíme ezúttal „A view on cities from elsewhere”, vagyis „Máshonnan tekinteni a városokra” volt. Ez nyilvánvaló utalás az ún. összehasonlító városkutatás (*comparative urbanism*) megközelítésére, amelynek deklarált célja a városokkal kapcsolatos tudástermelés központjának kimozdítása a „globális Északról”, azaz a városkutatási diszciplínát a kezdetek óta uraló nyugati elméletek dominanciájának megtörése. A posztkolonialista hagyományból táplálkozó megközelítés képviselői (McFarlane 2010; Robinson 2006, 2011, 2015; Roy 2009 stb.) szerint kiemelten fontos a Nyugat-Európa és Észak-Amerika paradigmatis városain túli tapasztalatok figyelembevétele (s ezáltal a városelméletek dekolonializációja és pluralizálása), ugyanis a globális perifériák és félperifériák városi folyamatai nem egyszerűen „egzotikus” empirikus változatok, a nyugati jelenségek és folyamatok helyi példái vagy ellenpéldái. Arra a felismerésre, mely szerint a megértés és az elméletalkotás szempontjából lényegében bármelyik város fontos lehet (Robinson 2006), közel egy évtizedig szinte egyáltalán nem reagáltak a posztszocialista városokkal foglalkozó kutatók. Ennek eredményeként az elmúlt években széles körben csupán elszigetelt „térsgéstanulmányoknak” (Grubbauer, Kusiak 2012, 14.), „elmaradottnak” (Ferenčuhová 2012, 65.), sőt, egyenesen „láthatatlannak”, „súlytalannak” (Sjöberg 2014, 299.) titulálták a posztszocialista városkutatást, amelyben mindössze a közelmúltban jelentek meg az összehasonlító városkutatás vizsgálati szempontjai (lásd Tuvikene 2016 úttörő kísérletében). A CAT-hálózat esetében ez a törekvés már a legutóbbi, 2015-ös prágai konferencián is megfogalmazódott, elsősorban Jennifer Robinson (University College London) plenáris előadásában, majd ennek tanulmány formájában megjelent változatában (Robinson 2016). Annak ellenére azonban, hogy a 2017-es esemény alcímében és konferenciafelhívásában is kiemelt helyen szerepelt az összehasonlító városkutatás gondolatisága és az arra történő reflexiók szükségessége, néhány előadást leszámítva végül nem bizonyult hangsúlyosnak ez a megközelítés. (A beküldött és közzétett absztraktok, valamint a recenzens helyi tapasztalatai alapján mindössze néhány előadó reflektált a felhívás e részére.)

A konferencia rövid, lényegre törő megnyitója után Vlad Mykhnenko (University of Oxford) plenáris előadása hangzott el, melyben arra a látszólagos ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy a példátlan ütemű kínai urbanizáció mellett egyre több olyan térség is található az országban, amelyeket a városi zsugorodás (*urban shrinkage*) folyamata jellemez (a témáról újabban lásd Yang, Dunford 2018 tanulmányát). Ezt követően kezdetüket vették a szekció-előadások, nagyszámú és széles diszciplináris háttérű kutató részvételével, a plenáris és záró előadásokon kívül ugyanis 25 szekcióban 88 előadótól – valamint hozzájuk kapcsolódóan számos további társszerző munkája révén – hangzottak el előadások. Az első nap késő délutánján újabb három plenáris előadásra került sor, az IJURR folyóirat szponzorálásával: elsőként Hyun Bang Shin (London School of Economics),

majd Joanna Kusiak (University of Vienna, Academy of Fine Arts in Warsaw), végül pedig Liviu Chelcea (University of Bucharest) adott áttekintést a posztoszocialista városok és a dzsentifikációkutatás kapcsolatáról, aktuális kérdéseiről és dilemmáiról. (A rövid korreferátumok felvezetője, valamint az azokat követő kerekasztal-beszélgetés moderátora Matthias Bernt, a Leibniz Institute for Research on Society and Space kutatója volt.)

A konferencia szekciói a korábbi CATference-ekhez hasonlóan ezúttal is a témák széles spektrumát fogták át. A két kijevei nap szekciói körüljárták többek között a posztoszocialista átmenet értelmezésének elméleti vonatkozásait, ennél kissé szűkebben a kelet-közép-európai térség városainak helyét a kortárs városelméletekben, tágabban pedig a teljes „globális Kelet” elméleti (valamint társadalmi, mobilitási, gazdaságföldrajzi stb.) kérdéseit. Ezek mellett foglalkoztak a posztoszocialista városok fizikai átalakulásával, a dzsentifikáció aktoraiával és helyszíneivel, a nagyvárostérségek mobilitási és ingázási kérdéseivel, a közösségi közlekedés hatékony kormányzásával és városi gyakorlataival, a szocialista lakótelepek kihívásaival (és az azokra adható tervezési és szakpolitikai válaszokkal), a lokális emlékezetpolitikával, az etnicitással, a városi „kreativitás” diskurzusaival (s ezen keresztül a földrajzi tudástermelés politikáival) vagy a tőke és a korrupció szerepével az európai poszt-szovjet térségben. A Dnyipróban rendezett, ugyancsak szerteágazó szekciók központi témái többek között a geopolitikai „törésvonalakon” fekvő városok identitás- és emlékezetpolitikai kérdései, az erősödő térbeni-társadalmi egyenlőtlenségek, a posztoszocialista városok fenntarthatósági/smart/zöld(ítő) szakpolitikái, a kelet-közép-európai várostervezés aktualitásai és a kortárs kulturális városrehabilitáció kérdései voltak.

Még ha nem is kimondottan az összehasonlító városkutatás gondolatiságára támaszkodva, ám ez a tematikus sokszínűség beváltotta a szervezőbizottság abbéli reményeit, hogy a konferencia a nemzetközi városelméletre hatást gyakorló városok egyre növekvő „repertoárjába” helyezheti a posztoszocialista városokat. Hogy ez milyen mértékben megy végbe és miben nyilvánul meg, arra részben a következő, 2019 őszén Belgrádban megrendezendő CATference szolgáltat válaszokat – a 2017-es ukrajnai eseményhez hasonlóan remélhetőleg ezúttal is számos magyarországi előadóval.

Köszönetnyilvánítás

A konferenciabeszámoló a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferezóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült. Elkészültét emellett az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma is támogatta.

Irodalom

- Ferenčuhová, S. (2012): Urban theory beyond the “East/West divide”? Cities and urban research in post-socialist Europe. In: Edensor, T., Jayne, M. (eds.): *Urban theory beyond the West: A world of cities*. Routledge, London, 65–74.
- Grubbauer, M., Kusiak, J. (2012): Introduction: Chasing Warsaw. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-material dynamics of urban change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York, 9–24.
- McFarlane, C. (2010): The comparative city: Knowledge, learning, urbanism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 725–742. <http://doi.org/bjgvcf>
- Robinson, J. (2006): *Ordinary cities: Between modernity and development*. Routledge, London
- Robinson, J. (2011): Cities in a world of cities: The comparative gesture. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 1–23. <http://doi.org/bvhfvc>
- Robinson, J. (2015): Comparative urbanism: New geographies and cultures of theorizing the urban. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 187–199. <http://doi.org/cwdt>
- Robinson, J. (2016): Starting from anywhere, making connections: Globalizing urban theory. *Eurasian Geography and Economics*, 4–5., 643–657. <http://doi.org/cwdv>
- Roy, A. (2009): The 21st century metropolis: New geographies of theory. *Regional Studies*, 6., 819–830. <http://doi.org/cmnj8h>
- Sjöberg, Ö. (2014): Cases onto themselves? Theory and research on ex-socialist urban environments. *Geografie*, 4., 299–319.
- Tuvikene, T. (2016): Strategies for comparative urbanism: Post-socialism as a de-territorialized concept. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 132–146. <http://doi.org/f8wj3b>
- Yang, Z., Dunford, M. (2018): City shrinkage in China: Scalar processes of urban and hukou population losses. *Regional Studies*, 8., 1111–1121. <http://doi.org/cwdw>

Konferencia a nemzetállami lét kérdéseiről Kelet-Európában, Oroszországban és Euráziában

*Conference on nation statehood in Eastern Europe,
Russia and Eurasia
(Third Annual Tartu Conference on Russian and East
European Studies – University of Tartu, 10–12 June 2018)*

KŐSZEGI MARGIT

KŐSZEGI Margit: tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; koszegi.margit.email@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2494-8328>

Margit KŐSZEGI: research fellow, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; koszegi.margit.email@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2494-8328>

Harmadik alkalommal rendeztek Észtország neves egyetemvárosában, Tartuban konferenciát az orosz és kelet-európai, illetve általában az egykori Szovjetunióhoz tartozó eurázsiai térséget vizsgáló társadalomkutatók eredményeinek megvitatására. A téma aktualitását és a konferencia népszerűségét egyaránt mutatja, hogy több tudományterületről (történelem, politikatudományok, nemzetközi tanulmányok, kulturális antropológia, földrajz) igen jelentős volt a jelentkezők száma, valamint bővült az érdeklődők köre az előadók intézményi hátterének területi elhelyezkedését tekintve is. A résztvevők létszámának ugrásszerű növekedése a szervezők részéről korlátozások bevezetését tette szükségessé: az előadások szűrése lehetőséget adott a konferencia színvonalának emelésére, ugyanakkor a szervezők deklarált szempontja volt a nemzetközi jelleg erősítése is (minél szélesebb intézményi és területi lefedettséget biztosítva).

A konferencia témájának idén a nemzetállamiságot, a térségben egy évszázada jellemző és meghatározó politikai, kulturális és gazdasági keretrendszert választották. A konferenciát szervező konzorcium három felsőoktatási intézmény, Tartu, Uppsala és Kent egyetemeinek együttműködésével jött létre, kooperációjukat az Európai Unió Horizon 2020 programja is támogatta az elmúlt években. A párhuzamos szekciókban négy-öt, témájában lehetőség szerint egy-

mással összefüggő előadás kapott helyet. A szervezés sajátossága, hogy az egyes szekciók vezetői mellett felkért hozzászólók méltatták a tudományos eredményeket, ütköztették a különböző szempontokat. A szekciók végén a hallgatóság is lehetőséget kapott a kérdésekre, hozzászólásokra, ami szintén érdemi eszmecserék kialakulását segítette elő.

A Tartui Egyetem impozáns főépületének dísztermében tartott rövid köszöntő után vitaindító előadással, majd állófogadással kezdődött vasárnap este a konferencia. A meghívott előadó, a Harvard Egyetem professzora, Grzegorz Ekiert a kelet-európai államok demokratikus berendezkedésének felemás viszonyaira és újraértelmezett tekintélyelvűségére hívta fel a figyelmet. A nemzetközi tanulmányokkal, összehasonlító politikatudománnyal foglalkozó neves kutató Lengyelország és Magyarország példáján mutatta be az autoriter hatalom újraéledését, az euroszkepticizmus erősödését, a kelet-európai demokrácia válságát. Szemléletmódját erőteljesen meghatározta az amerikai demokrácia felsőbbrendűsége és az előadó konzervativizmussal szembeni ellenszenv, aminek hatására a hallgatóság számára megosztó (ezáltal szó szerint vitaindító) volt közvetített véleménye.

A vasárnap esti témafelvetés keretét adott a konferencia egyik fő gondolatkörének: a demokratikus intézményrendszer, a társadalmi berendezkedési forma és az életérzés érvényesülési lehetőségei korlátozottak, nehezebben megvalósíthatók Európa keleti felében; sokkal inkább átvett viselkedésformák összességeként jelentkezik, ami a helyi társadalmakban sajátos hibriditást idéz elő. Hasonló keretét adott a hétfő esti előadás is. Az oxfordi egyetem professzor asszonya, a Brit Akadémia tagja, Catriona Kelly a szovjet és orosz identitás nemzeti és birodalmi jellegét vizsgálta történelmi időléptékben (1881 és 2018 között). Az orosz kultúra (különösen a szovjet periódus) nemzetközileg ismert szakértője a birodalmat építő központi hatalom helyi sajátosságokhoz való viszonyának érdekes epizódjait mutatta be. A konferencián elhangzó előadások másik fő gondolatköre ehhez kapcsolódik: a térség nemzetállamainak létét az Oroszország által meghatározott keretrendszerbe helyezték a résztvevők; így a térség társadalmi folyamatainak posztkolonialista értelmezése hatotta át az előadásokat, kerekasztal-beszélgetéseket.

A konferencia további két napján reggel kilenc órától délután negyed ötig zajlottak a párhuzamos szekció-előadások, amelyek között kávé- és ebédszünet hagyott szusszanásnyi időt a hallottak feldolgozására, a kötetlenebb kapcsolatteremtésre. A szekciók tematikája széles spektrumon mozgott. A fent említett értelmezési keretből (valamint méretéből, térségben betöltött szerepéből, társadalmi, politikai és gazdasági súlyából) adódóan mennyiségileg kiemelkedett Oroszország: nemzetközi politikában elfoglalt helye, külpolitikájának irányvonalai, föderatív berendezkedésének sajátosságai, szomszédaival kialakított viszonyrendszere, védelmi politikája, sajátos határhelyzete (Kelet és Nyugat között) és nemzetépítésének egyedi vonásai egyaránt megjelentek, több nézőpontú bemutatásban.

A régiók szerinti szekcióbeosztás alapján a tudományos érdeklődés a kö-

zép-ázsiai térség iránt igen intenzív: a nemzetépítés sajátos kérdései mellett a biztonságpolitika, a gazdasági perspektívák, az eurázsiai integrációs folyamatok, az autoriter hatalmi struktúrák és a társadalmi átalakulás kérdései is helyet kaptak. Önálló szekció foglalkozott a transzkaukázusi országokkal, a balti államokkal, a visegrádi országokkal és a Balkánnal, de érdekes módon a térség jelenlegi neuralgikus pontja, Ukrajna csak közvetetten (az orosz politika révén) kapott figyelmet. A területiség mellett különböző társadalmi jelenségek mentén csoportosított előadások is jellemzőek voltak: identitás, nacionalizmus, vallás, az emberi jogok érvényesülése, a demokratikus társadalmi viszonyok értékelése és az átmenet (rendszerváltás) adták a válogatások alapját.

Változatos módszerek és elméleti keretek mentén megvalósuló kutatások eredményeit vagy éppen kezdeti fázisait mutatták be az elhangzó előadások, a társadalomtudományok nézőpontjainak gazdagságát felvillantva. Az előadások számából és a befogadóképesség határaiból adódóan csak szemezgetni lehet a programfüzet segítségével a változatos nézőpontok között. Az európai poszt-szovjet térséggel foglalkozó kutatócsoportunk számára elsődleges szempont volt annak felmérése, hogy etnikai földrajzi kutatásaink hogyan illeszkednek a térséggel foglalkozó társadalomkutatók vizsgálati irányiba, milyen diskurzusok mentén végzik a nemzetközi szakértők a társadalmi folyamatok feltárását. A különböző nézőpontok relevanciáját mutatta ugyanannak a témának más elméleti keretek között történt eredményes újragondolása, amire a földrajzi lép-ték szerint mutatunk be példákat, egyúttal kiemelve a házigazda intézmény és ország perspektíváit, kiemelt témáit.

A birodalmi méretek, regionális léptékű vagy országos szintű kutatások mögött „megbújva” a hétköznapi vizsgálata izgalmas társadalmi kérdéseket vetett fel a nagy múltú Narva városa kapcsán. Észtország legkeletibb városa a második világháború viszontagságaiban szinte teljesen elnéptelenedett, a szovjet megszállással újraszabták működési kereteit. A közeli uránbányák nyitása okán zárt várossá nyilvánította a szovjet hatalom, és szinte kizárólag oroszokat telepítettek területére. A rendszerváltás során függetlenné vált Észtország határvárosában így a lakosság zöme az egykori Szovjetunióból bevándorolt orosz-ajkú. Ez sajátos hétköznapiakat eredményez az itt élőknek, miközben szimbolikus tartalmat kap a város, kilépve konkrét földrajzi méreteiből és gazdasági szerepköréből. A lakosság mindennapjaiban megjelenő, többszörös határhely-zetből adódó liminalitást követte nyomon Francisco Martinez (Helsinki Egyetem), míg szimbolikus jelentőségét, a másság mítoszának teremtését hangsúlyozta Heidi Erbsen (Tartui Egyetem), amelyet Edward W. Said munkája nyomán orientalizálásnak nevezett.

A balti államok – közöttük a házigazda Észtország – az orosz szomszédságot a 21. században is fenyegetésként élék meg, különösen a Krím félsziget katonai annexiója óta. A védelmi lehetőségek, illetve a kiszolgáltatottság feltárása kiemelt figyelmet kapott a konferencián. Ez a balti térség kapcsán megjelent katonai elemzésben (Giedrius Cesnakas, General Jonas Zemaitis Katonai Akadémia), ener-

giagazdasági hálózatok vizsgálatában (Javad Keypour és Ivar Hendla, Tallinni Műszaki Egyetem) vagy éppen az információs technológia által létrehozott világ kiberhadszintéreként való értelmezésében (Alex Hardy, Londoni Egyetem).

Az orosz állam és az orosz nemzet, a nagy ellenfél, a „másik” megértésének jelentősége meghatározó motívuma volt a konferenciának. Ebben hasznos módszernek bizonyulhat a diskurzuselemzés. Kåre Johan Mjør (Uppsalai Egyetem) az orosz kormányzat konzervatív jellegének sajátos megjelenését emelte ki: a politikai nyilatkozatok szövegeiben tetten érhető múlt felé fordulást és az ezeréves orosz államiság hangsúlyozását az egykori szovjet vezetéstől való elkülönülés eszközeként értelmezte. Eric Vlaeminck (Edinburghi Egyetem) az orosz kormányzat által preferált szerző, Alekszandr Prokhanov művei alapján mutatta be azokat a motívumokat, amelyeket a politika az orosz nemzeti érzés propagandacélú erősítésekor felhasznál. Az oroszországi társadalomtudósok számára a megértés eszköze saját perspektívájukból adódóan módosult: az általuk bemutatott kutatások inkább kérdőívek, interjúk segítségével a hétköznapi ember által megélt orosz identitást igyekeztek feltárni (pl. Larisa Deriglazova, Tomszki Állami Egyetem).

A nemzeti identitás és a hozzá kapcsolódó nacionalizmusok vizsgálata kifejezetten a köztes-európai térhez kapcsolódott a konferencián (Szekciócímek: Identitás és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában; Nacionalizmus és demokrácia Közép- és Kelet-Európában; Kulturális hasadások és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában), a konferencia címében is megjelenő területek többi részén (különösen Közép-Ázsiában) inkább a nemzetépítéssel foglalkoztak a nemzetállami kereteken belül. Egyrészt az egykori keleti blokkhoz tartozó szatellitállamok kapcsán vizsgálták az európai integráció és a nacionalizmusok kölcsönhatásait (pl. James Headley, Otagói Egyetem), másrészt az európai szovjet utódállamokban jelentkező társadalmi feszültségeket generáló folyamatok hátterét mutatták be (pl. Illés Tamás, Eötvös Loránd Tudományegyetem).

A konferencia utolsó napjának reggelén tartott kerekasztal-beszélgetésen megjelentek mindazok a nézőpontok, amelyek mentén az előadások zöme értekezett a nemzetállami létről a térségben. A beszélgetést (A nemzetállami lét története Kelet-Európában: új kutatási irányok?) a konferencia főszervezője, a Tartui Egyetem professzora, Viacheslav Morozov moderálta. Lengyel (Dorota Kołodziejczyk), litván (Ivars Ījabs), orosz (Alexander Etkind) és ír (Róisín Healy) kollégáival folytatott beszélgetésében, valamint a hallgatóságtól érkező kérdések megválaszolása után összefoglalta a fő kutatási irányvonalat: a mindenkor Oroszországot egy alárendelt birodalomként aposztrofálta, amely gyarmatosítóként viselkedik a kelet-európai és az eurázsiai térségben, így a nemzetállami keretek működésének feltárásához a posztkolonialista nézőpontok lehetnek hasznosak.

A kellemes hangulatú, emberléptékű, kifogástalanul szervezett konferencia helyszínét adó egyetemi épületek, a történelmi emlékhelyekként is működő helyszínek, a körülöttük lévő ősfás parkok, a pezsgő életű, fiatalos egyetemi város terei tették még emlékezetesebbé a Kelet-Európával foglalkozó társadalom-

tudósok találkozóját, mintegy élő történelemként foglalták keretbe a konferencián bemutatott jelenségeket, folyamatokat, nézőpontokat – a nemzetállami lét térségi sajátosságait.

Köszönetnyilvánítás

A konferencia-részvétel és a beszámoló a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával valósult meg.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Bevándorláspolitikai és többszintű kormányzás: osztrák tapasztalatok

Immigration policy and multilevel governance – Austrian experiences

HARDI TAMÁS, PATAY TÜNDE

HARDI Tamás: tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9002 Győr, Pf. 420.; hardit@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9778-2840>

PATAY Tünde: doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; tuendepatay@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7045-5903>

KULCSSZAVAK: Ausztria; bevándorlás; integráció; migrációpolitika; regionális politika

ABSZTRAKT: A nemzetközi vándorlási folyamatok nemzeti és regionális szinten is formálják a gazdasági teljesítményt, a munkaerőpiac jellegét, a társadalom szerkezetét és igényeit. A bevándorlás pozitív hatással lehet a versenyképességre, azonban fiskális, társadalmi és strukturális feladatokkal is számolni kell. Jellemzően a jövedelemkülönbségek és a munkaerőpiaci diszkrimináció, a térbeli és a társadalmi szegregáció, illetve a jóléti ellátás területén jelentkező kihívásokra kell megoldást találnia a politikának.

Ausztriában az utóbbi évtizedekben évente átlagosan 120 ezer új bevándorló érkezett – a mostani menekültügyi hullámtól eltekintve. Ma több mint másfél millió migrációs háttérrel rendelkező személy él az ország területén, túlnyomó részük első generációs bevándorló. Az osztrák tartományok, illetve az egyes települések maguk is felismerték a bevándorláshoz kapcsolódó törekvések és intézkedések jelentőségét. A nemzetközi vándorlási folyamatok vizsgálata mégis túlnyomórészt nemzeti szinten történik, illetve egy-egy nagyvárosra, településre fókuszál.

A tanulmány a jogszabályok és migrációpolitikai dokumentumok összevetése alapján elemzi Ausztria és tartományainak bevándorláspolitikai lehetőségeit, célkitűzéseit, prioritásait. Rámutat a többszintű, integrált kormányzás sajátosságaira, kiemelve a főbb feladatköröket, valamint a főbb különbségeket.

Tamás HARDI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Pf. 420., H-9002 Győr, Hungary; hardit@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9778-2840>

Tünde PATAY: PhD candidate, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; tuendepatay@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7045-5903>

KEYWORDS: Austria; immigration; migration policy; regional policy

ABSTRACT: This study examines the role of multi-level governance in the context of immigration and integration policies. It explores the functions of national and sub-national governments (provinces) in managing migration and integration of immigrants, with a focus on Austria as one of the European host countries. Austria has been involved in international migration in many ways for over a century. Today 12.5% of the population have foreign nationality and almost 20% have a migration background.

The countries of Europe face different migratory challenges. Previous research has shown that migration is one of the main factors that shape and accelerate the development of urban areas. On the other hand, increased mobility has negative effects as well. Some countries pursue restrictive strategies while others allow easier access to labour markets and social systems. In general, the effective integration of immigrants is one of the key factors for progress in European convergence. The elements of the European migration policy aim to harmonise legislation and management tools and maximise the positive impact of migration flows while at the same time finding solutions to the related problems. A cross-country comparison demonstrates that these instruments and solutions still differ: There are European countries that have restrictive policies, while others are open to multiculturalism and facilitate access to equal rights, including political and social entitlements. An analysis of the strategies of the traditional host countries reveals a number of factors underlying the differences in the immigrant integration and labour market performance in these countries. Although regional differences and local responsibilities have become particularly important in recent decades, the literature focuses primarily on the national level or on capitals. It is also about the inclusion of immigrants from different perspectives. This may be because naturalisation and immigration policies are always decided at the national level. However, policies at the local level have a more direct impact.

Discussions point out, that Austrian policy on settlement and naturalisation is one of the most restrictive in Europe and take only partly into account the integration performance of immigrants, their individual abilities and life circumstances. The sub-national authorities of Austria have, however, recognised the importance of the integration of immigrants. Various integration instruments have been developed – in Graz already from the appearance of the first guest workers. Only from the year 2000 can we speak of nationwide intensive integration efforts. The cooperative attitude of the provincial governments and the priority of information transfer among the actors has positive effects on the labour market and, as a consequence, on the social as well as the economic development of a region.

Based on secondary data research and analysis of concepts and other government documents, the first part of the study summarises the structure of modern migration movements into Austria with special reference to the provinces. The second part explains how the federal government and the provinces perceive and control immigration and shows interesting similarities and differences between and within the levels.

Bevezetés

A migrációs kihívások a nyugat-európai országok számára nem új keletűek. A bevándorláspolitikák mindenütt folyamatosan formálódtak, a vándormozgalmakra adott reakciók ma sem mutatnak egységes képet. Ezzel párhuzamosan

egyes országokban erősödött a migrációpolitika helyi jelentősége: számos régió vagy település maga is felismerte a kérdéskör jelentőségét, legalábbis a bevándorlás hatásainak komplex jellegét.

A fogadó országoknak és régióknak a változó társadalmi igények, az egészségügyi és a szociális ellátás, a térbeli és a társadalmi szegregáció vagy a foglalkoztatás területén jelentkező kérdésekre is megoldást kell találniuk; más kutatások szerint a bevándorlók választ adhatnak demográfiai, innovációs és munkaerőpiaci kérdésekre. Egyrészt e kihívások adják a migrációpolitika jelentőségét. Másrészt a migráció tényezői a kutatások visszatérő témái is voltak. A taszító és vonzó tényezők először Ravensteinnél jelentek meg (1885), aki a gazdasági tényezőket és a távolság szerepét emelte ki. Hoerder (2002) elméletével hangsúlyozhatjuk a bevándorlás politikai irányításának szerepét: a határon átnyúló migrációs folyamatokat négy síkon történő vizsgálat alapján érthetjük meg (a küldő és fogadó régió társadalmi-gazdasági elemzése, a közvetítő csatornák – az intézményi háttér – vizsgálata, valamint az elemek közötti kapcsolatrendszer alakulása). A Hoerder-féle négy síkról Hardi és Lampl (2009) kiemelte, hogy e tényezők nem csupán minősítik, de ösztönzik is a határon átnyúló mozgásokat. A közvetítő csatornákat, azaz a politikai, intézményi hátteret Böröcz (2002) egyrészt határokat nyitó és záró ajtóként (tiltás-engedélyezés), másrészt hídként (vonzás) nevezi meg modelljében. Az elméletek összegzése alapján úgy véljük, hogy a politika nem csupán a feltételrendszert határozza meg vagy a már letelepedett bevándorlók élethelyzetét formálja, hanem taszító, illetve vonzó tényezőként is értelmezhető.

A migrációs és integrációs politikák összevetése, az alkalmazott eszközök értékelése az Európai Unió tagországaiban fontos téma (Kováts 2014); az unió által szorgalmazott kutatások fejlesztették és bővítették a migrációpolitikákkal kapcsolatos indikátorokat. Ezek az indikátorok egyrészt nem teljes körűek, másrészt csak a nemzeti szint törekvéseire vonatkoznak (Ellerman 2013). De Haas, Natter és Vezzoli (2015), noha 45 ország jogi szabályozását vetették össze tanulmányukban, hiányolják a nemzeti szinten túlmutató kutatásokat. A szubnacionális szint kutatásai csupán egy-egy település vagy régió kiemelt kihívásaival foglalkoznak, mint például a társadalmi problémákkal vagy az ingázás kérdéskörével (Bjerre et al. 2015).

Európához hasonlóan az 1970-es évek közepétől, az akkori válság után Ausztriában is szigorodott a migrációpolitika szabályozása. Emiatt azonban, ahogy az osztrák letelepedési statisztikák mutatják, a külföldi munkaerő beáramlása és a nem munkavállalási célból érkezők megjelenése csak időlegesen torpant meg. Az 1960-as évek konjunktúrája alatt évente 20–40 ezer munkavállalási célú bevándorló érkezett az országba, és tíz év alatt közel 300 ezer külföldi munkavállalóval nőtt Ausztria munkaerő-állománya (Currle 2004). Az országban a statisztikák szerint ma már több mint másfél millió, lakcímmel rendelkező első vagy második generációs bevándorló él.

Ausztria tapasztalatainak ismerete, illetve a migrációs politikában a többszintű kormányzás szerepének feltárása a hazai kutatások számára is érdekes

lehet. Mindez nem csupán az uniós célkitűzések miatt időszerű, hiszen a volt szocialista országok – noha a történelmi és a gazdasági háttérből kifolyólag sajátos vándorlási jegyeket mutatnak – a nyugati mintákat idővel átveszik (Manssor, Quillin 2006). Emellett a külföldi munkavállalás vagy a tanulmányi célú letelepedés egyik kedvelt célállomása Ausztria, ahol 2011, azaz a munkaerőpiaci nyitás óta már az engedélyezés sem jelent akadályt – bár az újonnan érkezők ma még mindig bonyolult adminisztratív feltételrendszerrel találják szemben magukat.

Célkitűzés és módszertan

A tanulmány célja, hogy feltárja a többszintű kormányzás szerepét a migrációpolitikában. Az migrációpolitikai és integrációs eszköztár összehasonlító elemzése alapján összegzi Ausztria, illetve tartományainak jogi lehetőségeit, törekvéseit és prioritásait. Rámutat a feladatkörök vertikális és horizontális integráltságának szükségességére, de a hangsúlyeltolódásokra is.

A tanulmány először összegzi a bevándorláspolitikai feladatait, alapvető témaköreit, valamint ezek megjelenését Ausztria bevándorlástörténetében a 2. világháború utáni időszakban. Az ezt követő részek rámutatnak a többszintű kormányzás jelentőségére, illetve bemutatja a kompetenciaszintek jogi háttérét és szerepét a migráció irányításában. Összevetik az egyes tartományok koncepcióit, a fejlesztési célkitűzésekben megjelenő bevándorláspolitikai tartalmakat, prioritásokat és ezek hasonlóságait-különbségeit.

A „migrációs háttérrel rendelkező személy” (migráns, bevándorló) fogalmát az ENSZ 2014-es ajánlása szerint definiáljuk, melyet az osztrák statisztikai hivatal is alkalmaz: migrációs háttérrel beszélünk, ha mindkét szülő külföldön született, függetlenül az adott személy jelenlegi állampolgárságától. Ezen kívül a statisztikai adatfelvétel megkülönböztet külföldi állampolgárságú személyeket (akik még nem vették fel a fogadó ország állampolgárságát), valamint első generációs (saját maga telepedett le) és második generációs (a szülők vándoroltak be) bevándorlókat.

A bemutatott kutatás kvantitatív része alapvetően az osztrák statisztikai hivatal (Statistik Austria) és Ausztria belügyminisztériumának (Bundesministerium für Inneres) adataira támaszkodik. A vizsgálat kvalitatív részéhez a tudományos előzmények összevetése mellett az Európai Unió, Ausztria, valamint Ausztria tartományainak bevándorlással kapcsolatos jogszabályai, illetve a bevándorlók integrációjával kapcsolatos és fejlesztéspolitikai dokumentumai nyújtottak alapot. Tanulmányunk elkészítésekor a tendenciák értékeléséhez elsősorban 2015-ig, az új menekültügyi hullám kezdetéig dolgoztuk fel az adatokat, a 2016-os és 2017-es bevándorláspolitikai intézkedésekre csak érintőlegesen térünk ki. A tanulmány nem elemez aktuálpolitikai kérdéseket, azaz a jelenlegi menekültügyi politika döntéseit, azonban – ahol ezt az elemzés megkívánja – rámutat a mene-

kültstátusz vagy az illegális letelepedés problematikájára. Nem célunk kiegészíteni vagy cáfolni a bevándorlás társadalmi és gazdasági következményeiről szóló kutatások eredményeit, továbbá nem tárgyaljuk a határon átnyúló régiók versenyképességi elemeit, hiszen e kérdéskör önálló kutatási munkát érdemel.

A bevándorláspolitikai szerepe

A migráció szabályozása magában foglalja mindazokat a jogi normákat, amelyek az emberi vándorlással, a tartózkodási hely megváltoztatásával függnek össze (Oltmer 2017). Célja, hogy hatékonyan reagáljon a ki- és beutazás aktuális helyzetére, egyben legyen alkalmas az emberi vándorlás tendenciáinak befolyásolására (Hautzinger, Hegedüs, Klenner 2014). A bevándorláspolitikai folyamatokat próbálja irányítani, a kihívásokra választ adni, a kapcsolódó előnyöket kiaknázni. A bevándorlók letelepedésének és beilleszkedésének meghatározása, emellett a fenntartható fejlődés megvalósítása, a közösségi feszültségek enyhítése a fogadó nemzetre hárul. Ma, a globalizáció körülményei között, a feladatok decentralizálása, delegálása vagy privatizációja mellett még mindig számos feladat hárul az államra a védelmi, társadalmi, kulturális, egészségügyi, szociális, környezeti területeken (Kutasi 2012).

Goodhart (2004) a bevándorláspolitikai irányvonalak két típusát különbözteti meg: az asszimilációt megkövetelő, illetve a sokszínűséget, multikulturalizmust támogató politikai irányvonalat. Mind a politika, mind a tudományos irodalom eltérő terminusokat használ – asszimiláció, integráció, befogadás, beilleszkedés –, az érkezők és a fogadók felelősségét is különbözőképpen értelmezve (Treibel 2011). Thorsby (2001) kiemeli, hogy ugyan a diverzitás a megújulás motorja, a meglévő erőforrásokkal céltudatosan kell bánni. A diverzitásból adódó társadalmi problémákkal foglalkozó vizsgálatok a diszkriminációból és a kulturális különbségből eredő feszültségeket állítják fókuszba (Angenedt 2000).

A bevándorlás nemzetgazdasági hatásai korántsem egyértelműek. Az államháztartás bevételei egyrészt nőhetnek, javulhat a gazdaság teljesítménye, másrészt nőnek a kiadások is (Ortega, Peri 2009). Például Borjas (2001) vagy Smith és Berry (1997) az államháztartási kiadások, különösen a szociális támogatások problematikáját emelik ki. Biffi (2017) hozzáteszi, hogy a bevándorlás által javítani kívánt népesedéspolitika nagyobb anyagi és nem anyagi terheket ró a köznevelésre és a közoktatásra.

A migrációkutatásban gyakran idézett kutatók meghatározó tényezőnek a foglalkoztatottak demográfiai összetételét, jövedelmi helyzetét, illetve a munkanélküliség alakulását tartják (Camarota 2004; Hanson 2005). A mobilitással járó képességek, az információk, a tudás áramlása nélkülözhetetlenek a fejlődéshez. Ugyanakkor véleményünk szerint a versenyképesség szempontjából figyelembe kell venni a munkaerőpiacon kívül lévő, inaktív rétegeket is.

A bevándorlással kapcsolatos politikai hozzáállás, az uralkodó hatalom migrációs politikája meglátásunk szerint nem csupán a társadalmi és a munkaerőpiaci integráció kérdését veti fel: a fogadó állam és település jólétének és jólétének minden területét érinti. Mivel a bevándorlás hatásai egy nemzet versenyképességének számos területén és több érdekelt szemszögéből mutatkoznak, a migráció szabályozásának szakpolitikákban betöltött szerepe is fontos kérdés. Hervainé Szabó (2015) a politikai eszközöket a megelőző és a megváltoztató csoportba osztja. Haindorfer (2013) szintén rámutat arra, hogy a nemzetközi migráció irányítása és kezelése többdimenziós folyamat, kiemeli a bevándorlók új és régi társadalmi kapcsolatrendszerének összefonódását és szerepét a letelepedés alakulásában. A küldő és a fogadó ország egyaránt támogathatja e kötélekek megerősítését (Faist 2000), a politika meglátásunk szerint azért is felel, hogy e kapcsolati tőke az ország vagy a régió versenyképességi elemeire pozitív hatással legyen.

Az Európai Unió kiemelt, ágazatokat átfogó feladatai közé tartozik a migráció kihívásainak enyhítése, illetve a megoldások kifejlesztése, a jogi és adminisztrációs eszközök összehangolása (European Commission 2000, 2003). Az unió emellett – még 2015-ben is – a vándorlási folyamatokban rejlő előnyök kiaknázására, a bevándorlás pozitív hatásaira, illetve a gazdasági fejlődéshez való hozzájárulására hívja fel figyelmünket (European Commission 2015).

A nyugat-európai célszországok migrációval kapcsolatos törekvései az unió uralkodó háttér mentén alakulnak, ugyanakkor eltérések is megfigyelhetők. A három jellegzetes európai migrációpolitikai típus a szigorú politikát folytató rezsimek (például Ausztria), a támogató, multikulturális elveken alapuló rendszerek (Hollandia), illetve a részlegesen szigorú, inkább a piaci folyamatokra hagyatkozó politikák (Nagy-Britannia) (Patay 2017).

A migrációkutatásban a tanulmányok túlnyomó része a nemzeti szintű kontextust helyezi előtérbe (Oltmer 2017). Ennek egyik oka az, hogy a letelepedéssel és tartózkodással kapcsolatos politikákat, az állampolgársággal kapcsolatos koncepciókat, illetve a gazdaságpolitikai törekvéseket nemzeti szinten határozzák meg (Descy 2014). A gyakorlatban a globalizációs jelenségekkel párhuzamosan felértékelődtek a regionális és a helyi tényezők, és ez új, makro- és mikroszintű politikai és stratégiai feladatoknak adott teret. Mohan (2010) például a regionális fejlődés olyan szempontjait emeli ki, melyeket a neoklasszikus és neoliberális elméletek figyelmen kívül hagynak, azonban a regionális migrációkutatás szempontjából fontos kiindulási pontot jelentenek. Ide tartoznak a területi hatalommegosztás kérdései, a politikai és intézményi keretek. Valler (2010) szintén a helyi politikák, beavatkozások felelősségét, illetve ezek kutatását hangsúlyozza. A regionális és helyi szintek felelősségének kérdése mellett a versenyképesség alakulásában a kooperáció (Rechnitzer 1993), illetve a döntési és intézkedési folyamatok integráltsága is szerepet játszik (Risse-Kappen 1996).

Ausztria bevándorlási folyamatai a 2. világháború után, európai kontextusban

Az Európai Unió országai történelmükben és gazdasági szerkezetükben különböznek egymástól, így a bevándorlási folyamatok és hatásai is eltérőek. A kelet-európai, volt szocialista országokra jellemző migráció a történelmi, politikai háttér miatt egyedi jegyeket mutat (Tomka 2009). A szakirodalom általában három: északi, déli és nyugati típusú migrációs térségeket említ, azonban az Egyesült Királyság és Írország az elemzésekben néhol negyedik típusként szerepel (Modood, Salt 2011).

Európa a 2. világháborút követően intenzív vándorlási mozgalmaknak volt tanúja. A migrációs folyamatokat egyrészt a politikai döntések – dekolonizáció, áttelepítések – határozták meg, másrészt a konjunktúra és a befogadó országok új bevándorláspolitikája játszott nagy szerepet (Armbruster 1996). Az 1980-as évektől – miután az ideiglenesen toborzott vendégmunkások és családjaik a fogadó országokban maradtak – szembesültek az európai államok a bevándorolt népesség társadalmi és munkaerőpiaci integrálásának kérdésével (Fassmann, Münz 1996). Folyamatosan érkeztek és érkeznek az újabb bevándorlók a családegyesítés érdekében, tanulmányi vagy munkavállalási céllal, menekültként vagy illegálisan.

Ausztriában az utóbbi évtizedek statisztikáit és azok gazdasági-jogi kereteit vizsgálva több migrációs hullámot különíthetünk el. Az 1960-as évek elejétől az 1973-as válságig évente átlagosan 30 ezer külföldi (elsősorban Jugoszláviából és Törökországból) érkezett az országba vendégmunkásként, ugyanakkor összesen 90 000 osztrák állampolgár hagyta el az országot (különösen Németország és az USA felé). A politika – munkaerőpiaci megfontolásokból – gyakorlatilag semmilyen akadályt nem gördített a vándorlási folyamatok elé. Az 1980-as évek közepéig a dekonjunktúra időszakában kevesebb bevándorló érkezett, a migránsok jó része haza- vagy továbbvándorolt, az osztrák állampolgárok hazatértek. Az 1990-es évek közepéig ismét jelentősen nőtt az érkezők és egyúttal a kivándorló hazai népesség száma. Az időszak a menekültügy új korszakát is jelentette, hiszen a bevándorlók száma a világpolitikai változások következtében nőtt meg drasztikusan. 1995-ben ismét erősen visszaesett, majd 2003, illetve különösen 2011 után jelentősen megnőtt a bevándorlók száma.

Ausztriában a külföldi állampolgárok átlagéletkora egyre csökken, 2015 elején 35,1 év volt, míg az osztrák állampolgároké 43,5 év; az unió tagországaiból érkezettek általában idősebbek, a harmadik országból érkezők pedig fiatalabbak. A tanulmányi célból az országban tartózkodók száma is folyamatosan nő. A 2000 utáni munkaerőpiaci mutatószámok alapján megállapítható, hogy az osztrák munkaerőpiac néhány aspektusból jól kiaknázza a migrációs előnyöket. Ide tartoznak a bevándorlók számára „fenntartott” munkahelyek (melyeket túlnyomórészt migrációs háttérű munkavállalók töltenek be), a hiányszakmák külföldi munkaerővel történő feltöltése, illetve a munkaerő beáramlásának képzettség alapján differenciált irányítása.

Ausztria területére 2014-ben 170 115 új bevándorló érkezett a statisztikai hivatal adatai szerint: 100 ezren az európai gazdasági térségből, 70 ezren harmadik országból, ezen belül 16 ezren európai harmadik országból. Ez 2013-hoz képest 12,4%-os növekedést jelent. Ugyanakkor az elmúlt években évente közel 100 ezer személy el is vándorolt Ausztriából. 2015. január 1-jén Ausztria teljes népessége 8 584 926 fő volt, a már letelepedett, migrációs háttérrel rendelkezők száma 1,715 millió fő. Közülük 1,254 millióan külföldön született, első generációs bevándorlók, 460 ezren pedig már Ausztriában születtek. Osztrák állampolgársággal 569 ezren rendelkeztek.

A külföldi állampolgárok magasabb arányát a bevándorlás erősödése mellett az állampolgársági eljárások visszaszorítása is okozta. Az első generációs bevándorlók aránya a tartományi fővárosokban, a nagyvárosokban, a gazdaságilag kiemelt térségekben (a határ menti települések egy része, kiemelt ipari és turisztikai területek) magasabb (1. ábra).

Ma Bécs mellett Vorarlberg, Tirol és Salzburg tartományban él a legtöbb első generációs bevándorló, ugyanakkor a migrációs háttérrel rendelkező (első és második generációs migráns) foglalkoztatottak aránya Bécsen kívül Vorarlberg és Salzburg területén magas (1. táblázat).

Ausztria tartományaiban a bevándorlás alkulásában nagy szerepe volt a szövetségi (központi) törekvéseknek, így a szelektív regionális beruházásoknak (Marshall-terv, infrastruktúra-fejlesztések), de annak is, hogy Ausztria ipari társadalma posztindusztriális társadalommá alakult (Seidel 2000). Kivételt jelent az általános tendencia alól Alsó-Ausztria és Burgenland, e két tartomány a szövetség politikai és gazdaságpolitikai megfontolásai révén zártabb volt és később lépett a fejlődés útjára (különösen Burgenland, ahol a bevándorlás az 1980-as évek közepétől kezdett hasonlítani az országos átlagértékekhez). A be-

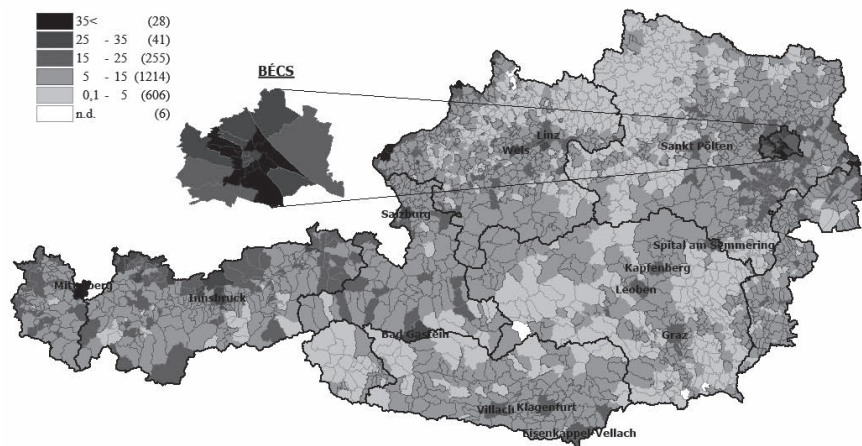
1. táblázat: Az osztrák tartományok főbb, bevándorláshoz kapcsolódó mutatószámai (2015. január 1.)

Main indicators of the states of Austria, related to migration processes (1 January 2015)

Tartomány	Népességszám (fő)	A külföldön szü- letettek aránya (%)	A külföldi állam- polgárok aránya (%)	GDP/fő (euró)	A migráns hát- terű foglalkozta- tottak száma (fő)
Bécs	1 794 770	34,85	25,54	47 700	339 300
Burgenland	288 229	10,92	7,39	27 500	16 700
Karintia	557 371	12,05	8,89	33 300	31 200
Alsó-Ausztria	1 636 287	12,32	8,23	32 500	111 200
Felső-Ausztria	1 436 791	15,11	10,13	40 300	117 900
Salzburg	538 258	17,89	14,42	46 100	58 500
Stájerország	1 221 014	11,76	8,76	35 400	62 200
Tirol	728 537	17,22	13,09	42 000	67 700
Vorarlberg	378 490	19,88	14,89	42 300	48 000

Adatok forrása: Statistik Austria, Wirtschaftskammer Österreich.

1. ábra: A külföldön született népesség aránya a teljes népességből (% , 2015. január 1.)
Share of the population born abroad (% , 1 January 2015)

Forrás: saját szerkesztés a Statistik Austria adatai alapján.

vándorlási statisztikákat vizsgálva Bécs és Graz is eltérő képet mutatott a kezdetekben: az ipari térségek mellett a legnagyobb számban ide érkeztek az első vendégmunkások, később követők és családtagjaik. Azonban míg a főváros továbbra is húzószerepet tölt be a bevándorlásban, addig Stájerországban az újonnan érkezők száma a hetvenes évek válsága és a politikai törekvések hatására csökkent. Bár Graz és egyes turisztikai központok továbbra is népszerű letelepedési célnak számítanak, számos település a tartományon belül kifejezetten zárt társadalommal és gazdasággal rendelkezik.

Nemzeti és tartományi kompetenciák a bevándorláspolitikában

Az állami közpolitikai kompetenciák területi szintek közötti megosztása Nyugat-Európában sajátos utat járt be (Csink 2014). Az 1960-as évekre kialakult jóléti állam szolgáltatásait Nyugat-Európában a lakossághoz közelebb álló szintek biztosították, akkor még kizárólag a központi állam finanszírozásában (Torma 2003). A későbbi államigazgatási reformok hátterében a finanszírozási korlátok és a hatékonyság álltak, illetve a globalizáció hatásai, valamint a lakosság tudatosságának erősödése, igényeinek változása voltak rájuk nagy hatással. Az osztrák tartományok szubnacionális szintű bevándorláspolitikai feladatainak körét, illetve a kapcsolódó hatalmi döntéseket a többszintű kormányzás minősége és az autonómia szintje is befolyásolta.

Ausztria föderatív állam, kilenc autonóm tartomány alkotja. A második közigazgatási szintet a 95 politikai kerület jelenti. Ide sorolandó a 15 szabad vá-

ros is, melyek nem tartoznak a kerületek igazgatási fennhatósága alá, viszont a magisztrátusok révén delegált közigazgatási feladatokat is ellátnak. A harmadik autonóm közigazgatási szint a 2 100 önkormányzat. A szövetségi alkotmány a szövetség és a tartományok törvényhozási és végrehajtási kompetenciáit a 10–12. és a 15. cikkelyben rögzíti (Bundesverfassungsgesetz 1930).

Ausztriában 1990-re alakult ki a decentralizáció mai formája. Mindhárom (szövetségi, tartományi, települési) szint képviselői ágazatonként eltérő módon, de együttműködnek. Az állam, a tartományok és az önkormányzatok között pénzügyi kiegyezés (Finanzausgleichsgesetz 2017) szabályozza a kiadások és a bevételek megosztását.

Az alkotmány alapján a bevándorláspolitikát és az integráció kérdésében a szövetség rendelkezik törvényhozási és végrehajtási illetékességgel (például külföldi képviselet, bevándorlás és letelepedés, munkaerőpiaci szabályozások, közegészségügy, idegenrendészet, lakcímbejelentés). E feladatait a szövetség saját intézményeivel látja el, de a feladatok egy részét delegálhatja a tartományoknak (például bevándorlási hivatalok). Az alkotmány kimondja, hogy a tartományok önálló hatáskörben hajtják végre a szövetség törvényeit az állampolgársági eljárás kérdéseiben. A tartományoknak a szövetség által átruházott végrehajtási felelősségi körön túl joguk van saját rendelkezéseik kialakítására is.

A bevándorláspolitikát ma alapvetően a 2006-ban hatályba lépett idegenrendészeti csomag határozza meg: az idegenrendészeti törvény (Fremdenpolizeigesetz 2005), a letelepedési törvények (Niederlassungs- und Aufenthaltsgesetz 2005), illetve a menekültügyi jogszabályok (Asylgesetz 2005). 2017 novemberében egy új törvénycsomag lépett ugyan hatályba, azonban ennek részletei a korábbiakra épülnek. Munkaerőpiaci szempontból a modern bevándorlás és letelepedés irányításának kezdete 1925-re tehető, amikor is megszületett az első, a külföldiek foglalkoztatására vonatkozó törvény. Ennek mai változata is kimondja, hogy az osztrák állampolgárok minden körülmények között elsőbbséget élveznek az osztrák munkaerőpiacon (Ausländerbeschäftigungsgesetz 1975). A következő integrációs döntést az 1960-as évek gazdaságfejlesztési stratégiája alapozta meg, amikor évente 30 ezer külföldi vendégmunkás érkezett az országba. A számukra fenntartott munkahelyeken és a kapcsolódó adminisztratív enyhítésekén kívül nem beszélhetünk integrációs törekvésekről, egyedül Stájerország tartománya hozott létre egy (kéréséletű) integrációs irodát (Bauböck, Volf 2001). 1980-ra a gazdasági dekonjunktúra a bevándorlás jogi szigorításait is magával hozta (Davy, Gächter 1993).

Ausztriában a külföldiek munkaerőpiaci és társadalmi integrációja sokáig nem kapott hangsúlyt a kutatásokban és a szakpolitikákban. Születtek rövid, egy-egy réteggel foglalkozó tanulmányok, azonban az első átfogó, a migránsok helyzetével foglalkozó nagy kutatás eredményei 1995-ben jelentek csak meg (Fassmann, Münz 1995). A bevándorláspolitikát szigorítása az 1997-ben hozott új idegenrendészeti törvénycsomaggal vette kezdetét, mely a kvótarendszer bevezetésén túl a letelepedést számos feltételhez kötötte (Hardi 2005, 2017;

Jelinek, Szymanski 1997). 2003 után részben enyhült a jogi feltételrendszer, a bevándorlásokon túl számos más területen (vállalkozás, foglalkoztatás, jóléti ellátás). A 2006-os bevándorlási törvény alapján a határozott idejű tartózkodási engedéllyel rendelkezők gyakran nem vagy csak nehézségek árán tudnak a munkaerőpiacra belépni és integrálódni, de egészében véve is szűkítették az esélyegyenlőség kibontakozását munkaerőpiaci és egyéb deszegregációs szempontból. Az osztrák jogrendszer folyamatosan, adminisztratív eszközökkel nehezítette a migrációt az 1990-es évektől (Cayci, Neugschwendtner, Peryl 2011, 2015).

A szociális ellátás Ausztria 1955-ben hatályba lépett társadalombiztosítási törvényén alapszik (Allgemeine Sozialversicherungsgesetz 1955), a tartományok és önkormányzatok azonban további jóléti kiadásokat vállalhatnak fel. 2014-ben a bevándorolt munkavállalók az összes befizetett járulék 10,7%-át adták, míg a jóléti kifizetésekből csak 6,2%-kal részesültek – tehát kevesebb szociális ellátást vettek igénybe, mint amennyivel hozzájárultak a szociális kiadásokhoz. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a bevándorláspolitikai döntések a jóléti ellátás minden szegmensét érintik, az egészségügyi ellátás és a közoktatás szövetségi szintjét is beleértve.

A politikai kommunikációban a bevándorlási kérdés a kétezres évektől élvez prioritást. Ennek hátterében egyrészt az Európai Unió törekvései, másrészt a társadalmi nyomás áll: a civil közösségek kezdeményezték, hogy a bevándorlók munkaerőpiaci, szociális, illetve társadalmi integrációja fontosabb szerepet kapjon gazdasági, jogi és politikai szinten (Gächter 2008).

Tartományi szinten a koncepciók, az online kommunikációs tartalmak, illetve a vonatkozó jogszabályok összevetése alapján a 2005-ös év hozott változást a bevándorlás és az integráció kérdésében. A tartományok az 1990-es évek végére kezdték felfedezni az integráció gazdaságfejlesztő szerepét, a bevándorláspolitikát formáló integrációs intézkedések mint önálló kormányzási eszközök létjogosultságát (Österreichischer Integrationsfonds 2016). Ebben a többszintű kormányzás mai formájának kialakulása is szerepet játszott. A jogi hatáskörök és a szövetség által delegált feladatok meghatározzák a tartományok bevándorláspolitikáját, az intézkedések eszköztárát, valamint a stratégiai lehetőségeket. Így a tartományok az állami szint előírásaihoz igazodnak az idegenrendészeti és bevándorlási törvények, a munkajog, a jóléti ellátás, illetve az egyenlő elbánás tekintetében. A bevándorlás irányításában az önálló törvénykezést elsősorban az ifjúságpolitika, a család- és nővédelem, a területrendezés, az ingatlanszerzés és a szociális támogatások területén tudják alkalmazni. Ezáltal saját hatáskörükben tudják ellensúlyozni a bevándorlás bizonyos hátrányos hatásait, illetve a bevándorlás befolyásolására is adottak a tartományi szintű jogi lehetőségek: a területi szegregáció és a szegénység elleni küzdelemben, a fiatalok támogatásában, a külföldiek ingatlanszerzésének irányításában, a területrendezési stratégiák bevándorlási kérdéseiben (például üzleti, egyetemi, ipari negyedek fejlesztése), a családtámogatások feltételrendszerének bővítésében, az intézmények felügyeletében.

A törvényalkotási lehetőségeken és felelőségeken túl az állami szint és a tartományok fejlesztéspolitikai prioritásai is meghatározóak. Tartományi szinten egyrészt a célkitűzések a pozitív hatások kiaknázására (sokszínűség, a kapcsolatrendszer és a gazdasági szereplők bővülése, az innovációs miliő javítása), a negatív következmények enyhítésére (munkaerőpiaci problémák, együttélési és értékrendbeli konfliktusok, a biztonság kérdései) irányulnak. Különösen olyan intézkedések tartoznak ide, melyeket az állami szint nem ír elő vagy nem biztosít ezekhez jogi és adminisztratív háttérrel, de a tartományok szempontjából hangsúlyosak: településfejlesztés, határ menti fejlesztések, további versenyképességi és politikai célkitűzések. Másrészt a tartományok a felsőbb szint feltételrendszere és jogi keretei között működnek, részben átveszik annak kiemelt stratégiáit, de ennek ellenére integrációs koncepcióikban és fejlesztési terveik vonatkozó fejezeteiben nem mutatnak egységes képet.

A 2010 után intenzívvé váló integrációs törekvések több területet érintenek a tartományok célszerveiben és hangsúlyeltolódások figyelhetők meg a kiemelten kezelt területeken, mint a szakképzés-átképzés, a szociális támogatások, a helyi kultúra és értékrend, a köznevelés és közoktatás, a térségi szegregáció, a politikai integráció vagy az általános közösségi élet területén. Figyelemre méltó, hogy míg a térségi szegregáció és a gazdasági marginalizáció általában a kutatások és a politikai diskurzusok középpontjában áll, addig a tartományi integrációs célkitűzésekben és eszköztárakban nem e két témakör szerepel az első helyen. Ez alól kivétel Bécs, ahol mindkét kérdéskör kiemelt szerepet kap, illetve Stájerország, ahol a szociális támogatások és Salzburg, ahol a térségi szegregáció jelent hangsúlyos problémát a stratégiákban és fejlesztési tervekben.

A bevándorláspolitikai és integrációs koncepciók összevetésével felvázolhatók a szövetségi és tartományi célok és prioritások, a jogi, stratégiai és kommunikációs megoldások (2. táblázat).

A jogi eszközöket az alkotmány határozza meg. A szövetségi stratégiák többféle ágazatot és területet fednek le, de a dokumentumok összevetése alapján kiemelhetők közös prioritások. Ezek egyrészt a jogrendszer miatt adóttak, másrészt Ausztria fejlesztéspolitikai irányait, az uralkodó politika sarkalatos kérdéseit követik. A bevándorláspolitikai kommunikációját – a konzulátusokon keresztül a külföld felé is (Österreichischer Integrationsfonds 2013, 2016) – elsősorban Ausztria bevándorláspolitikai céljainak és feltételrendszerének ismertetése jelenti. A tartományok integrációs és fejlesztéspolitikai stratégiái eltéréseket mutatnak. A tartományok a stratégiák és koncepciók szerint igyekeznek minden szereplővel (helyi lakosok, munkaadók, vállalkozók, intézmények, egyházak, önkéntesek) kapcsolatot tartani, az információáramlást vertikálisan és horizontálisan biztosítani, közös megoldásokon gondolkodni. Ez utóbbiban kiemelt szerepük van a helyi önkormányzatoknak. A tartományok ugyanakkor a felsőbb prioritásokat és jogi előírásokat is követik – ez részben az uniós és állami fejlesztési támogatások, valamint a vertikális integráció, azaz a hatékonyság kiaknázása miatt szükségszerű.

2. táblázat: A bevándorláspolitikai állami és tartományi jellemzői Ausztriában (2010–2015)
Federal and state characteristics of the immigration policy in Austria (2010–2015)

Szint	Kommunikáció	Stratégiai prioritások	Törvényhozás, jogi bázis
Szövetség	<ul style="list-style-type: none"> – a feltételek terjesztése – Ausztria céljainak és érdekeinek ismertetése 	<ul style="list-style-type: none"> – alapkészségek, képzés – német nyelv, osztrák kultúra – lakókörnyezet – egészségügy – támogatások feltételrendszere – külkapcsolatok alakulása 	<ul style="list-style-type: none"> – határátlépés, letelepedés – állampolgárság – munkajog – jóléti ellátás – emberi jogok – egyenlő elbánás
Tartományok	<ul style="list-style-type: none"> – együttműködés, információcsere – célok, érdekek összehangolása 	<ul style="list-style-type: none"> – hagyományok és sokszínűség – üzleti, ipari környezet – a közigazgatás fejlesztése – család- és nőkérdés – regionális kapcsolatrendszer – a biztonság kérdései 	<ul style="list-style-type: none"> – család- és ifjúságpolitika – ingatlanszerzés – szociális támogatások – területrendezés

Forrás: saját összeállítás a Bundesverfassungsgesetz (1930), a bevándorláspolitikai jogszabályok és a tartományok fejlesztéspolitikai koncepciói alapján.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a bevándorláspolitikai szerepére mutattunk rá. Bemutattuk Ausztria példáján az állami és a tartományi törvényalkotási és végrehajtási kompetenciák, valamint a stratégiai célok és prioritások jellemzőit, hátterét és főbb összefüggéseit. A többszintű kormányzás sarkalatos kérdése a migrációs folyamatok irányításának, nagy szerepe lehet a jelenségek összetett felmérésében, a hatások enyhítésében, illetve az előnyök kiaknázásában. A bevándorlás, a hosszú távú letelepedés a bevándorláspolitikai mellett a versenyképességhez kapcsolódó koncepciókkal, de a politika kommunikációs stratégiájával is befolyásolható.

A bevándorláspolitikai törekvések hátterét az Európai Unió célkitűzései adják, a keretfeltételeket a szövetségi szint határozza meg. Ausztriában a regionális fejlődés migrációs aspektusait, az integrációs feladatok jelentőségét a tartományok is felismerték. A felelősség és napjainkban már a bevándorlók integrációjának finanszírozása is megoszlik a szövetségi állam és a tartományok között; a tartományok aktív formálói a bevándorláspolitikai eszköztár regionális és helyi szintű fejlesztésének. Ausztria számos települése szintén részt vesz a migrációs jelenségek és kihívások helyi szintű kezelésében. Ebben a tartományok koordinációs szerepe, pénzügyi támogatása, illetve az általuk kommuni-

kált célkitűzések is nagy szerepet játszanak. Jelen kutatás tehát alapjául szolgálhat további, települési szintű vizsgálatoknak, valamint hozzájárulhat a bevándorlás és a regionális versenyképesség közötti kölcsönhatás további kutatásaihoz.

Irodalom

- Allgemeine Sozialversicherungsgesetz (1955): Bundesgesetz vom 9. September 1955 über die Allgemeine Sozialversicherung. *Bundesgesetzblatt*, 189/1955. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10008147> (Letöltés: 2018. március 10.)
- Angenedt, S. (2000): Globalisierung und Wanderungsbewegungen. In Butterwegge, C., Hentges, G. (Hrsg.): *Zuwanderung im Zeichen der Globalisierung, Migrations-, Integration- und Minderheitenpolitik*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Opladen, 35–41.
- Armbruster, H. (1996): Der rechtliche Rahmen – Einwanderungsbestimmungen einiger Zielländer. In: Horvath, T., Neyer, G. (Hrsg.): *Auswanderungen aus Österreich. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Böhlau Verlag, Wien, 323–361.
- Asylgesetz (2005): Bundesgesetz über die Gewährung von Asyl. *Bundesgesetzblatt I*, 100/2005 <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20004240> (Letöltés: 2018. március 10.)
- Ausländerbeschäftigungsgesetz (1975): Bundesgesetz vom 20. März 1975, mit dem die Beschäftigung von Ausländern geregelt wird. *Bundesgesetzblatt*, 218/1975. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10008365> (Letöltés: 2017. december 10.)
- Bauböck, R., Volf, P. (2001): *Wege zur Integration*. Drava Verlag, Klagenfurt
- Biffl, G. (2017): Daten und Fakten zur Flüchtlingszuwanderung: Herausforderungen für das Erwachsenenbildungssystem und Erwerbssystem. *Magazin Erwachsenenbildung: Erwachsenenbildung und Migration*, 31., 33–43.
- Bjerre, L., Helbling, M., Römer, F., Zobel, M. (2015): Conceptualizing and measuring immigration policies. *International Migration Review*, 3., 555–600. <http://doi.org/f7wptm>
- Borjas, G. J. (2001): *Heaven's door. Immigration policy and the American economy*. Princeton University Press, New Jersey
- Böröcz J. (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika*, 6., 47–48.
- Bundesverfassungsgesetz (1930). *Bundesgesetzblatt*. 1/1930. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138> (Letöltés: 2018. március 10.)
- Camarota, S. A. (2004): *The high cost of cheap labor – Illegal migration and the federal budget*. Center of Comparative Immigration Studies, University of California. <https://cis.org/Report/High-Cost-Cheap-Labor> (Letöltés: 2018. március 28.)
- Cayci, V., Neugschwendtner, T., Peryl, J. (2011): *Gesetzsammlung Asyl- und Fremdenrecht – Gesetze und Kommentare*. 2. Auflage. ÖGB Verlag, Wien
- Cayci, V., Neugschwendtner, T., Peryl, J. (2015): *Stellungnahme zur Fremdenengesetzänderung 2015*. Bundesministerium für Inneres – Beratungszentrum für MigrantInnen, <http://www.migrant.at/wp-content/uploads/stell-fraeg-2015.pdf> (Letöltés: 2017. december 12.)
- Currlé, E. (2004): *Migration in Europa: Daten und Hintergründe*. Lucius Verlag, Stuttgart
- Csink L. (2014): *Mozaikok a hatalommegosztáshoz*. Pázmány Press, Budapest
- Davy, U., Gächter, A. (1993): Zuwanderungsrecht und Zuwanderungspolitik in Österreich. *Journal für Rechtspolitik*, 1., 155–174.
- De Haas, H., Natter, K., Vezzoli, S. (2015): Conceptualizing and measuring migration policy change. *Comparative Migration Studies*, 3., 1–21. <http://doi.org/cws4>
- Descy, P. (2014): Projected labour market imbalances in Europe: policy challenges in meeting the Europe 2020 employment targets. In: OECD, European Union: *Matching economic migration with labour market needs*. OECD Publishing, Paris, 315–333. <http://doi.org/cwpw>

- Ellermann, A. (2013): Migration and citizenship. *Newsletter of the American Political Science Association*, 1/2013.
- European Commission (2000): *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on a Community immigration policy*, COM/2000/0757 final <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52000DC0757> (Letöltés: 2017. december 10.)
- European Commission (2003): *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee, and the Committee of the Regions on immigration, integration and employment*. http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/cnc/2003/com2003_0336en01.pdf (Letöltés: 2017. december 11.)
- European Commission (2015): *Policies of the Direction General in Migration and Home Affairs – Annual Activity Report*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/activity-report-2015-dg-home_may2016_en.pdf (Letöltés: 2018. január 8.)
- Faist, T. (2000): Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies*, 2., 189–222. <http://doi.org/ffhs6r>
- Fassmann, H., Münz, R. (1995): *Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationsmuster, aktuelle Trends und politische Massnahmen*. Jugend und Volk, Wien
- Fassmann, H., Münz, R. (1996): Österreich – Einwanderungsland wider Willen. In: Fassmann, H., Münz, R. (Hrsg.): *Migration in Europa 1945–2000. Aktuelle Trends, soziale Folgen, politische Reaktionen*. Campus Verlag, Frankfurt, New York, 209–229.
- Finanzausgleichsgesetz (2017): Bundesgesetz, mit dem ein Finanzausgleichsgesetz 2017 erlassen wird sowie das Finanzausgleichsgesetz 1997, das Finanzausgleichsgesetz 2001, das Finanzausgleichsgesetz 2005, das Finanzausgleichsgesetz 2008, das Umweltförderungsgesetz, das Gesundheits- und Sozialbereich-Beihilfengesetz und das Bundespflegegeldgesetz geändert werden und das Bedarfsszuweisungsgesetz aufgehoben wird. *Bundesgesetzblatt I*, 119/2016. https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblAuth/BGBLA_2016_I_116/BGBLA_2016_I_116.pdf (Letöltés: 2018. március 10.)
- Fremdenpolizeigesetz (2005): Bundesgesetz über die Ausübung der Fremdenpolizei, die Ausstellung von Dokumenten für Fremde und die Erteilung von Einreiseteil. *Bundesgesetzblatt I*, 100/2005. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20004241> (Letöltés: 2018. március 10.)
- Gächter, A. (2008): Migrationspolitik in Österreich seit 1945. *Arbeitspapiere Migration und Soziale Mobilität*, 12. Zentrum für Soziale Innovation, Wien. <https://www.zsi.at/attach/p1208vukovic.pdf> (Letöltés: 2018. március 10.)
- Goodhart D. (2004): Too diverse? *Prospect Magazine*, 95., <http://www.prospectmagazine.co.uk/2004/02/toodiverse/> (Letöltés: 2017. december 9.)
- Haindorfer, R. (2013): Ost-West-Pendeln und soziale Integration in den Herkunftsgesellschaften. *SWS-Rundschau*, 53., 110–130.
- Hanson, G. H. (2005): *Why does immigration divide America? Public finance and political opposition to open borders*. Center of Comparative Immigration Studies, University of California, San Diego (CIS-Working Paper; 129.)
- Hardi T. (2005): Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben, *Tér és Társadalom*, 2., 65–81. <http://doi.org/cws3>
- Hardi T. (2017): Ingázó munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben az uniós csatlakozás előtt. In: Jankó F., Fábíán A., Hardi T. (szerk.): *Burgenland. Nemzetstratégiai Kutatóintézet*, Budapest, 477–500.
- Hardi T., Lampl Zs. (2009): Ingázó munkavállalás. In Hardi T., Tóth K. (szerk.): *Határaink mentén: A szlovák-magyar határtérség társadalmi-gazdasági vizsgálata*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 131–145.
- Hautzinger Z., Hegedüs J., Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Nemzeti Köszszolgálati Egyetem, Budapest
- Hervainé Szabó Gy. (2015): *A jóléti közpolitika a 21. században*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- Hoerder, D. (2002): *Cultures in contact: World migrations in the second millennium*, Duke University Press, Durham
- Jelinek, A., Szymanski, W. (1997): *Fremdengesetz 1997 – Gesetztext, Materialien, Textgegenüberstellung der alten und neuen Bestimmungen*. Manz Verlag, Wien

- Kováts A. (2014): Migrációs helyzetkép Magyarországon. In Tarrósy I., Glied V., Vörös Z. (szerk.): *Migráció a 21. században*. Publikon, Budapest, 349–368.
- Kutasi G. (2012): Régiók és piacok a világgazdaságban – általános körkép. In Blahó A., Kutasi G. (szerk.): *Erőközpontok és régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 17–32.
- Manssor, A., Quillin, B. (2006): *Migration and remittances*. The World Bank, New York
- Modood, T., Salt, J. (2011): Migration, minorities and the nation. In: Modood, T., Salt, J. (eds.): *Global migration, ethnicity and britishness*. Palgrave, Basingstoke, 3–13.
- Mohan, G. (2010): Local and regional 'development studies'. In: Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.): *Handbook of local and regional development*. Routledge, Oxon, 43–55. <http://doi.org/cws7>
- Niederlassungs- und Aufenthaltsgesetz (2005): Bundesgesetz über die Niederlassung und den Aufenthalt in Österreich. *Bundesgesetzblatt I*, 100/2005. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20004242> (Letöltés: 2018. március 10.)
- Oltmer, J. (2017): *Globale Migration. Geschichte und Gegenwart*. CHB-Beck Verlag, München
- Ortega, F., Peri, G. (2009): *The causes and effects of international migrations: Evidence from OECD countries 1980–2005*. National Bureau of Economic Research, Cambridge <https://ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/14833.html> (Letöltés: 2017.december 3.) (NBER Working Papers; 14833.)
- Österreichischer Integrationsfonds (2013): *Deutsch Sprechen – Österreich Verstehen*. ÖIF, Wien (Zusammen – Österreich; 4.)
- Österreichischer Integrationsfonds (2016): *Regeln Vermitteln – Zusammenhalt Stärken*. ÖIF, Wien (Zusammen – Österreich; 1.)
- Patay, T. (2017): A comparative analysis of migration policies – (Good) practices from Europe. *Acta Universitatis Sapientiae, Economic and Business*, 5., 139–154.
- Ravenstein, E. G. (1885): The laws of migration. *Journal of the Statistical Society*, 2., 167–235.
- Rechnitzer J. (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK, Pécs, Győr
- Rechnitzer J. (2004): A városhálózat és a régiók formálódása. *Magyar Tudomány*, 9., 978–990.
- Risse-Kappen, T. (1996): Exploring the nature of the beast. International relations theory and comparative policy analysis meet the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 1., 53–80. <http://doi.org/cf3gjg>
- Seidel, H. (2000): Austria's economic policy and the Marshall Plan. In: Bischof, G., Pelinka, A., Stiefel, D. (eds.): *The Marshall Plan in Austria*. Transaction Publishers, New Brunswick, 247–290.
- Smith, J. P., Barry, E. (1997): *The new Americans. Economic, demographic and fiscal effects of immigration*. National Academy Press, Washington
- Thorsby, D. (2001): *Economies and culture*. Cambridge University Press, Cambridge
- Tomka B. (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest
- Torma A. (2002): Önkormányzati reformok Nyugat-Európában és tanulságaik. *Magyar Közigazgatás*, 9., 513–521.
- Treibel, A. (2011): *Migration in modernen Gesellschaften – Soziale Folgen von Einwanderung, Gastarbeit und Flucht*. Juventa Verlag, Weinheim, München
- Valler, D. (2010): The evaluation of local and regional development policy. In: Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.): *Handbook of local and regional development*. Routledge, Oxon, 569–580. <http://doi.org/cws5>

Nyugat és Kelet határán: Sopron a belföldi migrációban

Sopron: a border town attracting internal migration

KISS ÉVA, JANKÓ FERENC, BERTALAN LAURA, MIKÓ ESZTER

KISS Éva: tudományos tanácsadó, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; egyetemi tanár, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; kisse@helka.iif.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3605-9402>

JANKÓ Ferenc: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.; egyetemi docens, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; janko.ferenc@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1149-6745>

BERTALAN Laura: tanársegéd, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

MIKÓ Eszter: közgazdász; mikoeszter@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8528-0739>

KULCSSZAVAK: belföldi migráció; népesség; határváros; gazdasági válság; Sopron

ABSZTRAKT: A rendszerváltozás után a belföldi migrációban jelentős változások következtek be, amit több tényező (pl. gazdasági átalakulás, a szuburbanizáció felerősödése, a közlekedés fejlődése) indukált. Az egyes településeket különbözőképp érintette a belső vándorlás intenzívebbé válása, aminek demográfiai szempontból is vannak „nyertesei” és „vesztesei”. Az előbbiekhöz sorolható az osztrák határ közelében fekvő, mintegy 63 ezer fős város, Sopron is, amely az egyik legnépzsűrűbb célpont az országon belül vándorlók körében. Tanulmányunkban egyrészt Sopron szerepét értékeljük a belföldi migrációban, bemutattva azt, hogy a belső vándorlás különböző típusai hogyan járultak hozzá a város vándorlási nyereségéhez. Empirikus kutatásra alapozva arra keresünk választ, hogy kik a Sopronba bevándorlók, és hogy van-e lényeges különbség a bevándorlók jellemzőiben attól függően, hogy a legutóbbi gazdasági válság előtt vagy után érkeztek a városba.

Az elmúlt évtizedekben folyamatosan gyarapodott a népesség Sopronban, miközben az ország egészében és sok városában fogyott. A növekedés legfőbb forrása a vándorlási többlet volt, különösen az ezredforduló után. 1990 és 2016 között közel 13 ezer fős vándorlási nyereségre tett szert a város, elsődlegesen az ideiglenes bevándorlásból. A nagyarányú bevándorlás számos okra vezethető vissza (pl. a nyugati határ menti fekvés felértékelődése 1990 után, kedvezőbbé vált közlekedési kapcsolatok, relatíve közeli fekvés az osztrák fővároshoz és Burgenland északi fejlettebb településeihez, az osztrák munkavállalási korlátozás feloldása). A felmérés tapasztalatai igazolták, hogy a gazdasági válság markáns fordulatot hozott az ezredforduló után Sopronba bevándorlók összetételében, munkapiaci ismérveiben és térkapcsolataiban. A 2009 után megfigyelhető új, kedvezőtlen trendek a helyi társadalomban is mélyreható változásokhoz vezethetnek.

Éva KISS: scientific advisor, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; professor, Institute for International and Regional Economics, Sándor Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; kisse@helka.iif.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3605-9402>

Ferenc JANKÓ: assistant professor, Department of Social and Economic Geography, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/C., H-1117 Budapest, Hungary; associate professor, Institute for International and Regional Economics, Sándor Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; janko.ferenc@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1149-6745>

Laura BERTALAN: assistant lecturer, Institute for International and Regional Economics, Sándor Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; bertalan.laura@uni-sopron.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1199-9257>

Eszter MIKÓ: economist; mikoeszter@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8528-0739>

KEYWORDS: internal migration; population; border town; economic crisis; Sopron

ABSTRACT: After 1989, there have been changes in internal migration in Hungary, triggered by several factors such as economic transformation, accelerated suburbanisation and transport development. Increasing internal migration has affected each settlement differently, and from a demographic point of view there are also “winners” and “losers” in this process. Sopron, with almost 63,000 inhabitants, can be counted among the first group, as the town on the Austrian border is one of the most attractive destinations for Hungarian internal migration. In the past, the number of in-migrants usually exceeded the number of out-migrants. The differences depended largely on socio-economic transformations and the political situation of the respective period.

In this study, we assess Sopron’s position in internal migration and analyse how the different types of internal migration have contributed to migration gains. Based on our empirical research, we show the main demographic and spatial-structural characteristics of the in-migrants to Sopron. In addition, we examine whether there are significant differences in the composition of migrants who arrived before and after the economic crisis of 2008, respectively.

In recent decades, the population of Sopron has grown steadily, while the populations in rural and other urban areas have declined. The main reason for the increase was the positive domestic migration balance which increased significantly after the turn of the millennium. Between 1990 and 2016, the population of the town rose by 13,000. This migration gain is primarily due to a temporary inflow. The most important reasons for the significant in-migration to Sopron were: a location-specific advantage after 1989 due to the nearby border, improved accessibility, relative proximity to the Austrian capital and the developed towns of neighbouring Burgenland and, finally, the abolition of all labour market restrictions in Austria in 2011.

The results of our survey reveal that the latest economic crisis has brought a significant change in the demographic composition of in-migrants after the turn of the millennium. The newcomers who arrived after 2009 were generally older, less-educated and found low-paying jobs in agriculture, industry and building construction. Their in-migration to Sopron was mainly motivated by job opportunities in Austria. The spatial pattern of their workplaces shows that they usually work in the region of the Austrian capital. Sopron’s attraction extended almost over the whole country, and more and more in-migrants arrived from the less developed parts of Hungary. The new unfavourable trends observed in the social characteristics of in-migrants after 2009 may yet lead to changes in the local society and how it views their future integration.

Bevezetés

A rendszerváltozás óta felerősödött az országon belüli népességmozgás, amelyben az egyes területek, illetve települések – számos tényezőtől függően – eltérő mértékben vesznek részt. A folyamatnak demográfiai szempontból is vannak nyertesei és vesztesei. Az előbbiekhöz sorolható az osztrák határ közelében fekvő város, Sopron, mert népessége tetemesen gyarapodott az elmúlt évtizedekben, elsődlegesen a vándorlási többletnek köszönhetően. Ez nem újdonság, mivel a jelenleg kb. 63 ezer fős település földrajzi (Ausztriához közeli) fekvéséből adódóan nagy hagyományokkal rendelkezik a migráció terén (Hilbert 2016); a történelem során a városba bevándorlók általában (jóval) többen voltak, mint az elvándorlók. A vándorlási egyenleg alakulása nagymértékben függött az adott időszak társadalmi, gazdasági folyamataitól és az aktuális politikai helyzetétől is, emiatt a város mint migrációs célpont „népszerűsége” szintén változott a különböző korokban.

Legutóbb a rendszerváltozás hozott markáns fordulatot nemcsak a város társadalmi, gazdasági fejlődésében, hanem földrajzi fekvésének megítélésében is (Jankó, Bertalan 2009). A szocializmus évtizedeiben az ország nyugati periferiáján, a vasfüggöny mentén, Kelet és Nyugat találkozásánál levő város földrajzi elhelyezkedése 1989 után felértékelődött (Hamilton 1995). Az új, kedvezőbb földrajzi-geopolitikai helyzet más tényezőkkel párosulva (pl. a közlekedési kapcsolatok javulása Ausztria irányába, az országhatár átjárhatóságának fokozódása) hozzájárult ahhoz, hogy Sopron vonzása egyre határozottabban érvényesüljön az ország más területei felé. Így a város egyike lett a belföldi migráció szempontjából Magyarország legvonzóbb településeinek, ami demográfiai konzekvenciákkal is jár (Kiss 2016). Tanulmányunkban egyfelől a város országon belüli migrációban játszott szerepét értékeljük, másfelől arra keresünk választ – egy empirikus kutatásra alapozva –, hogy kik azok, akik hosszabb-rövidebb időre beköltöztek. Továbbá kíváncsiak vagyunk arra, hogy a beköltözők milyen térkapcsolatokkal rendelkeznek, honnan, mikor és miért jöttek Sopronba és hova tartanak, mik a szándékaik. Azt is megvizsgáljuk, hogy mennyiben különböznek az előbb említett szempontok szerint a gazdasági válság után bevándorlók az azt megelőzően érkezőktől.

Először a kutatás elméleti háttérével, a belföldi migrációkutatás néhány sajátosságával foglalkozunk, majd a statisztikai adatokra alapozva értékeljük Sopron belföldi migrációban betöltött szerepét. Ezután egy 2017 elején végzett kérdőíves felmérés tapasztalatait foglaljuk össze, amely a városba bevándorlókról nyújt ismereteket. A soproni eredmények azért is figyelmet érdemlők, mert a város – bizonyos fokig – egyedülálló helyet foglal el a belföldi migrációban, és mert támpontokat adhatnak más, nyugati határ menti települések migrációs szerepkörének megítéléséhez, valamint azért, mert újabb adalékokat szolgáltatnak az országon belüli migrációban részt vevőkről.

Tudományos előzmények

A kutatás során a rendkívül gazdag nemzetközi és hazai migrációs szakirodalomból elsődlegesen azokra támaszkodtunk, amelyek az országon belüli közigazgatási határ (pl. településhatár) átlépésével járó migrációról szólnak. Annak ugyanis, hogy hol és milyen irányba vándorol a népesség egy országon belül, komoly társadalmi és gazdasági hatásai lehetnek, amelyek az élet minden területét érinthetik (Flowerdew 2004). A fejlett országokban végzett kutatások kimutatták például, hogy egy belga tartományban azok a települések léptek be a legnagyobb egy főre jutó jövedelmű települések csoportjába, amelyek magas jövedelmű migránsokat tudtak vonzani (Peeters 2008). Spanyolországban bebizonyították, hogy a belső migráció befolyásolja a vízfogyasztás területi különbségeit (March, Perarnau, Sauri 2012). Az sem vitatható, hogy a gazdaságban bekövetkező változások visszahatnak a migrációra. Japánban például a gazdasági válság miatt mérséklődött a mobilitás az ország három (Tokió, Oszaka, Nagoja) nagyvárosi térségében 2008 és 2010 között (Ishikawa 2011). De a migráció intenzitása és iránya más okok miatt is megváltozhat. A belföldi migráció okainak vizsgálata az egyik leggyakoribb téma, amelyet sokféle aspektusból kutattak a különböző országokban, többnyire hasonló eredményekkel. Az Egyesült Királyságban arra a következtetésre jutottak, hogy az életciklus és a társadalmi, gazdasági tényezők a legfontosabbak a lakhatási célú migrációs folyamatokban (Clark, Huang 2004). Németországban a belső vándorlást, különösen Kelet- és Nyugat-Németország között, kezdetben politikai és gazdasági okok motiválták, később a társadalmi kapcsolatok és a lakásszerzés (Kemper 2004). Svédországban az újabb becslések is megerősítették, hogy a bérek és a munkanélküliség releváns tényezők a migrációs döntésekben (Gärtner 2016).

A rendszerváltozás után a posztszocialista országokban is fellendült a belső migráció kutatása, amit – többek között – a regionális különbségek fokozódása, a gazdaság radikális átalakulása, a szuburbanizáció intenzívebbé válása és a földrajzi fekvés felértékelődése befolyásolt. Bizonyosságot nyert, hogy az itteni tapasztalatok bár sok hasonlóságot mutatnak a fejlett országokban megfigyeltekhez, mégis vannak sajátos vonások, amelyek alapvetően a múlt örökségéből fakadnak (Kulu, Billari 2004). Az éles regionális különbségek szintén ezek közé sorolhatók, amelyek tovább éleződtek az elmúlt évtizedekben, jóval aránytalanabb népességmegoszlást eredményezve (Kurkó 2011; Mainardi 2004; Mikačič 2000).

Hazánkban szintén több elemzés készült a belső migráció területi, településhálózati ismérveiről, amelyek nemcsak a migráció időbeli alakulását, hanem a migrációban részt vevők demográfiai vonásait, motivációit, a migráció fő küldő és fogadó területeit is feltárták (Bálint, Daróczi 2014; Dövényi 2007, 2009; Ginter 2008; Illés 1995; Kapitány 1998). Közismert, hogy a magyar népesség migrációs hajlandósága igen alacsony, és hogy a belső migráció viszonylag rövid múltra tekint vissza (Dövényi 2007). A szocializmus első évtizedeiben a nagy

távolságú vagy interregionális migráció dominált, a jelentős gazdasági változásokkal összefüggésben. Az 1970-es évektől a rövid távolságú (intraregionális), többnyire megyén belüli népességmozgások kerültek előtérbe. A rendszerváltozással viszont új korszak kezdődött a belföldi migrációban (Dövényi 2007; Ginter 2008). Ennek hátterében elsősorban az állt, hogy a városokhoz közeli lakóhelyi környezet felértékelődött, a gazdaság, leginkább az ipar térszerkezete átalakult, az egyes helyek elérhetősége és a közlekedési kapcsolatok sokat javultak, valamint a földrajzi helyek „értéke” is megváltozott. Következésképp jó néhány olyan (pl. nyugati határ menti) település vált vonzó célponttá, amely korábban nem volt az (Lukić et al. 2014). Ez lényegében annak az eredője, hogy a határ két oldalán tetemes különbségek vannak pl. a bérekben, a munkakörülményekben, a gazdasági fejlettségben, az életszínvonalban. A bevándorlás következtében ezekben a településekben igen látványosak a migráció hatásai (Dittrich-Wesbuer, Föbker, Osterhage 2008; Kumpulainen 1994; Lukić et al. 2014; West, Gans, Schmitz-Veltin 2008).

A külföldi migrációs szakirodalomban kevés, a hazaiakban pedig szinte nem is akad olyan publikáció az utóbbi évtizedekből, amely egy-egy település belföldi migrációban játszott szerepét értékelné vagy annak az adott település társadalmára, gazdaságára gyakorolt hatásait tárná fel. Éppen ezért fontos és bizonyos fókig hiánypótló a soproni kutatási eredményeket összefoglaló írásunk.

Sopron a belföldi migrációban 1989 után

A rendszerváltozás több szempontból is fordulatot hozott Sopron népesedésében. Egyrészt megszűnt a természetes szaporodás, mert a halálozások száma mind jobban meghaladta a csökkenő számú születéseket. Másrészt ismét növekedésnek indult a vándorlási különbözet értéke, ami a belföldi vándorlás három típusának (állandó, ideiglenes, visszavándorlás) az együtteséből fakad és egyre nagyobb szerepet játszik a természetes fogyás ellensúlyozásában. Az 1990-es években a vándorlási többlet elmaradt a 21. század első évtizedében elért értéktől, ezért akkor kisebb mértékben nőtt a népesség. A legutóbbi népszámlálás óta tovább folytatódott a bevándorlás, s továbbra is tetemes a vándorlási nyereség (1. táblázat).

A város népességnövekedését azért szükséges hangsúlyozni, mert az ország egészében és nagyon sok településében folyamatosan apadt a népesség az elmúlt évtizedekben. 1990 és 2016 között közel 13 ezer fős vándorlási nyereségre tett szert Sopron; 1990 és 2006 között az 50–100 ezer lakosú városok közül egyedül itt volt vándorlási többlet (Ginter 2008), 2007 és 2016 között pedig a legnagyobb vándorlási többletre tett szert a város, Budapestet nem számítva. Az a tény viszont, hogy más, nyugati határ menti városban (pl. Kőszeg, Szentgotthárd) a vándorlási nyereség szerényebb volt (ami nem csak ezen városok

1. táblázat: Sopron népmozgalma, 1980–2016 (fő)
Vital statistics of Sopron, 1980–2016 (persons)

Időszak	Élvezületés	Halálozás	Természetes szaporodás, illetve fogyás	Vándorlási különbözet	Tényleges szaporodás, illetve fogyás
1980–1990	6279	6088	191	56	247
1991–2000	5831	6893	-1062	2154	1092
2001–2011	5709	6975	-1266	5639	4373
2012–2016	2677	3363	-686	2802	2116

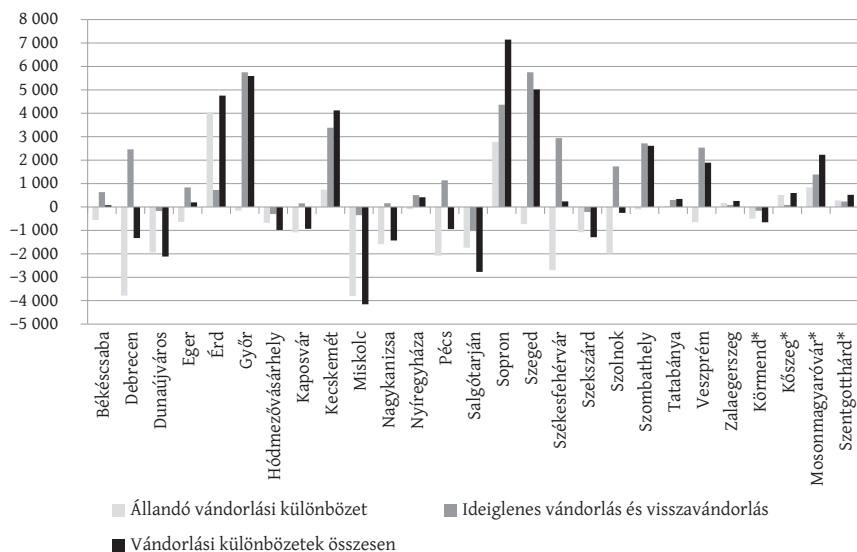
Adatok forrása: népszámlálások megyei kötetei; Győr-Moson-Sopron megye Statisztikai Évkönyve; demográfiai évkönyvek.

kisebb méretére vezethető vissza) azt sejteti, hogy Sopronnak sajátos vonzó tényezője van. Feltételezhető, hogy ez a „különleges adottság” abból a sajátos földrajzi elhelyezkedéséből fakad, hogy közelebb van Bécshez és Burgenland északi, fejlettebb területeihez, mint a többi nyugati határ menti város (1. ábra).

Sopron vándorlási egyenlegének alakulásában semmilyen általános irány nem figyelhető meg, ezért a magyar közép- és nagyvárosok 1979 és 2002 közötti migrációs trendjei alapján kialakított öt migrációs típus közül a „hektikus” cso-

1. ábra: A megyei jogú városok és néhány nyugati határ menti város
vándorlási különbözete, 2007–2016

Internal migration balance of major Hungarian towns and some Western border towns, 2007–2016

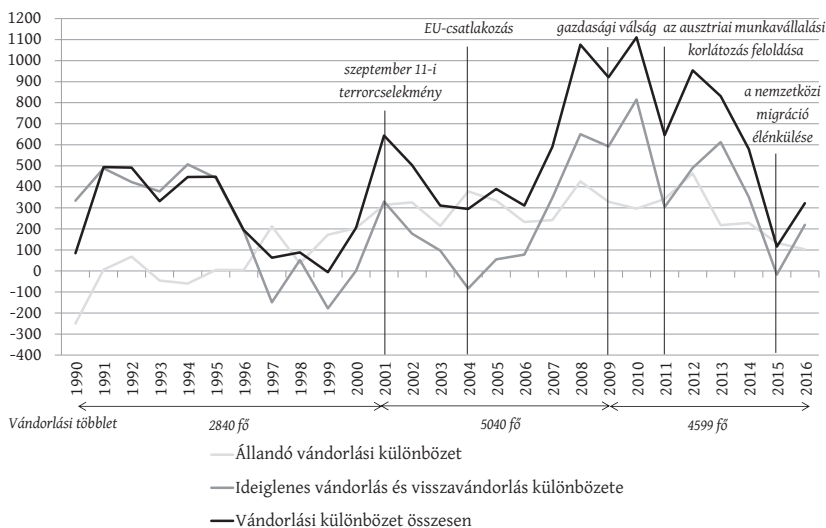
Megjegyzés: Budapestet kiugró értékei (állandó vándorlási különbözet: 9 787 fő, ideiglenes és visszavándorlás különbözete: 63 281 fő, összesen: 73 068 fő) miatt nem ábrázoltuk.

Adatok forrása: demográfiai évkönyvek, 2007–2016.

portba tartozik (Zábrádi 2005). A hektikusság, amely 2002 után is nyomon követhető, alapjában véve a pozitív tartományon belül valósul meg (2. ábra). Mindössze egyetlen esztendőben, 1999-ben volt negatív a vándorlási különbözet értéke (-6 fő). A bevándorlás a leginkább a gazdasági válság után erősödött fel: amíg 1990 és 2008 között általában 500 fő alatt volt a vándorlási különbözet értéke, addig 2009-től már 800-1000 főre szökött fel. A vándorlási különbözetek görbéinek futásában kijelölhetők azok a „fordulópontok” (pl. a 2001-es egyesült államokbeli terrortámadás, az EU-csatlakozás, az ausztriai munkaerőpiaci kvóták eltörlése 2011-ben), amelyek pozitív vagy negatív irányba befolyásolták a migráció intenzitását. Szintén nagyon csekély vándorlási veszteség (-17 fő) következett be 2015-ben, ami a korábbiakhoz képest jóval nagyobb visszavándorlásnak tulajdonítható (többen, akiknek tartózkodási helye volt a város, visszaköltöztek a lakóhelyükre).

A migrációs szakirodalomban jól ismert az a megállapítás, hogy a nagy történelmi fordulatokra növekvő térbeli mobilitással reagál a népesség (Dövényi 2007). Tulajdonképpen ezt várták a szakemberek 1989 után is, a valóság ellenben az volt, hogy csökkent az országon belüli mobilitás (Illés 1995; Dövényi 2007). Sopronban is szinte alig gyarapodott a népesség az állandó vándorlási többletnek köszönhetően az 1990-es évek első felében. Azt követően viszont egyre inkább a város vonzó hatása kerekedett felül, habár az elvándorlások száma is emelkedett. Majd az ezredfordulótól magas szinten stabilizálódott az állandó bevándorlók (1100-1200 fő/év) és az állandó elvándorlók (800-900 fő/év) száma; az éves állandó vándorlási nyereség 300-400 fő volt. A tartós helyváltoz-

2. ábra: A vándorlási különbözet Sopronban és főbb befolyásoló tényezői, 1990–2016
Internal migration balance in Sopron and their major influencing factors, 1990–2016

tatásra törekvő népesség mobilitása fokozódott. Az ország egészében az 1990-es években felgyorsult szuburbanizáció Sopronban csak kis mértéket öltött, ami leginkább annak következménye, hogy a város belterületi határát kijebbe tolták, és hogy a közigazgatásilag hozzá tartozó településekre (Balf, Brennbergbánya, Sopronkőhida, Tómalom) irányult a népességmozgás (Jankó 2004). A város közigazgatási határán belülre koncentrálódott „látens” szuburbanizációt csak később váltotta fel a valódi szuburbanizáció.

Az állandó vándorlást mozgó okok között – az országos tapasztalatokat alapul véve – csökken a munka szerepe, amelyet egyre inkább kivált az ingázás (Kapitány 1998). Ez összhangban van azzal a felismeréssel, hogy a munkahelyváltás nem szükségszerűen követeli meg a lakhelyváltást (Green 2004). Az a széles körben elterjedt vélekedés is egyre kevésbé tartható, hogy a munkavégzési célú migráció általában nagyobb távolságra történik, mint a lakhatás miatti (Clark, Huang 2004; Niedomysl 2011); bár kétségtelen, hogy a munkahelyváltás a nagy távolságra történő lakóhelyváltás elsődleges motivációja (Clark, Huang 2004). Idehaza szintén mérséklődik a lakhatás és a család miatti vándorlás, miközben növekszik az egyéb okok (pl. a település minősége, a fejlettebb ország közelsége) magyarázó ereje (Illés 1995, 1998).

A Sopronba ideiglenesen bevándorlók éves száma általában 1100-1200 fő között volt 1990 és 2006 között, míg az ideiglenes elvándorlóké 400-500 fő között. 2007-től azonban tartósan megemelkedett az ideiglenes bevándorlók száma 500-1000 fővel, miközben az ideiglenes elvándorlóké csak 100-200 fővel lett több 2007–2016 között. A nagyarányú ideiglenes bevándorlásnak kezdetben az lehetett az oka, hogy a gazdasági válság folytán nőtt a munkanélküliség és beszűkültek a hazai munkalehetőségek; 2011 után viszont valószínűleg az osztrák munkaerőpiac megnyitása. Egyre többen próbáltak szerencsét Sopronban, mert úgy vélték, hogy onnan könnyebben tudnak majd a szomszédos Ausztriában munkához jutni. Annak, hogy nem az állandó vándorlók számát gyarapították, több magyarázata lehet. Az egyik ok, hogy mivel többen az ország távolabbi részeiből érkeznek, a csekély helyismeret miatt először csak „felmérték” a lehetőségeket. Ha nem jött be a számításuk, akkor viszonylag könnyen vissza tudtak menni oda, ahonnan jöttek. (Ez magyarázhatja a megnövekedett ideiglenes elvándorlást.) A másik ok, hogy sokuk csak „átmeneti” megoldásnak tekinti a Sopronba vándorlást. Nem szándékoznak végleg áttelepülni, mert a családi, rokoni, baráti és egyéb kapcsolatok a távoli, állandó lakóhelyhez kötik őket. A harmadik ok, amely részben az előbbivel is összefügg, hogy a „végleges” Sopronba települést a soproni magas ingatlanárak és a szűkös ingatlankínálat miatt nehéz megvalósítani. Szintén fontos megjegyezni, hogy a Sopronba ideiglenesen bevándorlók egy részét a helyi egyetemen tanulók teszik ki, akiknek tekintélyes hányada tanulmányai befejezése után minden bizonnyal máshol telepedik majd le.

A Sopronba visszavándorlók száma többnyire 300-400 főt tesz ki évente, tehát a várost elhagyók csak kismértékben térnek vissza. A visszavándorlás

okairól csak feltételezésekre támaszkodhatunk. A legvalószínűbb az, hogy családi (pl. nyugdíjba vonulás) és lakhatási természetű okai vannak (pl. öröklés folytán a megüresedett szülői házba való visszaköltözés), semmint tanulással (pl. a tanulmányok befejezése) vagy munkával összefüggők.

A Sopronba évente bevándorlók száma az 1990-es években elérte az 1900-2500-at, a legutóbbi gazdasági válság után azonban már a háromezret is meghaladta. Ezzel szemben a városból elvándorlók jóval kevesebben voltak, ezért Sopron népessége évente több száz fővel gyarapodott a rendszerváltozás óta. De kik azok, akik a városba bevándoroltak hosszabb-rövidebb időre?

A Sopronba bevándorlók az empirikus kutatás alapján

A felmérés módszere és a válaszolók főbb jellemzői

A soproni népesség, illetve a bevándorlók alaposabb megismerése érdekében online kérdőíves felmérést végeztünk 2017 elején, felhasználva a hólabdamódszert és a közösségi média felületeit. Bár ez a módszer viszonylag gyors és olcsó, nyilvánvalóak a korlátai is. Például a minta nem reprezentatív, az internethasználat nem általános volta eleve leszűkíti a potenciális válaszadók körét. Ennek ellenére meggyőződésünk, hogy a felmérés eredményei alkalmasak arra, hogy információkat szolgáltatassanak a városba beköltözőkről. A kérdőív 15 kérdést tartalmazott, amelyek a válaszadók demográfiai, foglalkozási ismerveire, térbeli mobilitásuk részleteire, valamint jövőbeni mobilitási szándékaikra vonatkoztak.

A kérdőívet 782-en töltötték ki, ez a város népességének mintegy 1,3%-át teszi ki. A válaszadók között 460 nő és 322 férfi volt, ami nem véletlen, hiszen a nők nagyobb valószínűséggel válaszolnak a kérdőívekre. A korstruktúra 16 és 82 év között mozgott, de a legtöbben a 35–55 éves korcsoportba tartoztak. A többség magasan kvalifikált volt, 25%-uk főiskolai és 20%-uk egyetemi végzettséggel. A válaszadók töredéke (9%) dolgozott a tercier szektoron kívül, azaz a mezőgazdaságban vagy az iparban. A kékgallérosok aránya 8%-ot tett ki, míg az Ausztriában munkát vállalóké 19%-ot. Akadtak olyanok is (8%), akik felváltva dolgoztak Ausztriában és Magyarországon.

A válaszolókat két fő csoportba osztottuk: a régi és az új lakosok körére. Előbbiek (563 fő) közé azok tartoznak, akik születésüktől fogva a városban laktak vagy az ezredforduló előtt költöztek oda. A 2000 után beköltözők (219 fő), a válaszadók 28%-a új lakos, akik két alcsoportra bonthatók, attól függően, hogy a legutóbbi válság előtt vagy azután érkeztek a városba: az új lakosokból 79 érkezett 2009 előtt és 140 fő azután. A továbbiakban a hangsúlyt az ezredforduló után bevándoroltak bemutatására helyezzük.

A kérdőíves felmérés fontosabb eredményei

A régi lakosokhoz viszonyítva az újak fiatalabbak, 78%-uk 35 év alatti volt, ami nem csoda, hiszen általában a fiatalok vesznek részt nagyobb arányban a migrációban (Dövényi 2009; Sik, Szeitl 2016). A legutóbbi válság után megugrott a 25–34 éves korcsoportba tartozók aránya a bevándorlók között, tehát a gazdasági krízis következtében sok fiatal döntött a Sopronba költözés mellett. A 2000–2009 között érkezettek táborában kevesebb volt a házasság és részben ezáltal a gyermekesek aránya is. Ebből arra lehet következtetni, hogy a gazdasági válság folytán olyan mértékben romlott meg bizonyos családok pénzügyi-gazdasági helyzete, hogy több gyermek család kelt útra. A gyerekek aránya 15%-ról 23%-ra nőtt, míg a párkapcsolattal rendelkezőké 25%-ról 41%-ra. A fiatal (gyerekes) párok együttes migrációját minden bizonnyal az motiválta, hogy így nagyobb biztonságban érezhették magukat egy új, számukra idegen településen és könnyebben kerekednek felül a nehézségeken, mert számíthatnak egymásra. Szintén magasabb lett az 55 év felettiek aránya (3,5%) az utóbbi időben, amit a leginkább a családhoz, a gyermekekhez, a szülőkhöz való közelebb kerülés motivált (2. táblázat).

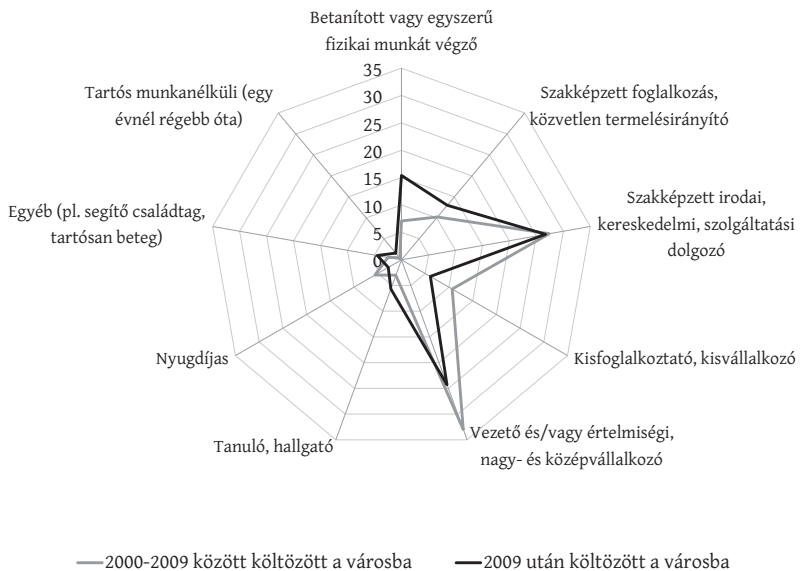
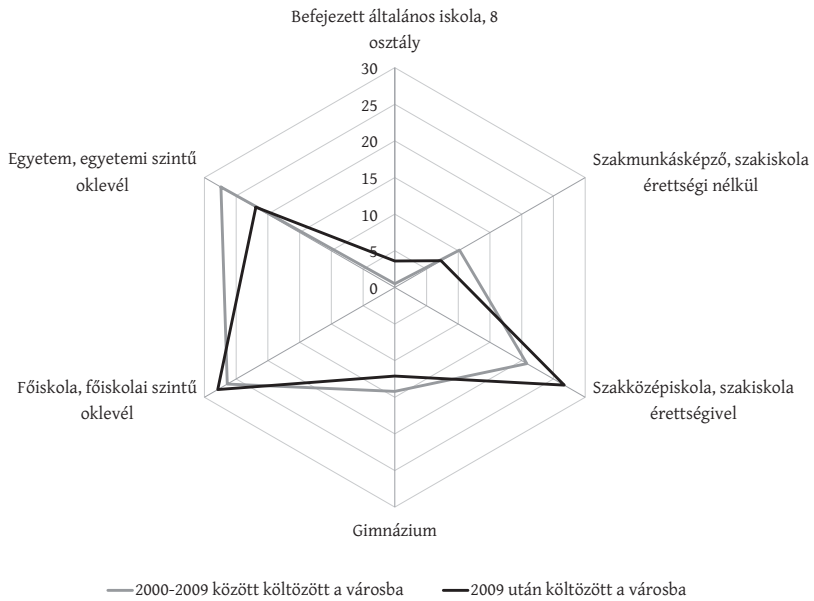
Az ezredforduló után beköltözők között az iskolai végzettségben és a foglalkozási szerkezetben is különbségek fedezhetők fel. A 2009 után érkezettek körében kevesebb a diplomás (45%), több az általános iskolát végzett (3%) és viszonylag magas a szakmunkásképzőt végzettek aránya (33%). Az alacsonyabb iskolai végzettség nagyobb gyakoriságával is magyarázható, hogy több a kevésbé kvalifikált munkaerőt igénylő munkakörökben dolgozó, a segéd- és a betanított munkás az utóbbi évtizedben bevándoroltak között és kevesebb a vezető beosztású, illetve az értelmiségi foglalkozású. A mezőgazdaságban (3%), az iparban (13%), az építőiparban (8%) és a kereskedelemben (21%) munkát vállalók magas(abb) hányada szintén erre vezethető vissza, csakúgy mint a tartós munkanélküliek nagyobb aránya (3%). Ezzel szemben a gazdasági válság előtt bevándoroltak nagyjából 10-10%-a dolgozott az iparban, a kereskedelemben, a közlekedés, szállítmányozás terén és a vendéglátásban. A válság előtt és után érkezett új lakosok foglalkozásának ágazati megoszlását összevetve a legnagyobb növekedés az agrárszektorban, az építőiparban és a kereskedelemben következett be. Ezek az ágazatok pedig többnyire nem magasan kvalifikált munkaerőt foglalkoztatnak (3. ábra).

2. táblázat: A soproni új lakosok kormegoszlása (%)
Newcomers to Sopron by age groups (%)

Megnevezés	-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-
2000-2009 között beköltözötték	57,0	26,6	11,4	5,1	0,0	0,0
2010-2017 között beköltözötték	36,4	38,6	13,6	7,9	2,1	1,4
Beköltözők összesen	43,8	34,2	12,8	6,9	1,4	0,9

Adatok forrása: kérdőíves felmérés, 2017.

3. ábra: A soproni új lakosok iskolai végzettség (fent) és munkaerőpiaci helyzet (lent) szerint
Newcomers to Sopron by education (above) and labour market (below) position

Adatok forrása: kérdőíves felmérés, 2017.

A migrációt rendszerint több tényező együttese váltja ki, amelyek a leggyakrabban néhány fő ok (pl. munka, család, tanulás) köré csoportosulnak. Az új bevándorlók 48%-a elsősorban azért ment Sopronba, hogy valamilyen munkát találjon a városban, a város környékén vagy Ausztriában. Ezt feltételezhetően az motiválta, hogy a válság következtében a munkalehetőségek csökkentek a lakóhelyükön, hiszen az ország kevésbé fejlett részeiben tartósabbak voltak a legutóbbi gazdasági válság hatásai (Kiss 2011). A gazdasági válságot követően az ausztriai munkalehetőség óriási vonzást fejt ki a bevándorlókra, akiknek egy része naponta ingázik Sopronból, mert a szállás, a megélhetés olcsóbb Sopronban, mint Ausztriában. Ez a megosztottság, hogy a lakás Sopronban és a munka Ausztriában van, jó lehetőséget biztosít az érintett családok jövőjének megalapozásához. Mindezek tükrében a városnak, amely híd, összekötő kapocs a munkahely és a lakóhely között, akár sorsfordító szerepe is lehet.

A felmérés szerint a 2009 után Sopronba irányuló migráció hajtóerői között a munka jelentősége erősödött; a város a munkavállalás miatti belföldi migráció egyik kiemelkedő célpontja lett. A családi és egyéb személyes kapcsolatok miatti vándorlás mérsékeltebben nőtt, ugyanakkor a tanulás miatti bevándorlás drasztikusan visszaesett. Ez a város oktatási szerepkörének és felsőoktatási intézménye vonzásának módosulásával függhet össze, de elképzelhető, hogy a potenciális egyetemi hallgatók számának országos csökkenése is közrejátszik benne. A gazdasági válság előtt a bevándorlók kb. egyharmada tanulni jött Sopronba, a válság után azonban felére csökkent az arányuk. Az egyéb bevándorlási okokhoz soroltuk többek között a város szépségét, kedvező földrajzi fekvését, jó levegőjét, sajátos hangulatát vagy megnyerő külsejét (3. táblázat).

Sopronban régóta nagy hagyományai vannak az osztrák munkavállalásnak (Kincses 2012). A motiváló tényezőkkel összhangban 2009 után jóval több új lakos vállalt Ausztriában munkát, ellenben a Sopronban és környékén munkát vállalók száma csökkent, de a legtöbben még mindig a városban és térségében dolgoznak. Amíg a 2009 előtt bevándoroltak 12%-a jár Ausztriába dolgozni, addig a később beköltözők 31%-a. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a válság előtt inkább a soproni, azután viszont az osztrák munkavállalás lehetősége jelentette a város fő vonzerejét.

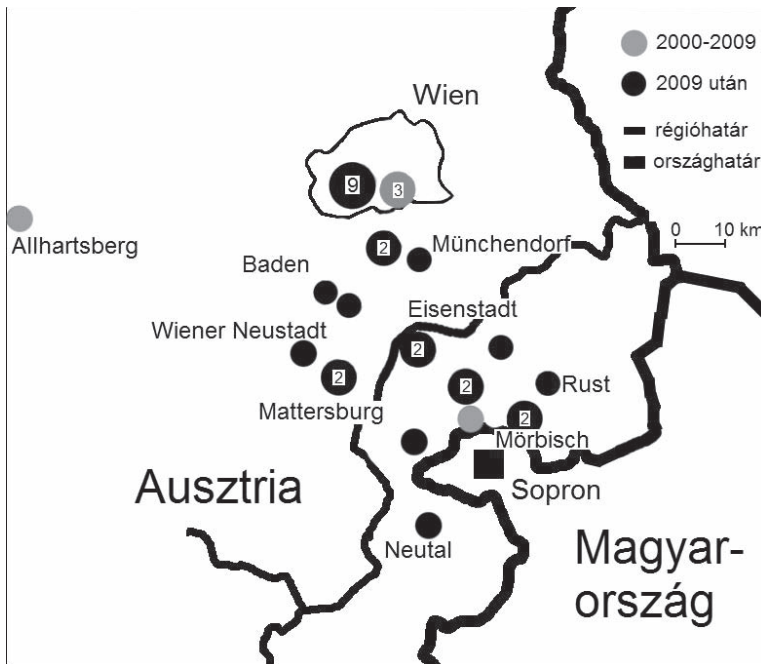
3. táblázat: A soproni új lakosok a beköltözés oka szerint (%)
Newcomers to Sopron by causes of immigration (%)

Megnevezés	Munka		Tanulás	Személyes (barát, család, rokon stb.) kapcsolatok	Egyéb
	Sopronban	Ausztriában			
2000-2009 között beköltözöttek	29,2	9,0	30,4	29,2	2,2
2010-2017 között beköltözöttek	26,4	23,0	14,4	31,0	5,2
Beköltözők összesen	27,4	18,2	19,8	30,4	4,2

Adatok forrása: kérdőíves felmérés, 2017.

Lényegében nem változott az osztrák munkavállalás célterülete. A válságok alapján megállapítható, hogy a 2009 után érkezettek ausztriai munkavállalásának helyszínei térben koncentráltabbak, mint a korábban bevándoroltaké. Az elsődleges célpont Bécs. Ennek hátterében az állhat, hogy Burgenlandban és a Sopronhoz közeli területeken már nem volt sok munkalehetőség (azokat elfoglalták a korábban beköltözők vagy a régi lakosok), továbbá hogy a bérek alacsonyabbak ott, mint az osztrák fővárosban. Bécs mellett Wiener Neustadt és Burgenland északi, fejlettebb fele (Eisenstadt és környéke) a legvonzóbb, amihez az is nagyban hozzájárult, hogy a közlekedési kapcsolatok sokat javultak a rendszerváltozás óta, az országhatáron való átkelés jóval egyszerűbb lett, például új határátkelőhelyek nyíltak (4. ábra).

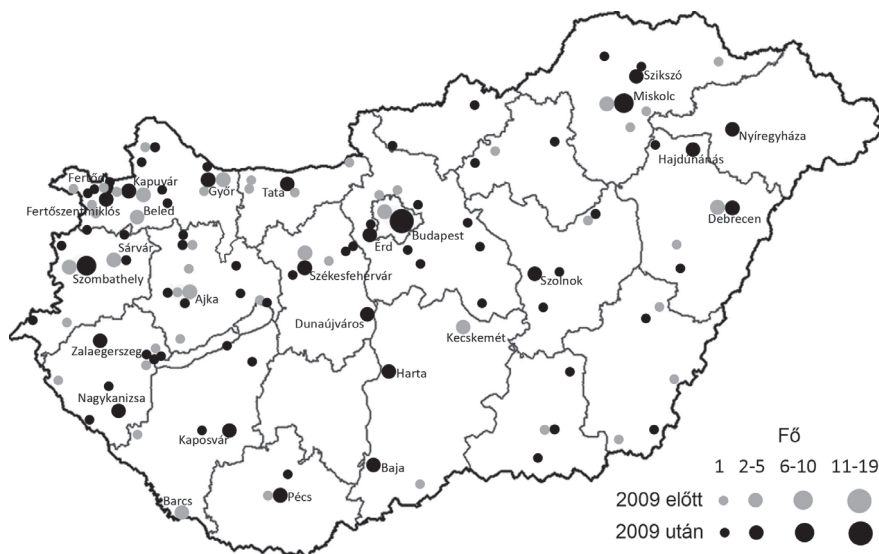
4. ábra: A soproni új lakosok az ausztriai munkahelyük szerint
Newcomers to Sopron by the location of their workplace in Austria

Adatok forrása: kérdőíves felmérés, 2017.

Az elmúlt évtizedekben nemcsak a bevándorlók száma ugrott meg, hanem a város munkahelyi vonzásterülete is kiszélesedett. Bár tradicionálisan még mindig a Nyugat-dunántúli régióból érkeznek a legtöbben Sopronba, de arányuk csökken. Ezzel párhuzamosan növekszik az ország más térségeiből bevándorlóké. Sopron vonzása nemcsak az elmaradottabb, jobbra északkeleti országrészekre terjed ki, hanem a fejlettebb, távolabbi országrészekre is (pl. Közép-magyarországi régió). A legtöbben a Zalaegerszeg–Nyíregyháza-vonaltól

5. ábra: A 2009 előtti és utáni soproni új lakosok származási helye szerint
Newcomers to Sopron before and after 2009, by their place of origin

Adatok forrása: kérdőíves felmérés, 2017.

északra levő országrészből származnak; a város kevésbé vonzó az ország déli felében (pl. Dél-Alföld, Dél-Dunántúl) lakók számára. A gazdasági válság előtt 48 településről költöztek be Sopronba, míg utána 76-ból, ami a települési kör bővülését jelzi (5. ábra).

Az új lakosok rendszerint hosszú távra terveznek, még ha a 2009 után érkezettek körében ez a szándék némiképp mérséklődött is (82%-ról 66%-ra). Szintén ezt támasztja alá, hogy majdnem megháromszorozódott az öt évnél rövidebb időre Sopronba bevándorlók aránya, arányuk 6,4%-ról 18,6%-ra szökkent fel az utóbbi évtizedben. Növekedett azoknak is az aránya, akik tovább szeretnének majd költözni a városból vagy Ausztriába, vagy az országon belül más településre. Ennek ellenére a legtöbb új lakos (51%) még mindig a „hűség városát” választja új lakóhelyének hosszú távra. A letelepedés nemcsak új lehetőség, hanem jelentős változások kiváltója is lehet a város társadalmában és gazdaságában.

Összefoglalás

Sopron több szempontból is egyedülálló helyet foglal el az országon belüli migrációban. A rendszerváltozás óta az egyik legvonzóbb település, népessége töretlenül gyarapodott, amit kevés más hazai település mondhat el magáról.

Ebben egyre nagyobb szerepe volt a pozitív vándorlási egyenlegnek, amely felülmúlta a természetes fogyás értékét. Főleg a gazdasági válság utáni időszakban nőtt meg a bevándorlók száma, kiváltképp az ideiglenesen bevándorlóké. Az empirikus kutatás tapasztalatai megerősítették azt a hipotézist, hogy a gazdasági válság fordulatot hozott a Sopronba irányuló migrációban. A 2009 után bevándorlók demográfiai, munkaerőpiaci, térkapcsolati jellemzői különböznek a válság előtt érkezőkéktől. Új, kedvezőtlen jelenségek figyelhetők meg a határ menti város népességében, amelyek a kutatás folytatásának további irányait is kijelölik. Az egyik, hogy a nagyarányú bevándorlás hogyan hatott a helyi lakosság összetételére, mert bizonyos, hogy nem hagyta érintetlenül. Szintén a kutatás lehetséges kiterjesztését képezheti annak feltárása, hogy milyen problémákat és feszültségeket generálnak a bevándorlók a helyi társadalomban, vagy hogy hogyan látják a Sopronba betelepülők integrálódásuk lehetőségét.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00018 – A felsőoktatási rendszer K+F+I szerepvállalásának növelése intelligens szakosodás által Sopronban és Szombathelyen című projekt támogatásával valósult meg.

Irodalom

- Bálint L., Daróczy G. (2014): A belső vándorlások fókuszáltsága Magyarországon, 1980–2011. *Statistikai Szemle*, 1., 53–70.
- Clark, A. V. W., Huang, Y. (2004): Linking migration and mobility: Individual and contextual effects in housing markets in the UK. *Regional Studies*, 6., 617–629. <http://doi.org/dn45rc>
- Dittrich-Wesbuer, A., Föbker, S., Osterhage, F. (2008): Demographic change and migration in city regions: Results from two German case studies. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 3–4., 315–351. <http://doi.org/cbjw5p>
- Dövényi Z. (2007): A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. *Demográfia*, 4., 335–359.
- Dövényi Z. (2009): A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statistikai Szemle*, 7., 748–762.
- Flowerdew, R. (2004): Introduction: Internal migration in the contemporary world. *Regional Studies*, 6., 615–616. <http://doi.org/bfbqk5>
- Gärtner, S. (2016): New macroeconomic evidence on internal migration in Sweden, 1967–2003. *Regional Studies*, 1., 137–154. <http://doi.org/f23qx6>
- Ginter G. (2008): A belső vándorlások településhálózati jellegzetességei 1990-től napjainkig. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. SZTE TTK, Szeged, 245–254.
- Green, E. A. (2004): Is relocation redundant? Observations on the changing nature and impacts of employment-related geographical mobility in the UK. *Regional Studies*, 6., 629–642. <http://doi.org/cvq83m>
- Hamilton, F. E. I. (1995): Re-evaluating space: Locational change and adjustment in Central and Eastern Europe. *Geographische Zeitschrift*, 2., 67–86.

- Hilbert B. (2016): Ausztria és Magyarország migrációs kapcsolata a dualizmus idején (1870–1910). *Földrajzi Közlemények*, 4., 285–295.
- Illés S. (1995): A területi mobilitás volumenének változásai. *Statistikai Szemle*, 7., 543–556.
- Illés S. (1998): A belső vándorlások alakulása és tényezői Magyarországon a XX. század utolsó évtizedeiben. KSH NKI, Budapest
- Ishikawa, Y. (2011), Impact of the economic crisis on human mobility in Japan: a preliminary note. *Belgeo*, 3–4., 129–147.
- Jankó F. (2004): Szuburbán folyamatok Sopron térségében: a Lőverek átalakulása. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 295–312.
- Jankó F., Bertalan L. (2009): Egy sosem volt iparváros ipari öröksége: barnamezők Sopronban. *Tér és Társadalom*, 4., 1–26. <http://doi.org/cwwz>
- Kapitány G. (1998): A munkavállalási célú területi mobilitás jellemzői. *Területi Statisztika*, 5., 463–475.
- Kemper, F.-J. (2004): Internal migration in Eastern and Western Germany: Convergence or divergence of spatial trends after unification? *Regional Studies*, 6., 659–678. <http://doi.org/fdndmt>
- Kincses Á. (2012): A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata. KSH, Budapest
- Kiss É. (2011): A válság területi konzekvenciái az iparban. *Területi Statisztika*, 2., 161–180.
- Kiss É. (2016): A népesedési folyamatok és a népesség néhány sajátossága Sopronban a rendszerváltozás után. *Soproni Szemle* 4., 428–449.
- Kulu, H., Billari, C.F. (2004): Multilevel analysis of internal migration in a transitional country: The case of Estonia. *Regional Studies*, 6., 679–698. <http://doi.org/dbp2bb>
- Kumpulainen, M. (1994): Individual motives and processes in migrating to the countryside. *Migration: A European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, 3–4., 125–155.
- Kurkó I. (2011): Effects of internal migration on emphasizing territorial disparities. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Geographia*, 1., 117–126.
- Lukić, T., Bubalo-Živković, M., Derčan, B., Jovanović, G. (2014): Population growth in the border villages of Srem, Serbia. *Acta Geographica Slovenica*, 1., 51–67. <http://doi.org/cww2>
- Mainardi, S. (2004): Regional disparities and migration: Linear and switching model estimations for Poland. *Regional Studies*, 7., 767–781. <http://doi.org/ddgjwf>
- March, H., Perarnau, J., Sauri, D. (2012): Exploring links between immigration, ageing and domestic water consumption: The case of the metropolitan area of Barcelona. *Regional Studies*, 2., 229–244. <http://doi.org/fnqqjk>
- Mikačić, V. (2000): Spatial mobility of the population of Croatia – Internal migration. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 1., 1–23.
- Niedomysl, T. (2011): How migration motives change over migration distance: Evidence on variation across socio-economic and demographic groups. *Regional Studies*, 6., 843–855. <http://doi.org/b98jrx>
- Peeters, L. (2008): Selective in-migration and income convergence and divergence across Belgian municipalities. *Regional Studies*, 7., 905–923. <http://doi.org/b9nkzt>
- Sik E., Szeitl B. (2016): Migráció a mai Magyarországról. *Educatio*, 4., 45–58.
- West, C., Gans, P., Schmitz-Veltin, A. (1994): Cities in space and city as place. Rethinking reurbanisation: Urban, semi-urban and suburban orientation and their impact on the choice of residence. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 3–4., 381–409.
- Zábrádi Zs. (2005): A magyar közép- és nagyvárosok migrációs trendjei az elmúlt negyed században. In: Perczel Gy., Szabó Sz. (szerk.): *100 éve született Mendől Tibor. Emlékkötet*. Trefort Kiadó, Budapest, 161–177.

A szegedi biotechnológiai vállalkozások tudáshálózata – a Biopolisz jelene

The knowledge network of biotech firms in Szeged – Biopolis revisited

GYURKOVICS JÁNOS, JUHÁSZ SÁNDOR

GYURKOVICS János: egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.; gyujan@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6731-7780>

JUHÁSZ Sándor: tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Agglomeráció és Társadalmi Kapcsolathálózatok Lendület-kutatócsoport; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; tudományos segédmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.; juhasz.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3124-8597>

KULCSSZAVAK: biotechnológia; tudáshálózat; növekedési pólus; Biopolisz

ABSZTRAKT: A fejlesztési pólusok koncepciója a hazai térségekben koncentrálódó tudásintenzív tevékenységek nyújtotta előnyök megerősítését és kiaknázását tűzte ki célul. Kutatás-fejlesztési, gazdasági és infrastrukturális adottságaik alapján tágabb térségüket dinamizálni képes pólusvárosokat és hozzájuk kapcsolódó húzóágazatokat jelöltek ki, így Szegeden a Biopolisz program keretében a biotechnológia került előtérbe. Az ágazat kiemelkedően jó térségi adottságai ellenére a szegedi Biopolisz program nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Tanulmányunk célja, hogy a szegedi biotechnológiai cégek közötti tudáshálózat elemzése révén bemutassuk az iparági koncentráció mögötti együttműködések és reflektáljunk a Biopolisz program célkitűzéseire. Eredményeink alapján elmondható, hogy a relatíve sűrű helyi kapcsolatháló ellenére magas innovációs és exportpotenciállal rendelkező vállalkozások kevésbé integrálódtak a lokális iparági tudáshálózatba. A kiemelt támogatás és figyelem ellenére az iparág látszólag kevésbé képes kihasználni a térségi koncentráció és a kedvező helyi adottságok nyújtotta előnyöket, ami jelentőségének óvatosabb megítélését és a koncepció kritikáját vonja maga után.

János GYURKOVICS: lecturer, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sugárút 1., H-6722 Szeged, Hungary; gyujan@eco.u-szeged.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6731-7780>

Sándor JUHÁSZ: junior research fellow, Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; junior research fellow, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sugárút 1., H-6722 Szeged, Hungary; juhasz.sandor@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3124-8597>

KEYWORDS: biotechnology; knowledge network; growth pole; Biopolis

ABSTRACT: *The concept of growth poles aimed to enhance and exploit the benefits arising from the geographical concentration of knowledge-intensive economic activities in Hungary. Based on research and development capabilities and economic and infrastructural characteristics, several cities were identified as growth poles and it was assumed that these cities and their key sectors could promote regional economic growth. Under the Biopolis programme, Szeged was chosen as a growth pole and biotechnology as a key industry. However, despite the area's outstanding features, the results of the Biopolis programme fell far short of expectations.*

The aim of this study is to reflect on the objectives and results of the Biopolis programme and to analyse the patterns of collaboration in the knowledge network of biotechnology companies in Szeged. Our results suggest that despite the relatively dense local knowledge network, companies with higher innovation and export potential are less integrated into it. In spite of the greater support and attention for biotechnology in Szeged, biotech firms do not appear to be able to take advantage of the geographical concentration and favourable local conditions. Therefore, the importance of biotechnology as a key sector in this area should be treated with caution and the implementation of the Biopolis programme may require some criticism.

Bevezetés

A tudásintenzív iparágak térbeli koncentrációjából származó előnyök gazdaságfejlesztési célú kiaknázásának érdekében alakult ki hazánkban a fejlesztési pólusok koncepciója. Kutatás-fejlesztési, gazdasági és infrastrukturális szempontokat figyelembe véve kiemelkedő adottságokkal rendelkező, tágabb térségüket dinamizálni képes húzóágazatokat jelöltek ki Budapest mellett több vidéki nagyvárosban. A koncepció szerint a kijelölt pólusvárosokban elsősorban a magas hozzáadott értékeket előállító, tudásintenzív vállalkozások klaszteralapú fejlesztését ösztönözték, annak érdekében, hogy a klasztert alkotó vállalkozások, egyetemek és egyéb helyi szereplők egymással együttműködve képesek legyenek a globális versenybe bekapcsolódni és ott helytállni (Lengyel 2007).

A növekedési pólusok alapját a tudásalapú tevékenységek térbeli koncentrációja képezi (Farágó, Lux 2014; Lengyel 2007). A kevésbé fejlett régiók növekedési pólusaiban olyan innovatív klaszterek és speciális üzleti környezet kialakítása és fejlesztése kívánatos, ahol az innovációhoz szükséges tudás a térben koncentráló szereplők között szabadon tud áramlani. Emiatt a pólusprogram elsősorban a támogató üzleti környezet fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, a földrajzi koncentrációból eredő, tudástúlszordulásból származó előnyök kiaknázása érdekében (Lengyel 2007). A közelmúltban azonban számos kutatás rávilágított arra, hogy az iparági tudás „nincs a levegőben”, így önmagában az iparági koncentrációhoz tartozás nem elegendő az innovációhoz szükséges tudás megszerzéséhez (Boschma, Ter Wal 2007; Giuliani, Bell 2005; Giuliani 2007). Sokkal inkább a helyi szereplők közötti társadalmi hálózatokban, a bizalmon alapuló szakmai kapcsolathálózatokban való részvétel a fontos (Maskell, Malmberg 1999). Annak ellenére azonban, hogy Fekete (2008, 511.) szerint a

„kapcsolatfejlesztés a póluskoncepció kiemelt eleme lett”, valójában a gazdasági szereplők közötti együttműködések szükségessége csak közvetett módon jelent meg a pólusprogramban.

A vizsgálatunk fókuszában álló szegedi pólusprogram (Biopolisz program) keretében a biotechnológián alapuló iparágak fejlesztését tűzték ki célul (Szeged Pólus 2005). A biotechnológia számos kedvező adottsággal rendelkezik a térségben. Az élettani és biológiai kutatásnak és oktatásnak komoly hagyományai vannak, jelentős a kutatói és infrastrukturális kapacitás és relatíve erős a biotechnológiai vállalkozások térbeli koncentrációja. A pólusprogram elindulása óta eltelt több mint tíz év eredményei alapján azonban elmondható, hogy az ágazat kiemelkedően jó térségi adottságai ellenére a szegedi Biopolisz program nem váltotta be a hozzá fűzött gazdaságfejlesztési várakozásokat. A biotechnológia nem vált a térség gazdaságát dinamizálni képes húzóágazattá, ténylegesen működő klaszter nem alakult ki.

A probléma egy lehetséges okára a Biopoliszhoz kapcsolódó kutatásában már Schulz (2012) is felhívta a figyelmet, miszerint a szegedi biotechnológia esetében csak látens klaszterről beszélhetünk, mivel a térben sűrűsödő vállalkozások és kapcsolódó intézmények között csupán gyenge kollaboráció figyelhető meg. A földrajzi koncentrációból fakadó előnyök kiaknázásához fontos a vállalkozások és a szervezetek közötti együttműködés, amelynek hiányát Schulz (2012) a szegedi biotechnológiai klaszter fejlődésének egyik fő akadályaként azonosítja. A tényleges kapcsolatok feltárására viszont ez idáig nem került sor, pedig a tudásáramlás hálózatainak tanulmányozása révén jobban megérthetnénk a klaszterek formálódása és sikeressége mögötti okokat (Juhász, Elekes, Gyurkovics 2016; Juhász, Lengyel 2016a, 2016b; Ter Wal, Boschma 2009).

A gazdasági szereplők közötti kapcsolatok feltárásának egyik lehetséges módja a *társadalmi hálózatelemzés*. Jelen kutatás célja – a szegedi biotechnológiához kapcsolódó fejlesztési elképzelésekre reflektálva –, hogy feltárja a szegedi biotechnológiai vállalkozások közötti együttműködések és egyszerű hálózat-elemzési eszközökkel bemutassa a tudás- és ismeretáramlás helyi iparági kapcsolatrendszerét. A kérdőíves megkeresésből származó, cégszintű kapcsolati adatok alapján szemléltetjük az iparág jelenlegi helyi kapcsolatait és az együttműködő szervezetek főbb ismérveit. Majd a kutatás eredményeit a Biopolisz programmal összevetve néhány megállapítással élünk.

A tanulmány elején röviden bemutatjuk a pólusprogramot, áttekintjük a koncepció fontosabb szakirodalmi vonatkozásait, valamint a klaszterek és helyi iparági tudáshálózatok elemzéséhez kapcsolódó irodalmakat. Ezt követően a vizsgálat kontextusát, a szegedi biotechnológiát és a Biopolisz programot ismertetjük részletesebben, majd kutatásunk és ezen belül az adatgyűjtés módszertanát mutatjuk be. Majd eredményeinket összegezzük, végül tanulmányunk – a vizsgálati korlátok és a további lehetséges kutatási irányok áttekintése után – a szegedi biotechnológiához kapcsolódó fejlesztési tervek óvatos kritikájával zárul.

Elméleti alapok

A pólusprogram és ami mögötte van

A tudásintenzív gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációjából származó előnyök felismerése a gazdaságfejlesztési beavatkozásokban – így az EU megújított lisszaboni stratégiájában és a 2007–2013-as programozási időszak irányelveiben is – tetten érhető (Lengyel 2007). Az irányelvek között szerepelnek a fejlesztési pólusok, melyek lényege, hogy a térben koncentrállódó, hasonló iparágba tartozó innovatív vállalatok és kapcsolódó intézmények között partnerség alakul ki. Hazánkban a fejlesztéspólus-elképzelés az Országos területfejlesztési koncepcióban (OTK) fogalmazódott meg 2005-ben. A koncepcióban – a meglévő kutatás-fejlesztési, gazdasági és infrastrukturális adottságaik alapján – a tágabb térségüket dinamizálni képes pólusvárosokat és a hozzájuk kapcsolódó húzóágazatokat jelölték ki. Az OTK „Budapestet és agglomerációját kiemelt fejlesztési pólussá, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged városokat fejlesztési pólussá, Székesfehérvár és Veszprém városát fejlesztési társközponttá jelölte ki.” (96/2005. országgyűlési határozat). 2006-ra elkészültek a pólusvárosok stratégiai tervei, majd a 2007–2013-as programozási periódus keretében és finanszírozásával elindult az úgynevezett pólusprogram. A program segítségével az egyes pólusvárosokban eltérő gazdasági ágak fejlesztése indult meg, így került középpontba Szegeden az egészségügyi, környezetipari és agrárgazdasági biotechnológia.

A pólusprogram keretében voltaképpen regionális klaszterek innovativitásának és exportképességének fejlesztését tűzte ki a kormány (Pólus Programiroda 2008). A program egyértelmű célja volt olyan nemzetközileg is versenyképes klaszterek kialakítása, melyek később képesek a pólusvárosok és régióik gazdaságának versenyképességét és üzleti környezetét megerősíteni. E célkitűzések a pályázati felhívások szintjén is megjelentek a hazai fejlesztéspolitikában. A pólusprogramhoz kapcsolódóan a klaszterfejlesztés négy szintjét különítették el: a regionális operatív programokból finanszírozott induló és fejlődő klaszterek, valamint a gazdaságfejlesztési operatív programból finanszírozni kívánt akkreditált és pólusinnovációs klaszterek (KSH 2010). A klaszterfejlesztés végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a tervezett 5-10 pólusklaszterből egy sem jött létre.

A pólusprogram elméleti alapjának a tudásalapú agglomerációs gazdaságok, a növekedési pólusok és a klaszterek szakirodalmát tekinthetjük (Faragó, Lux 2014; Lengyel 2007). A tudásalapú gazdaságban egyre fontosabbá válik a régiók közötti munkamegosztás, melynek nyertesei főként a tudásintenzív tevékenységek térbeli koncentrációjával rendelkező térségek (Varga 2004). A fejlesztési pólusok gondolata – így a pólusprogram koncepciója is – azon alapul, hogy a térben koncentrállódó, tudásalapú gazdasági tevékenységek támogatásával egy-egy kiemelt központ fejlesztése a tágabb térségére is kedvezően hat

(Barta, Lengyel 2007). E gondolatok a francia gyökerű növekedéspólus-elméletből építkeznek. Eszerint a tudásintenzív ágazatokat tömörítő központok olyan területi növekedési csomópontként funkcionálnak, melyek különböző agglomerációs hatások révén a hierarchia alacsonyabb szintjein lévő településekben is növekedési folyamatokat generálnak (Boudeville 1966; Lengyel, Rechnitzer 2004). A növekedés alapját a pólusokban működő iparági és regionális klaszterek jelentik, melyek innovativitásuk révén hatást gyakorolnak a regionális növekedésre (Lengyel, Rechnitzer 2004). Emiatt egy növekedési póluson belül meghatározó tényező az innovációhoz szükséges tudás elérhetősége és áramlása a szervezetek között.

A pólusprogramban megfogalmazottak összecsengenek Marshall (1920) gondolataival az iparági tudástúlsordulásról. Állítása szerint az iparági tudástúlsordulása révén az egyazon térségben tevékenykedő vállalkozások között az információ, a tapasztalat és a rejtett tudás szabadabban tud áramlani, elősegítve ezzel az új termékkombinációk megjelenését, az innovációt. Az elmélet szerint e hatások megjelenésével olyan öngerjesztő folyamat indul be, amely tovább növeli az iparág térbeli koncentrációját. Ezzel olyan támogató üzleti környezet, helyi versenyelőny alakul ki, amely meghatározza a vállalkozások sikerességét.

A helyi tudáshálózatok jelentősége

A pólusprogram gazdaságfejlesztési koncepciójának középpontjába tehát a térségek exportképes iparágainak megerősítése került, nemzetközi szinten versenyképes klaszterek kialakítása révén. A klasztert alkotó vállalkozások jelentős innovációs képességgel rendelkeznek, ami a nemzetközi versenyben való helytállásukhoz nélkülözhetetlen (Porter 1990). A klaszterhez tartozó vállalatok innovativitását kezdetben a térbeli közelséggel összefüggő pozitív extern hatásokkal, így a helyi tudástúlsordulással magyarázták (Audretsch, Feldman 1996; Jaffe, Trajtenberg, Henderson 1993). Később azonban több tanulmány is rávilágított arra, hogy önmagában a szereplők földrajzi közelsége nem elegendő a tudás helyi áramlásához és az innovációhoz (Boschma 2005; Lengyel, Fenyővári, Nagy 2012). A klaszterek sikerességét a klasztert alkotó vállalkozások közötti kapcsolatok, a szereplők helyi hálózatokba való beágyazottsága jelentősen befolyásolja (Giuliani 2010; Ter Wal, Boschma 2009). A személyes kapcsolatokon alapuló együttműködések révén ugyanis csökkenthetők a tranzakciós költségek és növelhető a kölcsönös tanulás hatékonysága (Borgatti et al. 2009; Maskell, Malmberg 1999).

A tudástúlsordulás kialakulásában és a tanulás folyamataiban a *tudáshálózatoknak* van jelentős szerepük. A tudáshálózatok az innovációhoz kapcsolódó tudás átadása és a komplex technológiai problémák közös megoldása révén kötik össze a cégeket (Giuliani 2010). Szélesebb kontextusban a tudásáramlás kapcsolatainak feltérképezése és elemzése segít megismerni a régió iparági és

innovációs környezetét, a tudás cégek közötti áramlását és a vállalatok társadalmi-gazdasági beágyazódását (Juhász, Lengyel 2016a).

A klaszterek mögötti tudáshálózatok közvetlen feltérképezéséhez a társadalmi hálózatelemzés módszertanát már több esetben sikeresen alkalmazták. A chilei borklaszterek elemzése során Giuliani és Bell (2005) kutatása rámutatott arra, hogy az iparági klaszterekben való részvétel önmagában nem biztosítja a vállalkozások hozzáférését a – térségi koncentráció révén felhalmozódott – szakmai tudáshoz és információhoz. A tudás „nincs a levegőben”, ahhoz csupán a tudásáramlás társas hálózataiban való aktív részvétellel férhetnek hozzá a cégek. Boschma és Ter Wal (2007) vizsgálata azt mutatta ki, hogy a klaszterek helyi tudáshálózataiban elfoglalt jelentősebb pozícióhoz jellemzően magasabb innovációs teljesítmény is párosul.

A helyi tudásmegosztás mellett nagy jelentősége van a cégek térségen kívüli kapcsolatainak, melyeken keresztül új szakmai ismeret, technikai tudás juthat a klaszterbe (Juhász, Lengyel 2016b). A folyamatos megújulás, a technológiai bezáródás elkerülése és a hosszú távú versenyképesség érdekében a helyi kooperáció mellett a térségen kívülre irányuló szakmai kapcsolatok is szükségesek (Bathelt, Malmberg, Maskell 2004).

A vállalkozások sikerességét befolyásolja a helyi tudáshálózatokban való aktív részvételük. A pólusprogram megvalósítása során az üzleti környezet infrastruktúrális elemeinek javításával inkább a földrajzi koncentráció megerősítése került előtérbe, míg a hálózatosodás, a beágyazódottság és az informális kapcsolatok fontossága csekély figyelmet kapott. Ez lehet az egyik fontos oka a kezdeményezés mérsékelt sikerességének.

A szegedi biotechnológia

Az elmúlt két évtizedben mind hazai, mind nemzetközi szintén kiemelt figyelem irányult a biotechnológiára mint új iparágra, mivel eredményeihez kötődően más iparágakban is jelentős technológiai újdonságok születtek. Az iparág tudásintenzív jellegéből adódóan folyamatos az innovációs kényszer, a vállalkozások kiterjedt kutatás-fejlesztési tevékenységet folytatnak (Szakálné Kanó, Vas 2013). A biotechnológiával foglalkozó cégek döntően magas hozzáadott értékű termékeket és szolgáltatásokat állítanak elő és globálisan versengenek (Schulz 2012), így főként magasan képzett munkavállalókat alkalmaznak, akik átlagon felüli bérezésben részesülnek.

Szeged térsége számos olyan egyedi jellemzővel rendelkezik, amely kedvező feltételeket teremtett a biotechnológia húzóágazatként történő kijelöléséhez. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (19,53%) 5 százalékponttal haladja meg az országos átlagot. Ezen belül a biológiai, kémiai és orvosi területeken tudományos minősítéssel rendelkezők száma is országos átlag feletti

(Lengyel 2007). A Szegedi Tudományegyetem évszázados kutatási és oktatási tevékenysége mellett több száz, a tudományterülethez kapcsolódó főállású kutatót foglalkoztat a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Biológiai Kutatóközpontja (SZBK), valamint a Bay Zoltán Alkalmazott Kutatási Közhasznú Nonprofit Kft. Biotechnológiai divíziója (Bay-Bio). Országos összehasonlításban Szegeden a 72.11 Biotechnológiai kutatás, fejlesztés TEÁOR'08 kóddal jelzett vállalkozások relatív erős koncentrációja figyelhető meg (Schulz 2012). Szükséges megemlítenünk, hogy e vállalkozások többsége a biotechnológia eltérő részterületeire, különböző szektorok igényeire specializálódott. A cégek termékeikkel, szolgáltatásaikkal jellemzően az orvosi, agrár-, környezetvédelmi iparágakhoz és a gyógyszergyártáshoz kapcsolódnak. Összességében a kedvező kutatás-fejlesztési és infrastrukturális adottságok, a magasan képzett helyi szakemberek és a biotechnológiával foglalkozó vállalkozások relatív térbeli koncentrációja tette ígéretessé a biotechnológiai iparág fejlesztését Szegeden, mely a Biopolisz program 2005. évi megszületéséhez vezetett.

A Biopolisz program négy, többnyire egymásra épülő célkitűzést fogalmazott meg (Szeged Pólus 2005):

- Tudásintenzív, magas hozzáadott értékkel rendelkező helyi gazdaság létrehozását tűzte ki célul, amely a térség tudományos kapacitásaira építve tudásintenzív kis- és középvállalatokból, kutatóintézetekből létrejövő spin-off cégekből és biotechnológiai nagyvállalatok kihelyezett részlegeiből alakul ki. A biotechnológiai cégek térbeli koncentrációjának növelése volt a cél, segítve egy regionális klaszter kialakulását. Ennek keretében további kapcsolódó vállalkozások létrejöttére számítottak, melyek a biotechnológia eredményeit hasznosítva képesek a térség gazdaságának dinamizálására.
- A Biopolisz program második célkitűzése a térség foglalkoztatottságának bővítése volt, melyet a térségen kívüli jövedelmek vonzásával, a biotechnológiai vállalkozások exportorientáltságának javításával és a biotechnológiához kapcsolódó vállalkozások betelepítésével kívántak elérni.
- Harmadik célkitűzésként a tágabb térség – biotechnológia által generált – gazdasági szerkezetváltását kívánták elősegíteni.
- Végül, a negyedik célkitűzés Szeged európai városálózatba történő integrálódását igyekezett előmozdítani – a Biopolisz program során kialakuló nemzetközi kapcsolatok révén.

Összességében a célok csak részlegesen illeszkedtek a helyi adottságokhoz. A koncepció kidolgozása során – a klaszteralapú gazdaságfejlesztés szempontjából kulcsfontosságú – több szempontot figyelmen kívül hagytak: így például a kritikus tömeg hiányát, a helyi kapcsolatok feltérképezését vagy a koncentráció szektorális széttagoltságát.

Adatgyűjtés és módszertan

Kutatásunkhoz vállalati szintű adatokat használtunk, amelyeket kérdőíves felmérés segítségével gyűjtöttünk 2016 decemberében. Vizsgálatunk kettős fókuszú volt. Egyrészt a vállalatok innovációs teljesítményére és az ehhez kapcsolódó szervezeti adottságaira voltunk kíváncsiak, így többek között a K+F-projektek és a szabadalmak számára, valamint a munkavállalók iskolai végzettségére kérdeztünk rá.

Másrészt érdeklődésünk középpontjában a szervezetek közötti ismeretáramlásra és segítségnyújtásra vonatkozó kapcsolatok álltak, amelyeket a listás lekérdezés módszerével mértünk fel (Ter Wal, Boschma 2009; Wasserman, Faust 1994). Minden megkérdezett cég teljes listát kapott a térségben található összes, biotechnológiai kutatást végző szervezetről, és a megadott kérdés alapján a velük kialakult kapcsolataikat kellett értékelniük.

A tudáshálózat feltárásához szükséges kapcsolati adatok gyűjtéséhez az alábbi – számos hasonló tanulmányban sikerrel használt (Boschma, Ter Wal 2007; Giuliani, Bell 2005; Juhász, Lengyel 2016a; Morrison 2008) – kérdést tettük fel:

„Ha szakmai tanácsra vagy technikai segítségre van szüksége, mely helyi vállalatokhoz vagy szervezetekhez fordul az alábbiak közül? [Kérem, értékelje a megállapított kapcsolatok jelentőségét minden egyes cégre vonatkozóan – a tartósságot és minőséget figyelembe véve – a következő skála alapján: 0=nincs; 1=alacsony; 2=közepes; 3=magas.]”

A kérdés az innovációhoz kötődő tudásátadást méri és csupán a térségen belüli, vállalkozások közötti együttműködéseket tárja fel. Kérdésünk a közös problémamegoldásra és a technikai segítségnyújtásra irányul, mivel ezek szorosan kötődnek a gazdasági tevékenység átalakulásához, a cég fejlődéséhez (Giuliani, Bell 2005). Túlmutat a pusztai információcsere csatornáinak feltérképezésén, és a komplex tudás átadását próbálja megragadni, amely lehet például egy kísérleti technikához kapcsolódó tapasztalat megosztása vagy egy új eljárás ismertetése.

A válaszokból $n \times n$ mátrixot készítettünk, ahol n a válaszadó vállalkozások száma), melyben minden cella a tudásátadás meglétét jelöli az i -edik sorban lévő cégtől a j -edik oszlopban lévő cég irányába. Ennek értelmében az (i, j) cellában akkor áll 0-tól különböző szám, ha i cég tudást adott át j cégnek legalább 1-es súlyozással. Az (i, j) cella 0-t tartalmaz, amennyiben az i és j cégek között nem történt tudásátadás. Mindezek eredményeként egy irányított, súlyozott mátrixot kaptunk.

A vizsgálat során megpróbáltuk elérni az összes, biotechnológiával foglalkozó szegedi társas vállalkozást. A cégek azonosításához a Bisnode online adatbázisára támaszkodtunk. Az adatbázis az összes magyarországi vállalkozás céginformációs adatait, fő tevékenységi területét, árbevételét és foglalkoztatotti létszámát tartalmazza. Végző mintánkat az a 18 cég képezte, amelyek a TEÁOR'08 72.11 Biotechnológiai kutatás, fejlesztés szakágazatba sorolódtak, szegedi székhellyel rendelkeztek, valamint foglalkoztatotti létszámuk 2015-ben meghaladta a 2 főt. Kérdőívünket minden esetben a vállalkozások ügyvezetőivel vagy a szakmai irányítást, felügyeletet végző munkatársaival töltöttük ki.

Az azonosított 18 vállalkozásból 12 töltötte ki kérdőívünket. A segítségnyújtásra és ismeretáramlásra vonatkozó kérdésünkhöz kapcsolódó lista végén egy nyitott kérdéssel további, a listában nem szereplő szervezetek bevonását is lehetővé tettük, azonban egyetlen szervezet sem jelölt meg további térségi biotechnológiai szereplőt. Azon cégek, amelyeket nem tudtunk elérni, döntően mikro- vagy kisvállalkozások. A kérdőíves megkérdezés alapján egy irányított hálót alkottunk 12 csomóponttal és 45 éllel.

A hálózat strukturális jellemzőit és a válaszadó szervezetek innovációs és kutatás-fejlesztési tevékenységének mintázatait a következő fejezetben mutatjuk be.

Eredmények

A válaszadók statisztikai adatai alapján látható, hogy csupán két vállalkozás foglalkoztatottjainak száma haladja meg a 25 főt, és túlnyomó többségük éves nettó árbevétele nem éri el az 500 millió forintot (1. táblázat). A minta alapján az iparág *érettnek* mondható. A vizsgált vállalkozások átlagos életkora közel 11 év. Az árbevételi lista elején főleg az idősebb vállalkozások állnak. Várakozásainkkal és a Biopolisz programban megfogalmazott célokkal ellentétben a cégek többsége kevésbé intenzív exporttevékenységet folytat, a kitöltők több mint fele egyáltalán nem értékesít külföldre, csupán egyetlen cég fókuszál kizárólagosan a nemzetközi piacra. Szektorálisan a vállalkozások többsége a gyógyszeriparhoz kapcsolódik. Mindössze 5 vállalkozást találtunk, melyek más szektorokkal (pl. agrárium, környezetvédelem) állnak elsősorban kapcsolatban. A vállalkozások tudásintenzív jellegét jól mutatja, hogy a cégek költségeinek túl-

1. táblázat: A szegedi biotechnológiai cégek általános jellemzői (2015)
Characteristics of biotechnological firms in Szeged (2015)

Cég	Statisztikai létszám (fő)	Életkor (év)	Árbevétel-kategória (millió Ft)	Az export aránya az árbevételből (%)	K+F-költségek aránya (%)
B1	2	3	<100	0	50
B2	8	13	100-500	15	80
B3	15	16	100-500	10	75
B4	150	25	500<	5	95
B5	3	11	100-500	0	90
B6	2	6	<100	0	30
B7	2	8	<100	0	70
B8	74	17	500<	100	25
B9	4	5	<100	0	100
B10	4	11	100-500	10	90
B11	6	10	100-500	0	100
B12	14	6	100-500	0	100

nyomó része a kutatás-fejlesztéshez kapcsolódik. A megkérdezettek között csupán 2 vállalkozás van, amelyeknél a K+F-költségek aránya nem éri el az 50%-ot a vállalkozás költség szerkezetében. Egyikük, B6 a mintában szereplő egyik legkisebb vállalkozás (2 fő foglalkoztatotti létszámmal és 100 millió forint alatti árbevéttel), másikuk pedig B8, amelyik teljes, 500 millió Ft feletti éves árbevételét külföldi piacokról szerzi. Mindez azt is jelenti, hogy a szegedi biotechnológiai vállalkozások exportorientáltsága nem feltétlenül függ össze kutatási-fejlesztési tevékenységük mértékével.

A szegedi biotechnológiai vállalkozások tudásintenzív jellegéről elmondható, hogy a cégek háromnegyede rendelkezik szabadalommal, fele többel is (2. táblázat). A szabadalmakat és az életkort összevetve azt is megfigyelhetjük, hogy az iparág jellegzetességeiből adódóan az idősebb vállalkozásoknak van több szabadalmuk. Szinte minden vállalkozás részt vesz K+F-projektekben, és a cégek többsége – legalább 50%-ban – doktori fokozattal rendelkező munkavállalókat foglalkoztat. A szabadalmak megjelenése, a K+F-projektek magas száma és a magasán képzett munkavállalók jelentős aránya jól mutatja, hogy a cégek többsége kutatás-fejlesztés központú, tudásintenzív tevékenységet folytat, és e kapacitások kiépítéséhez időre volt szükség. A K+F-en alapuló innováció jelentőségét jól szemlélteti továbbá, hogy az új termék bevezetéséből származó árbevétel aránya a legtöbb cégnél meghaladja a 15%-ot. Összességében tehát a válaszadó cégeket tudásintenzív kis- és közepes vállalkozásokként jellemezhetjük, hasonló szektorális fókusszal, relatíve erős innovációs és kutatás-fejlesztési potenciállal, azonban a nemzetközi piacok felé csekély nyitottsággal.

A Biopolisz program innovatív, exportorientált biotechnológiai klaszter létrehozását tűzte ki célul. Az eredmények azt mutatják, hogy a cégek kiterjedt K+F-tevékenységet folytatnak, de ez gyakran nem eredményez értékesíthető új

2. táblázat: A szegedi biotechnológiai cégek innovativitása
Innovativeness of biotechnological firms in Szeged

Cég	Szabadalmak száma (db)	K+F-projektek száma (db)	Doktori fokozattal rendelkező munkavállalók aránya (%)	Új termék bevezetéséből származó árbevétel aránya (%)
B1	0	5	0	0
B2	1	8	50	15
B3	2	3	50	15
B4	4	12	30	20
B5	1	2	100	0
B6	0	1	50	0
B7	0	0	0	10
B8	3	20	40	30
B9	1	2	75	0
B10	3	4	20	50
B11	2	0	30	40
B12	3	2	50	100

terméket. És ahol relatíve magasabb az új termék értékesítéséből származó árbevétele aránya, ott a vállalkozások inkább a hazai piacot részesítik előnyben.

Vizsgálatunk középpontjában a szegedi biotechnológiai cégek tudáshálózatának feltérképezése és elemzése áll, ugyanis számos esetben beigazolódott, hogy a biotechnológiai iparág kezdeti fejlődésében óriási jelentősége van a klaszteren belüli – intenzív helyi tudásátadáson alapuló – kapcsolatoknak (Feldman 2001; Zucker, Darby, Brewer 1998). A tudáshálózat vizsgálatával képet tudunk alkotni a szegedi biotechnológiai cégek közötti tudásáramlás mintázatairól. A szegedi biotechnológiai klaszter és így a Biopolisz program sikerességéhez a helyi szereplők közötti szoros kapcsolatok szükségesek.

A 12 válaszadó vállalkozás között 45 kapcsolatról adhatunk számot, ami az összes lehetséges kapcsolat 34%-a. A hálózat – kis méretét és elszigetelt pontjait is figyelembe véve – relatíve sűrűnek tekinthető. Az általunk vizsgált vállalkozások átlagosan 3-4 helyi, biotechnológiával foglalkozó szervezettel állnak szakmai, technikai segítségnyújtáson alapuló kapcsolatban. A gráfot 3 komponens alkotja, mivel a 10 céget összetartó kapcsolatrendszer mellett 2 cég elszigetelt pontként jelenik meg, azaz egyáltalán nem cserél szakmai tudást más helyi biotechnológiai cégekkel. Ennek az lehet az oka, hogy míg az egyik cég a mintában szereplő legújabb vállalkozás, a másik profilját tekintve nem kapcsolódik a minta többségét jellemző gyógyszeripari tevékenységhez. A vállalkozások kapcsolatainak száma (fokszáma), azaz a csomópontból kiinduló élek száma (Dusek, Kotosz 2016), valamint azok irány szerinti megoszlása alapján a legtöbb kapcsolattal rendelkező 4 cég esetében a kifelé irányuló kapcsolatok száma magasabb, mint a befelé irányuló kapcsolatoké, azaz a hálózat kiemelkedő szereplői több szakmai segítséget kérnek, mint nyújtanak (3. táblázat).

Kutatásunk első lépéseként, a Biopolisz program céljaival összhangban, a szegedi biotechnológiával foglalkozó vállalkozások tudáshálózatát vetettük

3. táblázat: Szegedi biotechnológiai vállalkozások tudáshálózatbeli kapcsolatai
Number of links in the knowledge network of biotechnological firms in Szeged

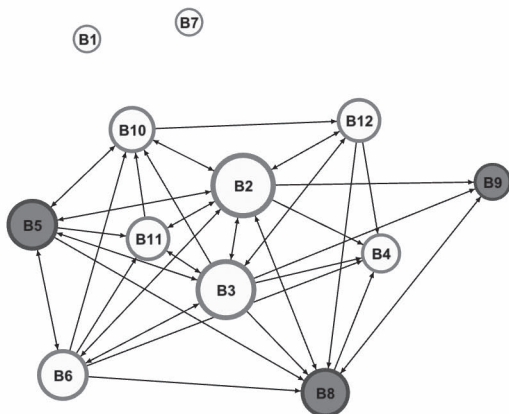
Cég	Fokszám	A befelé irányuló kapcsolatok száma	A kifelé irányuló kapcsolatok száma
B1	0	0	0
B2	16	7	9
B3	14	5	9
B4	5	5	0
B5	10	4	6
B6	10	3	7
B7	0	0	0
B8	9	6	3
B9	4	3	1
B10	8	5	3
B11	7	4	3
B12	7	3	4

össze a hálózat szereplőinek külföldi kapcsolataival (1. ábra). A csomópontok mérete a cégek kapcsolatainak számával (fokszámával) arányos, valamint szűr-kével jelöltük a legalább 5 külföldi vállalkozással tudáscserét folytató szervezete-
ket. Az irányított élek a szakmai segítségkérés irányát mutatják. Amellett, hogy a biotechnológiai klaszterek kezdeti fejlődésében kiemelt szerepet játszik a helyi kapcsolatokon keresztül megvalósuló tudásáramlás (Feldman 2001; Zucker, Darby, Brewer 1998), a nem high-tech iparágakat koncentráló térségek biotechnológiai klasztereinek esetében a térségen kívülről érkező tudás integ-rálása alapvetően meghatározza a klaszter fejlődését (Tripl, Tödtling 2007). Ennek ellenére kutatásunk során azt láthatjuk, hogy a számos külső kapcsolat-tal rendelkező szervezetek kevésbé domináns szerepet töltenek be a helyi háló-zatban, azaz a legtöbb kívülről érkező új tudáshoz kevés más helyi partner fér közvetlenül hozzá. Mindez meglepő, mert e szervezetek mindegyike a helyi iparág magját alkotó gyógyszeripari biotechnológiai tevékenységet folytató cé-gek közé tartozik.

A helyi tudáshálózat kevésbé összetartó jellege mellett a cégek 75%-a ren-delkezik legalább egy, a térségen kívüli tudásáramlást biztosító kapcsolattal, azaz a térségi cégek döntő többsége közvetlenül hozzáfér térségen kívüli szak-tudáshoz is. A külső kapcsolatok jelentőségét a szegedi biotechnológia esetében jól szemlélteti, hogy míg a helyi hálózatban összesen 45 kapcsolat volt kimutat-ható, térségen kívülre 43 kapcsolatot jeleztek a kérdőívben megkérdezettek. Ezek alapján elmondható, hogy a szegedi biotechnológia a nemzetközi verseny résztvevője, ami összhangban van a Biopolisz program céljaival. Azonban a helyi

1. ábra: Szegedi biotechnológiai vállalkozások külföldi kapcsolatainak száma és tudáshálózati pozíciója

Number of international connections and network position of the biotechnological firms in Szeged

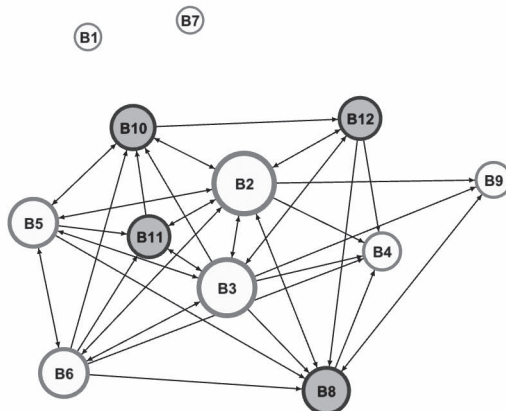
Megjegyzés: A csomópontok mérete azok fokszámával arányos, míg színük a külföldi kapcsolataik számát rep-rezentálja (szürke: legalább öt külföldi kapcsolat; fehér: kevesebb mint öt külföldi kapcsolat).

együttműködés nem eléggé intenzív, ami gátolja a megszerzett külső tudás áramlását a térségi szereplők között.

Változatlan hálózati szerkezet mellett vizsgáltuk a vállalkozások innovációs teljesítményét is, melyet összevetettünk hálózati pozíciójukkal (2. ábra). Az innovációs teljesítményt – a közösségi innovációs felmérés (EC 2014) módszertana alapján – az új termék bevezetéséből származó árbevétel arányával mértük. Ennek felméréséhez a vállalkozásoknak arról kellett számot adniuk, hogy 2014 és 2016 között bevezetett új termék vagy szolgáltatás értékesítéséből származó tárgyévi árbevételük mekkora részt tett ki a vállalkozás tárgyévi teljes árbevételében. Megkülönböztettük azon cégeket, melyek árbevételének legalább 20%-át új, innovatív termékek értékesítéséből származó bevételek adták. Az innovatív termékek, szolgáltatások piaci értékesítésében a helyi hálózaton belül a legtöbb kapcsolattal rendelkező szereplők nem voltak kiemelkedőek, ami arra utal, hogy a helyi kapcsolatok csak mérsékelten befolyásolták a vállalkozások innovációs teljesítményét. A vállalat életkorával összevetve az innovatív termékek bevezetéséből származó árbevétel arányát azt láthatjuk, hogy a második legidősebb (B8) vállalkozáson kívül a többi cég az iparág relatíve fiatalabb szereplője. Feltehetően ezek a vállalkozások egy-egy meghatározó tudományos eredmény felhasználásából szerzik jövedelmük jelentős részét.

Ha megvizsgáljuk a kapcsolatok irányultságát is (3. táblázat), akkor megfigyelhetjük, hogy a magasabb innovációs teljesítménnyel rendelkező vállalkozásoknak – a B12-es vállalkozást leszámítva – több a befelé, mint a kifelé irányuló kapcsolatuk; a vállalkozások a helyi hálózaton belül inkább segítséget nyújta-

2. ábra: Szegedi biotechnológiai vállalkozások új termék bevezetéséből származó árbevételének aránya és tudáshálózati pozíciója
Revenues from new products and network position of the biotechnological firms in Szeged

Megjegyzés: A csomópontok mérete azok foksámával arányos, míg színük az új termék bevezetéséből származó árbevétel arányát reprezentálja (szürke: az új termék bevezetéséből származó árbevétel aránya legalább 20%; fehér: az új termék bevezetéséből származó árbevétel aránya alacsonyabb, mint 20%).

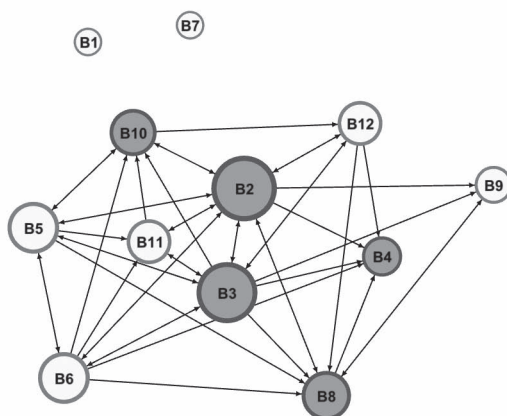
nak, semmint segítséget kérnek. Ezzel szemben a szegedi biotechnológiai klaszter tudáshálózatának központi szereplői kivétel nélkül segítséget kérő vállalkozások, vagyis több a kifelé, mint a befelé irányuló kapcsolatuk. Tovább árnyalja a képet, ha összevetjük az innovativitást a külföldi kapcsolatok számával. Egyedül a B8 vállalkozás jelenik meg mindkét hálóban magas értékkel, míg a B10, B11, B12 vállalkozások a hálózat legkevesebb külföldi kapcsolatával rendelkező szervezetei.

A kapcsolatok irányultsága és a külföldi kapcsolatok száma alapján az látható, hogy a magasabb innovativitással rendelkező vállalkozások elsősorban saját belső erőforrásaikra, kompetenciáikra építenek. Mindezt megerősíti, hogy a B10, B11, B12 vállalkozások költség szerkezetét szinte teljes egészében a K+F-költségek adják (1. táblázat). A B8 vállalkozás kivétel, ahol a K+F-költségek aránya mindössze 25%. Ugyanakkor ennek a vállalkozásnak van a második legtöbb külföldi kapcsolata a hálózatban, így vélhetően ez a vállalkozás hiányzó belső kompetenciáit külső tudásforrásokkal egészíti ki.

Összességben bár a Biopolis program innovációorientált biotechnológiai klaszter kialakítását tűzte ki célul, a helyi vállalkozások nagyobb része nem vagy alig rendelkezik innovatív termékhez/szolgáltatáshoz kapcsolódó árbevétellel, az élenjáró vállalkozások a helyi tudáshálózat periferikus szereplői.

Végül a hálózati pozíció és a vállalkozások térségen kívüli jövedelemszerző képessége között kerestünk összefüggést, melyet az exportorientáltsággal mérünk (3. ábra). A biotechnológiára jellemző erős exportorientáltság és a pólus-program nemzetközileg versenyképes klaszterek támogatására vonatkozó célkitűzése ellenére alig néhány szervezet folytat exporttevékenységet. A hálózat alapján elmondható, hogy az exportáló cégek jobbára a több helyi kapcsolattal

3. ábra: Szegedi biotechnológiai vállalkozások exporttevékenysége és tudáshálózati pozíciója
Export activity and network position of the biotechnological firms in Szeged

Megjegyzés: A csomópontok mérete azok fokszámával arányos, míg színük az exportárbevétel arányát reprezentálja (szürke: exportáló vállalkozás; fehér: vállalkozás exporttevékenység nélkül).

rendelkező idősebb vállalkozások. Azonban az exportáló cégek között is jelentős különbségek mutatkoznak. Míg a B8 vállalkozás teljes mértékben külföldre értékesíti termékeit és szolgáltatásait, a többi cég csupán 10-15% körüli exportértékesítéssel rendelkezik. A B8 vállalkozás azonban a hálózat kevésbé központi szereplője, annak ellenére, hogy mindhárom vizsgált dimenzióban jól teljesít és a helyi iparág fő szektorális fókuszát adó gyógyszeriparhoz kapcsolódik. Bár exporttevékenysége és külföldi kapcsolatai révén számos, térségen kívüli szereplővel folytat együttműködést, amelyektől új tudást szerezhetne, ez a tudás nem vagy alig integrálódik a helyi térségbe.

A szegedi biotechnológiai vállalkozások tudáshálózatát vizsgálva összességében elmondható, hogy relatíve sűrű hálózatról beszélhetünk. Ennek ellenére a hálózat központi szereplői nem kifejezetten olyan vállalkozások, amelyek a Biopolisz programban meghatározott célok elérését segíthetnék elő. A külföldi kapcsolatokban és az innovativitásban élenjáró vállalati szereplők a hálózat periferiáján helyezkednek el. Így a nemzetközileg versenyképes és innovatív klaszter kialakulásához szükséges térségen belüli és kívüli tudás korlátozottan érhető el a helyi iparág más szereplői számára. A térségen kívüli jövedelemvonzó képességről azt láthatjuk, hogy kevés vállalkozás folytat exporttevékenységet, és még kevesebb azok száma, amelyek innovatív termékeiket vagy szolgáltatásaikat külföldi piacokra viszik. Ugyanakkor az exporttevékenységet folytató vállalkozások többsége a hálózat központi szereplője, ami arra utal, hogy a helyi iparágon belül fontosabb az üzleti jellegű kiválóság, mint a tudáshoz kapcsolódó előnyök.

Következtetések

A pólusprogram az innovatív, exportorientált, nemzetközileg versenyképes klaszterek támogatását tűzte ki célul, amitől a pólusvárosok tágabb térségének gazdasági fellendülését is várták. A fejlesztési program keretében Szegeden a biotechnológián alapuló iparágak fejlesztését jelölték ki, amelyet a Biopolisz program keretezett. Tanulmányunkban a szegedi biotechnológiai cégek közötti tudásáramlás kapcsolatrendszerét térképeztük fel, hogy a hálózati mintázatok vizsgálata révén értékeljük a Biopolisz programot és annak célkitűzéseit.

A program legfőbb célkitűzése az volt, hogy egy biotechnológiára épülő, tudásintenzív, magas hozzáadott értékkel rendelkező gazdaságot hozzon létre a térségben, helyi tudásintenzív kis- és középvállalatok, kutatóintézetek és biotechnológiai nagyvállalatok kihelyezett részlegeinek együttműködésére építve.

A tudáshálózat feltérképezése révén bemutattuk, hogy a szegedi biotechnológiai cégek között csupán egy kis méretű, relatíve sűrű, de széteső kapcsolatrendszerrel beszélhetünk. Biotechnológiai nagyvállalatot alig találunk a térségben, sőt a válaszadó vállalkozások közül kettő teljesen elszigetelt szereplője a térségi iparágaknak.

A döntően nem high-tech tevékenységeket koncentráló térségekben egy biotechnológiai klaszter kialakításához és kezdeti növekedéséhez az intenzív helyi tudásátadáson alapuló kapcsolatok mellett a térségen kívülről érkező tudásra is szükség van (Trippel, Tödtling 2007). A hálózati szerkezet és a külföldi kapcsolatok vizsgálata során azonban azt láthattuk, hogy a számos külföldi kapcsolattal rendelkező vállalkozás nem rendelkezik arányosan több helyi kapcsolattal, így *a térségen kívüli új tudás helyi terjedése nehézkes*.

A Biopolisz program célkitűzéseinek a vállalkozások innovációorientáltsága szerves részét képezte. Ezzel szemben a kutatásunk arra világított rá, hogy a helyi vállalkozások nagyobb része nem vagy alig rendelkezik innovatív termékhez vagy szolgáltatáshoz kapcsolódó árbevétellel, illetve az ebben élenjáró vállalkozások a helyi tudáshálózat periferikus szereplői, így *az értékes tudás helyi áramlása korlátozottan valósulhat meg*.

A Biopolisz program másik fő célkitűzése a biotechnológiai vállalkozások térségen kívüli jövedelemszerző képességének növelése volt, mellyel a foglalkoztatottság bővülését kívánták elérni. A térségen kívüli jövedelemszerző képességet a vállalkozások exporttevékenységének segítségével vizsgáltuk, amiből kiderült, hogy az exportképes vállalkozások száma a térségben jelenleg nagyon alacsony és döntően a legtöbb helyi kapcsolattal, valamint a legtöbb foglalkoztatottal rendelkező cégek képesek csak külföldre értékesíteni. Közöttük viszont elvétve találunk olyan vállalkozást, amely innovatív termékeit vagy szolgáltatásait külföldi piacokon értékesíti.

Jelenleg a szegedi biotechnológiát döntően innovatív, tudásintenzív tevékenységet folytató kis- és középvállalkozások alkotják, azonban a tudáshálózat feltérképezése és elemzése rávilágított arra, hogy egy potenciális klaszterhez *hiányzik a kritikus tömeg, az együttműködés, valamint a kapcsolati beágyazódottság*. A kiemelt támogatás és figyelem ellenére az iparág kevésbé képes kihasználni a térbeli koncentráció és a kedvező helyi adottságok nyújtotta előnyöket. A Biopolisz programban kijelölt célok csak mérsékelten valósultak meg, ugyanis gyakran a megvalósításukra kijelölt eszközök nem a célokat szolgálták: az informális kapcsolatok erősítése csekély figyelmet kapott, míg a földrajzi koncentráció ösztönzését pusztán az infrastruktúra fejlesztésével képelték el.

Közel tíz évvel a Biopolisz program elindulása után elmondható, hogy a biotechnológiától várt gazdasági fellendülés, a térség versenyképességének javulása csak mérsékelten következett be. Csongrád megye versenyképessége a visegrádi országok térségeihez mérten továbbra is gyenge (Lengyel 2016). Véleményünk szerint a hálózat feltérképezése rávilágított arra, hogy a helyi tudásáramlásból és tudástúlszordulásból származó fontos pozitív hatások csupán korlátozottan jelennek meg, annak ellenére, hogy a Biopolisz program erősen épített ezekre.

Esettanulmányokon alapuló kutatásunk számos korláttal rendelkezik, valamint további vizsgálati irányokat is felkínál. Elemzésünk körébe csupán a TEÁOR'08 72.11 Biotechnológiai kutatás, fejlesztés fő tevékenységgel rendelkező szegedi szervezeteket vontuk be, ami elképzelhető, hogy nem fedi le az

összes, biotechnológiai kutatási szolgáltatásokkal foglalkozó céget. Az alkalmazott módszertan nem teszi lehetővé a kapcsolatok minőségének mélyebb elemzését, ami tovább árnyalhatná az együttműködések sikerességének megítélését (Hetesi, Vilmányi 2010). Továbbá vizsgálatunk cégek közötti kapcsolatok elemzésére vállalkozott, amelynél pontosabb képet nyújthatna a személyek közötti kapcsolatok feltárása. Mindazonáltal kutatásunk felhívta a figyelmet arra, hogy a helyi hálózatok feltérképezése több szempontból is hasznos lehet a térségi gazdaságfejlesztési tervek elkészítése során, így a hálózatelemzés gyakorlati alkalmazása a térségfejlesztés egyik fontos eszközévé válhat a jövőben.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönettel tartoznak Klepács Angéla mesterszakos hallgatónak az adatgyűjtésben való segítségnyújtásért. Hálásak vagyunk a hasznos tanácsokért a Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet kollégáinak. A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00008 azonosító számú, EU-társfinanszírozású projekt támogatta. Juhász Sándor köszönettel tartozik az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásáért.

Irodalom

- 96/2005. (XII. 25.) országgyűlési határozat az Országos Fejlesztéspolitikai Konceptióról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a05h0096.OGY> (Letöltés: 2016. november 15.)
- Audretsch, D., Feldman, M. P. (1996): R&D spillovers and the geography of innovation and production. *American Economic Review*, 3., 630–640.
- Barta Gy., Lengyel B. (2007): Budapest mint fejlesztési pólus – a fővárosi elképzelések. *Magyar Tudomány*, 6., 759–769.
- Bathelt, H., Malmberg, A., Maskell, P. (2004): Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in Human Geography*, 1., 31–56. <http://doi.org/c7gzg8>
- Borgatti, S. P., Mehra, A., Brass, D. J., Labiance, G. (2009): Network analysis in the social sciences. *Science*, 323., 892–895. <http://doi.org/ffm5h3>
- Boschma, R. (2005): Proximity and innovation: A critical assessment. *Regional Studies*, 1., 61–74. <http://doi.org/dbmh2k>
- Boschma, R. A., Ter Wal, A. L. J. (2007): Knowledge networks and innovative performance in an industrial district: The case of a footwear district in the south of Italy. *Industry and Innovation*, 2., 177–199. <http://doi.org/cdnc23>
- Boudeville, J.-R. (1966): *Problems of regional economic planning*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Dusek T., Kotosz B. (2016): *Területi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- EC (2014): *The Community Innovation Survey 2014*. European Council. <https://circabc.europa.eu/faces/jsp/extension/wai/navigation/container.jsp> (Letöltés: 2016. november 15.)
- Faragó L., Lux G. (2014): Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában. *Tér és Társadalom*, 28., 11–30. <http://doi.org/cwxs>
- Fekete J. (2008): Új fejlesztési stratégiák, pólusok. *Társadalomkutatás*, 4., 495–516. <http://doi.org/dg4ghz>
- Feldman, M. (2001): Where science comes to life: university bioscience, commercial spin-offs, and regional economic development. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 2., 345–361. <http://doi.org/c839vt>

- Giuliani, E. (2007): The selective nature of knowledge networks in clusters: evidence from the wine industry. *Journal of Economic Geography*, 2., 139–168. <http://doi.org/fsjwgtg>
- Giuliani, E. (2010): Clusters, networks and economic development: an evolutionary economics perspective. In: Boschma, R., Martin, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*, Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 261–279. <http://doi.org/cwxt>
- Giuliani, E., Bell, M. (2005): The micro-determinants of meso-level learning and innovation: evidence from a Chilean wine cluster. *Research Policy*, 1., 47–68. <http://doi.org/bxb5fz>
- Hetesi E., Vilmányi M. (2012): A dinamikus kapcsolati képességek és a lojalitás szerepe a szervezetközi kapcsolatokban. *Competitio*, 11., 2., 76–93.
- Jaffe, A. B., Trajtenberg, M., Henderson, R. (1993): Geographic localization of knowledge spillovers as evidence from patent citations. *Quarterly Journal of Economics*, 3., 577–598. <http://doi.org/dbkb5c>
- Juhász S., Elekes Z., Gyurkovics J. (2016): A tudáshálózatok időbeli változásának vizsgálati lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 12., 1375–1388. <http://doi.org/cwxv>
- Juhász S., Lengyel B. (2016a): Kik formálják a klasztereket? Egy helyi tudáshálózat elemzése. *Területi Statisztika*, 1, 45–65. <http://doi.org/cwxw>
- Juhász S., Lengyel B. (2016b): Tie creation versus tie persistence in cluster knowledge networks. *Papers in Evolutionary Economic Geography*, 16.13.
- KSH (2010): *Szegedi Fejlesztési Pólus*. Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regioi/szegedpolus.pdf> (Letöltés: 2017. április 27.)
- Lengyel I. (2007): Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. *Magyar Tudomány*, 6., 749–758.
- Lengyel I. (2016): A kutatás-fejlesztés és a versenyképesség térbeli összefüggései a viseigrádi országokban. *Tér és Társadalom*, 4., 71–87. <http://doi.org/cjwh>
- Lengyel I., Fenyővári Zs., Nagy B. (2012): A közelség szerepének újraértelmezése az innovatív üzleti kapcsolatokban. *Vezetéstudomány*, 3., 19–29.
- Lengyel I., Rechnittzer, J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Marshall, A. (1920): *Principles of economics. An introductory volume*. MacMillan, London
- Maskell, P., Malmberg, A. (1999): Localised learning and industrial competitiveness. *Cambridge Journal of Economics*, 2., 167–185. <http://doi.org/b6r7n7>
- Morrison, A. (2008): Gatekeepers of knowledge within industrial districts: who they are, how they interact. *Regional Studies*, 6., 817–835. <http://doi.org/c9kjft>
- Pólus Programiroda (2008): *Pólus Klaszter Kézikönyv*. Pólus Programiroda Kht., Budapest <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1255> (Letöltés: 2018. augusztus 10.)
- Porter, M. E. (1990): *The competitive advantage of nations*. Macmillan, London <http://doi.org/bss3>
- Schulz G. (2012): A biotechnológia klaszteresedésének lehetőségei Szegeden. In: Bajmócy Z., Lengyel I., Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 132–148.
- Szakálné Kanó, I., Vas, Zs. (2013): Spatial distribution of knowledge-intensive industries in Hungary. *Transition Studies Review*, 4., 431–444. <http://doi.org/cwxx>
- Szeged Pólus (2005): *Szeged biopolisz növekedési pólusprogram koncepciója*. Szeged Pólus Fejlesztési Nonprofit Kft., Szeged <http://www.szegedpolus.hu/images/stories/dokumentumtar/biopoliszkonceptio.pdf> (Letöltés: 2017. április 27.)
- Ter Wal, A. L. J., Boschma, R. (2009): Applying social network analysis in economic geography: framing some key analytic issues. *The Annals of Regional Science*, 3., 739–756. <http://doi.org/fm7btt>
- Tripl, M., Tödtling, F. (2007): Developing biotechnology clusters in non-high technology regions – The case of Austria. *Industry and Innovation*, 1., 47–67. <http://doi.org/fr46vf>
- Varga A. (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 3., 259–275.
- Wasserman, S., Faust, K. (1994): *Social network analysis: Methods and applications*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/ccn2>
- Zucker, L., Darby, M., Brewer, M. (1998): Intellectual human capital and the birth of the U.S. biotechnology enterprises. *American Economic Review*, 1., 290–306.

A globális versenyképesség és a kulturális heterogenitás kapcsolata

Global competitiveness and cultural heterogeneity

BACSI ZSUZSANNA

BACSI Zsuzsanna: egyetemi docens, Pannon Egyetem, Georgikon Kar; 8360 Keszthely, Deák F. u. 16.; h5519bac@ella.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0512-7820>

KULCSSZAVAK: heterogenitás; fragmentáltsági index; versenyképesség; globális versenyképességi index; innováció

ABSZTRAKT: A tanulmány azt vizsgálja, hogy van-e összefüggés egy ország versenyképessége és lakosságának heterogenitása közt. Az általános vélekedés szerint egy etnikailag, nyelviileg, vallásilag heterogén közösségben gyakoriak a társadalmi konfliktusok, így gazdasági teljesítménye is gyengébb. Viszont a sokszínűség a kreativitás és az innováció forrása is lehet. A tanulmány a Világgazdasági Fórum versenyképességi indexének és innovációs indikátorának kapcsolatát vizsgálja az etnikai, nyelvi, vallási sokféleséggel, 134 ország keresztmetszeti elemzésével, az ország nagyságát, fekvését, független államiságának hosszát, városiasodásának mértékét és lakosságának iskolázottságát is figyelembe véve. Az innovációs kapacitás az etnikai heterogenitással negatív, a nyelvi és vallási heterogenitással pozitív kapcsolatban áll, a globális versenyképességi indexnek viszont az etnikai és nyelvi fragmentáltsággal való kapcsolata nem mutatható ki, ha az országok földrajzi elhelyezkedését is figyelembe vesszük. Az urbanizáció mértéke – a függetlenné válás éve szerint két csoportra osztva az országokat – csak az 1950 után függetlenné vált országok esetében mutatott pozitív kapcsolatot a versenyképességi és az innovációs mutatóval.

Zsuzsanna BACSI: associate professor, Georgikon Faculty, University of Pannonia; Deák F. u. 16., H-8360 Keszthely, Hungary; h5519bac@ella.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0512-7820>

KEYWORDS: heterogeneity; fractionalisation index; competitiveness; global competitiveness index; innovation

ABSTRACT: The cultural heterogeneity of a country, the division of a population into several different ethnic, linguistic or religious groups can either represent a potential for development or be problematic. Heterogeneity can be an obstacle to communication and cooperation, but many examples in economic history show that cultural or ethnic diversity is a key element for successful, competitive and developed countries. The diversity of a population can influence people's individual preferences, their strategic choices and enhances the productive potential of a country. The heterogeneity of a society can provide a rich, diverse pool of skills, talents and experience, creating a favourable environment for innovation, but on the other hand diversity can lead to distrust, lack of cooperation or even hostility between different population groups.

This study applies cross-sectional multiple regression analysis of 134 countries to identify the relationship between cultural, ethnic and religious heterogeneity and competitiveness. The so-called fractionalisation index was used to quantify heterogeneity; the ethnic fractionalisation was based on data from around the year 2000, linguistic fractionalisation from 2014, and religious fractionalisation from 2010. Competitiveness was measured using the Global Competitiveness Index and its component, the Innovation Index for 2014 published by the World Economic Forum. The regression model used several control variables, including population size, the literacy rate, the year of independence, the regional location of the countries analysed and the degree of urbanisation measured by the proportion of the population living in urban areas and the number of global cities.

The results of our research show that a higher degree of religious fractionalisation goes hand in hand with higher global competitiveness and innovative capacity. Innovation capacity is negatively linked to ethnic fractionalisation and positively to linguistic fractionalisation, but the global competitiveness index shows no significant correlation with ethnic or linguistic fractionalisation if the geographical regions of the countries are included in the analysis. When dividing the countries into two groups according to their year of independence, the degree of urbanisation was found to be positively related to competitiveness and innovation only for the group of countries which gained independence after 1950.

Bevezetés

A világtörténelem számos példát mutat az etnikailag és kulturálisan heterogén országok, birodalmak gazdasági sikerére, az ókortól napjainkig, Európában, Ázsiában, és az amerikai kontinensen egyaránt (Ashraf, Galor 2007; Cameron 1994; Csáki 2008). Az egyes országok eltérő fejlettségét három fő okcsoportra vezethetjük vissza (Ashraf, Galor 2007). Az első ezek közül a földrajzi sajátosságok köre. A fekvés és a természeti adottságok eltérő termékek termelését teszik lehetővé, ami jelentősen befolyásolja az országok, népek közti kapcsolatokat (Diamond 1997). Az intézményi szerveződés történelmi sajátosságai, a gyarmati múlt, a magángazdaság kialakulásának jellemzői, a jogrendszer alkotja a második okcsoportot, mindezek kihatnak a vállalkozói lehetőségekre, a gazdasági ösztönzőkre és ezáltal a gazdaság fejlődésére. A harmadik okcsoport a kulturális sajátosságokat foglalja magába, melyek normákat, szokásokat, etikai értékrendet közvetítenek és kialakítják, hogy a társadalom mennyire nyitott az új gondolatokra, így az innovációra (Fukuyama 1992). A technológiai paradigmaváltások idején a heterogén népesség előnyt jelenthet, mert nyitottabbá teszi a társadalmat az új, szokatlan gondolatok befogadására (Ashraf, Galor 2007).

A társadalom heterogenitása megmutatkozik az egyéni preferenciákban is, mivel az egyén hasznosságot tulajdonít a saját csoportja jólétét növelő eseményeknek. A környezet heterogenitása az egyéni stratégiákat is befolyásolja, ugyanis az egyén számára előny, hogy környezetének homogenitása miatt a tranzakciók kevesebb költséggel járnak. A termelési függvényben is megjelenik a heterogenitás hatása: a nagyobb változatosság a készségek és képességek sokfélesége révén növelheti a termelékenységet, de negatívan is befolyásolhatja a

kibocsátást, ha a heterogenitás az együttműködést akadályozza (Alesina, La Ferrara 2005). Számos kutatás vizsgálta vállalati szinten a humán erőforrás heterogenitásának lehetséges hatásait és ennek érvényesülését a makrogazdasági teljesítményre (Barnett, Kincaid 1983; Burger-Menzel, Syring 2013; Vollmer, Wolf 2015), hangsúlyozva a kreativitás jelentőségét (Florida 2005; Landry 2000; Ságvári, Dessewffy 2006).

A gazdasági sikeresség, a növekedés alapvetően a vállalatok telephelyválasztásán és tevékenységén múlik, és az innováción keresztül jelenik meg (Schumpeter 1911). A vállalatok telephelyválasztásában viszont az egyik döntő tényező a szükséges inputok (nyersanyagok, tőke, munkaerő, infrastruktúra) rendelkezésre állása. A high-tech vállalatok telephelyválasztásában fontos input a humán erőforrás, azaz a tehetséges, kreatív munkavállaló (Florida, Gates 2002). Glaeser (2011) szintén a humán tőke és a gazdasági fejlődés közti kapcsolatot hangsúlyozza. A kreatív munkavállalók Florida (2002) szerint előnyben részesítik azokat a városokat, településeket, amelyek változatos kulturális lehetőségeket nyújtanak, heterogén társadalommal rendelkeznek.

A 20. század vége óta az innováció, a tudásteremtés a városokhoz kapcsolódik. A városok a kultúrák közötti kapcsolódási pontok, kapuk a gondolatok áramlása számára (Glaeser 2011). A nagyobb arányú urbánus népesség együtt jár az egy főre jutó magasabb jövedelemmel, a jobb életminőséggel. Glaeser szerint a városfejlődést nem a nagy építkezések, beruházások segítik leginkább, hanem az emberekbe történő beruházás, az emberi kreativitás és innovativitás ösztönzése, a kooperáció elősegítése (Glaeser 2011; Molnár, Vancsik 2016). A városi lakosság nagy száma a nagyobb fogyasztás révén lehetővé teszi a kultúra fix költségeinek fedezését is, ami az életminőségre pozitívan hat, bővíti a szórakozás, kikapcsolódás lehetőségeit. A sikeres városok közös vonása, hogy vonzzák a tehetséges, innovatív embereket. Bár a lakosság képzettség szerinti megoszlása nem garantálja a város sikerességét vagy sikertelenségét, mégis bizonyos képzettségi szint alatt az innovativitás, kreativitás kibontakozása nem lehetséges, ezért az oktatásnak nagy jelentősége van a fejlődésben (Glaeser 2011).

A jelen cikk a versenyképesség és a fragmentáltság közötti kapcsolatot vizsgálja 134 ország keresztmetszeti elemzésével. Ehhez a heterogenitást a nyelvi, etnikai, kulturális, vallási fragmentáltság indexeivel számszerűsíti. Az egyes országok versenyképességét és innovatív kapacitását a globális versenyképességi index értékével és ennek innovációs kapacitási részindexével méri (WEF 2016), kontrollként alkalmazva az ország népességét, függetlenné válásának évét, lakosainak írástudását, földrajzi elhelyezkedését, az urbanizáció mértékét és globális városainak számát.

A versenyképességet – és általában a gazdasági teljesítményt – befolyásoló tényezők összetettek, ezek egy része nem is ragadható meg makroszinten. Egy ország eredményeit a háttérben zajló mikroszintű, a gazdasági egységek, egyének, vállalkozások szintjén hozott döntések és az ezeket befolyásoló körülmények is alakítják, melyek egy része mérhető „kemény” tényező, más részük viszont

„puha”, és ezért nehezen számszerűsíthető. Jelen tanulmány tulajdonképpen a mikroszintű folyamatoknak megjelenését általánosítja a makrogazdaság szintjén. A makroszintű elemzések során feltárt korrelációk értelmezésénél ezért óvatosan kell eljárni, hiszen hasonló eredmények az egyes országokban eltérő mikroszintű folyamatok eredményei is lehetnek. Az ilyen módon folytatott keresztmetszeti vizsgálatok oksági kapcsolatok feltárására nem alkalmasak és csupán egyetlen év helyzetét jellemzik. Szükséges lenne megismételni a vizsgálatokat több évre, hogy lássuk, vajon a heterogenitáshoz fűződő kapcsolatok mennyiben tekinthetők tartós jelenségnek. Ezt a fragmentáltsági – és különösen az etnikai fragmentáltsági – indexek időbeli változására vonatkozó adatok hiánya nehezíti.

A tanulmány első része a szakirodalmi források tükrében mutatja be a gazdasági teljesítmény és a fragmentáltság összefüggéseit. A vizsgálat módszertanával és adatforrásaival foglalkozik a második rész. Végül a regressziós modellszámítások eredményeit és azok értelmezését mutatom be.

Szakirodalmi áttekintés

A társadalmi heterogenitás és a gazdasági teljesítmény kapcsolata számos kutatást motivált. Ezek többnyire valamely országcsoporthoz etnikai, nyelvi, kulturális sokféleségét a gazdasági teljesítmény valamely mutatójával hasonlították össze, általában többváltozós regressziószámítással. Az elemzések egyik kulcskérdése az adatok hozzáférhetősége és megbízhatósága. A gazdasági teljesítmény mutatószámait általában megbízhatóan közlik a nemzetközi szervezetek, az ENSZ, a Világbank, a Világgaazdasági Fórum, de a társadalom összetételének számszerűsítését csak a népszámlálásokra és a megkérdezettek által önbevallással adott információkra alapozhatjuk. Ilyen felmérések viszonylag ritkán, általában 5-10 évente készülnek, és a felmérési módszerek sem mindig azonosak a különböző országokban és időszakokban.

A világ országainak etnikai összetételét mutató adatbázist szovjet etnográfusok állították össze 1964-ben, a legtöbb vizsgálat, így Easterly és Levine (1997) klasszikus elemzése is erre épül. Fearon (2003) – valamelyest precízebb adatgyűjtéssel – lényegében hasonló etnikai fragmentáltsági értékeket közölt. Alesina és szerzőtársai (2003), valamint Alesina és La Ferrara (2005) az Encyclopedia Britannica 2001-es kiadása és a CIA World Factbook adatbázisaiból számított etnolingvisztikai fragmentáltsági indexet, illetve külön-külön nyelvi és vallási fragmentáltsági indexet, amelyek a világ országainak 2000 körüli állapotát tükrözik.

A vallási heterogenitásra vonatkozó 2010. évi adatokat a Pew Research Center (PRC 2012) adta közre. A vallási hovatartozás meghatározása annak alapján történt, hogy az egyének milyen vallási csoporthoz tartozónak vallották magukat, tekintet nélkül arra, hogy az egyének ténylegesen gyakorolják-e a

vallást. A válaszadók nyolc kategória egyikébe sorolhatták magukat: keresztény, muzulmán, hindu, buddhista, zsidó, helyi (törzsi) vallás követője, egyéb valláshoz tartozó, nem vallásos. A főbb vallások további csoportokra, felekezetekre oszlanak. Így ez a kategorizálás leegyszerűsíti a vallási heterogenitás mértékét, viszont viszonylag aktuális adatokat tartalmaz.

Az Ethnologue (2016) évente közöl adatokat a világ országainak nyelvi heterogenitásáról, amelyben feltünteti az országban használt nyelvek beszélőinek részarányát az ország lakosságából, figyelembe véve az anyanyelvként és a második nyelvként beszélőket is.

A kutatások többsége negatív kapcsolatot mutatott ki a fragmentáltság és a gazdasági teljesítmény (az egy főre jutó GDP szintje vagy éves növekedési üteme) között, de a negatív kapcsolat mérsékeltebb a magasabb jövedelmű, fejlett demokráciával rendelkező, politikailag stabilabb, iskolázottabb népességgel rendelkező országokban (Alesina, Baqir, Easterly 1999; Alesina et al. 2003; Alesina, Harnoss, Rapoport 2016a; Alesina, LaFerrara 2002, 2005; Alesina, Michalopoulos, Papaioannou 2016b; Bacsí 2017a, 2017b; Collier 2000; Collier, Gunning 1999; Easterly, Levine 1997; La Porta et al. 1999; Napoletano, Gaffard 2009; Patsiurko, Campbell, Hall 2012, 2013). A fejlettséget a HDI-mutatóval jellemezték (VanAlstine, Cox, Roden 2013; Bacsí 2017b), és ennek a vallási fragmentáltsággal való pozitív kapcsolát igazolták, legalábbis a legfejlettebb országok körében. Ogden és szerzőtársai (2014) megállapították, hogy a munkavállalók heterogenitása pozitív korrelációt mutat a termékinnovációk előfordulásával. Hlepas (2013) a kulturális és etnikai heterogenitás magasabb szintjét a globális versenyképességi index (GCI) és a humán fejlettségi index (HDI) magas értékeivel rendelkező országokban is kimutatta. DiRienzo és szerzőtársai (2007) a GCI és az etnikai fragmentáltság között negatív, a GCI és a nyelvi fragmentáltság között pozitív szignifikáns korrelációt tapasztalt, Das és DiRienzo (2010), valamint Bacsí (2017c) hasonló kapcsolatot talált az utazási és turisztikai versenyképességi index (TTCI) és az etnikai és nyelvi fragmentáltság között.

Florida és Gates (2002) pozitív kapcsolatot mutatott ki az amerikai nagyvárosokban a kreatív népesség aránya és a gazdasági teljesítmény között, akárcsak a kreatívok, valamint a város népességének heterogenitása és toleranciájának mértéke között. Ottaviano és Peri (2006) megállapították, hogy a heterogénebb népességgel rendelkező amerikai nagyvárosokban magasabb a munkatermelékenység, magasabbak a bérek és magasabb a fogyasztás szintje is, a bevándoroltak és a bennszülöttek körében egyaránt.

A vallási megosztottság vagy általánosabban a vallásosság és a gazdasági teljesítmény kapcsolatát viszonylag kevesen vizsgálták, ennek oka valószínűleg az, hogy a vallásosság, a hit, a gondolkodásmód mértékét nehéz számszerűsíteni. A gazdasági sikeresség és a protestantizmus közti kapcsolat Max Weber (1982) óta több kutatót is foglalkoztatott. Grier (1997) a latin-amerikai országok gazdasági teljesítményét a gyarmatosítók vallása szerint vizsgálta, mivel a volt brit gyarmatok a protestáns, a francia és a spanyol gyarmatok a katolikus val-

láshoz kötődő kulturális sajátosságokkal rendelkeznek. Megállapította, hogy a volt brit gyarmatokon szignifikánsabban jobb a gazdasági teljesítmény, mint a volt francia vagy spanyol gyarmatokon, másrészt a protestáns népesség magasabb számaránya általában is nagyobb GDP-vel és gazdasági növekedéssel járt együtt az 1960 és 1990 közötti időszakban. Barro és McCleary (2003) 68 ország példáján elemezte a vallásosság mértéke (a templomba járás gyakorisága, hit a mennyben és a pokolban, a magukat vallásosnak tartók aránya) és az egy főre jutó GDP szintje közti kapcsolatot, amelyet negatívnak talált. Ha viszont az iskolázottság és az urbanizáltság szempontjait is bevonták a vizsgálatba, akkor a vallásosság mérőszámai és az iskolázottság között pozitív, a vallásosság és az urbanizáltság között negatív kapcsolatot mutattak ki, míg a vallásosság és a GDP közötti közvetlen kapcsolat eltűnt.

A vallás többféle módon is befolyásolja a társadalom és a gazdaság működését. Az azonos valláshoz tartozók közt, hasonlóképpen bármilyen más társadalmi csoporthoz, társadalmi kapcsolati hálók szövődnék, más területeken is együttműködés alakulhat ki. A közös vallás kereskedelmi, üzleti közösséget terem a külföldi gazdasági partnerekkel is, egyszerűbbé teheti a kommunikációt, a bizalmi kapcsolatok kialakulását. A vallás emellett értékrendet alakít ki, meghatározza, hogy mi helyes és mi helytelen, milyen döntéseket hozunk a munka világában, milyen preferenciákkal rendelkezünk (De Jong 2008).

A gazdasági sikerben a társadalom tagjai, a gazdaság szereplői között fennálló bizalom az egyik kulcstényező (Fukuyama 1995; La Porta et al. 1998). A hierarchikus vallások uralkodó szerepe a bizalom kiépülését akadályozza, ugyanakkor a vallásosság általában pozitívan járul hozzá a társadalom tagjai közötti bizalom kialakulásához (Guiso et al. 2006). Fontos, hogy a vallás az etnikai hovatartozástól függetlenül jelenik meg, és míg az etnikai és nyelvi hovatartozás nagyrészt öröklött és utólagosan nem megváltoztatható sajátosság, a vallási hovatartozást az egyén az élete során tudatosan, akaratlagosan is megválaszthatja.

Összességében megállapítható, hogy a társadalmi heterogenitás és a gazdasági teljesítmény kapcsolata meglehetősen ellentmondásos. A heterogenitás eltérő mérése lehet az egyik magyarázat (a csoporton belüli alcsoportok megkülönböztetése, a csoporthoz tartozás mérése, megítélése). Az eltérő kapcsolatokat magyarázhatja az időbeli késleltetés is. A heterogenitásra vonatkozó adatok általában korábbi keletűek, mint a gazdasági teljesítmény adatai. Ha a heterogenitás mértéke az idővel lassan változik, akkor a nagyobb és a kisebb időtáv eltérő eredményei utalhatnak arra is, hogy a heterogenitás növekedése vagy csökkenése több éves késéssel kezdi éreztetni hatását a gazdasági tevékenységben. Ugyancsak módosíthatja a kimutatott kapcsolatok jellegét a kontrollváltozók megválasztása. Előfordulhat, hogy a heterogenitás kapcsolata a fejlettséggel valójában valamely mögöttes tényező hatását tükrözi, amely egyaránt befolyásolja a heterogenitást és a gazdasági teljesítményt. Ilyen lehet például az ország mérete és erőforráskincse, a történelmi múlt és a gyarmati háttér által örökölt hagyott intézményrendszer vagy a földrajzi elhelyezkedés.

Az egyes országokon belüli heterogenitás hatását jelentősen befolyásolja a lakosság képzettsége, iskolázottsága. Az oktatás lehet toleranciát fejlesztő tényező, amely felkészíti a lakosságot a sokféleség, a heterogenitás kezelésére, másrészt viszont előítéleteket is kelthet és erősítheti a diszkriminációra való hajlamot. A fejlettebb gazdaságok társadalma általában jobban tolerálja a népesség kulturális különbségeit, ez a tolerancia viszont a népesség hagyománya-inak, kulturális örökségének megőrzéséhez teremti meg a feltételeket (Gébert, Bajmócy, Málovics 2017).

Módszertan és adatforrások

A heterogenitás mérésére gyakran használják az *ELF* (etnolignvisztikai fragmentáltsági) mutatót: $ELF = 1 - \sum s_i^2$ ($i = 1...n$), ahol a népességet n különálló csoportra osztva az egyes csoportokba eső egyedeik részarányát jelöli az s_i érték. Így véletlenszerűen kiválasztva tetszőleges két egyedet a sokaságból, az *ELF* annak valószínűségét adja meg, hogy ez a két egyed különböző csoportba tartozik (Greenberg 1956). Így például egy négy, azonos nagyságú népcsoportból álló országban $ELF = 1 - 4 \times 0,25^2 = 1 - 0,25 = 0,75$.

Az etnikai és a nyelvi heterogenitás mérésénél probléma, hogy az etnikai hovatartozást gyakran csak az anyanyelvként beszélt nyelvvel tudják azonosítani, így elmosódik a határ az etnikai és a nyelvi fragmentáltság között. Az etnikai hovatartozás mérésében a nyelv mellett figyelembe vehető a szülők származása, fizikai jellemzők, a kulturális hagyományokkal való azonosulás, így elkülöníthetők az azonos nyelvet beszélők, de különböző etnikumokhoz tartozók (például az angolul beszélő ír, skót, walesi származásúak), és az azonos etnikumú, de eltérő anyanyelvet használók (például a Kínában élő kínaiak és az USA-ban kínai bevándorló szülőktől született kínai etnikumú amerikaiak) csoportjai is.

Alesina et al. (2003) etnikai fragmentáltsági indexe a világ országainak a 2000-es évekre kialakult etnikai szerkezetét tükrözi, erre a továbbiakban *EFIA* néven hivatkozom. Az *Ethnologue* weboldal a Greenberg-féle képlet alapján a világ országaira évente publikál nyelvi fragmentáltsági indexet (*LDI*). A 2016-ban publikált adatsor a 2014. évi helyzetet tükrözi. A Pew Research Center (PRC 2012) 2010. évi vallási összetételre vonatkozó adataiból Bacsí (2017a) vallási fragmentáltsági indexet számított, ezt *RFIPew* elnevezéssel jelölöm a továbbiakban. Jelen elemzés az *EFIA*, az *LDI* és az *RFIPew* mutatókat használja az etnikai, nyelvi és vallási fragmentáltság számszerűsítésére. Bár az etnikai fragmentáltság a 2000-es éveket mutatja, a nyelvi fragmentáltság 2014. évi, a vallási fragmentáltság pedig 2010. évi állapotot tükröz, az említett mutatók közötti néhány éves eltérés nem érvényteleníti az eredményeket, mivel a fragmentáltsági változók időben lassan változnak.

A versenyképességet a Világgazdasági Fórum által számított globális versenyképességi index (*GCI*) értékével mértem. Az elemzés a *GCI* mellett ennek egyik komponense, az innovációs index (*Innov*) alakulását is vizsgálja a 2014-es évre (WEF 2016).

Hasonló jellegű empirikus vizsgálatokra támaszkodva kontrollváltozókat is használtam. A felnőtt írástudók száma 1000 lakosra vetítve 2014-ben (*Lit*) a lakosság képzettségi szintjét jellemzi. Az ország népessége 2014-ben a világ összes népességének %-ában (*Pop%*) az ország nagyságát méri, nagyobb népességnél nagyobb társadalmi heterogenitást feltételezve (Alesina, Harnoss, Rapoport 2016a). A függetlenné válás éve (*IndYr*) azért lehet lényeges, mert a régebben elnyert függetlenség fejlettebb intézményrendszerrel és tudatosabb erőforrás-használattal járhat (Alesina, La Ferrara 2005; Alesina, Harnoss, Rapoport 2016a, 2016b; Van Alstine, Cox, Roden 2013). Számos kutatás (Glaeser 2011; Jacobs 1961) hangsúlyozza a globális városok szerepét az innovációban és a gazdasági fejlődésben, ezért kontrollváltozóként figyelembe vettem az urbanizáció mértékét az adott ország város lakó népességének százalékos arányával mérve (*Urb%*), a globális városok számát pedig a 10 millió fős népességnél nagyobb városok száma (*City1*) és az 5–10 millió közötti népességű városok száma (*City2*) változókkal. A kisebb méretű városok számát a városok száma közti multikollinearitás miatt nem vontam be a vizsgálatokba. A világ egészét tekintve a nagyvárosi agglomerációk növekedése inkább a kevésbé fejlett térségekre jellemző, míg a város lakók aránya a fejlett térségekben nagyobb (UNESA-DP 2018). Így fejlettség szempontjából a város lakók aránya jobb indikátor lehet, mint a nagyvárosok száma. A fentiek mellett kontrollváltozóként a földrajzi fekvést is bevontam a vizsgálati körbe. Ehhez dummy változókat vezettem be Afrika, Ázsia (és a csendes-óceáni térség), Európa, Dél-Amerika (ideértve Közép-Amerikát is), Észak-Amerika, a Közel-Kelet és Észak-Afrika térségekre, és ezeket kontrollváltozókként beépítettem a modellbe. (A multikollinearitás kiküszöbölése érdekében a fejlett Európa és Észak-Amerika dummy változóit elhagytam.) (1. táblázat)

Többváltozós lineáris regressziós modellt állítottam fel: $Y = a + bF + cK + e$; ahol

- *Y* a versenyképesség mérőszáma, az egyik modellváltozatban a globális versenyképességi indexet, a másik modellváltozatban az innovációs indexet jelöli,
- *F* a fragmentáltsági változók vektora az 1. táblázat szerint,
- *K* a kontrollváltozók vektora, az 1. táblázat szerint.

A modell változóinak alapstatisztikáit a 2. táblázat, a változók közti Spearman-féle korrelációs koefficienseket a 3. táblázat mutatja be. A fragmentáltsági mutatókat az 1. ábra szemlélteti. Látható, hogy a versenyképességi indexek és a fragmentáltsági mutatók között van korreláció, viszont a városiasodás mértékét jellemző mutatószámok sem a *GCI*-vel, sem az *Innov* mutatóval nem korrelálnak.

1. táblázat: Az empirikus modell változói
Variables of the empirical model

Változó neve	Az adatok vonatkozási éve	Az adatok forrása
<i>Eredményváltozók (Y)</i>		
GCI	2014	WEF 2016
Innov	2014	WEF 2016
<i>Fragmentáltsági változók (F)</i>		
EFIA	2000	Alesina et al. 2003
LDI	2014	Ethnologue 2016
RFIPew	2010	PRC 2012; Bacsí 2017b
<i>Kontrollváltozók (K)</i>		
Lit	2014	UNDP 2015
Pop%	2014	UNESA 2017
IndYr	–	CIA World Factbook 2017
Urb%	2015	UNESA-DP 2018
City1	2015	UNESA-DP 2018
City2	2015	UNESA-DP 2018
<i>Régiós dummyk</i>		
Afrika, Ázsia-Csendes-óceán, Latin-Amerika, Közel-Kelet és Észak-Afrika		

2. táblázat: A modell változóinak alapstatisztikái
Basic statistics of the model variables

Változó	N	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás
EFIA	155	0,000	0,93	0,459	0,256
LDI	155	0,000	0,99	0,461	0,301
RFIPew	155	0,002	0,79	0,293	0,194
Pop %	155	0,010	19,55	0,645	2,175
IndYear	155	0*	1993
Lit	155	191	1000	845,94	188,57
GCI	134	2,850	5,670	4,157	0,664
Innov	134	2,120	5,790	3,387	0,853
Urb %	155	12,1	100,0	58,23	21,91
City1	155	0	6,0	0,18	0,69
City2	155	0	11,0	0,28	1,13

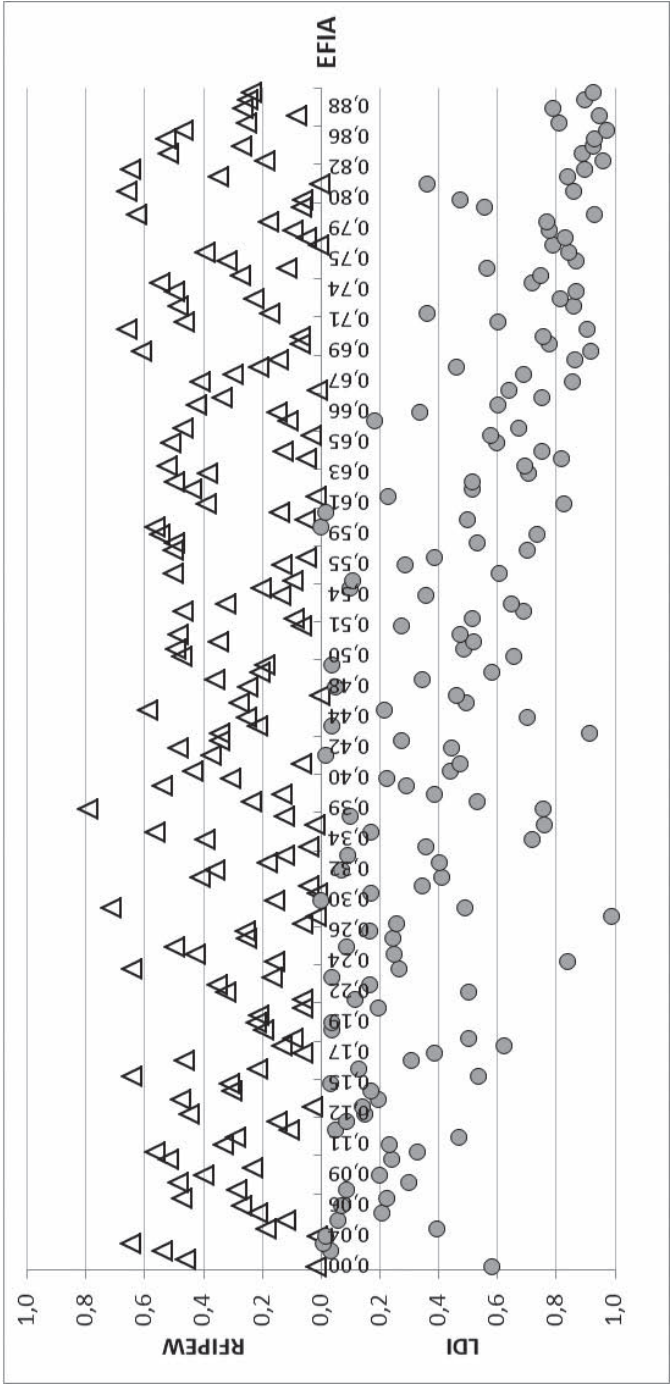
* A 0 érték azt jelenti, hogy az adott ország teljes történelme során független ország volt.

3. táblázat: A Spearman-féle korrelációs koefficiensek a függő és független változók között
Spearman's correlation coefficients between the dependent and independent variables

Változó	EFIA	LDI	RFIPew	Urb%	City1	City2
GCI	-0,434**	-0,285**	0,217*	-0,111	0,005	-0,016
Innov	-0,294**	-0,138	0,264**	-0,066	0,072	0,003

** 0,01 szinten szignifikáns; * 0,05 szinten szignifikáns.

1. ábra: A vallási, a nyelvi és az etnikai fragmentáltság kapcsolata
The relationship of ethnic, linguistic and religious fragmentation

Eredmények

A 4. táblázat oszlopai a modellszámítások eredményeit tartalmazzák, a *GCI*, illetve az *Innov* célváltozókra, 134 országra. Az egyes modellváltozatok korrigált R^2 -értékei közepes illeszkedést mutatnak (0,419 és 0,581 közötti értékek a *GCI* becslésénél és 0,228 -0,348 közötti értékek az *Innov* becslésénél). A multikollinearitás mértéke nem zavaró, $VIF < 4$.

Az 1. és a 2. modell kontrollváltozóként a népesség nagyságát, a független né válás évét és az írástudók arányát, valamint az urbanizáció mértékét és a globális városok számát vette figyelembe. Emellett a földrajzi fekvésre régiós dummy változókat alkalmaztam, a multikollinearitás kiküszöbölésére Európa és Észak-Amerika dummy változóit elhagytam.

A fragmentáltsági mutatók közül a vallási fragmentáltság mindkét versenyképességi mutatóval szignifikáns pozitív kapcsolatban áll, a nyelvi és etni-

4. táblázat: A *GCI* és az innovációs index regressziós becslései

Regression analysis for GCI and innovation

Országcsoport	Összes ország		1950 előtt függetlenné vált		1950 után függetlenné vált	
Modell	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Függő változó	<i>GCI</i>	<i>Innov</i>	<i>GCI</i>	<i>Innov</i>	<i>GCI</i>	<i>Innov</i>
EFIA	-0,131	-0,268*	-0,134	-0,178	0,050	-0,152
LDI	0,135	0,239+	0,224	0,205	-0,065	0,177
RFIPew	0,206*	0,274**	0,222+	0,312*	0,359**	0,415**
Pop%	0,016	-0,026	0,060	0,006	-0,042	-0,086
IndYear	-0,118+	-0,185*	-	-	-	-
Lit	0,476**	0,272*	0,426**	0,246+	0,586**	0,399*
Afrika	-0,273*	-0,206	-0,080	-0,065	-0,078	0,136
Ázsia	-0,105	-0,175+	-0,311*	-0,342*	0,200+	0,184
Dél-Amerika	-0,178*	-0,145	-0,269*	-0,274+	-0,166+	-0,041
Közel-Kelet, Észak-Afrika	-0,058	-0,153+	-0,111	-0,123	0,188	0,052
Urb %	0,035	0,064	0,129	0,140	0,166+	0,277*
City1	0,052	0,063	-0,083	-0,032	0,170	0,178
City2	-0,077	-0,079	-0,015	0,004	-0,116	-0,161
Korrigált R^2	0,534	0,348	0,419	0,325	0,581	0,228
F	12,710	6,451	5,151	3,764	8,295	2,549
df1	13	13	12	12	12	12
df2	120	120	57	57	51	51
Az országok száma	134	134	70	70	64	64
Az illeszkedés	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,010

Megjegyzés: a táblázat a standardizált együtthatókat (bétaértékek) mutatja.

** 0,01 szinten szignifikáns; * 0,05 szinten szignifikáns; + 0,1 szinten szignifikáns.

kai fragmentáltságnak a *GCI*-vel nem volt szignifikáns kapcsolata, az innovációs mutatóval a nyelvi fragmentáltság szignifikánsan pozitív, az etnikai fragmentáltság szignifikánsan negatív kapcsolatot mutatott.

A kontrollváltozók közül a népesség nagyságának nincs szignifikáns kapcsolata sem a versenyképességgel, sem az innovatív kapacitással, a függetlenné válás éve szignifikánsan negatív, az írástudási arány szignifikánsan pozitív kapcsolatban áll mindkét függő változóval. Az írástudás kapcsolata sokkal erősebb a *GCI* mutatóra, mint az *Innov* mutatóra (a standardizált koefficiens értéke nagyobb), ennek lehet az is a magyarázata, hogy a *GCI* mint összetett mutató komponensei között szerepel az iskolázottság mértéke, az *Innov* esetében azonban ez nincs így.

A régiós fekvés tekintetében a *GCI*-vel az afrikai és a dél-amerikai fekvés szignifikánsan negatív kapcsolatot mutatott, az innovációs index esetében viszont az ázsiai és a közel-keleti fekvés adott szignifikáns negatív kapcsolatot. Mindez jól jelzi, hogy az egyes országok innovációs kapacitása más hatásokra reagál, mint a globális versenyképességük; az innovatív jellegű olyan tényezők is befolyásolják, amelyek a globális versenyképesség különbségeiben már nem tükröződnek.

Figyelemre méltó, hogy a városiasodás mértéke – az urbanus lakosság aránya és a globális jelentőségű városok száma – sem a *GCI*, sem pedig az *Innov* esetében nem mutatott szignifikáns hatást, bár a szakirodalom a városiasodás mértékét kapcsolatba hozza a versenyképességgel. Eszerint tehát adott írástudási szint és adott fragmentáltsági jellemzők mellett a városiasodás mértéke nem jelent versenyelőnyt egy-egy ország számára, azaz az urbanizációnak tulajdonított előnyök a heterogenitás, a földrajzi fekvés, a függetlenné válás és az írástudás hatásain keresztül képesek érvényesülni.

A szakirodalom az intézményi rendszer, a jogrendszer, a kormányzati működés szerepét is hangsúlyozza, és ezt látszik alátámasztani a függetlenné válás évének szignifikáns negatív hatása. Emiatt megvizsgáltam, hogy van-e eltérés a hosszabb független államisággal rendelkező és a viszonylag rövid önálló múlttal rendelkező országok között, hiszen a független államiság az intézményrendszerre, a jogrendszerre és a társadalmi együttműködés informális sajátosságaira is hatással lehet.

A függetlenné válás éve szerint két közel egyenlő méretű csoportra osztottam az országokat. A KGST és NATO megalakulása (1949) utáni 1950-es év látszik jó választóvonalnak, 70 ország vált ez előtt függetlenné, 64 ország ez után. Az 1950 előtt függetlenné vált országok etnikailag és nyelvilag jelentősen homogénebbek (az átlagos fragmentáltsági értékek: *EFIA*=0,351; *LDI*=0,336; *RFIPew*=0,299), mint az 1950 után függetlenné váltak (*EFIA*=0,558; *LDI*=0,576; *RFIPew*=0,287), a vallási fragmentáltság mértéke fordított, de nem tér el jelentősen a két csoport között. Az urbanus lakosság aránya az 1950 előtt függetlenné vált országokban lényegesen alacsonyabb, átlagosan 49%, míg a később függetlenné vált csoportban az arány átlagosan 66,6%.

A regresszioanalízis eredményeit a 4. táblázat 3–6. oszlopai tartalmazzák. Mindkét országcsoporthoz szignifikánsan pozitív kapcsolatot mutatott a vallási fragmentáltság a *GCI* és az *Innov* változóval, az etnikai és nyelvi fragmentáltság viszont egyik országcsoporthoz sem. Az írástudás szintén pozitív szignifikáns kapcsolatot mutatott mindkét index értékével mindkét országcsoporthoz. A népesség nagyságának hatása a két csoport egyikében sem szignifikáns egyik eredményváltozóra sem.

A földrajzi helyzetet tekintve az afrikai és a közel-keleti fekvésnek nincs szignifikáns hatása egyik országcsoporthoz sem, az összes országot tartalmazó 1. és 2. modellváltozatokban tapasztalt szignifikáns negatív hatással ellentétben. Így a fenti két térségbeli fekvéssel kapcsolatos hatások valószínűleg a rövidebb független államisággal összefüggő intézményrendszer sajátosságainak tulajdoníthatók. A dél-amerikai fekvés versenyképességre gyakorolt hatása mindkét országcsoporthoz szignifikáns, így a független államiság következményein túlmutató jelenség. Az innovációs mutatóra gyakorolt negatív hatás viszont csak az 1950 előtt függetlenné vált országokra mutatható ki. Az ázsiai fekvés kapcsolata az 1950 előtt függetlenné vált országokban szignifikánsan negatív mindkét eredményváltozóval, viszont az 1950 után függetlenné vált országok esetében a versenyképességgel szignifikánsan pozitív, az innovációval semleges a kapcsolat. A régóta független ázsiai és dél-amerikai országok versenyhátrányban vannak. A régi függetlenség a stabil intézményrendszer mellett jelenthet olyan meggyökeresedett hagyományokat, szokásokat is, amelyekkel az ország kevésbé képes megfelelni a globalizáció kihívásainak, a túlzott hagyománytisztelet visszahúzó erőként jelentkezhet.

A függetlenné válás szerint szétválasztott országcsoporthoz közötti legjelentősebb különbség az urbánus népesség arányának szerepe. A közelmúltban függetlenné vált országokban kimutatható ennek pozitív kapcsolata az innovációval és a versenyképességgel, alátámasztva a szakirodalomnak a nagyvárosok és a kreatív, innovatív gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatra utaló állítását. A régebb óta független országok körében ez a hatás nem jelentkezett. Itt ugyanis a város és a vidéki népesség száma hasonlóbb, valószínűleg a város és vidék közötti fejlettségi különbség kisebb, a versenyképességhez és innovációhoz vezető társadalmi folyamatok sem korlátozódnak a nagyvárosokra.

Következtetések

Az etnikai fragmentáltság kapcsolata a versenyképességgel és az innovációval is negatív, hasonlóan a korábbi kutatások szerint a gazdasági fejlettség más aspektusaira gyakorolt hatásokhoz. Ugyanakkor ezt a negatív kapcsolatot a nyelvi és vallási sokféleség mérsékli, azaz az etnikai heterogenitásból eredő konfliktusokat és kommunikációs problémákat a nyelvi és vallási sokféleségből eredő

változatosabb erőforráskincs pozitív hatásai némileg ellensúlyozni tudják. Ez a globális versenyképességi index vonatkozásában a szakirodalomban olvasottakkal egybecseng, az innovációs index vonatkozásában nincs tudomásom empirikus eredményről.

Az írástudás magas szintje kedvező a versenyképességre és az innovációra nézve, míg a késői függetlenné válás általában negatív hatású, vélhetően a fejletlenebb intézményrendszer miatt, amint az a korábbi empirikus vizsgálatok alapján várható is volt.

Külön megvizsgálva az 1950 előtt és az azt követően függetlenné vált országokat, sem a korábban, sem a később függetlenné vált országok csoportjában nem mutatható ki kapcsolat az etnikai és nyelvi fragmentáltság, valamint a versenyképesség között. Valószínűleg a hosszabb független államiság ideje alatt az etnikai és nyelvi eltérések elmosódtak, a megosztottság kezelésére kialakultak az intézményi eljárások, megoldások, amelyekkel a heterogenitásból eredő konfliktusok mérsékelhetők, ahogy az az Egyesült Királyság és Írország multikulturalista, illetve Németország és Finnország asszimilációs jellegű integrációs politikájában látható. Így a korábban etnikai és az ehhez nagyrészt kapcsolódó nyelvi megosztottságnak tulajdonított hatások vélhetően inkább azt tükrözik, hogy az etnikai eredet alapján megélt identitás szerepe a régebben együtt élő népek körében valószínűleg kisebb – hacsak politikai és gazdasági érdekcsoportok nem fokozzák ezt mesterségesen.

A vallási heterogenitás nagyobb mértéke az 1950 előtt és után függetlenné vált országokban pozitív kapcsolatban áll mind a globális versenyképességgel, mind pedig az innovációs kapacitással. A vallási identitás megőrzése és a vele járó sajátos kulturális tényezők eltérései láthatólag a fejlődéssel, a versenyképességgel, az innovációval összeegyeztethetők. Ezt a pozitív kapcsolatot magyarázhatja, hogy heterogénebb vallási összetétel mellett nagyobb a valószínűsége, hogy egyes vallások határozottabban képviselik a rájuk jellemző elemeket, például a tanulás fontosságát. Másrészt a vallási identitás – legalábbis az adott valláshoz tartozás bevallása – kevésbé kötődik az öröklött etnikai, nemzeti identitáshoz; lehet az egyén általi önálló, tudatos választás, tudatosabban megélt sajátosság, amelynek során az eltérő vallások pozitív sajátosságainak elismerése és a negatív sajátosságokkal szembeni tolerancia is megjelenhet. A vallási tolerancia az általánosságban vett tolerancia növekedését is elősegíti, ez pedig ösztönzőleg hathat a különböző kisebbségi csoportok képességeinek kibontakoztatására, a kulturális örökség megőrzésére és általában a társadalom fejlődésére.

Figyelemre méltó, hogy az urbanizáció mértékének a versenyképességgel és az innovációval való pozitív kapcsolatát csak az 1950 után függetlenné vált országok körében lehetett kimutatni, a régebb óta független országok esetében nem, ami az előzetes várakozásokkal ellentétes eredmény. Ennek alapján feltételezhető, hogy a régebb óta független országokban az urbanizáció pozitív hatásai szervesen beépültek a társadalomba és a társadalom egyéb jellemzőin keresztül érvényesülnek.

Az empirikus eredmények értékelésénél nem szabad megfélekezni az alkalmazott módszertan – azaz az egyetlen időszakra vonatkozó keresztmetszeti vizsgálat – korlátairól, így a bemutatott regressziós összefüggésekből oksági kapcsolatokra nem lehet következtetni. Ennek szem előtt tartásával a tanulmány néhány eredménye a korábbi hasonló empirikus vizsgálati eredményekhez képest több újdonsággal is szolgált. A globális versenyképességi index mellett az innovációs indexet külön is elemeztem, és megállapítottam, hogy ez utóbbi más kapcsolatban áll a kulturális heterogenitással, mint a globális versenyképességi index. További újdonság a vallási fragmentáltság, valamint a versenyképesség és innováció között fennálló robusztus pozitív kapcsolat. Azt is megmutattam, hogy a nyelvi és etnikai heterogenitásnak a versenyképességgel és innovációval vett szignifikáns kapcsolata eltűnik, ha az 1950 előtti és 1950 utáni függetlenné vált országokat külön csoportokként vizsgáljuk, az urbanizációval való kapcsolat pedig csak a később függetlenné vált országokban mutatható ki.

Irodalom

- Alesina, A., Baqir, R., Easterly, W. (1999): Public goods and ethnic divisions. *Quarterly Journal of Economics*, 4., 1243–1284. <http://doi.org/fvw2jp>
- Alesina, A., Devleeschauwer, A., Easterly, W., Kurlat, S., Wacziarg, R. (2003): Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, 2., 155–194. <http://doi.org/fwbvgv6>
- Alesina, A., Harnoss, J., Rapoport, H. (2016a): Birthplace diversity and economic prosperity. *Journal of Economic Growth*, 2., 101–138. <http://doi.org/f8nrfg>
- Alesina, A., Michalopoulos, S., Papaioannou, E. (2016b): Ethnic inequality. *Journal of Political Economy*, 2., 428–488. <http://doi.org/f8kjf5>
- Alesina, A., La Ferrara, E. (2002): Who trusts others? *Journal of Public Economics*, 2., 207–234. <http://doi.org/bjs2s5>
- Alesina, A., La Ferrara, E. (2005): Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 3., 762–822. <http://doi.org/crpbjr>
- Ashraf, Q., Galor, O. (2007): *Cultural assimilation, cultural diffusion and the origin of the wealth of nations*. CEPR Discussion Paper, DP6444.
- Bacsi, Zs. (2017a): Does diversity hinder development? Evidence for ethnic diversity and GNI in 155 countries. In: Farkas A., F. Orosz S., Rudnák I. (szerk.): *Tudományterületek a multikulturalitás kontextusában*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 5–20.
- Bacsi Zs. (2017b): Megosztottság és sokféleség – a kulturális heterogenitás viszonya az életminőséghez és fejlettséghez. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 738–773. <http://doi.org/cwxn>
- Bacsi, Zs. (2017c): Tourism and diversity. *Deturope*, 2., 25–57.
- Barnett, G. A., Kincaid, D. L. (1983): Cultural convergence: a mathematical theory. In: Gudykunst, W. (ed.): *International Intercultural Communication Annual VII*. Sage, Beverly Hills, 171–194.
- Barro, R. J., McCleary, R. C. (2003): Religion and economic growth across countries. *American Sociological Review*, 5., 760–781. <http://doi.org/dfc6mr>
- Burger-Menzel, B., Syring, N. (2013): Managing across cultures: How to positively impact innovation through diversity. In: *Proceedings of the Cross-Cultural Conference 2013. 8th May*. University of Applied Sciences, Upper Austria School of Management, Steyr, 17–26.
- Cameron, R. (1994): *A világ gazdaság története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas Könyvek, Budapest

- CIA World Factbook (2017): <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/> (Letöltés: 2017. május 10.)
- Collier, P. (2000): Ethnicity, politics, and economic performance. *Economics and Politics*, 3., 225–245. <http://doi.org/c63m8d>
- Collier, P., Gunning, J. W. (1999): Explaining African economic performance. *Journal of Economic Literature*, 1., 64–111. <http://doi.org/fk9j9q>
- Csáki Gy. (2008): *A nemzetközi gazdaságtan és a világgazdaságtan alapjai*. 2. javított kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest
- Das, J., DiRienzo, C. (2010): Tourism competitiveness and the role of diversity: A cross-country analysis. *Proceedings of Latest trends on Cultural Heritage and Tourism*. 3rd WSEAS International Conference on Cultural Heritage and Tourism (CUHT'10). Corfu Island, Greece, 19–27.
- De Jong, E. (2008): *Religious values and economic growth: A review and assessment of recent studies*. NiCE-Working Paper WP08-111. Nijmegen School of Management, Radboud University Nijmegen
- Diamond, J. (1997): *Guns, germs, and steel: the fates of human societies*. Norton & Co., New York
- DiRienzo, C. E., Das, J., Burbridge, J. J. (2007): Does diversity impact competitiveness? A cross country analysis. *Competitiveness Review*, 3., 135–152. <http://doi.org/cnrdr>
- Easterly, W., Levine, R. (1997): Africa's growth tragedy: Policies and ethnic divisions. *Quarterly Journal of Economics*. 4., 1203–1250. <http://doi.org/b8sb2g>
- Ethnologue (2016): *Ethnologue*. 19th edition.
- Fearon, J. D. (2003): Ethnic and cultural diversity by country. *Journal of Economic Growth*, 2., 195–222. <http://doi.org/c2hmj2>
- Florida, R. (2002): *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York
- Florida, R. (2005): *Cities and the creative class*. Routledge, New York
- Florida, R., Gates, G. (2002): Technology and tolerance: The importance of diversity to high-technology growth. *The Brookings Review*, 1., 32–35. <http://doi.org/ftk96k>
- Fukuyama, F. (1992): *The end of history and the last man*. Free Press, New York
- Fukuyama, F. (1995): *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press, New York
- Gébert, J., Bajmócy, Z., Málovics, Gy. (2017): How to evaluate local economic development projects from a people-centered perspective? An analytical framework based on the capability approach. *Deturope*, 2., 4–24.
- Glaeser, E. (2011): *Triumph of the city*. The Penguin Press, New York
- Greenberg, J. H. (1956): The measurement of linguistic diversity. *Language* 1., 109–115. <http://doi.org/czc3pz>
- Grier, R. (1997): The effect of religion on economic development: a cross national study of 63 former colonies. *Kyklos*, 1., 47–61. <http://doi.org/b3226g>
- Guiso, L., Zingales, L., Sapienza, P. (2006): Does culture affect economic outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 2., 23–48. <http://doi.org/fwst7j>
- Hlepas, N. (2013): Cultural diversity and national performance. *Search Working Papers*, WP05/02.
- Jacobs, J. (1961): *The death and life of great American cities*. Vintage Books, New York
- Landry, C. (2000): *The creative city: A toolkit for urban innovators*. Earthscan, London
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., Vishny, R. (1998): Trust in large organisations. *The American Economic Review*, 2., 333–338.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., Vishny, R. (1999): The quality of government. *The Journal of Law, Economics and Organization*, 1., 222–279. <http://doi.org/d8gdd3>
- Molnár, T., Vancsik, J. (2016): Sustainable competitiveness of the SME sector formed by the prominent role of HR. *Deturope*, 1., 112–127.
- Napoletano, M., Gaffard, J.-L. (2009): *Country size, appropriate policy, and economic performance: Some evidence from OECD countries*. Observatoire Français des Conjonctures Economiques (OFCE), Documents de Travail de l'OFCE.
- Ogden, C., Peters, C., Niebuhr, A., Nijkamp, P., Poot, J. (2014): Does cultural diversity of migrant employees affect innovation? *International Migration Review*, S1., S377–S416. <http://doi.org/f6j2wz>
- Ottaviano, G. I. P., Peri, G. (2006): The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, 6., 9–44. <http://doi.org/bnw6rb>

- Patsiurko, N., Campbell J. L., Hall J. A. (2012): Measuring cultural diversity: ethnic, linguistic and religious fractionalization in the OECD. *Ethnic and Racial Studies*, 2., 195–217. <http://doi.org/bzhrjx>
- Patsiurko, N., Campbell J. L., Hall J. A. (2013): Nation-state size, ethnic diversity and economic performance in the advanced capitalist countries. *New Political Economy*, 6., 827–844. <http://doi.org/cwxxp>
- Ságvári B., Dessewffy T. (2006): *A kreatív gazdaságról. Európa és Magyarország a kreatív korban*. Demos Könyvek, Budapest
- Schumpeter, J. (1911): *The theory of economic development*. Harvard University Press, Cambridge
- PRC (2012): *The global religious landscape: A report on the size and distribution of the world's major religious groups as of 2010*. PEW Research Centre. <http://www.pewforum.org/files/2014/01/global-religion-full.pdf>. (Letöltés: 2013. október 9.)
- UNDP (2015): *Human development report 2015. Work for human development*. UNDP, New York
- UNESA (2017): *World population prospects: The 2017 revision*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division
- UNESA-DP (2018): *World urbanization prospects: The 2018 revision*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division
- Van Alstine, J., Cox, S. R., Roden, D. M. (2013): The costs and benefits of diversity: Are religious differences most important? *Journal of Global Business Issues*, 2., 9–20.
- Vollmer, A., Wolf, P. (2015): Adaption of conflict management styles during the encounter of cultures: Findings from a Russian–West European case study. *International Journal of Cross Cultural Management*, 2., 151–166. <http://doi.org/cwxq>
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest
- WEF (2016): *The global competitiveness index historical dataset, 2005–2015*. World Economic Forum. http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/GCI_Dataset_2006-2015.xlsx (Letöltés: 2017. július 10.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*
2018/4

The changing European post-Soviet space

Zsolt Bottlik	
Editorial	3
Articles	
Gábor Demeter	
The impact of history – persistent fault lines in the post-Soviet region	7
Margit Kőszegi, Márton Berki, Géza Barta	
Spaces and times of liminality in Russian and Soviet expansion endeavours	31
Dávid Karácsonyi	
Partition or rise? Ukraine, Europe's "big cake"	54
Tamás Illés, Zsolt Bottlik	
The layers of Moldavian identity	84
Book reviews	
Csaba Baroch	
Polese A. et al. (eds.) (2017): Identity and nation building in everyday post-socialist life	106
Tamás Illés	
Cusco, A. (2017): A contested borderland	113
András Igari	
Karácsonyi D., Kocsis K., Bottlik Zs. (eds.) (2017): Belarus in maps	117
Géza Barta	
Sengupta, A. (2017): Symbols and the image of the state in Eurasia	120
Scientific life	
Márton Berki	
A view on post-socialist cities from elsewhere? Report on the 2017 conference of the Cities After Transition network	125
Margit Kőszegi	
Conference on nation statehood in Eastern Europe, Russia and Eurasia	129
Articles	
Tamás Hardi, Tünde Patay	
Immigration policy and multilevel governance – Austrian experiences	135
Éva Kiss, Ferenc Jankó, Laura Bertalan, Eszter Mikó	
Sopron: a border town attracting internal migration	151
János Gyurkovics, Sándor Juhász	
The knowledge network of biotech firms in Szeged – Biopolis revisited	167
Zsuzsanna Bacsí	
Global competitiveness and cultural heterogeneity	185

A változó európai posztszovjet tér

Bottlik Zsolt	
Vendégszerkesztői előszó	3

Tanulmányok

Demeter Gábor	
A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai posztszovjet térségben	7
Kőszegi Margit, Berki Márton, Barta Géza	
A liminalitás terei és idői az európai posztszovjet térben az orosz és szovjet expanziós törekvések tükrében	31
Karácsonyi Dávid	
Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”	54
Illés Tamás, Bottlik Zsolt	
A moldáv identitás rétegei	84

Könyvszemle

Baroch Csaba	
Polese A. et al. (eds.) (2017): Identity and nation building in everyday post-socialist life	106
Illés Tamás	
Cusco, A. (2017): A contested borderland	113
Igari András	
Karácsonyi D., Kocsis K., Bottlik Zs. (eds.) (2017): Belarus in maps	117
Barta Géza	
Sengupta, A. (2017): Symbols and the image of the state in Eurasia	120

Tudományos élet

Berki Márton	
Máshonnan tekinteni a posztszocialista városokra? Beszámoló a Cities After Transition hálózati 2017-es konferenciájáról	125
Kőszegi Margit	
Konferencia a nemzetállami lét kérdéseiről Kelet-Európában, Oroszországban és Euráziában	129

Tanulmányok

Hardi Tamás, Patay Tünde	
Bevándorláspolitikai és többszintű kormányzás: osztrák tapasztalatok	135
Kiss Éva, Jankó Ferenc, Bertalan Laura, Mikó Eszter	
Nyugat és Kelet határán: Sopron a belföldi migrációban	151
Gyurkovics János, Juhász Sándor	
A szegedi biotechnológiai vállalkozások tudáshálózata – a Biopolisz jelene	167
Bacsi Zsuzsanna	
A globális versenyképesség és a kulturális heterogenitás kapcsolata	185